
MOTILAL BANARSIDASS

बौद्धभारतीग्रन्थमाला-५, ६

Bauddha Bharati Series-5, 6

अभिधर्मकोशम्

सम्पादकः

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

Bauddha Bharati Series-5,6

ABHIDHARMAKOŚA

&

BHĀṢYA

OF

ĀCARYA VASUBANDHU

WITH

SPHUTĀRTHĀ COMMENTARY

OF

ĀCĀRYA YAŚOMITTRA

PART I

(I to IV Kośasthāna)

Critically edited by

SWĀMĪ DWĀRIKĀDĀS ŚASTRI

Ācārya (Vyākaraṇa Pāli & Bauddha Darśana)

BAUDDHA BHARATI

P. B. 49, VARANASI-I (INDIA)

1981

बौद्धभारतीग्रन्थमालाप्रकाशनम्-५, ६

आचार्ययशोमित्रकृत-

स्फुटार्थव्याख्योपेतम्

आचार्यवसुबन्धुविरचितम्

स्वोपज्ञभाष्यसहितम्

अभिधर्मकोशम्

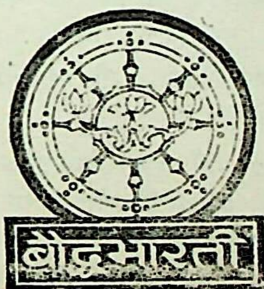
प्रथमो भागः

(प्रथमतश्चतुर्थकोशस्थानपर्यन्तम्)

सम्पादकः

स्वामी द्वारिकादासशास्त्री

व्याकरणपालि-साहित्यबौद्धदर्शनाचार्यः

१९८१ ख्रिष्टाब्दः] वाराणसी [२५२४ बुद्धाब्दः

प्रकाशक:
मन्त्री
© बौद्धभारती
पो० बा० ४९,
वाराणसी-१ (भारत)

Published by
The Secretary
© Bauddha Bharati
P. Box 49,
VARANASI-1 (India)

द्वितीयं संस्करणम्
मूल्यम् ७५.००
(पञ्चसप्ततिरूप्यकाणि)

Second Edition
Price 75.00
(Rupees Seventy Five)

(150.00 Complete Set)

मुद्रक,
डिलक्स आफसेट प्रिंटर्स,
दिल्ली-११००३५

Printed at :
The Delux offset Printers
Delhi—110035

प्रकाशकीयम्

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तेषां च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ॥

मान्या विद्वत्तल्लजाः !

इदं खलु विमृशतामस्माकं मानसं भृशमुल्लासमासादयति यदस्माभिः बौद्धभारतीस्थापनातष्षष्ठे वर्षे (१९७४तमे खिष्टाब्दे) इदं महत्त्वशालि अभिधर्मशास्त्रस्य मुकुटालङ्कारभूतम् आचार्यवसुबन्धुविरचितं सभाष्यम् यशोमित्रकृतस्फुटार्थव्याख्यासहितं सम्पूर्णम् अभिधर्मकोशाख्यं ग्रन्थरत्नं श्रीमतां करकमलेषु सादरं समुपाहृतम् । तत्संस्करणमापणे निःशेषतां गतमिति कृत्वा इदानीमस्येदं द्वितीयं संस्करणं ग्राहकाणामाग्रहवशाच्चित्रप्रतिकृतिमुद्रणेन पुनर्मुद्राप्यते ।

अत्रास्माभिः पाटलिपुत्रीयकाशीप्रसादजायसवालशोधसंस्थानतः प्रकाशमापन्नं भाष्यम् ('का०' संकेतेन), तथा कलिकातानगरतः प्रकाशितं श्रीलाहासम्पादितं चतुर्थकोशस्थानपर्यन्तं स्फुटार्थव्याख्यापुस्तकं ('स्फु०' मुद्रितपा०संकेतेन) आदर्शपुस्तकत्वेन स्वीकृतम । ततश्च जापानदेशीयटोकियोनगरतः 'अभिधर्मकोशव्याख्याप्रकाशनसमित्या' प्रकाशितं श्रीवोगिहारामहोदयसम्पादितं स्फुटार्थव्याख्यापुस्तकं च (जा० संकेतेन) आदर्शत्वेन स्वीकृतम् । आचार्यवसुबन्धुविरचितः पुद्गलविनिश्चयोऽपि अत्राष्टमकोशस्थानस्य क्रोडे स्थापितः ।

इत्येवं भारतवर्षे सपादैकसहस्रवर्षानन्तरं विगतदशके पुनः प्रकाशमाप्तस्यास्य साङ्गोपाङ्गस्य समग्रस्याभिधर्मकोशस्य द्वितीयसंस्करणरूपेणास्यकोशचतुष्कात्मकोऽयं प्रथमो भागो विदुषां मनस्तोषमावक्ष्यतीत्याशास्ते

दि० १५-३-८१
वाराणसी

मन्त्री
बौद्धभारतीपरिषदः

FOREWORD

It is a matter of great satisfaction that interest in higher study and research in Buddhist learning has been increasing in the country since our independence. Many institutions, devoted to Buddhist Studies have come into existence in different parts of the country and are engaged in doing useful work in this direction. Pāli and Buddhist Studies have become the subjects of interest at the under-graduate and post-graduate levels in many Universities. Efforts are also being made to bring the original materials to light and make them accessible to the Scholars and interested people in general.

The Nava Nālandā Mahāvihāra, Nālandā has done commendable work in bringing out the critical edition of the Pali Tipitaka into Devanāgari script for the first time after the *Mahāparinibbāna* of the Buddha. Many Sanskrit texts of the *Mahāyāna* tradition were critically edited and published by the Sanskrit Institute, Darbhangā. The K.P. Jayaswāl Institute, Patna brought out the critical edition of the *Vasubandhu's Abhidharmakośa* with its auto-commentary. The book was immensely liked by the Scholars and it soon became out of stock.

Swāmī Dwārikā Dās Śāstrī, an erudite scholar of ancient Indian lore, took the task of bringing out the Buddhist texts by establishing an institution named *Bauddha Bhāratī* at *Vārānasi*. He prepared the critical edition of many Buddhist texts both in Sanskrit and Pali and published them through this institution. In series of the publication of the Bauddha Bharati, he critically edited and published the *Abhidharmakośa*, the magnum opus of the Sarvāstivādin tradition with its commentary by Acarya Vasubandhu and sub-commentary by Acarya Yaśo-

mittra; It was the first attempt to bring the three texts in sizeable volumes with easy access to the hands of Scholrs and Students. It was found very useful to the Scholars and in no time, it became out of stock.

Swāmi Dwārikā Dās Śastrī, with his untiring zeal and strong devotion again took the task of bringing out its Second edition. It is his most commendable work in the field of Scholarship, specially in preservation of Buddhist tradition and helping the foster growth of research activities in the subject. I am proud of his achievement and wish him every success in his such scholarly persuits.

Delhi University
Delhi
12.3.81

Mahesh Tiwary
Prof. and Head of the
Department of Buddhist Studies

विषय-क्रमः

स्फुटार्थासहितस्यास्य वासुबन्धवकर्मणः ।
आद्यकोशचतुष्कस्य वस्तुजातमिदं खलु ॥

तृतीयं कोशस्थानम्

(लोकनिर्देशः)

चतुर्थंकोशस्थानम्

(कर्मनिर्देशः)

निर्वाणाय मतिस्ते चेत्, स्मर सौगतदेशनाम् ।
अन्यथा विहर भ्रान्तो भवकान्तारवीथिषु ॥ १ ॥

• • • •

लाभस्तेषां जयस्तेषाम्, कुतस्तेषां पराजयः ।
येनुध्यायन्ति सततं सौगतीं धर्मदेशनाम् ॥ २ ॥

• • • •

सुभगां सौगतीं वाचं भजते यः समाहितः ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्दृष्टिर्व्यवस्थितः ॥ ३ ॥

• • • •

इदं ते, नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योभ्यसूयति ॥ ४ ॥

अभिधर्मकोशम्

(भाष्यस्फुटार्थसहितम्)

* ॐ नमो बुद्धाय *

अभिधर्मकोशम्

[भाष्यसहितम्]

प्रथमं कोशस्थानम्

(धातुनिर्देशः)

शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वस्य शास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गुणाख्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभते—

---

* नमो मारबलप्रमथनाय[1] *

स्फुटार्था व्याख्या

महाबलो ज्ञानसमाधिदन्तो यः पञ्जरं जन्ममयं विदार्य।
विवेश निर्वृत्यटवीं प्रशान्तां तं शास्तृनागं शिरसा नमामि॥
परमार्थशास्त्रकृत्या कुर्वाणं शास्तृकृत्यमिव लोके।
यं बुद्धिमतामग्र्यं द्वितीयमिव बुद्धमित्याहुः॥
तेन वसुबन्धुनाम्ना भविष्य-परमार्थबन्धुना जगतः।
अभिधर्मप्रत्यासः कृतोऽयमभिधर्मकोशाख्यः॥
अभिधर्मभाष्यसागरसमुद्धृतस्यास्य शास्त्ररत्नस्य।
व्याख्या मया कृतेयं यथार्थनामा *स्फुटार्थे*ति॥
*गुणमति-वसुमित्राद्यै*र्व्याख्याकारैः पदार्थविवृतिर्या।
सुकृता साभिमता मे लिखिता च तथायमर्थ इति॥
सिद्धान्तार्थापसृता क्वचित् क्वचिद् या तु तैः कृता व्याख्या।
तामुद्भाव्य यथावद् विहितेह मयान्यथा व्याख्या॥
अभिधर्मविभाषायां कृतश्रमा येऽ*भिधर्मकोशे* च।
प्रविचार्यतामियं तैर्व्याख्या युक्ता न वा युक्ता॥

---

१. नमो रत्नत्रयाय—पाठा०।

यः सर्वथा सर्वहतान्धकारः
संसारपङ्काज् जगदुज्जहार।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे
शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥ १ ॥

युक्ता चेद् ग्राह्येयम्, न चेदपोह्यान्यथा विधातव्या।
न हि विषमेऽर्थे स्खलितुं न सम्भवेन्मादृशां बुद्धिः॥

"यः सर्वथासर्वहतान्धकारः संसारपङ्काज्जगदुज्जहार।
तस्मै नमस्कृत्य यथार्थशास्त्रे शास्त्रं प्रवक्ष्याम्यभिधर्मकोशम् ॥"

इत्यस्य श्लोकस्यार्थं विवृण्वान आचार्य आह—*शास्त्रं प्रणेतुकामः स्वस्य शास्तुर्माहात्म्यज्ञापनार्थं गुणाख्यानपूर्वकं तस्मै नमस्कारमारभत* इति। शास्त्रम् = अभिधर्मकोशम्। प्रणेतुकामः = कर्तुकामः। स्वस्य शास्तुः = आत्मीयस्य शास्तुः। स हि भगवानाचार्यस्यात्मीयः शास्ता; तच्छासनप्रतिपन्नत्वात्। तेन वा शास्त्रा महाकरुणापरतन्त्रेण सकलो लोकः स्वत्वेन परिगृहीतः, तस्मादाचार्यस्यापि स्वत्वेन गृहीतस्य स भगवान् स्वः शास्ता भवति। माहात्म्यज्ञापनार्थमिति। महात्मत्वं माहात्म्यम्=स्वपरार्थप्रतिपत्तिसम्पत्, तज्ज्ञापनार्थम् = तदवबोधार्थम्। गुणाख्यानपूर्वकम्=गुणकथनपूर्वकम्। तस्मै नमस्कारमारभते=तस्मै प्रणामं करोतीत्यर्थः।

अतीतकालत्वाद् 'आरब्धवान्' इति वक्तव्ये वर्तमानकाले पदप्रयोगः; अद्यापि नमस्कारारम्भाभिप्रायात्, शिष्यपरम्परया वा नमस्कारारम्भाविरामात्। शब्दशास्त्रेऽपीदृश एव शब्दप्रयोगो दृश्यते—"अथ शब्दानुशासनम्। 'अथ' इत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः प्रयुज्यते" (पा० म० भा० १.१.१.) इति।

गुणाख्यानमात्रेण माहात्म्यावबोधः, न नमस्कारेणेति चेत्, न; तस्य तत्सूचकत्वात्। नमस्कारेण हि माहात्म्यं सूच्यते। अथ वा—गुणाख्यानेनैव माहात्म्यं ज्ञाप्यते, न नमस्कारेण; नमस्कारारम्भस्तु स्वपुण्यप्रसवार्थम्, सदाचारानुवृत्तिप्रदर्शनार्थं वा; 'कृताभिमतदेवतापूजास्तुतिनमस्कारा हि सन्तः क्रियामारभन्ते' इति सतामाचारात्। तत्र माहात्म्यज्ञापनं किमर्थमिति? आचक्ष्महे—तद्गौरवोत्पादनार्थम्। गौरवोत्पादनं पुनस्तत्प्रवचनसत्कृत्यश्रवणार्थम्। सत्कृत्यश्रवणं क्रमेण श्रुत-चिन्ता-भावनामयप्रज्ञोत्पादनार्थम्। तदुत्पादनं क्लेशप्रहाणार्थम्। तत् पुनः सर्वदुःखोपशमलक्षणनिर्वाणप्रापणार्थमिति प्रयोजननिष्ठा।

माहात्म्यज्ञापनं त्वेकमाचार्येण प्रयोजनमुक्तम्; साक्षात् प्रयोजनत्वात्। तदितराणि त्वभ्यूहितुं शक्यानीति नोक्तानि।

य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह । हतमस्यान्धकारमनेन वेति हतान्धकारः, सर्वेण प्रकारेण सर्वस्मिन् हतान्धकारः **सर्वथासर्वहतान्धकारः** । अज्ञानं हि

य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह इति । सामान्यशब्दोऽपि यच्छब्दो विहितविशेषणत्वाद् विशेषवृत्तिर्भवति, तद्यथा—य एषां ब्राह्मणानां गौरः शुक्लवासाः स देवशर्मेति, तद्वदिहापि *"यः सर्वथासर्वहतान्धकारः संसारपङ्काज्जगदुज्जहार, तस्मै नमस्कृत्य"* इति बुद्ध एव भगवति यच्छब्दो वर्तते । न हि बुद्धादन्य एवंगुणविशिष्टः सम्भवतीत्यतो व्याचष्टे—'य इति बुद्धं भगवन्तमधिकृत्याह' इति ।

बुद्ध इति कर्तरि क्तविधानम् । बुद्धेर्विकसनाद् बुद्धः, विबुद्ध इत्यर्थः । विबुद्धं पद्ममिति यथा । अथ वा—अविद्या-निद्राद्वयापगमाद् बुद्धः, प्रबुद्ध इत्यर्थः । प्रबुद्धपुरुष इति यथा ।

कर्मकर्तरि क्तविधानमित्यपरे । स्वयं बुध्यत इति बुद्ध इत्यर्थः ।

कर्मण्यपि क्तविधानमप्यदोषं पश्यामः । सर्वगुणसम्पत्सम्पन्नतया सर्वदोषविनिर्मुक्ततया च बुद्धैरन्यैर्वा बुद्धो ज्ञात इत्यर्थः ।

'भगवन्तम्' इति द्वितीयपदोपादानमनादरसम्भावनानिवृत्त्यर्थम् । निरुपपदानामभिधानानां हि लोकेऽनादरो दृश्यते—देवदत्तः, दत्त इति । *विनयविभाषाकारास्तु* चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति—१. अस्ति बुद्धो न भगवान्; प्रत्येकबुद्धः स्वयम्भूत्वाद् बुद्ध इति शक्यते वक्तुम्, न तु भगवान्, अपरिपूर्णदानादिसम्भारत्वात्; यो हि माहात्म्यवान् स भगवानुच्यते । २. अस्ति भगवान्न बुद्धश्चरमभविको बोधिसत्त्वः; परिपूर्णदानादिपारमितत्वाद्, अनभिसम्बुद्धत्वाच्च, ३. अस्त्युभयथा बुद्धो भगवान्; ४. अस्ति नोभयथा—एतानाकारान् स्थापयित्वेति । अतो बुद्धं भगवन्तमित्युभयविशेषणम् ।

हतमस्यान्धकारमनेन वेति हतान्धकारः । षष्ठीबहुव्रीहौ मार्गेण हतमिति कर्तृभूतो मार्गोऽध्याहार्यः । तृतीयाबहुव्रीहौ तु मार्गेणेति करणमध्याहार्यम् ।

अपर आह—विग्रहद्वयप्रदर्शनम् "हन हिंसागत्योः" (द्र०—मा० धा० २.२) इति हन्त्यर्थद्वयपरिग्रहार्थम् । यदा हतमस्यान्धकारमिति विग्रहस्तदा गत्यर्थो हन्तिर्गृह्यते, गतमस्यान्धकारमित्यर्थः । यदा पुनस्तृतीयाबहुव्रीहिस्तदा हिंसार्थो हन्तिर्गृह्यते, हिंसितमनेनान्धकारमित्यर्थः । एवमुत्तरयोः पदयोरैकपद्यं कृत्वा पश्चात् सप्तमीतत्पुरुषं करोति—सर्वस्मिन् हतान्धकारः सर्वहतान्धकार इति । तथा च सति हतशब्दोऽत्र न पूर्वं निपतति ।

सप्तमीसमासस्त्विह केन लक्षणेन भवतीति चिन्त्यम् । "सप्तमी शौण्डैः" (पा० सू० २.१.४०) इति समासः । हतान्धकारशब्दः शौण्डादिषु पठ्यते ।

भूतार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारम्, तच्च भगवतो बुद्धस्य प्रतिपक्षलाभेनात्यन्तं सर्वथा सर्वत्र ज्ञेये पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्; अतोऽसौ सर्वथासर्वहतान्धकारः। प्रत्येकबुद्धश्रावका अपि कामं सर्वत्र हतान्धकाराः, क्लिष्टसम्मोहात्यन्तविगमात्, न

शौण्डादीनामाकृतीकृतत्वात् तत्रास्यानुप्रवेशोऽवगन्तव्यः। "सप्तमी" इति योगविभागाद् वा। उत्सर्गेण वा समासः। "सह सुपा" (पा० सू० २.१.४) इति सुबिति वर्तमाने सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते यत्रेष्टमिति। "अकृतलक्षणो वा तत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्यः" (पा० सू० २.१.७२) इत्यनेन वा। कथमुपसर्जनीभूतमन्धकारं सर्वस्मिन्नित्यनेनाभिसम्बध्यते? सत्यम्; नान्धकारमनेनाभिसम्बध्यते, अन्धकारघातस्त्वनेनाभिसम्बध्यते। येन ह्यन्धकारघातेन योगाद् भगवान् हतान्धकारः, स तस्यान्धकारघातः सर्वाधारोऽवगन्तव्यः, यथा—अक्षेषु धूर्त इति, येन धौर्त्यलक्षणेन गुणेन योगादसौ धूर्तः सोऽक्षाधारः; एवमिहाप्यवगन्तव्यम्।

अन्यथापि चेह सम्भवन्तं समासं पश्यामः। सर्वस्मिन् हतं सर्वहतम्, सर्वेण प्रकारेण सर्वहतं सर्वथासर्वहतम्, सर्वथासर्वहतमस्यान्धकारम् अनेन वेति *सर्वथासर्वहतान्धकारः*। एवं हतशब्दस्यान्धकारेण सामानाधिकरण्यम्, न च पूर्वनिपात इति। *सर्वेण प्रकारेणेति*। क्लिष्टाक्लिष्टान्धकारविगमतः। *सर्वस्मिन्* ज्ञेये द्वादशायतनलक्षणे। "सर्वं सर्वमिति ब्राह्मण यावदेव द्वादशायतनानि" ( ) इति *सूत्रे* वचनात्।

किमत्र शार्वरं तमोऽन्धकारशब्देनोच्यते? नेत्याह—*अज्ञानं हि भूतार्थदर्शनप्रतिबन्धादन्धकारम्* इत्यवगन्तव्यम्। अन्धकारशब्दो हि नैशे तमसि प्रसिद्धः। अन्धमिव जनं करोतीत्यन्धकारम्; सद्भूतघटपटादिरूपदर्शनप्रतिबन्धात् तत्साधर्म्यादज्ञानमप्यन्धकाराख्यां लभते; भूतार्थदुःखादिसत्यदर्शनप्रतिबन्धात्। *तच्च* इति तदज्ञानम्। *प्रतिपक्षलाभेनेत्या*र्यमार्गलाभेन। विपक्षः= क्लेशः, विपक्षप्रतिघाताय पक्षः प्रतिपक्ष इति कृत्वा। अथ वा—ज्ञानमनास्रवमज्ञानप्रतिपक्षः, तस्य लाभेन। *अत्यन्तं* सर्वथा। *सर्वत्र ज्ञेये* पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्, असमुदाचारप्रहाणीकृतमित्यर्थः। *अतोऽसौ* इति, भगवान्। *प्रत्येकबुद्धश्रावका अपि*। अभ्यर्हितत्वात् प्रत्येकबुद्धशब्दपूर्वनिपातः। *कामम्* इत्यनुज्ञायाम्। *न तु सर्वथा* इति अक्लिष्टसम्मोहानत्यन्तविगमात्।

ननु च सर्वं सास्रववस्तु श्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि बुद्धवत् प्रहीणम्, किमिदमुच्यते—*क्लिष्टसम्मोहस्य तेषामत्यन्तविगम* इति, तथा ह्युक्तम्—"नाहमेकधर्ममप्यनभिज्ञायापरिज्ञाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" ( ) इति. तथा

तु सर्वथा; तथा हि एषां बुद्धधर्मेष्वतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चार्थेषु[1] अनन्तप्रभेदेषु च[1] भवत्येवाक्लिष्टमज्ञानम् ।

"नाहमेकधर्ममप्यपरिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" (इति, तस्माच्छ्रावकप्रत्येकबुद्धानामपि तदक्लिष्टमज्ञानं चक्षुरादिवच्छन्दराग-प्रहाणात् प्रहीणमेव, अन्यथा हि श्रावकप्रत्येकबुद्धानां दुःखान्तक्रिया न भवेत् ? सत्यम्; अस्त्येतदेवम्, प्रहीणमेव तेषां क्लिष्टवदक्लिष्टमप्यज्ञानम् । तत्तु तेषां चक्षुरादिवत् प्रहीणमपि समुदाचरति । बुद्धस्य तु प्रहीणं सन्न समुदाचरति । अत एव च विशेषितम्—'पुनरनुत्पत्तिधर्मत्वाद्धतम्' इति । अन्यथा 'तत् सर्वथा सर्वत्र ज्ञेये प्रहीणम्' इत्येवावक्ष्यत् ।

ये तु व्याचक्षते—'श्रावकप्रत्येकबुद्धानां क्लिष्टसम्मोहमात्रविगमात् संक्लेश-विनिवृत्तिः' इति, तदपव्याख्यानमेषां यथोक्तमिति प्रत्याचक्ष्यते ।

तथा ह्येषामिति[2] विस्तरः—तथा हीति, यस्मादित्यर्थः । अथ वा—तथेति यथा न सर्वथा तथेति । हिशब्दो हेतौ । एषामिति श्रावकप्रत्येकबुद्धानाम् । बुद्धधर्मेषु आवेणिकादिषु । *अतिविप्रकृष्टदेशकालेषु चार्थेषु* । अतिविप्रकृष्टदेशेषु, अतिविप्रकृष्टकालेषु च । *अनन्तप्रभेदेषु* च अबुद्धधर्मस्वभावेष्वपि रूपादिष्वर्थेषु । *भवत्येवाक्लिष्टमज्ञानम्* । समुदाचरत्येव तदित्यर्थः । तत्र ये बुद्धधर्मा आवेणि-कादयस्तेषु स्वभावपरमसूक्ष्मगम्भीरत्वाद् बुद्धादन्येषामज्ञानम् । यथोक्तम्—"जानीषे त्वं शारिपुत्र, तथागतस्य शीलस्कन्धं समाधिस्कन्धं प्रज्ञास्कन्धं विमुक्ति-ज्ञानदर्शनस्कन्धम् ?" इति भगवता पृष्टेन स्थविर*शारद्वती*पुत्रेणोक्तम्—"नो हीदं भगवन्" ( ) इति । ये त्वन्येऽर्था रूपिणः परमाणुसञ्चितास्तेऽतिविप्र-कृष्टदेशा यदि भवन्ति, येऽप्यविज्ञप्त्यरूपिणस्तेऽपि यद्यतिविप्रकृष्टदेशाधारत्वादति-विप्रकृष्टदेशा भवन्ति, तेष्वपि तेषामज्ञानम्; अनेकलोकधात्वन्तरितदेशत्वात् । श्रूयते हि स्थविर*मौद्गल्यायन*स्यातिविप्रकृष्टदेशमरीचिलोकधातुजातस्वमातृदेशा-परिज्ञानम् । अतिविप्रकृष्टकालेष्वप्यतीतेष्वनागतेषु वा तेष्वर्थेष्वतिबहुकल्पान्त-रान्तरितविनाशप्रादुर्भावत्वात् तेषां भवत्येवाज्ञानम् । श्रूयते हि स्थविर*शारि*पुत्रेण मोक्षभागीयकुशलमूलादर्शनात् प्रव्रज्यापेक्ष्यपुरुषप्रत्याख्यानम् । भगवता तु तस्य मोक्षभागीयं दृष्टम् । उक्तं च—

"मोक्षबीजमहं ह्यस्य सुसूक्ष्ममुपलक्षये ।
धातुपाषाणविवरे निलीनमिव काञ्चनम्" ॥ ( ) इति ।

१–१. अर्थेषु चानन्तप्रभेदेषु—का० ।

२. इतिशब्दोऽत्र 'इत्यस्य प्रकरणस्य' इत्यर्थं ज्ञेयः । एवमुपर्यपि एतादृक्षु स्थलेषु ।

इत्यात्महितप्रतिपत्तिसम्पदा संस्तुत्य पुनस्तमेव भगवन्तं परहितप्रतिपत्तिसम्पदा संस्तौति—**संसारपङ्काज्जगदुज्जहारेति**। संसारो हि जगदासङ्गस्थानत्वाद् दुरुत्तरत्वाच्च पङ्कभूतः, तत्रावमग्नं जगदत्राणमनुकम्पमानो भगवान् सद्धर्मदेशनाहस्तप्रदानैर्यथाभव्यमभ्युद्धृतवान् इति य एवमात्मपरहितप्रतिपत्तिसम्पदा

स च पुरुषः प्रव्राजित इति। 'अनन्तप्रभेदेषु' इति, धातुगतियोन्युपपत्त्यादिप्रभेदेन दुर्बोधेष्वर्थेषु, तेषामज्ञानं भवत्येव। तथा ह्याह—

"सर्वाकारं कारणमेकस्य मयूरचन्द्रकस्यापि।
नासर्वज्ञैर्ज्ञेयं सर्वज्ञज्ञानबलं हि तज्ज्ञानम्" ॥ (   ) इति।

तान्येतानि चत्वार्यज्ञानकारणानि भवन्ति। तेषां क्वचिदेकम्, क्वचिद् द्वे, क्वचित् त्रीणि, क्वचिच्चत्वारीति सम्भवतो योज्यानि।

इत्यात्महितप्रतिपत्तिसम्पद् इति विस्तरः—आत्महिताय प्रतिपत्तिरात्मप्रतिपत्तिः, आत्महितप्रतिपत्तेः सम्पदात्महितप्रतिपत्तिसम्पत्, फलनिष्पत्तिरित्यर्थः। सा चेयं सम्पद् ज्ञानप्रहाणसम्पत्स्वभावा वेदितव्या। *परहितप्रतिपत्तिसम्पद्* अपि तथैव वचनीया।

अपरे व्याचक्षते—आत्महितप्रतिपत्तिः=आत्महितप्रतिपादनम्, आत्महितोपग्रह इत्यर्थः, तस्याः सम्पद् आत्महितप्रतिपत्तिसम्पत्। एवं परहितप्रतिपत्तिसम्पदपि व्याख्येया।

सा पुनः सर्वदुःखोपशमनिर्वाणपरिप्रापणस्वभावा; *"संसारपङ्काज्जगदुज्जहार"* इति वचनात्। संसरणं संसारः = आजवञ्जवीभावः, जन्ममरणपरम्परेत्यर्थः। अथ वा—संसरन्त्यस्मिन् सत्त्वा इति संसारः=त्रैधातुकम्। संसारः पङ्क इव संसारपङ्कः; पङ्कसाधर्म्यात्। अत आह—*संसारो हि जगदासङ्गस्थानत्वाद् दुरुत्तरत्वाच्च पङ्कभूत* इति। पङ्को हि लोकेऽवसादात्मकत्वादासङ्गस्य स्थानम्, अत एव च दुरुत्तरः। चञ्चलत्वाद् वा पराश्रयोत्तरणीयत्वाद् वा दुरुत्तरः। संसारोऽपि हि तृष्णाभिष्यन्दितत्वादासङ्गस्थानम्, दुरुत्तरश्च दृष्टिविचिकित्साविष्पन्दितेन। बुद्धापाश्रयोत्तरणीयत्वेन वा दुरुत्तरः। *तत्रावमग्नं* तादात्म्यानुप्रवेशतः, समुदायावयवरूपतो वा। *जगत्* सत्त्वलोकः। *अत्राणम्* अनाक्रन्दम्। *अनुकम्पमानः* करुणायमानो *भगवान्*। *सद्धर्मदेशनाहस्तप्रदानैः*। सद्धर्मदेशनैव हस्ताः, तेषां प्रदानानि, उत्तारणीयबहुत्वाद् बहुवचनम्, तैः। *यथाभव्यमभ्युद्धृतवान्*। यथाभव्यमित्यनुच्यमानमपि गम्यते; लोके तथा दृष्टत्वात्। तद्यथा—'ब्राह्मणानानीय भोजयामास' इत्युक्ते, ये तत्र भोजयितुं शक्या ग्रामे नगरे वा सन्निहितास्तानेव भोजयामासेति गम्यते; सर्वलोकब्राह्मणानां भोज-

युक्तस्तस्मै नमस्कृत्येति शिरसा प्रणिपत्य। यथार्थम्=अविपरीतं शास्तीति

यितुमशक्यत्वात्। एवमिहापि यो जनो भव्योऽभ्युद्धर्तुम्, तमेवाभ्युद्धृतवानिति। अतो यथाभव्यमिति व्याचष्टे।

"तस्मै नमस्कृत्य" इति *शिरसा प्रणिपत्य*। क्रियास्पदीभूतत्वान्नमःशब्दस्य प्रणिपत्यार्थो नमस्कृत्यशब्दो भवति। प्रणिपातश्च लोके शिरसा प्रतीत इति 'शिरसा' इत्याह। वाङ्मनोनमस्कारोऽप्यत्रानुक्तसिद्धो गुणाख्यानपूर्वकत्वान्मनस्कर्मपूर्वकत्वाच्च कायकर्मणः।

'तस्मै' इति किंलक्षणेयं चतुर्थी ? अत्र बहवो व्याख्यानकारा मुह्यन्ति। आचार्य*गुणमतिः*, *तच्छिष्यश्चाचार्यवसुमित्र* आहतुः—"नमःशब्दयोगे चतुर्थी—'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च'" (पा० सू० २.३.१६) इति, तदेतदयुक्तम्; स्वतन्त्रस्य नमःशब्दस्य योगे सा चतुर्थी भवति, अस्वतन्त्रश्चायं नमःशब्दः; क्रियास्पदीभूतत्वात्। अत एव चानेनैवाचार्येण *व्याख्यायुक्तौ* "नमस्कृत्य मुनिं मूर्ध्ना" इति कर्मलक्षणा द्वितीया प्रयुक्ता। तस्मान्न नमःशब्दयोगे चतुर्थीति।

द्वितीयायाः स्थाने चतुर्थी प्रयुक्तेत्यपरे; तदिदमेषामिच्छामात्रम्, न हि लक्षणमस्यास्तीति।

केन तर्हीयं चतुर्थी ? सम्प्रदानलक्षणेयं चतुर्थीति व्याचक्ष्महे। कथं सम्प्रदानसंज्ञा ? "कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्" (पा० सू० १.४.३२) इति चूर्णिकारेण कर्मशब्द उभयथा वर्ण्यते—पारिभाषिकं कर्म, लौकिकं चेति। तत्र यदा "कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (पा० सू० १.४.४९) इति पारिभाषिकं कर्माश्रीयते, तदा कर्तुरीप्सिततमेन यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवति—ब्राह्मणाय गां प्रयच्छतीत्येतत् सिद्धं भवति। यदा तु कर्म क्रियेति लौकिकं कर्माश्रीयते, तदा क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानसंज्ञो भवतीति, तदेतत् सिद्धं भवति—युद्धाय सन्नह्यति, पत्ये शेत इति। सन्नहनक्रियया युद्धमभिप्रैति कर्ता, शयनक्रियया पतिमिति युद्धादीनां सम्प्रदानसंज्ञा सिद्धा भवति। तथेहापि नमस्कारक्रियया शास्तारमभिप्रैत्याचार्यः, तस्माच्छास्तरि सम्प्रदानसंज्ञा। सम्प्रदानसंज्ञायां सत्यां "सम्प्रदाने चतुर्थी" (पा० सू० २.३.१३) इति चतुर्थी भवति। एवं च कृत्वा—

"पूर्वं प्रणम्य वदतां प्रवराय शास्त्रे" (   )

"प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे
प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने" (प्र० समु० १.१.)

यथार्थशास्ता। अनेन परहितप्रतिपत्त्युपायमस्याविष्करोति। यथाभूतशासनाच्छास्ता भवन्नसौ संसारपङ्काज्जगदुज्जहार, न त्वृद्धिवरप्रदानप्रभावेणेति।

तस्मै नमस्कृत्य किं करिष्यति[1]? इत्याह—**शास्त्रं प्रवक्ष्यामि**। शिष्यशासनाच्छास्त्रम्।

इत्येवमादीनि काव्यशास्त्रान्तरोक्तानि शब्दरूपाणि सुनीतानि भवन्ति।

यदि तर्हि सम्प्रदानसंज्ञैवेष्यते, 'नमस्कृत्य मुनिं मूर्ध्ना' इत्यत्र द्वितीया न प्राप्नोति? नैष दोषः; विवक्षातः कारकाणि भवन्ति। यदा कर्मविवक्षा तदा द्वितीया, यदा सम्प्रदानविवक्षा तदा चतुर्थी—इत्युभयमपि सिद्धं भवति।

"*यथार्थशास्त्रे*" इति शास्त्रित्यौणादिकः शब्दः "तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ" (उ० २.९३) इति तृन्प्रत्ययान्तोऽनिट् शास्तेति भवति। ननु च संज्ञायां शास्तेति भवति, न चेयं संज्ञा? संज्ञैवेयम्। द्विविधा हि संज्ञा—विशेषसंज्ञा, सामान्यसंज्ञा च। विशेषसंज्ञा—देवदत्तः, यज्ञदत्त इति। सामान्यसंज्ञा—माता, पितेत्येवमादिका। मात्रादयोऽपि हि तत्र संज्ञायामव निपात्यन्ते—"नप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदुहितृ" (उ० २.९४) इति। तेन यथा सर्वासां मातृणामियं संज्ञा मातेति, सर्वेषां च पितृणां पितेति, एवं सर्वेषां च शास्तृणामियं संज्ञा—शास्तेति। स तु शास्ता द्विविधो भवति—अयथार्थः, यथार्थश्च। *अयथार्थश्च पूरणादिः*, यथार्थश्च *तथागत* इति। अतो विशिनष्टि—*यथार्थमविपरीतं शास्तीति यथार्थशास्ता*। एतच्च विशेषणं परहितप्रतिपत्त्युपायसूचनार्थम्। अत एवाह—*परहितप्रतिपत्त्युपायमस्याविष्करोति* इत्येवमादि। न *त्वृद्धिवरप्रदानप्रभावेण* इति। प्रभावशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—ऋद्धिप्रभावेण, वरप्रदानप्रभावेणेति। ऋद्धिप्रभावस्तद्यथा—विष्णोर्विश्वरूपसन्दर्शनम्। वरप्रदानप्रभावस्तद्यथा—महेश्वरो वरं प्रयच्छतीति प्रवादः। अथ वा त्रिपदो द्वन्द्वः—ऋद्धिश्च वरप्रदानं च प्रभावश्चेति। प्रभावः=शक्तिविशेषः। ननु च बुद्धा अपि कदाचिद् ऋद्धिप्रातिहार्यं विनेयानामुपदर्शयन्ति? अस्त्येतदेवम्; अपि त्वावर्जनमात्रं तु तेषाम्। अनुशासनीप्रातिहार्येण तु रागादिप्रतिपक्षभावनाक्रमेण संसारोत्तरणं भवति।

किं करिष्यतीति प्रश्नः। नमस्कृत्येति क्त्वाविधेः क्रियान्तरापेक्षत्वात्। समानकर्तृकयोर्हि पूर्वकाले क्त्वाविधिर्भवति[2]।

"*शास्त्रं प्रवक्ष्यामि*" इति। अर्थविशेषाभिद्योतको नामसमूहः=शास्त्रम्।

---

१. करिष्यामि—का०।　　२. द्र०—पा० सू० ७.१.३७।

किं शास्त्रम् ? इत्याह—**अभिधर्मकोशम्** ॥ १ ॥

कोऽयमभिधर्मो नाम ?[1]

प्रज्ञाऽमला सानुचराऽभिधर्मः

तत्र **प्रज्ञा** धर्मप्रविचयः । **अमलेति** अनास्रवा । **सानुचरेति** सपरिवारा । एवमनास्रवः पञ्चस्कन्धको**ऽभिधर्म** इत्युक्तं भवति । एष तावत् पारमार्थिको-ऽभिधर्मः ।

सांकेतिकस्तु—

क्षणिकत्वात् समूहानुपपत्तिरिति चेत्, न; तद्ग्राहकबुद्धिरूपसमूहकल्पनात् । *शिष्यशासनाच्छास्त्रम्* इति । *किं शास्त्रम्* इति । किं नामधेयमित्यभिप्रायः ।

अभिधर्मकोशम् इति । अस्य निर्वचनं वक्ष्यते । आस्तां तावदेतत् ॥ १ ॥

अवयवार्थावबोधपूर्वकः समुदायार्थावबोध इत्यवयवार्थं तावत् पृच्छति—*कोऽयमभिधर्मो नाम* इति ?

"प्रज्ञामला सानुचराभिधर्मः" इति । धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा प्रधानमिति मुख्यवृत्त्या प्रज्ञाग्रहणम् । *अमलेत्यनास्रवा;* मलानामास्रवपर्यायित्वात् । *सानुचरेति सपरिवारा* । राज्ञा समं चरन्नपि भृत्यो राजानुचर इत्युच्यते, तदनुवृत्तिकारित्वात्; तथेहापि समकालं चरन्तोऽपि तत्सहभुवो धर्मा अनुचरा एवोच्यन्ते । के पुनस्ते ? चित्तचैत्ता अनास्रवसंवरा जात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ता इति । ननु च चित्तं चैत्तेभ्यः प्रधानम्, तथा हि—चित्तस्येमे चित्ते वा भवाश्चैत्ता इति, तेन प्रज्ञैव चित्तस्य परिवारोऽर्हति, न तु चित्तं प्रज्ञायाः, चैतसिकत्वात् ? अस्त्येतत्; अपि तु धर्मप्रविचयकाले प्रज्ञा चैत्तस्यापि सर्वस्य कलापस्य राजायते । क्वचित् कश्चिद् धर्मः प्राधान्यमास्कन्दति, तद्यथा—अभिसम्प्रत्ययकाले श्रद्धेत्येवमादि ।

अनास्रवः पञ्चस्कन्धक इति । अनास्रवसंवरस्तस्मिन् कलापे रूपस्कन्धः, या वेदना स वेदनास्कन्धः, या संज्ञा स संज्ञास्कन्धः, चेतनादिजात्यादयः संस्कारस्कन्धः, विज्ञानं चात्र विज्ञानस्कन्धः ।

एष तावत् इति । तावच्छब्दः क्रमार्थः । *पारमार्थिक* इति । परमार्थ एव पारमार्थिकः । परमार्थे वा भवः पारमार्थिकः । परमार्थेन वा दीव्यति चरतीति वा पारमार्थिकः । *सांकेतिकस्तु* सांव्यवहारिकः ।

---

१. कतमत्—का० ।

तत्प्राप्तये यापि च यच्च शास्त्रम् ।

यापि च श्रुत-चिन्ता-भावनामयी सास्रवा प्रज्ञा, उपपत्तिप्रतिलम्भिका च सानुचरा । **यच्च शास्त्रम्** अस्याः प्राप्त्यर्थमनास्रवायाः प्रज्ञायाः, तदपि तत्सम्भारभावाद् 'अभिधर्मः' इत्युच्यते । निर्वचनं तु—स्वलक्षणधारणाद् धर्मः । तदयं परमार्थधर्मं वा निर्वाणं धर्मलक्षणं वा प्रत्यभिमुखो धर्म इत्यभिधर्मः ।

उक्तो[1] ह्यभिधर्मः[1] ॥

"*तत्प्राप्तये यापि च*" इति । प्रज्ञा सानुचरा सोऽभिधर्म इति चात्राधिकृतम् । तस्या अनास्रवायाः प्रज्ञायाः प्राप्त्यर्थं साक्षात् पारम्पर्येण वा या *श्रुतमयी चिन्तामयी च भावनामयी च प्रज्ञा सास्रवा, या* चोपपत्तिप्रतिलम्भिका सानुचरा सापि सांकेतिकोऽभिधर्मः । तत्र श्रुतप्रयोगजा श्रुतमयी, युक्तिनिध्यानप्रयोगजा चिन्तामयी, भावनाप्रयोगजा भावनामयी, उपपत्तिप्रतिलम्भजा उपपत्तिप्रतिलम्भिका । उपपत्तिप्रतिलम्भोऽस्यास्तीति "अत इनिठनौ" (पा० सू० ५.२.११५) इति ठन्विधानान्न वृद्धिः । श्रुतचिन्तामयी उपपत्तिप्रतिलम्भिका भावनामयी चारूप्यावचरी चतुस्कन्धकोऽभिधर्मः; अनुपरिवर्तकरूपाभावात् । रूपावचरी तु ध्यानसंवरसद्भावात् पञ्चस्कन्धकोऽभिधर्मः ।

"*यच्च शास्त्रम्*" इति । अभिधर्मशास्त्रमभिप्रेतम् । तत्तु सानुचरम्, न सानुचरमिति व्याख्याभेदः । केचित् तावदचित्तचैतसिककलापरूपत्वात् सानुचरमिति नानुवर्तयन्ति । जात्यादिसम्भवात् केचिदनुवर्तयन्ति—"एकस्कन्धको ह्यसावभिधर्मः, द्विस्कन्धको वा, तस्य च जात्यादयः सन्ति" इति ।

अन्ये व्याचक्षते—शास्त्रमिति ज्ञानप्रस्थानम् । तस्य शरीरभूतस्य षट् पादाः—प्रकरणपादः, विज्ञानकायः, धर्मस्कन्धः, प्रज्ञप्तिशास्त्रम्, धातुकायः, सङ्गीतिपर्याय इति । अतस्तदपि शास्त्रं सानुचरमेव पारम्पर्येण पारमार्थिकाभिधर्मप्राप्तये सांकेतिकोऽभिधर्म इत्युच्यते । उपपत्तिप्रतिलम्भिका हि प्रज्ञा शास्त्रश्रवणात् तदर्थमनुसरति, तस्याः श्रुतमयी, श्रुतमय्याश्चिन्तामयी, चिन्तामय्याः सास्रवा भावनामयी, तस्या अनास्रवा प्रज्ञा जायत इत्यनुक्रमः ।

तदयम् इति । तदिति वाक्योपन्यासः । अयं स्वलक्षणधारणत्वेन निरुक्तः पारमार्थिकसांकेतिकाभिधर्मः । *परमार्थधर्मम्* इति । परमस्य ज्ञानस्यार्थः परमार्थः, परमो वा अर्थः परमार्थः, सर्वधर्माग्रत्वात् परमार्थः; परमार्थश्चासौ धर्मश्च परमार्थधर्मः । *धर्मलक्षणं* वेति । स्वसामान्यलक्षणम्—'खक्खटलक्षणः पृथिवीधातुः', 'अनित्यं दुःखम्' इत्येवमादि । तत्प्रत्यभि*मुखः* प्रतिलम्भाय प्रतिवेधाय अवबोधाय वा प्रतिवोधाय वाभिमुखो धर्मः *अभिधर्मः* । "कुगति-

---

१. उक्तोऽभिधर्मः—का० ।

इद तु शास्त्रं कथमभिधर्मकोशम् ?

तस्यार्थतोऽस्मिन् समनुप्रवेशाद्

स चाश्रयोऽस्येत्यभिधर्मकोशम् ॥ २ ॥

स हि शास्त्रसंज्ञकोऽभिधर्म **एतस्मिन्नर्थतो** यथाप्रधानमन्तर्भूत इत्येतच्छास्त्रं तस्य कोशस्थानीयं भवति ।

अथ वा—**सोऽभिधर्म** एतस्याश्रयभूतः शास्त्रस्य, ततो ह्येतन्निराकृष्टम्, अतः स एवास्याभिधर्मः कोश इत्येतच्छास्त्र**मभिधर्मकोशम्** ॥ २ ॥

प्रादयः' (पा० सू० २. २.१८) इति तत्पुरुषसमासः । ननु च "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (पा० सू० २.१.१४) इत्यव्ययीभावः प्राप्नोति ? यदा ह्यभिर्लक्षणेन सह समस्यते तदाव्ययीभावः, तद्यथा—अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति, शलभपतनमग्निना लक्ष्यते, सोऽग्निरस्य लक्षणम् । न त्वयं धर्मोऽन्यस्य लक्षणम्, किं तर्हि ? लक्ष्यः; स्वयमेवाभिमुख्यात् । शास्त्राख्योऽपि सांकेतिकोऽभिधर्मः प्रापणाय अभिद्योतनाय वा निर्वाणं धर्मलक्षणं वा प्रत्युपनिषद्भावेनाभिमुखः, किमङ्ग पारमार्थिक इति ! अतस्तत्पुरुषसमासेनाभिधर्म इति सिद्धं भवति ।

उक्तो *ह्यभिधर्म* इति । स्वभावप्रभेदनिर्वचनतोऽवयवार्थोऽवबुद्धः । समुदायार्थस्तु न तावदित्यतः समुदायार्थं पृच्छति—*इदं तु शास्त्रं कथमभिधर्मकोशम्* इति ।

"*तस्यार्थतोऽस्मिन्*" इति । तस्याभिधर्मसंज्ञकस्य शास्त्रस्यानन्तरोक्तत्वाद् ग्रहणम् । *अर्थत* इति । न व्यञ्जनत इति । अर्थतोऽयमनुप्रवेशो न साकल्येन, तस्माद् । *यथाप्रधान*मित्यव्ययीभावः । *अन्तर्भूतः* प्रविष्टः । *इति एतच्छास्त्रं* मदीयं *तस्य* अर्थस्य *कोशस्थानीयं भवति* कोशसदृशम् । एतस्मिन्नर्थे षष्ठीतत्पुरुषसमासः—अभिधर्मस्य कोशोऽभिधर्मकोश इति । यत्र ह्यसिः प्रविशति स तस्य कोशः ।

अथ वा—*सः अभिधर्मो* ज्ञानप्रस्थानादिरे*तस्य* मदीयस्य शास्त्रस्य *आश्रयभूतः* । ततो ह्यार्षादभिधर्मादेतन्मदीयं शास्त्रं निराकृष्टम् । अर्थत इत्यधिकृतम् । *अतः स एवास्य* अभिधर्मः कोश इत्येतस्मिन्नर्थे बहुव्रीहिसमासः—अभिधर्मः कोशोऽस्येत्यभिधर्मकोशम् । यतो ह्यसिर्निराकृष्यते स तस्य कोश इति *एतच्छास्त्रमभिधर्मकोश*मिति । समुदायार्थोऽप्यस्यावगमित इति सूचयति ॥ २ ॥

किमर्थं पुनरभिधर्मोपदेशः, केन चायं प्रथमत उपदिष्टो यत आचार्यो-ऽभिधर्मकोशं वक्तुमाद्रियत इति ? आह—

धर्माणां प्रविचयमन्तरेण नास्ति
क्लेशानां यत उपशान्तयेऽभ्युपायः ।
क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोक-
स्तद्धेतोरत उदितः किलैष शास्त्रा ॥ ३ ॥

किमर्थं पुनरभिधर्मोपदेशः । किं प्रयोजनमित्यर्थः । सप्रयोजनस्य हि शास्त्रस्य प्रत्यासः साधुर्भवति, न निष्प्रयोजनस्य । *केन चायं प्रथमत उपदिष्टः* । केन चायमभिधर्म आदितो देशितः । आप्तोपदिष्टस्य हि शास्त्रस्य प्रत्यासोऽर्हं-रूपः स्यादित्यभिप्रायः । 'प्रथमतः' इति विशेषणम् । भदन्तकात्यायनीपुत्रादीनां पिण्डीकरणेन पश्चादुपदेशस्य सिद्धत्वात् । प्रथमत उपदेशे हि विवादः । *यत* इति विस्तरः—यतः कारणात्, *आचार्यः* शास्त्रकारः, *अभिधर्मकोशं* प्रत्यासशास्त्रम्, *वक्तुं* प्रणेतुम्, *आद्रियते* आदरं करोतीत्यर्थः ।

एवं कृते प्रश्नद्वयेऽभिधर्मशास्त्रस्य सप्रयोजनताम्, आप्तोपदेशतां च प्रदर्श-यन्नाह—

"धर्माणां प्रविचयम्" इति । विस्तरः—*यतो विना धर्मप्रविचयेन* । 'रूपं वेदनानित्यं दुःखम्' इत्येवमाकारेण । *नास्ति क्लेशोपशमाभ्युपायः* । अन्य इति वाक्यशेषः । स एव तु क्लेशोपशमाभ्युपाय इत्यर्थादपन्नं भवति । तद्यथा—'नाहारेण विना प्राणसन्धारणोपायः' इत्युक्ते 'स एवाहारः प्राणसन्धारणोपायः' इत्यर्थादापन्नं भवति, तद्वदेतत् ।

यदि क्लेशोपशमो न स्यात्, किं स्याद् ? इत्यत आह—*"क्लेशैश्च भ्रमति भवार्णवेऽत्र लोकः"* इति । अनेन क्लेशोपशमस्यावश्यकर्तव्यतां दर्शयति । भवः = संसार इत्येकोऽर्थः । भव एवार्णवो भवार्णवः, मज्जनस्थानसाधर्म्यात् समुद्र-कल्पो भवः, एतस्मिन् भवार्णवे । अत्र प्रत्यक्षीकृतपञ्चोपादानस्कन्धलक्षणव्य-तिरिक्तभवप्रतिषेधार्थम् अत्र-ग्रहणम् । अत्र लोको भ्रमति; तादात्म्यावस्थानात् । तादात्म्यावस्थानतोऽपि ह्यधिकरणनिर्देशो दृश्यते, तद्यथा—अन्यपादपानुप-योगेन पलाशेष्वारामः स्थित इति । *वृत्तौ* तु हेत्वर्थतां तृतीयायाः सूचयता हेतुमण्णिचा हेत्वर्थं उक्तः । क्लेशाश्च लोकं भ्रमयन्तीति । *अत* इति । उद्दिष्टहेतु-प्रत्याम्नायः । यत एवम्, अत उद्दिष्टोऽभिधर्म इत्यर्थः। धर्मप्रविचयः क्लेशोपशमो-पायो नान्यो धर्म इत्यभिधर्मोपदेशकः सम्बन्ध इति । अत उक्तम्—*"तद्धेतोः"* इति । स एव हेतुस्तद्धेतुः, तस्य तस्माद्वा तद्धेतोरिति । तस्य धर्मप्रविचयस्यार्थे

यतो विना[1] धर्मप्रविचयेन नास्ति[1] क्लेशोपशमाभ्युपायः, क्लेशाश्च लोकं भ्रमयन्ति संसारमहार्णवेऽस्मिन्, **अतस्तद्धेतोस्तस्य** धर्मप्रविचयस्यार्थं **शास्त्रा** किल बुद्धेनाभिधर्म उक्तः; न हि विना अभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचेतुमिति । स तु प्रकीर्ण उक्तो **भगवता,** भदन्तकात्यायनीपुत्र-प्रभृतिभिः पिण्डीकृत्य स्थापितः [2]**स्थविरधर्मत्रातोदानवर्गीय**करणवदित्याहु-**र्वैभाषिकाः** ॥ ३ ॥

हि धर्मोपदेशहेतुको धर्मप्रविचयः । कथं नाम धर्मप्रविचयः स्यादिति ? *अभिधर्म उपदिष्टः शास्त्रा बुद्धेनात* एव । न *हि विनाभिधर्मोपदेशेन शिष्यः शक्तो धर्मान् प्रविचेतुम्* इति ।

"उदितः" इति वदेर्निष्ठायां कृतसम्प्रसारणस्यैतद् रूपम्, न त्विण उत्पूर्वस्य; अर्थायोगात् । उदित इत्युक्तः, उपदिष्ट इत्येकोऽर्थः ।

"किल" इति किलशब्दः पराभिप्रायं द्योतयति । *आभिधर्मिका*णामेतन्मतम्, न त्वस्माकं *सौत्रान्तिका*नामिति भावः । श्रूयन्ते ह्यभिधर्मशास्त्राणां कर्तारः, तद्यथा—ज्ञानप्रस्थानस्य आर्य*कात्यायनीपुत्रः* कर्ता, प्रकरणपादस्य स्थविर*वसुमित्रः*, विज्ञानकायस्य स्थविर*देवशर्मा*, धर्मस्कन्धस्य आर्य*शारिपुत्रः*, प्रज्ञप्तिशास्त्रस्य आर्य*मौद्गल्यायनः*, धातुकायस्य *पूर्णः*, सङ्गीतिपर्यायस्य *महाकौष्ठिलः* ।

कः सौत्रान्तिकार्थः ? ये सूत्रप्रामाणिकाः, न तु शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रान्तिकाः । यदि न शास्त्रप्रामाणिकाः, कथं तेषां पिटकत्रयव्यवस्था—सूत्रपिटकः, विनयपिटकः, अभिधर्मपिटक इति, सूत्रेऽपि ह्यभिधर्मपिटकः पठ्यते—त्रैपिटको भिक्षुरिति ? नैष दोषः; सूत्रविशेषा एव हि *अर्थविनिश्चया*दयोऽभिधर्मसंज्ञाः, येषु धर्मलक्षणं वर्ण्यते, एतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाहुः । *स तु प्रकीर्ण उक्तो भगवतेति* । विस्तरः—यथा *स्थविरधर्मत्रातेन उदानाः 'अनित्या वत संस्काराः'* (   ) इत्येवमादिका विनेयवशात् तत्र तत्र सूत्र उक्ता *वर्गीकृता* एकस्थीकृताः; एवमभिधर्मोऽपि धर्मलक्षणोपदेशस्वरूपो विनेयवशात् तत्र तत्र *भगवतोक्तः* । स्थविर*कात्यायनीपुत्र*प्रभृतिभिर्ज्ञानप्रस्थानादिषु *पिण्डीकृत्य स्थापित* इति । *आहुर्वैभाषिकाः* । विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः, विभाषां वा विदन्ति वैभाषिकाः । उक्थादिप्रक्षेपात्[3] ठक् ॥ ३ ॥

१–१. न विना धर्मप्रविचयेनास्ति—का० ।

२. भदन्त०—का० । ३. द्र०—पा० सू० ४.२.६० ।

कतमे पुनस्ते धर्मा येषां प्रविचयार्थमभिधर्मोपदेशः ? इत्याह—

सास्रवाऽनास्रवा धर्माः

एष सर्वधर्माणां समासनिर्देशः ॥

तत्र कतमे सास्रवा धर्माः ? इत्याह—

संस्कृता मार्गवर्जिताः ।

सास्रवाः

मार्गसत्यं वर्जयित्वाऽन्ये सर्वे[1] संस्कृताः[1] सास्रवाः ।

किं कारणम् ?

आस्रवास्तेषु यस्मात् समनुशेरते ॥ ४ ॥

"सास्रवानास्रवा धर्माः" इति । सहास्रवैः सास्रवाः, न सन्त्यास्रवा एष्वित्यनास्रवाः, सास्रवाश्चानास्रवाश्चेति समासः । स्वसामान्यलक्षणधारणाद् धर्माः ।

एष सर्वधर्माणां समासनिर्देश इति । एतावन्तो धर्मा यदुत सास्रवाश्चानास्रवाश्च, नैतद्व्यतिरिक्ता धर्माः सन्ति, तस्मादाह—सर्वधर्माणामिति । समासनिर्देश इति संक्षेपनिर्देशः । विस्तरनिर्देशस्तु पश्चादा शास्त्रपरिसमाप्तेर्भविष्यति । अन्येऽपि समासनिर्देशाः सन्ति—संस्कृतासंस्कृताः, रूप्यरूपिणः, सनिदर्शनानिदर्शना इत्येवमादयः, किमर्थमयमेव समासनिर्देश उक्तः ? यस्मिन्नुक्ते न पर्यनुयोगः । अथ वा—सांक्लेशिकव्यावदानिकपक्षप्रदर्शनार्थम्; तदर्थत्वाच्छास्त्रस्य । तत्पक्षद्वयावबोधे हि संक्लेशपक्षमपहाय व्यवदानपक्षासेवनान्निःश्रेयसावाप्तिर्भवेत् ।

"संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः" इति । संस्कृता एव, नासंस्कृताः । हेतुप्रत्ययजनिता रूपादयः संस्कृताः । किं सर्वे ? नेत्याह—मार्गवर्जिताः । मार्गसत्येन वर्जिताः । मार्गसत्यस्य संस्कृतत्वात् प्रसङ्ग इत्यत एवं विशिनष्टि । एतदुक्तं भवति—मार्गसत्यं वर्जयित्वा सर्वे संस्कृताः सास्रवा इति ।

कथं पुनस्ते सास्रवाः ? यद्यास्रवसम्प्रयोगात् ? क्लिष्टा एव चित्तचैत्ताः सास्रवाः स्युर्नान्ये; अथास्रवसहोत्पादात् ? एकस्यां सन्ततौ समुदाचरत्क्लेशस्य सत्त्वस्य यथासम्भवं पञ्चोपादानस्कन्धाः सास्रवाः स्युः, नासमुदाचरत्क्लेशस्य, नापि बाह्या धर्माः; अथास्रवाणां य आश्रयास्ते सास्रवा इति ? षडेवायतनान्याध्यात्मिकानि सास्रवाणि स्युः; अथास्रवाणामालम्बनानि सास्रवाणि ? निरोधमार्गसत्यमपि सास्रवं प्राप्नोति; ऊर्ध्वा च भूमिरूर्ध्वभूम्यालम्बनैरास्रवैः

१-१. संस्कृता धर्माः—का० ।

कामं निरोधमार्गसत्यालम्बना अपि आस्रवा उपजायन्ते, न त्वनुशेरते तत्रेति न तयोः सास्रवत्वप्रसङ्गः। यथा तत्र[1] नानुशेरते, तत् पश्चादनुशयनिर्देश (अभि० को० ५.१८) एव ज्ञापयिष्यामः ॥ ४ ॥

उक्ताः सास्रवाः ॥

सास्रवा स्यादिति ? अत आह—"*आस्रवास्तेषु यस्मात् समनुशेरते*" इति। तस्मात् सास्रवा इति पूर्वमेवाध्याहार्यस्तस्माच्छब्दः। अनुशेरत इति पुष्टि लभन्त इत्यर्थः। प्रतिष्ठां लभन्त इत्यर्थो वा। पुष्टिलाभे प्रतिष्ठालाभे वा ते रागादयः सन्तायन्ते।

अपरे व्याचक्षते—यथा 'अनुशेते ममायमाहारः' इति पथ्योऽनुगुणीभवतीत्यर्थः, तथा रागादयोऽपि तेषु धर्मेष्वनुशेरते, अनुगुणीभवन्तीत्यर्थः। रागाद्यभिष्यन्दितकर्मनिर्वर्तिता हि सास्रवा धर्माः; "कर्मजं लोकवैचित्र्यम्" (अभि० को० ४.१) इति वचनात्। प्रत्ययानुगुण्येनानुशेरते पुष्टिं लभन्त इत्यनुशयाः। अनुशेरते अनुगुणा वर्तन्ते प्रत्यया एष्विति वानुशयाः। अनुशयनं चैषामालम्बनतः सम्प्रयोगतो वा द्रष्टव्यम्।

गुणमतिस्त्वाचार्य इह व्याचष्टे—"किं कारणं यत् सर्वधर्मेष्वास्रवाणामालम्बनीभवत्सु संस्कृता एव मार्गवर्जिताः सास्रवा उच्यन्त इति ? सर्वे धर्मा आस्रवाणामालम्बनम्" इति। अनाभिधर्मिकीयमेतत्; आकाशप्रतिसंख्यानिरोधयोरास्रवानालम्बनत्वात्। षडेव ह्यनुशया अनास्रवालम्बनाः पठ्यन्ते, ते च निरोधमार्गालम्बना एव;

"मिथ्यादृग्विमती ताभ्यां युक्ताविद्याथ केवला।
निरोधमार्गदृग्घेयाः षडनास्रवगोचराः" ॥
(अभि० को० ५. १४)

इति वचनात्। तस्मान्न सुलिखितमेतदिति पश्यामः।

काममिति यद्यपीत्यर्थः। अथ वा—काममिति निपातोऽभ्युपगमार्थः। अभ्युपगम्यत एव *निरोधमार्गसत्यालम्बना अपि आस्रवा उपजायन्त* इत्यर्थः। *तत्र* निरोधमार्गसत्ययोः। *अनुशयनिर्देश एव ज्ञापयिष्याम* इति। "नानास्रवोर्ध्वविषया अस्वीकाराद् विपक्षतः" (अभि० को० ५. १८) इत्यत्र।

यद्धि वस्त्वात्मदृष्टितृष्णाभ्यां स्वीकृतं भवति, तत्रान्येऽप्यनुशया अनुशयितुमुत्सहन्ते; आर्द्रे इव पटे रजांसि संस्थातुम्। न चैवमनास्रवम्, नाप्यूर्ध्वा भूमिः; अतो न तदालम्बनास्तेष्वनुशेरते। विपक्षभूतौ च निर्वाणमार्गौ तदालम्बनानां

---

१. अत्र—का०।

अनास्रवाः कतमे ?

अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम् :

क्लेशानाम्, ऊर्ध्वा च भूमिरधराणाम्, अतोऽपि न तेषु प्रतिष्ठां लभन्ते; तप्त इवोपले तलानि पादानामिति ॥ ४ ॥

"*अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम्*" इति। अर्थापत्तिसिद्धत्वान्न सूत्रयितव्यमेतद् ?—इत्येवं चोद्ये आचार्य*गुणमति*स्तावदाह—"वक्तव्यमेवेदम्, किं कारणम् ? द्विविधो हि मार्गः—लौकिकः, लोकोत्तरश्च। अतो विशेषार्थं पुनरभिधीयते। अत एव चात्र मार्गसत्यग्रहणम्। प्रसिद्धं चार्थापत्त्या गम्यते, नाप्रसिद्धम्। अप्रसिद्धं चासंस्कृतमिति।

अपरे व्याचक्षते—तृतीयराश्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमर्थापत्तिसिद्धमप्येतत् पुनरुच्यते। यथा हि तिस्रो वेदना भवन्ति—सुखा, दुःखा, अदुःखासुखा चेति; एवं धर्मा अपि सम्भाव्यरेन्—सास्रवाः, अनास्रवाः, सास्रवानास्रवाश्चेति। अथ वा–नैव सास्रवा नानास्रवाश्चेति। तेन येऽर्थापत्त्या निरस्ताः किं तेऽनास्रवा एव ? उताहो सास्रवानास्रवा एव ? आहोस्विन्नोभयथा ? इति सन्दिह्येत। अस्ति हि सास्रवानास्रवत्वविकल्पावकाशः। कथमिति ? *वैभाषिक*प्रक्रियया तावत् "द्विधा सानुशयं क्लिष्टमक्लिष्टमनुशायकैः" (अभि० को० ५.३२) इति वचनाद् ये चक्षुरादयो बाह्या वा रूपादयोऽक्लिष्टास्तेऽनुशयानैरेवास्रवैः सास्रवाः, नाननुशयानैः। प्रहीणैस्तैरननुशयानैरास्रवैर्न सास्रवाः। अप्रहीणैस्त्वन्ततः परसन्तानगतैरपि सास्रवा एवेति दार्ष्टान्तिकप्रक्रिययापि च चक्षुरादयोऽर्हत्सन्तानगता बाह्याश्च रूपादयोऽनास्रवाः, आस्रवाणामनाश्रयत्वात्; सास्रवाश्च ते, आस्रवाणामप्रतिपक्षत्वात् इति पार्यायिकं सास्रवानास्रवत्वं चक्षुरादीनां कल्प्यत इति सन्देहः। तत्सन्देहविनिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—"*अनास्रवा मार्गसत्यं त्रिविधं चाप्यसंस्कृतम्*" इति। निष्पर्यायमनास्रवा एवामी, न सास्रवा यथोक्तमिति पुनर्वचनम्। ते तर्हि अर्हच्चक्षुरादयो *वैभाषिकैः* क्व पक्षे निक्षेप्तव्याः—किं सास्रवपक्षे, अथानास्रवपक्ष इति ? सास्रवपक्ष इति त आहुः।

कथं प्रहीणैरास्रवैस्ते सास्रवा व्यवस्थाप्यन्ते ? येष्वास्रवा अनुशेरते, अनुशयितवन्तः, अनुशयिष्यन्ते वा, ते सास्रवाः। त्रैकालिकार्थविवक्षयापि हि लोके वर्तमानकालप्रयोगो दृश्यते—यः प्रजा रक्षति स राजेति, योऽपि रक्षितवान् योऽपि रक्षिष्यति स चापि राजेति गम्यत एवेति अत एवं व्याख्यायते। अथ वा—यद्यपि ते प्रहीणैरास्रवैर्न सास्रवाः, अप्रहीणैस्त्वपरिमितैरास्रवैरन्ततः परसन्तानगतैरपि सास्रवा एव भवन्ति।'

कतमत् त्रिविधमसंस्कृतम् ?

आकाशं द्वौ निरोधौ च;

कतमौ द्वौ ? प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति । एतदाकाशादि त्रिविधमसंस्कृतं मार्गसत्यं चानास्रवा धर्माः ।

किं कारणम् ? न हि तेष्वास्रवा अनुशेरत इति ।

यदेतत् त्रिविधमसस्कृतमुद्दिष्टम्,

तत्राकाशमनावृतिः ॥ ५ ॥

अनावरणस्वभावमाकाशम्, यत्र रूपस्य गतिः ॥ ५ ॥

ननु च समासनिर्देशादेव "सास्रवानास्रवा धर्माः" (अभि० को० १. ४) इति तृतीयराश्यप्रसङ्गः ? न; तत्रैकशेषनिर्देशसम्भवात् । सास्रवाश्चानास्रवाश्च सास्रवानास्रवाश्चेति सास्रवानास्रवा इत्येकशेषः । असरूपाणामप्येकशेष इष्यते, "गुणो यङ्लुकोः" (पा० सू० ७. ४. ८२) इति यथा ।

अपरे पुनराहुः—अर्थापत्त्या सिद्धमेवैतत्, स्पष्टीकरणार्थं तु प्रपञ्च उच्यते । तद्यथा—"विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" (पा० सू० २. १. ५७) इत्यनेनैव सर्वं सिद्धम् "पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन" (पा० सू० २. १. ४९) इत्येवमादिप्रपञ्च उच्यते, तद्वदेतत् ।

कतमत् त्रिविधमसंस्कृतम् इति । अप्रतीतत्वात् पृच्छति । त्रिविधग्रहणमियत्तावधारणार्थम् । सन्ति हि केचिद् 'एकमेवासंस्कृतं निर्वाणम्' इत्याहुः, यथा *वात्सीपुत्रीयाः* । 'परमाण्वादयो बहवोऽसंस्कृताः' इति *वैशेषिकाः* । तन्मतप्रतिषेधार्थमियत्तावधारणम् ।

कतमौ द्वौ इति प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधावेव पृच्छति, नाकाशम्; आकाशस्य लोके प्रसिद्धत्वात् ।

"तत्राकाशमनावृतिः" इति । 'तत्र' इति निर्धारणे, वाक्योपन्यासे वा । अवकाशं ददातीत्याकाशमिति निर्वचनम् । भृशमस्यान्तः काशन्ते भावा इत्याकाशमित्यपरे । अनावृत्तिः=अनावरणम्, कर्तृसाधनं कर्मसाधनं वा ।

यो धर्मोऽन्यान् धर्मान्नावृणोति, अन्यैर्वा नाव्रियते तत् *अनावरणस्वभावमाकाशम्* । तदप्रत्यक्षविषयत्वादन्यधर्मानावृत्यानुमीयते, न त्वावरणाभावमात्रम् । अत एव च व्याख्यायते—*यत्र रूपस्य गतिरिति* ।

प्रतिसंख्यानिरोधो यो विसंयोगः

यः सास्रवैर्धर्मैर्विसंयोगः स प्रतिसंख्यानिरोधः । दुःखादीनामार्यसत्यानां प्रति[1] प्रतिसंख्यानं[1] प्रतिसंख्या = प्रज्ञाविशेषस्तेन प्राप्यो निरोधः **प्रतिसंख्यानिरोधः,**

यदि यन्नावृणोति नाव्रियते वा तदाकाशम्, अप्रतिघा अपि चित्तादयः संस्कारास्तथैवेत्याकाशं प्राप्नुवन्ति ? न प्राप्नुवन्ति; परेषामावरणभावात् । ऋद्धिमन्तो हि चित्तचैत्तबलेन परेषां गतिं चित्तादीन् वा विबध्नन्ति । प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधौ तर्ह्यविबन्धकत्वादाकाशं प्राप्नुतः ? न; तयोः संयोगद्रव्यानुत्पत्तिधर्माणां संयोगप्राप्तिनियतरोधभूतत्वेन, उत्पत्तिविघ्नरोधभूतत्वेन चावरणभूतत्वात् ।

अथ वा—यस्यानावरणमेव लक्षणं नान्यल्लक्षणं तदाकाशम् । तयोश्चान्यलक्षणमस्तीति न तौ निरोधावाकाशं प्राप्नुतः । असर्वगतं तर्ह्याकाशमनित्यं वा प्राप्नोति, आवरणाभावे भावात् तद्भावे चाभावात् ? कुड्यादिषु ह्यन्यस्वरूपस्यावरणं भवतीति अत्राकाशलक्षणाभावप्रसङ्गः । कुड्याद्यपगमे च पुनस्तद्भवतीत्यनित्यं प्राप्नोति ? नानित्यं प्राप्नोति; तत्रापि कुड्याद्यवकाशदानादाकाशमस्त्येव । यदि हि तत्राकाशं न स्यात्, तस्यैव कुड्यादेरनवकाशत्वादवस्थानं न स्यात । यत्तु तत्र रूपान्तरस्यानवस्थानम्, तत् कुड्याद्यावरणात्, नाकाशाभावात् । उक्तं हि भगवता—"पृथिवी भो गौतम, कुत्र प्रतिष्ठिता ? पृथिवी, ब्राह्मण, अब्मण्डले प्रतिष्ठिता । अब्मण्डलं भो गौतम क्व प्रतिष्ठितम् ? वायौ प्रतिष्ठितम् । वायुर्भो गौतम, क्व प्रतिष्ठितः ? आकाशे प्रतिष्ठितः । आकाशं भो गौतम कुत्र प्रतिष्ठितम् ? अतिसरसि महाब्राह्मण, अतिसरसि महाब्राह्मण ! आकाशं ब्राह्मण अप्रतिष्ठितमनालम्बनम्" (   ) इति विस्तरः । तस्मादस्त्याकाशमिति *वैभाषिकाः* ॥ ५ ॥

"यो विसंयोगः" इति । विशेषणेनानित्यतानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधश्च व्युदस्तौ भवतः । न हि विसंयोगलक्षणौ तौ निरोधौ । विसंयुक्तिः=विसंयोगः, क्लेशविसंयुक्तिलक्षणः, संयोगप्राप्तिनियतरोधभूतो वा यो धर्मः स *प्रतिसंख्यानिरोधः* । *दुःखादीनामार्यसत्यानामिति* विशेषणपरिग्रहात् *प्रतिसंख्यानम्* अनास्रवैव प्रज्ञा गृह्यते । न हि लौकिकी प्रज्ञा दुःखसत्याद्याकारा, किं तर्हि ? उत्तराधरभूमिशान्ताद्युदाराद्याकारा । *प्रज्ञाविशेष* इति विशेषग्रहणं क्लेशप्रहाणानन्तर्यमार्गप्रज्ञाग्रहणार्थम् । *तेन* प्रज्ञाविशेषेण *प्राप्यो निरोध* इति

१–१. प्रतिसंख्यानं—का० ।

मध्यपदलोपं[1] कृत्वा[1] गोरथवत् ।

किं पुनरेक एव सर्वेषां सास्रवाणां धर्माणां प्रतिसंख्यानिरोधः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

पृथक् पृथक् ।

यावन्ति हि संयोगद्रव्याणि तावन्ति विसंयोगद्रव्याणि । अन्यथा हि दुःखदर्शनहेयक्लेशनिरोधसाक्षात्करणात् सर्वक्लेशनिरोधसाक्षात्क्रिया प्रसज्येत । सति चैवं शेषप्रतिपक्षभावनावैयर्थ्यं स्यात् ।

यत्तर्ह्युक्तम्—"असभागो निरोधः" इति, अस्य कोऽर्थः ?

प्रतिसंख्यानिरोधः। *मध्यपदलोपं कृत्वा* इति। "शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम्, शाकप्रियाः पार्थिवाः शाकपार्थिवाः" (पा० सू० २.१.६०) इतीष्ट्या मध्यपदलोपः। यदि प्रतिसंख्ययानास्रवैव प्रज्ञा गृह्येत, लौकिकमार्गप्राप्यो निरोधो न गृहीत इत्यव्यापि लक्षणं प्राप्नोति ? नाव्यापि; सर्वो हि त्रैधातुकसास्रववस्तुनिरोधोऽनास्रवया प्रज्ञया प्राप्यते। न स निरोधोऽस्ति यो लौकिक्यैव प्रज्ञया प्राप्यते नानास्रवयेति कि लौकिक्या प्रज्ञया प्रयोजनम् ! यो हि लौकिकेन मार्गेण कश्चिन्निरोधः प्राप्यते, स एव पुनर्लोकोत्तरेण प्राप्यत एवेति लोकोत्तरैव प्रज्ञा तत्र, न लौकिकी। द्रव्यसन् प्रतिसंख्यानिरोधः; सत्यचतुष्टयनिर्देशनिर्दिष्टत्वाद्, मार्गसत्यवदिति *वैभाषिकाः*।

"पृथक् पृथक्" इति नानेत्यर्थः। *यावन्ति हि संयोगद्रव्याणीति*। संयुक्तिः= संयोगः, संयोगाय द्रव्याणि संयोगद्रव्याणि। सम्प्रयुज्यते तेष्विति वा संयोगाः, संयोगाश्च ते द्रव्याणि चेति संयोगद्रव्याणि, सास्रवद्रव्याणीति यावदुक्तं भवति। "सास्रवं हि द्रव्यं स्तम्भस्थानीयम्, सम्प्रयोजनं रज्जुस्थानीयम्, पुद्गलस्तु बलीवर्दस्थानीयः" ( ) इति भगवतोक्तम्। *अन्यथेति*। यद्येक इत्यर्थः। *सर्वक्लेशनिरोधसाक्षात्क्रियेति* समुदयादिदर्शनभावनाहेयक्लेशनिरोधप्राप्तिरित्यर्थः। *शेषप्रतिपक्षभावनावैयर्थ्यमिति*। शेषक्लेशसमुदयादिदर्शनभावनाप्रहातव्यात्मकप्रतिपक्षमार्गोत्पादनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः।

यत्तर्ह्युक्तमसभागो निरोध इति। क्वोक्तम् ? सूत्रे। पूर्वभर्त्रा *विशाखेन* गृहपतिना पृष्टया *धर्मदिन्नया* भिक्षुण्योक्तम्—"किं सभाग आर्ये निरोधः ? असभाग आयुष्मन् विशाख" (म० नि० १.४४) इति। 'अप्रतिसदृशो निरोधः' इत्यर्थमभिसमीक्ष्य पृच्छति—*अस्य कोऽर्थ* इति। बहुत्वे हि सति प्रतिसदृशोऽन्यतमो

१–१. मध्यपदलोपात्—का०।

'नास्य कश्चित् सभागहेतुरस्ति नासौ कस्यचित्' इत्ययमस्य वाक्यस्यार्थः, न तु नास्य कश्चित् सभागोऽस्तीति ॥

उक्तः प्रतिसंख्यानिरोधः ॥

उत्पादात्यन्तविघ्नोऽन्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यया ॥ ६ ॥

अनागतानां धर्माणामुत्पादस्यात्यन्तं विघ्नभूतो विसंयोगाद् योऽन्यो निरोधः **सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः** । न ह्यसौ प्रतिसंख्यया लभ्यते, किं तर्हि? प्रत्ययवैकल्यात् ।

भवेदिति परस्याभिप्रायः । *नास्य कश्चित् सभागहेतुरि*ति । सभागहेतुः सभाग इत्येकोऽर्थः, हेतुशब्दलोपात् । दृश्यन्ते हि पदेषु पदैकदेशान् प्रयुञ्जानाः, वाक्येषु च वाक्यैकदेशान् । तद्यथा—सत्यभामा, भामा; देवदत्तः, दत्तः; प्रविश पिण्डीम्, प्रविश तर्पणमिति । नित्यः खलु प्रतिसंख्यानिरोधः, तस्य किं सभागहेतुना प्रयोजनमित्यसभागहेतुः, असभागः । नास्ति सभागोऽस्येत्यसभागः, बहुव्रीहिसमासः । *नासौ कस्यचि*दिति । नासौ प्रतिसंख्यानिरोधः कस्यचिदन्यस्य धर्मस्य सभागहेतुरित्यधिकृतम् । किं कारणम्? संस्कृत एवेति सभागहेतुरिष्यते । तत्र न सभागोऽसभाग इति तत्पुरुषः । न तु *नास्य कश्चित् सभागोऽस्ती*ति । न त्वस्य निरोधस्य कश्चिदन्यो निरोधः सदृशो न भवतीत्यर्थः ॥

*अनागतानां धर्माणामुत्पादस्यात्यन्तं विघ्नो*ऽत्यन्तविघ्नः=अत्यन्तनियतरोधः । *अन्य* इति । अप्रतिसंख्यानिरोधः । स हि प्रतिसंख्यानिरोधादनन्तरोक्तादन्यः । *अप्रतिसंख्यये*ति । प्रसज्यप्रतिषेधेऽयमकारः, न प्रतिसंख्यया प्राप्य इत्यर्थः । अथ वा पर्युदासे—प्रतिसंख्याया यदन्यत् प्रत्ययवैकल्यं सा प्रतिसंख्या, तया प्राप्यो निरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधः, मध्यपदलोपात् । अयुक्तमेतत्; प्रत्ययवैकल्यं ह्यभावः, कथमभावेन स निरोधः प्राप्यत इति? औपचारिकत्वाददोषः ।

अथ वा—अप्रतिसंख्यानिरोध इति न प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधः । प्रतिसंख्यानिरोधादन्यत्वमात्रमेवोच्यते, न तु प्रत्ययवैकल्यस्य व्यापार इति । *उत्पाद*ग्रहणमनित्यतानिरोधव्युदासार्थम् । अनित्यतानिरोधो हि धर्मस्थितेरत्यन्तविघ्नः, न धर्मोत्पादस्य । *अत्यन्त*ग्रहणमसंज्ञिनिरोधसमापत्त्यसंज्ञिकव्युदासार्थम् । तानि ह्यनागतानां चित्तचैत्तानामुत्पादविघ्नः, न त्वत्यन्तम्; तावत्कालिकत्वात् तद्विघ्नभावस्य ।

यथैकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनसो यानि रूपान्तराणि[1] शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि चात्ययन्ते तदालम्बनैः पञ्चभिर्विज्ञानकायैर्न शक्यमुत्पत्तुम्[2], न हि ते समर्था[3] अतीतं विषयमालम्बयितुमिति । अतः स तेषामप्रतिसंख्यानिरोधः प्रत्ययवैकल्यात् प्राप्यते ।

यथैकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनस इति । विस्तरः—यथेत्युदाहरणकथनम् । यथैकस्मिन्नीले रूपे व्यासक्तं चक्षुर्मनश्च यस्य स एकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनाः,[1] तस्य यानि *रूपान्तराणि* गृह्यमाणान्नीलादन्यानि नीलान्तरपीतलोहितावदातादीनि वर्णरूपाणि संस्थानरूपाणि च *शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि* च सर्वाणि *अत्ययन्ते* प्रत्युत्पन्नमध्वानमतिक्रामन्ति । अतीतमध्वानं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । *तदालम्बनैरिति* । तानि नीलान्तरादीन्यनन्तरोक्तान्यालम्बनान्तराणि येषां ते तदालम्बनाः । के ? पञ्च विज्ञानकायाः, तैः *न शक्यमुत्पत्तुमि*ति भावसाधनमेतत् । *न हि ते समर्था* इति । विस्तरः—न हि ते पञ्च विज्ञानकाया *अतीतं विषयं* स्वालम्बनमपि शक्ता ग्रहीतुम्; वर्तमानालम्बनत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । अथान्यदिदानीं नीलान्तरादिकं वर्तमानमालम्ब्य कस्मान्नोत्पद्यन्ते ? न शक्यमेवं भवितुम्; सर्वधर्माणां चतुष्के नियतत्वात्—हेतौ, फले, आश्रये, आलम्बने चेति । यस्य विज्ञानस्य यदालम्बनं तदेव तस्यालम्बनं भवेत्, भवेन्नान्यदिति आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् ते पञ्च विज्ञानकाया न पुनरुत्पद्यन्ते । अत आह—*स तेषामप्रतिसंख्यानिरोध* इति । विस्तरः—तेषां पञ्चानां विज्ञानकायानां *प्रत्ययवैकल्यात् प्राप्यत* आलम्बनप्रत्ययवैकल्यात् । चतुर्भिरेव हि प्रत्ययैर्हेतुसमनन्तरालम्बनाधिपतिप्रत्ययैश्चित्तचैत्ता उत्पद्यमाना उत्पद्यन्ते । तेषामन्यतरवैकल्येऽप्यनुत्पत्तिः; समनन्तरप्रत्ययवैकल्यादित्यपरे । समनन्तरप्रत्ययो हि तदानीं चित्तचैत्तलक्षण एकस्यैव तस्य नीलविज्ञानस्योत्पत्ताववकाशं ददाति, नेतरेषां नीलान्तरादिविज्ञानानाम्; युगपद्विज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् । उदाहरणमात्रं चैतत् । एवं क्षान्तिलाभ्यादीनां पञ्चानामप्यापायिकानामनागतानां स्कन्धानां तदुत्पत्तिविरुद्धप्रत्ययसम्मुखीभावेन प्रत्ययवैकल्यादप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यत इत्युदाहार्यम् । अप्रतिसंख्यानिरोधमेव वाभिसन्धाय स्रोतआपन्नं पुद्गलमधिकृत्योक्तं *भगवता*—"निरुद्धा अस्य नरकास्तिर्यञ्चः प्रेताः" ( ) इति । तदेवञ्जातीयकानामनागतानां धर्माणां प्रत्ययवैकल्यात्प्रतिसंख्यामन्तरेणोत्पादस्य नियतरोधभूतो यो धर्मः सोऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्युच्यते । न हि प्रत्ययवैकल्य-

१. रूपाणि—का० । २. पुनरुत्पत्तुम्—का० ।
३. सत्या—का० ।

चतुष्कोटिकं चात्र भवति—१. सन्ति ते धर्मा येषां प्रतिसंख्यानिरोध एव लभ्यते, तद्यथा अतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सास्रवाणाम्। २. सन्ति येषामप्रतिसंख्यानिरोध एव, तद्यथा अनुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृतानाम्। ३. सन्ति[1] येषामुभयम्, तद्यथा सास्रवाणामनुत्पत्तिधर्माणाम्। ४. सन्ति येषां नोभयम्,

---

मात्रादत्यन्तं तदनुत्पत्तिरुपपद्यते; पुनस्तज्जातीयप्रत्ययसान्निध्ये तदुत्पत्तिप्रसङ्गात्, को हि तदा तदुत्पत्तौ विबन्धः स्यादिति वैभाषिकाः।

चतुष्कोटिकं चात्रेति। विस्तरः—अत्र प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधलक्षणनिर्देशे चतुष्कोटिकं चतुष्प्रकारं प्रश्नविसर्जनम्। किमर्थम्? व्युत्पादनार्थम्। *तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणां सास्रवणा*मिति सास्रवत्वात् प्रतिसंख्यानिरोध एव लभ्यते। अतीतप्रत्युत्पन्नानामुत्पादस्य कृतत्वादुत्पत्तिधर्माणां वावश्यम्भावान्नाप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते। उत्पादात्यन्तविघ्नलक्षणो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः। *तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवसंस्कृताना*मिति। अत्यन्तविघ्नितोत्पादत्वादेषामनुत्पत्तिधर्मत्वम्। अतश्च तेषामप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते। तद्यथा षड्भूमिकानामनागम्यध्यानान्तरध्यानभूमिकानां श्रद्धानुसारिमार्गाणामेकस्मिन् सम्मुखीभूते शेषाणां पञ्चानामप्रतिसंख्यानिरोधो लभ्यते, न तु प्रतिसंख्यानिरोधः; अनास्रवत्वात्। न हि निर्दोषं प्रहाणार्हं भवति। अनुत्पत्तिधर्मग्रहणमतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्मनिरासार्थम्, अनास्रवग्रहणं सास्रवनिरासार्थम्। संस्कृतग्रहणमसंस्कृतनिरासार्थम्। असंस्कृतमपि हि स्वभावतोऽनुत्पत्तिधर्मकम्। अतस्तत्प्रसङ्गो मा भूदिति तद्विशेषणम्।

केषाञ्चिदेवं पाठः—*तद्यथानुत्पत्तिधर्माणामनास्रवाणा*मिति। तेषां कथमसंस्कृतानां ग्रहणाप्रसङ्गः? न भवति। येषां धर्माणां प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्रतिसंख्यानिरोधो वा सम्भवति तेषामधिकारः, न चासंस्कृतानां तौ निरोधौ सम्भवतः। उत्पादात्यन्तविघ्नो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः। न चासंस्कृतानामुत्पादोऽस्ति। किञ्च—अनुत्पत्तिधर्माणामिति पर्युदासेन नञ्समासः। उत्पत्तिधर्मेभ्यो येऽन्ये तत्सदृशाश्च धर्मास्तेऽनुत्पत्तिधर्माणः। के च तादृशाः? संस्कृता एव नासंस्कृता इत्यप्रसङ्गोऽसंस्कृतानामिति ब्रुवते।

*सन्ति येषामुभय*मिति प्रतिसंख्यानिरोधश्च, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च। *तद्यथा सास्रवाणा*मिति। विस्तरः—सास्रवत्वात् तेषां प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते। अनुत्पत्तिधर्मत्वादप्रतिसंख्यानिरोधोऽपि प्राप्यते यदा, तदानयोः प्राप्तिरभिप्रेयते। नावश्यमनयोर्युगपत् प्राप्तिर्भवति। केषाञ्चिद्धि पूर्वं प्रतिसंख्यानिरोधः

---

१. सन्ति ते—का०।

तद्यथा अतीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणामनास्रवाणामिति ॥ ६ ॥

उक्तं त्रिविधमसंस्कृतम् ॥

यदुक्तम्[1]—"संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः" इति (अभि० को० १.४), कतमे ते संस्कृताः ?

ते पुनः संस्कृता धर्मा रूपादिस्कन्धपञ्चकम् ।

रूपस्कन्धः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, विज्ञानस्कन्धश्चेति,

---

प्राप्यते, पश्चादप्रतिसंख्यानिरोधः, तद्यथा–अर्हत एकरूपव्यासक्तचक्षुर्मनसस्तदन्यरूपाद्यालम्बनानां पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । केषाञ्चित् पूर्वमप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते, पश्चात् प्रतिसंख्यानिरोधः, तद्यथा—क्षान्तिलाभिनोऽपायगतीनाम् । केषाञ्चिद् युगपत्, तद्यथा—दृष्टिप्राप्तस्याधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रतिपक्षोदये तेषामधिमात्राणामनागतानां क्लेशानां प्रतिसंख्यानिरोधश्चाप्रतिसंख्यानिरोधश्च युगपत् प्राप्यते । एवमन्येषामपि सम्भवतो योज्यम् ।

*तद्यथातीतप्रत्युत्पन्नोत्पत्तिधर्माणामनास्रवणा*मिति । अतीतादीनामेषामुत्पादस्य विघ्नयितुमशक्यत्वादप्रतिसंख्यानिरोधो न लभ्यते । अनास्रवत्वाच्चैषां प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि न लभ्यते । असंस्कृतानां तूत्पादाभावान्नाप्रतिसंख्यानिरोधोऽस्ति । 'उत्पादात्यन्तविघ्नो ह्यप्रतिसंख्यानिरोधः' इत्युक्तं प्राक् । अनास्रवत्वाच्च प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि नास्ति ॥ ६ ॥

एवमसंस्कृतस्याल्पवक्तव्यत्वात् पुरस्तात् तत्प्रश्नान् परिसमापय्य संस्कृतान्निर्देष्टुकाम उपोद्घातमुत्थापयति—*यदुक्तम् "संस्कृता मार्गवर्जिताः सास्रवाः"* (अभि० १. ४) *इति, कतमे ते संस्कृता* इति ।

"ते पुनः संस्कृता धर्माः" इति। पुनःशब्दः प्रभेदान्तरप्रदर्शनार्थः। उक्तः पूर्वं प्रभेदः—"सास्रवानास्रवाः" इति । अयं तु पुनःप्रभेद इति । असंस्कृतनिर्देशेन व्यवहितत्वात् पुनः संस्कृतग्रहणमसंस्कृतनिरासार्थम् । 'ते' इति तच्छब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः। के च पूर्वप्रकृताः ? अवर्जिताश्च ये सास्रवाः, वर्जिताश्च ये मार्गसत्यस्वभावाः, उभये ह्यपेक्षिताः । कथं गम्यते ? "ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते" (अभि० १. ८) इत्यनास्रवेभ्यः सास्रवनिष्कर्षवचनात् । यत् *"रूपादिस्कन्धपञ्चकम्"* वक्ष्यमाणलक्षणम्, तेऽमी संस्कृता द्रष्टव्याः । अन्योन्यमेषां संग्रहः ।

रूपादिग्रहणं शीलादिस्कन्धनिरासार्थम्। अन्येऽपि हि पञ्च स्कन्धाः सन्ति—शीलस्कन्धः, समाधिस्कन्धः, प्रज्ञास्कन्धः, विमुक्तिस्कन्धः, विमुक्तिज्ञानदर्शन-

---

१. यत्तूक्तं—का० ।

एते संस्कृता धर्माः। समेत्य = सम्भूय प्रत्ययैः कृता इति संस्कृताः। न ह्येक-प्रत्ययजनितं किञ्चिदस्तीति तज्जातीयत्वादनागतेष्वविरोधः, दुग्धवत्[1]।))

त एवाध्वा कथावस्तु सनिःसाराः सवस्तुकाः ॥ ७ ॥

त एव संस्कृता गतगच्छद्गमिष्यद्भावाद् **ध्वानः**, अद्यन्तेऽनित्यतयेति वा। **कथा** = वाक्यम्, तस्या **वस्तु** नाम। सार्थकवस्तुग्रहणात् तु संस्कृतं **कथा-वस्तूच्यते**। अन्यथा हि **प्रकरणग्रन्थो** विरुध्येत—"कथावस्तून्यष्टादश-

---

स्कन्धश्चेति। स्कन्धग्रहणं रूपादिविषयनिरासार्थम्। *समेत्य सम्भूयेति* पर्याया-न्तौ। अथ वा—समेत्य = समागम्य, अन्योन्यमपेक्ष्येत्यर्थः। सम्भूय, सञ्जन्येत्येवं ...शब्दस्यार्थं दर्शयति। न *ह्येकप्रत्ययजनित*मिति सर्वाल्पप्रत्ययत्वेऽप्यवश्यं द्वौ प्रत्ययौ स्तः।

"चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि समापत्तिद्वयं त्रिभिः।
द्वाभ्यामन्ये तु जायन्ते" (अभि० ४.६५)

इति वचनात्। *दुग्धवदिति*। संस्कृतशब्दस्य निष्ठान्तत्वान्निष्ठान्तशब्देनैव दृष्टान्तं दर्शयति। दुग्धवदिति दुग्धं नाम क्षीरम्। यत् स्तनान्निष्कासितं तद् दुग्धमिति न्याय्यम्, यत्तु निष्कासिष्यते यच्च नैव निष्कासिष्यते धेनुस्थमेव वर्तते तद् दुग्धमिति न प्राप्तम्, उच्यते च लोके। एवमिहापि ये संस्करिष्यन्त उत्पत्तिधर्माणोऽनागताः, येऽपि न संस्करिष्यन्तेऽनुत्पत्तिधर्माणस्तेऽपि संस्कृता इत्युच्यन्ते; *तज्जातीयत्वात्* स्वलक्षणसादृश्यात्।

"त एवाध्वा" इति। विस्तरः—सर्वाभिधर्मः सूत्रार्थः=सूत्रनिकषः, सूत्रव्या-ख्यानमिति। सूत्रोक्तानामप्यध्वादीनां स्कन्धपर्यायरूपाणामिह वचनम्। *गतगच्छद्गमिष्यद्भावादिति*। लोके प्रसिद्धमध्वानमपेक्ष्यायमध्वा व्याख्यातः। तथा हि लोके कथ्यते—अयमध्वा ग्रामं गतः, अयमध्वा गच्छति, अयमध्वा गमिष्यतीति। एवमिहापि गतोऽध्वा योऽतीतः, गच्छति यो वर्तमानः, गमिष्यति योऽनागत इति। *अद्यन्तेऽनित्यतयेति वा* वा। अध्वान इत्यधिकृतम्। नैरुक्तं विधानमपेक्ष्यायमर्थो दर्शितः। अद्यन्ते=नित्यतया भक्ष्यन्त इत्यध्वान इति संस्कृता एवाध्वशब्देन *भगवता* देशिताः।

"कथावस्तु"—शब्देनापि त एव संस्कृता *भगवता* देशिताः। "त्रीणीमानि भिक्षवः कथावस्तून्यचतुर्थान्यपञ्चमानि, यान्याश्रित्यार्याः कथाः कथयन्तः कथयन्ति। कतमानि त्रीणि ? अतीतं कथावस्तु, अनागतं कथावस्तु, प्रत्युत्पन्नं

---

१. दुग्धेन्धनवत्—का०।

मिर्धातुभिः संगृहीतानि" (　　　)। निःसरणं निःसारः = सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाणम्, तदेषामस्तीति **सनिःसाराः**। सहेतुकत्वात् **सवस्तुकाः**। हेतुवचनः किल वस्तुशब्द इति **वैभाषिकाः**। इत्येते संस्कृतधर्मपर्यायाः।

त एव पुनः संस्कृता धर्माः—

कथावस्तु" (अं० नि० ३.७.७) इति। *कथा वाक्यमि*ति। विस्तरः—कथा = वाक्यम्, वर्णात्मकः शब्द इत्यर्थः। *तस्या वस्तु नाम* विषय इत्यर्थः। नाम्नः पुनरर्थोऽभिधेयः। तथा हि वक्ष्यति—"वाङ् नाम्नि प्रवर्तते नामार्थं द्योतयति" इति। यदि नामैव कथावस्तु, नामैव संस्कारस्कन्धैकदेश एवेति, कथं कृत्वा कथावस्तुशब्देन संस्कृता एवोक्ताः ? इत्यत आह—*सार्थकवस्तुग्रहणात् तु संस्कृतं कथावस्तूच्यत* इति। *अन्यथा ह्री*ति। विस्तरः—यदि सार्थकं वस्तु न गृह्येत, *प्रकरणग्रन्थो विरुध्येत—कथावस्तून्यष्टादशभिर्धातुभिः संगृहीतानी*ति। कया पुनर्युक्त्या सार्थकं वस्तु गृह्यते ? द्विविधः कथाया विषयः—साक्षात्, पारम्पर्येण च। साक्षाद्विषयो नाम, पारम्पर्येणार्थः। स हि स्वविषयभूतस्य नाम्नो विषय इति। अतस्तस्यापि विषयो व्यवस्थाप्यते। असंस्कृतं कस्मान्न कथावस्तुत्वेनोक्तम् ? अध्वपतितस्य नाम्नोऽनध्वपतितेन सहार्थायोगात्। विषयो हेतुरिति वा। अर्थद्वयवाचकवस्तुशब्दपरिग्रहाद् वा। यदि कथाया विषयो हेतुः प्रत्ययश्च भवति, तत् कथावस्तु। असंस्कृतं तु न हेतुप्रत्ययः कथाया इति न कथावस्तु। अथ वा—अतीतादीनां संस्कृतानामतिबहुरूपत्वेनाख्यातकरणयोग्यत्वात्—'एवं चैवं च दीपंकरस्तथागतोऽभूत्', 'एवं चैवं च मैत्रेयस्तथागतो भविष्यति', 'एवं चैवं च राजा कप्फिणो भवति' इति। अतः संस्कृता एव कथावस्तुत्वेनोक्ताः, नासंस्कृताः।

*सर्वस्य संस्कृतस्य निर्वाण*मिति निरुपधिशेषनिर्वाणम्। यद्येवम्, सास्रवस्य तदस्तीति भवति सास्रवस्य सनिःसारत्वयोगः, मार्गसत्यस्य तु कथम् ? "कोलोपमं धर्मपर्यायमाजानद्भिर्धर्मा अपि प्रहातव्याः प्रागेवाधर्माः" (वज्र० प्र०) इति मार्गसत्यस्यापि निःसरणं कल्पत एवेति सर्व एव संस्कृता सनिःसारा भवन्ति।

"*सवस्तुकाः*" इति। वसन्त्यस्मिन् प्राक् कार्याणि पश्चात्तत उत्पत्तिरिति वस्तुहेतुरित्यर्थः, स एषामस्तीति सवस्तुकाः। प्रवचने हि वस्तुशब्दः पञ्चस्वर्थेषु दृश्यते—स्वभावे, आलम्बने, संयोजनीये, हेतौ, परिग्रहे च। स्वभावे तावत्—यद् वस्तु प्रतिलब्धं समन्वागतः स तेन वस्तुनेति तेन स्वभावेनेति गम्यते। आलम्बने—ज्ञेया धर्माः। कतमे ? आह—सर्वे धर्मा ज्ञानेन ज्ञेया यथावस्तु, यथालम्बनमित्यर्थः। संयोजनीये—यस्मिन् वस्तुन्यनुनयसंयोजनेन संयुक्ताः प्रतिघ-

ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते,

अतः किं सिद्धम्? 'य उपादानस्कन्धाः स्कन्धा अपि ते स्युः स्कन्धा एव, नोपादानस्कन्धाः, अनास्रवाः संस्काराः' इति। तत्र उपादानानि = क्लेशाः, तत्सम्भूतत्वादु**पादानस्कन्धाः**, तृणतुषाग्निवत्। तद्विधेयत्वाद्वा, राजपुरुषवत्। उपादानानि वा तेभ्यः सम्भवन्तीति **उपादानस्कन्धाः** पुष्पफलवृक्षवत्।

त एव सास्रवा धर्मा उच्यन्ते—

संयोजनेनापि तस्मिन्निति। हेतौ—सवस्तुका धर्माः। कतमे ? सर्वे संस्कृता धर्मा इति। परिग्रहे—क्षेत्रवस्तु, गृहवस्तु, आपणवस्तु, धनवस्तु। परिग्रहं प्रहाय ततः प्रतिविरतो भवतीति। इह हेतौ वस्तुशब्दो वेदितव्यो हेतुवचनः। *किलेति* किलशब्दः परमतं[1] दर्शयति। स्वमतं त्वस्य लक्ष्यते। सवस्तुकाः सस्वभावाः संस्कृताः। असंस्कृतास्त्ववस्तुकाः; प्रज्ञप्तिसत्त्वादिति ॥ ७ ॥

त एव पुनः संस्कृता इति ये सास्रवा अनास्रवाः पूर्वमुक्ता इति दर्शयति—"*ये सास्रवा उपादानस्कन्धास्ते*" इति। 'तेषाम्' इत्यत्राध्याहार्यम्। *किं सिद्धमिति*। यदर्थापन्नं तद्विचारयति। उपादानस्कन्धादयः सूत्रेषूक्ताः, तेनेह ते न व्याख्यायन्ते। सर्वोऽभिधर्मः सूत्रार्थ इति विस्तरेणोक्तमेतत्। *तत्सम्भूतत्वादुपादानस्कन्धा* इति। उपादानसम्भूताः स्कन्धा उपादानस्कन्धाः; मध्यपदलोपात्। *यथा* तृणसम्भूतोऽग्निस्तृणाग्निः, तुषसम्भूतोऽग्निस्तुषाग्निरिति। उपादानानां स्कन्धा उपादानस्कन्धा इति षष्ठीसमासेनेव मध्यपदलोपमकृत्वान्ये साधयन्ति, एवं च निदर्शयन्ति—यथा तृणानामग्निस्तृणाग्निरिति। युक्तम् ये सत्त्वसंख्यातास्त उपादानस्कन्धाः, क्लेशाभिष्यन्दितकर्महेतुकत्वात्; बाह्यास्तु भावाः कथमुपादानस्कन्धाः ? तेऽप्युपादाननिर्वृत्ताः "कर्मजं लोकवैचित्र्यम्" (अभि० को० ४. १) इति सिद्धान्तात्।

तद्विधेयत्वाद्वा राजपुरुषवदिति। यथा राज्ञो विधेयः पुरुषः, एवमुपादानानां विधेयाः स्कन्धाः; तद्वशेनालम्बनगत्यन्तरप्रवृत्तेः। *उपादानानि वा तेभ्यः सम्भवन्तीति*। अर्थकथनमात्रमेतत्। पदानि त्वेवं वक्तव्यानि—उपादानानां सम्भवा हेतवो वा स्कन्धा उपादानस्कन्धाः। *पुष्पफलवृक्षवत्*। यथा पुष्पाणां फलानां वा सम्भवो हेतुर्वृक्षः, पुष्पवृक्ष इति वा, तद्वत्। अर्हत्स्कन्धा अपि पारसान्तानिकोपादानविधेयाः; विक्रियापादनात्। तेभ्योऽपि पारसान्तानिकान्युपादानानि सम्भवन्तीत्यविरुद्धमेषामुपादानस्कन्धत्वम्।

---

१. वैभाषिकमतमित्यर्थः।

सरणा अपि ।

रणा हि क्लेशाः; आत्मपरव्याबाधनात् । तदनुशयितत्वात् **सरणाः**, सास्रववत् । पुनः—

दुःखं समुदयो लोको दृष्टिस्थानं भवश्च ते ॥ ८ ॥

आर्याणां प्रतिकूलत्वाद् **दुःखम्** समुदेत्यस्माद् दुःखमिति **समुदयः** । लुज्यत[1] इति **लोकः** । दृष्टिरस्मिंस्तिष्ठत्यनुशयनादिति **दृष्टिस्थानम्** । भवतीति **भवः** । इत्येते सास्रवाणां धर्माणामन्वर्थपर्यायाः ॥ ८ ॥

रणा हि क्लेशा आत्मपरव्याबाधनादिति । ये ह्यात्मानं परांश्च व्याबाधन्ते ते रणाः, युद्धानीत्यर्थः । तथैव च क्लेशा रणा उच्यन्ते । *तदनुशयितत्वा-दिति* । तैरनुशयिता उपसेविता इत्यर्थः । अथ वा—अनुशयिनः कृतास्तैरनु-शयिनाः, तद्भावस्तदनुशयितत्वम्, तस्मात् = तदनुशयितत्वात् । अथ वा—तेषामनुशयितत्वम्, तस्मात् । *सरणाः सास्रववत्* । सास्रवत्वे यद्व्याख्यानं तदेवास्य वक्तव्यम् । *आर्याणां प्रतिकूलत्वात् दुःखम्* इति । संस्कारदुःखतयार्याणां तत् प्रतिकूलम् । *समुदेत्यस्मात् दुःखमिति समुदय* इति । हेतुभूताः स्कन्धाः समुदयः, फलभूताः स्कन्धा दुःखमिति वर्णयन्ति । *लुज्यत इति लोकः* इति । "अस्मिन्नेव रोहिताश्व व्याममात्रे कलेवरे लोकं प्रज्ञपयामि लोकसमुदयं च" (अं० नि० २. ४८) इति सूत्रम्, "लुज्यते प्रलुज्यते तस्माल्लोकः" (सं० नि० ४. ५२) इति च भगवतैवोक्तम् । लुज्यते विनश्यतीत्यर्थः । लुजिरिह गृहीतः, न लोकिः । नैरुक्तेन तु विधानेन गकारस्य स्थाने ककारः कृतः, तस्माल्लोक इति भवति । *दृष्टिरस्मिंस्तिष्ठतीति* । "ये केचिद् भिक्षव आत्मत आत्मीयतश्च समनुपश्यन्ति न इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धानात्मत आत्मीय-तश्च समनुपश्यन्ति" (　　　) इति वचनादुपादानस्कन्धाः *दृष्टिस्थानम्* ।

भवतीति भवः इति । सास्रवा एव धर्मा भवशब्देनोक्ताः; "भवः कतमः ? पञ्चोपादानस्कन्धाः" (　　　) इति वचनात् । एते च दुःखादयः शब्दा मार्गसत्येऽपि प्रसज्यन्ते, मार्गसत्यमपि हि संस्कारदुःखतया दुःखम्, समनन्तर-प्रत्ययादिभावेन चास्मात् सास्रवं वस्तु समुदेति, लुज्यते च, दृष्टिश्च तदालम्बते, भवति च तदुत्पद्यत इत्यर्थः ? नैष दोषः; रूढिं ह्यपेक्षते शब्दप्रवृत्तिः । ये धर्माः

१. लक्ष्यत—का० ।

"पञ्च रूपादयः स्कन्धाः" (अभि० को० १.७) इत्युक्तम्, तत्र—

रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च ।

पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुः-श्रोत्र-घ्राण-जिह्वा-कायेन्द्रियाणि, **पञ्चार्थास्**तेषामेव चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां यथास्वं ये पञ्च विषयाः रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्याख्याः, **अविज्ञप्तिश्च**—इति एतावान् रूपस्कन्धः ।

तत्र य एते पञ्च रूपादयोऽर्था उक्ताः,

तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः ॥ ९ ॥

संस्कारदुःखतया आर्याणां प्रतिकूला दुःखानिरोधिनः तदुत्पादकाः प्रसिद्धा दृष्टिपुष्टिजनका अनादिमति च संसारे विनश्यन्ति, भवन्ति तेष्वेवामी दुःखादय आर्यैः सङ्केतिताः, न मार्गसत्ये । तस्मात् सास्रवा एव धर्मा दुःखशब्दाद्यभिधेया भवन्ति, नानास्रवाः । न हि 'गच्छतीति गौः' इत्युक्ते सर्वो गन्ता गौरित्युच्यते । तस्मात् सूक्तम्—"दुःखं समुदयः" इत्येवमादि ॥ ८ ॥

"*रूपम्*" इति रूपस्कन्धः । "*पञ्च*" इति मनइन्द्रियव्युदासार्थम् । "*अर्थाः*" विषयाः । अर्थ्यन्ते ज्ञायन्त इत्यर्थः । पुनः "*पञ्च*" इति ग्रहणं धर्मायतनविषयनिरासार्थम् ।

"*तद्विज्ञानाश्रयाः*" इति । तच्छब्दोऽर्थानपेक्षते । तेष्वर्थेषु तेषां वा विज्ञानानि तद्विज्ञानानि, तेषामाश्रयास्तद्विज्ञानाश्रयाः ।

"*रूपप्रसादाः*" इति । रूपाणि च तानि प्रसादाश्च त इति रूपप्रसादाः । अनेन विशेषणेन मनइन्द्रियं निरस्तं भवति । मनोऽपि हि तद्विज्ञानाश्रयः, "पञ्चानां सहजाश्च तैः" (अभि० १. ४३) इति सिद्धान्तात् अनुशयितास्ते, न तु मनो रूपस्वभावमित्यतो निरस्तम् ।

रूपग्रहणं त्विह श्रद्धाप्रसादनिरासार्थम् । 'तद्विज्ञानाश्रयाः' इत्यनेन विशेषणेन च श्रद्धाया अप्रसङ्ग इति चेत् ? न; बहुव्रीहिकल्पनायां तत्प्रसङ्गसम्भवात् । रूपग्रहणे तु बहुव्रीहिकल्पना निवर्तते । न हि रूपमयोऽस्ति प्रसादो यस्य तद्विज्ञानान्याश्रयत्वेन कल्पेरन् । प्रसादग्रहणं पुनरिन्द्रियग्राह्यवस्तुव्यतिरिक्तरूपप्रसादविशेषज्ञापनार्थम् ।

वैभाषिका हि ब्रुवते—भूतविकारविशेषा एवेन्द्रियाणीति । प्रवचने तु नैवम्, किं तर्हि ? रूपादिविषयव्यतिरिक्तान्यच्छान्यतोन्द्रियाणि स्वविज्ञानानुमेयानीन्द्रियाणि येषां चक्षुरादीन्यधिष्ठानानि दृश्यन्ते ।

तद्विज्ञानाश्रयाः इति च विशेषणमन्योन्यलक्षणसाङ्कर्यनिवृत्त्यर्थम् । यदि हि रूपप्रसादाश्चक्षुरादय इत्येतावदवक्ष्यत्, चक्षुरपि श्रोत्रादि प्रासंक्ष्यत, श्रोत्रादि

रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यविज्ञानानामाश्रयभूता ये पञ्च **रूपात्मकाः प्रसादास्ते** यथाक्रमं **चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकाया** वेदितव्याः। यथोक्तं **भगवता**—"चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादाय रूपप्रसादः" (विभ०) इति विस्तरः।

अथ[1] वा[1]—यान्येतानि चक्षुरादीन्युक्तानि, **तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः**। चक्षुर्विज्ञानाद्याश्रया इत्यर्थः। एवं कृत्वा **प्रकरणग्रन्थोऽप्यनुवृत्तो** भवति—"चक्षुः कतमत् ? चक्षुर्विज्ञानाश्रयो रूपप्रसादः" ( ) इति विस्तरः ॥ ९ ॥

निर्दिष्टानि पञ्चेन्द्रियाणि ॥

अर्थाः पञ्च निर्देश्याः, तत्र तावत्—

वा चक्षुः। यतस्त्वेवं विशेष्यते—रूपविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तच्चक्षुरिति, अतो लक्षणसाङ्कर्यं न भवति। न हि श्रोत्रमन्यद् वेन्द्रियं रूपविज्ञानस्याश्रयः। एवं यावत् कायविज्ञानाश्रयो यो रूपप्रसादस्तत् कायेन्द्रियमिति वक्तव्यम्। *यथोक्तं भगवतेति*। एतद्व्याख्यानं सूत्रानुगतमित्यभिप्रायः। कथमिति ? *आध्यात्मिकमिति*। विज्ञानाश्रय इत्यर्थः। आत्मशब्दो हि चित्तम्, आत्मा इत्युपचर्यत इति वक्ष्यते। आत्मन्यधि अध्यात्मम्। अध्यात्ममेव आध्यात्मिकम्। आत्मनि चित्तलक्षणे कर्तव्ये हेतुरित्ययमर्थ आध्यात्मिकशब्देनोच्यते। विज्ञानाश्रय इति यावदुक्तं भवति।

अथ वा यानीति। विस्तरः—अथ वा तच्छब्देनेन्द्रियाण्यभिसम्बध्यन्ते। चक्षुर्विज्ञानम्, श्रोत्रविज्ञानमित्येवमादि। प्रवचने प्रसिद्धमेतद्। न तु रूपविज्ञानम्, शब्दविज्ञानमिति। लोके तु कदाचिदेवं भवेत्। तस्मादिदं व्याख्यानान्तरमाश्रीयते। तस्मादाह—*एवं च कृत्वा प्रकरणग्रन्थोऽप्यनुवृत्त* इति। विस्तरः—कथमिहासिद्धमसिद्धेन साध्यते, चक्षुरेव ह्यसिद्धम्, तदसिद्धौ चक्षुर्विज्ञानमप्यसिद्धम्, कथं तत् तेन तदाश्रयतया साध्यते ? सिद्धा एव ते पञ्च विशेषाः, परस्परविशेषोपलक्षणार्थं तु वयमेतैश्चक्षुरादिभिस्तान् विशेषयन्तो दर्शयामः। एतदुक्तं भवति—एतस्यान्यस्यैकस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्तच्चक्षुरिन्द्रियम्। एवं यावदेतस्य पञ्चमस्य स्वसंवेद्यस्य विज्ञानविशेषस्य य आश्रयो रूपप्रसादस्तत् कायेन्द्रियमिति नासिद्धेनासिद्धस्य साधनम् ॥ ९ ॥

१–१. का० पुस्तके नास्ति।

रूपं द्विधा,

वर्णः, संस्थानं च। तत्र वर्णश्चतुर्विधो नीलादिः। तद्भेदा अन्ये। संस्थानमष्टविधं दीर्घादि विसातान्तम्।

तदेव रूपायतनं पुनरुच्यते—

विंशतिधा,

तद्यथा—नीलम्, पीतम्, लोहितम्, अवदातम्, दीर्घम्, ह्रस्वम्, वृत्तम्, परिमण्डलम्, उन्नतम्, अवनतम्, सातम्, विसातम्, अभ्रम्, धूमः, रजः, महिका, च्छाया, आतपः, आलोकः, अन्धकारमिति। **केचित्** नभश्चैकवर्णमिति एकविंशतिं सम्पठन्ति। तत्र सातम् = समस्थानम्। विसातम् = विषमस्थानम्। महिका = नीहारः। आतपः = सूर्यप्रभा। आलोकः = चन्द्रतारकाग्न्योषधिमणीनां प्रभा। छाया = यत्र रूपाणां दर्शनम्। विपर्ययादन्धकारम्। शेषं सुगमत्वान्न विपञ्चितम्। अस्ति रूपायतनम्—वर्णतो विद्यते न संस्थानतः, नीलपीतलोहितावदातच्छायातपालोकान्धकाराख्यम्; अस्ति संस्थानतो न वर्णतः,

---

"रूपं द्विधा" इति। चक्षुषोऽर्थो वर्णसंस्थानभेदाद् द्विप्रकारः। लोकप्रतीतत्वात् तस्य स्वलक्षणमनुक्त्वा प्रभेद एव कथ्यते। *वर्णश्चतुर्विधो नीलादि*रिति। नीललोहितपीतावदाता वर्णाः। *तद्भेदा नान्य* इत्यभ्रादयः।

अपरे व्याचक्षते—*तद्भेदा अन्य* इति नीलादिवर्णचतुष्टयसम्पर्कविशेषात् काकाण्डवर्णादयोऽपि जायन्ते, न केवलमभ्रादय इति। *संस्थान*माकृतिविशेषः।

पुनस्तदेवान्तर्गणिकेन भेदेन भिद्यते—*"विंशतिधा"* इति। तद्यथा[1]—संस्थानमष्टविधं दीर्घादिविसातान्तम्, शेषो द्वादशविधो वर्ण इति विंशतिधा। *नभश्चैकवर्ण*मिति। यद् दूरतो वैदूर्यमित्याकारं दृश्यते। *वृत्तं* वर्तुलम्। *परिमण्डलं* चक्रलम्। *उन्नतं* स्थूलादिरूपम्। *अवनतं* निम्नरूपम्। *यत्र रूपाणां दर्शन*मिति वचनं छायान्धकारयोर्नानाकरणप्रदर्शनार्थम्। *न विपञ्चितं* न विभक्तमित्यर्थः।

इदमिह विचार्यते—यदि नीलादिवर्णचतुष्टयभेदा एवाभ्रादयो न तद्व्यतिरिक्ता भवन्ति, यथेह काकाण्डादिवर्णा नोक्तास्तथाभ्रादयोऽपि न वक्तव्या इति? नैतद् *व्याख्यानकारै*र्विचारितम्। शक्यं त्वेवं भणितुम्—मायारूपसदृशत्वान्नीलादिभेदभूता अपि तेऽभ्रादयः पृथगुक्ताः। तथा हि ते दूरतो भित्तय इव लक्ष्यन्ते, अभ्याशगमने तु न दृश्यन्ते। मा कस्यचिदेवं भूत्—नैतत्

---

१. नीलपीतादि—इत्यधिकः पाठो मुद्रितपुस्तके।

दीर्घादीनां प्रदेशः कायविज्ञप्तिस्वभावः; अस्त्युभयथा, परिशिष्टं रूपायतनम् ।

आतपालोकावेव वर्णतो विद्येते इत्यपरे; दृश्यते हि नीलादीनां दीर्घादिपरिच्छेद इति ।

कथं पुनरेकं द्रव्यमुभयथा विद्यते ? अस्त्युभयस्य तत्र प्रज्ञानात् । ज्ञानार्थो ह्येष विदिः, न सत्तार्थः । कायविज्ञप्तावपि तर्हि प्रसङ्गः ।

उक्तं रूपायतनम् ॥

किञ्चिदस्ति, विमतिर्वा—किमस्त्येतत्, उत भ्रान्तिमात्रमिति । तद्विपर्याससंशयनिवृत्त्यर्थमिमेऽभ्रादय उक्ताः । सन्त्येवामी रूपायतनस्वभावा इति । *दीर्घादीनां प्रदेश* इति । दीर्घादिविसातान्तप्रदेश इत्यर्थः । कतरोऽसौ प्रदेशः ? इत्याह—*कायविज्ञप्तिस्वभाव* इति । कायविज्ञप्तिर्हि कदाचिद्दीर्घा, कदाचिद्ध्रस्वा, कदाचिद् यावद्विसातेति कीदृशी पुनः सावगन्तव्या ? तदालम्बनचित्तसमुत्थापितं यत् कायकर्म। अकायकर्मस्वभावं तु दीर्घादिविसातान्तं निरस्तं वोद्धव्यम्; *अस्त्युभयथा, परिशिष्टमिति* । यन्निरस्तं दीर्घादि, अभ्रधूमरजोमहिकाश्च ।

दृश्यते हि नीलादीनां दीर्घादिपरिच्छेद इति । नीलपीतलोहितावदातच्छायान्धकाराणां दीर्घादिसंस्थानग्रहणम् । तस्मादेषामपि तृतीयायां कोट्यामन्तर्भाव इत्यभिप्रायः ।

कथं पुनरेकं द्रव्यमुभयथा विद्यत इति । कथमेकं द्रव्यं वर्णसंस्थानात्मकं भवति, वर्णरूपाद्धि संस्थानरूपं द्रव्यान्तरमिति वः सिद्धान्तः । *उभयस्य तत्र प्रज्ञानात्* । वर्णसंस्थानस्य तत्र ग्रहणात् । *ज्ञानार्थो ह्येष विदिर्न सत्तार्थ* इति । "विद ज्ञाने" (मा० धा० २.५५) इत्येतस्य धातोर्लुग्विकरणस्यैतद्रूपं विद्यत इति, न तु "विद सत्तायाम्" (मा० धा० ४.६२) इत्येतस्य धातोः श्यन्विकरणस्यैतद्रूपमित्यर्थः । ज्ञानं तत्रोभयाकारं प्रवर्तते, न तु द्रव्यमेकमुभयलक्षणमिति वैभाषिकपरिहारः । *कायविज्ञप्तावपि तर्हि प्रसङ्ग* इत्याचार्यः । न हि कायविज्ञप्तौ गृह्यमाणायां वर्णग्रहणं न प्रवर्तते ।

*वैभाषिका*णामयमभिप्रायः—नीलादिग्रहणमातपालोकग्रहणं वा संस्थाननिरपेक्षं प्रवर्तते, कायविज्ञप्तिग्रहणं तु वर्णनिरपेक्षम्; परिशिष्टरूपायतनग्रहणं तु वर्णसंस्थानापेक्षं प्रवर्तत इति । *सौत्रान्तिक*पाक्षिकस्त्वयमाचार्यो नैनमर्थं प्रयच्छतीति । न हि चाक्षुषमेतत् संस्थानग्रहणम्, मानसं त्वेतत् परिकल्पितम् । वर्णसन्निवेशविशेष एव हि संस्थानम् । न संस्थानं नाम द्रव्यं किञ्चिदस्ति; वर्णाग्रहणे संस्थानग्रहणाभावात् । एतच्च *कर्मकोशस्थाने* परीक्षिष्यते ।

शब्दस्त्वष्टविधः,

उपात्तानुपात्तमहाभूतहेतुकः सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति[1] चतुर्विधः। स पुनर्मनोज्ञामनोज्ञभेदादष्टविधो भवति। तत्रोपात्तमहाभूतहेतुको यथा—हस्तवाक्छब्दः, अनुपात्तमहाभूतहेतुको यथा—वायुवनस्पतिनदीशब्दः, सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दः, असत्त्वाख्योऽन्यः। उपात्तानुपात्तमहाभूतहेतुकोऽप्यस्ति शब्द इत्यपरे, तद्यथा—हस्तमृदङ्गसंयोगज इति। स तु यथैको वर्णपरमाणुर्न भूतचतुष्कद्वयमुपादाय[2] वर्तते[2], तथा नैवैष्टव्य इति।

उक्तः शब्दः॥

सत्त्वासत्त्वाख्यश्चेति वाग्विज्ञप्तिशब्दः, तद्व्यतिरिक्तश्चेत्यर्थः। सत्त्वासत्त्वसंख्यातश्चेति केचित् पठन्ति। अयमेव चेहार्थोऽभिप्रेतः। यदि हि 'सत्त्वासत्त्वसन्तानजः' इत्ययमर्थोऽभिप्रेतो भवेत्, सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दोऽसत्त्वाख्योऽन्य इत्येवं वक्ष्यमाणकं विवरणं निःप्रयोजनमेव। तस्मात् 'सत्त्वासत्त्वाख्यश्च' इति पाठः स्फुटः पठितव्यः। *उपात्तमहाभूतहेतुक* इति। प्रत्युत्पन्नानीन्द्रियाविनिर्भागानि भूतान्युपात्तानि, अन्यान्यनुपात्तानि। उपात्तानि महाभूतानि हेतुरस्येत्युपात्तमहाभूतहेतुकः। *यथा हस्तवाक्छब्द* इति। यदि सत्त्वसन्तानज इत्यभिप्रेतः, बाह्योऽपि हि निर्मितो मानुषाकारो हस्तवाक्छब्दं कुर्यात्। स चानुपात्तमहाभूतहेतुकस्वभावोऽवगन्तव्यः; इन्द्रियविनिर्भागवर्तित्वात्। स च मानुषीमपि वाचं निर्मातृवशाद् भाषेत। वक्ष्यति हि—

"एकस्य भाषमाणस्य भाषन्ते सर्वनिर्मिताः।
एकस्य तूष्णीम्भूतस्य सर्वे तूष्णीम्भवन्ति ते॥"

तस्य च बाह्यनिर्मितशब्दस्यानुपात्तमहाभूतहेतुक इत्यत्र ग्रहणम्। *यथा वायुवनस्पतिनदीशब्द* इति। यथाशब्दस्योदाहरणार्थत्वात्। *सत्त्वाख्यो वाग्विज्ञप्तिशब्दोऽसत्त्वाख्योऽन्य* इति। सत्त्वमाचष्टे सत्त्वाख्यः। वाग्विज्ञप्तिशब्देन हि 'सत्त्वोऽयम्' इति विज्ञायते, तं वाग्विज्ञप्तिशब्दं वर्जयित्वान्यः शब्दो हस्तशब्दोऽपि यावदसत्त्वाख्य एव, किमङ्ग असत्त्वसन्तानज इति व्याख्यातं भवति। तदेवमुपात्तमहाभूतहेतुकः सत्त्वाख्यश्चासत्त्वाख्यश्च भवति; अनुपात्तमहाभूतहेतुकोऽपि निर्मितशब्दो वाग्विज्ञप्तिस्वभावः सत्त्वाख्यः, तस्यैव हस्तशब्दो वायुवनस्पत्यादिशब्दश्चासत्त्वाख्य इति चतुर्विधः शब्दो *मनोज्ञामनोज्ञभेदात् पुनरष्टविधो भवति*। *यथैको वर्णपरमाणुरिति न भूतचतुष्कद्वयमुपादाय वर्तते शब्दः*;

---

१. सत्त्वासत्त्वसंख्यातश्चेति—का०। २–२. ०मुपादायेष्यते—का०।

रसः ।

षोढा,

मधुराम्ललवणकटुकतिक्तकषायभेदात् ॥

चतुर्विधो गन्धः,

सुगन्धदुर्गन्धयोः समविषमगन्धत्वात् । त्रिविधस्तु **शास्त्रे**— सुगन्धः, दुर्गन्धः, समगन्ध इति ।

स्पृश्यमेकादशात्मकम् । १० ॥

स्प्रष्टव्यमेकादशद्रव्यस्वभावम्—चत्वारि महाभूतानि, श्लक्ष्णत्वम्, कर्कशत्वम्, गुरुत्वम्, लघुत्वम्, शीतम्, जिघत्सा, पिपासा चेति । तत्र भूतानि पश्चाद् (१. १२) वक्ष्यामः । श्लक्ष्णत्वम् = मृदुता । कर्कशत्वम् = परुषता । गुरुत्वम् = येन भावास्तुल्यन्ते । लघुत्वं विपर्ययात् । शीतम् = उष्णाभिलाषकृत् । जिघत्सा = भोजनाभिलाषकृत् । कारणे कार्योपचारात् । यथा—

"बुद्धानां सुख उत्पादः सुखा धर्मस्य देशना ।
सुखा सङ्घस्य सामग्री समग्राणां तपः सुखम्" ॥ (ध० प० १९४) इति ।

उपादायरूपत्वाद्, वर्णपरमाणुवदिति भावः ।

"रसः षोढा" इति । षण्मूलजातिमधिकृत्यैवमुक्तम् । रसषट्कस्यान्योन्यसम्पर्कविशेषात् त्वतिबहुप्रकारा रसाः सम्भवन्ति । एककद्विकत्रिकचतुष्कपञ्चकषट्कसम्पर्कयोगाद्धि चरके त्रिषष्टी रसा उपदिष्टाः ।

सुगन्धदुर्गन्धयोः समविषमगन्धत्वादिति । अनुत्कटोत्कटगन्धत्वादित्यर्थः । अस्मिन् पक्षे द्विविधो गन्ध इष्टः । *त्रिविधस्तु शास्त्र* इति । समगन्धोऽन्यस्तृतीय इत्यर्थः ।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—'समगन्ध इति तयोरेवैकदेशः' इति । स एवार्थो भवति, शब्दमात्रं तु भिद्यते ।

शीतमुष्णाभिलाषकृदिति । सम्भवं प्रत्येवमुच्यते । यो धर्म उष्णाभिलाषं कुर्यात् तच्छीतं नामोपादायरूपम् । ग्रीष्मे यद्यपि तन्न कुर्यात्, तज्जातीयत्वात्तु शीतमेव तदवगन्तव्यम् । *कारणे कार्योपचारादिति* । *अत्तुमिच्छा जिघत्सा* चैतसिको धर्मः, तस्य कारणम् । अन्तरुदरे कायेन्द्रियेण यः स्पृश्यते सा जिघत्सा नामोपादायरूपम् । *यथा—"बुद्धानां सुखमुत्पादः"* इत्यादि । अभ्युदयनिःश्रेयससुखकारणत्वाद् बुद्धोत्पादस्य स सुखमित्युच्यते, तद्वत् । एवं पिपासापि वक्तव्या ।

तत्र रूपधातौ जिघत्सापिपासे न स्तः, शेषमस्ति। यद्यपि तत्र वस्त्राण्येकशो न तुल्यन्ते, सञ्चितानि पुनस्तुल्यन्ते। शीतमुपघातकं नास्ति, अनुग्राहकं किलास्ति।

यदेतद् बहुविधं रूपमुक्तम्, तत्र कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति। कदाचिद् बहुभिर्यदा न व्यवच्छेदः, तद्यथा—सेनाव्यूहमनेकवर्णसंस्थानं मणिसमूहं च दूरात् पश्यतः।

एवं श्रोत्रादिविज्ञानं वेदितव्यम्।

कायविज्ञानं तु परं पञ्चभिः स्प्रष्टव्यैरुत्पद्यत इत्येके। चतुर्भिर्महाभूतैरेकेन च श्लक्ष्णत्वादिना सर्वैरेकादशभिरित्यपरे।

ननु चैवं समस्तालम्बनत्वात् सामान्यविषयाः पञ्च विज्ञानकायाः प्राप्नुवन्ति,

---

सञ्चितानि पुनस्तुल्यन्त इति सूक्ष्मगुरुत्वसद्भावादित्यभिप्रायः। अत्रानुमानम्—'सगुरुत्वं रूपावचरं वस्त्रादि; आधाराधेयभावात्, कुण्डवदरवद्' इति।

अनुग्राहकं किलास्तीति। किलशब्दो वैभाषिकमतद्योतनार्थम्। स्वमतं तु—'समाधिरेवात्रानुग्राहकः, किमत्र शीतेन परिकल्पितेन' इति। *यदा तत्प्रकारव्यवच्छेद* इति। यदा नीलादिप्रकारनिमित्ताभोगः। *एवं श्रोत्रादिविज्ञानमिति*। य एष बहुविधः शब्द उक्तः, तत्र कदाचिदेकेन द्रव्येण श्रोत्रविज्ञानमुत्पद्यते, यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति; कदाचिद् बहुभिर्यदा न व्यवच्छेदः, तद्यथा तूर्यशब्दसमूहमनेकाकारतारमन्द्रतादिशब्दरूपं शृण्वतः।

एवं घ्राणजिह्वाविज्ञाने अपि स्वविषये योज्ये।

*कायविज्ञानं तु परं पञ्चभिरि*ति। कथम्? कदाचिदेकेन द्रव्येणोत्पद्यते यदा तत्प्रकारव्यवच्छेदो भवति; कदाचिद् द्वाभ्यां यावत्पञ्चभिर्यदा न व्यवच्छेदः। एकेन च *श्लक्ष्णत्वादिनेति*। किमत्र कारणम्? कर्कशत्वादीनामन्यभूतचतुष्काश्रितत्वात्।

ननु चैवमिति। विस्तरः—यथा चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानालम्बनान्यभिसमस्य मनोविज्ञानं गृह्णातीति कृत्वा सामान्यलक्षणविषयं तद् व्यवस्थाप्यते, तथा नीलपीतलोहितावदातालम्बनानां चतुर्णां चक्षुर्विज्ञानानां तानि चत्वारि बहुतराणि चालम्बनान्यभिसमस्य चक्षुर्विज्ञानमेकं गृह्णातीति सामान्यलक्षणविषयं तत् प्राप्नोति, रूपायतनसामान्यलक्षणमस्यालम्बनमिति कृत्वा।

न स्वलक्षणविषयाः ? आयतनस्वलक्षणं प्रत्येते स्वलक्षणविषया इष्यन्ते, न द्रव्यस्वलक्षणमित्यदोषः ।

इदं विचार्यते—कायजिह्वेन्द्रिययोर्युगपद् विषयप्राप्तौ सत्यां कतरद् विज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते ? यस्य विषयः पटीयान् । समप्राप्ते तु विषये जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते; भोक्तुकामतावर्जितत्वात् सन्ततेः ॥ १० ॥

उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्थाः, यथा च तेषां ग्रहणम् ॥

अविज्ञप्तिरिदानीं वक्तव्या । सेयमुच्यते—

तथा श्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानान्यपि स्वविषयेषु योज्यानि । *आयतनस्वलक्षणं प्रती*ति । स्वं लक्षणं स्वलक्षणम्, आयतानां स्वलक्षणम् आयतनस्वलक्षणम् चक्षुर्विज्ञानविज्ञेयत्वादि, रूपायतनत्वादि वा; तत् प्रति *एते* पञ्च विज्ञानकायाः *स्वलक्षणविषया इष्यन्ते* प्रवचने । *न द्रव्यस्वलक्षणं प्रति* । स्वलक्षणविषया इष्यन्त इति प्रकृतम् । द्रव्याणां नीलादिकानां स्वलक्षणं नीलाद्याकारचक्षुर्विज्ञानादिविज्ञेयत्वम्, नीलाकारादि वा । न तत् प्रत्येते पञ्च विज्ञानकायाः स्वलक्षणविषया इष्यन्त *इत्यदोषः* । *युगपद्विषयसम्प्राप्ता*विति । कायजिह्वेन्द्रिययोर्युगपद्विषयसम्प्राप्तिः सम्भवति । द्वयोश्च विज्ञानयोर्युगपत् प्रवृत्तिर्न सम्भवति ।

अतः पृच्छति—*कतरद् विज्ञानं पूर्वमुत्पद्यत* इति । *यस्य विषयः पटीयान्* । यदि कायेन्द्रियस्य विषयः पटुतरः, कायविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते । अथ जिह्वेन्द्रियस्य विषयः पटीयान्, जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते । *समे प्राप्ते तु विषये* । तुल्य इत्यर्थः । *जिह्वाविज्ञानं पूर्वमुत्पद्यते* । कस्मात् ? *भोक्तुकामतावर्जितत्वात् सन्ततेः* । भोजनेच्छाप्रवणत्वादात्मभावस्येत्यर्थः । 'पूर्वं जिह्वाविज्ञानमुत्पद्यते' इति वचनात् 'पश्चात् कायविज्ञानमुत्पत्स्यते' इत्यर्थादुक्तं भवति । तेनात्र विचार्यते—किं योऽसौ जिह्वाविषयक्षणेन सह प्राप्तः कायविषयक्षण आसीत्, तत्र तत्कायविज्ञानमुत्पद्यते ? आहोस्विदन्यस्मिन् कायविज्ञानविषयक्षण इति ? अन्यस्मिन्नित्याह । कथमालम्बननियमो न भिद्यते ? नैष दोषः; यत्तद्विषयालम्बनं विज्ञानं तदप्रतिसंख्यानिरोधनिरुद्धम्, अन्यत्तु तत्सदृशं कायविज्ञानमुत्पद्यत इत्यतः पश्चात् तदुत्पद्यत इत्युच्यते; जातिसामान्येनैकत्वोपचारात् ॥ १० ॥

अनेककथाप्रपञ्चव्यवहितत्वान्नष्ट इवाविज्ञप्तेरुद्देशाधिकार इत्यत इदमुपन्यस्यति—*उक्ताः पञ्चेन्द्रियार्थाः यथा च तेषां ग्रहण*मिति । 'कदाचिदेकेन द्रव्येण चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते' इत्येवमादिना । तेषां तु ग्रहणमिति कर्मणि षष्ठी ।

*अविज्ञप्तिरिदानीं वक्तव्ये*ति । "रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च"

विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः शुभाशुभः ।
महाभूतान्युपादाय स ह्यविज्ञप्तिरुच्यते[1] ॥ ११ ॥

विक्षिप्ताचित्तकस्येति तदन्यचित्तस्यापि । **अचित्तकस्यापीत्य**संज्ञिनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्यापि । अपिशब्देनाविक्षिप्तसचित्तकस्यापीति[2] विज्ञायते । **योऽनुबन्ध इति** । यः प्रवाहः । **शुभाशुभ इति** कुशलाकुशलः ।

कुशलाकुशले प्राप्तिप्रवाहोऽप्यस्तीहश इति तद्विशेषणार्थमुच्यते—**महा-**

(अभि० को० १.९) इत्यविज्ञप्तिरेवावशिष्यते, तस्या लक्षणनिर्देशावसर इति वक्तव्या ।

"*विक्षिप्ताचित्तकस्य*" इति केचिदेवं वृत्तिं पठन्ति । अस्मिन् पाठ एवं सूत्रविग्रहः—विक्षिप्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः । अथ वा—विक्षिप्तं चित्तं नास्ति वा चित्तमस्येति विक्षिप्ताचित्तकः । एकस्य चित्तशब्दस्य लोपः ।

केचिदेवं पठन्ति—*विक्षिप्तस्येति* । अस्मिन् पाठ उत्तरपदद्वयस्य बहुव्रीहिं कृत्वा पश्चादेवं विग्रहः—विक्षिप्तश्चाचित्तकश्च विक्षिप्ताचित्तकः । विक्षिप्तः पुद्गलो विक्षिप्तचित्त इत्यर्थः । *विक्षिप्ताचित्तस्येति तदन्यचित्तस्यापी*ति । अविक्षिप्तचित्तादन्यचित्तस्येत्यर्थः । तद्यथा—कुशलाया अविज्ञप्तेः समुत्थापकं चित्तं कुशलम्, तदन्यचित्तोऽकुशलाव्याकृतचित्तः, स इह विक्षिप्तचित्तोऽभिप्रेतः । अकुशलायास्त्वविज्ञप्तेरकुशलं चित्तं समुत्थापकम्, तदन्यचित्तः कुशलाव्याकृतचित्तः, स चापि विक्षिप्तचित्तो वेदितव्यः । तस्य तदन्यचित्तस्यापि । *अचित्तकस्यापीत्यसंज्ञिनिरोधसमापत्तिसमापन्नस्यापि* । *अपिशब्देनाविक्षिप्तसचित्तकस्यापीति विज्ञायत* इति । एतत्पुद्गलद्वयव्यतिरिक्तवृतीयस्याप्यर्थः ।

योऽनुबन्ध इति । *प्रवाह* इति । यो धर्मो नित्यप्रवाहयुक्त इत्यर्थः । प्रवाहेण प्रवाही निर्दिश्यते; प्रवाहोपलक्ष्यत्वात् । अथ वा—अनुबध्नातीत्यनुबन्धः । प्रवाह इति च व्याख्यापदं कृतबहुव्रीहिकम्—प्रवृत्तः प्रकृष्टो वा वाहोऽस्येति प्रवाहो धर्मः । स एव निर्दिश्यते, न तत्स्रोतः ।

कुशलाकुशल इति । कुशलाकुशल एवेत्यवधारणम् । अव्याकृतो नास्तीत्यर्थः । एतेन चक्षुरादयो व्युदस्ता वेदितव्याः । *प्राप्तिप्रवाहोऽप्यस्तीदृश* इति । तत्प्राप्तिरपि विक्षिप्ताविक्षिप्ताचित्तस्यापि प्रवाहिणी कुशलाकुशलेव चेति *तद्विशेषणार्थ-*

---

१. ०रिष्यते—*पाठा०* ।
२. ०सुचित्तस्यापीति—*का०* ।

भूतान्युपादायेति । हेत्वर्थ उपादायार्थ इति **वैभाषिकाः**; जननादिहेतुभावात् । **स ह्यविज्ञप्तिरिति** । हिशब्दस्तन्नामकरणविज्ञापनार्थः । रूपक्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत् परं न विज्ञापयतीत्यविज्ञप्तिः[1] । **उच्यत** इति **आचार्यवचनं** दर्शयति।

समासतस्तु विज्ञप्तिसमाधिसम्भूतं कुशलाकुशलं रूपमविज्ञप्तिः ॥ ११ ॥

मुच्यते । *महाभूतान्युपादायेति* । महाभूतहेतुक इत्यर्थः । यथा इन्धनमुपादायाग्निर्भवतीत्युक्ते इन्धनहेतुकोऽग्निरिति गम्यते । *जननादिहेतुभावा*दिति । "जनना-न्निश्रयात् स्थानादुपस्तम्भोपबृंहणात्" (   ) । जननहेतुस्तेभ्य उत्पत्तेः । निश्रयहेतुर्जातस्य भूतानुविधायित्वादाचार्यादिनिश्रयवत्, प्रतिष्ठा-हेतुराधारभावाच्चित्रकुड्यवत्, उपस्तम्भहेतुरनुच्छेदहेतुत्वात्, उपबृंहणहेतु-र्वृद्धिहेतुत्वात् । कतमानि महाभूतान्युपादाय ? किमाश्रयमहाभूतानि ? उताहो नाश्रयमहाभूतानि ? आश्रयमहाभूतानीत्याहुः । *तन्नामकरणज्ञापनार्थ* इति । यस्माद् *रूपक्रियास्वभावापि सती विज्ञप्तिवत् परं न विज्ञापयति तस्मादविज्ञप्ति*-रित्यर्थः । 'रूपक्रियास्वभावापि' इत्युभयविशेषणं किमर्थम् ? यद्धि वस्तु रूपस्व-भावमेव न क्रियास्वभावं तन्न परं गमयति, तद्यथा चक्षुरादयः । यदपि क्रियास्वभावमेव न रूपस्वभावं तदपि परं न गमयति, तद्यथा चेतना । यत्तु उभयस्वभावं तत् परं गमयति, तद्यथा विज्ञप्तिः । विज्ञप्तिर्हि स्वसमुत्थापकं चित्तं कुशलाकुशलाव्याकृतं सौम्यं क्रूरमनुभयमिति वा परं विज्ञापयति । तेन विज्ञप्तिवदिति विपरीतदृष्टान्तप्रयोगः ।

*समासतस्त्व*ति । विस्तरः—शिष्यसुखावबोधार्थं संक्षेपतो वाक्येन तदविज्ञप्तिरूपं दर्शयत्याचार्यः । *विज्ञप्तिसमाधिसम्भूतं कुशलाकुशलं रूपमविज्ञप्ति*रिति । यथासम्भवमेतद् योज्यम् । कायवाग्विज्ञप्तिसम्भूतं कुशलं प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च । अकुशलं पुनरसंवरसंगृहीतं नैवसंवरनासंवरसंगृहीतं च । समाधिसम्भूतं तु कुशलमेव । तद् द्विविधम्—सास्रवसमाधिसम्भूतं ध्यान-संवरस्वभावम्, अनास्रवसमाधिसम्भूतमनास्रवसंवरस्वभावम् । उपादायरूप-स्वभावं च न चित्तचैतसिकादिस्वभावमित्यवगन्तव्यम् ।

ननु चैवं विज्ञप्तिरप्यविज्ञप्तिः प्राप्नोति, साप्युत्तरा सभागहेतुभूतपूर्वविज्ञप्ति-सम्भूता ? कुशलाकुशलमेवेत्यवधारणाद् विज्ञप्तावप्रसङ्गः । विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि सम्भवति । अत एव दिव्यं चक्षुः श्रोत्रं च समाधिसम्भूतमपि सद् विज्ञप्ति–विपाकजं च रूपं नाविज्ञप्तिः प्रसजति इति ।

---

१. विज्ञपयती०—का० ।

अत्राचार्यः सङ्घभद्र इदमविज्ञप्तिलक्षणं सूत्रं दूषयति—

"न्यूनं शास्त्रापेतं हानिरतस्याः प्रसज्यते तत्त्वम् ।
अपिशब्दाधिकवचनं विशेष्यमविशेषितं चात्र ॥

अनुबन्धो हि प्रवाहस्तेनैव व्याख्यातः । न चाद्यः क्षणः प्रवाहः, मा भूदतिप्रसङ्गः । तस्मात् तस्यात्र लक्षणे नास्त्यवरोध इति *न्यूनम्* । प्रवाहस्य चाद्रव्यत्वादद्रव्यमविज्ञप्तिरिति *शास्त्रापेतम्* । समाहितायाश्च नास्ति विक्षिप्तचित्ताचित्तकस्यानुबन्ध इति सा चाविज्ञप्तिर्न प्रसज्यत इति *हानिः* । अविक्षिप्तचित्तकस्य तदनुबन्धान्नैष दोष इति चेत् ? शुभाशुभाया विज्ञप्तेरविज्ञप्तिलक्षणप्रसङ्ग इत्य*तस्याः प्रसज्यते तत्त्वम्* । अचित्तकस्यापीति च अपि-शब्दवैयर्थ्यम्; पूर्वेणैव कृतत्वात् । विक्षिप्तचित्तकस्यापीत्यनेन हि सर्वसचित्तकावस्थाग्रहणम् । का पुनरन्यावस्था ? या द्वितीयेनापिशब्देन संगृह्येतेत्य*पिशब्दाधिकवचनम्* । अचित्तकं चाधिकृत्य शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीयः, न च व्याख्यानेऽपि विशेषित इति *विशेष्यमविशेषितम्* । इदं चापरं विशेष्यमविशेषितम्—अप्रतिघं रूपमिति । एवमनेकदोषदुष्टत्वान्न सम्बद्धमेतल्लक्षणम्" इति ।

अत्र ब्रूमः—यत्तावदुक्तम् 'न्यूनम्, प्रवाहस्याविज्ञप्त्युपदेशादाद्यः क्षणो नाविज्ञप्तिः स्याद्' इति । इदं तावदसौ प्रष्टव्यः—कोऽयं प्रवाहो नाम ? बहुषु क्षणेषु प्रवाह इत्याख्या । यद्येवम्, आद्योऽपि क्षणः प्रवाहः सिध्यति, प्रथमक्षणप्रभृति बहुषु क्षणेषु प्रवाह इति कृत्वा । तथा हि उत्सात् तडागाद्वा निर्गच्छतामुदकानामाद्योदकावयवप्रभृतिषु प्रवाहसंज्ञेति नास्त्यव्यापिता लक्षणस्य । यदा चानुबध्नातीत्यनुबन्ध इत्यच्प्रत्ययान्तेन पदेन द्रव्यमेव निर्दिश्यते, तदा न्यूनताशङ्कापि नास्ति । अत एव शास्त्रापेततादोषोऽपि परिहृतो भवति । अथाप्यनुबन्धनमनुबन्ध इति स्रोतोऽभिधीयते, तथाप्यदोषः; रूपाधिकारात् । प्रवाहवर्तित्वात्तु प्रवाहशब्देन प्रदर्श्यते । समाहिताया अप्यविज्ञप्तेरग्रहणं न भवति । सापि हि यद्यपि विक्षिप्तचित्ताचित्तकसन्तानं नानुबध्नातीति, अविक्षिप्तचित्तकसचित्तसन्तानं त्वनुबध्नात्येव । अविज्ञप्तिजातिसामान्येन तु विक्षिप्ताचित्तकस्यापि योऽनुबन्धः साविज्ञप्तिरित्युच्यते ।

यत् पुनरेतदुक्तम्—'अविक्षिप्तचित्तकस्य तदनुबन्धान्नैष दोष इति चेद्' इति । यद्यविक्षिप्तचित्तकस्य केवलस्य योऽनुबन्धः साप्यविज्ञप्तिरिति समाहिताया अविज्ञप्तेस्त्यागो न भवतीति ब्रवीषि, विज्ञप्तिरपि कुशलाकुशला तथैव भवतीत्यविज्ञप्तिस्ते प्राप्नोतीति ? स चाप्यदोषः; शुभाशुभ एवेत्यवधारणात् । विज्ञप्तिर्ह्यव्याकृतापि सम्भवतीति न विज्ञप्तिरविज्ञप्तिः प्रसज्यते । अथ वा—प्रकर्षगतेरेष प्रसङ्गो न भविष्यति । प्रकर्षेण हि योऽनुबन्धः सैवाविज्ञप्तिः । न च विज्ञप्तिरविज्ञप्तिवत् प्रकर्षेणानुबध्नाति; अविज्ञप्त्यनिरोधेऽपि तन्निरोधदर्शनात् ।

यदप्युक्तम्—'अपिशब्दाधिकवचनम्' इति, तदप्ययुक्तमुक्तम्। तथा हि—एक एवेह सूत्रे पठितोऽपि-शब्दः। वृत्तौ तु तेन पुद्गलद्वयेन तदर्थः सम्बध्यत इति द्विः पुनः पठितः। तेनैकेन सूत्रपठितेनापि-शब्देन विक्षिप्तविपरीतमविक्षिप्तम्, अचित्तकविपरीतं च तमेव सचित्तकं तृतीयं पुद्गलमविज्ञप्त्याश्रयं ब्रुवन्नाचार्यः स्वमतञ्च विक्षिप्ताचित्तकपुद्गलद्वयं जातिसामान्येनाविज्ञप्त्याश्रयं प्रदर्शयन् विज्ञप्तिचित्तचैत्तेभ्योऽर्थान्तरभूतामविज्ञप्तिमाचष्टे। त्रय एव हि पुद्गला भवन्ति—विज्ञप्तिचित्तविसभागचित्तः, विज्ञप्तिचित्तसभागचित्तः, अचित्तकश्च। तत्र विज्ञप्तिचित्तविसभागचित्तो विक्षिप्तचित्त इहाभिप्रेतः, तस्य सा वाक्कायविज्ञप्तिर्निरुद्धा भवति। अचित्तकस्य तु चित्तचैत्ता अपि निरुद्धा इति तत्र विज्ञप्तेश्चित्तचैतसिककलापाच्चार्थान्तरभूतेयमविज्ञप्तिः; यत एभ्योऽनुबन्धिनीत्वेन विशिष्यते। तमेवार्थं दर्शयन्नाह—*विक्षिप्ताचित्तकस्यापि* इति। अविक्षिप्तचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति नातिशयः, विज्ञप्तिरपि हि तस्य वर्तते। विक्षिप्तचित्तस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः, विज्ञप्तिर्हि तस्य नास्ति। अविज्ञप्तिस्त्वनुबन्धिनीति विज्ञप्तेर्विशिष्यते। तथा अविक्षिप्तचित्तकस्याविज्ञप्तिर्वर्तत इति नातिशयः, चित्तचैत्ता अपि हि तस्य वर्तन्त एव। अचित्तकस्यापि तु वर्तत इत्यतिशयः, तस्य हि चित्तचैत्ता निरुद्धाः। अविज्ञप्तिस्त्वनुबन्धिनीति चित्तचैत्तेभ्यो विशिष्यते। तदेवं धर्मान्तरविशेषणार्थमविक्षिप्तचित्तो विक्षिप्ताचित्तकतृतीयभूतस्तेनैकेन अपि-शब्देनाभिधीयते। अत एव चापिशब्देन 'अविक्षिप्तसचित्तकस्यापि' इत्युक्तमाचार्येण; तृतीयभूतत्वात्। इतरथा ह्यपिशब्देनाविक्षिप्तचित्तकस्यापि इत्येवावक्ष्यत्, सचित्तकस्यापीति वा। तद्यथा—त्रयो लोके मनुष्याः, एको धनवान्, इतरावपि धनमात्रवन्तौ; तावभिसमीक्ष्य विष्णुमित्रस्य धनमस्तीत्येकेनोक्तो द्वितीयो वक्ता भवेद्-देवदत्तयज्ञदत्तयोरपि धनमस्तीति, अपिशब्देन विष्णुमित्रस्याप्यस्तीति देवदत्त यज्ञदत्तगतेन द्वैतमिवापन्नेनापिशब्देन स एव विष्णुमित्रो लक्ष्यते, न त्ववसृज्यर इत्यर्थः; तेन नात्रापिशब्दोऽधिक एव। तद्विदिहापि द्रष्टव्यम्।

यत् पुनरेतदुक्तम्—'अचित्तकं चाधिकृत्य शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धो विशेषणीयः' इति, तदपि न किञ्चित्। अविज्ञप्तिजातिमधिकृत्यैतल्लक्षणं प्रणीतम्। सा चाविज्ञप्तिजातिरचित्तकस्य भवतीत्येतावद् विवक्षितम्, किमनेन विशेषितेन! त्वदीयेऽप्यविज्ञप्तिलक्षणे शुभोऽविज्ञप्त्यनुबन्धोऽचित्तकमधिकृत्य न विशेषितः—

"कृतेऽपि विसभागेऽपि चित्ते चित्तात्यये च यत्।
व्याकृताप्रतिघं रूपं सा ह्यविज्ञप्तिरिष्यते"॥ (   )

इति। एषा च विज्ञप्तिसम्भूता कुशलैवाविज्ञप्तिरचित्तकस्य सम्भवतीति चतुर्थे कोशस्थाने ज्ञापयिष्यते।

महाभूतान्युपादायेत्युक्तानि कतमानि भूतानि ?

भूतानि पृथिवीधातुरप्तेजोवायुधातवः ।

इत्येते चत्वारः स्वलक्षणोपादायरूपधारणाद् धातवश्चत्वारि महाभूतान्युच्यन्ते । महत्त्वमेषां सर्वान्यरूपाश्रयत्वेनौदारिकत्वात्, अथ वा—तदुद्भूतवृत्तिषु पृथिव्यप्तेजोवायुस्कन्धेष्वेषां महासन्निवेशत्वात् ।

ते पुनरेते धातवः कस्मिन् कर्मणि संसिद्धाः, किंस्वभावाश्च ? इत्याह—

धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः,

धृतिसंग्रहपक्तिव्यूहनकर्मस्वेते यथाक्रमं संसिद्धाः पृथिव्यप्तेजोवायुधातवः । व्यूहनं पुनः वृद्धिः प्रसर्पणं च वेदितव्यम् । इदमेषां कर्म ।

यच्च—'अप्रतिघमित्यविशेषितम्' इति, तदपि पश्चाद् दर्शयिष्यामः । "सप्रतिघा दश रूपिणः" (अभि० को० १.२९) इत्यत्र दशैव धातवः सप्रतिघा इत्यवधारणादविज्ञप्तिर्धर्मधातुपरिपठिता, सा त्वप्रतिघेति सेत्स्यति । तस्मादिदमास्माकीनमेवमदोषदुष्टमविज्ञप्तिलक्षणमिति तदेवास्तु ॥ ११ ॥

"भूतानि पृथिवीधातुः" इति । विस्तरः—धातुग्रहणं वर्णसंस्थानात्मकपृथिव्यादिनिरासार्थम् । *स्वलक्षणोपादायरूपधारणाद् वा धातव* इति । काठिन्यादिस्वलक्षणं चक्षुराद्युपादायस्वरूपं च दधतीति धातवः । अष्टादश धातवस्तु स्वसामान्यलक्षणधारणात् । गोत्रार्थो वा धात्वर्थो धारणार्थमनपेक्ष्य षड्धा धातुदेशनायाम् । पुनर्भवबीजार्थो वा धात्वर्थः, भवं पुष्णन्तीति कृत्वा ।

*महत्त्वमेषां सर्वान्यरूपाश्रयत्वेनौदारिकत्वा*दिति । सर्वोपादायरूपाश्रयत्वेन महत्त्वादित्यर्थः । *तदुद्भूतवृत्तिष्वि*ति । तैर्महाभूतैरुद्भूता व्यक्ता वृत्तिर्धृत्यादिका येषु त इमे तदुद्भूतवृत्तयः=पृथिव्यप्तेजोवायुस्कन्धाः, तेषु । *एषां* महाभूतानां *महासन्निवेशत्वात्* महारचनत्वात् । भूतं तन्वन्तीति भूतानि ॥

"धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः" इति । धृत्यादिकर्मनिर्देशः पृथिव्यादिषु शेषानुमानार्थम् । उपलादिके हि पृथिवीद्रव्ये संग्रहपक्तिव्यूहनदर्शनाच्छेषाणां जलतेजोवायूनामस्तित्वमनुमीयते । अप्सु नौसन्धारणोष्णतेरणकर्मदर्शनात् पृथिवीतेजोवायूनामस्तित्वम् । अग्निज्वालायां स्थैर्यसम्पिण्डनचलनदर्शनात् पृथिव्युदकवायूनामस्तित्वम् । वायौ सन्धारणशीतोष्णस्पर्शदर्शनात् पृथिव्यप्तेजसामस्तित्वमिति *वैभाषिकाः । व्यूहनं पुनर्वृद्धिः प्रसर्पणं* वेति । वृद्धिः=सम्बन्धाधिका शरीराङ्कुराद्यवयवोत्पत्तिः । प्रसर्पणम्=शरीरादीनां प्रबन्धेन देशान्तरोत्पत्तिः ॥

स्वभावस्तु यथाक्रमं

खरस्नेहोष्णतेरणाः ॥ १२ ॥

खरः पृथिवीधातुः । **स्नेहो**ऽब्धातुः । **उष्णता** तेजोधातुः । **ईरणा** वायुधातुः । ईर्यतेऽनया भूतस्रोतो देशान्तरोत्पादनात् प्रदीपेरणवदितीरणा । "वायुधातुः कतमः ? लघुसमुदीरणत्वम्" (   ) इति **प्रकरणेषु** निर्दिष्टं **सूत्रे** च । तत्तु लघुत्वमुपादाय रूपमप्युक्तं **प्रकरणेषु** । अतो य ईरणा-स्वभावो धर्मः स वायुरिति कर्मणास्य स्वभावोऽभिव्यक्तः ॥ १२ ॥

कः पुनः पृथिव्यादिनां पृथिवीधात्वादीनां च विशेषः ?

पृथिवी वर्णसंस्थानमुच्यते लोकसंज्ञया ।

तथा हि—पृथिवीं दर्शयन्तो वर्णं संस्थानं च दर्शयन्ति ।

यथा पृथिवी, एवम्

आपस्तेजश्च,

वर्णसंस्थानमेवोच्यते लोकसंज्ञया ।

वायुस्तु धातुरेव,

य एव तु वायुधातुः स एव लोके वायुरित्युच्यते ।

तथापि च ॥ १३ ॥

यथा पृथिवी वर्णसंस्थानमुच्यते लोकसंज्ञया, तथा वायुरपि—नीलिका वात्या, मण्डलिका वात्येति ।

"उष्णता" इति । स्वभावाभिधानेऽपि भावप्रत्ययः—उष्ण एवोष्णतेति । *देशान्तरोत्पादनात् प्रदीपेरणव*दिति । क्षणिकानां नास्ति देशान्तरगमनम्, यत्रैवोत्पत्तिस्तत्रैव विनाशः । तेनैवमुच्यते—देशान्तरोत्पादानस्वभावा भूतस्रोतस ईरणा; क्षणिकत्वात्, प्रदीपवत् । क्षणिकानि च भूतानि; रूपत्वात्, प्रदीपवत् । प्रदीपश्च क्षणिकः प्रसिद्ध इत्युदाहरणम् । *कर्मणास्य स्वभावोऽभिव्यक्त* इति । ईरणाकर्मणा लघुत्वं विशिष्यते—यदीरणात्मकं लघुत्वं स वायुधातुरिति । लघुसमुदीरणो वायुधातुः लघ्वेव तु यत्तदुपादायरूपम् ॥ १२ ॥

प्रवचने पृथिवीधात्वादयः पृथिव्यादयश्चोक्ता इति । अतः पृच्छति—*कः पुनरेषां विशेष इति ?*

"लोकसंज्ञया" इति । लोकसंव्यवहारेण । *वात्येति* । वातानां समूहो

कस्मात् पुनरयमविज्ञप्तिपर्यन्तः 'रूपस्कन्धः' इत्युच्यते ? रूपणात् । उक्तं भगवता—"रूप्यते रूप्यत इति भिक्षवः, तस्माद्रूपोपादानस्कन्ध इत्युच्यते । केन रूप्यते ? पाणिस्पर्शेनापि स्पृष्टो रूप्यते" इति (अ० व० सं० नि० २२. ७९. ८५) विस्तरः । रूप्यते बाध्यत इत्यर्थः । तथा ह्यर्थवर्गीयेषूक्तम्—

"तस्य चेत् कामयानस्य च्छन्दजातस्य देहिनः ।
ते कामा न समृध्यन्ते[1] शल्यविद्ध इव रूप्यते ॥" (सु० नि० अ० २)

रूपस्य पुनः का बाधना ? विपरिणामोत्पादना । प्रतिघातो रूपणेत्यपरे ।

परमाणुरूपं तर्हि रूपं न प्राप्नोति, अरूपणात् ? न वै परमाणुरूपमेकं पृथग्भूतमस्ति । सङ्घातस्थं तु तद् रूप्यत एव ।

वात्या, ब्राह्मणादिभ्यो यन्[2] (पा० सू० ४.२.४२) इति समूहार्थे यन्प्रत्ययः । स्त्रीत्वाट्टाप्प्रत्ययः ।

तथा ह्यर्थवर्गीयेषूक्तमिति । *अर्थवर्गीयाणि* सूत्राणि, यानि क्षुद्रके पठ्यन्ते । तेषूक्तम्—"*तस्य चेत् कामयानस्य*" (सु० नि० अ० व० २) इति । विस्तरः—*तस्य देहिनः कामयानस्य छन्दजातस्य* यदि *कामा* विषया *न समृध्यन्ते* न सम्पद्यन्ते । *शल्यविद्ध इव* असौ *रूप्यते* बाध्यत इत्यर्थः । बाधनार्थपरिच्छिन्नेनानेन रूप्यतेशब्देन "रूप्यते रूप्यत इति भिक्षवः" (सं० नि० २२. ७९ ८५) इत्यत्र सूत्रे रूप्यतेशब्दो बाधनार्थ एव परिच्छिद्यते । शल्यविद्धः कामयानश्च दुःखवेदयितृत्वाद् बाध्यत इति युक्तम् । *रूपं तु कथं बाध्यते ?* अत आह—*विपरिणामोत्पादनेति* । विक्रियोत्पादनेत्यर्थः । तथा च इहार्थे सति 'शल्यविद्ध इव रूप्यते' इत्यत्रापि यदि विक्रियत इत्यर्थो गृह्यते सुतरामर्थो युज्यते । *प्रतिघात* इति । स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः । *परमाणुरूपं तर्हीति* । द्रव्यपरमाणुरूपं न रूपं प्राप्नोति । कस्मात् ? *अरूपणात्* । निरवयवत्वे सत्यरूपणादित्यभिप्रायः । पक्षद्वयेऽप्येतच्चोद्यमुपन्यस्तम्—बाधनरूपणे प्रतिघातरूपणे च द्रव्यपरमाणुर्निरवयवत्वान्न शक्यते रूपयितुमिति । *न वै परमाणुरूपमेकं पृथग्भूतमस्तीति* । एकमिति ग्रहणं द्रव्यपरमाणुसन्दर्शनार्थम् । पृथग्भूतमसङ्घातस्थमित्यर्थः । तदीदृग्नास्ति । सङ्घातस्थं नित्यं भवति; "कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः" (अभि० को० २.२२) इत्यादिवचनात् । *सङ्घातस्थं तद्रूप्यत* एवेत्यर्थादेतदभीष्टं भवति । तद् द्रव्यपरमाणुरूपं सङ्घातस्थं रूप्यते, बाध्यते प्रतिहन्यते च ।

---

१. समृध्यन्ति—का० । २. वस्तुतस्तु वातशब्दस्य पाशादिगणे पाठात् "पाशादिभ्यो यः" (४. २. ४९) इति सूत्रेण यः प्रत्ययो भवति ।

अतीतानागतं तर्हि रूपं न प्राप्नोति ? तदपि रूपितं रूपयिष्यमाणं तज्जातीयं चेति रूपम्, इन्धनवत् ।

अविज्ञप्तिस्तर्हि न रूपं[1] प्राप्नोति ? सापि विज्ञप्तिरूपणाद् रूपिता भवति, वृक्षप्रचलने च्छायाप्रचलनवत्, नाविकारात् । विज्ञप्तिनिवृत्तौ चाविज्ञप्तिनिवृत्तिः[2] स्याद्, वृक्षाभावे च्छायाऽभाववत् ।

आश्रयभूतरूपणादित्यपरे ।

अतीतानागतं तर्हीति । विस्तरः—अतीतानागतमदेशत्वान्न रूप्यते, न बाध्यते, नापि प्रतिहन्यते । *तदपीति* । विस्तरः—तदपि *रूपित*मित्यतीतबाधनप्रतिघातनार्थेन । *रूपयिष्यमाण*मित्युत्पत्तिधर्मकमनागतम् । तेनैवार्थद्वयेन—*तज्जातीयं* चेत्युत्पत्तिधर्मकजातीयमनुत्पत्तिधर्मकमनागतम् । *इन्धनवत्* । यदपीद्धं यदपीन्धिष्यमाणं तज्जातीयं च तदपीन्धनम् । तज्जातीयं पुनरिन्धनं यदिन्धनार्थे कल्पितमप्राप्यैवाग्निमन्तरा नङ्क्ष्यति ।

अविज्ञप्तिस्तर्हि न रूपं प्राप्नोति । कस्मात् ? अप्रतिघत्वात् । अप्रतिघत्वेन हि सा न बाध्यते, नापि प्रतिहन्यते । *सापि विज्ञप्तिरूपणा*दिति । विस्तरः—विज्ञप्तिरविज्ञप्तिसमुत्थापिका । तस्याः सप्रतिघाया रूपणाद*विज्ञप्तिरपि रूप्यते* । *यथा* छायासमुत्थापकस्य *वृक्षस्य प्रचलनाच्छाया प्रचलति* तद्वत् । न *अविकारा*दिति । अनेन प्रतिज्ञादोष उद्ग्राह्यते । परेण ह्येवं प्रतिज्ञातम्—स्वसमुत्थापकविकारानुविधायिनी अविज्ञप्तिः; समुत्थाप्यत्वात्, वृक्षच्छायावदिति । सेयं पूर्वाभ्युपगमविरोधिनी प्रतिज्ञा, अभ्युपगतो हि विज्ञप्तेर्विकारेऽप्यविज्ञप्तेरविकारः । तथा हि—अञ्जलिं भङ्क्त्वा कपोतं कुर्वतः कायविज्ञप्तिर्विक्रियत इत्यभ्युपगम्यते, न त्वविज्ञप्तिः । तस्मादसाधनमेतत् । *विज्ञप्तिनिवृत्तौ चाविज्ञप्तिनिवृत्तिः स्या*दिति । अनेन धर्मिविशेषविपर्ययोऽप्यस्याः प्रतिज्ञाया उद्ग्राह्यते, यदि वृक्षच्छायाधर्म इष्यते । *वृक्षनिवृत्तौ छायानिवृत्तिर्दृष्टे*ति तद्वत् *स्यात्* ।

अत्र कश्चिद् 'न अविकारात्' इति न सम्यगेतदुक्तमिति दूषयति—विक्रियत एवाविज्ञप्तिर्विज्ञप्तिविकारे सति, मृदुमध्याधिमात्रत्वे हि विज्ञप्तेर्मृदुमध्याधिमात्रता भवत्यविज्ञप्तेः' इति, तदेतदयुक्तम्; कस्मात् ? उत्पत्तिरेवाविज्ञप्तेरेवं भवति मृदुर्मध्याधिमात्रा वा, न तु विकारः । उत्पन्नस्य हि धर्मस्य पुनरन्यथोत्पादनं विकारः, तच्च रूपणमभिप्रेतम् ।

आश्रयभूतरूपणादित्यपर इति । *वृद्धाचार्यवसुबन्धुः* । भूतग्रहणमाश्रयभूतप्रदर्श-

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।　　२. वा०—पाठा० ।

एवं तर्हि चक्षुर्विज्ञानादीनामप्याश्रयरूपणात् रूपत्वप्रसङ्गः !

विषमोऽयमुपन्यासः; अविज्ञप्तिर्हि च्छायेव वृक्षं प्रभेव मणिं भूतान्याश्रित्य वर्त्तते, न त्वेवं चक्षुरादीन्याश्रित्य वर्त्तन्ते चक्षुर्विज्ञानादीनि। केवलं तूत्पत्तिनिमित्तमात्रं तानि तेषां भवन्तीति।

इदं तावदवैभाषिकीयम्—वृक्षमाश्रित्य च्छाया वर्त्तते, मणिं चाश्रित्य प्रभेति। छायादिवर्णपरमाणूनां प्रत्येकम्, स्वभूतचतुष्काश्रितत्वाभ्युपगमात्। सत्यपि च तदाश्रितत्वे च्छायाप्रभयोर्नाविज्ञप्तिस्तथैवाश्रिता युज्यते। निरुद्धेष्वपि अविज्ञप्त्याश्रयेषु महाभूतेषु तस्या अनिरोधाभ्युपगमात्[1]। तस्मात्[2] न भवत्येष परिहारः।

अन्ये पुनरत्र परिहारमाहुः—चक्षुर्विज्ञानादीनामाश्रयो भेदं गतः।

नार्थम्। अतश्चेतरः प्रसञ्जयति—*एवं तर्हि चक्षुर्विज्ञानादीनामपीति*। विस्तरः—चक्षुराद्याश्रयरूपणात् तद्विज्ञानानामपि रूपत्वप्रसङ्गः।

विषमोऽयमुपन्यास इति। *वृद्धाचार्यवसुबन्धुदेशीयः* कश्चित् परिहरति। *अविज्ञप्तिर्ही*ति। विस्तरः—*छाया वृक्षमुपश्लिष्टाश्रित्य* वर्तते, *प्रभापि मणिं तथैव*। *उत्पत्तिनिमित्तमात्रं तानि तेषा*मिति नोपश्लिष्टानीति भावः।

तमितरः प्रत्याह—*इदं तावदवैभाषिकीय*मिति। विस्तरः—नैतद् *वैभाषिक*मतम्। *वैभाषिकमतं तु छायावर्णपरमाणुः स्वभूतचतुष्कमाश्रित्य* वर्तते, न वृक्षम्। तथा प्रभावर्णपरमाणुः स्वभूतचतुष्कमाश्रित्य वर्तते, न मणिम्; पृथग्द्रव्यत्वादिति। एवमनाश्रयकारणत्वान्मणिवृक्षयोर्न महाभूताविज्ञप्तिवदुपश्लिष्टे छायाप्रभे इत्यसामान्यं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः। *सत्यपि च तदाश्रितत्व* इति विस्तरः। अथापि पारम्पर्येण तदाश्रितत्वमभ्युपगम्यते—छाया स्वभूताश्रिता, तानि तु भूतानि वृक्षमाश्रितानि; प्रभापि स्वभूताश्रिता, तानि च भूतानि मणिमाश्रितानि; तदनुविधायित्वात्। तथाप्यसामान्यम्; *निरुद्धेष्वप्यविज्ञप्त्याश्रयेषु महाभूतेषु तस्या अनिरोधाभ्युपगमा*दिति। "क्षणादूर्ध्वमविज्ञप्तिः कामाप्तातीतभूतजा" (अभि० को० ४.६) इति सिद्धान्तात्। *तस्मान्न भवत्येष परिहार* इति। य उक्तोऽभूत्—अविज्ञप्तिर्हि छायेव वृक्षमिति विस्तरेण।

*अन्ये पुनरत्र परिहारमाहु*रिति। अयमेवाचार्यस्तन्मतं समर्थयन्नाह। *आश्रयो भेदं गत* इति। द्विविध इत्यर्थः। *कश्चिद् रूप्यते* चक्षुरादिः सप्रतिघत्वात्,

१. अनिरोधोऽभ्युपगम्यते—का०।

२. अतो—का०।

कश्चिद् रूप्यते चक्षुरादिः, कश्चिन्न रूप्यते; यथा—मनः। न त्वेवमविज्ञप्तिः। तस्मादसमानः प्रसङ्ग इति। अत उपपन्नमेतद्—रूपणाद्[1] रूपमिति ॥१३॥

य एव रूपस्कन्धस्वभावा उक्ताः,

इन्द्रियार्थास्त एवेष्टा दशायतनधातवः।

आयतनव्यवस्थायां **दशायतनानि**—चक्षुरायतनम्, रूपायतनम्, यावत् कायायतनम्, स्प्रष्टव्यायतनमिति। धातुव्यवस्थायां त एव **दश धातवश्**चक्षुर्धातू रूपधातुर्यावत् कायधातुः, स्प्रष्टव्यधातुरिति।

उक्तो रूपस्कन्धः, तस्य चायतनव्यवस्थानम् ॥

कश्चिन्न रूप्यते मनो विपर्ययात्। *तस्मादसमानः प्रसङ्ग* इति। चक्षुर्विज्ञानादीनामप्याश्रयभूतरूपणाद् रूपत्वप्रसङ्ग इति। *रूपणाद्रूपमिति*। आश्रयरूपादित्यर्थः।

अत्र चोदयन्ति—विज्ञप्तिसम्भूताया अविज्ञप्तेरेवं परिकरेण रूपत्वं भवद् भवेत्, समाधिसम्भूतायास्तु कथं रूपत्वमिति? तज्जातीयत्वात् तदपि रूपम्। किं पुनस्तज्जातीयत्वम्? महाभूतान्युपादायेति भावः। तेषामुपादायरूपजननादिहेतुभूतत्वादिति ॥ १३ ॥

"*इन्द्रियार्थास्त एव*" इति। भगवतो विनेयवशात् तिस्रो देशनाः—स्कन्धायतनधातुदेशनाः। तासु च ये स्कन्धेषु देशिता धर्मास्त एवायतनधातुषु देशिताः। असंस्कृतास्त्वत्र केवलमतिरिक्ताः। सर्वश्चा*भिधर्मः* सूत्रव्याख्यानम्। अत इदमुक्तम्—'इन्द्रियार्थास्त एव' इति विस्तरेण। लाघविकश्चायमाचार्यः वेदनादिस्कन्धलक्षणमनुक्त्वैव लाघवेन रूपस्कन्धस्वभावान् धर्मानायतनधातुषु दर्शयति। इन्द्रियाणि च इन्द्रियार्थाश्च इन्द्रियार्थाः। 'त एव' इति विशेषणमन्येन्द्रियनिरासार्थम्, अन्यार्थनिरासार्थं च। *आयतनव्यवस्थायां* तु यथासंख्येन *दशायतनानि चक्षुरायतनं रूपायतनं यावत्कायायतनं स्प्रष्टव्यायतनमि*ति। *धातुव्यवस्थायां* त एव *दश धातवः चक्षुर्धातू रूपधातुर्यावत्कायधातुः स्प्रष्टव्यधातुरि*ति।

*उक्तो रूपस्कन्धस्तस्य चायतनधातुव्यवस्थानमि*ति। न सकलस्य रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तम्; अविज्ञप्तिरूपस्य वक्ष्यमाणत्वात्, कथमिदमुच्यते—उक्तमिति। बाहुलिको निर्देशः। बाहुल्येन रूपस्कन्धस्यायतनधातुव्यवस्थानमुक्तमित्यर्थः। कतिपयमुद्गगुलिकासम्भवेऽपि माषराशिव्यपदेशवत्।

---

1. आश्रयरूपणाद्—का०।

वेदनादयो वक्तव्याः । तत्र—

वेदनाऽनुभवः

त्रिविधोऽनुभवो वेदनास्कन्धः—सुखः, दुःखः, अदुःखासुखश्च । स पुनर्भिद्यमानः षड् वेदनाकायाः चक्षुःसंस्पर्शजा वेदना यावन्मनःसंस्पर्शजा वेदनेति ।

संज्ञा निमित्तोद्ग्रहणात्मिका ॥ १४ ॥

यावन्नीलपीतदीर्घह्रस्वस्त्रीपुरुषमित्रामित्रसुखदुःखादिनिमित्तोद्ग्रहणमसौ संज्ञास्कन्धः । स पुनर्भिद्यमानः षट् संज्ञाकाया वेदनावत् ॥ १४ ॥

चतुर्भ्योऽन्ये तु संस्कारस्कन्धः

रूप-वेदना-संज्ञा-विज्ञानेभ्यश्चतुर्भ्योऽन्ये तु संस्काराः **संस्कारस्कन्धः** । **भगवता** तु सूत्रे "षट् चेतनाकायाः" (सं० नि०) इत्युक्तम्; प्राधान्यात् । सा हि कर्मस्वरूपत्वादभिसंस्करणे प्रधाना । अत एवोक्तं **भगवता**—"संस्कृत-

---

त्रिविधोऽनुभव इति । अनुभूतिरनुभवः=उपभोगः । कस्य ? चित्तस्य, पुद्गलस्य वा । स च त्रिविधः—*सुखो दुःखोऽदुःखासुखश्च* । वस्तुनो ह्लाद-परिताप-तदुभय-विनिर्मुक्तस्वरूपसाक्षात्करणस्वभावः । अनुभूयते वानेन विषय इत्यनुभवः । अनुभवतीति वानुभवः । कायचित्तोपचयापचयतदुभयविनिर्मुक्तावस्थाप्रवृत्तश्चैतसिकविशेषस्पर्शानुभव इत्यपरे । "अनुर्लक्षणे" (पा० सू० १. ४. ८४) । स्पर्शचिह्नः, स्पर्शनिमित्तोऽनुभव इत्यर्थः । स वेदनास्कन्धः ।

"*निमित्तोद्ग्रहणात्मिका*" इति । निमित्तं वस्तुनोऽवस्थाविशेषो नीलत्वादि, तस्योद्ग्रहणम् = परिच्छेदः, तदात्मिका तत्स्वभावा । दुः*खादी*त्यादिशब्देन लोहितादीनां ग्रहणम् । *असौ संज्ञास्कन्धः* । यदि परिच्छेदात्मिका संज्ञा, तत्सम्प्रयोगे निमित्तमुद्गृह्णन्तीति पञ्चापि विज्ञानकाया विकल्पकाः स्युः ? न स्युः; न हि पञ्चविज्ञानसम्प्रयोगिणी संज्ञा पट्वी । मनोविज्ञानकायसम्प्रयोगिणी तु पट्वीति तदेव विकल्पकमुक्तम् । *षट् संज्ञाकाया वेदनावदि*ति । यथा चक्षुःसंस्पर्शजा वेदनेति विस्तरेणोक्तम्, तथा चक्षुःस्पर्शजा संज्ञेति विस्तरेण वक्तव्यम् ॥ १४ ॥

"*चतुर्भ्योऽन्ये*" इति । चतुर्भ्यः स्कन्धेभ्यः, स्कन्धाधिकारात् । रूपस्कन्धादिभ्यस्त्रिभ्य उक्तेभ्यो विज्ञानस्कन्धाच्चोद्दिष्टवक्ष्यमाणकाच्चतुर्भ्योऽन्ये संस्काराः "*संस्कारस्कन्धः*" । सूत्रे षट् चेतनाकाया इत्युक्तमिति । "संस्कारस्कन्धः कतमः ? षट् चेतनाकायाः" ( ) इति । *अभिसंस्करणे प्रधाना* इति ।

ममिसंस्करोति तस्मात् संस्कारा उपादानस्कन्ध इत्युच्यते" (सं० नि० २२. ७८. ८५) इति । अन्यथा हि शेषाणां चैतसिकानां विप्रयुक्तानां च संस्काराणां स्कन्धासंग्रहाद् दुःखसमुदयसत्यत्वं न स्यादिति परिज्ञापरिहाणे[1] न[1] स्याताम् । उक्तं च **भगवता**—"नाहमेकधर्ममपि अनभिज्ञायापरिज्ञाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामि" इति । एवम् "अप्रहाय" ( ) इत्युक्तम् ।

तस्मादवश्यमेषां संस्कारस्कन्धसंग्रहोऽभ्युपगन्तव्यः ॥

एते पुनस्त्रयः ।

इति । 'एवं चैवं च स्याम्' इत्यभिसंस्करणे प्रधानाः; "कर्महेतूपपत्तयः" इति वचनात् । छन्दप्राप्त्यादयस्तु चेतनानुविधायित्वात् तदाकारहेतुभावानुविधानतः संस्कारस्कन्ध एव वेदितव्याः । तदेवं सति संस्करणे प्रवृत्तो धर्मराशिः संस्कार इत्युक्तं भवति ।

अपरे पुनराहुः—संस्कृताभिसंस्करणे चेतनायाः प्राधान्यमुक्तम्, अतः सूत्रे चेतनाग्रहणम् । सम्प्रयुक्तविप्रयुक्तसंस्कृतधर्मसंग्रहेण तु प्राधान्यादयमेव स्कन्धः संस्कारस्कन्धः उक्तः, संस्कृतराशिरिति कृत्वा । *संस्कृतमभिसंस्करोती*ति भाविन्या संज्ञयानागतं स्कन्धपञ्चकं संस्कृतमित्युक्तम् । *अन्यथा ही*ति । विस्तरः—यदि यथासूत्रनिर्देशम्, चेतनैव केवला संस्कारस्कन्ध इष्यते, नान्ये । *शेषाणां* छन्दादीनां *चैतसिकानां* प्राप्त्यादीनां च चित्तविप्रयु[illegible]नां *स्कन्धासंग्रहात्* । रूपादिषु स्कन्धेषु रूपणादिलक्षणाभावेनासंग्रहात्, संस्कारस्कन्धे चैवं सूत्रे यथारुतग्रहणेनासंग्रहादिति स्कन्धेष्वसंग्रहात् । *दुःखसमुदयसत्यत्वं न स्यादिति परिज्ञाप्रहाणे न स्याताम्* । परिज्ञा दुःखस्य, प्रहाणं समुदयस्य । अनभिज्ञाय लौकिकेन मार्गेण, अपरिज्ञाय लोकोत्तरेण । अथ वा—अनभिज्ञाय दर्शनमार्गेण, अपरिज्ञाय भावनामार्गेण । *एवमप्रहायेत्युक्त*मिति सूत्रान्तरम् । *नाहमेकधर्ममप्यपरिज्ञायाप्रहाय दुःखस्यान्तक्रियां वदामी*ति । दुःखनिरोधं वदामीत्यर्थः । ननु चाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधौ लोकोत्तरेण मार्गेण न परिज्ञायेते, अथ च दुःखस्यान्तक्रियेष्यते; संक्लेशवस्त्वभिसन्धिवचनात् ? *सौत्रान्तिक*दर्शनेन च प्रज्ञप्तिसत्त्वाददोषः । न हि तौ संक्लेशवस्तू, किमनयोः परिज्ञेयत्वेन । निरोधमार्गसत्ये अपि तर्हि न संक्लेशवस्तू इति न परिज्ञेये स्याताम् ? दुःखसमुदयसत्यसम्बन्धसद्भावात् तयोः परिज्ञेयत्वं व्यवस्थाप्यते । तथा हि योगिन एवं विचारयन्ति—अस्य सहेतुकस्य दुःखस्य को निरोधः ? केन चोपायेन स निरोधः प्राप्यते ?, इति निरोधमार्ग-

---

१–१. ०प्रहाणे अपि—का० ।

वेदना-संज्ञा-संस्कारस्कन्धाः आयतनधातुव्यवस्थायाम्—

धर्मायतनधात्वाख्याः सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः ॥ १५ ॥

इत्येतानि सप्त द्रव्याणि **धर्मायतनं धर्मधातुश्चे**त्याख्यायन्ते ॥ १५ ॥

विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः,

विषयं विषयं प्रति विज्ञप्तिरुपलब्धिर्विज्ञानस्कन्ध इत्युच्यते। स पुनः षड् विज्ञानकायाः चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानमिति।

य एष विज्ञानस्कन्ध उक्त आयतनव्यवस्थायाम्,

मनआयतनं च तत्।

धातुव्यवस्थायां स एव—

धातवः सप्त च मताः,

कतमे सप्त ?

षड् विज्ञानान्यथो मनः ॥ १६ ॥

चक्षुर्विज्ञानधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातुर्मनोधातुश्च। एवमत्र पञ्च स्कन्धाः,

---

सत्ये अपि परिजानन्ति। न त्वाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधयोर्दुःखेन सम्बन्ध इति न तौ परिजानन्ति। प्रयोगावस्थायां तु लौकिकेन ज्ञानेन तावपि सामान्यरूपेण 'सर्वधर्मा अनात्मानः' इति भावयन्ति।

"धर्मायतनधात्वाख्याः" इति। आयतनं च धातुश्चायतनधातुः, धर्मश्चासावायतनधातुश्च धर्मायतनधातुः, तदाख्यैषां त इमे धर्मायनधात्वाख्याः। के ? *वेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाः*।

"सहाविज्ञप्त्यसंस्कृतैः" इति। सहाविज्ञप्त्या, सहासंस्कृतैश्चाकाशादिभिः आयतनदेशनायां धर्मायतनमिति, धातुदेशनायां च धर्मधातुरिति। *सप्त द्रव्याणीति*। अविज्ञप्तिः, वेदनास्कन्धः, संज्ञास्कन्धः, संस्कारस्कन्धः, आकाशम् प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति ॥ १५ ॥

"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" इति। विज्ञानस्कन्धः प्रतिविज्ञप्तिरित्यर्थः, स्कन्धाधिकारात्। प्रतिर्वीप्सार्थः, विषयं विषयं प्रतीत्यर्थः। *उपलब्धिर्वस्तुमात्रग्रहणम्* वेदनादयस्तु चैतसा विशेषग्रहणरूपाः। षड् *विज्ञानकाया* इति। षड् विज्ञानसमूहाः।

"षड् विज्ञानान्यथो मनः" इति। षड् विज्ञानधातवो यथासंख्येन, यच्चक्षु

द्वादशायतनानि, अष्टादश धातवो निर्दिष्टा भवन्ति। अविज्ञप्तिवर्ज्यो रूपस्कन्धो दशायतनानि दश धातवः। वेदनादयः स्कन्धास्त्रयोऽविज्ञप्तिरसंस्कृतानि च धर्मायतनं धर्मधातुश्च विज्ञानस्कन्धो मनआयतनं षड् विज्ञानधातवो मनोधातुश्चेति ॥ १६ ॥

ननु च षड् विज्ञानकाया विज्ञानस्कन्ध इत्युक्तम्। अथ कोऽयं पुनस्तेभ्योऽन्यो मनोधातुः ? न खलु कश्चिदन्यः, किं तर्हि ? तेषामेव

षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः।

यद्यत् समनन्तरनिरुद्धं विज्ञानं तन्मनोधातुरित्युच्येत। तद्यथा स एव पुत्रोऽन्यस्य पित्राख्यां[1] लभते[1], तदेव फलमन्यस्य बीजाख्याम्[2], तथेहापि स एवं मनोधात्वाख्यां लभते[2]।

एवं तर्हि द्रव्यतः सप्तदश धातवो भवन्ति, द्वादश वा; षड्विज्ञानधातुमनोधातूनामितरेतरान्तर्भावादिति कस्मादष्टादश व्यवस्थाप्यन्ते ? यद्यप्येवम्; तथापि

विज्ञानं स चक्षुर्विज्ञानधातुः। एवं यावद्यन्मनोविज्ञानं स मनोविज्ञानधातुः, समस्तानि त्वेतानि *षण्मनोधातुरिति* वेदितव्यम् ॥ १६ ॥

"षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः" इति। 'षण्णाम्' इति निर्धारणे षष्ठी। तेषामेव मध्ये, नान्यदित्यर्थः। अनन्तरग्रहणमन्यविज्ञानव्यवहितनिवृत्त्यर्थम्। यद्धि यस्यानन्तरमन्यविज्ञानाव्यवहितं तत्तस्याश्रयः। अन्यस्यासावाश्रयो यस्य तदव्यवहितम्। अत एवाचित्तिकावस्थायां चिरातीतमपि समापत्तिप्रवेशचित्तं व्युत्थानचित्तस्याश्रयो भवति; विज्ञानान्तराव्यवधानात्।

अतीतग्रहणं प्रत्युत्पन्ननिरासार्थम्। मनोविज्ञानं ह्याश्रयि तस्यामवस्थायां प्रत्युत्पन्नम्, अतस्तदतीतमिष्यते। तदेव चैतदुच्यते—षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थमिति।

विज्ञानग्रहणं वेदनाद्यनन्तरातीतनिवृत्त्यर्थम्। 'यद्धि तन्मनः' इति जातिनिर्देशान्न वीप्साप्रयोगः। वृत्तौ तु द्रव्यपदार्थाभिधित्सया वीप्साप्रयोगः।

यद्यत् समनन्तरनिरुद्धं विज्ञानं तत्तन्मनोधातुरिति। तद्यथा स एवेति। विस्तरः–तद्यथा स एव *पुत्रोऽन्यस्य पित्राख्यां लभते तदेव फलमन्यस्य बीजाख्याम्।* *तथेहापि स एव* चक्षुरादिविज्ञानधातुरन्यस्याश्रय इति *मनोधात्वाख्यां लभते।*

सप्तदश धातवो भवन्ति द्वादश वेति। य एव षड्विज्ञानधातवः स एव मनोधातुः, य एव च मनोधातुस्त एव च षड् विज्ञानधातव इतीतरेतरान्त-

---

१–१. पिता भवति—का०। २–२. बीजमिति—का०।

षष्ठाश्रयप्रसिद्धयर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः ॥ १७ ॥

पञ्चानां विज्ञानधातूनां चक्षुर्धात्वायतनादयः पञ्चाश्रयाः । षष्ठस्य मनोविज्ञानधातोराश्रयोऽन्यो नास्ति । अतस्तदाश्रयप्रसिद्धयर्थं मनोधातुरुपदिष्टः । एवमाश्रयाश्रितालम्बनषट्कव्यवस्थानेनाष्टादश[1] धातवो भवन्तीति ।

अर्हतस्तर्हि चरमं चित्तं न मनो भविष्यति, नहि तदस्ति यस्य तत् समनन्तरातीतं स्यादिति ? न; तस्यापि मनोभावेनावस्थितत्वात् । अन्यकारणवैकल्यात्तु नोत्तरविज्ञानसम्भूतिः ॥ १७ ॥

र्भावः । यदि षड् विज्ञानधातवो गृह्येरन्, नार्थो मनोधातुनेति सप्तदश धातवो भवन्ति । यदि मनोधातुर्गृह्येत, नार्थः षड्विज्ञानधातुभिरिति द्वादश धातवो भवन्ति ।

"*षष्ठाश्रयप्रसिद्धयर्थम्*" इति । पञ्चानां विज्ञानधातूनामाश्रयप्रसिद्धिर्नाङ्गीक्रियते; चक्षुरादिष्वाश्रयसम्भवात् । *मनोविज्ञानाश्रयो नास्तीति तदाश्रयप्रसिद्धयर्थं मनोधातुर्व्यवस्थाप्यते* । आश्रयादि-षट्कव्यवस्थानेन *अष्टादश धातवो भवन्ति* । आश्रयषट्कं चक्षुरादि मनोऽन्तकम्, आश्रितषट्कं चक्षुर्विज्ञानादि मनोविज्ञानान्तम्, आलम्बनषट्कं रूपादिधर्मान्तमिति । *योगाचारदर्शनेन* तु षड्विज्ञानव्यतिरिक्तोऽप्यस्ति मनोधातुः । *ताम्रपर्णीया* अपि हृदयवस्तु मनोविज्ञानधातोराश्रयं कल्पयन्ति, तच्चारूप्यधातावपि विद्यत इति वर्णयन्ति । आरूप्यधातावपि हि तेषां रूपमभिप्रेतम् । आरूप्य इति च ईषदर्थे आङ्, आपिङ्गलवदिति ।

चरमं चित्तमिति । निरुपधिशेषनिर्वाणकाले । *न मनो भविष्यतीति* । न मनोधातुर्भविष्यतीत्यर्थः । *न हि तदस्तीति* । नोत्पद्यत इत्यर्थः । न; *तस्यापि मनोभावेनेति* । विस्तरः—नैतदेवम्, कस्मात् ? तस्यापि चरमचित्तस्य मनोभावेनाश्रयत्वेनावस्थितत्वात् । *अन्यकारणवैकल्यादिति* । पौनर्भविककर्मक्लेशकारणवैकल्यात् । *नोत्तरविज्ञानसम्भूतिरिति* । न पुनर्भवप्रतिसन्धिविज्ञानमित्यभिप्रायः ।

इदमिह विचार्यते—उक्तमेतत् 'आश्रयाश्रितालम्बनषट्कव्यवस्थानादष्टादश धातवो भवन्ति' इति । आश्रितषट्कं तावद् व्यवस्थाप्यते—चक्षुर्विज्ञानधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातुरिति । किमस्याश्रितषट्कस्य यथासंख्यमाश्रयषट्कं व्यवस्थाप्यते— चक्षुर्विज्ञानधातोराश्रयश्चक्षुर्धातुर्यावन्मनोविज्ञानधातोर्मनोधातु-

---

१. ०व्यवस्थानादष्टादश—का० ।

तत्र स्कन्धैः सर्वसंस्कृतसंग्रहः—उपादानस्कन्धैः सर्वसास्रवाणाम्, आयतन-धातुभिः सर्वधर्माणाम्।

राश्रय इति? ओमित्याह। यदा चाह—चक्षुस्तत्सभागं भवति, तत् कस्याश्रयः? न कस्यचित्। कथं तर्हीदमुक्तम्—चक्षुर्विज्ञानधातोश्चक्षुर्धातुराश्रय इत्यादि? आश्रय एव चक्षुः, यस्तु किञ्चिदनाश्रयस्तत्सभागं चक्षुस्तदपि तज्जातीयत्वाच्चक्षुर्धातुत्वेन व्यवस्थाप्यत एव। एवं यावत्कायधातुर्वक्तव्यः। मनोधातुरपि किं मनोविज्ञानधातोरेवाश्रयः? नेत्याह। चक्षुर्विज्ञानधात्वादीनामपि हि स आश्रय इष्यते। तथा हि वक्ष्यति—

"चरमस्याश्रयोऽतीतः पञ्चानां सहजश्च तेः"

(अभि० को० १. ४४) इति।

किं तर्हीदमुक्तम्—

"षष्ठाश्रयप्रसिद्ध्यर्थं धातवोऽष्टादश स्मृताः"

(अभि० को० १. १७) इति?

नान्येषामाश्रयः स इति कृत्वा षष्ठाश्रयप्रसिद्धिर्न भवति। षष्ठस्याप्ययमाश्रयो भवति, सम्भवतः। आलम्बनषट्कमपि, चक्षुर्विज्ञानधातोरालम्बनं रूपधातुर्यावन्मनोविज्ञानधातोर्धर्मधातुरालम्बनमिति।

तदिदं विचार्यते—किं यथा चक्षुर्विज्ञानधातोर्यावन्ति रूपाण्यालम्बनं स रूपधातुः, एवं यावत्कायविज्ञानधातोर्यावन्ति स्प्रष्टव्यान्यालम्बनं स स्प्रष्टव्यधातुः, एवं मनोविज्ञानधातोर्यावन्तो धर्मा आलम्बनं स धर्मधातुरिति? अत्र *स्थविर* आह—सर्वधर्मस्वभावो धर्मधातुः। अष्टादशधातुस्वभाव इत्यर्थः। कथमस्याध्यात्मिकबाह्यधातुव्यवस्था सिध्यति, चक्षुरादयो हि द्वादशाध्यात्मिका इष्यन्ते, षड् बाह्या इति, यदि हि तेऽपि धर्मधातावन्तर्भाव्येरन्, साङ्कर्यं प्राप्नोति? *स्थविर* आह—'पार्यायिकमेषामाध्यात्मिकबाह्यत्वम्। विज्ञानानामाश्रयास्ते चक्षुरादय इत्याध्यात्मिकाः, मनोविज्ञानविषयत्वात्तु बाह्याः' (   ) इति।

तदेवं नेच्छन्ति *वैभाषिकाः*, सूत्रविरोधात्। एवं हि *सूत्र* उक्तम्—'धर्मा भिक्षो बाह्यमायतनमेकादशभिरायतनैरसंगृहीतमनिदर्शनमप्रतिघम्' (   ) इति। तस्मात् सप्तद्रव्यको धर्मधातुरेष्टव्यः; अविज्ञप्तिवेदनासंज्ञासंस्कारस्कन्धाकाशप्रतिसंख्यानिरोधाप्रतिसंख्यानिरोधस्वभावत्वात्। अपरिपूर्णस्तर्हि मनोविज्ञानधातोरालम्बननिर्देशः, न च चक्षुर्विज्ञानादीनामपरिपूर्ण आलम्बननिर्देश इष्यते? अस्त्वेतदेवम्; किन्तु चक्षुरादीनां षण्णामाश्रयत्वेन निर्देशात् चक्षुर्विज्ञानादीनां चाश्रितत्वेन रूपादीनां च पञ्चानां पञ्चविज्ञानकायालम्बनत्वेन निर्देशात् न तेषां मनोविज्ञानविषयत्वेऽपि धर्मधातौ प्रक्षेप इति वर्णयन्ति ॥१७॥

समासतस्तु ज्ञातव्यः—

सर्वसंग्रह एकेन स्कन्धेनायतनेन च ।

धातुना च,

रूपस्कन्धेन मनआयतनेन धर्मधातुना च सर्वधर्माणां संग्रहो बोद्धव्यः । स खल्वेष संग्रहो यत्र क्वचिदुच्यमानो वेदितव्यः—

स्वभावेन,

न परभावेन । किं कारणम् ?

परभावबियोगतः ॥ १८ ॥

वियुक्तो हि परभावेन धर्मः । तस्मान्न येन वियुक्तस्तेनैव संगृहीतो युज्यते । तद्यथा—चक्षुरिन्द्रियं रूपस्कन्धेन चक्षुरायतनधातुभ्यां[1] दुःखसमुदयसत्याभ्यां च संगृहीतम्; तत्स्वभावत्वात् । नान्यैः स्कन्धादिभिः; तद्भावबियुक्तत्वात् ।

समासतस्तु ज्ञातव्यः सर्वसंग्रह इति । आयतनादिभिरपि सर्वसंग्रहः, न तु समासतः, किं तर्हि ? विस्तरतः । अयं तु देशनात्रयान्निष्कृष्य समासत उक्तः । *रूपस्कन्धेन* रूपस्कन्धः संगृहीतः, दश चेन्द्रियार्थस्वभावान्यायतनानि धातवश्च, धर्मायतनधात्वेकदेशश्चाविज्ञप्तिः । *मनआयतननेन* विज्ञानस्कन्धः, तदेव च मनआयतनम्, सप्त चित्तधातवश्च संगृहीताः । *धर्मधातुना* वेदनासंज्ञासंस्कार-स्कन्धाः संगृहीता धर्मायतनं धर्मधातुश्च । अविज्ञप्तिरिह द्विः संगृहीता ।

तद्यथा चक्षुरिन्द्रियमिति । चक्षुरिन्द्रियं वेदनादिस्कन्धश्रोत्राद्यायतनधातु-निरोधसत्यमार्गसत्यस्वभावेन वियुक्तम् । अत एतदुक्तम्—*चक्षुरिन्द्रियं रूप-स्कन्धेन चक्षुरायतनधातुभ्यां दुःखसमुदयसत्याभ्यां च संगृहीतम्, तत्स्वभावत्वात्; नान्यैः स्कन्धादिभिः, तद्भावबियुक्तत्वादिति* । महतात्राल्पकं संगृहीतम्, न तु महदल्पकेन । कथमिति ? रूपस्कन्धो महान् सर्वरूपसंग्राहकत्वात् । चक्षु-रिन्द्रियमल्पकं रूपस्कन्धैकदेशत्वात् । रूपस्कन्धेन चक्षुरिन्द्रियं संगृहीतम्, न तु चक्षुरिन्द्रियेण रूपस्कन्धः; चक्षुरिन्द्रियव्यतिरिक्तरूपस्कन्धसद्भावात् । तद्यथा—हस्तिपदेन पक्षिपदं संगृहीतम्, न तु पक्षिपदेन हस्तिपदं संगृहीतम्, तद्वत् । समेन तु सममन्योन्यं संगृहीतम् । तद्यथा चक्षुरिन्द्रियं चक्षुरायतनेन, चक्षुरायतनमपि चक्षुरिन्द्रियेणेत्ययम*भिधर्मनयो* वेदितव्यः ।

१. चक्षुरायतनधातुभ्यां च—का० ।

यस्त्वन्येनान्यस्य संग्रह उच्यते, यथा संग्रहवस्तुभिः पर्षदाम्; स हि कादाचित्कः[1] साङ्केतिको वेदितव्यः ॥ १८ ॥

ननु चैकविंशत्या धातुभिर्भवितव्यम्, चक्षुषो द्वित्वात् श्रोत्रघ्राणयोश्च ? न भवितव्यम् । यस्मात्—

जातिगोचरविज्ञानसामान्याद् एकधातुता ।
द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनाम्,

तत्र **जातिसामान्यम्**; उभयोश्चक्षुःस्वभावत्वात् । **गोचरसामान्यम्**; उभयोः रूपविषयत्वात् । **विज्ञानसामान्यम्**; उभयोरेकचक्षुर्विज्ञानाश्रयत्वात् । तस्मादेक एव चक्षुर्धातुः । एवं श्रोत्रघ्राणयोरपि योज्यम् ।

शोभार्थं तु द्वयोद्भवः ॥ १९ ॥

एकधातुत्वेऽपि तु चक्षुरादीनां द्वयोः सम्भवः, आश्रयस्य **शोभार्थम्** । अन्यथा हि एकचक्षुःश्रोत्राधिष्ठानैकनासिकाबिलसम्भवात् महद् वैरूप्यं स्यादिति ॥ १९ ॥

उक्ताः स्कन्धायतनधातवः ॥

---

*यथा संग्रहवस्तुभिः पर्षदा*मिति । चत्वारि संग्रहवस्तूनि—दानम्, प्रियवादिता, अर्थचर्या, समानार्थता च । चतस्र. पर्षदः—भिक्षुभिक्षुण्युपासकोपासिकाः । तैस्तासां संग्रहः । *स तु कादाचित्कः* । कदाचिद्भवः कादाचित्कः । कदाचिदासां दीयते, प्रियं चोच्यते । न च संग्रह इति । *सांकेतिकः* सांव्यवहारिकः । स्वभावसंग्रहस्तु पारमार्थिक इत्युक्तम् ॥ १८ ॥

"*जातिगोचरविज्ञानसामान्यादेकधातुता, द्वित्वेऽपि चक्षुरादीनाम्*" इति । अर्थादेतदुक्तम्—जात्यादिभेदाद् यथासम्भवं धातुभेदव्यवस्थानम्, न त्वधिष्ठानभेदादिति । तत्र चक्षुर्धात्वादीनामन्योन्यं जातिगोचरविज्ञानभेदो भवति । रूपधात्वादीनां जातिविज्ञानभेदः, विज्ञानधातूनां जातिगोचरभेदः । मनोविज्ञानस्यापि हि धर्मधातुरसाधारणो गोचरः । *एवं श्रोत्रघ्राणयोरपि* योज्यमिति । जातिसामान्यमुभयोः श्रोत्रस्वभावत्वात्, गोचरसामान्यमुभयोः शब्दविषयत्वात्, विज्ञानसामान्यमुभयोरेकश्रोत्रविज्ञानाश्रयत्वात् । तस्मादेक एव श्रोत्रधातुः । एवं घ्राणस्यापि योज्यम् ।

कार्यान्तराभावात् तर्हि द्वयानुत्पत्तिप्रसङ्गः स्याद् ? इत्यत आह—"*शोभार्थं तु द्वयोद्भवः*" इति । *एकचक्षुःश्रोत्राधिष्ठानैकनासिकाबिलसम्भवान्महद् वैरूप्यं*

---

१. कादाचित्कत्वात्—का० ।

इदं तु वक्तव्यम्—कः स्कन्धायतनधात्वर्थ इति ?

राश्यायद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धायतनधातवः ।

"यत् किञ्चिद्रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नमाध्यात्मिकबाह्यम्, औदारिकं वा सूक्ष्मं वा हीनं वा प्रणीतं वा यद्वा दूरे यद्वा अन्तिके, तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य रूपस्कन्ध इति संख्यां गच्छति" (विभ० १.१.१.२) इति सूत्रे[1] वचनात् सूत्रे

स्यादिति। एकस्य चक्षुःश्रोत्राधिष्ठानस्य एकस्य च नासिकाबिलस्य सम्भवात् महद् वैरूप्यं स्यात्। ननु, चोष्ट्रमार्जारोलूकप्रभृतीनां चक्षुरादिद्वयोद्भवेऽपि न भवत्याश्रयशोभा ? जात्यन्तरापेक्षया न तेषामाश्रयशोभा, स्वजात्यपेक्षया तु यस्य चक्षुरादिद्वयमस्ति तस्य तस्यां स्वजातावाश्रयशोभा, यस्य नास्ति तस्य वैरूप्यमिति अदूष्यमेतत्।

आचार्यसङ्घभद्रस्त्वस्य सूत्रस्यार्थं विवव्रे—"शोभार्थमित्याधिपत्यार्थमित्यर्थः। आधिपत्यसम्पन्नो हि लोके शोभत इत्यपदिश्यते। येषां चेन्द्रियाणाममून्यधिष्ठानानि तेषां परिशुद्धदर्शनश्रवणघ्राणाद्याधिपत्यं स्यात्। न हि यथा द्वाभ्यां चक्षुर्भ्यां परिशुद्धं दर्शनं भवति, तथैकेन। एवमितरयोरपि। एवं चैषामिन्द्रियत्वं हीयेत तदर्थमेतदुक्तं स्याद्" इति। स्फुटोपलब्ध्यर्थमित्यर्थः। इहापि शक्यमेवं वक्तुम्—एकमेव परिस्फुटोपलब्ध्याश्रयभूतं विस्तीर्णं कर्मणोत्पाद्यताम्, किमाश्रयविच्छेदेनेति।

विभाषायां तु लिखितमेतत् पक्षद्वयम्—शोभार्थं द्वयोद्भव इत्येकः, व्यक्त्यर्थमित्यपर इत्यलं प्रसङ्गेन।

ननु च कर्मवशादिन्द्रियद्वयोत्पत्तिः, किमन्यदेवोच्यते—शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चेति ? कर्मवशादेवात्रेन्द्रियद्वयोद्भव उक्तः। कथमिति ? एवं विभक्तावयवाश्रयेणानादिकालाभ्यस्तः शोभाभिमानः सत्त्वानां प्रवर्तते। अतस्तदभिलाषपूर्वकेण स्फुटोलब्ध्यभिलाषपूर्वकेण च कर्मणा तदिन्द्रियद्वयमभिनिर्वर्त्यमानं शोभार्थं व्यक्त्यर्थं चोद्भवतीत्युच्यते ॥ १९ ॥

"राश्यायद्वारगोत्रार्थाः स्कन्धायतनधातवः" इति। यथाक्रमं राशिरायद्वारं गोत्रं चार्थ एषां त इमे राश्यायद्वारगोत्रार्थाः। के ? स्कन्धायतनधातुशब्दाः। अथ वा—राश्यायद्वारगोत्रशब्दानामर्थाः के ? स्कन्धायतनधातवः। *सूत्रे वचनात् सूत्रे राश्यर्थः स्कन्धार्थ* इति। राशेर्योऽर्थः स स्कन्धस्यार्थः। तं सूत्रेण दर्शयति—*यत्किञ्चिद् रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्न*मिति विस्तरः। *ऐकध्य*मिति। एक-

1. का० पुस्तके नास्ति।

राश्यर्थः स्कन्धार्थ इति सिद्धम् । तत्रातीतं रूपमनित्यतानिरुद्धम् । अनागतमनुत्पन्नम् । प्रत्युत्पन्नमुत्पन्नानिरुद्धम् । आध्यात्मिकं स्वासान्तानिकम्, बाह्यमन्यदायतनतो वा । औदारिकं सप्रतिघं सूक्ष्मम्, अप्रतिघमापेक्षिकं वा । आपेक्षिकत्वादसिद्धमिति चेत् ? न; अपेक्षाभेदात् । यदेवापेक्ष्यौदारिकं[1] न जातु तदपेक्ष्य सूक्ष्मम्, पितृपुत्रवत्[2] ।

धैवैकध्यम् । *अनित्यतानिरुद्ध*मिति । अनित्यतया संस्कृतलक्षणेन निरुद्धमित्यर्थः । अनित्यताग्रहणमन्यनिरोधनिरासार्थम् । पञ्चविधो हि निरोधः—लक्षणनिरोधः, समापत्तिनिरोधः, उपपत्तिनिरोधः, प्रतिसंख्यानिरोधः, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च । तद्यद्यतीतं रूपं निरुद्धमित्येवं ब्रूयात्, अविशेषितत्वात् समापत्तिनिरोधादीनामपि प्रसङ्गः स्यात् । न च तैरतीतार्थतेष्यते । समापत्तिनिरोधो ह्यनागतानामेव चित्तचैत्तानाम्, उपपत्तिनिरोधोऽप्येषामेव, प्रतिसंख्यानिरोधः सास्रवाणामेव, अप्रतिसंख्यानिरोधो ह्यनुत्पत्तिधर्माणामेवानागतानाम् । तस्माल्लक्षणनिरोधग्रहणार्थमिदमनित्यताग्रहणम् ।

*अनागतमनुत्पन्न*मिति । प्रत्युत्पन्नतामसम्प्राप्तम् । *प्रत्युत्पन्नमुत्पन्नानिरुद्ध*मिति । उत्पन्नग्रहणमनागतविशेषणार्थम् । अनिरुद्धग्रहणमतीतविशेषणार्थम् । अनागतं यद्यप्यनिरुद्धं न तूत्पन्नम् । अतीतमपि यद्यप्युत्पन्नं न त्वनिरुद्धमिति । *आध्यात्मिकं स्वासान्तानिक*मिति । चक्षुरादिकं रूपादिकं च । *बाह्यमन्य*दिति । तदेव पारसान्तानिकम्, असत्त्वसंख्यातं च । *आयतनतो* वेति । आध्यात्मिकं चक्षुरादिपञ्चकं स्वपरसन्ततिपतितम्; "द्वादशाध्यात्मिकाः" (अभि० को० १.३९) इति वचनात् । बाह्यमन्यद् रूपादिकं विषयपञ्चकं स्वपरसन्ततिपतितम् असत्त्वसंख्यातं चाविज्ञप्तिश्च, बाह्यायतनस्वभावमिति कृत्वा । *औदारिकं सप्रतिघ*मिति । परमाणुसञ्चयस्वभावम् । *सूक्ष्ममप्रतिघम्* । अविज्ञप्तिरूपम् । *आपेक्षिकं* वेति । अपेक्षया वौदारिकं सूक्ष्मं च भवति, तद्यथा—लिक्षामपेक्ष्यौदारिकी यूका, यूकामपेक्ष्य सूक्ष्मा लिक्षेति । तदेवं सति सप्रतिघमेवौदारिकं च सूक्ष्मं भवति । अप्रतिघं तु सूक्ष्ममेव, असञ्चितत्वात् । *आपेक्षिकत्वादसिद्ध*मिति । सैव सूक्ष्मा लिक्षा वातायनरजोऽपेक्ष्यौदारिकी, सैव चौदारिकी यूकामपेक्ष्य सूक्ष्मेत्यव्यवस्थितमौदारिकसूक्ष्मत्वं पारापारवत् । कथं हि नामौदारिकं सूक्ष्मं भवति, सूक्ष्मं चौदारिकमिति ? न; *अपेक्षाभेदा*दिति । अपेक्षया भेदोऽपेक्षाभेदः; तस्मान्नासिद्धम् । *यदेवापेक्ष्यौदारिकं न जातु तदपेक्ष्य सूक्ष्मम्* । न कदाचित् तदेवापेक्ष्यमित्यर्थः । *पितृपुत्रव*दिति ।

---

१. यदपेक्ष्यौदारिकं—का० ।

२. पितापुत्रवद्—का० ।

हीनम् = क्लिष्टम् । प्रणीतम् = अक्लिष्टम् । दूरम् = अतीतानागतम् । अन्तिकम् = प्रत्युत्पन्नम् । एवं यावद् विज्ञानम् ।

अयं तु विशेषः—औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयं सूक्ष्मं मानसम् । भूमितो वेति **वैभाषिकाः** । **भदन्त** आह—"औदारिकरूपं पञ्चेन्द्रियग्राह्यम् । सूक्ष्ममन्यत् । हीनममनापम् । प्रणीतं मनापम् । दूरमदृश्यदेशम् । अन्तिकं दृश्यदेशम्;

तद्यथा—देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तः, यज्ञदत्तस्य पुत्रो विष्णुमित्रः; स यज्ञदत्तो विष्णुमित्रमपेक्ष्य पिता, देवदत्तमपेक्ष्य पुत्रः। न चापेक्षिकत्वादस्य पितृपुत्रभावो न सिध्यति; अपेक्षाभेदात् । न हि स यज्ञदत्तस्तमेव विष्णुमित्रमपेक्ष्य पुत्रः, नापि तमेव देवदत्तमपेक्ष्य पितेति, तद्वत् । *हीनं क्लिष्टम्*; सद्भिस्त्यक्तमिति कृत्वा । *प्रणीतमक्लिष्टम्*; क्लेशादूषितत्वात् । *दूरमतीतानागतम्*; सन्तानप्रच्युतत्वात् । तदसम्प्राप्तत्वाच्च । *अन्तिकं प्रत्युत्पन्नम्*; सन्तानसन्निहितत्वात् । *एवं यावद्विज्ञान*-मिति । या काचिद् वेदना अतीतानागतप्रत्युत्पन्ना आध्यात्मिकी वा बाह्या वा औदारिकी वा सूक्ष्मा वा या वा दूरे या वा अन्तिके तां सर्वामैकध्यमभिसंक्षिप्य वेदनास्कन्ध इति संख्यां गच्छति । एवं यावद्विज्ञानं वक्तव्यम्, यावत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य विज्ञानस्कन्ध इति संख्यां गच्छतीति । अतीतादित्वमेषां वेदनादीनां यथा रूपस्य । *अयं तु विशेषो* वेदनादीनाम् । *औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयं* वेदनादिचतुष्कम् । अमूर्तत्वात् स्वगतमौदारिकत्वं नास्ति । *सूक्ष्मं मानसम्* । *भूमितो वेति* । *औदारिकं* सूक्ष्मं च वेदनादिकम् । औदारिकी कामावचरी वेदना, सूक्ष्मा प्रथमध्यानभूमिका । औदारिकी प्रथमध्यानभूमिका, सूक्ष्मा द्वितीयध्यानभूमिका । एवं यावदौदारिक्याकिञ्चन्यायतनभूमिका, सूक्ष्मा भवाग्रभूमिकेति । यथा वेदना एवं यावद्विज्ञानं वक्तव्यम् ।

भदन्त इति स्थविरः । कश्चित् सौत्रान्तिकः, तन्नामा वा । *भगवद्विशेषस्त्वाह*—स्थविर*धर्मत्रातो*ऽसाविति । अत्र वयं ब्रूमः—यदि *धर्मत्रातो*ऽतीतानागतास्तित्ववादी स इति न सौत्रान्तिकः । न दार्ष्टान्तिक इत्यर्थः । तथा हि वक्ष्यति—"भावान्यथिको भदन्त*धर्मत्रातः* । स किलाह–धर्मस्याध्वसु प्रवर्तमानस्य भावान्यथात्वं भवति, न द्रव्यस्यान्यथात्वम्" इति । *सौत्रान्तिक*दर्शनावलम्बी चायं भदन्तो *विभाषायां* लिखितः—भदन्त आहेत्येवमादि । भदन्त*धर्मत्रातो*ऽपि स्वनाम्नैव *विभाषायां* लिखितः—भदन्तधर्मत्रात आहेत्येवमादि । तेन लक्ष्यते—भदन्त*धर्मत्राता*दन्योऽयं सौत्रान्तिकः कश्चित् स्थविरो भिक्षुरिति ।

*पञ्चेन्द्रियग्राह्य*मिति । रूपादिपञ्चकम् । *सूक्ष्ममन्य*च्चक्षुरादिपञ्चकम्, अविज्ञप्तिश्च । *मनाप*मिति । मन आप्नोतीति मनआपं मनोज्ञमित्यर्थः । पुनः सन्धिकरणं

अतीतादीनां स्वशब्देनाभिहितत्वात् । एवं वेदनादयोऽपि वेदितव्याः । दूरान्तिकत्वं तु तेषामाश्रयवशात् । औदारिकसूक्ष्मत्वं[1] पूर्ववद्" (   ) इति ।

चित्तचैत्तायद्वारार्थ **आयतनार्थः** । निर्वचनं तु—चित्तचैत्तानामायं तन्वन्तीति आयतनानि । विस्तृण्वन्तीत्यर्थः । **गोत्रार्थो धात्वर्थः** । यथैकस्मिन् पर्वते बहून्ययस्ताम्ररूप्यसुवर्णादिगोत्राणि धातव उच्यन्ते, एवमेकस्मिन्नाश्रये सन्ताने वा अष्टादश गोत्राणि अष्टादश धातव उच्यन्ते । आकरास्तत्र गोत्राण्युच्यन्ते ।

त इमे चक्षुरादयः कस्याकराः ? स्वस्या जातेः; सभागहेतुत्वात् । असंस्कृतं न[2] धातुः स्यात् । चित्तचैत्तानां तर्हि जातिवाचकोऽयं धातुशब्द

चात्र द्रष्टव्यम्—"पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ७.२.१) इति ईषदर्थे नञ्परिग्रहात् किञ्चित्सिद्धमित्येकसवर्णदीर्घत्वम् । दूरमदृश्यदेशमिति । आधारदेशमाश्रयाधारदेशं चाधिकृत्य । द्रष्टुं शक्यो दृश्यः, दृश्यो देशोऽस्येति दृश्यदेशं दृश्याधारदेशम्, दृश्याश्रयाधारदेशं वा । तद्यथा—कुण्डे बदरम्, चक्षुरादि वा । तदन्तिकम् । अदृश्यदेशं तु तद्विपरीतं दूरम् । दूरमदृश्यमिति नोक्तम्, आसन्नमपि हि किञ्चिदतिसूक्ष्मत्वान्न दृश्यते । न च तद् दूरमिष्यते, दृश्यदेशत्वात् ।

किमर्थं पुनरेवं भदन्तेन व्याख्यायते ? *अतीतादीनां स्वशब्देनाभिहितत्वात्* । अन्यथा हि पुनरुक्तदोषः स्यात् । *दूरान्तिकत्वं तु तेषामाश्रयवशादिति* । तेषां वेदनादीनाम्, अमूर्तत्वेनादेशस्थत्वात् । तस्मादेवं वक्तव्यम्—दूरेऽदृश्यमानाश्रया वेदनादयः, अन्तिके दृश्यमानाश्रया इति । *औदारिकसूक्ष्मत्वं पूर्ववदिति* । औदारिकं पञ्चेन्द्रियाश्रयम्, सूक्ष्मं मानसमिति ।

चित्तचैत्तानामायम् उत्पत्तिं *तन्वन्तीत्यायतनानि* । द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिरिति सर्वेषामायतनत्वसिद्धिः । *एकस्मिन्नाश्रये संताने वेति* । आश्रये= समुदायलक्षणे शरीरे, सन्ताने वा चित्तादीनां प्रवाहलक्षणे ।

स्वस्या जातेः । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । *सभागहेतुत्वात्* । पूर्वोत्पन्नं चक्षुः पश्चिमस्य सभागहेतुरित्याकरो *धातुः* । यतो हि सुवर्णाद्युत्पत्तिस्ते तेषामाकराः । *असंस्कृतं न धातुः स्यात्* । न ह्यसंस्कृतस्यान्यस्य वा सभागहेतुः ।

चित्तचैत्तानां तर्हीति । किम् ? आकरा इति प्रकृतम् । द्वयं प्रतीत्य विज्ञान-

---

१. ०सूक्ष्मत्वं तु—का० ।

२. तर्हि न—का० ।

इत्यपरे । अष्टादशधर्माणां जातयः स्वभावा अष्टादश धातव इति ।

यदि राश्यर्थः स्कन्धार्थः, प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः प्राप्नुवन्ति, अनेकद्रव्यसमूहत्वात् राशिपुद्गलवत् ? न; एकस्यापि द्रव्यपरमाणोः स्कन्धत्वात् ।

न तर्हि 'राश्यर्थः स्कन्धार्थः' इति वक्तव्यम्, न ह्येकस्यास्ति राशित्वमिति ? कार्यभारोद्वहनार्थः स्कन्धार्थ इत्यपरे । प्रच्छेदार्थो वा । तथा हि वक्तारो भवन्ति—त्रिभिः स्कन्धकैर्देयं दास्याम इति ।

तदेतदुत्सूत्रम् । सूत्रं हि राश्यर्थमेव ब्रवीति—"यत्किञ्चिद्रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नम्" (विभ० १.१.१.२) इति । विस्तरः—प्रत्येकमतीतादिरूपस्य स्कन्धत्वं तत्र विज्ञाप्यते—सर्वमेतदतीतादि रूपमेकशो रूपस्कन्ध इति ? न शक्यमेवं विज्ञातुम्; "तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य" इति वचनातिरेकात्[1] ।

स्योत्पत्तिरिति सर्वे धातवो विज्ञानस्य ससम्प्रयोगस्य प्रत्ययोऽवश्यमालम्बनमधिपतिश्चेत्याकराः ।

राशिपुद्गलवदिति । प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः, राशिशब्दवाच्यत्वात्, धान्यराशिवत्, पुद्गलवद्वा । स हि प्रज्ञप्तिसन्पुद्गलः रूपादिप्रज्ञप्तिसन्पुद्गलः; रूपादिप्रज्ञप्तिकारणनिरपेक्ष्यागृह्यमाणस्वभावत्वात्, धान्यराशिवत् ।

कार्यभारोद्वहनार्थ इति । कार्यमेव भारः कार्यभारः, तदुह्यते तेनेत्युद्वहनम्, कार्यभारस्योद्वहनं कार्यभारोद्वहनम्=शरीरप्रदेशः, स लोके स्कन्ध इत्युच्यते । अनेनापि कार्यभार उह्यते; "नामरूपप्रत्ययं षडायतनम्" (   ) इत्यादिवचनात् । तस्मात् स्कन्ध इव स्कन्ध इत्यौपचारिकशब्दः । *प्रच्छेदार्थो वा* । अवध्यर्थो वेत्यर्थः । रूपप्रच्छेदः, यावद्विज्ञानप्रच्छेद इति ।

तदेतदुत्सूत्रमिति। तदेतदुभयं कार्यभारोद्वहनार्थः, प्रच्छेदार्थश्चेति । उत्क्रान्तं सूत्रादुत्सूत्रम् । *सूत्रं हीति* । विस्तरेण तत्प्रतिपादयति । *प्रत्येकमिति* विस्तरः । कथम् ? इत्याह—*सर्वमेतदतीतादिरूपमेकश* एकैकं *रूपस्कन्ध* इति । समुदायेन समुदायिद्रव्यमुक्तम् । तेषां ह्यतीतादीनां रूपाणां स राशिरित्यभिप्रायः । सूत्रेऽप्येवमेवोक्तम्—"पृथिवीधातुः कतमः ? केशा रोमाणि" (विभ० ३.१.१.२) इति । विस्तरः—एकैकं केशादिद्रव्यं पृथिवीधातुरिति विज्ञायते । अयं च परिहारः कार्यभारोद्वहनार्थपक्षयोरपि शक्यते वक्तुम् । *न शक्यमेव*मिति विस्तरः । *ऐकध्यमभिसंक्षिप्येति वचनातिरेका*द् एकैकं रूपस्कन्ध इति न शक्यते विज्ञातुम् ।

---

१. वचनात्—का० ।

तस्माद् राशिवदेव स्कन्धाः प्रज्ञप्तिसन्तः ।

रूपीण्यपि तर्ह्यायतनानि प्रज्ञप्तिसन्ति प्राप्नुवन्ति, बहूनां चक्षुरादिपरमाणूनामायद्वारभावात् ? न; एकशः समग्राणां कारणभावात् विषयसहकारित्वाद् वा नेन्द्रियं पृथगायतनं स्यात् । विभाषायां तूच्यते—"यद्याभिधर्मिकः स्कन्धप्रज्ञप्तिमपेक्षते, स आह—परमाणुरेकस्य धातोरेकस्यायतनस्यैकस्य स्कन्धस्य

यदि ह्येवमर्थोऽभविष्यत्, तत् सर्वं रूपस्कन्ध इत्येवावक्ष्यत्, नार्थम् 'ऐकध्यमभिसंक्षिप्य' इति वचनेन ।

तस्माद्राशिवदेव स्कन्धाः प्रज्ञप्तिसन्त इति स्थापनापक्ष आचार्यस्य । द्रव्यसद्रूपप्रतिपत्तिस्तु स्कन्धनिर्देशे तत्समुदायित्वादित्यवगन्तव्यम् ।

*रूपीण्यपी*ति । विस्तरः—रूपिग्रहणमरूपिविशेषणार्थम् । अरूपि हि मनआयतनमसंहतमपि कारणभावं बिभर्ति । रूपीण्यपि चक्षुरादीन्यायतानि समुदितान्येव चित्तचैत्तायद्वारतां गच्छन्ति नासमुदितानीति समुदायलक्षणत्वात् स्कन्धवत्प्रज्ञप्तिसन्ति स्युः । सञ्चिताश्रयालम्बना हि पञ्च विज्ञानकाया इति ? *न; एकशः समग्राणां कारणभावा*दिति । नैतदेवम् । कस्मात् ? एकशः प्रत्येकं समग्राणां समुदितानां कारणत्वात् । यस्माद् बहूनामेषां चक्षुरादिपरमाणूनां परस्परमपेक्षमाणानामेकैकशः कारणभावः, न त्वसंहतानाम् । तद्यथा दार्वाकर्षणे बहूनामकर्ष्टॄणां प्रत्येकमसामर्थ्यम्, समुदितानां तु परस्परमपेक्ष्यमाणानां सामर्थ्यम् । यथा वा केशाः पृथक्पृथगवस्थिता न समर्थास्तैमिरिकचक्षुर्विज्ञानकरणे, समुदितास्त्वसंयुक्ता अपि समर्थाः । तद्वच्चक्षुरादीन्द्रियपरमाणवो रूपादिविषयपरमाणवश्च चक्षुरादिविज्ञानोत्पादने प्रत्येकमसमर्थाः, समुदितास्तु समर्थाः । शक्तिर्हि भावानां तादृश्यवगन्तव्या ।

*विषयसहकारित्वाद्वे*ति । यदि बहूनामायद्वारभाव इति समुदायायतनत्वं स्यात्, न द्रव्यायतनत्वम् । इन्द्रियविषयपरमाणूनां समुदितानामायद्वारभाव इति तत्समुदायायतनत्वं स्यात्, न पृथगायतनत्वं स्यात् । इष्यते च पृथगायतनत्वम्; "द्वादशायतनानि" इति सूत्रात् । साधनं चात्रोपतिष्ठते—'ये सहकारिणो न तैः सह समुदायात्मकायतनभूताश्चक्षुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवः; चक्षुर्विज्ञानकारणत्वात्, चक्षुरायतनरूपायतनसमुदायद्रव्यपरमाणुवत्, यथा चक्षुरायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवः' । एवं यावत्कायायतनसमुदायद्रव्यपरमाणवो योज्याः ।

विभाषायां तूच्यत इति । अनेनापि "प्रज्ञप्तिसन्तः स्कन्धाः" इति व्याचष्टे । अयं तु विशेषः—अद्रव्यसन्तोऽपि ते तत्रोपचारेण प्रदर्श्यन्त इति विशेषार्थस्तुशब्दः । *स्कन्धप्रज्ञप्तिमपेक्षत* इति । स्कन्ध इति प्रज्ञप्तिमपेक्षते इत्यर्थः । *परमाणु*-

प्रदेशः; अथ नापेक्षते, स आह—परमाणुरेको धातुरेकमायतनमेकः स्कन्धः" इति । भवति हि प्रदेशेऽपि प्रदेशिवदुपचारः, यथा—पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध इति ।

किमर्थं भगवान् स्कन्धादिमुखेन त्रिविधां देशनामारभते ? आह—विनेयानाम्

मोहेन्द्रियरुचित्रैधात् तिस्रः स्कन्धादिदेशनाः ॥ २० ॥

त्रयः प्रकारास्त्रैधम् । त्रिप्रकारः किल सत्त्वानां **मोहः**—केचिच्चैत्तेषु

रेकस्य *धातो*रिति । दशानां चक्षुरादीनां रूपिणां धातूनामन्यतमस्य प्रदेशः । एवमायतनानामेषामेवान्यतमस्य रूपस्कन्धस्य च प्रदेशः । कस्मात् ? न हि प्रज्ञप्तावपेक्षितायां प्रदेशिनि वृत्तः शब्दः प्रदेशे व्यवस्थाप्यते । *अथ नापेक्षते* । किम् ? स्कन्धप्रज्ञप्तिमित्यधिकृतम् । *स आह परमाणुरेको धातु*रिति । विस्तरः—स एकैकस्तेषामायतनधातूनां योऽन्यतम उक्तो रूपस्कन्धश्च । *भवति हि प्रदेशेऽपि प्रदेशिवदुपचार* इति । प्रदेशेऽपि परमाणावन्यतमरूपायतनधातुवद् रूपस्कन्धवच्चोपचारः । "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५.१.११६) इति वतिः । *यथा पटैकदेशे दग्धे पटो दग्ध* इति । यथा पटशब्दः समुदाये प्रवृत्तः प्रदेशेऽप्युपचर्यते पटैकदेशे, तद्वत्स्कन्धशब्दोऽतीतादिरूपसमुदाये वृत्तः प्रदेशेऽपि परमाणावुपचर्यत इति । स्कन्धा एव प्रज्ञप्तिसन्तो नायतनधातव इति, रूपादीनां स्कन्धा इति कृत्वा । यदा तु रूपाण्येव स्कन्धा इति समासस्तदा द्रव्यसन्तः स्कन्धा इत्यभिप्रायः ।

इदमिह विचार्यते—किमत्र कारणं यदिन्द्रियपरमाणूनां विषयपरमाणूनां च विज्ञानोत्पत्तये तुल्येऽप्यन्योन्यसापेक्षत्वे न द्वयानामेषां केवलेन्द्रियपरमाणुवदेकायतनत्वं व्यवस्थाप्यते ? यस्माच्चक्षुरिन्द्रियादिपरमाणवः सर्वे स्वविज्ञानोत्पत्तौ साधारणानि कारणानि भवन्ति, न तु तथा विषयपरमाणवः । तथा हि—चक्षुरिन्द्रियपरमाणवो नीलविषयविज्ञानोत्पत्तावपि कारणं भवन्ति, पीतादिविज्ञानोत्पत्तावपि । नीलविषयपरमाणवस्तु स्वविज्ञानोत्पत्तावेव कारणं भवन्ति, न पीतादिविज्ञानोत्पत्तौ । इत्यतश्चक्षुरिन्द्रियपरमाणुभिस्तद्विषयपरमाणूनामतुल्यवर्तित्वात् पृथक्स्थानावस्थितत्वात् न चक्षूरूपपरमाणूनामेकायतनत्वव्यवस्थानत्वं युज्यते । एवं यावत्कायेन्द्रियस्प्रष्टव्यपरमाणूनामेकायतनत्वव्यवस्थानं न युज्यत इति वक्तव्यम् ।

"*मोहेन्द्रियरुचित्रैधात्*" इति । सम्मोहप्रज्ञाधिमोक्षत्रैधादित्यर्थः ।

*त्रयः प्रकारास्त्रैधमि*ति । त्रिधैव त्रैधमिति स्वार्थेऽण्प्रत्यय इत्येके । त्रिधा-

सम्मूढाः पिण्डात्मग्रहणतः, केचिद् रूप एव, केचिद् रूपचित्तयोः।

इन्द्रियाण्यपि त्रिविधानि—तीक्ष्णमध्यमृद्विन्द्रियत्वात्।

रुचिरपि त्रिविधा—संक्षिप्तमध्यविस्तरग्रन्थरुचित्वात्। तेषां यथाक्रमं तिस्रः स्कन्धायतनधातुदेशना इति ॥ २० ॥

भावस्त्रैधमिति भावेऽण्प्रत्यय इत्यपरे। मोहेन्द्रियरुचीनां त्रैधम्, तस्मादिति। *पिण्डात्मग्रहणत* इति। केचिच्चैत्तान् पिण्डतो गृहीत्वा तानेवात्मतो गृह्णन्ति; पिण्डग्राहे सत्यात्मग्राहप्रवृत्तेः। तेषां स्कन्धदेशना। तस्यां हि वेदनासंज्ञा-संस्कारभेदेन त्रिधा चैत्ता देशिताः। 'नायमेकः पिण्डः, चैत्तविशेषा इह' इत्यात्मग्राहः प्रतिपक्षितो भवति। अथ वा—पिण्डरूपोऽयमात्मभावः, स चात्मा वेदयिता, संज्ञाता, चेतयितेति केचित् सम्मूढाः, तेषां स्कन्धदेशना। 'नायमात्म-रूपः पिण्डः, चैत्ता इमे वेदनासंज्ञासंस्काराः प्रवर्तन्ते' इत्यात्मग्राहः प्रतिपक्षितो भवति। *केचिद् रूप एवे*ति। 'पिण्डात्मग्रहणतः सम्मूढाः' इत्यधिकृतम्, तेषामा-यतनदेशना। तस्यां हि रूपं चक्षुरादिभेदेन बहुधा विभक्तम्। चैत्तास्त्वेकधैव धर्मायतनत्वेन, चित्तं च मनआयतनत्वेनेति। *केचिद् रूपचित्तयो*रिति। 'सम्मूढाः पिण्डात्मग्रहणतः' इत्यधिकृतमेव। तेषां धातुदेशना। तस्यां हि रूपं चक्षुरादि-भेदेन बहुधा विभक्तम्। चित्तं चक्षुर्विज्ञानादिधातुभेदेन। न तु चैत्ताः, धर्म-धातुत्वेनैव देशितत्वादिति। तया[1] रूपचित्तपिण्डग्राहसम्मोहः प्रतिपक्षितो भवति।

*इन्द्रियाण्यपी*ति। विस्तरः—त्रिविधः पुद्गलस्तीक्ष्णमध्यमृद्विन्द्रियत्वात्। अथ वा त्रिविधः पुद्गलः—उद्घटितज्ञः, अविपञ्चितज्ञः, पदपरम इति। तत्र १. तीक्ष्णेन्द्रियाणां स्कन्धदेशना। ते हि तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् स्कन्धभेदेनैवायतन-धातुभेदं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। यथोक्तम्—"यद्भिक्षो न त्वं स ते धर्मः प्रहातव्य इति। आज्ञातं भगवन्नित्याह। यथा कथमस्य भिक्षो संक्षिप्तेनोक्तस्यार्थमा-जानासि? रूपं भदन्त नाहम्। स मे धर्मः प्रहातव्यः" इति विस्तरः। २. मध्येन्द्रियाणामायतनदेशना। ते हि मध्येन्द्रियत्वान्मध्येनैव नातिविस्तार्णेना-यतनप्रभेदेन धातुप्रभेदं प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। न तु संक्षिप्तेन स्कन्धप्रभेदेन। ३. मृद्विन्द्रियाणां धातुदेशना। ते हि मृद्विन्द्रियत्वान्नाविभक्तं स्वबुद्धिसामर्थ्येन प्रतिपत्तुं शक्नुवन्ति। *रुचिरपि त्रिविधे*ति। पूर्वाभ्यासयोगाद् रुचेस्त्रैविध्यम्। अथवा शमथचरितानां संक्षिप्ता रुचिः, शमथविपश्यनाचरितानां मध्या रुचिः, विपश्यनाचरितानां विस्तीर्णा रुचिरिति ॥ २० ॥

1. धातुदेशनयेत्यर्थः।

किं पुनः कारणं चैतसिका एकत्र संस्कारस्कन्धनिक्षिप्ताः, वेदनासंज्ञे तु पृथक् स्कन्धीकृते ? इत्याह—

विवादमूलसंसारहेतुत्वात् क्रमकारणात् ।
चैत्तेभ्यो वेदनासंज्ञे पृथक्स्कन्धौ निवेशितौ ॥ २१ ॥

द्वे विवादमूले—कामाध्यवसानम्, दृष्ट्यध्यवसानं च । तयोर्वेदनासंज्ञे यथाक्रमं प्रधानहेतू । वेदनास्वादवशाद्धि कामानभिष्वजन्ते, विपरीतसंज्ञावशाच्च दृष्टीरिति । संसारस्यापि ते प्रधानहेतू । वेदनागृद्धो[1] हि विपर्यस्तसंज्ञः संसरति ।

यच्च स्कन्धक्रमे कारणमुपदेक्ष्यमाणम्, ततोऽपि **क्रमकारणा**दनयोः पृथक् स्कन्धीकरणं वेदितव्यम् । एतच्च त्रेधोपपादयिष्यामः ॥ २.१ ॥

---

*किं पुनः कारण*मिति विस्तरः । ननु च कारणमुक्तम्—पिण्डात्मग्रहणतश्चैत्तसम्मूढानां स्कन्धदेशनेति ? सत्यमुक्तम्; चैत्तास्तेषां विभक्ता इति ।

वेदनासंज्ञे एव तु संस्कारस्कन्धात् । *पृथक् स्कन्धीकृते* । न पुनरन्य इति किमत्र कारणम् । *कामाध्यवसान*मिति विस्तरः । कामेषु च दृष्टिषु चाभिष्वङ्गः । *तयो*र्विवादमूलयोरध्यवसानयो*र्वेदनासंज्ञे यथाक्रमं प्रधानहेतू* इति । प्रधानग्रहणादविद्यादयोऽप्रधानहेतव इत्यर्थत उक्तं भवति । *वेदनास्वादवशाद्धि कामानभिष्वजन्ते* गृहिणः । *विपरीतसंज्ञावशाच्च दृष्टीः* । किम् ? अभिष्वजन्त इत्यधिकृतम् । अधर्मे धर्मसंज्ञिनः, धर्मे चाधर्मसंज्ञिनोऽनात्मादिषु चात्मसंज्ञिनस्तास्ता दृष्टीः शीलव्रतपरामर्शादीरभिष्वजन्ते । के ते ? प्रायेण प्रव्रजिताः । *वेदनागृद्धो हीति* । विस्तरः—वेदनासक्तश्चतुर्भिर्विपर्यासैर्विपर्यस्तः संसारे जन्मपरम्परां करोति ।

क्रमकारणात् इति । चत्वारि कारणानि स्कन्धानुक्रमे वक्ष्यन्ते–"यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः" (अभि० को० १.२२) इति । रूपं हि सप्रतिघत्वात् सर्वौदारिकम् । अरूपिणां वेदना । प्रचारौदारिकतया । तथा हि व्यपदिशन्ति—हस्ते मे वेदना, पादे मे वेदनेति । द्वाभ्यामौदारिकतरा संज्ञा । विज्ञानात् संस्कारा इत्यतो यथौदारिकं तत् पूर्वमुक्तमिति प्रथमं कारणम् । अथ वा—अनादिमति संसारे स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं रूपाभिरामाः, ते च वेदनास्वादगर्धात्, तद्गर्धः संज्ञाविपर्यासात्, तद्विपर्यासः क्लेशैः, चित्तं च तत्संक्लिष्टमिति यथासंक्लेशं क्रम इति द्वितीयम् । भाजनाद्यर्थेन वा भाजनभोजनव्यञ्जनपक्तृ-

---

१. वेदनास्वाद०—का० ।

अथ कस्मादसंस्कृतं धातुष्वायतनेषु चोक्तम्, न तु स्कन्धेषु ?

स्कन्धेष्वसंस्कृतं नोक्तम्; अर्थायोगात्

तद्धि स्कन्धेषूच्यमानं न तावदेतेष्वेवान्तर्णेतुं शक्यते; **अर्थायोगात्** । न हि तद्रूपम्, नापि यावद्विज्ञानमिति, न चापि षष्ठस्कन्धो वक्तुं शक्यते, कुतः ? अर्थायोगात् । "राश्यर्थो हि स्कन्धार्थः" इत्युक्तम् । न चासंस्कृतमतीतादिभेदभिन्नं रूपादिवद्, यतस्तत् सर्वमैकध्यमभिसंक्षिप्य 'असंस्कृतस्कन्धः' इति संख्यां गच्छेत् ।

संक्लेशवस्तुज्ञापनार्थं खलूपादानस्कन्धवचनम्, संक्लेशव्यवदानवस्तुज्ञापनार्थं स्कन्धवचनम्; न चोभयथाऽप्यसंस्कृतमित्यर्थायोगान्न तेषु व्यवस्थापितम् । यथा घटोपरमो न घटः, एवं स्कन्धोपरमो न स्कन्धो भवितुमर्हतीत्यपरे । तेषां धात्वायतनेष्वप्येष प्रसङ्गः ।

उक्तः स्कन्धानामन्यः प्रकारः ॥

भोक्तृभूता हि रूपादयः स्कन्धा इति तृतीयम् । धातुतो वा—कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः, वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि, संज्ञाप्रभाविताश्च आरूप्याः, संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्—एता विज्ञानस्थितयः, तासु च प्रतिष्ठितं विज्ञानमिति क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम इति चतुर्थं कारणम् । अत एव च क्रमकारणाद् वेदनासंज्ञे पृथक् स्कन्धीकृते; यत एते औदारिकतरे संक्लेशानुक्रमहेतू भोजनव्यञ्जनभूते तत्प्रभावितं च धातुद्वयमिति ॥ २१ ॥

न तावदेष्वेवान्तर्णेतुं शक्यते; अर्थायोगात् इति । रूपणादेरर्थस्यायोगादसम्भवात् । रूपस्वभावं यावद्विज्ञानस्वभावमिति वा न शक्यमेष्वेव पञ्चस्कन्धेष्वन्तर्णेतुम्; अतत्स्वाभाव्यात् । *न चापि षष्ठस्कन्धो वक्तुं शक्यते, कुतः ? अर्थायोगात्* । अतीताद्यर्थयोगादित्यर्थः । ननु च बहुत्वादसंस्कृतानामसंस्कृतस्कन्धोऽन्यो योक्ष्यते, किमतीताद्यर्थेनेति ? एतच्चायुक्तम्; असंस्कृतानां देशसन्निकर्षाभावेनाभिसंक्षेपायोगात् ।

संक्लेशवस्तुज्ञापनार्थमिति । विस्तरः—न संक्लेशवस्तु; अनास्रवत्वात् । न व्यवदानवस्तु; असंस्कृतत्वात् । व्यवदानहेतुर्हि व्यवदानवस्त्वित्यभिप्रायः । अथ वा—रूपस्कन्ध इत्युक्ते यावद्विज्ञानस्कन्ध इत्युक्ते संक्लेशवस्तु व्यवदानवस्तु च रूपस्कन्धो यावद्विज्ञानस्कन्ध इति विज्ञायते । न त्वसंस्कृतस्कन्ध इत्युक्ते संक्लेशव्यवदानवस्तु विज्ञायते इति न सम्भवति असंस्कृतस्कन्ध इति । *तेषां धात्वायतनेष्वप्येष प्रसङ्ग* इति । तेषामेवंवादिनाम् । यथा घटोपरमो न घटः;

क्रमः पुनः ।

यथौदारिकसंक्लेशभाजनाद्यर्थधातुतः ॥ २२ ॥

रूपं हि सप्रतिघत्वात् सर्वौदारिकम् । अरूपिणां वेदना प्रचारौदारिकतया । तथा हि व्यपदिशन्ति—हस्ते मे वेदना, पादे मे वेदनेति । द्वाभ्यामौदारिकी[1] संज्ञा । विज्ञानात् संस्कारः[2] इति । अतो **यदौदारिकतरं** तत् पूर्वमुक्तम् ।

अथ वा—अनादिमति संसारे स्त्रीपुरुषा अन्योन्यं रूपाभिरामाः, ते च वेदनास्वादगर्द्धात्, तद्गर्द्धः संज्ञाविपर्यासात्, तद्विपर्यासः क्लेशैः, चित्तं च तत्संक्लिष्टमिति **यथासंक्लेशं च क्रमः** ।

भाजनाद्यर्थेन वा । भाजनभोजनव्यञ्जनकर्तृभोक्तृभूता हि रूपादयः स्कन्धाः ।

एवं धातूपरमो न धातुः, आयतनोपरमो नायतनमिति धर्मधात्वायतनयोरप्यसंस्कृतं न व्यवस्थापितं स्यात् । सर्वधर्मसंग्रहश्च धात्वायतनेष्वभिप्रेत इत्ययुक्तमेतत् । *उक्तः स्कन्धानामन्यः प्रकारः* ॥

"क्रमः पुनः" इति । अन्यप्रकारवचनापेक्षः पुनःशब्दोपन्यास इति दर्शयति । *सर्वौदारिकमिति* । सर्वेभ्यो वेदनादिभ्य औदारिकं रूपम्; सनिदर्शनप्रतिघत्वादियोगात् । *अरूपिणां* वेदनादीनाम् । निर्धारणे षष्ठी । *वेदना* औदारिकी । *प्रचारौदारिकतया* समुदाचारौदारिकतयेत्यर्थः । *द्वाभ्यां* संस्कारविज्ञानाभ्यामौ*दारिकी संज्ञा*; निमित्तपरिच्छेदेन सुज्ञातत्वात् । *विज्ञानात्संस्कार* औदारिकः; 'सुखी स्याम्, न दुःखी स्याम्' इत्यभिसंस्कारलक्षणत्वात् । विज्ञानं तु सर्वसूक्ष्मम्; उपलब्धिमात्रलक्षणत्वात् । यथौदारिकं च विनेयानामर्थप्रतिपादनं न्याय्यमित्येवं स्कन्धानुक्रमः ।

ते च वेदनास्वादगर्धात् । ते च स्त्रीपुरुषा वेदनास्वादसक्तेरन्योन्यं रूपाभिरागा भवन्ति । *तद्गर्ध* इति । वेदनागर्धः । *संज्ञाविपर्यासा*दिति । नित्यादिकान्निमित्तोद्ग्रहणात् । सुखापि हि वेदना संस्कारविपरिणामदुःखतया दुःखा ।

*भाजनभोजन*मिति विस्तरः । रूपं भाजनभूतम्; वेदनाश्रयत्वात् । वेदना भोजनभूता; आस्वाद्यत्वात् । संज्ञा व्यञ्जनभूता; वेदनां तन्निमित्तोद्ग्रहणेन व्यञ्जयतीति कृत्वा । संज्ञावशेन वा वेदना रोचत इति कृत्वा व्यञ्जनभूता संज्ञा । वेदना कर्तृभूता; विपाकवेदनामभिसंस्कृत्योपनयनात् । विज्ञानं भोक्तृभूतम्; तदनुग्रहादिति भाजनाद्यर्थेन वानुक्रमः ।

---

१. द्वाभ्यां चौदारिकतरा—का० । २. संस्काराः—का० ।

धातुतो वा । कामगुणरूपप्रभावितो हि कामधातुः, वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि, संज्ञाप्रभाविताः त्रय आरूप्याः, संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्—एता[1] विज्ञानस्थितयः, तासु चतसृषु[2] प्रतिष्ठितं विज्ञानमित्येवं[3] क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रमः । अत एव च पञ्च स्कन्धाः, नाल्पीयांसः, न भूयांसः । अत एव च क्रमकारणाद् वेदनासंज्ञे संस्कारेभ्यः पृथक् स्कन्धीकृते, यत एते औदारिकतरे संक्लेशानुक्रमहेतू भाजनव्यञ्जनभूते, तत्प्रभावितं च धातुद्वयमिति ॥२२॥

आयतनधातूनां षण्णां चक्षुरादीनामनुक्रमो वक्तव्यः । तद्वशेनैव हि तद्विषयविज्ञानानां क्रमः । तेषां च पुनः षण्णाम्

प्राक् पञ्च वार्तमानार्थ्यात्,

चक्षुरादीनि पञ्च वर्तमानविषयत्वात् पूर्वमुक्तानि । मनस्त्वनियतविषयम्—

धातुतो वेति विस्तरः । *कामगुणा एव रूपाणि* । तैः *प्रभावितः* प्रकर्षितः *कामधातुः* । *वेदनाप्रभावितानि ध्यानानि* । सौमनस्यसुखेन्द्रियप्रभावितं प्रथमं ध्यानम्, सौमनस्येन्द्रियप्रभावितं द्वितीयम्, सुखेन्द्रियप्रभावितं तृतीयम्, उपेक्षेन्द्रियपरिशुद्धिप्रभावितं चतुर्थं ध्यानम् । *संज्ञाप्रभावितास्त्रय आरूप्याः* । आकाशसंज्ञाप्रभावितमाकाशानन्त्यायतनम्, विज्ञानसंज्ञाप्रभावितं विज्ञानानन्त्यायतनम्, आकिञ्चन्यसंज्ञाप्रभावितमाकिञ्चन्यायतनम् । *संस्कारमात्रप्रभावितं भवाग्रम्* । तत्र हि चेतना अशीतिं कल्पसहस्राण्यायुराक्षिपति ।

विज्ञानं कस्मात् सर्वेषां पश्चादुक्तम् ? इत्यत आह—*एता विज्ञानस्थितय* इति । विस्तरः—चतस्रो विज्ञानस्थितयः । रूपोपगा विज्ञानस्थितिः कामधातुः, वेदनोपगा चत्वारि ध्यानानि, संज्ञोपगा त्रय आरूप्याः, संस्कारोपगा भवाग्रम् । *तासु* चतसृषु विज्ञानस्थितिषु *प्रतिष्ठितं विज्ञानम्* । तदाश्रितत्वात् सर्वपश्चादुक्तम् । इत्येवं *क्षेत्रबीजसंदर्शनार्थः स्कन्धानुक्रम* उक्तो भवति । *अत एव च पञ्च स्कन्धा नाल्पीयांसो न भूयांस* इति । यथौदारिकादिभिः कारणैर्नाल्पीयांसो न भूयांस इत्यर्थः ॥ २२ ॥

*पञ्च वर्तमानविषयत्वात् पूर्वमुक्तानी*ति । यानि वर्तमानविषयाणि तानि परिस्फुटविषयाणि । परिस्फुटविषयाणि च सुगमानीति पूर्वमुक्तानि । वर्तमानविषयाणि च पूर्ववृत्तीनि भवन्ति, एवं च पूर्वमुक्तानि । *मनस्त्वनियतविषय*मिति ।

---

१. एता एव—का० ।　　　　२. च—का० ।
३. विज्ञानमिति—का० ।

किञ्चिद् वर्त्तमानविषयम्, किञ्चिद् यावत्[1] त्र्यध्वानध्वविषयम्।

भौतिकार्थ्याचतुष्टयम्।

प्रागिति वर्त्तते। पञ्चानां पुनश्चत्वारि पूर्वमुक्तानि; भौतिकविषयत्वात्। कायस्य त्वनियतो विषयः—कदाचिद् भूतानि, कदाचिद् भौतिकम्, कदाचिदुभयम्।

दूराशुतरवृत्त्याऽन्यत्,

शेषं पुनरितरस्माद् यथायोगं दूराशुतरवृत्त्या पूर्वमुक्तम्। चक्षुःश्रोत्रं हि दूरविषयम्, तत् पूर्वमुक्तं द्वयात्। तयोरपि चक्षुषो दूरतरे वृत्तिः, पश्यतोऽपि दूरान्नदीं तच्छब्दाश्रवणात्, अतस्तत् पूर्वमुक्तम्। घ्राणस्य तु नास्ति दूरे वृत्तिः, जिह्वायाश्च तयोराशुतरवृत्तित्वात् घ्राणं पूर्वमुक्तम्; अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य[2] गन्धग्रहणात्।

यथास्थानं क्रमोऽथ वा॥ २३॥

आकुलविषयत्वादसुगमं पश्चाद्वृत्ति च प्रायेण। कथम्? इत्याह—*किञ्चिद् वर्तमानविषयं किञ्चिद् यावत् त्र्यध्वानध्वविषय*मिति। यावच्छब्देन किञ्चिदतीतविषयम्, किञ्चिदनागतविषयम्, किञ्चित् त्र्यध्वविषयम्, "सर्वधर्मा अनात्मानः" इति यथा। किञ्चिदनध्वविषयमसंस्कृतविषयमित्यर्थः। एवमनियतविषयं मनः, तथा च न तत्सुगममिति पश्चादुक्तम्। सुगमं हि लोके पूर्वमुपदिश्यमानं दृश्यते।

"*भौतिकार्थ्याचतुष्टयम्*" इति। चक्षुरादिचतुष्टयं रूपाद्युपादायरूपविषयम्, तस्मात् तत् कायात् *पूर्वमुक्तम्। कायस्य त्वनियतो विषयः। कदाचिद् भूतानि, कदाचिद् भौतिकं* यदि व्यवच्छेदग्रहणम्। *कदाचिदुभयं* यद्यव्यवच्छेदग्रहणम्।

*शेषं पुनरितरस्माद् यथायोगम् दूराशुतरवृत्त्या पूर्वमुक्त*मिति। शेषं चक्षुरादि। तदितरस्मात् सम्भवतो दूराशुतरवृत्त्या—दूरवृत्त्या, दूरतरवृत्त्या, आशुतरवृत्त्येति विभज्य—द्वयं द्वयात्, एकं चैकस्मात्, पुनरेकं चैकस्मादिति योज्यमित्यर्थः। कथम्? इत्याह—*चक्षुःश्रोत्रं हि दूरविषयम्। तत् पूर्वमुक्तं द्वयाद्* घ्राणजिह्वातः। *तयोरपि* चक्षुःश्रोत्रयोश्चक्षुषो *दूरतरे वृत्तिः; पश्यतोऽपि दूरान्नदीं तच्छब्दाश्रवणात्। अतस्तत्* पूर्वमुक्तमिति वर्तते। तच्चक्षुः श्रोत्रात् पूर्वमुक्तम्। *तयोराशुतरवृत्तित्वा*दिति। तयोर्घ्राणजिह्वयोर्घ्राणं पूर्वमुक्तं जिह्वायाः। कथम्? इत्याह—*अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य गन्धग्रहणा*दिति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २-२. जिह्वाभोज्यस्य—का०।

अथ वा अस्मिन् शरीरे चक्षुषोऽधिष्ठानमुपरिष्टात् निविष्टम्, तस्मादधः श्रोत्रस्य, तस्मादधो घ्राणस्य, तस्मात् जिह्वायाः, तस्याः कायस्य बाहुल्येन । मनः पुनस्तान्येव निश्रितमदेशस्थं चेति यथास्थानमेषां क्रमः स्यात् ॥ २३ ॥

किं पुनः कारणं दशस्वायतनेषु रूपस्कन्धसंगृहीतेष्वेकं रूपायतनमुच्यते, सर्वेषु च धर्मस्वभावेष्वेकं धर्मायतनम् ? इत्याह—

विशेषणार्थं प्राधान्याद् बहुधर्माग्रसंग्रहात् ।
एकमायतनं रूपमेक धर्माख्यमुच्यते ॥ २४ ॥

कथम् **विशेषणार्थम्** ? यथा गम्येत प्रत्येकमेषां दशानामायतनत्वं विषयिविषयत्वेन[1] व्यवस्थानम्, न समस्तानामिति ।

चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं रूपं च तद् रूपायतनं ज्ञास्यत इत्यस्य नामान्तरं[2] नोच्यते ।

इदमिह विचार्यते—घ्राणजिह्वे प्राप्तविषयग्राहिण्यौ, कथम् ? भोज्यस्थो गन्धस्तेन घ्राणेन गृह्यते, न त्वभोज्यस्थो गृह्यते; वायोस्तु गन्धान्तरमुद्भवति, भोज्यावयवेन वा सूक्ष्मेण सहागतो गन्धो गृह्यते, निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणात्; न तर्हीदं वक्तव्यम्—अप्राप्तस्यैव जिह्वां भोज्यस्य गन्धग्रहणादिति ? यत्तत् पिण्डरूपं भोज्यं तज्जिह्वामप्राप्तमित्यभिसन्धायवचनाददोषः । एवं ह्याशुतरवृत्ति घ्राणं यद्भोज्यावयवसहागतमपि गन्धं जिघ्रति, जिह्वा तु भोज्यावयवसहागतं रसं नास्वादयति, पिण्डभोज्यसहागतमेव तु रसमास्वादयतीति न साशुतरवृत्तिरित्यवगन्तव्यम् ॥ २३ ॥

कथं विशेषणार्थम् इति प्रतिपादयन्नाह—*यथा गम्येत प्रत्येकमिति* । विस्तरः—*यथा* विज्ञायेत एकैकश *एषां दशानामायतनत्वम्* । चक्षुरादीनां पञ्चानां *विषयित्वेन*, रूपादीनां च पञ्चानां *विषयत्वेन व्यवस्थानात्* न *समस्तानामायतनत्वम्* । रूपायतनमित्येकमेवेति । तथा च परस्परतो विशेषणं न स्यात् ।

यदि विशेषणार्थं नामान्तराण्युच्यन्ते नवानाम्—चक्षुरायतनस्य यावत्कायायतनस्य शब्दायतनस्य यावत्स्प्रष्टव्यायतनस्येति, रूपायतनस्यापि कस्मान्नामान्तरं नोच्यते ? अत आह—*चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं रूपं च तद् रूपायतनं ज्ञास्यत इत्यस्य नामान्तरं नोच्यते* । तद्यथा सर्वासु गोष्वङ्कितासु या गौर्नाङ्किता तस्या अनङ्कनमेवाङ्कनं भवति तद्वत् ।

---

१. विषयविषयित्वेन—का० । २. पुनर्नामा०—का० ।

अथ वा रूपायतनस्य **प्राधान्यात्** । तद्धि सप्रतिघत्वाच्च पाण्यादिसंस्पर्शैः स्पृष्टं रूप्यते । सनिदर्शनत्वाच्च—'इदमिह, अमुत्र' इति देशनिदर्शनरूपणात्[1] । लोकेऽपि च तद्रूपमिति प्रतीतम्, नान्यानि। विशेषणार्थमेकैकं[2] धर्मायतनमुक्तम्, न सर्वाणि ।

अपि च—अत्र बहूनां **धर्माणां संग्रहो** वेदनादीनाम् । अतः सामान्येनाभिधानं क्रियते धर्मशब्देन । अग्रस्य च निर्वाणधर्मस्यात्र संग्रहः, नान्येष्विति । विंशतिप्रकारत्वेनौदारिकत्वान्मांसदिव्यार्यप्रज्ञाचक्षुष्ट्रयगोचरत्वाच्चैकं[3] रूपायतनमित्यपरे ॥ २४ ॥

अन्यान्यपि स्कन्धायतनधातुसंशब्दितान्युपलभ्यन्ते सूत्रेषु, तेषां किमेभिरेव संग्रहो वेदितव्यः, आहोस्विद् व्यतिरेकः ? एभिरेव संग्रहो न व्यतिरेकः । तत्र तावत्—

धर्मस्कन्धसहस्राणि यान्यशीतिं जगौ मुनिः ।
तानि वाङ्नाम वेत्येषां रूपसंस्कारसंग्रहः ॥ २५ ॥

"प्राधान्यात्" इति । त्रिभिः कारणैः रूपायतनस्य प्राधान्यम्—*पाण्यादिसंस्पर्शैर्बाधनालक्षणाद् रूपणात्, इदमिहामुत्रेति देशनिदर्शनरूपणात्, इदमेव रूपमिति लोकप्रतीतत्वाच्च । विशेषणार्थमेकैकं धर्मायतनमुक्तमिति* । कथं विशेषणार्थम् ? यथा गम्येत प्रत्येकमेषां द्वादशानामायतनत्वम्, विषयिविषयत्वेन व्यवस्थानाद्, न समस्तानामिति । चक्षुरादिभिश्च विशेषितैर्यन्न चक्षुरादिसंज्ञकं धर्मश्च तद्धर्मायतनं ज्ञास्यत इति तस्य नामान्तरं नोच्यते ।

वेदनादीनामिति । आदिशब्देन संज्ञासंस्काराविज्ञप्त्यसंस्कृतानां ग्रहणम् ।

विंशतिप्रकारत्वेनेति । "रूपं द्विधा विंशतिधा" (अभि० को० १. १०) इति वचनात् । *चक्षुष्ट्रयगोचरत्वाच्च* । मांसचक्षुरस्मदादीनाम्, दिव्यं चक्षुर्देवानाम्, आर्यं प्रज्ञाचक्षुरार्याणाम् । अनास्रवं ज्ञानं सत्यचतुष्टयालम्बनम् । अतो रूपमेव चक्षुष्ट्रयगोचरम्, न चक्षुरादयः । तस्मात् तदेव रूपायतनमुक्तम्, नान्यानि ॥ २४ ॥

---

१. निरूपणात्—का० । २. विशेषणार्थमेव चैकं—का० ।
३. ०चक्षुस्त्रय०—का० ।

येषां वाक्-स्वभावं बुद्धवचनम्, तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि । येषां नामस्वभावम्, तेषां संस्कारस्कन्धेन संगृहीतानि[1] ॥ २५ ॥

किं पुनर्धर्मस्कन्धस्य प्रमाणम् ?

शास्त्रप्रमाण इत्येके,

एके तावत् आहुः—धर्मस्कन्धसंज्ञकस्यैवाभिधर्मशास्त्रस्यास्य **प्रमाणमिति।** तच्च षट्सहस्राणि । **अपरे**[2]—

स्कन्धादीनां कथैकशः ।

येषां वाक्स्वभावं बुद्धवचनमिति । येषां *सौत्रान्तिकानां* वाग्विज्ञप्तिस्वभावं *तेषां तानि रूपस्कन्धसंगृहीतानि* । शब्दायतनस्य रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात् । *येषां नामस्वभावमिति* । येषां *निकायान्तरीयाणां* चित्तविप्रयुक्तं नामास्ति *तेषां संस्कारस्कन्धेन संगृहीतानि* । संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वान्नाम्नः ।

आभिधार्मिकाणां तूभयस्वभावं बुद्धवचनमिष्टम् । तथा हि *ज्ञानप्रस्थान* उक्तम्—"कतमद् बुद्धवचनम् ? तथागतस्य या वाग् वचनं व्याहारो[3] गीर्निरुक्तिर्वाक्पथो वाग्घोषो वाक्कर्म वाग्विज्ञप्तिः । बुद्धवचनं कुशलं वक्तव्यम् ? अव्याकृतं वक्तव्यम् ? स्यात् कुशलम्, स्यादव्याकृतम् । कतरत् कुशलम् ? कुशलचित्तस्य तथागतस्य वाचं भाषमाणस्य या वाग् यावद्वाग्विज्ञप्तिः । कतरदव्याकृतम् ? अव्याकृतचित्तस्य तथागतस्य…इति पूर्ववत् ।" पुनस्तत्रैवानन्तरमुक्तम्—"बुद्धवचनं नाम क एष धर्मः ? नामकाय-पदकाय-व्यञ्जनकायानां या अनुपूर्वरचना, अनुपूर्वस्थापना, अनुपूर्वसमायोगः" इति । तेषा*माभिधार्मिकाणां* रूपस्कन्धेन संस्कारस्कन्धेन च तान्यशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि संगृहीतानि । "सातिरेकाणि मेऽशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि भगवतोऽन्तिकात् सम्मुखमुद्गृहीतानि" (   ) इति सूत्रवचनम् । "चतुरशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राणि" (   ) इति *निकायान्तरे* सूत्रपाठः ॥ २५ ॥

"शास्त्रप्रमाण इत्येके" इति । शास्त्रस्य प्रमाणं शास्त्रप्रमाणम्, शास्त्रप्रमाणं प्रमाणमस्य सोऽयं धर्मस्कन्धः शास्त्रप्रमाण इत्येके तावदाहुः । *तच्च षट्सहस्राणीति* । तच्च शास्त्रं धर्मस्कन्धसंज्ञकं ग्रन्थप्रामाण्येन षट्सहस्राणीति । तानि त्वशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राण्यन्तर्हितानि, एकं त्वेतदवशिष्यत इति कथयन्ति ।

"स्कन्धादीनां कथैकशः" । *अपर आहुरिति* वाक्याध्याहारः । स्कन्धादीनामेकैका कथा धर्मस्कन्धः । ते च धर्मस्कन्धा अशीतिसहस्रसंख्या व्याख्यायन्ते ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. ०पुनराहुः—का० । ३. व्यवहारो—मुद्रितः पाठः ।

स्कन्धायतनधातुप्रतीत्यसमुत्पादसत्याहारध्यानाप्रमाणारूप्यविमोक्षाभिभ्वायतनकृत्स्नायतनबोधिपाक्षिकाभिज्ञाप्रतिसंवित्प्रणिधिज्ञानारणादीनां **कथा** प्रत्येकं धर्मस्कन्ध इति ।

चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः ॥ २६ ॥

एवं तु वर्णयन्ति—अशीतिश्चरितसहस्राणि सत्त्वानाम् रागद्वेषमोहमानादिचरितभेदेन, तेषां **प्रतिपक्षेण** भगवताऽशीतिर्ध**र्मस्कन्ध**सहस्राण्युक्तानि ॥२६॥

यथैतान्यशीतिर्धर्मस्कन्धसहस्राण्येष्वेव पञ्चस्कन्धेषु प्रतिपादितानि,

तथान्येऽपि यथायोगं स्कन्धायतनधातवः ।

प्रतिपाद्या यथोक्तेषु सम्प्रधार्य स्वलक्षणम् ॥ २७ ॥

ये**ऽप्यन्ये स्कन्धायतनधातवः** सूत्रान्तरेषूक्ताः, तेऽप्येष्वेव **यथोक्तेषु** स्कन्धादिषु **प्रतिपाद्याः** स्वं स्वं स्वभावमेषां[1] यथाव्यवस्थापितमस्मिंच्छास्त्रे[2] विमृश्य[3] । तत्र तावत् पञ्चानां शीलसमाधिप्रज्ञाविमुक्तिज्ञानदर्शनस्कन्धानां शीलस्कन्धो रूपस्कन्धेन संगृहीतः, शेषाः संस्कारस्कन्धेन । दशानां कृत्स्ना-

---

प्रतीत्यसमुत्पादादीनि चेह व्याख्यास्यन्ते । *प्रणिधिज्ञानारणादीनामि*ति । आदिग्रहणेन संग्रहवस्तुकर्मपथाशुभानापानस्मृत्यादीनि गृह्यन्ते ।

"चरितप्रतिपक्षस्तु धर्मस्कन्धोऽनुवर्णितः" इति । तुशब्दः पूर्वोक्तपक्षनिराकरणार्थः, अवधारणार्थो वा । *रागद्वेषमोहमानादिचरितभेदेने*ति । आदिशब्देन दृष्टिविचिकित्सादीनां ग्रहणम् । केचित् सत्त्वा रागचरिताः, केचिद् द्वेषचरिताः, केचिन्मोहचरिताः, केचिन्मानचरिताः, केचिद् दृष्टिचरिताः, केचिद् विचिकित्साचरिताः, केचिद् रागद्वेषचरिताः, केचिद् रागद्वेषमोहचरिताः, केचिद् रागाशया द्वेषप्रयोगाः, केचिद् द्वेषाशया रागप्रयोगाः, केचित् कृत्रिमरागा निगृह्यद्वेषाः, केचित् कृत्रिमद्वेषा निगृह्यरागा इति । *तेषां प्रतिपक्षेण भगवता तान्युक्तानी*ति ॥२६॥

येऽप्यन्ये स्कन्धायतनधातव इति । विस्तरः—येऽपि स्कन्धायतनधातवस्ते*ऽप्येष्वेव स्कन्धायतनधातुषु प्रतिपाद्याः* प्रवेशयितव्याः, *स्वं स्वं स्वभावमेषां यथाव्यवस्थापितमस्मिन् शास्त्रे विमृश्य*—स्कन्धाः स्कन्धेषु प्रतिपादयितव्याः, आयतनान्यायतनेषु, धातवो धातुषु ।

शीलस्कन्धो रूपस्कन्धसंगृहीत इति । कायवाग्विरतिरूपस्वभावत्वाच्छील-

---

१. लक्षणमेषां—का० । २. यथाविहित०—का० ।
३. सम्प्रधार्य—का० ।

यतनानामष्टावलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेन । सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वात् मनोधर्मायतनाभ्याम् । तथाभिभ्वायतनानि। आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने चत्वारि चाकाशानन्त्यायतनादीनि चतुःस्कन्धस्वभावत्वात् मनोधर्मायतनाभ्याम्। पञ्च

स्कन्धस्य । *शेषाः संस्कारस्कन्धेनेति* । समाध्यादीनां चैतसिकत्वात् । विमुक्तिरिहाधिमोक्षोऽभिप्रेतः । विमुक्तिज्ञानदर्शनं च प्रज्ञाविशेष एवेति ।

अष्टावलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेनेति । कतमान्यष्टौ ? पृथिव्यप्तेजोवायुनीलपीतलोहितावदातकृत्स्नायतनानि । तानि चालोभस्वभावान्यपदेक्ष्यन्ते—"अलोभोऽष्टौ" (अभि० को० ८. ३६) इति । अलोभश्च धर्मायतनेऽन्तर्भवति, तेन तत्संग्रहः । *सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्मायतनाभ्याम्* । किम् ? संगृहीतानि । तस्यालोभस्य परिवारोऽनुपरिवर्ति रूपं रूपस्कन्धः, वेदनासंज्ञे वेदनासंज्ञास्कन्धौ, चेतनादयः सम्प्रयुक्ता जात्यादयश्च विप्रयुक्ताः संस्कारस्कन्धः, विज्ञानं चात्र कलापे विज्ञानस्कन्ध इति पञ्चस्कन्धस्वभावानि तानि भवन्ति । नवमदशमे त्वाकाशनन्त्यायतनविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने पश्चाद् वक्ष्येते ।

तथाभिभ्वायतनानीति । तान्यलोभस्वभावत्वाद् धर्मायतनेन, सपरिवाराणि तु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्मायतनेन पूर्ववद् व्याख्यातव्यानि ।

आकाशविज्ञानानन्त्यायतनकृत्स्ने चत्वारि चाकाशानन्त्यायतनादीनि, आकाशविज्ञानाकिञ्चन्य-नैवसंज्ञानासंज्ञायतनानि, *चतुःस्कन्धस्वभावत्वान्मनोधर्माभ्यां संगृहीतानि* । न हि तत्र रूपस्कन्धोऽस्ति ।

पञ्च विमुक्त्यायतनानीति । विस्तरः—सूत्र उक्तम्—"पञ्चेमानि विमुक्त्यायतनानि । कतमानि पञ्च ? १. इह भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी । यथा यथास्य शास्ता अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी धर्मं देशयति तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवति, धर्मप्रतिसंवेदी च । तस्यार्थप्रतिसंवेदिनो धर्मप्रतिसंवेदिनश्चोत्पद्यते प्रामोद्यम्, प्रमुदितस्य प्रीतिर्जायते, प्रीतमनसः कायः प्रस्रभ्यते, प्रस्रब्धकायः सुखं वेदयते, सुखितस्य चित्तं समाधीयते, समाहितचित्तो यथाभूतं प्रजानाति यथाभूतं पश्यति, यथाभूतं प्रजानन् यथाभूतं पश्यन्निर्विद्यते, निर्विण्णो विरज्यते, विरक्तो विमुच्यते—इदं प्रथमं विमुक्त्यायतनम् । यत्र स्थितस्य भिक्षोर्वा भिक्षुण्या वा अनुपस्थिता स्मृतिरुपतिष्ठते, असमाहितं चित्तं समाधीयते, अपरिक्षीणाश्चास्रवाः परिक्षीयन्ते, अननुप्राप्तं चानुत्तरं योगक्षेमं निर्वाणमनुप्राप्नोति ।

विमुक्त्यायतनानि प्रज्ञास्वभावत्वाद् धर्मायतनेन। सपरिवाराणि शब्दमनोधर्मायतनैः[1]।

२. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी। अपि तु यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वरेण स्वाध्यायं करोति। यथा यथा तान् यथाश्रुतान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वरेण स्वाध्यायं करोति, तथा तथा तेषु धर्मेषु अर्थप्रतिसंवेदी भवति···पूर्ववत्—इदं द्वितीयं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

३. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता धर्मं देशयति अन्यतरान्यतरो वा विज्ञो गुरुस्थानीयः सब्रह्मचारी, नापि यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण स्वाध्यायं करोति। अपि तु यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण परेभ्यः सम्प्रकाशयति। यथा यथा यथाश्रुतान् धर्मान् यथोपदिष्टान् यथापर्यवाप्तान् विस्तरेण परेभ्यः सम्प्रकाशयति, तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवतीति पूर्ववत्—इदं तृतीयं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

४. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्ता···पूर्ववत्···नापि स्वाध्यायम्, नापि परेभ्यः सम्प्रकाशयति। अपि तु यथाश्रुतान् यावद्यथापर्यवाप्तांश्चिन्तयति तुलयति उपपरीक्षते। यथा यथा यथाश्रुतान् यावद्यथापर्यवाप्तांश्चिन्तयति यावदुपपरीक्षते, तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी···पूर्ववत्—इदं चतुर्थं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।

५. "पुनरपरं न हैव भिक्षो शास्तेति पूर्ववत्, नापि स्वाध्यायं करोति नापि परेभ्यः सम्प्रकाशयति, नापि चिन्तयति। अपि त्वनेनान्यतमं भद्रकं समाधिनिमित्तं साधु च सुष्ठु च सूद्गृहीतं भवति सुमनसिकृतं सुभावितं सुजुष्टं सुप्रतिविद्धम्, तद्यथा विनीलकं वा विपूयकं वा व्याध्मातकं वा विपद्मकं वा विलोहितकं वा विखादितकं वा विक्षिप्तकं वा अस्थि वा अस्थिसंकलिका वा। यथा यथा खल्वनेनान्यतमान्यतमं भद्रकं समाधिनिमित्तं पूर्ववद् यावत्सुप्रतिविद्धम् तथा तथा तेषु धर्मेष्वर्थप्रतिसंवेदी भवति···पूर्ववत्—इदं पञ्चमं विमुक्त्यायतनम्। यत्र स्थितस्य···इति पूर्ववत्।"

विमुक्तेरायद्वारं प्रज्ञाविशेषः। *प्रज्ञा च धर्मायतनेन संगृहीता। सपरिवाराणि शब्दमनोधर्मायतनैः*। देशनास्वाध्यायपरसम्प्रकाशनेषु शब्दग्रहणाच्छब्दायतनमस्ति, मनोधर्मायतने तु प्रज्ञापरिवारभूते सर्वत्रस्थे—इति त्रिभिः संग्रहः।

१. तु शब्दो मनो०—का०।

द्वयोरायतनयोरसंज्ञिसत्त्वा दशभिरायतनैः गन्धरसायतनयोरेवाभावात्[1] । नैव-संज्ञानासंज्ञायतनोपगा मनोधर्मायतनाभ्याम् ।

एवं बहुधातुकेऽपि द्वाषष्टिर्धातवो देशिताः ।

---

*द्वयोरायतनयोरि*ति । सूत्र उक्तम्—"रूपिणः सन्ति सत्त्वा असंज्ञिनोऽप्रतिसंज्ञिनः, तद्यथा—देवा असंज्ञिसत्त्वाः । इदं प्रथममायतनम् । अरूपिणः सन्ति सत्त्वाः, सर्वश आकिञ्चन्यायतनं समतिक्रम्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति, तद्यथा—देवा नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः । इदं द्वितीयमायतनम्" (　　　　) इति । अनयो*र्द्वयोरायतनयोरसंज्ञिसत्त्वा दशभिरायतनैः संगृहीताः; गन्धरसायतनयोरेव* तत्राभावात् । भवति हि च्युत्युपपत्तिकालयोस्तेषां मनआयतनमिति । *नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगा मनोधर्मायतनाभ्याम्* । संगृहीता इत्यधिकृतम्; तेषामरूपित्वात् ।

बहुधातुकेऽपि द्वाषष्टिर्धातव इति । सूत्र उक्तम्—"आयुष्मानानन्दो भगवन्तमेतदवोचत्—'कियता भदन्त पण्डितो धातुकुशलो भवति ?' भगवानाह—। "पण्डित आनन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम्—चक्षुर्धातुम्, रूपधातुम्, चक्षुर्विज्ञानधातुम् एवं यावन्मनोधातुं धर्मधातुं मनोविज्ञानधातुमिति । इतीमानानन्द अष्टादश धातूञ्जानाति पश्यति यथाभूतम् ।

"षडपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—पृथिवीधातुमब्धातुं तेजोधातुं वायुधातुमाकाशधातुं विज्ञानधातुमिति ।

"अपरानपि षड् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कामधातुं व्यापादधातुं विहिंसाधातुं नैष्क्रम्यधातुमव्यापादधातुमविहिंसाधातुमिति ।

"अपरानपि षड् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—सुखधातुं दुःखधातुं सौमनस्यधातुं दौर्मनस्यधातुमुपेक्षाधातुमविद्याधातुमिति ।

"चतुरोऽपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—वेदनाधातुं संज्ञाधातुं संस्कारधातुं विज्ञानधातुमिति ।

"त्रीनपि धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कामधातुं रूपधातुमारूप्यधातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—रूपधातुमारूप्यधातुं निरोधधातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—अतीतं धातुमनागतं धातुं प्रत्युत्पन्नं धातुम् ।

---

१. गन्धरसायतनाभावात्—का० ।

तेषां यथायोगं संग्रहो वेदितव्यः ॥ २७ ॥

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—हीनं धातुं मध्यमं धातुं प्रणीतं धातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—कुशलं धातुमकुशलं धातुमव्याकृतं धातुमिति ।

"अपरानपि त्रीन् धातून् जानाति पश्यति यथाभूतम्—शैक्षं धातुमशैक्षं धातुं नैवशैक्षंनाशैक्षं धातुमिति ।

"द्वावपि धातू जानाति पश्यति यथाभूतम्—सास्रवं धातुमनास्रवं धातुमिति ।

"अपरावपि द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतम्—संस्कृतं धातुमसंस्कृतं धातुमिति । इमौ द्वौ धातू जानाति पश्यति यथाभूतम् । इयता चानन्द पण्डितो धातुकुशलो भवति" (   ) इति ।

इतीमान्यत्र हि निर्भेदीनि वाक्यानि प्रत्येकं मध्येऽपि पठितव्यानि । विस्तरभयात्तु मया न लिखितानीति बोद्धव्यम् ।

यथायोगं संग्रहो वेदितव्य इति । अष्टादश तावद्धातवः । त एव त इत्येभिस्ते *संगृहीता एव अष्टादशसु धातुषु* । ये तु पृथिवीधात्वादयः षट् , तेषामाद्यानां चतुर्णां स्प्रष्टव्यधातौ संग्रहः । आकाशधातो रूपधातौ; आलोकतमःस्वभावत्वात् । विज्ञानधातोः सप्तसु चित्तधातुषु संग्रहः । कामधात्वादीनां तु षण्णाम् । कामधातुः कामराग इहाभिप्रेतः । स च चैतसिकः । व्यापादधात्वादयोऽपि चैतसिका एवेति तेषां धर्मधातौ संग्रहः । सुखधात्वादीनामपि षण्णां तस्मिन्नेव संग्रहः । वेदनाधात्वादीनां चतुर्णां त्रयाणां धर्मधातौ । विज्ञानधातोः सप्तसु विज्ञानधातुषु । कामधात्वादीनां त्रयाणां कामधातोरष्टादशसु धातुषु । रूपधातोश्चतुर्दशसु विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः । आरूप्यधातोर्मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु । रूपधात्वादीनां तु त्रयाणां द्वयोरुक्तः संग्रहः । निरोधधातोर्धर्मधातौ । अतीतधात्वादीनां त्रयाणां प्रत्येकमष्टादशसु धातुषु संग्रहः । हीनादयस्त्रयो धातवः कामधात्वादय एव—इत्येषामुक्तः संग्रहः । कुशलादीनां त्रयाणां कुशलाकुशलधात्वो रूपशब्दधर्मधातुषु सप्तसु च चित्तधातुषु । अव्याकृतधातोरष्टादशसु धातुषु, शैक्षाशैक्षधात्वादीनां त्रयाणां द्वयोर्मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु, तृतीयस्याष्टादशसु धातुषु । सास्रवानास्रवधात्वोराद्यस्याष्टादशसु धातुषु । द्वितीयस्य मनोधर्ममनोविज्ञानधातुषु । संस्कृतासंस्कृतधात्वोराद्यस्याष्टादशसु धातुषु, द्वितीयस्य धर्मधातौ संग्रहः । त एते द्वाषष्टिर्धातवः ॥ २७ ॥

य इमे तत्र षड् धातवः उक्ताः—पृथिवीधातुः, अब्धातुः, तेजोधातुः, वायुधातुः, आकाशधातुः, विज्ञानधातुरिति, एतेषां[1] द्वयोर्लक्षणमनुक्तम्। तत् किमाकाशमेवाकाशधातुर्वेदितव्यः, सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातुः ? नेत्याह। किं तर्हि ? द्वारवातायनमुखनासिकादिषु—

छिद्रमाकाशधात्वाख्यम्,

छिद्रमित्युच्यमानं किं वेदितव्यम् ?

आलोकतमसी किल।

नहि छिद्रमालोकतमोभ्यामन्यद् गृह्यते। तस्मात् किलाकाशधातुरालोकतमःस्वभावो रात्रिन्दिवस्वभावो वेदितव्यः। स एव चाघसामन्तकं रूपमित्युच्यते। अघं किल चित्तस्थं रूपम्; अत्यर्थं घातात् तस्य तत् सामन्तक-

---

य इमे तत्रेति बहुधातुके। *एतेषां द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति*। पृथिवीधात्वादीनामुक्तं लक्षणम्। अमी "धृत्यादिकर्मसंसिद्धाः खरस्नेहोष्णतेरणाः" (अभि० को० १.१२) इति। ननु च विज्ञानधातोरप्युक्तं लक्षणम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १.१२) इति वचनात् ? सत्यम्; उक्तं सर्वेषां विज्ञानानां लक्षणम्, विज्ञानधातुस्तु किमिह किञ्चिदेव विज्ञानमित्यभिप्रेतम्, उताहो सर्वमिति न विवेचितम्। असंस्कृतं चाकाशमुक्तलक्षणम्, न त्वाकाशधातुः; अवश्यं ह्ययमन्य आकाशात्। तथा हि—"षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" (   ) इति *सूत्रान्तरमुक्तम्*। इत्यनया बुद्ध्याभिहितम्—द्वयोर्लक्षणमनुक्तमिति। अत एवमाह—*तत्किमाकाशमेवाकाशधातुर्वेदितव्यः, सर्वं च विज्ञानं विज्ञानधातुरिति*। *मुखनासिकादिष्विति*। आदिशब्देन श्रोत्रादीनां ग्रहणम्।

"आलोकतमसी किल" इति। किलशब्दः परमतद्योतनार्थः। स्वमतं तु सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमाकाशमित्यभिप्रायो लक्ष्यते। *रात्रिन्दिवस्वभाव* इति। रात्रिवर्तिनस्तमसः, भास्करातपलक्षणस्य चालोकस्याभिप्रेतत्वात्। बाहुलिको वायं निर्देशः। *अघं किल चित्तस्थं रूपमिति*। चित्तस्थं सङ्घातस्थम्। अत्यर्थं हन्ति हन्यते वेत्यघम्। नैरुक्तेन विधिना अत्यर्थशब्दस्य अकारादेशः कृतः, हन्तेश्च घादेशः। *तस्य तत् सामन्तकमिति*। तस्याघस्य कुड्यादिकस्य सामन्तकम्=समीपस्थम्। तदपेक्ष्य व्यवस्थापितमित्यर्थः। अत्रापि व्याख्याने किलशब्दो वैभाषिकव्याख्यानप्रदर्शनार्थः। स्वमतं तु यत्, तत् पश्चादुच्यते। तदाह—

---

1. एषां—का०।

मिति। अघं च तदन्यस्य रूपस्य तत्राप्रतिघातात्, सामन्तकं चान्यस्य रूपस्येत्यपरे।

विज्ञानधातुर्विज्ञानं सास्रवं,

कस्मादनास्रवं नोच्यते ? यस्मादिमे षड् धातव इष्टाः

जन्मनिश्रयाः ॥ २८ ।

एते हि जन्मनः प्रतिसन्धिचित्ताद् यावत् च्युतिचित्तसाधारणभूताः। अनास्रवास्तु धर्मा नैवमिति। तदेवं सत्येषां चत्वारो धातवः स्प्रष्टव्यधातावन्तर्भूताः, पञ्चमो रूपधातौ, षष्ठः सस्सु विज्ञानधातुष्विति ॥ २८ ॥

ये पुनरिमे अष्टादश धातव उक्तास्तेषां कति सनिदर्शनाः, कत्यनिदर्शनाः ?

सनिदर्शन एकोऽत्र रूपम्;

स हि शक्यते निदर्शयितुम्—इदमिह, अमुत्रेति। उक्तं भवति—अनिदर्शनाः शेषा इति ॥

अघं च तत् । *अन्यस्य रूपस्य तत्राप्रतिघातात्* । न प्रतिहन्यतेऽन्यद् रूपमस्मिन्निति कृत्वा । *सामन्तकं चान्यस्य रूपस्येति* चित्तस्थस्य । अस्मिन् पक्षे कर्मधारयः समासः—अघं च तत् सामन्तकं च तदित्यघसामन्तकम् ।

"विज्ञानं सास्रवम्" इति । जन्मनो हेतोर्विज्ञानस्याभिप्रेतत्वात् । कुत इति चेत् ? अत आह—*यस्मादिमे षड् धातव इष्टाः "जन्मनिश्रयाः"* । "षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" ( ) इति, "षट् खलु धातून् प्रतीत्य मातुः कुक्षौ गर्भस्यावक्रान्तिः" ( ) इति वचनात् । *एते हि जन्मन* इति । विस्तरः—एते हि जन्मनो जनकपोषकसंवर्धकत्वादाधारभूताः । जनको ह्यत्र विज्ञानधातुः; प्रतिसन्धिबीजत्वात् । पोषकाणि भूतानि ; तत्सन्निश्रयभावात् । संवर्धकमाकाशधातुः, अवकाशदानात् । अत एवैषां धातुत्ववचनम् । प्रतिसन्धि दधत इति धातवः । *अनास्रवास्तु धर्मा नैवमिति* । न जन्मनिश्रयाः; जन्मनिरोधित्वात् ॥ २८ ॥

"सनिदर्शन एकोऽत्र रूपम्" इति । किमिदं निदर्शनं नाम ? येन विशेषेण योगात् तद्वस्तु तथा निदर्शयितुं शक्यते स विशेषो निदर्शनमित्युच्यते । वचनेन परस्य चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नं वा निदर्शनम्, तेन सह वर्तते सनिदर्शन एको रूपधातुरत्राष्टादशसु धातुषु । रूपधातुरेवैकः सनिदर्शन इत्यवधारणादुक्तं भवति ।

कति सप्रतिघाः, कत्यप्रतिघाः ?

सप्रतिघा दश ।

रूपिणः,

य एते रूपस्कन्धसंगृहीता दश धातव उक्तास्ते **सप्रतिघाः** । प्रतिघो नाम प्रतिघातः । स च त्रिविधः—आवरण-विषय-आलम्बनप्रतिघातः ।

१. तत्रावरणप्रतिघातः = स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धः । यथा हस्तो हस्तेनाहतः[1] उपले वा । उपलोऽपि तयोः ।

अनिदर्शनाः शेषा इति । अनेन चास्य सनिदर्शनत्वेन प्राधान्यमुक्तमिति । न पुनरुक्तदोषप्रसङ्ग इति तत्सिद्धेः ।

एते च सनिदर्शनत्वादयः प्रभेदाः प्रायेण सूत्रोक्ता एव प्रदर्श्यन्ते । तथा हि सूत्र उक्तम्—"चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनम्, चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपप्रसादो रूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । यावत्कायो भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं···पूर्ववत् । मनो भिक्षो आध्यात्मिकमायतनमरूप्यनिदर्शनमप्रतिघम् । रूपाणि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपि सनिदर्शनं सप्रतिघम् । शब्दा हि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । यावत्स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतानि चत्वारि च महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम् । धर्मा भिक्षो बाह्यमायतनमेकादशभिरायतनैरसंगृहीतमरूप्यनिदर्शनमप्रतिघम्" (   ) इति ।

एते च प्रभेदा धातूनामेवा *प्रथमकोशस्थान*परिसमाप्तेः कथ्यन्ते; रूपविज्ञानविभागत्वात् ।

"सप्रतिघा दश रूपिणः" इति । रूपिग्रहणमरूपिनिरासार्थम् । रूपणं रूपम्, तदेषामस्तीति रूपिणः । *दशेति* चक्षुर्धात्वादयः पञ्च, तद्विषयधातवश्च पञ्चेति । धर्मधातोर्निरासः कथं कृतः, स चापि हि रूपीति शक्यते वक्तुम्, तत्राविज्ञप्तिरूपसद्भावात् ? रूपिण एवेत्यवधारणात् तन्निरासः कृतो भवति । ये हि धातवः, रूपिस्वभावा एव ते ग्रहीतव्याः । धर्मधातुस्तु रूप्यरूपिस्वभाव इति । *स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्ध* इति । विस्तरः—यत्रैकं सप्रतिघं वस्तु तत्र द्वितीयस्योत्पत्तिर्न भवति । *यथा हस्तो हस्तेनाहतः* प्रतिहन्यत *उपले वा* । हस्तो हस्तस्थान उपलस्थाने वा नोत्पद्यते । *उपलोऽपि* तयोः । हस्तोपलयोः स्थान उपलोऽपि नोत्पद्यते ।

---

१. हस्ते—का० । हस्तेऽभ्याहतः—जा० ।

२. विषयप्रतिघातश्चक्षुरादीनां विषयिणां रूपादिषु विषयेषु । यथोक्तं **प्रज्ञप्तौ**—"अस्ति चक्षुर्जले प्रतिहन्यते न स्थले, यथा मत्स्यानाम्; अस्ति स्थले न जले, प्रायेण मनुष्याणाम्; अस्त्युभयत्र, शिशुमार-मण्डूक-पिशाच-कैवर्त्तादीनाम्; अस्ति नोभयत्र, एतानाकारान् स्थापयित्वा । अस्ति चक्षुर्यद्रात्रौ प्रतिहन्यते न दिवा, तद्यथा तितीलोलूकादीनाम्; दिवा न रात्रौ, प्रायेण मनुष्याणाम्; रात्रौ दिवा च, श्व-शृगाल-तुरग-द्वीपि-मार्जारादीनाम्; नोभयत्र, एतानाकारान् स्थापयित्वा" (   ) इत्ययं विषयप्रतिघातः ।

३. आलम्बनप्रतिघातश्चित्तचैत्तानां स्वेष्वालम्बनेषु ।

कः पुनर्विषयालम्बनयोर्विशेषः ? यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषयः । यच्चित्तचैत्तैर्गृह्यते तदालम्बनम् । कुतः[1] पुनः स्वस्मिन् विषये प्रवर्त्तमानमालम्बने वा प्रतिहन्यत इत्युच्यते ? तस्मात् परेणाप्रवृत्तेः ।

निपातो वाऽत्र प्रतिघातो या स्वविषये प्रवृत्तिः ।

तदिहावरणप्रतिघातेन दशानां सप्रतिघत्वं वेदितव्यम्; अन्योन्यावरणात् ।

जले प्रतिहन्यत इति । जले स्वविषये प्रवर्तत इत्यर्थः । *प्रायेण मनुष्याणा-मिति* । प्रायग्रहणं कैवर्तादिनिवृत्त्यर्थम् । *अस्ति नोभयत्रेति* । गर्भे नियतमृत्यूनाम् । *एतानाकारानिति* । एतान् प्रकारानित्यर्थः । *तितीला* वद्गुलयः । *मार्जारादीना-मिति* । आदिग्रहणेन चौरमनुष्यादीनां व्याघ्रादीनां च ग्रहणम् ।

यस्मिन् यस्य कारित्रं स तस्य विषय इति । कारित्रम्=पुरुषकारः । चक्षुःश्रोत्रादीनां रूपशब्दादिष्वालोचनश्रवणादि कारित्रम् । तच्च स्वचित्तचैत्तान् प्रत्याश्रयभावशक्तिविशेषलक्षणं वेदितव्यम् । *यच्चित्तचैत्तैर्गृह्यते* दण्डावस्तम्भनयोगेन *तदालम्बनं* रूपादि । तदेवं सति चित्तचैत्तानामेवालम्बनम् । विषयः पुनश्चक्षुरादीनामपि, न केवलं चित्तचैत्तानाम् । *तस्मात् परेणाप्रवृत्तेरिति* । यो हि लोके गतः परेण न प्रवर्तते स तत्र प्रतिहन्यते—काष्ठे, कुड्ये वा । तथा चक्षुरादि विषयात् परेण न कारित्रं करोति । विषय एव तु करोति । तस्मात् तत्र प्रतिहन्यत इत्युच्यते ।

निपातो वात्र प्रतिघात इति । विस्तरः—अत्र विषये निपतनं *निपातः या स्वविषये प्रवृत्तिः* । कारित्रमित्यर्थः ।

तदिहावरणप्रतिघातेनेति । विस्तरः—'सप्रतिघा दश' इत्यत्रावरणप्रतिघातेन ते दश धातवः सप्रतिघा अभिप्रेताः । तत्र विषयालम्बनप्रतिघाताभ्यां

---

१. कः—का० ।

ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आवरणप्रतिघातेनापि त इति चतुःकोटिकः । प्रथमा कोटिः—सप्त चित्तधातवो धर्मधातुप्रदेशश्च यः सम्प्रयुक्तः । द्वितीया—पञ्च विषयाः । तृतीया—पञ्चेन्द्रियाणि । चतुर्थी—धर्मधातुप्रदेशः सम्प्रयुक्तकवर्ज्यः ।

ये धर्मा विषयप्रतिघातेन सप्रतिघा आलम्बनप्रतिघातेनापि त इति पश्चात्पादकः ।

ये तावदालम्बनप्रतिघातेनापि ते स्युर्विषयप्रतिघातेनैव, नालम्बनप्रतिघातेन; पञ्चेन्द्रियाणि ।

"यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिघातः शक्यतेऽन्यैः[1] कर्तुम् ।
तत् सप्रतिघं ज्ञेयम्, विपर्ययादप्रतिघमिष्टम्" ॥

इति भदन्तकुमारलातः ।

उक्ताः सप्रतिघाः, अप्रतिघाश्च ॥

एषामष्टादशधातूनां कति कुशलाः ? कत्यकुशलाः ? कत्यव्याकृताः ?

अव्याकृता अष्टौ,

चित्तचैत्तानामपि सप्रतिघत्वप्रसङ्गात् *चतुःकोटिकः* प्रश्नः । चतुष्कोणः, चतुःप्रकार इत्यर्थः ।

पश्चात्पादक इति । यदि प्रश्नस्य पश्चाद्भागं गृहीत्वा विसर्जनायोत्तिष्ठते स पश्चात्पादकः । यदि पूर्वं भागं गृहीत्वा स पूर्वपादकः । *विषयप्रतिघातेनापि त इति* । चित्तचैत्ताः । ते हि विषयप्रतिघातेनालम्बनप्रतिघातेन च सप्रतिघाः । *पञ्चेन्द्रियाणि* नालम्बनप्रतिघातेन सप्रतिघानि; अनालम्बनत्वात् ।

यत्रोत्पित्सोर्मनस इति । विस्तरः—यत्राश्रय आलम्बने वा उत्पत्तुकामस्य मनसः *प्रतिघातो*ऽनुत्पत्तिः *शक्यतेऽन्यैः कर्तु*मन्तरावरणेन, *तदेव सप्रतिघम्*; तेनान्तरावरणलक्षणेन प्रतिघेन सप्रतिघत्वात् । स्वदेशे परस्योत्पत्तिप्रतिबन्धलक्षणेन प्रतिघातेन सप्रतिघत्वादित्यपरे । किं पुनस्तत् ? पञ्चेन्द्रियपञ्चविषयधातुस्वभावम् । *विपर्ययादप्रतिघमिष्टम्* । यत्रोत्पित्सोर्मनसः प्रतिघातो न शक्यते परैः कर्तुम् । यथा मनोधातोर्धर्मधातोश्च मनोविज्ञानोत्पत्तावन्तरावरणं न शक्यते परैः कर्तुम् । अतः सप्तचित्तधातुधर्मधातुस्वभावमप्रतिघमिति सिद्धम् ।

"अव्याकृता अष्टौ" इति । अव्याकृता एवाष्टावित्यवधारणम् ।

---

१. शक्यते परैः—का० ।

कतमे अष्टौ ? य एते सप्रतिघा दशोक्ताः,

त एवारूपशब्दकाः ॥ २९ ॥

पञ्चेन्द्रियाणि गन्धरसस्प्रष्टव्या धातवश्च—एतेऽष्टौ कुशलाकुशलभावेनाव्याकरणादव्याकृताः ।

विपाकं प्रत्यव्याकरणादित्यपरे । एवमनास्रवेऽपि प्रसङ्गः ॥ २९ ॥

त्रिधाऽन्ये,

अन्ये दश धातवः कुशलाकुशलाव्याकृताः ।

तत्र सप्त धातवोऽलोभादिसम्प्रयुक्ताः कुशलाः, लोभादिसम्प्रयुक्ता अकुशलाः, अन्ये अव्याकृताः ।

धर्मधातुरलोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः प्रतिसंख्यानिरोधश्च कुशलः, लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थोऽकुशलः, अन्योऽव्याकृतः ।

कुशलाकुशलभावेनाव्याकरणादव्याकृताः । ये कुशलाकुशलव्यतिरिक्तास्त एवाव्याकृता इहाभिप्रेताः । न तु कुशलाः; अकुशलाव्याकृताव्याकरणात् । नाप्यकुशलाः; कुशलाव्याकृताव्याकरणात् । कुशलाकुशलानां कुशलाकुशलभावेन व्याकृतत्वात् । संकेतरूढ्यपेक्षा हि शब्दप्रवृत्तिः ॥ २९ ॥

"त्रिधान्ये" इति । धातव इत्यधिकृतम् । त्रेधैवान्ये; नैकधा, न द्विधेत्यवधारणम् । *अलोभादिसम्प्रयुक्ताः कुशला* इति । विस्तरः—अलोभाद्वेषामोहह्रयपत्रपासम्प्रयुक्ताः सप्त चित्तधातवः कुशलाः । *लोभद्वेषमोहाह्रयनपत्राप्यसम्प्रयुक्ता अकुशलाः* । कुत्सिताश्छलिता गता अपक्रान्ता इति कुशलाः । प्रज्ञा वा कुश इव तीक्ष्णेति कुशः, तं लान्ति आददत इति कुशलाः । तद्विपरीता अकुशलाः । *अन्ये* त्वलोभादिलोभाद्यसम्प्रयुक्ता *अव्याकृताः* ।

धर्मधातुरिति । विस्तरः—*अलोभादिस्वभावो* योऽयमुक्तः । अलोभादिसम्प्रयुक्तो वेदनादिः । अलोभादिसमुत्थो विप्रयुक्तः प्राप्तिजात्यादिः, अविज्ञप्तिश्च । *प्रतिसंख्यानिरोधश्चा*पर इति चतुर्विधः *कुशलो* धर्मधातुः । *लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थोऽकुशलः* । *अन्योऽव्याकृतः* । यो नालोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः, नापि लोभादिस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थः, आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधः, तेषां च यथासम्भवं प्राप्तिजात्यादयः—एषोऽव्याकृतो धर्मधातुः ।

रूपशब्दधातू कुशलाकुशलचित्तसमुत्थौ कुशलाकुशलौ कायवाग्विज्ञप्ति-संगृहीतौ, तदन्याव्याकृतौ ।

उक्तः कुशलादिभावः ॥

एषामष्टादशधातूनां कति कामधात्वाप्ताः ? कति रूपधात्वाप्ताः ?

कामधात्वाप्ताः सर्वे

आप्ता अवियुक्ताः । **कामधातुप्रतिसंयुक्ता** इत्यर्थः ।

रूपे चतुर्दश ।

रूपधातौ **चतुर्दश** धातवः ।

विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः ॥ ३० ॥

तत्र हि **गन्धरसौ** न स्तः; तयोः [1]कवलीकाराहारत्वात्, तद्वीतरागाणां च तत्रोपपत्तेः । ततो **घ्राणजिह्वाविज्ञाने** अपि न स्तः; आलम्बनाभावात् ।

एवं तर्हि स्प्रष्टव्यधातोरपि तत्राभावप्रसङ्गः ? कवलीकाराहारत्वात् । यो नाहारस्वभावः स तत्रास्ति ।

गन्धरसयोरप्येष प्रसङ्गः ? नास्ति विनाऽभ्यवहारेण गन्धरसयोः परिभोगः । अस्ति तु स्प्रष्टव्यस्येन्द्रियाश्रयाधारप्रावरणभावेन ।

---

*तदन्यावव्याकृता*विति । ताभ्यां *कुशलाकुशलचित्तसमुत्थाभ्यां* रूपशब्दधातु-भ्यामन्यौ रूपशब्दधातू अव्याकृतचित्तसमुत्थौ कायवाग्विज्ञप्तिसंगृहीतौ विज्ञ-प्त्यसंगृहीतौ चाव्याकृतौ ।

"कामधात्वाप्ताः सर्वे" इति । कामधात्वाप्ताः सर्व एवेत्यवधार्यते; अष्टादश-धातुत्वमात्रसंग्रहात् । न तु प्रत्येकम्; साकल्यतः ।

तत आह—*"रूपे चतुर्दश"* इति । *तयोः कवलीकाराहारत्वा*दिति । तयो-र्गन्धरसयोः । गन्धोऽपि हि कवलीकाराहारः सूक्ष्मः । *तत्राभावप्रसङ्ग* इति । तत्र रूपधातौ स्प्रष्टव्यधातोरभावप्रसङ्गः; कवलीकाराहारत्वात् । "कवलीकार आहारः कामे त्र्यायतनात्मकः" (अभि० को० ३.२९) इति सिद्धान्तात् । *गन्धरसयोरप्येष प्रसङ्ग* इति । यौ नाहारस्वभावौ तौ तत्र स्यातामित्यर्थः । *अस्ति तु स्प्रष्टव्यस्ये*ति । किम् ? परिभोगः । *इन्द्रियाश्रया-भावेन, आधारभावेन, प्रावरणभावेन* च ।

---

१. कवडीकारा०—का० ।

तस्मादभ्यवहारवीतरागाणां गन्धरसौ तत्र निष्प्रयोजनौ, न तु स्प्रष्टव्यम् ।

अन्ये पुनराहुः—ध्यानसमापत्तिसन्निश्रयेणेह रूपाणि सन्दृश्यन्ते, शब्दाश्च श्रूयन्ते । प्रस्रब्धिसहगतेन स्प्रष्टव्यविशेषेण च कायोऽनुगृह्यते । अत एषामेव त्रयाणां ध्यानोपपत्तौ सम्भवः, न गन्धरसयोरिति ।

एवं तर्हि घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरभावप्रसङ्गः; निष्प्रयोजनत्वात् ? अस्ति प्रयोजनम्, ताभ्यां हि विनाऽऽश्रयशोभैव न स्यादिति व्यवहारश्च ? यद्येतत् प्रयोजनम्, अधिष्ठानमेवास्तु शोभार्थं वचनार्थं च, मा भूदिन्द्रियम् ।

नानिन्द्रियमधिष्ठानं सम्भवति, पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानवत् ?

अन्ये पुनराहुरिति भदन्त*श्रीलातः*[1] । *प्रस्रब्धिसहगतेनेति*। प्रस्रब्धिसहोत्पन्नेन कायकर्मण्यतासहगतेनेत्यर्थः ।

अत्राचार्यो भदन्त*श्रीलात*मतमनादृत्य *वैभाषिक*मतं सावकाशं दृष्ट्वा विनिश्चयमारभते—*एवं तर्हीति* । विस्तरः—*वैभाषिकै*रर्थत एतत् प्रतिज्ञातम्—'न स्तो रूपधातौ गन्धरसौ; निःप्रयोजनत्वात्, स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवत्' इति । तं पक्षमाचार्यो दूषयति—दुष्टोऽयं पक्षः; धर्मिविशेषविपर्ययापक्षालत्वात् । रूपधातौ गन्धरसाख्यो हि धर्मी विद्यमानस्वग्राहकोऽभिप्रेतः । तस्याविद्यमानस्वग्राहकत्वं प्राप्नोति, यथा हि स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयो निःप्रयोजनत्वेनाविद्यमानस्वग्राहको भवति तथा गन्धरसाख्योऽपि विषयः प्राप्नोति । स्फुटमप्यनुमानमस्ति येनैष धर्मिविशेषविपर्ययो व्यज्यते—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निःप्रयोजनविषयत्वात्, स्त्रीपुरुषेन्द्रियविषयवदिति ।

वैभाषिकदेशीयः कश्चित् प्रतिविधत्ते—*अस्ति प्रयोजनमिति* । विस्तरः—*ताभ्यां* घ्राणजिह्वेन्द्रियाभ्यां *विना शरीरशोभैव न स्यात्* । वाग्विज्ञप्तिश्च । अनेन दृष्टबाधेन प्रसङ्गं निवर्तयति । अनुमानं ह्यत्र दृष्टं बाधते । किं तदिति ? उच्यते—'स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये सप्रयोजनत्वाच्चक्षुरिन्द्रियवद्' इति । आचार्य आह—*यद्येतत्प्रयोजनमिति* । विस्तरः—*अधिष्ठानेनैवाश्रयशोभावचनं च भवति* नेन्द्रियेणेति सप्रयोजनत्वस्य हेतोरसिद्धतां दर्शयति ।

वैभाषिकदेशीय आह—*नानिन्द्रियमधिष्ठानमिति* । विस्तरः—न रूपधातौ सम्भवत्यनिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्; इन्द्रियाधिष्ठानत्वात्, *पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानवदिति* । एतेन सप्रयोजनत्वस्य सिद्धतां स्थापयति । आचार्य आह—

---

१. भदन्तश्रीलाभः—पाठा० ।

युक्तस्तदसम्भवः; निष्प्रयोजनत्वात् । घ्राणजिह्वाधिष्ठानं तु सप्रयोजनम् । अतोऽस्य विनाऽपीन्द्रियेण युक्तः सम्भवः ।

निष्प्रयोजनापीन्द्रियाभिनिर्वृत्तिर्भवति, यथा गर्भे नियतमृत्यूनाम् ।

स्यान्नाम निःप्रयोजना, न तु निर्हेतुका । कश्च हेतुरिन्द्रियोत्पत्तेः ? इन्द्रियसतृष्णस्य कर्मविशेषः । यश्च विषयाद् वितृष्णः, स नियतमिन्द्रियादपीति न तद्विषयवीतरागाणां घ्राणजिह्वेन्द्रिये सम्भवितुमर्हतः ।

पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्त्तते ? अशोभाकरत्वात् ।

युक्तस्तदसम्भव इति । विस्तरः—युक्तस्तत्र पुरुषेन्द्रियाधिष्ठानस्यासम्भवः, निःप्रयोजनत्वात् । *घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानं* त्वाश्रयशोभाभिव्याहारप्रयोजनत्वात् *सप्रयोजनम् । अतोऽस्य विनापीन्द्रियेण युक्तः सम्भवः* । साधनं त्वत्रोच्यते—'सम्भवति रूपधातावनिन्द्रियं घ्राणजिह्वेन्द्रियाधिष्ठानम्; सप्रयोजनत्वात्, चक्षुरिन्द्रियाधिष्ठानवद्' इति । अनेन तामेव सप्रयोजनत्वस्यासिद्धतां व्यवस्थापयति ।

एवमत्र सप्रयोजनत्ववादिनि *वैभाषिकदेशीये* कस्मिंश्चिन्निषिद्धे यदेतदादावुक्तम्—'एवं तर्हि घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरप्यभावप्रसङ्गः; निःप्रयोजनत्वात्' इति, तद्दूषणाभासतां दर्शयन्तो *वैभाषिका* आहुः—*निष्प्रयोजनापीति* । विस्तरः–*यथा गर्भे नियतमृत्यूनाम्* निष्प्रयोजनाभिनिर्वृत्तिः । न हि तेषां रूपदर्शनादिर्भवति । एवं रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिर्निष्प्रयोजनापि भविष्यतीति । तेन 'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निःप्रयोजनत्वात् पुरुषेन्द्रियवद्' इति निःप्रयोजनत्वमनैकान्तिकं प्रदर्श्यते ।

आचार्य आह—*स्यान्नाम निःप्रयोजनेति* । विस्तरः—भवेन्निःप्रयोजनेन्द्रियाभिनिर्वृत्तिः, न तु *निर्हेतुका*; संस्कृतानां सहेतुकत्वात् । *यश्च विषयाद्वितृष्णः स नियतमिन्द्रियादपीत्यनेन* हेत्वभावः प्रदर्श्यते । ततश्चैवं साधनमुच्यते—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये; निर्हेतुकत्वात्, निर्हेतुकांकुरवत्, पुरुषेन्द्रियवद्वा' । *पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तत* इत्याचार्य एव विकल्पं वाहयति । कोऽभिप्रायः ? यदि निःप्रयोजना हेतुमन्तरेणापि वा घ्राणजिह्वेन्द्रिययोरुत्पत्तिः पुरुषेन्द्रियमपि वा किं न निर्वर्तते । *वैभाषिकाणां* ह्ययं पक्षः—'सघ्राणजिह्वेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानः; रूपिप्राणित्वात्, कामावचरसत्त्वसन्तानवद्' इति । *आचार्यस्तु* 'पुरुषेन्द्रियमपि किं न निर्वर्तते' इत्यनेन तस्य पक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययं दर्शयति—अविद्यमानपुरुषेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानो धर्मी, तस्य विपर्ययो विद्यमानपुरुषेन्द्रियत्वमिति । *वैभाषिकाः* परिहरन्ति—*अशोभाकरत्वादिति* ।

कोशगतवस्तिगुह्यानां किं न शोभते[1] !

न च प्रयोजनवशादुत्पत्तिः, किं तर्हि ? स्वकारणोत्पद्यत्वाद्[2] । इत्यशोभाकरस्यापि स्यादेव सति हेतावुत्पत्तिः ।

सूत्रं तर्हि विरुध्यते—"अविकला अहीनेन्द्रियाः" इति ? यानि तत्रेन्द्रियाणि तैरविकला अहीनेन्द्रिया इति कोऽत्र विरोधः ! इतरथा हि पुरुषेन्द्रियस्यापि स्यात् प्रसङ्गः ।

एवं तु वर्णयन्ति—स्त एव तत्र घ्राणजिह्वेन्द्रिये, न तु गन्धरसौ । आत्मभावमुखेन हि षडायतने तृष्णासमुदाचारः, न विषयमुखेन ।

कथमिति न रूपधातौ पुरुषेन्द्रियमस्ति ? अशोभाकरत्वात्, काणकुण्ठत्ववत् । तदनुमानबाधनान्न विपर्येत्यस्माकमेषा प्रतिज्ञा; 'यदि दृष्टं न बाधते' इति नैयायिकसिद्धान्तादित्यभिप्रायः । आचार्य आह—*कोशगतवस्तिगुह्यानां किं न शोभते* । वस्तौ गुह्यं वस्तिगुह्यम् । वस्तिर्येन तत्पुरुषेन्द्रियं वेष्टितम् । गुह्यम्=पुरुषेन्द्रियम् । कोशो यत्र तद्वस्तिगुह्यं तिष्ठति । कोशगतं वस्तिगुह्यं येषां त इमे कोशगतवस्तिगुह्याः । तेषां किं न शोभते ! शोभत एवेत्यर्थः । अनेनाशोभाकरत्वमसिद्धं दर्शयति ।

*न च प्रयोजनवशादुत्पत्तिरि*ति । विस्तरः—*वैभाषिकै*रशोभाकरत्वादिति ब्रुवद्भिरर्थापत्त्यैतत् प्रतिज्ञातं भवति—प्रयोजनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियमिति । स च पक्षोऽनुमानबाधितः, धर्मिस्वरूपविपर्ययापक्षालत्वात् । कथमिति ? उच्यते—न प्रयोजनवशोत्पाद्यं पुरुषेन्द्रियम्; *स्वकारणोत्पाद्यत्वात्*, काणकुण्ठत्ववत् ।

वैभाषिका आहुः—*सूत्रं तर्हि विरुध्यत* इति । विस्तरः—योऽयम् 'अविद्यमानघ्राणजिह्वेन्द्रियो रूपधातुसत्त्वसन्तानः' इति पक्षः स सापक्षालः; प्राक्पक्षविरोधात् । तथा हि *भगवता* रूपावचराः सत्त्वाः—*"अविकला अहीनेन्द्रियाः"* इत्युक्ताः; काणकुण्ठत्वाभावत्वात् । अहीनेन्द्रियाः, चक्षुरादिभिरहीनत्वात् । आचार्य आह—*यानि तत्रे*ति । विस्तरः—यानि तत्र रूपधातौ घ्राणेन्द्रियादिरहितानि चक्षुरादीनि *तैरहीनेन्द्रिया* इति सूत्रार्थपरिग्रहादविरोधः ।

एवं तु वर्णयन्ति वैभाषिकाः—*स्त एवे*ति । विस्तरः—भवत एव तत्र रूपधातौ *घ्राणजिह्वेन्द्रिये, न तु गन्धरसौ । आत्मभावमुखेन हि* स्वसन्तानमुखेन *षडायतने* चक्षुरादिके *तृष्णासमुदाचारः* प्राणिनां प्रवर्तते । तदभिष्यन्दितं च कर्मेति सहेतुके रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये । ततश्च सहेतुकत्वात् स्त एव ते

---

१. शोभेत—का० । २. कारणवशाद्—का० ।

पुरुषेन्द्रिये तु मैथुनस्पर्शसुखेनेति ।

तस्मात् सिद्धमेतद्—रूपधात्वाप्ताश्चतुर्दश धातव इति ॥ ३० ॥

आरूप्याप्ता मनोधर्ममनोविज्ञानधातवः ।

रूपवीतरागाणां तत्रोपपत्तिः, अतोऽत्र दश रूपस्वभावा धातवस्तदाश्रयालम्बनाश्च पञ्च विज्ञानधातवो न सम्भवन्ति ॥

कति सास्रवाः ? कत्यनास्रवाः ? य एते मनोधर्ममनोविज्ञानधातव उक्ताः

सास्रवानास्रवा एते त्रयः;

ये मार्गसत्यासंस्कृतसंगृहीतास्तेऽनास्रवाः, अन्ये सास्रवाः ।

शेषास्तु सास्रवाः ॥ ३१ ॥

पञ्चदश धातवः शेषास्त्वेकान्तसास्रवाः ॥ ३१ ॥

रूपधातौ, सहेतुकाङ्कुरादिवदिति । अनेन च—'न स्तो रूपधातौ घ्राणजिह्वेन्द्रिये निर्हेतुकत्वाद्' इति यत्साधनमुक्तं तदसिद्धमिति प्रतिपादयन्ति । पुरुषेन्द्रिये तु *मैथुनस्पर्शसुखेन* । किम् ? *तृष्णासमुदाचार* इति प्रकृतम् । मैथुनस्पर्शवीतरागाश्च रूपावचराः सत्त्वाः । तस्मात् तत्र न तृष्णापूर्वकं कर्म भवति । तस्मादहेतुकत्वात् तत्र पुरुषेन्द्रियं नास्ति, निर्हेतुकाङ्कुरादिवदिति *सिद्धं रूपधातौ चतुर्दशैव धातव* इति ॥ ३० ॥

"*आरूप्याप्ताः*" इति । विस्तरः—"*मनोधर्ममनोविज्ञानधातवः*" एवारूप्याप्ता इत्यवधारणादन्ये धातवो न सन्तीत्युक्तं भवति । यस्माद् *रूपवीतरागाणां तत्रोपपत्तिरतो दश रूपस्वभावा धातवः* । चक्षुरादयः पञ्च रूपादयश्चापि पञ्च न सन्ति । *तदाश्रयालम्बनाश्च पञ्च विज्ञानधातवो न सन्तीति* । ते चक्षुरादयो रूपादयश्च यथाक्रममाश्रया आलम्बनानि च येषां त इमे तदाश्रयालम्बनाः । आश्रयाणां चक्षुरादीनामालम्बनानां च रूपादीनामभावात् तेऽपि चक्षुर्विज्ञानादिधातवस्तत्र न सन्ति ।

"*सास्रवानास्रवा एते त्रयः*" इति । एत एव त्रयः सास्रवानास्रवा इत्यवधारणम् ।

"*शेषास्तु सास्रवाः*" इति । किमर्थमिदमुच्यते, नन्वेत एव त्रयः सास्रवानास्रवा इत्यवधारणाच्छेषाः सास्रवा इति सिद्धम् ? न सिद्धम्; कथम् ? शेषा सास्रवा एव नास्रवा एव वा स्युरित्याशङ्का, तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—शेषा सास्रवा एवेति ॥ ३१ ॥

कति सवितर्काः सविचाराः ? कत्यवितर्का विचारमात्राः ? कत्यवितर्का अविचाराः ?

सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः ।

नित्यमेते वितर्कविचाराभ्यां संयुक्ताः । अवधारणार्थो हि-शब्दः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः,

मनोधातुः, धर्मधातुः, मनोविज्ञानधातुश्चान्त्याः । एते त्रयस्त्रिप्रकाराः । तत्र मनोधातुः, मनोविज्ञानधातुः, सम्प्रयुक्तश्च धर्मधातुरन्यत्र वितर्कविचाराभ्यां कामधातौ प्रथमे च ध्याने सवितर्काः सविचाराः । ध्यानान्तरेऽवितर्का विचारमात्राः । द्वितीयाद् ध्यानात् प्रभृत्याभवाग्रादवितर्का अविचाराः ।

सर्वश्चासम्प्रयुक्तो धर्मधातुर्ध्यानान्तरे च विचारः । वितर्कस्तु नित्यमवितर्को विचारमात्रः; द्वितीयवितर्काभावात्, विचारसम्प्रयोगाच्च ।

कामधातौ प्रथमे ध्याने विचार एषु त्रिप्रकारेषु नान्तर्भवति, स कथं

"सवितर्कविचारा हि पञ्च विज्ञानधातवः" इति । सवितर्कसविचारा एवेति *हिशब्दोऽवधारणे* ।

"अन्त्यास्त्रयस्त्रिप्रकाराः" इति । अन्त्या एव त्रिप्रकारा इत्यवधारणम् ।

*अन्यत्र वितर्कविचाराभ्या*मिति । वितर्कविचारौ सम्प्रयुक्तकधर्मधातुस्वभावौ, तयोरत्र ग्रहणप्रसङ्ग इति परिवर्ज्येते । वितर्को हि द्वितीयप्रकारान्तरेऽन्तर्भविष्यति । विचारोऽपि ध्यानान्तरजस्तृतीये प्रकारेऽन्तर्भवति । तदन्यस्तु त्रिष्वपि प्रकारेषु नान्तर्भवतीति वक्ष्यति । त एते मनोधात्वादयः सम्प्रयुक्तकधर्मधातुपर्यन्ताः *कामधातौ प्रथमे च ध्याने* ससामन्तके मौले *सवितर्काः सविचाराः*, वितर्कविचारसम्प्रयोगात् । अत एव *ध्यानान्तरेऽवितर्काः* वितर्काभावात् । *विचारमात्राः*, विचारसम्प्रयोगात् । अत एव *द्वितीयात् प्रभृति यावद्भवाग्रं* तयोरभावाद*वितर्का अविचाराः । सर्वश्चासम्प्रयुक्तो धर्मधातु*रिति यथासम्भवं त्रैधातुकरूपचित्तविप्रयुक्ता असंस्कृताश्च । *ध्यानान्तरे च विचारोऽ*वितर्को वितर्काभावात् । *अविचारो* द्वितीयविचाराभावात् ।

विचार एषु त्रिषु प्रकारेषु नान्तर्भवतीति । कामधातुप्रथमध्यानभूमिको विचारः प्रथमे तावत् प्रकारे नान्तर्भवति—सवितर्कः सविचार इति । स हि सवितर्कः सम्भवति, न तु सविचारः; विचारासम्प्रयोगात । द्वितीयेऽपि नान्त-

वक्तव्यः ? अविचारो वितर्कमात्रः; द्वितीयविचाराभावात्, वितर्कसम्प्रयोगाच्च। अत एवोच्यते—"स्युः सवितर्कसविचारायां भूमौ धर्माश्चतुःप्रकाराः—सवितर्काः सविचारा विचारवितर्कवर्ज्याः सम्प्रयुक्ताः, अवितर्को विचारमात्रो वितर्कः; अवितर्का अविचारा असम्प्रयुक्ताः, अविचारो वितर्कमात्रो विचारः" इति।

शेषा उभयवर्जिताः ॥ ३२ ॥

दश रूपिणो धातवः **शेषा** नित्यमवितर्का अविचाराः; असम्प्रयोगित्वात् ।३२॥

यदि पञ्च विज्ञानकायाः सवितर्काः सविचाराः, कथमविकल्पका इत्युच्यन्ते ?

निरूपणानुस्मरणविकल्पेनाविकल्पकाः :

त्रिविधः किल विकल्पः—स्वभाव–अभिनिरूपण–अनुस्मरणविकल्पः। तदेषां स्वभावविकल्पोऽस्ति, नेतरौ। तस्मादविकल्पका इत्युच्यन्ते। यथा—

भवति—अवितर्को विचारमात्र इति; वितर्कसंप्रयोगाद् द्वितीयविचाराभावाच्च। तृतीयेऽपि नान्तर्भवति—अवितर्कोऽविचार इति। स हि यद्यप्यविचारो द्वितीयविचाराभावात्; न त्ववितर्को वितर्कसंप्रयोगात्। स कथं *वक्तव्यः?* इत्यत आह—*अविचारो वितर्कमात्र* इति। *द्वितीयविचाराभावादविचारः*। *वितर्कसंप्रयोगाद्* वितर्कमात्रः। *अत एवेति*। यस्मात् सवितर्कसविचाराणां भूमौ विचार एव चतुर्थप्रकारो भवति। *अविचारो वितर्कमात्र* इति।

शेषा उभयवर्जिताः इति। *शेषा* दशरूपिणो धातव उक्ताः। तेऽवितर्का विचारमात्रा वा अवितर्का अविचाराः स्युरित्याशङ्कायामवधार्य तदुभयवर्जिता एव, शेषा अवितर्का अविचारा एवेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कथम् *अविकल्पका इत्युच्यन्त* इति। "चक्षुर्विज्ञानसंसर्गी नीलं विजानाति नो तु नीलम्" इति वचनात्। *त्रिविधः किल विकल्प* इति। किलशब्दः परमतद्योतनार्थः। स्वाभिप्रायस्तु—चेतनाप्रज्ञाविशेष एव वितर्क इति, न स्वभावविकल्पोऽन्यो धर्मोऽस्तीति। तथा ह्यनेन पञ्चस्कन्धके उक्तम्—"वितर्कः कतमः? पर्येषको मनोजल्पश्चेतनाप्रज्ञाविशेषो या चित्तस्यौदारिकता। विचारः कतमः? प्रत्यवेक्षको मनोजल्पः, तथैव या चित्तस्य सूक्ष्मता अनभ्यूहावस्थायां चेतना, अभ्यूहावस्थायां प्रज्ञेति व्यवस्थाप्यते"। *तदेषां स्वभावविकल्पोऽस्ती*ति। तदिति वाक्योपन्यासे निपातः, तस्मादर्थे वा। स्वभावेनैव विकल्प औदारिकलक्षणत्वात्। *स्वभावविकल्पो वितर्कः*। स एषां पञ्चानां विज्ञानकायानां सम्प्रयोगतोऽस्ति। तस्मात् सविकल्पा उक्ताः। नेतरावभिनिरूपणानुस्मरणविकल्पावेषां

एकपादकोऽश्वोऽपादक इति। तत्र स्वभावविकल्पो वितर्कः। स चैत्तेषु पश्चान्निर्देक्ष्यते।

इतरौ पुनः किंस्वभावौ ? यथाक्रमम्—

तौ प्रज्ञा मानसी व्यग्रा स्मृतिः सर्वैव मानसी ॥ ३३ ॥

मनोविज्ञानसम्प्रयुक्ता **प्रज्ञा मानसी**त्युच्यते। असमाहिता **व्यग्रे**त्युच्यते। सा ह्यभिनिरूपणाविकल्पः। **मानस्येव सर्वा स्मृतिः**—समाहिता चासमाहिता च अनुस्मरणविकल्पः ॥ ३३ ॥

कति सालम्बनाः, कत्यनालम्बनाः ?

सप्त सालम्बनाश्चित्तधातवः,

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायमनोविज्ञानधातवः, मनोधातुश्च—एते **सप्त चित्तधातवः सालम्बनाः** विषयग्रहणात्।

अर्धं च धर्मतः।

सालम्बनं यच्चैतसिकस्वभावम्। शेषा दश रूपिणो धातवो धर्मधातुप्रदेशश्चासम्प्रयुक्तकोऽनालम्बना इति सिद्धम्।

स्तः। *तस्मादविकल्पा उच्यन्ते। यथैकपादकोऽश्वोऽपादक* इति। पादत्रये छिन्न एकस्मिन्नपि पादे सत्यपादक इत्युच्यते। तद्वदेकविकल्पा अविकल्पका इति।

सा ह्यभिनिरूपणाविकल्प इति। सा मानस्यसमाहिता *प्रज्ञा* श्रुत-चिन्तामयी, उपपत्तिप्रतिलम्भिका च। सा हि मनसि भवा *मानसी*। *व्यग्रा* विविधाग्रा व्यग्रा, विविधालम्बनेत्यर्थः। विगतप्रधाना वा। मुहुर्मुहुरालम्बनान्तराश्रयणाद् व्यग्रा। कस्मादभिनिरूपणाविकल्प इत्युच्यते ? तत्र तत्रालम्बने नामापेक्षयाभिप्रवृत्तेः, रूपं वेदना अनित्यं दुःखमित्याद्यभिनिरूपणाच्च। समाहिता तु भावनामयी नामानपेक्ष्यालम्बने प्रवर्तत इति नैषाभिनिरूपणाविकल्प इत्युच्यते। *मानस्येव सर्वा स्मृति*रिति। समाहिता च, असमाहिता च। सा किल नामानपेक्षानुभूतार्थमात्रालम्बना प्रवर्तते; "स्मृतिः कतमा ? चेतसोऽभिलाषः" इति लक्षणात्। पञ्चविज्ञानकायसम्प्रयुक्ता तु नानुभूतार्थाभिलाषप्रवृत्तेति नानुस्मरणविकल्प इतीष्यते ॥ ३३ ॥

"सप्त सालम्बनाः" इति। उभयावधारणम्। सप्तेव सालम्बनाः, सालम्बना एव च सप्तेति।

*"अर्धं च धर्मतः" सालम्बनमि*ति। उक्तव्यतिरेकेणेदमुच्यते। अत्राप्युभया-

कत्युपात्ताः ? कत्यनुपात्ताः ?

नवानुपात्ताः,

कतमे नव ? ये सप्त सालम्बना उक्ताः अष्टमस्यार्धेन सार्धम् ।

ते चाष्टौ शब्दश्च,

इमे ते नवानुपात्ताः—सप्त चित्तधातवः, धर्मधातुः, शब्दधातुश्च ।

अन्ये नव द्विधा ॥ ३४ ॥

उपात्ताः, अनुपात्ताश्च । तत्र चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायाः प्रत्युत्पन्नाः उपात्ताः; अतीतानागताः अनुपात्ताः । रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवः प्रत्युत्पन्ना इन्द्रियाविनिर्भागिणः उपात्ताः; अन्येऽनुपात्ताः । तद्यथा—मूलवर्जेषु केशरोमनखदन्तेषु विण्मूत्रखेटसिङ्घाणकशोणितादिषु भूम्युदकादिषु च ।

उपात्तमिति कोऽर्थः ? यच्चित्तचैत्तैरधिष्ठानभावेनोपगृहीतम्; अनुग्रहोपघाताभ्यामन्योन्यानुविधानात् । यल्लोके 'सचेतनम्' इत्युच्यते ॥ ३४ ॥

वधारणम्—धर्मार्धमेव सालम्बनम्, सालम्बनमेव च धर्मार्धमिति । यस्माच्च सप्तैव सालम्बना धर्मार्धं चैव सालम्बनमित्यवधारणमस्ति, तस्माच्छेषा दश रूपिणो धातवो धर्मधातुप्रदेशश्चासम्प्रयुक्तोऽनालम्बना इति सिद्धमित्युक्तम् । तथा ह्यनवधारण ह्ययमर्थो न सिध्येत् ।

"नवानुपात्ताः" इति । नवानुपात्ता एवेत्यवधारणम् ।

"ते चाष्टौ" इति । ते च सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्च यस्यार्धं सालम्बनमुक्तम् । *अष्टमस्यार्धेन सार्धमि*ति । सहेति यावत् । अष्टग्रहणं सकलधर्मधातुग्रहणार्थम् । मा धर्मधात्वर्धग्रहणं विज्ञायीति । ते चाष्टौ शब्दश्चापर इति नवानुपात्ता इत्युक्ताः ।

"अन्ये नव द्विधा" इति । चक्षुरादयः पञ्च, शब्दवर्ज्याश्च रूपादयश्चत्वार इति नव ते द्विधैव । उपात्तानुपात्ता इत्यर्थः । न तूपात्ता एवेति । एतदर्थं च 'अन्ये नव द्विधा' इति पुनः सूत्रितम् ।

*अनुग्रहोपघाताभ्यामन्योन्यानुविधाना*दिति । चक्षुर्धात्वादीनामनुग्रहोपघाताभ्यामञ्जनादिपाणिघातादिलक्षणाभ्यां चित्तचैत्तानामनुग्रहोपघातौ भवतः । चित्तचैत्तानां चानुग्रहोपघाताभ्यां सौमनस्यदौर्मनस्यलक्षणाभ्यां चक्षुर्धात्वादीनामनुग्रहोपघातौ भवतः । अतस्ते *चित्तचैत्तैरधिष्ठानभावेनोपगृहीता* उच्यन्ते । स्वीकृता इत्यर्थः । *यल्लोके सचेतन*मिति । सजीवमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कति धातवो भूतस्वभावाः ? कति भौतिकाः ?

स्प्रष्टव्यं द्विविधं,

भूतानि, भौतिकं च। तत्र भूतानि चत्वारि। भौतिकं श्लक्ष्णत्वादि सप्तविधम्; भूतेषु भवत्वात्।

शेषा रूपिणो नव भौतिकाः।

पञ्चेन्द्रियधातवश्च, चत्वारो विषयाः—एते नव धातवो भौतिका एव।

धर्मधात्वेकदेशश्च

अविज्ञप्तिसंज्ञको भौतिकः, शेषाः सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्चाविज्ञप्तिवर्ज्यो नोभयथा। "भूतमात्रं दशायतनानि" ( ) इति भदन्तबुद्धदेवः। तच्च नैवम्; भूतानां चतुष्कखक्खटादिलक्षणावधारणात्[1] सूत्रे तेषां स्प्रष्टव्यत्वात्। न हि काठिन्यादीनि चक्षुरादिभिर्गृह्यन्ते, नापि वर्णादयः कायेन्द्रियेण।

"स्प्रष्टव्यं द्विविधम्" इति। उभयावधारणम्—स्प्रष्टव्यमेव द्विविधम्, द्विविधमेव स्प्रष्टव्यमिति।

"शेषा रूपिणो नव भौतिकाः" भौतिक इत्यत्राप्युभयावधारणम्। *"धर्मधात्वेकदेशश्च"* भौतिक इत्यत्राप्युभयावधारणम्। यस्माच्चैत उभयावधारितास्तस्माच्छेषाः *सप्त चित्तधातवो धर्मधातुश्चाविज्ञप्तिवर्ज्यो नोभयथे*ति सिद्धम्।

*भूतानां चतुष्कखक्खटादिलक्षणावधारणा*दिति। चतुष्कावधारणात् पृथिव्यप्तेजोवायुधातवः स्प्रष्टव्यधातौ चत्वारि भूतानि। श्लक्ष्णत्वादयस्तत्र चक्षुरादयश्च न भूतानि। खक्खटादिलक्षणावधारणाच्च पृथिव्यप्तेजोवायुधातुष्वन्ये धर्माश्चक्षुरादयो नान्तर्भावं गच्छन्ति। कथम् ? चत्वारि महाभूतानि—पृथिवीधातुः, अब्धातुः, तेजोधातुः, वायुधातुः। पृथिवीधातुः कतमः ? खक्खटत्वमिति विस्तरः। *तेषां च स्प्रष्टव्यत्वा*दिति। तेषां च खक्खटत्वादीनां स्प्रष्टव्यत्वात्। यस्मात् तानि स्प्रष्टव्यानि; वर्णादयस्तु द्रष्टव्याः, श्रोतव्याः, घ्रातव्याः, स्वादयितव्याः। कथं गम्यते स्प्रष्टव्यानि तानि ? इत्यत आह—*न हि काठिन्यादीनि चक्षुरादिभिर्गृह्यन्ते*। किं तर्हि ? कायेन्द्रियेणैवेत्यतोऽवगम्यते—स्प्रष्टव्यानि तानीति। स्यान्मतम्—तेऽपि वर्णादयः स्प्रष्टव्याः ? इत्यत आह—*नापि वर्णादयः कायेन्द्रियेण*। किम् ? गृह्यन्त इति प्रकृतम्।

---

१. चतुष्ख०—का०।

उक्तं च सूत्रे "चक्षुर्भिक्षो आध्यात्मिकमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपप्रसादो रूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम्। एवं यावत् कायः। रूपाणि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूपि सनिदर्शनं सप्रतिघम्। शब्दो भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम्। एवं गन्धरसाः। स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनं चत्वारि महाभूतानि चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघम्" (　　　　) इति। स्प्रष्टव्यायतनैकदेशेनैव भूतानां संग्रहाच्छेषं न भूतानीति स्पष्टमादर्शितम्।

यत् तर्हि सूत्रे उक्तम्—"यच्चक्षुषि मांसपिण्डे खक्खटं खरगतम्" (　　　　) इति? तेनाविनिर्भागवर्त्तिनो मांसपिण्डस्यैष उपदेशः।

"षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" इति गर्भावक्रान्तौ मौलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थम्; पुनः षट्स्पर्शायतनवचनात्। चैत्ताभावप्रसङ्गाच्च।

उक्तं च सूत्र इति विस्तरः। अपरस्मिन्नपि सूत्रे स्पष्टमादर्शितम्। कथमिति विस्तरेण यावदिदमुक्तम्। *स्प्रष्टव्यानि भिक्षो बाह्यमायतनम्। चत्वारि महाभूतानि चत्वारि महाभूतान्युपादायरूप्यनिदर्शनं सप्रतिघमिति*। शेषं चक्षुराद्यायतनं न भूतानीति स्पष्टमादर्शितम्।

यत्तर्हि सूत्र उक्तमिति। विस्तरः—*यच्चक्षुषि मांसपिण्डे खक्खटं खरगतम्*, खरप्रकार इत्यर्थः। चक्षुरिन्द्रियं खक्खटस्वभावमिति मत्वा चोदयन्ति—*तेनाविनिर्भागवर्तिनो मांसपिण्डस्यैष उपदेश* इति। तेन चक्षुरिन्द्रियेणाविनिर्भागवर्तिनोऽधिष्ठानस्यैतद् वचनम्। भवति हि चक्षुरधिष्ठानेऽपि चक्षुरुपचारः। अत एव मांसपिण्ड इति ग्रहणम्। अन्यथा चक्षुषीत्येवावक्ष्यत् यदीन्द्रियमेवेष्यते।

षड्धातुरयं भिक्षो पुरुष इति विस्तरः। *गर्भावक्रान्तिसूत्रे* कललाद्यवस्थायामिति भूतमात्रोपदेशान्न भौतिकमस्तीति चोद्यमाशङ्क्याह—*मूलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थमिति*। मूलस्य सत्त्वद्रव्यस्य सन्दर्शनार्थमेव। पृथिवीधात्वादयश्चत्वारो मूलसत्त्वम्; पञ्चानां चक्षुरादीनां स्पर्शायतनानां तत उत्पत्तेः। मनोधातुरपि मूलसत्त्वम्; मनःस्पर्शायतनस्य तत उत्पत्तेः। अथ वा—चतुर्णां पृथिवीधात्वादीनामुपादायरूपाश्रयत्वात्, विज्ञानधातोश्च चैतसिकानामाश्रयत्वात् त एव मूलसत्त्वम्।

कथं गम्यते? *पुनः षट्स्पर्शायतनवचनात्*। तत्रैव सूत्रे पश्चादुक्तम्—"षट् स्पर्शायतनानि" इति। चक्षुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति। अतो

न च युक्त—'चित्तमेव चैत्ता:' इत्यभ्युपपत्तुम्[1]; "संज्ञा च वेदना च चैतसिक एष धर्मश्रितान्वयाच्चित्तनिश्रित:" (   ) इति सूत्रवचनात्[2], सरागचित्तादिवचनाच्च। तस्माद् यथोक्तं धातूनां भूतभौतिकत्वम् ॥

कति सञ्चिताः ? कत्यसञ्चिताः ?

सञ्चिता दश रूपिणः ॥ ३५ ॥

विज्ञायते—मूलसत्त्वद्रव्यसन्दर्शनार्थत्वात् 'षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः' इति वचनम्, न तु भूतमात्रत्वादिति। ननु च यथा विज्ञानधातोरव्यतिरिक्तमपि मनःस्पर्शायतनं पुनरुच्यते, एवं चक्षुरादीन्यपि चतुर्धात्वव्यतिरिक्तानि पुनरुच्येरन्निति, अतो न पुनः षट्स्पर्शायतनवचनेन तद्व्यतिरिक्तभौतिकास्तित्वसिद्धिः ? नैतदेवम्; यदि हि पृथिवीधात्वादय एव स्पर्शायतनान्यभविष्यन्, भूतान्येव स्पर्शायतनानीत्येवावक्ष्यत्। न त्वेवम्, किं तर्हि ? चक्षुःस्पर्शायतनं यावन्मनःस्पर्शायतनमिति। अतोऽवगम्यते—पृथिवीधात्वादिव्यतिरिक्तानि चक्षुरादीनीति। विज्ञानधातुस्तु चक्षुरादिस्पर्शायतनवचनानुषङ्गेण पुनरुच्यते। स्पर्शायतनमिति कोऽर्थः ? स्पर्शस्य चैतसिकस्याश्रय इत्यर्थः।

*चैत्ताभावप्रसङ्गाच्चे*ति। यदि "षड्धातुरयं भिक्षो पुरुषः" इति यथाभूतमेव द्रव्याणि गृह्येरन्, नान्यानि तदाश्रितानि द्रव्याणि, तेनैतत् प्राप्तम्। विज्ञानधातुमात्रग्रहणादत्र चैतसिकानां तदाश्रितानामग्रहणप्रसङ्गः। इष्टत्वाददोष इति चेत् ? न; सापक्षालत्वादस्य पक्षस्य। सापक्षालो ह्ययं पक्षः—'चित्तविशेषा एव चैतसिकाः' इति; स्वसिद्धान्तविरोधात्।

तेनाह—*न च युक्तं चित्तमेव चैत्ता इत्यभ्युपपत्तुम्*। कस्मात् ? *संज्ञा च वेदना च चैतसिक एष धर्मश्चित्तनिश्रित* इति सूत्रवचनात्। साधनं चात्रोपतिष्ठते—'चित्तादर्थान्तरभूते संज्ञावेदने; स्कन्धदेशनायां पृथग्देशितत्वात्, रूपस्कन्धवद्' इति। अथ वा—'स्वाश्रयादर्थान्तरभूते संज्ञावेदने, तदाश्रितत्वात्, यत् स्वाश्रयाश्रितं तत् स्वाश्रयादर्थान्तरभूतम्, तद्यथा कुड्याश्रितं चित्रम्'।

*सरागादिचित्तवचनाच्चे*ति। "सरागं चित्तं सरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति। विगतरागं चित्तं विगतरागं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति। सद्वेषं चित्तं सद्वेषं चित्तमिति यथाभूतं प्रजानाति" इति (   ) विस्तरः। अत्र साधनम्—'सरागं चित्तमिति चित्तरागयोः परस्परतोऽर्थान्तरत्वम्; सहयोगनिर्दिष्टत्वात्, सपुत्रश्चैत्र इति सहयोगनिर्दिष्टचैत्रपुत्रवद्' इति ॥

---

१. ०भ्युपेतुम्—का०। २. सूत्रे वचनात्—का०।

पञ्चेन्द्रियधातवः, पञ्च विषयाः—**सञ्चिताः**। परमाणुसङ्घातत्वात्। शेषा न सञ्चिता इति सिद्धं भवति ॥ ३५ ॥

अष्टादशानां धातूनां कश्छिनत्ति, कश्छिद्यते, को दहति, को दह्यते, कस्तुलयति, कस्तुल्यते ?

छिनत्ति च्छिद्यते चैव बाह्यं धातुचतुष्टयम्।

रूपगन्धरसस्प्रष्टव्याख्यं परशुदार्वादिसंज्ञकम्।

छेदो नाम क एष धर्मः ? सम्बन्धोत्पादिनः सङ्घातस्रोतसो विभक्तोत्पादनम्। न कायेन्द्रियादीनि छिद्यन्ते; निरवशेषाङ्गच्छेदे तदद्वैधीकरणात्। न हीन्द्रियाणि द्विधा भवन्ति; छिन्नस्याङ्गस्य निरिन्द्रियत्वात्।

"सञ्चिता दश" इति। परमाणुसञ्चयस्वभावा दशैवेत्यर्थः। अन्ये तु धातवोऽस्मादवधारणान्न सञ्चिता इति सिद्धम् ॥ ३५ ॥

तुलयतीति कस्य धातोरेतद्रूपम्, तथा हि "तुल उन्माने" (मा० धा० चु० ५४) इत्यस्य धातोस्तोलयतीति रूपं भवति ? नैष दोषः; तुलां करोति तुलयतीति प्रातिपदिकधातोरेतद्रूपमिष्यते। कर्मणि च तुल्य इति रूपं भवति।

"बाह्यं धातुचतुष्टयम्" इति। रूपादिकं शब्दवर्ज्यम्। *परशुदार्वादिसंज्ञकमिति*। परश्वादिसंज्ञकम्।

"छिनत्ति" दार्वादिसंज्ञकम्। *"छिद्यते"* सम्भवं प्रत्येवमुच्यते। कदाचित् परश्वादिसंज्ञकं छिद्यते, दार्वादिसंज्ञकमपि छिनत्ति।

सम्बन्धोत्पादिन इति विस्तरः। सम्बन्धेनाविभागेनोत्पत्तुं शीलमस्येति सम्बन्धोत्पादि। *सङ्घातस्रोतः*। रूपादिसङ्घातसन्तान इत्यर्थः। तस्य *विभक्तोत्पादनं* विभक्तजननं *यत् स छेदः*। क्षणिकानां हि भावानां विनापि परश्वादिना छेदो भवत्येव। सन्ताननिरोधस्तु परश्वादिनेति परश्वादिकं छिनत्तीत्युच्यते। कारणसामग्रीविशेषवशाद्धि कार्यविशेषोत्पत्तिर्भवति। तत्र धातुचतुष्टयमेव छिनत्ति छिद्यते चेत्यवधार्यते। तथावधारणाच्चान्ये धातवो नोभयथेति सिद्धम्। अत एव चाह—*न कायेन्द्रियादीनि छिद्यन्त* इति। विस्तरः—अत्र न चक्षुरिन्द्रियादीनीति वक्तव्ये कस्मात् कायेन्द्रियादीनीति वचनम् ? यस्मात् कायेन्द्रिये परिस्फुटश्छेदो भवति, यदि भवेदित्यतः कायेन्द्रियपुरःसराणीन्द्रियाणि कथ्यन्ते। *निरवशेषाङ्गच्छेदे* सर्वाङ्गप्रत्यङ्गच्छेदे। *तदद्वैधीकरणात्* तेषां कायेन्द्रियादीनामद्वैधीकरणात्। कथं पुनर्गम्यते तदद्वैधीकरणमिति ? अतः पुनराह—*न हीन्द्रियाणि द्विधा भवन्ति*। *छिन्नस्याङ्गस्य* कायादपगतस्य *निरिन्द्रियत्वात्*। इदमपि कथं गम्यते—निरिन्द्रियं तदङ्गं यच्छिन्नं कायादपगत-

न चापि च्छिन्दन्ति; मणिप्रभावदच्छत्वात् ।

यथा च्छिनत्ति च्छिद्यते चैव बाह्यं धातुचतुष्टयम्,

दह्यते तुलयत्येवं,

तदेव **दह्यते,** तदेव **तुलयति** । नेन्द्रियाणि; अच्छत्वात्, मणिप्रभावत् । न शब्दः; उच्छेदित्वात् ।

विवादो दग्धृतुल्ययोः ॥ ३६ ॥

केचिदाहुः—तदेव धातुचतुष्टयं दाहकं तुल्यं च । **केचिदाहुः**—तेजोधातुरेव दग्धा गुरुत्वमेव च तुल्यमिति ॥ ३६ ॥

मिति ? यस्मात् तत्प्रतीत्य स्प्रष्टव्यादिकं च कायादिविज्ञानानुपपत्तिः । कथं तर्हि छिन्नेन पुनर्लग्नेन नासिकाग्रेण कायविज्ञानोत्पत्तिः ? नासिकामूलसम्बन्धेन पुनः कायेन्द्रियोत्पत्तेरदोषः । कथमिह गृहगोधिकादीनां पुच्छानि छिन्नानि स्पन्दन्ते, यदि तत्र कायेन्द्रियं नास्ति ? वायुधातोरेष विकारः, नैतत् कायेन्द्रियस्य कर्मेत्यवगन्तव्यम् । *न चापि छिन्दन्ति मणिप्रभावदच्छत्वात्* । यथा मणिप्रभा न छिनत्ति; अच्छत्वात्, तद्वदिन्द्रियाणि ।

"दह्यते तुलयत्येवम्" इति । एवम्—शब्देन तदेव बाह्यं धातुचतुष्टयं तथात्वेन प्रदर्श्यते । काष्ठादीनामग्निकृतो विकारः=दाहः । स चेन्द्रियाणां न भवति; मणिप्रभावदच्छत्वात् । न हि तानि काष्ठादिवच्चर्मादिवद्वा विक्रियन्ते । किं तर्हि ? तत्सम्बन्धात् प्रवाहच्छेदो भवति । तुलादिभूतं च तदेव धातुचतुष्टयं तुलयति, नेन्द्रियाणि; तथैवाच्छत्वात् । अमूर्तानां तु धातूनाममूर्तत्वादेव छेदाद्यसम्भव इति तेषां छेदादि न चिन्त्यते । *न शब्द उच्छेदित्वा*दिति । किम् ? छिनत्ति छिद्यते, दह्यते तुलयति वा; अप्रवाहवर्तित्वात् ।

"विवादो दग्धृतुल्ययोः" इति । उत्तरत्रापीदमनुवर्तते—न शब्द उच्छेदित्वादिति । तदेव *धातुचतुष्टयं दाहकं तुल्यं* चेति । अग्निक्षारादि दाहकम्; समस्तस्यात्र धातुचतुष्टयस्य भस्मादिविकारहेतुत्वात् । लवणादि तुल्यम् । तत्रापि समस्तस्य तुलावनतिहेतुत्वादित्येकेषामभिप्रायः ।

तेजोधातुरेव दग्धा गुरुत्वमेव च तुल्यमिति । तेजोधातुरेवाग्निज्वालादिगत उद्भूतवृत्तिर्दहति; पृथिवीधात्वादीनामुद्भूतस्ववृत्तित्वेऽप्यदाहकत्वदर्शनात् । गुरुत्वमेव चोपादायरूपमुद्भूतवृत्ति तुल्यते; आतपादिषु लघुद्रव्येषु रूपादीनामुद्भूतवृत्तित्वेऽप्यतुल्यत्वदर्शनात् ॥ ३६ ॥

कति विपाकजाः धातवः ? कत्यौपचयिकाः ? कति नैःष्यन्दिकाः ? कति द्रव्ययुक्ताः ? कति क्षणिकाः ? आह—

विपाकजौपचयिकाः पञ्चाध्यात्मम्,

अध्यात्मं तावत् पञ्च धातवः चक्षुरादयो **विपाकजाश्चौपचयिकाश्च** । नैःष्यन्दिका न सन्ति; तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावात् ।

तत्र विपाकहेतोर्जाताः विपाकजाः । मध्यपदलोपात् गोरथवत् । फलकालप्राप्तं वा कर्म 'विपाकः' इत्युच्यते, विपच्यत इति कृत्वा, तस्माज्जाता विपाकजाः । फलं तु विपक्तिरेवेति विपाकः । भवतु वा[1] हेतौ[1] फलोपचारः, यथा फले हेतूपचारः—"षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्म वेदितव्यम्" (
) इति ।

"पञ्चाध्यात्मम्" इति । पञ्च-ग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम् । अध्यात्मग्रहणं रूपादिनिवृत्त्यर्थम् ।

विपाकजौपचयिकाः एव पञ्चाध्यात्मिका न *नैष्यन्दिका* इत्यवधारणम् । कस्मात् ? *तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावात्* । विपाकजा औपचयिकाश्च यद्यपि नैष्यन्दिका भवन्ति, "निष्यन्दो हेतुसदृशः" (अभि० को २.५८) इति कृत्वा । ते तु विपाकजौपचयिकत्वेनैव संगृहीतत्वान्न नैष्यन्दिका इति गृह्यन्ते । ये तु स्वहेतुसदृशा न च विपाकजा न चौपचयिकाः, त इह नैष्यन्दिका अभिप्रेताः । न चैवंविधाश्चक्षुरादयो भवन्ति, किं तर्हि ? विपाकजा वा औपचयिका वा भवन्तीत्यत एवमुच्यते—तद्व्यतिरिक्तनिष्यन्दाभावादिति । कथं पुनर्ज्ञायते—नैष्यन्दिकास्ते न सन्तीति ? मृतस्याननुवृत्तेः । न हि रूपादिवन्मृतस्य चक्षुर्धात्वादयोऽनुवर्त्तन्ते ।

विपाकहेतोर्जाता इति । विपाकस्य फलस्य हेतुर्विपाकहेतुः, विपाकहेतोर्जाता विपाकजाः । *मध्यपदलोपाद्*धेतुशब्दलोपात् । *गोरथवत्* । यथा गोभिर्युक्तो रथो गोरथ इति । *फलकालप्राप्तं वा कर्मे*ति । विपाकफलोत्पत्त्यनन्तरक्षणावस्थमित्यर्थः । *विपच्यत इति विपाकः* । कर्मकर्तरि घञ् । विपाकाज्जाता विपाकजाः । *फलं तु विपक्तिरेवेति विपाक* इति भावे घञ् । *भवतु वा हेतौ फलोपचार* इति । विस्तरः—अविपाकस्वभावोऽपि कर्मलक्षणो हेतुर्विपाक इत्युच्यते; तदुत्पादकत्वात् । *यथा फले हेतूपचार* इति । विस्तरः—*षडिमानि स्पर्शायतनानि* चक्षुरादीनि *पौराणं कर्म* । पुराणे जन्मनि भवं पुराणमेव वा पौराणं कर्म । तानि

१–१. फलहेतौ—का० ।

आहारसंस्कारस्वप्नसमाधिविशेषैरुपचिता औपचयिकाः। ब्रह्मचर्येण चेत्येके। अनुपघातमात्रं तु तेन स्यात्, नोपचयः । विपाकसन्तानस्योपचयसन्तानः प्रतिप्राकार इवारक्षा ।

शब्द औपचयिको नैःष्यन्दिकश्चास्ति ।

विपाकजः ।

न शब्दः,

किं कारणम् ? इच्छातः[1] प्रवृत्तेः ।

यत्तर्हि **प्रज्ञप्तिशास्त्रे** उक्तम्—"पारुष्यविरतेः सुभावितत्वाद् ब्रह्मस्वरता

स्पर्शायतनान्यपौराणकर्मस्वभावान्यपि पौराणं कर्मेत्युच्यन्ते; तज्जातत्वात्। एवमिह विपर्ययोपचारो द्रष्टव्यः।

आहारसंस्कारस्वप्नसमाधिविशेषैरुपचिता औपचायिका इति । विशेषशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते। तत्राहारस्वप्नौ लोके प्रतीतौ, संस्कारोऽभ्यङ्गस्नानानुवासनादिस्वभावः, समाधिश्चित्तैकाग्रतालक्षणः। समीपे चय उपचयः, उपचये भवा औपचयिकाः, सैनिकवत्। उपचया एव वा औपचयिकाः, वैनयिकवत्; स्वार्थे तद्धितविधानात्। *ब्रह्मचर्येण चेत्येक* इति। ब्रह्मचारिणामुपशान्तेन्द्रियाणां शरीरोपचयदर्शनात्। *अनुपघातमात्रं तु तेन स्यादि*ति। अब्रह्मचर्येण शरीरापचयः। ब्रह्मचर्येण तु शरीरापचयो न भवति। तस्मादाह—अनुपघातमात्रं तु तेन ब्रह्मचर्येण स्यात्, *नोपचयः* । उपचयस्त्वाहारादिभिरेव । कस्मात् तर्हि प्रव्रजितानां केषाञ्चिच्छरीरापचयो भवति ? कामपरिदाहादियोगादसौ भवेत्। *प्रतिप्राकार इवारक्षे*ति। उपचयसन्तानो विपाकसन्तानस्य परिवार्यावस्थानेनारक्षा।

शब्द औपचयिक इति। अनुपचितकायस्य शब्दसौष्ठवादर्शनात्।

*इच्छातः प्रवृत्तेरि*ति। 'शब्दो मे स्यात्' इतीच्छया शब्दः प्रवर्तते, अनिच्छया न प्रवर्तते। विपाकजश्च धर्मोऽनिच्छतोऽपि प्रवर्तते। तस्मान्न विपाकजः शब्दः। साधनं चात्रोच्यते—'न विपाकजः शब्दः; इच्छातः प्रवृत्तेः, योनिशो मनसिकारचैतसिकवत्। यत्तु विपाकजं न तस्येच्छया प्रवृत्तिः, तद्यथा—चक्षुरिन्द्रियस्य' इति।

*यत्तर्ही*ति विस्तरः। अनेन स्वसिद्धान्तविरुद्धतां प्रतिज्ञाया उद्ग्राहयति।

---

१. ईहातः—का० ।

महापुरुषलक्षणं निर्वर्त्तते" (   ) इति ? तृतीयाऽसौ परम्परेत्येके—कर्मभ्यो हि भूतानि, भूतेभ्यः शब्दः इति। पञ्चम्यसौ परम्परेत्यपरे—कर्मभ्यो[1] विपाकजानि भूतानि[2], तेभ्यश्चौपचयिकानि, तेभ्यो नैःष्यन्दिकानि, तेभ्यः शब्द इति।

एवं तर्हि शारीरिक्यपि वेदना कर्मजभूतसम्भूतत्वान्न विपाकजा[3] स्यात[3] ? यदि शब्दवद् युक्तिविरोधः स्यात्।

अप्रतिघा अष्टौ नैःष्यन्दिकविपाकजाः ॥ ३७ ॥

कतमेऽष्टौ ? सप्त चित्तधातवः, धर्मधातुश्च। **नैःष्यन्दिकाः** सभागसर्वत्रगहेतुजनिताः।

विपाकजा विपाकहेतुजनिताः। नहि[4] ते औपचयिकाः, सञ्चयभावात्[4] ३७

तृतीयासौ परम्परेत्येक इति विस्तरः। *भूतानि* पारुष्यविरतेः कर्मपथस्य कण्ठे विपाकस्वभावानि *निर्वर्तन्ते, तेभ्यः शब्दः*।

द्वितीयेऽपि पक्षे—*कर्मभ्यो विपाकजानि भूतानि*। *तेभ्य औपचयिकानि*। आहारोपचयतः समाध्युपचयतो वा भूतान्तराणि। *तेभ्यो नैष्यन्दिकानि*। पूर्वभूतव्यतिरिक्तान्यागन्तुकानि भूतानि। *तेभ्यः शब्द इति*। अतो न विपाकजः शब्द इति। परम्पराभिनिर्वर्तनं त्वभिसन्धाय "पारुष्यविरतेर्ब्रह्मस्वरता निर्वर्तते" इत्युक्तम्। अनेन स्वसिद्धान्तविरुद्धता तस्याः प्रतिज्ञायाः परिह्रियते।

यदि शब्दवद् युक्तिविरोधः स्यादिति। 'शब्द इच्छातः प्रवर्तते' इति विपाकयुक्तिविरोधान्न विपाकज उक्तः। तद् यदि तद्वच्छा*रीरिक्यपि वेदना* इच्छातः प्रवर्तते, *न विपाकजा स्यात्*। न त्विच्छातः सा प्रवर्तते, किं तर्हि ? अनिच्छयापि सा प्रवर्तते चक्षुरादिवत्। तस्माद् विपाकजेति युज्यत इत्यभिप्रायः। कीदृशी पुनः सा ? या सुखदुःखप्रत्ययोपसंहारमन्तरेणापि प्रवर्तते।

नैष्यन्दिकाः सभागसर्वत्रगहेतुजनिता इति। सभागसर्वत्रगहेतुभिरेव जनिता, न विपाकहेतुनेत्यवधारणम्। *विपाकजा विपाकहेतुजनिता* इति। विपाकहेतुना जनिता एव। न तु विपाकहेतुनैव जनिता इत्यवधारणम्। सभागहेतुनापि जनिता विपाकजा भवन्ति। तत्र चाष्टावप्रतिघा नैष्यन्दिका विपाकजा एवेत्यवधार्यते। *न हि त औपचयिकाः सञ्चयाभावात्*। अपरमाणुसञ्चयस्वभावत्वादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

---

१. कर्मभ्यो हि—का०। २. महाभूतानि—का०। ३–३. विपाकः प्राप्नोति—का०।
४–४. औपचयिका न सन्त्यप्रतिघानां सञ्चयाभावात्—का०।

त्रिधाऽन्ये,

अन्ये चत्वारः शेषा रूपरसगन्धस्प्रष्टव्यधातवः । ते विपाकजा अपि, औपचयिका अपि, नैःष्यन्दिका अपि ।

द्रव्यवानेकः,

असंस्कृतं हि सारत्वाद् द्रव्यम् । तच्च धर्मधातावस्ति, अतो धर्मधातुरेको द्रव्ययुक्तः ।

क्षणिकाः पश्चिमास्त्रयः ।

मनोधातुर्धर्मधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च पाठक्रमेण **पश्चिमाः** । ते प्रथमानास्रवे दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापे क्षणमेकमनैःष्यन्दिका भवन्ति, अतः **क्षणिका** इत्युच्यन्ते । अन्यसम्भूतसंस्कृतो नास्ति कश्चिदनैःष्यन्दिकः । तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिसम्प्रयुक्तं चित्तं मनोधातुः, मनोविज्ञानधातुश्च । शेषास्तत्सहभुवो धर्मधातुः ॥

त्रिधान्ये इति । त्रिधैवान्य अन्य एव त्रिधेत्यवधार्यते । तत्र विपाकजा इन्द्रियाविनिर्भागिण एव । "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यः" (अभि० को० २.५१) इति वचनात् । नैष्यन्दिकौपचयिकास्त्विन्द्रियविनिर्भागिणोऽपि । कथं पुनर्गम्यते—इन्द्रियविनिर्भागिणोऽपि नैष्यन्दिकाः सन्तीति ? मृतस्यापि तदनुवृत्तिदर्शनात् । न ह्यसत्त्वसंख्याता विपाकजा इष्यन्ते ।

"*द्रव्यवानेकः*" इति । एक एव द्रव्यवानित्यवधारणम् । *सारत्वाद् द्रव्यमिति* । अविनाशात् ।

क्षणमेकमनैष्यन्दिका भवन्तीति । क्षणमेकमसभागहेतुनिर्वर्तिताः । पूर्वक्षणानास्रवाभावात् क्षणिकाः, न तु क्षणान्तरविनाशिन इत्ययमर्थोऽभिप्रेतः । अन्यथा हि 'पश्चिमा एव धातवः क्षणिकाः' इत्यवधारणात् तदितरेषां धातूनामक्षणिकत्वप्रसङ्गः । कथं पुनर्दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिकलापे मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्च युगपद्भवतः, न हि विज्ञानद्वयसमवधानमिष्यते ? नोच्यते—युगपत्तौ भवत इति. किं तर्हि ? एकमत्र विज्ञानं धातुद्वयत्वेन व्यवस्थाप्यते । नामद्वयेन कथ्यत इत्यर्थः. तेन व्याचष्टे—*दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिसम्प्रयुक्तं चित्तं मनोधातुर्मनोविज्ञानधातुश्चेति* । *शेषास्तत्सहभुवो धर्मधातुरिति* । तत्र क्षान्तिकलापे चित्तादन्ये धर्माः शेषाः । तत्सहभुवः तया क्षान्त्या सहभुवः । तद्यथा—अनास्रवसंवरो रूपम् । वेदनासंज्ञाचेतनादयः सम्प्रयुक्ताः । तेषां च प्राप्तिजात्यादयो धर्मधातुरिति ।

इदं विचार्यते—यश्चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः ? यो वा चक्षुर्विज्ञानधातुना चक्षुर्धातुनापि सः ? आह—

चक्षुर्विज्ञानधात्वोः स्यात् पृथग् लाभः सहापि च ॥ ३८ ॥

पृथक् तावत् स्याच्चक्षुर्धातुना, न चक्षुर्विज्ञानधातुना। कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः। आरूप्यधातुच्युतश्च द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः।

स्याच्चक्षुर्विज्ञानधातुना, न चक्षुर्धातुना। द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाणस्तत्प्रच्युतश्चाधस्तादुपपद्यमानः।

समन्वागमं प्रतिलभत इति। प्राप्तिमलब्धपूर्वां लभत इत्यर्थः। *चक्षुर्विज्ञानधातुनापि स* इति। किम् ? समन्वागमं प्रतिलभत इत्यधिकृतम्।

"पृथग्लाभः" इत्यनेन प्रथमद्वितीये कोट्यौ दर्शिते। *"सहापि च"* इत्यनेन तृतीया कोटिर्दर्शिता। चतुर्थी तूक्तनिर्मुक्तेति सुगमत्वान्न दर्शिता। चशब्देन वा साप्युक्ता—अपृथगसह चेति।

कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमान इति। कामधातौ स्थितः पुद्गलः क्रमेण कललादिक्रमेण मृत्युक्रमेण वा चक्षुरिन्द्रियं लभते। किंप्रतिसंयुक्तं किं कामधातावेव ? नेत्युच्यते; अविशेषेण कामप्रतिसंयुक्तं वा रूपप्रतिसंयुक्तं वा प्रतिलभमानः। कललाद्यवस्थायां तथा क्रमेण मरणस्याचक्षुष्मन्मरणस्य च काले चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः; कललाद्यवस्थायां तथा मरणावस्थायां वा तदभावात्। षडायतनोत्पत्त्यवस्थायां भवस्यान्तराले वा तेनेदानीं समन्वागमं प्रतिलभते। न तु चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; यस्मादसौ कुशलक्लिष्टेन तेनातीतानागतेन समन्वागत एव पूर्वमन्तराभवप्रतिसन्धिकाले। विप्रकृतावस्था ह्येषाधिक्रियते, न प्रतिलब्धवत्प्रतिलप्स्यमानावस्था।

चक्षुर्विज्ञानधातुनेति विस्तरः। *द्वितीयादिध्यानोपपन्नः*। तत्र तस्य चक्षुर्विज्ञानधातोरभावात् तेन पूर्वमसमन्वागत इदानीं *चक्षुर्विज्ञानं* प्रथमध्यानभूमिकमनिवृताव्याकृतस्वभावं *सम्मुखीकुर्वाणः*। *तेन चक्षुर्विज्ञानधातुना* समन्वागमं प्रतिलभते। न तु चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; प्रतिलब्धवत्समन्वागतत्वात्। *तत्प्रच्युतश्चाधस्तादुपपद्यमान* इति। द्वितीयादिध्यानप्रच्युतोऽधस्तात्प्रथमे ध्याने कामधातौ चोपपद्यमानश्चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वा

सहापि स्यादुभयेन समन्वागमं प्रतिलभते । आरूप्यधातुच्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोपपद्यमानः ।

नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वा । यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतश्चक्षुर्विज्ञान-धातुनाऽपि सः । चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिर्द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानासम्मुखीकुर्वाणः ।

द्वितीया कामधातावलब्धविहीनचक्षुः ।

गतः *समन्वागमं प्रतिलभते*ऽन्तराभवप्रतिसन्धाने कुशलक्लिष्टेन अतीतानागतेन, न तु चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; प्रतिलब्धवत्समन्वागतत्वात् ।

स्यादुभयेनेति विस्तरः । *आरूप्यधातुच्युतः* उभाभ्यां चक्षुर्धातुचक्षुर्विज्ञान-धातुभ्यां पूर्वमसमन्वागत अन्तराभवप्रतिसन्ध्यवस्थायामेव चक्षुर्धातुनोत्पादाभिमुखेन चक्षुर्विज्ञानधातुना च कुशलक्लिष्टेनातीतानागतेन समन्वागमं प्रतिलभते । अविकलेन्द्रिया ह्यन्तराभविकाः ।

नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वेति । कोटित्रयोक्तान् धर्मप्रकारान् त्यक्त्वेत्यर्थः । आरूप्यधातुच्युतस्तत्रैवोत्पद्यमानो नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते । असमन्वागतत्वं तत्रास्ति, न तु समन्वागमप्रतिलम्भः । द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च चक्षुर्विज्ञानमसम्मुखीकुर्वाणो नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते। कथम् ? चक्षुर्धातुना यद्यपि समन्वागमं प्रतिलभते न तु चक्षुर्धातुना असावसमन्वागतः; चक्षुर्विज्ञानधातुना यद्यप्यसावसमन्वागतो न तु समन्वागमं प्रतिलभते; तदसम्मुखीकुर्वाणत्वात् । चक्षुष्मान् कामधातुस्थः सकृन्मरणादन्तराभवप्रतिसन्धौ नोभाभ्यामसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते; ताभ्यां समन्वागतत्वात् । *यश्च चक्षुर्धातुना समन्वागतश्चक्षुर्विज्ञानधातुनापि स इति* । "पृथग्लाभः सहापि च" इत्यनेनैव सूत्रेणेदमपि चतुःकोटिकं वर्तयति । लाभो हि प्रतिलम्भः प्राप्तिमात्रेऽपि विवक्षया कदाचिद्भवति । प्रथमे चतुःकोटिके प्रतिलम्भोऽधिकृतः, द्वितीये तु प्राप्तिमात्रम् ।

प्रथमा कोटिरिति । विस्तरः—*द्वितीयादिध्यानोपपन्नो*ऽवश्यं चक्षुर्धातुना समन्वागतः; इन्द्रियैरविकलत्वात् । चक्षुर्विज्ञानधातुनात्रासमन्वागतः; तत्राभावात् । प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षुर्विज्ञानस्यासम्मुखीक्रियमाणत्वात् ।

कामधातावलब्धविहीनचक्षुरिति । अलब्धं विहीनं वा चक्षुरस्यालब्धविहीनचक्षुः । अलब्धचक्षुः कललाद्यवस्थः, विहीनचक्षुः विनष्टचक्षुः । स कामधातौ

तृतीया कामधातौ लब्धाविहीनचक्षुः प्रथमध्यानोपपन्नश्च[1] द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन् ।

चतुर्थी एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

एवं चक्षुर्धातुरूपधात्वोश्चक्षुर्विज्ञानरूपधात्वोश्च प्रतिलम्भसमन्वागमौ यथायोगमभ्यूहितव्यौ । एतस्य प्रसङ्गस्य समुच्चयार्थश्चशब्दः सहापि च इति ॥ ३८ ॥

चक्षुर्विज्ञानधातुनान्तराभवप्रतिसन्धौ प्रतिलब्धेन कुशलक्लिष्टेन समन्वागतः । न चक्षुर्धातुना; तस्याभावात् ।

लब्धाविहीनचक्षुरिति । लब्धमविहीनं चक्षुरस्य लब्धाविहीनचक्षुः । स कामधातौ चक्षुर्धातुना चक्षुर्विज्ञानधातुना च । तथा पूर्वं प्रतिलब्धेनेदानीं त्वनेन चाव्याकृतेन समन्वागतः । *प्रथमध्यानोपपन्नश्च* तेनोभयेन समन्वागतः; स्वभूमिकस्य तस्यावश्यमस्तित्वात्, परभूमिकस्य चक्षुषः सम्भवात् । *द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्च पश्यन्* । प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाण इत्यर्थः । स चाप्यवश्यमनेनोभयेन समन्वागतः ।

चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति । आरूप्योपपन्नः ।

यथायोगमभ्यूहितव्याविति । यश्चक्षुर्धातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः, यो वा रूपधातुना चक्षुर्धातुनापि सः ? चक्षुर्धातुरूपधात्वोः स्यात् पृथग्लाभः सहापि च । पृथक् तावत् स्याच्चक्षुर्धातुना समन्वागतो न रूपधातुना । कामधातौ क्रमेण चक्षुरिन्द्रियं प्रतिलभमानः । 'स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्धातुना' इति इयं कोटिर्नास्ति । सहापि स्यात् । उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते, आरूप्यधातोश्च्युतो रूपधातौ कामधातौ चोपपद्यमानः । नोभयेनैतानाकारान् स्थापयित्वा । यश्चक्षुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि स—इति पूर्वपादकः । यस्तावच्चक्षुर्धातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः । स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्धातुना कललाद्यवस्थास्वलब्धचक्षुर्लब्धविहीनचक्षुश्च । यश्चक्षुर्विज्ञानधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते रूपधातुनापि सः ? यो वा रूपधातुनाऽसमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः ? तथैव तयोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि च । पृथक् तावत्–स्याच्चक्षुर्विज्ञानधातुना न रूपधातुना, द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानं सम्मुखीकुर्वाणः । स्याद्रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुना, आरूप्यधातोश्च्युतो

---

१. प्रथमध्यानोपपन्नो—का० ।

कत्याध्यात्मिका धातवः ? कति बाह्याः ?

द्वादशाध्यात्मिकाः,

कतमे द्वादश ?

हित्वा रूपादान्,

षड् विज्ञानानि षडाश्रयाः—इत्येते द्वादश धातव आध्यात्मिकाः। रूपादयस्तु षड् विषयधातवो बाह्याः।

आत्मन्यसति कथमाध्यात्मिकम् ? बाह्यं वा ? अहङ्कारसन्निश्रयत्वाच्चित्तम् 'आत्मा' इत्युपचर्यते।

"आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः" (;

इत्युक्तम्। चित्तस्य चान्यत्र दमनमुक्तं भगवता—

"चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम्" इति।

द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपद्यमानः। सहापि स्यात्—उभयेनासमन्वागतः समन्वागमं प्रतिलभते, आरूप्यधातुच्युतः कामधातौ ब्रह्मलोके चोत्पद्यमानः। नोभयेन एतानाकारान् स्थापयित्वा—यश्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः। यो वा रूपधातुना चक्षुर्विज्ञानधातुनापि सः पूर्वपादकः। यस्तावच्चक्षुर्विज्ञानधातुना समन्वागतो रूपधातुनापि सः। स्याद् रूपधातुना न चक्षुर्विज्ञानधातुनापि। द्वितीयादिध्यानोपपन्नश्चक्षुर्विज्ञानमसंमुखीकुर्वाणः।

यथा चेयं चक्षुर्विज्ञानरूपधातूनां प्रतिलम्भसमन्वागमचिन्ता, तथा श्रोत्रविज्ञानशब्दधात्वादीनामपि प्रतिलम्भसमन्वागमचिन्ता कर्तव्या—श्रोत्रविज्ञानधात्वोः स्यात्पृथग्लाभः सहापि चेत्यादि ॥ ३८ ॥

"द्वादशाध्यात्मिकाः" इति। उभयावधारणम्। अवधारणादेव चान्ये *रूपादयो बाह्या* इति सिद्धम्। आत्मनि अधि अध्यात्मम्। अधि आत्मानमिति वा अध्यात्मम्। अध्यात्ममेवाध्यात्मिकाः। अध्यात्मं वा भवा आध्यात्मिकाः। *अहङ्कारसन्निश्रयत्वाच्चित्तमात्मेत्युपचर्यत* इति। "अहङ्कारसन्निश्रय आत्मा' इत्यात्मवादिनः सङ्कल्पयन्ति। चित्तं चाहङ्कारनिश्रय इति 'आत्मा' अप्युपचर्यते। कथम् ? इत्याह—*आत्मना हि सुदान्तेन स्वर्गं प्राप्नोति पण्डितः* ( ) इत्युक्तं गाथायाम्। कथं पुनर्गम्यते—'चित्तमात्मशब्देनोच्यते' इति ? तत आह—*चित्तस्य चान्यत्र दमनमुक्तं भगवतेति*। अन्यत्र गाथायामुक्तम्—

अत आत्मभूतस्य चित्तस्याश्रयभावेन प्रत्यासन्नत्वात् चक्षुरादीनामाध्यात्मिकत्वम्, रूपादीनां विषयभावाद् बाह्यत्वम्।

एवं तर्हि षड् विज्ञानधातव आध्यात्मिका न प्राप्नुवन्ति, न ह्येते मनोधातुत्वमप्राप्ताश्चित्तस्याश्रयीभवन्ति ? यदा तदा त एव ते भवन्तीति लक्षणं नातिवर्त्तन्ते। अन्यथा हि मनोधातुरतीत एव स्यान्नानागतप्रत्युत्पन्नः। इष्यन्ते चाष्टादश धातवस्त्रैयध्विकाः।

यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्य[1] विज्ञानस्य मनोधातुलक्षणं न स्यात्, अतीतेऽप्यध्वनि मनोधातुर्न व्यवस्थाप्येत। नहि लक्षणस्याध्वसु व्यभिचारोऽस्तीति॥

कति धातवः सभागाः ? कति तत्सभागाः ? एकान्तेन तावत्—

"चित्तस्य दमनं साधु चित्तं दान्तं सुखावहम्" (ध० प० ३६) इति। तेनायमर्थः—आत्मनि चित्तीकार्ये। आत्मानं वा चित्तमधिकृत्य ये धर्माः *प्रत्यासन्नभावादाश्रयभावेन* वर्तन्ते त *आध्यात्मिकाः*। ये तु *विषयभावेन* वर्तन्ते ते *बाह्या* इति। कः पुनः प्रत्यासन्नभावः, येन विज्ञानं तद्विकारमनुविधत्ते। चक्षुरादिष्वेव हि विज्ञानं लक्ष्यते, न रूपादिष्विति। तथा हि चित्तमिन्द्रियसम्बद्धे शरीरदेशे परिच्छिद्यते, न विषयदेश इति।

एवं तर्हि षड्विज्ञानधातव इति। विस्तरः—इह पञ्च तावद्विज्ञानधातवो वर्तमाना एव गृह्यन्ते; इन्द्रियविषयसमानकालत्वात्। वर्तमानविषया हि पञ्च विज्ञानकायाः। मनोविज्ञानधातुरपि वर्तमान एवेह व्यवस्थाप्यते; यस्मान्मनोधातुरस्याश्रयोऽनन्तरातीतो व्यवस्थाप्यते। अथ भेदादेव हि मनोधातुमनोविज्ञानधात्वोः पृथग्व्यवस्थानम्। तस्मात्त *आध्यात्मिका न प्राप्नुवन्ति*। *न ह्येते मनोधातुत्वमप्राप्ता* अतीतत्वमप्राप्ताः *चित्तस्याश्रयीभवन्ति यदा तदा त एव ते भवन्तीति लक्षणं नातिवर्तन्त* इति। किमनेन वाक्येन साधितम् ? इदमनेन साधितम्—वर्तमानानामप्येषामाश्रयभावो भविष्यतीति, भविष्यदाश्रयभावेनाध्यात्मिकत्वं भवतीति।

यदि वानागतप्रत्युत्पन्नस्येति विस्तरः। अतीतेऽध्वनि यन्मनोधातुलक्षणं तदनागतप्रत्युत्पन्नयोरप्यध्वनोरस्त्येवेत्यभिप्रायः। *न हि लक्षणस्याध्वसु व्यभिचारोऽस्ति*। न हि स्वभावपरित्यागोऽस्तीत्यर्थः।

---

१. चा०—का०।

धर्मसंज्ञकः ।

सभागः,

यो हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियतः, यदि तत्र तद्विज्ञानमुत्पन्नं भवत्युत्पत्तिधर्मि वा, एवं स विषयः **सभाग** इत्युच्यते। न च सोऽस्ति कश्चिद्धर्मधातुर्यत्र नानन्तं मनोविज्ञानमुत्पन्नम्, उत्पत्स्यते वा। तथा हि सर्वार्यपुद्गलानामिदं चित्तमवश्यमुत्पद्यते—"सर्वधर्मा अनात्मानः" इति।

तस्य च स्वभावसहभूनिर्मुक्ताः सर्वधर्मा आलम्बनम्, स पुनश्चित्तक्षणोऽन्यस्य चित्तक्षणस्यालम्बनम्—इति द्वयोः क्षणयोः सर्वधर्मा ह्यालम्बनं भवन्ति। तस्माद् धर्मधातुर्नित्यं सभागः।

तत्सभागाश्च शेषाः,

सभागश्चेति चशब्दः। कोऽयं तत्सभागो नाम ?

"धर्मसंज्ञकः सभागः" इति। धर्मसंज्ञकः सभाग एवेत्यवधार्यते। *यो हि विषयो यस्य विज्ञानस्य नियत* इति। तद्यथा चक्षुर्विज्ञानस्य रूपं नियतो विषयः, यावन्मनोविज्ञानस्य धर्माः। *यदि तत्र तच्चक्षुर्विज्ञानमुत्पन्नमुत्पत्तिधर्मि वा*। यावद् यदि तत्र मनोविज्ञानमुत्पन्नम्, उत्पत्तिधर्मि वा। *स विषयः सभाग इत्युच्यते*।

तस्य च स्वभावसहभूनिर्मुक्ता इति। स्वभावेन सहभूभिश्च निर्मुक्ताः स्वभावसहभूनिर्मुक्ताः। *सर्वधर्मास्तस्य* विज्ञानस्यालम्बनम्, न स्वभावः; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। न हि तदेवाङ्गुल्यग्रं तेनैवाङ्गुल्यग्रेण स्पृश्यते, न सैवासिधारा तयैवासिधारया छिद्यते। न सहभुवः सम्प्रयुक्ता विप्रयुक्ता वा; अतिसन्निकृष्टत्वात्। न ह्यक्षिस्थमञ्जनं तेन गृह्यते। *स पुनश्चित्तक्षणोऽन्यस्य चित्तक्षणस्यालम्बन*मिति। ये पूर्वस्मिन् क्षणे स्वभावसहभुवो धर्मा नालम्बिता अभूवंस्तेऽप्यालम्बिता इति *द्वयोः क्षणयोः सर्वधर्मा आलम्बनं भवन्ति*। *तस्माद्धर्मधातुर्नित्यं सभागः*। धर्मधातुर्हि नियतो मनस एव।

"तत्सभागाश्च शेषाः"। चशब्देन सभागाश्चेति शेषा एव सभागतत्सभागा इत्यवधार्यते। ननु च धर्मधातुरेव सभाग एवेत्यवधारणे शेषा न सभागा इति सभागतत्सभागाः सेत्स्यन्ति ? न सेत्स्यन्ति। यद्यपि न सभागा एव हि भवेयुः, तत्सभागा एवेति तु सम्भवेयुः। तन्निवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते—सभागतत्सभागा एव शेषाः, न तु सभागा एव, नापि तत्सभागा एवेति।

यो न स्वकर्मकृत् ॥ ३९ ॥

उक्तं भवति—यः **स्वकर्मकृत्** स सभाग इति। तत्र येन चक्षुषा रूपाण्यपश्यत् पश्यति द्रक्ष्यति वा तदुच्यते—सभागं चक्षुः। एवं यावन्मनः स्वेन विषयकारित्रेण वक्तव्यम्।

तत्सभागं चक्षुः काश्मीराणां चतुर्विधम्—यद् दृष्ट्वा रूपाणि निरुद्धम्, निरुध्यते, निरोत्स्यते वा, यच्चानुत्पत्तिधर्मि।

पाश्चात्यानां पुनः पञ्चविधम्—तदेवानुत्पत्तिधर्मि द्विधा कृत्वा विज्ञानसमायुक्तं च, असमायुक्तं च। एवं यावत् कायो वेदितव्यः। मनस्त्वनुत्पत्तिधर्मकमेव तत्सभागम्।

रूपाणि च यानि चक्षुषाऽपश्यत्, पश्यति, द्रक्ष्यति वा, तानि सभागानि। तत्सभागानि चतुर्विधानि—यान्यदृष्टान्येव निरुद्धानि, निरुध्यन्ते, निरोत्स्यन्ते वा, यानि चानुत्पत्तिधर्मीणि। एवं यावत् स्प्रष्टव्यानि। स्वेन्द्रियकारित्रेण सभागतत्सभागानि वेदितव्यानि। यदेकस्य चक्षुः सभागं तत् सर्वेषाम्। एवं तत्सभागमपि। तथा यावन्मनः। रूपं तु यः पश्यति तस्य सभागं यो न पश्यति तस्य तत्सभागम्। किं कारणम्? अस्ति हि सम्भवो यद् रूपमेकः पश्यति तद्बहवोऽपि पश्येयुः, यथा—चन्द्रनटमल्लप्रेक्षासु। न तु सम्भवोऽस्ति यदेकेन चक्षुषा द्वौ पश्येताम्। अतोऽस्यासाधारणत्वादेकसन्तानवशेन व्यवस्थानम्। रूपस्य तु

"*यो न स्वकर्मकृत्*" स तत्सभाग इति सम्बन्धनीयम्, 'तत्सभागाश्च' इत्यनन्तरोक्तत्वात्। उक्तं *भवति—यः स्वकर्मकृत् स सभाग* इति। अस्वकर्मकृदेव तत्सभागः, तत्सभाग एव चास्वकर्मकृदित्यवधारणेऽर्थापत्त्या स्वकर्मकृत्सभाग इति। *रूपाण्यपश्यदिति*। अद्राक्षीदिति वक्तव्यम्। एवं ह्यद्यतनातीतं ह्यस्तनातीतं च परिगृहीतं भवति, अन्यथा ह्यव्यापि लक्षणं स्यात्। अथैवमेव पाठः। उदाहरणमात्रं तद् द्रष्टव्यम्। अद्यतनातीतमपि वक्तव्यम्। *एवं यावन्मनः स्वेन विषयकारित्रेण वक्तव्यमिति*। स्वेन विषयपुरुषकारेण वक्तव्यम्। कथमिति? येन श्रोत्रेण शब्दानश्रृणोत्, शृणोति, श्रोष्यति वा, तदुच्यते सभागं श्रोत्रमिति सर्वम्। *विज्ञानसमायुक्तमसमायुक्तं चेति* विज्ञानसम्बद्धम्, असम्बद्धं चेत्यर्थः। *यदेकस्य चक्षुः सभागं तत्सर्वेषाम्*। किम्? सभागमिति वर्तते। *एवं तत्सभागमपीति*। यदेकस्य चक्षुस्तत्सभागं तत्सर्वेषां तत्सभागमित्यर्थः।

साधारणत्वाद् अनेकसन्तानवशेन । यथा रूपम्, एवं शब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवो वेदितव्याः ।

भवतु शब्द एवम्, गन्धादयस्तु य एकेन गृह्यन्ते न तेऽन्येन प्राप्तग्रहणादित्यसाधारणत्वादेषां चक्षुरादिवदतिदेशो न्याय्यः ? अस्त्येतदेवम्, अपि त्वेषामपि सम्भवं प्रति साधारणत्वम् । अस्ति ह्येष सम्भवो य एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयेयुस्त एवान्येषामपि, न त्वेवं चक्षुरादयः । तस्मादेषां रूपादिवदतिदेशः ।

चक्षुर्विज्ञानादीनां सभागतत्सभागत्वमुत्पत्त्यनुत्पत्तिधर्मित्वाद्, यथा मनोधातोः ।

सभाग इति कोऽर्थः ? इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजनम् ।

कारित्रभजनं वा भागः, स एषामस्तीति सभागः ।

प्राप्तग्रहणादिति गन्धादयो ये देवदत्तेन घ्राणादीन्द्रियप्राप्ता गृह्यन्ते न ते यज्ञदत्तेन गृह्यन्ते; स्वघ्राणादिकप्रविष्टत्वात् । *इत्यसाधारणत्वादेषां चक्षुरादिवदतिदेशो न्याय्यः* । य एकस्य गन्धः सभागः स सर्वेषाम् । एवं तत्सभागोऽपीति वक्तव्यम् । यथा रूपमेवं गन्धादय इति । *अस्ति ह्येष सम्भवः, य एव गन्धादय एकस्य घ्राणादिविज्ञानमुत्पादयेयुस्त एवान्येषामपीति* । यदि ते देवदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता भवेयुर्देवदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुः । अथ यज्ञदत्तघ्राणादीन्द्रियप्राप्ता यज्ञदत्तस्य विज्ञानमुत्पादयेयुरित्यर्थः । अथ वा त एवान्येषामपीति तत्रान्तर्गतसूक्ष्मक्रिमिप्रभृतीनामपि विज्ञानमुत्पादयेयुः । न तस्यैव देवदत्तस्य यस्य घ्राणादीन्द्रियप्राप्तास्ते गन्धादय इति ।

इन्द्रियविषयविज्ञानानामन्योन्यभजनमिति । आश्रयविषयाश्रयिभावेनान्योन्याभिमुख्येन प्रवृत्तिः । तथाहि—इन्द्रियधातवो विज्ञानधातूनाश्रयभावेन यथायोगं भजन्ते । सेवन्त इत्यर्थः । विषयधातूंश्च विषयिभावेन । तथा विषयधातवः स्वेन्द्रियधातून् विषयभावेन भजन्ते, विज्ञानधातूंस्तु विषयभावेनालम्बनभावेन वा भजन्ते । तथा विज्ञानधातवः स्वेन्द्रियधातूनामाश्रयिभावेन भजन्ते, विषयधातूंश्च विषयिभावेनालम्बकभावेन वा भजन्ते इति । अन्योन्यभजनं भागः । भावे घञ् ।

कारित्रभजनं वा भागः । कारित्रं चक्षुरादीनां दर्शनादि, विज्ञानधातूनां विज्ञातृत्वम्, विषयधातूनां तद्विषयालम्बनभावः । तस्य कारित्रस्य भजनं

स्पर्शसमानकार्यत्वाद् वा ।

ये पुनरसभागाः, तेषां[1] सभागानां जातिसामान्येन सभागत्वात् तत्सभागाः ॥ ३९ ॥

कति धातवो दर्शनहेयाः? कति भावनाहेयाः? कत्यहेयाः? रूपिणस्तावत्—

दश भावनया हेयाः, पञ्च च

विज्ञानधातवः ।

अन्त्यास्त्रयस्त्रिधा ।

मनोधातुः, धर्मधातुः, मनोविज्ञानधातुश्च—एते त्रयो धातवः पाठानुपूर्व्याऽन्त्यास्त्रिप्रकाराः ।

कारित्रभजनम् । स एषामस्तीत्यर्थः । प्रदर्शनमात्रमेतत् । विग्रहस्त्वेवं कर्तव्यः— सह भागेन वर्तन्ते सभागा इति । समानो वा भाग एषां त इमे सभागाः । समानार्थस्य सहशब्दस्य स-भाव आदिष्टः[2] ।

स्पर्शसभागकार्यत्वाद्वा । किम्? सभागा इति प्रकृतम् । अत्र कर्मणि घञ् । भज्यत इति भागः । विग्रहस्तु पूर्ववत् । स्पर्शश्चैतसिक एषामिन्द्रियविषयविज्ञानानां समानं कार्यम् । "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम् । त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः" ( ) इत्यादिवचनात् ।

ये पुनरसभागा इति । विस्तरः—ये पुनरन्ये चक्षुरादय इत्थमसभागास्तेषां *सभागानामुक्तलक्षणानां सभागाः* सदृशास्ते *तत्सभागाः* । तेषां तैर्वा सभागास्ते तत्सभागाः । तुल्यार्थो ह्यत्र सभागशब्दो गृह्यते ॥ ३९ ॥

दर्शनहेया इति । दर्शनं प्रथमतः सत्यदर्शनम् । अनास्रवं पञ्चदशचित्तक्षणसंगृहीतम् । *भावना* तदेव पुनः पुनर्दर्शनम् । लौकिकं वा समाहितं ज्ञानं भावना ।

"दश भावनया हेयाः पञ्च च" इति । रूपिणो धातवो दश, पञ्च च तद्विज्ञानधातव इति ।

कथं पुनरेतद्गम्यते—एत एव त इति? *"अन्त्यास्त्रयस्त्रिधा"* इति वचनात् । अन्त्यत्रयादन्ये पञ्चदश धातव एव त उच्यन्त इति । *ते भावनाहेया एवे*त्यवधार्यन्ते । *त्रिप्रकारा* इति । दर्शनहेयाः, भावनाहेयाः, अहेयाश्चेत्यर्थः । एत एव

---

१. ते तेषां०—का० ।

२. 'समानस्य छन्दस्य०' (६.३.८४ पा० सू०) इत्यादिनेत्यर्थः ।

अष्टाशीत्यनुशयाः तत्सहभुवस्तत्प्राप्तयश्च सानुचरा दर्शनहेयाः । शेषाः सास्रवा भावनाहेयाः । अनास्रवा अहेयाः ।

ननु चान्यदपि दर्शनप्रहातव्यमस्ति पृथग्जनत्वमापायिकं च कायवाक्कर्म ? आर्यमार्गविरोधित्वात् न तद् दर्शनप्रहातव्यम् । एष हि संक्षेपः ।

न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ॥ ४० ॥

नास्ति किञ्चिदक्लिष्टं दर्शनप्रहातव्यम् नापि रूपम् । अक्लिष्टाव्याकृतं च पृथग्जनत्वम्; समुच्छिन्नकुशलमूलवीतरागाणामपि तत्समन्वागमाद् । रूपं

त्रिधा । *अष्टाशीत्यनुशयास्तत्सहभुव* इति । धातुप्रकाराकारभिन्नाः सत्कायदृष्ट्यादयोऽनुशयाः । तत्सहभुवो विज्ञानवेदनादयः सम्प्रयुक्ताः । असम्प्रयुक्तानि च तल्लक्षणानुलक्षणानि । *तत्प्राप्तयश्च सानुचरा* इति । तच्छब्देनानुशयादयः सम्बध्यन्ते । तेषामनुशयानां तत्सहभुवां च प्राप्तयस्तत्प्राप्तयो यद्यप्यनुशयसहभुवो भवन्ति, न तु सर्वाः । काश्चिद्धि प्राप्तयोऽनुशयादिसहभुवो भवन्ति याः सहजाः । काश्चित् तु पूर्वं पश्चाच्च तेभ्यो भवन्ति । अतः पृथक् प्राप्तिग्रहणम् । सानुचरा इति ग्रहणेनानुप्राप्तयस्तल्लक्षणानि च संगृह्यन्ते । *शेषाः सास्रवा भावनाहेया* इति । एत एव त्रयोऽन्त्या धातवो ये शेषा दर्शनहेयेभ्योऽन्ये सास्रवास्ते भावनाहेयाः । के पुनस्ते ? दशानुशयास्तत्सहभुवस्तत्प्राप्तयश्च सानुचराः कुशलसास्रवाः, अनिवृताव्याकृताश्च संस्काराः । अविज्ञप्तिरूपं च सास्रवं सानुचरम् । *अनास्रवा अहेया* इति । मार्गसत्यासंस्कृतस्वभावाः ।

ननु चान्यदपीति । विस्तरः—*पृथग्जनत्वमनिवृताव्याकृतसंस्कारस्वभावत्वाद् भावनाहेयमध्यगतम् । अपायसंवर्तनीयं च कायवाक्कर्म* रूपस्वभावत्वाद् भावनाहेयमुक्तमिति । अतश्चोदयन्ति *वात्सीपुत्रीयाः—आर्यमार्गविरोधित्वा*दिति । पृथग्जनत्वमार्यमार्गोत्पादे न भवति । नियते चापायिके कर्मणि सत्यार्यमार्गो नोत्पद्यते । आर्यमार्गोत्पादे च सत्यापायिकं कर्म नोत्पद्यते । तस्मात् सत्कायदृष्ट्यादिवत् तदुभयं दर्शनहेयमिति वर्णयन्ति । तत्प्रतिषेधार्थमुक्तमप्येतद*भिसंक्षेपेण* ।

सुखप्रतिपत्त्यर्थं पुनरुच्यते—"*न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपं नाप्यषष्ठजम् ।*" दृष्टिः=दर्शनम् । अक्लिष्टमनिवृताव्याकृतं कुशलं वा न दर्शनहेयम् । *रूपं* तु क्लिष्टमपि न दर्शनहेयम् । *अषष्ठजं पञ्चेन्द्रियजं* पञ्चविज्ञानम्, तदरूपं क्लिष्टमपि सन्न दर्शनहेयम् । अतोऽन्यत्तु दर्शनहेयं सम्भवति यथोक्तम् ।

अक्लिष्टाव्याकृतं च पृथग्जनत्वम् । समुच्छिन्नकुशलमूलवीतरागाणामपि तत्समन्वागमादिति । समुच्छिन्नकुशलमूलाः कुशलैर्धर्मैरसमन्वागता इष्टाः । पृथग्-

कायवाक्कर्म । तस्मान्न दर्शनप्रहातव्यम् । किं[1] पुनः कारणम्[1] ? सत्येष्वविप्रतिपत्तेः, अनालम्बकत्वाच्च[2] । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्रसङ्गाच्च ।

षष्ठमुच्यते मनआयतनम्, तस्मादन्यत्र जातमषष्ठजं पञ्चेन्द्रियजं च यत् तदपि नास्ति दर्शनप्रहातव्यम् ॥ ४० ॥

जनत्वेन तु समन्वागताः । यस्मात्ते पृथग्जना इष्यन्ते, तस्मान्न कुशलं पृथग्जनत्वम् । क्लिष्टमपि तन्न भवति, वीतरागाणामपि तेन समन्वागमात् । क्लिष्टस्य हि वस्तुनः स्वभावप्रहाणमिष्यते । प्राप्तिच्छेदः प्रहाणमित्यर्थः । तद्यदि पृथग्जनत्वं क्लिष्टं स्यात्, लौकिकवीतरागाणां तस्य प्राप्तिच्छेद इति तेनासमन्वागमः स्यात्, इष्यते च तेषां तेन समन्वागमः । तथा हि ते लौकिकवीतरागाः पृथग्जना एवेष्यन्ते । अक्लिष्टाव्याकृतत्वैकत्वेऽदोषः । छन्दरागप्रहाणं ह्यक्लिष्टस्येष्यते । तदालम्बनक्लेशप्राप्तिच्छेद इत्यर्थः । न तु तदात्मीयप्राप्तिच्छेद इष्यते । तथा ह्युक्तं भगवता—"यो भिक्षवो रूपे छन्दरागस्तं प्रजहीत । एवं वस्तद्रूपं प्रहीणं भविति" (   ) इति विस्तरः । तस्मादक्लिष्टाव्याकृतं पृथग्जनत्वं तेषां प्रहीणमपि चक्षुरादिवत् समुदाचरति । अतस्तेन समन्वागमो भवति ।

किं पुनः कारणम् ? अक्लिष्टाव्याकृतत्वात् पृथग्जनत्वं च दर्शनप्रहातव्यम् । रूपत्वाच्च कायवाक्कर्म । इत्याह—*सत्येष्वविप्रतिपत्तेः* । अक्लेशदुष्टत्वात् पृथग्जनत्वं न दुःखादिषु सत्येषु विप्रतिपद्यते । न विपरीतरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । *अनालम्बकत्वाच्च* । कायवाक्कर्माण्यनालम्बकत्वादेव न विप्रतिपद्यते । तस्मात् तदुभयं न दर्शनहेयम् । अयं च 'सत्येष्वविप्रतिपत्तेः' इति हेतुरषष्ठजेऽप्यनुवर्तयितव्यः । *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्रसङ्गाच्चेति* । अयमुपचयहेतुः । पृथग्जनत्वस्यैव दर्शनहेयत्वनिवृत्त्यर्थमुच्यते, कायवाक्कर्मणोऽनभिसम्बन्धात् । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ पृथग्जनत्वप्राप्तिश्छिद्यते, न तु छिन्ना, तत्प्रहेयक्लेशप्राप्तिवत्; "निरुध्यमानो मार्गस्तु प्रजहाति तदावृतिम्" (अभि० को० ६. ८१) इति वचनात् । दुःखे धर्मज्ञाने तु तत्प्राप्तिश्छिन्ना । तेन तत्प्राप्तिसद्भावाद् दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यवस्थायां स पुद्गलः पृथग्जनः स्यात् । न चासौ तस्यामवस्थायां पृथग्जन इति शक्यते व्यवस्थापयितुम्; अधिगतार्यमार्गत्वात् । तथा हि—"पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" इति पृथग्जनत्वलक्षणम् । स चार्यधर्माणां लाभेनालाभो व्यावर्त्यते । तस्मादार्य एवासाविति ।

१–१. का० पुस्तके नास्ति । २. का० पुस्तके नास्ति ।

अष्टादशानां धातूनां कति दृष्टिः ? कति न दृष्टिः ?

चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः,

कतमः सः ? इत्याह—

अष्टधा ।

पञ्च सत्कायदृष्ट्यादिका दृष्टयः, लौकिकी सम्यग् दृष्टिः, शैक्षी दृष्टिः, अशैक्षी दृष्टिः—इत्ययमष्टप्रकारो धर्मधातुर्दृष्टिः, अवशिष्टो न दृष्टिः ।

तत्र सत्कायदृष्ट्यादीनामनुशयनिर्देशे निर्देशः प्राप्तकालो भविष्यति ।

लौकिकी पुनः सम्यग्दृष्टिर्मनोविज्ञानसम्प्रयुक्ता कुशलसास्रवा प्रज्ञा । शैक्षस्यानास्रवा दृष्टिः शैक्षी, अशैक्षस्य अशैक्षी । समेघामेघरात्रिन्दिवरूपदर्शनवत् क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्षीभिर्दृष्टिभिर्धर्मदर्शनम् ।

इदं तावद्ब्रुवन्तो *वैभाषिकाः* प्रष्टव्याः—तत्पृथग्जनत्वं किं भावनामार्गप्रतिलम्भादेव प्रहीयते ? नेत्युच्यते। तत्पृथग्जनत्वं नवभौमिकम् । कामावचरं यावद् भावाग्रिकम् । तच्चाक्लिष्टम् । तेन प्रतिभूमिनवमक्लेशप्रकारप्रहाणावस्थायां प्रहीयते । सर्वं ह्यक्लिष्टं सास्रवं नवम एव विमुक्तिमार्गे प्रहीयते । यद्येवम्, अवीतरागावस्थायामार्यः पृथग्जनः स्यात् ? न, पृथग्जनत्वस्य विहीनत्वात् । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः प्रभृति हि तद्विहीनमेव, न तु प्रहीणम् । कः पुनर्विहानप्रहाणयोर्विशेष इति ? विहानं प्राप्तिच्छेदे व्यवस्थापितम्, प्रहाणं तु प्रतिपक्षलाभे व्यवस्थापितम् । तस्मात् प्राप्तिच्छेदात्तेन पृथग्जनत्वेनासमन्वागमात् तस्यामवस्थायामार्य एव भवति, न पृथग्जन इत्यदोष एषः ॥ ४० ॥

"चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः" इति । चक्षुरेव धर्मधातुप्रदेश एव च दृष्टिरित्यवधार्यते । *सत्कायदृष्ट्यादिका* इति । सत्कायदृष्टिः, अन्तग्राहदृष्टिः, मिथ्यादृष्टिः, दृष्टिपरामर्शः, शीलव्रतपरामर्शश्चेति ।

*शैक्षस्यानास्रवे*ति । प्रज्ञेत्यधिकृतम् । *अशैक्षस्याशैक्षी*ति । अशैक्षस्यानास्रवा प्रज्ञाऽशैक्षी । क्षयानुत्पादज्ञानवर्ज्येति वक्तव्यम् । वक्ष्यति हि—"क्षयानुत्पादधीर्न दृक्" (अभि० को० ७.१) इति । *समेघामे*घेति विस्तरेण यावत् *क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्षीभिर्दृष्टिभिर्धर्मदर्शन*मिति । लोके भवा लौकिकी । क्लिष्टा चाक्लिष्टा च क्लिष्टाक्लिष्टा, क्लिष्टाक्लिष्टा चासौ लौकिकी च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी, क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकी च शैक्षी चाशैक्षी च क्लिष्टाक्लिष्टलौकिकीशैक्ष्यशैक्ष्यः, ताभिर्धर्मदर्शनम् । कीदृशम् ? इत्याह—*समेघमेघारात्रिन्दिवरूपदर्शनव*दिति । यथा समेघानां रात्रौ रूपदर्शनम्, एवं क्लिष्टया लौकिक्या

अथ कस्माल्लौकिकी सम्यग्दृष्टिर्मनोविज्ञानसम्प्रयुक्तैवोच्यते ? यस्मात्—

पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणाव् ॥ ४१ ॥

सन्तीरिका हि दृष्टिः, उपध्यानप्रवृत्तत्वात्। न चैवं **पञ्चविज्ञानसहजा प्रज्ञा;** तस्मादसौ **न दृष्टिः**। अत एव चान्यापि क्लिष्टाऽक्लिष्टा वा प्रज्ञा न दृष्टिः॥

चक्षुरिदानीमसन्तीरकत्वे कथं दृष्टिः ? रूपालोचनार्थेन। यस्मात्—

चक्षुः पश्यति रूपाणि,

यदि **चक्षुः** पश्येद्, अन्यविज्ञानसमङ्गिनोऽपि पश्येत्। न वै सर्वं **चक्षुः पश्यति, किं तर्हि ?**

सभागं,

सविज्ञानकं यदा भवति तदा पश्यति, अन्यदा नेति।

एवं तर्हि 'तदेव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यति' इत्यस्तु ?

न तदाश्रितम्।

विज्ञानं,

पश्यतीति शक्यमविज्ञातुम्।

सत्कायदृष्ट्यादिकया दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अव्यक्ततरमित्यर्थः। यथा तस्यामेव रात्रावमेघायां रूपदर्शनम्, एवमक्लिष्टया लौकिक्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अव्यक्तमित्यर्थः। यथा समेघे दिवसे रूपदर्शनम्, एवं शैक्ष्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। व्यक्तम्, न त्वत्यर्थम्। यथा पुनरमेघे दिवसे रूपदर्शनम्, एवमशैक्ष्या दृष्ट्या धर्मदर्शनम्। अत्यर्थं व्यक्तमित्यर्थः।

"अतीरणात्" इति। अयसन्तीरणात्। सन्तीरणं पुनर्विषयोपनिध्यानपूर्वकं निश्चयाकर्षणम्। *अत एव चान्यापी*ति। विस्तरः—अत एवासन्तीरणादन्यापि मानसी *क्लिष्टा* रागादिसम्प्रयुक्ता। *अक्लिष्टा वा* क्षयानुत्पादज्ञानानिवृताव्याकृता प्रज्ञा *न दृष्टिः*। *रूपालोचनार्थे*नेति। चक्षुर्न सन्तीरकत्वेन दृष्टिः, किं तर्हि ? रूपालोचनार्थेन। प्रज्ञा तु सन्तीरकत्वेनेति दर्शितं भवति॥ ४१॥

अन्यविज्ञानसमङ्गिन इति। अन्यविज्ञानसम्मुखीभाविनः पुद्गलस्यान्यविज्ञानव्यासक्तस्येत्यर्थः। *पश्येच्च*क्षुरिन्द्रियम्; विषयादिसान्निध्यात्। यस्य तु 'चक्षुर्विज्ञानं पश्यति' इति पक्षः, तस्य तद्विज्ञानासम्भवाददोषः।

*तदेव चक्षुराश्रितं विज्ञानं पश्यती*त्यस्तीति। दर्शनस्य तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात्।

किं कारणम् ?

दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः ॥ ४२ ॥

यस्मात् किल रूपं कुड्यादिव्यवहितं न दृश्यते ।

यदि हि विज्ञानं पश्येत्, तस्याप्रतिघत्वात् कुड्यादिषु प्रतिघातो नास्ति इत्यावृतमपि रूपं पश्येत् । नैव ह्यावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्यनुत्पन्नं कथं द्रक्ष्यति !

किं खलु नोत्पद्यते ? यस्य तु चक्षुः पश्यति तस्य चक्षुषः सप्रतिघत्वाद् व्यवहिते वृत्त्यभाव इति विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिराश्रयेण[1] सहैकविषयप्रवृत्तत्वात्[1] युज्यते ।

किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयं कायेन्द्रियवत् यत आवृतं न पश्येत् ? सप्रति-

---

"दृश्यते रूपं न किलान्तरितं यतः" इति । किलशब्दः परमतौ । *तस्याप्रतिघत्वादिति* । विज्ञानममूर्तं कुड्यादीन्यतिक्रम्यापि पश्येत् । *विज्ञानवाद्याह—नैव ह्यावृते चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत* इति । अनाभासगतत्वाद् विषयस्येत्यभिप्रायः । *किं खलु नोत्पद्यत* इति । अप्रतिघत्वात् कुड्यादीनि व्यतिभिद्य कुड्याद्यव्यवहित इव विषये विज्ञानमुत्पत्स्यत इति भावः । *यस्य त्विति* । यस्य मम *वैभाषिकस्य* पक्षः—*चक्षुः पश्यतीति, तस्य* मम *चक्षुषः सप्रतिघत्वाद् व्यवहिते* कुड्यादिभिर्*वृत्त्यभावः* । तस्य चक्षुष आलोचनवृत्त्यभावः ।

विज्ञानं तर्हि *वैभाषिकस्य* व्यवहितेऽपि प्राप्नोति—इति चोद्यमन्तर्नीतमाशङ्क्य स एव *वैभाषिकः* पुनराह—*विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिरि*ति । यथैव चक्षुषो व्यवहिते वृत्त्यभावो युज्यते, विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिर्विज्ञानवृत्त्यभावः । *आश्रयेण सहैकविषयप्रवृत्तत्वाद् युज्यते* । य एव हि चक्षुषो व्यवहितोऽर्थो विषयः स्यात्, स एव विज्ञानस्येति युक्ता विज्ञानस्याप्यनुत्पत्तिः । तव तु *विज्ञानवादि*नोऽप्रतिघत्वाद् विज्ञानस्य व्यवहिते विज्ञानमुत्पद्येत, न तूत्पद्यते । तस्मात् 'चक्षुः पश्यति न विज्ञानम्' इति सिद्धम् ।

एवं *विज्ञानवादिनि* प्रतिषिद्धे तत्पक्षमाचार्यो गृहीत्वाह—*किं नु वै चक्षुः प्राप्तविषयमिति* । विस्तरः—*यथा कायेन्द्रियं* प्राप्तविषयं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णाति, कुड्यादिप्रतिघातात् ततः परेण प्रवर्तितुमलभमानत्वात्; किमेवं चक्षुः प्राप्तविषयं कुड्यादिप्रतिघातेन प्रतिहतं सत् ततः परेण गन्तुमलभमानं तं कुड्यादिव्यवहितं विषयं न गृह्णातीति ? नैतद्युज्यते । तस्मात् सप्रतिघत्वा-

---

१–१. ॰स्यानुत्पत्तिराश्रयेणैक॰—का॰ ।

घत्वात् । काचाभ्रपटलस्फटिकाम्बुभिश्चान्तरितं कथं दृश्यते ? तस्मान्न सप्रतिघत्वाच्चक्षुष आवृतस्य रूपस्यादर्शनम्, किं तर्हि ? यत्रालोकस्याप्रतिबन्ध आवृते[1] रूपे, तत्रोपपद्यत एव चक्षुर्विज्ञानम् । यत्र तु प्रतिबन्धस्तत्र नोत्पद्यत इत्यनुत्पन्नत्वादावृतं नेक्ष्यते[2] ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा" ( ) इति ? तेनाश्रयेणेत्ययमत्राभिसन्धिः । यथा "मनसा धर्मान् विज्ञाय" इत्याह, न हि[3] मनो धर्मान् विजानाति; अतीतत्वात् । किं तर्हि ? मनोविज्ञानम् ।

आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यते, यथा 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति ; यथा च

दावृतं चक्षुर्न पश्येदिति न वक्तव्यम् । *काचाभ्रपटलस्फटिकाम्बुभिश्चान्तरितं कथं दृश्यत* इति । काचेनाभ्रपटलेन स्फटिकेनाम्बुना चान्तरितं व्यवहितं रूपं कथं दृश्यते ! सप्रतिघत्वाद्धि कुड्यादिव्यवहितवत् काचादिव्यवहितं चक्षुर्न पश्येत् । तच्च पश्यतीति सिद्धान्तः । *यत्रालोकस्याप्रतिबन्ध* इति । आलोके हि सति विषय आभासगतो भवतीति विज्ञानोत्पत्तिसम्भवः । एवं हि विज्ञानकारणं पठ्यते—चक्षुरिन्द्रियमनुपहतं भवति, विषय आभासगतो भवति, तज्जश्च मनस्कारः प्रत्युपस्थितो भवतीत्यत *आवृते रूपे* काचादिभिस्त*त्रोत्पद्यत एव चक्षुर्विज्ञानम् । यत्र तु प्रतिबन्धो*ऽकाचादिस्वभावैः कुड्यादिभिस्तमस्वद्भिः, *तत्रावृते नोत्पद्यते* । किम् ? चक्षुर्विज्ञानमिति । *अनुत्पन्नत्वादावृतं नेक्ष्यत* इति । यत् त्वया 'किं खलु नोत्पद्यते' इत्यनुत्पत्तौ कारणं पृष्टम्, इदं तत्कारणमिति ब्रूमः ।

*यत्तर्हि सूत्र उक्त*मिति विस्तरः । *चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा* न निमित्तग्राही भवति नानुव्यञ्जनग्राहीति विस्तरः । यस्माच्चक्षुः पश्यति तस्मात् पुद्गलश्चक्षुषा पश्यतीत्यभिप्रायः । *आचार्यः* प्राह—*तेनाश्रयेणेत्ययमत्राभिसन्धिः* । चक्षुराश्रित्येत्येवात्राभिसन्धिः । चक्षुषा आश्रयेण विज्ञानेन दृष्ट्वेत्यर्थः । कथं ज्ञायते ? इत्याह—*यथा मनसा धर्मान् विज्ञाये*ति । मनसा आश्रयेण विज्ञानेन विज्ञायेति भवति । न ह्यनन्तरातीतं *मनो धर्मान् विजानाति* । वर्तमानावस्थायां हि विज्ञानं कारित्रं करोति ।

आश्रितकर्म वा आश्रयस्योपचर्यत इति । आश्रितस्य विज्ञानस्य कर्म दर्शनमाश्रयस्य चक्षुष उपचर्यते । विज्ञाने पश्यति सति चक्षुः पश्यतीत्युपचारः । *यथा मञ्चाः क्रोशन्ती*ति । यथा मञ्चस्थेषु पुरुषेषु क्रोशत्सु मञ्चाः क्रोशन्तीत्युप-

---

१. आवृतेऽपि—का० । २. नेक्ष्यते—का० । ३. च—का० ।

सूत्रे उक्तम्—"चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि[1] कान्तानि" ( ) इति। न च तानि चक्षुषा विज्ञायन्ते।

उक्तं च सूत्रे—"चक्षुर्ब्राह्मण द्वारं यावदेव रूपाणां दर्शनाय" ( ) इति, अतो गम्यते—तेन चक्षुषा द्वारेण विज्ञानं पश्यतीति। दर्शने तत्र द्वाराख्या। न ह्येतद् युज्यते—दर्शनं[2] रूपाणां दर्शनायेति।

यदि विज्ञानं पश्यति को विजानाति? कश्चानयोर्विशेषः? यदेव हि रूपस्य विज्ञानं तदेवास्य दर्शनमिति। तद्यथा काचित् प्रज्ञा पश्यत्यप्युच्यते[3], प्रजानातीत्यपि। एवं किञ्चिद् विज्ञानं पश्यतीत्यप्युच्यते, विजानातीत्यपि।

चारः, तद्वत्। *यथा च सूत्र उक्तमिति* विस्तरः। *वैभाषिकाणामप्ययं* पक्षः—न चक्षुर्विजानाति, किं तर्हि? विज्ञानं विजानातीति। अथ चोक्तम्—*चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि कान्तानीति*? तत्राश्रितकर्म आश्रयस्योपचर्यत इत्यवश्यं प्रतिपत्तव्यम्। *द्वारं यावदेव रूपाणां. दर्शनायेति*। द्वारमिव द्वारम्। हेतुराश्रय इत्यभिप्रायः। *अनेनागमेन* तेनाश्रयेणेति योऽर्थ उक्तस्तमेव *समर्थयति—तेन चक्षुषा द्वारेण विज्ञानं पश्यतीति*। *दर्शने तत्र द्वाराख्येति*। चक्षुर्ब्राह्मण द्वारं दर्शनं यावदेव रूपाणां दर्शनायेत्यर्थः। *न ह्येतद्युज्यते—दर्शनं रूपाणां दर्शनायेति*। अत्रावाचकत्वान्नैतद् युज्यत इत्यभिप्रायः। यदि दर्शनं करणम्—दृश्यतेऽनेनेति दर्शनमिति, कर्तरि वा ल्युट्—पश्यतीति दर्शनमिति, दर्शनायेति वा भावसाधनम्। दृष्टिर्दर्शनं तस्मै दर्शनायेति कथमेतन्न युज्यते? यस्माच्चक्षुर्व्यतिरिक्तं दर्शनं नास्ति। आलोचनमिति चेत्? न; विज्ञानाव्यतिरिक्तत्वात्। विज्ञानमेव ह्यालोचनम्, नातोऽन्यत् पश्यामः। यदि तु चक्षुर्द्वारं विवरं रूपाणां दर्शनाय विज्ञानायेत्यर्थो गृह्येत; तद्युज्यते।

तद्यथा काचित्प्रज्ञा पश्यत्यप्युच्यत इति। पश्यतीत्यप्युच्यते इति इतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः। अनेनोपन्यासेन दर्शनविज्ञानयोरनर्थान्तरभाव इति दर्शयति। का पुनरसौ या प्रज्ञैवमुच्यते? या दर्शनात्मिकोक्ता—"तदन्योभयथार्या धीः" (अभि० को० ७.१) इति; "तस्यैवं जानत एवं पश्यतः" ( ) इति सूत्रे वचनात्। *किञ्चिदिति* वचनान्न सर्वं विज्ञानं पश्यतीत्युक्तं भवति। चक्षुर्विज्ञानं हि पश्यतीत्युच्यते, न तु श्रोत्रादिविज्ञानमिति।

---

१. रूपाणीष्टानि—का०। २. चक्षुर्दर्शनं—का०।
३. पश्यतीत्य०—का०।

अन्ये[1] पुनराहुः—"यदि चक्षुः पश्यति कर्तृभूतस्य चक्षुषः काऽन्या दृशिक्रिया इति वक्तव्यम्"? तदेतदचोद्यम्; यदि[2] 'विज्ञानं विजानाति' इतीष्यते, न च तत्र कर्तृक्रियाभेदः, एवमत्रापि।

अपरे[3] पुनर्ब्रुवते—"चक्षुर्विज्ञानं दर्शनम्, तस्याश्रयभावात् 'चक्षुः पश्यति' इत्युच्यते। यथा नादस्याश्रयभावात् 'घण्टा नदति' इत्युच्यते" इति।

ननु चैवं विज्ञानस्याश्रयभावाच्चक्षुर्विजानातीति प्राप्नोति? न प्राप्नोति; तद्विज्ञानं दर्शनमिति रूढं लोके। तथा हि तस्मिन्नुत्पन्ने 'रूपं दृष्टम्' इत्युच्यते, न विज्ञातम्।

विभाषायामप्युच्यते[4]—"चक्षुः सम्प्राप्तं चक्षुर्विज्ञानानुभूतं दृष्टमित्युच्यते इति। तस्माच्चक्षुः पश्यतीत्येवोच्यते, न विजानातीति। विज्ञानं तु सान्निध्यमात्रेण रूपं विजानातीत्युच्यते। यथा—सूर्यो दिवसकरः" इति।

काऽन्या दृशिक्रियेति। यस्योपलम्भकत्वं तस्य दर्शनं युज्यत इत्यभिप्रायः। *तदेतदचोद्यमिति* विस्तरः। यदि *विज्ञानं विजानाति*। कर्तृभूतस्य विज्ञानस्य काऽन्या विज्ञानक्रियेति वक्तव्यमिति तुल्यं चोद्यमापद्यते। *न च तत्र कर्तृक्रियाभेदः*। न कर्तुर्विज्ञानस्य क्रियायाश्च विज्ञानलक्षणाया भेदोऽन्यत्वमस्ति। भवति च कर्तृक्रियासम्बन्धव्यपदेशः—विज्ञानं विजानातीति, *तद्वदिहापि भवेत्*—चक्षुः पश्यतीत्यचोद्यमेतत्।

चक्षुर्विज्ञानं दर्शनमित्यपरे। *तस्याश्रयभावाच्चक्षुः पश्यतीत्युच्यते*। *यथा नादस्याश्रयभावाद् घण्टा नदतीत्युच्यते*।

विज्ञानं तर्हि कस्याश्रयभावाद् रूपं विजानाति? इत्याह—*विज्ञानस्याश्रयभावादिति*। चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयभावादित्यर्थः। *तद्विज्ञानं दर्शनमिति रूढं लोक इति*। दर्शनमिति लोके रूढम्, न तु विज्ञानमिति रूढम्। कथं गम्यते? इत्याह—*तथा हि तस्मिन्नुत्पन्ने रूपं दृष्टमित्युच्यते न विज्ञातमिति*।

विभाषायामप्युच्यत इति। स एवार्थोऽभिधीयत इत्यभिप्रायः। चक्षुःसम्प्राप्तं चक्षुराभासगतम्। *विज्ञानं तु सान्निध्यमात्रेणेति*। नाश्रयभावयोगेनेति दर्शयति। *यथा सूर्यो दिवसकर इति*। यथा सान्निध्यमात्रेण सूर्यो दिवसं करोतीत्युच्यते तथा विज्ञानं विजानातीत्युच्यते। कस्मात्? लोके तथा सिद्धत्वात्।

---

१. वात्सीपुत्रीया इत्यर्थः।　　२. यदि हि—का०।

३. 'अपरे' शब्देन धर्मगुप्तमतानुयायिनो वेदितव्याः।　　४. °मप्युक्तम्—का०।

अत्र **सौत्रान्तिका** आहुः—किमिदमाकाशं खाद्यते ? चक्षुर्हि प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्। तत्र कः पश्यति को वा दृश्यते ! निर्व्यापारं हीदं धर्ममात्रम्, हेतुफलमात्रं च। तत्र च्छन्दत[1] उपचाराः क्रियन्ते—चक्षुः पश्यति, विज्ञानं विजानातीति नात्राभिनिवेष्टव्यम्। उक्तं हि **भगवता**—"जनपदनिरुक्तिं नाभिनिविशेत संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेद्" ( ) इति।

एष तु **काश्मीरवैभाषिकाणां** सिद्धान्तः—चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति, घ्राणं जिघ्रति, जिह्वा आस्वादयति, कायः स्पृशति, मनो विजानातीति ॥ ४२ ॥

तद्यदि चक्षुः पश्यति, किमेकेन चक्षुषा रूपाणि पश्यति ? आहोस्विद् उभाभ्याम् ? नात्र नियमः।

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यति व्यक्तदर्शनात्।

उभाभ्यामपि चक्षुर्भ्यां पश्यतीत्याभिधार्मिकाः। तथा हि—द्वयोर्विवृतयोः परिशुद्धतरं दर्शनं भवति। एकस्मिंश्चोन्मीलिते चक्षुषि द्वितीये चार्धनिमीलिते द्विचन्द्रादिग्रहणं भवति; नैकतरान्यथीभावात्।

निर्व्यापारं हीदमिति विस्तरः। निर्व्यापारमिति निरीहम्। अनेन हि कर्तुरर्थान्तरभूतां क्रियां प्रतिषेधति। *धर्ममात्रमिति* स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रतिषेधं करोति। *हेतुफलमात्रं* चेति। असत्यपि कर्तरि हेतुफलयोः कार्यकारणमर्थत्वं दर्शयति। *तत्र च्छन्दत उपचाराः क्रियन्ते*। यदि वस्तु व्यवहाराङ्गम्। तेनेह व्यवहारार्थसंसिद्धयर्थमसदपि सद्रूपेण परिकल्प्य कर्तृक्रियादिव्यवस्थानं क्रियते—चक्षुः पश्यति, विज्ञानं विजानातीत्येवमादि। *नात्राभिनिवेष्टव्यम्*। भावो भवित्रपेक्षोऽन्य इत्यादि। *जनपदनिरुक्तिं नाभिनिविशेतेति*। जनपदस्तत्र नियता निश्चिता चोक्तिर्जनपदनिरुक्तिः, तां नाभिनिविशेत। कस्मात् ? अत्रेयं निरुक्तिरिति, न वा सर्वामेवार्थवतीं निरुक्तिं कल्पयेत्। *संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेदिति*। 'आत्मा', 'जीवः' इत्येवमादिकां संज्ञां लोकस्य नाध्यारोपयेत्। अभूतसमारोपेण अस्त्यात्मा शरीरादिव्यतिरिक्त इति नातीव गच्छेदित्यर्थः। अथ वा—संज्ञां च लोकस्य नाभिधावेन्नातिसरेत्। अर्थाभावात् संज्ञापि नास्तीति न कल्पयेदित्यर्थः। अतिसरणम्=अतिक्रमणमित्येकोऽर्थः ॥ ४२ ॥

उभाभ्यामपि इति। अपिशब्दादेकेनापि नात्र नियमः। *द्वयोर्विवृतयोः परिशुद्धतरं दर्शनमित्युक्तं भवति*। *नैकतरान्यथीभावादिति*। उन्मीलितार्धनिमी-

---

१. व्यवहारार्थं०—का०।

न चाश्रयविच्छेदाद् विच्छेदप्रसङ्गः; विज्ञानस्य देशाप्रतिष्ठितत्वाद् रूपवदिति ॥

यदि चक्षुः पश्यति श्रोत्रं शृणोति यावन्मनो विजानाति, किमेषां प्राप्तो विषयः ? आहोस्विदप्राप्तः ?

चक्षुःश्रोत्रमनोऽप्राप्तविषयं,

तथा हि—दूराद् रूपं पश्यति, अक्षिस्थमञ्जनं न पश्यति। दूराच्छब्दं शृणोति, सति च प्राप्तविषयत्वे दिव्यं चक्षुःश्रोत्रमिह मनुष्येषु[1] ध्यायिनां नोपजायेत, घ्राणादिवत्।

लितयोरक्ष्णोरेकतरस्यान्यथीभावात्। द्वयोरेकतरद् यद्यन्यथीभवति। यदि यदुन्मीलितं तदर्धनिमीलितं क्रियेत, सर्वनिमीलितं वा; यच्चार्धनिमीलित यदि तत् सर्वनिमीलितं क्रियेत सर्वोन्मीलितं वा, तदा द्विचन्द्रदर्शनं न भवति। अतोऽवगम्यते—द्वयोरपि चक्षुषोरत्र विज्ञानोत्पत्तौ व्यापारोऽस्तीति। *देशाप्रतिष्ठितत्वाद् रूपवदिति*। विपरीतदृष्टान्तः। यथा रूपस्य देशप्रतिष्ठितत्वादाश्रयविच्छेदाद् विच्छेदो भवति, नैवं विज्ञानस्य। न हि विज्ञानं देशप्रतिष्ठितम्, किं तर्हि ? देशाप्रतिष्ठितम्; अमूर्तत्वात्। देशाप्रतिष्ठितत्वाच्च नाश्रयविच्छेदाद्विच्छेदो भवति।

तथाहि दूराद्रूपं पश्यतीति। यत्र रूपं दृश्यते, न तत्र तद्ग्राहकं चक्षुरिन्द्रियमस्ति, तत्र प्रमाणानुपलभ्यमानत्वात्, तत्राविद्यमानदेवदत्तादिवत्। यथा चक्षुः, एवं श्रोत्रमपि वक्तव्यम्। इतर आह—'स्वविषयदेशप्रापि चक्षुःश्रोत्रम्; इन्द्रियत्वात्, घ्राणेन्द्रियादिवत्।' अनेनानुमानेन तत्र प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं हेतुमसिद्धं दर्शयति। *आचार्य* आह—*सति च प्राप्तविषयत्व* इति। विस्तरः—यदि प्राप्तविषयं चक्षुःश्रोत्रं कल्प्येत, *दिव्यं चक्षुःश्रोत्रमिह मनुष्येषु ध्यायिनां नोपजायेत*। यदि हि चक्षुःश्रोत्रमतिविप्रकृष्टदेशस्थं व्यवहितं च कुड्यादिभिर्यथायोगं रूपं शब्दं गृह्णीयाद्, एवमस्य दिव्यत्वं सम्भवेत्, तच्च प्राप्तविषयत्वे न स्यात्। *घ्राणादिवत्*। यथा घ्राणजिह्वाकायाः प्राप्तविषयत्वाद् दिव्या ध्यायिनां नोपजायेरन्, तद्वत्। अनेन स्वविषयदेशप्रापित्वपक्षस्य धर्मिविशेषविपर्ययापक्षालत्वं दर्शयति। सम्भवद्दिव्यत्वे हि चक्षुःश्रोत्रे धर्मी। असम्भवद्दिव्यत्वभावो विशेषविपर्ययः। स प्राप्नोतीति दोषः। अनेन दोषेणाननुमानत्वात् तत्प्रमाणानुपलभ्यमानत्वं सिद्धं व्यवस्थापयति। तस्मादप्राप्तविषयं चक्षुःश्रोत्रम्।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

यद्यप्राप्तविषयं चक्षुः, कस्मान्न सर्वमप्राप्तं पश्यति दूरं तिरस्कृतं च। कथं तावदयस्कान्तो न सर्वमप्राप्तमयः कर्षति! प्राप्तविषयत्वेऽपि चैतत् समानम्। कस्मान्न सर्वं प्राप्तं पश्यत्यञ्जनं शलाकां वा। यथा च घ्राणादीनां हि प्राप्तो विषयो न तु सर्वः, सहभूगन्धाद्यग्रहणात्; एवं चक्षुषोऽप्यप्राप्तः स्यात्, न तु सर्वः। मनस्त्वरूपित्वात् प्राप्तुमेवाशक्यम्।

केचित् पुनः श्रोत्रं प्राप्ताप्राप्तविषयं मन्यन्ते; कर्णाभ्यन्तरेऽपि शब्द-श्रवणात्। शेषं तु घ्राणजिह्वाकायाख्यम्।

त्रयमन्यथा ॥ ४३ ॥

प्राप्तविषयमित्यर्थः। घ्राणं कथं प्राप्तविषयम्? निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणात्।

यद्यप्राप्तविषयं चक्षुरिति विस्तरः। आसन्नेनातिदूरस्थेन तिरस्कृतेन वा तुल्या तदप्राप्तिरिति तत्र दर्शनं प्रसञ्जयति। किमिदं परस्य साधनम्, उत दूषण-मिति? यदि तावदेवं साधनम्—'अतिदूरं तिरस्कृतं चक्षुःश्रोत्रेण गृह्यते, अप्राप्तत्वात्, आसन्नविषयवत्' इति, तदसाधनम्; हेतोः स्वयमनिश्चितत्वात्, पूर्वाभ्युपगमविरोधाद्वा। अथ दूषणम्—'सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चक्षुःश्रोत्रलक्षणस्य धर्मिणः प्रसज्यते', तददूषणम्; अनुमानबाधनात्। कथम्? इत्याह—*कथं ताव-दयस्कान्तो न सर्वमप्राप्तमयः कर्षती*ति। प्रश्नमुखेनायस्कान्तनिदर्शनमुपन्यस्य सर्वाप्राप्तग्राहकत्वं चक्षुःश्रोत्रस्य साधयति—न सर्वाप्राप्तग्राहकं चक्षुःश्रोत्रम्; सर्वाप्राप्तग्रहणशक्तिहीनत्वात्, अयस्कान्तवत्। अयस्कान्तो ह्यप्राप्तमयो गृह्णाति, कर्षतीत्यर्थः, न च सर्वमप्राप्तं गृह्णाति; तद्वच्चक्षुःश्रोत्रम्। *प्राप्त-विषयत्वेऽपि चैतत् समान*मिति। नातिदूरतिरस्कृतो विषयश्चक्षुःश्रोत्रेण गृह्यते; ग्रहणायोग्यत्वात्, सम्प्राप्ताञ्जनशलाकावत्। अथ वा—न सर्वस्वग्राह्यग्राहि चक्षुःश्रोत्रम्; इन्द्रियस्वाभाव्यात्, घ्राणेन्द्रियादिवत्। *घ्राणादीनां हि प्राप्तो विषयो न तु सर्वः, सहभूगन्धाद्यग्रहणात्*। घ्राणादिसहभूनि हि गन्धरसस्प्रष्ट-व्यानि घ्राणादिभिर्न गृह्यन्ते, शक्तिर्हीन्द्रियाणामीदृशीति। *मनस्त्वरूपित्वा*दिति। प्राप्तत्वं मूर्तानामेव व्यवस्थाप्येत, नामूर्तानामिति। मनोऽप्राप्तविषयमिति न विचारः क्रियते।

"त्रयमन्यथा" इति। प्राप्तविषयमेव त्रयमिति इष्टावधारणार्थमारम्भः। अन्यथा हि प्राप्ताप्राप्तविषयमित्यपि सम्भाव्येत। *निरुच्छ्वासस्य गन्धाग्रहणा-*दिति। यदुच्छ्वासेन सार्धं सूक्ष्मं भूतचतुष्कं घ्राणमागतं तस्य गन्धो घ्राणेन

केयं प्राप्तिर्नाम ? निरन्तरोत्पत्तिः।

किं पुनः परमाणवः स्पृशन्त्यन्योन्यम् ? आहोस्विन्न ? न स्पृशन्तीति काश्मीरकाः। किं कारणम् ? यदि तावत् सर्वात्मना स्पृशेयुर्मिश्रीभवेयुर्द्रव्याणि। अथैकदेशेन, सावयवाः प्रसज्येरन्। निरवयवाश्च परमाणवः।

कथं शब्दाभिनिष्पत्तिर्भवति ? अत एव यदि हि स्पृशेयुर्हस्तो हस्तेऽभ्याहतः सज्येत, उपलश्चोपले।

कथं[1] चितं प्रत्याहतं न विशीर्यते ? वायुधातुसन्धारितत्वात्। कश्चिद्वायुधातुर्विकिरणाय प्रवृत्तो यथा संवर्त्तन्याम्, कश्चित् सन्धारणाय यथा विवर्त्तन्यामिति। कथमिदानीं निरन्तरप्राप्त्या प्राप्तविषयं त्रयमुच्यते ? तदेवैषां निरन्तरत्वं[2] यन्मध्ये नास्ति किञ्चित्। अपि खलु सङ्घाताः सावयवत्वात् स्पृशन्तीत्यदोषः।

एवं च कृत्वा अयमपि ग्रन्थ उपपन्नो भवति **विभाषायाम्**—"किं नु स्पृष्टहेतुकं स्पृष्टमुत्पद्यते आहोस्विदस्पृष्टहेतुकम्" इति प्रश्नयित्वा आह—"कारणं प्रति। कदाचित् स्पृष्टहेतुकमस्पृष्टमुत्पद्यते, यदा विशीर्यते। कदाचिदस्पृष्टहेतुकं

घ्रायते। वायौ गन्धान्तरमुत्पन्नमित्यपरे। *मिश्रीभवेयुरे*कदेशीभवेयुः। *अथैकदेशेन*। किम् ? स्पृशेयुरिति वर्तते

*कथं शब्दाभिनिष्पत्ति*रिति। यदि न स्पृशन्ति, अनभिघाते शब्दाभिनिष्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यभिप्रायः। *अत एवेति* काश्मीराः। *यदि हि स्पृशेयुर्हस्तो हस्तेऽभ्याहतः सज्जेत*। जतुनीव जत्वन्तरम्। *कथं चितं प्रत्याहतं न विशीर्यत* इति। अन्योन्यमस्पृशतां परमाणूनां सङ्घातः प्रत्याहतः पाण्यादिभिः कथं न विशीर्यते। *तदेवैषां निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चि*दिति। आलोकादि मध्ये नास्तीति निरन्तरत्वमेषां व्यवस्थाप्यते। तदेव च प्राप्तत्वम्, नान्यथेति। *अपि खल्वि*ति। अपि चेत्यर्थः। *सङ्घाताः सावयवत्वात् स्पृशन्तीत्यदोषः*। योऽसौ दोष उक्तः—यदि सर्वात्मना स्पृशेयुर्मिश्रीभवेयुर्द्रव्याणि, अथैकदेशेन सावयवाः प्रसज्येरन्निति।

*कारणं प्रती*ति। यस्य यादृशं कारणं तस्य तत्कारणं स्पृष्टमस्पृष्टं वा प्रति। आह—*कदाचि*दिति। विस्तरः—*स्पृष्टहेतुक*मिति। स्पृष्टमन्योन्यं हेतुरस्य स्पृष्टहेतुकम्। *एवमस्पृष्टहेतुकम्*। *यदा विशीर्यत* इति। तद्यथा शुष्का मृच्चूर्णी-

---

१. कथं तर्हि—का०। २. निरन्तरत्वं—का०।

स्पृष्टम्, यदा चयं गच्छति। कदाचित् स्पृष्टहेतुकं स्पृष्टम्, यदा चयवतां चयः। कदाचिदस्पृष्टहेतुकमस्पृष्टम्, यदा वातायनरजः" इति।

यदि परमाणवः स्पृशेयुरुत्तरक्षणावस्थानं स्यादिति भदन्तवसुमित्रः।

न स्पृशन्ति, निरन्तरे तु स्पृष्टसंज्ञेति भदन्तः।

भदन्तमतं चैष्टव्यम्। अन्यथा हि सान्तराणां परमाणूनां शून्येष्वन्तरेषु गतिः केन प्रतिबध्येत, यतः सप्रतिघा इष्यन्ते।

नच परमाणुभ्योऽन्ये संघाता इति। त एव ते संघाताः परमाणवः[1] स्पृश्यन्ते यथा रूप्यन्ते।

यदि च परमाणोर्दिग्भागभेदः कल्प्येत[2], स्पृष्टस्यास्पृष्टस्य वा सावयवत्वप्रसङ्गः। न[3] चेत्, स्पृष्टस्याप्यप्रसङ्गः॥ ४३॥

क्रियमाणा। *यदा चयं गच्छतीति*। तद्यथा हिमम्। तद्धि पूर्वं सूक्ष्मं पश्चान्महद् भवति। *चयवतां चय* इति। तद्यथा मृत्पिण्डद्वयसन्निपाते।

उत्तरक्षणावस्थानं स्यादिति। उत्पद्य स्पृष्टियोगात्। *निरन्तरे तु स्पृष्टसंज्ञेति भदन्तः। भदन्तमतं चैष्टव्यमिति*। *वैभाषिकमतं* कस्मान्नेष्टव्यम्, ननु वैभाषिकैरप्येवमुक्तम्—'तदेवैषां निरन्तरत्वं यन्मध्ये नास्ति किञ्चिद्' इति? अस्त्येवम्, सावकाशं तु तद्वचनम्, यत् 'मध्ये नास्ति किञ्चिद्' इति ब्रुवाणा *वैभाषिका* मध्य आलोकादि नेच्छन्ति, अन्यपरमाणुप्रवेशानवकाशं तु न ब्रुवते। *अन्यथा हि सान्तराणां परमाणूनां शून्येष्वन्तरेषु गतिः केन प्रतिबध्येत*। गतिमत इति वाक्यशेषः।

अयं चापरो दोषः। *न च परमाणुभ्योऽन्ये सङ्घाताः*। यथा *वैभाषिकाः* कल्पयन्ति। *त एव ते सङ्घाताः परमाणवः स्पृश्यन्ते यथा रूप्यन्त* इति। सङ्घाता एव, नैक इत्यर्थः।

यदि च परमाणोरिति विस्तरः। परमाण्वपरिनिष्पत्तिं वक्तुकाम *आचार्यो* विचारयति—*यदि परमाणोरेकस्य* पूर्वादिदिग्भागभेदः कल्प्येत *स्पृष्टस्या*न्योन्य*मस्पृष्टस्य वा सावयवत्वप्रसङ्गः*। *न चेत्*। किम्? दिग्भागभेद इति वर्तते। *स्पृष्टस्याप्यप्रसङ्गः*। कस्य? सावयवत्वस्य। अत्र साधनम्—'न निरवयवः परमाणुर्दिग्भागभेदवत्त्वात्, माषराशिवद्' इति। तदेतद्दिग्भागभेदवत्त्वं नेच्छन्ति

---

१. संघाते—पाठा०। २. कल्प्यते—का०।
३. नो—का०।

किं पुनरेभिश्चक्षुरादिभिरात्मपरिमाणतुल्यस्यार्थस्य ग्रहणं भवत्याशुवृत्त्या च पर्वतादीनामलातचक्रादिवद् ? आहोस्वित् तुल्यातुल्यस्य ? यानि तावदेतानि प्राप्तविषयाण्युक्तानि, एभिः

त्रिभिर्घ्राणादिभिस्तुल्यविषयग्रहणं मतम् ।

यावन्तो हीन्द्रियपरमाणवस्तावन्तो हि विषयपरमाणवः समेत्य विज्ञानं जनयन्ति । चक्षुःश्रोत्राभ्यां त्वनियमः । कदाचिदल्पीयांसो यदा वालाग्रं पश्यति, कदाचित् समा यदा द्राक्षाफलं पश्यति, कदाचित् भूयांसो यदा महान्तं पर्वतं पश्यत्युन्मिषितमात्रेण । एवं श्रोत्रेण मशकमेघादिशब्दश्रवणे घोषम् ।

मनस्त्वमूर्त्तिवदेवेति नास्य परिमाणपरिच्छेदः सम्प्रधार्यते ।

कथं पुनरेषां चक्षुरादीन्द्रियपरमाणूनां सन्निवेशः ?

चक्षुरिन्द्रियपरमाणवस्तावदक्षितारकायामजाजीपुष्पवदवस्थिताः । अच्छचर्मावच्छादितास्तु न विकीर्यन्ते । अधरौत्तर्येण पिण्डवदवस्थिता इत्यपरे । न चान्योऽन्यमावृण्वन्ति; स्फटिकवदच्छत्वात् ।

वैभाषिकाः । दिग्भागभेदो हि सङ्घातरूपाणामेव कल्प्यते । एवं च वर्णयन्ति—"धर्मतैवेयं यत्सप्रतिघानां भिन्नदेशत्वम्, तेषां नैरन्तर्येणावस्थानादभिन्नदेशत्वं मा भूदिति सान्तराणामपि सप्रतिघत्वेन गतिः प्रतिबध्यते" इति ॥ ४३ ॥

आशुवृत्त्या च पर्वतादीनामलातचक्रादिवदिति । आत्मपरिमाणतुल्यस्यैवार्थस्य ग्रहण इष्यमाणे कथं 'पर्वतादीनां महतां सकृदिव ग्रहणं लक्ष्यते, न क्रमेण ? इत्याशङ्क्य युक्ति तथा ग्रहणे कथयति—आशुवृत्त्या चेत्यादि । यथालातचक्रादिग्रहणं क्रमेण वर्तमानं सकृदिव लक्ष्यते, तथा पर्वतनदीशब्दादिग्रहणमाशुवृत्त्या भवतीति । *आहोस्वित्तुल्यातुल्यस्येति* । द्राक्षाफलादिदर्शने तुल्यस्य, वालाग्रपर्वतादिदर्शनेऽतुल्यस्येत्यभिप्रायः । *उन्मिषितमात्रेणेति* । न क्रमदर्शनन्यायेन । *एवं श्रोत्रेणेति* विस्तरः । *कदाचिदल्पीयांसः*, यदा *मशकशब्दं शृणोति* । कदाचित् समाः, यदा श्रोत्रपरमाणुसमप्रमाणं कस्यचिच्छब्दं शृणोति । कदाचिद् भूयांसः, यदा मेघशब्दं *शृणोतीति* ।

अजाजीपुष्पवदवस्थिताः कालजीरकपुष्पवदवस्थिताः । एकतलावस्थिता इत्यर्थः ।

श्रोत्रेन्द्रियपरमाणवो भूर्जाभ्यन्तरावस्थिताः ।

घ्राणेन्द्रियपरमाणवो घाटाभ्यन्तरे[1] शलाकावत् ।

आद्यानि त्रीणीन्द्रियाणि मालावदवस्थितानि ।

जिह्वेन्द्रियपरमाणवोऽर्धचन्द्रवत्। वालाग्रमात्रं किल मध्यजिह्वायां जिह्वेन्द्रियपरमाणुभिरस्फुटम् ।

कायेन्द्रियपरमाणवः कायवदवस्थिताः ।

स्त्रीन्द्रियपरमाणवो भेरीकटाहवत् ।

पुरुषेन्द्रियपरमाणवोऽङ्गुष्ठवत् ।

तत्र चक्षुरिन्द्रियपरमाणवः कदाचित् सर्वे सभागा भवन्ति, कदाचित् तत्सभागाः । कदाचिदेके सभागाः, एके तत्सभागाः । एवं यावज्जिह्वेन्द्रियपरमाणवः । कायेन्द्रियपरमाणवस्तु सर्वे सभागा न भवन्ति । प्रदीप्तनरकाभ्यन्तरावरुद्धानामपि ह्यपरिमाणाः कायेन्द्रियपरमाणवस्तत्सभागा भवन्ति । स[2] किल विज्ञानोत्पत्तावाश्रयो विशीर्येत ।

न चैक इन्द्रियपरमाणुर्विषयपरमाणुर्वा विज्ञानं जनयति; सञ्चिताश्रयालम्बनत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानाम् । अत एवानिदर्शनः परमाणुः; अदृश्यत्वात् ॥

य इमे षड्विज्ञानधातव उक्ताश्चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानम्, किमेषां यथा विषयो वर्त्तमानः पञ्चानां चरमस्य त्रिकालः, एवमाश्रयोऽपि ? नेत्याह । किं तर्हि ?

भूर्जाभ्यन्तरावस्थिता इति । कर्णाभ्यन्तरे यद् भूर्जपत्रवर्णाकारं तद् भूर्जमिवेति भूर्जम् । तदभ्यन्तरेऽवस्थिताः *श्रोत्रेन्द्रियपरमाणवः* । *घाटाभ्यन्तरे* । घाटा= नासापुटी । *मालावदवस्थितानी*ति । मण्डलेन समपङ्क्त्यावस्थितानीति ।

*वालाग्रमात्रं किले*ति । आगमसूचनार्थः किलशब्दः । *अस्फुटमव्याप्तम्* ।

*स किले*ति । कर्मसामर्थ्यादेवाविशरणं स्यादिति किलशब्देन अरुचिं सूचयति ।

*सञ्चिताश्रयालम्बनत्वा*दिति । सञ्चिताश्रयत्वात्, सञ्चितालम्बनत्वाच्च ।

---

१. घटाभ्यन्तरेण—का० ।

२. सर्वैः –का० ।

चरमस्याश्रयोऽतीतः पञ्चानां सहजश्च तैः ॥ ४४ ॥

मनोविज्ञानधातोः समनन्तरनिरुद्धं मन आश्रयः ।

अतीतश्चेति चशब्दः । तत्र चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुः सहज आश्रयो यावत् कायविज्ञानस्य कायः । अतीतः पुनरेषामाश्रयो मन इत्यप्येते पञ्च विज्ञानकायां इन्द्रियद्वयाश्रयाः । अत एवोच्यते—"यश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तर-प्रत्ययभावेनापि स तस्य"—इति चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिश्चक्षुः, द्वितीया समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः, तृतीया समन्तरातीतं मनः, चतुर्थी उक्त-निर्मुक्ता[1] धर्माः । एवं यावत् कायविज्ञानस्य स्वमिन्द्रियं वक्तव्यम् ।

मनोविज्ञानस्य पूर्वपादकः—यस्तावदाश्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि सः । स्यात् समनन्तरप्रत्ययभावेन नाश्रयभावेन । [2]समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्म-धातुरिति ॥ ४४ ॥

"चरमस्याश्रयोऽतीतः" इति । अतीत एवेत्यवधारणम् । *अत एवोच्यत* इति । यस्मात् *पञ्चविज्ञानकाया इन्द्रियद्वयाश्रयाः* । चक्षुरादीन्द्रियाश्रयाः, मनइन्द्रिया-श्रयाश्च । तस्माच्चतुष्कोटिक उत्तिष्ठते । *प्रथमा कोटिश्चक्षुरिति* । चक्षुर्विज्ञानस्य चक्षुराश्रयभावेन न समनन्तरप्रत्ययभावेन । न हि चक्षुश्चित्तचैत्तस्वभावम् । "चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः" (अभि० को० २.६३) इति च समनन्तरप्रत्ययलक्षणम् । *द्वितीया कोटिः—समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः* । तस्य समनन्तरभावेन नाश्रयभावेन । षडेव ह्याश्रया विज्ञानस्ये-ष्यन्ते चक्षुरादयो मनःपर्यन्ताः, नान्ये । *तृतीया समनन्तरातीतं मनः* । उभय-लक्षणयुक्तत्वात् । *चतुर्थी उक्तनिर्मुक्ता धर्माः* । कोटित्रयमुक्ता विप्रयुक्ता असंस्कृता-दयः । *एवं यावत्कायविज्ञानस्य स्वमिन्द्रियं वक्तव्यमिति* । यः श्रोत्रविज्ञानस्या-श्रयभावेन समनन्तरप्रत्ययभावेनापि स तस्येति चतुष्कोटिकः—प्रथमा कोटिः श्रोत्रम्, द्वितीया समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः, तृतीया समनन्तरातीतं मनः, चतुर्थी कोटिरुक्तनिर्मुक्ता धर्मा इति । एवमन्यदपि वक्तव्यम् ।

मनोविज्ञानस्य पूर्वपादक इति । यो मनोविज्ञानस्याश्रयभावेन समनन्तर-प्रत्ययभावेनापि स तस्येति पूर्वपादकः । *यस्तावदाश्रयभावेन समनन्तरप्रत्यय-भावेनापि स* इति । मनस्तावदवश्यमसौ समनन्तरप्रत्ययः स्यात् । समनन्तर-

---

१. कोटिरुक्त०—का० ।

२. समनन्तराभ्यतीत०—का० ।

किं पुनः कारणमुभयाधीनायां विज्ञानोत्पत्तौ चक्षुरादयः एवाश्रया उच्यन्ते, न रूपादयः ?

तद्विकारविकारित्वादाश्रयाश्चक्षुरादयः ।

धातव इत्यधिकारः । चक्षुरादीनां हि विकारेण तद्विज्ञानानां विकारो भवति; अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधानात्, न तु रूपादीनां विकारेण तद्विकारः । तस्मात् साधीयः—तदधीनत्वात् त एवाश्रयाः, न रूपादयः ।

किं पुनः कारणम्—रूपादयश्च तैर्विज्ञायन्ते चक्षुर्विज्ञानं चोच्यते यावन्मनोविज्ञानम्, न पुना रूपविज्ञानं यावद्धर्मविज्ञानमिति ? य एते चक्षुरादय आश्रयाः, एषाम्—

प्रत्ययभावेन, नाश्रयभावेन । समनन्तरातीतश्चैतसिको धर्मधातुः; अचक्षुराद्याश्रयषट्स्वभावत्वात् ॥ ४४ ॥

"तद्विकारविकारित्वात्" इति । विस्तरः—तेषां चक्षुरादीनां विकारस्तद्विकारः, तद्विकारेण विकारः तद्विकारविकारः, स एषामस्तीति तद्विकारविकारीणि विज्ञानानि, तद्भावः तद्विकारविकारित्वम् । तस्माच्चक्षुरादय एवैषामाश्रया इत्यवधार्यते। *अनुग्रहोपघातपटुमन्दतानुविधानादिति*। चक्षुरादीनामञ्जनादिभिरनुग्रहम्, रेण्वादिभिश्चोपघातं चक्षुरादिविज्ञानान्यनुविदधते, ससुखोत्पादात्, सदुःखोत्पादाच्च यथाक्रमम् । पटुमन्दतां च तेषामनुविदधते, पटुमन्दतोत्पादात् । अतोऽवगम्यते—चक्षुरादिविकारेण विज्ञानविकारो भवतीति । ननु च पटुनि रूपे पटु चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यमानं दृश्यते, मन्दे मन्दमिति तेषां चक्षुरादीनाम् ? यद्यपि रूपस्य पटुमन्दते चक्षुर्विज्ञानमनुविदधीत; विधुरावस्थयोस्तु चक्षूरूपयोश्चक्षुरवस्थामेव चक्षुर्विज्ञानमनुविधत्ते, न रूपावस्थाम् । तथा हि चक्षुष्यनुगृहीते रूपे चोपहते तद्वीतरागाणां मध्यस्थानां च चक्षुर्विज्ञानमविकारमुत्पद्यते, न तु सदुःखमुत्पद्यते । रूपे पुनरनुगृहीते=परित्यक्ते, चक्षुषि चोपहते—कामलव्याधिना, तिमिरोपघातेन वा, पीतदर्शनं भ्रान्तं केशोण्डुकादिदर्शनं वा प्रवर्तते । तथा पटुनि रूपे जरया मन्दे चक्षुषि मन्दं चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । एवं मन्दे रूपे चक्षुर्यद्यतिपटु भवेत् पटु चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । तथा हि जातिस्वभावेन पटुनि गृध्रचक्षुषि मन्देऽपि शवरूपेऽनेकयोजनविप्रकृष्टेऽपि चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यते । इत्येवं श्रोत्रादीन्यपि योज्यानि ।

अतोऽसाधारणत्वाच्च[1] विज्ञानं तैर्निरुच्यते ॥ ४५ ॥

कथमसाधारणत्वम् ? न हि चक्षुरन्यस्य विज्ञानस्याश्रयीभवितुमुत्सहते । रूपं तु मनोविज्ञानस्यालम्बनीभवत्यन्यचक्षुर्विज्ञानस्यापीति । एवं यावत् कायो वेदितव्यः । तस्मादाश्रयभावादसाधारणत्वाच्च विज्ञानं तैरेव[2] निर्दिश्यते, न रूपादिभिः । यथा भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति ॥

अथ यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति, किं तानि कायचक्षूरूपविज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति ? आहोस्विदन्यभूमिकान्यपि ?

आह—सर्वेषां भेदः । कामधातूपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकं भवति । तस्यैव स्वानि रूपाणि प्रथमध्यानचक्षुषा पश्यतः

"*अतोऽसाधारणत्वाच्च*" इति । अत आश्रयभावात्, असाधारणत्वाच्च । आश्रयभावो व्याख्यात इति न तं प्रत्याद्रियते । असाधारणत्वमेव तु व्याचक्षाण आह—*कथमसाधारणत्व*मित्यादि । *अन्यचक्षुर्विज्ञानस्यापी*ति । अन्यसन्तानविज्ञानस्यापीत्यर्थः । *तैरेव निर्दिश्यत* इति चक्षुरादिभिः । चक्षुर्विज्ञानं यावन्मनोविज्ञानम् । *न रूपादिभिः* । रूपविज्ञानं यावद्धर्मविज्ञानम् । *यथा भेरीशब्दो यवाङ्कुर* इति । असाधारणत्वात् ताभ्यां भेरीयवाभ्याम् । यथा निर्देशो लोके भेरीशब्दो यवाङ्कुर इति । न तु दण्डशब्दः क्षेत्राङ्कुर इति वा । दण्डो हि पटहादिशब्दस्यापि कारणीभवेत्, क्षेत्रं च शालिगोधूमाङ्कुरस्यापि—इति साधारणत्वान्न ताभ्यां निर्देशः क्रियते । असाधारणाभ्यां तु भेरीयवाभ्यां निर्देशः । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् ।

अपि खलु चक्षुरिव विज्ञानम्, उभयोः सत्त्वसंख्याततत्वात् ; रूपं त्वसत्त्वसंख्यातमपि । चक्षुषा विज्ञानम् चक्षुर्विज्ञानम्; तस्य कारणभावात् । चक्षुषे विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; सुखदुःखवेदनासम्प्रयुक्तस्य विज्ञानस्य चक्षुरनुग्रहोपघातप्रवृत्तत्वात् । चक्षुषो विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; असाधारणत्वेन ततः प्रवृत्तेः । चक्षुषो विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; सत्त्वसंख्यातस्यैव स्वामिभावात् । चक्षुषि विज्ञानं चक्षुर्विज्ञानम्; तत्सम्प्रयोगिन्याः सुखाया दुःखाया वा वेदनायाः चक्षुष्येव परिच्छिद्यमानत्वात् । एवं श्रोत्रादिषु योज्यम् । तदेवं चक्षुरादिभिरेव विज्ञाननिर्देशो युज्यते, न रूपादिभिः ।

---

१. ०धारणत्वाद्धि—का० ।
२. तेनैव—का० ।

कायरूपे स्वभूमिके विज्ञानचक्षुषि तद्भूमिके । प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो रूपाणि त्रीण्यपि तद्भूमिकानि। द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः कायरूपे स्वभूमिके चक्षुस्तद्भूमिकं विज्ञानं प्रथमध्यानभूमिकम्। प्रथमध्यानभूमीनि पश्यतो विज्ञानरूपे तद्भूमिके कायः कामावचारश्चक्षुर्द्वितीयध्यानभूमिकम् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षूरूपे तद्भूमिके कायः कामावचरो विज्ञानं प्रथमभूमिकम् । एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुषा तद्भूमिकाधरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो योजयितव्यम् ।

प्रथमध्यानोपपन्नस्य स्वेन चक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतः सर्वं स्वभूमिकमधराणि पश्यतः त्रयं स्वभूमिकम् । द्वितीयध्यानचक्षुषा स्वानि रूपाणि पश्यतस्त्रयं स्वभूमिकं चक्षुस्तद्भूमिकम् । कामावचराणि पश्यतः कायविज्ञाने स्वभूमिके रूपाण्यधराणि चक्षुस्तद्भूमिकम् । द्वितीयध्यानभूमीनि पश्यतश्चक्षूरूपे तद्भूमिके । शेषं स्वभूमिकम् ।

एवं तृतीयादिध्यानचक्षुषा[1] योज्यम् । द्वितीयादिध्यानोपपन्नस्य स्वपरचक्षुर्भ्यां स्वपरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो यथायोगं योजयितव्यम् ॥ ४५ ॥

अयं तु नियमः—

न कायस्याधरं चक्षुः,

पञ्चभूमिकानि हि कायचक्षूरूपाणि कामावचराणि यावच्चतुर्थध्यानभूमिकानि। द्विभूमिकं चक्षुर्विज्ञानम्—कामावचरम्, प्रथमध्यानभूमिकं च । तत्र यद्भूमिकः

---

*एवं तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकेन चक्षुपा तद्भूमिकाधरभूमिकानि रूपाणि पश्यतो योजयितव्य*मिति । तस्यैव कामधातूपपन्नस्य योजयितव्यम् । *एवं तृतीयादिध्यानचक्षुषा योज्य*मिति । तस्यैव *प्रथमध्यानोपपन्नस्य* तृतीयचतुर्थध्यानचक्षुषा पश्यतो योज्यम् ॥ ४५ ॥

"न कायस्याधरं चक्षुः" इति । अधरभूमिकमित्यर्थः । स्वभूमिकमूर्ध्वभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति । *पञ्चभूमिकानि हि कायचक्षूरूपाणि* । कायः = शरीरम् । एतानि कायादीनि पञ्चभूमिकानि । *कामावचराणि* प्रथमध्यानभूमिकानि *यावच्चतुर्थध्यानभूमिकानि* । आरूप्यधातावभावात् । *द्विभूमिकं चक्षुर्विज्ञान*मिति । *कामावचरं प्रथमध्यानभूमिकं च* । तयोर्वितर्कविचारसद्भावात्, चक्षुर्विज्ञानस्य चावश्यं सवितर्कविचारत्वात् ।

---

१. ततीयध्यान०—का० ।

कायस्तद्भूमिकं **चक्षुः**, ऊर्ध्वभूमिकं वा चक्षुर्भवति **न** त्वधरभूमिकम् । यद्भूमिकं चक्षुस्तद्भूमिकम्, अधरभूमिकं वा रूपं विषयो भवति ।

ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः ।

न हि कदाचिदूर्ध्वभूमिकं रूपमधोभूमिकेन चक्षुषा द्रष्टुं शक्यते ।

विज्ञानं च,

ऊर्ध्वं न चक्षुषो रूपवत् ।

अस्य रूपं तु कायस्योभे च सर्वतः ॥ ४६ ॥

अस्येत्यनन्तरोक्तस्य चक्षुर्विज्ञानस्य **रूपं सर्वतो** विषयः—ऊर्ध्वम्, अधः, स्वभूमौ च । **कायस्य चोभे** रूपविज्ञाने सर्वतो भवतः ॥ ४६ ॥

"ऊर्ध्वं रूपं न चक्षुषः" इति । नोर्ध्वभूमिकं रूपं चक्षुषो विषयो भवति; ऊर्ध्वभूमिकस्य रूपस्य सूक्ष्मत्वात् । स्वभूमिकमधरभूमिकं चाभ्यनुज्ञातं भवति ।

"विज्ञानं च" । किम् ? ऊर्ध्वं न चक्षुष इति प्रकृतम् । कामावचरस्य चक्षुषोऽधरभूमिकस्य प्रथमध्यानभूमिकं चक्षुर्विज्ञानं न भवति । स्वभूमिकमधरभूमिकं वाभ्यनुज्ञातं भवति । कामावचरस्य चक्षुषः स्वभूमिकं कामावचरमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति । प्रथमध्यानभूमिकस्य चक्षुषः प्रथमध्यानभूमिकमेव चक्षुर्विज्ञानं भवति, कामावचरं तु चक्षुर्विज्ञानमस्य न भवति । ननु चोक्तम्—अधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति ? सत्यमुक्तमेतत्; किन्तु असत्यात्मीयेऽधरभूमिकमिष्यते, न सतीति । द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानचक्षुषो ह्यसति आत्मीये प्रथमध्यानभूमिकमेवाधरं चक्षुर्विज्ञानं भवति, न तु कामावचरम्; परमनिहीनत्वात् । सम्भवतस्त्वेवमुक्तम्—अधरभूमिकमभ्यनुज्ञातमिति ।

अस्येत्यनन्तरोक्तस्य चक्षुर्विज्ञानस्येति । चक्षुर्विज्ञानजातेः । *रूपं सर्वतो विषयः* । सम्भवतस्तु योज्यम् । कामावचरस्य चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमेव रूपम्, प्रथमध्यानभूमिकस्य तु प्रथमध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य चक्षुर्विज्ञानस्य स्वभूमिकमधरभूमिकमूर्ध्वभूमिकं च रूपं विषयः, चतुर्थध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य तु चतुर्थध्यानभूमिकं रूपम्, ततश्चाधरभूमिकं सर्वं विषयः । एवं यावद् द्वितीयध्यानभूमिकचक्षुराश्रयस्य द्वितीयध्यानभूमिकम्, ततश्चाधरभूमिकं रूपं विषयः । एवं चक्षुर्विज्ञानजातेरूर्ध्वमधः स्वभूमौ च रूपं विषयो भवति । *कायस्य चोभे रूपविज्ञाने सर्वतो भवत* इति । कामावचरस्य कायस्य शरीरस्य स्वभूमिकोर्ध्वभूमिके रूपविज्ञाने भवतः । प्रथमध्यानभूमिकस्य कायस्य प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञानम् । रूपं तु स्वोर्ध्वाधरभूमिकम्, यथा—स्वाश्रयं चक्षुः । द्वितीयादि-

यथा चेदं चक्षुरुक्तं विस्तरेण वेदितव्यम्,

तथा श्रोत्रं

"न कायस्याधरं श्रोत्रमूर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः ।
विज्ञानं चास्य शब्दस्तु कायस्योभे च सर्वतः ॥"

इति विस्तरेण योज्यम् ।

त्रयाणां तु सर्वमेव स्वभूमिकम् ।

घ्राणजिह्वाकायधातूनां कायविषयविज्ञानानि **स्वभूमिकान्येव**—इत्युत्सर्ग-विशेषेण कृत्वा पुनर्विशेषणार्थमपवाद आरभ्यते—

कायविज्ञानमधरस्वभूमि,

कायः, कायधातुः, स्प्रष्टव्यं च स्वभूमिकान्येव नित्यं भवन्ति । **कायविज्ञानं तु केषाञ्चित् स्वभूमिकम्,** यथा कामधातुप्रथमध्यानोपपन्नानाम् । केषाञ्चिदधर-**भूमिकम्**, यथा द्वितीयादिध्यानोपपन्नानामिति ।

ध्यानभूमिकस्य कायस्य विज्ञानमधरभूमिकमेव । प्रथमध्यानभूमिकमेवेत्यर्थः । रूपं तु द्वितीयतृतीयध्यानभूमिकस्य कायस्य स्वोर्ध्वाधरभूमिकम्, यथा—स्वाश्रयं चक्षुः । चतुर्थध्यानभूमिकस्य कायस्य रूपं स्वाधरभूमिकम्; तत ऊर्ध्वं रूपाभावात् ॥ ४६ ॥

"तथा श्रोत्रम्" इति । यथा चक्षुरुक्तं तथा श्रोत्रं व्याख्यातव्यम् । कथमिति ? अथ यत्र काये स्थितः श्रोत्रेण शब्दान् शृणोति, किं तानि कायश्रोत्र-शब्दविज्ञानान्येकभूमिकान्येव भवन्ति ? आहोस्विदन्यभूमिकान्यपि ? आह—सर्वेषां भेदः । कामधातूपपन्नस्य स्वेन श्रोत्रेण स्वान् शब्दान् शृण्वतः सर्वं स्वभूमिकं भवतीति विस्तरेणानया दिशा ग्रन्थो वक्तव्यो यावदयं तु नियमः—

न कायस्याधरं श्रोत्रमूर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः ।
विज्ञानं चास्य शब्दस्तु कायस्योभे च सर्वतः ॥

इति विस्तरेण योज्यम् । कथमिति ? न कायस्याधरं श्रोत्रम् । पञ्चभूमिका हि कायश्रोत्रशब्दाः कामावचरा यावच्चतुर्थध्यानभूमिकाः । द्विभूमिकं श्रोत्र-विज्ञानम्—कामावचरम्, प्रथमध्यानभूमिकं च । तत्र यद्भूमिकः कायस्तद्-भूमिकमूर्ध्वभूमिकं वा श्रोत्रं तद्भूमिकोऽधरभूमिको वास्य शब्दो विषयो भवति । ऊर्ध्वं शब्दो न च श्रुतेः । न हि कदाचिदूर्ध्वभूमिकः शब्दोऽधरभूमिकेन श्रोत्रेण श्रोतुं शक्यते । विज्ञानं च । ऊर्ध्वं न श्रोत्रस्य शब्दवत् । अस्य शब्दस्तु

अनियतं मनः ॥ ४७ ॥

कदाचित् कायमनोविज्ञानधर्मैः समानभूमिकं **मनो** भवति, कदाचिदूर्ध्वाधोभूमिकम् । पञ्चभूमिकेऽपि काये[1] सर्वभूमिकानि मनआदीनि भवन्ति उपपत्तिकाले[2] समापत्तिकाले[2] यथायोगमिति विस्तरेण **समापत्तिनिर्देशे कोशस्थान** एतदाख्यायिष्यते । अतिबहुग्रन्थभारपरिहारार्थं तु नेदानीं पुनराख्यायते, अल्पं च प्रयोजनम्, महांश्च श्रम इति ॥ ४७ ॥

समाप्त आनुषङ्गिकः प्रसङ्गः ॥

इदमिदानीं विचार्यते—अष्टादशानां धातूनां षण्णां च विज्ञानानां कः केन विज्ञेयः ? आह—

पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः,'

रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधातवो यथासंख्यं चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायविज्ञानैर-

---

कायस्योभे च सर्वतः । अस्येत्यनन्तरोक्तस्य श्रोत्रविज्ञानस्य शब्दः सर्वतो विषयः—ऊर्ध्वम्, अधः, स्वभूमौ च । कायस्य चोभे शब्दविज्ञाने सर्वतो भवत इति ।

"*अनियतं मनः*" इति । यथा चक्षुः श्रोत्रं वा नियमितम्—'न कायस्याधरं चक्षुः श्रोत्रं वा' इत्येवमादिना, नैवं नियमितं मनः । अत एवाह—*पञ्चभूमिकेऽपि काये सर्वभूमिकानि मनआदीनि भवन्ती*ति । मनोधर्ममनोविज्ञानानि सर्वभूमिकानि कामावचराणि यावद्भवाग्रिकाणि । तद्यथा—कामधातूपपन्नो यदि कामावचरान्मनसोऽनन्तरं कामावचरमेव कामावचरधर्मालम्बनं मनोविज्ञानमुत्पादयति, सर्वाणि कामावचराणि । यदि प्रथमध्यानभूमिकाद् यावद्भवाग्रभूमिकादु*पपत्तिकाले समापत्तिकाले वा* सम्भवतः कामावचरं तथैव मनो विज्ञानमुत्पादयति, मनस्ततस्त्यम्, शेषाणि कामावचराणि । अथ तत्रै तद्विज्ञानमुत्पादयति धर्मास्त्वालम्बनं प्रथमध्यानभूमिका यावद्भवाग्रभूमिकाः धर्मास्ततस्त्याः । शेषाणि पूर्ववत् । एवं प्रथमध्यानोपपन्नो यावद्भवाग्रोपपन्नो यथायोगं वक्तव्यः ।

समाप्त आनुषङ्गिकः प्रसङ्ग इति । "चक्षुश्च धर्मधातोश्च प्रदेशो दृष्टिः" अभि० को० १.४१) इत्येतदाधिकारिकम् । अथ "यत्र काये स्थितश्चक्षुषा रूपाणि पश्यति" इत्येवमादिरयमानुषङ्गिकः प्रसङ्गः; दर्शनसम्बन्धादागतत्वात् ॥ ४७ ॥

"*पञ्च बाह्या द्विविज्ञेयाः*" इति । पञ्चग्रहणं धर्मधातुनिराकरणार्थम् । बाह्यग्रहणं चक्षुरादिनिरासार्थम् । बाह्या एव पञ्च द्विविज्ञेया इत्यवधारणादन्ये

---

१. हि काये—का० । २–२. समापत्त्युपपत्तिकाले—का० ।

नुभूता मनोविज्ञानेन विज्ञायन्ते। एवमेते प्रत्येकं द्वाभ्यां विज्ञानाभ्यां विज्ञेया भवन्ति।

शेषास्त्रयोदश धातवः पञ्चानां विज्ञानकायानामविषयत्वादेकेन मनोविज्ञानेन विज्ञेया इत्याख्यातं भवति॥

एषामष्टादशानां धातूनां मध्ये कति नित्याः? कत्यनित्याः? न कश्चित् सकलोऽस्ति नित्यो धातुः, अपि तु—

नित्या धर्मा असंस्कृताः।

तेन धर्मधात्वेकदेशो नित्यः, शेषा अनित्याः॥

कतीन्द्रियम्, कति नेन्द्रियम्?

धर्मार्ध[1] इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः॥ ४८॥

द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि सूत्रे—चक्षुरिन्द्रियम्, श्रोत्रेन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, कायेन्द्रियम्, मनइन्द्रियम्, स्त्रीन्द्रियम्, पुरुषेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियम्, सुखेन्द्रियम्, दुःखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियम्, उपेक्षेन्द्रियम्, श्रद्धेन्द्रियम्, वीर्येन्द्रियम्, स्मृतीन्द्रियम्, समाधीन्द्रियम्, प्रज्ञेन्द्रियम्, अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम्, आज्ञेन्द्रियम्, आज्ञातावीन्द्रियमिति।

त्रयोदश धातव एकविज्ञानविज्ञेया इति सिद्धम्; *पञ्चविज्ञानकायानामविषयत्वात्*।

"*नित्या धर्मा असंस्कृताः*" इति। असंस्कृता एव नित्या इत्यवधारणम्। अध्वसञ्चाराभावान्नित्याः।

"*धर्मार्ध इन्द्रियं ये च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः*" इति। धातव इत्यधिकारः। *द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि*[2] सूत्र इति। "अथ जातिश्रोणो ब्राह्मणो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवता सार्धं संमुखं संमोदनीं संरञ्जनीं विविधां कथां व्यतिसार्यैकान्ते न्यषीदत्। एकान्तनिषण्णो जातिश्रोणो ब्राह्मणो भगवन्तमिदमवोचत्—इन्द्रियाणीन्द्रियाणीति भो गौतम उच्यन्ते, कति भो गौतम इन्द्रियाणि? कियता चेन्द्रियाणां संग्रहो भवति? द्वाविंशतिरिमानि ब्राह्मण इन्द्रियाणि। कतमानि द्वाविंशतिः? *चक्षुरिन्द्रियम्, श्रोत्रेन्द्रियम्, घ्राणेन्द्रियम्, जिह्वेन्द्रियम्, कायेन्द्रियम्, मनइन्द्रियम्, स्त्रीन्द्रियम्, पुरुषेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियम्, सुखेन्द्रियम्, दुःखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियम्, उपेक्षेन्द्रियम्, श्रद्धेन्द्रियम्, वीर्येन्द्रियम्, स्मृतीन्द्रियम्, समाधीन्द्रियम्, प्रज्ञेन्द्रियम्, अनाज्ञातमाज्ञास्या-*

---

१. धर्माधम—का०। २. द्वाविंशतीन्द्रियाणि—मुद्रितः पाठः।

आभिधार्मिकास्तु पडायतनव्यवस्थानमादृत्य जीवितेन्द्रियानन्तरं मनइन्द्रियं पठन्ति; सालम्बनत्वात् । तत्र **धर्मार्धं** जीवितेन्द्रियादीन्येकादशेन्द्रियाणि त्रयाणां च भागः; धर्मधातुप्रदेशत्वात् । द्वादशानामाध्यात्मिकानां चक्षुरादयः पञ्च स्वनामोक्ताः, सप्त चित्तधातवो मनइन्द्रियं स्त्रीपुरुषेन्द्रिये कायधातुप्रदेश इति पश्चाद् वक्ष्यति । शेषाः पञ्च धातवो धर्मधातुप्रदेशश्च नेन्द्रियमिति सिद्धम् ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये धातुनिर्देशो नाम
प्रथमं कोशस्थानं समाप्तमिति

मीन्द्रियम्, आज्ञेन्द्रियम्, आज्ञातावीन्द्रियम्—इतीमानि ब्राह्मण द्वाविंशतिरिन्द्रियाणि । इयता इन्द्रियाणामिन्द्रियसंग्रहो भवति । अथ जातिश्रोणो ब्राह्मणो भगवतो भाषितमभिनन्द्यानुमोद्य भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्तः" ( ) इति ।

धर्मार्धं इति धर्मधात्वेकदेश इत्यर्थः । धर्मार्धमिति नपुंसकनिर्देशेन केचित् पठन्ति । तेषां पाठे अर्धधर्म इति समप्रविभागः प्राप्नोति; "अर्धं नपुंसकम्" (पा० सू० २. २. २) इति लक्षणात्, अर्धपिप्पलीति यथा । अथ नपुंसकलिङ्गोऽप्यर्धशब्द एकदेशार्थे वर्तते, तदेवं समासः क्रियते—धर्मश्चासावर्धं च धर्मार्धम्, धर्मे वार्धं धर्मार्धमिति ।

आभिधर्मिकास्तु पडायतनव्यवस्थामनादृत्येति । चक्षुरायतनं यावत्कायायतनं मनआयतनमिति पडायतनमिति षडायतनव्यवस्थां युक्तरूपामनादृत्य । *जीवितेन्द्रियानन्तरं मनइन्द्रियम् पठन्ति; सालम्बनत्वात्* । वेदनेन्द्रियादीनि हि सालम्बनानि अनन्तरं पठन्ति । *जीवितेन्द्रियादीन्येकादशेति* । जीवितेन्द्रियम्, वेदनेन्द्रियाणि पञ्च, श्रद्धादीनि चेति । *त्रयाणां च भाग इति* । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां नवद्रव्यात्मकानां मनइन्द्रियं मुक्त्वान्यान्यष्टौ द्रव्याणि धर्मधात्वेकदेशः । *चक्षुरादयः पञ्च स्वनामोक्ता इति* । पञ्च चक्षुरादयो धातवः पञ्चेन्द्रियाणि । चक्षुरिन्द्रियं यावत् कायेन्द्रियम् । *स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च कायेन्द्रियैकदेश एवेति* पञ्च चक्षुरादिधातवः सप्तेन्द्रियाणि भवन्ति । *सप्त चित्तधातवो मनइन्द्रियमिति* । एवं द्वादशाध्यात्मिका धातवोऽष्टाविन्द्रियाणि भवन्तीति । द्वादशाध्यात्मिका धातव एव धर्मार्ध एव चेन्द्रियमित्यवधारणात् । *पञ्च धातवो रूपादयः* । तदन्यधर्मधातुप्रदेशो नेन्द्रियमिति सिद्धम् ॥ ४८ ॥

आचार्ययशोमित्रकृतौ स्फुटार्थायामभिधर्मकोशव्याख्यायां
धातुनिर्देशो नाम प्रथमं कोशस्थानम्

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तेषां च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ।

❁ ॐ नमो बुद्धाय ❁

द्वितीयं कोशस्थानम्

(इन्द्रियनिर्देशः)

उक्तानीन्द्रियाणि । कः पुनरिन्द्रियार्थः ? "इदि परमैश्वर्ये" (मा० धा० १.६४) । तस्य इन्दन्तीति इन्द्रियाणि । अत आधिपत्यार्थ इन्द्रियार्थः ।

कस्य चैषां क्वाधिपत्यम् ?

चतुर्ष्वर्थेषु पञ्चानामाधिपत्यं,

चक्षुःश्रोत्रयोस्तावत् प्रत्येकं **चतुर्ष्वर्थेष्वाधिपत्यम्** ; आत्मभावशोभायाम-

---

स्फुटार्थाव्याख्यायां

द्वितीयं कोशस्थानम्

उक्तानीन्द्रियाणीति। प्रथमस्य द्वितीयस्य च कोशस्थानस्य सम्बन्धोपनिपाततां दर्शयन्नाह—उक्तानीन्द्रियाणीति । प्रथमकोशस्थानावसाने यस्मात् 'धर्मार्धं इन्द्रियम्' (अभि० १. ४८) इत्युक्तम्, तस्मादिदमायातमि सम्बन्धः।

कः पुनरिन्द्रियार्थ इति। वैयाकरणैरन्यथा इन्द्रियशब्दार्थव्युत्पत्तिः कृतेत्यतः प्रश्नयति—कः पुनरिन्द्रियार्थ इति। "इदि परमैश्वर्ये" (मा० धा० १.६४) इति पठ्यते, तस्य धातोरिन्दन्तीतीन्द्रियाणीति रूपं द्रष्टव्यम् । कथं कृत्वा ? इन्दन्तीति इन्द्राणि, रप्रत्यय औणादिकः, इन्द्राण्येवेन्द्रियाणीति स्वार्थे घस्तद्धितः । अथ वा—इन्दतीतीन्द्रियम् । बहुत्वात्तु बहुवचनेन कृतो निर्देशः—इन्दन्तीतीन्द्रियाणीति । तस्मात् इन्दतीत्यस्य शब्दस्य इन्द्रियमित्यादेशः । कथम् ? अवर्णस्य रभावः, तिशब्दस्य चेयादेशः । तेन नैरुक्तेन विधानेनेन्द्रियम्' इति भवति । तद् यथा—कुञ्जर इति । वैयाकरणैर्हि कुञ्जोऽस्यास्तीति कुञ्जर इति मत्वर्थीयेन कुञ्जरशब्दो व्युत्पाद्यते। नैरुक्तैस्तु तदनादृत्य "कुञ्जरः कुञ्जचारित्वात्" ( ) इति नैरुक्तेन न्यायेन साध्यते । तद्वदिहापि द्रष्टव्यम् । यदि वैयाकरणनयेन (पा० ५.२.९३) 'इन्द्रियस्य लिङ्गमिन्द्रियमिति व्युत्पाद्येत, आधिपत्यार्थ इन्द्रियार्थो होयेत । आधिपत्यार्थश्चेष्यते। तस्मादित्थमिन्द्रियशब्दस्य व्युत्पत्तिर्नैष्टव्येति ।

न्धबधिरयोरकान्तरूपत्वात् । आत्मभावपरिकर्षणे दृष्ट्वा श्रुत्वा च विषमपरिर्जनात् । चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोः संसम्प्रयोगयोरुत्पत्तौ । रूपदर्शनशब्दश्रवणयोश्चासाधारणकारणत्वे ।

घ्राणजिह्वाकायानामात्मभावशोभायां पूर्ववत्; आत्मभावपरिकर्षणे तैः कवडीकाराहारपरिभोगात् । घ्राणादिविज्ञानानां ससम्प्रयोगाणामुत्पत्तौ । गन्धघ्राणरसास्वादनस्प्रष्टव्यस्पर्शनानां चासाधारणकारणत्व इति ।

द्वयोः किल ।

चतुर्णा,

स्त्री-पुरुष-जीवित-मनइन्द्रियाणां **द्वयोरर्थयोः** प्रत्येकमाधिपत्यम् । स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोस्तावत् सत्त्वभेदविकल्पयोः । तत्र सत्त्वभेदः—स्त्री, पुरुष इति । सत्त्वविकल्पः स्तनादिसंस्थानस्वराचारान्यथात्वम् ।

दृष्ट्वा श्रुत्वा च विषमपरिवर्जनादिति । दृष्ट्वा श्वभ्रादि, श्रुत्वा च व्याघ्रादि रुतं श्वभ्रादि-व्याघ्रादिरुतविषमपरिवर्जनात् । *ससम्प्रयोगयोरिति* सचैतसिकयोः । *रूपदर्शन-शब्दश्रवणयोश्चेति* । "चक्षुः पश्यति, श्रोत्रं शृणोति" ( ) इति *वैभाषिकाणां* सिद्धान्तः । [1]तेनालोचनविशेपलक्षणयोर्दर्शनश्रवणयोरसाधारणकारणत्वे चक्षुःश्रोत्रयोराधिपत्यम् ।

आत्मभावशोभायां पूर्ववदिति । अघ्राणादीनां सत्त्वानामकान्तरूपत्वाद्, अकान्तात्मभावत्वादित्यर्थः । *तैः कवडीकाराहारपरिभोगादिति* । तैः घ्राणादिभिस्तत्परिभोगादिति । कथं गन्धस्य कवडीकाराहारत्वम् ? नासिकया गन्धग्रासव्यवच्छेदेन कवडीकरणात् । कथं स्प्रष्टव्यस्य कवडीकाराहारत्वम् ? कायेन स्नानाभ्यङ्गादिकस्प्रष्टव्यस्य रोमकूपमुखग्रासव्यवच्छेदेन कवडीकरणात् ।

"द्वयोः किल" इति । किलशब्दः परमतद्योतने । स्वमतमस्य पश्चाद् वक्ष्यते । 'द्वयोः' इति प्रत्येकमभिसम्बन्धः ।

सत्त्वभेदः स्त्री पुरुष इति । 'स्त्री' इत्येको निकायसभागः, 'पुरुषः' इत्यपरः, तयोर्भेदः । *सत्त्वविकल्प इति* । स्तनादेः संस्थानस्य स्वरस्याचारस्य चान्यथात्वं विशेष इत्यर्थः ।

---

१. नेनालम्बन०—इत्यपि पाठः ।

संक्लेशव्यवदानयोरित्यपरे । तथा हि—तद्वियुक्तविकलानां[1] पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनानामसंवरानन्तर्यकुशलमूलसमुच्छेदा न भवन्ति, संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि चेति ।

संक्लेशव्यवदानयोरित्यपरे इति पूर्वाचार्याः, न सत्त्वभेदविकल्पयोः, अन्तरेणापि पुरुषेन्द्रियं रूपावचराणां विकल्पसिद्धेः । विकल्पकृतश्च सत्त्वभेद इत्यभिप्रायः । *तद्वियुक्तविकलानामिति* । वियुक्ताश्च ते विकलाश्च वियुक्तविकलाः, ताभ्यां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां वियुक्तविकलाः तद्वियुक्तविकलाः । के ? *पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनाः*[2] । तद्वियुक्ताः षण्ढपण्डकाः; तेषां स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभावात् । षण्ढपण्डकानां पुनः को विशेषः ? षण्ढकाः स्वभावतो निःस्त्रीपुरुषेन्द्रियाः, पण्डका उपक्रमेणोपहतेन्द्रियाः । *विनये* तु पण्डका एव पञ्च पठ्यन्ते—१. प्रकृतिपण्डकः, २. ईर्ष्यापण्डकः, ३. पक्षपण्डकः, ४. आसेकपण्डकः, ५ लूनपण्डकश्चेति । तत्र प्रकृतिपण्डक षण्ढ इहाभिप्रेतः । यस्य हि प्रकृत्या व्यञ्जनं नास्ति स प्रकृतिपण्डकः । शेषा इह पण्डका इष्यन्ते । लूनपण्डको हि तावदिन्द्रियच्छेदादिन्द्रियविकल इति स्फुट एषः । पक्षपण्डकादयस्त्विन्द्रियाकर्मण्यत्वेन तद्विकला एव । इन्द्रियकर्मण्यत्वकालेऽपि तद्विकला इति व्यवस्थाप्यन्त एव; तदिन्द्रियकर्मण्यत्वस्य पुरुषसुखविशेषाजनकत्वात्, प्रसवाजनकत्वाच्च । इन्द्रियसद्भावाशङ्कानिवृत्त्यर्थमेव चेह षण्ढपण्डका इति पृथक् पाठः; अन्यथा हि *विनयवदिहाप्यभिधर्मे* 'पण्डकाः' इत्येव[3] पठेरन् । उभयव्यञ्जनास्तद्विकलाः; स्थानभ्रंशवैकल्याद्, अल्पसुखहेतुत्ववैकल्याच्च ।

अपरे व्याचक्षते—'तद्वियुक्ताः षण्ढाः, तद्विकलाः पण्डकाः; उपक्रमवैकल्यात् । उभयव्यञ्जनाश्च तद्विकलाः; स्थानभ्रंशवैकल्याद्, अल्पसुखहेतुत्ववैकल्याच्च' इति ।

तेषाम*संवरादीनि न भवन्ति*; "नृणामसंवरो हित्वा षण्ढपण्डद्विधाकृतीन्" (अभि० ४.४४) । आनन्तर्यं पण्ढादीनां तु नेष्यते; "अल्पोपकारालज्जित्वात्" (अभि. ४.९८), "छिनत्ति स्त्रीपुमान् दृष्टिचरितः" (अभि० ४ ८१) इति वचनात् । स्त्रीपुरुषाणां तु तानि भवन्ति । अतः संक्लेशे आधिपत्यं स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोः । *संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि* चेति । संवरस्त्रिविधः—प्रातिमोक्षसंवरः, ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरश्चेति । तेषामेकोऽपि संवरो न भवति, किमङ्ग सर्वः; "संवरोऽप्येवम्" (४.४४) इति वचनात् ! अत एव च स्रोतआपत्त्यादिफल-

---

१. तद्विप्रयुक्तविकल्पानां—का० । २. ०शण्ठ०—इति मुद्रितः पाठः सर्वत्र ।
३. इत्येवं—मुद्रितः पाठः ।

जीवितेन्द्रियस्य निकायसभागसम्बन्धसाधारणयोः ।

मनइन्द्रियस्य पुनर्भवसम्बन्धवशिभावानुवर्त्तनयोः ।

तत्र पुनर्भवसम्बन्धे यथोक्तम्—"गन्धर्वस्य तस्मिन् समये द्वयोश्चित्तयोरन्यतरान्यतरचित्तं सम्मुखीभूतं भवति—अनुनयसहगतं वा, प्रतिघसहगतं वा" (   ) इति ।

वशिभावानुवर्त्तने यथोक्तम्—"चित्तेनायं लोको नीयते" (   ) इति विस्तरः ।

यत् पुनः सुखादीन्द्रियपञ्चकम्, यानि चाष्टौ श्रद्धादीनि, तेषां

पञ्चकाष्टानां संक्लेशव्यवदानयोः । १ ॥

आधिपत्यं यथाक्रमं पञ्चानां सुखादीनां संक्लेशे; रागादीनां तदनुशायित्वात् । श्रद्धादीनां व्यवदाने । तर्हि[1] व्यवदायते[1] । व्यवदानेऽपि सुखा-

---

प्राप्तिः । कामादिवैराग्यं च तेषां न सम्भवति । स्त्रीपुरुषाणां तु भवतीति, अतो व्यवदानेऽपि स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोराधिपत्यमिति ।

*निकायसभागसम्बन्धसन्धारणयो*रिति । जीवितेन्द्रियस्य निकायसभागोत्पत्तौ निकायसभागसम्बन्धे तस्याधिपत्यं व्यवस्थाप्यते, निकायसभागसन्धारणे चाधिपत्यम्; जीवितेन्द्रियवशेन तदूर्ध्वमवस्थानात् । *मनइन्द्रियस्य पुनर्भवसम्बन्ध* इति । क्लिष्टेन पुनर्भवसम्बन्धात् । जीवितेन्द्रियादस्य को विशेषः ? जीवितेन्द्रियस्य अन्तराभव एव सम्बन्धनम्, मन इन्द्रियस्य तूपपत्तिभवेऽपि । समानकालं च जीवितेन्द्रियं निकायसभागेन तत्सम्बन्धनं करोति, मनइन्द्रियं तु भिन्नकालमपि पुनर्भवे तत्सम्बन्धनं करोति । *वशिभावानुवर्तन* इति । चित्तस्य वशिभावमनुवर्तते लोको धर्मो वा । *यथोक्तम्—'चित्तेनायं लोको नीयते' इति विस्तरः । गाथायामप्युक्तम्—*

"चित्तेन नीयते लोकः, चित्तेन परिकृष्यते ।
एकधर्मस्य चित्तस्य सर्वधर्मा वशानुगाः ॥"

(सं० नि० १.२.७) इति ।

रागादीनां तदनुशायित्वादिति । तेषु सुखादिषु अनुशायितुं शीलमेषाम्—आलम्बनतः, सम्प्रयोगतो वा । त इमे तदनुशायिनो रागादयः, तद्भावस्तदनुशायित्वम्, तस्मादिति । यथोक्तम्—"सुखायां वेदनायां रागोऽनुशेते, दुःखायां

१–१. तर्व्यवदायते—का० ।

दीनामाधिपत्यमित्यपरे । "यस्मात् सुखितस्य चित्तं समाधीयते" ( ) इत्युक्तं[1] सूत्रे[1] ।

दुःखोपनिषच्छ्रद्धाषण्णैष्क्रम्याश्रिताः सौमनस्यादय इति वैभाषिकाः ।

अपरे पुनराहुः—नैवम्; चक्षुःश्रोत्राभ्यामात्मभावपरिकर्षणं विज्ञाय विषमपरिहारात् । विज्ञाने तु तयोराधिपत्यम् । नापि विज्ञानादन्यरूपदर्शनं शब्दश्रवणं वाऽस्ति; यतस्तयोरसाधारणकारणत्वे प्रथगाधिपत्यं युज्येत । तस्मान्नैवमेषामिन्द्रियत्वम् ॥ १ ॥

द्वेषः, अदुःखासुखायां मोहः" ( ) इति । *तैर्हि व्यवदायत इति* । तैर्विशुध्यतीत्यर्थः । तदेवं क्लेशविशुद्धावेषां श्रद्धादीनामाधिपत्यमुक्तं भवति । *व्यवदानेऽपि सुखादीनामाधिपत्यमित्यपरे* इति । न केवलं संक्लेशे सुखादीनामाधिपत्यम्, किं तर्हि ? व्यवदानेऽपि—इति अपिशब्दस्यार्थः । *आभिधार्मिकाः* केचिदेवमाहुः । "व्यवदानेऽपि तेषामाधिपत्यमस्ति" ( ) इत्यागममानयन्ति । *यस्मात् 'सुखितस्य चित्तं समाधीयते'* इत्युक्तं सूत्रे । *दुःखोपनिषच्छ्रद्धा* । दुःखमुपनिषदस्याः । सेयं श्रद्धा दुःखोपनिषद्, दुःखहेतुकेत्यर्थः । दुःखे सति कस्यचिद् धर्मे रत्नत्रये वा श्रद्धा जायते, प्रव्रज्यां वाभिलषति । *षण्णैष्क्रम्याश्रिताः सौमनस्यादय* इति । षण्णैष्क्रम्याश्रितानि सौमनस्यानि, षण्णैष्क्रम्याश्रितानि दौर्मनस्यानि, षण्णैष्क्रम्याश्रिताः उपेक्षाः । नैष्क्रम्यम्=सास्रवः, अनास्रवो मार्गः । धातोः संसाराद् वा निष्क्रमणं वैराग्यमित्यपरे । यथोक्तं सूत्रे—"चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते सौमनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्" ( ) । नैष्क्रम्यालम्बनमित्यर्थः । नैष्क्रम्यानुकूलमिति वा । एवं "यावन्मनः प्रतीत्य धर्मांश्चोत्पद्यते सौमनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्" ( ) इति । तथा "चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते दौर्मनस्यं नैष्क्रम्याश्रितम्" । एवं यावन्मनः । तथा "चक्षुर्विज्ञेयानि रूपाणि प्रतीत्योत्पद्यते उपेक्षा नैष्क्रम्याश्रिता ।" एवं यावन्मनः । 'नैष्क्रम्यं प्राप्स्यामि' इति कस्यचित् सौमनस्यम्, 'न नैष्क्रम्याय मया यत्नः क्रियते' इति कस्यचिद् दौर्मनस्यम् । कस्यचित् प्रतिसंख्यायोपेक्षा तेषु रूपादिषु भवति ।

अपरे पुनराहुरिति सौत्रान्तिकाः । *विज्ञाय विषमपरिहारादिति* । विज्ञानेन विषमपरिहारः क्रियते, न चक्षुःश्रोत्रेणेत्यभिप्रायः । *नापि विज्ञानादन्यद् रूपदर्शनं शब्दश्रवणं वास्तीति* । न रूपदर्शनं ग्रहणव्यतिरिक्तं विचार्यमाणं लभ्यते ।

१–१. का० पुस्तके नास्ति ।

कथं तर्हि ?

स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यात् सर्वस्य च षडिन्द्रियम् ।

चक्षुरादीनां पञ्चानां स्वस्य स्वस्यार्थस्योपलब्धावाधिपत्यम् । मनसः पुनः सर्वार्थोपलब्धावाधिपत्यम् । अत एतानि षट् प्रत्येकमिन्द्रियम् । ननु चार्थानामप्यत्राधिपत्यम् ? नाधिपत्यम् । अधिकं हि प्रभुत्वम् = आधिपत्यम् । चक्षुषश्चक्षूरूपोपलब्धावधिकमैश्वर्यम्; सर्वरूपोपलब्धौ सामान्यकारणत्वात् तत्पटुमन्दताद्यनुविधानाच्चोपलब्धेः । न रूपस्य; तद्विपर्ययात् । एवं यावत् मनसो धर्मेषु योज्यम् ।

स्त्रीत्वपुंस्त्वाधिपत्यात्तु कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये ॥ २ ॥

कायेन्द्रियादेव स्त्रीपुरुषेन्द्रिये पृथक् व्यवस्थाप्येते; नार्थान्तरभूते । कश्चिदसौ कायेन्द्रियभाग उपस्थप्रदेशो यः स्त्रीपुरुषेन्द्रियाख्यां प्रतिलभते;

ग्रहणं च विज्ञानमेवेति नान्यद् भवति । तस्माच्चक्षुःश्रोत्रविज्ञानयोः ससम्प्रयोगयोरुत्पत्तौ यदाधिपत्यमुक्तं तदेव तद् भवति, नान्यत्राधिपत्यमेतदित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

मनसः पुनः सर्वार्थोपलब्धाविति । 'स्वार्थोपलब्ध्याधिपत्यात्' इत्येव सिद्धे 'मनसः सर्वार्थोपलब्धौ' इति वचनं धर्मधातोरसर्वधर्मस्वभावत्वात् । व्याख्यातं चैतत् पुरस्तात् । ननु *चार्थानामप्यत्राधिपत्यमिति* । "द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिः" ( ) इति वचनात् । *अधिकं हि प्रभुत्वमाधिपत्यमिति* । अधिकः प्रभुः=अधिपतिः, तद्भाव आधिपत्यमिति । *सर्वरूपोपलब्धौ सामान्यकारणत्वादिति* । नीलपीतादिसर्वरूपोपलब्धौ एकरूपस्य चक्षुषः कारणत्वात् । न तु रूपस्यैकरूपस्य नीलपीतादिसर्वरूपोपलब्धौ कारणत्वम् । न हि नीलरूपं पीतरूपोपलब्धौ कारणं भवति । *तत्पटुमन्दताद्यनुविधानाच्चोपलब्धेरिति* । यस्मादुपलब्धिश्चक्षुरादिपटुमन्दतामनुविधत्ते । तद्यथा—पटुनि चक्षुषि पट्वी तदुपलब्धिः, मन्दे मन्देति । आदिशब्देन अकुशल-कुशल-संवेदना-वेदनानुविधानम् । अकुशले मनसि अकुशलोपलब्धिः, कुशले कुशला, सवेदने सवेदना, अवदेने चावेदनेति । *न रूपस्य* पटुमन्दताद्यनुविधत्ते उपलब्धिः । तेनाह—*तद्विपर्ययादिति* । तस्माच्चक्षुरादीनामधिकमैश्वर्यम्, न रूपादीनाम् ।

"कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये" इति । अत्र साधनम्—'कायेन्द्रियस्वभावं स्त्रीपुरुषेन्द्रियम्; स्प्रष्टव्यविज्ञानजनकत्वात्, अस्त्रीपुरुषेन्द्रियस्वभावकायेन्द्रियवत्.

यथाक्रमं स्त्रीत्वपुंस्त्वयोराधिपत्यात्। तत्र स्त्रीभावः—स्त्र्याकृतिस्वरचेष्टाभिप्रायाः[1], एतद्धि स्त्रियाः स्त्रीत्वम्। पुंभावः—पुरुषाकृतिः स्वरचेष्टा अभिप्रायाः, एतद्धि पुंसः पुंस्त्वम्।

निकायस्थितिसंक्लेशव्यवदानाधिपत्यतः।
जीवितं वेदनाः पञ्च श्रद्धाद्याश्चेन्द्रियं मताः॥ ३॥

निकायसभागस्थितौ जीवितेन्द्रियस्याधिपत्यं संक्लेशे वेदनानाम्। तथा हि—"सुखायां वेदनायां रागोऽनुशेते, दुःखायां प्रतिघः, अदुःखादुखायामविद्या" ( ) इत्युक्तं सूत्रे। **व्यवदाने श्रद्धादीनां पञ्चानाम्।** तथा हि तैः क्लेशाश्च विष्कम्भ्यन्ते[2], मार्गश्चावाह्यते. अत एतेऽपि प्रत्येकमिन्द्रियमिष्टाः।

आज्ञास्याम्याख्यमाज्ञाख्यमाज्ञातावीन्द्रियं तथा।
उत्तरोत्तरसम्प्राप्तनिर्वाणाद्याधिपत्यतः॥ ४॥

प्रत्येकमिन्द्रियमित्युपदर्शनार्थं **तथाशब्दः**। तत्राज्ञास्यामीन्द्रियस्याज्ञेन्द्रियस्य प्राप्तावाधिपत्यम्। आज्ञेन्द्रियस्याज्ञातावीन्द्रियप्राप्तौ **आज्ञातावीन्द्रियस्य परिनिर्वाणे।** न ह्यविमुक्तचित्तस्यास्ति परिनिर्वाणमिति।

वैधर्म्येण चक्षुरिन्द्रियवत्। *स्त्र्याकृतिस्वरचेष्टाभिप्रायाः* इति। स्त्र्यभिप्रायः पुरुषाभिप्रायो विपर्ययेण। तदेवं सति सत्त्वविकल्प एव स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोराधिपत्यम्॥ २॥

निकायसभागस्थितौ जीवतेन्द्रियस्याधिपत्यम्। नतु वैभाषिकवत्।।निकायसभागसम्बन्धे तत्र मनस एवाधिपत्यात्। *संक्लेशे वेदनानामिति*। अत्र वैभाषिकैः सार्धमेकमत्यम्। *तथा हि तैरिति*। तथा हि–तैः श्रद्धादिभिः *क्लेशाश्च विष्कम्भ्यन्ते* लौकिकमार्गगतैर्*मार्गश्चावाह्यते* निर्वेधभागीयादिगतैः। तदेवं व्यवदानसम्भारे श्रद्धादीनां प्रत्येकमाधिपत्यमुक्तं भवति॥ ३॥

*न ह्यविमुक्तचित्तस्यास्ति परिनिर्वाण*मिति। आज्ञातावीन्द्रियं क्षयज्ञानाद्यनास्रवमिन्द्रियम्। तदेव च विमुक्तं क्लेशविमुक्त्या, सन्तानविमुत्या च। तत्प्राप्तस्य निरुपधिशेषनिर्वाणं भवति। तस्मादाज्ञातावीन्द्रियस्य निरुपधिशेषनिर्वाण आधिपत्यं व्यवस्थाप्यते।

---

१. स्त्र्याकृतिः स्वरचेष्टा अभिप्रायाः—का०। २. विष्कम्यन्ते—का०।

आदिशब्दोऽन्यपर्यायद्योतनार्थः । कतमोऽन्यः पर्यायः ? दर्शनहेयक्लेश-परिहाणं प्रत्याज्ञास्यामीन्द्रियस्याधिपत्यम् । भावनाहेयक्लेशप्रहाणं प्रत्याज्ञेन्द्रियस्य । दृष्टधर्मसुखविहारं प्रत्याज्ञातावीन्द्रियस्य; विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनादिति[1] ॥

आधिपत्यादिन्द्रियत्वेऽविद्यादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ? अविद्यादीनामपि हि संस्कारादिष्वाधिपत्यम्, अत एषामपीन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यम् ? वागादीनां च; वाक्पाणिपादपायूपस्थानामपि चेन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्यम्; वचनादानविहरणोत्सर्गानन्देष्वाधिपत्यात् ? न खलूपसंख्यातव्यम्; यस्मादिहेष्टम्—

चित्ताश्रयस्तद्विकल्पः स्थितिः संक्लेश एव च ।
संभारो व्यवदानं च यावता, तावदिन्द्रियम् ॥ ५ ॥

तत्र **चित्ताश्रयः** षडिन्द्रियाणि । एतच्च षडायतनं मौलं सत्त्वद्रव्यम् । तस्य **स्त्रीपुरुषविकल्पः** स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां **स्थिति**र्जीवितेन्द्रियेण, **संक्लेशो**

दृष्टधर्मसुखविहारं प्रतीति विस्तरः । दृष्टो धर्मः दृष्टधर्मः दृष्टजन्मेत्यर्थः; सुखो विहारः सुखविहारः; दृष्टधर्मे सुखविहारः दृष्टधर्मसुखविहारः । त प्रत्या-*ज्ञातावीन्द्रियस्याधिपत्य विमुक्तप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनादिति* । विमुक्तिः = क्लेशप्रहाणम्, प्रीतिः=सौमनस्यम्, सुखम्=प्रश्रब्धिसुखम् । विमुक्तया प्रीतिसुखस्य प्रतिसंवेदनं विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनम्, तस्मादिति ; तदुक्तं भवति—विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनमेव दृष्टधर्मसुखविहार इति ॥ ४ ॥

*वाक्पाणिपादपायूपस्थानामपि चेन्द्रियत्वमुपसंख्यातव्य*मिति । *सांख्याः* चक्षुरिन्द्रियादिव्यतिरिक्तानि वागिन्द्रियादीनि कल्पयन्ति - वागिन्द्रियं येन वचनं क्रियते, पाणीन्द्रियं येन किञ्चिद् द्रव्यमादीयते, पादेन्द्रियं येन विहरणं क्रियते, चंक्रमणमित्यर्थः, पाय्विन्द्रियं येन पुरीषोत्सर्गः क्रियते, उपस्थेद्रियं कायेन्द्रियैकदेशव्यतिरिक्तं येनानन्दः सुखविशेषः प्राप्यते । *न खलूपसंख्यातव्यम*विद्यादीनामिन्द्रियत्वम्; येनार्थेन *भगवता* द्वाविंशतिरिन्द्रियाण्युक्तानि; तत्राविद्यादीनामयोगात् ।

कोऽसावर्थः ? इत्याह—*"चित्ताश्रयस्तद्विकल्पः"* इति । विस्तरः—चित्तस्याश्रयः, तदाश्रयस्य विकल्पः स्थितिः संक्लेशः व्यवदानसम्भारो व्यवदानं चेति । *एतच्च षडायतनं मौलं सत्त्वद्रव्यमिति* । तदितरेषां तदाश्रितत्वात् । तथा हि—षडिन्द्रियाधिपत्यसम्भूतमिन्द्रियाधिष्ठानम्, षड् वा विषया विज्ञान-

---

१. ०सुखसंवेदनादिति—का० ।

वेदनाभिः । व्यवदानसम्भरणं पञ्चभिः, व्यवदानं त्रिभिः । अतो नाविद्यादीनामिन्द्रियत्वमिष्टम् ।

प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिस्थितिप्रत्युपभोगतः ।
चतुर्दश तथान्यानि निवृत्तेरिन्द्रियाणि वा ॥ ६ ॥

मतविकल्पार्थो वाशब्दः। अपरे पुनराहुः—**प्रवृत्तेराश्रयः** षडिन्द्रियाणि । **उत्पत्तिः** स्त्रीपुरुषेन्द्रिये; तत उत्पत्तेः । **स्थितिर्जीवितेन्द्रियम्**; तेनावस्थानात् । **उपभोगो** वेदनादिभिः । अत एतानि **चतुर्दशेन्द्रियाणि** । तेनैव प्रकारेण **निवृत्तेरन्यानि** । श्रद्धादयो[1] हि निवृत्तेराश्रयाः । आज्ञास्यामीन्द्रियं प्रभवः, स्थितिराज्ञेन्द्रियम्, उपभोग आज्ञातावीन्द्रियेणेत्यत एतावन्त्येवेन्द्रियाणि । अत एव चैषामेषोऽनुक्रमः ।

कायाश्च—तदेतदपि सत्त्वद्रव्यमिष्यते, न तु मौलम् । न ह्यधिष्ठानाद्याधिपत्यसम्भूतं षडायतनमिति । *व्यवदानसम्भरणं पञ्चभिरिति* । श्रद्धादिभिः । *व्यवदानं त्रिभिरिति* । अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियादिभिः ॥ ५ ॥

अपरः कल्पः—"*प्रवृत्तेराश्रयोत्पत्तिः*" इति । विस्तरः—प्रवृत्तिपक्षं निवृत्तिपक्षं चाधिकृत्योच्यते । प्रवृत्तेः=संसारस्याश्रयः, उत्पत्तिः, स्थितिः, उपभोगश्च । निवृत्तेरपि निर्वाणस्याश्रयः, उत्पत्तिः, स्थितिः, उपभोगश्च । एतावता च पुरुषार्थपरिसमाप्तिरिति । निरर्थिका तदन्येन्द्रियप्रज्ञप्तिः, भवतामपि पुरुषार्थपरिसमाप्तिः पठ्यते, तस्य शब्दाद्युपलब्धिरादिर्गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरन्त इति ? तत्र षडायतनं मूलसत्त्वद्रव्यभूतं संसरतीति *प्रवृत्तेराश्रयः। उत्पत्तिः स्त्रीपुरुषेन्द्रिय* इति । उत्पद्यतेऽस्या इत्युत्पत्तिः । कस्माद् ? इत्याह—*तत उत्पत्तेः* । कस्य ? षडायतनस्य। मनःकायेन्द्रिययोः साक्षात् ताभ्यामुत्पत्तेश्चक्षुरादीनां चतुर्णां क्रमेणोत्पत्तेः । *स्थितिर्जीवितेन्द्रियेण* षडायतनावस्थानात् । *उपभोगो वेदनादिभिः* । सुखादिभिः । *श्रद्धादयो हि निवृत्तेराश्रया* इति । श्रद्धादीनां प्रतिष्ठाभूतत्वात् । आज्ञास्यामीन्द्रियं *प्रभव* इति । आदिभवः, प्रथमतोऽनास्रवोत्पत्तेः । *स्थिति* राज्ञेन्द्रियम्; प्राबन्धिकत्वात् । *उपभोग* आज्ञातावीन्द्रियेणेति, तेन विमुक्तिप्रीतिसुखप्रतिसंवेदनात् । *अत एतावन्त्येवेन्द्रियाणीति* । नाविद्यादीनामिन्द्रियत्वमिष्टमित्यर्थः । *अत एव चैषामेषोऽनुक्रम* इति। चक्षुरिन्द्रियं यावदाज्ञातावीन्द्रियमिति प्रवृत्तिनिवृत्त्योराश्रयादिभावात् ।

---

१. श्रद्धादीनि—का० ।

वाचस्तु नेन्द्रियत्वम्; वचने शिक्षाविशेषापेक्षत्वात्। पाणिपादस्य चादानविहरणादनन्यत्वात्। तदेव हि तदन्यथा अन्यत्र चोत्पन्नमादानं विहरणं चोच्यते; विनापि च पाणिपादेनादानविहरणादुरगप्रभृतीनाम्।

पायोरपि नेन्द्रियत्वम्; उत्सर्गे गुरुद्रव्यस्याकाशे सर्वत्र पतनात्। वायुना च तत्प्रेरणात्।

उपस्थस्यापि नेन्द्रियत्वम्; आनन्दे स्त्रीपुरुषेन्द्रियकृतं हि तत् सौख्यमिति।

कण्ठदन्ताक्षिवर्त्माङ्गुलिपर्वणामपि चाभ्यवहरणचर्वणोन्मेषनिमेषाकुञ्चनविकाशक्रियास्विन्द्रियत्वं प्रसज्येत, सर्वस्य वा कारणभूतस्य स्वस्यां क्रियायाम्। इत्ययुक्तं वागादीनामिन्द्रियत्वम्॥ ६॥

वाचस्तु नेन्द्रियत्वं वचने शिक्षाविशेषापेक्षत्वात्। जातमात्रो हि बालको विनैव शिक्षया चक्षुषा रूपाणि पश्यति, न त्वेवं वचनं करोति। तस्मादिन्द्रियधर्मातिक्रान्तत्वान्न वाक् इन्द्रियं भवितुमर्हति। जिह्वेन्द्रियाधिष्ठानस्यैव त्वेतत् कर्मवचनमिति। *पाणिपादस्य चादानविहरणादनन्यत्वादि*ति। पाणिरेव *हि अन्यथान्यत्र चोत्पन्न आदानमुच्यते*। पाद एव चान्यथान्यत्र चोत्पन्नो *विहरण*मिति; कर्माभावात्। स्वात्मनि च वृत्तिविरोधात् न पाणिपादस्येन्द्रियत्वम्। *उरगप्रभृतीनामि*ति। सर्पादीनां पाणिपादं नास्ति, अथ च तेषामादानविहरणं भवति। (इति) न पाणिपादस्येन्द्रियत्वम्। तेषामप्यस्ति सूक्ष्ममिति चेत्? न; साध्यत्वात्।

पायोरपि नेन्द्रियत्वमुत्सर्गे इति। अशुच्युत्सर्गे। *गुरुद्रव्यस्य* यस्य कस्यचिद् *आकाशे* छिद्रे *सर्वत्र* पायुस्थानादन्यत्रापि *पतनात्*। गुरुद्रव्यस्य गुरुत्वादेव स्वयं पतनम्, नेन्द्रियकृतम्। *वायुना च तत्प्रेरणा*दिति। वायुना तस्य गुरोरशुचिद्रव्यस्य प्रेरणा। वायोरेव तत् कर्म स्यात्, न पाय्विन्द्रियस्य; तदनुपलब्धेः।

उपस्थस्यापि नेन्द्रियत्वमानन्द इति। कायेन्द्रियैकदेशस्त्रीपुरुषेन्द्रियव्यतिरिक्तकल्पितस्य उपस्थस्य नेन्द्रियत्वमानन्दे। कायेन्द्रियैकदेशभूतस्त्रीपुरुषेन्द्रियकृतं हि तत् क्लिष्टं सौख्यमिति वाक्यार्थः।

*कण्ठदन्ताक्षिवर्त्माङ्गुलिपर्वणामपी*ति। विस्तरः—यदि यथोक्तात् कारणादेतावन्त्येवेन्द्रियाणीति नेष्यते, कण्ठस्याभ्यवहरणे, दन्तस्य चर्वणे, अक्षिवर्त्मन उन्मेषनिमेषे, पर्वणोऽस्थिसन्धिसङ्कोचविकाशक्रियायामिन्द्रियत्वं प्रसज्येत। *सर्वस्य वा कारणभूतस्येति*। विस्तरः—सर्वस्य वा कारणभूतस्य बीजादेः स्वस्यां क्रियायां स्वकार्यक्रियायामङ्कुरादिलक्षणायामिन्द्रियत्वं प्रसज्येतेत्यधि-

तत्र चक्षुरादीनां पुरुषेन्द्रियपर्यन्तानां कृतो निर्देशः । जीवितेन्द्रियस्य विप्रयुक्तत्वाद् विप्रयुक्तेष्वेव (अ० को० २.४५) करिष्यते निर्देशः । श्रद्धादीनां चैत्तेषु (अ० को० २.२४) करिष्यते । सुखादीनामाज्ञास्यामीन्द्रियादीनां च कर्तव्यः । सोऽयं क्रियते—

दुःखेन्द्रियमसाता या कायिकी वेदना

असातेत्युपघातिका, दुःखेत्यर्थः ।

कृतम् । यदि यस्य यत्र पुरुषकारोऽस्ति, तस्य तत्रेन्द्रियत्वमिष्यते, स च नियमहेतुः पूर्वोक्तो नेष्यते । तस्मादयुक्तं वागादीनामिन्द्रियत्वम् ॥ ६ ॥

*तत्र चक्षुरादीना*मिति । विस्तरः—तत्रेति वाक्योपन्यासे । *कृतो निर्देश* इति । "तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः" (अभि० को० १.९), "कायात् स्त्रीपुरुषेन्द्रिये" (अभि० को० २.२), "विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १ १६) इति । *जीवितेन्द्रियस्येति* । "आयुर्जीवितमाधार ऊष्मविज्ञानयोर्हि यः" (अभि० को० २.४५) इत्यत्र । *श्रद्धादीनां चैत्तेष्विति* । "श्रद्धाप्रमादः प्रस्रब्धिः" (अभि० को० २.२५) इत्यत्र प्रदेशे । ननु च वेदनाया अपि कृतो निर्देशः, चैत्तेष्वपि करिष्यते—"वेदनानुभवः" (अभि०को० १.१४, इति, "वेदना चेतना संज्ञा" (अभि० को० २.२४) इति वचनात् ? सत्यम्; सामान्यं रूपं वेदनाया उक्तम्, वक्ष्यते च; विशेषविभागरूपं त्विह विवक्षितमिति 'सुखादीनां कर्तव्यो निर्देशः' इत्याह । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनां तर्हि न कर्तव्यः, यस्मान्मनसो लक्षणमुक्तम्, श्रद्धादीनां चैत्तेषु करिष्यते, सुखसौमनस्योपेक्षाणामिह क्रियते ? एषामपि कर्तव्य एव; यस्मान्नवद्रव्यस्वभावत्वमेषां दर्शयितव्यम् । एतस्यां चावस्थायामेतानि नव द्रव्याण्यनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियाख्यां लभन्ते, एतस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियाख्याम्, एतस्यामाज्ञातावीन्द्रियाख्यां लभन्ते— इति स एषामवस्थाविशेषो दर्शयितव्य इत्यतः सूक्तमेतत्— *सुखादीनामाज्ञास्यामीन्द्रियादीनां च कर्तव्य* इति ।

"असाता या कायिकी वेदना" इति । 'असाता' इति सातानिवृत्त्यर्थम् । 'कायिकी' इति मानसीनिवृत्त्यर्थम् । तत्र कायाः चक्षुरादयः पञ्च, परमाणुसञ्चयात्मकत्वात् । तत्र काये भवा, कायेन वा आश्रयेण सह चरतीति कायिकी । या *उपघातिका* पञ्चेन्द्रियाश्रया वेदना, तद् *"दुःखेन्द्रियम्"* इत्यवगन्तव्यम् ।

अभि० को० १०

सुखम् ।

साता

सुखेन्द्रियं कायिकी साता वेदना । शातेत्यनुग्राहिका, सुखेत्यर्थः ।

ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम् ॥ ७ ॥

तृतीये तु ध्याने सैव साता वेदना चैतसी सुखेन्द्रियम् । नहि तत्र कायिकी वेदनास्ति; पञ्चविज्ञानकायाभावात् ॥ ७ ॥

अन्यत्र सा सौमनस्यं

तृतीयाद् ध्यानादन्यत्र कामधातौ प्रथमे द्वितीये च ध्याने सा चैतसिकी साता वेदना सौमनस्येन्द्रियम् । तृतीये तु ध्याने प्रीतिवीतरागत्वात् सुखेन्द्रियमेव सा, न सौमनस्येन्द्रियम् । प्रीतिर्हि सौमनस्यम् ।

असाता चैतसी पुनः ।

दौर्मनस्यम्, उपेक्षा तु मध्या

"सुखम् साता" इति । अत्र 'इन्द्रियम्' इत्यनुवर्तते, 'कायिकी' इति च । 'साता' इति ग्रहणमसातानिवृत्त्यर्थम् । तदेतदुक्तं भवति—तत् सुखेन्द्रियम्, या *अनुग्राहिका* पञ्चेन्द्रियाश्रया वेदनेति ।

"ध्याने तृतीये तु चैतसी सा सुखेन्द्रियम्" इति । तृतीये तु ध्याने चैतस्यपि साता वेदना सुखेन्द्रियमिति व्यवस्थाप्यते । कस्मात् चैतस्येव साता तत्र गृह्यते, न कायिकी ? इत्यत आह—*न हि तत्र कायिकी वेदनास्ति; पञ्चविज्ञानकायाभावाद्* इति ॥ ७ ॥

तृतीये ध्याने कस्मात् सा न सौमनस्येन्द्रियम् ? अत आह—*तृतीये तु ध्याने* प्रीतिविरागत्वात् *सुखेन्द्रियमेव सा*, न सौमनस्येन्द्रियम् । साततवाद्धि सुखमुच्यते, न प्रीतिः; असम्प्रहर्षाकारत्वात् । तथा हि सूत्रे उक्तम्—"प्रीतेर्विरागादुपेक्षको विहरति" इति विस्तरेण यावत् "स्मृतिमान् सुखविहारी तृतीयं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति" (   ) इति । सौमनस्यादन्या प्रीतिरिति चेद् ? अत आह—*प्रीतिर्हि सौमनस्यमिति* ।

"असाता चैतसी पुनः दौर्मनस्यम्" इति । उपघातिका चैतसिकी वेदना दौर्मनस्यम् ।

"उपेक्षा तु मध्या" इति । उपेक्षेन्द्रियं तु या मध्या वेदना (सा) नैव साता नासातेत्यर्थः ।

नैवसातानासाता अदुःखसुखा वेदना मध्येत्युच्यते । सोपेक्षेन्द्रियम् ।

किं कायिकी चैतसिकी ? इत्याह—

उभयी

किं पुनः कारणम्—इयमभिसमस्यैकमिन्द्रियं क्रियते ?

अविकल्पनात् ॥ ८ ॥

चैतसिकं हि सुखदुःखं प्रायेण विकल्पनादुत्पद्यते, न तु कायिकम्; विषयवशादर्हतामप्युत्पत्तेः । अतस्तयोरिन्द्रियत्वेन भेदः । उपेक्षा तु स्वरसेनैवाविकल्पयत[1] एवोत्पद्यते कायिकी चैतसिकी [2]वेत्येकमिन्द्रियं क्रियते । अन्यथा च कायिकं सुखमनुगृह्णाति, अन्यथा चैतसिकम् । एवं दुःखमन्यथा कायिकमुपहन्त्यन्यथा चैतसिकम् । उपेक्षायां नैष[3] विकल्पोऽस्ति, अत उपेक्षणं प्रत्यविकल्पनादभेदः ।

दृग्भावनाऽशैक्षपथे नव त्रीणि

'उभयी' इति । उभयावयवावस्था[4] *उभयी* । कायिकी, चैतसिकीत्यर्थः ।

"अविकल्पनात्" इति । अभिनिरूपणविकल्पाभावादित्यर्थः । *प्रायेणेति* ग्रहणं समाधिजविपाकजप्रीतिसुखपरिवर्जनार्थम् । न तु *कायिकमिति* । न कायिकं सुखदुःखं विकल्पनादुत्पद्यते, किं कारणम् ? इत्याह—*विषयवशादर्हतामप्युत्पत्तेरिति* । प्रहीणप्रियाप्रियविकल्पानामप्यर्हतां विषयवशेनैव कायिकसुखदुःखोत्पादात् । *अतस्तयोरिन्द्रियत्वेन भेद* इति । तयोः कायिकचैतसिकयोः सुखयोः, दुःखयोश्च इन्द्रियत्वेन भेदः = पृथक्त्वम्—सुखेन्द्रियम्, सौमनस्येन्द्रियम्; दुःखेन्द्रियम्, दौर्मनस्येन्द्रियमिति । *उपेक्षा तु स्वरसेनैव* अनभिसंस्कारेणा*विकल्पयत एव* अनभिरूपयत *एवोत्पद्यते कायिकी चैतसिकी वा* विपाकजा नैष्यन्दिकी वा । तस्माद् *एकमिन्द्रियं क्रियते* इन्द्रियत्वेनाभेद उपेक्षेन्द्रियमिति । *अन्यथा च कायिकमिति* । विस्तरः—अन्येनानुभवरूपविशेषेण *कायिकमुपहन्ति*, अन्येन *चैतसिकमिति* । *उपेक्षायां नैष विकल्प* इति । एष स्वरूपविशेषलक्षणो विकल्पो नास्ति । अत *उपेक्षणं प्रति* उपेक्षाक्रियां प्रति *अविकल्पनाद्* अस्वभावविशेषादभेदः ॥ ८ ॥

"दृग्भावनाऽशैक्षपथे" इति । दृग्=दर्शनम् । दृशो भावनाया अशैक्षस्य च पन्थाः दृग्भावनाशैक्षपथः, तस्मिन्नेव मार्गत्रये यानि मनःसुखसौमनस्योपेक्षा-

---

१. स्वरसेनाविकल्पयत—का० । २. चेत्ये०—का० । ३. त्वेष—का० ।

४. उभयावयवावस्था—इति मुद्रितः पाठः ।

मनःसुखसौमनस्योपेक्षाः, श्रद्धादीनि च पञ्च—तानि **नवेन्द्रियाणि** त्रिषु मार्गेषु त्रीणीन्द्रियाण्युच्यन्ते—दर्शनमार्गे अनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम्, **भावना**-मार्गे आज्ञेन्द्रियम्, अशैक्षमार्गे आज्ञातावीन्द्रियमिति ।

किं कारणम् ? दर्शनमार्गे ह्यनाज्ञातमाज्ञातुं प्रवृत्तः । भावनामार्गे नास्त्यपूर्व-माज्ञेयं तदेव त्वाजानाति शेषानुशयप्रहाणार्थम् । अशैक्षमार्गे त्वाज्ञातमित्यवगम आज्ञातावः, सोऽस्यास्तीति आज्ञातावी । आज्ञातमवितुं शीलमस्येति वा; क्षयानुत्पादज्ञानलाभात् । "दुःखं मे परिज्ञातं न पुनः परिज्ञातव्यम्" ( ) इति तथाभूतस्येन्द्रियमाज्ञातावीन्द्रियम् ॥

स्वभावनिर्देशं कृत्वा प्रकारभेदो वक्तव्यः—कति सास्रवाणि, कत्यना-स्रवाणि इन्द्रियाणीत्येवमादि । तत्र तावद् यदेतदनन्तरोक्तमाज्ञास्यामीन्द्रियादि-कम्, एतत्—

श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाख्यानि नव द्रव्याणि, तानि *दर्शनमार्गे अनाज्ञात-माज्ञास्यामीन्द्रियम्, भावनामार्गे आज्ञेन्द्रियम्, अशैक्षमार्गे आज्ञातावीन्द्रियमिति* व्यवस्थाप्यन्ते, अन्योन्यमपेक्षमाणानि तानि नव द्रव्याणि तत्तन्नाम लभन्ते । "*नव*" इति च कलापान्तरापेक्षयैवमुक्तम् । न त्वेकस्मिन् चित्तकलापे नव द्रव्याणि भवन्ति; सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामेकतरस्यैव भावात् । यदि हि स मार्गोऽनागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानाकाशविज्ञानाकिञ्चन्यायतनभूमिकः, तत्रो-पेक्षेन्द्रियमेव; न सुखसौमनस्येन्द्रिये । यदि प्रथमद्वितीयध्यानभूमिकः, तत्र सौमनस्येन्द्रियमेव । यदि तृतीयध्यानभूमिकः, तत्र सुखेन्द्रियमेव, नान्यदिति ।

अनाज्ञातमाज्ञातुं प्रवृत्त इति । अनाज्ञातं सत्यचतुष्टयम्, आज्ञातुम् = वेदितुम्, प्रवृत्तः=आज्ञास्यामीति प्रारब्धः । तस्येन्द्रियमनाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियम् । अलुक्समासः (पा० सू० ६.३.१४)। आख्यातप्रतिरूपकश्चायम् 'आज्ञास्यामि' इति शब्दः । भावनामार्गे नास्त्यपूर्वमाज्ञेयम्, *तदेव तु सत्यचतुष्टयमाजानाति* । *शेषानुशयप्रहाणार्थं* भावनाहेयक्लेशप्रहाणार्थम् । तस्याज्ञस्य पुद्गलस्येन्द्रियम् आज्ञेन्द्रियम् । आज्ञमेवेन्द्रियमिति वा । *अशैक्षमार्गे त्वाज्ञातमित्यवगम आज्ञा-ताव* इति । अर्थकथनमात्रमेतत् । शब्दविग्रहस्त्वेवं कर्तव्यः—आज्ञातमित्यावः आज्ञातावः । अवतेर्घञि रूपमेतद्—आव इति । सोऽस्यास्तीति मत्वर्थीय आज्ञा-तावी । आज्ञातमवितुं शीलमस्येति वेति ताच्छीलिको णिनिः । *तथाभूतस्ये-न्द्रियमिति* । तथाभूतस्य पुद्गलस्येन्द्रियम्, आज्ञाताविन इत्यर्थः ॥

अमलं त्रयम् ।

अनास्रवमित्यर्थः । मलनामास्रवपर्यायत्वात् ।

रूपीणि जीवितं दुःखे सास्रवाणि

रूपीणि सप्तेन्द्रियाणि जीवितेन्द्रियं दुःखदौर्मनस्येन्द्रिये चैकान्तसास्रवाणि । रूपीणि पुनः सप्त चक्षुश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायस्त्रीपुरुषेन्द्रियाणि रूपस्कन्धसंग्रहात् ।

द्विधा नव ॥ ९ ॥

मनःसुखसौमनस्यापेक्षाः श्रद्धादीनि च पञ्च एतानि नवेन्द्रियाणि सास्रवाणि, अनास्रवाण्यपि । अनास्रवाण्येव श्रद्धादीनि—इत्येके । उक्तं हि भगवता—"यस्येमानि पञ्चेन्द्रियाणि सर्वेण सर्वाणि न सन्ति तमहं बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" (   ) इति । नेदं ज्ञापकम्; तेषामनास्रवत्वधिकृत्य वचनात् । तथा ह्यार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा 'यस्येमानि' इत्याह ।

"अमलं त्रयम्" इति । अमलमेव त्रयमित्यवधार्यते । ननु चायमनास्रवसास्रवप्रकारभेद उक्तो धातुनिर्देशे—"अनास्रवा मार्गसत्यम्" (अभि० को० १. ५) इति, तथा "सास्रवानास्रवा एते त्रयः, शेषास्तु साश्रवाः" (अभि० को० १.३१) इत्यादिवचनात् ? सत्यमुक्तोऽयमेवमादिः प्रकारभेदः, स तु सामान्यरूपेणोक्तः, न भेदरूपेण । अतः शिष्यसुखप्रतिपत्त्यर्थमयमेवमादिप्रकारभेदः प्रतिपदरूपेण पुनरभिधीयत इत्येवमवगन्तव्यम् ।

"द्विधा नव" इति न सूत्रयितव्यम्; एकान्तानास्रवसास्रवनिर्धारणादेव द्विधा नवेति सिद्धेः ? यदि ह्येतानि नवैकान्तेनानास्रवाणि स्युः, एकान्तानास्रवेष्वाज्ञास्यामीन्द्रियादिषु पठ्येरन्; तथैकान्तसास्रवाणि स्युः, एकान्तसास्रवेषु रूपीन्द्रियजीवितदुःखदौर्मनस्येषु पठ्येरन्; न चैवम्, अतो नव द्विधेति सिद्धम् ? अस्त्येतदेवम्, मतान्तरनिवृत्त्यर्थं तु पुनिरदमुच्यते—*"नव द्विधा"* इति । द्विधैव नव नानास्रवाणि, यथैके कथयन्ति, तन्सिद्धये चागममानयन्ति—*यस्येमानीति* । विस्तरः—*सर्वेण सर्वाणि न सन्तीति* । सर्वेण प्रकारेण मृदुमध्याधिमात्रभेदेन । सर्वाणीति पञ्चापि न सन्तीत्यर्थः । *पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामीति* वचनात् । अर्थादेतदुक्तं भवति—यस्येमानि सन्ति स आर्य इति । *नेदं ज्ञापकं तेषामनास्रवत्वमधिकृत्येत्याचार्यः* । तथा हि *आर्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा यस्येमानीत्याहेति* । कथम् ? "पञ्चेमानि, भिक्षवः, इन्द्रियाणि । कतमानि पञ्च ? श्रद्धेन्द्रियं यावत् प्रज्ञेन्द्रियम् । एषां पञ्चानामिन्द्रियाणां तीक्ष्णत्वात् परिपूर्णत्वा-

पृथग्जनो वा द्विविधः—आभ्यन्तरकश्चासमुच्छिन्नकुशलमूलः, बाह्यकश्च समुच्छिन्नकुशलमूलः। तमधिकृत्याह—"बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" इति।

उक्तं च सूत्रे—"सन्ति च सत्त्वा लोके जाता लोके वृद्धास्तीक्ष्णेन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया अपि इत्यप्रवर्त्तित एव धर्मचक्रे"। तस्मात् सन्त्येव सास्रवाणि श्रद्धादीनि।

दर्हन् भवति। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैरनागामी भवति। ततः तनुतरैर्मृदुतरैः सकृदागामी। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैः स्रोतआपन्नः। ततोऽपि तनुतरैर्मृदुतरैर्धर्मानुसारी। ततस्तनुतरैर्मृदुतरैः श्रद्धानुसारी। इति हि, भिक्षवः, इन्द्रियपारमितां प्रतीत्य फलपारमिता प्रज्ञायते। फलपारमितां प्रतीत्य पुद्गलपारमिता प्रज्ञायते। यस्येमानि पञ्चेन्द्रियाणि सर्वेण सर्वाणि न सन्तीति तमहं बाह्यं पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि" ( ) इति। तदेवमार्यपुद्गलव्यवस्थानं कृत्वा 'यस्येमानि' इत्याह *भगवानिति*।

पृथग्जनो वा द्विविध इति। *आभ्यन्तरकश्च, बाह्यकश्च*। *असमुच्छिन्नकुशलमूल* आभ्यन्तरकः; बौद्धसंगृहीतत्वात्। *समुच्छिन्नकुशलमूलस्तु* बाह्यकः; तद्विपर्ययात्। अत एव च 'बाह्यम्' इति विशेषणम्। इतरथा हि 'पृथग्जनपक्षावस्थितं वदामि' इत्येवावक्ष्यत्।

उक्तं च सूत्र इति। "अथ भगवतोऽभिचाराभिसम्बुद्धस्यैतदभवत्—'अधिगतो मे धर्मो गम्भीरो गम्भीरावभासो दुर्दर्शो दुरवबोधोऽतर्क्योऽतर्कावचरः, सूक्ष्मो निपुणः पण्डितवेदनीयः, तं चाहं परेषामावेदयम्। तं च परे न विजानीयुः।, स मम स्याद् विघातः, स्यात् क्लमथः, स्याच्चेतसोऽनुदयः। यं न्वहमेकाकी अरण्ये प्रवणे दृष्टधर्मसुखविहारतायोगमनुयुक्तो विहरेयम्।' अथ ब्रह्मणः सहापतेर्ब्रह्मलोके स्थितस्यैतद् अभवत्—'नश्यति बतायं लोकः, प्रणश्यति बतायं लोकः, यत्रेदानीं कदाचित् कर्हिचित् तथागता अर्हन्तः सम्यक्सम्बुद्धाः लोक उत्पद्यन्ते, तद्यथोदुम्बरपुष्पम्! तस्य चाद्य भगवतोऽल्पोत्सुकविहारितायां चित्तं क्रामति, न धर्मदेशनायाम्, यं न्वहं गत्वा अध्येषयेयम्।' अथ ब्रह्मा सहापतिस्तद्यथा बलवान् पुरुषः सम्मिञ्जितं बाहुं प्रसारयेत्, प्रसारितं वा सम्मिञ्जयेत्, एवमेव ब्रह्मा सहापतिर्ब्रह्मलोकेऽन्तर्हितो भगवतः पुरस्तात् प्रत्यस्थात्। अथ ब्रह्मा तस्यां वेलायां गाथामभाषत—

'प्रादुर्बभूव मगधेषु पूर्वं धर्मो ह्यशुद्धः समलानुबद्धः।
अपावृणीष्व अमृतस्य द्वारं वदस्व धर्मं विरजं निरञ्जनम्॥'

पुनश्चोक्तम्—"यावच्चाहमेषां पञ्चानामिन्द्रियाणां समुदयं चास्तगमं च स्वादं चादीनवं च निस्सरणं च यथाभूतं नाभ्यज्ञासिषं न तावदहमस्मात् सदेवकाल्लोकाद्" (   ) इति विस्तरः। न चानास्रवाणामेष[1] परीक्षा प्रकारः॥ ९॥

कतीन्द्रियाणि विपाकः? कति न विपाकः? एकान्तेन तावत्—

विपाको जीवितं

अथ यदर्हन् भिक्षुरायुःसंस्कारान् स्थापयति तज्जीवितेन्द्रियं विपाकः? शास्त्रे (ज्ञा० प्र० १२, १४) उक्तम्—"कथमायुःसंस्कारान् स्थापयति? अर्हन् भिक्षुः ऋद्धिमांश्चेतोवशित्वं प्राप्तः संघाय वा पुद्गलाय वा पात्रं वा चीवरं वा अन्यतमान्यतमं वा श्रामणकं जीवितपरिष्कारं वा दत्त्वा तत् प्रणिधाय प्रान्त-

---

अथ भगवानस्यां वेलायाम् इमे गाथे अभाषत—

'कृच्छ्रेण मे अधिगतो ब्रह्मन् खिलां प्रविदाल्य।
भवरागपरीतैश्च नायं धर्मः सुसम्बोधः॥
प्रतिस्रोतोपमं मार्गं गम्भीरमतिदुर्दृशम्।
न द्रक्ष्यन्ति रागरक्तास्तमःस्कन्धेन चावृताः॥'

ब्रह्मावोचत्—'सन्ति, भदन्त, सत्त्वा लोके जाता लोके वृद्धास्तीक्ष्णेन्द्रिया अपि मध्येन्द्रिया अपि मृद्विन्द्रिया अपि इत्यप्रवर्तित एव स्वधर्मचक्रे" (म० व० १. ५. ७–८) इति। विस्तरः—इन्द्रियाणि श्रद्धादीनि, यस्ते भव्या उक्ताः। यस्माद् "अप्रवर्त्तितेऽपि धर्मचक्रे सन्ति तीक्ष्णेन्द्रियाः" इत्याद्युक्तम्, तस्मात् *सन्त्येव सास्रवाणि श्रद्धादीनीति*। *सदेवकाल्लोकादि*ति। विस्तरः—"न तावदहं अस्मात् सदेवकाल्लोकात् समारकात् सब्रह्मकात् सश्रमणब्राह्मणिकायाः प्रजायाः सदेवमानुषाया मुक्तो निःसृतो विसंयुक्तो विप्रमुक्तो विपर्यासापगतेन चेतसा बहुलं व्यवहार्षम्" इति विस्तरवचनम्। *न चानास्रवाणामेष परीक्षाप्रकार* इति। न ह्यनास्रवाणामास्वाद आदीनवो निःसरणं वा युज्यते॥ ९॥

अर्हन्निति। नानागामी; क्लेशविमुक्तसन्तानत्वात्। *ऋद्धिमानिति*। प्राप्ताभिज्ञः। चेतोवशित्वं प्राप्त इति असमयविमुक्तः। *जीवितपरिष्कारमिति*। जीविताय परिष्कारः तदनुगुणत्वात्। *दत्त्वा तत्प्रणिधायेति*। तदायुः प्रणिधाय चेतसि कृत्वेत्यर्थः। कथम्? इत्याह—*यन्मे भोगविपाकं कर्म तदायुर्विपाकं भवतु इति*।

---

१. चानास्रवाणां धर्माणा०—का०।

कोटिकं चतुर्थं ध्यानं समापद्यते। स तस्मात् व्युत्थाय चित्तमुत्पादयति वाचं च भाषते–'यन्मे भोगविपाकं कर्म[1] तदायुर्विपाकं[2] भवतु' इति तस्य यत् भोगविपाकं तदायुर्विपाकं भवति।

येषां पुनरयमभिप्रायः—विपाकोच्छेष विपच्यत इति। त आहुः–"पूर्वजातिकृतस्य कर्मणो विपाकोच्छेषम्। स भावनाबलेनाकृष्य प्रतिसंवेदयते" ( ) इति। कथमायुसंस्कारानुत्सृजति? तथैव दानं दत्त्वा प्रणिधाय प्रान्तकोटिकं चतुर्थं ध्यानं समापद्यते—'यन्मे आयुर्विपाकं तद् भोगविपाकं भवतु' इति। तस्य तथा भवति।

भदन्तघोषकस्त्वाह—"तस्मिन्नेव आश्रये रूपावचराणि महाभूतानि ध्यानबलेन सम्मुखीकरोत्यायुषोऽनुकूलानि वैरोधिकानि च। एवमायुःसंस्कारान् स्थापयति, एवमुत्सृजति" ( ) इति।

एवं तु भवितव्यम्—समाधिप्रभाव एव स तेषां तादृशो येन पूर्वकर्मजं[3] स्थितिकालावेधमिन्द्रियमहाभूतानां व्यावर्त्तयन्ति[4], अपूर्वं च समाधिजमावेधमाक्षिपन्ति। तस्मान्न तज्जीवितेन्द्रियं विपाकम्, ततोऽन्यत् तु विपाकः।

---

*प्रान्तकोटिक*मिति। "वृद्धिकाष्ठागतम्" (अभि० को० ७.४१) इति लक्षणमस्य वक्ष्यते। *चित्तमुत्पादयति, वाचं च भाषते* इति। चित्तवाचावपि तत्सिद्धये कुर्यात्। नैककारणसाध्यं हि कार्यम्, तदनेन विपाक एव जीवितेन्द्रियमिति दर्शयति। *यन्मे भोगविपाकं कर्म तदायुर्विपाकदायि भवत्विति*। ध्यानभावनाबलं तु तस्या आकर्षकमिति।

विपाकोच्छेषं विपच्यत इति। अकालमरणेनापरिसमाप्तफलस्य त्यक्तस्य जन्मान्तकर्मणो भावनाबलेन विपाकोच्छेषमाकृष्य प्रतिसंवेदयते। तेषां तादृश इति। तेषाम्=योगिनाम्।

*पूर्वकर्मजं स्थितिकालावेध*मिति। पूर्वस्मिन् जन्मनि कर्म पूर्वकर्म, ततो जातः पूर्वकर्मजः, स्थितिरिन्द्रियं महाभूतानां प्रवाहः, स्थितेः कालः स्थितिकालः, तस्यावेधः आक्षेपः। स्थितिकालावेधस्तावत् संस्कारक्षणानुबन्धसामर्थ्यमाक्षेपः, तेन ह्यसौ स्थितिकाल आविध्यते। तं पूर्वकर्मजं स्थितिकालावेधमिन्द्रियमहाभूतानां व्यावर्तयन्ति योगिनः, *अपूर्वं च समाधिजमागन्तुकमाक्षिपन्ति*।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. तदायुर्विपाकदायि—का०।
३. पूर्वकर्मजं च—का०। ४. व्यावर्तयन्ते—पाठा०।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायते—किमर्थमायुःसंस्कारानधितिष्ठन्ति ? परहितार्थम्, शासनस्थित्यर्थं च[1]। ते ह्यात्मनः क्षीणमायुः पश्यन्ति, न च तत्रान्यं शक्तं पश्यन्ति ।

अथ किमर्थमुत्सृजन्ति ? अल्पं च परहितं जीविते पश्यन्ति रोगादिभूतं[2] चात्मभवम् । यथोक्तम्—

"सुचीर्णे ब्रह्मचर्येऽस्मिन् मार्गे चैव सुभाविते ।
तुष्ट आयुःक्षयात् भवति रोगस्यापगमे यथा ।।" इति ।

अथैतदायुःसंस्काराणां स्थापनार्थमुत्सर्जनं वा क्व कस्य च[3] वेदितव्यम् ? मनुष्येष्वेव त्रिषु द्वीपेषु स्त्रीपुरुषयोरसमयविमुक्तस्यार्हतः प्रान्तकोटिकध्यानलाभिनः । तस्य हि समाधौ च[4] वशित्वम् । क्लेशैश्चानुपस्तब्धा सन्ततिः । सूत्र उक्तम्—"भगवान् जीवितसंस्कारानधिष्ठायायुःसंस्कारानुत्सृष्टवान् ।"

तेषां को विशेषः ? न कश्चिदित्येके । तथा ह्युक्तम्—"जीवितेन्द्रियं कतमत् ? त्रैधातुकमायुः (मू० शा०) इति ।

पूर्वकर्मफलमायुसंस्काराः, प्रत्युत्पन्नकर्मफलं जीवितसंस्कारा इत्यपरे ।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायत इति । 'अथ यदर्हन् भिक्षुरायुःसंस्कारान् स्थापयति तज्जीवितेन्द्रियं कस्य विपाकः' इत्यस्मात् प्रश्नात् *किमर्थमायुःसंस्कारानधितिष्ठन्तीति* प्रश्नान्तरम् । *परहितार्थं शासनस्थित्यर्थं* चेति । परहितार्थमेव बुद्धाः भगवन्तः, शासनस्थित्यर्थमेव श्रावकाः । *रोगादिभूतं चात्मभावमिति* । रोगगण्डशल्यादिभूतम्, त्रिदुःखतायोगात् ।

क्व कस्य चेति । 'क्व' इत्यस्य प्रश्नविसर्जनम्—*मनुष्येष्वेव त्रिषु द्वीपेष्विति* । 'कस्य' इत्यस्य विसर्जनम्—*स्त्रीपुरुषयोरसमयविमुक्तस्यार्हतः प्रान्तकोटिध्यानलाभिन* इति । *तस्य हीति* । विस्तरः—*समाधौ च वशित्वं* प्रान्तकोटिकध्यानलाभिनः; तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । *क्लेशैश्चानुपस्तब्धा सन्ततिः*; निरवशेषक्लेशप्रहाणात् । दृष्टिप्राप्तस्य यद्यपि समाधौ वशित्वमस्ति, न तु तस्य क्लेशैरनुपस्तब्धा सन्ततिः । समयविमुक्तस्य यद्यपि क्लेशैरनुपस्तब्धा सन्ततिः, न तु समाधौ वशित्वम् । असमयविमुक्तस्य तूभयमस्ति ।

---

१. वा—का० । २. रोगाभिभूतं—का० ।
३. वा—का० । ४. का० पुस्तके नास्ति ।

यैर्वा निकायसभागस्थितिस्त आयुःसंस्काराः। यैस्तु कालान्तरं जीवति ते जीवितसंस्कारा इति।

बहुवचनं बहूनामायुर्जीवितसंस्काराणाम्[1] उत्सर्जनाधिष्ठात्। न ह्येकस्य क्षणस्योत्सर्जनमधिष्ठानं चास्ति। न च कालान्तरस्थावरमेकमायुर्द्रव्यं न भवतीति द्योतनार्थमित्येके।

बहुष्वेव संस्कारेष्वायुराख्या। नैकमायुर्नाम द्रव्यमस्ति; अन्यथा हि नैव संस्कारग्रहणमकरिष्यदित्यपरे।

किमर्थं पुनर्भगवता आयुसंस्कारा उत्सृष्टाश्च, अधिष्ठिताश्च? मरणवशित्वज्ञापनार्थमुत्सृष्टाः, जीवितवशित्वज्ञापनार्थमधिष्ठिताः—त्रैमास्यमेव नोर्ध्वम्; विनेयकार्याभावात्। यच्चापि तत् प्रतिज्ञातम्—"एवम्भावितैरहं चतुर्भिर्ऋद्धिपादैराकाङ्क्षन् कल्पमपि तिष्ठेयम्, कल्पावशेषमपि" ( ) इति, तस्यापि सम्पादनार्थम्।

बहुवचनमिति। जीवितसंस्कारानिति यद्वचनं तद् बहुवचनम्। कस्माद्? इत्याह—*बहूनामिति*। विस्तरः—बहूनां सन्तानवर्तिनां *जीवितसंस्काराणामुत्सर्जनाधिष्ठानात्*। न ह्येकस्य क्षणस्य उत्सर्जने अधिष्ठाने वा प्रयोजनमस्ति; प्रवाहेण परकार्याभिनिष्पादनात्। एकस्य च क्षणस्यापोढाकरत्वात्। न च *कालान्तरस्थावरमिति*। कालान्तरस्थानशीलं कालान्तरस्थावरम् = अक्षणिकम्। तच्चैतद् *आयुर्द्रव्यं न भवतीति द्योतनार्थं बहुवचनमित्येके*।

बहुष्वेव संस्कारेष्विति। सौत्रान्तिकानामयं पक्षः। एकस्मिन्नपि क्षणे बहवस्ते संस्काराः, येष्वायुरिति प्रज्ञप्तिः। *नैकमायुर्नाम द्रव्यमस्ति*। ते च संस्काराः पञ्चस्कन्धस्वभावाः, चतुःस्कन्धस्वभावा वा द्रष्टव्याः। *अन्यथा हि नैव संस्कारग्रहणमकरिष्यत्*। एवं तु वक्तव्यमभविष्यत्—'भगवान् जीविताान्यधिष्ठायायूंष्युत्सृष्टवान्' इति।

मरणवशित्वज्ञापनार्थमिति। मरणे वशित्वमस्तीति। *त्रैमास्यमेव नोर्ध्वमिति*। त्रयो मासाः समाहृतास्त्रिमासम्, त्रिमासमेव त्रैमास्यम्। अत्र "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा० सू० २.३.५) इति द्वितीया भवति। नोर्ध्वं त्रैमास्याद्; *विनेयकार्याभावात्* सुभद्रावसानत्वात् बुद्धकार्यस्य। *तस्यापि सम्पादनार्थमिति*।

---

१. जीवितसंस्कारक्षणानाम्—का०।

स्कन्धमरणमारयोर्निर्जयार्थमिति वैभाषिकाः। बोधिमूले क्लेशदेवपुत्रमारौ निर्जिताविति।

निष्ठितमानुषङ्गिकम् ॥

प्रकृतमेवारभ्यते—

द्वेधा द्वादश

कतमानि द्वादश ?

अन्त्याष्टकादृते ।

दौर्मनस्याच्च

अन्त्यमष्टकं श्रद्धादीनि **दौर्मनस्यं** च वर्जयित्वा।

जीवितेन्द्रियादन्यानि द्वादश द्विविधानि इन्द्रियाणि[1]—विपाकश्चाविपाकश्च। तत्र चक्षुरादीनि सतौपचयिकानि अविपाकः, शेषाणि विपाकः। मनोदुःखसुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणि कुशलक्लिष्टानि[2], तान्यविपाकः[2]। ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिक-

---

प्रतिज्ञातसम्पादनार्थम्। अन्यथा वचनमात्रं स्यादिति। *कल्पावशेषः*। कल्प एकः सकलः, कल्पाधिकः कल्पः सातिरेक इत्यर्थः।

*स्कन्धमरणमारयोरि*ति। चत्वारो माराः—देवपुत्रमारः, क्लेशमारः, स्कन्धमारः, मरणमारश्चेति। तत्र प्रथमे यामे देवपुत्रमारो निर्जितः। द्वितीये यामे दिव्येन चक्षुषा लोकं व्यवलोक्य तृतीये यामे क्लेशमारो निर्जितः। *वैशाल्यां* तु त्रैमास्यं जीवितसंस्कारानधिष्ठाय आयुःसंस्कारानुत्सृष्टवान्। स्कन्धमारनिर्जयार्थमुत्सृष्टाः स्कन्धाः, तेपूत्सृष्टेषु मर्तव्यं स्यात्। अतो मरणमारनिर्जयार्थमधिष्ठिता इति *वैभाषिकाः*।

निष्ठितमानुषङ्गिकं यत् प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजातम् ॥

"*द्वेधा द्वादश*" इति। द्वेधैव द्वादश एवेत्यवधार्यते। ऋते अन्त्यादष्टकाच्छ्रद्धादिकादाज्ञातावीपर्यन्ताद्।

"*दौर्मनस्याच्च*"। *जीवितेन्द्रियादेकान्तविपाकादन्यानि* द्वादशेन्द्रियाणि विपाकश्च, अविपाकश्च। *तत्र चक्षुरादीनि* पुरुषेन्द्रियावसानानि सप्त स्वप्राद्यभिनिर्वृत्तानि *औपचयिकान्यविपाकः*। *मनोदुःखसुखमिति* विस्तरः। यानि मनआदीनि *कुशलक्लिष्टानि तान्यविपाकः*। यानि च यथायोगमैर्यापथिक-शैल्प-

---

१. का० पुस्तके नास्ति।　　२–२. कुशलक्लिष्टान्यविपाकः—का०।

नैर्माणिकानि च यथायोगम् । शेषाणि विपाकः । जीवितेन्द्रियं चक्षुरादीनि द्वादश हित्वा शेषाण्यविपाक इति सिद्धम् ।

यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाक इति, सूत्रं कथं नीयते—"त्रीणि कर्माणि—सौमनस्यवेदनीयं कर्म, दौर्मनस्यवेदनीयं कर्म, उपेक्षावेदनीयं कर्म" इति ? सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्योक्तम् । दौर्मनस्येन सम्प्रयुक्तं कर्म दौर्मनस्य-वेदनीयम् , यथा—सुखसम्प्रयुक्तः स्पर्शः सुखवेदनीयः ।

सौमनस्योपेक्षावेदनीये अपि तर्हि कर्मणी एवं भविष्यतः ? यथेच्छसि तथाऽस्तु । सम्प्रयोगेऽपि न दोषः, विपाकेऽपि न दोषः । अगत्या ह्येतदेवं गम्येत ।

पस्थानिक-नैर्माणिकस्वभावानि अव्याकृतानि, तान्यविपाकः । *यथायोग*मिति विशेषणमैर्यापथिकादीनां मानसत्वेन दुःखेन्द्रियासम्भवात्, सुखसौमनस्ययोश्च क्वचिदसम्भवात् । तत्र कामधातावैर्यापथिकं मनइन्द्रियं तत्सम्प्रयुक्ते च सौमनस्योपेक्षेन्द्रिये अविपाकः । रूपधातावैर्यापथिकं मनइन्द्रियमविपाकः, वेदनेन्द्रियं च तत्सम्प्रयुक्तं यथाभूमि । नैर्माणिकं पञ्चभूमिकम्, तत्र चोपेक्षेन्द्रियमेवाविपाकः। "ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकानि नित्यमुपेक्षेन्द्रियेण सम्प्रयुक्तानि" इति *भदन्तानन्तवर्मा* । *शेषाणि विपाक* इति । कुशलक्लिष्टैर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्माणिकस्वभावेभ्योऽन्यानि मनइन्द्रियादीनि विपाकजानि विपाकः । *शेषाण्यविपाक इति सिद्धमि*ति । जीवितेन्द्रियं द्वादशचक्षुरादीनि हित्वा तदवधारणादेव शेषाण्यविपाक इति सिद्धम् । कतमानि पुनस्तानि ? दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाकः; कुशलाकुशलत्वात् । तथा हि वक्ष्यति—"तत्वेकं सविपाकम्" इति । श्रद्धादीन्यष्टकं कुशलमित्यविपाकः; "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यः" (अभि० २.५७) इति विपाकलक्षणाभावात् ।

यदि दौर्मनस्येन्द्रियं न विपाक इति । अनेनागमविरोधं दर्शयति । *सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्ये*ति । वेदनीयं वेदना, दौर्मनस्यं वेदनीयमस्मिन्निति दौर्मनस्य-वेदनीयं कर्म । *सौमनस्योपेक्षावेदनीये अपी*ति । सम्प्रयोगमात्रवचनाद् दौर्मनस्यवत् सौमनस्योपेक्षे अपि न विपाकः प्राप्नुत इति परस्याभिप्रायः । *सम्प्रयोगेऽपि न दोषो विपाकेऽपी*ति । सौमनस्यं वेदनीयमस्मिन् सौमनस्यवेदनीयं कर्म । तथा सौमनस्यं विपाकत्वेन वेदनीयमस्य सौमनस्यवेदनीयं कर्मेति । *अगत्या ह्येतदेवं गम्येत* इति । यदि दौर्मनस्यं युक्त्या परिच्छिन्नं न विपाक इति, तत एवमगत्याऽऽख्यायेत—सम्प्रयोगवेदनीयतामधिकृत्योक्तमिति ।

का पुनरत्र युक्तिः—दौर्मनस्यं न विपाक इति ? दौर्मनस्यं हि परिकल्पविशेषैरुत्पाद्यते च, व्युत्पाद्यते[1] च, व्युपशाम्यते च । न चैवं विपाकः । सौमनस्यमप्येवं न स्याद् विपाकः । यदि तर्हि दौर्मनस्यं विपाकः स्याद्, आनन्तर्यकारिणां तन्निमित्तं दौर्मनस्योत्पादात्तत्कर्म विपक्वं स्यात् । सौमनस्यमप्येवम् । यदि सौमनस्यं विपाकः स्यात्, पुण्यकारिणां तन्निमित्तं सौमनस्योत्पादात् तत्कर्म विपक्वं स्यात् । वीतरागादीनां[2] तर्हि दौर्मनस्यासम्भवात् । न चैवं विपाकः । सौमनस्यमप्येषामव्याकृतं कीदृशं विपाकः स्यात् ? यादृशं तादृशमस्तु । सति तु सम्भवे सौमनस्यस्यास्ति विपाकावकाशः, न दौर्मनस्यस्य । सर्वथाऽप्यसमुदाचारादिति[3] नास्त्येवं दौर्मनस्यं विपाक इति वैभाषिकाः ।

तेनाह—*का पुनरत्र युक्तिर्दौर्मनस्यं न विपाक* इति । अथ वा अगत्या ह्येतदेवं गम्येत—क्वचित् सम्प्रयोगवेदनीयता, क्वचित् विपाकवेदनीयतेति । ब्रूयास्त्वं सर्वत्रैव तर्हि सम्प्रयोगवेदनीयतेति ? अत एतदन्तराभिप्रायमभिसमीक्ष्याह—का पुनरत्र युक्तिः—दौर्मनस्यं न विपाक इति । *दौर्मनस्यं हीति* । अनिष्टचिन्तनादिकैः *परिकल्पविशेषैरुत्पाद्यते च, व्युत्पाद्यते च, व्युपशाम्यते च । सौमनस्यमप्येवमिति* । परिकल्पविशेषैरिष्टचिन्तनादिभिरुत्पाद्यते च, व्युपशाम्यते च । *वीतरागादीनां तर्हीति* । यस्माद् वीतरागादीनां दौर्मनस्यं व्यावर्तते । न हि चक्षुरादिको विपाकभूतो वीतरागादीनां व्यावर्तते, दौर्मनस्यं तु व्यावर्तते । वचनाद् दौर्मनस्येन कामवीतरागोऽसमन्वागत इति । सूत्रेऽप्युक्तम्—"अवीतरागस्य द्विशल्या वेदनोक्ता—कायिकं दुःखं प्रतिसंवेदयते, चैतसिकं च दौर्मनस्यम्" इति । वचनाद् वीतरागस्य च एकशल्या कायिमेव दुःखं प्रतिसंवेदयत इति । *सौमनस्यमप्येषामिति* । विस्तरः—वीतरागाणामव्याकृतं विपाकरूपं सौमनस्यं कीदृशं स्यात् ! समापत्तिसंगृहीतं तेषां सौमनस्यं सम्भवति, तच्च कुशलत्वान्न विपाकः, अतो वक्तव्यम्—कीदृशं तेषां सौमनस्यं विपाक इति । *यादृशं तादृशमस्त्विति* । अपरिच्छिद्यमानमपि तदस्त्येवेति दर्शयति—तस्यास्ति *विपाकावकाशो न दौर्मनस्यस्य । सर्वथाप्यसमुदाचारात्* समापत्त्यवस्थायामपि, असमापत्त्यवस्थायामपीति । अतो न *विपाक* इति सिद्धम् ।

---

१. —का० पुस्तके नास्ति ।

२. वीतरागाणां—का० ।

३. सर्वथाऽसमु०—का० ।

तत्र जीवितेन्द्रियाष्टमानि सुगतौ कुशलस्य विपाकः, दुर्गतावकुशलस्य। मनइन्द्रियमुभयोरुभयस्य। सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणि कुशलस्य। दुःखेन्द्रियमकुशलस्य। सुगतावुभयव्यञ्जनस्याकुशलेन तत्स्थानप्रतिलम्भः। न त्विन्द्रियस्य कुशलाक्षेपात्।

गतमेतद् ॥

इदं नु वक्तव्यम्—कतीन्द्रियाणि सविपाकानि ? कत्यविपाकानि ? यदेतत् दौर्मनस्यमनन्तरोक्तम्

तत्त्वेकं सविपाकं

तदेकं सविपाकमेव। तुशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्च वेदितव्यः। न हि तदव्याकृतमस्ति, नाप्यनास्रवम्; असमाहितत्वात्। अतो नास्त्यविपाकं दौर्मनस्यम् ॥

दश द्विधा ॥ १० ॥

मनइन्द्रियमुभयोरुभयस्येति। उभयोः=सुगतिदुर्गत्योः। उभयस्य=कुशलाकुशलस्य। विपाक इत्यधिकारः। इदमुत्सृष्टम्—जीवितेन्द्रियाष्टमानि सुगतौ कुशलस्य विपाक इति, तत्र कथमुभयव्यञ्जनमासाधुसम्मतं कुशलस्य विपाकः ? इत्याह—*सुगतावुभयव्यञ्जनस्याकुशलेन* तत्स्थानप्रतिलम्भ इति। स्थानमस्य भ्रष्टम्, अतोऽस्याकुशलेन प्रतिलम्भो विप्रयुक्तो धर्मः। उभयं तु व्यञ्जनं कुशलस्यैव विपाक इत्यभिप्रायः।

"*तत्त्वेकं सविपाकम्*" इति। तदेकं सविपाकमेवेत्यर्थः। तेनाह—*तुशब्द एवकारार्थो भिन्नक्रमश्चेति*। भिन्नस्थान इत्यर्थः। 'तदेकं सविपाकं तु' इति हि क्रमो न भिन्नः स्यात्। श्लोकबन्धानुगुण्येन त्वेवमुक्तम्। *न हि तदव्याकृतमिति*। सविपाकमेवेति अवधारणे युक्तिं दर्शयति। द्वे हि वस्तुनी अविपाके इष्येते—अव्याकृतम्, अनास्रवं च। विकल्पविशेषोत्पाद्यत्वान्न तदव्याकृतम्, *असमाहितत्वाच्च* नानास्रवम्। अव्याकृतं हि पूतिबीजवन्न विपाकदानाय समर्थम्। अनास्रवं तु तृष्णानभिष्यन्दितत्वान्नालं विपाकदानाय, अनभिष्यन्दितसारबीजवत्। पारिशेष्यादकुशलं वा भवेत्, कुशलसास्रवं वा। *अतः* सविपाकमेव, नास्त्यविपाकमेव, *नास्त्यविपाकं दौर्मनस्यम्*।

"*दश द्विधा*" इति। दशैव द्विधा, द्विधैव च दश इत्यवधारणम्। द्विधेति सविपाकाविपाकानि ॥ १० ॥

सविपाकानि, अविपाकानि च।

कतमानि दश ?

मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीनि

अन्यवित्तिग्रहणात् दौर्मनस्यादन्यत् वेदितं गृह्यते। **श्रद्धादीनि** श्रद्धा-वीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः। तत्र मनःसुखसौमनस्योपेक्षा अकुशलाः कुशलाः सास्रवाश्च सविपाकाः। अनास्रवा अव्याकृताश्चाविपाकाः। दुःखेन्द्रियं कुशला-कुशलं सविपाकम्। अव्याकृतमविपाकम्। श्रद्धादीनि सास्रवाणि सविपाकानि। अनास्रवाण्यविपाकानि। अन्यदविपाकमिति सिद्धम्॥

कति कुशलानि ? कत्यकुशलानि ? कत्यव्याकृतानि ? एकान्तेन तावत्—

अष्टकं कुशलं

पञ्च श्रद्धादीनि, त्रीणि चाज्ञास्यामीन्द्रियादीनि।

द्विधा।

दौर्मनस्यं

कुशलं च, अकुशलं च।

मनोऽन्या च वित्तिस्त्रेधा

"*मनोऽन्यवित्तिश्रद्धादीनि*" इति। मनश्च अन्यवित्तयश्च श्रद्धादीनि चेति। वित्तिः=वेदना। अन्यग्रहणेन दौर्मनस्यवर्जितं गृह्यते; दौर्मनस्यस्योक्तत्वात्। *श्रद्धादीनि श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः*। गृह्यन्त इत्यधिकृतम्। *अन्यदविपाकमिति*। यथोक्तदौर्मनस्याद्यवधारणाज्जीवितं रूपीणि च सप्तेन्द्रियाणि, आज्ञास्यामीन्द्रियादीनि च त्रीण्यविपाकानीति *सिद्धम्*। अव्याकृतत्वादनास्रवत्वाच्च यथाक्रमम्।

"*अष्टकं कुशलम्*" इति। अष्टकं कुशलमेवेत्यवधारणम्।

"*द्विधा दौर्मनस्यम्*" इति। द्विधैव दौर्मनस्यम्, दौर्मनस्यं च द्विधेत्यवधारणम्। द्विधेति कुशलं च, अकुशलं च। अन्यदपि द्वैधमस्ति—कुशलञ्च अव्याकृतं च, अकुलं च अव्याकृतं चेति, तत् कथमिदमवधार्यते—कुशलं च अकुशलं चेति ? व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः। अथ वा—दौर्मनस्यं सविपाकमेवेति निर्धारितम्। तस्मादिदमेव द्वैधं भवति, नान्यद्।

"*अन्या च वित्तिः*" इति। दौर्मनस्यवर्जं वेदनाचतुष्टयम्, तस्योक्तत्वात्।

कुशलाकुशलाव्याकृतानि ।

अन्यदेकधा ॥ ११ ॥

किञ्चिदन्यत् । जीविताष्टमं चक्षुरादि । एतदव्याकृतमेव ॥

कतमदिन्द्रियं कतमधात्वाप्तमेषामिन्द्रियाणाम् ?

कामाप्तममलं हित्वा

कामप्रतिसंयुक्तं तावदिन्द्रियं वेदितव्यम् । एकान्तानास्रवमाज्ञास्यामीन्द्रियादित्रयं हित्वा । तद्धयप्रतिसंयुक्तमेव ।

रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

दुःखे च हित्वा

'अमलं च' इति वर्त्तते । दुःखे इति दुःखदौर्मनस्ये । तत्र मैथुनधर्मवैराग्यादशोभाकरत्वाच्च रूपधातौ स्त्रीपुरुषेन्द्रिये न स्तः ।

"त्रेधा" इति । *कुशलाकुशलाव्याकृतानि* । त्रयः प्रकाराः त्रेधा । "द्वित्र्योश्च धमुञ्", "एधाच्च" (पा० सू० ५.३.४५–४६) इति त्रेधा इत्येषा शब्दव्युत्पत्तिः । अलोभादिसम्प्रयुक्तानि कुशलानि, लोभादिसम्प्रयुक्तान्यकुशलानि अतोऽन्यान्यव्याकृतानि ।

"*अन्यदेकधा*" इति । *जीविताष्टम*मन्यदेकधैवेत्यवधार्यते । अव्याकृतमेवेत्यर्थः । एतदर्थं च पुनरस्य करणम्; अन्यथा ह्यकुशलमेव, कुशलाव्याकृतमेव, अकुलाव्याकृतमेव वा तत् सम्भाव्यते । तस्मादभीप्सितैकधात्वप्रसिद्धयर्थं पुनरुच्यते । यस्यैकधात्वं सम्भवति तद् भवति । किञ्च सम्भवति ? अव्याकृतत्वमिति ॥ ११ ॥

"*कामाप्तममलं हित्वा*" इति । अमलमेव हित्वा कामाप्तं भवति । *तद्धयप्रतिसम्प्रयुक्तमेवेति* । अधातुपतितमेवेत्यर्थः ।

"*रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये*" इति । विस्तरः—स्त्री च पुमांश्च स्त्रीपुमांसौ । "समासान्तो विधिरनित्यः" (परि० ८४) इति परिभाषया समासान्तो न भवति । तयोरिन्द्रिये स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

"*दुःखे च*" इति । दुःखवेदनास्वभावे इन्द्रिये दुःखदौर्मनस्ये इत्यर्थः । ते स्त्रीपुमिन्द्रिये दुःखदौर्मनस्ये अमलं चेहानुवर्तमानं *हित्वा* । शेषं रूपाप्तमिन्द्रियं भवति ।

कथमिदानीं पुरुषास्त उच्यन्ते ? क्वोच्यन्ते ? सूत्रे—"अस्थानमनवकाशो यत् स्त्री ब्रह्मत्वं कारयिष्यति । नेदं स्थानं विद्यते यत् पुरुष" इति । अन्यः पुरुषभावोऽस्ति[1] यः कामधातौ पुरुषाणां भवति । दुःखेन्द्रियं नास्ति, आश्रयस्याच्छत्वाद्, अकुशलाभावाच्च । दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति, शमथस्निग्धसन्तानत्वादाघातवस्त्वभावाच्च ।

आरूप्याप्तं सुखे चापोह्य रूपि च ॥ १२ ॥

'स्त्रीपुमिन्द्रिये[2] दुःखे चामलं च[3] हित्वा' इति वर्त्तते । किमवशिष्यते ? मनोजीवितोपेक्षेन्द्रियाणि श्रद्धादीनि च पञ्च । एतान्यारूप्यप्रतिसंयुक्तानि सन्ति, नान्यानि ॥ १२ ॥

कतीन्द्रियाणि दर्शनप्रहातव्यानि ? कति भावनाप्रहातव्यानि ? कत्यप्रहातव्यानि ?

क्वोच्यन्ते ?—इति पृष्टे सूत्रं दर्शयति—*अस्थानमनवकाश* इति । अत्र सूत्र इत्यभिप्रायः । *अन्यः पुरुषभावोऽस्ति यः कामधातौ पुरुषाणां भवतीति* । स्तनादिसंस्थानस्वराचारान्यथात्वम् । *दुःखेन्द्रियं नास्तीत्याश्रयस्याच्छत्वात्* तदभिघातजं नास्ति । *अकुशलाभावाच्च* विपाकजं नास्ति । *दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति शमथस्निग्धसन्तानत्वादिति* । यस्माच्च शमथेन समाधिना प्रतिघविगमाद् रौक्ष्यं सन्ताने नास्ति, तस्माद् दौर्मनस्येन्द्रियं नास्ति । *आघातवस्त्वभावाच्चेति* । आघातः=कोपः, तस्य वस्तु=विषयः आघातवस्तु । नव चाघातवस्तूनि—अनर्थं मेऽकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्याघातवस्तुत्रयम्; मित्रस्य मेऽनर्थमकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्यपरमाघातवस्तुत्रयम्, अमित्रस्य मेऽर्थंकार्षीत्, करोति, करिष्यति च—इत्यपरमाघातवस्तुत्रयमिति । एषां नवानामाघातवस्तूनामभावाद् विषयकृतमपि दौर्मनस्यं नास्ति । न केवलं हेतुकृतं नास्तीति दर्शयति । देवकृतं हि तद् यत् स्वसन्तानप्रतिघकृतम्; प्रत्ययकृतं च तद् यत् नवाघातवस्तुकृतमिति ।

"*सुखे चापोह्य रूपि च*" इति । च-शब्देन पूर्वोक्तमनुकृष्यते । तेनाह—*स्त्रीपुमिन्द्रिये दुःखे चामलं च हित्वेति वर्तत* इति । *सुखे* इति सुखवेदनास्वभावे सुखसौमनस्येन्द्रिये । *रूपीन्द्रियं* चक्षुरादि ॥ १२ ॥

---

१. पुरुषभावो—का० । २. स्त्रीपुरुषेन्द्रिये—का० ।

३. का० पुस्तके नास्ति ।

मनोवित्तित्रयं त्रेधा

कतमद् वित्तित्रयम् ? सुखसौमनस्योपेक्षाः ।

द्विहेया दुर्मनस्कता ।

दौर्मनस्यं द्वाभ्यां प्रहेयं दर्शनभावनाभ्याम् ।

नव भावनया

'हेयानि' इत्यधिकारः । जीविताष्टमानि चक्षुरादीनि दुःखेन्द्रियं च भावनाहेयान्येव ।

पञ्च त्वहेयान्यपि

श्रद्धादीनि पञ्च भावनाहेयान्यपि, अहेयान्यपि; साास्रवानास्रवत्वात् ।

न त्रयम् ॥ १३ ॥

त्रयं नैन प्रहेयमाज्ञास्यामीन्द्रियादिकम्; अनास्रवत्वात् । नहि निर्दोषं प्रहाणार्हम् ॥ १३ ॥

उक्तः प्रकारभेदः ॥

लाभ इदानीं वक्तव्यः—

कतीन्द्रियाणि कस्मिन् धातौ विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते ?

कामेष्वादौ विपाकौ[1] द्वे लभ्येते[2]

वित्तित्रयं सुखसौमनस्योपेक्षा इति । सुखेन्द्रियं यत् तृतीयध्यानभूमिकं दर्शनहेयानुशयसम्प्रयुक्तं तद् दर्शनहेयम् । तत्रैव अतोऽन्यत् सास्रवम्, पञ्चविज्ञानकायिकं च कामावचरम् । प्रथमध्यानभूमिकं च त्रिविज्ञानकायिकं भावनाप्रहातव्यम् । अनास्रवं तु सुखेन्द्रियम् । सौमनस्यं दर्शनहेयसम्प्रयुक्तं दर्शनहेयम् । अतोऽन्यत् सास्रवं भावनाहेयम् । अनास्रवमहेयम् । उपेक्षेन्द्रियं तु सर्वगमिति सुगमम् ।

"द्विहेया दुर्मनस्कता" इति । दौर्मनस्ययोगाद् दुर्मनस्कः, तद्भावो दुर्मनस्कता, दौर्मनस्यमित्यर्थः । "यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तदभिधाने त्वतलौ" इति लक्षणात् । तद् दर्शनहेयसम्प्रयुक्तं दर्शनहेयम् । अतोऽन्यद् भावनाहेयम् । नाहेयम्; असमाहितत्वात् ॥ १३ ॥

"कामेष्वादौ विपाकौ द्वे लभ्येते" इति । "कामप्रधानत्वात् कामधातुः कामा इति निर्दिश्यते" इति वक्ष्यते । अण्डज-जरायुज-संस्वेदजैः सत्त्वैः कामधातावादौ

---

१. विपाको—का० । २. लभ्यते—का० ।

कायेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियं च। ते पुनः—

नोपपादुकैः।

उपपादुकप्रतिषेधादण्डज-जरायुज-संस्वेदजैरिति वेदितव्यम्। कस्मान्न मनउपेक्षेन्द्रिये? प्रतिसन्धिकाले तयोरवश्यं क्लिष्टत्वात्।

अथोपपादुकैः कति लभ्यन्ते?

तैः षड् वा

यद्यव्यञ्जना भवन्ति, यथाप्राथमकल्पिकाः।

कतमानि षट्? चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायजीवितेन्द्रियाणि।

सप्त वा

यद्येकव्यञ्जना भवन्ति, यथा देवादिषु।

अष्टौ वा

यद्युभयव्यञ्जना भवन्ति।

किं पुनरुभयव्यञ्जना अप्युपपादुका भवन्ति? भवन्त्यपायेषु। एवं तावत् कामधातौ।

अथ रूपधातावारूप्यधातौ च कथम्? इत्याह—

प्रथमतो द्वे इन्द्रिये विपाकात्मके लभ्येते—कायेन्द्रियम्, जीवितेन्द्रियं च। कस्मात्? प्रतिसन्धिकाले मनउपेक्षेन्द्रिययोरवश्यं क्लिष्टत्वात्। "उपपत्तिभवः क्लिष्टः सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः" (अभि० ३.३८) इति वचनात्। चक्षुरादीनां च तस्यामवस्थायामविद्यमानत्वात्।

"नोपपादुकैः" इत्यपवादः। अविशेषितत्वाद्धि उपपादुकैरपि तथैव द्वे एव लभ्येयातामिति प्रसङ्गः।

किमुपपादुकैस्ते द्वे नैव लभ्येते? लभ्येते, न तु द्वे द्वे एव। तेनाह— *"तैः षड् वा"* इति। विस्तरः—*यद्यव्यञ्जना भवन्ति*। यद्यविद्यमानस्त्रीपुरुषेन्द्रियाः। *यथाप्राथमकल्पिका* इति। युगाद्युत्पन्नाः "प्रागासन् रूपिवत् सत्त्वाः" (अभि० ३.९७) इति वचनात्। *कतमानि षट्?* चक्षुरादीनि पञ्च, जीवितं च षष्ठमिति। *यथा देवादिष्विति*। आदिशब्देन नारकादयोऽपि गृह्यन्ते। अन्तराभवोपपत्तिभवप्रतिसन्ध्यवस्थायां तानि प्रथमतो लभ्यन्ते। *किं पुनरुभयव्यञ्जना अप्युपादुका भवन्तीति*। निहीना उभयव्यञ्जनोत्पत्तिः, विशिष्टा चोपपादुका

षड् रूपेषु

कामप्रधानत्वात् कामधातुः 'कामाः' इति निर्दिश्यते । रूपप्रधानत्वाद् 'रूपाणि' इति रूपधातुर्निर्दिश्यते[1] । सूत्रेऽप्युक्तम्—"येऽपि ते[2] शान्ता विमोक्षा अतिक्रम्य रूपाण्यारूप्याः" (   ) इति । तत्र रूपधातौ षडिन्द्रियाणि विपाकः प्रथमतो लभ्यन्ते । यान्येव कामधातावव्यञ्जनैरुपपादुकैः ।

एकमुत्तरे ॥ १४ ॥

रूपधातोरारूप्यधातुरुत्तरः । समापत्तितश्च परत्वाद्, उपपत्तितश्च प्रधानतरत्वात् । तस्मिन् एकमेव जीवितेन्द्रियं विपाकः प्रथमतो लभ्यते, नान्यत् ॥

उक्तो लाभः ॥

त्याग इदानीं वक्तव्यः—

कस्मिन् धातौ म्रियमाणः कतीन्द्रियाणि निरोधयतीति ?

निरोधयत्युपरमन्नारूप्ये[3] जीवितं मनः ।

योनिः, कथमनयोः समायोग इति चोदनाभिप्रायः । *रूपप्रधानत्वाद् रूपाणीति रूपधातुर्निर्दिश्यते* । रूपप्रधानत्वादिति रूपाणां स्वच्छत्वात्, भास्वरत्वादित्यर्थः । अथ वा—न कामगुणप्रधानो धातुः, किं तर्हि ? रूपमात्रप्रधानः । नाप्यारूप्यधातुवदरूपप्रधान इति । *सूत्रेऽप्युक्तमिति* । सूत्रेऽप्येवं दृष्टम्, न मदुपज्ञमेवैतदिति दर्शयति । येऽपि ते *शान्ता विमोक्षा अतिक्रम्य रूपाण्यारूप्याः* । तेऽप्यनित्या अध्रुवा अनाश्वासिका विपरिणामधर्माण इति विस्तरः । *अव्यञ्जनैरुपपादुकैरिति* प्राथमकल्पिकैः । *समापत्तितश्च परत्वादिति* । यस्मात् पूर्वं रूपसमापत्तिः, पश्चादारूप्यसमापत्तिः, तस्माद् रूपधातोरुत्तर आरूप्यधातुः । *उपपत्तितश्च प्रधानतरत्वादिति* । यस्माच्चोपपत्तितः प्रधानतरो रूपधातोरारूप्यधातुः, बहूनि कल्पसहस्राणि, तत्रातिप्रशान्तो विपाको भवति, अतोऽप्यसावुत्तरः; न तूपपत्तिदेशतः । "आरूप्यधातुरस्थाने" (अभि० ३.३) इति वचनात् ॥ १४ ॥

"निरोधयत्युपरमन्" इति । *म्रियमाण* आरूप्यधातावेतान्येव त्रीणीन्द्रियाणि निरोधयति । सापवादं चेदं वेदितव्यम्; "शुभे सर्वत्र पञ्च च" (अभि० २.१६) इति वचनात् ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. ते भिक्षव —का० ।

३. ०त्युपरमान्ना०—का० ।

उपेक्षां चैव रूपेऽष्टौ

रूपधातौ म्रियमाणोऽष्टौ निरोधयति—तानि च त्रीणि, चक्षुरादीनि पञ्च। सर्वे ह्युपपादुकाः समग्रेन्द्रिया उपपद्यन्ते, म्रियन्ते च।

कामे दश नवाष्ट वा ॥ १५ ॥

कामधातौ म्रियमाण उभयव्यञ्जनो दशेन्द्रियाणि निरोधयति—तानि चाष्टौ, स्त्रीपुरुषेन्द्रिये च। एकव्यञ्जनो नव। अव्यञ्जनोऽष्टौ! सकृन्मरण एष न्यायः ॥ १५ ॥

क्रममृत्योस्तु[1] चत्वारि

क्रमेण तु म्रियमाणश्चत्वारीन्द्रियाणि निरोधयति—कायजीवितमनउपेक्षेन्द्रियाणि। न ह्येषां पृथग्निरोधः।

एष च न्यायः क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्य मरणे वेदितव्यः।

यदा तु कुशले चेतसि स्थितो म्रियते, तदा—

शुभे सर्वत्र पञ्च च।

कुशले चेतसि म्रियमाणः सर्वत्र यथोक्तमिन्द्रियाणि निरोधयति—श्रद्धादीनि च पञ्चाधिकानि। एषां हि[2] कुशले चेतस्यवश्यम्भावः।

"रूपेऽष्टौ" इति। रूपधातावष्टावेतान्येव। सह पञ्चभिश्चक्षुरादिभिर्निरोधयेत्; सकृत् समग्रेन्द्रियमरणात्। अत एवाह—*सर्वे ह्युपादुकाः समग्रेन्द्रिया उपपद्यन्ते, म्रियन्ते चेति*।

"*कामे दश नवाष्ट वा*" इति। *उभयव्यञ्जनो दशेन्द्रियाणि निरोधयति* यदि समग्रपञ्चेन्द्रियो भवति। *एकव्यञ्जनो नव*। *अव्यञ्जनोऽष्टौ*। यदि तु विकलेन्द्रियो बधिरो वा भवति तदा तदिन्द्रियं परिहार्यम् ॥ १५ ॥

सापवादं चैतत् सर्वकामधातावेव वेदितव्यम्। तदपवादमाह—"*क्रममृत्योस्तु चत्वारि*" इति। *न ह्येषां पृथङ् निरोध* इति। न ह्येषां कामधातावन्योन्यं विरहय्य निरोधोऽस्तीत्यभिप्रायः।

"*शुभे सर्वत्र पञ्च च*" इति। सर्वस्य पूर्वोक्तस्य मरणविधेः "निरोधयत्युपरमन्नारूप्ये जीवितं मनः" (अभि० २.१५) इत्येवमादेरपवादः। त्रिविधं हि मरणचित्तं सम्भवति—क्लिष्टम्, अव्याकृतम्, कुशलं च। तत्र क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्योत्सर्गन्यायेन मरणविधिरुक्तः। कुशलचित्तस्य तु मरणे श्रद्धादयः पञ्चा-

---

१. क्रममृत्यो तु—का०।   २. का० पुस्तके नास्ति।

एवमारूप्येष्वष्टौ निरोधयति, रूपेषु त्रयोदश—इति विस्तरेण गणनीयम् ॥

इन्द्रियप्रकरणे सर्वं इन्द्रियधर्मा विचार्यन्ते—

अथ कतमच्छ्रामण्यफलं कतिभिरिन्द्रियैः प्राप्यते ?

नवाप्तिरन्त्यफलयोः

नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिरन्त्यफलयोः। के पुनरन्त्ये ? स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वं च। के मध्ये ? सकृदागामिफलम्, अनागामिफलं च।

तत्र स्रोतआपत्तिफलस्य श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैर्मन उपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिः। आज्ञास्यामीन्द्रियमानन्तर्यमार्गे वेदितव्यम्, आज्ञेन्द्रियं च

धिकाः प्रक्षेप्तव्याः। *एषां हि* श्रद्धादीनां *कुशले चेतस्यवश्यम्भावः*। तेन यत्र त्रीण्युक्तानि तत्राष्टौ, यत्राष्टौ तत्र त्रयोदश, यत्र दश तत्र पञ्चदश, यत्र नव तत्र चतुर्दश, यत्र पुनरष्टौ तत्र त्रयोदश, यत्र चत्वारि तत्र नव—इति *विस्तरेण गणनीयम्*। रूपारूप्यधातोर्नास्ति क्रममरणम्।

इन्द्रियप्रकरणे सर्वं इन्द्रियधर्मा विचार्यन्ते इति। इन्द्रियप्रकरणे इह क्रियमाणे सर्वं इन्द्रियधर्मा इन्द्रियावस्थाविशेषाः कारित्रविशेषा वा विचार्यन्ते—इत्येके व्याचक्षते। *अपरे* तु व्याचक्षते—इन्द्रियप्रकरणे इन्द्रियस्कन्धके सर्वं इन्द्रियाधर्मा अवस्थाविशेषाः कारित्राविशेषा वा विचार्यन्ते। तेनेहापि ते विचार्यन्ते; तत्प्रत्यासत्त्वादस्य शास्त्रस्येत्यभिप्रायः।

"नवाप्तिरन्त्यफलयोः" इति। नवभिरिन्द्रियैराप्तिर्नवाप्तिः। कस्य ? अन्त्यफलयोः। अन्ते भवे अन्त्ये, अन्त्ये फले अन्त्यफले, तयोः। *के पुनरन्त्ये ? स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वफलं* च। यथा दण्डस्य द्वावन्तौ भवतः, एवं पंक्त्यवस्थितानां चतुर्णां फलानां स्रोतआपत्तिफलम्, अर्हत्त्वफलं चान्ते भवतः।

सकृदागामिफलमनागामिफलं च मध्ये भवतः। तयोरन्त्ययोः फलयोर्नवभिरेवेन्द्रियैः प्राप्तिः। कतमैर्नवभिः ? इत्याह *श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैर्मन-उपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति नवभिरिति*।

तत्रैवमभिसमयक्रमः—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिः, दुःखे धर्मज्ञानम्; दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, दुःखेऽन्वयज्ञानम्; समुदये धर्मज्ञानक्षान्तिः, समुदये धर्मज्ञानम्; समुदयेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, समुदयेऽन्वयज्ञानम्; निरोधे धर्मज्ञानक्षान्तिः, निरोधे धर्मज्ञानम्; निरोधेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, निरोधेऽन्वयज्ञानम्; मार्गे धर्मज्ञानक्षान्तिः मार्गे धर्मज्ञानम्; मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिः, मार्गेऽन्वयज्ञानम्—इति षोडश क्षणा

विमुक्तिमार्गे । उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिर्विसंयोगप्राप्तेरावाहकसन्निश्रयत्वाद् यथाक्रमम् ।

अर्हत्त्वमस्य पुनः—श्रद्धादिभिः, आज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्यैर्मनइन्द्रियेण, सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमेनेति नवभिः ।

अभिसमय इत्युच्यन्ते । तत्र दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिर्यावन्मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिरिति पञ्चदश क्षणा दर्शनमार्गः; "अदृष्टदृष्टेर्दृङ्मार्गस्तत्र पञ्चदश क्षणाः" (अभि० ६.२८) इति वचनात् । तच्चाज्ञास्यामीन्द्रियमित्युच्यते । मार्गेऽन्वयज्ञानं तु षोडशः, स भावनामार्गः । ततः प्रभृति आ वज्रोपमसमाधेर्यावाननास्रवो मार्गः सर्वोऽसौ भावनामार्गः । तच्चाज्ञेन्द्रियमित्युच्यते । क्षयज्ञानात् प्रभृति सर्वोऽनास्रवो मार्गोऽशैक्षमार्गः । तच्चाज्ञातावीन्द्रियमित्युच्यते । तत्र स्रोतआपत्तिफलं मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्यते । श्रद्धादीनि चात्र पञ्चेन्द्रियाण्यवश्यं भवन्ति; तस्या अवस्थायाः कुशलत्वात् । आज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावा चासौ मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्वर्तमाना । मनइन्द्रियं च तत्सम्प्रयुक्तं भवति । उपेक्षेन्द्रियं चावश्यमनागम्याश्रयत्वात् । अनागम्यस्य चोपेक्षेन्द्रियसम्प्रयुक्तत्वात् । मार्गेऽन्वयज्ञानं त्वस्यामवस्थायामाज्ञेन्द्रियस्वभावमुत्पादाभिमुखं वर्तते, तेन श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञास्यामीन्द्रियेणाज्ञेन्द्रियेण मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति तत्फलं नवभिः प्राप्यते ।

उभाभ्यां हि तस्य प्राप्तिरिति। आनन्तर्यमार्गेणाज्ञास्यामीन्द्रियस्वभावेन विमुक्तिमार्गेण चाज्ञेन्द्रियस्वभावेन तस्य प्राप्तिः । *विसंयोगप्राप्तेरावाहकसन्निश्रयत्वाद् यथाक्रमम्*; तस्याः विसंयोगप्राप्तेरानन्तर्यमार्गस्यावाहकत्वात्, जनकत्वात्, विमुक्तिमार्गस्य च तस्याः सन्निश्रयत्वात् । आधारत्वादित्यर्थः । द्वाभ्यां चौरनिष्कासनकपाटपिधानवत् । यथा हि द्वयोर्मनुष्ययोरेकेन चौरो निष्कास्यते, द्वितीयेनास्य कपाटं पिधीयते, तथानन्तर्यमार्गेण विसंयोगप्राप्तिरावाह्यते; क्लेशप्राप्तिमादाय निरोधात् । विमुक्तिमार्गेणाधार्यते; विसंयोगप्राप्तिसहोत्पादात् ।

*अर्हत्त्वस्य पुनः श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियवर्ज्यै*रिति । वज्रोपमसमाध्यवस्थायामर्हत्त्वफलं प्राप्यते । श्रद्धादीनि मनइन्द्रियं च पूर्ववत् । वज्रोपमसमाधिकलापस्तस्यामवस्थायामानन्तर्यमार्ग आज्ञेन्द्रियस्वभावो वर्तमानः । *सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमत्* । यदि तृतीयं ध्यानं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्यते, सुखेन्द्रियं तत्र वर्तमानम् । अथ प्रथमं द्वितीयं ध्यानं निश्रित्य, तत्र सौमनस्येन्द्रियम् । अथानागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानाकाशविज्ञानाकिञ्चन्यायतनानामन्यतमम्

सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः ॥ १६ ॥

सकृदागाम्यनागामिफलयोः प्रत्येकं सप्तभिरष्टभिर्नवभिश्चेन्द्रियैः प्राप्तिः । कथं कृत्वा ? सकृदागामिफलं तावद् यद्यानुपूर्वकः प्राप्नोति, स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः—पञ्चभिः श्रद्धादिभिः, उपेक्षामनइन्द्रियाभ्यां

निश्रित्य, तत्रोपेक्षेन्द्रियं वर्तमानम् । क्षयज्ञानकलापस्त्वस्यामवस्थायां विमुक्तिमार्ग आज्ञाताविन्द्रियस्वभाव उत्पादाभिमुखो भवति । तेन श्रद्धादिभिः पञ्चभिराज्ञेन्द्रियेणाज्ञातावीन्द्रियेण मनइन्द्रियेण सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमेनेति तत्फलं नवभिः प्राप्यते । आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां तत्प्राप्तिरिति पूर्ववद् व्याख्यानम् ।

"*सप्ताष्टनवभिर्द्वयोः*" । प्राप्तिरिति शेषः । *प्रत्येकमिति* । विस्तरः—सकृदागामिफलस्य *सप्तभिरष्टभिर्नवभिर्वा प्राप्तिः* । एवमनागामिफलस्य । तत्प्रतिपादयन्नाह—*सकृदागामिफलं* तावद् यद्यानुपूर्वकः प्राप्नोति । *स च लौकिकेन मार्गेणेति* । लौकिको मार्गः शान्ताद्युदाराद्याकारः; "शान्ताद्युदाराद्याकारा उत्तराधरगोचराः" (अभि० ६.५०) इति वचनात् । तेनोत्तरां भूमिं शान्ततः प्रणीततो निःसरणतश्चेह योगी पश्यति । अधरामौदारिकतो दुःखिलतः स्थूलभित्तिकतश्च पश्यति । स चायं चतुःप्रकारो वर्ण्यते—प्रयोगमार्गः, आनन्तर्यमार्गः, विमुक्तिमार्गः, विशेषमार्गश्च । तत्र प्रयोगमार्गो यत आनन्तर्यमार्ग उत्पद्यते, स पुनर्येन क्लेशान् प्रजहाति । विमुक्तिमार्गोऽप्यानन्तर्यमार्गादनन्तरमुत्पद्यते क्लेशप्रहाणप्राप्तेराधारकः । विशेषमार्गस्तत उच्चं विशिष्टो मार्गः ।

तेन मार्गेण नवप्रकाराः क्लेशाः प्रहेयाः—अधिमात्राधिमात्रः, अधिमात्रमध्यः, अधिमात्रमृदु; मध्याधिमात्रः, मध्यमध्यः, मध्यमृदुः; मृद्वधिमात्रः, मृदुमध्यः, मृदुमृदुश्चेति । तद् यदि पृथग्जनः प्रजहाति दर्शनभावनाहेयान् क्लेशान् मिश्रीकृत्य, तेन मृदुमध्याधिमात्रादिभेदेन नवधा कृत्वा प्रजहाति; मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यामधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति; एवं यावदधिमात्राधिमात्राभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां मृदुमृदुक्लेशप्रकारं प्रजहाति । आर्यस्तु भावनाहेयानेव क्लेशांस्तथैव नवधा कृत्वा प्रजहाति; दर्शनहेयानां दर्शनमार्गेण पाकप्रहीणत्वात् ।

लोकोत्तरस्तु भावनामार्गस्तथैव षोडशाकारः; अनित्याकारभेदात् । स चापि तथैव प्रयोगादिमार्गभेदाच्चतुर्भेदः । इहापि मृदुमृदुभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यामधिमात्राधिमात्रं क्लेशप्रकारं प्रजहाति । एवं यावदधिमात्राधिमात्राभ्यामानन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां मृदुमृदुक्लेशप्रकारं प्रजहाति ।

चेति। अथ लोकोत्तरेण मार्गेण, तस्याष्टाभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः। आज्ञेन्द्रियमष्टमं भवति।

अथ भूयोवीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवभिः, येनैव स्रोतआपत्तिफलस्य।

अनागामिफलं यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोति; स च लौकिकेन मार्गेण, तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः, यथा—सकृदागामिफलस्य। अथ लोकोत्तरेण मार्गेण, तस्याष्टाभिस्तथैव।

एष लौकिक-लोकोत्तरमार्गयोर्दिङ्मात्रनिर्देशः। तत्सकृदागामिफलमानुपूर्वीकेण वा लभ्येत, भूयोवीतरागेण वा। तदानुपूर्वीको यः स्रोतआपत्तिफलं प्राप्य क्रमात् सकृदागामिफलं प्राप्नोति, कश्चासौ? यः सकलबन्धन एकप्रकाराद्युपलिखितो वा यदि न षष्ठप्रकारोपलिखितो नियाममवक्रामति, षोडशे चित्तक्षणे स स्रोतआपन्नो भवति। स भावनाहेयस्यैकस्य यावत् षष्ठस्यैव वा प्रकारस्य प्रहाणाय शमथचरितत्वाल्लौकिकमपि मार्गमुत्पादयति। स षष्ठप्रकारप्रहाणे सकृदागामिफलं प्राप्नोति। *तस्य* फलस्य *सप्तभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनइन्द्रियेणोपेक्षेन्द्रियेण* च सप्तमेनानागम्यनिश्रयत्वात्। अथ *लोकोत्तरेण मार्गेण तस्याष्टाभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः*। तैरेवाज्ञेन्द्रियेण चाष्टमेन। तान्येव हि श्रद्धादीनि सप्तेन्द्रियाण्याज्ञेन्द्रियाख्यां लभन्ते; अनास्रवत्वात्।

अथ भूयोवीतराग इति। यो लौकिकेन मार्गेण पृथग्जनावस्थायां षट्प्रकारोपलिखितोऽभूत्, स 'भूयोवीतरागः' इत्युच्यते, भूयसा प्रकारेण वीतराग इति कृत्वा। स यदि सकृदागामिफलं प्राप्नोति। कथं स प्राप्नोति इति? अभिसमयक्रमेण पूर्वोक्तेन मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्त्यवस्थायां प्राप्नोति। *तस्य नवभिर्येनैव स्रोतआपत्तिफलस्य*। श्रद्धादिभिराज्ञातावीन्द्रियवर्ज्यैः। मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेति पूर्ववद् व्याख्यानम्। अयं हि स्रोतआपत्तिफलमप्राप्यैव षोडशे क्षणे सकृदागामी भवति। *अनागामिफलं यद्यानुपूर्वीकः प्राप्नोतीति*। इहानुपूर्वीको यः स्रोतआपत्तिफलं च प्राप्यानागामिफलं प्राप्नोति, यो वा भूयोवीतरागो भूत्वा स्रोतआपत्तिफलमलब्ध्वैव सकृदागामिफलमेव च लब्ध्वानागामिफलं प्राप्नोति। स च *यदि लौकिकेन मार्गेण* प्राप्नोति, *तस्य सप्तभिरिन्द्रियैः* प्राप्तिः। यथा सकृदा*गामिफलस्य*, आनुपूर्विकीयस्येत्यभिप्रेतम्। श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनउपेक्षेन्द्रियाभ्यां चेत्यर्थः। *अथ लोकोत्तरेण मार्गेण तस्याष्टाभिस्तथैवे*ति। यथा सकृदागामिफलस्यैवाष्टाभिरित्यर्थः। आज्ञेन्द्रियमष्टमं भवतीति।

अथ वीतरागः प्राप्नोति, तस्य नवभिः प्राप्तिः; यथा—स्रोतआपत्तिफलस्य ।

अयं तु विशेषः—सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमं भवति; निश्रयविशेषात् । यदाप्ययमानुपूर्वीको नवमे विमुक्तिमार्गे तीक्ष्णेन्द्रियत्वाद् ध्यानं प्रविशति लौकिकेन मार्गेण, तदाप्यष्टाभिरिन्द्रियैरनागामिफलं प्राप्नोति । तत्र हि नवमे विमुक्तिमार्गे सौमनस्येन्द्रियमष्टमं भवति । आनन्तर्यमार्गे तूपेक्षेन्द्रियमेव, नित्यमुभाभ्यां च तस्य प्राप्तिः । अथ लोकोत्तरेण प्रविशति, तस्य नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः । आज्ञेन्द्रियं नवमं भवति ॥ १६ ॥

अथ वीतराग इति । कामधातुमात्रवीतरागो लौकिकेन मार्गेण नवमे प्रकारे प्रहीणे । प्रथमादपि वा ध्यानाद् यावदाकिञ्चन्यादपि वा वीतरागो योऽनागामिफलं प्राप्नोति । *तस्य नवभिः प्राप्तिः । यथा स्रोतआपत्तिफलस्य* । स्रोतआपत्तिफलस्य हि दर्शनमार्गेण प्राप्तिः । अस्य च दर्शनमार्गेणैव प्राप्तिरिति तुल्यत्वम् ।

*अयं तु विशेषः—सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामन्यतमं भवति निश्रयविशेषा*दिति । यदि तृतीयं ध्यानं निश्रित्य नियाममवक्रामति, सुखेन्द्रियं तत्र भवति । अथ प्रथमद्वितीये ध्याने निश्रित्य; सौमनस्येन्द्रियं तत्र भवति । अथानागम्यध्यानान्तरचतुर्थध्यानानामन्यतमं निश्रित्य, उपेक्षेन्द्रियं तत्र भवतीति । *यदाप्ययमानुपूर्विक* इति । विस्तरः—यदाप्ययमधिगतपूर्वफल आनुपूर्वीकस्तीक्ष्णेन्द्रियः । स *नवमे विमुक्तिमार्गे ध्यानं प्रविशति* मौलं *लौकिकेन मार्गेण, तदापि अष्टाभिरिन्द्रियैरनागामिफलं प्राप्नोति* । तत्र मौलध्यानसंगृहीतो विमुक्तिमार्गो भवति, तत्र च सौमनस्येन्द्रियम् । आनन्तर्यमार्गस्त्वनागम्यसंगृहीत एव । यदि न प्रविशति, तत्र चोपेक्षेन्द्रियमेव, नान्यथा । तस्य प्राप्तिरष्टाभिः श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनउपेक्षासौमनस्येन्द्रियैश्चेति । *उभाभ्यां च तस्य प्राप्तिरिति* । आनन्तर्यविमुक्तिमार्गाभ्यां चौरनिष्कासनकपाटपिधानवदिति व्याख्यातमेतत् । *अथ लोकोत्तरेण प्रविशतीति* । स एवानुपूर्वीकस्तीक्ष्णेन्द्रियो वेदितव्यः; अधिकारानुवृत्तेः । *तस्य नवभिरिन्द्रियैः प्राप्तिः* । तरवदानीमुक्तैरिन्द्रियैः । *आज्ञेन्द्रियेण च नवमेन* । तान्येव हीन्द्रियाण्यनास्रवत्वादाज्ञेन्द्रियाख्यां लभन्ते ।

इदमिह चोद्यते—कस्मादानुपूर्वीक एवमुक्तः, न पुनर्वीतरागपूर्वी ? न हि वीतरागपूर्व्यनागम्यनिश्रयेण दर्शनमार्गमुत्पाद्य षोडशे चित्तक्षणे मौलं प्रथमं ध्यानं प्रविशति; तत्राधिगतेरनादरात् । आनुपूर्वीको हि मौलध्यानार्थी; तस्यानधिगतपूर्वत्वात् । तस्मादस्ति सम्भवो यदसौ मौलमेव प्रविशति । वीतरागपूर्वी तु चतुःसत्यदर्शनं प्रति कृतादरः, न ध्यानं प्रति । इति न तत्र षोडशे चित्तक्षणे मौलं ध्यानं प्रविशतीत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

यत्तर्हि अभिधर्म उक्तम्—"कतिभिरिन्द्रियैरर्हत्त्वं प्राप्नोतीत्याह—एकादशभिः" (   ) इति, तत् कथं नवभिरित्युच्यते ? नवभिरेव तत् प्राप्नोति ।

एकादशभिरर्हत्त्वमुक्तं त्वेकस्य सम्भवात् ।

अस्ति सम्भवो यदेकः पुद्गलः परिहाय परिहाय सुखसौमनस्योपेक्षाभिरर्हत्त्वं प्राप्नुयाद्, अत एकादशभिरित्युक्तम् । न तु खलु सम्भवोऽस्ति सुखादीनामेकस्मिन् काले ।

कथमनागामिनोऽप्येष प्रसङ्गो न भवति ? न ह्यसौ परिहीणः कदाचित सुखेन्द्रियेण प्राप्नोति ।

"नवाप्तिरन्त्यफलयोः" (अभि० २१६) इत्युक्तम्, तद्विरोधयति—*यत् तर्हि अभिधर्मे उक्तम्* । ज्ञानप्रस्थाने । *"कतिभिरिन्द्रियैरर्हत्त्वं प्राप्नोति ? इत्याह—एकादशभिः"* इति । तत्कथं न विरुध्यते इत्यभिप्रायः ।

"एकस्य सम्भवात्" इति । कस्यचिदेवैकस्य पुद्गलस्य सम्भवः । न सर्वस्य सम्भवः । यो हि मृद्विन्द्रियः *परिहाय परिहाय सुखसौमनस्योपेक्षाभिः एकादशभिः* निश्रयविशेषात् पार्यायिकीभिरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तं प्रति एवमुक्तम् । *एकादशभिरिति* । *न तु सम्भवोऽस्ति* सुखसौमनस्योपेक्षाणां *एकस्मिन् काले* समवधानमित्यर्थः । चित्तचैत्तानामेकैकद्रव्योत्पत्तेः । यो हि कश्चिन्मृद्विन्द्रियः पुद्गलोऽनागम्यं वोपेक्षेन्द्रियनिश्रयं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिरुपेक्षेन्द्रियेण । ततः पुनरपि परिहीयते । ततः प्रथमं द्वितीयं वा ध्यानं निश्रित्य पुनरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिः सौमनस्येन्द्रियेण । ततः पुनरपि परिहीयते । ततः स तृतीयं ध्यानं निश्रित्य पुनरर्हत्त्वं प्राप्नुयात्, तस्य तत्प्राप्तिः सुखेन्द्रियेण । इति प्रत्येकं तत्र प्राप्ताववश्यं नवैवेन्द्रियाणि व्याप्रियन्ते—श्रद्धादीनि पञ्च, मनआज्ञाज्ञातावीन्द्रियाणि सुखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणां चान्यतमदिति । पुनः पुनः प्राप्तेस्तदेकादशभिरित्युक्तम् ।

कथमनागामिनोऽप्येष प्रसङ्गो न भवतीति । कस्मात् तत्र शास्त्रेऽर्हत्त्वफलमेवैकादशभिः प्राप्नोति इत्युक्तम्, न तूक्तम्—अनागामिफलमपीति ? *न ह्यसौ परिहीणः कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति* । असावनागामी तृतीयध्यानोर्ध्वभूमिलाभात् परिहीणो भवति, ऊर्ध्वभूमेरेव परिहीणो भवति, नासावनागामिफलात् परिहीण इत्युच्यते । एवं यावद् द्वितीयध्यानात् । यदा तु प्रथमात् परिहीणो भवति, तदानागामिफलात् परिहीण इत्युच्यते । पञ्चावरभागीय-

न च वीतरागपूर्वी परिहीयते; तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् ॥

प्रहाणाद्धि अनागामिफलं व्यवस्थाप्यते। यदा स च कामवैराग्यात् परिहीणः, तदा तृतीयं ध्यानमस्य नास्ति, तत् कथं सुखेन्द्रियेणानागामिफलं प्राप्नुयात् ! तत आह—न ह्यसौ परिहीणः कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति, किं सौमनस्येन्द्रियेण प्राप्नुयात्; यत एवं सुखेन्द्रियस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नुयाद् यदि नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं प्रविशेत्। नैतदस्ति—यो हि परिहीणो भवेत् स मृद्विन्द्रियः, यश्च मृद्विन्द्रियः स न शक्नोति नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं ध्यानं प्रवेष्टुम्, तीक्ष्णेन्द्रियस्तु शक्नोति; इन्द्रियसञ्चारस्यादुष्करत्वात् ? अस्त्येतत्; किन्तु यद्यसौ मृद्विन्द्रिय आनुपूर्विकोऽनागामिफलं प्राप्य ततश्च परिहीणो भूत्वा इन्द्रियसञ्चारं कुर्यात्, इन्द्रियसञ्चारेण च तीक्ष्णेन्द्रियो भूत्वा पूर्वकेणैव क्रमेणानागामिफलं प्राप्नुवन् यदि नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं प्रविशेत्, तस्य तदानागामिफलप्राप्तिरष्टाभिर्नवभिर्वा भवति—श्रद्धादिभिः पञ्चभिः, मनइन्द्रियेण चानन्तर्यमार्गसंगृहीतेन सौमनस्येन्द्रियेण च मौलध्यानविमुक्तिमार्गसंगृहीतेनेति। लोकोत्तरेण चेन्मौलं ध्यानं प्रविशेत्, एभिश्चाष्टाभिराज्ञेन्द्रियेण च नवमेन इत्यवगन्तव्यम्। तस्मात् सूक्तम्—न ह्यसौ परिहीण कदाचित् सुखेन्द्रियेण प्राप्नोतीति।

वीतरागपूर्वी तर्ह्येकादशभिस्तत्प्राप्नुयात्। कथम् ? यो मृद्विन्द्रियः पुद्गलस्तृतीयध्यानलाभी तृतीयं ध्यानं निश्रित्य नियाममवक्रामेत्, स षोडशे चित्तक्षणे अनागामी भवति, सा तत्फलप्राप्तिः सुखेन्द्रियेण श्रद्धादिभिः पञ्चभिर्मनआज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियैश्चेति। स ततोऽनागामिफलात् परिहीण इन्द्रियोत्तापनेन तीक्ष्णेन्द्रियमात्मानं कृत्वा अनागम्यनिश्रयेणैवानागामिफलं प्राप्नुवन्नवमे विमुक्तिमार्गे मौलं प्रविशेत्। तस्य तत्फलप्राप्तिः पूर्ववदुपेक्षेन्द्रियेण सौमनस्येन्द्रियेण च श्रद्धादिभिश्चापि पञ्चभिर्मनइन्द्रियेण चाष्टमेन लोकोत्तरमार्गत्वादाज्ञेन्द्रियेणापि नवमेन—इत्येवं द्वयोः कालयोरेकादशभिरिन्द्रियैः स पुद्गलस्तदनागामिफलं प्राप्नुयादिति। ततस्तत्प्रतिषेधार्थमिदमाह—न च *वीतरागपूर्वी परिहीयते। तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणा*दिति। न च कामवीतरागः केनचिन्निश्रयेण नियाममवक्रान्तः परिहीयते। कस्मात् ? तद्वैराग्यस्य कामवैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणात् लौकिकलोकोत्तरमार्गप्रापणात्। इह फलं द्विविधम्—संस्कृतम्, असंस्कृतं च। "संस्कृतासंस्कृतं फलम्" (अभि० को० ६.५१) इति वचनात्। तत्र यदसंस्कृतं विसंयोगलक्षणमनागामि फलम्, तत्पूर्वं लौकिकेन मार्गेण प्राप्तम्; नियामावक्रान्तौ च लोकोत्तरमार्गेण पुनस्तत्प्राप्तम्। द्विविधा हि तस्य प्राप्तिः—लौकिकी, लोकोत्तरा च। तस्मात् स्थिरं तद्वैराग्यम्। तस्मादतो न परिहीयते।

इदं विचार्यते—कतमेनेन्द्रियेण समन्वागतः कतिभिरवश्यं समन्वागतो भवति ? तत्र—

उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः ॥ १७ ॥

य एषामुपेक्षादीनामन्यतमेन समन्वागतः, सोऽवश्यं त्रिभिरिन्द्रियैः समन्वागतो भवत्येभिरेव । न ह्येषामन्योऽन्येन विना समन्वागमः ।

शेषैस्त्वनियमः— स्यात् समन्वागतः, स्यादसमन्वागतः ।

तत्र तावच्चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरारूप्यधातूपपन्नो[1] न समन्वागतः । कामधातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानि । कायेन्द्रियेणारूप्योपपन्नो न समन्वागतः । स्त्रीन्द्रियेण रूपारूप्योपपन्नः । कामधातौ येनाप्रतिलब्धविहीनम् । एवं पुरुषेन्द्रियेण ।

ननु च "फलाद्धानिर्न पूर्वकात्" (अभि० ६.५८) दर्शनहेयानामवस्तुकत्वादित्येतदपि कारणान्तरमस्ति, कस्मात् तदिह नोक्तमिति ? एतदपि वक्तव्यम् । अपि खलु पर एवं ब्रूयात्—मा भूद् दर्शनहेयक्लेशवैराग्यपरिहाणिः, भावनाहेयक्लेशमात्रवैराग्यपरिहाणिस्तु कस्मादस्य परिहीणकस्य न भवेत् ? पञ्चावरभागीयप्रहाणाद्धि अनागामिफलं भवति । तत्र च सत्कायदृष्टिः शीलव्रतपरामर्शो विचिकित्सा च दर्शनहेयाः, कामच्छन्दो व्यापादश्च भावनहेयौ, तयोश्च तस्य वीतरागपूर्विणोऽभिसमयान्ते षोडशे चित्तक्षणे प्रहाणस्य लौकिकेन मार्गेण प्राप्तस्य तत्सामर्थ्यात् पुनरनास्रवा प्राप्तिर्भवति; अनास्रवगोत्राणां लब्धत्वात् । अनास्रवं हि नवमविमुक्तिमार्गस्वभावं संस्कृतम्, अनागामिफलमसंस्कृतं च कामच्छन्दादिप्रहाणं तस्यामवस्थायां लभ्यते । तस्मादिदमेव कारणमुक्तम् आचार्येण—तद्वैराग्यस्य द्विमार्गप्रापणादिति । कामच्छन्दादिप्रहाणस्य द्विमार्गप्रापणादित्यर्थः ।

"*उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः*" इति । उपेक्षया जीवितेन मनसा वा युक्तोऽन्वितोऽवश्यं त्रयेण *समन्वागतः* । तेनैवोपेक्षाजीवितमनःस्वभावेन । *न ह्येषामन्योन्येन विना समन्वागम* इति । यदेकस्य समन्वागमः, तदेतरयोरपि समन्वागमः । तेनैषां समन्वागमव्यवस्थानं क्रियते । चक्षुरादीनां तु न क्रियते ।

तस्मादाह—*चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरिति* । विस्तरः–चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरारूप्यधातूपपन्नो न समन्वागत इत्यत्र कायेन्द्रियाग्रहणम् । *कामधातौ च येनाप्रतिलब्धविहीनानीति* । अस्योपचयार्थस्य चक्षुरादिष्वेव सम्भवान्न कायेन्द्रिये ।

---

१. ०रारूप्योपपन्नो—का० ।

सुखेन्द्रियेण चतुर्ध्यानारूप्योपपन्नाः पृथग्जना न समन्वागताः । सौमनस्येन्द्रियेण तृतीयचतुर्थध्यानारूप्योपपन्नाः पृथग्जना एव । दुःखेन्द्रियेण रूपारूप्योपपन्नः । दौर्मनस्येन कामवीतरागः । श्रद्धादिभिः समुच्छिन्नकुशलमूलः । आज्ञास्यामीन्द्रियेण पृथग्जनफलस्था न समन्वागताः । आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनदर्शनाशैक्षमार्गस्थाः । आज्ञातावीन्द्रियेण पृथग्जनशैक्ष्या असमन्वागताः ।

अप्रतिषिद्धास्ववस्थासु यथोक्तसमन्वागतो वेदितव्यः ॥ १७ ॥

चतुर्भिः सुखकायाभ्यां

यः सुखेन्द्रियेण समन्वागतः, सोऽवश्यं चतुर्भिरिन्द्रियैः—तैश्च त्रिभिरुपेक्षादिभिः, सुखेन्द्रियेण च ।

अन्यथा-हि रूपिभिरिन्द्रियैरारूप्योपपन्नो न समन्वागत इत्येवोच्यते । अप्रतिलब्धानि कललाद्यवस्थायाम् । विहीनानि लब्धविनाशादन्धत्वाद्यवस्थायां क्रममरणे वा । *पृथग्जना न समन्वागता* इति विशेषणम्; आर्यस्यावश्यं समन्वागतत्वात् । न हि तस्य भूमिसञ्चारेण अनास्रवसुखादित्यागः । *दौर्मनस्येन कामवीतराग* इति । इहस्थो धात्वन्तरस्थो वा पृथग्जनो वार्यो वा न समन्वागतः । *पृथग्जनफलस्था* इति । फलस्थाः स्रोतआपन्नादयः । अभिसमयान्ते विहीनत्वात् । तेनानाज्ञातमाज्ञास्यामीन्द्रियेणासमन्वागताः । *आज्ञेन्द्रियेण* दर्शनमार्गस्था अप्राप्तत्वादसमन्वागताः । *अशैक्षमार्गस्थाः* फलप्राप्तौ विहीनत्वादसमन्वागताः । *अप्रतिषिद्धास्ववस्थासु यथोक्तसमन्वागमो वेदितव्य* इति । या अप्रतिषिद्धा अवस्थाश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः समन्वागमं प्रति तास्त्ववस्थासु यद्यदिन्द्रियमुक्तम्, तैस्तैः समन्वागतो वेदितव्य इत्यर्थः । तद्यथा—कामधातावप्रतिलब्धविहीनावस्थां हित्वा चक्षुरादिभिर्जिह्वान्तैः समन्वागत । कायेन्द्रियेण कामरूपधातूपपन्नः समन्वागत इत्यादि ॥ १७ ॥

"चतुर्भिः सुखकायाभ्याम्" इति । 'युक्तः' इति वर्तते, 'अवश्यम्' इति च । संख्यानुक्रमविवक्षायां तु तदनन्तरं तैरित्येवानन्तरं सुखादिग्रहणम् । *सुखेन्द्रियेण समन्वागत* इति । चतुर्थध्यानारूप्यधातूपपन्नं पृथग्जनं मुक्त्वा सर्वः सुखेन्द्रियेण समन्वागतः । तस्यान्यैर्नावश्यं समन्वागतः । चक्षुरादिभिर्जिह्वेन्द्रियान्तैरारूप्यधातौ कामधातौ चाप्रतिलब्धविहीनावस्थायामसमन्वागमः । कायेन्द्रियेण चारूप्यधातौ । स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां रूपारूप्यधात्वोश्च । कामधातौ चालब्धविहीनावस्थायाम् । दुःखेन्द्रियेण रूपारूप्यधात्वोः । सौमनस्येन्द्रियेण पृथग्जनस्तृतीयध्यानोपपन्नः । दौर्मनस्येन्द्रियेण कामवीतरागावस्थायाम् । श्रद्धादिभिः पञ्चभिः

यः कायेन्द्रियेण, सोऽपि चतुर्भिः—तैश्च त्रिभिः, कायेन्द्रियेण च।

पञ्चभिश्चक्षुरादिमान्

यश्चक्षुरिन्द्रियेण, सोऽवश्यं पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनःकायेन्द्रियैः, तेन च। एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैर्वेदितव्यम्।

सौमनस्यी च

यश्चापि सौमनस्येन्द्रियेण, सोऽवश्यं पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनःसुखसौमनस्यैः।

द्वितीयध्यानजस्तृतीयालाभी कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागतो भवति? क्लिष्टेन तृतीयध्यानभूमिकेन।

समुच्छिन्नकुशलमूलावस्थायाम्। आज्ञास्यामीन्द्रियेण पृथग्जनफलस्थावस्थायाम्। आज्ञेन्द्रियेण पृथग्जनदर्शनमार्गस्थाशैक्षावस्थायाम्। आज्ञातावीन्द्रियेण पृथग्जनशैक्षावस्थायामसमन्वागत इति। *यः कायेन्द्रियेण सोऽपि चतुर्भिरिति*। कामधातूपपन्नः कायेन्द्रियेण समन्वागतः। तस्य नान्यैरवश्यं समन्वागमः। चक्षुरादिभिः कामधातावलब्धविहीनावस्थायसमन्वागमः। स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यामेतस्यामेवावस्थायां रूपधातौ चासमन्वागमः। दुःखेन चास्मिन्नेव। सुखेन च पृथग्जनस्य चतुर्थध्यानोपपत्तावसमन्वागमः। सौमनस्येन पृथग्जनस्तृतीयचतुर्थध्यानोपपन्नोऽसमन्वागतः। दौर्मनस्येन श्रद्धादिभिश्चान्यैः पूर्ववदसमन्वागमो वक्तव्यः।

"पञ्चभिश्चक्षुरादिमान्" इति चक्षुश्रोत्रघ्राणजिह्वावानित्यर्थः। *तेन चेति*। तेन चक्षुषा। चक्षुषि सत्यवश्यं कायेन्द्रियम्, न तु श्रोत्रादीनि; कामधातावलब्धविहीनत्वसम्भवात्। स्त्रीपुरुषेन्द्रियादीनां तु पूर्ववद् व्यभिचारो वक्तव्यः। *एवं श्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियैरिति*। यः श्रोत्रेन्द्रियेण सोऽवश्यं पञ्चभिरुपेक्षाजीवितमनःकायैस्तेन च—इत्येवं सर्वं नेयम्।

"सौमनस्यी च"। किम्? पञ्चभिरवश्यं समन्वागत इत्यधिकृतम्। चक्षुरादिष्वेव सौमनस्यं कस्मान्न प्रक्षिप्तम्? अन्यस्थानपाठात्। तथा ह्यादिशब्देन प्रक्षेप आकुलः स्यात्। *द्वितीयध्यानजस्तृतीयालाभी कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागत इति*। सुखेन्द्रियं कामधातौ पञ्चविज्ञानकायिकं प्रथमे च ध्याने त्रिविज्ञानकायिकमस्ति, तृतीये तु ध्याने मानसम्। अतो द्वितीयध्यानजो नाधरेण सुखेन्द्रियेण समन्वागतः; तस्य भूमिसञ्चारेण त्यक्तत्वात्। न तृतीयध्यानभूमिकेन; तस्यालाभित्वादिति मत्वा चोदयति—*कतमेन सुखेन्द्रियेण समन्वागत* इति। आह—*क्लिष्टेन तृतीयध्यानभूमिकेनेति*। सर्वे ह्यधरभूम्युपपन्नाः सत्त्वा उपरिभूमिकेनाप्रहीणेन क्लिष्टेन समन्वागता इति सिद्धान्तः। शेषेन्द्रियव्यभिचारः पूर्ववद् वक्तव्यः।

दुःखी तु सप्तभिः

यो दुःखेन्द्रियेण, सोऽवश्यं सप्तभिः कायजीवितमनोभिश्चतुर्भिर्वेदनेन्द्रियैः।

स्त्रीन्द्रियादिमान् ॥ १८ ॥

अष्टाभिः

यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागतः सोऽवश्यमष्टाभिः—तैश्च सप्तभिः, स्त्रीन्द्रियेण च। आदिशब्देन पुरुषेन्द्रियदौर्मनस्यश्रद्धादीनां संग्रहः। तद्वानपि प्रत्येकमष्टाभिः समन्वागतो भवति—तैश्च सप्तभिः, अष्टमेन च पुरुषेन्द्रियेण। एवं दौर्मनस्येन्द्रियेण। श्रद्धादिमाँस्तु तैश्च पञ्चभिः, उपेक्षाजीवितमनोभिश्च।

एकादशभिस्त्वाज्ञाज्ञातेन्द्रियान्वितः।

आज्ञात इन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियम्। य आज्ञेन्द्रियेण[1] समन्वागतः, सोऽवश्य-

---

"*दुःखी तु सप्तभिः*" इति। कामधातूपपन्नो ह्येषः। तस्मादवश्यं कायेन्द्रियेण चतुर्भिश्च वेदनेन्द्रियैरिति दौर्मनस्यवर्ज्यैः। तद्वीतरागावस्थायां दौर्मनस्यं व्यभिचरति। मनोजीवितेन्द्रिये च स्त इत्यवश्यं सप्तभिरिन्द्रियैः समन्वागतः। शेषेन्द्रियव्यभिचारस्तु पूर्ववद् वाच्यः।

"*स्त्रीन्द्रियादिमान् अष्टाभिः*" इति। स्त्रीपुरुषदौर्मनस्यश्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञेन्द्रियवानित्यर्थः। जीवितमनःसुखदुःखसौमनस्योपेक्षेन्द्रियाणामुक्तत्वात्, आज्ञातावीन्द्रियादीनां च त्रयाणां वक्ष्यमाणत्वात्। एषामेवाष्टानामिन्द्रियाणां ग्रहणं भवति। *यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागत* इति। स कामधातूपपन्न एव स्त्रीन्द्रियवत्त्वात्। अतः सोऽवश्यमष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः। कतमैः? इत्याह—*तैश्च सप्तभिः स्त्रीन्द्रियेण चेति*। कायजीवितमनोभिश्चतुर्भिश्च वेदनेन्द्रियैरिति सप्तभिः, स्त्रीन्द्रियेण चाष्टमेन। शेषैरनियमः। यथोक्तैश्चक्षुरादीनां वैकल्यसम्भवादित्यादिभिः कारणैः। स्त्रीन्द्रियवत् *पुरुषेन्द्रियवानपि* वक्तव्यः। *दौर्मनस्यवानपि* कामोपपन्नः कामवीतराग इति तथैव तैः सप्तभिर्दौर्मनस्येन च। *श्रद्धावानपि* त्रैधातुकः सत्त्व इति *तैः पञ्चभिः* श्रद्धादिभिरविनाभाविभि*रुपेक्षाजीवितमनोभिश्च* समन्वागतः। शेषैरनियमः पूर्ववत्। *यथा* श्रद्धावानेवं यावत् प्रज्ञावान्।

आज्ञाते इन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियमिति। आज्ञात एवेन्द्रियमाज्ञातेन्द्रियम्। निरवशेषाज्ञात इन्द्रियमित्यर्थः। आज्ञेन्द्रियमपि ह्याज्ञात इन्द्रियम्, न तु निरवशेषे; सावशेषत्वात् प्रहेयस्य। अथ वा—पदैकदेशग्रहणेन आज्ञातावी पुद्गल आज्ञात इत्युच्यते, तस्येन्द्रियमाज्ञातेन्द्रिमिति। *य आज्ञेन्द्रियेण सोऽवश्यमेकादशभिरिति*।

---

१. आज्ञातेन्द्रियेण—छा०।

मेकादशभिः—सुखसौमनस्योपेक्षाजीवितमनःश्रद्धादिभिः, आज्ञेन्द्रियेण च। एवमाज्ञातावीन्द्रियेणापि—तैरेव दशभिः, आज्ञातावीन्द्रियेण च।

आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः ॥ १९ ॥

कतमैस्त्रयोदशभिः? मनोजीवितकायेन्द्रियैः, चतसृभिर्वेदनाभिः श्रद्धादिभिराज्ञास्यामीन्द्रियेण च ॥ १९ ॥

अथ यः सर्वाल्पैः समन्वागतः स कियद्भिरिन्द्रियैः?

आज्ञेन्द्रियवान् फलस्थः शैक्षस्त्रिष्वपि धातुषु भवति। स चतुर्थध्यानारूप्योपपन्नः कथं सुखसौमनस्येन्द्रियाभ्यां समन्वागतः? यस्मादार्यः कामवैराग्येऽवश्यं सौमनस्येन्द्रियं प्रतिलभते, द्वितीयध्यानवैराग्ये च सुखेन्द्रियम्, ते च भूमिसञ्चारेऽपि न त्यजेते। तथा हि वक्ष्यति—

"भूमिसञ्चारहानिभ्यां ध्यानाप्तं त्यजते शुभम्।

तथाऽप्याप्तमार्यं तु फलाप्त्युत्तप्तिहानिभिः॥" (अभि० ४.४०) इति।

फलप्राप्तीन्द्रियोत्तापनेऽपि यद्यपि ते प्रतिपन्नकमार्ग-मृद्विन्द्रियमार्गसंगृहीते त्यजेते। तस्मात् ताभ्यां सुखसौमनस्याभ्यां भूमिसञ्चारेऽप्यपरित्यक्ताभ्यां चतुर्थध्यानारूप्योपपन्नोऽप्यार्यः समन्वागत एव भवति। शेषैः पूर्ववदनियमः।

"*आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः*" इति। विस्तरः—आज्ञास्यामीन्द्रियसमन्वागतः कामावचरः सत्त्वः कामधातावेवाज्ञास्यामीन्द्रियोत्पादनात्। "असंवेगादिह विधा तत्र निष्ठेति वाचनात्" (अभि० ६.५५) इति। तस्मादवश्यं कायेन्द्रियमस्यास्ति। चतस्रो वेदना दौर्मनस्यवर्ज्याः; तस्य वीतरागावस्थायां व्यभिचारात्। तत्रावश्यमिति वर्तते। त्रयोदशभिरेभिरिन्द्रियैरवश्यमेव समन्वागत इत्यवधार्यते, न तु त्रयोदशभिरेवेति। शेषैरनियमः; अन्धादिष्वपि दर्शनमार्गसम्भवात्। स्त्रीपुरुषेन्द्रिययोर्वैकल्ये कथं दर्शनमार्गोत्पत्तिः, स्त्रीपुरुषेन्द्रियवियुक्तविकलानां हि संवरफलप्राप्तिवैराग्याणि न सन्तीति? केचित् तावदाहुः—प्रतिलब्धसंवराणां फलप्राप्तिर्भवति। द्विव्यञ्जनोदयाद्धि प्रातिमोक्षसंवरत्यागो भवति; न तद्वैकल्यात्। क्रममरणाद्वा स्त्रीपुरुषेन्द्रियनिरोधेऽभ्यस्तनिर्वेधभागीयस्य दर्शनमार्गोत्पत्तिर्भवति।

अपरे पुनराहुः—पुद्गलसामान्यमिहाधिक्रियते, नैकत्रैवेन्द्रियैरावश्यकसमन्वागमव्यभिचारावुच्येते। कथम्? "उपेक्षाजीवितमनोयुक्तोऽवश्यं त्रयान्वितः" (अभि० को० २.१७) इति यावत्। उपेक्षासमन्वागतः पुद्गलः कामधातूपपन्नो वा यावद्भवाग्रोपपन्नो वा सर्वोऽसाववश्यं त्रयेण समन्वागतः। चक्षुरादिव्यभिचारस्तु सम्भवतो न सर्वत्र। कश्चिदेव हि रूपिभिरिन्द्रियै-

सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टाभिर्विन्मनःकायजीवितैः ।

युक्तः

समुच्छिन्नकुशलमूलो निःशुभः । स सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः—पञ्चभिर्वेदनादिभिः, कायमनोजीवितैश्च । वेदना हि वित्, वेदयत इति कृत्वा । वेदनं वा वित्, यथा—सम्पदनं सम्पत् ।

यथा च निःशुभः सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैर्युक्तः,

बालस्तथारूप्ये

बाल इति पृथग्जनस्याख्या ।

कतमैरष्टाभिः ?

रसमन्वागतो य आरूप्यधातूपपन्नः, न तु यो रूपधातूपपन्नः । विस्तरेण यावत् कश्चिदेव श्रद्धादिभिरसमन्वागतो यः समुच्छिन्नकुशलमूलः, न तु स एवारूप्यधातूपपन्नः । तथेहापि यावानाज्ञास्यामीन्द्रियोपेतः सर्वोऽसावेभिर्यथोक्तैस्त्रयोदशभिरिन्द्रियैरवश्यं समन्वागतः । व्यभिचारस्तु सम्भवतः कस्यचिदेव । तथा हि कस्यचिच्चक्षुरिन्द्रियेणासमन्वागमो योऽन्धः, कस्यचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण यो बधिरः । एवं घ्राणादिभिः, यावत् कस्यचित् स्त्रीन्द्रियेण यः पुरुषः, कस्यचित् पुरुषेन्द्रियेण या स्त्री, कस्यचित् दौर्मनस्येन यो वीतरागः—इत्येवमेवावगन्तव्यम् ॥ १९ ॥

"*सर्वाल्पैर्निःशुभोऽष्टाभिः*" इति । एकः पुद्गलः सर्वेभ्योऽल्पैः समन्वागतः । स कियद्भिरल्पैः समन्वागतः ? इत्याह—निःशुभः । यः समुच्छिन्नकुशलमूलः । स च कामधातावेव । "छिनत्ति स्त्रीपुमान् दृष्टिचरितः" (अभि० को० ४.८०) इति । कामवैराग्यं वास्य न सम्भवति । तस्मादस्य पञ्चापि वेदनेन्द्रियाणि सन्ति । कायेन्द्रियं च जीवितमनसी च स्त एव सर्वत्र । चक्षुरादीनि तु न सन्ति; क्रममरणावस्थायामन्धत्वाद्यवस्थायां च तेषामभावात् । *वेदयत इति कृत्वेति* । कर्तरि क्विप् । *वेदनं वा विदिति* । भावसाधन औणादिकः क्विप् । ज्ञापकं दर्शयति—*यथा सम्पदनं सम्पदिति* ।

"*तथारूप्ये*" इति । संख्यामात्रं तथाशब्देन सम्बध्यते । *एकान्तकुशलत्वाच्छ्रद्धादीनि शुभग्रहणेन गृह्यन्त* इति । शुभान्येव नाकुशलाव्याकृतानि यानि तानि शुभानीत्यर्थः । *आज्ञास्यामीन्द्रियादीनामपि ग्रहणप्रसङ्ग* इति । तान्यप्येकान्तकुशलानि । तस्मात्तद्ग्रहणप्रसङ्ग इति । न, *अष्टाधिकारादिति* । 'निःशुभोऽष्टभिः' इत्येतस्मात् ।

उपेक्षायुर्मनःशुभैः ॥ २० ॥

उपेक्षाजीवितमनोभिः, श्रद्धादिभिश्च । एकान्तकुशलत्वात् श्रद्धादीनि शुभग्रहणेन गृह्यन्ते । आज्ञास्यामीन्द्रियादीनामपि ग्रहणप्रसङ्गः ? न; अष्टाधिकाराद्, बालाधिकाराच्च ॥ २० ॥

अथ यः सर्वबहुभिरिन्द्रियैः समन्वागतः, स कियद्भिः ?

बहुभिर्युक्त एकान्नविंशत्याऽमलवर्जितैः ।

अनास्रवाणि त्रीणि वर्जयित्वा ।

स पुनः—

द्विलिङ्गः

द्विव्यञ्जनो यः समग्रेन्द्रियः **एकान्नविंशत्या** समन्वागतः ।

कश्चापरः ?

आर्यो रागी

अवीतरागोऽपि शैक्षः सर्वबहुभिरेकान्नविंशत्या समन्वागतः ।

एकलिङ्गद्वयमलवर्जितैः ॥ २१ ॥

एकं व्यञ्जनं द्वे चानास्रवे वर्जयित्वा । आज्ञातावीन्द्रियं द्वयोश्चान्यतरत् । उक्त इन्द्रियाणां धातुप्रभेदप्रसङ्गेनागतानां विस्तरेण प्रभेदः ॥ २१ ॥

"उपेक्षायुर्मनःशुभैः" अष्टाभिरित्याज्ञास्यामीन्द्रियादीनां निरासः कृतो भवति; अष्टशब्देन कृतावधित्वात् । *बालाधिकाराच्चेति* । बालोऽत्राधिक्रियते; "बालस्तथारूप्ये" इति वचनात् । आज्ञास्यामीन्द्रियाद्यभावे च पृथग्जनो भवति; "पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" (   ) इति वचनात् । तस्मात् तेष्वनास्रवेष्वप्रसङ्ग इति ॥ २० ॥

द्विव्यञ्जनो यः समग्रेन्द्रिय इति । द्विव्यञ्जनोऽपि हि समग्रचक्षुरादिक एव-*मेकान्नविंशत्या समन्वागतः*, नान्यथा ।

आज्ञातावीन्द्रियं द्वयोश्चान्यतरदिति । रागित्वादाज्ञातावीन्द्रियमेकान्तेन वर्जयितव्यम्; आर्यस्य चाज्ञास्यामीन्द्रियाज्ञेन्द्रियाभ्यामवश्यं पर्यायेण समन्वागमात् । यदाज्ञास्यामीन्द्रियं न तदाज्ञेन्द्रियम्, यदाज्ञेन्द्रियं न तदाज्ञास्यामीन्द्रियम् ।

उक्त इन्द्रियाणां धातुप्रभेदप्रसङ्गेनागतानां विस्तरेण प्रभेद इति । "अष्टादशानां धातूनां कतीन्द्रियं कति नेन्द्रियम्" इति धातुप्रभेदप्रसङ्गेन । "धर्मार्थं इन्द्रियं ये

इदमिदानीं विचार्यते—किमेते संस्कृता धर्मा यथा भिन्नलक्षणाः, एवं भिन्नोत्पादाः ? उताहो नियतसहोत्पादा अपि केचित् सन्ति ? सन्तीत्याह । सर्व इमे धर्माः पञ्च भवन्ति—रूपम्, चित्तम्, चैतसिकाः, चित्तविप्रयुक्ताः संस्काराः, असंस्कृतं च । तत्रासंस्कृतं नैवोत्पद्यते ।

रूपिणां तु धर्माणामयं नियमः—

कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः परमाणुरनिन्द्रियः ।

सर्वसूक्ष्मो हि रूपसङ्घातः **परमाणु**रित्युच्यते; यतो नान्यतरो विज्ञायेत । स **कामधातावशब्दकोऽनिन्द्रियश्चाष्टद्रव्यक** उत्पद्यते, नान्यतमेन हीनः । अष्टौ द्रव्याणि—चत्वारि महाभूतानि, चत्वारि चोपादायरूपाणि रूपगन्धरस-स्प्रष्टव्यानि ।

सेन्द्रियस्तु परमाणुरशब्दको नवद्रव्यक उत्पद्यते, दशद्रव्यको वा । तत्र तावत्—

कायेन्द्रियी नवद्रव्यः

च द्वादशाध्यात्मिकाः स्मृताः" (अभि० को० १.४८) इति इन्द्रियाण्याग-तानि । तेषां प्रभेदः "अमलं त्रयम्" (अभि० को० २.९) इत्येवमादि-विस्तरेणोक्तः ॥ २१ ॥

"*किमेते संस्कृता धर्माः*" इति । ये ते स्कन्धधात्वायतनत्वेनाभिहिताः पूर्वम् । *यथा भिन्नलक्षणा* इति । रूप्यते इति रूपम्, अनुभवो वेदना, निमित्तो-द्ग्रहणं संज्ञेत्यादि । संस्कृतग्रहणमुत्पत्तिमत्त्वात् । *उताहो नियतसहोत्पादा अपि केचित् सन्तीति* । सन्ति हि केचित् सहोत्पादाः, न तु नियतसहोत्पादाः । यथा चक्षुरादिसहोत्पादास्तद्विज्ञानादयश्चक्षुरादीनां सभाग-तत्सभागभावात् । तस्मादेवं पृच्छति । *सर्व इमे धर्माः पञ्च भवन्ती*ति । पञ्चवस्तुकनयेनैवं सर्वधर्म-संग्रहो व्यवस्थाप्यते । रूपादिकलापमुखेन धर्मनिर्देशः सुखप्रतिपत्त्यर्थम् । *तत्रा-संस्कृतं नैवोत्पद्यत* इति । न तत्प्रति सहोत्पादनियमश्चिन्त्यते ।

*सर्वसूक्ष्मो रूपसंघातः परमाणुरि*ति । संघातपरमाणुर्न द्रव्यपरमाणुः । यत्र हि पूर्वापरभागो नास्ति तत् सर्वरूपापचितं द्रव्यं द्रव्यपरमाणुरितीष्यते । तस्माद्विशिनष्टि—संघातः परमाणुरिति ।

"*कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः*" इति । कामधातौ यदा शब्दोऽत्र नोत्पद्यते, तदा नियतमष्टद्रव्यक एव भवति, नातो न्यूनद्रव्यकः ।

कायेन्द्रियमत्रास्तीति सोऽयं **कायेन्द्रियी**। तत्र नव द्रव्याणि—तानि चाष्टौ, कायेन्द्रियं च।

दशद्रव्योऽपरेन्द्रियः ॥ २२ ॥

अपरमिन्द्रियं यत्र परमाणौ तत्र दश द्रव्याणि—तान्येव नव, चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वेन्द्रियाणां चान्यतमम्।

सशब्दाः पुनरेते परमाणव उत्पद्यमाना यथाक्रमं नवदशैकादशद्रव्यका उत्पद्यन्ते। अस्ति हीन्द्रियाविनिर्भागी शब्दोऽपि य उपात्तमहाभूतहेतुकः।

कथमविनिर्भागे[1] भूतानां कश्चिदेव सङ्घातः कठिन उत्पद्यते, कश्चिदेव द्रव उष्णो वा, समुदीरणो वा ? यद्यत्र पटुतमं प्रभावत उद्भूतं तस्य तत्रोपलब्धिः; सूचीतूलीकलापस्पर्शवत्[2], सक्तुलवणचूर्णरसवच्च।

"*अपरेन्द्रियः*" इति। अपरमिन्द्रियमस्मिन्नित्यपरेन्द्रियः, चक्षुरादिमानित्यर्थः। यत्र हि चक्षुः श्रोत्रादि वा तत्र कायेन्द्रियेण भवितव्यम्, तत्प्रतिबद्धवृत्तित्वाच्चक्षुरादीनाम्। *सशब्दाः पुनरेते परमाणव* इत्यष्टद्रव्यकादयः संघातपरमाणवः सशब्दा *उत्पद्यमाना यथाक्रमं नवदशैकादशद्रव्यका उत्पद्यन्ते*—योऽष्टद्रव्यकः स नवद्रव्यकः, यो नवद्रव्यकः स दशद्रव्यकः, यो दशद्रव्यकः स एकादशद्रव्यक इति। *अस्ति हीन्द्रियाविनिर्भागी शब्दोऽपी*ति। इन्द्रियाद् विनिर्भक्तुं यो न शक्यते स इन्द्रियाविनिर्भागी शब्दः। इन्द्रियापृथग्वर्तीत्यर्थः। अविनिर्भोगीति केचिद् भुजि पठन्ति।

कथमविनिर्भागे भूतानां कश्चिदेव संघातः कठिन इत्यादि। कठिनः पृथिवीधातुः, द्रवोऽब्धातुः, उष्णस्तेजोधातुः, समुदीरणा वायुधातुः। तुल्यभूतसद्भावात् तुल्यरूपैस्तत्संघातैर्भवितव्यमित्यभिप्रायः। *यद्यत्र पटुतममि*ति। विस्तरः—यद् द्रव्यं पृथिव्यादिलक्षणम्, यत्र संघाते पटुतमं स्फुटतमम्, *प्रभावतः* शक्तितः, न तु द्रव्यतः। *उद्भूतम्* उत्पन्नम्। *तस्य तत्रोपलब्धिः*। तस्य द्रव्यस्य तत्र संघात उपलब्धिर्ग्रहणम्। *सूचीतूलीकलापस्पर्शवत्*। तत्र सूच्यो लोहमय्यः प्रतीता लोके। तूल्यो वीरणादिपुष्पमूलदण्डाः, या 'सिका' इति प्राकृतजनप्रतीताः, तासां सूचीनां तूलीनां च कलापः, तस्य स्पर्शः सूचीतूलीकलापस्पर्शः। तस्य चोपलब्धिः तस्य पटुतमस्य प्रभावत उद्भूतस्य भूतस्येति। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५.१.११६) इत्यनेन लक्षणेन वतिः। एतदुक्तं भवति—

---

१. कथमिहाविनिर्भागे—का०। २. सूचीतूली०—का०।

कथं पुनस्तेषु शेषास्तित्वं गम्यते ? कर्मतः संग्रहधृतिपक्तिव्यूहनात् ;

प्रत्ययलाभे च सति कठिनादीनां द्रवणादिभावात् अप्सु शैत्यातिशयादौष्ण्यं गम्यत इत्यपरे ।

अव्यतिभेदेऽपि तु स्याच्छैत्यातिशयः, शब्दवेदनातिशयवत् ।

यथा तुल्येऽपि सूचीनां तूलीनां कलापसद्भावे तीक्ष्णत्वात् सूचीनामेव स्पर्शो व्यक्तमुपलभ्यते, न तूलीनाम्, अतीक्ष्णत्वात्; तथा क्वचिदेव संघाते काष्ठादिके कठिनमुपलभ्यते—क्वचिद् द्रवः पानीये, क्वचिदुष्णोऽग्नौ, क्वचित् समुदीरणा वायौ । न च तत्र तत्र संघाते चत्वारि महाभूतानि न सन्ति । *सक्तुलवणचूर्णरसवच्च* । सक्तुचूर्णानां लवणचूर्णानां च यथा रसस्योपलब्धिः, लवणचूर्णरस एव व्यक्तमुपलभ्यते, न तु सक्तुचूर्णरसः, तद्वदिहापीति ।

संग्रहधृतिपक्तिव्यूहनादिति । संग्रहकर्मणाब्धातोरस्तित्वं गम्यते काष्ठादिके । अन्यथा पांसुमुष्टिवत् तद् विशीर्येत, यदि तत्राब्धातुर्न स्यात् । धृतिकर्मणाप्सु नौप्रभृतीनां पृथिवीधातोरस्तित्वं गम्यते । पक्तिकर्मणा तेजोधातोरस्तित्वं गम्यते । यदि हि तन्न स्यात् काष्ठादिकं न पूतीभवेत् । व्यूहनकर्मणा वायुधातोरस्तित्वं गम्यते । प्रसर्पणं हि तस्य न स्याद्, वृद्धिर्वा, यदि वायुधातुस्तत्र न स्यात् । एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

प्रत्ययलाभे च सतीति । विस्तरः—प्रत्ययानामग्न्यादीनां लाभे सति *कठिनादीनां* द्रवद्रव्यानां च *द्रवणादिभावात्* द्रवणघनत्वादिभावात् । तद्यथा अग्निभूते सति कठिनस्य लोहस्य द्रवणम् । तेन ज्ञायते—लोहेऽब्धातुरस्तीति । तथा द्रवस्य शैत्यादिप्रत्ययलाभे काठिन्यम्, तेन ज्ञायते—पृथिवीधातोरत्रास्तित्वमिति । तथा कठिनसंघर्षादौष्ण्यमुपलभ्यते, तेन तेजोधातोरत्रास्तित्वं गम्यते । इत्येवं सम्भवतोऽन्यत्रापि योज्यम् । *अप्सु शैत्यातिशयादौष्ण्यं गम्यते* इत्यपर इति *भदन्तश्रीलाभः* । यस्मादापः शीताः शीततराः शीततमाश्चोपलभ्यन्ते, ततो ज्ञायते तेजसस्तत्रान्यतरतमोत्पत्तेः शैत्यातिशयः । तेन च तत्र तेजोऽस्तीति गम्यते ।

अव्यतिभेदेऽपीति विस्तरः । तं मतमाचार्यो दूषयति । यथा न च शब्दस्य द्रव्यान्तरेण व्यतिभेदो मिश्रीभावोऽस्ति, अतिशयश्च भवति, स्वभावभेदात्—पटुः शब्दः पटुतम इति । एवमिहापि भवेत् । यथा च वेदनाया न केनचिद् द्रव्यान्तरेण व्यतिभेदो भवतीति स्वभावभेदात् तारतम्येनातिशयः, तथेहापीति । नानेन तेजोऽस्तित्वं गम्यते । ता एव ह्यापः काश्चिच्छीताः, काश्चिच्छीततराः, काश्चिच्छीततमा इति ।

बीजतस्तेषु तेषां भावो न स्वरूपत इत्यपरे; "सन्त्यस्मिन् दारुस्कन्धे विविधा धातवः". ( ) इति वचनात् ।

कथं वायौ वर्णसद्भावः ? श्रद्धानीय एषोऽर्थः, नानुमानीयः; संसर्गतो[1] गन्धग्रहणात् तस्य वर्णाव्यभिचारात् ।

रूपधातौ गन्धरसयोरभाव उक्तः, तेन तत्रत्याः परमाणवः षट्सप्ताष्टद्रव्यका इत्युक्तरूपत्वात् न पुनरुच्यन्ते ॥

बीजतस्तेषु तेषां भावो न स्वरूपत इत्यपर इति । *सौत्रान्तिकाः* । बीजतः = शक्तितः, सामर्थ्यत इत्यर्थः । न स्वरूपतो न द्रव्यत इत्यर्थः । शक्तिरेव हि नानाविधास्ति यया योगिभिरधिमोक्षविशेषेण सुवर्णधातुः, रूप्यधातुः, ताम्रधातुरित्येवमादयो धातवः क्रियन्ते । कस्मात् ? इत्याह—*सन्त्यस्मिन् दारुस्कन्धे विविधा धातव इति वचनात्* । धातुशक्तयो हि तत्रैवं *भगवतोक्ताः* । न हि तत्रातिवहूनां सुवर्णरूप्यादीनां स्वरूपतस्तत्रावकाशोऽस्तीति ।

कथं वायौ वर्णसद्भाव इति । *वैभाषिकानेवं* चोदयन्ति—"कामेऽष्टद्रव्यकः" इति नियमे कथं वायौ वर्णोऽस्तीति निर्धार्यते, न हि कथञ्चित् तत्र वर्ण उपलभ्यते ? *श्रद्धानीय एषोऽर्थो नानुमानीय* इति *वैभाषिकाः* । परमाप्तैरयमुक्तोऽर्थ इति प्रत्येतव्यः, नार्थोऽनुमानसाध्य इत्यभिप्रायः । *संसर्गतो गन्धग्रहणादिति* । अस्ति वानुमानमिति दर्शयति । गन्धवता तु द्रव्येण वायोः सम्पर्काद् गन्ध उपलभ्यते । स च गन्धो वर्णं न व्यभिचरति । यत्र हि गन्धस्तत्र वर्णेन भवितव्यमिति । अत्र च साधनवचनम्—'वर्णवान् वायुः; गन्धवत्त्वाज्जातिपुष्पवद्' इति ।

रूपधातौ गन्धरसयोरभाव उक्त इति । "विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः" (अभि० को० १.३) इति वचनात् । *तेन तत्रत्याः परमाणवः षट्सप्ताष्टद्रव्यका* इति । तत्रत्यास्तत्र भवाः । तत्रत्याः परमाणवः संघातपरमाणवोऽधिकृताः । य इहाष्टद्रव्यक उक्तो निरिन्द्रियोऽशब्दः, स तत्र षड्द्रव्यकः । यो नवद्रव्यकः कायेन्द्रियी स सप्तद्रव्यकः । यो दशद्रव्यकोऽपरेन्द्रियः सोऽष्टद्रव्यकः । सशब्दकाः पुनरेते सप्ताष्टनवद्रव्यका इत्यवगन्तव्यम् । *उक्तरूपत्वान्न पुनरुच्यन्त* इति । उक्तकल्पत्वान्न पुनः सूत्र्यन्त इत्यर्थः ।

---

१. संस्पन्दतो—का० ।

किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते ? आहोस्विदायतनम् ?

किं चातः ? यदि द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते, अत्यल्पमिदमुच्यते—अष्टद्रव्यकः, नवदशद्रव्यक इति । अवश्यं हि तद्द्रव्यसंस्थानेनापि भवितव्यम्; तस्यापि परमाणुसञ्चितत्वात्, गुरुत्वलघुत्वयोश्चान्यतरेण, श्लक्ष्णत्वकर्कशत्वयोश्च, शीतेनापि, क्वचित् जिघत्सया पिपासया च ?

अथाप्यायतनद्रव्यं गृह्यते, अयि बह्विदमुच्यते—अष्टद्रव्यक इति ?

चतुर्द्रव्यको हि वक्तव्यः—यावता भूतान्यपि स्प्रष्टव्यायतनम् । किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते यदाश्रयभूतम्, किञ्चिदत्रायतनं द्रव्यं गृह्यते यदाश्रितभूतम् ।

एवमपि भूयांसि भूतद्रव्याणि भवन्ति ? उपादायरूपाणां प्रत्येकं भूतचतुष्काश्रितत्वात् ।

किं पुनरत्र द्रव्यमेव द्रव्यमिति । विस्तरः—मुख्यवृत्त्या यद् द्रव्यं यस्य स्वलक्षणमस्ति तद् द्रव्यं गृह्यते ? आहोस्विदायतनम् ? द्रव्यमित्यधिकृतम् । आयतनमपि हि द्रव्यमिति शक्यते वक्तुम्; सामान्यविशेषलक्षणसद्भावात् । *किं चातः* । कश्चातो दोष इत्यर्थः । *यदि द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते* । यदि रूपपर्यन्तलक्षणं पृथिव्यादि परमाणुद्रव्यं गृह्यते । *अत्यल्पमिदमुच्यते अष्टद्रव्यक* इत्यादि । संस्थानगुरुत्वलघुत्वश्लक्ष्णत्वकर्कशत्वशीतजिघत्सापिपासानां सम्भवतो द्रव्यान्तराणां कचित् कचित् सद्भावात् । तथा च सति योऽष्टद्रव्यकः स नवद्रव्यको यावच्चतुर्दशद्रव्यक इत्यष्टद्रव्यकनियमो भिद्यते । एवं नवद्रव्यकादिषु योज्यम् । एवं रूपधातावपि षट्सप्ताष्टद्रव्यनियमभेदो वक्तव्यः ।

चतुर्द्रव्यको हि वक्तव्य इति । यस्माद् *भूतान्यपि* पृथिव्यादीनि *स्प्रष्टव्यायतनम्* । "स्प्रष्टव्यं द्विविधम्" (अभि० को० १.३५) इति वचनात् । तस्मात् कामे चतुर्द्रव्यकोऽशब्दः—रूपं गन्धो रसः स्प्रष्टव्यमिति । सशब्दस्तु पञ्चद्रव्यक इति वक्तव्यम् । *यदाश्रयभूतमिति* । पृथिव्यादीनि चत्वारि । *यदाश्रितभूतमिति* । रूपं गन्धो रसः स्प्रष्टव्यैकदेशश्च । तदेवं संस्थानस्य रूपेऽन्तर्भावात् गुरुत्वादीनां च स्प्रष्टव्य इति नात्यल्पमिदमुच्यते, नाप्यतिबहु; आश्रयभूतानां स्प्रष्टव्यायतनान्निःकृष्य चतुर्धा निर्देशात् ।

एवमपि भूयांसीति । विस्तरः—यद्भूतचतुष्कमाश्रित्य एकस्योपादायरूपस्य नीलस्य पीतस्य वा, न तदेवान्यस्योपादायरूपस्य गन्धस्य रसस्य वाश्रयः । किं तर्हि ? अन्यदेव भूतचतुष्कं तस्याश्रय इति *वैभाषिक*सिद्धान्तः ।

तत्र[1] पुनर्जातिद्रव्यं गृह्यते; भूतचतुष्कान्तराणां स्वजात्यनतिक्रमात् ।

कः पुनर्यत् स एवं विकल्पेन वक्तुम् । च्छन्दतो[2] हि वाचां प्रवृत्तिरर्थस्तु परीक्ष्यः ।

उक्तो रूपिणां सहोत्पादनियमः ॥

शेषाणां वक्तव्यः । तत्र तावत्

चित्तचैत्ताः सहावश्यं

न ह्येते विनाऽन्योन्यं भवितुमुत्सहन्ते ।

तत्र पुनर्जातिद्रव्यमिति । भूतचतुष्कजातिरत्र गृह्यते । या ह्येकस्य भूतचतुष्कस्य जातिस्तामन्यानि भूतचतुष्काणि नातिक्रामन्ति । *एवं विकल्पेन वक्तुमिति* । किञ्चिदत्र द्रव्यमेव द्रव्यं गृह्यते यदाश्रयभूतम् । किञ्चिदत्रायतनद्रव्यं गृह्यते यदाश्रयिभूतम् । यच्चैतदाश्रयभूतं तज्जात्या गृह्यत इति । *छन्दतो हि वाचां प्रवृत्तिः, अर्थस्तु परीक्ष्य* इति । छन्दत इच्छातः संक्षेपविस्तरविधानानुविधायिन्यो वाचः प्रवर्तन्ते । अर्थस्तु तासां परीक्ष्यः । किमेवं नियतसहोत्पादानि तानि भवन्ति ? न भवन्तीति । *योगाचारचित्तास्तु* सङ्घातावस्थाने भूतानां भौतिकानां च नियमं वर्णयन्ति । कथमिति ? उच्यते—अस्ति समुदाय एकभौतिकः, तद्यथा शुष्को मृत्पिण्डः । अस्ति द्विभौतिकः स एवार्द्रः । अस्ति त्रिभौतिकः स एवोष्णः । अस्ति यावत् सार्वभौतिकः स एवार्द्र उष्णश्च मृत्पिण्डो गमनावस्थायामिति ।

उपादायरूपेऽपि यदुपादायरूपं यस्मिन् समुदाये उपलभ्यते तत् तत्रास्तीति वेदितव्यम् । अस्ति समुदाय एकोपादायरूपिकः, तद्यथा प्रभा । अस्ति द्व्युपादायरूपिकः, तद्यथा सशब्दो गन्धो वायुः । त्र्युपादायरूपिकः, तद्यथा धूमः, तस्य रूपगन्धस्प्रष्टव्यविशेषप्रभावितत्वात् । स्प्रष्टव्यविशेषः पुनरत्र लघुत्वं वेदितव्यम् । चतुरुपादायरूपिकः, तद्यथा गुडपिण्डः । पञ्चोपादायरूपिकः, तद्यथा स एव सशब्दः—इत्येवमाद्यापि वक्तव्यम् ॥ २२ ॥

शेषाणां वक्तव्य इति । चित्तचैत्तानां विप्रयुक्तानां च ।

"चित्तचैत्ताः सहावश्यम्" इति । न चित्तं चैत्तैर्विना उत्पद्यते, नापि चैत्ता विना चित्तेनेत्यवधार्यते । न तु सर्वं चित्तं सर्वचैत्तनियतसहोत्पादम्, नापि सर्वचैत्ताः सर्वचित्तनियतसहोत्पादा इति ।

---

१. अत्र—का० । २. च्छन्दतोऽपि—का० ।

सर्वं संस्कृतलक्षणैः ।

सहावश्यमिति वर्तते । यत्किञ्चिदुत्पद्यते—रूपम्, चित्तम्, चैतसिकाः, चित्तविप्रयुक्ताश्च[1]—**सर्वं संस्कृतलक्षणैः** सार्धमुत्पद्यते ।

प्राप्त्या वा

प्राप्त्या सह सत्त्वाख्यमेवोत्पद्यते, नान्यद्—इति विकल्पार्थो **वा**शब्दः ।

चैत्ता इत्युच्यन्ते, क इमे चैत्ताः ?

पञ्चधा चैत्ता महाभूम्यादिभेदतः ॥ २३ ॥

पञ्च प्रकाराश्चैत्ताः—**महाभूमिकाः**, कुशलमहाभूमिकाः, क्लेशमहाभूमिकाः, अकुशलमहाभूमिकाः, परीत्तक्लेशमहाभूमिकाश्च । भूमिर्नाम गतिविषयः । यो हि यस्य गतिविषयः स तस्य 'भूमिः' इत्युच्यते ॥ २३ ॥

तत्र महती भूमिरेषामिति **महाभूमिकाः**, ये सर्वत्र चेतसि भवन्ति ।

के पुनः सर्वत्र चेतसि भवन्ति ?

वेदना चेतना संज्ञा च्छन्दः स्पर्शो मतिः स्मृतिः ।
मनस्कारोऽधिमोक्षश्च समाधिः सर्वचेतसि ॥ २४ ॥

"सर्वं संस्कृतलक्षणैः" इति । संस्कृतलक्षणैर्यद्युक्तं तत्सर्वं तैः संस्कृतलक्षणैर्जात्यादिभिरवश्यं सहोत्पाद्यते । किं पुनस्तद् ? इत्याह—*यत्किञ्चिदुत्पद्यते रूपं चित्तं चैतसिकाश्चित्तविप्रयुक्ताश्चेति*। पूर्वमेव ह्यसंस्कृतं बहिष्कृतम्; "तत्रासंस्कृतं नैवोत्पद्यते" इति वचनात् ।

विकल्पार्थो वा शब्द इति । किञ्चित्प्राप्त्या सहोत्पद्यते यत्सत्त्वसंख्यातम्, किञ्चिन्न यदसत्त्वसंख्यातमिति विकल्पः । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोर्यद्यपि प्राप्तिरस्ति, न तु तावुत्पद्येते इति न तयोर्ग्रहणम् । सहोत्पादननियमो ह्ययमारम्भ इति, असत्त्वसंख्यातस्य प्राप्तिर्नास्तीति किमत्र कारणम् ? सर्वसत्त्वसाधारणत्वात् । सहजयैव च प्राप्त्या प्राप्तिमान् सहोत्पद्यते, न पूर्वपश्चात्कालजयेत्यवगन्तव्यम् ।

"गतिविषयः" इति । उत्पत्तिविषय इत्यर्थः । *महाभूमिका* इति, महत्त्वं सर्वचित्तभवत्वात् ॥ २३ ॥

१-१. विप्रयुक्ता वा—का० ।

इमे किल दश धर्माः सर्वत्र चित्तक्षणे समग्रा भवन्ति। तत्र **वेदना** त्रिविधोऽनुभवः—सुखः, दुःखः, अदुःखासुखश्च। **चेतना** चित्ताभिसंस्कारो मनस्कर्म। **संज्ञा** संज्ञानं विषयनिमित्तोद्ग्रहः। **छन्दः** कर्तृकामता। **स्पर्श** इन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातजा स्पृष्टिः। **मतिः** प्रज्ञा धर्मप्रविचयः। **स्मृति**रालम्बनासम्प्रमोषः। **मनस्कार**श्चेतस आभोगः। **अधिमोक्षो**ऽधिमुक्तिः। **समाधि**श्चित्तस्यैकाग्रता।

सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेषः। स एष[1] दुःपरिच्छेदः प्रबन्धेष्वपि[2]

इमे किलेति। किलशब्दः परमतद्योतने। स्वमतं तु छन्दादयः सर्वचेतसि न भवन्ति। तथा ह्यनेनैवाचार्येण *पञ्चस्कन्धके* लिखितम्—"छन्दः कतमः? अभिप्रेते वस्तुन्यभिलाषः। अधिमोक्षः कतमः? निश्चिते वस्तुनि तथैवावधारणम्" (   ) इत्यादि। चेतना *चित्ताभिसंस्कार* इति चित्तप्रस्पन्दः। प्रस्पन्द इव प्रस्पन्द इत्यर्थः। *विषयनिमित्तग्राह* इति। विषयविशेषरूपग्राह इत्यर्थः। *स्पर्श इन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातजा स्पृष्टिरि*ति। इन्द्रियविषयविज्ञानानां सन्निपाताज्जाता स्पृष्टिः। स्पृष्टिरिव स्पृष्टिः। यद्योगादिन्द्रियविषयविज्ञानान्यन्योन्यं स्पृशन्तीव स स्पर्शः। *धर्मप्रविचय* इति। प्रविचिनोतीति प्रविचयः। प्रविचीयन्ते वानेन धर्मा इति प्रविचयः। येन संकीर्णा इव धर्माः पुष्पाणीव प्रविचीयन्ते, उच्चीयन्त इत्यर्थः। इमे सास्रवाः, इमेऽनास्रवाः, इमे रूपिणः, इमे अरूपिण इति। धर्माणां प्रविचयो *धर्मप्रविचयः*। प्रतीतत्वात् प्रज्ञेति वक्तव्ये श्लोकबन्धानुगुण्येन मतिरिति कारिकायामुक्तम्। *स्मृतिरालम्बनासम्प्रमोष* इति। यद्योगादालम्बनं न मनो विस्मरति, तच्चाभिलपतीव, सा *स्मृतिः*। *मनस्कारश्चेतस आभोग* इति। आलम्बने चेतस आवर्जनम्, अवधारणमित्यर्थः। मनसः कारो मनस्कारः। मनो वा करोति आवर्जयतीति मनस्कारः। *अधिमुक्तिस्तदालम्बनस्य* गुणतोऽवधारणम्। रुचिरित्यन्ये। यथानिश्चयं धारणेति योगाचारचित्ताः। *समाधिश्चित्तस्यैकाग्रते*ति। अग्रमालम्बनमित्येकोऽर्थः। यद्योगाच्चित्तं प्रबन्धेन एकत्रालम्बने वर्तते, स समाधिः। यदि समाधिः सर्वचेतसि भवति, किमर्थं ध्यानेषु यत्नः क्रियते? बलवत्समाधिनिष्पादनार्थम्।

कथमेकस्मिंश्चित्ते दशानां भिन्नलक्षणानां चैत्तानामस्तित्वं गम्यत इति? अत आह—*सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेष* इति। विस्तरः—*स एष विशेषश्चित्त*

---

१. एव—का०। २. प्रवाहेष्वपि—का०।

तावत्, किं पुनः क्षणेषु । रूपिणीनामपि तावदोषधीनां बहुरसानां कासाञ्चिद् इन्द्रियग्राह्या रसविशेषा दुरवधारा भवन्ति, किं पुनर्ये धर्मा अरूपिणो बुद्धिग्राह्याः ॥ २४ ॥

कुशला महाभूमिरेषां त इमे कुशलमहाभूमिका ये सर्वदा कुशले चेतसि भवन्ति ।

के पुनस्त इति ?

श्रद्धाऽप्रमादः प्रश्रब्धिरुपेक्षा ह्रीरपत्रपा ।
मूलद्वयमहिंसा च वीर्यं च कुशले सदा ।। २५ ।।

इमे दश धर्माः **कुशले** चेतसि नित्यं भवन्ति । तत्र **श्रद्धा** चेतसः प्रसादः । सत्यरत्नकर्मफलाभिसम्प्रत्यय इत्यपरे । **अप्रमादः** कुशलानां धर्माणां भावना । का पुनस्तेभ्योऽन्या भावना ? या तेष्ववहितता । चेतस आरक्षेति निकायान्तरीयाः सूत्रे पठन्ति । प्रश्रब्धिश्चित्तकर्मण्यता ।

चैत्तानां दुर्लक्ष्यः *प्रबन्धेष्वपि तावत् किं पुनः क्षणेषु* कालपर्यन्तलक्षणेषु । *रूपिणीनामप्योषधीनां* मूर्त्तानामपि *कासाञ्चित्* हरीतकीप्रभृतीनां बहुरसानां षड्रसानामि*न्द्रियग्राह्या* जिह्वेन्द्रियग्राह्या *दुरवधारा* दुःपरिच्छेदा *भवन्ति* । किं पुनर्ये धर्मा अमूर्त्ता बुद्धिग्राह्या मनोविज्ञानमात्रग्राह्याः । तस्मादाप्तोपदिष्टा इति कृत्वा तथैव ते प्रतिपत्तव्या इत्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

श्रद्धा चेतसः प्रसाद इति । क्लेशोपक्लेशकलुषितं चेतः श्रद्धायोगात् प्रसीदति, उदकप्रसादकमणियोगादिवोदकम् । *सत्यरत्नकर्मफलाभिसम्प्रत्यय इत्यपरे* इति । आकारेण श्रद्धानिर्देशः, सत्येषु चतुर्षु रत्नेषु च त्रिषु कर्मसु च शुभाशुभेषु, तत्फलेषु च इष्टानिष्टेषु । सन्त्येवैतानीत्यभिसम्प्रत्ययोऽभिसम्प्रतिपत्तिः श्रद्धेति । *अप्रमादः कुशलानां धर्माणां भावने*ति । भावना नाम कुशलानां प्रतिलम्भनिषेवणस्वभावा, "प्रतिलम्भनिषेधाख्ये शुभसंस्कृतभावना" (अभि० को० ७.२७) इति वचनात् । सा कथमप्रमादो नाम चैतसिको भविष्यति, यस्मिन् सति सा प्रतिलम्भनिषेवणभावना भवति, सोऽप्रमादस्तात्पर्यलक्षणः ? अत आह—*या तेष्ववहितते*ति । तदेवं सति भावनाहेतावयं भावनोपचारः कृत इति । *चेतस आरक्षे*ति । यः सांक्लेशिकेभ्यश्चित्तमारक्षते, सोऽप्रमाद इति । *चित्तकर्मण्यते*ति । यद्योगाच्चित्तं कर्मण्यं भवति, सा चित्तकर्मण्यता, चित्तलाघवमित्यर्थः ।

ननु च सूत्रे कायप्रश्रब्धिरप्युक्ता ? न खलु नोक्ता। सा तु यथा कायिकी वेदना, तथा वेदितव्या।

कथं सा बोध्यङ्गेषु योक्ष्यते ? तत्र तर्हि कायकर्मण्यतैव कायिकी प्रश्रब्धिर्वेदितव्या। कथं सा बोध्यङ्गमित्युच्यते ? बोध्यङ्गानुकूल्यात्। सा हि कायकर्मण्यता चित्तकर्मण्यता बोध्यङ्गमावहति।

अस्ति पुनः क्वचित् अन्यत्राप्येवं दृश्यते ? अस्तीत्याह। तद्यथा—प्रीतिः प्रीतिस्थानीयाश्च धर्माः प्रीतिसम्बोध्यङ्गमुक्तं भगवता। प्रतिघः प्रतिघनिमित्तं च व्यापादनिवरणमुक्तम्। सम्यक्दृष्टिसङ्कल्पव्यायामाश्च प्रज्ञास्कन्ध उक्ताः। न च सङ्कल्पव्यायामौ प्रज्ञास्वभावौ तस्यास्त्वनुगुणाविति ताच्छब्द्यं

ननु च *सूत्रे कायप्रस्रब्धिरप्युक्तेति*। कश्च पर्यायो यत्प्रस्रब्धिसम्बोध्यङ्गद्वयं भवति ? अस्ति कायप्रसब्धिः, अस्ति चित्तप्रस्रब्धिः। तत्र यापि कायप्रस्रब्धिस्तदपि प्रस्रब्धिसम्बोध्यङ्गमभिज्ञायै सम्बोधये निर्वाणाय संवर्त्तते। यापि चित्तप्रस्रब्धिस्तदपि प्रस्रब्धिसंबोध्यङ्गमभिज्ञायै संबोधये निर्वाणाय संवर्त्तत इति। कथमियमेवोच्यते–प्रस्रब्धिश्चित्तकर्मण्यतेति ? *सा तु यथा कायिकी* वेदनेति, यथा चेतस्यपि वेदना परमाणुसञ्चयात्मकेन्द्रियाश्रयत्वात् कायिकीत्युच्यते, तथेयमपि प्रस्रब्धिरवगन्तव्या।

कथं सा बोध्यङ्गेषु योक्ष्यत इति। असमाहितत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानां पृच्छति। *तत्र तर्हीति*। विस्तरः—तत्र सूत्रे कायवैशारद्यमेव कायकर्मण्यता भूतविशेषणलक्षणा प्रीत्यध्याकृता, "प्रीतमनसः काय प्रस्रभ्यते" ( ) इति वचनात्।

कथं सा बोध्यङ्गमिति। पृथक्कलापत्वात् सास्रवत्वाच्च न युज्यत इत्यभिप्रायः। *प्रीतिः प्रीतिस्थानीयाश्च धर्माः प्रीतिसम्बोध्यङ्गमिति*। विस्तरः—*तीर्थिकाः* किल भगवच्छ्रावकमेवमाहुः—श्रमणो भवतो गौतम एवमाह—एत यूयं भिक्षवः पञ्च निवरणानि प्रहाय चेतस उपक्लेशकराणि प्रज्ञादौर्बल्यकराणि सप्त बोध्यङ्गानि भावयतेति। वयमप्येवं ब्रूमः। तत्रास्माकं श्रमणस्य च गौतमस्य को विशेषो धर्मदेशनायाः ? तेभ्यो भगवता एतदुपदिष्टम्, पञ्च सन्ति दश भवन्ति, दश सन्ति पञ्च व्यवस्थाप्यन्ते। *प्रतिघः प्रतिघनिमित्तं च*। नवाघातवस्तूनि व्यापादनिवरणमुक्तं *भगवता* तदानुकूल्यात्। तथा सप्त सन्ति चतुर्दश भवन्ति, चतुर्दश सन्ति सप्त व्यवस्थाप्यन्ते, प्रीतिः प्रीतिनिमित्तं चेत्यनेन भेदेन तदानुकूल्यादिति। *न च सङ्कल्पव्यायामौ प्रज्ञास्वभावाविति*, तयोर्यथाक्रमं

लभेते । एवं कायप्रश्रब्धिरपि बोध्यङ्गानुगुण्याद् बोध्यङ्गशब्दं लभते ।

उपेक्षा चित्तसमता चित्तानाभोगता । कथमिदानीमेतद्योक्ष्यते—तत्रैव चित्ते आभोगात्मको मनस्कारोऽनाभोगात्मिका चोपेक्षा इति ? ननु चोक्तम्—"दुर्ज्ञान एषां विशेषः" ( ) इति ? अस्ति हि नाम दुर्ज्ञानमपि ज्ञायते । इदं तु खल्वतिदुर्ज्ञानं यद् विरोधेऽप्यविरोध इति । अन्यत्राभोगः, अन्यत्रानाभोगः—इति कोऽत्र विरोधः ? न तर्हीदानीमेकालम्बनाः सर्वे सम्प्रयुक्ताः प्राप्नुवन्ति । एवञ्जातीयकमत्रान्यदप्यायास्यतीति यस्तस्य नयः सोऽस्यापि वेदितव्यः ।

ह्रीरपत्राप्यं च पश्चाद् वक्ष्यते । **मूलद्वयं** द्वे कुशलमूले अलोभाद्वेषौ । अमोहोऽप्यस्ति, स तु प्रज्ञात्मकः ।

वितर्कवीर्यस्वभावत्वान्न तौ प्रज्ञास्वभावौ । यदा च त्रिस्कन्धो मार्गः क्रियते—शीलस्कन्धः, समाधिस्कन्धः, प्रज्ञास्कन्ध इति । तत्र *प्रज्ञास्कन्धनिर्देशे* उक्तम्—"प्रज्ञास्कन्धः कतमः ? सम्यग्दृष्टिः, सम्यक्सङ्कल्पः, सम्यग्व्यायामः" इति । *उपेक्षा चित्तसमतेति* । यद्योगाच्चित्तं सममनाभोगं वर्तते, सोपेक्षा संस्कारोपेक्षा नाम । त्रिविधा उपेक्षा—वेदनोपेक्षा, संस्कारोपेक्षा, अप्रमाणोपेक्षा चेति ।

ननु चोक्तं दुर्ज्ञान एषां विशेष इति । "सूक्ष्मो हि चित्तचैत्तानां विशेषः, स एष दुःपरिछेदः प्रवाहेष्वपि[1] तावद्" इत्यादिवचनाद् दुःखेन ज्ञायते दुर्ज्ञानः । *अस्ति हि नाम दुर्ज्ञानमपि ज्ञायते* । यदविरुद्धमेकस्मिंश्चित्तक्षणे धर्मान्तरेण स्पर्शादिना । इदं तु *खलु अतिदुर्ज्ञानं यद्विरोधेऽप्यविरोध* इति । आभोगानाभोगयोरेकस्मिंश्चित्तक्षणेऽविरोधो व्यवस्थाप्यत इति वाक्यशेषः । न हि विरुद्धयोः सुखदुःखयोरेकस्मिंश्चित्तक्षणे भावो दृष्ट इति । *अन्यत्राभोग* इति । अन्यत्रालम्बने आभोग अन्यत्रानाभोग इत्यविरोधः । *एवञ्जातीयकमत्रान्यदप्यायास्यतीति* । विरोधजातीयं यथा वितर्कविचारौ । तयोर्हि लक्षणम्—चित्तौदारिकता वितर्कः, चित्तसूक्ष्मता विचार इति; "वितर्कविचारौदार्यसूक्ष्मते" (अभि० को० २.३३) इति वचनात् । तयोस्त्वेकत्र चित्ते विरोध इति वक्ष्यते । *यस्तस्य नयः सोऽस्यापीति* । पर्यायेणानयोर्वृत्तिरित्यभिप्रायः ।

ह्रीरपत्राप्यं च पश्चाद्वक्ष्यते इति । "अह्रीरगुरुतावद्ये भयादर्शित्वमत्रपा" (अभि० को० २.३२) इत्यत्र विपर्ययग्रहणात् । *स तु प्रज्ञात्मक* इति । स

१. प्रबन्धेष्वपि—इति तत्र पाठः ।

प्रज्ञा च महाभूमिकेति नासौ कुशलमहाभूमिक एवोच्यते। **अविहिंसा** अविहेठना। **वीर्यं** चेतसोऽभ्युत्साहः॥ २५॥

उक्ताः कुशलमहाभूमिकाः॥

महती भूमिर्महाभूमिः। क्लेशा महाभूमिरेषां त इमे क्लेशमहाभूमिका ये धर्माः सदैव क्लिष्टे चेतसि भवन्ति। के पुनस्ते सदैव क्लिष्टे चेतसि भवन्ति?

मोहः प्रमादः कौशीद्यमाश्रद्धयं स्त्यानमुद्धवः।

क्लिष्टे सदैव

तत्र **मोहो** नामाविद्या, अज्ञानमसम्प्रख्यानम्। **प्रमादः** कुशलानां धर्माणामभावना अप्रमादभावनाविपक्षो धर्मः। **कौशीद्यं** चेतसो नाभ्युत्साहो वीर्यविपक्षः। **आश्रद्धयं** चेतसोऽप्रसादः श्रद्धाविपक्षः। **स्त्यानं** कतमत्? या कायगुरुता, चित्तगुरुता, कायाकर्मण्यता, चित्ताकर्मण्यता। "कायिकं स्त्यानं चैतसिकं स्त्यानम्" इत्युक्तमभिधर्मे। कथं चैतसिको धर्मः कायिक इत्युच्यते? यथा कायिकी वेदना। **औद्धत्यं** चेतसोऽव्युपशमः[1]। इतीमे षट् क्लेशमहाभूमिकाः॥

त्वमोहः प्रज्ञास्वभावः। *प्रज्ञा च महाभूमिकेति*। "मतिः स्मृतिः" (अभि० को० ३.२८) इति वचनात्। नासौ कुशलमहाभूमिक एवोच्यते, किं तर्हि? अकुशलादि भूमिकोऽपीति। *अविहेठनेति*। यद्योगात्परो न विहेठ्यते *साविहिंसा*। विहिंसाप्रतिपक्षश्चैतसिकः। *चेतसोऽभ्युत्साह* इति। कुशलक्रियायां यश्चेतसोऽभ्युत्साहस्तद् वीर्यम्। यस्त्वकुशलादिक्रियाया चेतसोऽभ्युत्साहो नैतद् वीर्यम्, कौसीद्यमेव तत् प्रवचने पठ्यते; सीदनात्मकत्वात्। तथा ह्युक्तं *भगवता*—"इतो बाह्यकानां यद्वीर्यं कौसीद्यमेव तत्" *इति*॥ २५॥

मोहो नामाविद्येति। "विद्याविपक्षो धर्मोऽन्योऽविद्या" (अभि० को० ३.२८) इति पश्चाद् व्याख्यायते। *भावनाविपक्षो धर्म* इति। भावनाया अभावमात्रप्रतिपत्तिर्मा भूदिति भावनाविपक्ष इत्याह। एवं कौसीद्यादिष्वपि व्याख्येयम्। *कायगुरुता, चित्तगुरुतेति*। प्रश्रब्धिप्रतिपक्षो धर्मः। *यथा कायिकी वेदनेति*। यथा वेदना रूपीन्द्रियाश्रयत्वाच्चैतसिक्यपि कायिकीति व्याख्याता। तथा कायिकं स्त्यानम्, पञ्चविज्ञानकायसम्प्रयुक्तं स्त्यानं कायिकमित्युच्यते। *औद्धत्यं चेतसोऽव्युपशम* इति। नृत्यगीतादिशृंगारवेषालंकारकाद्यौद्धत्यसन्निश्रयदानकर्मकश्चैतसिको धर्मः।

---

१. पुनश्चेतसो०—का०।

ननु चाभिधर्मे दश क्लेशमहाभूमिकाः पठ्यन्ते—"आश्रद्धयं कौशीद्यं मुषितस्मृतिता चेतसो विक्षेपः अविद्या असम्प्रजन्यमयोनिशोमनस्कारो मिथ्याधिमोक्ष औद्धत्यं प्रमादश्च" ( ) इति ? प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियः, न त्विष्टिज्ञः। का पुनरत्रेष्टिः ? मुषितस्मृतिविक्षेपासम्प्रजन्यायोनिशोमनसिकार-मिथ्याधिमोक्षा महाभूमिकत्वात् न क्लेशमहाभूमिका एवावधार्यन्ते। तथैवामोहः कुशलमहाभूमिको नावधार्यते, प्रज्ञास्वभावत्वात्। स्मृतिरेव हि क्लिष्टा मुषितस्मृतिता। समाधिरेव क्लिष्टो विक्षेप इत्येवमादि।

अत एवोच्यते—"ये महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिका अपि ते" ( ) इति। चतुष्कोटिकः। प्रथमा कोटिः—वेदना चेतना संज्ञा च्छन्दः स्पर्शश्च। द्वितीया—अश्राद्धयं कौशीद्यमविद्या औद्धत्यं प्रमादश्च। तृतीया—स्मृत्यादयः[1] पञ्च क्लिष्टा यथोक्ताः। चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति।

न चात्र स्त्यानं पठ्यते इत्यभिधर्मे। *प्राप्तिज्ञो देवानां प्रियो न त्विष्टिज्ञ* इति। पाठप्रामाण्यमात्रेण दश क्लेशमहाभूमिकाः प्राप्ता इत्येतामेव प्राप्तिं जानीते देवानां प्रियः, न त्वाचार्याणामिष्टिमिच्छां जानीते। कोऽयं देवानां प्रियो नाम ? 'ऋजुकजातीयो देवानां प्रियः' इत्येके व्याचक्षते, अशठो हि देवानां प्रियो भवति, मूर्खो देवानां प्रिय इत्यपरे। "यो हीश्वराणामिष्टः स न ताडनेन शिक्षते" इति मूर्खो भवतीति। *यथैवामोह* इति। यथैवामोहः कुशलमूलं प्रज्ञास्वभावत्वान्महाभूमिक इति व्यवस्थापितो न *कुशलमहाभूमिक एवेत्यवधार्यते*, ततश्च कुशलमहाभूमिकेषु न पठितः। तथा मुषितस्मृत्यादयोऽपि पञ्चमहाभूमिकत्वान्न क्लेशमहाभूमिका एवेत्यवधार्यन्ते। ततश्च इमे न क्लेश-महाभूमिकमध्ये पठ्यन्ते। कथम् ? इत्याह—*स्मृतिरेव हि क्लिष्टा मुषितस्मृतिता, समाधिरेव क्लिष्टो विक्षेप इत्येवमादीति*। आदिशब्देन प्रज्ञैव क्लिष्टा असम्प्रजन्यम्। मनस्कार एव क्लिष्टोऽयोनिशोमनस्कारः, अधिमुक्तिरेव क्लिष्टा मिथ्याधिमोक्ष इति दर्शयति।

अत एवोच्यत इति विस्तरः। यत एवं स्मृत्यादयो मुषितस्मृतितादयो व्यवस्थाप्यन्ते नैतद्व्यतिरिक्ताः। अत एवोच्यते—*चतुष्कोटिक इति*। ये महाभूमिकाः क्लेशभूमिका अपि त इति काका पृच्छति। चतुष्कोटिकाः—स्युर्महाभूमिकाः न क्लेशमहाभूमिकाः, स्युः क्लेशमहाभूमिका न महाभूमिकाः, स्युर्महाभूमिकाश्च क्लेशमहाभूमिकाश्च, स्युर्नैव महाभूमिका न क्लेशमहाभूमिकाः।

---

१. मुषितस्मृत्यादयः—का०।

केचित्तु—मिथ्यासमाधेरन्यचेतसो विक्षेपमिच्छन्ति । तेषामन्यथा चतुष्कोटिकः । स्त्यानं पुनरिष्यते सर्वक्लेशसम्प्रयोगीति क्लेशमहाभूमिकेषु तस्यापाठे कस्यापराधः !

एवं त्वाहुः—पठितव्यं भवेत्, समाध्यनुगुणत्वात् तु न पठितम् । क्षिप्रतरं किल स्त्यानचरितः समाधिमुत्पादयेत्, नौद्धत्यचरित इति । कः पुनः स्त्यानचरितो यो नौद्धत्यचरितः, को वा औद्धत्यचरितो यो न स्त्यानचरितः; न ह्येते जातु सहचरिष्णुतां जहीतः ? तथापि यद् यस्याधिमात्रं स तच्चरितो ज्ञातव्यः ।

अतः षडेव क्लेशमहाभूमिकाः सिद्धयन्ति । एते हि सदा क्लिष्ट एव चेतसि भवन्ति, नान्यत्र ।।

तृतीया स्मृत्यादय इति । ये मुषितस्मृत्यादयः पञ्च यथोक्ताः । एते हि महाभूमिकाः क्लेशमहाभूमिकाश्च । *चतुर्थी एतानाकारान् स्थापयित्वेति* । उक्तनिर्मुक्ता धर्माः कुशलमहाभूमिकादयश्चैतसिका रूपादयश्चान्य इति । *तेषामन्यथा चतुष्कोटिक* इति । द्वितीयायां कोट्यां विक्षेपः प्रक्षेप्तव्यः, न तु तृतीयायाम् । अत एवं वक्तव्यम्—प्रथमा कोटिः पूर्ववत्; द्वितीया आश्रद्धयं कौसीद्यमविद्या औद्धत्यं प्रमादो विक्षेपश्च; तृतीया स्मृत्यादयश्चत्वारः, मुषितस्मृत्यसम्प्रजन्यायोनिशोमनस्कारमिथ्याधिमोक्षा इत्यर्थः । चतुर्थी पूर्ववत् ।

यत्तूक्तम्—'न चात्र स्त्यानं पठ्यते' इति, तान् प्रति ब्रवीति—*स्त्यानं पुनरिष्यत* इति । विस्तरः—*तस्यापाठे कस्यापराध* इति । किमस्य स्त्यानस्यापाठे ममापराधः, किमाभिधार्मिकस्येति ! अभिधर्मकारस्यायमपराधो न ममेत्यभिप्रायः; स्त्यानस्य सर्वक्लेशसम्प्रयोगित्वेनाभिमतत्वात् ।

एवं त्वाहुरिति । तत्र शास्त्रे स्त्यानस्यापाठे कारणमाहुर*ाभिधर्मिकाः* । *क्षिप्रतरं किलेति* । किलशब्दोऽसम्भावनायाम् । कथं हि नाम क्लिष्टो धर्मः शुक्लस्य समाधेरनुगुणो भविष्यति, लयौद्धत्ये हि समाधिपरिपन्थिनी, तत् कथं परिपन्थ्येवानुगुण इति ? *न ह्येते जातु सहचरिष्णुतां जहीत* इति । न ह्येते स्त्यानौद्धत्ये कदाचित् सहचरधर्मतां त्यजत इत्यर्थः । *तथापि यद्यस्याधमात्रमिति* । एवमपि च स्त्यानमौद्धत्यं वा यस्य पुद्गलस्याधिमात्रम्, स पुद्गलस्तच्च*रितः* स्त्यानचरितः, औद्धत्यचरितो वावगन्तव्यः । क्वचिद्धि कलापे कश्चिद्धर्म उद्भूतो भवतीति ।

नान्यत्रेति । कुशलादिषु ।

अकुशले त्वाह्रीक्यमनपत्रपा ॥ २६ ॥

अकुशले तु चेतस्याह्रीक्यमनपत्राप्यं च नित्यं भवत इति एतौ द्वौ धर्मावकुशलमहाभूमिकावुच्येते । तयोश्च पश्चाल्लक्षणं वक्ष्यते (अभि० को० २. ३२) ॥ २६ ॥

क्रोधोपनाहशाठ्येर्ष्याप्रदासम्रक्षमत्सराः ।
मायामदविहिंसाश्च परीत्तक्लेशभूमिकाः ॥ २७ ॥

परीत्तक्लेशा भूमिरेषां त इमे **परीत्तक्लेशभूमिका** अविद्यामात्रेण भावनाहेयेन मनोभूमिकेनैव च सम्प्रयोगात् । एषां तु निर्देश उपक्लेशेषु (अभि० को० ५. ४६) करिष्यते ॥ २७ ॥

उक्ता इमे पञ्चप्रकाराश्चैत्ताः ॥

अन्येऽपि चानियताः सन्ति वितर्कविचारकौकृत्यमिद्धादयः । तत्र वक्तव्यम्—

"*अकुशले त्वाह्रीक्यमनपत्रपा*" इति । तु-शब्दो विशेषणे, अवधारणे वा—अकुशल एवेति ॥ २६ ॥

"*परीत्तक्लेशभूमिकाः*" इति । परीत्तः=अल्पकः । कोऽसौ ? अविद्यामात्रम् । अविद्यैव केवलेत्यर्थः । *तेन अविद्यामात्रेणेति* । नान्येन रागादिना क्लेशेन । *भावनाहेयेनेति* । न दर्शनहेयेन । *मनोभूमिकेनैवेति* । न पञ्चविज्ञानकायिकेन । यस्मादिमे क्रोधादय उपक्लेशा मनोभूमिका एव भवन्ति, अतो मनःसम्प्रयोगात् परीत्तक्लेशभूमिका उच्यन्ते । रागादिकलापे ह्यवश्यमविद्यया भवितव्यमिति न परीत्तो रागादिकः । तदेवं ये सर्वत्र चैतसिके ते महाभूमिकाः, ये कुशल एव ते कुशलमहाभूमिकाः, ये क्लिष्टे निवृत्ते चाकुशले च ते क्लेशमहाभूमिकाः, ये च परीत्तक्लेशसम्प्रयुक्ते चेतसि ते परीत्तक्लेशभूमिकाः । *एषां तु निर्देशः उपक्लेशेषु करिष्यत* इति । अनुशयनिर्देशे ॥ २७ ॥

अन्येऽपि चानयिता इति । ये कदाचित् कुशले, कदाचिदकुशले, कदाचिदव्याकृते चेतसि भवन्ति । *मिद्धादय* इति । आदिशब्देनारतिविजृम्भिकातन्द्रीभक्तेऽसमतादय उपक्लेशाः क्लेशाश्च रागादयोऽप्यनियतत्वेन गृह्यन्ते । न ह्येते रागादयः पञ्चानां प्रकाराणां अन्यतमस्मिन्नियता भवन्ति । न महाभूमिकाः, सर्वत्र चेतस्यभावात् । न कुशलमहाभूमिकाः, कुशलत्वायोगात् । न क्लेशमहाभूमिकाः, सर्वत्र क्लिष्टे तदभावात् । न हि सप्रतिघे चेतसि रागो भवति, सरागे च चेतसि प्रतिघ इति । एवमन्येऽपि क्लेशा वक्तव्याः ।

कस्मिंश्चित्ते कति चैत्ता अवश्यं भवन्तीति ? कामावचरं तावत् पञ्चविधं चित्तम् । कुशलमकुशलम् । तत्राकुशलं द्विविधम्—आवेणिकम्, अन्यक्लेशसम्प्रयुक्तं च । अव्याकृतमपि[1] द्विविधम्—निवृताव्याकृतम्, अनिवृताव्याकृतं च । तत्र तावत् कामावचरचित्तमवश्यं सवितर्कं सविचारम् । अतोऽत्र—

सवितर्कविचारत्वात् कुशले कामचेतसि ।

द्वाविंशतिश्चैतसिकाः

अवश्यं भवन्ति । दश महाभूमिकाः, दश कुशलमहाभूमिकाः, वितर्कः, विचारश्च ।

कौकृत्यमधिकं क्वचित् ॥ २८ ॥

न हि सर्वत्र कुशले चेतसि कौकृत्यमस्ति । यत्र त्वस्ति तत्र तदेवाधिकं कृत्वा त्रयोविंशतिश्चैत्ता भवन्ति ।

किमिदं कौकृत्यं नाम ? कुकृतभावः[2] कौकृत्यम् । इह तु पुनः कौकृत्यालम्बनो धर्मः कौकृत्यमुच्यते—चेतसो विप्रतिसारः । तद्यथा—

अत्राचार्यवसुमित्रः संग्रहश्लोकमाह—

"वितर्कचारकौकृत्यमिद्धप्रतिघसक्तयः ।
मानश्च विचिकित्सा चेत्यष्टावनियताः स्मृताः ॥" (   ) इति ।

तदिदमष्टनियमवचनं न बुध्यामहे, दृष्टयोऽपि कस्मान्नानियता इष्यन्ते ! न हि सप्रतिघे सविचिकित्से वा चित्ते मिथ्यादृष्टिः प्रवर्तते ।

"आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।
क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥" (अभि० को० २.२९)

इति वचनात्, तस्माद् यद्वा तद्वेदमुक्तमिति पश्यामः ।

कामावचरं तावत् पञ्चविधमिति । कुशलमेकम्, अकुशलं द्विविधम्—आवेणिकमविद्यामात्रसम्प्रयुक्तम्, रागाद्यन्यक्लेशसम्प्रयुक्तं च । अव्याकृतमपि द्विविधम्—निवृताव्याकृतं सत्कायान्तग्रहदृष्टिसम्प्रयुक्तम्, अनिवृताव्याकृतं च विपाकजादीति ।

कुकृतभावः कौकृत्यमिति । अर्थस्य कुकृतस्य धर्मः, स तु चैतसिक इति न सम्बध्यते । तस्मादाह—*इह तु पुनः कौकृत्यालम्बनो धर्म* इति । किंस्वभावः ? इत्याह—*चेतसो विप्रतिसार* इति । यदि कौकृत्यालम्बनो धर्मः कौकृत्यमुच्यते,

---

१. अव्याकृतं—का० ।   २. कुकृतस्य भावः—का० ।

शून्यतालम्बनविमोक्षमुखं,[1] शून्यतेत्युच्यते, अशुभालम्बनश्च अलोभोऽशुभ इति। लोकेऽपि च दृष्टः स्थानेन स्थानिनामतिदेशः—सर्वो ग्राम आगतः, सर्वो देश आगत इति। स्थानभूतं च कौकृत्यं विप्रतिसारस्य।

फले वा हेतूपचारोऽयम्। यथा[2]—"षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्म वेदितव्यम्" ( ) इति।

यत्तर्हि अकृतालम्बनं तत् कथं कौकृत्यम्? अकृतेऽपि कृताख्या भवति—न मया साधु कृतं यत्तन्न[3] कृतमिति।

कतमत् कौकृत्यं कुशलम्? यत् कुशलमकृत्वा तप्यते, अकुशलं च कृत्वा।

तत्सम्प्रयुक्ता अप्यन्ये चित्तचेताः कौकृत्यं प्राप्नुवन्ति; तेषामप्राधान्यात्। विप्रतिसारावस्थायां हि कौकृत्यलक्षणं चैतसिकं कौकृत्याकारमुद्भूतवृत्तिकम्, अन्ये चित्तचैत्तास्तदाकारेणानुवर्त्तन्ते, कस्यचिदेव हि धर्मस्य कस्मिंश्चित् चित्तकलापे प्राधान्यमिति वर्णयन्ति। *शून्यतालम्बनविमोक्षमुखं शून्यतेति*। स्कन्धानामन्तर्व्यापारपुरुषरहितालम्बनं विमोक्षमुखं समाधिविशेषः शून्यतेत्युच्यते। विनीलकव्याध्मातकाद्यशुभालम्बनोऽलोभोऽशुभेत्युच्यते। भावनासम्बद्धत्वात् स्त्रीलिङ्गनिर्देशः—अशुभा भावनेति, तथेहापि कौकृत्यालम्बनश्चैतसिको धर्मः कौकृत्यमिति। *स्थानेन स्थानिनामतिदेशः—सर्वो ग्राम आगत* इति। सभूमिकः शालासमुदायो ग्रामः। स्थानिषु मनुष्येष्वागतेषु वक्तारो भवन्ति—सर्वो ग्राम आगत इति। एवं *सर्वो देश आगत* इति। *स्थानभूतं च कौकृत्यं विप्रतिसारस्येति*। विप्रतिसारालम्बनत्वात्। तस्माद्युक्तस्तथा निर्देशः। *फले वा हेतूपचार* इति। हेतुः कौकृत्यम्, फलं विप्रतिसारः, तस्मिन् फले हेतुरुपचर्यते, हेतुवाचकेन शब्देन फलमुच्यत इत्यर्थः। *यथा षडिमानि स्पर्शायतनानि पौराणं कर्मेति*। पूर्वजन्मकृतस्य पौराणस्य कर्मणश्चक्षुरादीनि षट् स्पर्शायतनानि फलानि, तेषु यथा कर्मोपचर्यते, तद्वत्।

यत् तर्ह्यकृतालम्बनं तत् कथं कौकृत्यमिति। यदकृतं तन्न कृतमिति मत्वा चोदयति—*अकृतेऽपि कृताख्या भवतीति*। अकृतेऽप्यर्थे कृतशब्दप्रयोगो भवति। कथम्? इत्याह—*न साधु मया कृतं यत्तन्न कृतमिति*। कृतमिव तदिति कृत्वा। *यत्कुशलमकृत्वा तप्यत* इति। यत् कुशलं दानादिकमकृत्वा तप्यते पश्चात्तापी भवति तत् कुशलम्। *अकुशलं च कृत्वा*। किम्? तप्यत इत्यधिकृतम्। यच्चा-

---

१. शून्यतालम्बनं०—का०। २. यथोक्तम्—का०। ३. यन्न—का०।

विपर्ययादकुशलं कौकृत्यम् । तदेतदुभयमप्युभयाधिष्ठानं भवति[1] ॥ २८ ॥

आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।

यदकुशलं चित्तमावेणिकं तत्र विंशतिश्चैत्ताः—दश महाभूमिकाः, षट् क्लेशमहाभूमिकाः, द्वावकुशलमहाभूमिकौ, वितर्कः, विचारश्च ।

आवेणिकं नाम चित्तं यत्राविद्यैव केवला, नान्यः क्लेशोऽस्ति रागादिः ।

दृष्टियुक्तेऽप्यकुशले विंशतिर्य एवावेणिके ।

ननु च दृष्ट्यधिकत्वादेकविंशतिर्भवन्ति ? न भवन्ति । यस्मान्महाभूमिक एव कश्चित् प्रज्ञाविशेषो दृष्टिरित्युच्यते । तत्राकुशलं दृष्टियुक्तम्, यत्र मिथ्यादृष्टिश्च[2] दृष्टिपरामर्शो वा शीलव्रतपरामर्शो वा ।

क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥ २९ ॥

यत्र पुनश्चतुर्भिः क्लेशैः सम्प्रयुक्तमकुशलं चित्तं रागेण वा प्रतिघेन वा मानेन वा विचिकित्सया वा, तत्रैकविंशतिर्भवन्ति—स च क्लेशः आवेणिकोक्ताश्च

कुशलं प्राणातिपातादिकं कृत्वा तप्यते तदपि कुशलम् । *विपर्ययादकुशलम्* । यदकुशलमकृत्वा तप्यते, कुशलं च कृत्वेति । यत्पापमकृत्वा पश्चात्तापी भवति—न साधु मया कृतं यत्तन्न कृतमिति, तदकुशलं कौकृत्यम् । यच्च कुशलं दानादिकं कृत्वा पश्चात्तापी भवति—न साधु मया कृतं यद्दानादिकं कृतमिति, तदप्यकुशलम् । *तदेतदुभयमप्युभयाधिष्ठानं* भवतीति । तदेतत् कौकृत्यमुभयमपि कुशलं चाकुशलं चोभयाधिष्ठानं भवति यथोक्तेन विधानेन ॥ २८ ॥

"*आवेणिके*" इति । रागादिपृथग्भूत इत्यर्थः ।

"*दृष्टियुक्ते च*" इति । च-शब्दोऽकुशल इत्यनुकर्षणार्थः । महाभूमिक एव कश्चित् प्रज्ञाविशेषो दृष्टिरिति । सन्तीरिका या प्रज्ञा, सा दृष्टिः । सा चेहाकुशला गृह्यते । तस्मादाह—*मिथ्यादृष्टिश्चेत्यादि* ।

"*कौकृत्येनैविंशतिः*" इति कौकृत्येन चेति लुप्तनिर्दिष्टश्चकारो द्रष्टव्यः ।

"*क्लेशैश्चतुर्भिः*" इत्यादिषु प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्वेदितव्या । न हि रागादयः परस्परेण सम्प्रयुज्यन्त इत्या*भिधर्मिकाः । स च क्लेश आवेणि*कोक्ताश्च विंशतिरिति । दश महाभूमिकाः षट् क्लेशमहाभूमिकाः, द्वावकुशलमहाभूमिकौ, वितर्को विचारश्चेति विंशतिः । स च क्लेशो रागः प्रतिघो मानो

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

२. मिथ्यादृष्टिर्वा—का० ।

विंशतिः । क्रोधादिभिरप्युपक्लेशैर्यथोक्तैः सम्प्रयुक्ते चित्ते एते च विंशतिः स चोपक्लेश इत्येकविंशतिर्भवन्ति । कौकृत्येनाप्येकविंशतिः । तदेव कौकृत्यमेकविंशतितमं भवति । समासत आवेणिके चेतस्यकुशले दृष्टिसम्प्रयुक्ते[1] च विंशतिः । अन्यक्लेशोपक्लेशसम्प्रयुक्ते त्वेकविंशतिः ॥ २९ ॥

निवृतेऽष्टादश

सत्कायान्तग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तं चित्तं कामधातौ निवृताव्याकृतम् । तत्राष्टादश चैत्ताः—दश महाभूमिकाः, षट् क्लेशमहाभूमिकाः, वितर्कविचारौ च । दृष्टिः पूर्ववदेव नाधिका भवति ।

अन्यत्र द्वादशाव्याकृते मताः ।

निवृतादन्यदव्याकृतमनिवृताव्याकृतम् । तत्र द्वादश चैत्ता इष्टाः—दश महाभूमिकाः, वितर्कविचारौ च । बहिर्देशका अव्याकृतमपि कौकृत्यमिच्छन्ति । तेषां तत्सम्प्रयुक्ते चेतसि त्रयोदश भवन्ति ।

मिद्धं सर्वाविरोधित्वाद् यत्र स्यादधिकं हि तत् ॥ ३० ॥

विचिकित्सा चेत्येकविंशतिः । *एकविंशतिर्भवन्त्येवेति* क्रियावधारणमत्रगन्तव्यम् । *क्रोधादिभिरपीति* ।

"क्रोधोपनाह-शाठ्येर्ष्या-प्रदास-म्रक्ष-मत्सराः ।
मायामदविहिंसाश्च" (अभि० को० २.२७) ॥

इत्येभिरपि *सम्प्रयुक्ते चित्ते एकविंशतिरेव* चैतसिकाः । ते चावेणिकोक्ताः पूर्ववत् । *स चोपक्लेशः* क्रोधो वा यावद्विहिंसा वेति । *कौकृत्येन च सम्प्रयुक्ते* । ते च पूर्वोक्तास्तच्च कौकृत्यमित्येक*विंशतिः* । कौकृत्यमपि ह्युपक्लेशः स्वतन्त्रमिष्यते । *समासत आवेणिक* इति । विस्तरः—अविद्यामात्रसम्प्रयुक्ते चेतस्यकुशले दृष्टिसम्प्रयुक्ते चाकुशले विंशतिः । *अन्यक्लेशोपक्लेशसम्प्रयुक्ते त्वकुशल एवैकविंशतिः* ॥ २९ ॥

*निवृताव्याकृत*मिति । क्लेशाच्छादितं कुशलाकुशलत्वेनाव्याकृतं यत् तन्निवृताव्याकृतम् । अनाच्छादितं त्वनिवृत्ताव्याकृतम् विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकस्वभावम् । *बहिर्देशका अव्याकृतमपि कौकृत्यमिच्छन्तीति* । काश्मीरमण्डलाद् ये बहिर्देशस्थितास्ते बहिर्देशकाः । *त्रयोदशेति* । क्वचिदनिवृताव्याकृते कौकृत्यं त्रयोदशमधिकं प्रक्षिप्य । मिद्धं प्रचलायमानावस्थायां

---

१. दृष्टियुक्ते—का० ।

सर्वै रेभिर्यथोक्तैश्चैतैर्मिद्धमविरुद्धम्; कुशलाकुशलाव्याकृतत्वात् । अतो यत्र तत् स्यात् तत्राधिकं तद् वेदितव्यम्—यत्र द्वाविंशतिस्तत्र त्रयोविंशतिः, यत्र त्रयोविंशतिस्तत्र चतुर्विंशतिरित्येवमादि ॥ ३० ॥

य एव कामधातौ चैत्तानां नियम उक्तः,

कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्ये ध्याने न सन्त्यतः ।

अतो यथोक्तात् **कौकृत्यं मिद्धं च** सर्वथा नास्ति **प्रथमे ध्याने** यत् किञ्चिदकुशलम् । प्रतिघः शाठ्यमदमायावर्ज्याश्च क्रोधादय आह्रीक्यानपत्राप्ये च । अन्यत् सर्वं तथैव ।

य एव प्रथमे ध्याने न सन्ति, त एव—

ध्यानान्तरे वितर्कश्च

नास्ति । शेषं तथैव ।

विचारश्चाप्यतः परम् ॥ ३१ ॥

स्वप्नदर्शनावस्थायां वा *कुशलाकुशलाव्याकृतत्वादिति* । शास्त्रे वचनात् । कथं मिद्धं कुशलं वक्तव्यम्, अकुशलं वक्तव्यम्, अव्याकृतं वक्तव्यमिति ? *यत्र द्वाविंशतिस्तत्र त्रयोविंशतिरिति* । विस्तरः—यत्र द्वाविंशतिश्चैतसिका इत्युक्तम्, तत्र तन्मिद्धं त्रयोविंशम् । त्रयोविंशतेः पूरणमित्यर्थः । *यत्र त्रयोविंशतिः* कौकृत्यमधिकं क्वचिदिति । तत्र तन्मिद्धं चतुर्विंशम् । एवं यावत्—

"*अन्यत्र द्वादशाव्याकृते: मता:*" । मिद्धं त्रयोदशं वक्तव्यम् । बहिर्देशकमतेन तु कौकृत्याधिके चतुर्दशं मिद्धं भवतीति योज्यम् ॥ ३० ॥

अतो यथोक्तादिति । अतो यथावर्णिताच्चैत्तसहोत्पादनियमात् । *कौकृत्यं मिद्धं च सर्वथा नास्तीति* । न कुशलं नाप्यव्याकृतम्, कुत एवाकुशलमिति सर्वथा सिद्धं कौकृत्यं च नास्ति । *शाठ्यमदमायावर्ज्या* इति । "माया शाठ्यं च कामाद्यध्यानयोर्ब्रह्मवञ्चनात् । स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये" (अभि०को० ५.५३) इति वचनात् । एतानि वर्ज्यन्ते; तेषां तत्र सद्भावात् । *अन्यत् सर्वं तथैवेति* । कुशले चित्ते पूर्ववद् द्वाविंशतिः । आवेणिके दृष्टियुक्ते च निवृताव्याकृतेऽष्टादश, कामधातुवत् । रागमानविचिकित्सान्यक्लेशसम्प्रयुक्ते मायाशाठ्यमदोपक्लेश-सम्प्रयुक्ते च एकान्नविंशतिः । ते च स च क्लेश उपक्लेशो वा तत्रैकान्नविंशो भवति । अनिवृत्ताव्याकृते विपाकजैर्यापथिकनैर्माणिके पूर्ववद् द्वादश ।

"*ध्यानान्तरे वितर्कश्च*" इति । कौकृत्यमिद्धाकुशलानि चेति चशब्दः ।

ध्यानान्तरात् परेण द्वितीयादिषु ध्यानेष्वारूप्येषु च यथाप्रतिषिद्धं नास्ति **विचारश्च** । माया शाठ्यं चेत्यपिशब्दात् । शेषं तथैव ।

ब्रह्मणो हि यावच्छाठ्यं पठ्यते पर्षत्सम्बन्धात्[1], नोर्ध्वम् । स हि स्वस्यां पर्षदि निषण्णः[2] **अश्वजिता** भिक्षुणा प्रश्नं पृष्टः—"कुत्रेमानि ब्रह्मन् चत्वारि महाभूतान्यपरिशेषं निरुध्यन्ते" (   ) इति ? अप्रजानन् क्षेपमकार्षीत्—"अहमस्मिन् ब्रह्मा ईश्वरः कर्ता निर्माता स्रष्टा सृजः पितृभूतो भावानाम्[3]" इति ॥ ३१ ॥

उक्तमेतद् यस्यां भूमौ यत्र चित्ते यावन्तश्चैत्ताः ॥

किम् ? न सन्तीत्यधिकृतम् । *शेषं तथैव* । वितर्कन्यूनं *यथा प्रतिषिद्धं नास्तीति* । कौकृत्यमिद्धाकुशलवितर्का न सन्तीत्यर्थः । *विचारश्च मायाशाठ्यं चेत्यपिशब्दा* दिति । 'विचारश्च' इति एतावति वक्तव्ये "*विचारश्चापि*" इति अपिशब्दाधिक्यादर्थाधिक्यमिति माया शाठ्यमपि तत्र नास्तीत्ययमपरार्थो लभ्यते । मदस्तु नापास्यते; "*स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये*" (अभि० को० ५.५३) इति वचनसामर्थ्यात् । *शेषं तथैवेति* । कुशले वितर्कविचारनिर्मुक्ता विंशतिः । आवेणिके दृष्टियुक्ते षोडश । रागादिक्लेशसम्प्रयुक्ते मदोपक्लेशसम्प्रयुक्ते च सप्तदश । दश महाभूमिकाः षट् क्लेशमहाभूमिकाः । स च क्लेशः स वोपक्लेशः । अनिवृताव्याकृते दश महाभूमिका य एवेति गमनीयम् ।

ब्रह्मणो हि यावच्छाठ्यमिति । विस्तरः—तत्र शाठ्यपूर्वकत्वान्मायापि गृहीता भवति । *पर्षत्सम्बन्धान्नोर्ध्वमिति* । येषां पर्षदस्ति तेषां पर्षद्ग्रहणार्थं मायाशाठ्यं प्रवर्त्तते । अष्टौ पर्षदः पठ्यन्ते—क्षत्रियपर्षद्, ब्राह्मणपर्षद्, गृहपतिपर्षद्, श्रमणपर्षत्, चातुर्महाराजिकपर्षत्, त्रयस्त्रिंशत्पर्षत्, मारपर्षद्, ब्रह्मपर्षत् । तासामन्यतमापि ऊर्ध्वमतो नास्तीति मायाशाठ्याभावः । ब्रह्मणस्तु पर्षदस्ति । तस्मादाह—*स हि स्वस्यां पर्षदि* निषण्णो*ऽश्वजिता भिक्षुणा* ब्रह्मलोकगतेन *प्रश्नं पृष्टः—कुत्रेमानि चत्वारि महाभूतान्यपरिशेषं निरुध्यन्त* इति । *अप्रजा*नन्नारूप्यधातौ चत्वारि महाभूतान्यशेषं निरुध्यन्त इत्यनवबुध्यमानः *क्षेपं* कथाप्रकरणम*कार्षीत्—अहमस्मि ब्रह्मे*ति विस्तरः । ब्रह्मेत्युक्त्वा महाब्रह्मेति वचनं ब्रह्मान्तरेभ्यः आत्मनो विशिष्टत्वप्रदर्शनार्थम् । *ईश्वरः* ईशनशीलः *कर्ता निर्माता स्रष्टा सृज* इति पर्यायाः, उत्तरोत्तरव्याख्यायोगो वा । पितेव *पितृभूतः* । केषाम् ? *भावानाम्* ॥ ३१ ॥

उक्तमेतदिति । विस्तरः—*या भूमिर्यच्चित्तं यावन्तश्च चैत्ताः*, सा भूमिस्तच्चित्तं तावन्तश्च चैत्ता इत्युक्तमेतत् ।

---

१. सम्बन्धत्वात्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति । ३. भूतानाम्—का० ।

इदानीं केषाञ्चिदेव चैत्तानां तन्त्रविहितं[1] नानाकारणं वक्ष्यते ।

आह्रीक्यस्यानपत्राप्यस्य च किं नानाकारणम् ?

अह्रीरगुरुता

गुणेषु गुणवत्सु चागौरवता अप्रतीशता अभयवशवर्तिता[2] आह्रीक्यं गौरवप्रतिद्वन्द्वो धर्मः ॥

अवद्ये भयादर्शित्वमत्रपा ।

अवद्यं नाम यद् गर्हितं[3] सद्भिः । तत्राभयदर्शिता अनपत्राप्यम् । भयमत्रानिष्टं फलम्—भीयतेऽस्मादिति ।

कथमिदं विज्ञातव्यम्—अभयस्य दर्शनमभयदर्शिता, आहोस्वित् भयस्यादर्शनम् ? किं चातः ? अभयस्य दर्शनं चेत्, प्रज्ञा विज्ञास्यते; भयस्यादर्शनं

तन्त्रविहितमिति । शास्त्रे विहितम् । स एव चात्रार्थः ।

गुणेषु गुणवत्सु चेति । तत्र विहितमिति केचित् पठन्ति । स्वपरसान्तानिकेषु मैत्रीकरुणादिषु । गुणेषु गुणवत्सु च पुद्गलेष्वाचारगोचरगौरवादिसम्पन्नेषु । यद्योगाद् गौरवं न करोत्यसौ *अगौरवता* । नास्ति गौरवमस्येत्यगौरवः, तद्भावोऽगौरवता, चैतसिकविशेषः । कोऽसौ ? इति पर्यायावाहुः । *अप्रतीशता अभयवशवर्तितेति* । शिष्यं प्रति इष्ट इति प्रतीशी गुरुस्थानीयः, नास्ति प्रतीशोऽस्येत्यप्रतीशः, तद्भावोऽप्रतीशता । भावाभिधानेन चैत्तो गृह्यते । भयं नाम मानसश्चैत्तो धर्मः। भयेन वशे वर्तितुं शीलमस्येति भयवशवर्त्ती, न भयवशवर्त्ती अभयवशवर्त्ती, तद्भावोऽभयवशवर्तिता । तदेव चाह्रीक्यम् । नास्ति ह्रीरस्येत्यह्रीकः, तद्भाव आह्रीक्यम् । स च *गौरवप्रतिद्वन्द्वो धर्मः*, न तदभावमात्रम् ।

"अवद्ये भयादर्शित्वमत्रपा" इति । अवाच्यम् = अवद्यम् । अतश्चाह—*अवद्यं नाम यद्गर्हितं सद्भिरिति* । *तत्राभयदर्शिता अनपत्राप्यमिति* । अवद्येऽनिष्टफलादर्शितेत्यर्थः । *भीयतेऽस्मादिति* । अत्र भयशब्दोऽपादानसाधनः, तस्माद्भयशब्देन *अनिष्टं फलमुच्यते* । *अभयस्य दर्शनमभयदर्शितेति* । विस्तरः—यदि तावदेवं क्रियेत—न भयमभयम्, अभयं द्रष्टुं शीलमस्येत्यभयदर्शी, तद्भावोऽभयदर्शितेति ? *प्रज्ञा विज्ञास्यते* । प्रज्ञया ह्यभयं पश्यति । अथ पुनरेवं क्रियेत—भयं द्रष्टुं शीलमस्येति भयदर्शी, न भयदर्शी अभयदर्शी, तद्भावोऽभयदर्शितेति ?

---

१. तत्रविहितं—स्फुटार्थापुस्तके मुद्रितः पाठः । तन्त्रे विहितम—इत्युचितः पाठः ।

२. अभयमवश०—का० ।　　३. विगर्हितं—का० ।

चेद्, अविद्या विज्ञास्यते ? नैव हि दर्शनं दर्शिता, नाप्यदर्शनमदर्शिता, किं तर्हि ? यस्तयोर्निमित्तमुपक्लेशः। तच्चानपत्राप्यमिति।

अन्ये पुनराहुः—आत्मापेक्षया दोषैरलज्जनमाह्रीक्यम्, परापेक्षयाऽनपत्राप्यमिति।

एवमपि द्वे अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यतः ? न खलूच्यते—'युगपदात्मानं परं चापेक्षते' इति, अपि त्वस्त्यसौ कदाचिदलज्जा या आत्मानमपेक्षमाणस्यापि प्रवर्तते सा आह्रीक्यम्। अस्ति या परमपेक्षमाणस्य प्रवर्त्तते साऽनपत्राप्यम्। विपर्ययेण ह्रीरपत्राप्यं च वेदितव्यम्। प्रथमेन तावत् कल्पेन सगौरवता सप्रतीशता न भयवशवर्तिता ह्रीः। अवद्येष्वभयदर्शिता अपत्राप्यम्। द्वितीयेन कल्पेनात्मपरापेक्षाभ्यां लज्जने॥

अविद्या विज्ञास्यते। तथा ह्यविद्यायोगाद् भयं न पश्यति। *नैव हि दर्शनं दर्शितेति*। विस्तरः—न प्रज्ञा नाप्यविद्या, किं तर्हि ? *तयोः* प्रज्ञाविद्ययोर्यो *निमित्तमुपक्लेशस्तद*भयदर्शनम्। *तच्चानपत्राप्यमिति*। अपत्रपतेऽनेनेत्यपत्राप्यम्। "कृत्यल्युटो बहुलम्" (पा० सू० ३.३.११३) इति करणे ण्यत्प्रत्ययः। न अपत्राप्यमनपत्राप्यमिति।

"ह्री लज्जायाम्" (मा० धा० ३.३) "त्रपूष् लज्जायाम्" (मा० धा० १.२५५) इत्येकार्थयोरनयोर्धात्वोः कथमर्थान्तरे वाचकत्वम् ? इत्यपरितुष्यन्तोऽन्ये पुनराहुः—*आत्मापेक्षयेति* विस्तरः।

एवमपि द्वे अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यत इति। अस्मिन्नपि पक्षे युगपदपेक्षाद्वयासम्भव इति पश्यंश्चोदक आह—*एवमपी*ति। अपिशब्देनायमपि पक्षो दुष्यतीत्यभिप्रायः। आह्रीक्यमनपत्राप्यं चैकस्मिंश्चित्ते कथं भवत इति मत्वा चोदयति—*अपेक्षे युगपत् कथं सेत्स्यत* इति। *न खलूच्यते युगपदात्मानं परं चापेक्षत* इति। विस्तरः—पर्यायेण वृत्तिमनयोर्दर्शयति। कस्यचिद्धि दोषैरात्मानमपेक्षमाणस्यापि न प्रवर्त्तते लज्जा, कस्यचित् *परमपेक्षमाणस्ये*ति। *विपर्ययेण ह्रीरपत्राप्यं* चेति विस्तरः। प्रथमेन तावत् कल्पेन—"अह्रीरगुरुतावद्ये भयादर्शित्वमत्रपा" इत्यनेन। *सगौरवतेति* विस्तरेण। *अभयदर्शिता अपत्राप्यमिति*। भयदर्शितानिमित्तमपत्राप्यमित्यर्थः। *द्वितीयेन कल्पेन आत्मापेक्षया* दोषैरलज्जनमाह्रीक्यं *परापेक्षयानपत्राप्यमित्यनेन* आत्मापेक्षया दोषैर्लज्जनं ह्रीः, परापेक्षयानपत्राप्यमिति। एवमपि द्वे अपेक्षे इति विस्तरेण चोद्यपरिहारौ वक्तव्यौ।

प्रेम्णो गौरवस्य च किं नानाकारणम् ?

प्रेम श्रद्धा

द्विविधं हि **प्रेम**—क्लिष्टम्, अक्लिष्टं च । तत्र क्लिष्टं तृष्णा, यथा—पुत्रदारादिषु । अक्लिष्टं श्रद्धा—शास्तृगुरुगुणान्वितेषु । स्याच्छ्रद्धा न प्रेम—दुःखसमुदयालम्बना श्रद्धा । स्यात् प्रेम न श्रद्धा—क्लिष्टं प्रेम । उभयम्—निरोधमार्गालम्बना श्रद्धा । नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वा ।

पुद्गलेषु तु प्रेम न गौरवम्—पुत्रदारसार्धविहार्यन्तेवासिषु । गौरवं न प्रेम—अन्यगुरुषु । उभयम्—स्वगुरुषु । नोभयम्—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

श्रद्धा हि नाम गुणसम्भावना । तत्पूर्विका च प्रियता प्रेम । तस्मान्न सैव प्रेमेत्यपरे ।

गुरुत्वं ह्रीः

गौरवं हि नाम सप्रतीशता । तत्पूर्विका च लज्जा **ह्रीः** । अतो न गौरवमेव ह्रीरित्यपरे ।

प्रेमगौरवयोरेकत्वं मन्यन्ते केचित् । तस्मादनयोर्नानाकरणप्रदर्शनार्थमाह—"*प्रेम श्रद्धा*" इति । प्रेमैव श्रद्धा, न गौरवम् । न तु श्रद्धैव प्रेम । तेनाह—*द्विविधं हि प्रेम क्लिष्टमक्लिष्टं* चेत्यादि । *स्याच्छ्रद्धा न प्रेमे*ति चतुष्कोटिकः । दुःखसमुदयसत्ययोः श्रद्धैवाभिसम्प्रत्ययरूपा, न प्रेम; अस्पृहणीयत्वात् । *स्यात् प्रेम न श्रद्धे*ति । प्रियतारूपा तृष्णा नाभिसम्प्रत्ययरूपेति श्रद्धा न भवति । *उभयं श्रद्धा च प्रेम च* । भिसम्प्रत्ययरूपत्वात् स्पृहणीयत्वाच्च निरोधमार्गसत्ययोस्तदुभयात्मकं भवतीत्यर्थः । *नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वेति* । अन्ये चैतसिका वेदनादयो विप्रयुक्तादयश्च । एवं धर्मालम्बनस्य प्रेम्णः श्रद्धायाश्च चतुष्कोटिकं कृत्वा, पुद्गलालम्बनस्य चतुष्कोटिकं करोति—*पुद्गलेष्विति* विस्तरः । तत्र सार्धं विहरन्तीति *सार्धविहारिणः* शिष्याः । ये प्रव्रजिता गुरोरन्तेवसन्तीत्यन्तेवासिनो निश्रयाध्ययनसम्बन्धिनः । तेषु पुत्रादिषु *प्रेम न गौरवं* क्लिष्टमक्लिष्टं चेति सम्भवतः । *गौरवं न प्रेम* । "गुरुत्वं ह्रीः" इति वक्ष्यमाणलक्षणं गौरवं न प्रेम; गौरवस्थानत्वात् । *उभयम्*, प्रेम गौरवं च । तदुभयात्मकं भवतीत्यर्थः । *नोभयमेतानाकारान् स्थापयित्वा* । योऽन्यो जनोऽसम्बद्धो निर्गुणः, तत्र न प्रेम न गौरवमिति । *तत्पूर्विका च प्रियता प्रेमे*ति । गुणसम्भावनापूर्विका प्रियता तच्च प्रेम । *तस्मान्न सैव* श्रद्धा प्रेमेत्याचार्यः ।

"*गुरुत्वं ह्रीः*" इति । यथोक्ता ह्रीः सगौरवता सप्रतीशता सभयवश-

ते पुनः कामरूपयोः ॥ ३२ ॥

आरूप्यधातौ प्रेमगौरवे न स्तः। ननु च श्रद्धा ह्रीश्च कुशलमहाभूमिकत्वात् तत्रापि विद्येते। द्विविधा हि श्रद्धा—धर्मेषु पुद्गलेषु च। एवं सप्रतीशताऽपि। तत्र ये पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियौ ते तत्र न स्तः। ते चेह प्रेमगौरवे अभिप्रेते ॥ ३२ ॥

वितर्कविचारयोः किं नानाकारणम्?

वितर्कचारावौदार्यसूक्ष्मते

कस्य? चेतस इति पश्चाद् वक्ष्यति। चित्तौदारिकता **वितर्कः**। चित्तसूक्ष्मता **विचारः**।

कथं पुनः अनयोरेकत्र चित्ते योगः?

केचिदाहुः—यथाऽप्सु निष्ठ्यूतं सर्पिः सूर्यरश्मिभिरुपरिष्टात् स्पृष्टं नातिश्यायते नातिविलीयते, एवं वितर्कविचारयोगाच्चित्तं नातिसूक्ष्मं भवति नात्यौदारिकमिति, उभयोरपि तत्रास्ति व्यापारः।

एवं तर्हि निमित्तभूतौ वितर्कविचारावौदारिकसूक्ष्मतयोः प्राप्नुतः, यथा पयश्चातपश्च सर्पिषः श्यानत्वविलीनत्वयोर्न तु पुनस्तत्स्वभावौ। आपेक्षिकी चौदा-

---

वर्त्तितेत्युक्ता। या ह्रीस्तद् गौरवम्। तदेवं प्रेम श्रद्धालक्षणं भवति। ह्रीलक्षणं तु गौरवमित्युक्तं तयोर्नानाकरणम्। *एवं सप्रतीशतापी*ति। एवं ह्रीरपि।

धर्मेषु च पुद्गलेषु च। ये पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियौ ते तत्र न स्त इति। पुद्गलालम्बने श्रद्धाह्रियावधिक्रियेते ययोरेवयं मन्यन्ते। ते आरूप्यधातौ न स्तः। कामरूप्यधात्वोरेव भवत इत्युक्तम् ॥ ३२ ॥

कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते योग इति। न हि तदेव चित्तं तद्योगादौदारिकं च सूक्ष्मं च युज्यते; विप्रतिषेधात्। *निष्ठ्यूतमि*ति निःपूर्वस्य ष्ठीवतेर्निष्ठायामेतद् रूपम्–निष्ठ्यूतम्, निरस्तमित्यर्थः। *नातिश्यायते* नातिघनीभवति। *नातिविलीयते* नातिद्रवीभवति। *नातिसूक्ष्मं भवति नात्यौदारिक*मिति। मध्यमावस्थमित्यर्थः। *एवं तर्हि निमित्तभूतावि*ति विस्तरः। यथोदकातपौ सर्पिषः श्यानत्वविलीनत्वयोर्निमित्तभूतौ, *न तु पुनस्तत्स्वभावौ* श्यानत्वविलीनत्वस्वभावौ। एवं वितर्कविचारौ चित्तस्यौदारिकतासूक्ष्मतयोर्निमित्तभूतौ, न तु पुनरौदारिकसूक्ष्मतास्वभावाविति। अत एवं वक्तव्यम्—चित्तौदारिकताहेतुर्वितर्कः, चित्तसूक्ष्मता-

रिकसूक्ष्मता भूमिप्रकारभेदादित्याभवाग्राद् वितर्कविचारौ स्याताम् । न चौदारिक-सूक्ष्मतया जातिभेदो युक्तः ।

अन्ये पुनराहुः—वाक्संस्कारा वितर्कविचाराः सूत्र उक्ताः—"वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते, नावितर्क्य नाविचार्य" ( ) इति । तत्र ये औदारिकास्ते वितर्काः, ये सूक्ष्मास्ते विचाराः । यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारिकः, अन्यः सूक्ष्मः—कोऽत्र विरोध इति ? न स्याद्विरोधो यदि जातिभेदः

हेतुर्विचार इति । ब्रूयास्त्वमभ्युपगमाददोष एष इति ? तत इदं दोषान्तरमाह—*आपेक्षिकी चौदारिकसूक्ष्मतेति* विस्तरः । *भूमिप्रकारभेदात्* । भूमिभेदात्, प्रकारभेदाच्च । भूमिभेदात्तावत् प्रथमध्यानमपेक्ष्य कामधातुरौदारिकः; महाभिसंस्कारतरत्वात् । कामधातुमपेक्ष्य प्रथमं ध्यानं सूक्ष्ममल्पाभिसंस्कारतरत्वात् प्रशान्तमिति । तदेव पुनर्द्वितीयं ध्यानमपेक्ष्यौदारिकम् । एवं *यावद्भवाग्रं* सूक्ष्मम् । प्रकारभेदादपि तस्यामेव भूमावापेक्षिक्यावौदारिकसूक्ष्मते । तद्यथा य एव ते त्रयः क्लेशानां मूलप्रकारा मृदुमध्यादिमात्रा गुणानां च, कामधातौ यावद्भवाग्रे तेषामधिमात्रः क्लेश औदारिकः मृदु सूक्ष्मः क्लेशविपर्ययेण गुणानामिति । एवं भूमिप्रकारभेदेनापेक्षिक्यावौदारिकसूक्ष्मते इति *आभवाग्रादौदारिकसूक्ष्मते स्याताम्* । अनिष्टं चैतत्, वितर्कविचारयोः कामधातुप्रथमभूमिकत्वादिति । *न चौदारिकसूक्ष्मतया जातिभेदो युक्त* इति । वितर्कविचारयोर्जातिभेद इष्यते—अन्यो वितर्कः, अन्यो विचार इति । न चौदारिकत्वेन सूक्ष्मत्वेन च वितर्कविचारयोर्यथाक्रमं स्वभावभेदो युक्तः । किं कारणम् ? जातिभिन्नयोर्हि वेदनासंज्ञयोरौदारिकसूक्ष्मता भवति । न च पुनरौदारिकसूक्ष्मतयैव तयोः स्वभावभेदः, किं तर्हि ? अनुभवलक्षणतया निमित्तोद्ग्रहणलक्षणतया च तयोः स्वभावभेदः, तस्मादप्यनयोर्नास्ति लक्षणम् ।

अन्ये पुनराहुरिति । सौत्रान्तिकाः । *वाक्संस्कारा* इति । वाक्समुत्थापका इत्यर्थः । *वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते नावितर्क्य नाविचार्येति* । वितर्कविचारैरेवं चैवं च भाषिष्य इति । *तत्र ये औदारिकास्ते वितर्का* वाक्संस्काराः । कर्मणा स्वभावो द्योतितो न शक्यमन्यथा स्वलक्षणं प्रदर्शयितुमिति । *एवं सूक्ष्मास्ते विचाराः* । एतस्यां कल्पनायां समुदायरूपा वितर्कविचाराः पर्यायभाविनश्च भवन्ति; चित्तचैत्यकलापस्य वाक्समुत्थापकत्वात् । कथं पुनरनयोरेकत्र चित्ते योग इत्युक्तम् ? अतो वैभाषिक आह—*यदि चैकत्र चित्तेऽन्यो धर्म औदारिक* इति । विस्तरः—एकत्र चित्ते वितर्क औदारिकस्वभावोऽन्यो धर्मः, विचारस्तु सूक्ष्मस्वभावोऽपरः, तौ च यथाक्रमं चित्तौदारिकतासूक्ष्मताहेतुत्वाच्चित्तौदारिकता-

स्याद्, वेदनासंज्ञावत् । एकस्यां तु जातो मृद्वधिमात्रता युगपन्न सम्भवति । जातिभेदोऽप्यस्ति । स तर्हि वक्तव्यः ? दुर्वचो ह्यसौ—अतो मृद्वधिमात्रतया व्यज्यते । नैवं व्यक्तो भवति; प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात् ।

नैव हि वितर्कविचारावेकत्र चित्ते भवत इत्यपरे ।

सूक्ष्मतेत्युच्यते । अथ वा चित्तस्यौदारिकश्चित्तौदारिकः, चित्तौदारिकभावश्चित्तौदारिकता । एवं चित्तसूक्ष्मतापि वक्तव्येति *कोऽत्र विरोधः । न स्याद्विरोधो यदि* वितर्कविचारयो*र्जातिभेदः स्याद् वेदनासंज्ञावत्* । वेदना ह्यौदारिकी, संज्ञा सूक्ष्मा, तयोस्तु जातिभेदोऽस्तीति औदारिकसूक्ष्मतायामप्येकत्र चित्ते न विरोधः । *एकस्यां तु जाता*वनवधृतलक्षणायामैक्येन च कैश्चिद् गृहीतायां मृद्वधिमात्रता औदारिकसूक्ष्मतालक्षणा *युगपन्न सम्भवती*ति । अर्थादयुगपत् सम्भवतीत्युक्तम् । तथा हि वेदना अन्यो वा धर्मः पर्यायेण मृदुतामधिमात्रतां च भजते । *नैवं व्यक्तो भवति* । किम् ? जातिभेदः, कस्मात् ? *प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वात्* । वेदना ह्यौदारिकी भवति सूक्ष्मा वा; अपेक्षाभेदात् । कथमिति ? वेदना संज्ञामपेक्ष्यौदारिकी, रूपमपेक्ष्य सूक्ष्मा; तथा संज्ञा संस्कारानपेक्ष्यौदारिकी, वेदनामपेक्ष्य सूक्ष्मा वितर्कविचारवदेव वा । भवतोऽपि हि कामावचरौ वितर्कविचारावौदारिकौ प्रथमध्यानभूमिकौ सूक्ष्मौ, ध्यानान्तरे च विचारः सूक्ष्मतर इति । तदेवं *प्रत्येकं जातीनां मृद्वधिमात्रत्वा*न्नैवं व्यक्तो भवति । न मृद्वधिमात्रतया जातिभेदो व्यक्तो भवतीत्यर्थः ।

अत्र *सङ्घभद्र आचार्य* आह—एकत्र च चित्ते औदारिकसूक्ष्मते भवतः । न च विरोधः; प्रभावकालान्यत्वात् । यदा हि चित्तचैत्तकलापे वितर्क उद्भूतवृत्तिर्भवति, तदा चित्तमौदारिकं भवति । यदा विचारस्तदा सूक्ष्मम्, रागमोहचरितव्यपदेशवत् । रागमोहयौगपद्येऽपि हि तयोरन्यतरोद्भूतवृत्तियोगाद् रागचरितो मोहचरित इति वा व्यपदिश्यते । तद्वदिहापि द्रष्टव्यमिति ।

अत्र वयं ब्रूमः—भवति कस्मिंश्चित् कलापे कस्यचिद्धर्मस्योद्भूतवृत्तित्वम्, किं त्वनयोर्न लक्षणं विवेचितमिति न किञ्चिदेतत् । ननु च चित्तौदारिकतासूक्ष्मतालक्षणौ वितर्कविचारावुक्तौ ? सत्यमुक्तौ, प्रत्येकं तु जातीनामौदारिकसूक्ष्मते इति तावौदारिकसूक्ष्मतालक्षणौ भवितुमर्हतो यथोक्तमिति नैतदस्मानाराधयति ।

नैव हि वितर्कविचारावेकत्र चित्ते भवत इत्यपर इति । *आचार्यमतम्* । अस्मिन् मते यथोक्तदोषप्रसङ्गो न भवति । कस्त्वनयोः पर्यायवर्त्तिनोर्विशेषः ? अत्र पूर्वाचार्या आहुः—"वितर्कः कतमः ? चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा पर्येषको मनोजल्पोऽनभ्यूहाभ्यूहावस्थयोर्यथाक्रमम्, सा च चित्तस्यौदारिकता । विचारः

कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्गमुक्तम्[1]? भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तम्, न क्षणतः ॥

मानमदयोः किं नानाकारणम् ?

मान उन्नतिः ।

मदः स्वधर्मे रक्तस्य पर्यादानं तु चेतसः ॥ ३३ ॥

येन केनचित् परतो विशेषपरिकल्पेन चेतस उन्नतिः **मानः** ।

मदस्तु स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य यच्चेतसः पर्यादानम् । यथा मद्यज एवं रागजः । सम्प्रहर्षणविशेषो मद इत्यपरे ॥ ३३ ॥

उक्ताः सह चित्तेन चैत्ताः प्रकारेण ॥

कतमः ? चेतनां वा निश्रित्य प्रज्ञां वा प्रत्यवेक्षको मनोजल्पोऽनभ्यूहाभ्यूहावस्थयोर्यथाक्रमम्, सा च चित्तसूक्ष्मता" इति । अस्मिन् पक्षे वितर्कविचारावेकस्वभावौ समुदायरूपौ पर्यायवर्त्तिनौ पर्येषणप्रत्यवेक्षणाकारमात्रेण भिन्नाविष्येते । तत्रोदाहरणं केचिदाचक्षते—"तद्यथा बहुषु घटेष्ववस्थितेषु 'कोऽत्र दृढः, को जर्जरः' इति मुष्टिनाभिघ्नतो य ऊहः स वितर्कः, 'इयन्तो जर्जरा दृढा वा' इति यदन्ते ग्रहणं स विचारः" इति ।

*कथमिदानीं प्रथमं ध्यानं पञ्चाङ्ग*मिति विस्तरः । विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमं ध्यानमुपसम्पद्य विहरतीति सूत्रे पञ्चाङ्गमुक्तम्, तत् कथम् ? *भूमितस्तत् पञ्चाङ्गमुक्तं न क्षणत* इति । प्रथमध्यानभूमिः कदाचिद् वितर्केण व्यवकीर्णा, कदाचिद् विचारेण; तदेवं सन्तानमधिकृत्य पञ्चाङ्गमुक्तम्, न क्षणमधिकृत्येत्यदोषः ।

येन केनचित् परतो विशेषपरिकल्पेनेति भूतेनाभूतेन वा परत उत्कर्षपरिकल्पेन 'शूरोऽर्थवानस्मि शीलवान् बुद्धिसम्पन्नः' इति वा या चेतस उन्नतिः स मानो नाम चैतसिको धर्मः ।

"*पर्यादानं तु चेतसः*" इति । तु-शब्दो विशेषणार्थो भिन्नक्रमश्चावगन्तव्यः, अत एवाह—*मदस्तु स्वधर्मेष्वेव रक्तस्ये*ति । विस्तरः—*चेतसः पर्यादान*मिति । येन स्वधर्मेष्वेव रूपशौर्यादिषु रक्तं चेतः पर्यादीयते सन्निरुध्यते स रागनिष्यन्दो मदः । यः स्वधर्मेष्वेव रक्तस्य दर्पचेतसः पर्यादानात् कुशलधर्मक्रियाभ्यः प्रतिसंहारो मद इत्याचार्यसङ्घभद्रः । *सम्प्रहर्षविशेषो मद* इति । क्लिष्टसौमनस्यमभिप्रेतम् । तदेतन्नेच्छन्ति *वैभाषिकाः* । यस्मात् सौमनस्यमा द्वितीयाद् ध्यानात् । मदश्च त्रैधातुकः, "स्त्यानौद्धत्यमदा धातुत्रये" (अभि० को० ५.५३) इति वचनात् ॥ ३३ ॥

---

१. पञ्चाङ्गयुक्तम्—का० । एवमुपर्यपि ।

तेषां पुनरिमाः संज्ञाः परिभाष्यन्ते, **प्रवचन** एताभिः सद्व्यवहारात् ।

चित्तं मनोऽथ विज्ञानमेकार्थं

चिनोतीति चित्तम् । मनुत इति मनः । विजानातीति विज्ञानम् । चितं शुभाशुभैर्धातुभिरिति चित्तम् । तदेवाश्रयभूतं मनः । आश्रितभूतं विज्ञानमित्य**परे** ।

यथा चित्तं मनो विज्ञानमित्येकोऽर्थः, एवं

चित्तचैतसाः ।

साश्रयालम्बनाकाराः सम्प्रयुक्ताश्च

एकोऽर्थः । त एव हि चित्तचैत्ताः **साश्रया** उच्यन्ते; इन्द्रियाश्रितत्वात् । **सालम्बनाः**; विषयग्रहणात् । **साकाराः**; तस्यैवालम्बनस्य प्रकारेण[1]

---

*उक्ताः सह चित्तेन चैत्ताः प्रकारेणे*ति । चित्तं तावत् प्रकारेणोक्तम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिः" (अभि० को० १.१६) इत्येवमादिना स्वलक्षणस्कन्धधात्वायतनकुशलादिप्रभेदेन । चैत्ता अपि स्वलक्षणपरस्परविशेषेण चित्तसंख्यावधारणकामप्रथमध्यानादिभूमिप्रभेदेन ।

"*एकार्थम्*" इति । यच्चित्तं तदेव मनस्तदेव विज्ञानमिति एकोऽर्थोऽस्येत्येकार्थम् । निर्वचनभेदस्तूच्यते—*चिनोतीति चित्तमिति* । कुशलमकुशलं वा चिनोतीत्यर्थः । नैरुक्तेन विधिनैवं सिद्धम् । *मनुत इति मनः* "मन ज्ञाने" इत्यस्य औणादिकप्रत्ययात् तस्यैतद् रूपम्—मन इति । *विजानात्यालम्बनमिति विज्ञानम्*, कर्तरि ल्युट् । *चितं शुभाशुभर्धातुभिरिति चित्तम्* । वासनासन्निवेशयोगेन सौत्रान्तिकमतेन, योगाचारमतेन वा । *आश्रयभूतं मन आश्रितभूतं विज्ञानमिति* । आश्रयभावापेक्षं मनः; "षण्णामनन्तरातीतं विज्ञानं यद्धि तन्मनः" (अभि० को० १.७) इत्यर्थपरिग्रहात् । आश्रितभावापेक्षं विज्ञानम्; 'द्वयं प्रतीत्य विज्ञानस्योत्पत्तिः' इति वचनात् ।

"*चित्तचैतसाः साश्रयालम्बनाकाराः सम्प्रयुक्ताश्च*" इति । च-शब्द एकानुकर्षणार्थः । *त*[2] *एव हि चित्तचैत्ता* इत्यनेन शब्देनाभिहितास्त एव साश्रया इत्यनेनापि शब्देनाभिधीयन्ते । एवं सालम्बनाः साकाराः सम्प्रयुक्ताश्च । तत्र *साश्रया इन्द्रियाश्रितत्वात्* । षडायतनाश्रितत्वादित्यर्थः । *सालम्बना विषयग्रहणात्* । न हि विनालम्बनेन चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते । *साकाराः तस्यैवालम्बनस्य*

---

१. प्रकारशः—का० ।

२. य—मुद्रितः पाठः ।

आकरणात् । सम्प्रयुक्ताः; समं प्रयुक्तत्वात् ।

केन प्रकारेण समं प्रयुक्ताः ? इत्याह—

पञ्चधा ॥ ३४ ॥

पञ्चभिः समताप्रकारैः—आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिः। केयं समता ? यथैव ह्येकं चित्तम्, एवं चैत्ता अप्येकैका इति ॥ ३४ ॥

निर्दिष्टाश्चित्तचैत्ताः सविस्तरप्रभेदाः ॥

विप्रयुक्तास्तु संस्काराः प्राप्त्यप्राप्ती सभागता ।
आसंज्ञिकं समापत्ती जीवितं लक्षणानि च ॥ ३५ ॥

प्रकारेणाकारणात् । येन ते सालम्बनाः तस्यैवालम्बनस्य प्रकारेण ग्रहणात् । कथम् ? विज्ञानं हि नीलं पीतं वा वस्तु विजानाति। उपलभत इत्यर्थः । तदेव तथालम्बनं वस्तु वेदनानुभवति, संज्ञा परिच्छिनत्ति, चेतनाभिसंस्करोतीत्येवमादि। अथ वा—तस्यैवालम्बनस्य विज्ञानं सामान्यरूपेणोपलभ्यतारूपं गृह्णाति, विशेषरूपेण तु वेदनानुभवनीयतारूपं गृह्णाति, संज्ञा परिच्छेद्यतारूपं गृह्णातीत्येवमादि। *सम्प्रयुक्ताः समं प्रयुक्तत्वादि*ति । समा अविप्रयुक्ताश्चान्योन्यमिति सम्प्रयुक्ताः ।

*आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिरि*ति । येनाश्रयेण चित्तमुत्पद्यते, तेनैवाश्रयेण वेदनासंज्ञाचेतनादय उत्पद्यन्ते । तथा येनालम्बनेन चित्तम्, तेनैव वेदनादयः । येनाकारेण चित्तम्, तेनैव वेदनादयः । यदि हि नीलाकारं चित्तम्, नीलाकारा एव तत्सम्प्रयुक्ता वेदनादय उत्पद्यन्ते। यस्मिश्च काले चित्तम्, तस्मिन्नेव वेदनादयः । यथा च चित्तद्रव्यमेकमेवोत्पद्यते, न द्वे त्रीणि वा; तथा वेदनाद्रव्यमेकमेवोत्पद्यते, न द्वे त्रीणि वा । तथा संज्ञाद्रव्यम्, चेतनाद्रव्यमित्येवमादि। तेनेदमेवान्त्यं दुर्गममिति व्याचष्टे—*यथैवं ह्येकं चित्तम् एवं चैत्ता अपि एकैका* इति ॥ ३४ ॥

विप्रयुक्तान् वक्तुकाम *आचार्य* उपोद्घातं करोति। *निर्दिष्टाश्चित्तचैत्ताः सविस्तरप्रभेदाः*, विप्रयुक्तास्त्ववसरप्राप्ता इदानीमुच्यन्ते इत्यभिप्रायः । सविस्तरप्रभेदा इति। विस्तरश्च प्रभेदश्च विस्तरप्रभेदौ, सह विस्तरप्रभेदाभ्यां सविस्तरप्रभेदाः । अथ वा—विस्तरेण प्रभेदः विस्तरप्रभेदः, सह विस्तरप्रभेदेन सविस्तरप्रभेदाः। तत्र चित्तं तावत् सविस्तरप्रभेदं निर्दिष्टम्—"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिर्मनआयतनं च" (अभि० को० १.१६) इत्येवमादिना। चैत्ता अपि "वेदनानुभवः" (अभि० को० १.१४) इत्यारभ्य यावत् "पञ्चधा चैत्ताः" (अभि० को० २.२३) इति विस्तरेण ।

नामकायादयश्चेति

इमे संस्कारा न चित्तेन सम्प्रयुक्ताः, न च रूपस्वभावा इति चित्त-विप्रयुक्ता उच्यन्ते ।

तत्र तावत्—

प्राप्तिर्लाभः समन्वयः ।

द्विविधा हि प्राप्तिः—अप्राप्तविहीनस्य च प्रतिलम्भः[1], प्रतिलब्धेन च

"नामकायादयश्च" इति । चशब्द एवञ्जातीयकानुक्तविप्रयुक्तप्रदर्शनार्थः । सङ्घभेदप्रभृतयो हि द्रव्यतश्चित्तविप्रयुक्ता इष्यन्त इति । 'येऽप्येवञ्जातीयकाः' इति शास्त्रेऽप्युक्तत्वात् । *चित्तविप्रयुक्ता इति ।* चित्तग्रहणं चित्तसमानजातीय-प्रदर्शनार्थम् । चित्तमिव चित्तेन च विप्रयुक्ता इत्यर्थः । किं च तेषां चित्तेन समानजातीयत्वम् ? यदरूपिणोऽमी भवन्ति । रूपित्वादेव हि विप्रयुक्तत्वेऽपि रूपं न विप्रयुक्तत्वे नाम लभते । यद्वा अमीषां नामरूपमिति नामत्वम्, तत्तेषां चित्तेन समानजातीयत्वम । चैत्ता अपि चित्तेन तुल्यजातीयाः । ते तु चित्तेन सहालम्बने सम्प्रयुक्ताः । तद्विशेषणार्थं विप्रयुक्तग्रहणम् । असंस्कृतमपि तत्समान-जातीयमनालम्बनत्वेनेति तत्परिहारार्थं संस्कारग्रहणम् । अत एवाह—*इमे संस्कारा न चित्तेन सम्प्रयुक्ताः, न च रूपस्वभावा इति चित्तविप्रयुक्ता उच्यन्त* इति ।

तत्रेति वाक्योपन्यासे, निर्धारणे वा । *तावच्छब्दः* क्रमे ।

"प्राप्तिर्लाभः समन्वयः" इति । प्राप्तिरिति सामान्यसंज्ञा । लाभः, समन्वय इति विशेषसंज्ञा । लाभः, प्रतिलम्भ इत्येकार्थः । समन्वयः, समन्वागम इत्यनर्थान्तरम् । प्रतिलम्भ इत्युक्ते समन्वागमस्याग्रहणम्, समन्वागम इत्युक्ते प्रतिलम्भस्याग्रहणम्, प्राप्तिरित्युक्ते तूभयोद्ग्रहणम् । अत एवाह—*द्विविधा हि प्राप्तिः—अप्राप्तविहीनस्य च प्रतिलम्भः, प्रतिलब्धेन च समन्वागम* इति । अप्राप्तं च विहीनं चाप्राप्तविहीनम्, तस्याप्राप्तविहीनस्य प्रतिलम्भः । अप्राप्तस्य तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः । विहीनस्य तद्यथा—कामावचरस्य कामवैराग्येण त्यक्तस्य धातुप्रत्यागमनात् परिहाण्या वा पुनः प्रतिलम्भः । प्रतिलब्धेन च द्वितीयादिषु क्षणेषु समन्वागमः; तस्याः समनुवर्त्तनात् । यश्च प्रतिलम्भो यश्च समन्वागमः सा द्विधा प्राप्तिः—इति प्रतिलम्भे समन्वागमे च प्राप्तिशब्दो वर्त्तते । अभेद-विवक्षायां तु प्राप्तिः, प्रतिलम्भः, समन्वागम इत्येक एवार्थः । तथा हि प्रथमे क्षणे दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः प्राप्तिः प्रतिलम्भ इष्यते । सापि समन्वागम

---

१. लाभः—का० ।

समन्वागमः । विपर्ययादप्राप्तिरिति सिद्धम् ।

कस्य पुनरिमे प्राप्त्यप्राप्ती ?

प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानां

न परसन्तानपतितानाम् । नहि परकीयैः कश्चित् समन्वागतः । नाप्यसन्ततिपतितानाम् । न ह्यसत्त्वसंख्यातैः कश्चित् समन्वागतः ।

एष तावत् संस्कृतेषु नियमः ।

असंस्कृतेषु पुनः प्राप्त्यप्राप्ती—

निरोधयोः ॥ ३६ ॥

इत्युच्यते । प्रथमक्षणस्थ आर्यपुद्गलो दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्या समन्वागत इत्युच्यते, "आज्ञास्यामीन्द्रियोपेतस्त्रयोदशभिरन्वितः" (अभि०को० २.१९) इत्यादिवचनात् । कथमयं लक्षणनिर्देशः ? न हि भेदविवक्षायामपि पर्यायवचनेन लक्षणनिर्देशः कल्पते–'प्राप्तिः कतमा ? यः प्रतिलम्भो यः समन्वागमः' इति । पर्यायवचनमपि कदाचित् लक्षणाय कल्पते—'अनलो जातवेदा अग्निः' इति । सूत्रेऽप्युक्तम् —"अविद्या कतमा ? यत्पूर्वान्ते अज्ञानमपरान्त अज्ञानम्" इति विस्तरः । *विपर्ययादप्राप्तिरिति सिद्धमिति* । विपर्ययादेवाप्राप्तिरिति सिद्धे नैतदर्थं सूत्रं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः । अप्राप्तिरप्रतिलम्भोऽसमन्वागम इति विपर्ययादेतत् त्रयं गम्यते । तथैव चाप्रतिलम्भासमन्वागमयोरप्राप्तिरिति सामान्यसंज्ञा । तस्मादेवं च वक्तव्यम्—द्विविधा अप्राप्तिः अप्राप्तपूर्वाणामप्रतिलम्भः, प्राप्तविहीनानामसमन्वागम इति । अथ वा—अप्रतिलब्धस्य विहीनस्य चाद्याप्राप्तिरप्रतिलम्भः, अप्रतिलब्धेन विहीनेन च द्वितीयादिषु क्षणेष्वसमन्वागम इति ।

"*प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानाम्*" इति । संस्कृतानां प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानामेवेत्यवधार्यते । *न परसन्तानपतितानामिति* । न परसत्त्वसन्ततिपतिनां धर्माणां स्वसन्ततौ प्राप्त्यप्राप्ती भवत इत्यर्थः । तेनाह—*न हि परकीयैः कश्चित् समन्वागत* इति । माल्याभरणादयः काष्ठकुड्यादिगताश्च रूपादयोऽसत्त्वसंख्याताः, चक्षुरादयः सत्त्वसंख्याताः, केशादयो रूपीन्द्रियसम्बद्धाः सत्त्वसंख्याता एव वेदितव्याः; तदनुग्रहोपघातपरिणामानुविधानात् । तथा हि—रूपीन्द्रियोपघातात् पालित्यादिविकारः केशानां दृश्यते, रसायनोपयोगेन चानुग्रहात् पालित्यादिप्रत्यापत्तिरिति सर्वेषां सत्त्वसंख्यातानां प्राप्तिर्भवतीति सिद्धान्तः ।

"*निरोधयोः*" इति । प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधयोरसत्त्वसंख्यातयोरपि

सर्वसत्त्वा अप्रतिसंख्यानिरोधेन समन्वागताः । अत एव हि **चोक्तमभिधर्मे** (ज्ञा० प्र० १९.९)– "अनास्रवैर्धर्मैः कः समन्वागतः ? आह— सर्वसत्त्वाः" इति । प्रतिसंख्यानिरोधेन सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्याः सर्व आर्याः पृथग्जनाश्च केचित् समन्वागताः । आकाशेन तु नास्ति कश्चित् समन्वागतः । तस्मादस्य नास्ति प्राप्तिः । यस्य च नास्ति प्राप्तिस्तस्याप्राप्तिरपि नास्तीति **सिद्धान्तः** ।

प्राप्तिर्नामास्ति किञ्चित् भावान्तरमिति । कुत एतत् ? आह—सूत्रात् । **सूत्रे** ह्युक्तम्—"स एषां दशानामशैक्षाणां धर्माणामुत्पादात् प्रतिलम्भात्

प्राप्त्यप्राप्ती भवतः । *सर्वसत्त्वा अप्रतिसंख्यानिरोधेन* यथा प्रत्ययवैकल्यं *समन्वागताः । सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्या* इति । आदौ क्षणः दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिक्षणः, तत्र स्थिता आदिक्षणस्थाः । सकलानि बन्धनान्येषामिति सकलबन्धनाः, अप्रहीणसर्वप्रकारक्लेशाः । सकलबन्धनाश्चादिक्षणस्थाश्च त इति सकलबन्धनादिक्षणस्थवर्ज्याः । के ? *सर्व आर्याः । ते प्रतिसंख्यानिरोधेन समन्वागताः ।* सकलबन्धनादिक्षणस्थास्त्वार्या न समन्वागताः । तस्यां ह्यवस्थायां क्षान्तिवध्याः क्लेशाश्छिद्यन्ते, न छिन्नाः । तन्निरोधोऽपि प्राप्यते ? न प्राप्तः; "निरुध्यमानो मार्गस्तु प्रजहाति तदावृतिम्" (अभि० ६.८१) इति सिद्धान्तात् । एकप्रकारोपलिखितादयस्त्वार्या लौकिकमार्गप्राप्तेन निरोधेन तस्यामवस्थायां समन्वागताः । अत ऊर्ध्वं द्वितीयादिषु क्षणेषु समन्वागता एव अनास्रवमार्गप्राप्तेनापि निरोधेन । *पृथग्जनाश्च केचित् समन्वागता* इति । एकप्रकारोपलिखितादयः । *आकाशेन तु नास्ति कश्चित् समन्वागत* इति । असम्बन्धात् । निरोधाभ्यां त्वस्ति सम्बन्धः । तस्मादाकाशस्य प्राप्तिर्नास्ति । *यस्य च नास्ति प्राप्तिः, तस्याप्राप्तिरपि नास्तीति सिद्धान्त* एष वैभाषिकाणाम् ।

कुत एतदिति । रूपादिचक्षुरादिवत् स्वरूपकार्यानुपलम्भात् पृच्छति । *सूत्रादिति* । व्याख्यानमेव *वैभाषिकः* साधयति । *दशानामशैक्षाणां धर्माणामिति* । विस्तरः—दशाशैक्षा धर्माः–अष्टावशैक्षाण्यार्यमार्गाङ्गानि, सम्यग्विमुक्तिः, सम्यग्ज्ञानञ्च । तेषामुत्पादात् सम्मुखीभावात् *प्रतिलम्भादादितः* प्राप्तेः, *समन्वागमात्* पश्चात्प्राप्तेः, *पञ्चाङ्गं विप्रहीणः* प्रहीणपञ्चाङ्ग इत्यर्थः । पञ्चाङ्गानि—सत्कायदृष्टिः, शीलव्रतपरामर्शः, विचिकित्सा, कामच्छन्दः, व्यापाद इति । एतान्यनागामिफलप्राप्तौ प्रहीणानीति न युज्यन्ते । इमानि तु प्रयुज्यमानानि पञ्चाङ्गानि पश्यामो यदुतोर्ध्वभागीयानि—रूपरागः, आरूप्यरागः, औद्धत्यम्, मानः, अविद्या

समन्वागमादार्यो भवति पञ्चाङ्गविप्रहीणः" (म० आ० ४९.१६) इति विस्तरः ।

तेन तर्हि असत्त्वाख्यैरपि समन्वागमः प्राप्नोति, परसत्त्वैश्च । किं कारणम् ? सूत्रे[1] वचनात्[1] । "राजा भिक्षवश्चक्रवर्ती सप्तभी रत्नैः समन्वागतः" (दी० नि० ३. ५९) इति विस्तरः । वशित्वमत्र समन्वागमशब्देनोक्तम् । तस्य तेषु रत्नेषु वशित्वं कामचार इति । तत्र[2] वशित्वं समन्वागमः, अन्यत्र पुनर्द्रव्यान्तरमिति ।

कुत एतत् कः पुनरेवमयोगः ? अयमयोगः—यदस्या नैव 'स्वभावः प्रज्ञायते रूपशब्दादिवद्, रागद्वेषादिवद्वा; न चापि कृत्यं चक्षुःश्रोत्रादिवत् । तस्माद् द्रव्यधर्मासम्भवादयोगः ।

चेति । प्रतिनिधिभूतायाः प्राप्तेर्योगात् प्रकृतिस्थोऽप्यर्हन्नार्य इत्युच्यते । साधनं चात्र—'द्रव्यतोऽस्ति समन्वागमः; सूत्रोक्तत्वात्, आयतनद्रव्यवत्' इति ।

आचार्यस्तं प्रत्याह—*तेन तर्ह्यसत्त्वाख्यैरपि* चक्ररत्नादिभिः *परसत्त्वैरपि* स्त्रीरत्नादिभिः *समन्वागमो* द्रव्यसत् *प्राप्नोति* । *सूत्रे वचनात्* । कथमिति ? सूत्रं दर्शयति—*राजा* यावद्विस्तर इति । राजा भिक्षवश्चक्रवर्ती सप्तभी रत्नैः समन्वागतः । तस्येमानि सप्त रत्नानि, तद्यथा—चक्ररत्नम्, हस्तिरत्नम्, अश्वरत्नम्, मणिरत्नम्, स्त्रीरत्नम्, गृहपतिरत्नम्, परिणायकरत्नमेवं सप्तममिति विस्तरः । एभिः सप्तभी रत्नैः समन्वागमः सूत्र उक्तः । न च द्रव्यतोऽस्तीत्यनैकान्तिकतां दर्शयति, प्रतिज्ञादोषं चायमुद्ग्राहयति; अनुमानविरोधात् । कथम् ? इत्युच्यते—'न द्रव्यसन् दशाशैक्षधर्मसमन्वागमः समन्वागमस्वाभाव्यात् चक्रवर्तिसप्तरत्नसमन्वागमवद्' इति । अनेन प्रतिज्ञायाः धर्मस्वरूपं विपर्यासयति । *वशित्वं कामचार* इति । इच्छानुविधायित्वम् । *तत्र वशित्वमिति* चक्रवर्तिसूत्रे । *अन्यत्र पुनर्द्रव्यान्तरमिति* । दशाशैक्षधर्मसमन्वागमसूत्रे । *कः पुनरेवमयोग* इति । प्रवचने हि द्विविधमिष्यते—द्रव्यसच्च वस्तु, प्रज्ञप्तिसच्चेति । कथमयुक्तिः ? इति *वैभाषिकाः* । *आचार्य* आह—*अयमयोग* इति । विस्तरः—इह यद् द्रव्यसद्वस्तु तत् प्रत्यक्षग्राह्यं वा भवेदनुमानग्राह्यं वा । तत्र प्रत्यक्षग्राह्यं रूपशब्दादि; पञ्चेन्द्रियग्राह्यत्वात् । मनोविज्ञानग्राह्यमपि किञ्चित् प्रत्यक्षं रागद्वेषादि; स्वसंवेद्यत्वात् । चक्षुःश्रोत्रादि त्वनुमानग्राह्यं चक्षुर्विज्ञानादिकृत्यानुमेयत्वात्, तद्भावाभावयोस्त-

---

१–१. सूत्रवचनात्—का० । २. अत्र—का० ।

उत्पत्तिहेतुर्धर्माणां प्राप्तिरिति चेत् ? असंस्कृतस्य न स्यात् । ये च धर्मा अप्राप्ता ये च त्यक्ता भूमिसञ्चारवैराग्यतः, तेषां कथमुत्पत्तिः स्यात् ।

सहजप्राप्तिहेतुका चेत् ? जातिरिदानीं किङ्करी, जातिजातिर्वा । सकलबन्धनानां खल्वपि मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिप्रकारभेदो[1] न स्यात् ; प्राप्त्यभेदात् । यतो वा स भेदस्तत एवास्तु तदुत्पत्तिः । तस्मान्नोत्पत्तिहेतुः प्राप्तिः ।

कश्चैवमाह—उत्पत्तिहेतुः प्राप्तिरिति ? किं तर्हि ? व्यवस्थाहेतुः प्राप्तिः[2] ।

द्भावाभावात् । प्राप्तिः पुनर्न प्रत्यक्षग्राह्या, न चानुमानग्राह्या; तत्सिद्धौ निरवद्यानुमानादर्शनात् । *तस्माद् द्रव्यधर्मासम्भवादयोग* इति स्थितमेतत् ।

इदानीमाचार्यस्तत्पक्षमुत्थाप्योत्थाप्य दूषयति—*उत्पत्तिहेतुरि*ति । विस्तरः—यस्य प्राप्तिरस्ति स उत्पद्यते, हेतुवद्भावात् । *असंस्कृतस्य न स्यात्* प्राप्तिः; यस्मादसंस्कृतमनुत्पाद्यम् । *ये च धर्मा अप्राप्ता* दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादयः । *ये च त्यक्ताः भूमिसञ्चारवैराग्यतः* । तद्यथा कामावचरा अक्लिष्टा उर्ध्वभूम्युपपत्त्या क्लिष्टाश्च वैराग्येण त्यक्ताः । *तेषां* धातुप्रत्यागमतः परिहाण्या वा *कथमुत्पत्तिः स्यात् !* नहि तेषां प्राप्तिरस्ति; अनुत्पन्ननिरुद्धत्वात् ।

सहजप्राप्तिहेतुका चेत् । का ? तेषामुत्पत्तिरधिकृता । सहजा या प्राप्तिरिदानीमुत्पद्यते सा तेषां जनिकेति । आह—*जातिरिदानीं किङ्करी जातिजातिर्वे*ति । किंकरणशीला किङ्करी । जातिर्लक्ष्यं धर्मं जनयति । जातिजातिस्तु तल्लक्षणं जातिं जनयति । तेन यदि लक्ष्याणां धर्माणामुत्पत्तिः प्राप्तिहेतुकोच्यते, तत्र जातिः किङ्करी । अथ लक्षणानाम्, उत्पत्तिस्तद्धेतुकोच्येत, तत आह—जातिजातिर्वा किङ्करीति विकल्पः । अथ वा यदि भवतेवं कल्प्येत—जातिर्धर्मं जनयति, प्राप्तिः पुनर्जातिं जनयतीति, तत्रोच्यते—जातिजातिर्वा किङ्करीति । *सकलबन्धनानां खल्वपी*ति । विस्तरः—येषामेकोऽपि क्लेशप्रकारो न प्रहीणस्ते सकलबन्धनाः, तेषां सकलबन्धनानां खल्वपि *मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिप्रकारभेदो न स्यात्* । कस्मात् ? *प्राप्त्यभेदात्* । विकलपबन्धनानां हि प्राप्तिवैकल्यान् मृदुमध्याधिमात्रक्लेशोत्पत्तिभेदः परिकल्प्येत, न तु सकलबन्धानाम्; प्राप्तीनां तुल्यत्वात् । *यतो वा स भेद* इति । ततो वा कारणादभ्यासतोऽन्यतो वा स भेदः—कस्यचित् सकलबन्धनस्याधिमात्रः, कस्यचिन्मध्यः, कस्यचिन्मृदुः । *तत एव भेदकारणात् तदुत्पत्तिरस्तु* । तेषां मृद्वादीनां क्लेशानामुत्पत्तिः । *तस्मान्नोत्पत्तिहेतुः प्राप्तिरि*ति ।

वैभाषिक आह—*कश्चैवमाहे*ति । विस्तरः—*व्यवस्थाहेतुः प्राप्तिः* । *असत्यां*

---

१. ०त्पत्तिभेदो—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

असत्यां हि प्राप्तौ लौकिकमानसानामार्यपृथग्जनानाम् 'आर्या इमे', 'पृथग्जना इमे' इति न स्याद् व्यवस्थानम्। प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषादेतद् भवितुमर्हति।

एतच्चैव कथं भविष्यति—एषां प्रहीणः क्लेशः, एषामप्रहीण इति; प्राप्तौ सत्यामेतत् सिध्यति तद्विगमाविगमात् ? आश्रयविशेषादेतत् सिध्यति। आश्रयो हि स आर्याणां दर्शनभावनामार्गसामर्थ्यात् तथा परावृत्तो भवति यथा न पुनस्तत्प्रहेयाणां क्लेशानां प्ररोहसमर्थो भवति। अतोऽग्निदग्धव्रीहिवदबीजीभूत[1] आश्रयः[1] क्लेशानां प्रहीणक्लेश इत्युच्यते। उपहतबीजभावे वा लौकिकेन मार्गेण।

हि प्राप्तौ लौकिकमानसानाम् इति। लोके भवं लौकिकम्, मन एव मानसम्, लौकिकं मानसमेषां त इमे लौकिकमानसाः। आर्यपृथग्जनाः। आर्याश्च पृथग्जनाश्च। लौकिकमानसग्रहणमार्यविशेषणम्। पृथग्जना हि नित्यमेव लौकिकमानसाः। आसंज्ञिकासंज्ञिसमापत्त्यवस्थायां वा पृथग्जनविशेषणमपि सम्भवति। *तेषामार्यपृथग्जनानाम्।* तेषामिति निर्धारणे षष्ठी, सम्बन्धलक्षणा वा। तेषां न स्याद् व्यवस्थानमिति परिच्छेदः। यत्कृतं व्यवस्थानं सा प्राप्तिः। *प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषादिति।* प्रहीणक्लेशा आर्याः, अप्रहीणक्लेशाः पृथग्जनाः, तद्भावः, स एव विशेष इति प्रहीणाप्रहीणक्लेशताविशेषः, तस्मात् *एतद्* व्यवस्थानं *भवितुमर्हति।*

ननु च पृथग्जना अपि केचित् प्रहीणक्लेशा भवन्ति, कथमवधार्यते—आर्या एव प्रहीणक्लेशा इति ? अत्यन्तसमुद्घातवचनादेवमुक्तम्। *एतच्चैव कथमिति।* *एषां प्रहीणः क्लेशः एषामप्रहीण इति* यदेतद्व्यवस्थानम्, तत् *कथं भविष्यति।* *प्राप्तौ* तु *सत्यां* क्लेशप्राप्त्या *एतत्सिध्यति* व्यवस्थानम्; *तद्विगमाविगमात्* क्लेशप्राप्तिविगमाविगमात्। छेदाच्छेदादित्यर्थः। येषां तत्प्राप्तिविगमाः ते आर्याः, येषामविगमाः ते पृथग्जना इति। ननु च पृथग्जनानामपि केषाञ्चित् क्लेशप्राप्तिविगता ? विगता, न तु लोकोत्तरेण मार्गेण। स तर्हि लोकोत्तरमार्गकृतो विशेषः कथं परिच्छिद्यते ? लोकोत्तरेणेयं क्लेशप्राप्तिर्विगता, लौकिकेनेयमिति; सास्रवानास्रवविसंयोगप्राप्तिभेदात्। *आश्रयविशेषादेतत्सिद्ध्यतीति।* आत्मभावविशेषादेतद्व्यवस्थानम्—एषां प्रहीणः क्लेशः, एषामप्रहीणः क्लेश इति सिद्ध्यति। *तथा परावृत्त* इति। तथान्यथाभूतः। तत्प्रहेयाणां दर्शनभावनामार्गप्रहेयाणाम्। *अग्निदग्धव्रीहिवदिति।* यथा अग्निदग्धो व्रीहिरबीजीभूतो भवति, एवं यथोक्तेन न्यायेनाबीजीभूत *आश्रयः क्लेशानां प्रहीणक्लेश इत्युच्यते।*

१–१. ०भूते आश्रये—का।

विपर्ययादप्रहीणक्लेशः । यश्चाप्रहीणस्तेन समन्वागतः, यश्च[1] प्रहीणस्तेनासमन्वागत इति प्रज्ञप्यते ।

कुशला अपि[2] द्विप्रकाराः—अयत्नभाविनः, यत्नभाविनश्च; ये त उच्यन्ते—उत्पत्तिप्रतिलम्भिकाः, प्रायोगिकाश्चेति । तत्रायत्नभाविभिराश्रयस्य तद्बीजभावानुपघातात् समन्वागतः, उपघातादसमन्वागत उच्यते समुच्छिन्नकुशलमूलः । तस्य तूपघातो मिथ्यादृष्ट्या वेदितव्यः । न तु खलु कुशलानां धर्माणां बीजभावस्यात्यन्तं सन्ततौ समुद्घातः ।

ये पुनर्यत्नभाविनस्तैरुत्पन्नैस्तदुत्पत्तौ[3] वशित्वाविघातात् सन्ततेः समन्वागम[3] उच्यते ।

उपहतबीजभावे वा । आश्रय इत्यधिकृतम् । तेन *लौकिकेन मार्गेण* प्रहीणक्लेश इति शक्यते वक्तुम्; बीजस्योपघातमात्रभावात् । *विपर्ययादप्रहीण* इति । अनिर्दग्धबीज आश्रयेऽनुपहतबीजभावे वा । *यश्चाप्रहीण* इति । यश्चाप्रहीणोऽनन्तरोक्तेन विधिना दर्शनप्रहातव्यः, कामावचरो यावद्भावाग्रिकः, भावनाप्रहातव्यो वा कामावचरो यावद्भावाग्रिकः, *तेन समन्वागतः* । *यश्च प्रहीणस्तथैव* यावद्भावाग्रिकः । *तेनासमन्वागत इति प्रज्ञप्यते* । प्रज्ञप्तिधर्मोऽयमिति दर्शयति ।

कुशला अपि द्विप्रकारा इति । विस्तरः—यथा क्लिष्टा द्विप्रकारा इत्यपिशब्दार्थः । समुच्चये वा कुशलाश्चेत्यर्थः । *तद्बीजभावानुपघातादिति* । तेषामुत्पत्तिलाभिकानां कुशलानां बीजं तद्बीजम्, तद्बीजस्य भावस्तद्बीजभावः, कस्य ? आश्रयस्य । तद्बीजभावस्यानुपघातस्तद्बीजभावानुपघातः, तस्मात् तद्बीजभावानुपघातात् । *समन्वागतः* । कैः ? अयत्नभाविभिः कुशलैः । *उपघातादसमन्वागत* उच्यते । कोऽसौ ? इत्याह—*समुच्छिन्नकुशलमूलः* । *तस्य त्विति* । तस्याश्रयस्य तद्बीजभावस्य *उपघातो मिथ्यादृष्ट्या वेदितव्यः*, नान्यथा । तेनाह—*न तु खलु कुशलानां धर्माणां बीजभावस्यात्यन्तं सन्ततौ समुद्घातः* । यथा क्लेशानामार्यमार्गेणात्यन्तं सन्ततौ समुद्घात इत्यभिप्रायः ।

ये पुनरिति । विस्तरः—ये प्रायोगिकाः, तैरुत्पन्नैः तेषामुत्पत्तिस्तदुत्पत्तिः । तदुत्पत्तौ वशित्वं सामर्थ्यविशेषस्तस्या*विघातात्* । कस्य ? *सन्ततेः* । *समन्वागम उच्यते* । कैः ? तैर्यत्नभाविभिः कुशलैः ।

---

१. यः—का० ।   २. अपि धर्माः—का० ।

३–३. तदुत्पत्तेर्वशित्वाविघातात् समन्वागतः—का० ।

तस्माद् बीजमेवात्रानपोद्धृतमनुपहतं परिपुष्टं[1] च वशित्वकाले समन्वागमाख्यां लभते, नान्यद् द्रव्यम् ॥

किं पुनरिदं बीजं नाम ? यन्नामरूपं फलोत्पत्तौ समर्थं साक्षात् पारम्पर्येण वा; सन्ततिपरिणामविशेषात् ।

कोऽयं परिणामो नाम ? सन्ततेरन्यथात्वम् ।

का चेयं सन्ततिः ? हेतुफलभूतास्त्रैयध्विकाः संस्काराः ।

[2]यत्र तूक्तम्—"लोभेन समन्वागतोऽभव्यश्चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि उत्पादयितुम्[3]" (   ) इति ? तत्राधिवासनं लोभस्याविनोदनं वा समन्वागमः । यावद्धि तस्याधिवासकोऽविनोदको भवति तावद् भव्यस्तानि

यस्मादेवं *तस्माद्बीजमेव* शक्तिविशेष एवात्र समन्वागमावस्थायाम*नपोद्धृतं* क्लिष्टानां धर्माणामार्यमार्गेण, *अनुपहतं* लौकिकमार्गेण । अयत्नभाविनां च कुशलानां धर्माणां मिथ्यादृष्ट्या । *परिपुष्टं च वशित्वकाले* । यत्नभाविनां कुशलानां बीजमिति प्रकृतम् । *समन्वागमाख्यां लभते* । *नान्यद् द्रव्यं* यद् *वैभाषिकैः* कल्पितम् ।

किं पुनरिदं बीजं नामेति द्रव्याशङ्कया पृच्छति । *यन्नामरूपं फलोत्पत्तौ समर्थम्* । यत् पञ्चस्कन्धात्मकं रूपं फलोत्पत्तिसमर्थम् । *साक्षादनन्तरम्* । *पारम्पर्येण* दूरतः ।

कोऽयं परिणामो नामेति सांख्यीयपरिणामाशङ्कया पृच्छति । *सन्ततेरन्यथात्वमिति* । अन्यथोत्पादः । *का चेयं सन्ततिरिति* । किं यथा *सांख्यानामवस्थित*द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भावः, तथावस्थायिन्याः सन्ततेरन्यथात्वमिति ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ? *हेतुफलभूता* । हेतुश्च फलं च हेतुफलम् । हेतुफलमिति नैरन्तर्येण प्रवृत्तास्*त्रैयध्विकाः संस्काराः* सन्ततिरिति व्यवस्थाप्यन्ते ।

यत्र तूक्तमिति । विस्तरः—यत्र तु सूत्र उक्तम् । किम् ? इत्याह—*लोभेन समन्वागतोऽभव्योऽयोग्यश्चत्वारि स्मृत्युपस्थानानि* कायस्मृत्युपस्थानादीनि उत्पादयितुमिति । यदि बीजं प्राप्तिः ? बीजं नित्यमस्तीति स्मृत्युपस्थानोत्पत्तिर्न स्यात् । भवदीयायामपि प्राप्तौ तदुत्पत्तिर्न स्यादिति तुल्यमेतत् । तस्मादुभाभ्यामपि वक्तव्यम् ।

तत्राधिवासनं लोभस्याविनोदनं वा समन्वागम इति । अधिवासनम्=अभ्यनु-

---

१. परिपृष्टं—का० । २. यत्—का० ।

३. भावयितुम्—का० ।

भावयितुम् । एवमयं समन्वागमः सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मः, न तु द्रव्यधर्मः ' तस्य च प्रतिषेधोऽसमन्वागम इति ।

द्रव्यमेव तु वैभाषिकाः उभयं वर्णयन्ति । किं कारणम् ? एष हि नः सिद्धान्त इति ॥ ३६ ॥

ज्ञानम्, अविनोदनम्, अव्युपशमनम् । *सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मो न द्रव्यधर्म* इति । सर्वप्रकारेण—यद्युत्पत्तिहेतुर्यदि व्यवस्थाहेतुर्यद्याश्रयविशेषो यद्यधिवासनमविनोदनं वा, सर्वथा प्रज्ञप्तिधर्मः । प्रज्ञप्त्या संवृत्या व्यवहारेण धर्मः प्रज्ञप्तिधर्मः । न द्रव्यधर्मः न द्रव्यतो धर्मः, स्वभाव इत्यर्थः । अथ वा—द्रव्यं च तद्धर्मश्च स द्रव्यधर्मः । न रूपादिवत् विद्यमानस्वलक्षणो धर्मः इत्यर्थः । *तस्य च प्रतिषेधः ।* तस्य च प्रज्ञप्तिधर्मस्य प्रतिषेधो*ऽसमन्वागम* इति ।

"इदमस्येति ज्ञानचिह्नं प्रतिलब्धधर्माविप्रणाशकारणं च प्राप्तिः" इत्याचार्य*सङ्घभद्रः ।*

'इदमस्येति ज्ञानचिह्नम्' इत्यसिद्धमेतत्, आश्रयविशेषेण तज्ज्ञानमिति ब्रूमः । यदि च प्रतिलब्धधर्माविप्रणाशकारणं प्राप्तिरिष्यते ? प्राप्तपरित्यागो नैव स्यात्, भवति च । तस्मादकारणमेतत् ।

स एवं च शक्तिविशेषलक्षणं बीजभावमा*चार्येण* व्यवस्थापितं दूषयति—किमयं शक्तिविशेषश्चित्तादर्थान्तरम् ? उतानर्थान्तरम् ? किं चातः ? अर्थान्तरं चेत्, प्राप्तिरस्तीति, संज्ञामात्रे तु विवादः । अनर्थान्तरं चेत् ? नन्वकुशलं कुशलस्य बीजमभ्युपगतं भवति, अकुशलस्य च कुशलम् । को हि नामौष्ण्यस्य तेजसोऽनर्थान्तरत्वे सत्यौष्ण्यमेव दाहकमध्यवस्येन्न तेजः ! कुशलबीजं ह्यकुशले चेतस्यव्याकृते वा वर्त्तते । एवमकुशलबीजं कुशले चेतस्यव्याकृते वा वर्त्तते । तथैव चाव्याकृतबीजमपि कुशले चाकुशले च वर्त्तते । सास्रवबीजं चानास्रवे, अनास्रवबीजं च सास्रवे चेतसि वर्त्तते—इति साङ्कर्यदोषः प्रसज्यत इति ?

अत्र वयं ब्रूमः—अनर्थान्तरभावे सांकर्यदोषो भवेत् । तत्तु बीजं न चित्तादर्थान्तरं वक्तव्यम्, नाप्यनर्थान्तरम्; उपादायप्रज्ञप्तिरूपत्वात् । अथाप्यनर्थान्तरभावः, तथाप्यदोषः; कुशलेन हि चित्तेनोत्पन्नेन स्वजातीयेऽन्यजातीये वा स्वसन्तानचित्ते बीजमाधीयेत, ततः कारणविशेषात् कार्यविशेष इति विशिष्टम्, तेन तच्चित्तमुत्पद्येत । तद्विशिष्टं चित्तं कुशलबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत । एवमकुशलेनापि स्वजातीयेऽन्यजातीये वा स्वसन्तानचित्ते बीजमाधीयेत, तच्च तेन विशिष्टमकुशलबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत । एवमव्याकृतेनापि चित्तेन स्वजातीये अन्यजातीये वा स्वसन्तानचित्ते बीजमाधी-

सा किलैषा प्राप्तिः

त्रैयध्विकानां त्रिविधा

येत, तच्चापि तेन विशिष्टमव्याकृतबीजकार्यक्रियायां समर्थमुत्पद्येत। सास्रवेणाप्यनास्रवे चित्ते बीजमाधीयेत, अनास्रवेणापि सास्रवे। इत्येवमन्योन्यबीजाधायकमन्योन्यजनकं च चित्तं चित्तान्तरादुत्पद्यमानमन्योन्यवास्यवासकत्वेन प्रवर्त्तते। न च कुशले नाकुशले चित्ते शक्तिविशेष आहित इति तदकुशलं कुशलतामापद्यते, कुशलं वा तदकुशलताम्; शक्तिविशेषमात्रत्वात्। शक्तिबीजं वासनेत्येकोऽयमर्थः। एवमकुशलादिवासनापि वक्तव्या। यावत् सास्रवेणानास्रवे शक्तिविशेषाधानेऽपि, अनास्रवेणापि सास्रवे शक्तिविशेषाधाने। न तत् सास्रवमनास्रवं सम्पद्यते, अनास्रवं वा सास्रवमिति। भवतामपि *वैभाषिकाणा*मिदं चिन्त्यते—यदा सास्रवचित्तसमनन्तरमनास्रवम्, अनास्रवचित्तसमनन्तरं वा सास्रवचित्तमुत्पद्यते, तदा किं पूर्वकः सास्रवकलापोऽनास्रवकलापो वा शक्तिमान् समनन्तरप्रत्ययादिभावेनोत्तरकलापोत्पत्तौ? उताशक्तिमान्? किं चातः? यद्यशक्तिमान्, समनन्तरप्रत्ययादिभावोऽप्यस्य हीयेत। अथ शक्तिमान्, सा शक्तिः किं सास्रवे चेतसि सास्रवा, आहोस्विदनास्रवा? तच्चित्तं सास्रवस्यानास्रवस्य च चित्तान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्वत् किं ययैव शक्त्या सास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्यात् तयैवानास्रवस्य? यदि च तयैव, कथं शक्तिकार्यसांकर्यं न भवेत्! अथान्यया शक्त्या सास्रवस्य, अन्ययानास्रवस्य समनन्तरप्रत्ययादिभावं कुर्यात्, कथमनयोरेकत्र शक्त्योस्तस्माच्चित्तादनन्ययोर्भिन्नरूपता भिन्नकार्यता च युज्यते? युज्यते चेत्? अस्माकमपि चित्तादनन्यासां शक्तीनां तत्रावस्थानं कार्यभेदश्च भविष्यति। एवमनास्रवस्यापि चित्तस्य सास्रवानास्रवचित्तसमनन्तरप्रत्ययादिभावेन सम्भवतः। तथैव शक्त्योर्भिन्नरूपता कार्यभेदश्च वक्तव्यः। तेन यदुक्तम्—नन्वकुशलं कुशलस्य बीजमभ्युपगतं भवतीत्यादि, तदयुक्तम्; न हि कुशलाहितेन शक्तिविशेषेण विशिष्टं समर्थमकुशलमकुशलबीजकार्यं करोति। किं तर्हि? कुशलबीजकार्यमेव करोति। स्वाहितेन तु शक्तिविशेषेण तदकुशलं स्वबीजकार्यं करोति। तत् कथमिदमुच्यते—कुशलस्याकुशलं न भवतीति। ब्रूयास्त्वम्—अकुशलचित्ते तत्कुशलबीजमाहितं किमकुशलं न भवतीति? न भवन्तो बीजार्थं जानते। कुशलेन चित्तेन निरुध्यमानेन तथा शक्तिविशिष्टमकुशलं चित्तं जन्येत। यथा तच्चित्तं स्वोत्पत्तियोग्यं भविष्यति साक्षात् पारम्पर्येण वेति शक्तिविशेष एव बीजम्। न बीजं नाम किञ्चिदस्ति; प्रज्ञप्तिसत्त्वात्। अत एव प्राप्त्यप्राप्ती प्रज्ञप्तिसत्यावुच्येते। द्रव्यसत्यावेव तु *वैभाषिका* वर्णयन्ति॥ ३६॥

अतीतानां धर्माणामतीतापि प्राप्तिरस्ति, अनागतापि, प्रत्युत्पन्नापि । एवमनागत-प्रत्युत्पन्नानां प्रत्येकं त्रिविधा ।

शुभादीनां शुभादिका ।

कुशलाकुशलाव्याकृतानां कुशलाकुशलाव्याकृतैव यथाक्रमं प्राप्तिः ।

स्वधातुका तदाप्तानां

ये धर्मास्तद्धात्वाप्तास्तेषां **स्वधातुका** प्राप्तिः । कामरूपारूप्यावचराणां कामरूपारूप्यावचरी यथाक्रमम् ।

अनाप्तानां चतुर्विधा ॥ ३७ ॥

अतीतानां धर्माणामतीतापि प्राप्तिरिति। विस्तरः—अतीतानां धर्माणां तद्यथा क्लिष्टानामतीता प्राप्तिः । या उत्पन्ननिरुद्धा साग्रजापि सम्भवति, सहजापि, पश्चात्कालजापि। तेषामेवा*नागता* प्राप्तिरनुत्पन्ना । *प्रत्युत्पन्ना* या पश्चात्कालजा उत्पन्नानिरुद्धा । *अनागतानाम*पि प्राप्तिरतीता याग्रजोत्पन्ननिरुद्धा, अनागता यानुत्पन्ना, प्रत्युत्पन्ना अग्रजोत्पन्नानिरुद्धा । तथा *प्रत्युत्पन्नानाम*प्यतीता प्राप्तिर्याग्रजोत्पन्ननिरुद्धा, अनागता यानुत्पन्ना, प्रत्युत्पन्ना या सहजा। अतीतादिजातिसामान्यं च गृहीत्वैवमुक्तम्। न त्वेकस्यातीतस्यावश्यं त्रिविधा प्राप्तिरस्ति । न हि विपाकजस्यानागतातीता वा प्राप्तिः सम्भवति; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति वचनात्। यदि तु प्रतिद्रव्यं प्राप्तिव्यवस्था क्रियेत, सम्भवं प्रत्येतदेवं भवेत् । क्लिष्टानामुत्पत्तिप्रतिलम्भिकानां च कुशलानामतीतादीनामतीतादयः प्राप्तयोऽवश्यं भवन्ति । न हि पृथग्जनस्यानुत्पन्नस्यानास्रवस्य मार्गस्यातीता प्रत्युत्पन्ना च प्राप्तिरस्ति । सापवादश्चायमुत्सर्गोऽवगन्तव्यः; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति वचनात्।

असंस्कृतानां तु प्राप्तिरुत्पन्ननिरुद्धातीता, अनुत्पन्नानागता, उत्पन्नानिरुद्धा प्रत्युत्पन्ना । सुगमत्वात्तु न सूत्रितमेतत् ।

*कामरूपारूप्यावचराणां कामरूपारूप्यावचरी यथाक्रम*मिति । कामधातूपपन्नस्य कामावचराणां धर्माणां कामावचरी प्राप्तिः। तस्यैव रूपावचराणां रूपावचरी । तस्यैवारूप्यावचराणामारूप्यावचरी रूपधातूपपन्नस्य च कामावचराणाम् । तद्यथा निर्माणचित्तानां कामावचरी, रूपावचराणां रूपावचरी, आरूप्यावचराणामारूप्यावचरी । आरूप्यधातूपपन्नस्य तद्धातुकानां तद्धातुकेव प्राप्तिः ।

अनागत्वाप्तानामनास्रवाणां धर्माणां **चतुर्विधा** प्राप्तिः। समासेन त्रैधातुकी चानास्रवा च। तत्राप्रतिसंख्यानिरोधस्य त्रैधातुकी, प्रतिसंख्यानिरोधस्य रूपारूप्यावचरी च, अनास्रवा च। मार्गसत्यस्यानास्रवैव। सेयं समस्य **चतुर्विधा** भवति ॥३७॥

शैक्षाणां धर्माणां शैक्षैव प्राप्तिः, अशैक्षाणामशैक्षैव । नैवशैक्षानाशैक्षाणां तु भेदः, स निर्दिश्यते—

त्रिधा नशैक्षाऽशैक्षाणां

नैवशैक्षानाशैक्षा धर्मा उच्यन्ते—सास्रवा धर्माः, असंस्कृतं च। तेषां शैक्षादिभेदेन **त्रिविधा** प्राप्तिः।

सास्रवाणां तावत् नैवशैक्षानाशैक्षी प्राप्तिः ।

अप्रतिसंख्यानिरोधस्य च प्रतिसंख्यानिरोधस्य चानार्येण प्राप्तस्य ।

"*अनाप्तानां चतुर्विधा*" इति। *अथात्वाप्तानां* संस्कृतासंस्कृतानाम*नास्रवाणां चतुर्विधा प्राप्तिः*। कामरूपारूप्यावचरी चानास्रवा च, *समासेन* सर्वाननाप्तानभिसमस्येत्यर्थः। प्रत्येकं तु न चतुर्विधा। तत आह—*तत्राप्रतिसंख्यानिरोधस्येति*। विस्तरः—कामधातूपपन्नस्य कामावचरादीनां यथासम्भवमप्रतिसंख्यानिरोधस्य प्राप्तिः कामावचरी। रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरादीनामप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्ती रूपावचरी। आरूप्यधातूपपन्नस्यारूप्यावचरादीनामप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरारूप्यावचरी। सत्त्वसन्तानवशेनैव हि तत्प्राप्तिर्व्यवस्थाप्यते, न तु तेषां वशेन येषामप्रतिसंख्यानिरोधः। यदि ह्येवं स्यात्, मार्गसत्यस्याप्रतिसंख्यानिरोधप्राप्तिरनास्रवा स्यात्। *प्रतिसंख्यानिरोधस्य रूपारूप्यावचरी चानास्रवा* चेति। न कामावचरी; कामधातोरप्रतिपक्षत्वात्। रूपावचरेण तु मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी प्राप्तिः, आरूप्यावचरेणारूप्यावचरी, अनास्रवेण मार्गेणानास्रवा। आर्यस्य तु रूपावचरेण मार्गेण प्राप्तस्य रूपावचरी चानास्रवा च, आरूप्यावचरेणारूप्यावचरी चानास्रवा च। "लौकिकेनार्यवैराग्ये विसंयोगाप्तयो द्विधा" (अभि० को० ६.४७) इति वचनात्। *मार्गसत्यस्यानास्रवैवेति*। लौकिकीमस्य प्राप्तिं प्रतिषेधयति। *सेयं समस्य चतुर्विधेति*। समासेन त्रैधातुकी चानास्रवा च—इत्युक्तमर्थं निगमयति॥ ३७॥

शैक्षाणामिति। शैक्षा धर्माः शैक्षस्यानास्रवा धर्माः। अशैक्षा अशैक्षस्यानास्रवाः। मार्गसत्यभावा एवैते द्रष्टव्याः। शैक्षाशैक्षेभ्यस्त्वन्ये नैवशैक्षानाशैक्षाः। असंस्कृता अपि यावन्नैवशैक्षा नाशैक्षा इष्यन्ते। *तेषाम् त्रिधा प्राप्तिः शैक्षादिभेदेन*—शैक्ष्यशैक्षी, नैवशैक्षी, नाशैक्षी चेति। *अनार्येण प्राप्तस्येति*। पृथग्जनेन

तस्यैव शैक्षेण मार्गेण प्राप्तस्य शैक्षी, अशैक्षेणाशैक्षी ।
दर्शनभावनाहेयानां यथाक्रमं दर्शनभावनाहेयैव प्राप्तिः ॥

अहेयानां तु भेदः । स निर्दिश्यते—

अहेयानां द्विधा मता ।

अप्रहेया धर्मा अनास्रवाः । तेषामप्रतिसंख्यानिरोधस्य भावनाहेया प्राप्तिः, अनार्यप्राप्तस्य च प्रतिसंख्यानिरोधस्य । तस्यैवार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवा अहेया, मार्गसत्यस्य च ।

यदुक्तम्—"त्रैयध्विकानां त्रिविधा" (अ० को० २.३७) इति, तस्योत्सर्गस्यायमपवादः—

अव्याकृताप्तिः सहजा

अनिवृताव्याकृतानां सहजैव प्राप्तिः, नाग्रजा, न पश्चात्कालजा; दुर्बलत्वात् । तेन तेषामतीतानामतीतैव, यावत् प्रत्युत्पन्नानां प्रत्युत्पन्नैव ।

किं सर्वस्यैवानिवृताव्याकृतस्य ? न सर्वस्य ।

अभिज्ञानैर्माणिकादृते ॥ ३८ ॥

द्वे अभिज्ञे अव्याकृते निर्माणचित्तं च वर्जयित्वा । तेषां हि बलवत्त्वात्

प्राप्तस्य । *तस्यैव शैक्षेणेति* । तस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्य शैक्षेण मार्गेण प्राप्तस्य *शैक्षी । अशैक्षेणाशैक्षी* । क्षयज्ञानसम्प्रयुक्तेन मार्गेण प्राप्तस्य, विसंयोगप्राप्तिसन्निश्रयत्वात् क्षयज्ञानस्य । यद्यपि स वज्रोपमेन शैक्षेण प्राप्यते तदावाहकत्वात्, तत्प्राप्तत्ववचने तु शैक्ष्याः प्राप्तेरशैक्षी प्राप्तिविशेषिता स्यादिति न तेन शैक्षेणाशैक्षीत्युक्तम् । *तस्यैवार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवेति* । तस्यैव प्रतिसंख्यानिरोधस्यार्यमार्गप्राप्तस्यानास्रवा । *मार्गसत्यस्य* चानास्रवा । प्राप्तिरित्यधिकृतम् । आर्येण लौकिकमार्गप्राप्तस्य प्रतिसंख्यानिरोधस्य प्राप्तिः किं सास्रवा ? उताहोऽनास्रवा ? उभयथेत्याह । सा कस्मान्नोक्ता ? सावशेषं भाष्यम्, पश्चाद् दर्शयिष्यते—"लौकिकेनार्यवैराग्ये विसंयोगाप्तयो द्विधा" (अभि० को० ६. ४७) इति नोच्यते । या त्वसंकीर्णा प्राप्तिः सैवेहोच्यत इति वेदितव्यम् ।

दुर्बलत्वादिति । अनभिसंस्कारवत्त्वाद् दुर्बलत्वम् ।

द्वे अभिज्ञे इति । दिव्यचक्षुरभिज्ञाम्, दिव्यश्रोत्राभिज्ञाम् । *निर्माणचित्तं च वर्जयित्वा* । किम् ? "अव्याकृताप्तिः सहजा" इति सम्बन्धनीयम् । *तेषां हि*

प्रयोगविशेषनिष्पत्तेः पूर्वं पश्चात् सहजा प्राप्तिः। शैल्पस्थानिकस्यापि कस्यचिदैर्यापथिकस्य चात्यर्थमभ्यस्तस्येच्छन्ति[1] ॥ ३८ ॥

किमनिवृताव्याकृतस्यैव [2]सहजप्राप्तिः ? इत्याह—

निवृतस्य च रूपस्य

निवृताव्याकृतस्यापि विज्ञप्तिरूपस्य सहजैव प्राप्तिः; अधिमात्रेणाप्यविज्ञप्त्यनुत्थापनादौर्बल्यसिद्धेः।

यथा अव्याकृतानां धर्माणामयं प्राप्तिभेदः, किमेवं कुशलाकुशलानामपि कश्चित् प्राप्तिभेदोऽस्ति ? अस्तीत्याह।

कामरूपस्य[3] नाग्रजा।

कामावचरस्य विज्ञप्त्यविज्ञप्तिरूपस्याग्रजा प्राप्तिः सर्वथा नास्ति। सहजा चास्ति, पश्चात्कालजा च।

---

*बलवत्त्वादि*ति। विस्तरः—तेषां हि दिव्यचक्षुरभिज्ञादीनां बलवत्त्वात्। किम् ? पूर्वपश्चात् सहजा प्राप्तिः। *प्रयोगविशेषनिष्पत्ते*रिति। प्रयोगविशेषेण निष्पत्तिर्दिव्यचक्षुरभिज्ञादीनाम्, तस्याः प्रयोगविशेषनिष्पत्तेर्बलवत्त्वम्। बलवत्त्वात् पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरित्यर्थसम्बन्धः। *शैल्पस्थानिकस्यापि* कस्यचित्, तद्यथा विश्वकर्मणः। *ऐर्यापथिकस्य च*। तद्यथा स्थविरस्याश्वजितः। *अत्यर्थमभ्यस्तस्य* भृशमात्मसात्कृतस्ये*च्छन्ति वैभाषिकाः*। किम् ? पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरिति ॥ ३८ ॥

"*निवृतस्य च रूपस्य*" इति। च-शब्दः समुच्चयार्थः। प्राप्तिः सहजेति समुच्चीयते। तच्च क्लिष्टं रूपं प्रथमध्यानभूमिकमेव विज्ञप्तिरूपं वेदितव्यम्; ततोऽन्यासु भूमिषु तदुत्थापकाभावात्। *अधिमात्रेणापी*ति। विस्तरः—अधिमात्रेणापि चित्तेन निवृत्ता विज्ञप्तिरुत्थापिता। तदेव चाधिमात्रं विज्ञप्तिचित्त*मविज्ञप्तिं नोत्थापयति*। *अतो दौर्बल्यसिद्धिः*। तस्याः दौर्बल्यसिद्धेः सहजेव प्राप्तिः। *प्राप्तिभेद* इति। विपाकजादीनामनिवृताव्याकृतानां सहजा प्राप्तिः, अभिज्ञाद्वयादीनां तु पूर्वपश्चात्सहजा प्राप्तिरिति तद्भेदः।

"*कामरूपस्य नाग्रजा*" इति। *कामावचरस्य* कुशलाकुशलस्य विज्ञप्त्यविज्ञप्तिरूपस्या*ग्रजा प्राप्तिः सर्वथा नास्ति*। यदि कुशलस्य यद्यकुशलस्य, नास्त्येव सर्वथेत्यर्थः। *सहजा चास्ति पश्चात्कालजा चे*ति। सम्भवतः। तद्यथा प्रथमस्य

---

१. अत्यर्थं०—का०। २. सहजा प्राप्तिः—का०। ३. कामे रूपस्य—का०।

किमप्राप्तेरपि प्राप्तिवत् प्रकारभेदः ? नेत्याह । किं तर्हि ?

अक्लिष्टाव्याकृताऽप्राप्तिः

अप्राप्तिरनिवृताव्याकृतैव सर्वाः । अध्वभेदेन पुनः

साऽतीताजातयोस्त्रिधा ॥ ३९ ॥

प्रत्युत्पन्नस्य नास्त्यप्राप्तिः प्रत्युत्पन्ना । अतीतानागतयोस्तु त्रैयध्विकी ॥३९॥

कामाद्याप्तामलानां च

'त्रिविधा' इति वर्त्तते । कामाप्तानां कामरूपारूप्यावचरी । एवं रूपारूप्याप्तानामनास्रवाणां च नास्त्यनास्रवा काचिदप्राप्तिः । तथा हि—

विज्ञप्त्यविज्ञप्तिक्षणस्यादौ सहजा प्राप्तिर्भवति । द्वितीयादिषु क्षणेषु तस्यैवाद्यस्य क्षणस्य पश्चात्कालजा भवति । एवमन्येषामपि द्वितीयादीनां क्षणानां सहजा पश्चात्कालजा प्राप्तिर्वेदितव्या । कामावचरस्यैव रूपस्याग्रजा प्राप्तिप्रतिषेधाद् ध्यानानास्रवसंवररूपस्याग्रजा प्राप्तिरस्त्येवेत्युत्सृष्टा भवति ।

अप्राप्तिरनिवृताव्याकृतैव सर्वा । कस्माद्व्यवस्थाप्यते ? यद्यप्राप्तिः क्लेशानां क्लिष्टा भवेत्, प्रहीणक्लेशस्य क्लेशवदेव न स्यात् । यदि कुशला स्यात्, समुच्छिन्नकुशलमूलस्य न स्यात् । अनास्रवाणां धर्माणामप्राप्तिरनास्रवा स्यात् । किं स्यात् ? पृथग्जनो न स्यात्; नित्यमार्यधर्मसमन्वागतत्वात् । पारिशेष्यादनिवृताव्याकृतैवाप्राप्तिरिति व्यवस्थाप्यते । *प्रत्युत्पन्नस्य नास्त्यप्राप्तिः प्रत्युत्पन्नेति* । प्रत्युत्पन्नस्य धर्मस्य प्राप्तिर्वर्तते । तस्मादस्याप्राप्तिर्नास्ति प्रत्युत्पन्ना; तस्य प्राप्त्यप्राप्त्योः समवधानासम्भवात् । *अतीनातागतयोस्तु त्रैयध्विकीति* । अप्राप्तानां प्राप्तविहीनानां च प्रायोगिकाणां गुणानामनागतानां च चक्षुरादीनामपि च येषां प्राप्तिर्नास्ति, अतीताप्यस्त्यप्राप्तिः, अनागतापि, प्रत्युत्पन्नापि । स्रोतोन्यायेन हि तेषामप्राप्तिरुत्पद्यते निरुध्यते अनागतावस्थानेति ॥ ३९ ॥

"*कामाद्याप्तामलानां च*" इति । "त्रिधा" इत्यनुकर्षणार्थश्चकारः । कामादिषु धातुष्वाप्ता अवियुक्ताः कामाद्याप्ताः, कामाद्याप्तानाममलानां चाप्राप्तिः *त्रिविधा*, उपपत्त्याश्रयवशेन तद्व्यवस्थापनात् । धर्मसहाव्यवस्थापिनी ह्यप्राप्तिः, न प्राप्तिवद्धर्मवशेन व्यवस्थाप्यते । तस्मात् कामधातूपपन्नस्य कामरूपारूप्यावचराणामनास्रवाणां च धर्माणामप्राप्तिः कामावचरी, रूपधातूपपन्नस्य रूपावचरी, आरूप्यधातूपपन्नस्यारूप्यावचरी । तद्यथा—कामधातूपन्नस्य प्रायोगिकाणां गुणानामुपपत्तिलाभिकानामपि कुशलसमुच्छेदावस्थायामप्राप्तिः, अवीतरागत्वाच्च रूपारूप्यावचराणामक्लिष्टानामप्राप्तिः, पृथग्जनत्वाच्चानास्रवा-

मार्गस्याप्राप्तिरिष्यते ।

पृथग्जनत्वम्

"पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभः" (　　) इति **शास्त्रपाठः**। अलाभश्च नामाप्राप्तिः । न च **पृथग्जनत्व**मनास्रवं भवितुमर्हति ।

कतमेषामार्यधर्माणामलाभः ? सर्वेषाम्; अविशेषवचनात् । स तु यो विना लाभेनालाभः । अन्यथा हि बुद्धोऽपि श्रावकप्रत्येकबुद्धसान्तानिकैरसमन्वागमाद्[1] अनार्यः स्यात् । एवशब्दस्तर्हि पठितव्यः ? न पठितव्यः । एकपदान्यपि ह्यवधारणानि भवन्ति, तद्यथा—अब्भक्षः, वायुभक्ष इति ।

णामप्राप्तिः कामावचरी । तथा रूपधातूपपन्नस्य कामावचराणां भूमिसञ्चारत्यक्तानां रूपारूप्यावचराणां च प्रायोगिकाणां गुणानां पृथग्जनत्वाच्चानास्रवाणामप्राप्ती रूपावचरी । तथैव चारूप्यधातूपपन्नस्य कामरूपावचराणां भूमिसञ्चारत्यक्तानामारूप्यावचराणां च प्रायोगिकाणां गुणानां पृथग्जनत्वादेव चानास्रवाणामप्राप्तिरारूप्यावचरीति नेयम् ।

पृथग्जनत्वं कतमत् ? आर्यधर्माणामलाभ इति । अनेन शास्त्रपाठेनानास्रवत्वाभावमप्राप्तेर्दर्शयति ।

कतमेषामार्यधर्माणामलाभ इति । 'आर्यधर्मा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिमारभ्य सर्वोऽनास्रवो मार्गः' इति । अत एवं पृच्छति । *सर्वेषामविशेषवचनादिति*। सर्वेषां दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादीनां शैक्षाशैक्षज्ञानानामलाभः । कस्मात् ? अविशेषितत्वात् । यद्येवम्, उत्पन्नायामपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ परिशिष्टानामार्यधर्माणामलाभोऽस्यास्तीत्यनार्यः स्यात् ? तस्मादिदमाह—*स तु यो विना लाभेनेति*। यो विना लाभेनालाभः, तत् पृथग्जनत्वमिति । *अन्यथा हीति*। विस्तरः—यद्यार्यधर्माणां लाभेऽपि सत्यन्येषामपि धर्माणामलाभः पृथग्जनत्वमिष्यते, *बुद्धोऽपि श्रावकप्रत्येकबुद्धसान्तानिकैरार्यधर्मैरसमन्वागमादनार्यः स्यात्*। केवलालाभग्रहणात् त्वप्रसङ्गः । *एवशब्दस्तर्हि पठितव्य* इति । आर्यधर्माणामलाभ एवेति । *एकपदान्यपि ह्यवधारणानीति* केवलपदान्यपीत्यर्थः । *अब्भक्षो वायुभक्ष* इति । अब्भक्ष एव, वायुभक्ष एवेति नोच्यते, एवशब्दस्य चार्थो गम्यते, तद्वदिहापीति । अथ वा—अप एव यो भक्षयति सोऽब्भक्षः, यो वायुमेव भक्षयति स वायुभक्ष इति । यथात्र लुप्तनिर्दिष्टस्यैवकारस्यावधारणार्थो गम्यते, तद्वदिहाप्यलाभ एवेति ।

---

१. प्रत्येकबुद्धगोत्रकै०—का० ।

दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवामलाभ इत्यपरे। न च तत्त्यागादनार्यत्वप्रसङ्गः[1] ? तदलाभस्यात्यन्तं हतत्वात्। ते तर्हि त्रिगोत्रा इति कतमेषामलाभः ? सर्वेषाम्। एवं तर्हि स एव परिहारः। यत्नस्तर्हि व्यर्थः ? एवं तु साधु यथा सौत्रान्तिकानाम्। कथं च सौत्रान्तिकानाम् ? "अनुत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिः[2] पृथग्जनत्वम्" इति।

अथेयमप्राप्तिः कथं विहीयते ? यस्य या धर्मस्य प्राप्तिरसौ

तत्प्राप्तिभूसञ्चाराद् विहीयते ॥ ४० ॥

यथा तावदार्यमार्गस्यालाभः पृथग्जनत्वम्, तस्य लाभात् तद्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च।

दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवामित्यपर इति। विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेस्तत्सहभुवां च वेदनादीनां धर्माणाम*लाभः पृथग्जनत्वम्*। अस्मिन् पक्ष उत्पन्नायामपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तौ परिशिष्टानामार्यधर्माणामलाभोऽस्तीत्यनार्यः स्यादिति यो दोषः उक्तः स न सम्भवति। यदा तर्हि फलप्राप्तिस्तदा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवां विहानिरिति फलप्राप्तावनार्यः स्यादिति दोषपरिहारार्थमाह—*न च तत्त्यागात्*। न च तेषां क्षान्तिसहभुवां त्यागात्। *अनार्यत्वप्रसङ्गः*। तदलाभस्यात्यन्तं हतत्वात्, तस्यालाभस्यात्यन्तविहीनत्वात्। कथम् ? असावत्यन्तं हतः; तत्सन्ताने पुनरनुत्पत्तेः। *ते तर्हि त्रिगोत्रा* इति। श्रावकप्रत्येकबुद्धबुद्धगोत्रा इति। *कतमेषामलाभः ? सर्वेषामि*ति। श्रावकादिगोत्राणाम्। *एवं तर्हि स एव दोष* इति। बुद्धोऽपि त्रिगोत्रालाभादनार्यः स्यादित्यर्थः। *पुनः स एव परिहार* इति। 'स तु यो विना लाभेन' इति पूर्ववत् प्रपञ्चो यावत् 'तद्यथा अब्भक्षो वायुभक्षः' इति। *यत्नस्तर्हि व्यर्थ* इति। क्षान्तिपरिशिष्टार्यधर्मालाभसद्भावादनार्यः स्यादित्यस्य दोषस्य परिहाराय 'क्षान्तितत्सहभुवामलाभः पृथग्जनत्वम्' इति यो यत्नः, स व्यर्थः स्यात्। पूर्वपक्षदोषपरिहार एवायमास्थीयते—*अनुत्पन्नार्यधर्मा सन्तति*रिति। अनुत्पन्ना आर्यधर्मा अस्यामित्यनुत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिः पृथग्जनत्वम्। अनुत्पन्नार्यमार्गा स्कन्धसन्ततिरित्यर्थः। अर्थाद् उत्पन्नार्यधर्मा सन्ततिरार्यत्वमित्युक्तं भवति; आश्रयपरावृत्तेः।

*अथेयमप्राप्ति*रिति। सर्वधर्माप्राप्तिश्चोद्यते, नार्यधर्माप्राप्तिरेव। *यथा तावदि*ति। उदाहरणमेतत्। *तस्य लाभात् तद्विहीयत* इति। तस्यार्यमार्गस्य लाभात् तत्पृथग्जनत्वमलाभलक्षणं विहीयते। किंधातुकं तत् पृथग्जनत्वम् ?

---

१. तद्योगाद०—का०। २. ०र्यधर्मसन्ततिः—का०।

एवमन्येषामपि योज्यम् ।

'विहीयते' इति तस्या अप्राप्तेरप्राप्तिरुत्पद्यते, प्राप्तिश्छिद्यते । किं पुनरप्राप्ति-

---

त्रिधातुकमित्येके । ननु चोपपत्त्याश्रयवशेनालाभो व्यवस्थाप्यते, पृथग्जनत्वं चालाभस्वभावम्, तस्मादस्य कामावचरस्य सत्त्वस्य कामावचरमेव पृथग्जनत्वमस्ति, न रूपारूप्यावचरम् । अतस्त्रैधातुकं विहीयत इत्ययुज्यमानमेतत् पश्यामः ? अथ पुनरनुत्पत्तिधर्मतां तदापन्नमिति कृत्वा त्रैधातुकं तद्विहीयत इत्युपचारकल्पना ? भवत्वेषा, नैषा वार्यते । कामावचरस्यैव त्वेकस्य पृथग्जनत्वस्य प्राप्तिरस्ति । तल्लौकिकाग्रधर्मावस्थायां विहीयत इति वेदयामः । तच्च कामवैराग्ये नवमे विमुक्तिमार्गे प्रहीयते । रूपारूप्यधात्वोरुत्पद्यमानस्य त्वार्यस्य प्रतिभूम्यवस्थितानां पृथग्जनत्वानामार्यमार्गप्राप्तिसामर्थ्यान्नैव प्राप्तिरुत्पद्यते । प्रतिभूमि तु नवमे विमुक्तिमार्गे तेषां प्रहाणं भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

भूमिसञ्चाराच्चेति । यदा च कामधातोर्वैराग्यं कृत्वा प्रथमं ध्यानं सञ्चरति, तदा च तत्कामावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते । न चार्यो भवति; प्रथमध्यानभूमिकपृथग्जनत्वप्रादुर्भावात् । एवमारूप्यधातुसञ्चाराद् रूपावचरं पृथग्जनत्वं विहीयते । ऊर्ध्वभूमेश्चाधरां भूमिं सञ्चरते । ऊर्ध्वभूमिकं पृथग्जनत्वं विहीयत इति वक्तव्यम् । *एवमन्येषामपि योज्य*मिति । यथा आर्यमार्गस्य प्राप्त्या पृथग्जनत्वमप्राप्तिर्विहीयत इति योजितम्, एवमन्येषामपि श्रुतचिन्तामयादिकानां धर्माणामप्राप्तिर्विहीयत इति योज्यम् । कथम् ? कामावचराणां तावच्छ्रुतचिन्तामयादिकानां धर्माणां प्राप्तिलाभादप्राप्तिर्विहीयते । उपपत्तिलाभिकानां च कुशलानां प्राप्त्या समुच्छिन्नकुशलस्याप्राप्तिर्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च । यदा चायं कामधातोश्च्युत्वा प्रथमं ध्यानमुपपत्त्या सञ्चरति, तदा च तद्भूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानामप्राप्तिर्विहीयते । अक्लिष्टाव्याकृता एव हि गतयो वक्ष्यन्ते । "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति चोक्तम् ।

एवं प्रथमध्यानभूमिकानां प्रायोगिकाणां गुणानां प्राप्तेरप्राप्तिर्विहीयते, भूमिसञ्चाराच्च । ऊर्ध्वभूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानां तद्भूमिसञ्चाराद् विहीयत इति । इदमेकेषां भूमिसञ्चारव्याख्यानोदाहरणम् । तत्राविविक्तं पश्यामः ऊर्ध्वभूमिकानां गतिसंगृहीतानां स्कन्धानामप्राप्तिर्न केवलं भूमिसञ्चाराद्विहीयते, किं तर्हि ? तत्प्राप्तितोऽपीति । इदं त्वसंकीर्णमुदाहरणं पश्यामः । तद्यथा— द्वितीयादिध्यानभूमिकानां प्रायोगिकाणां गुणानां तदलाभिनः कामावचरस्य सत्त्वस्याप्राप्तिरस्ति । स यदि कामवैराग्यं कृत्वा प्रथमध्यानमुपपद्यते, सा तेषामप्राप्तिर्भूमिसञ्चाराद्विहीयते । प्रथमध्यानभूमिका तु तेषामप्राप्तिरुद्भवतीति । एवमन्येषामपि योज्यम् ।

प्राप्त्योरपि प्राप्त्यप्राप्ती भवतः ? उभयोरप्युभयं भवतीत्याहुः। ननु चैवमनवस्थाप्रसङ्गः प्राप्तीनाम् ? नानवस्थाप्रसङ्गः; परस्परसमन्वागमात्। आत्मना तृतीयो हि धर्म उत्पद्यते। स च धर्मः, तस्य प्राप्तिः, प्राप्तिप्राप्तिश्च। तत्र प्राप्त्युत्पादात् तेन धर्मेण समन्वागतो भवति, प्राप्तिप्राप्त्या च। प्राप्तिप्राप्त्युत्पत्तेः[1] पुनः प्राप्त्यैव समन्वागतो भवति, अतो नानवस्था।

एवं च कृत्वा आत्मना तृतीयस्य धर्मस्य कुशलस्य क्लिष्टस्य च[2] द्वितीये क्षणे तिस्रः प्राप्तयो जायन्ते, तासां च पुनस्तिस्रोऽनुप्राप्तय[3] उद्भवन्ति इति षड् भवन्ति। तृतीये क्षणे प्रथमद्वितीयक्षणोत्पन्नानां द्रव्याणां नव प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिरष्टादश[4] भवन्ति।

एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेनैताः प्राप्तयो विसर्पन्त्यः सर्वेषामतीतानागतानां

ननु चैवमनवस्थाप्रसङ्गः प्राप्तीनामिति। प्राप्तेरपि प्राप्तिः, अस्या अप्यन्या, तस्या अप्यन्या—इत्यनवस्था। *परस्परसमन्वागमा*दिति। प्राप्तिप्राप्तियोगात् प्राप्त्याः समन्वागतः। प्राप्तियोगात् प्राप्तिप्राप्त्या समन्वागत इत्यर्थः। *प्राप्त्युत्पादा*दिति विस्तरः। प्राप्त्युत्पादात् *तेन धर्मेण* चित्तेन वा *समन्वागतो भवति*। *प्राप्तिप्राप्त्या च*। समन्वागत इति वर्त्तते। *प्राप्तिप्राप्त्युत्पत्तेः प्राप्त्यैव समन्वागतो भवती*ति। एवं प्राप्तिरुभयत्र व्याप्रियते, प्राप्तिप्राप्तिस्त्वेकत्रेति, *अतो नानवस्था*। *कुशलस्य क्लिष्टस्य* चेति। अनयोरग्रजपश्चात्कालजप्राप्तित्वाद् ग्रहणम्। अव्याकृतस्य हि सहजैव प्राप्तिरिति। *द्वितीये क्षण* इति। विस्तरः—द्वितीये क्षणे तस्य धर्मस्य, तत्प्राप्तेः, प्राप्तिप्राप्तेश्च प्राप्तय इति तिस्रः प्राप्तयः। प्राप्तियोगाद्धि तैः समन्वागतो भवति। ताभिस्तिसृभिः प्राप्तिभिः समन्वागमार्थं *पुनस्तिस्रोऽनुप्राप्तय उद्भवन्तीति षड् भवन्ति* प्राप्तयः। *प्रथमद्वितीयक्षणोत्पन्नानां द्रव्याणामि*ति। धर्मेण सार्धं नवानां द्रव्याणां नव *प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिरष्टादश भवन्ति*।

*एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेने*ति। विस्तरः–उत्तरोत्तरस्य क्षणस्य वृद्धिः प्राप्तिभिः, उत्तरोत्तरे वा क्षणे वृद्धिः प्राप्तीनाम्, तस्याः प्रसङ्ग उत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गः, तेन उत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गेन। *एताः प्राप्तयो विसर्पन्त्य* इति। दिङ्मात्रं दर्शयिष्यामः। चतुर्थे क्षणे प्रथमक्षणोत्पन्नैस्त्रिभिर्धर्मैः प्राप्त्यनुप्राप्तिमद्भिर्भवितव्यम्। द्वितीयक्षणोत्पन्नाभिरपि षड्भिः प्राप्त्यनुप्राप्तिभिः पुनः प्राप्त्यनुप्राप्तिमतीभिर्भवि-

---

१. प्राप्तिप्राप्त्युत्पादात्–का०। २. वा—का०।
३. का० पुस्तके नास्ति। ४. रित्यष्टादश—का०।

क्लेशोपक्लेशक्षणानामुपपत्तिलाभिकानां च कुशलक्षणानां [1]ससम्प्रयोगसहभुवामनाद्यन्तसंसारपर्यापन्नानामनन्ता एकस्य प्राणिनः क्षणे क्षणे उपजायन्ते इत्यनन्तद्रव्याः प्रतिसन्तानमात्मभावक्षणाः सत्त्वानां भवन्ति । अत्युत्सवो बतायं प्राप्तीनां वर्त्तते ! केवलं न प्रतिघातिन्यः;[2] यतोऽवकाशं[3] लभन्ते । इतरथा ह्याकाशेऽप्यवकाशो न स्याद् द्वितीयस्य प्राणिनः ॥ ४० ॥

अथ केयं सभागता ?

सभागता सत्त्वसाम्यं

सभागता नाम द्रव्यम्, सत्त्वानां सादृश्यम् । 'निकायसभागः' इत्यस्याः शास्त्रे संज्ञा ।

तव्यम् । एवं तृतीयक्षणोत्पन्नाभिरष्टादशभिः प्राप्त्यनुप्राप्तिभिः पुनरपि प्राप्त्यनुप्राप्तिमतीभिर्भवितव्यमिति प्रथमद्वितीयतृतीयक्षणोत्पन्नानां सप्तविंशतिः प्राप्तयः सार्धमनुप्राप्तिभिस्तावतीभिरिति चतुःपञ्चाशत् प्राप्तयश्चतुर्थे क्षणे भवन्ति । पञ्चमे तु क्षणे प्रथमद्वितीयतृतीयक्षणोत्पन्नाः प्राप्त्यनुप्राप्तयः पुनश्चतुःपञ्चाशच्चतुर्थक्षणोत्पन्नप्राप्त्यनुप्राप्तयश्च द्विश्चतुःपञ्चाशद् भवन्ति । त्रीणि चतुःपञ्चाशत्कानि द्वाषष्ट्युत्तरशतं प्राप्तीनां जायते । एवमुत्तरोत्तरवृद्धिप्रसङ्गो वक्तव्यः । *अतीतानागतानामिति* । अत्र प्रत्युत्पन्नाग्रहणम्; अनावश्यकत्वात् । *उत्पत्तिलाभिकानां चेति* । अत्र प्रायोगिकाग्रहणमनावश्यकत्वादेव । *ससम्प्रयोगसहभुवामिति* । सवेदनादिसजात्यादीनाम् । *अनाद्यन्तसंसारपर्यापन्नानाम्* । अनादावनन्ते च संसारे संगृहीतानाम् । अनन्ता अप्रमेया एकस्य प्राणिनः, किमङ्ग बहूनाम् ! *क्षणे क्षण उपजायन्ते प्राप्तय इति* । अनन्तद्रव्या एव । अनन्तप्राप्तिद्रव्या इत्यर्थः । *अत्युत्सवो बतायं प्राप्तीनामिति* । परिहासवचनमेतत् । *केवलं न प्रतिघातिन्यः*; अरूपिणीत्वात् । *यतोऽवकाशं लभन्ते* प्राप्तयः ॥ ४० ॥

"*सभागता सत्त्वसाम्यम्*" इति । विस्तरः—समानो भागो भजनमेषामिति सभागाः, तद्भावः सभागता । समानो वा भागो भजनं सभागः, सभाग एव सभागता । यद्योगात् सभागो भवति तद् *द्रव्यम्* । सत्त्वानां साम्यं सामान्यम्, सादृश्यमित्यर्थः । सत्त्वग्रहणमसत्त्वनिरासार्थम् । *सत्त्वानां* सत्त्वसंख्यातानां च धर्माणां *सादृश्यं* सभागता । असत्त्वसंख्यातानां शालियवादिनां नेष्यते । *निकायसभाग इत्यस्याः शास्त्रे संज्ञेति* । ज्ञानप्रस्थानादिके शास्त्रे 'निकायसभागः'

---

१. संप्रयोग०—का० । २. तु अप्रतिघातिन्यो—का० ।
३. ०शमाकाशे—का० ।

सा पुनरभिन्ना भिन्ना च । अभिन्ना सर्वसत्त्वानां सत्त्वसभागता; प्रतिसत्त्वं सर्वेषु भावात् । भिन्ना पुनस्तेषामेव सत्त्वानां धातु-भूमि-गति-योनि-जाति-स्त्री-पुरुषोपासक-भिक्षु-शैक्षाशैक्षादिभेदेन प्रतिनियता धर्मसभागता ।

पुनः स्कन्धायतनधातुतः । यदि सत्त्वसभागता द्रव्यमविशिष्टं न स्यात्, अन्योन्यविशेषभिन्नेषु सत्त्वेषु 'सत्त्वः सत्त्वः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्च । एवं स्कन्धादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्याः ।

स्याच्च्यवेत, उपपद्येत, न च सत्त्वसभागतां विजह्यात्, न च प्रतिलभेत— इति चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिः—यतश्च्यवते तत्रैवोपपद्यमानः । द्वितीया—

इत्यनया संज्ञयायं चित्तविप्रयुक्तो निर्दिश्यते । इह तु श्लोकबन्धानुगुण्यात् सभागतेत्यनया संज्ञयेत्यभिप्रायः ।

सा पुनरभिन्ना भिन्ना चेति । या सर्वसत्त्ववर्त्तिनी । प्रतिसत्त्वमन्यान्याप्यभिन्नेत्युच्यते; सादृश्यात् । न हि सा यथा वैशेषिकाणामेका नित्या चेति । भिन्ना—या क्वचिद् वर्त्तते, क्वचिन्न वर्त्तते । तत आह—*भिन्ना पुनरि*ति विस्तरः । *धातव*स्त्रयः कामादयः । *गतयः* पञ्च नरकादयः । *योनय*श्चतस्रोऽण्डजादयः । *जातयो* ब्राह्मणादयः । आदिशब्देन उपासिका-भिक्षुणी-नैवशैक्षनाशैक्षादयः संगृह्यन्ते । *स्कन्धायतनधातुत* इति । रूपस्कन्धसभागता यावद्धर्मधातुसभागता । *अविशिष्टमि*ति । सामान्यरूपम् । *प्रज्ञप्तिश्चे*ति । अभिधानं चेत्यर्थः । *एवं स्कन्धादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्या* इति । यदि स्कन्धसभागताद्रव्यमविशिष्टं न स्याद्, अन्योन्यविशेषभिन्नेषु स्कन्धेषु 'स्कन्धः स्कन्धः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्चेति ।

एवं धात्वादिबुद्धिप्रज्ञप्तयोऽपि योज्या इत्येके पठन्ति । तेषामेवं वक्तव्यम्—यदि सभागतेति विस्तरेण यावदन्योन्यविशेषभिन्नेषु धातुषु 'कामावचरः 'कामावचरः' इत्यभेदेन बुद्धिर्न स्यात्, प्रज्ञप्तिश्चेति ।

चतुष्कोटिक इति । *स्याच्च्यवेतोपपद्येत न च सत्त्वसभागतां विजह्यान्न च प्रतिलभेते*ति । सत्त्वसभागतामिति । सत्त्वानां सभागता सत्त्वसभागता मनुष्यत्वादिलक्षणा । सत्त्वग्रहणं हि धर्मविशेषणार्थम् । सत्त्वसभागता ह्यत्र चतुःकोटिके विवक्षिता, न धर्मसभागतेति । न तु 'सत्त्वस्सत्त्वः' इत्याकारसभागतेहाभिप्रेता । यदि हि साभिप्रेता स्यात्, तृतीया कोटिर्न सिध्येत; गतिसञ्चारेऽपि तस्याः सत्त्वसभागतायास्तादवस्थ्यात् । *तत्रैवोपपद्यमान* इति । तद्यथा मनुष्य-

नियाममवक्रामन् स हि पृथग्जनसभागतां विजहाति[1], आर्यसभागतां प्रतिलभते। तृतीया—गतिसञ्चारात्। चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा।

यदि पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति, किं पुनः पृथग्जनत्वेन। नहि मनुष्यसभागताया अन्यत् मनुष्यत्वं कल्प्यते। नैव च लोकः सभागतां पश्यति; अरूपिणीत्वात्। नचैनां प्रज्ञया परिच्छिनत्ति, प्रतिपद्यते च सत्त्वानां जात्यभेदमिति सत्या अपि तस्याः कथं तत्र व्यापारः।

गतेश्च्युत्वा मनुष्यगतावेवोपद्यमानो मनुष्यगतेश्च्यवते मरणादुपपद्यते च; तस्यामेव प्रतिसन्धिबन्धात्। न चासौ मनुष्यसभागतां विजहाति, न च प्रतिलभते; तस्या मनुष्यसभागतायास्तादवस्थ्यात्। *द्वितीया नियाममवक्रामन्निति*। *स सत्त्वसभागतां* पृथग्जनत्वस्वभावां सभागतां *विजहाति, आर्यत्वस्वभावां सभागतामपरां प्रतिलभते*। *तृतीया गतिसञ्चारादिति*। तद्यथा मनुष्यगतेश्च्युत्वा देवगतावुपपद्यमानः च्यवते, तथैव मरणादुपपद्यते च; प्रतिसन्धिबन्धात्। सत्त्वसभागतां मनुष्यसभागतालक्षणां विजहाति, प्रतिलभते च देवसभागतालक्षणामपरामिति। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। पूर्वोक्तकोटिस्वभावप्रकारान् वर्जयित्वेत्यर्थः। तद्यथा जीवन् पृथग्जन आर्यो वा किञ्चिदलभमानः।

यदि पृथग्जनसभागता नाम द्रव्यमस्ति किं पुनः पृथग्जनत्वेन। आर्यधर्मालाभस्वभावेन *कल्पितेन*। प्रयोजनमिति वाक्यशेषः। पृथग्जनसभागतयैव पृथग्जन इति परिच्छिद्येत, यथा मनुष्यसभागतयैव मनुष्य इति। *न हि मनुष्यसभागताया अन्यन्मनुष्यत्वं कल्प्यते*। वैभाषिकैरलाभवदन्यस्वभावम्। तत्र च साधनम्—'न स्वसभागताया अन्यत् पृथग्जनत्वम्; स्वसभागताप्रत्ययाभिधेयत्वात्, मनुष्यत्ववत्'। *नैव च लोकः सभागतां पश्यत्यरूपिणीत्वादिति*। न लोकश्चक्षुषा सभागतां पश्यति; अरूपिणीत्वादरूपवतीत्वाद्, अरूपस्वभावत्वाद्वा। यथा न पश्यति एवं न शृणोति, यावन्न स्पृशतीति। अनेन प्रत्यक्षासिद्धतां दर्शयति। *न चैनां प्रज्ञया परिच्छिनत्तीति*। अनेनानुमानेनापि न सिद्ध्यतीति दर्शयति। *प्रतिपद्यते च सत्त्वानां जात्यभेदमिति*। *सत्या अपि तस्याः कथं* तत्र *व्यापार* इति। जात्यभेदप्रतिपत्तौ जात्यभेदप्रतिपत्तिरस्ति। सा तु न सभागतया द्रव्यान्तरकल्पितया कृता; प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वेन तस्या व्यापारासम्भवात्।

ब्रूयास्त्वम्—न निर्निमित्ता सामान्यबुद्धिर्भवितुमर्हति, तेन यन्निमित्तं तस्याः सामान्यबुद्धेः तत् सभागता नाम द्रव्यमिति? वयमपि तां सामान्य-

---

१. विजह्याद्—का०।

अपि च—असत्त्वसभागतापि किं नेष्यते। शालियवमुद्गमाषाम्रपनस-लोहकाञ्चनादीनां स्वजातिसादृश्यात्, तासां च सभागतानामन्योन्यभिन्नानां कथम-भेदेन सभागता प्रज्ञप्तिः क्रियते। वैशेषिकाश्चैवं द्योतिता भवन्ति। तेषामपि ह्येष सिद्धान्तः—'सामान्यपदार्थो नामास्ति, यतः समानप्रत्ययोत्पत्तिरतुल्यप्रकारेष्व-पि' इति। अयं तु तेषां विशेषः—स एकोऽप्यनेकस्मिन् वर्त्तते यदि द्योतिताः, यदि न द्योतिताः।

अस्त्येषा तु सभागता; सूत्रे वचनाद्—इति **वैभाषिकाः**। उक्तं हि **भगवता**—"स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागताम्" इति।

उक्तमेतत्, न तूक्तं द्रव्यान्तरमिति?

का तर्हि सा? त एव हि तथाभूताः संस्कारा येषु मनुष्यादिप्रज्ञप्तिः शल्यादिषु सभागतावत्। तत्त्वेतन्न वर्णयन्ति॥

बुद्धिं सनिमित्तां ब्रूमः। सादृश्यकृता हि सा बुद्धिः। तच्च सादृश्यं न द्रव्यान्तर-मिति ब्रूमः। तेनोच्यते—*अपि चासत्त्वसभागतापि किं नेष्यत* इति। विस्तरः—न द्रव्यान्तरसभागतानिमित्ता 'सत्त्वः सत्त्वः' इति सामान्यबुद्धिः; सामान्या-कारप्रवृत्तत्वात्। *शालियवमुद्ग*माषादिसामान्यबुद्धिवत्। शालियव*स्वजाति-सादृश्य*कृता ह्येषा सामान्यबुद्धिः। न च तेषां स्वजातिसादृश्यं स्वतोऽर्थान्तरं भवति। *तासाञ्च सभागतानाम*िति। विस्तरः—अन्या सत्त्वसभागता, अन्या धातुसभागता, अन्या गतिसभागतेत्यन्योन्यभिन्नाः सभागता इष्यन्ते। तासां सभागतेति प्रज्ञप्तिः 'इयं सभागतेयं सभागता' इत्यभेदेन कथं भवद्भिः क्रियते, व्यवहारः प्रत्ययश्च कथं जायते? यद्यत्रापि सभागतान्तरं प्रतिज्ञायेत येन सभागता सामान्यबुद्धिर्भवेत्, भवेत् सोऽयमपक्षः; प्राक्पक्षविरोधात्। *वैशे-षिकाश्चैवं द्योतिता* इति। ज्वलिताः, समर्थिता इत्यभिप्रायः। तेऽपि हि सामा-न्यपदार्थवादिनः, भवन्तोऽपीति। अयं तु तेषां *वैशेषिका*णां विशेषः—*एकोऽप्यने-कस्मिन् वर्तते* स्रक्सूत्रवत्, भूतकण्ठे गुणवच्चेति। *यदि द्योतिताः* सामान्यपदार्थ-वादित्वात्। *यदि न द्योतिता* एकानेकनित्यानित्यत्वादिविशेषवादित्वात्। न हि परलोकास्तित्वादीनि *वैशेषिकैः* कल्पितानीति न व्यवस्थाप्यन्ते।

स चेदित्थन्त्वमागच्छतीति। प्राणातिपातेनासेवितेन भावितेन बहुलीकृतेन नरकेषूपपद्यते, स चेदित्थन्त्वमागच्छति *मनुष्याणां* सभागतां प्राप्नोति प्राणाति-पातेनाल्पायुर्भवतीति विस्तरः। इदं प्रकार इत्थम्, तद्भावः इत्थन्त्वमिति।

अथ किमिदमासंज्ञिकं नाम ?

आसंज्ञिकमसंज्ञिषु ।

निरोधश्चित्तचैत्तानां

असंज्ञिसत्त्वेषु देवेषूपपन्नानां यश्चित्तचैत्तानां निरोधस्तदासंज्ञिकं नाम द्रव्यम्। येन चित्तचैत्ता अनागतेऽध्वनि कालान्तरं सन्निरुध्यन्ते, नोत्पत्तुं लभन्ते; नदीतोयसन्निरोधवत्।

तत् पुनरेकान्तेन

विपाकः

कस्य **विपाकः** ? असंज्ञिसमापत्तेः ॥

कतमे ते सत्त्वा येष्वसंज्ञिसत्त्वाः ?

ते बृहत्फलाः ॥ ४१ ॥

बृहत्फला नाम देवा येषां केचिदसंज्ञिसत्त्वाः प्रदेशे भवन्ति ध्यानान्तरिकावत्। किं पुनस्तेनैव कदाचित् संज्ञिनो भवन्ति ? भवन्त्युपपत्तिकाले च्युतिकाले च। "प्रकृष्टमपि कालं स्थित्वा सह संज्ञोत्पादात् तेषां सत्त्वानां तत्स्थानात् च्युतिर्भवति" इति सूत्रे पाठः। ते च ततो दीर्घस्वप्नव्युत्थिता इव च्युता कामधातावु-

---

"शरीरेन्द्रियसंस्थानचेष्टाहारादिसौभाग्यकारणम् अन्योन्याभिरभिसम्बन्धनिमित्तं च सभागता" इत्याचार्यसङ्घभद्रः। तदेतदेतेनैव प्रत्युक्तम्। वयमपि ह्येवमिच्छामः। न तु सा सभागता द्रव्यान्तरम्। त एव हि संस्कारास्तथाकारणभावं प्रतिपद्यन्त इति ॥

"आसंज्ञिकमसंज्ञिषु निरोधश्चित्तचैत्तानाम्" इति। विस्तरः—असंज्ञिनामिदमासंज्ञिकम्, असंज्ञिषु वा भवमासंज्ञिकम्। निरुध्यन्तेऽनेन चित्तचैत्ताः, चित्तचैत्तान् वा निरुणद्धीति निरोधः। *येनानागतेऽध्वन्यवस्थिताश्चित्तचैत्ताः कालान्तरं* तावत्कालं *सन्निरुध्यन्ते, नोत्पत्तुं लभन्त* इत्यर्थः। *तदासंज्ञिकं नाम द्रव्यम्। नदीतोयसन्निरोधवत्*। सेतुवदित्यर्थः।

ध्यानान्तरिकावदिति। यथा ब्रह्मपुरोहिता नाम ते देवा येषां केचिन्महाब्रह्माणः प्रदेशे भवन्ति ध्यानान्तरिकायाम्, तथा बृहत्फला नाम ते देवा येषाममंज्ञिसत्त्वाः प्रदेशे भवन्ति, न भूम्यन्तरे। *भवन्ति उपपत्तिकाले च्युतिकाले च*। संज्ञिन इति सम्बन्धनीयम्; क्लिष्टेन मनसा प्रतिसन्धिबन्धात्। "उपेक्षायां

पपद्यन्ते, नान्यत्र । पूर्वसमापत्तिसंस्कारपरिक्षयात् अपूर्वानुपचयाच्च क्षिप्ता इव क्षीणवेगा इषवः पृथिवीं पतन्ति । येन च तत्रोपपत्तव्यम्, तस्यावश्यं कामावचरं कर्मापरपर्यायवेदनीयं भवति । यथा उत्तरकौरवाणां देवोपपत्तिवेदनीयम् ॥ ४१ ॥

अथ 'समापत्ती' इति यदुक्तम्, कतमे ते समापत्ती ? असंज्ञिसमापत्तिः, निरोधसमापत्तिश्च ।

केयमसंज्ञिसमापत्तिः ? यथैवासंज्ञिकमुक्तम्—"निरोधश्चित्तचैत्तानाम्" इति ।

तथाऽसंज्ञिसमापत्तिः

असंज्ञिनां सत्त्वानां समापत्तिः, असंज्ञा वा[1] समापत्तिरित्यसंज्ञिसमापत्तिः[1] । सापि चित्तचैत्तानां निरोधः । एतावत् तथाशब्देनान्वाकृष्यते ।

सा तु समापत्तिः

ध्यानेऽन्त्ये

अन्त्यध्यानं चतुर्थम्, तत्पर्यापन्नाऽसौ, नान्यभूमिका ।

किमर्थमेनां समापद्यन्ते ?

निःसृतीच्छया ।

निःसरणमेषां मन्यन्ते । अतो मोक्षकामतया समापद्यन्ते ।

आसंज्ञिकं विपाकत्वात् अव्याकृतमिति सिद्धम् ।

इयं तु

शुभा

च्युतोद्भवौ" (अभि० को० ३.४२) इति च नियमात् । *पूर्वसमापत्तिसंस्कारपरिक्षयादिति* । पूर्वसमापत्तिसंस्कारलक्षणस्य विपाकहेतोः परिक्षयात् । ततः समाप्तफलत्वादित्यर्थः । पूर्वसमापत्तिसंस्कारावेधपरिक्षयादित्यपरे व्याचक्षते । *अपूर्वानुपचयाच्चेति* । चित्ताभावात् । कर्मानुपचयादित्यभिप्रायः । *क्षिप्ता इव क्षीणवेगा इषवः पृथिवीमिति* । उपपद्यन्त इति प्रकृतम् । पूर्वमयं पदिर्जन्यर्थः, इदानीमर्थवशाद् गत्यर्थः—सम्पद्यन्ते = गच्छन्तीत्यर्थः । पृथिवीं गच्छन्तीति वाक्यशेष इत्यपरे ॥ ४१ ॥

असंज्ञिनां सत्त्वानां समापत्तिरसंज्ञा वा समापत्तिरित्यसंज्ञिसमापत्तिः । 'अव्याकृतमेव ह्यासंज्ञिकम् । कुशलैव चेयं समापत्तिः' इति वक्ष्यते ।

१–१. वेत्यसंज्ञिसमा०–का० ।

कुशलैवासंज्ञिसमापत्तिः । तस्या असंज्ञिसत्त्वेषु पञ्चस्कन्धको विपाकः ।

कुशला सती

उपपद्यवेद्यैव

उपपद्यवेदनीयैव । न दृष्टधर्मपर्यायवेदनीया, नापि अनियता ।

योऽप्येनामुत्पाद्य परिहीयते, सोऽपि किलावश्यं पुनरुत्पाद्यासंज्ञिसत्त्वेषूपपद्यत इति । तत[1] एव तल्लाभी नियामं नावक्रामति ।

सेयं पृथग्जनस्यैवेष्यते,

नार्यस्य

न ह्यार्या असंज्ञिसमापत्तिं समापद्यन्ते, विनिपातस्थानमिवैनां[2] पश्यन्ति[2] । निःसरणसंज्ञिनो हि तां समापद्यन्ते ।

अथ किमेनामार्याश्चतुर्थध्यानलाभादतीतानागतां प्रतिलभन्ते ध्यानवत् ? अन्येऽपि तावन्न प्रतिलभन्ते । किं कारणम् ? एषा ह्युचितापि सती महाभिसंस्कारसाध्यत्वाद्, अचित्तकत्वाच्च ।

पञ्चस्कन्धको विपाक इति । च्युत्युत्पत्तिकाले चित्तचैत्तानां विपाकत्वसद्भावात् । *तत एव तल्लाभी*ति । यत एव परिहीणोऽपि पुनरुत्पाद्यासंज्ञिसत्त्वेषूपपद्यते तत एव तल्लाभी *नियामं नावक्रामति* । नियामावक्रान्त्येव ह्यार्योऽपायगत्यासंज्ञिकमहाब्रह्मकौरवोपपत्त्यष्टमभवादीनामप्रतिसंख्यानिरोधं प्रतिलभते । *विनिपातस्थानमिवैनां पश्यन्ती*ति । अपायस्थानमिवेनां पश्यन्तीत्यर्थः । गिरितटादिविनिपातस्थानमिवेत्यपरे । *निःसरणसंज्ञिनो हि तां समापद्यन्ते* । पृथग्जना मोक्षसंज्ञिन इत्यर्थः । न चैवमार्या विपरीतसंज्ञिनः प्रतिलभन्ते ।

*ध्यानव*दिति । चतुर्थध्यानलाभादतीतानागतमनादिमति संसारे लब्धपूर्वं चतुर्थध्यानं प्रतिलभन्ते योगिनः । तस्मात् किं तद्वदेवातीतानागतां तां प्रतिलभन्त इति पृच्छति । *अन्येऽपि तावन्न प्रतिलभन्त* इति । पृथग्जना अपि तावन्नातीतानागतां प्रतिलभन्ते येषां तावदियमात्मीया समापत्तिः, किं पुनरार्या येषामियमनात्मीयेति । *उचितापि सती*. इति । अनादिमति संसारे लब्धपूर्वापि महाभिसंस्कारसाध्यत्वान्महायत्नाभिनिष्पाद्यत्वादित्यर्थः । *अचित्तकत्वाच्च* ।

---

१. अतः–का० ।

२–२. मिवैतां पश्यन्तः–का० ।

एकाध्विकाप्यते ॥ ४२ ॥

एककालिकेत्यर्थः । वर्त्तमानकालिकैव लभ्यते । यथा प्रातिमोक्षसंवरः । लब्धया तु द्वितीयादिषु क्षणेष्वतीतयाऽपि समन्वागतो भवति यावन्न त्यजति । अचैत्तकत्वान्नानागता भाव्यते ॥ ४२ ॥

निरोधसमापत्तिरिदानीं कतमा ?

निरोधाख्या तथैवेयं

यथैवासंज्ञिसमापत्तिः । तथाशब्देन कः प्रकारो गृह्यते ? "निरोधश्चित्तचैत्तानाम्" इति । अयं त्वस्या विशेषः—इयं

विहारार्थं

शान्तविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेण एनां समापद्यन्ते । तां तु निःसरणसंज्ञापूर्वकेण । सा खल्वपि चतुर्थध्यानभूमिका । इयं तु

भवाग्रजा ।

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनभूमिकैव । सा चेयम्—

"*एकाध्विकाप्यते*" । समानाध्विका लभ्यत इत्यर्थः । *यथा प्रातिमोक्षसंवर* इति । प्रातिमोक्षसंवरोऽष्टविधोऽपि यदा समादीयते तदा स प्राप्यते । प्राप्तिश्च तस्य तस्मिन्नेव क्षण उत्पद्यते । *लब्धया तु तया समापत्त्या द्वितीयादिषु क्षणेषु* प्रातिमोक्षसंवरवदेव *समन्वागतो भवति यावन्न त्यजति* तां समापत्तिम् । तत्त्यागस्तु परिहाण्या:, भूमिसञ्चाराद्वा । *अचेत्तिकत्वान्नानागता भाव्यते* । कुशलं हि चित्तमानगतं भाव्यते । न त्वियमचित्तकेति न तद्वदनागता भाव्यते ॥ ४२ ॥

"*निरोधाख्या तथैव*" इति । समापत्तिरिति वर्त्तते । एवशब्दोऽवधारणे । यथाऽसंज्ञिसमापत्तिनिर्देशे तथाशब्देन 'निरोधश्चित्तचैत्तानाम्' इत्यतिदिश्यते, तथेवेहापि निरोधसमापत्तिनिर्देशे स एवम्प्रकारोऽतिदिश्यत इति ।

*शान्तविहारसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारणे*ति । विहारः = क्रीडा, विहार इव विहारः, समाधिविशेषः । शान्तो विहारः शान्तविहारः, शान्तविहारे संज्ञा शान्तविहारसंज्ञा, सा पूर्वा अस्येति शान्तविहारसंज्ञापूर्वकः । मनसिकारो मनस्कार इति योऽर्थः, अलुक्समासात् स मनसिकार इति भवति । संज्ञावेदितसमुचारपरिश्रान्ता हि तत्र शान्तविहारसंज्ञिनस्तथाविधेन मनसिकारेणैनां निरोधसमापत्तिं *समापद्यन्ते । तां त्वसंज्ञिसमापत्तिं निःसरणसंज्ञापूर्वकेण* । मोक्षसंज्ञापूर्वकेणेत्यर्थः ।

शुभा

कुशलैव, न क्लिष्टा नाव्याकृता । कुशला सती

द्विवेद्याऽनियता च

द्वयोः कालयोर्वेद्या उपपद्यवेदनीया च, अपरपर्यायवेदनीया च । अनियता च विपाकं प्रति कदाचिन्न विपच्यते । यदीह परिनिर्वायात्, तस्या हि भवाग्रे चतुःस्कन्धको विपाकः ।

सा चेयमेकान्तेन

आर्यस्य

न हि पृथग्जना निरोधसमापत्तिमुत्पादयितुं शक्नुवन्ति; उच्छेदभीरुत्वाद्, आर्यमार्गबलेन चोत्पादनाद्, दृष्टधर्मनिर्वाणस्य तदधिमुक्तितः ।

अपरपर्यायवेदनीया चेति । अपरः पर्यायस्तृतीयादिजन्म, तत्र वेदनीया । कथम् ? यः आर्यः कामधातौ निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य भवाग्र उत्पद्येत, तस्य सा परिपूरिका उपपद्यवेदनीया । यस्तु ततः परिहीणो रूपधातावुपपद्य कालान्तरेण च पुनरपि भवाग्रं लब्ध्वा निरोधसमापत्तिमुत्पाद्यानुत्पाद्य वा भवाग्र उपपद्यते, तस्य सापरपर्यायवेदनीया भवति । यस्त्विह परिनिर्वायात्, तस्यानियतेति ।

उच्छेदभीरुत्वादिति । सर्वात्मभावोच्छेदभीरुत्वात् ।

"व्यथन्ते ह्यपुनर्भवात् प्रपातादिव वालिशाः" ।

असंज्ञिसमापत्तौ कस्मादुच्छेदभयं न भवति ? तत्र रूपसद्भावात् । रूपे ह्यात्मसंज्ञामभिनिवेश्य ता समापद्यन्ते । निरोधसमापत्तौ त्वारूप्यभूमिकत्वाद् रूपमपि नास्तीति सर्वात्मभावाभावं पश्यन्तो न तां समापत्तुमुत्सहन्ते । ननु चारूप्येषु निकायसभागजीवितेन्द्रियादयश्चित्तविप्रयुक्ताः सन्ति, कस्मात् तत्रात्मसंज्ञामभिनिवेश्य तां न समापद्यन्ते ? विप्रयुक्तानामदृश्यत्वात्, *आर्यमार्गबलेन चोत्पादनात्* । कथं पुनर्गम्यत आर्यमार्गबलेन तदुत्पादनम् ? इत्यत आह— *दृष्टधर्मनिर्वाणस्य तदधिमुक्तित* इति । दृष्टे जन्मनि निर्वाणं दृष्टधर्मनिर्वाणम्, तस्य । तदधिमुक्तितः—तदित्यधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तेन वाधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तदधिमुक्तेस्तदधिमुक्तितः । दृष्टे जन्मन्येतन्निर्वाणमित्यार्यस्तदधिमुच्यते ।

केचित् पुनरेवं पठन्ति—*दृष्टनिर्वाणस्य तदधिमुक्तितः* । एवं तु व्याचक्षते— दृष्टं निर्वाणमनेनेति दृष्टनिर्वाणस्तस्यार्यस्य तस्यामधिमुक्तिस्तदधिमुक्तिः, तदधिमुक्तेस्तदधिमुक्तितः । एतदुक्तं भवति—दृष्टनिर्वाणस्य आर्यस्तामधिमुच्यते, नान्य इति । ननु च पृथग्जनोऽपि लौकिकेन मार्गेण दृष्टनिर्वाणः ? न पृथग्जनो

आर्यस्यापि चेयं न वैराग्यलभ्या । किं तर्हि ?

आप्या प्रयोगतः ॥ ४३ ॥

प्रयोगलभ्यैवेयम् । न चातीता लभ्यते, नाप्यनागता भाव्यते; चित्तबलेन तद्भावनात् ॥ ४३ ॥

किं भगवतोऽपि प्रायोगिकी ? नेत्याह ।

बोधिलभ्या मुनेः

क्षयज्ञानसमकालं[1] बुद्धा भगवन्त एतां[2] प्रतिलभन्ते[2] । नास्ति किञ्चिद् बुद्धानां प्रायोगिकं नाम । इच्छामात्रप्रतिबद्धो हि तेषां सर्वगुणसम्पत्सम्मुखीभावः । तस्मादेषां सर्ववैराग्यलाभिकम् ।

कथं खल्विदानीमनुत्पादितायां निरोधसमापत्तौ क्षयज्ञानकाले भगवानुभयतोभागविमुक्तः सिध्यति ? सिध्यति; उत्पादितायामिव तस्यां वशित्वलाभात्[3] प्रागेव तां

दृष्टनिर्वाणः, प्राप्तिनिर्वाणस्तु भवेत्, तदुत्तरां हि भूमिं पृथग्जनः शान्ततः पश्यन् वैराग्यं लभते न निर्वाणमित्यचोद्यमेतत् ।

*प्रयोगलभ्यैवेयमि*ति । इयमपि समापत्तिरसंज्ञिसमापत्तिवदेव *महाभिसंस्कारसाध्ये*ति तथैव *एकाध्विकाऽऽप्यते* । कथम् ? इत्याह—*न चातीता लभ्यत* इति । यदा परिहीणः पुनस्तामुत्पादयति, तदा प्रयोगेणापूर्वेव लभ्यते, प्रातिमोक्षसंवरवदिति विस्तरेण व्याख्येया । *चित्तबलेन तद्भावनादि*ति । चित्तबलेनानागतभावनादित्यर्थः ॥ ४३ ॥

"*बोधिलभ्या मुनेः*" । 'प्रयोगलभ्यैवेयम्' इत्युत्सर्गस्यायमपवादः । श्रावकप्रत्येकबुद्धानां स विधिरिति कृत्वा, क्षयानुत्पादज्ञाने बोधिरिति वक्ष्यति (अभि० को० ६.७०) । तेनाह—*क्षयज्ञानसमकालमि*ति । विस्तरः—सास्रवाश्च क्षयज्ञान इति । बुद्धा *भगवन्त एतां प्रतिलभन्ते । नास्ति बुद्धानां किञ्चित् प्रायोगिकं नामे*ति । यथोक्तं स्तोत्रकारेण—

'न ते प्रायोगिकं किञ्चित् कुशलं कुशलान्तग !
इच्छामात्रवबद्धा ते यत्र कामावसायिता ॥ इति ।

कथं पुनर्भगवानुभयतोभागविमुक्त इति । क्लेशावरणं समापत्त्यावरणं चोभयतो भागः, ततो विमुक्तः । *सिध्यत्युत्पादितायामिवे*ति । सिध्यत्युभयतो भाग-

---

१ ०समानकालं—का० । २–२. एतां लभन्ते—का० ।
३. वशित्वात्—का० ।

बोधिसत्त्वः शैक्षावस्थायामुत्पादयतीति पाश्चात्त्याः ।

अथ कस्मादेवं नेष्यते, एवं च स्थविरोपगुप्तस्यापीदं नेत्रीपदं प्रामाणिकं भविष्यति—"निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य क्षयज्ञानमुत्पादयतीति वक्तव्यं तथागत" इति ?

न प्राक्

न हि पूर्वं तस्या उत्पादनं युज्यत इति काश्मीरकाः । किं कारणम् ?

चतुस्त्रिंशत्क्षणाप्तितः ।

चतुस्त्रिंशता किल चित्तक्षणैर्बोधिसत्त्वो बोधिमनुप्राप्तः । सत्याभिसमये षोडशभिः, भवाग्रवैराग्ये चाष्टादशभिर्नवप्रकाराणां क्लेशानां प्रहाणाय; नवानन्तर्यविमुक्तिमार्गोत्पादनात् । त एते चतुस्त्रिंशत् भवन्ति । आकिञ्चन्यायतनवीतरागस्यास्य नियामावक्रमणादधोभूमिका न पुनः प्रहेया भवन्ति । अत एतस्मिन्नन्तरे विसभागचित्ता सम्भवान्निरोधसमापत्तेरयोग इति ।

विमुक्तो भगवान् सम्मुखीकृतपूर्वायामिव । *तस्यां वशित्वलाभात्* । तत्सम्मुखीकारणसामर्थ्ययोगतः । *प्रागेव तामिति* । विस्तरः—धर्मतैषा यद् बोधिसत्त्वश्चरमभविको भवाग्रलाभी भूत्वा चतुर्थध्यानसन्निश्रयेण दर्शनमार्गमुत्पाद्य ततश्च व्युत्थाय भवाग्रं समापद्यते, ततो निरोधसमापत्तिं समापद्यते, ततो व्युत्थाय पुनश्चतुर्थध्यानसन्निश्रयेण भावाग्रिकभावनाप्रहातव्यक्लेशप्रहाणं कृत्वा क्षयज्ञानकालात् प्रभृत्यनुत्तरसम्यक्सम्बुद्धो भवतीत्येवं *शैक्षावस्थायां स तामुत्पादयतीति पाश्चात्त्याः* । काश्मीरमण्डलात् पश्चाद्भवाः पाश्चात्त्याः ।

नेत्रीपदमिति शास्त्रनाम *स्थविरोपगुप्तस्य* । यत्रेदं वाक्यम्—*निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य क्षयज्ञानमुत्पादयतीति वक्तव्यं तथागत* इति ।

सत्याभिसमये षोडशभिरिति । दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिमारभ्य यावन्मार्गेऽन्वयज्ञानमिति षोडशभिश्चित्तक्षणैः । *भवाग्रवैराग्ये चाष्टादशभिरिति* । *नवप्रकाराणां क्लेशानां* भावाग्रिकाणां भावनाहेयानां *प्रहाणाय नवानन्तर्य*मार्गा नव च *विमुक्तिमार्गा* इत्यष्टादशभिः । *त एते चतुस्त्रिंशद् भवन्ति* । षोडश चाष्टादश चेति । *अधोभूमिका न पुनः प्रहेया भवन्तीति* । कामावचरादीनां क्लेशानां लौकिकेण मार्गेण पृथग्जनत्वावस्थायामेव प्रहीणत्वात् । यद्येष नियमः—प्रहीणक्लेशप्रतिपक्षोत्पादनं न कर्त्तव्यमिति, अथ किमर्थं प्रहीणेषु कामावचरेषु क्लेशेषु तत्प्रतिपक्षं धर्मज्ञानपक्षं मार्गमभिसमयकाल उत्पादयति ? तन्नान्तरीयकत्वादन्वय-

किं पुनः स्याद्—यदि विसभागचित्तमन्तरा सम्मुखीकुर्यात् ? व्युत्थानाशयः स्याद्, अव्युत्थानाशयाश्च बोधिसत्त्वाः ? सत्यमव्युत्थानाशयाः; न तु आस्रवमार्गाव्युत्थानात् ।

कथं तर्हि—"न तावत् भेत्स्यामि पर्यङ्कमप्राप्ते आस्रवक्षये" (   ) इति ? अस्याशयस्याव्युत्थानादेकायन एव सर्वार्थपरिसमाप्तेरिति **बहिर्देशकाः** । पूर्वमेव तु वर्णयन्ति **काश्मीराः** ।

यद्यप्यनयोर्बहुप्रकारो[1] विशेषः ।

कामरूपाश्रये तूभे[2]

उभे अपि त्वेते असंज्ञिनिरोधसमापत्ती कामधातौ रूपधातौ चोत्पत्स्येते ।

ये त्वसंज्ञिसमापत्तिं रूपधातौ नेच्छन्ति, तेषामयं **ग्रन्थो** विरुध्यते—"स्याद्रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः । स्याद्रूपावचराणां संज्ञिनां[3] देवानां

ज्ञानपक्षस्य मार्गस्य । न ह्यसत्यां धर्मज्ञानपक्षोत्पत्तावन्वयज्ञानपक्षसम्मुखीभावः सम्भवति । एतद्ध्यन्वयज्ञानस्यान्वयज्ञानत्वं यदतः पश्चाद् भवतीति ।

पाश्चात्त्या आहुः—*किं पुनः स्यादिति* । विस्तरः—को दोषः स्याद् *यदि विसभागं* सास्रवं *चित्तमन्तरा सम्मुखीकुर्यात्* । *वैभाषिका* आहुः—*व्युत्थानाशयः स्यादिति* । विस्तरः—व्युत्थानाभिप्रायो बोधिसत्त्वः स्यात् । व्युत्थानकुशलः स्यादित्यपरे । कुशलमूलार्थो ह्याशयार्थः । तदेतदुक्तं भवति—ईदृशानि कुशलमूलानि बोधिसत्त्वानां यैः सम्मुखीभूतैस्तावन्न व्युत्तिष्ठन्ते यावदेकासन एवानुत्तरा सम्यक्सम्बोधिः प्राप्तेति । *बहिर्देशका* आहुः—*सत्यमव्युत्थानाशयाः*, न तु यथा भवन्तो वर्णयन्ति इति । *पूर्वमेव तु वर्णयन्ति* । क्षयज्ञानसमकालमिति यः पक्षः ।

यद्यप्यनयोर्बहुप्रकारो विशेष इति । एका "ध्यानेऽन्त्ये" (अभि० को० २.४२) । अपरा "भवाग्रजा" (अभि० को० २.४३), एकां निःसरणसंज्ञया समापद्यते, अपरां विहारकामतया—इत्येवमादि बहुप्रकारो विशेषः ।

साम्यं त्वनयोः "*कामरूपाश्रये तूभे*" इति । *स्याद्रूपभवः* इति विस्तरः । यः क्वचिद् रूपभवः सर्वोऽसौ भवः । *पञ्चव्यवचार* इति । चतुःकोटिकः । *स्याद् रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः* । *रूपावचराणां संज्ञिनां देवानां*

१. ०नयोः समापत्त्योर्बहु०—का० । २. भूते—का० ।
३. सत्त्वानां संज्ञिनां—का० ।

विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानामसंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिके प्रतिलब्धे यो भवः" इति। अत उभे अप्येते कामरूपाश्रये ।

तत्रापि त्वयं विशेषः—

निरोधाख्यादितो नृषु ॥ ४४ ॥

निरोधसमापत्तिः प्रथमतो मनुष्येषूत्पाद्यते, पश्चाद् रूपधातौ परिहीणपूर्वैः ।

किमप्यस्ति[1] परिहाणिः ? अस्तीत्याह । अन्यथा हि **उदायिसूत्रं** विरुध्येत—"इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति, समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञा—

विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानामसंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिके प्रतिलब्धे यो भवः । स्याद् भवः पञ्चव्यवचारो न चासौ रूपभवः । कामावचराणां सत्त्वानां सभागे चित्ते स्थितानां यो भवः । स्याद् रूपभवः स च भवः पञ्चव्यवचारः । रूपावचराणां संज्ञिनां देवानां सभागे चित्ते स्थितानां असंज्ञिनां च देवानामासंज्ञिकेऽप्रतिलब्धे यो भवः । स्यान्नैव रूपभवो न चासौ भवः पञ्चव्यवचारः । कामावचराणां सत्त्वानां विसभागे चित्ते स्थितानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानां यो भवः । आरूप्यभवश्च । तत्र प्रथमा कोटिरुदाहरणम् । रूपभवो रूपावचरं स्कन्धपञ्चकम् । पञ्चव्यवचारः पञ्चस्कन्ध इत्यर्थः । व्यवचार इति *काश्यपस्य* तथागतस्य स्कन्धसंज्ञा । विशेषेणावचारो व्यवचारः, अन्यथीभावेन विसंवादनमित्यर्थः । सोऽस्यास्तीति व्यवचारः । "अर्श आदिभ्योऽच्" (पा० सू० ५.२.१२७) इत्यकारो मत्वर्थीयः । विसंवादनमित्यर्थः । "फेनपिण्डोपमं रूपं वेदना बुद्बुदोपमा" (   ) इत्यादिना विसंवादनात् । तत्र यदि रूपधातावसंज्ञिसमापत्तिर्नेष्यते, 'असंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं समापन्नानाम्' इति नोच्येत । नेन रूपावचर्यसंज्ञिसमापत्तिरिति गम्यते ।

तत्रापि त्वयं विशेष इति । तत्र साधर्म्येऽपि विशेषो भवति । *पश्चाद्रूपधाता*विति । य आर्या निरोधसमापत्तिमुत्पाद्य ततः परिहीणा ध्यानं च लब्ध्वा रूपधातावुपपद्यन्ते, तैः *परिहीणपूर्वैः* पूर्वाभ्यासवशाद् रूपधातौ निरोधसमापत्तिरुत्पाद्येत, असंज्ञिसमापत्तिस्तु कामरूपधातौ प्रथमतोऽपि पृथग्जनैरुत्पाद्यत इत्ययं विशेषः ।

*किमप्यस्ति परिहाणि*रिति । निर्वाणसदृशीयं समापत्तिः, कथमतः परिहाणिरित्यसम्भावयन् पृच्छति । *उदायिसूत्र*मिति । *आर्यशारिपुत्र*भाषितमेतत् सूत्रम् ।

---

१. किमतोऽप्यस्ति—का० ।

सम्पन्नश्च। सोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं[1] समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत्

उदायी तु तत्र विबन्धक इति उदायिसूत्रम्' इत्युच्यते। कथमिति ? "श्रावस्त्यां निदानम्। तत्रायुष्मान् शारिपुत्रो भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति समाधिसम्पन्नश्च प्रज्ञासम्पन्नश्च। सोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च, व्युत्तिष्ठते च। अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति। स न हैव दृष्ट एव धर्मे प्रतिपद्येवाज्ञामारागयति। नापि मरणकालसमये। भेदाच्च कायस्यातिक्रम्य देवान् कवडीकारभक्षानन्यतमस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपद्यते, स तत्रोपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च। अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति'। तेन खलु पुनः समयेनायुष्मानुदायी तस्यामेव पर्षदि सन्निपण्णोऽभूत् सन्निपतितः। अथायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदवोचत्—'अस्थानमेतदायुष्मञ्छारिपुत्रानवकाशो यद्भिक्षुरन्यतमस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपन्नोऽभोक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति'। द्विरपि त्रिरप्यायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदवोचत्—'अस्थानमेतदायुष्मन्' इति पूर्ववत्। अथायुष्मतः शारिपुत्रस्यैतदभवद्—'यावत् त्रिरपि मेऽयं भिक्षुर्भापितं प्रतिवहति प्रतिक्रोशति, न च मे कश्चित् सब्रह्मचारी भाषितमभ्यनुमोदते, न्वहं येन भगवांस्तेनोपसंक्रामेयम्'। अथायुष्मान् शारिपुत्रो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वैकान्ते निषण्णः। एकान्ते निषण्णश्चायुष्माञ्छारिपुत्रो भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इहायुष्मन्तो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति' पूर्ववत्। तेन खलु समयेनायुष्मानुदायी पूर्ववत्। एवं द्विरपि त्रिरप्यायुष्मानुदाय्यायुष्मन्तं शारिपुत्रमिदमवोचत्, पूर्ववत्। अथायुष्मतः शारिपुत्रस्यैतदभवत्—'शास्तुरपि मे पुरस्तादयं भिक्षुर्यावत् त्रिरपि भाषितं प्रतिवहति प्रतिक्रोशति। न च मे कश्चित् सब्रह्मचारी भाषितमभ्यनुमोदते, यन्न्वहं तूष्णीं स्याम्'। अथायुष्मान् शारिपुत्रस्तुष्णीमभूत्। तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनमामन्त्रयते स्म—'कं पुनस्त्वमुदायिन्नन्यतमं दिव्यं मनोमयं कायं सञ्जानीषे' ? 'ननु यावदेवारूपिणं संज्ञामयमेवं भदन्त'। त्वं तावन्मोहपुरुषान्ध एव सन्नचक्षुश्चक्षुष्मता शारिपुत्रेण भिक्षुणा सार्धमभिधर्मेऽभिविनये संल्लपितव्यं मन्यसे' इति। तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनं सम्मुखमवसाद्यायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म—'त्वमप्यानन्द स्थविरं भिक्षुं विहेठ्यमानमध्युपेक्षसे, कारुण्यमपि ते मोहपुरुष नोत्पन्नं स्थविरे भिक्षौ विहेठ्यमाने'

---

१. ०वेदयित०—का०।

स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति। स न हैव दृष्ट एव धर्मे प्रतिपद्येवाज्ञामाराग-यति[1]। नापि मरणकालसमये भेदाच्च। कायस्यातिक्रम्य देवान् [2]कवडीकारभक्षा-न्यतरस्मिन् दिव्ये मनोमये काय उपपद्यते। स तत्रोपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदित-निरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च, अस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति" (　　　) इति। अत्र हि दिव्यो मनोमयः कायो रूपावचर उक्तो भगवता।

इयं च समापत्तिर्भावाग्रिकी। तत् कथमपरिहीणस्य तल्लाभिनो रूपधातो स्यादुपपत्तिः? चतुर्थध्यानभूमिकामपि निरोधसमापत्तिं **निकायान्तरीया** इच्छन्ति। तेषां विनापि परिहाण्या सिध्यत्येतत्। एतदेव तु न सिध्यति—चतुर्थध्यान-भूमिकाप्यसावस्तीति। किं कारणम्? "नवानुपूर्वसमापत्तयः" इति सूत्रे वचनात्।

इति। तत्र भगवानायुष्मन्तमुदायिनमायुष्मन्तं चानन्दं सम्मुखमवसाद्य भिक्षूनामन्त्रयते स्म—'इह भिक्षवो भिक्षुः शीलसम्पन्नश्च भवति समाधि-सम्पन्नश्च, विस्तरेण यावदस्ति चैतत् स्थानमिति यथाभूतं प्रजानाति' इति। उक्त्वा भगवानुत्थायासनाद् विहारं प्राविक्षत् प्रतिसंलयनाय" इति।

अत्रायुष्मानुदायी 'आरूप्यावचरोऽयं मनोमयः काय उक्तः' इति मनसि कृत्वा प्रतिबन्धमकार्षीत्। तत्र हि रूपं नास्ति, मन एव तु ससम्प्रयोगमस्ति, तस्मान्मनोमयः कायः। तत्र चेयं समापत्तिर्न समापद्यत इति तस्याभिप्रायः। आर्यशारिपुत्रस्य तु रूपावचरो दिव्यो मनोमयः कायोऽभिप्रेतः; शुक्रशोणित-मनुप्राप्य प्रादुर्भावात्। अत एव चासावायुष्मानुदायी भगवता पृष्टः—'किं पुनस्त्वमुदायिन्नन्यतमं दिव्यं मनोमयं कायं संजानीषे, ननु यावदेवारूपिणं संज्ञामयम्' इति। तेनापि 'एवं भदन्त' इति प्रतिपन्नम्। भगवानपि रूपावचरमेव दिव्यं मनोमयं कायमभिप्रेत्यार्यशारिपुत्रस्य मतं समर्थयन् तमायुष्मन्तमुदायिन-मवसादयति स्म—'त्वं तावन्मोहपुरुषान्ध एव सन्नचक्षुश्चक्षुष्मता शारिपुत्रेण भिक्षुणा सार्धमभिधर्मेऽभिविनये सँल्लपितव्यं मन्यसे' इति।

अस्ति चैतत् स्थानमिति। यदेतन्निरोधसमापत्तेः समापदनं व्युत्थानं चेति, एतत् स्थानम् *यथाभूतं प्रजानाति*। *प्रतिपद्येवेति*। पूर्वमेवेत्यर्थः। *आज्ञामा-रागयतीत्यर्हत्त्वं* प्राप्नोतित्यर्थः।

इयञ्च समापत्तिर्भावाग्रिकीति। विस्तरः—निरोधसमापत्तिर्भावाग्रिकी। यश्च तल्लाभी तस्य भवाग्र एवोपपत्तिः स्यात्, न रूपधातौ। उक्तं च सूत्रे—

---

१. प्रतिपत्त्ये०—का०।　　२. कवड़ीकाराहार०—का०।

यद्येष नियमः, कथं व्युत्क्रान्तसमापत्तयो भवन्ति ? प्राथमकल्पिकं प्रत्येष नियमः । प्राप्तप्रकामवशित्वात् तु सन्तो विलङ्घ्यापि समापद्यन्ते ।

एवमनयोः समापत्त्योर्भूमितोऽपि विशेषः; चतुर्थध्यानतयाऽग्रभूमिकत्वात् ।

प्रयोगतोऽपि, निःसरणविहारसंज्ञापूर्वकमनसिकारप्रयोगात् ।

सन्तानतोऽपि, पृथग्जनार्यसन्तानत्वात् ।

फलतोऽपि, आसंज्ञिकभवाग्रफलत्वात् ।

वेदनीयतोऽपि, नियतोभयथावेदनीयत्वात्[1] ।

प्रथमोत्पादनतोऽपि, द्विधातुमनुष्योत्पादनात् ।

"स तत्र रूपधातावुपपन्नोऽभीक्ष्णं संज्ञावेदितनिरोधं समापद्यते च व्युत्तिष्ठते च" (   ) इति। तस्मादस्त्यतः परिहाणिरिति गम्यते। युज्यत् एवैतद् *वैभाषिकाणाम्*। *सौत्रान्तिकानान्तु* कथमेतत्। आर्य एव हि निरोधसमापत्तिलाभी, न चार्यमार्गादस्ति परिहाणिरिति सौत्रान्तिकसिद्धान्तः। तस्यार्यस्य कथमुपरिभूमिकादार्यमार्गात् परिहाणिरितीष्यते ? तेषामप्येतत् सूत्रं न विरुध्यते। कथम् ? यो हि कश्चित् भवाग्रलाभी नियामवक्रामति सोऽनागामी सन्निरोधसमापत्तिमुत्पादयेत्, स भवाग्रात् निरोधसमापत्तेश्च परिहीयेत, न तु मार्गात्; ऊर्ध्वभूमिकस्यार्यमार्गस्य कदाचिदनुत्पादितत्वात्। स परिहीणो भूत्वा ध्यानमुत्पाद्य रूपधातावुपपद्येत। तस्मादस्त्यतः परिहाणिः, न चार्यमार्गात् परिहाणिरिति न स्वसिद्धान्तविरोधः । *नवानुपूर्वसमापत्तय* इति। चत्वारि ध्यानानि चत्वार आरूप्या निरोधसमापत्तिश्च। *प्राथमकल्पिकं प्रती*ति। आदितः समापत्तिविधायकं प्रतीत्यर्थः।

नियतोभयथावेदनीयत्वादिति । नियतवेदनीयासंज्ञिसमापत्तिरुपपद्यवेदनीयत्वात्। उभयथा वेदनीया निरोधसमापत्तिर्नियता नियतवेदनीयेत्यर्थः। नियतवेदनीया अनागामिनः; अनियतवेदनीया अर्हतः, इहैव परिनिर्वाणात्।

प्रथमोत्पादनतोऽपीति । असंज्ञिसमापत्तिं कश्चित् प्रथमं मनुष्येषूत्पादयति, कश्चित् रूपधातौ; निरोधसमापत्तिं तु मनुष्येष्वेवोत्पादयति, परिहीणस्तु रूपधातौ। अथ कस्मान्मनुष्येष्वेवैनामुत्पादयति ? संज्ञावेदनाद्वारेण वितर्कविचारादिचेत्तप्रचारपरिखिन्नोऽनागामी तां तेन विहारेण सुखं विहरेयमिति निरोधसमापत्तिमुत्पादयति। रूपधातूपपन्नस्त्वनागामी रूपधातोः शान्तत्वान्न तथा तत्रत्यचेतसिकप्रवृत्त्या पीड्यत इति न प्रथमतस्तत्रोत्पादयति, परिहीणस्तु

---

१. नियतानियतोपपद्योभयथा०–का० ।

कस्मात् पुनरेते चित्तचैत्तनिरोधस्वभावे सत्यावसंज्ञिसमापत्तिः, संज्ञावेदितनिरोधसमापत्तिश्चोच्येते ? तत्प्रातिकूल्येन तत्समापत्तिप्रयोगात्, वेदनादिज्ञानेऽपि परचित्तज्ञानवचनवत् ।

कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धाच्चित्तात्[1] पुनरपि चित्तं जायते ? अतीतस्याप्यस्तित्वाद् इष्यते वैभाषिकैः समनन्तरप्रत्ययत्वम् ।

पूर्वाभ्यासतस्तामुत्पादयति । आरूप्यधातूपपन्नोऽप्यत एव शान्तत्वान्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपपन्नो नोत्पादयति। निरुपधिशेषनिर्वाणप्रसङ्गाद्वा, तत्र हि रूपं नास्ति । चित्तचैत्ता यदि निरुध्येरन् परिनिर्वाणमेवास्य स्यात्। चित्तविप्रयुक्तानां केवलानामवस्थानासामर्थ्यान्नियतवेदनीयस्य च कर्मणोऽपरिसमाप्तफलस्य विघ्नभावेनावस्थानान्न परिनिर्वाणसम्भवः। असंज्ञिसमापत्तिं तु मोक्षसंज्ञया निःसरणसंज्ञापूर्वकेण मनसिकारेण समापद्यत इति रूपधातावपि प्रथमत समापद्यते।

कस्मात् पुनरेते इति। विस्तरः—सर्वचित्तचैत्तनिरोधस्वभावत्वात्, उभे अप्येते समापत्ती चित्तचैत्तनिरोधे इति वक्तव्ये इत्यभिप्रायः। *तत्प्रातिकूल्येन तत्समापत्तिप्रयोगादिति* । संज्ञावेदनाप्रतिकूल्येन तयोः समापत्त्योः प्रयोगात्। संज्ञाप्रातिकूल्येनासंज्ञिसमापत्तिप्रयोगः संज्ञा रोगः संज्ञाशल्यः संज्ञागण्डः एतच्छान्तमेतत् प्रणीतमिति विस्तरः। संज्ञावेदितप्रातिकूल्येन निरोधसमापत्तिप्रयोगः। *परचित्तज्ञानवचनवदिति* । यथा परचित्तज्ञानवचनं न च परचित्तज्ञानेन चैत्ता न ज्ञायन्ते कदाचित्, अथ च 'परस्य चित्तं ज्ञास्यामि' इत्येवं प्रथमतः प्रयोगात् परिचित्तज्ञानमित्युच्यते, न परिचित्तचैत्तज्ञानमिति; तद्वदिहाप्यनयोः समापत्त्योस्तथा वचनम्।

तत्राचित्तकान्येव निरोधासंज्ञिसमापत्त्यासंज्ञिकानीति *वैभाषिकादयः*, अपरिस्फुटमनोविज्ञानसचित्तकानीति *स्थविरवसुमित्रादयः*, आलयविज्ञानसचित्तकानीति *योगाचाराः*—इति सिद्धान्तभेदः। तस्मादिदमुपन्यस्यते—*कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धादिति*। विस्तरः—बहुकालनिरुद्धग्रहणं समनन्तरनिरुद्धनिरासार्थम्। समनन्तरनिरुद्धादिदानीं कथं भवति ? यदि समनन्तरनिरुद्धमस्तीत्यभ्युपगतम्, बहुकालनिरुद्धमप्यस्तीति किं नाभ्युपगम्यत इति *वैभाषिकाः*। न समनन्तरनिरुद्धस्यास्तित्वं ब्रूमः, अपि तु वर्त्तमानं चित्तमात्मनोऽन्यचित्तहेतुभावं व्यवस्थाप्य निरुध्यते, अन्यच्चोत्पद्यते, तुलादण्डनामोन्नामवत्। तच्च निरुद्धमपरं च चित्तमुत्पन्नं भवतीत्यनन्तरनिरुद्धाच्चित्ताच्चित्तान्तरमुत्पद्यत इत्युच्यते। "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्" (पा० सू० ३.३.१३१) इति कृत्वा।

---

[1]. बहुकालं निरु०—का०।

अपरे पुनराहुः—कथं तावदारूप्योपपन्नानां चिरनिरुद्धेऽपि रूपे पुनरपि रूपं जायते ? चित्तादेव हि तज्जायते, न रूपात्। एवं चित्तमप्यस्मादेव सेन्द्रियात् कायात् जायते, न चित्तात्।

अन्योन्यबीजकं ह्येतदुभयं यदुत चित्तं च सेन्द्रियश्च काय इति पूर्वाचार्याः।

भदन्तवसुमित्रस्त्वाह परिपृच्छायाम्—"यस्याचित्तिका निरोधसमापत्तिस्तस्यैष दोषः, मम तु सचित्तिका समापत्तिः" इति।

भदन्तघोषक आह—तदिदं नोपपद्यते; "सति हि विज्ञाने त्रयाणां सन्निपातः, स्पर्शप्रत्यया च वेदना संज्ञा चेतना" ( ) इत्युक्तं भगवता। अतः संज्ञावेदनयोरप्यत्र निरोधो न स्यात्।

अथापि स्यात् ? यथा "वेदनाप्रत्यया तृष्णा" ( ) इत्युक्तम्। सत्यामपि तु वेदनायामर्हतो न तृष्णोत्पत्तिः, एवं सत्यपि स्पर्शे वेदनादयो न स्युरिति ? तस्याविशेषितत्वात्। "अविद्यासंस्पर्शजं हि वेदितं प्रतीत्योत्पन्ना तृष्णा" इत्युक्तम्, न तु वेदनोत्पत्तौ स्पर्शो विशेषित इत्यसमानमेतत्।

तस्मादचित्तिका निरोधसमापत्तिरिति वैभाषिकाः।

अपरे पुनराहुरिति। सौत्रान्तिकाः। *कथं तावदारूप्योपपन्नानामिति*। विस्तरः—तावच्छब्दः क्रमार्थः। इदमेव तावद् दृष्टान्तार्थं वक्तव्यमित्यर्थः। रूपस्य हि समनन्तरप्रत्ययो नेष्यते, तत् कथमुत्पद्यते ? *तस्माच्चित्तादेव तज्जायते न रूपादिति* ब्रूमः। *अन्योन्यबीजकं ह्येतदुभयमिति*। चित्तेऽपि सेन्द्रियस्य कायस्य बीजमस्ति, काये च सेन्द्रिये चित्तस्येति।

परिपृच्छायामिति। 'परिपृच्छा' नाम शास्त्रम्, कृतिः स्थविरवसुमित्रस्य। स तस्यामाह। पञ्चवस्तुकादीन्यपि हि तस्य सन्ति शास्त्राणि, तस्माद् विशिनष्टि। *तस्यैव दोषः* इति। कतमः स दोषः ? कथमिदानीं बहुकालनिरुद्धाच्चित्तादिति य उक्तः। *त्रयाणां सन्निपात* इति। इन्द्रियविषयविज्ञानानाम्। *संज्ञावेदनयोरप्यत्र निरोधो न स्यादिति*। भदन्तवसुमित्रस्यैतन्मतम्। सचित्तकत्वेऽपि तस्या निरोधसमापत्तेः संज्ञावेदनयोस्तत्र निरोध इति। तस्माद् *भदन्तघोषक* एवं प्रसङ्गं करोति।

अविद्यासंस्पर्शजमिति। अविद्यासहितः संस्पर्शोऽविद्यासंस्पर्शः, तस्माज्जातम् अविद्यासंस्पर्शजम्। *न तु वेदनोत्पत्ताविति*। न तु वेदनोत्पत्तौ स्पर्शो विशेषितः—ईदृशः स्पर्शो वेदनाप्रत्यय इति। स एव *भदन्तघोषक* उपसंहरति—*तस्मादचित्तिकेति*।

कथमचित्तिकायाः समापत्तित्वम् ? महाभूतसमतापादनात् । समापत्ति-चित्तेन च तां समापद्यन्ते = समागच्छन्तीति समापत्तिः ।

किं पुनरेते समापत्ती द्रव्यतः स्तः ? उताहो प्रज्ञप्तितः ? द्रव्यत इत्याह । चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनात् ? न; समापत्तिचित्तेनैव तत्प्रतिबन्धनात् ।

समापत्तिचित्तमेव हि तच्चित्तान्तरविरुद्धमुत्पद्यते, येन कालान्तरं चित्तस्याप्रवृत्तिमात्रं भवति; तद्विरुद्धाश्रयापादनात् । यासौ समापत्तिरिति प्रज्ञप्यते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रं न पूर्वमासीत्, न पश्चाद् भवति व्युत्थितस्येति संस्कृतासौ समापत्तिः प्रज्ञप्यते ।

अथ वा—आश्रयस्यैव तथा समापादनं समापत्तिः ।

---

*कथमचित्तिकायाः समापत्तित्व*मिति । ध्यानादिसमापत्तित्वमर्हति । समाधिना हि चित्तचैत्ताः समा आपाद्यन्त एकाग्रीक्रियन्त इत्येवं मत्वा पृच्छति । *महाभूतसमतापादना*दिति । महाभूतानि समान्यापद्यन्तेऽनयेति समापत्तिः । एवमस्यां निरोधसमापत्तौ ध्यानादिषु च समापत्तित्वम् । का पुनरिह महाभूतानां समता ? चित्तोत्पत्तिप्रातिकूल्यसमवस्थानम् । *समागच्छन्ती*ति । समापद्यन्ते । समागच्छन्ति *ता*मिति समाप*त्तिः* कर्मसाधनम् । ध्यानादीन्यपि समागच्छन्ति योगिनः । तस्माद् ध्यानादीनामपि समापत्तित्वं भवति ।

द्रव्यत इति । स्वलक्षणतः; चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनात्, यस्माच्चित्तोत्पत्ति प्रतिबध्नीतः । न, *समापत्तिचित्तेनै*वेति । नैतदेवम्; कस्मात् ? समापत्तिचित्तेनैव *तत्प्रतिबन्धनात्* । चित्तोत्पत्तिप्रतिबन्धनादित्यर्थः । कथमिति ? तत्प्रतिपादयति—*समापत्तिचित्तमेव ही*ति । विस्तरः—तत्समापत्तिचित्तमेव नान्यद् द्रव्यम् । *चित्तान्तरविरुद्ध*मनागतचित्तविरुद्ध*मुत्पद्यते* । *येन* चित्तेन *कालान्तरं* नात्यन्तमप्रवृत्ति*मात्रं भवति* । मात्रशब्दो द्रव्यान्तरव्यावर्तनार्थः । *तद्विरुद्धाश्रयापादनात्* । चित्तविरुद्धस्याश्रयस्य सन्तानस्यापादनात् कारणात् । यदेतदप्रवृत्तिमात्रं सासौ *समापत्तिरिति प्रज्ञप्यते*, प्रज्ञप्तिधर्मोऽयम्, न द्रव्यधर्म इत्यर्थः । यदि न द्रव्यधर्मः कथमसौ संस्कृतमिति प्रज्ञप्यते ? इत्यत आह—*तच्चाप्रवृत्तिमात्रम्* । *न पूर्व*मभून्नोत्तरकालं *व्युत्थितस्य* योगिनो *भवती*ति । *संस्कृतासौ समापत्ति*रसंज्ञिसमापत्तिः, निरोधसमापत्तिर्वा *प्रज्ञप्यते*; संव्यवहारतो न तु द्रव्यतः । *अथवे*ति विस्तरः । *आश्रयस्यैव तथा समापादनम्*, तथा व्यवस्थानम्, अवस्थाविशेषः समापत्तिजनितो यः सा *समापत्ति*रित्यर्थः । स चावस्थाविशेषः पूर्वं नासीत् पश्चाच्च न भवति व्युत्थितस्येति संस्कृतत्वं न विरुध्यते । अथ वा *समापदन*मिति पाठः ।

एवमासंज्ञिकमपि द्रष्टव्यम् । चित्तमेवासौ तत्र चित्तप्रवृत्तिविरुद्धं लभते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रमासंज्ञिकं प्रज्ञप्यत इति तदेतन्न वर्णयन्ति ॥ ४४ ॥

व्याख्याते समापत्ती ॥

जीवितं कतमत् ?

आयुर्जीवितम्

एवं ह्युक्तमभिधर्मे—"जीवितेन्द्रियं कतमत् ? त्रैधातुकमायुः" (   ) इति । एतच्चैव न ज्ञायते—आयुर्नाम क एष धर्म इति ?

आधार ऊष्मविज्ञानयोर्हि यः ।

इदमुक्तं भगवता—

"आयुरूष्माथ विज्ञानं यदा कायं जहत्यमी ।
अपविद्धस्तदा शेते यथा काष्ठमचेतनः" ॥ (   ) इति ।

तद् य ऊष्मणो विज्ञानस्य चाधारभूतो धर्मः स्थितिहेतुः, तद् 'आयुः' । तस्येदानीमायुषः क आधारभूतः ? ते एवोष्मविज्ञाने ।

एवं तर्हि परस्परापेक्ष्यवृत्तित्वादेषां कः पूर्वं निवर्त्तिष्यते, यद्वशादादिभवौ निवर्त्तिष्येते इति नित्यानिवृत्तिप्रसङ्गः ? आयुषस्तर्हि कर्माधारभूतं यावदाक्षिप्तम्, कर्मणा तावदनुवर्त्तनात् ।

ऊष्मविज्ञानयोरपि किमर्थं कर्मैवाधारभूतं नेष्यते ? मा भूत् सर्वं विज्ञानमामरणाद् विपाक इति ।

ऊष्मणस्तर्हि कर्माधारभूतं भविष्यति, ऊष्मा च विज्ञानस्य ? एवमप्यारूप्येष्वनाधारं विज्ञानं स्याद्; ऊष्माभावात् । तस्य पुनः कर्माधारो भविष्यति ?

संस्कृतावस्थाविशेषत्वादस्याः समापत्तेः संस्कृतत्वं सिध्यतीत्यर्थः । *एवमासंज्ञिकमिति* विस्तरः । *चित्तमेवासौ* योगी *तत्रासंज्ञिषु चित्तप्रवृत्तिविरुद्धं लभते, तच्चाप्रवृत्तिमात्रम्* । चित्तचेत्तानामिति वाक्यशेषः । *आसंज्ञिकमिति* प्रज्ञप्य*ते*, न तु द्रव्यतोऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

य उष्मणः इति विस्तरः । उष्मणो विज्ञानस्य च जीवितंप्रतिबद्धा प्रवृत्तिः । *तस्माज्जीवितमूष्मणो* विज्ञानस्य *चाधार* उच्यते *स्थितिहेतुस्तयोरेव* । *नित्यानिवृत्तिप्रसङ्ग* इति । नित्यमेषां स्रोतः प्रसज्येत ।

न वै लभ्यते कामचारो यत् क्वचिदेवोष्मा विज्ञानस्याधारो भविष्यति, क्वचिदेव कर्मेति । उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? "मा भूत् सर्वं विज्ञानमामरणाद् विपाकः" इति । तस्मादस्त्येव तयोराधारभूतमायुः ।

न हि नास्तीति ब्रूमः, न तु द्रव्यान्तरम् । किं तर्हि ? त्रैधातुकेन कर्मणा निकायसभागस्य स्थितिकालावेधः । यावद्धि कर्मणा निकायसभागस्यावेधः कृतो भवति—'एतावन्तं कालमवस्थातव्यम्' इति, तावत् सोऽवतिष्ठते, तद् 'आयुः' इत्युच्यते । सस्यानां पाककालावेधवत्, क्षिप्तेषुस्थितिकालावेधवच्च ।

यस्तु मन्यते—संस्कारो नाम कश्चिद् गुणविशेष इषौ जायते, यद्वशाद् गमनमिषोरापतनाद् भवतीति ? तस्य तदेकत्वात् प्रतिबन्धाभावाच्च[1] देशान्तरैः शीघ्र-

---

निकायसभागस्य स्थितिकालावेध इति । निकायसभागो व्याख्यातः । त एव तथाभूताः संस्कारा रूपादिस्कन्धस्वभावा इति । तेषां स्थितिः, प्रबन्धः, तस्या कालो यावत् तेन स्थातव्यम्, त एव तावन्तः संस्कारक्षणाः, तस्यावेधः प्रतिसन्धिक्षणे पूर्वजन्मकर्मणो हेतुभावव्यवस्थानम् । कः पुनरसौ हेतुः ? सामर्थ्यविशेषः । स हि स्कन्धप्रबन्धलक्षणायाः स्थितेः क्षणपरम्परया कारणं भवति । अत एव स्थितिकालावेध उच्यते; तावत्कालं प्रवाहाक्षेपलक्षणत्वात् । *तावत् सोऽवतिष्ठत* इति । स निकायसभागः । *सस्यानां पाककालावेधवत्* । यथा सस्यानां पाककालावेधः सामर्थ्यविशेषस्वभावो बीजेनाङ्कुर एवाधीयते, य क्षणपरम्परया आ पाककालात् सस्यसन्तानहेतुर्भवति, तद्वदेतत् । *क्षिप्तेषुस्थितिकालावेधवच्च* । यथा क्षिप्तस्येषोः शरस्य स्थितिः=आकाशदेशान्तरोत्पत्तिः सन्तानानुवृत्तिः, तस्याः कालः = मर्यादा यतः परेण सा न भवति, तस्यावेधो हेतुव्यवस्थानम् । कः पुनरसौ हेतुः ? प्रयत्नभूतातिशयनिर्वृत्तवायुधातुजनितसामर्थ्यविशेषः । तद्यथा क्षिप्तेषुस्थितिकालावेधो न द्रव्यान्तरम्, तद्वदयमायुर्लक्षणमावेधो द्रष्टव्यः ।

यस्तु मन्यत इति । *वैशेषिकः* । *संस्कारो नाम गुणविशेष* इति । पृथिव्यादीनां वैशेषिको गुणः संस्कारो नाम कर्मजः कर्महेतुश्च वेगद्वितीयनामा इषौ *जायते* । *यद्वशात्* यस्य गुणस्य वशात्, *गमनमिषोरापतनाद् भवतीति* तं प्रत्यदृष्टान्त एषः । यथा हि संस्कारो नाम भावान्तरमस्ति, एवमायुरपि स्यादिति, तेन तन्मतं दूषयत्याचार्यः—*तस्येति* । विस्तरः—तस्य वैशेषिकस्य तदेकत्वात् संस्कारैकत्वात् । *प्रतिबन्धाभावाच्च* । प्रतिबन्धस्य काष्ठप्रत्याघातादिलक्षणस्याभावाच्च ।

---

१. प्रतिपक्षाभावाच्च—का० ।

तरतमप्राप्तिकालभेदानुपपत्तिः, पतनानुपपत्तिश्च । वायुना तत्प्रतिबन्ध इति चेत् ? अर्वाक्पतनप्रसङ्गो न वा कदाचिद् वायोरविशेषात् । एवं तु वर्णयन्ति—द्रव्यान्तरमेवायुरस्तीति ।

अथ किमायुःक्षयादेव मरणं भवति ? आहोस्विदन्यथापि ? प्रज्ञप्तावुक्तम्—"आयुःक्षयान्मरणम्, न पुण्यक्षयात्" ( ) इति । चतुष्कोटिः । प्रथमा कोटिः—आयुर्विपाकस्य कर्मणः पर्यादानात् । द्वितीया—भोगविपाकस्य । तृतीया—उभयोः । चतुर्थी—विषमापरिहारेण ।

आयुरुत्सर्गाच्चेति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । आयुःक्षयादेव तन्मरणम्; प्रथमकोट्यन्तर्गमात् । क्षीणे त्वायुषि पुण्यक्षयस्य मरणे नास्ति सामर्थ्यम् । तस्माद् 'उभयक्षये सति मरणमायुःक्षयाद्' इत्युक्तम् ।

ज्ञानप्रस्थानेऽप्युक्तम्—"आयुः सन्तत्युपनिबद्धं वर्त्तत इति वक्तव्यम् । सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति वक्तव्यम् ? आह—कामावचराणां सत्त्वानामसंज्ञिसमापत्तिं निरोधसमापत्तिं च समापन्नानां सन्तत्युपनिबद्धं वर्त्तत इति वक्तव्यम् । समापन्नानां रूपारूप्यावचराणां च सत्त्वानां सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति वक्तव्यम्" ( ) ।

किम् ? देशान्तरे *शीघ्रतरतमप्राप्तिकालभेदानुपपत्तिः* । शीघ्रा, शीघ्रतरा, शीघ्रतमा प्राप्तिः शीघ्रतरतमप्राप्तिः । कैः ? सह देशान्तरैराकाशदेशादिभिः, तस्याः कालः, तस्य भेदः, तस्यानुपपत्तिः । शीघ्रा, शीघ्रतरा, शीघ्रतमा देशान्तरैः सह प्राप्तिर्नोपपद्यते । पूर्वोक्तादस्मात् कारणद्वयात् संस्कारस्याविशिष्टत्वात् *पतनानुपपत्तिश्च* । पतनं चेषोर्नोपपद्यते । सति संस्कारे न ह्येतदिष्टम्—सति कारणे कार्यं न भवतीति । *वायुना तत्प्रतिबन्ध इति चेत् ?* स्यान्मतम्—वायुरत्र प्रतिबन्धः, प्रतिबन्धविशेषाच्छीघ्रतरतमप्राप्तिकालभेदः पतनं चोपपद्यत इति स्पर्शवद् द्रव्यसंयोगादभावः कर्मणः इति वचनात् । अत्रोच्यते—*अर्वाक्पतनप्रसङ्गः* । ज्याविभागानन्तरमेवार्वागवरत एव वायुसंयोगात् स इषुः पतेत् । अथ प्रतिबध्यमानोऽपि वायुना नार्वाक् पतेत्, *न वा कदाचित्* पतेत्, न पश्चादपि पतेदित्यर्थः । किं कारणम् ? *वायोरविशेषात्* । यथा हि समीपे वायुः, एवं दूरेऽपीति ।

चतुर्थी विषमापरिहारेणेति । अत्यशनादेर्विषमस्यापरिहारेण । *क्षीणे त्वायुषि पुण्यक्षयस्य मरणे नास्ति सामर्थ्यम्* । तेन तृतीया कोटिर्न प्राप्नोति । *तस्मादुभयक्षये सति मरणमुभयक्षयादिति* । उभयक्षये सतीति योऽर्थः सोऽर्थ उभयक्षयादि-

कोऽस्य भाषितस्यार्थः ? यस्याश्रयोपघाताद् उपघातस्तत्सन्तत्यधीनत्वात् प्रथमम्। यस्य त्वाश्रयोपघाते एव नास्ति तद्यथोत्पन्नावस्थानाद् द्वितीयम्।

सान्तरायं प्रथम्, निरन्तरायं द्वितीयमिति काश्मीराः।

तस्मादस्त्यकालमृत्युः।

सूत्रेऽप्युक्तम्—"चत्वार आत्मभावप्रतिलम्भाः। अस्त्यात्मभावप्रतिलम्भो यत्रात्मसञ्चेतना क्रमते; न परसञ्चेतना" इति। चतुष्कोटिकः—१. आत्मसञ्चेतनैव क्रमते कामधातौ क्रीडाप्रमोषकाणां देवानाम्, मनःप्रदूषकाणां च। तेषां हि प्रहर्षमनःप्रदोषाभ्यां तस्मात् स्थनाच्च्युतिर्भवति, नान्यथा। बुद्धानां चेति वक्तव्यम्; स्वयम्मृत्युत्वात्। २. परसञ्चेतनैव क्रमते गर्भाण्डगतानाम्। ३. उभयमप्येषां कामावचराणां प्रायेण। ४. नोभयं सर्वेषामन्तराभविकाणां रूपारूप्यावचराणामेकजातीयानां कामावचराणाम्, तद्यथा नारकाणामुत्तरकौरवाणां दर्शनमार्गमैत्रीनिरोधा-

---

त्ययमर्थ उक्तो वेदितव्यः ? न; आयुक्षयादपि मरणं भवतीति कथं गम्यते, सस्यादिसाधर्म्यात्। सस्यादीनां हि बीजावेधपरिक्षये सति सत्सु प्रत्ययान्तरेषु क्षेत्रोदकादिषु दृष्टा सन्ताननिवृत्तिरप्राप्यैव फलकालं फलपाककालं वा; बीजस्य नातिसारत्वात्। सत्यपि च सारवीजाक्षेपे सलिलादिस्थितिवृद्धिप्रत्ययाभावाद्दृष्टा सन्ताननिवृत्तिः। सारबीजाक्षेपस्थितिवृद्धिप्रत्ययाभावेऽपि दृष्टा—यदा बीजाक्षेपश्च परिसमाप्तो भवति, सलिलस्य चाभावः। सत्यपि च सारबीजाक्षेपे सलिलादिस्थितिवृद्धिप्रत्यये च जङ्गमाद्युपक्रमकृता दृष्टा सस्यादीनां सन्ताननिवृत्तिरिति।

*यस्याश्रयोपघातादुपघातस्तत्सन्तत्यधीनत्वा*दिति। *बहिर्देशिक*मतमेतत्। आश्रयसन्ततिप्रतिबद्धं तदायुरिति सन्तत्युपनिबद्धमित्युच्यते।

काश्मीरमतेऽपि स एवार्थः; शब्दमात्रं तु भिद्यते। *सान्तरायं निरन्तराय*मिति। अथ वा सन्तत्युपनिबद्धमिति स्वसन्तत्युपनिबद्धम्। सन्तानवत्येव तत् केवलम्, न तु सकृदुत्पन्नं तिष्ठतीति सान्तरायमित्युच्यते।

अनेनागमेन अस्त्यकालमृत्युरिति दर्शयन्नाह—*सूत्रेऽप्युक्तं चत्वार आत्मभावप्रतिलम्भा* इति। विस्तरः—*आत्मसञ्चेतना* आत्मना मारणम्, *परसञ्चेतना* परेण मारणम्। *बुद्धानाञ्चेति वक्तव्यम्*। किम् ? आत्मसञ्चेतनैव क्रमते, *स्वयंमृत्युत्वात्*। अनुपक्रमणधर्माणो हि बुद्धा भगवन्त आयुरुत्सर्गवशित्वालाभिनश्च।

संज्ञिसमापत्तिसमापन्नानां राजर्षि-जिनदूत-जिनादिष्ट-धर्मिलोत्तरगङ्गिलश्रेष्ठि-पुत्रयशःकुमारजीवकादीनां सर्वेषां चरमभविकानाम्, बोधिसत्त्वमातुस्तद्गर्भायाः, चक्रवर्त्तिमातुश्च तद्गर्भायाः।

अथ कस्मात् सूत्र उक्तम्—"कतमे ते भदन्त सत्त्वा येषां नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना? नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः शारिपुत्र" इति? अन्येषु किल ध्यानारूप्येष्वात्मसञ्चेतना स्वभूमिक आर्यमार्गः, परसञ्चेतना उत्तरभूमिसामन्तकः, तत्र चोभयं नास्तीति।

ननु चैवं तत्रापि परभूमिक आर्यमार्गः परसञ्चेतना प्राप्नोति? पर्यन्तग्रहणात् तर्हि तदादिसम्प्रत्ययः। क्वचिदादिसम्प्रत्ययः, क्वचिदादिना पर्यन्तोऽपि

प्रायेणेति ग्रहणं चतुर्थकोट्यभिहितनारकान्तराभविकादिपरिवर्जनार्थम्। *राजर्षयश्चक्रवर्त्तिपूर्वाः* प्रव्रजिताः। *जिनदूतो* यो बुद्धेन भगवता दूतः कश्चित् सम्प्रेषितः। तद्यथा शुक्रः कश्चिद् भगवता आम्रपाल्याः प्रेषितो लिच्छविभिश्च योग्यां कुर्वाणैर्दृष्टः। शरजालेनापूर्यमाणोऽपि मारयितुं न शक्यते। यावद्धि स दूतकृत्यं न करोति तावन्नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना। *जिनादिष्टः*। 'इयन्तं कालमनेन जीवितव्यम्' इति य आदिष्टो भगवता। *धर्मिलादयः* पूर्वयोगविद्भ्यः आगमितव्याः। आदिशब्देन चान्येऽपि तत एव चागमयितव्याः। तेषां नात्मसञ्चेतना क्रमते, न परसञ्चेतना। *चरमभविकानां च*। ये तस्मिन्नेव जन्मन्यर्हत्त्वं प्राप्नुवन्ति। *बोधिसत्त्वमातुस्तद्गर्भाया* बोधिसत्त्वगर्भायाः। *चक्रवर्त्तिमातुश्चक्रवर्त्तिगर्भायाः*। नात्मसञ्चेतना, न परसञ्चेतना। यदा तर्हि सर्वेषां रूपारूप्यावचराणां नात्मसञ्चेतना, न परसञ्चेतना, *अथ कस्मात् सूत्र उक्त*मिति? विस्तरः—*तत्र चोभयं नास्ती*ति। तत्र नैवसंज्ञानासंज्ञायतने स्वभूमिक आर्यमार्गो नास्ति, "यावदेव संज्ञासमापत्तिस्तावदाज्ञाप्रतिवेधः" इति वचनात्, नाप्युपरिभूमिसामन्तकः, ऊर्ध्वभूम्यभावात्।

परभूमिक आर्यमार्ग इति। आकिञ्चन्यायतनभूमिकः। "आर्याकिञ्चन्यसाम्मुख्याद् भवाग्रे त्वास्रवक्षयः" (अभि० को० ८.२०) इति वचनात्। *पर्यन्तग्रहणात् तर्ही*ति। तर्हीत्यर्थान्तरविवक्षायां निपातः। *तदादिसम्प्रत्यय* इति। तस्य पर्यन्तस्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनस्यादिश्चत्वारि ध्यानानि त्रयश्च शेषा आरूप्याः। न तु कामधातुस्तदादिः, असमाहितत्वेन वैसादृश्यात्। समापत्तितो वा ध्यानारूप्या एव तदादिः, "नवानुपूर्वसमापत्तयः" इति वचनात्। तत्र सम्प्रत्ययस्तदादिसम्प्रत्ययः। अस्ति क्वचिदन्यत्राप्येवं दृष्टमिति? अस्तीत्याह—*क्वचिदादिना पर्यन्त*

प्रतीयते, यदाह—"तद्यथा देवा ब्रह्मकायिकाः। इयं प्रथमा सुखोपपत्तिः" इति। क्वचित् पर्यन्तेनादिरपि प्रतीयते, यदाह—"तद्यथा देवा आभास्वराः। इयं द्वितीया सुखोपपत्तिः" इति।

अयमत्र 'तद्यथा' शब्दो दृष्टान्तवाचक इति युक्त एतस्माच्छेषसम्प्रत्ययः। एष हि दृष्टान्तधर्मो यदेकमपि तज्जातीयकं दृश्यते। स चेह तद्यथा-शब्दो नास्तीत्यनुपसंहार एषः।

यद्ययं तद्यथाशब्दो दृष्टान्तवाचकः स्याद्, इह न प्राप्नुयात्—सन्ति सत्त्वा नानात्वकाया नानात्वसंज्ञिनः, तद्यथा मनुष्यास्तदेकत्याश्च देवा इति? तस्मा-दुपदर्शनार्थ एवायं द्रष्टव्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥

उक्तं जीवितम्॥

लक्षणानि पुनर्जातिर्जरा स्थितिरनित्यता॥ ४५॥

एतानि हि संस्कृतस्य चत्वारि लक्षणानि। यत्रैतानि भवन्ति स धर्मः संस्कृतो लक्ष्यते। विपर्ययादसंस्कृतः।

इत्यादि। *तद् यथा देवा ब्रह्मकायिका* इति। देवा ब्रह्मकायिकाः, तत्पर्यन्तग्रहणाच्च ब्रह्मपुरोहिता महाब्रह्माणश्च। *प्रथमा सुखोपपत्तिः*। *तद्यथा देवा आभास्वरा* इति। आभास्वराः, तदादिग्रहणाच्च परीत्ताभाः, अप्रमाणाभाश्च। *द्वितीया सुखोपपत्तिरिति*। तिस्र एव हि सुखोपपत्तय इष्यन्ते।

"सुखोपपत्तयस्तिस्रो नव त्रिध्यानभूमयः" (अभि० को० ३.७१) इति वचनात्। *एष हि दृष्टान्तधर्म* इति। एतद्दृष्टान्तचरितं यदेकमपि *तत्प्रकारं निर्दिशते*, न सर्वम्, शेषसम्प्रत्ययश्च भवति। तद्यथा—'अनित्यः शब्दः कृतकत्वात्, यथा घटः' इति पटादीन्यपि हि गृह्यन्ते, 'तद्यथा'शब्दस्य दृष्टान्तवाचकत्वात्। *अनुपसंहार एष* इति। अदृष्टान्त इत्यर्थः। *मनुष्यास्तदेकत्याश्च देवा* इति। तदेके देवाः षट् कामावचरा देवाः, प्रथमाभिनिर्वृत्तवर्ज्याश्च प्रथमध्यानोपपन्ना देवा इत्येतावन्त एव नानात्वकाया नानात्मसंज्ञिनः सत्त्वाः, नैतद्व्यतिरिक्ताः सन्तीति। नायं *तद्यथाशब्दो दृष्टान्तवाचकः*। *तस्मादुपदर्शनार्थं एवायं द्रष्टव्यः*। उपदर्शनार्थत्वे च सति तदेव स्थितमेतत्—पर्यन्तग्रहणात् तदादिसम्प्रत्यय इति॥

विपर्ययादसंस्कृत इति। यत्रैतानि न भवन्ति सोऽसंस्कृत इति। ननु च स्थितिरसंस्कृतलक्षणमस्ति, नासंस्कृतस्य स्थितिर्द्रव्यान्तररूपास्ति। द्रव्यान्तर-रूपाणि चेह संस्कृतलक्षणानीष्यन्त इत्यचोद्यमेतत्।

तत्र जातिस्तं धर्मं जनयति, स्थितिः स्थापयति, जरा जरयति, अनित्यता विनाशयति ।

ननु "त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि" इति सूत्र उक्तम्, चतुर्थमप्यत्र वक्तव्यं स्यात्, किं चात्र नोक्तम् ? आह—स्थितिः । यत् तर्हि "इदं स्थित्यन्यथात्वम्" इति ? जराया एष पर्यायः; तद्यथा जातेरुत्पाद इति, अनित्यतायाश्च व्ययः इति ।

ये हि धर्माः संस्काराणामध्वसञ्चाराय प्रवृत्ताः, त एव सूत्रे लक्षणान्युक्तान्युद्वेजनार्थम् । जातिर्हि या संस्काराननागतादध्वनः प्रत्युत्पन्नमध्वानं सञ्चारयति । जराऽनित्यते पुनः प्रत्युत्पन्नादतीतं दुर्बलीकृत्य विघातात्[1] । तद्यथा किल गहनप्रविष्टस्य पुरुषस्य त्रयः शत्रवः—तत एक एनं गहनादाकर्षेत्, द्वौ पुनर्जीवितात् व्यपरोपयेताम्, तद्वदिति । स्थितिस्तु तान् संस्कारानुपगृह्य तिष्ठत्यवियोगमि-

---

ननु च त्रीणीमानीति विस्तरः । कथम् ? सूत्रे—"त्रीणीमानि भिक्षवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि । कतमानि त्रीणि ? संस्कृतस्य भिक्षवः उत्पादोऽपि प्रज्ञायते, व्ययोऽपि प्रज्ञायते, स्थित्यन्यथात्वमपि" (   ) इति । चतुर्थमप्यत्र वक्तव्यं स्यादिति वैभाषिकाः । किञ्चात्र नोक्तमिति चोदकः । स्थितिरिति वैभाषिकाः । यत्तर्हीदं स्थित्यन्यथात्वमपीति । स्थितिशब्दोऽत्र श्रूयते कथमिदमुच्यते—स्थितिर्नोक्तेति चोदकाभिप्रायः । जराया एष पर्याय इति । जरेयमुक्ता, स्थितेरन्यथात्वं स्थित्यन्यथात्वमिति । तद् यथा जातेरुत्पाद इति पर्यायः । अनित्यतायाश्च व्ययः । तथा जरायाः स्थित्यन्यथात्वं पर्याय इति ।

कस्मात् पुनर्लक्षणचतुष्ट्वे सति भगवता त्रीण्येवोक्तानीति ? अत आह–ये हि धर्मा इति । विस्तरः–उद्वेजनार्थं विनेयानाम् । जातिजरानित्यता इति धर्माणां लक्षणान्युक्तानि । आभिप्रायिको हि सूत्रनिर्देशः, न लाक्षणिकः, यथाभिधर्मः । जरानित्यते पुनः प्रत्युत्पन्नादतीतमिति । सञ्चारयत इत्यधिकारोऽनुवर्त्तते । जरानित्यते प्रत्युत्पन्नादध्वनोऽतीतमध्वानं सञ्चारयतः । कस्मात् ? दुर्बलीकृत्य विघातात् । जरा दुर्बलीकरोति । अनित्यता निहन्तीति कृत्वा । ननु चानित्यतैव धर्मं प्रत्युत्पन्नादध्वनोऽतीतमध्वानं सञ्चारयति; न जरा; जरा हि केवलं धर्मं दुर्बलीकरोति, कस्मादेवमुच्यते—जरानित्यते प्रत्युत्पन्नादतीतं सञ्चारयत इति ? आह—दुर्बलीकरणमपि तदध्वसञ्चारायेव वर्त्तते । न ह्यदुर्बलीकृतस्याध्वसञ्चा-

---

१. प्रतिघातात्—का० ।

वेच्छन्ती। अतोऽसौ संस्कृतलक्षणं न व्यवस्थापिता। असंस्कृतस्यापि च स्वलक्षणस्थितिभावात्[1]।

अन्ये पुनः कल्पयन्ति—स्थितिं जरां चाभिसमस्य स्थित्यन्यथात्वमित्येकं लक्षणमुक्तं सूत्रे। किं प्रयोजनम्? एषा ह्येषु सङ्गास्पदम्, अतः श्रियमिवैनां कालकर्णीसहितां दर्शयामास तस्यामनासङ्गार्थमिति।

अतश्चत्वार्येव संस्कृतलक्षणानि ॥ ४५ ॥

तेषामपि नामजात्यादीनां संस्कृतत्वादन्यैर्जात्यादिभिर्भवितव्यम्? भवन्त्येव।

जातिजात्यादयस्तेषां

रोऽस्तीति जरापि तत्सञ्चारे व्यवस्थाप्यते। *असंस्कृतस्यापि च स्वलक्षणस्थितिभावादिति*। स्वलक्षणे स्थितिः, स्थित्या भावः, तस्मात् स्थितिभावात्। असौ स्थितिः संस्कृतलक्षणं न व्यवस्थापिता। स्थितिर्ह्यसंस्कृतावस्थाविशेषलक्षणया स्थित्या सदृशीति तस्यासंस्कृतस्य संस्कृतत्वप्रसङ्गपरिजिहीर्षया न लक्षणमुक्तमित्यभिप्रायो भगवतो *धर्मस्वामिनः*।

अन्ये पुनः कल्पयन्तीति। सूत्रेऽपि स्थितिरुक्तेति कथयन्ति। *स्थितिं जरां चाभिसमस्य*। स्थितिश्च स्थित्यन्यथात्वं च स्थित्यन्यथात्वमित्यभिसमस्यैवं लक्षणमुक्तं सूत्रे, न विभागशः। कस्मात्? "त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि" इति वचनविरोधप्रसङ्गात्। किमत्र प्रयोजनम्? इत्यत आह—*एषा ह्येषु सङ्गास्पदमिति*। विस्तरः—एषा हि स्थितिरेषु जात्यादिषु सङ्गास्पदं सङ्गस्थानम्, धर्मोऽनया तिष्ठतीति। अतः *श्रियमिवैनां* स्थितिं *कालकर्णीसहिताम*लक्ष्मीसहितां *दर्शयामास* भगवान् *तस्यां स्थित्यामनासङ्गार्थम्*। 'नास्यामासङ्गः कर्त्तव्यः, यस्मादियमनित्यतयानुबद्धा लक्ष्मीरिवालक्ष्म्या' इति तदेकीयं व्याख्यानम्। *अपरे* तु व्याचक्षते—'नास्यामासंक्तव्यम्, यस्मादियं जरयानुबद्धा लक्ष्मीरिवालक्ष्म्या' इति। जरया ह्यन्यथात्वलक्षणयास्या एकीकरणम्, नानित्यतयेति।

अतश्चत्वार्येव संस्कृतलक्षणानीति। उभयोरपि पक्षयोरयमुपसंहारः ॥ ४५ ॥

अन्यैर्जात्यादिभिर्भवितव्यमिति। जातिसामर्थ्यात् कश्चित् संस्कृतो धर्मो जायते, जातिरपि संस्कृता, तस्मात् तस्या अप्यन्यथा जात्या भवितव्यम्; स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। "सर्वं संस्कृतलक्षणैः" (अभि० को० २.२४) इति च सिद्धान्तात्। एवं जरादयोऽपि योज्याः।

"*जातिजात्यादयस्तेषाम्*" इति। जातिजात्यादयश्च तेषामिति चशब्दो लुप्तनिर्दिष्टो द्रष्टव्यः।

---

१. स्वलक्षणे स्थिति०—का०।

तेषामपि चत्वार्यनुलक्षणानि भवन्ति—**जातिजातिः, स्थितिस्थितिः, जराजरा, अनित्यताऽनित्यता** इति ।

ननु चैकस्यैकस्य चतुर्लक्षणी प्राप्नोति अपर्यवसानदोषश्च, तेषां पुनरन्यजात्यादिप्रसङ्गात् ? न प्राप्नोति; यस्मात्

तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः ।

तेषां जात्यादीनामष्टासु धर्मेषु वृत्तिः । किमिदं वृत्तिरिति ? कारित्रं पुरुषकारः । जातिजात्यादीनां चैकत्र धर्मे कथं कृत्वा आत्मना नवमो हि धर्म उत्पद्यते ? सार्धं लक्षणानुलक्षणैरष्टाभिः । तत्र जातिरात्मानं विरहय्यान्यानष्टौ धर्मान् जनयति । जातिजातिस्तु तामेव जातिम् । तद्यथा किल काचित् कुक्कुटी बहून्यपत्यानि प्रजायते, काचिदल्पानि; तद्वत् स्थितिरप्यात्मानं वर्जयित्वाऽन्यानष्टौ धर्मान् स्थापयति, स्थितिस्थितिस्तु तामेव स्थितिम् ।

एवं जराऽनित्यते अपि यथायोग्यं योज्ये । तस्मान्न भवत्यनवस्थाप्रसङ्गः ।

ननु चैकैकस्येति । विस्तरः—एकैकस्य लक्षणस्य *चतुर्लक्षणी*, चतुर्णां लक्षणानां समाहारः चतुर्लक्षणी *प्राप्नोति* । *अपर्यवसानदोषश्च*, अनिष्ठादोषश्च; तेषामनुलक्षणानां पुनरन्यजात्यातिप्रसङ्गात् । जातेर्जातिर्जातिजातेर्यावदनित्यताया अनित्यताया अनित्यतानित्यतायाश्च प्रसङ्गात् ।

"तेऽष्टधर्मैकवृत्तयः" । 'ते' इति पुंल्लिङ्गनिर्देशः; धर्माभिसम्बन्धनात् । ते जात्यादिजातिजात्यादिस्वभावा धर्मा यथाक्रममष्टधर्मैकवृत्तयः । जात्यादीनामष्टासु धर्मेषु वृत्तिः, जातिजात्यादीनां चैकधर्मे । आत्मनवमा हीति लक्षणानुलक्षणापेक्ष एवमुक्तम् । न हि यथासम्भवं तत्र प्राप्त्यादयो भूतानि भौतिकानि वा नोत्पद्यन्ते; "कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः" (अभि० को० २.२३) "सर्वं संस्कृतलक्षणैः प्राप्त्या वा" (अभि० को० २.२४) इति चैवमादिवचनात् ।

जातिरात्मानं विरहय्येति विस्तरः । स्वात्मनि वृत्तिविरोध इत्यत आत्मानं विरहय्य मुक्त्वाष्टौ *धर्मान् जनयति* । कतमानष्टौ ? तं धर्मं रूपं चित्तं वा स्थितिं जरामनित्यतां जातिजातिं स्थितिस्थितिं जराजरामनित्यतानित्यतां च जनयति । *जातिजातिस्तु तामेव जातिं* जनयति । *एवं जरानित्यते अपि यथायोगं योज्ये* इति । जरा आत्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् जनयति, जराजरा पुनस्तामेव जराम् ।

तदेतदाकाशं पाट्यत इति सौत्रान्तिकाः । न ह्येते जात्यादयो धर्मा द्रव्यतः संविद्यन्ते यथा विभज्यन्ते[1] । किं कारणम् ? प्रमाणाभावात् । न ह्येषां द्रव्यतोऽस्तित्वे किञ्चिदपि प्रमाणमस्ति—प्रत्यक्षमनुमानमाप्तागमो वा, यथा रूपादीनां धर्माणामिति ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते, व्ययोऽपि, स्थित्यन्यथात्वमपि" ( ) इति ?

ग्रन्थज्ञो देवानां प्रियो न त्वर्थज्ञः । अर्थश्च प्रतिसरणमुक्तं[2] भगवता ।

अनित्यतात्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् विनाशयति, अनित्यतानित्यता पुनस्तामेवानित्यतामिति ।

तदेतदाकाशं पाट्यत इति । विभिद्यत इत्यभिप्रायः । सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमाकाशम् । नाकाशं नाम किञ्चिदस्ति । तद् विभक्तं यथा न शक्यते न युज्यते वा, एवमिमे जात्यादयोऽसन्तो धर्मा विभक्तुं न शक्यन्ते, न युज्यन्ते वा । तत आह—*न ह्येत* इति । विस्तरः—नह्येते *द्रव्यतः* स्वलक्षणतः *संविद्यन्ते यथा विभज्यन्ते*, जातिरात्मानं विरहय्याष्टौ धर्मान् जनयतीत्येवं विस्तरेण विभज्यन्ते । *यथा रूपादीनां धर्माणामिति* । अत्रादिशब्देन शब्दादिवेदनादिचक्षुरादीनां ग्रहणम् । तत्र रूपशब्दादि तावत् *प्रत्यक्षेण* चक्षुर्विज्ञानादिलक्षणेन प्रमाणेनोपलभ्यते । वेदनाद्यपि प्रत्यक्षेणैवोपलभ्यते; स्वसंवेद्यत्वात् । चक्षुरादि तु चक्षुर्विज्ञानादिनानुमानेनानुमीयते । चक्षुर्विज्ञानादिसन्निश्रयो रूपप्रसादश्चक्षुरादीनि, तद्भावाभावयोस्तद्भावाभावात् । *आगमो*ऽपि चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वेति विस्तरः । एवं श्रोत्रेण शब्दाञ्छ्रुत्वेति विस्तरेण । एवं गन्धादिष्वपि योज्यम् । तथा यत्किञ्चिद् रूपमतीतानागतप्रत्युत्पन्नमिति विस्तरः । एवं वेदनादिष्वपि योज्यम् । पारसान्तानिकानां त्वरूपिणां वेदनादीनामस्तित्वानुमानमात्मीयवच्छरीरविकारं दृष्ट्वा तत्सम्प्रतिपत्तेः । आगमोऽपि—चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यन्ते चक्षुर्विज्ञानं सहजाता वेदना संज्ञा चेतनेति विस्तरः । जात्यादयस्तु न चक्षुरिन्द्रियादिप्रत्यक्षा भवन्ति । न चैषामस्तित्वे समर्थमनुमानमस्ति, न चाप्यागमो द्रव्यतोऽस्तित्वे ।

*यत्तर्हि सूत्र उक्त*मिति विस्तरः । ननु चायमागमोऽस्ति—*संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायत* इति विस्तरः । *अर्थश्च प्रतिसरणमुक्तं भगवते*ति । "चत्वारीमानि भिक्षवः प्रतिसरणानि । कतमानि चत्वारि ? धर्मं प्रतिसरणं न पुद्गलः, अर्थः प्रतिसरणं न व्यञ्जनम्, नीतार्थसूत्रं प्रतिसरणं न नेयार्थम्, ज्ञानं प्रतिसरणं न विज्ञानम्" ( ) इति । तथा*र्थप्रतिसरणो भवति* न व्यञ्जनप्रतिसरण इति ।

---

१. अभिव्यज्यन्ते—का० । २. प्रतिशरण०—का० ।

कः पुनरस्यार्थः ? अविद्यान्धा हि बालाः संस्कारप्रबन्धमात्मत[1] आत्मीयतश्चाधिमुक्ताः कृतरुचयोऽभिष्वजन्ते[2]। तस्य मिथ्याधिमोक्षस्य व्यावर्त्तनार्थं भगवांस्तस्य संस्कारप्रवाहस्य संस्कृतत्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वं[3] द्योतयितुकाम इदमाह—"त्रीणीमानि संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि"। न तु क्षणस्य। न हि क्षणस्योत्पादादयः प्रज्ञायन्ते। न चाप्रज्ञायमाना एते लक्षणं भवितुमर्हन्ति। अत एवात्र सूत्रे—"संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते" इत्युक्तम्।

पुनः संस्कृतग्रहणं संस्कृतत्वे लक्षणानीति यथा विज्ञायेत ? मैवं विज्ञायि; संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वे लक्षणानि जलबलाकावत्, साध्वसाधुत्वे वा कन्यालक्षणवदिति।

कः पुनरस्यार्थ इति। अन्योपन्यस्तस्य संस्कृतलक्षणसूत्रस्य। तमर्थमाह—*अविद्यान्धा हि बाला* इति। विस्तरः—*संस्कारप्रबन्धमात्मत आत्मीयतश्चाधिमुक्ताः कृतरुचयोऽभिष्वजन्त* इत्यर्थः। *संस्कृतत्वं प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वमिति* पर्यायावेतौ। समेत्य सम्भूय प्रत्ययैः कृतम् संस्कृतम्, तं तं प्रत्ययं प्रतीत्य समुत्पन्नं प्रतीत्यसमुत्पन्नमिति। *न तु क्षणस्येति*। प्रवाहस्यैव संस्कृतत्वं द्योतयितुकाम इदमाह—न तु क्षणस्य संस्कृतत्वम्। *न हि क्षणस्योत्पादादय* उत्पादव्ययस्थित्यन्यथात्वलक्षणा धर्माः *प्रज्ञायन्ते*; क्षणस्य दुरवधारत्वात्। ब्रूयास्त्वम्—अप्रज्ञायमाना अप्येते लक्षणं भवितुमर्हन्तीति ? अत आह—*न चाप्रज्ञायमाना एते लक्षणं भवितुमर्हन्तीति*। प्रज्ञायमानमेव हि लक्षणं भवति, तद्यथा—जलस्य बलाकेति। *अत एवात्रेति*। अत एवात्र सूत्रे 'प्रज्ञायते' इति पदग्रहणम्; अन्यथा हि 'संस्कृतस्योत्पादोऽपि व्ययोऽपि स्थित्यन्यथात्वमपि' इत्येवावक्ष्यत्।

संस्कृतत्वे लक्षणानीति। संस्कृतमिति लक्षणानीत्यर्थप्रतिग्रहार्थं *पुनः संस्कृतग्रहणम्*। *जलबलाकावदिति*। वैधर्म्यदृष्टान्तोऽयम्। यथा बलाका जलास्तित्वे लक्षणम्, न पुनर्जलस्य जलत्वे लक्षणम्। *मैवं विज्ञायि*। किम् ? *संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वेऽमूनि लक्षणानि*। *साध्वसाधुत्वे वा कन्यालक्षणवदिति*। यथा कन्यायाः शुभाशुभानि लक्षणानि यथाक्रमं साध्वसाधुत्वे लक्षणानीति। यदि ह्यमूनि तथा संस्कृतस्य वस्तुनोऽस्तित्वे साध्वसाधुत्वे लक्षणानीष्येरन्, 'त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि' इत्युच्येत, संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानीति न क्रियेत, कृतं च, तेन ज्ञायते—संस्कृतत्वे लक्षणानीति। कथं पुनरविद्यमाना जात्यादयः प्रवाहे

---

१. ॰प्रवाहमा॰—का॰। २. श्चाधिमुक्ता अभि॰—का॰।
३. ॰समुत्पन्नतां—का॰।

तत्र प्रवाहस्यादिरुत्पादः, निवृत्तिर्व्ययः, स एव प्रवाहोऽनुवर्त्तमानः स्थितिः, तस्याः[1] पूर्वापरविशेषः स्थित्यन्यथात्वम् । एवं च कृत्वोक्तम्—"विदिता एव नन्दस्य कुलपुत्रस्य वेदना उत्पद्यन्ते, विदिता इव[2] तिष्ठन्ति, विदिता इव अस्तं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति" इति । आह चात्र—

"जातिरादिः प्रवाहस्य व्ययश्छेदः स्थितिस्तु सः ।
स्थित्यन्यथात्वं तस्यैव पूर्वापरविशिष्टता ॥
"जातिरपूर्वो भावः स्थितिः प्रबन्धो व्ययस्तदुच्छेदः ।
स्थित्यन्यथात्वमिष्टं प्रबन्धपूर्वापरविशेषः" इति ।
"क्षणिकस्य हि धर्मस्य विना स्थित्या व्ययो भवेत् ।
न च व्येत्येव तेनास्य वृथा तत्परिकल्पना ॥"

व्यवस्थाप्यन्ते, प्रज्ञायन्ते वा ? न ब्रूमः—जात्यादयो न संविद्यन्त इति, यथा तु द्रव्यरूपेण विभज्यन्ते तथा न संविद्यन्त इति ब्रूमः ।

यथा तर्हि भवतां संविद्यन्ते तथा कथ्यताम् ? अत आह—*प्रवाहस्यादिरुत्पाद* इति विस्तरः । *निवृत्तिर्व्यय* इति । प्रवाहस्योपरतिः=व्ययः । *स एव प्रवाहोऽनुवर्त्तमान* इति । सदृशक्षणानुवृत्तेरनुवर्त्तमानः प्रवाहः *स्थिति*रित्युच्यते । *तस्याः पूर्वापरविशेष* इति । पूर्वस्मादपरस्य क्षणस्य विशेषः, पूर्वापरयोः क्षणयोर्वा विशेषः पूर्वापरविशेषः । *एवञ्च कृत्वोक्तमिति* । प्रवाहरूपानेवोत्पादादीन् कृत्वानित्योपस्थितस्मृतितामायुष्मतः सुन्दरनन्दस्यारभ्योक्तम् । प्रवाहगता हि वेदनास्तस्य विदिता *इवोत्पद्यन्ते विदिता इव तिष्ठन्ते* । *विदिता इव अस्तं परिक्षयं पर्यादानं गच्छन्ति*, न क्षणगताः; क्षणस्य दुरवधारत्वादिति । विदितस्य च क्षणस्यावस्थानासम्भवात् ।

एतमेवार्थं श्लोकद्वयेन संगृह्णन्नाह—*जातिरादिः प्रवाहस्येति* सर्वम् । *स्थितिस्तु स* इति । स एव प्रवाहः स्थितिः । *तस्यैवेति* । तस्यैव प्रवाहस्य ।

तदुच्छेद इति । प्रबन्धोच्छेदः ।

क्षणिकस्य हि धर्मस्येति श्लोकः । क्षणिको हि धर्मः, स्थितिमन्तरेण विनश्येदित्यर्थः । स्थितिरस्तीति मन्यसे चेत् ? स च धर्मो व्येत्येव सत्यामपि स्थितौ, विनश्यत्येव क्षणिकत्वात् । विनाशहेत्वभावात् । तस्माद् *वृथा तत्परिकल्पना* । निष्प्रयोजना स्थितिपरिकल्पनेत्यर्थः । द्वितीयादिक्षणावस्थानेन हि स्थिति-

---

१. तस्य—का० । २. अवतिष्ठन्ते—का० ।

तस्मात् प्रवाह एव स्थितिः । एवं च कृत्वायमप्यभिधर्मनिर्देश उपपन्नो भवति—"स्थितिः कतमा ? उत्पन्नानां संस्काराणामविनाशः" इति । न हि क्षणस्योत्पन्नस्याविनाशोऽस्तीति ।

यदपि च **ज्ञानप्रस्थान** उक्तम्—"एकस्मिंश्चित्ते क उत्पादः ? आह—जातिः । को व्ययः ? मरणम् । किं स्थित्यन्यथात्वम् ? जरा" (   ) इति । तत्रापि निकायसभागचित्तं युज्यते ।

प्रतिक्षणं चापि संस्कृतस्यैतानि लक्षणानि युज्यन्ते, विनापि द्रव्यान्तरकल्पनया । कथमिति ? प्रतिक्षणमभूत्वाभाव उत्पादः, भूत्वाऽभावो व्ययः, पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरक्षणानुबन्ध स्थितिः, तस्याविसदृशत्वं स्थित्यन्यथात्वमिति ।

यदा तर्हि सदृशा उत्पद्यन्ते, न ते निर्विशेषा भवन्ति । कथमिदं ज्ञायते ?

परिकल्पना न वृथा भवेत् । तस्मात् प्रवाह एव स्थितिः; यस्मात् क्षणिकस्य हि धर्मस्य स्थितिपरिकल्पना व्यर्थेति ।

*एवं च कृत्वायमपी*ति । प्रवाह एव स्थितिरिति कृत्वेत्यर्थः । *न हि क्षणस्योत्पन्नस्याविनाशोऽस्ती*ति । अत्र कस्यचिदेवमभिप्रायो भवेत्—स्थितिसद्भावादेकं क्षणमविनाशो धर्मस्योत्पन्नस्य । यदि हि स्थितिर्न स्यात्, सोऽप्येकः क्षणो न स्यादिति ? न; हेतुप्रत्ययपूर्वकत्वात् तदस्तित्वस्य; "अस्मिन् सतीदं भवति" इति वचनात् । स्थितिरुपगृह्णातीति चेत् ? स्यान्मतं हेतुप्रत्ययेभ्य उत्पद्यमानं धर्मं स्थितिरुपगृह्णातीति । यदि स्थितिर्नोपगृह्णीयात्, किं स्यात् ? आत्मसत्ता धर्मस्य न भवेत् । जनिका तर्हि स्थितिः प्राप्नोति, न स्थापिका । सन्तानमवस्थापयतीति चेत् ? हेतुप्रत्ययेषु स्थित्याख्या प्रसज्यते; हेतुप्रत्ययानां सन्तानहेतुत्वात् ।

निकायसभागचित्तं युज्यत इति । एकस्मिन् निकायसभागेऽनेकमपि चित्तमेकमित्युच्यते, एकनिकायसभागसम्भूतत्वादित्यभिप्रायः । तच्चित्तं युज्यत एकस्मिंश्चित्त इति वक्तुम्, अन्यथा हि कथमेकस्यैव चित्तक्षणस्य जातिश्च मरणं चान्यथात्वं च स्यात् ।

*उत्तरोत्तरक्षणानुबन्धः स्थितिरि*ति । पूर्वस्य क्षणस्योत्तरः क्षणः प्रतिनिधिभूतः; सादृश्यात् । अतः स पूर्वः क्षणोऽद्याप्यवतिष्ठत इवेति कृत्वोत्तरः क्षणः स्थितिरुच्यते ।

यदा तर्हि सदृशा उत्पद्यन्त इति । यदा सदृशा उत्पद्यन्ते, तदा विसदृशत्वं नास्ति । विसदृशत्वं च स्थित्यन्यथात्वमुक्तम् । अतः सदृशोत्पत्तौ स्थित्यन्यथात्वं

क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तस्य वज्रादेश्चिराशुतरपातकालभेदात् तन्महाभूतानां परिणामविशेषसिद्धेः । नातिबहुविशेषभिन्नास्तु संस्काराः सत्यप्यन्यथात्वे सदृशा एव दृश्यन्ते ।

अन्तिमस्य तर्हि शब्दार्चिःक्षणस्य परिनिर्वाणकाले च षडायतनस्योत्तरक्षणाभावात् स्थित्यन्यथात्वं नास्तीत्यव्यापिनी लक्षणव्यवस्था प्राप्नोति ? न वै संस्कृतस्य स्थितिरेवोच्यते, लक्षणम्, अपि तु स्थित्यन्यथात्वम् । अतो यस्यास्ति स्थितिस्तस्यावश्यमन्यथात्वं भवतीति नास्ति लक्षणव्यवस्थाभेदः ।

समासतस्त्वत्र सूत्रे संस्कृतस्येदं लक्षणमिति द्योतितं **भगवता**—"संस्कृतं नाम यदभूत्वा भवति, भूत्वा च पुनर्न भवति, यश्चास्य स्थितिसंज्ञकः प्रबन्धः

नास्तीत्यव्यापिलक्षणं स्यादित्यभिप्रायः । *क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तस्ये*ति । विस्तरः—क्षिप्तं च तदक्षिप्तं च क्षिप्ताक्षिप्तम्, बलिदुर्बलाभ्यां क्षिप्तं बलिदुर्बलक्षिप्तम् । क्षिप्ताक्षिप्तं च तद् बलिदुर्बलक्षिप्तं च क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तम् । किं तत् ? *वज्रादि* । आदिग्रहणेन लोहपाषाणादेर्ग्रहणम् ।

अपरे पुनरेवं विग्रहं कुर्वन्ति—क्षिप्तश्चाक्षिप्तश्च क्षिप्ताक्षिप्तौ, बलिदुर्बलाभ्यां क्षिप्तौ बलिदुर्बलक्षिप्तौ । क्षिप्तस्यैवायं द्विधाभेदः । क्षिप्ताक्षिप्तौ च बलिदुर्बलक्षिप्तौ च क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तम् । वज्रमादिरस्य वज्रादिः । अस्मिन् विग्रहे वज्रादि विशेषणम्, क्षिप्ताक्षिप्तबलिदुर्बलक्षिप्तं विशेष्यम् ।

तस्य वज्रादेरेवंविधस्य यथासम्भवं चिराशुतरपातः; क्षिप्तस्य चिरं पातः, अक्षिप्तस्य चिरतरः पातः; दुर्बलक्षिप्तस्याशुपातः, बलिक्षिप्तस्याशुतरः पातः, तस्य कालः, कालस्य भेदः, *चिराशुतरपातकालभेदात्* । *तद्गतानां वज्रादिमहाभूतानाम्* । परिणामविशेषः क्षिप्तस्यान्यथापरिणामो येन चिरं पातः । एवं यावद् बलिक्षिप्तस्यान्यथापरिणामो येनाशुतरः पातः, तस्य परिणामविशेषस्य सिद्धिः, तस्याः *परिणामविशेषसिद्धेः* । न ते निर्विशेषा भवन्तीत्यधिकृतम् ।

*अन्तिमस्य तर्ही*ति । शब्दस्यार्चिषश्च, दीपादेर्योऽन्त्यः क्षणः सन्तानोपरतिकाले, निरुपधिशेषनिर्वाणकाले वा अर्हतः । तस्य *षडायतनस्योत्तरक्षणाभावात्* स्थितिर्नास्ति । स्थितेरभावात् *स्थित्यन्यथात्वं नास्तीत्यव्यापिनी लक्षणव्यवस्था प्राप्नोति*, येयमुक्ता तस्याविसदृशत्वं स्थित्यन्यथात्वमिति । यस्यास्ति स्थितिस्तस्यावश्यमन्यथात्वं भवति । यस्य नास्ति स्थितिस्तस्य नास्ति स्थित्यन्यथात्वमित्युक्तं भवति । सम्भवं हि प्रत्येवमुक्तं सूत्रे—'त्रीणीमानि संस्कृतलक्षणानि' इति । तस्मादन्त्यशब्दार्चिःक्षणप्रभृतीनामुत्पादव्ययावेव द्वे लक्षणे—इत्यभिप्रेयेते,

सोऽन्यथा चान्यथा च भवति" (   ) इति। किमत्र द्रव्यान्तरैर्जात्यादिभिः।

कथमिदानीं स एव धर्मो लक्ष्यस्तस्यैव च[1] लक्षणं योक्ष्यते? कथं तावन्महापुरुषलक्षणानि महापुरुषान्नान्यानि, सास्नालाङ्गूलककुदशफविषाणादीनि च गोत्वलक्षणानि गोर्नान्यानि? काठिन्यादीनि च पृथिवीधात्वादीनां लक्षणानि तेभ्यो नान्यानि, यथा चोर्ध्वगमनेन दूराद् धूमस्य धूमत्वं लक्ष्यते, न च तत् तस्मादन्यत्, स एवात्र न्यायः स्यात्।

तदन्येषां तु स्थित्यन्यथात्वमपीति। अपर आह—अन्त्यानामपि शब्दार्चिःक्षणप्रभृतीनां स्थितिरस्ति यत् स्वावस्थानम्, तस्याश्चान्यथात्वं पूर्वक्षणापेक्षमिति, तेषामपि त्रीणि संस्कृतलक्षणानि व्यवस्थाप्यन्त इति।

*कथमिदानीं स एव धर्मो लक्ष्यः। तस्यैव च लक्षणमि*ति। लक्ष्यलक्षणयोर्जलबालकावदन्यत्वं पश्यन्तश्चोदयन्ति। तद् व्यभिचारयन्तः *सौत्रान्तिका* आहुः—*कथं तावन्महापुरुषलक्षणानीत्यादि*। महापुरुषलक्षणानि महापुरुषसंगृहीतत्वान्नातोऽन्यानि। ब्रूयात्—न महापुरुषलक्षणमात्रं महापुरुषः, धर्ममात्रं त्वभूत्वा भवति भूत्वा च न भवतीत्यदृष्टान्त एषः?

अत्र ब्रूमः—सममेवैतत्। यथा हि महापुरुषलक्षणानि महापुरुषाख्यानि महापुरुषलक्षणाख्यानि च भवन्ति, एवं संस्कृतो धर्मः संस्कृतश्चोच्यते संस्कृतलक्षणं च। उत्पादादिलक्षणेन ह्यवस्थाविशेषेण स धर्मो लक्ष्यते। यदा च प्रवाहलक्षणव्यवस्था क्रियते, तदा समुदायिभिः समुदायो लक्ष्यते, यथा—महापुरुषसंज्ञः समुदायो महापुरुषलक्षणैः समुदायिभिरिति। एतेन सास्नादीनि लक्षणानि व्याख्यातानि। *काठिन्यादीनि* चेति विस्तरः। उभयसिद्धोऽयं दृष्टान्तः; प्रवचनसिद्धत्वात्। कठिनलक्षणो हि पृथिवीधातुरुच्यते, न च पृथिवीधातोरन्यत् काठिन्यम्। एवं सर्वत्र योज्यम्। स एव हि पृथिवीधातुः कठिनो लक्ष्यमाणः कठिनलक्षण उच्यते। एतदेव संस्कृतमभूत्वाभवद्भूत्वाचाभवल्लक्ष्यमाणं संस्कृतलक्षणमुच्यते, लक्ष्यत इति लक्षणमिति कृत्वा। न च तत् तस्मादन्यत्। *यथा चोर्ध्वगमनेने*ति। विस्तरः—क्षणिकवादिनो *वैभाषिकस्य* धूमस्योर्ध्वगमनं नान्यदस्ति। स एवोर्ध्वदेशान्तरेषु निरन्तरमुत्पद्यमानं ऊर्ध्वगमनावस्थां लभते। तदूर्ध्वगमनं ततो भिन्नमिव लक्ष्यते, न च धूमस्योर्ध्वगमनत्वमन्यदिष्यते। *न च तत् तस्मादन्यत्*। न च तदूर्ध्वगमनं तस्माद् धूमादन्यत्। *स एवात्र न्याय* इति। एवमुत्पादो विनाशोऽन्यथात्वं च ततो भिन्नमिव लक्ष्यते, न च संस्कृतस्य संस्कृतमन्यद् भवतीति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

न च संस्कृतानां रूपादीनां तावत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते, गृह्णतापि स्वभावम्, यावत् प्रागभावो न ज्ञायते पश्चाच्च सन्ततेश्च विशेषः। तस्मान्न तेनैव तल्लक्षितं भवति। न च तेभ्यो द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि विद्यन्ते।

अथापि नाम द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि भवेयुः? किमयुक्तं स्यात्? एको धर्मः एकस्मिन्नेव काले जातः स्थितो जीर्णो नष्टः स्यादेषां सहभूतत्वात्[1]? न; कारित्रकालभेदात्। अनागता हि जातिः कारित्रं[2] करोति। यस्मान्न जातं जन्यते। जनिते तु धर्मे वर्त्तमानाः क्षित्यादयः कारित्रं कुर्वन्तीति न यदा जायते तदा तिष्ठति, विनश्यति वा।

इदं तावदिह सम्प्रधार्यं भवेत्—किमनागतं द्रव्यतोऽस्ति नास्तीति पश्चाज्जनयति वा न वेति सिध्येत्। सत्यपि तु तस्मिन् जातिः कारित्रं कुर्वती कथमनागता सिध्यतीत्यनागतलक्षणं वक्तव्यम्। उपरतकारित्रा चोत्पन्ना कथं वर्त्तमाना

न च संस्कृतानां रूपादीनां तावत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते गृह्णतापि स्वभावम्। गृह्णतापि रूपादीनां स्वभावम्। यावत् *प्रागभावो* न ज्ञायते। यावत् तेषां रूपादीनां प्रागुत्पत्त्यभावो न ज्ञायते। *पश्चाच्च*। किम्? *अभावः*, प्रागभावश्च प्रध्वंसाभावश्च यावन्न ज्ञायते। *सन्ततेश्च विशेषः*। यावन्न ज्ञायत इति वर्त्तते। *तस्मान्न तेनैव तल्लक्षितं भवति*। न तेनैव संस्कृतत्वेन संस्कृतत्वं लक्ष्यते। किं तर्हि? प्रागभावादिभिस्तत् संस्कृतत्वं लक्ष्यते। यदि हि रूपादीनां स्वभावम् गृह्णन् संस्कृतमिति गृह्णीयात्, प्रागभावं पश्चादभावं न सन्ततेश्च विशेषमज्ञात्वा तेनैव तल्लक्षितं स्यात्। न त्वेवं जानीत इति। *न तेनैव तल्लक्षितं भवति*। *न च तेभ्योऽपि* रूपादिभ्यो *द्रव्यान्तराण्येव जात्यादीनि विद्यन्ते*। 'जातिरादिः प्रवाहस्य' इति विस्तरेण वचनात्।

एषां सहभूतत्वात्। जात्यादीनां समानकालोत्पादत्वात्। *न; कारित्रकालभेदादिति*। नैतदेवम्; कस्मात्? कारित्रकालभेदात्, पुरुषकारकालभेदादित्यर्थः। तत् प्रतिपादयन्नाह—*अनागता हि जातिः कारित्रं करोति*ति विस्तरः।

किमनागतं द्रव्यतोऽस्ति नास्तीति। अनागतमेव तावद् द्रव्यतो नास्तीति प्रतिपादयिष्यते। कुतोऽनागता जातिः कारित्रं करोतीत्यभिप्रायः। *सत्यपि तु तस्मिन्निति*। सत्यपि तु द्रव्यतोऽनागते जातिरनागतावस्थायां कारित्रं कुर्वती कथमनागता *सिध्यति*। अप्राप्तकारित्रं ह्यनागतमिति सिद्धान्तः, स

---

१. सहभूत्वात्—का०।　　२. कारित्रं हि—का०।

सिद्ध्यतीति वर्तमानलक्षणं वक्तव्यम् ।

स्थित्यादयोऽपि च युगपत् कारित्रे वर्त्तमाना एकक्षण एव धर्मस्य स्थित-जीर्णविनष्टतां प्रसज्जेयुः । यदैव ह्येनं स्थितिः स्थापयति तदैव जरा जरयति अनित्यता विनाशयतीति । किमयं तत्र काले तिष्ठतु, आहोस्विज्जीर्यतु विनश्यतु वा ।

योऽपि हि ब्रूयात्—स्थित्यादीनामपि कारित्रं क्रमेणेति ? तस्य क्षणिकत्वं बाध्यते ।

अथाप्येवं ब्रूयात्—एष एव हि नः क्षणो यावतैतत् सर्वं समाप्यत इति ? एवमपि ताभ्यां सहोत्पन्ना स्थितिस्तावत् स्थापयति, न तु जरा जरयति, अनित्यता वा विनाशयतीति । कुत एतत् ? स्थितेर्बलीयस्त्वात् । पुनः केनाबलीयस्त्वम् ? यदेनां[1] सह धर्मेणानित्यता निहन्ति[2] ।

कृतकृत्या पुनः कर्तुं नोत्सहते जातिवत् । स्थातुर्युक्तमनुत्सोढुम् ।

विरुध्येत, तस्माद् तद् वक्तव्यम् । *कथं वर्त्तमाना सिध्यतीति* । उपरतकारित्रोऽतीत इष्यते, जातिश्चानागतैव । उपरतकारित्रे हि वर्तमानावस्थायामेवातीता प्राप्नोतीति न वर्त्तमाना भवेदिति *वर्त्तमानलक्षणं वक्तव्यमिति* । अपरिसमाप्त-कारित्रो वर्त्तमान इति चेत् ? अतीतो वर्त्तमानः स्यात्, अतीतस्यापि हि फल-दानकारित्रमिष्यते । *यदैव ह्येनं स्थिति*रिति । विस्तरः–स्थितिजराविनाशवृत्तयो ह्यन्योन्यविप्रतिषिद्धाः । न हि स एव धर्मस्तिष्ठति च जीर्यति च विनश्यति चेति युक्तो व्यवस्थापयितुम् । *तस्य क्षणिकत्वं बाध्यत* इति । प्रथमं स्थितिः स्थापयति, ततो जरा जरयति, ततोऽनित्यता विनाशयति । क्षणत्रयावस्थानात् क्षणिकत्वं बाध्यत इति ।

एष एव हि नः क्षण इति । कार्यपरिसमाप्तिलक्षणः, न तूत्पत्त्यनन्तरविनाश-लक्षण इत्यर्थः । *एवमपीति* विस्तरः । सहोत्पन्नानां क्रमेण कारित्रं न युज्यते । कुत एतत् ? *स्थितिस्तावत् स्थापयति* । न तु तस्मिन् काले *जरा जरयति*, *नाप्यनित्यता विनाशयतीति* । *पुनः केनाबलीयस्त्वम्* । पश्चात् केनाबलीयस्त्वम् । *यदेनां* यस्मादेनां स्थितिं *सह धर्मेण* यस्यासौ स्थितिः । तेन धर्मेण *सहानित्यता निहन्ति* ।

*कृतकृत्या पुनः कर्तुं नोत्सहते जातिव*दिति । यथा जातिः कृतकृत्या जन्यं जनयित्वा परिक्षीणशक्तिर्न पुनर्जनयति, तथा स्थितिरपि तद्वदेव न पुनः स्था-

---

१. यदैनां—का० । २. हन्ति—का० ।

न हि शक्यं जात्यादिजन्यं वर्त्तमानतामानीतं पुनरानेतुम्। शक्यं तु खलु स्थित्या स्थाप्यमत्यन्तं[1] स्थापयितुम्। अतो न युक्तं यन्नोत्सहते।

को वाऽत्र प्रतिबन्धः? ते एव जराऽनित्यते। यदि हि ते बलीयस्यौ स्याताम्, पूर्वमेव स्याताम्। निवृत्तकारित्रायां खल्वपि स्थितौ ते अपि[2] न तिष्ठतः, स चापि धर्म इति, कथं[3] कुत्र वा कारित्रं कर्त्तुमुत्सहिष्येते, किं वा पुनस्ताभ्यां कर्त्तव्यम्?

स्थितिपरिग्रहाद्धि स धर्म उत्पन्नमात्रो न व्यनश्यत्। स तु तयाऽप्युपेक्ष्यमाणो[4] नियतं न स्थास्यति—अयमेवास्य विनाशः।

स्याच्च तावदेकस्य धर्मस्योत्पन्नस्याविनाशः स्थितिः, विनाशोऽनित्यता। जरा तु खलु सर्वथात्वेन न तथा; पूर्वापरविशेषात्, विपरिणामाच्च। अतस्तदन्यथात्वेऽन्य एव। उक्तं हि—

"तथात्वेन जराऽसिद्धिरन्यथात्वेऽन्य एव सः।
तस्मान्नैकस्य भावस्य जरा नामोपपद्यते" ॥ (　　)

पयतीति। *न हि शक्यमिति* विस्तरः। *न वर्त्तमानतामानीतं जन्यं पुनरानेतुं* शक्यते; अनवस्थाप्रसङ्गात्। *शक्यं तु खलु स्थित्या स्थाप्यमत्यन्तं स्थापयितुम्;* स्थितेर्विनाशप्रतिबन्धलक्षणत्वात्।

ते एव जरानित्यते इति। ते एव जरानित्यते प्रतिबन्धः, येन स्थितिः स्थाप्यमत्यन्तं स्थापयितुं न शक्नोति। जरा हि स्थितिं दुर्बलीकरोति, दुर्बलामनित्यता निहन्तीति।

आचार्य आह—*यदीति* सर्वम्। यदि *हि ते जरानित्यते बलीयस्यौ स्यातां पूर्वमेव स्यातां* स्थितिकारित्रकाले। यतः सा स्थितिर्न लभते कारित्रं कर्त्तुम्। *निवृत्तकारित्रायामिति*। विस्तरः—यदा निवृत्तिकारित्रा स्थितिः, तदा *ते अपि* जरानित्यते *न तिष्ठतः, स चापि धर्मः*। स्थितिकारित्राद्धि तेषां स्थितिः कल्पते। तस्मात्ते अपि न तिष्ठतः। *कथमतिष्ठन्त्यौ* जरानित्यते *कुत्र वा* धर्मिण्यतिष्ठति *कारित्रं कर्तुम् उत्सहिष्येते। किं वा पुनस्ताभ्यां* जरानित्यताभ्यां *कर्त्तव्यम्*।

स्थितिसामर्थ्याद्धि स धर्म उत्पन्नमात्रो न विनष्टोऽभूत्। *स तया* उपरतकारित्रया स्थित्याप्युपेक्ष्यमाणोऽस्थाप्यमानो *ध्रुवं न स्थास्यतीति अयमेवास्य विनाशो* यदिदमनवस्थानम्। किं पुनर्जरानित्यताभ्यां कार्यमित्यभिप्रायः। न च तस्मादेव

---

१. ०त्यन्तमपि—का०।　　२. चापि—का०।
३. का० पुस्तके नास्ति।　　४. ०प्युपेक्ष्यमाणो—का०।

योऽप्याह **निकायान्तरीयः**—"विनाशकारणं प्राप्यानित्यता विनाशयति" इति ? तस्य 'हरीतकीं प्राप्य देवता विरेचयति' इत्यापन्नं भवति, किं पुनस्तां कल्पयित्वा ! तत एवास्तु विनाशकारणाद् विनाशः, चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तदनित्यताया विनाशकारणानपेक्षत्वात् स्थित्यनित्यते कारित्रमभिन्नकालं कुर्यातामित्येकस्यैकत्र काले स्थितिविनष्टता सम्प्रसज्यते[1]। तस्मात् प्रवाहं प्रत्येतानि संस्कृतलक्षणान्युक्तानीति, एवमेतत् सूत्रं सुनीतं भवति।

अपि च—यद्यनागता जातिर्जन्यस्य जनिका, किमर्थं सर्वमनागतं युगपन्नोत्पद्यते ? यस्मात्

जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना ॥ ४६ ॥

न हि विना हेतुप्रत्ययसामग्र्या जातिर्जनिका भवति।

हेतुप्रत्ययानामेव तर्हि सामर्थ्यं पश्यामः; सति सामग्र्ये भावाद्, असति चाभावात्। न जातेरिति हेतुप्रत्यया एव जनकाः सन्तः।

तस्यान्यप्रकारता युज्यत इति ? यदि स एव नासावन्यथा, अथान्यथा न स एव। ययोर्ह्यन्यथात्वं तयोरन्यत्वं दृष्टम्; तद्यथा—देवदत्तयज्ञदत्तयोः।

योऽप्याह निकायान्तरीय इति। *आर्यसम्मतीयः*। स घटादेर्मुद्गरादिकृतो विनाश इति मन्यते। कालान्तरावस्थायि हि तस्य रूपम्। चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वम्। अत उच्यते—*चित्तचैत्तानां च क्षणिकत्वाभ्युपगमात् तदनित्यताया*-श्चित्तचैत्तानित्यताया *विनाशकारणानपेक्षत्वात्* स्वयं विनश्वरत्वात् *स्थित्यनित्यते कारित्रं* युगपत् *कुर्याताम्*। अत *एकस्य* चित्तस्य चैत्तस्य वा युगपत् *स्थितिविनष्टता* अन्योन्यविरुद्धापि *सम्प्रसज्यते*। *एवमेतत् सूत्रं सुनीतमिति*। यदेतत्—"त्रीणीमानि भिक्षवः संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि" इति।

सति सामग्र्ये भावात्, असति चाभावात् इति। सति हेतुप्रत्ययानां सामग्र्ये भावात् जन्यस्य, असति चाभावात्। *न जातेः*। किम् ? 'सामर्थ्यम् पश्यामः' इत्यधिकृतम्। न हि हेतुप्रत्ययसासग्र्येऽपि तज्जन्यं कदाचिद् भवति, कदाचिन्न भवति।

अत्र भदन्तानन्तवर्माऽऽह—यथा चक्षुर्न विनालोकादिभिश्चक्षुर्विज्ञानं जनयति, न चातस्तदुत्पत्तौ न कारणम्, एवं जातिर्न विना हेतुप्रत्ययैर्धर्मं जनयति; न चातस्तदुत्पत्तौ न कारणमिति ?

---

१. सम्प्रसज्येत—का०।

किं च भोः सर्वं विद्यमानमुपलभ्यते, सूक्ष्मा अपि हि[1] धर्मप्रकृतयः संविद्यन्ते। जातमित्येव तु न स्याद्, असत्यां जातौ षष्ठीवचनं च—रूपस्योत्पादः इति, यथा—रूपस्य रूपमिति। एवं यावदनित्यता यथायोगं वक्तव्या।

तेन तर्ह्यनात्मत्वमप्येष्टव्यमनात्मबुद्धिसिद्ध्यर्थम्। संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वसत्तादयोऽपि तीर्थकरपरिकल्पिता अभ्युपगन्तव्या एकद्विमहदणु-

---

अत्रोच्यते—असमानमेतत्। चक्षुर्हि दृष्टसामर्थ्यं सत्स्वालोकादिष्वन्धानन्धयोश्चक्षुर्विज्ञानस्यानुत्पत्त्युत्पत्तिदर्शनात्, न त्वेवं जातिरिति।

सूक्ष्मा अपि हि धर्मप्रकृतय इति। तद्यथा स्पर्शादीनां चैतसिकानां प्रकृतयः स्वभावाः दुःपरिच्छेद्यत्वात् सूक्ष्माः। अस्त्येतदेवम्; अदृश्यमानोऽपि कश्चिद्धर्मः कारित्रेण निर्धार्यते, न त्वेवं जातिः कारित्रेण निर्धार्यते। स्पर्शस्य हि कारित्रं *भगवतैव* निर्धारितम्—'यः कश्चिद् वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः संस्कारस्कन्धः सर्वः स स्पर्शं प्रतीत्य' इति विस्तरः।

जातमित्येव तु न स्यादसत्यां जाताविति। स्वलक्षणापेक्षा रूपे रूपबुद्धिः। न तु जातमिति स्वलक्षणापेक्षा जातबुद्धिः; वेदनादिष्वपि भावात्। तस्मादर्थान्तरभूतजातिद्रव्यापेक्षेयं जातबुद्धिरिति निर्धार्यते। *षष्ठीवचनं च न स्याद्—रूपस्योत्पाद* इति। वैयधिकरण्ये हि षष्ठीनिर्देशः, न सामानाधिकरण्ये, तेनाह—*यथा रूपस्य रूपमिति*। वैधर्म्यदृष्टान्त एषः। यथा रूपं रूपादन्यदिति कृत्वा षष्ठीनिर्देशो न भवति—रूपस्य रूपमिति, तथा रूपस्योत्पाद इति न स्यात्। तस्माज्जातिनिमित्तोऽयं षष्ठीनिर्देश इति गम्यते। *एवं यावदनित्यता यथायोगं वक्तव्येति*। स्थितमेव तु न स्यादसत्यां स्थितौ। षष्ठीवचनं च—रूपस्य स्थितिरिति, यथा—रूपस्य रूपम् इति। जीर्णमित्येव तु न स्यात् रूपस्य जरायाम्। षष्ठीवचनं च—रूपस्य जरेति, यथा रूपस्य रूपमिति। तथा विनष्टमित्येव तु न स्यादसत्यामनित्यतायाम्। षष्ठीवचनं च—रूपस्य विनाश इति, यथा रूपस्य रूपमिति।

तेन तर्हीति विस्तरः। यदि जातमित्येवमादिबुद्धिसिद्ध्यर्थं षष्ठीविधानार्थं च जात्यादयः कल्प्यन्ते, *अनात्मत्वमप्येष्टव्यम्*, न हि निर्निमित्तानात्मबुद्धिर्भवितुमर्हति। अथानात्मत्वं प्रज्ञप्तिसदिष्यते, तन्निमित्ता नात्मबुद्धिः? जात्याद्यपि प्रज्ञप्तिसदेष्टव्यम्। तन्निमित्ता च जात्यादिबुद्धिरिति। साधनं चात्र "प्रज्ञप्तिसज्जात्यादि, द्रव्यसदपेक्ष्य गृह्यमाणत्वादनात्मत्ववत्" इति। *सत्तादयोऽपीति*। आदिशब्देन द्रव्यत्वरूपघटत्वादि गृह्यते। एकं रूपं द्वे रूपे *महदणु*

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

पृथक्संयुक्तविभक्तपरापरसदादिबुद्धिसिद्ध्यर्थम्[1]। षष्ठीविधानार्थं च—रूपस्य संयोग इति। एषा च षष्ठी कथं कल्प्यते—रूपस्य स्वभाव इति। तस्मात् प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतदभूत्वाभावज्ञापनार्थं क्रियते जातमिति।

स चाभूत्वाभावलक्षण उत्पादो बहुविकल्पः। तस्य विशेषणार्थं रूपस्योत्पाद इति षष्ठीं कुर्वन्ति—यथा रूपसंज्ञक एवोत्पादः प्रतीयेत, माऽन्यः प्रत्यायीति। तद्यथा—चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति।

एवं स्थित्यादयोऽपि यथायोगं वेदितव्याः।

यदि जात्या विना जायते, कस्मादसंस्कृतमप्याकाशादिकं न जायते?

पृथक् संयुक्तं विभक्तं परमपरं सद् रूपमिति। तथा द्रव्यमेतद्, रूपमिदम्, घटोऽयमित्येवमादिबुद्धिसिद्ध्यर्थं संख्यादयोऽपि वैशेषिकपरिकल्पिता अभ्युपगन्तव्याः। *षष्ठीविधानार्थं च रूपस्य संयोग* इति। संयोगग्रहणमुदाहरणमात्रम्। रूपस्य विभागः, परत्वापरत्वमित्येवमाद्यपि योज्यम्। *एषा च षष्ठी कथं कल्प्यते—रूपस्य स्वभाव* इति। न हि वैभाषिकाणां रूपादन्यो रूपस्य स्वभाव इष्टः। *जातमिति*। जातमेव न विनष्टमित्यभूत्वाभावज्ञापनार्थं क्रियते प्रज्ञप्तिः।

बहुविकल्प इति। बहुभेदो रूपवेदनादिभेदात्। *तस्य विशेषणार्थं रूपस्योत्पाद* इति। न वेदनादीनामुत्पाद इति विशेषणार्थं *षष्ठीं कुर्वन्ति*। *मा अन्यः प्रत्यायि* रूपसंज्ञक *एवोत्पादो* न वेदनादिसंज्ञक इति। दृष्टान्तं कथयन्ति—*चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति*। अनर्थान्तरभावेऽपि षष्ठीनिर्देशः क्रियते। गन्धादिसमूहमात्रं हि चन्दनमिति बौद्धसिद्धान्तः। वैशेषिकसिद्धान्तापेक्षया त्वसिद्धश्चन्दन इत्यपरो दृष्टान्तः उपन्यस्यते—शिलापुत्रकस्य शरीरमिति। शिलापुत्रकशरीरयोर्वैशेषिकाणामपि सिद्धान्ते नार्थान्तरभावः। भवति च षष्ठीनिर्देशः। अर्थान्तरपरिकल्पकृतो हि तथा निर्देशः।

एवं स्थित्यादयोऽपि यथायोगं वेदितव्या इति। तस्मात् प्रज्ञप्तिमात्रमेवेदं प्रवाहावस्थानज्ञापनार्थं क्रियते—स्थितमिति। स च प्रवाहावस्थानलक्षणा स्थितिर्बहुविकल्पा। तस्या विशेषणार्थं रूपस्य स्थितिरिति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञकेव स्थितिः प्रतीयेत, मान्याः प्रत्यायीति। तथा प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतत् पूर्वापरविशेषज्ञापनार्थं क्रियते—जीर्णमिति। सा च पूर्वापरविशेषलक्षणा जरा बहुविकल्पा। तस्या विशेषणार्थं रूपस्य जरेति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञकेव जरा प्रतीयेत, मान्या प्रत्यायीति। तथा प्रज्ञप्तिमात्रमेवैतत् प्रवाहनिवृत्तिज्ञापनार्थं क्रियते—विनष्टमिति। स च प्रवाहनिवृत्तिलक्षणो विनाशो बहुविकल्पः।

---

१. ०वियुक्त०—का०।

जायत इत्यभूत्वा भवति । असंस्कृतं च नित्यमस्तीति न जायते । यथा च धर्मतया न सर्वं जातिमदिष्यते, तथा न सर्वं जायत इत्येष्टव्यम् । यथा च तुल्ये जातिमत्त्वे तदन्ये प्रत्ययास्तदन्यस्योत्पादने न समर्था भवन्ति, एवमेवासंस्कृतस्योत्पादने सर्वेऽप्यसमर्थाः स्युः ।

सिद्धा एव तु द्रव्यभावेन जात्यादय इति वैभाषिकाः । न हि दूषकाः सन्तीत्यागमा अपास्यन्ते, न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते, न हि मक्षिकाः पतन्तीति मोदका न भक्ष्यन्ते । तस्माद्दोषेषु प्रतिविघातव्यम्, सिद्धान्तश्चानुसर्तव्यः[1] ॥ ४६ ॥

उक्तानि लक्षणानि ॥

तस्य विशेषणार्थं रूपस्य विनाश इति षष्ठीं कुर्वन्ति, यथा रूपसंज्ञक एव विनाशः प्रतीयेत, मान्यः प्रत्ययीति । सर्वत्र च दृष्टान्तद्वयं वक्तव्यम् । तद्यथा चन्दनस्य गन्धादयः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति ।

यथा च धर्मतयेति । धर्मता धर्मप्रकृतिः, धर्मस्वभावः, धर्मशैलीत्यर्थः । धर्मता धर्मप्रकृतिरिति कुत एतत् ? चक्षुः शून्यं शून्यं नित्येन ध्रुवेण शाश्वतेनाविपरिणामधर्मेणात्मनात्मीयेन च । तत् कस्य हेतोः ? प्रकृतिरस्यैषेति । यथा च *न सर्वं जातिमदिष्यते* आकाशादि, *तथा* धर्मतया न *सर्वं जायत इत्येष्टव्यम्* । न ह्यत्र किञ्चित् कारणमस्ति यत् संस्कृतमेव जातिमद् भवति, नासंस्कृतमित्यन्यत्र धर्मतायाः । एवमसत्यामपि जातौ संस्कृतमेवोत्पद्यते, नासंस्कृतमिति । यथा च *तुल्यजातिमतां* केषाञ्चिद् रूपभेदनादीनाम् । *तदन्ये प्रत्ययाः*, तेभ्यः रूपोत्पत्तिप्रत्ययेभ्योऽन्येवेदनाद्युत्पत्तिप्रत्ययास्तदन्ये, ते तदन्ये प्रत्ययास्तदन्यस्योत्पादने न *समर्था भवन्ति* । तेभ्यो वेदनादिभ्योऽन्यत् तदन्यत्, किं तत् ? रूपम्, तस्य तदन्यस्य ते वेदनादिप्रत्यया उत्पादने यथा न समर्था भवन्ति; एवम*संस्कृतस्याकाशादेरुत्पादने सर्वेऽपि* रूपवेदनादिप्रत्यया *न समर्थाः स्युरिति* । पूर्वं स्वभावनियमेनोक्तम्, इदानीं शक्तिनियमेनेति ।

न हि दूषकाः सन्ति इति । विस्तरः—*यथा न मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते* । उप्यन्त एवेत्यर्थः । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयतः *यथा न मक्षिकाः पतन्तीति मोदका न भक्ष्यन्ते* । किं तर्हि ? भक्ष्यन्त एव । तथा न दूषकाः सन्तीत्यागमोऽभिधर्मशास्त्राण्यपास्यन्ते । *तस्माद्दोषेषु प्रतिविधातव्यम्*, दोषेषु परव्यवस्थापितेषु परिहार कर्तव्यः । *सिद्धान्तश्चानुसर्तव्यः* । न परित्याज्य इत्यभिप्रायः ॥ ४६ ॥

---

१. ०नुवर्तितव्यः—का० ।

नामकायादयः कतमे ?

नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः ।

आदिग्रहणेन पदव्यञ्जनकायग्रहणम् ।

तत्र संज्ञाकरणं नाम, तद्यथा—रूपम्, शब्द इत्येवमादिः !

वाक्यं पदम्, यावताऽर्थपरिसमाप्तिः, तद्यथा—"अनित्या बत संस्काराः" इत्येवमादि, येन क्रियागुणकालसम्बन्धविशेषा गम्यन्ते ।

"नामकायादयः संज्ञावाक्याक्षरसमुक्तयः" इति । *संज्ञासमुक्तयो* नामकायाः, *वाक्यसमुक्तयः* पदकायाः, *अक्षरसमुक्तयो* व्यञ्जनकायाः ।

*संज्ञाकरणमि*ति लोकभाषेयम् । संज्ञाकरणम्, नामधेयमिति पर्यायः । तथा हि लोके वक्तारो भवन्ति—'देवदत्तः' इति अस्य संज्ञाकरणमिति । संज्ञायाः करणं संज्ञाकरणम्, येन संज्ञा चैतसिको धर्मः क्रियते जन्यते । संज्ञैव वा करणं संज्ञाकरणम् । संज्ञाग्रहणं चान्यकरणनिवृत्यर्थम्, करणग्रहणं चैतसिकविशेषणार्थम् । यदि हि संज्ञा नामेत्युच्येत, चैतसिकोऽपि सम्भाव्येत । ततः पुनः संज्ञाकरणं नाम *रूपं शब्दो* रसो गन्धो वेत्येव*मादि* ।

वाक्यं पदमिति । पद्यते गम्यतेऽनेनेति । पदं तु सुप्तिङन्तं पदं गृह्यते । तेनाह—*यावतार्थपरिसमाप्तिस्तद्यथा "अनित्या बत संस्काराः"* इत्येवमादीति । आदिशब्देन "उत्पादव्ययधर्मिणः, उत्पद्य हि निरुध्यन्ते, तेषां व्युपशमः सुखम्" इत्येवमादि ।

अस्या गाथाया एवमर्थं व्याचक्षते—'अनित्या बत संस्काराः' इति प्रतिज्ञा, 'उत्पादव्ययधर्मिणः' इति हेतुः, यस्मादुत्पादव्ययधर्मवन्तस्तस्मादनित्या इति परिच्छिद्यन्ते । 'उत्पद्य हि निरुध्यन्ते' इति दृष्टान्तः । य उत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते च तेऽनित्याः । तद्यथा–घटादयः, यथा च संस्कारा इति । *अपरे* पुनर्व्याचक्षते–असिद्धहेतुसाधनार्थमेतदिति । कथमेतद्गम्यते ? उत्पादव्ययधर्मिणस्त इति, यस्मादेते उत्पद्य निरुध्यमाना दृष्टा इति । *अपरे* वर्णयन्ति—अनित्या बत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिण इति पर्यायद्वयमेतदुच्यते । कस्माद् ? इत्याह—यस्मादुत्पद्य निरुध्यन्त इति हेतुवचनम् । तेषां व्युपशमः सुखम् । ये ह्यनित्यास्ते दुःखा, अतस्तेषां व्युपशमः सुखमिति विनेयजनं नियोजयति ।

येन क्रियागुणकालसम्बन्धविशेषा गम्यन्ते । साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति वाक्यविदो वदन्ति । तद्यथा—पचति पठति गच्छतीति, कृष्णो गौरो रक्तः इति, पचति पक्ष्यत्यपाक्षीदिति क्रियागुणकालानां सम्बन्धविशेषा गम्यन्ते तत् पदम् । तथा हि सामान्ये वर्त्तमानानां पदानां यद्विशेषेऽवस्थानं स वाक्यार्थं

व्यञ्जनम् = अक्षरम्, तद्यथा—अ, आ इत्येवमादि।

ननु चाक्षराण्यपि लिप्यवयवानां नामानि? न वै लिप्यवयवानां प्रत्यायनार्थमक्षराणि प्रणीतानि, अक्षराणामेव तु प्रत्यायनार्थं लिप्यवयवाः प्रणीताः। कथमश्रूयमाणानि लेख्येन प्रतीयेरन्निति नाक्षराण्येषां नामानि।

एषां च संज्ञादीनां समुक्तयो नामादिकायाः। "उच समवाये" (मा० धा० ४.११४) पठन्ति, तस्य 'समुक्तिः' इत्येतद् रूपं भवति। योऽर्थः समवाय इति, सोऽर्थः समुक्तिरिति।

तत्र नामकायस्तद्यथा—रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानीत्येवमादि।

पदकायस्तद्यथा—"सर्वे संस्कारा अनित्याः", "सर्वे धर्मा अनात्मानः", "शान्तं निर्वाणम्", इत्येवमादि।

व्यञ्जनकायस्तद्यथा—क, ख, ग, घ, ङेत्येवमादि।

ननु च [1]ते[1] वाक्स्वभावत्वाच्छब्दात्मका इति रूपस्वभावा भवन्ति, कस्माच्चित्तविप्रयुक्ता इत्युच्यन्ते? नैते वाक्स्वभावाः। घोषो हि वाक्, न च घोष-

इत्याहुः। तदेव स्वलक्षणाभिद्योतकं नाम क्रियादिसम्बन्धविशेषाभिद्योतकं पदमित्युक्तं भवति।

व्यञ्जनमक्षरमिति। वर्ण इत्यर्थः। न तु हल् एव; अचामपि व्यञ्जनकत्वेनेष्टत्वात्।

ननु चाक्षराण्यपि लिप्यवयवानां नामानीति। लिपयो मनुष्यादिभिः पत्त्रादिषु ये लिखिताः, तेषामक्षराणि नामानि। रूपनामग्रहणे रूपप्रतीतिवद् व्यञ्जनग्रहणे लिपिप्रतीतिः। अतो व्यञ्जनमपि लिप्यवयवानां नाम भवतीति लक्षणसाङ्कर्यम्। ततश्च यदभिप्रेतम्—नाम्नो व्यतिरिक्तमन्यदेव व्यञ्जनमक्षरमिति, तन्नोपपद्यते। *न वै लिप्यवयवानामिति*। विस्तरः—विपरीतमेतदिति व्याचष्टे। यत्तु व्यञ्जनग्रहणे लिपिप्रतीतिरिति, तत् प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेन संकेतितत्वात्, न तु तन्नामभावात्।

समुक्तिरिति। *'उच समवाये'* (मा० धा० ४.११४) इत्येतस्य धातोः क्तिनि 'समुक्तिः' इत्येतद् रूपं भवति।

योऽर्थः समवाय इति सोऽर्थ समुक्तिरिति। समवाय इत्यर्थः।

ननु च ते इति। *सौत्रान्तिकवचनम्*। *नैते वाक्स्वभावा* इति। विस्तरेण *वैभाषिकवचनम्*। न च घोषमात्रेणेति, नानक्षरात्मकेन घोषेणार्थोऽवगम्यते,

१–१. चैते—का०।

मात्रेणार्थाः प्रतीयन्ते । किं तर्हि ? वाङ् नाम्नि प्रवर्त्तते, नाम अर्थं द्योतयति ।

न[1] वै[1] घोषमात्रं वाक्, येन तु घोषेणार्थः प्रतीयते स घोषो वाक् ।

केन पुनर्घोषेणार्थः प्रतीयते ? योऽर्थेषु कृतावधिर्वक्तृभिः, तद्यथा—गौरित्येष शब्दो नवस्वर्थेषु कृतावधिः—

"वाग्दिग्भूरश्मिवज्रेषु पश्वक्षिस्वर्गवारिषु ।
नवस्वर्थेषु मेधावी गोशब्दमुपधारयेत्" ॥ (   ) इति ।

योऽपि हि मन्यते—नामार्थं द्योतयतीति ? तेनाप्येतदवश्यमभ्युपगन्तव्यं यदि प्रतीतपदार्थकं भवतीति । तच्चैतच्छब्दमात्राद्[2] प्रतीतपदार्थकात् सिध्यतीति किमर्थान्तरं नाम कल्पयित्वा ।

इदं चापि न ज्ञायते—कथं वाङ् नाम्नि वर्त्तत इति, किं तावदुत्पादयति ? आहोस्वित् प्रकाशयति ? यद्युत्पादयति, घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं नामोत्पादयिष्यति । यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्न उत्पादकः, स एवार्थस्य द्योतको भविष्यति । अथ प्रकाशयति, घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं

किं तर्हि ? वाङ्नाम्नि प्रवर्त्तते, तन्नामात्मरूपतामिव वाच आपादयदर्थत्वं *द्योतयति* । तां वाचमुपादाय पदार्थं द्योतयति, प्रत्याययतीत्यर्थः ।

सौत्रान्तिक आह—न वै घोषमात्रं वागिति । विस्तरः—न वयं घोषमात्रं वागिति वर्णयामः, कश्चिदेव तु घोषो वर्णात्मकः । *सैव वाग्योऽर्थेषु कृतावधिः* । कृतमर्यादः । एतेन संकेतापेक्षः शब्दोऽर्थं प्रत्याययति, न यः कश्चिच्छब्द इति दर्शयति, कृतसङ्केतः शब्दोऽर्थं प्रत्याययतीति ।

तच्चैतच्छब्दमात्रात् प्रतीतपदार्थकात् सिध्यतीति । तच्चैतदर्थद्योतनं नामरहिताच्छब्दाज्जात्याद्यभिधेयपदार्थकात् सिध्यतीत्ययमस्यार्थ इति ।

यद्युत्पादयतीति । विस्तरः—वाचि सत्यां स चित्तविप्रयुक्त उत्पद्यत इतीष्यते, तेनाशंक्यते—यद्युत्पादयतीति । एवं चेत् *सर्वं घोषमात्रं* वृषभादिगर्जितमपि *नामोत्पादयिष्यति*, घोषस्वभावा वागिति कृत्वा । ब्रूयास्त्वम्—*विशिष्ट एव घोषो* यो वर्णात्मकः सम्भावितः, स एव नामोत्पादयतीति ? अत्रोच्यते—यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्नः उत्पादकः, स *एवार्थस्य द्योतको भविष्यति* । न तु स चित्तविप्रयुक्त इत्यभिप्रायः । *अथ प्रकाशयतीति* । विस्तरः—घोषेणोत्पद्यमानेन स चित्तविप्रयुक्त उत्पद्यते, स तं

१—१. नैव—का० । २. ०मात्रादेव—का० ।

नाम प्रकाशयिष्यति। यादृशो वा घोषविशेष इष्यते नाम्नः प्रकाशकः, स एवार्थस्य द्योतको भविष्यति। न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्ति क्षणैकमिलनम्। न चैकस्य भागश उत्पादो युक्त इति कथमुत्पादयन्ती वाङ् नामोत्पादयेत्!

कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षण उत्पादयत्यविज्ञप्तिम्? एवं तर्हि पश्चिम 'शब्द एव' नाम्न उत्पादाद् योऽपि तमेवैकं शृणोति सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत।

अथाप्येवं कल्प्येत—वाग् व्यञ्जनं जनयति, व्यञ्जनं तु नामेति?

प्रकाशयत्यर्थद्योतनायेति यदीष्यते? अत्रोच्यते—*सर्वं घोषमात्रं नाम प्रकाशयिष्यतीति* पूर्ववद् वाच्यम्। *न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्तीति*। यदनेकाक्षरं नाम तदुत्पत्तिपरिकल्पोऽनेकशब्दापेक्षः। तेनैवं विचार्यते—इहोच्चरितप्रध्वंसिनः शब्दाः, तस्मादेषां युगपदवस्थानं नास्ति। *एकस्य* च द्रव्यसतो *धर्मस्य भागशः* खण्डश *उत्पादो न युक्तः*, यथा घटपटादेः प्रज्ञप्तिसतः कल्प्यत इति *कथमुत्पादयन्ती वाङ्नामोत्पादयेत्*! यदा तदुत्पादयति तदा कथं सा तदुत्पादयतीति वाक्यार्थः। वर्त्तमाना हि वाङ् नामोत्पादयन्त्युत्पादयेत्, न च सर्वे वाक्छब्दक्षणा युगपद् वर्त्तमाना भवन्ति। यदा हि रूपमिति र शब्दो वर्त्तमानो भवति तदा ऊकार-पकाराकारा अनागता भवन्ति, यदा ऊकारो वर्त्तमानो भवति तदा रशब्दोऽतीतः पकाराकारावनागतौ, एवं पकाराकारावपि क्रमशो यदा वर्त्तमानौ भवतस्तदा इतरे न वर्त्तमाना—इत्येवं सा वाङ् नाम नैवोत्पादयेत्। ब्रूयास्त्वम्—वर्त्तमानो रशब्दस्तस्य रूपनाम्नः पूर्वं भागमुत्पादयति, ऊशब्दोऽपि वर्त्तमानो द्वितीयं भागम्, एवं यावदकारशब्दस्तस्य चतुर्थभागमुत्पादयतीति? तदयुक्तम्; एकस्य धर्मस्य भागश उत्पादासम्भवादिति। उक्तमेतत्।

कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः उत्पादयत्यविज्ञप्तिमिति। प्रातिमोक्षसंवरसमादाने कायवाग्विज्ञप्तयः प्रवर्त्तन्ते, तासां नास्ति सामग्र्यम्। अथ चातीतकायवाग्विज्ञप्तिक्षणापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीतामविज्ञप्तिमुत्पादयति, एवमतीतशब्दक्षणापेक्षः पश्चिमो वाक्छब्दक्षणो नामोत्पादयतीति। *एवं तर्हीति* विस्तरः। *पश्चिमशब्द एव नाम्न उत्पादात् योऽपि तमेवैकं शृणोति* योऽपि पश्चिममेवैकं शब्दं शृणोति रूपमिति। *सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत*। सोऽपि रूपनामार्थं गृह्णीयात्; तन्नामोत्पत्तेः। न चैवं प्रतिपद्यते। तस्मादयुक्तमेतत्।

अथाप्येवं कल्प्येत इति विस्तरः। क्षणप्रतिभासा वर्णवाग्, व्यञ्जनमपि तत्प्रतिभासमिति पक्षान्तरमुपन्यस्यते। वाग् व्यञ्जनं जनयति, व्यञ्जनं तु

---

१ १. पश्चिम एव शब्दे—का०।

अत्रापि स एव प्रसङ्गः; व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात् ।

एष एव तु[1] प्रसङ्गो नाम्नः प्रकाशकत्वे वाचः । व्यञ्जनं चापि वाग्विशिष्ट-प्राज्ञा अप्यवहितचेतस्का लक्षणतः परिच्छेत्तुं नोत्सहन्त इति व्यञ्जनस्यापि वाङ् नैवोत्पादिका, न प्रकाशिका युज्यते ।

अथाप्यर्थसहजं नाम जात्यादिवदिष्येत[2] ? एवं सत्यतीतानागतस्यार्थस्य

नाम जनयतीति । *अत्रापि स एव प्रसङ्गो व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात्* । कथम् ? न खलु व्यञ्जनानां सामग्र्यमस्ति । न चैकस्य धर्मस्य भागश उत्पादो युक्त इति कथमुत्पादयद् व्यञ्जनं नामोत्पादयेत्, कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः उत्पादयत्यविज्ञप्तिम् ! एवं तर्हि पश्चिम एव व्यञ्जने नाम्न उत्पादाद् योऽपि तमेवैकं पश्चिमं व्यञ्जनोत्पादकं शब्दं शृणोति, यो वा तदेवैकं पश्चिमं व्यञ्जनं शृणोति, सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत ।

एष एव तु प्रसङ्गो नाम्नः प्रकाशकत्वे वाच इति । न खल्वपि शब्दानां सामग्र्यमस्ति । न चैकस्य धर्मस्य भागशः प्रकाशो युक्त इति कथं प्रकाशयन्ती वाङ् नाम प्रकाशयेत् । कथं तावदतीतापेक्षः पश्चिमो विज्ञप्तिक्षणः प्रकाशयत्यविज्ञप्तिम् । एवं तर्हि पश्चिम एव शब्दे नाम्नः प्रकाशाद् योऽपि तमेवैकं शब्दं शृणोति, सोऽप्यर्थं प्रतिपद्येत । अथाप्येवं कल्प्येत—वाग् व्यञ्जनं प्रकाशयति, व्यञ्जनं तु नामेति ? अत्रापि स एव प्रसङ्गः; व्यञ्जनानां सामग्र्याभावात् ।

यस्य तर्हि शब्दमात्रं नामानेकाक्षरं च नाम भवति, न च शब्दानां सामग्र्यमस्ति, तस्य कथं नामार्थं प्रत्याययति ? सर्वाक्षरस्मृत्यनन्तरत्वादर्थप्रतिपत्तेः । अत एव च नान्तरीयकन्यायेन प्रथमाक्षरश्रवणकाल एव शेषाक्षरानुस्मृतिबलेन कश्चिदर्थं प्रतिपद्यत एवेति । *व्यञ्जनस्यापि वाङ् नैवोत्पादिका न प्रकाशिका युज्यत इति* । पूर्वंशब्दस्योत्पाद्यं शब्दस्य व्यङ्ग्यं वा व्यञ्जनमभ्युपगम्य दोष उद्ग्राहितः, इदानीं शब्दव्यतिरिक्तानुपलब्धेरुत्पाद्यव्यङ्ग्यत्वमपि तस्य नास्तीति तदेवोन्मूलयति । न तु शब्दानां सामग्र्यभावादिति दोषो वक्तव्यः । न ह्यनेकशब्दापेक्षा व्यञ्जनप्रतिपत्तिः । अपि च—घोषस्वभावत्वाद् वाचः सर्वं घोषमात्रं व्यञ्जनमुत्पादयिष्यति, प्रकाशयिष्यति वा । यादृशो वा घोषविशेष इष्यते व्यञ्जनस्योत्पादकः प्रकाशको वा, स एव व्यञ्जनार्थं करिष्यतीति ।

अथाप्यर्थसहजं नाम जात्यादिवदिष्येतेति । विस्तरः—अथ सहजे नाम्नि कल्प्यमाने वाचोत्पाद्यं प्रकाश्यं वा नामेत्येवमादिघोषप्रसङ्गो न भविष्यतीति

---

१. च—का० ।   २. ०दिष्यते—का० ।

वर्त्तमानं नाम न स्याद् । अपत्यानां पितृभिर्यथेष्टं नामानि कल्प्यन्त इति कतमन्नाम तत् सहजं स्यात् । असंस्कृतानां च धर्माणां केन सहजं नाम न[1] स्यात् इत्यनिष्टिरेवेयम् ।

यदप्युक्तं भगवता—

"नामसन्निश्रिता गाथा गाथानां कविराश्रयः" ( ) इति ।

तत्रार्थेषु[2] कृतावधिः शब्दो नाम, नाम्नां[3] च रचनाविशेषो गाथेति नामसन्निश्रिता भवति । रचनाविशेषश्च द्रव्यान्तरं नोपपद्यते, पंक्तिवत्, चित्तानुपूर्व्यवच्च ।

अस्तु वा व्यञ्जनमात्रस्य द्रव्यान्तरभावपरिकल्पना । तत्समूहा एव नामकायादयो भविष्यन्तीत्यपार्थिका तत्प्रक्लृप्तिः[4] ।

मत्वा पक्षान्तरमिदं विकल्प्यते । यथा जात्यादीनि लक्षणान्यर्थसहजान्येवेष्यन्ते, नातीतानागतस्यार्थस्य वर्त्तमानानि भवन्ति । एवमेव यदि नामेष्येत । *अतीतानागतस्यार्थस्य वर्त्तमानं नाम न स्यात्* । ततश्चातीतानागतार्थव्यवहारो न शक्येत कर्त्तुम् । न ह्यतीतानागतं नामार्थं द्योतयितुमर्हति, यथातीतानागता वाङ्नाम नोत्पादयितुं व्यञ्जयितुं चार्हति । नामबहुत्वे च न सहजं नाम परिच्छिद्येत । *असंस्कृतानां चानुत्पत्तिमत्त्वात् सहजं नाम न स्यादित्यनिष्टिरेवेयम्* । न कर्त्तव्यैवेयमिष्टिरित्यभिप्रायः ।

नामसन्निश्रिता गाथा इति । गाथा = वाक्यम् । सा नामानि सन्निश्रिता; नामसूत्पन्नेषु भावात् । तस्मात् सन्ति नामानि वाक्यं चेति वचनावकाशोऽस्ति ? इत्याह—*तत्रार्थेषु कृतावधिशब्दो नामेति* । विस्तरः—अर्थकृतावधिशब्दस्वभावानां *नाम्नां रचनाविशेषो गाथा* । विन्यासविशेष इत्यर्थः । *पंक्तिवदिति* यथा पंक्तिः पिपीलिकादीनां रचनाविशेषः, न ततो द्रव्यान्तरमुपपद्यते, तद्वत् । एककालवर्त्तिनां पक्षिपिपीलिकादीनां रचनाविशेषः पंक्तिरित्युच्यते, क्रमवर्त्तिनां तु शब्दानां न रचनाविशेषः, तेन वैषम्यमिति वचनावकाशमभिसमीक्ष्य द्वितीयो दृष्टान्त उपन्यस्यते—*चित्तानुपूर्व्यवच्चेति* । यथानुक्रमवर्त्तिभ्यश्चित्तेभ्यो नान्यदानुपूर्व्यमस्ति, तद्वत् ।

अपार्थिका तत् प्रक्लृप्तिरिति । निष्प्रयोजना नामपदयोरर्थान्तरपरिकल्पनेत्यर्थः ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. अत्रा०—का० ।
३. नाम्ना—का० । ४. तत्प्रज्ञप्तिः—का० ।

सन्त्येव तु विप्रयुक्तसंस्कारभावना नामकायादयो द्रव्यत इति वैभाषिकाः। न हि सर्वे[1] धर्मास्तर्कगम्या[1] भवन्तीति।

अथ किंप्रतिसंयुक्ता एते नामकायादयः सत्त्वाख्यासत्त्वाख्या[2] विपाकजा औपचयिका नैःष्यन्दिकाः कुशला अकुशला अव्याकृता इति वक्तव्यम्? आह—

कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निःष्यन्दाव्याकृताः

कामाप्ताः, रूपाप्ताश्चेति। आरूप्याप्ता अपि सन्ति, ते त्वनभिलाप्या इत्यपरे। सत्त्वाख्या एते। यश्च द्योतयति स तैः समन्वागतः, न यो द्योत्यते। नैःष्यन्दिका अनिवृताव्याकृताश्च।

यथा चैते नामकायादयः सत्त्वाख्या नैःष्यन्दिका अनिवृताव्याकृताश्च,

---

न हि सर्वे धर्मास्तर्कगम्या इति। केचिदेव तर्कगम्याः, न सर्वे। ये हि तथागतज्ञानगोचरपतिता एव, न ते तर्कगम्या इत्यभिप्रायः।

चित्तविप्रयुक्तप्रभेदविवक्षयेदमुपन्यस्यते—*अथ किंप्रतिसंयुक्ता* इति। विस्तरः— कस्मिन् धातौ प्रतिसंयुक्ताः किंप्रतिसंयुक्ताः। *सत्त्वाख्यासत्त्वाख्येति* किमिति।

"कामरूपाप्तसत्त्वाख्या निष्पन्दाव्याकृताः" इति। कामरूपाप्ता एव, सत्त्वाख्या एव, निष्यन्दा एव, अव्याकृता एव चेत्यवधारणम्।

ते *त्वनभिलाप्या* इति। ते त्वारूप्याप्ता नामकायादयोऽकथ्याः; वाचस्तत्राभावात्। कथं ते सन्तीति गम्यन्ते? यदा ते नाभिलप्यन्ते। तस्मात् कामरूपाप्ता एव, नारूप्याप्ता इति *वैभाषिकाः*। सत्त्वाख्या एव च; सत्त्वप्रयत्नाभिनिर्वृत्तवर्णादिस्वभावत्वात्। *यश्च द्योतयति, स तैः समन्वागत* इति। कुतः पुनरियमाशङ्का—अन्योन्यस्य तैः समन्वागमः स्यादिति? अस्येदं नामेति व्यपदेशात्। यथा चक्षुरिन्द्रियेण द्रष्टैव समन्वागतो न दृश्यः सत्त्वः, तथा द्योतयितैव तैः समन्वागतो न *द्योत्यः*। *नैष्यन्दिकाः*। सभागहेतुजनितत्वात्। न विपाकजाः, इच्छातः प्रवृत्तेः। नौपचयिकाः, अरूपिणां चयाभावादिति। *अनिवृताव्याकृताश्च*। न कुशला नाकुशलाः। कस्मात्? समुच्छिन्नकुशलमूलकामवीतरागाणामपि तत्समन्वागमप्रसङ्गात्। इतरथा हि यदा समुच्छिन्नकुशलमूलः कुशलान् धर्मान् द्योतयति, तदास्य कुशलधर्मसमन्वागमः स्यात्। एवं कामवीतरागस्याप्यकुशलधर्मद्योतने योज्यम्। तस्मादनिवृत्ताव्याकृता एव; अनिवृत्ताव्याकृतानां कुशलाकुशलैरविरोधात्॥ ४७॥

१–१. सर्वधर्माः०—का०। २. सत्त्वाख्या असत्त्वाख्या—का०।

तथा ॥ ४७ ॥

सभागता सा तु पुनर्विपाकापि[1]

न केवलं नैःष्यन्दिकी कामरूपारूप्यावचरी,

आप्तयो द्विधा ।

प्राप्तयो नैःष्यन्दिक्यः, विपाकजाश्च ।

लक्षणानि च

द्विधेति वर्त्तते, प्राप्तिवत् ।

निःष्यन्दाः समापत्त्यसमन्वयाः ॥ ४८ ॥

द्वे अचित्तसमापत्ती असमन्वागमश्च नैःष्यन्दिका एव । शेषमेषां वक्तव्यमुक्तम् ।

"*तथा सभागता*" इति । तथाशब्देन सत्त्वाख्यनैष्यन्दिकाव्याकृतत्वमेव सभागताया अतिदिश्यते; त्रिधात्वाप्ताया अपवादरूपेण वक्ष्यमाणत्वात् । *सा तु* इति । तुशब्दो विशेषणार्थः । नामकायादिभ्यो हि सभागता विशिष्यते । कथम् ? इत्याह—"*विपाकापि*" इति । विपाकजापीत्यर्थः । न केवलमियं नैष्यन्दिकी, किं तर्हि ? विपाकजापीति । न त्वौपचयिकी; तथैव चयाभावात् ।

"*आप्तयो द्विधा*" इति । द्विधाशब्देन नैष्यन्दिकविपाकजत्वप्रभेदावेव प्राप्तीनामुच्येते, प्रभेदान्तरस्योक्तत्वात् । लक्षणानामपि जात्यादीनां तावेव प्रभेदावेवमेव वक्तव्यौ । *असमन्वागमः* अप्राप्तिः, सानिवृताव्याकृतापि न विपाकजा । न हि विपाकस्याप्यसमन्वागमो विपाको भवितुमर्हति । तथा ह्यकुशलस्य कुशलसास्रवस्य च विपाक इष्यते । न चानयोरप्राप्तिर्विपाको भवितुमर्हति । यो हि बुद्धिपूर्वकश्चेतनात्मकस्तत्सम्प्रयुक्तसमुत्थो वा धर्मः स विपाकहेतुः । न चासमन्वागम एवं बुद्धिपूर्वककर्मकृत इत्यतो न विपाकजः । *शेषमेषां वक्तव्यमुक्तमिति* । एषां प्राप्तिलक्षणसमापत्त्यसमन्वागमानां वक्तव्यं व्याख्यातव्यमुक्तं व्याख्यातमित्यर्थः । किं पुनः तच्छेषमिति ? धात्वाप्तता, सत्त्वासत्त्वाख्यता, कुशलाकुशलाव्याकृतता च । कथं पुनस्तदुक्तम् ? प्राप्तेस्तावद्धात्वाप्ततोक्ता, 'स्वधातुका तदाप्तानाम्" (अभि० को० २.३७) इति वचनात् । सत्त्वाख्यतोक्ता, समन्वागमवचनात् । न ह्यसत्त्वसंख्यातेन संस्कृतेन सन्ति समन्वागमाः; "प्राप्त्यप्राप्ती स्वसन्तानपतितानाम्" (अभि० को० २.३६) इति वचनात् । कथं कुशलाकुशलाव्याकृततोक्ता ? "शुभादीनां शुभादिका" (अभि० को० २.३७) इति वचनात् । लक्षणानामपि त्रैधातुकप्रतिसंयुक्ततोक्ता, "सर्वं संस्कृतलक्षणैः"

---

१. ०विपाकोऽपि—का० ।

शेषयोश्चासंज्ञिकजीवितयोः, अतो न पुनर्ब्रूमः ।

कथं प्राप्त्यादीनां सत्त्वाख्यतोक्ता ? समन्वागमवचनात् ।

कथं लक्षणानां सत्त्वासत्त्वाख्यतोक्ता ? सर्वसंस्कृतसहभूत्वात् ॥ ४८ ॥

उक्ता विप्रयुक्ताः ॥

यत्तूक्तम्—"जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना" (अभि० को० २.४६) इति, क इमे हेतवः ? के च प्रत्ययाः ?

(अभि० को० २.२३) इति वचनात् । सत्त्वासत्त्वाख्यताप्यत एवोक्ता; सर्वं संस्कृतसहभूतत्वात् । अत एव च कुशलाकुशलाव्याकृतताप्युक्ता;

"चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।

चित्तानुवर्त्तिनः कालफलादिशुभतादिभिः" ॥ (अभि० को० २.५१) इति वचनात् । असंज्ञिसमापत्ते रूपधात्वाप्ततोक्ता, "ध्यानेऽन्त्ये" (अभि०को० २.४२) इति वचनात् । कुशलतापि "शुभा" (अभि० को० २.४२) इति वचनात् । सत्त्वाख्यताप्यत एव, "उपपद्यवेद्यैव" (अभि० को० २.४२) इति वचनात् । निरोधसमापत्तेरप्यारूप्यधात्वप्ततोक्ता, "भवाग्रजा" (अभि० को० २.४३) इति वचनात् । कुशलतापि "शुभा" (अभि० को० २.४२) इति वचनात्, सत्त्वाख्यताप्यत एव, कुशलसंस्कृतत्वात् । असमन्वागमस्य त्रिधात्वाप्ततोक्ता, "कामाद्यप्तामलानां" च (अभि० को० २.४०) इति वचनात् । सत्त्वाख्यता, समन्वागमवचनात् । अव्याकृतताप्युक्ता, "अक्लिष्टाव्याकृता प्राप्तिः" (अभि० को० २.३९) इति वचनात् । *शेषयोश्चासंज्ञिकजीवितयोः* । किम् ? वक्तव्यमुक्तमिति वर्त्तते । आसंज्ञिकस्य रूपाप्तसत्त्वाख्यविपाकाव्याकृततोक्ता, "विपाकस्ते बृहत्फलाः" (अभि० को० २.४१) इति वचनात् । जीवितस्य त्रिधात्वाप्ततोक्ताः, "आयुर्जीवितम्" (अभि० को० २.४५) इति वचनात् । आयुषश्च त्रैधातुकत्वात् । सत्त्वाख्यताप्युक्ता, "विपाको जीवितम्" (अभि० को० २.१०) इति सूत्रात् । विपाको हि सत्त्वाख्य एव, "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः सत्त्वाख्यो व्याकृतोद्भवः" (अभि० को० २.५८) इति वचनात् । अत एवास्यानिवृत्ताव्याकृतताप्युक्तेति । *आचार्येण* तु यद्दर्शनं वक्तव्यमुक्तं तद्विवृत्तम् । *कथं प्राप्त्यादीनां सत्त्वाख्यतोक्ता समन्वागमवचनादित्यादि* ॥ ४८ ॥

क इमे हेतवः के च प्रत्यया इति । हेतुनां च कः प्रतिविशेषः ? न कश्चिदित्याह । तथा ह्युक्तं भगवता—"द्वौ हेतू द्वौ प्रत्ययौ सम्यग्दृष्टेरुत्पादाय । कतमौ द्वौ ? परतश्च घोषोऽध्यात्मं च योनिशोमस्कारः" इति । हेतुः प्रत्ययो निदानं कारणं निमित्तं लिङ्गमुपनिषदिति पर्यायाः । उपनिषच्छब्दस्तु कदाचिद्

कारणं सहभूश्चैव सभागः सम्प्रयुक्तकः ।
सर्वत्रगो विपाकाख्यः षड्विधो हेतुरिष्यते ॥ ४९ ॥

उपांशौ, कदाचित् प्रामुख्य इति। तद् यथापि सूर्योपनिषदो देवा इति, उपांशुप्रयोग उपनिषत्प्रयोग इति। यदि प्रतिविशेषो नास्ति किमर्थं हेतूनां प्रत्ययानां च पृथङ्निर्देशः ? अन्येनार्थविशेषेण हेतुनिर्देशोऽन्येन प्रत्ययनिर्देशः। हेतुनिर्देशे ह्यविघ्नभावसहभूत्वसदृशत्वादिरर्थविशेष उक्तः। प्रत्ययनिर्देशे तु हेतुसमन्तरत्वादिभिरपरोऽर्थविशेष उक्त इति। अथ कतमस्मिन् सूत्रे षड् हेतवः उक्ताः ? सर्वो ह्यभिधर्मः सूत्रार्थः सूत्रनिकषः सूत्रव्याख्यानमिति। अन्तर्हितं तत् सूत्रमिति *वैभाषिकाः*। तथा हि–एकोत्तरिकागम आ शताद्धर्मनिर्देश आसीत्, इदानीं त्वा दशकाद् दृश्यन्त इति कथयन्ति।

अपि तु सन्ति प्रतिनियतहेतुवाचकानि सूत्राणि तान्युदाहरिष्यामः।

'चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्" इति कारणहेतुः। जननाविघ्नभावेन ह्येष व्यवस्थाप्यते।

"इमानि त्रीणि मार्गाङ्गानि सम्यग्दृष्टिमनुपरिवर्त्तन्ते। तैः सह जाता वेदना संज्ञा चेतना च" इति सहभूहेतुः। अन्योन्यानुपरिवर्त्तनैककृत्यार्थेन ह्येष व्यवस्थाप्यते।

"समन्वागमोऽयं पुद्गल कुशलैरपि धर्मैरकुशलैरपि यावदस्ति चास्याणुसहगतं कुशलमूलमसमुच्छिन्नं यतोऽस्य कुशलमूलादन्यद् कुशलमूलमुत्पत्स्यते। एवमयं पुद्गल आयत्यां विशुद्धिधर्मा भविष्यति" इति सभागहेतुः। एष ह्यतीतप्रत्युत्पन्नानां धर्माणां स्वफलनिवर्तनार्थेन व्यवस्थाप्यते।

"इयमुच्यते दर्शनमूलिका श्रद्धा वेत्यज्ञानसम्प्रयुक्ता। यद्विजानाति तत् प्रजानाति" इति सम्प्रयुक्तकहेतुः। एकालम्बनकृत्यार्थेन ह्येष व्यवस्थाप्यते।

"मिथ्यादृष्टेः पुरुषपुद्गलस्य यच्च कायकर्म तद्दृष्टेर्यच्च वाक्कर्म या चेतना यः प्रणिधिर्ये च संस्कारास्तदन्वयाः, सर्वेऽप्येते धर्मा अनिष्टत्वाय संवर्तन्तेऽकान्तत्वायाप्रियत्वायामनआपत्वाय। तत् कस्य हेतोः ? दृष्टिर्ह्यस्य पापिका यदुत मिथ्यादृष्टिः" इति सर्वत्रगहेतुः। एष हि सभागविसभागक्लिष्टधर्मप्रबन्धजनकार्थेन व्यवस्थाप्यते।

'इह कृतस्य कर्मणः कुशलस्य सास्रवस्य भावनामयस्य तत्रोत्पन्ना विपाकं प्रतिसंवेदयन्ते। सञ्चेतनीयस्य कर्मणः कृतस्योपचितस्य विपाकः" इति विपाकहेतुः। एष हि विसदृशफलाक्षेपत्वेन व्यवस्थाप्यते।

इत्यत एते षड् हेतवः सूत्रत एव प्रसिद्धा इति "*षड्विधो हेतुरिष्यते*" *वैभाषिकै*रित्यभिप्रायः॥ ४९ ॥

षडिमे हेतवः—कारणहेतुः, सहभूहेतुः, सभागहेतुः, सम्प्रयुक्तक-हेतुः, सर्वत्रगहेतुः, विपाकहेतुरिति । तत्र—

स्वतोऽन्ये कारणं हेतुः

संस्कृतस्य हि धर्मस्य स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुः; उत्पादं[1] प्रति[1] अविघ्नभावावस्थानात् ।

ननु च येऽस्याजानत उदपत्स्यन्तास्रवा जानतोऽस्य ते नोत्पद्यन्त इति ज्ञानमेषां विघ्नमुत्पत्तौ करोति, सूर्यप्रभा[2] चज्योतिषां[3] दर्शनस्येति कथं स्वभाव-वर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्ति ? उत्पद्यमानस्याविघ्नभावेनावस्थानादिति[3] ज्ञातव्यम् ।

"*स्वतोऽन्ये*" इति । आत्मनोऽन्य इत्यर्थः । स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् स्वात्मा न हेतुः । *सर्वधर्माः* संस्कृतासंस्कृता *कारणहेतुरिति* । कारणमेव हेतुः कारणहेतुः । यो हेतुर्विशेषसंज्ञया नोच्यते, सामान्यं हेतुभावं परिगृह्योच्यते, स कारणहेतुः । अन्येषु हि विशेषसंज्ञानिरुक्तेषु हेतुषु यो न विशेषितः कारणं च । तस्य तदेव विशेषणं भवति । यथा रूपायतनमुक्तमिति । *उत्पादं प्रत्यविघ्नभावावस्थानादिति* । यस्मादुत्पादं प्रत्युत्पत्तिमतां स्वतोऽन्ये धर्मा अविघ्नभावेनावतिष्ठन्ते, तस्मात् कारणहेतुरित्युच्यते ।

ननु च येऽस्याजानत इति विस्तरः । ज्ञानश्चेन्नोदपत्स्यत । *उदपत्स्यन्तास्र-वास्त* इति । विस्तरो लृङोऽर्थः । तेनाह—अस्याजानत अनुत्पन्नदर्शनभावना-मार्गपुद्गलस्य ये दर्शनभावनामार्गवध्या रागादयः सास्रवा उदपत्स्यन्त । *जानत* उत्पन्नदर्शनभावनामार्गस्यास्य पुद्गलस्य तद्वध्यास्ते रागादयो *नोत्पद्यन्ते* । ततः किम् ? इत्याह—*ज्ञानमेषां विघ्नमुत्पत्तौ करोति* दर्शनभावनामार्गसंगृहीतम् । *सूर्यप्रभा च ज्योतिषां दर्शनस्य* । विघ्नमुत्पत्तौ करोतीत्यधिकृतम् । एवं सति *कथं स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्ति* । यस्मादास्रवोत्पत्तौ न ज्ञानं कारणहेतुः । ज्योतिर्दर्शनोत्पत्तौ च सूर्यप्रभा । एवं हि वक्तव्यं स्यात्—आस्रवोत्पत्तौ स्वभावज्ञानवर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुः, ज्योतिर्दर्शनोत्पत्तौ च स्वभावसूर्यप्रभावर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुरिति । *उत्पद्यमानस्याविघ्नभावावस्था-नादिति* । समग्रेषु हेतुप्रत्ययेष्वनन्तरभावी धर्म उत्पद्यमान उच्यते । तस्योत्पद्य-

---

१–१. उत्पादं प्रत्य०—का० ।

२–२. सूर्यप्रभावज्ज्योतिषां—का० ।

भवेत् तावदुत्पत्तौ विघ्नकारणे समर्थानामविघ्नकारणाद्धेतुत्वम्। तद्यथा अनुपद्रोतारं भोजकमधिकृत्य ग्रामीणा भवन्ति वक्तारः—'स्वामिना स्मः सुखिताः' इति।

यस्य पुनर्नास्त्येव शक्तिर्विघ्नयितुम्, तस्य कथं हेतुभावः, तद्यथा निर्वाणस्यानुत्पत्तिधर्माणां[1] च सर्वोत्पत्तौ, नारकादीनां चारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ[2]? असन्तोऽपि ह्येते तथैव विघ्नं कर्तुमसमर्थाः स्युः। असमर्थेऽपि हि भोजके तथा वक्तारो भवन्तीति स एवात्र दृष्टान्तः सामान्येनैव निर्देशः।

मानस्योत्पादं प्रति सर्वधर्मा एवाविघ्नभावेनावतिष्ठन्ते, न सर्वस्येत्यवगन्तव्यम्। ज्ञाने पुनः सति त आस्रवा नोत्पद्यमाना भवन्ति, प्राप्त्याद्यभावेन प्रत्ययसामग्र्यभावात्। ज्योतिर्दर्शनमपि प्रत्ययवैकल्यादेव नोत्पद्यमानमिति योज्यम्। अतस्तदवस्थमिदं स्वभावर्ज्याः सर्वधर्माः संस्कृतस्य कारणहेतुर्भवन्तीति।

तद्यथाऽनुपद्रोतारं भोजकमिति विस्तरः। अनुपद्रवकरं ग्रामपतिमभिसन्धाय मनुष्या ब्रूयुः—*स्वामिना स्मः सुखिता* इति। कस्मात् त एवं वक्तारो भवन्ति? यस्मादसावुपद्रवकरणे समर्थ उपद्रवं न करोति।

तद्यथा निर्वाणस्यानुत्पत्तिधर्माणां च। किम्? *कथं हेतुभावः सर्वोत्पत्तौ*। *नारकादीनाञ्च* नारकतिर्यग्योन्यादिकाना*मारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ* कथं हेतुभावः। नारकादिग्रहणं मनुष्यादीनां कदाचिद् भवेदुपदेशादिनेत्यभिप्रायः। *असन्तोऽपि ह्येवेति*। असन्तोऽपि ह्येते निर्वाणदयस्तथैव, *यथा सन्तो* विद्यमाना *विघ्नं कर्तुमसमर्थाः स्युः*। अतोऽसतां सतां चैषां निर्वाणादीनां विघ्नकरणे निर्विशिष्टत्वम्। असत्तुल्यास्त इत्यर्थः। *असमर्थेऽपीति*। उपद्रवं *कर्तुमसमर्थेऽपि भोजके* ग्रामीणास्*तथा वक्तारो भवन्ति*–'स्वामिना स्मः सुखिताः' इति। *स एवात्र दृष्टान्तो यः प्राक्तनः*। अतोऽनेनैव दृष्टान्तेन विघ्नयितुमसमर्थानामपि निर्वाणादीनामविघ्नभावावस्थानात् कारणहेतुभावः सिद्धः। कस्मात् पुनरसत्तुल्यानां निर्वाणदीनां कारणहेतुत्वमिष्यते, न पुनरसतां शशविषाणादीनाम्? असद्दृष्टान्ताभावात्। न ह्यसन्तं भोजकमधिकृत्य ग्रामीणा भवन्ति वक्तारः—स्वामिना स्मः सुखिता इति, न वा शशविषाणेन स्मः सुखिता इति। अचोद्यमेतत्। *सामान्येनैव निर्देश* इति। यश्च प्रधानः कारणहेतु, यश्चाप्रधानः सर्वमधिकृत्योक्तम्—"स्वतोऽन्ये कारणं हेतुः" इति।

---

१. ०धर्मकाणां—का०।

२. सत्त्वस्कन्धो०—का०।

यस्तु प्रधानः कारणहेतुः, स उत्पादनेऽपि समर्थः, यथा चक्षूरूपे चक्षुर्विज्ञानस्य, आहारः शरीरस्य, बीजादयोऽङ्कुरादीनामिति ।

यस्त्वेवं चोदयति—अनावरणभावेन चेत् सर्वे धर्महेतवो भवन्ति, कस्मान्न सर्वस्योत्पादो युगपद्भवति, प्राणातिपातेन च घातकवत् सर्वे तद्भाजो भवन्तीति ?

तस्येदमचोद्यम्; यस्मादनावरणभावेन सर्वधर्माः हेतुः प्रतिज्ञायन्ते, न कारकभावेनेति ।

सर्वस्यैव कारणहेतोः सर्वोत्पत्तौ सामर्थ्यमित्यपरे । तद्यथा—निर्वाणस्यापि चक्षुर्विज्ञानम् ।

कथं कृत्वा ? तेन ह्यालम्बनात् मनोविज्ञानमुत्पद्यते कुशलाकुशलम्; यतः क्रमेण पश्चाच्चक्षुर्विज्ञानमिति कारणपरम्परया तस्यापि प्रत्ययीभावादस्ति सामर्थ्यम् । एवमन्यस्यापि प्रतिपत्तव्यम् । एषा हि दिक् ।

उक्तः कारणहेतुः ॥

यो हि प्रधानो जनकः स *कारणहेतुः ।* स सुतरामविघ्नभावेनावतिष्ठते, न केवलमितरः । आहारः शरीरस्योत्पादनेऽपि समर्थ इत्यधिकृतम्; "आहारसमुदयात् कायसमुदयः" इति वचनात् । रसादिपरिणामयोगात् । *बीजादयोऽङ्कुरादीनामिति ।* बीजाङ्कुरनालकाण्डप्रवालादीनामुत्पादने समर्था इत्येवम् ।

यस्त्वेवं चोदयतीति । विस्तरः—कारणे सति कार्येण भवितव्यमिति मत्वा चोदयति—*कस्मान्न सर्वस्योत्पादो युगपद् भवति ।* यथा च प्राणातिपातकारकः प्राणातिपातभाग् भवति, तथा *सर्वेऽपि कस्मान्न तद्भाजो भवन्तीति ।* न *कारकभावेनेति ।* न मुख्यवृत्त्यास्य कारणत्वमिति दर्शयति । तेन सर्वस्य तावद् युगपदुत्पादो न प्राप्नोति; प्रत्ययसामग्र्यभावेनानुत्पद्यमानत्वात् । प्राणातिपातयोगश्च भवति; अकारकत्वात् । यस्तु कारकः स प्राणातिपातभागेव भवति ।

मनोविज्ञानमुत्पद्यते कुशलाकुशलमिति । कुशलं मनोविज्ञानमिति निर्वाणालम्बनत्वात् । निर्वाणालम्बनात् कुशलादकुशलाद्वा मनोविज्ञानमुत्पद्यते । *ततश्चक्षुर्विज्ञानमिति ।* एवं *परम्परया तस्यापि* निर्वाणस्य *प्रत्ययीभावादस्ति सामर्थ्यम् ।* क ? चक्षुर्विज्ञान इत्यधिकृतम् । *एवमन्यस्यापि प्रतिपत्तव्यमिति ।* नारकादीनामप्यारूप्यस्कन्धोत्पत्तौ सामर्थ्यम् । कथम् ? अमी बत नारकप्रेतादयः परमदुःखिता इति नारकाद्यालम्बनं मनोविज्ञानं कुशलमुत्पद्यते, यतः क्रमेण शीले व्यवस्थितस्य भावनायां प्रयोगादारूप्यसमापत्तिः, उपपत्तिश्चोपपद्यत इति ।

सहभूर्ये मिथःफलाः ।

मिथः पारम्पर्येण ये धर्माः परस्परफलास्ते परस्परः **सहभूहेतुर्यथाकथम्** ।

भूतवच्चित्तचित्तानुवर्तिलक्षणलक्ष्यवत् ॥ ५० ॥

चत्वारि महाभूतान्यन्योन्यं सहभूहेतुः । चित्तं चित्तानुवर्त्तिनां धर्माणाम्, तेऽपि तस्य । संस्कृतलक्षणानि लक्ष्यस्य, सोऽपि तेषाम् ।

एवं च कृत्वा सर्वमेव संस्कृतं सहभूहेतुर्यथायोगम् । विनापि चान्योन्यफलत्वेन धर्मोऽनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तानि तस्येत्युपसंख्यातव्यम् ॥ ५० ॥

के पुनरेते चित्तानुवर्त्तिनो धर्माः ?

चैत्ता द्वौ संवरौ तेषां चेतसो लक्षणानि च ।

चित्तानुवर्त्तिनः

सर्वे चित्तसम्प्रयुक्ताः, ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरः, तेषां च ये जात्यादयः, चित्तस्य च । एते धर्माश्चित्तानुवर्त्तिन उच्यन्ते ।

कथमेते चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते ? समासतः

"*सहभूर्ये मिथःफलाः*" इति । हेतुरिति वर्त्तते । सहभूहेतुस्ते धर्मा भवन्ति ये धर्माः मिथःफलाः, ये परस्परफला इत्यर्थः । सहभूहेतुः सहभुव इति नोक्तम् । कस्मात् ? सन्ति हि धर्माः केचित् सहभुवो न तु सहभूहेतुः, तद्यथा—नीलाद्युपादायरूपं भूतैः सहभूर्भवति, न चान्योन्यं सहभूहेतुः । अतो मिथःफला इत्यर्थपरिग्रहः । इदञ्च सावशेषं लक्षणम्, अतो वक्ष्यति—*विनापि चान्योन्यफलत्वेन धर्मोऽनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तानि तस्येत्युपसंख्यातव्यमिति* । उपसंख्यानकरणञ्च महाशास्त्रताप्रदर्शनार्थम् । सोपसंख्यानं हि व्याकरणादि महाशास्त्रं दृश्यते ।

"*भूतवत्*" इति । तद् यथार्थे वतिप्रत्ययः । *एवञ्च कृत्वा सर्वमेव संस्कृतं सहभूहेतुर्यथायोगमिति* । यस्मात् संस्कृतलक्षणानि लक्ष्यस्य सहभूहेतुः, सोऽपि तेषाम्, अतः यथायोगं यथासम्भवं सर्वं संस्कृतं सहभूहेतुः; संस्कृतस्य लक्षणवत्त्वात्, लक्ष्यलक्षयोश्च सहभूहेतुत्वात् । न तु सर्वं सर्वस्य; अपरलक्षणैरसहभूहेतुत्वादिति यथायोगग्रहणम् ॥ ५० ॥

तेषाञ्च ये जात्यादयश्चित्तस्य चेति । तेषाञ्च चित्तसम्प्रयुक्तानां चेतनादीनां ध्यानसंवरस्यानास्रवसंवरस्य ये जात्यादयश्चत्वारो धर्माश्चित्तानुपरिवर्तिन उच्यन्ते ।

कालफलादिशुभतादिभिः ॥ ५१ ॥

कालस्तावच्चित्तेनैकोत्पादस्थितिनिरोधतया एकाध्वपतितत्वेन चतुर्थेन[1] । फलादिभिरेकफलविपाकनिःष्यन्दतया । पूर्वकस्त्वेकशब्दः सहार्थे वेदितव्यः ।

शुभतादिभिः कुशलाकुशलाव्याकृतचित्ते कुशलाकुशलाव्याकृततया । एवं दशभिः कारणैश्चित्तानुपरिवर्त्तिन उच्यन्ते ।

"*कालफलादिशुभतादिभिः*" इति । कालेन च फलादिभिश्च शुभतादिभिश्चेति कालफलादिशुभतादिभिः ।

कालस्तावदिति । विस्तरः—चित्तेन सहैते एकोत्पादा एकस्थितय एकनिरोधाश्च, तद्भावः, तया *एकोत्पादस्थितिनिरोधतयेति* । एकमध्वानं पतिताः एकाध्वपतिताः, तद्भावः, तेन *एकाध्वपतितत्वेन चतुर्थेनेति* । कालतश्चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते ।

एकफलतयैकविपाकतयैकनिष्यन्दतया च चित्तमनुपरिवर्त्तन्ते । फलमिह पुरुषकारफलं विसंयोगफलं च, विपाकफलनिष्पन्दयोः पृथग् गृहीतत्वात् । अधिपतिफलं तु सर्वसाधारणत्वान्न गण्यते । अयं चैकशब्दः संख्याने साधारणे वा एकफलतयेत्यादि । *पूर्वकस्त्वेकशब्दः सहार्थे* । चित्तेन सहोत्पादस्थितिनिरोधतयेत्यर्थः । न ह्यत्र संख्यानार्थं सम्भवति । न हि यश्चित्तस्योत्पादः स एव चित्तानुपरिवर्त्तिनाम्, यो वा तेषां स चित्तस्येति ।

एवं दशभि कारणैरिति । कालतश्चतुर्भिरेकोत्पादतयैकस्थिततयैकनिरोधतयैकाध्वपतितत्वेन चेति । ननु चैकोत्पादस्थितिनिरोधतयेत्येतेनैवैकाध्वपतितत्वमुक्तम् ? न सर्वमुक्तम् । अनुत्पत्तिधर्मिणि हि चित्ते ते चित्तानुपरिवर्तिन एकाध्वपतिता भवन्ति, नैकोत्पादस्थितिनिरोधा इति । तस्मादेकाध्वपतितत्वं चतुर्थं कारणमुच्यते । एकफलविपाकनिष्यन्दतयेति त्रिभिः ।

कुशलाकुशलाव्याकृततया चेति पुनस्त्रिभिरिति दशभिः । पर्यायवृत्ति जातिं वा प्रत्येवमुक्तम्—*दशभिरिति* । न ह्येकत्र चित्ते दश कारणानि भवन्ति । न हि कुशले चेतस्यकुशलाव्याकृते कारणे भवतः, न चाकुशलाव्याकृते चित्ते अनुत्पत्तिधर्मिणि । एकाध्वपतितत्वेनैकफलनिष्यन्दताभ्यामव्याकृतत्वेन चेति चतुर्भिः । उत्पत्तिधर्मिणि त्वेभिरेव चतुर्भिरेकोत्पादस्थितिनिरोधताभिश्चेति सप्तभिः । अनास्रवेऽप्येवम् । अव्याकृततां तु केवलमपनीय कुशलता प्रक्षेप्तव्या । अकुशले तु कुशलसास्रवे चानुत्पत्तिधर्मिण्यकुशलतया कुशलतया च यथावस्त्वे-

---

१. च—का० ।

तत्र सर्वाल्पं[1] चित्तमष्टपञ्चाशतो[1] धर्माणां सहभूहेतुः । दशानां महाभूमिकानां चत्वारिंशतस्तल्लक्षणानाम्, अष्टानां च स्वलक्षणानुलक्षणानाम् ।

तस्य पुनश्चतुःपञ्चाशद् धर्माः सहभूहेतुः, स्वान्यनुलक्षणानि स्थापयित्वा ।

चतुर्दशेत्यपरे । दश महाभूमिकाः स्वान्येव च लक्षणानीति ।

तदेतन्न वर्णयन्ति । प्रकरणग्रन्थो ह्येवं विरुध्येत—"स्याद् दुःखसत्यं

काध्वपतितत्वेनैकफलविपाकनिष्यन्दताभिश्चेति पञ्चभिः । उत्पत्तिधर्मिणि तु तस्मिन्नेभिरेव पञ्चभिरेकोत्पादस्थितिनिरोधताभिश्चेत्यष्टाभिः ।

*सर्वाल्पं चित्तमि*ति । सर्वेभ्यो यदल्पपरिवारं चित्तं तत् सर्वाल्पमित्युच्यते । तत् पुनः कतमत् ? द्वितीयध्यानात् प्रभृत्यूर्ध्वमनिवृत्ताव्याकृतं चित्तम् । तत्र वितर्कविचारौ न स्तः । न चापि कुशलादिमहाभूमिकाः, केवलमहाभूमिका एव दश भवन्ति । *तल्लक्षणाना*मिति । दशमहाभूमिकलक्षणानाम् । न तदनुलक्षणानाम्, विप्रकृष्टत्वात् । स्वानुलक्षणानां तु भवति, सन्निकृष्टत्वात् । आह—*अष्टानां च स्वलक्षणानुलक्षणाना*मिति । *स्वान्यनुलक्षणानि स्थापयित्वे*ति । लक्षणेष्वनुलक्षणानां व्यापारः, न विशिष्टे च चित्ते । न्यूनानि तानि । राजायते हि चित्तं लक्षणानुलक्षणानाम् । अतश्चित्तमनुलक्षणानां सहभूहेतुः, न तु तानि चित्तस्य । लक्षणानां तु चित्तेऽस्ति व्यापार इति तानि चित्तस्य सहभूहेतुर्भवन्ति ।

चतुर्दशेत्यपर इति । यथानुलक्षणानां नास्ति धर्मे व्यापारः, किं तर्हि ? धर्मस्य लक्षणेषु, अतो न तेषां हेतुभावो धर्म इष्यते । तथा सम्प्रयुक्तेष्वेव तल्लक्षणानां व्यापारो न चित्त इति न तानि चित्तस्य सहभूहेतुः । चित्तं तु तेषां राजकल्पमिति सहभूहेतुर्भवतीत्यपरेषामभिप्रायः । *प्रकरणग्रन्थो ह्येवं विरुध्येत*, दशानां महाभूमिकानां यानि चत्वारिंशल्लक्षणानि, तानि यदि चित्तस्य सहभूहेतुर्नेष्येरन् । यस्मात् प्रकरणेषूक्तम्—"चत्वार्यार्यसत्यानि दुःखसत्यं यावन्मार्गसत्यम् । एषां कति सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, कति सत्कायदृष्टेर्हेतुर्न सत्कायदृष्टिहेतुकानि, कति सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, कति नैव सत्कायदृष्टिहेतुकानि न सत्कायदृष्टेर्हेतुः ?— इति प्रश्ने कृते विसर्जनं करोति—द्वे नैव सत्कायदृष्टिहेतुके न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, निरोधसत्यं मार्गसत्यं च । द्वयोर्भेदः । दुःखसमुदयसत्ययोर्विभङ्गः । कथमिति ? दुःखसत्यं स्यात् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः, स्यात्

१–१. सर्वाल्प०—का० ।

सत्कायदृष्टिहेतुकम्, न सत्कायदृष्टिर्हेतुः । सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं सत्कायदृष्टिहेतुकम्[1], सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, यदेतत् स्थापितम्" ( ) इति ।

सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः । स्यान्नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति त्रिकोटिकम् । द्वितीया कोटिर्नास्ति । तत्र *सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः*, अतीतप्रत्युत्पन्नान् दुःखदर्शनप्रहातव्याननुशयाँस्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं स्थापयित्वा । अतीतप्रत्युत्पन्नान् समुदयदर्शनप्रहातव्यान् सर्वत्रगाननुशयान् तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं स्थापयित्वा । अनागतं च सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वा ।

सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्यदेतत् *स्थापितमिति* । नैव सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरक्लिष्टं दुःखसत्यम् । यथा दुःखसत्यम्, एवं समुदयसत्यम्" इति *प्रकरणग्रन्थः* । तस्यार्थं विवृण्महे—ये अतीतप्रत्युत्पन्ना दुःखदर्शनप्रहातव्या दशानुशयाः सत्कायदृष्ट्यादयः, ते स्थापिताः । तैर्दशभिरनुशयैः सम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं वेदनादिकं स्थापितम् । किमत्रास्थापितम् ? एत एवानागता दशानुशयास्तत्सम्प्रयुक्तं च वेदनादिकं दुःखसत्यं वर्जयित्वानागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यम् । तद्धि स्थापयिष्यते, "अनागतं च सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वा" इति वचनात् । तत्प्राप्तिजात्यादयश्चास्थापिता वर्जयित्वा सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जात्यादीन् । ते हि स्थापयिष्यन्ते, "सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा" इति वचनात् । तदेवं तावदनागतोऽनुशयस्तत्सम्प्रयुक्तं च स्थापितादन्यत् । तदन्यत् क्लिष्टमित्युच्यते सत्कायदृष्टिहेतुकम् । सत्कायदृष्टिहेतुरस्येति सत्कायदृष्टिहेतुकम् । सभागहेतुना सर्वत्रगहेतुना चातीतप्रत्युत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकत्वात्, न तु सत्कायदृष्टेर्हेतुः । न ह्यनागतो धर्मः सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा व्यवस्थाप्यते । न च सहभूहेतुः सम्प्रयुक्तकहेतुर्वात्र सम्भवति । न हि सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्ट्या सह भवति सम्प्रयुज्यते वा; एकस्मिन् कलापे द्वितीयसत्कायदृष्ट्यभावात् । न चाप्यन्तग्राहदृष्ट्यादिभिः सह भवति सम्प्रयुज्यते वा; पृथक्कलापत्वात् । विप्रयुक्तास्तेषामतीतप्रत्युत्पन्नानां दुःखदर्शनहेयानां प्राप्तयो जात्यादयश्चास्थापिताः । ते स्थापितकादन्ये क्लिष्टाश्च । तेऽपि सर्वत्रगहेतुना पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकाः, न तु ते सत्काय-

---

१. ०हेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुः—का० ।

दृष्टेर्हेतुः। कस्मात् ? प्राप्तयस्तावद् वृक्षप्रपाटिकावत् स्वसर्वत्रगेभ्यो बहिरवस्थितत्वान्न सर्वत्रगा व्यवस्थाप्यन्ते। सर्वत्रगत्वाभावाच्च न सत्कायदृष्टेः सर्वत्रगहेतुः। सर्वत्रगजात्यादयोऽपि यद्यपि सर्वत्रगाः इष्टाः; "प्राप्तिवर्ज्याः सहभुवो येऽप्येभिस्तेऽपि सर्वगाः" (अभि० को० ५.१३) इति सिद्धान्तवचनात्। न तु ते चित्तचैत्तवत् पश्चिमानां चित्तचैत्तानां सर्वत्रगहेतुः; स्वलक्ष्यव्यापारपरत्वेनाप्राधान्ये सति चित्तचैत्तान्तरेषु सर्वत्रगत्वे सति पुरुषकाराभावात्। सर्वत्रगव्यवस्थानं तु तेषां जात्यादीनां स्वसन्तानसर्वत्रगहेतुत्वात्। तस्मान्न ते सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति शास्त्रार्थो लक्ष्यते।

सभागहेतुस्तर्हि कस्मान्न भवति?सभागहेतुव्यवस्था हि पुरुषकारापेक्षयापि। यस्य हि धर्मस्य जनने यः पुरुषकारवान् धर्मः स तस्य सभागहेतुः। इदमेव च ज्ञापकम्—यथेष्टं सभागहेतुव्यवस्थेति। *विभाषायाम*प्येवमुक्तम्—"चक्षुश्च चक्षुषः सभागहेतुः, देवदत्तचक्षुषो देवदत्तचक्षुः सभागहेतुः। दक्षिणं दक्षिणस्य वामं वामस्य यावच्चक्षुर्द्रव्यं चक्षुर्द्रव्यान्तरस्य। बाह्येष्वपि यवो यवस्य, शालिः शालेः" इति। यदि हि सर्वचक्षुः सर्वस्य चक्षुषः सभागहेतुरिष्येत, अव्याकृतत्वं तुल्यमिति कृत्वा नैवं विशेषणमुच्येत। तस्मान्न ते सत्कायदृष्टेः सभागहेतुरित्यवगन्तव्यम्। अपरे त्वाहुः—सावशेषमेतद् भाष्यम्। तस्मात् सजात्यादिकास्तेऽनुशयास्तत्सम्प्रयुक्ताश्च धर्माः स्थापिता वेदितव्याः। ये हि धर्मस्य तत्सम्प्रयुक्तानां च जात्यादयः सहभूहेतुर्भवन्ति, तैः सार्धं ते धर्माः पूर्वोत्पन्नाः सर्वत्रगहेतुः सभागहेतुर्वा भवन्तो भवन्ति; "प्राप्तिवर्ज्याः सहभुवो येऽप्येभिस्तेऽपि सर्वगाः" (अभि० को० ५.१३) इति सिद्धान्तात्। अत एवोक्तम्—'सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा' इति। तस्माज्जात्यादयोऽपि केचित् स्थापिताः। अतोऽन्यदस्थापितमित्यवगन्तव्यम्। युक्तिरिह दृष्टव्या। यतो युक्तिस्ततोऽवगन्तव्यम्। समुदयदर्शनप्रहातव्या अपि ये सर्वत्रगा अतीतप्रत्युत्पन्नास्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं वेदनादिकम्, तत् स्थापितम्। किमन्यत् समुदयदर्शनप्रहातव्यमस्थापितम् ? ये सर्वत्रगा अनागतास्तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं वेदनादिकम्, तदस्थापितम्। येऽप्यसर्वत्रगा रागादयस्त्रैयध्विका अपि, याश्च तेषां सर्वेषां प्राप्तयः, न ते स्थापिताः। जात्यादयस्त्वेकस्मिन् पक्षे नैव स्थापिताः। पक्षान्तरे तु केचित् स्थापिताः, केचिन्न स्थापिताः। तदेतत् सर्वमस्थापितं समुदयदर्शनप्रहातव्यसर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकं भवति, पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्टिहेतुकत्वात्। न तु सत्कायदृष्टेर्हेतुः, सर्वत्रगाणां तत्सहभुवां चानागतत्वेनासर्वत्रगहेतुत्वात्। असर्वत्रगाणां च रागादीनां तत्सहभुवां च वेदनादीनां जात्यादीनां चैकस्मिन् पक्षे सर्वप्राप्तीनां चासर्वत्रगत्वात्। निरोधमार्गदर्शनप्रहातव्या भावनाप्रहातव्याश्च

ये तर्हि "तत्सम्प्रयुक्तानाम्"[1] इत्येतन्न पठन्ति, तैरप्येतत् पठितव्यम्—अर्थतो वैवं बोद्धव्यमिति काश्मीराः ।

क्लिष्टा अनुशयतत्सम्प्रयुक्ततत्समुत्थजात्यादिस्वभावा अस्थापिताः । ते सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्टिहेतुकाः, न तु ते सत्कायदृष्टेर्हेतुः, सर्वत्रगहेतुत्वासम्भवादितरहेत्वयोगाच्च । सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुर्यदेतत् स्थापितमिति । ये अतीप्रत्युत्पन्ना दुःखदर्शनप्रहातव्या दशानुशयास्तत्संप्रयुक्तं च दुःखसत्यं यच्च पक्षान्तरे जात्यादिकं तत् सभागहेतुना सर्वत्रगहेतुना च पूर्वसत्कायदृष्टिहेतुकम् । ये च सत्कायदृष्टिजात्यादयस्तत्सम्प्रयुक्तजात्यादयश्च ते सहभूहेतुना पूर्वोक्ताभ्यां च हेतुभ्यां तद्धेतुकाः । ये पुनः सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तास्ते सम्प्रयुक्तहेतुना च पूर्वोक्तैश्च हेतुभिस्तद्धेतुकाः । सत्कायदृष्टेश्च ते तथैव हेतुः । येऽप्यतीतप्रत्युत्पन्नाः समुदयदर्शनप्रहातव्याः सर्वत्रगास्तत्सहभुवश्च वेदनादयो जात्यादयश्च पक्षान्तरे, ते सर्वत्रगहेतुनैव सत्कायदृष्टिहेतुकाः, सत्कायदृष्टेश्च हेतुः । पूर्वोत्पन्ना हि सत्कायदृष्टिस्तेषां हेतुः, ते च पूर्वोत्पन्ना सत्कायदृष्टेरिति । असंक्लिष्टं तु दुःखसत्यं कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं न न सत्कायदृष्टिहेतुकं न च सत्कायदृष्टेर्हेतुः; पञ्चविधहेतुत्वासम्भवात् । जनको ह्यत्र हेतुरधिक्रियते, न कारणहेतुः; साधारणत्वात् । विपाकहेतोश्चेहायोगः; सत्कायदृष्टेर्निवृताव्याकृतत्वेनाविपाकत्वात् । तत्र यदेतदुक्तम् - 'सत्कायदृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा' इति, तद्विरुध्येत; यदि हि सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तधर्मजात्यादयो न सहभूहेतुर्भवेयुः, न ते स्थाप्येरन् । ये हि स्थापितास्ते सत्कायदृष्टिहेतुकाः, सत्कायदृष्टेश्च हेतुरिति ।

ये तर्हि तत्सम्प्रयुक्तानामित्येतन्न पठन्ति । तेषां कथं प्रकरणग्रन्थो विरुध्येतेत्यध्याहार्यम् । ते हि सत्कायदृष्टेर्जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वेत्येवं पठन्ति । तत्सम्प्रयुक्तेष्वेव तल्लक्षणानि व्याप्रियन्ते, न सत्कायदृष्टौ, अतस्तानि तस्या न सहभूहेतुरिति तेषामेवंवादिनामभिप्रायः । *तैरप्येतत् पठितव्यमिति* । एवमपाठे दोषः इत्यतस्तैरेतत् पठितव्यम्—तत्सम्प्रयुक्तानां चेति । तत्सम्प्रयुक्ता हि सत्कायदृष्टेरात्मकल्पाः; एककालम्बनकृत्याद्यर्थत्वात् । तस्माद्यथा तेषु तत्सम्प्रयुक्तेष्वेतानि लक्षणानि सहभूहेतुः, तथा सत्कायदृष्टावपीति *वैभाषिकाभिप्रायः* । *अर्थतो वैवं बोद्धव्यमिति* । सत्कायदृष्टिग्रहणेन सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तानामपि ग्रहणम् । अधिकारानुवृत्तेर्वा तेनैवं बोद्धव्यम्—तत्सम्प्रयुक्तानाञ्चेति । *काश्मीराः* । न बहिर्देशका इति दर्शयति ।

---

१. तत्संप्रयुक्तानां च धर्माणाम्—का० ।

यत्तावत् सहभूहेतुना हेतुः, सहभ्वपि तत् । स्यात्तु सहभूर्न सहभूहेतुना हेतुः धर्मस्यानुलक्षणानि, तानि चान्योन्यम् । चित्तानुपरिवर्त्त्यनुलक्षणानि[1] चैवं[2] चित्तस्य, तानि चान्योन्यं सप्रतिघं चोपादायरूपमन्योन्यमप्रतिघं च किञ्चित् सर्वं च भूतैः प्राप्तयश्च सहजाः प्राप्तिमतः सहभुवो न सहभूहेतुः; अनेकफल-विपाकनिष्यन्दत्वात् । न चैत्ताः[3] सहचरिष्णवः; पूर्वमप्युत्पत्तेः पश्चादपीति ।

सर्वमप्येतत् स्यात्; किन्तु प्रसिद्धहेतुफलभावानां बीजादीनामेष न्यायो न

सहभ्वपि तदिति । चैत्तादि । चित्तस्य हि चैत्तास्तानि च लक्षणानि सहभूहेतुः सहभूनि च तानि भवन्ति । *धर्मस्यानुलक्षानीति* । विस्तरः—धर्मस्य जातिजात्यादीनि सहभूनि, न सहभूहेतुना हेतुः; विप्रकृष्टत्वात् । जात्यादिषु हितेषां व्यापारो न धर्मे । *तानि चान्योन्यम्* । तानि चानुलक्षणान्यन्योन्यं सह-भूनि; जात्यादिषु व्यापारात् । न सहभूहेतुना हेतुः । धर्मस्तु तेषां सहभूहेतु-र्भवति, प्राधान्यात् । स हि राजेव यात्रायां सभृत्यस्तद्भृत्यवर्गं सर्वं स्वकलाप-माकर्षन्निव प्रवर्त्तते । *चित्तानुपरिवर्त्त्यनुलक्षणानि* चेति । चित्तानुपरिवर्त्तिनां चैत्तध्यानास्रवसंवराणाम् अनुलक्षणानि च तथैव *चित्तस्य* सहभूनि, न तु सहभूहेतुना हेतुः । एवशब्दोऽर्थप्रदर्शनार्थः । तानि चान्योन्यमनुपरिवर्त्त्यनु-लक्षणानि सहभूनि, न तु सहभूहेतुना हेतुः । सप्रतिघं *चोपादायरूपमन्योन्य-*मष्टद्रव्यकादिषु परमाणुषु रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यात्मकं सहभू, न तु सहभू-हेतुना हेतुः । *सप्रतिघग्रहणमप्रतिघनिरासार्थम्* । अप्रतिघं हि ध्यानानास्रवं संवररूपं सप्तविधाविज्ञप्तिस्वभावं परस्परं सहभूः, सहभूहेतुना च हेतुरिति । *सर्वं च भूतैरिति* । सप्रतिघं चाप्रतिघं चोपादायरूपं यथास्वभूतैः सहभूः, न तु सहभूहेतुना हेतुः । *प्राप्तयश्च सहजाः प्राप्तिमतो धर्मस्य* सहोत्पादेऽपि न सहभूहेतुः । पूर्वपश्चात्कालजात् प्राप्तीनाम् । असहभूत्वादेव सहभूहेतुत्वाप्रसङ्ग इति । सहज इति विशेषणम् । *कस्माद्* ? इत्याह—*अनेकफलविपाकनिष्यन्दत्वादिति* । यस्मात्तासां प्राप्तिमता सह नैकं फलं पुरुषकारफलं वृक्षप्रपाटिकावत् पृथक्स्रोतस्त्वात् । नाप्येकं विपाकफलम्, "नाक्षेपिके समापत्ती अचित्ते प्राप्तयो न च" (अभि० को० ४.९६) इति वचनात् । न चाप्येकनिष्यन्दफलम्; प्राप्तीनां हि प्राप्तय एव निष्यन्दफलं पृथक्सन्तानत्वात् । चित्तानुपरिवर्तिनामेवैकं फलं विपाक-निष्यन्दफलं चेष्यते, न प्राप्तीनाम् । न चैत्ताः *सहचरिष्णवः* सहचरणशीलाः ।

सर्वमप्येतत् स्यादिति । यत्तावत् सहभूहेतुना हेतुरिति विस्तरेण यदुक्तम् ।

---

१. चित्तानुपरि०—का० । २. चैवं—का० । ३. चैताः—का० ।

न दृष्ट इति वक्तव्यमेतत्—कथं सहोत्पन्नानां धर्माणां हेतुफलभाव इति ?

तद्यथा प्रदीपप्रभयोरङ्कुरच्छाययोश्च ।

सम्प्रधार्यं तावदेतत्—किं प्रभायाः प्रदीपो हेतुः, आहोस्वित् पूर्वोत्पन्नैव सामग्री सप्रभस्य प्रदीपस्य सच्छायस्याङ्कुरस्योत्पत्तौ हेतुरिति ?

इतस्तर्हि भावाभावयोस्तद्वत्त्वात् । एतद्धि हेतुहेतुमतो लक्षणमाचक्षते हैतुकाः—यस्य भावाभावयोः यस्य भावाभावौ नियमतः, स हेतुः, इतरो हेतुमानिति । सहभुवां च धर्माणामेकस्य भावे सर्वेषां भावः, एकस्याभावे सर्वेषामभाव इति युक्तो हेतुफलभावः ।

स्यात्तावत् सहोत्पन्नानाम्, परस्परं तु कथम् ? अत एव कारणात्[1] ।

बीजादीनामिति । आदिशब्देनाङ्कुरनालकाण्डादीनां ग्रहणम् । *एष न्यायो न दृष्टः* इति । सहोत्पन्नयोर्हेतुफलभावलक्षणो न्यायो न दृष्टः । पूर्वं हि बीजं पश्चादङ्कुरः, पूर्वमभिघातः पश्चाच्छब्द इति ।

तद्यथा प्रदीपप्रभयोरङ्कुरच्छाययोश्च । किम् ? हेतुफलभाव इति वर्त्तते । प्रदीपः सप्रभ एवोत्पद्यते, न निष्प्रभः । अंकुरस्यातपे उत्पद्यमानस्यैव छाया भवति । अथ च प्रदीपः प्रभायाः सहोत्पन्नाया हेतुर्भवति, छायायाश्चाङ्कुरः, तद्वत् । *सम्प्रधार्यं तावदिति* । विस्तरः—असिद्धो दृष्टान्त इति परस्याभिप्रायः । *यस्मात् पूर्वोत्पन्नैव* वर्त्तिस्नेहादिका *सामग्री सप्रभस्य प्रदीपस्योत्पत्तौ* हेतुः । प्रदीपस्य प्रभायाश्च सैव सामग्री हेतुः, न तु प्रदीपः प्रभाया हेतुरिष्यते । एवं सच्छायस्याङ्कुरस्योत्पत्तौ पूर्वोत्पन्नैव सामग्री बीजातपादिका वाच्या ।

नियमत इति । यस्य धर्मस्य भावे यस्य धर्मस्य भावो नियमेन न यदृच्छया, *स हेतुः, इतरो हेतुमान्* । कार्यधर्म इत्यर्थः । *सहभुवां च धर्माणाम्*, तद्यथा भूतानां चतुर्णां चित्तचैत्तानुपरिवर्तिनां लक्ष्यलक्षणानां च । *एकस्य भावे सर्वेषां भाव एकस्य चाभावे सर्वेषामभाव* इति *युक्तो हेतुफलभावः* ।

*स्यात्तावत् सहोत्पन्नाना*मिति विस्तरः । सहोत्पन्नानां हेतुफलभाव इष्यते । तद्यथा—चक्षुः सहोत्पन्नमपि चक्षुर्विज्ञानेन तदुत्पत्तौ हेतुर्भवति । *परस्परं तु कथम्* ? न हि चक्षुर्विज्ञानं तस्य चक्षुषो हेतुर्भवतीति आह—*अत एव कारणाद्* । भावाभावयोस्तद्वत्त्वादित्यर्थः । चैत्तादीनां भावे चित्तस्य भावादभावे चाभा-

---

१. एवाह—का० ।

एवं तर्ह्यविनाभाविनो[1]ऽप्युपादायरूपस्यान्योन्यमेष प्रसङ्गः भूतैश्च सार्धं । चित्तानुलक्षणादीनां च चित्तादिभिः ?

त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवत् तर्हि सहभुवां हेतुफलभावः सिध्यति ।

मीमांस्यं तावदेतत्—किमेषां सहोत्पन्नबलेनावस्थानम्, आहोस्वित् पूर्वसामग्रीवशात् तथैवोत्पाद इति ? अन्यदपि च तत्र किञ्चिद्भवति—सूत्रकम्, शङ्कुको वा, पृथिवी वा धारिका। एषामपि नामान्येऽपि सभागहेतुत्वादयो भवन्तीति सिद्धः सहभूहेतुः ॥ ५१ ॥

सभागहेतुः कतमः ?

सभागहेतुः सदृशाः

वात् चित्तस्य हेतवो भवन्तीति । *एवं तर्हीति* । विस्तरः—यद्येकस्य भावे सर्वेष भावः, सर्वेषां चाभाव एकस्येत्यतोऽन्योन्यं हेतुफलभावः ? "कामेऽष्टद्रव्यकः" (अभि० को० २.२२) इत्य*विनाभाविनो*ऽपि रूपरसगन्धस्प्रष्टव्यस्वभावस्यो*स्योपादायरूपस्यान्योन्यमेष प्रसङ्गः* । अन्योन्यसहभूहेतुप्रसङ्ग इत्यर्थः । *भूतैश्च सार्धम्*उपादायरूपस्य सहभूहेतुत्वप्रसङ्गः । *चित्तानुलक्षणादीनां* चेति । आदिशब्देन चित्तानुपरिवर्त्यनुलक्षणानां च । *चित्तादिभिरिति* । अत्राप्यादिशब्देन चित्तानुपरिवर्त्तिभिश्चान्योन्यहेतुप्रसङ्गः । तेनैव चादिशब्देन प्राप्तिभिः सहजाभिः प्राप्तिमतामेष प्रसङ्ग इति वक्तव्यम् ।

त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवदिति । अन्योन्यबलेनावस्थानमन्योन्यबलावस्थानम्, त्रिदण्डस्यान्योन्यबलावस्थानं त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानम्, तद्वत् त्रिदण्डान्योन्यबलावस्थानवत् । यथा त्रिदण्डस्य दण्डत्रयस्यान्योन्यबलेनावस्थानम्, एवं *सहभुवां* चित्तचैत्तादीनां *हेतुफलभावः सिध्यति* ।

मीमांस्यं तावदेतदिति । विस्तरः—परीक्ष्यमेतत, न सिद्धोऽयं दृष्टान्त इत्यभिप्रायः । सहोत्पन्नास्त्रयो दण्डास्तेषां बलम्, तेन *सहोत्पन्नबलेन किमेषां* दण्डानाम*वस्थानम्, आहोस्वित् पूर्वसामग्रीवशात् तथोत्पादः* । आहोस्विद् यथैवैषामवस्थितः पूर्वभूतभौतिकसमुदायलक्षणसामग्रीवशात् सहभावस्तथैव पश्चादपि परस्पराश्रितानामुत्पाद इति । *अन्यदपि च तत्र किञ्चिद् भवति* । नान्योन्यबलमेवेति दर्शयति । किं तद् ? इत्याह—*सूत्रकं* दण्डत्रयं निवेशितम्, *शङ्कुको वा* कीलको वेत्यर्थः । *पृथिवी वा धारिका* अधस्तात् । *एषामपि नामेति* । एषामपि सहभुवामन्येऽपि सभागसर्वत्रविपाककारणा हेतवः सूत्रकादिस्थानीया *भवन्तीति सिद्धः* सहभूहेतुः ॥ ५१ ॥

---

१. ०विनिर्भाविणो—का० ।

सदृशा धर्माः सदृशानां धर्माणां सभागहेतुः, तद्यथा—कुशलाः पञ्च स्कन्धाः कुशलानामन्योन्यं क्लिष्टाः क्लिष्टानाम्, अव्याकृताः अव्याकृतानाम्, रूपमव्याकृतं पञ्चानाम्।

चत्वारस्तु न रूपस्येत्यपरे, न्यूनत्वात्।

कललं कललादीनां दशानामवस्थानाम्, अर्बुदादयोऽर्बुदादीनामेकैकापह्रासेनैकस्मिन् निकायसभागे।

अन्येषु तु समानजातीयेषु दशाप्यवस्था दशानाम्।

बाह्येष्वपि यवो यवस्य, शालिः शालेरिति विस्तरेण योज्यम्।

क्लिष्टाः क्लिष्टानामिति। क्लिष्टाः, अकुशलाः, निवृत्ताव्याकृताश्च। क्लिष्टत्वसामान्येन सभागहेतुत्वमेषाम्। तेनाकुशला अकुशलानां सभागहेतुः, निवृताव्याकृता निवृताव्याकृतानाम्। अकुशला निवृताव्याकृतानाम्। निवृताव्याकृताश्चाकुशलानां सभागहेतुरिति दर्शितं भवति। *अव्याकृता अव्याकृतानामिति*। अनिवृताव्याकृता अनिवृताव्याकृतानामित्यर्थः।

रूपमव्याकृतमव्याकृतो रूपस्कन्धः, *पञ्चानां स्कन्धानां* सभागहेतुः। चत्वारस्तु *स्कन्धा* वेदनादयो *न रूपस्य सभागहेतुर्*विशिष्टत्वात्। न हि विशिष्टो न्यूनस्य सभागहेतुरिष्यते; "*समविशिष्टयोः*" इति वचनात्। कुशलाकुशलं तु रूपमाभिसंस्कारिकत्वात् समं विशिष्टं चेति चत्वारस्तस्य सभागहेतुर्भवन्ति।

कललं कललादीनामिति। पञ्च गर्भावस्थाः—कललार्बुदपेशीघनप्रशाखावस्थाः, पञ्च जातावस्थाः—बालकुमारयुवमध्यवृद्धावस्थाः। इत्येते दश *दशानामवस्थानां सभागहेतुः*। कललं कललान्तस्य यावद् वार्धस्य। *अर्बुदमर्बुदस्य* यावद्वार्धस्य। एवं यावद्वार्धं वार्धस्यैव। *एकैकापह्रासेन* एकैकपरिहारेण *एकस्मिन् निकायसभागे* वक्तव्यम्। *अन्येषु समानजातीयेषु* निकायसभागेषु यदा मनुष्यजन्मनो मनुष्यजन्मैवोत्पद्यते तदा *दशाप्यवस्था दशानामप्यवस्थानाम्*। वृद्धावस्थापि यावद्दशानामवस्थान्तराणाम्। सा हि वृद्धावस्था क्षणान्तरे तज्जन्मवृद्धावस्थायाः सभागहेतुः। अन्त्या तु जन्मान्तरकललादीनां दशानामप्यवस्थानां सभागहेतुरित्यवगन्तव्यम्।

बाह्येष्वपि यवो यवस्येति विस्तरः। यवो यवस्य सभागहेतुर्न शालेः, शालिः शालेरेव न यवस्य—इत्यनेन तुल्येऽप्यव्याकृतत्वे स्वसन्तान एव सभागहेतुत्वम्, नान्यसन्ताने; जननशक्त्यभावादिति दर्शयति।

ये तु रूपं रूपस्य नेच्छन्ति सभागहेतुम्, तेषामेष ग्रन्थ इच्छाविघाताय सम्प्रवर्त्तते—"अतीतानि महाभूतान्यनागतानां महाभूतानां हेतुरधिपतिः" ( ) इति।

किं पुनः सर्वे सदृशाः सभागहेतुः ? नेत्याह। किं तर्हि ?

स्वनिकायभुवः

स्वो निकायो भूश्चैषां त इमे **स्वनिकायभुवः**।

पञ्च निकायाः—दुःखदर्शनप्रहातव्यो यावत् भावनाप्रहातव्यः।

नव भूमयः—कामधातुरष्टौ च ध्यानारूप्याः।

तत्र दुःखदर्शनहेया दुःखदर्शनहेयानां सभागहेतुः, नान्येषाम्। एवं यावद् भावनाहेया भावनाहेयानाम्।

तेऽपि कामावचराः कामावचराणां प्रथमध्यानभूमिकाः प्रथमध्यानभूमिकानां यावद् भवाग्रभूमिकास्तद्भूमिकानामेव नान्येषाम्।

तेऽपि न सर्वे, किं तर्हि ?

अग्रजाः।

पूर्वोत्पन्नाः पश्चिमानामुत्पन्नानुत्पन्नानां सभागहेतुः। अनागता नैव सभागहेतुः। एवमतीते !

कुत एतत् ? आह—**शास्त्रात्**। "सभागहेतुः कतमः ? पूर्वोत्पन्नानि कुशलमूलानि पश्चादुत्पन्नानां कुशलमूलानां तत्सम्प्रयुक्तानां च धर्माणां स्वधातौ सभागहेतुना हेतुः। एवमतीतानि अतीतप्रत्युत्पन्नानाम्।

अतीतानि महाभूतान्यनागतानां महाभूतानां हेतुरधिपतिरिति। हेतुप्रत्ययः, अधिपतिप्रत्ययश्चेत्यर्थः। अयुगपद्भावान्न सहभूहेतुः, अत एवाचित्तचैत्तत्वाच्च न सम्प्रयुक्तकहेतुः, असर्वत्रगत्वान्न सर्वत्रगहेतुः, आव्याकृतत्वान्न विपाकहेतुः, पारिशेष्यात् सभागहेतुरेवेत्यवगम्यते। यदि सदृशाः सदृशानां सभागहेतुः, एवं पश्चादुत्पन्नोऽपि पूर्वोत्पन्नस्य सभागहेतुः प्राप्नोति, सहोत्पन्नोऽपि सहोत्पन्नस्य, अनुत्पन्नोऽप्यनुत्पन्नस्य ? इत्यत आह—*तेऽपि न सर्वे। किं तर्हि ?*

"अग्रजाः"। अग्रे जाता अतीताः प्रत्युत्पन्ना वा सभागहेतुः। अनागता न सभागहेतुरित्यर्थादुक्तं भवति। *एवमतीतान्यतीतप्रत्युत्पन्नानामिति*। पूर्वो-

अतीतप्रत्युत्पन्नान्यनागतानामिति वक्तव्यम्" ।

इदमपि शास्त्रम्—"यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः ? आह—कदाचिद्" इति ?

सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोष एषः ।

यस्तु मन्यते—अनागतोऽपि स धर्म उत्पद्यमानावस्थायां सभागहेतुत्वे नियतीभूतो भवति, अतस्तां चरमावस्थामभिसन्धायोक्तम्—"न कदाचिन्न हेतुः" इति ?

तस्यायमपरिहारः; यस्मात् स धर्म उत्पद्यमानावस्थायाः पूर्वं सभागहेतुरभूत्वा पश्चाद् भवति ।

इहापि च प्रश्ने—यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः कदाचित् स धर्मस्तस्य न समनन्तर इति शक्यमनया कल्पनया वक्तुं स्यात्—न कदाचिदिति ।

त्पन्नान्यतीतानि पश्चादुत्पन्नातीतानामिति विभज्य व्याख्येयम् । *अतीतप्रत्युत्पन्नान्यनागतानां* सभागहेतुः, न त्वनागतान्यनागतानामित्युक्तम् । अतो गम्यते—नास्त्यनागतः सभागहेतुरिति । *न कदाचिदिति* । न कदाचिन्न हेतुरित्यधिकृतम्, हेतुरेवेत्यर्थः । तस्मादस्त्यनागतः सभागहेतुरित्यभिप्रायः ।

सहभ्विति । विस्तरः—सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेतुष्वभिसन्धिरभिप्रायः, तेन वचनम्, तस्मात् । *सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोषः*, न कदाचिन्न हेतुरिति वचने । बाहुलिको ह्येष निर्देश इष्यते ।

चरमावस्थामभिसन्धायेति । अन्त्यामनागतावस्थामभिप्रेत्येत्यर्थः । अध्वत्रयेऽपि हेतुर्भवतीति तस्याभिप्रायः ।

तस्यायमपरिहार इति विस्तरः । तस्य वादिनोऽयमपरिहारः । कस्मात् ? *यस्मात् स धर्म उत्पद्यमानावस्थायाः पूर्वं सभागहेतुरभूत्वा पश्चाद् भवति*, न नित्यं सभागहेतुरित्यर्थः । बह्वीनामनागतावस्थानामेका चरमावस्था सभागहेतुत्वे नियतीभूता । तदन्या बह्व्यस्तत्रानियतीभूताः सन्ति । तत्र च सामान्येनोक्तम्—न कदाचिन्न हेतुरिति । एवं कृत्वायमपरिहारः । एकस्यामपि ह्यवस्थायां स न सभागहेतुरिति शक्यमेव वक्तुं स्यात् ।

यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तर इति । समनन्तरप्रत्यय इत्यर्थः । *शक्यमनया कल्पनयेति* । स धर्मं उत्पद्यमानावस्थायां समनन्तरप्रत्ययत्वे नियतीभूतो भवति । अतः शक्यं तां चरमावस्थामभिसन्धायेत्यनया कल्पनया वक्तुम्—

कस्मादेवमाह ? यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति द्विमुखसन्दर्शनार्थम्—यथा तत्र तथेहापि कर्त्तव्यम्, यथा चेह तथा तत्रेति ।

एवं सति को गुणो लभ्यत इत्यकौशलमेवात्र शास्त्रकारस्यैवं[1] सम्भाव्यते[1] । तस्मात् पूर्वक एवैष[2] परिहारः साधुः ।

यत् तर्हीदमुक्तम्—"अनागतानां सत्कायदृष्टिं तत्सम्प्रयुक्तं च दुःखसत्यं

स्यान्न कदाचिन्न समनन्तर इति । *कस्मादेवमाह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति* । यदि स धर्मोऽनागतो भवति नासौ समनन्तरप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । चरमावस्थावाद्याह—*द्विमुखसन्दर्शनार्थमिति* । विस्तरः—*यथा तत्र* यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः, कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—न कदाचिदिति । *तथेहापि कर्त्तव्यम्* । यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः, कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न समनन्तर इति । आह—न कदाचिदिति कर्त्तव्यम् । यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति । *यथा चेह तथा तत्रेति* । *कथम्* ? यो धर्मो यस्य धर्मस्य समनन्तरः कदाचित् स धर्मः तस्य धर्मस्य न समनन्तरः । आह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति, एवं तत्र कर्त्तव्यम् । कथम् ? यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मः तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवतीति । यदि स धर्मोऽनागतो भवति नासौ हेतुप्रत्ययो भवतीत्यर्थः ।

अत्राचार्य आह—*एवं सति को गुण* इति विस्तरः । इति द्विमुखसन्दर्शनेन कश्चिद् गुणो लभ्यते । नैव ह्युत्पद्यमानावस्थायां स धर्मो हेतुः समनन्तरो वा मुख्यवृत्त्या भवतीत्य*कौशलमेवात्र शास्त्रकारस्यैवं सम्भाव्यते* । क्वचित् सावकाशं ब्रुवतः, क्वचिन्निरवकाशम् । सावकाशं तावद् यदिदमुक्तम्—यो धर्मो यस्य धर्मस्य हेतुः कदाचित् स धर्मस्तस्य धर्मस्य न हेतुः । आह—न कदाचिदिति । कथं न कदाचिन्न हेतुरित्येवमुक्त्वा पुनर्वर्णयति—चरमावस्थायां सभागहेतुरिति । निरवकाशम्—यदि स धर्मो नोत्पन्नो भवति न समनन्तरः, उत्पन्नस्तु समनन्तर इति । अयमत्राभिप्रायार्थं ऐकान्तिकमर्थं व्यवस्थाप्य पुनरन्यथाकरोतीति *तस्मात् पूर्वक एवैष परिहारः साधुरिति* । सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेत्वभिसन्धिवचनाददोष इति ।

यत्तर्हीदमुक्तमिति । विस्तरः—कुत एतदायातम् ? अनागतो नैव सभागहेतुरित्युक्तम् । तद् यद्यनागतो नैव सभागहेतुः, कस्मादनागता सत्कायदृष्टिः

१–१. शास्त्रकारस्यैव सम्भाव्यंत—का० ।

२. एवात्र—का० ।

स्थापयित्वा यत् तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यं तत् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टे-र्हेतुः, यत्तु स्थापितं तत्सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः" इति ?

अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तं दुःखसत्यं स्थापयित्वेत्येवमेतत् कर्त्तव्यम्, अर्थतो[1] वैवं[2] बोद्धव्यमिति ।

इदं तर्हि **प्रज्ञप्तिभाष्यं** कथं नीयते—"सर्वधर्माश्चतुष्के नियताः—हेतौ फले आश्रये आलम्बने नियताः" इति ? हेतुरत्र सम्प्रयुक्तकहेतुः, सहभूहेतुश्च ।

स्थापिता । यद्धि स्थापितं तत् सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुरिति व्याख्यातम् । तत्र कथमनागता सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्टेर्हेतुः । न तावत् सहभूहेतुः सम्प्रयुक्तकहेतुर्वा सम्भवति; असहभूत्वात् । न विपाकहेतुः, अव्याकृतत्वात् । न कारणहेतुः, साधारणत्वेनागण्यमानत्वात् । पारिशेष्यात् सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा भवन्ती भवेत् । इह च सभागहेतुरेव सर्वत्रगहेतुः । अतो यद्यनागता सत्कायदृष्टिः सत्कायदृष्टेर्न सभागहेतुः, कस्मादसौ तृतीयकोट्यर्थं स्थापितेति ?

वैभाषिक आह—*अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकं दुःखसत्यं स्थापयित्वेत्येवमेतत् कर्त्तव्यमि*ति । सत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकमेव स्थापयितव्यम्, न तु सत्कायदृष्टिः । तद्धि वेदनादिकं सहभूहेतुना सम्प्रयुक्तकहेतुना वा सत्कायदृष्टिहेतुकं सत्कायदृष्टेश्च हेतुः, न सभागहेतुना । विनष्टको ह्ययमनागतां सत्कायदृष्टिमिति पाठः । पश्चात्पदस्थेन तच्छब्देन सह न पठितव्यः । सम्प्रयुक्तदुःखसत्यविशेषणार्थं तु समस्यैतत् पदद्वयं पठितव्यम्—अनागतसत्कायदृष्टिसम्प्रयुक्तकमिति । *अर्थतो वैवं बोद्धव्यं* यद्येवं न क्रियेत पाठः । भाष्याक्षेपनिर्वृत्तः पाठो न तन्त्रमित्यभिप्रायः ।

प्रज्ञप्तिभाष्यं कथं नीयते—सर्वधर्माश्चतुष्के नियता इति । *हेतौ* नियता यस्य धर्मस्य यो धर्मो हेतुः । स धर्मस्तस्य धर्मस्य न कदाचिन्न हेतुः । त्रिष्वपि कालेषु हेतुरित्यर्थः । एवं *फले* नियता यस्य धर्मस्य यो धर्मः फलं पुरुषकारादि योज्यम् । एव*माश्रये* नियता यस्य धर्मस्य चक्षुर्विज्ञानादेर्यो धर्म आश्रयश्चक्षुरादिरिति योज्यम् । एव*मालम्बने* नियता यस्य धर्मस्य चक्षुर्विज्ञानादेर्यो धर्म आलम्बनं रूपादिरिति योज्यम् । तेन धर्माणां हेतौ नियतत्वात् त्रिष्वपि कालेषु सभागहेतुर्भवतीति चोदकाभिप्रायः । सर्वहेत्वनभिसन्धेरदोष इति दर्शयन् *वैभाषिक* आह—*हेतुरत्र सम्प्रयुक्तकहेतुः सहभूहेतुश्च* । न सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुर्वा; अनागतावस्थायामव्यवस्थापितत्वात् । न विपाकहेतुः, अनानि-

---

१. ०समर्थतोऽपि—का० । २. चैवं—का० ।

फलम्—पुरुषकारफलम्, अधिपतिफलं च। आश्रयश्चक्षुरादिरालम्बनं रूपादिकमिति द्रष्टव्यम्।

ननु चैवं सति सभागहेतुरभूत्वा हेतुर्भवतीति प्राप्तम् ?

इष्यत एवावस्थां प्रति न द्रव्यम्। अवस्थाफलं हि सामग्रयम्, न द्रव्यफलम्।

किं पुनः स्याद्—यदि विपाकहेतुवदनागतोऽपि सभागहेतुः स्यात् ? शास्त्रे तस्य ग्रहणं स्यात्।

य एव हि फलदानग्रहणक्रियासमर्थस्तस्यैव ग्रहणाददोषः ? नैतदस्ति; निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः। तच्चानागतस्यायुक्तम्; पूर्वपश्चिमताभावात्।

ञ्ज्यस्य कर्मणः कस्यचिद् गत्यन्तरेऽपि विपाकादानात्। फलं पुरुषकारफलमधिपतिफलं च। तयो सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोः फलत्वात्। *वैभाषिकाणामेत*न्मतम्—अनागतं विद्यमानमुत्पद्यत इति। तस्मादयं प्रसञ्जयति।

ननु चैवं सति सभागहेतुरभूत्वा अनागतावस्थायां *हेतुर्भवति* वर्त्तमानावस्थायामिति। *प्राप्तं* प्रसक्तमित्यर्थः।

इष्यत एवावस्थां प्रति न द्रव्यमिति। इष्यत एव सभागहेतोः सभागहेतुत्वावस्था—पूर्वं नासीदिदानीं भवतीति। न तु द्रव्यस्वलक्षणम्—पूर्वं नासीदिदानीं भवतीति। *अवस्थाफलं हि सामग्र्यं न द्रव्यफलमिति*। हेतुप्रत्ययसामग्र्या वर्त्तमानावस्थाफलं न द्रव्यम्। यस्मादनागतोऽपि स धर्मो द्रव्यतोऽस्ति, न पुनः प्रत्युत्पन्न एवेति। चोदक आह—*किं पुनः स्यादि*ति विस्तरः। *वैभाषिक* आह—*शास्त्रे तस्य ग्रहणं स्यादि*ति। तस्यानागतस्य सभागहेतोः। न चास्ति ग्रहणम्। न हि तत्र शास्त्रमुक्तम्—अनागतानि कुशलमूलान्यनागतानां कुशलमूलानां सभागहेतुरिति। चोदक आह—*य एव हीति* विस्तरः। चोदकस्यायमभिप्रायः—यद्यप्यनागतोऽस्ति सभागहेतुर्न त्वसौ फलदानग्रहणक्रियायां समर्थः। *य एव हि फलदानग्रहणक्रियासमर्थः* फलाक्षेपक्रियासमर्थश्च *तस्यैव* सभागहेतोरतीतस्य वर्त्तमानस्य च *ग्रहणात् अदोषः*, अनागतस्य सभागहेतोरग्रहणम्; तस्य फलदानग्रहणक्रियायामसामर्थ्यात्। तस्मादस्त्यनागतः सभागहेतुः। अथ च शास्त्रे नोक्त इति ? वैभाषिक आह—*नैतदस्तीति* विस्तरः। नैतद् युज्यते। *निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः*। "सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः", (अभि० को० २.५६) "निष्यन्दो हेतुसदृशः" (अभि० को० २.५७) इति वचनात्। *तच्चानागतस्यायुक्तम्*। तन्निष्यन्दफलमयुक्तम्। कस्मात् ?

न चोत्पन्नमनागतस्य निःष्यन्दो युज्यते, यथा—अतीतं वर्त्तमानस्य।

मा भूद्धेतोः पूर्वं फलमिति, नास्त्यनागतः सभागहेतुः; विपाकहेतुरपि एवमनागतो न प्राप्नोति, विपाकफलस्य पूर्वं सह चायोगादनागते चाध्वनि पूर्वपश्चिमताऽभावात्? नैतदस्ति; सभागहेतोर्विना पौर्वापर्येण सदृशः सदृशस्य सभागहेतुरित्यन्योन्यहेतुत्वादन्योन्यनिःष्यन्दता सम्प्रसज्येत। न चान्योन्यनिःष्यन्दता युक्तिमतीति।

न त्वेवं[1] विपाकहेतुः[2]; विना[2] पौर्वापर्यणान्योन्यहेतुफलता सम्प्रसज्यते; भिन्नलक्षणत्वाद्धेतुफलयोः।

पूर्वपश्चिमताभावात्। अनागतावस्थायाम् 'इदं पूर्वमिदं पश्चिमम्' इति न परिच्छिद्यते; विप्रकीर्णत्वात्। न चासति पूर्वापरभावे सदृशः सदृशस्य निष्यन्दो युज्यते। अथ मतम्—उत्पन्नमतीतं वर्त्तमानं वा अनागतस्य निष्यन्द इति? अत आह—*न चोत्पन्नमनागतस्य निष्यन्दो युज्यत* इति। *यथातीतं वर्त्तमानस्य* *निष्यन्दो* न भवति, तथाऽनागतस्याप्युत्पन्नो न निष्यन्दो भवितुमर्हति।

कस्माद्? इत्याह—*मा भूद्धेतोः पूर्वं फलमिति*। दोषात्। *विपाकफलस्य पूर्वं सह चायोगा*दिति, मा भूद्धेतो पूर्वं फलमिति पूर्वमयोगः। सह चायोगोऽनागतावस्थायाम्। न हि प्रत्युत्पन्नावस्थायां सहभूहेतोरिव विपाकहेतोः सहोत्पन्नं फलमुपलभ्यते। कस्मात्? *अनागते चाध्वनि पूर्वपश्चिमताभावात्*। विप्रकीर्णत्वादनागतस्याध्वनो न पूर्वं विपाकहेतुः पश्चाद् विपाकफलं युज्यते। तस्माच्च सभागहेतुवद् विपाकहेतुरप्यनागतो न प्राप्नोति। *वैभाषिक* आह—*नैतदस्ति*। यदुक्तम्—विपाकहेतुरप्येवमिति। *न चान्योन्यनिष्यन्दता युक्तिमती*ति। यस्य यः सभागहेतुः सदृशो धर्मस्तस्य स एव धर्मस्तदानीमेव कथं निष्यन्दो योक्ष्यते, न हि पुत्रः स्वस्यैव पितुस्तदानीमेव पिता भवतीति! *न त्वेवं विपाकहेतुः*। किम्? *अन्योन्यहेतुफलता न पौर्वापर्येण विना सम्प्रयुज्यते* प्राप्नोति। कस्मात्? *भिन्नलक्षणत्वाद्धेतुफलयोः*। हेतोरन्यल्लक्षणं स्वभाव इत्यर्थः। अकुशलता कुशलसास्रवता वा तस्य लक्षणम्। फलस्य चान्यल्लक्षणमनिवृताव्याकृतत्वम्। "विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव सास्रवाः", (अभि० को० २.५४) "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः" (अभि० को० २.५७) इति वचनात्।

---

१. त्वेव—का०।

२–२. विपाकहेतोर्विना—का०।

तस्मादवस्थाव्यवस्थित एव सभागहेतुः, लक्षणव्यवस्थितस्तु विपाकहेतुरित्यनागतोऽपि न वार्यते ।

यदुक्तम्—'स्वभूमिकः सभागहेतुर्भवति' इति, किमेष नियमः सर्वस्य सास्रवस्यैष नियमः ?

अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः

'सभागहेतुः' इत्यधिकारः । अनागम्ये ध्यानान्तरिकायां चतुर्षु ध्यानेषु त्रिषु चारूप्येषु मार्गसत्यमन्योन्यं सभागहेतुः ।

किं कारणम् ? आगन्तुको ह्यसौ तासु भूमिषु न तद्धातुपतितः; तद्भूमिकाभिस्तृष्णाभिरस्वीकृतत्वात् । अतः समानजातीयस्यान्यभूमिकस्यापि सभागहेतुर्भवति ।

तस्मादिति विस्तरः । *अवस्थाव्यवस्थित एव सभागहेतुः ।* अवस्थायां व्यवस्थितः, अतीतावस्थः प्रत्युत्पन्नावस्थश्च सभागहेतुः, नागतावस्थः । *लक्षणव्यवस्थितस्तु विपाकहेतुः ।* लक्षणेन व्यवस्थितस्त्रिष्वपि कालेषु यथोक्तलक्षण *इत्यनागतोऽपि* विपाकहेतुर्न *वार्यते* न प्रतिषिध्यते । इदमिह विचार्यते—किमनागतेऽध्वनि सदृशा धर्मा विप्रकीर्णा इति न शक्यते परिच्छेत्तुम्—'अयं हेतुरिदमस्य निष्यन्दफलम्' इति, अतो नानागतः सभागहेतुर्व्यवस्थाप्यते ? आहोस्विद् यो धर्मो यस्य धर्मस्य सभागहेतुर्भवेत् स धर्मस्तस्य हेतुप्रत्ययवशान्निष्यन्दफलं भवेदित्यतोऽनागतः सभागहेतुर्न व्यवस्थाप्यते ? नैतद् *व्याख्यानकारै*र्विचारितम्, मम तु पूर्वक एवायं पक्षः प्रतिभातीति ।

किमेष नियम इति । किं स्वभूमिक एवेत्यवधार्यते । नान्यथाप्यस्तीत्यभिप्रायः ।

"अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः" इति । तुशब्दो विशेषणे । मार्ग इति मार्गसत्यं विवक्षितम् । सास्रवान्मार्गसत्यं विशिष्यते । सास्रवो हि धर्मः स्वभूमिक एव सभागहेतुः, नान्यभूमिकः । मार्गस्त्वन्यभूमिकोऽपि सभागहेतुः । इह भूमिग्रहणे सास्रवानास्रवग्रहणम्, धातुग्रहणे तु सास्रवस्यैव, इत्यत आह—यत् सास्रवाणां मार्गस्य च तुल्ये भूमिभेदे *मार्ग एव नवभूमिकोऽन्योन्यं सभाग*हेतुर्न सास्रव इति । *कुतः ?* इत्याह—*आगन्तुको ह्यसौ तासु भूमिषु न तद्धातुपतितः, तद्भूमिकाभिस्तृष्णाभिरस्वीकृतत्वा*दिति । न हि कामरूपारूप्यचर्यस्तृष्णाः सास्रवानिवानास्रवान् धर्मान् स्वीकुर्वन्ति । यदा तर्हि निर्वाणं मार्गं वाभिलषति कुशलोऽसौ धर्मच्छन्दः, न रागः, तस्य वर्ज्यत्वादिति वचनात् । *समानजातीय*स्येति । अनास्रवजातीयस्य ।

स पुनः—

समविशिष्टयोः ॥ ५२ ॥

न न्यूनस्य हेतुर्भवति। तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिस्तस्या एवानागतायाः सभागहेतुर्विशिष्टस्य च यावदनुत्पादज्ञानस्य। अनुत्पादज्ञानमनुत्पादज्ञानस्यैव; अन्यविशिष्टस्याभावात्।

दर्शनभावनाऽशैक्ष्यमार्गास्त्रिद्व्येकेषाम्। तत्रापि मृद्विन्द्रियमार्गो मृदुतीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्य हेतुः। तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्यैव। तद्यथा—श्रद्धानुसारिश्रद्धाधिमुक्तसमयविमुक्तमार्गाः षण्णां चतुर्णां द्वयोश्च। धर्मानुसारिदृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गाः त्रयाणां द्वयोरेकस्य।

एवं तर्हि सर्वः सर्वस्य सभागहेतुः प्राप्नोति ? अत आह—"*समविशिष्टयोः*" इति। अन्योन्यग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? ऊर्ध्वभूमिकाधरभूमिकयोरन्योन्यमित्येवमर्थम्। ऊर्ध्वभूमिकोऽप्यधरभूमिकयोः समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवति, अधरभूमिकोऽप्यूर्ध्वभूमिकयोरिति। *तद्यथेति*। विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिस्तस्या एवानागतायाः, समेति कृत्वा *सभागहेतुः*, *विशिष्टस्य* च दुःखे धर्मज्ञानस्य दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तेर्*यावदनुत्पादज्ञानस्य*, न तु न्यूनस्य। न हि दुःखे धर्मज्ञानमनागताया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेः सभागहेतुर्भवति।

दर्शनभावनाशैक्षमार्गास्त्रिद्व्येकेषामिति। दर्शनमार्गो दर्शनमार्गान्तरस्य भावनामार्गस्याशैक्षमार्गस्य च सभागहेतुरिति त्रयाणाम्। भावनामार्गो भावनामार्गान्तरस्याशैक्षमार्गस्य च सभागहेतुः, न दर्शनमार्गस्येति द्वयोः। अशैक्षमार्गोऽशैक्षमार्गान्तरस्य न दर्शनमार्गभावनामार्गयोरित्येकस्य सभागहेतुः। *तत्रापीति*। तत्र दर्शनमार्गादिषु *मृद्विन्द्रियमार्गो* दर्शनमार्गस्वभावो *मृदुतीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्य* तत्स्वभावस्यैव। तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गस्यैव, न मृद्विन्द्रियमार्गस्य, न्यूनत्वात्। एवं भावनामार्गोऽशैक्षमार्गश्च वक्तव्यः। तद्दर्शयन्नाह—*तद्यथेति*। विस्तरः—एकस्यापि मृद्विन्द्रियस्य पुद्गलस्य षण्मार्गाः सन्ति। प्रकृतितीक्ष्णेन्द्रियस्य त्रयः। तत्र *श्रद्धानुसारिमार्गः* श्रद्धानुसारिमार्गान्तरस्यात्मीयस्य सभागहेतुः। धर्मानुसारिमार्गस्य चात्मीयस्यानागतावस्थस्य श्रद्धाधिमुक्तदृष्टिप्राप्तसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां चात्मीयानां यथायोगमुत्पत्त्यनुत्पत्तिधर्माणां चेति षण्णां *सभागहेतुः*। *श्रद्धाधिमुक्तमार्गः* श्रद्धाधिमुक्तमार्गान्तरस्य दृष्टिप्राप्तिसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां चापरेषामपि त्रयाणामिति *चतुर्णां* सभागहेतुः। *समयविमुक्तमार्गः* समयविमुक्तमार्गान्तरस्यासमय-

कथं पुनरूर्ध्वभूमिकस्याधोभूमिको मार्गः समो वा भवति ? विशिष्टो वा ? इन्द्रियतः, हेतूपचयतश्च ।

विमुक्तमार्गस्य चेति द्वयोः सभागहेतुः । न तु श्रद्धाधिमुक्तमार्गः श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिमार्गयोर्हेतुः; पूर्वकालीनत्वाद् दर्शनमार्गस्य, भावनामार्गस्य च विशिष्टत्वात् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । *धर्मानुसारिमार्गो* धर्मानुसारिमार्गान्तरस्य दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गयोश्चेति *त्रयाणां* सभागहेतुः । *दृष्टिप्राप्तमार्गो* दृष्टिप्राप्तमार्गान्तरस्यासमयविमुक्तमार्गस्य चेति *द्वयोः* । *असमयविमुक्तमार्गोऽ*समयविमुक्तमार्गान्तरस्यैवेत्येकस्य सभागहेतुः । न तु धर्मानुसारिमार्गः श्रद्धानुसारिमार्गस्य सभागहेतुः; धर्मानुसारिमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात् । नापि श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात्, नापि समयविमुक्तमार्गस्येन्द्रियतो विशिष्टत्वात् । समयविमुक्तमार्गस्तर्हीन्द्रियतो विशिष्टस्य दृष्टिप्राप्तमार्गस्य सभागहेतुः प्राप्नोति ? न प्राप्नोति, अशैक्षमार्गसंगृहीतत्वात् । नहि पूर्वकालीनं फलं पश्चात्कालीनो हेतुरिति । दृष्टिप्राप्तमार्गः पुनः समयविमुक्तमार्गस्य न सभागहेतुः; इन्द्रियतो न्यूनत्वात् ।

कथं पुनरिति । विस्तरः—कथं पुनरूर्ध्वभूमिकस्य द्वितीयध्यानात् प्रभृति यावदाकिञ्चन्यायतनभूमिकस्य दर्शनमार्गस्य भावनामार्गस्य वा अशैक्षमार्गस्य वा यथायोगमधोभूमिको मार्गो विज्ञानानन्त्यायतनात् प्रभृति यावदनागम्यभूमिको यथायोगं दर्शनमार्गो भावनामार्गो वा अशैक्षमार्गो वा *समो वा विशिष्टो वा* भवति । कथञ्च न भवितव्यम् ? हीनत्वादधराया भूमेः । *इन्द्रियतो हेतूपचयतश्च ।* इन्द्रियतस्तावत् समो भवति विशिष्टो वा, दर्शनमार्गे श्रद्धानुसारिमार्गश्चतुर्थध्यानभूमिकोऽधरभूमिकस्य तस्यैव श्रद्धानुसारिमार्गस्य समः; उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवाधरभूमिको धर्मानुसारिमार्गो विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । तथा धर्मानुसारिमार्गश्चतुर्थध्यानभूमिकोऽधरभूमिकस्य धर्मानुसारिमार्गस्य समः । एवमेतावेव श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिमार्गौ चतुर्थध्यानभूमिकावधरभूमिकयोर्भावनाशैक्षमार्गयोः प्रत्येकं भूमीन्द्रियभेदभिन्नयोः समौ वा विशिष्टौ वेति सम्भवतो योज्यौ । तथा भावनामार्गे आकिञ्चन्यायतनभूमिकस्य श्रद्धाधिमुक्तमार्गस्याधरभूमिकः श्रद्धादिमुक्तमार्गः समः; उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवाधरभूमिको दृष्टिप्राप्तमार्गो विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । तथा तस्यैव समयविमुक्तमार्गोऽधरभूमिकः समः, उभयोर्मृद्विन्द्रियत्वात् । तस्यैवासमयविमुक्तमार्गोऽधरभूमिको विशिष्टः, तीक्ष्णेन्द्रियत्वात् । एवमशैक्षमार्गे आकिञ्चन्यायतनभूमिकस्याशैक्षमार्गस्याधरभूमिकः समो विशिष्टो वेति यथायोगं योज्यम् । अनया दिशा सर्वभूमयो योज्याः ।

तत्र दर्शनादिमार्गाणां मृदुमृद्वादीनां चोत्तरोत्तरे[1] हेतूपचिततराः[1] ।

यद्यप्येकसन्ताने श्रद्धाधर्मानुसारिमार्गयोरसम्भवः; उत्पन्नस्त्वनागतस्य हेतुः ॥ ५२ ॥

कथं हेतूपचयतः ? ऊर्ध्वभूमिकस्याधरभूमिको मार्गः समो विशिष्टो वा भवतीत्यत इदमुच्यते। *तत्र दर्शनादिमार्गाणामिति* । विस्तरः—आदिग्रहणेन भावनाशैक्षमार्गोपसंग्रहः । ऊर्ध्वभूमिकाया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेरधोभूमिकं दुःखे धर्मज्ञानं हेतूपचयतो विशिष्टं भवति । दुःखे धर्मज्ञानादप्यूर्ध्वभूमिकादधरभूमिका दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्यावदूर्ध्वभूमिकान्मार्गे धर्मज्ञानदधरभूमिका मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तिर्हेतूपचयतो विशिष्टा भवति; एकैकाधिकसभागहेतूपचितत्वात् । दर्शनमार्गादूर्ध्वभूमिकादधोभूमिको भावनामार्गो हेतूपचयतो विशिष्टो भवति। दर्शनमार्गो हि दर्शनमार्गहेतूपचितः। भावनामार्गस्तु दर्शनभावनामार्गहेतूपचितः। ऊर्ध्वभूमिकाभ्यां दर्शनभावनामार्गाभ्यामधरभूमिकोऽशैक्षमार्गो हेतूपचयतो विशिष्टो भवति; दर्शनभावनामार्गहेतूपचितत्वात् । ऊर्ध्वभूमिकस्य दर्शनमार्गस्याधोभूमिको दर्शनमार्गो हेतूपचयतः समानक्षणापेक्षया समो भवति। एवं भावनामार्गस्य भावनामार्गः, अशैक्षमार्गस्याशैक्षमार्ग इति।

तदेवं कश्चिदिन्द्रियतः समो भवति, हेतूपचयतो विशिष्टः सत्यप्यधरभूमिकत्वे, तद्यथा—प्रथमध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसारिमार्गादधरभूमिको श्रद्धाधिमुक्तसमयविमुक्तमार्गौ। कश्चिद्धेतूपचयतः समो भवतीन्द्रियतो विशिष्टः, तद्यथा—चतुर्थध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसार्यादिमार्गादधोभूमिकधर्मानुसार्यादिमार्गः समानक्षणापेक्षया। कश्चिदिन्द्रियतो हेतूपचयतश्च विशिष्टः, तद्यथा—चतुर्थध्यानभूमिकाच्छ्रद्धानुसारिमार्गादधरभूमिको दृष्टिप्राप्तासमयविमुक्तमार्गौ । *मृदुमृद्वादीनां चोत्तरोत्तरे हेतूपचिततरा* इति । दर्शनमार्गवर्ज्याः । तस्मिन् मृदुमृद्वाद्यसम्भवात् । तत्र मृदुमृदोः प्रकारादूर्ध्वभूमिकादधरभूमिकोऽपि मृदुमध्यो यावदधिमात्रमध्यादधिमात्राधिमात्रः समानासमानक्षणापेक्षया हेतूपचयतः समो विशिष्टो वा भवति; एकैकाधिकप्रकारहेतूपचितत्वात् ।

यदुक्तम्–'श्रद्धानुसारिमार्गः षण्णां सभागहेतुः' इति, कथं श्रद्धानुसारिमार्गो धर्मानुसारिमार्गस्य सभागहेतुर्भवति, न हि तयोरेकसन्ताने सम्मुखीभावोऽस्ति ? तेनाह—*यद्यप्येकसन्ताने श्रद्धाधर्मानुसारिमार्गयोरसम्भवः, उत्पन्नस्त्वनागतस्य हेतुरिति* । असम्भवो ह्यत्रासम्मुखीभावः । न त्वभावः, सन्ति हि मृद्विन्द्रियाणां मृद्विन्द्रियमार्गवदात्मीयास्तीक्ष्णेन्द्रियमार्गा अपि । दृष्टिप्राप्तासमयविमु-

---

१–१. चोत्तरोत्तरहेतू०—का० ।

किं पुनः मार्ग एव समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवति ? नेत्याह । लौकिका अपि हि—

प्रयोगजास्तयोरेव

समविशिष्टयोः सभागहेतुर्भवन्ति, न न्यूनस्य । यथा कतमे ? इत्याह—

श्रुतचिन्तामयादिकाः ।

एते हि प्रायोगिकाः श्रुतचिन्ताभावनामया गुणाः समविशिष्टयोरेव हेतुः, न न्यूनानाम् । तद्यथा—कामावचराः श्रुतमयाः श्रुतचिन्तामयानाम्, चिन्तामयाश्चिन्तामयानाम्; भावनामयाभावात् । रूपावचराः श्रुतमयाः; श्रुतभावनामयानां चिन्तामयाभावात् । भावनामया भावनामयानामेव । आरूप्यावचरा भावनामया भावनामयानामेव । तेषामपि नवप्रकारभेदात् मृदुमृदवः सर्वेषां मृदुमध्या अष्टानाम्—इत्येषा नीतिः ।

क्रमाग्रास्तु तत्सन्ताने सम्मुखीभवेयुरपि, यदीन्द्रियसञ्चारः क्रियेत । तस्मादुत्पन्नः श्रद्धानुसारिमार्गोऽनुत्पत्तिधर्मिणो धर्मानुसारिमार्गस्य श्रद्धाधिमुक्तदृष्टिप्राप्तसमयविमुक्तासमयविमुक्तमार्गाणां च यथायोगमनागतानामुत्पत्तिधर्माणामनुत्पत्तिधर्माणां वा समविशिष्टानां सभागहेतुरिति ।

आचार्यवसुमित्रस्त्वाह—"उत्पन्नः श्रद्धानुसारिमार्गोऽनुत्पन्नस्य धर्मानुसारिमार्गस्य दृष्टिप्राप्तमार्गस्य वा हेतुः, यदा श्रद्धानुसार्यादिय इन्द्रियाणि सञ्चरन्तो धर्मानुसारिमार्गादीन् सम्मुखीकुर्वन्ति", तदयुक्तम्; न हि श्रद्धानुसारीन्द्रियाणि सञ्चरति, श्रद्धादिमुक्तादयस्तु सञ्चरेयुः ॥ ५२ ॥

प्रायोगिका इति । प्रयोगेण निवृत्ताः प्रायोगिकाः, प्रायोगिकग्रहणमुपपत्तिप्रतिलम्भिकनिरासार्थम् ।

कामावचराः श्रुतमया इति । ये बुद्धवचनश्रुतेन निर्याताः, ते श्रुतमयाः । *चिन्तामयाश्च चिन्तामयानामिति*, चिन्तामयानामेव न श्रुतमयानाम्, "तयोरेव समविशिष्टयोः" इति वचनात् । *भावनामयाभावा*दिति । कामधातोरसमाहितत्वाद् भावनामया न सन्ति । *चिन्तामयाभावा*दिति । यदा हि चिन्तयितुमारभन्ते, तदैषां समाधिरेवोत्तिष्ठत इति चिन्तामयाभावकारणम् ।

*तेषामपी*ति । श्रुतमयादीनाम् । *मृदुमृदवः सर्वेषामि*ति । मृदुमृदवो मृदमृद्वन्तराणां समानां मृदुमध्यादीनां चान्येषामष्टानां त्रिशिष्टानामिति सर्वेषां सभागहेतुः । *मृदुमध्या अष्टानाम्* । मृदुमृदुप्रकारमपास्य तस्य न्यूनत्वात् । एष

उपपत्तिप्रतिलम्भिकास्तु कुशला धर्माः सर्वे नवप्रकाराः परस्परं[1] सभागहेतुः[1] । क्लिष्टा अप्येवम् । अनिवृताव्याकृतास्तु चतुर्विधाः—विपाकजा ऐर्यापथिकाः शैल्पस्थानिकाः निर्माणचित्तसहजाश्च ।

ते यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां सभागहेतुः । निर्माणचित्तमपि कामावचरं[2] चतुर्ध्यानफलम्[2] । तत्र नोत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्य ।

---

*नीतिरि*ति । तद्यथा—मृद्वधिमात्राः सप्तानां मध्यमृदवः षण्णां यावदधिमात्राधिमात्रा अधिमात्राधिमात्रान्तराणामेकरूपाणां सभागहेतुरिति; पूर्वान् पूर्वानपास्य तेषां तेषां न्यूनत्वात् ।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकास्तु कुशला इति । उपपत्त्या प्रतिलम्भ उपपत्तिप्रतिलम्भः, स एषामस्तीत्युपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, "अत इनिठनौ" (पा० सू० ५.२.११५) इति ठन् । *सर्वे ते नव प्रकारा परस्परं सभाग*हेतुः, मृदुमृदूनां यावदधिमात्राधिमात्राणामेव, अधिमात्राधिमात्रा मृदुमृदूनां यावदधिमात्राधिमात्राणां सभागहेतुः, न समविशिष्टानामेव; अनाभिसंस्कारिकत्वात् । आभिसंस्कारिकस्य हि सभागहेतोर्न्यूनं फलं नेष्यते, नानाभिसंस्कारिकस्य । *क्लिष्टा अप्येव*मिति । सर्वे नव प्रकाराः परस्परं सभागहेतुः; अप्रायत्निकत्वात् । पूर्वोत्पन्नाः सर्वे समानभूमिकानां पश्चाद्वर्त्तिनां सर्वेषां सभागहेतुः । नात्र समविशिष्टते अपेक्ष्येते ।

*ते यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां सभागहेतुरि*ति । विपाकजा विपाकजादीनां चतुर्णां सभागहेतुः । ऐर्यापथिका ऐर्यापथिकादीनामेव त्रयाणाम्, न विपाकजानाम्; तेषामनाभिसंस्कारिकत्वेन न्यूनत्वात् । शैल्पस्थानिका द्वयोः शैल्पस्थानिकनैर्माणिकयोः, नैर्माणिका नैर्माणिकानामेव, न पूर्वेषाम्; उत्तरेषामुत्तरेषामाभिसंस्कारिकत्वात् । *निर्माणचित्तमपि कामावचरं चतुर्ध्यानफलमि*ति । चतुर्णां ध्यानानां फलं प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलमिति चतुष्प्रकारं कामावचरं निर्माणचित्तम् । तद्यथाक्रमं चतुस्त्रिद्व्येकेषां च सभागहेतुरिति वर्त्तते । प्रथमध्यानफलं चतुर्णां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलानां सभागहेतुः । द्वितीयध्यानफलं त्रयाणां द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानफलानाम्, तृतीयध्यानफलं द्वयोस्तृतीयचतुर्थध्यानफलयोः, चतुर्थध्यानफलमेकस्य चतुर्थध्यानफलान्तरस्यैव सभागहेतुः ।

का पुनरत्र युक्तिर्ययैवं नियम इति ? तां युक्तिं निर्दिदिक्षुराह—*नोत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्ये*ति । विस्तरः—न चतुर्थध्यानफलं कामावचरं निर्माणचित्तं

१–१. परस्परसभाग०—का० । २–२. कामावचरचतु०—का० ।

न ह्याभिसंस्कारिकस्य सभागहेतोर्हीयमानं फलं भवति । तद्यथा—शालिर्यवादीनाम्, मा भून्निष्फलः प्रयत्न इति ।

अत एवाहुः[1]—स्यादुत्पन्नोऽनास्रवोऽनुत्पन्नस्यास्रवस्य न हेतुः स्यात्, तद्यथा—दुःखे धर्मज्ञानमुत्पन्नमनुत्पत्तिधर्माणां[2] दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तीनाम् ।

सर्वं च विशिष्टं न्यूनस्य न हेतुः ।

स्यादेकसन्ताननियतः पूर्वप्रतिलब्धोऽनास्रवो धर्मः पश्चादुत्पन्नस्य न हेतुः ।

स्यादनागताः दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयो दुःखे धर्मज्ञानस्य, यस्मान्न पूर्वतरं फलमस्ति, अनागतो वा सभागहेतुः ।

प्रथमध्यानफलस्य कामावचरस्य निर्माणचित्तस्य यावत् तृतीयध्यानफलस्य कामावचरस्य निर्माणचित्तस्य सभागहेतुः । *कस्माद् ?* इत्याह—न *ह्याभिसंस्कारिकस्य* महायत्नसाध्यस्य *सभागहेतोर्हीयमानम्* महायत्नसाध्यं *फलं भवति ।* यादृशेन हि यत्नविशेषेण प्रथमं ध्यानं यावत् तृतीयं ध्यानं निष्पाद्यते, न तादृशेनैव चतुर्थं ध्यानं निष्पाद्यते । किं तर्हि ? उत्कृष्टतरेण यत्नविशेषेण निष्पाद्यते । तस्मात् फलमस्योत्कृष्टतरेणैव यत्नविशेषेण निष्पाद्यत इत्यवगम्यते । तेन अधरध्यानफलमुत्तरध्यानफलस्य सभागहेतुः, न तूत्तरध्यानफलमधरध्यानफलस्य । यथा च चतुर्थध्यानफलं योजितम्, एवं तृतीयद्वितीयध्यानफलमपि योज्यम् ।

अत एवाहुरिति । यस्मादाभिसंस्कारिकस्य सभागहेतोर्हीयमानं फलं न भवति, तस्मादाहुरित्यर्थः । किमाहुरिति ? आहुः—*स्यादुत्पन्न* इति । विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानमनास्रवम*ुत्पन्नमनुत्पत्तिधर्माणा*मनास्रवाणां *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तीनां* च हेतुः; दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिभ्योः दुःखे धर्मज्ञानस्याभिसंस्कारिकत्वेन विशिष्टत्वात् । एवं हि तद् विशिष्टम् यत् क्लेशविसंयोगप्राप्त्या सहोत्पद्यते ।

विशिष्टं च न्यूनस्य न हेतुः । तद्यथार्हत्त्वात् परिहीणस्याशैक्षो मार्गः पूर्वोत्पन्नः सकृदागाम्यनागामिमार्गयोः पश्चादुत्पद्यमानयोर्न सभागहेतुः ।

स्यादेकसन्ताननियतः पूर्वप्रतिलब्ध इति । विस्तरः—*अनागता दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयः* प्रथम एव क्षणे प्रतिलब्धा एकसन्तानगताः । दुःखे धर्मज्ञानं द्वितीयक्षणोत्पन्नम्, तस्य ता न हेतुः । *यस्मान्न पूर्वतरं फलम् ।* पूर्वतरं हि दुःखे धर्मज्ञानं दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिभ्यः; तस्योत्पन्नत्वात्, तासाञ्चानुत्पन्नत्वात् । *अनागतो वा धर्मो यस्मान्न सभागहेतुः ।* अनागता दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तयोऽपरिमिताः प्रतिलब्धा एव, न तूत्पन्नाः ।

---

१. चाहुः—का० । २. ०मनुत्पन्नानां—का० ।

स्यात् पूर्वोत्पन्नोऽनास्रवो धर्मः पश्चादुत्पन्नस्यानास्रवस्य न हेतुः ।

स्यादधिमात्रो न्यूनस्य । तद्यथा—उत्तरफलपरिहीणस्याधरफलसम्मुखीभावे[1] दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिश्च; उत्तरोत्तरक्षणसहोत्पन्नानां दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तीनां न्यूनत्वादिति ।

उक्तः सभागहेतुः ॥

सम्प्रयुक्तकहेतुस्तु चित्तचैत्ताः

एवं सति भिन्नकालसन्तानजानामप्यन्योन्यसम्प्रयुक्तकहेतुत्वप्रसङ्गः ।

स्यात् पूर्वोत्पन्न इति । विस्तरः—पूर्वं प्रतिलब्धमात्रो धर्मः पृष्टो न तूत्पन्नः, अनुत्पन्नश्च न सभागहेतुर्भवतीति; इदानीं पूर्वोत्पन्नोऽपि किमस्ति न सभागहेतुरित्यतिशयरूपेण पृच्छ्यते । *अधिमात्रो न्यूनस्येति* । विशिष्टो न्यूनस्येत्यर्थः । *तद्यथा—उत्तरफलपरिहीणस्य* अर्हत्त्वफलपरिहीणस्यानागामिफलपरिहीणस्य वा *अधरफलसम्मुखीभावे*ऽनागामिफलसम्मुखीभावे सकृदागामिफलसम्मुखीभावे वा योऽर्हत्त्वमार्गोऽधिमात्रः पूर्वोत्पन्नः स पश्चादुत्पन्नस्यानागामिफलस्य सकृदागामिफलस्य वा न सभागहेतुः; न्यूनत्वात् । एवमनागामिफलपरिहीणस्य योऽनागामिफलमार्गः स पूर्वोत्पन्नः पश्चादुत्पन्नस्य सकृदागामिफलस्य न सभागहेतुः, न्यूनत्वात् । *दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिश्चेति* । विस्तरः—दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिर्या पूर्वोत्पन्ना, *सा उत्तरक्षणसहोत्पन्नानामुत्तरैः* क्षणैर्दुःखेऽन्वयज्ञानक्षान्तिक्षणादिभिरा मार्गेऽन्वयज्ञानक्षान्तेः सहोत्पन्नानां *दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तीनां* न सभागहेतुः । किं कारणम् ? तासां *न्यूनत्वात्*, तस्याश्च विशिष्टत्वात् । कथं पुनस्तासां न्यूनत्वम्, तस्याश्च विशिष्टत्वम् ? दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तेर्दुःखे धर्मज्ञानं विशिष्टं तद्ध्यक्लेशप्राप्तिविमुक्तत्वात्, हेतूपचिततरत्वाच्च । तस्माद्धेतूपचिततराभ्योऽपि दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तिभ्यो दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिर्विशिष्टा, ताश्च न्यूनाः; तत्प्राप्तित्वात् ।

किञ्च—प्रथमक्षणोत्पन्नाया दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तेर्दुःखे धर्मज्ञानप्राप्तिः, तस्मादेव हेतुद्वयाद् विशिष्टा । न्यूना च सा दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तिः । अतस्तत्पूर्विका अप्यन्या उत्तरक्षणसहोत्पन्ना दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिप्राप्तयो हेतूपचिततरत्वेऽपि न्यूना एवेति । तस्मान्न सा तासां सभागहेतुरिति ।

"सम्प्रयुक्तकहेतुस्तु चित्तचैत्ताः" इति । तु-शब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च । चित्तचैत्ता एव सम्प्रयुक्तकहेतुरिति । *एवं सतीति* विस्तरः । यदि 'चित्तचैत्ता

---

१. ०स्यावर०—का० ।

एकाकारालम्बनास्तर्हि ? एवमपि स एव प्रसङ्गः ।

एककालास्तर्हि ? एवं तर्हि सति भिन्नसन्तानजानामपि प्रसङ्गो नवचन्द्रादीनि हि[1] पश्यताम् ।

तस्मात् तर्हि—

समाश्रयाः ॥ ५३ ॥

समान आश्रयो येषां ते चित्तचैत्ता अन्योन्यं सम्प्रयुक्तकहेतुः ।

समान इत्यभिन्नः । तद्यथा—य एव चक्षुरिन्द्रियक्षणश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयः, स एव तत्सम्प्रयुक्तानां वेदनादीनामेव, यावन्मनः । इन्द्रियक्षणो मनोविज्ञानतत्सम्प्रयुक्तानां वेदितव्यः । यः सम्प्रयुक्तकहेतुः सहभूहेतुरपि सः ।

अथ केनार्थेन सहभूहेतुः ? केन सम्प्रयुक्तकहेतुः ? अन्योन्यफलार्थेन सहभूहेतुः; सहसार्थिकान्योन्यबलमार्गप्रयाणवत् । पञ्चभिः समताभिः सम्प्रयोगार्थेन

एव सम्प्रयुक्तकहेतुः' इत्येतावदुच्यते *भिन्नकालजा अपि* भिन्नकालजैः सह *भिन्नसन्तानजा अपि* च भिन्नसन्तानजैः सह सम्प्रयुक्तकहेतुः *सम्प्रयुज्यते* । न हि ते कालसन्तानभिन्ना न चित्तचैत्ता भवन्ति । *एकाकारालम्बनास्तर्ही*ति । यदि चित्तचैत्ता एकाकारा एकनीलाद्याकारा एकालम्बनाश्च एकनीलाद्यालम्बनाः एवं ते सम्प्रयुक्तहेतुः, नान्यथेति । एवं भिन्नकालजत्वं भिन्नसन्तानजत्वं च व्यावर्तितं भवतीत्यभिप्रायः । *एवमपि स एव प्रसङ्गः* । भिन्नकालसन्तानजानामन्योन्यं सम्प्रयुक्तकहेतुत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । सम्भवति हि भिन्नकालसन्तानजानामपि चित्तचैत्तानामेकाकारालम्बनत्वम् । *भिन्नसन्तानजानामपि प्रसङ्ग* इति । भिन्नकालजत्वमेकं परिहृतम् । *नवचन्द्रादीनि हि पश्यतां* बहूनामेकाकारालम्बनाश्चित्तचैत्ता वर्त्तन्ते ।

"समाश्रयाः" इति । समः अभिन्न आश्रय एषामिति समाश्रयाः । तुल्यार्थे समशब्दग्रहणे हि जातितुल्यत्वात् स एव प्रसङ्गः स्यात् ।

*अन्योन्यफलार्थेने*ति विस्तरः । *यथा सहसार्थिकानां परस्परबलेन मार्गप्रयाणम्*, एवं चित्तं चैत्तस्य फलम्, चैत्तोऽपि चित्तस्येत्यन्योन्यफलमिति तेनार्थेन सहभूहेतुः । *पञ्चभिरि*ति विस्तरः । *पञ्चभिः समताभिः*, आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्यसमताभिरित्यर्थः । *समप्रयोगार्थेन* समप्रवृत्त्यर्थेन *सम्प्रयुक्तकहेतुः* । यथा—

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

सम्प्रयुक्तकहेतुः । तेषामेव सार्थिकानां स्नानशयनादिपरिभोगक्रियाप्रयोगवत्[1] । एकेनापि हि विना न सर्वे[2] सम्प्रयुज्यन्त इत्ययमेषां हेतुभावः ॥ ५३ ॥

उक्तः सम्प्रयुक्तकहेतुः ॥

सर्वत्रगहेतुः कतमः ?

सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः ।

स्वभूमिकाः पूर्वोत्पन्नाः सर्वत्रगा धर्माः पश्चिमानां क्लिष्टानां धर्माणां **सर्वत्रगहेतुः** । तान् पुनः पश्चाद्**अनुशयनिर्देशकोशस्थान** एव व्याख्यास्यामः ।

क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेनायं सभागहेतोः पृथग् व्यवस्थाप्यते; **निकायान्तरीयाणामपि हेतुत्वात्** । एषां हि प्रभावेणान्यनैकायिका अपि क्लेशा उपजायन्ते ।

तेषामेव सार्थिकानामन्योवलेन मार्गं गच्छतां समोऽन्नपानस्नानशयनादिपरिभोगक्रियाया प्रयोगः । तद्वत् सम्प्रयोगत्वमेषामन्योन्यं भवति । अत एवाह—*एकेनापि हि विना न सर्वे सम्प्रयुज्यन्त इति* ॥ ५३ ॥

"*पूर्वसर्वगाः*" इति । पूर्वे च ते सर्वगाश्च पूर्वसर्वगाः, पूर्वोत्पन्नाः सर्वगा इत्यर्थः । *स्वभूमिकाः पूर्वोत्पन्ना* अतीता प्रत्युत्पन्ना वा *सर्वत्रगा क्लिष्टानां* क्लेशस्वभावसम्प्रयुक्तसमुत्थानां *पश्चिमानां* पश्चादतीतप्रत्युत्पन्नानामनागतानां च *सर्वत्रगहेतुः । व्याख्यास्याम* इति ।

"सर्वत्रगा दुःखहेतुदृग्घेया दृष्टयस्तथा ।
विमतिः सह ताभिश्च यात्रिद्यावेणिकी च या" ॥ (अभि० को० ५.१२)

इत्यत्र *पञ्चमे कोशस्थाने* निर्देक्ष्यामः ।

क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेनेति विस्तरः । यस्मादयं सर्वत्रगहेतुः क्लिष्टानामेव सामान्येन पञ्चनिकायानामपि भवति, सभागहेतुस्तु क्लिष्टानां चाक्लिष्टानां च, *तस्मात् पृथग्व्यवस्थाप्यते* । कथं क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वमस्येति प्रतिपादयन्नाह—*निकायान्तरीयाणामपि हेतुत्वादिति । एषां हि प्रभावेणेति* । एषां हि सर्वत्रगाणां प्रभावेण *अन्यनैकायिका* अन्यनिकायभवाः *क्लेशा* रागादय *उपजायन्ते* । के पुनस्ते ? दुःखदर्शनप्रहातव्यस्य सर्वत्रगहेतोः समुदयनिरोधमार्गदर्शनभावनाप्रहातव्या निकायान्तरीया भवन्ति । समुदयदर्शनप्रहातव्यस्य सर्वत्रगहेतोर्दुःखनिरोधमार्गदर्शनभावनाप्रहातव्या निकायान्तरीया भवन्ति । सर्वान् क्लेशनिकायान् गच्छन्ति भजन्ते आलम्बन्ते, सर्वेषां वा क्लेशनिकायानां हेतुभावं

---

१. समानान्नपानादि०—का० । २-२. सर्वेण—का० ।

किमार्यपुद्गलस्यापि क्लिष्टा धर्माः सर्वत्रगहेतुकाः ? सर्व एव क्लिष्टा धर्मा दर्शनप्रहातव्यहेतुका इति काश्मीराः । तथा प्रकरणेषूक्तम्

"दर्शनप्रहातव्यहेतुका धर्माः कतमे ? क्लिष्टा धर्माः, यश्च दर्शनप्रहातव्यानां धर्माणां विपाक इति । अव्याकृतहेतुका धर्माः कतमे ? अव्याकृता संस्कृता धर्मा अकुशलाश्चेति । दुःखसत्यं स्यात् सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति विस्तरो यावन्न सत्कायदृष्टेः । तेषां च धर्माणां जातिं जरां स्थितिमनित्यतां च स्थापयित्वा यत्तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यम्" (   ) इति ।

इदं तर्हि प्रज्ञप्तिभाष्यं कथं नीयते "स्याद्धर्मोऽकुशलहेतुक एव ।

गच्छन्तीति सर्वत्रगाः । अत एवोक्तम्—"सत्कायदृष्टिमूलकाः सर्वक्लेशाः सत्कायदृष्टिप्रभवाः सत्कायदृष्टिसमुदयाः" इति; आत्मग्राहद्वारेण रागमानप्रतिघादिसमुदाचारात् ।

किमार्यपुद्गलस्यापीति । सर्वत्रगा आर्यपुद्गलस्य सर्व एव प्रहीणाः; दर्शनप्रहातव्यत्वात् । रागादयश्च शैक्षाणां समुदाचरन्ति । ते रागादयस्तेषां न सर्वत्रगहेतुका इति मन्यमान एवं पृच्छति । *क्लिष्टा धर्मा* इति । अविशेषितत्वात् पृथग्जनार्यसन्तानजा इति गम्यते । *यश्च दर्शनप्रहातव्यानां धर्माणां विपाक* इति । अर्थपरिसमाप्त्यर्थमेतदुक्तम्, नैतदुदाहरणम् । *अव्याकृताः संस्कृता धर्मा* इति । निवृताव्याकृता अनिवृताव्याकृताश्च गृह्यन्ते । निवृताव्याकृताः कामधातौ सत्कायान्तग्राहदृष्टितत्सम्प्रयुक्तसमुत्था धर्मा रूपारूप्यावचराश्च क्लिष्टा धर्माः । संस्कृतग्रहणमाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधनिरासार्थम् । "परमव्याकृते ध्रुवे" (अभि० को० ४.११) इति तयोरव्याकृतत्वात् । तत्र कामावचराः क्लिष्टा धर्मा यथायोगं सभागसर्वत्रगसहभूसम्प्रयुक्तकहेतुभूतैस्तैरेव सत्कायदृष्ट्यादिभिरव्याकृतहेतुकाः, नान्यै रागादिभिः । ऊर्ध्वभूमिकस्त्वन्यैरपीति सुगममेतत् । अनिवृताव्याकृताः सभागहेतुनानिवृताव्याकृतहेतुकाः । अकुशलाः कामावचरा रागादयः । ते च सर्वत्रगहेतुना सत्कायदृष्ट्यादिहेतुकाः । इदमत्रोदाहरणम् । *अकुशलाश्चेति* ह्यविशेषितत्वाद् दर्शनप्रहातव्या भावनाप्रहातव्याश्च गृह्यन्ते । इदमत्र द्वितीयज्ञापकम् । *यत् तदन्यत् क्लिष्टं दुःखसत्यमिति* तृतीयं ज्ञापकम् । तदन्यद्धि क्लिष्टं दुःखसत्यं दर्शनप्रहातव्यं भावनाप्रहातव्यं चाविशेषितत्वात् गृह्यते । सर्वत्रगहेतुना हि भावनाप्रहातव्यं पृथग्जनानामिवार्याणामपि सत्कायदृष्टिहेतुकं न सत्कायदृष्टेर्हेतुरिति व्याख्यातमेतत् ।

इदं तर्हि प्रज्ञप्तिभाष्यमिति । यद्यकुशला अव्याकृतहेतुका अपि भवन्ति न

स्यादार्यपुद्गलः कामवैराग्यात् परिहीयमाणो यः[1] तत्प्रथमतः क्लिष्टां चेतनां सम्मुखीकरोति" इति ? अप्रहीणहेतुमेतत् सन्धायोक्तम् । दर्शनप्रहातव्यो हि तस्या हेतुः प्रहीणत्वान्नोक्तः ।

उक्तः सर्वत्रगहेतुः ॥

विपाकहेतुः कतमः ?

विपाकहेतुरशुभाः कुशलाश्चैव सास्रवाः ॥ ५४ ॥

अकुशलाः कुशलसास्रवाश्च धर्मा **विपाकहेतुः**; विपाकधर्मत्वात् ।

कस्मादव्याकृता धर्माः विपाकं न निर्वर्त्तयन्ति ? दुर्बलत्वात्, पूतिबीजवत् ।

केवलमकुशलहेतुकाः, *प्रज्ञप्तिभाष्यं कथं* नीयते । स्यात् *आर्यपुद्गलः कामवैराग्यात् परिहीयमाणो यस्तत्प्रथमतः क्लिष्टां चेतनां सम्मुखीकरोतीति* । कामवैराग्यपरिहाणिकाले हि सा आर्यपुद्गलस्य चेतना सहभूहेतुना च सम्प्रयुक्तकहेतुना अकुशलहेतुकैव,नाव्याकृतहेतुका; सत्कायान्तग्राहदृष्ट्योः प्रहीणत्वात्–इति प्रज्ञप्तिभाष्यार्थो लक्ष्यत इति, अनेनाभिप्रायेण चोदयति । *वैभाषिक आह—अप्रहीणं हेतुमेतत् सन्धायोक्तमिति* । अप्रहीणं सहभूहेतुं सम्प्रयुक्तकहेतुञ्च सन्धाय अभिप्रेत्य एतत् *प्रज्ञप्तिभाष्यमुक्तम्* । *दर्शनप्रहातव्यो हि* सत्कायदृष्ट्यादिकः तस्याश्चेतनाया हेतुः । *प्रहीणत्वात्* दर्शनमार्गेण नोक्तः *प्रज्ञप्तिभाष्य* इति ।

अकुशलाः कुशलसास्रवाश्चेति । अकुशला अवश्यं सास्रवा एवेति न विशेष्यन्ते । कुशलास्तु द्विप्रकाराः—सास्रवाः, अनास्रवाश्चेति । अतो विशेष्यन्ते । ये सास्रवाः कुशलाः, ते विपाकहेतुः, नानास्रवा इति । *विपाकधर्मत्वादिति* । विपक्तिप्रकृतित्वादित्यर्थः ।

दुर्बलत्वात् पूतिबीजवदिति विस्तरः । यथा पूतीनि बीजान्यभिष्यन्दितान्यपि दुर्बलत्वान्नाङ्कुरोत्पत्तिहेतुर्भवन्ति, एवमव्याकृता धर्मास्तृष्णाभिष्यन्दिता अपि न विपाकोत्पत्तिहेतुर्भवन्ति; दुर्बलत्वात् । *अनास्रवा* बलवन्तोऽपि तृष्णानभिष्यन्दितत्वाद् विपाकं न *निर्वर्तयन्ति* । यथाद्भिरनभिष्यन्दितत्वाच्छुष्काणि बलवन्त्यपि सारबीजानि नाङ्कुरं निर्वर्तयन्ति, तद्वत् । पूर्वेषां स्वशक्तिवैकल्यम्, अपरेषां सहकारिकारणान्तरवैकल्यम् ।

---

१. यां—का० ।

कस्मान्नानास्रवाः ? तृष्णानभिष्यन्दितत्वात्, अनभिष्यन्दितसारबीजवत् । अप्रतिसंयुक्ता हि किम्प्रतिसंयुक्तं विपाकमभिनिर्वर्त्तयेयुः ।

शेषास्तूभयविधित्वान्निर्वर्त्तयन्ति विपाकम्[1], साराभिष्यन्दितबीजवत् ।

कथमिदं विज्ञातव्यम्—विपाकस्य हेतुर्विपाकहेतुः ? आहोस्विद् विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुः ? किं चातः ? यदि विपाकस्य हेतुर्विपाकहेतुः, 'विपाकजं चक्षुः' इति एतन्न प्राप्नोति । अथ विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुः, "कर्मणो विपाकः" इत्येतन्न प्राप्नोति ।

नैष दोषः, "उभयथापि योगः" इत्युक्तं प्राक् ।

किंप्रतिसंयुक्तमिति । कस्मिन् प्रतिसंयुक्तं किंप्रतिसंयुक्तम् । *विपाकमप्रतिसंयुक्ताः* कामादिष्वप्रतिसंयुक्ता अनास्रवा *अभिनिर्वर्तयेयुः* । प्रतिसंयुक्तेन विपाकेन भवितव्यम्, नाप्रतिसंयुक्तेन; कामधात्वादिप्रतिसंयुक्तधर्मस्वभावत्वात् ।

शेषास्त्विति विस्तरः । अकुशला कुशलसास्रवाश्च शेषा *उभयविधत्वात्* उभयप्रकारत्वात् । बलवदभिष्यन्दितप्रकारत्वादित्यर्थः । *निर्वर्तयन्ति विपाकं यथा साराण्यभिष्यन्दितानि बीजान्यङ्कुरम्*, तद्वत् ।

विपाकस्य हेतुरिति विस्तरः । यदि विपाक इति भावसाधनो घञ्—विपक्तिर्विपाक इति । तत्र षष्ठीसमासः—विपाकस्य हेतुरिति । अथ विपच्यते स्वयमिति कर्मसाधनो घञ् । तत्र कर्मधारयः—*विपाक एव हेतुर्विपाकहेतुरिति* । *किं चातः ?* कश्चातो दोषः । *यदि विपाकस्य हेतुरिति* भावसाधनपरिग्रहः, *विपाकजं चक्षुरित्येतन्न प्राप्नोति* । न हि चक्षुर्विपक्तेर्जातम् । किं तर्हि ? विपक्तिहेतोः कर्मण इत्यर्थः । न हि विपाको हेतुः । *अथ विपाक एव हेतुरिति* कर्मसाधनपरिग्रहः, सिद्ध्यते तद् विपाकजं चक्षुरिति । कर्मैव हि विपाकः, विपच्यते इति कृत्वा । किन्तु कर्मणो विपाक इत्येतन्न प्राप्नोति, विपाको हि कर्मैवोच्यते न विपक्तिः । कर्मणो विपाक इति चात्र भावसाधनार्थ इष्टे न कर्मसाधनार्थ इति । तस्मात् कर्मणो विपाक इत्येतन्न प्राप्नोति ।

उभयथापि योग इत्युक्तं प्रागिति । 'विपाकजौपचयिकाः पञ्चाध्यात्मम्" (अभि० को० १.३६) इत्यत्रोक्तम् । विपाकहेतोर्जाता विपाकजाः, मध्यपदलोपाद् गोरथवदिति भावसाधनपरिग्रहः । फलकालप्राप्तं वा कर्म विपाक इत्युच्यते, विपच्यत इति कृत्वा, तस्माज्जाता विपाकजा इति कर्मसाधनपरिग्रहः । फलं तु विपक्तिरेवेति विपाकः । फलविवक्षायां भावसाधन एव परिगृह्यत इत्यर्थः ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

अथ विपाक इति कोऽर्थः ? विसदृशः पाको विपाकः । अन्येषां तु हेतूनां सदृशः पाकः । एकस्योभयथेति वैभाषिकाः । नैव तु तेषां पाको युक्तः ।

पाको हि नाम सन्ततिपरिणामविशेषजः फलपर्यन्तः । न च सहभूसम्प्रयुक्तहेत्वोः सन्ततिपरिणामविशेषजं फलमस्ति । न चापि सभागहेत्वादीनां फलपर्यन्तोऽस्ति; पुनः पुनः कुशलाद्यासंसारफलत्वात् ।

कामधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्रत्ययः, तज्जात्यादयश्च । द्विस्कन्धक एकफलः कायवाक्कर्म, तज्जात्यादयश्च । चतुःस्कन्धक एकफलः कुशलाकुशलाश्चित्तचैत्ताः सह जात्यादिभिः ॥

रूपधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्राप्तिः, असंज्ञिसमापत्तिश्च सह

तस्माद् विपाकजं चक्षुरिति मध्यपदलोपात् कर्मसाधनपरिग्रहाद्वा सिध्यति। कर्मणो विपाक इति च सिध्यति, भावसाधनपरिग्रहात्। विवक्षितपूर्विका हि शब्दप्रतिपत्तिरिति। *विसदृशः पाको* विपाक इति। हेतोर्विसदृशं फलमित्यर्थः। हेतुर्हि व्याकृत एव, फलं त्वव्याकृतमेवेति। *सहभूहेत्वादीनां तु सदृश एव पाक* इति विशेषणम्। *अभिधर्मशास्त्र* एवं व्युत्पाद्यते तेनेदं प्रत्यादिश्यते।

एकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफल इति विस्तरः। इह प्राप्तयो वृक्षप्रपाटिकावत् चित्तादिभ्यः पृथगवस्थिताः। तासां परिपूरकन्यायेन पृथक् फलं वर्ण्यते। एकः स्कन्धोऽस्येत्येकस्कन्धको विपाकहेतुः। यत्र स्कन्धे प्राप्तयः, तत्रैव च तज्जात्यादय इत्येकस्कन्धकः, यदेव च प्राप्तीनां फलं तदेव तज्जात्यादीनामिति साधारणफलत्वादेकफलः। *द्विस्कन्धकः* एकफलो विपाकहेतुः। *कायवाक्कर्मतज्जात्यादयश्च*। कायवाक्कर्मणो रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात् तज्जात्यादीनां च संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वात् द्विस्कन्धकः, एकफलश्च, तेषामपृथक्फलत्वात्। *चतुस्कन्धक एकफलः कुशलाकुशलाश्चित्तचैत्ता* इति। *ते सह जात्यादिभिरिति*। तेषां चित्तचैत्तानां यथायोगं वेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानस्कन्धसंगृहीतत्वात्। जात्यादीनाञ्च संस्कारस्कन्धसंगृहीतत्वाच्चतुःस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः; साधारणफलत्वात्, न हि चित्तस्यान्यत् फलमन्यच्चैत्तादीनामिति, असमाहितत्वात्। कामधातौ पञ्चस्कन्धको विपाकहेतुर्नास्ति। न ह्यत्र रूपस्कन्धसंगृहीतं कायवाक्कर्मचित्तचैत्तैरेकफलं भवति, पृथक् कलापत्वात्। त्रिस्कन्धकस्तु त्रिष्वपि धातुषु नास्ति; चित्तचैत्तानामवश्यमेकफलत्वात्। यथायोगं चतुःस्कन्धस्वभावत्वात्।

रूपधातावेकस्कन्धक इति विस्तरः। *प्राप्तिः सह जात्यादिभिः*। संस्कारस्कन्धसंगृहीतेत्येकस्कन्धकः। तथैव साधारणफलत्वादेकफलः। *असंज्ञिसमापत्तिरपि*

जात्यादिभिः । द्विस्कन्धक एकफलः प्रथमे ध्याने विज्ञप्तिः सह जात्यादिभिः । चतुःस्कन्धक एकफलः कुशले चेतस्यसमाहिते । पञ्चस्कन्धक एकफलः समाहिते ॥

आरूप्यधातावेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफलः प्राप्तिः, निरोधसमापत्तिश्च सह जात्यादिभिः । चतुःस्कन्धकः कुशलाश्चित्तचैत्ताः तज्जात्यादयश्च ।

अस्ति कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपाको विपच्यते यस्य जीवितेन्द्रियम् । यस्य मनआयतनं तस्य द्वे मनोधर्मायतने । एवं यस्य स्प्रष्टव्यायतनं तस्य त्रीणि कायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि । एवं यस्य रूपगन्धरसायतनानि । यस्य चक्षुरायतनं

सह जात्यादिभिस्तथैव वक्तव्या, विज्ञप्ते रूपस्कन्धसंगृहीतत्वात्, जात्यादीनां च संस्कारस्कन्धस्वभावत्वात् । *द्विस्कन्धक एकफलः* पूर्ववत् । *कुशले चेतस्यसमाहिते*ऽनुपरिवर्त्तिरूपं नास्तीति रूपस्कन्धवर्जितवेदनादिस्कन्धसंगृहीतत्वाच्चतुःस्कन्धकः । *पञ्चस्कन्धकः समाहिते* चेतसि । अनुपरिवर्त्तिरूपस्य चित्तादिभिरेकवर्त्तित्वात् ।

*आरूप्यधातावि*ति । विस्तरः—तत्र सर्वमेव रूपं नास्तीत्येकस्कन्धकश्चतुःस्कन्धकश्च विपाकहेतुः । *प्राप्तिरि*ति । तत्र सह स्वजात्यादिभिरेकस्कन्धकः पूर्ववत् । *निरोधसमापत्तिरपि* सह स्वजात्यादिभिरेकस्कन्धको विपाकहेतुरेकफल इति सुगमम् ।

*अस्ति कर्मे*ति विस्तरः । यस्य जीवितेन्द्रियं विपाकः, तस्य कर्मणोऽवश्यं तज्जीवितेन्द्रियं तज्जात्यादयश्च विप्रयुक्ता विपाकः । तच्चैतत् सर्वं धर्मायतनसंगृहीतमित्येकम*ायतनं विपाको विपच्यते । यस्य मन आयतनं तस्य द्वे मनोधर्मायतने* । तस्य हि मनआयतनस्य कलापे अवश्यं वेदनादयः सहभुवो जात्यादयश्च विपाकरूपा भवन्ति । वेदनादिजात्यादयो धर्मायतनसंगृहीता इति ते द्वे मनोधर्मायतने विपाको विपच्यते । *एवं यस्य स्प्रष्टव्यायतन*मिति । तस्य स्प्रष्टव्यस्यावश्यं जात्यादयः सन्तीति धर्मायतनमपि विपच्यते । न केवलं स्प्रष्टव्यायतनमिति द्वे आयतने तस्य विपच्येते । *यस्य कायायतनं तस्य त्रीणि* । तदेव कायायतनं स्प्रष्टव्यायतनं च तदाश्रयभूतचतुष्कम्, तस्यावश्यं भूतचतुष्काश्रितत्वात् । तस्य च जात्यादिभिर्भवितव्यमिति धर्मायतनमपि तत्र तृतीयं विपच्यते । *एवमि*ति । विस्तरः—एवं यस्य रूपगन्धरसायतनानामन्यतमद् विपाकस्तस्य त्रीण्यायतनानि विपाकः । तदेवायतनं रूपादीनामन्यतमत् स्प्रष्टव्यायतनं च तदाश्रयभूतस्वभावं धर्मायतनं च तज्जात्यादिस्वभावमिति । *यस्य*

तस्य चत्वारि चक्षुःकायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि । एवं यस्य श्रोत्रघ्राणजिह्वायतनानि ।

अस्ति तत् कर्म यस्य पञ्च षट् सप्ताष्टौ नव दशैकादशायतनानि विपाको विपच्यते ।

चक्षुरायतनम्, *तस्य चत्वारि* । तदेव चक्षुरायतनं चावश्यं चक्षुषः कायप्रतिबद्धवृत्तित्वात् । स्प्रष्टव्यधर्मायतने च पूर्ववत् । *एवं यस्येति* विस्तरः । एवं यस्य श्रोत्रादीनामन्यतमद् विपाकस्तस्यापि चत्वार्यायतनानि विपाकः । तदेव श्रोत्रादीनामन्यतमदायतनं कायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि च पूर्ववत् ।

अस्ति तत् कर्मेति । विस्तरः—पञ्च *षडादेकादशायतननानीति* सम्भवतः । न तु द्वादशायतनानि विपाकः, शब्दायतनस्याविपाकस्वभावत्वात् ।

अत्राचार्य*वसुमित्रो* व्याख्यापयति—'अस्ति कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपाको विपच्यते' इति नोपपद्यते, किं कारणम् ? आक्षेपककर्मफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्य । यदि तावत् कामधातौ जीवितं विपाको विपच्यते, कर्मणस्तत्रावश्यं कायजीवितेन्द्रिये भवतः कललाद्यवस्थासु अनुत्पन्ने षडायतने । उत्पन्ने तु षडायतने सप्तभिरायतनैर्भवितव्यम्—चक्षुरादिभिः षड्भिर्मनआयतनेन चेति । रूपधातावपि सप्तभिरारूप्यधातावपि मनोधर्मायतनाभ्यामवश्यं भवितव्यम्, सकलजन्माक्षेपकफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्य । को नात्र धातुरभिप्रेत इति ? ब्रूमः—आरूप्यधातुः । ननु च तत्राक्षेपककर्मफलत्वाज्जीवितेन्द्रियस्यावश्यं मनआयतनेनापि भवितव्यम् । न च जीवितेन्द्रियमेव विपाको विपच्यते; वेदनाप्रभावितत्वाद् विपाकस्येति वेदनयापि तत्र भवितव्यमिति ? अत्रोच्यते—क्षणोत्पत्तिमेतत् सन्धायोक्तम् । यस्मिन् क्षणे आरूप्योपपन्नस्य विपाकजं चित्तं न समुदाचरति, तस्मिन् क्षणे जीवितेन्द्रियमेव विपाको विपच्यते । विपाकस्य जीवितेन्द्रियस्यैवोत्पादान्मनआयतनस्य चासमुदाचारादिति किमर्थं तत्समुदाचारे मन आयतनमपरं न भवतीति तस्य द्वे मनोधर्मायतने इति ।

तदिदं विचार्यते—भवत्येवं चाक्षेपकस्य कर्मणो जीवितेन्द्रियं विपाक इति । जीवितेन्द्रिये च विपच्यमाने मनआयतनादीन्यपि विपच्यन्ते । नायतनान्तरविपाकः प्रतिषिध्यते, विपाकहेतुरिति चिन्त्यते । 'अस्ति तत्कर्म यस्यैकमेव धर्मायतनं विपच्यते, नान्यदायतनम्' इत्येतावद् विवक्षितम् । अथ मतम्—जीवितेन्द्रियाक्षेपकस्यैव कर्मणो मनआयतनादीन्यपि विपच्यन्ते, नैकमायतनमिति ? अत्र ब्रूमः—तस्यैव कर्मणोऽन्येऽपि मनआयतनादयस्तत्र वर्तमानाः विपाको न पुनरन्यस्य कर्मण इति, किंकृतोऽयं नियमः ? अस्ति हि सम्भवो

विचित्राविचित्रफलत्वात् कर्मणो बाह्यबीजवत्। तद्यथा—बाह्यानि बीजानि कानिचिद् विचित्रफलानि भवन्ति। तद्यथा—पद्मदाडिमन्यग्रोधादीनाम्।

कानिचिदविचित्रफलानि। तद्यथा—यवगोधूमादीनाम्।

एकाध्विकस्य कर्मणस्त्रैयध्विको विपाको विपच्यते। न तु द्वैयध्विकस्याप्येकाध्विकः, मा भूदतिन्यूनं हेतोः फलमिति। एकमेकक्षणिकस्य बहुक्षणिकः;

यदेकस्य कर्मणो निकायसभागो विपाकोऽन्यस्य जीवितेन्द्रियम्, अन्यस्यैव च मनआयतनादीनीति। ब्रूयास्त्वम्—यथा यस्य चक्षुरायतनं तस्य चक्षुःकायस्प्रष्टव्यधर्मायतनानीति वचने यस्य चक्षुरायतनं विपाकस्तस्य कायायतनमावश्यकत्वात्, एवं मनआयतनादीन्यपि तस्यैव कर्मणो विपाक इति ? तन्न; क्वचिदेव कस्यचित् प्रतिबद्धवृत्तित्वात्। न हि विना कायेन्द्रियेण चक्षुरिन्द्रियप्रादुर्भावोऽस्तीत्यसममेतत्।

आचार्यसङ्घभद्रस्त्वाह—अस्ति कर्म यस्य धर्मायतनमेव विपाको विपच्यते, यस्य जीवितेन्द्रियम्, यस्य चक्षुरायतनम्, तस्य पञ्च—चक्षुःकायरूपस्प्रष्टव्यधर्मायतनानि। एवं यावज्जिह्वायतनम्। यस्य कायायतनम्, तस्य चत्वारः—कायरूपस्प्रष्टव्यधर्मायतनानीति। रूपाविनाभावित्वाद् रूपायतनमपि तस्यैव चक्षुर्निर्वर्तकस्य कर्मणो विपाक इति समयान्तरमिच्छति।

अयं त्वाचार्यो न रूपायतनमवश्यं तस्यैव कर्मणो विपाक इत्यपरं पक्षमवलम्बते—यस्य कायायतनं तस्य त्रीणि, यस्य चक्षुरायतनं तस्य चत्वारि इति। न ह्यन्योन्यमविनाभाविनो जीवितनिकायसभागादीन्यावश्यकमेकस्यैव कर्मणो विपाक इत्यभिप्रायः।

तावेतौ पक्षौ *विभाषाकारैर्लिखितौ*[1]। तयोर्यो यस्मै रोचते, स तेन परिगृह्यते। इत्यलं प्रसङ्गेन।

अथ कथं कस्यचित् कर्मण एकमायतनं विपाको विपच्यते। कस्यचिद् यावदेकादश ? इत्यत आह—*विचित्राविचित्रफलत्वात् कर्मणो बाह्यबीजवदिति*। विस्तरः—*पद्मदाडिमन्यग्रोधादीनां बीजानि विचित्रफलानि*। मूलाङ्कुरनालपत्रकेशरकिञ्जल्ककर्णिकारैश्च रूप्यं हि पद्मबीजादीनाम्। अनेकस्कन्धशाखाविटपपत्रपल्लवाङ्कुरपुष्पफलसमृद्धाश्च न्यग्रोधादयः पादपा जलधरायमाणा दृश्यन्ते। *कानिचिदविचित्रफलानि। तद्यथा यवगोधूमादीनां* बीजानि। एकरूपफलत्वात्। बीजधर्मतैषा।

एकाध्विकस्य कर्मणोऽतीतस्य त्रैयध्विको विपाको विपच्यते अतीतप्रत्युत्पन्ना-

१. विभाष्यकारै०—इति मुद्रितः पाठः।

न तु विपर्ययात् । न च कर्मणा सह विपाको विपच्यते, नाप्यनन्तरम्; समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वात् समनन्तरक्षणस्य । प्रवाहापेक्षो हि विपाकहेतुः ॥ ५४ ॥

अथ क एषां हेतूनामध्वनियमः ? उक्तमेषामर्थतोऽध्वनियमः, न तु सूत्रित इत्यतः सूत्र्यते—

सर्वत्रगः सभागश्च द्व्यध्वगौ

अतीतप्रत्युत्पन्नावेव अनागतौ न स्तः । उक्तं चात्र कारणम् ।

नागतः, न तु *विपर्ययादि*ति । बहुक्षणिकस्य कर्मण एकक्षणिकः । मा भूदतिन्यूनं हेतोः फलमिति वर्त्तते । *न च कर्मणा सह विपाको* विपच्यते । सहोत्पन्ने सहभूसम्प्रयुक्तकहेतोर्व्यापारात्, विपाकहेतोश्च विसदृशपाकापेक्षत्वात् । *नाप्यनन्तरं* विपाको विपच्यते । किं कारणम् ? *समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वात् समनन्तरक्षणस्य*। यस्मात् समनन्तरक्षणः समनन्तरप्रत्ययबलेनाकृष्टः, न विपाकहेतुबलेन । यद्यप्यसौ समनन्तरप्रत्ययो विपाकहेतुरित्थं चैतदेव, यस्मात् समनन्तरक्षणो विपाकहेतोः समनन्तरप्रत्ययात् कदाचित् कुशलः, कदाचिदकुशलः, कदाचिदव्याकृतः, अन्यथा हि अव्याकृत एव स्यात् । अथ वा – समनन्तरक्षणस्याविपाकस्वभावस्य समनन्तरप्रत्ययाकृष्टत्वादित्यभिप्रायः । *प्रवाहापेक्षो हि विपाकहेतुश्चि*त्तचैत्तादिप्रवाहे सत्यतिक्रान्ते विपाकहेतुर्विपाकं दद्यात् । धर्मतैषेत्यभिप्रायः ॥ ५४ ॥

उक्तमेषामर्थतोऽध्वनियम इति । अर्थत उक्तो न शब्दत इत्यर्थः । द्विविधं हि वचनम्—स्वशब्दाभिहितम्, अर्थोक्तं च । कथम् ?

"सभागहेतुः सदृशाः स्वनिकायभुवोऽग्रजाः" (अभि० को० २.५२) तथा "सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानां स्वभूमौ पूर्वसर्वगाः" (अभि० को० २.५४) इति वचनात् । सभागसर्वत्रगहेतू अतीतप्रत्युत्पन्नावेव स्तः, नानागतौ । अविशेषवचनादेव सहभूसम्प्रयुक्तकविपाकहेतवस्त्रैयध्विका इत्यर्थत उक्ताः । सभागसर्वत्रगहेतू एव हि पूर्वोत्पन्नौ, पूर्वोत्पन्नावेव च तावित्यवधारणात् । परस्परफलत्ववचनात्, चिन्ताद्यकुशलादिस्वाभाव्याच्चैषामनध्वपतितत्वं व्यावर्तितम् । *सूत्र्यत* इति । सूत्रं सूत्री वा क्रियते सूत्र्यते । उक्तं *चात्र कारण*मिति । कथमुक्तम् ? निष्यन्दफलेन हि सफलः सभागहेतुः, तच्चानागतस्यायुक्तम्; पूर्वपश्चिमताभावादित्येवमादि । यच्चैतत् कारणमुक्तं सभागहेतोः, सर्वत्रगहेतोरप्युक्तरूपं वेदितव्यम् । सभागहेतुकल्पो हि सर्वत्रगहेतुः । सभागहेतुर्हि क्लिष्टः क्लिष्टानाम्, सर्वत्रगहेतुरपि क्लिष्टः क्लिष्टानामेव । क्लिष्टधर्मसामान्यकारणत्वेन त्वयं सभागहेतोः पृथग्व्यवस्थाप्यत इति

त्र्यध्वगास्त्रयः ।

सहभू-सम्प्रयुक्तक-विपाकहेतवस्त्रिकालाः । कारणहेतुस्तु कालनियमानुपदर्शनात् । सर्वाध्वकश्चाध्वविनिर्मुक्तश्च[2] वेदितव्यः ।

उक्ता हेतवः ॥

किं पुनस्तत्फलं यस्यैते हेतवः ?

संस्कृतं सविसंयोगं फलं

फलं धर्माः । कतमे ? "संस्कृता धर्माः प्रतिसंख्यानिरोधश्च" (   ) इति शास्त्रम् ।

एवं तर्हि फलत्वादसंस्कृतस्य हेतुना भवितव्यम्, यस्य तत् फलम्; हेतुत्वाच्च फलेन भवितव्यम्, यस्य तद्धेतुः ?

संस्कृतस्यैव धर्मस्य हेतुफले भवतः,

नासंस्कृतस्य ते ॥ ५५ ॥

उक्तमेतत् । सभागहेतुवदेव चायं नानागतः, निष्यन्दफलेन च सफल इति, तद्वदेवास्य वार्त्ता ।

"त्र्यध्वकास्त्रयः" इति । त्र्यध्वका एव त्रयस्त्रय एव त्र्यध्वका इत्यवधारणात् । कारणहेतुरन्यथा भवति । कथं चान्यथा ? *सर्वाध्वकश्चाध्वविनिर्मुक्तश्चेति* । स्वतोऽन्ये हि स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः कारणहेतुरिति । अत एवमेव भवति, नान्यथा ।

हेतुः फलमित्यन्योन्यापेक्षयैतद्द्वयमित्यतः पृच्छति—*किं पुनस्तत् फलं यस्यैतद्धेतव इति* ।

"संस्कृतं सविसंयोगं फलम्" इति । आकाशाप्रतिसंख्यानिरोधवर्ज्याः सर्वधर्माः फलमित्युक्तं भवति ।

एवं तर्हीति विस्तरः । *फलत्वादसंस्कृतस्य* फलमसंस्कृतमिति कृत्वा हेतुना स्वतोऽन्येनास्य *भवितव्यम्* । यस्य हेतोस्तदसंस्कृतं फलम् । हेतुत्वाच्चासंस्कृतस्य स्वतोऽन्येनास्य *फलेन भवितव्यम्*, यस्य फलस्य तदसंस्कृतं हेतुः । *नासंस्कृतस्य ते हेतुफले* । असंस्कृतं प्रतिसंख्यानिरोधलक्षणं विसंयोगफलं भवति । न च तस्य हेतुः; अजन्यत्वात् । हेतुश्च भवति; संस्कृतोत्पादाविघ्नभावावस्थानात् । न च तस्य फलं व्यवस्थाप्यते, फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वाच्च । अत एव च

---

२. ०विप्रयुक्तश्च—का० ।

किं कारणम् ? षड्विधहेत्वसम्भवात्, पञ्चविधफलासम्भवाच्च ।

कस्मात् मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते ? यस्मात् स उत्पादाविघ्नभावेन व्यवस्थापितः, न चासंस्कृतमुत्पत्तिमत् ।

कस्येदानीं तत्फलम् ? कथं वा मार्गस्य फलम् ? तद्बलेन प्राप्तेः ।

---

*षड्विधहेत्वसम्भवा*दिति । विस्तरः—न सहभूहेतुरस्य सम्प्रयुक्तकहेतुर्वा सम्भवति; तेन कस्यचिद् धर्मस्यासहभवत्वात्, असम्प्रयोगाच्च । न सभागहेतुरस्य कश्चिद् भवति, असंस्कृतस्यासदृशत्वात्, समानभूमित्वायोगाच्च । अत एव चास्य न सर्वत्रगहेतुः, अस्य चाक्लिष्टत्वात् । न चास्य विपाकहेतुः, असंस्कृतस्याविपाकस्वभावत्वात् । विपाको हि सत्त्वसंख्यातो धातुपतितो धर्मः । अनुत्पाद्यत्वादेव चास्यैते हेतवो न भवन्ति । अनुत्पाद्यत्वादेव चास्य कारणहेतुर्न भवति । अत एवोच्यते—कस्मान्मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते ? यस्मात् स उत्पादाविघ्नभावेन व्यवस्थापितः, न चासंस्कृतमुत्पत्तिमदिति । अनध्वपतितत्वाच्चास्य हेतवो न भवन्ति, अध्वपतितस्य हि धर्मस्य हेतुर्व्यवस्थाप्यते । एवं षड्विधहेत्वसम्भवान्नासंस्कृतस्य हेतुः । *पञ्चविधफलासम्भवा*च्च नासंस्कृतस्य फलम् । कस्मात् ? सामान्यतस्तावदध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात् । तथा ह्युक्तम्—

"वर्तमानाः फलं पञ्च गृह्णन्ति द्वौ प्रयच्छतः" (अभि० का० २.५९) इत्येवमादि । किञ्च न तावदधिपतिफलं भवति ? तद्धि सहोत्पन्नं पश्चादुत्पन्नं चेष्यते ।

"अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" (अभि० को० २.५८) इति । तच्चानुत्पत्तिमदिति नास्य सहजं पश्चाज्जातं वा फलं भवति, अनुत्पत्तिमत्त्वादेव । न च निष्यन्दफलम्, उत्पत्तिमतो हि सदृशो धर्म उत्पत्तिमान् निष्यन्दफलम् । अत एव च न पुरुषकारफलम्; असंस्कृतस्य पुरुषकाराभावात् । यस्य हि बलेन य उत्पद्यते प्राप्यते वा, स तस्य पुरुषकारफलम् । अत एव च न विसंयोगफलम्, मार्गस्यैव हि बलेन विसंयोगः प्राप्यः, न चासंस्कृतो मार्ग इति । न चापि विपाकफलम्; विपाकहेतुवैधर्म्यात् । सास्रवो हि विपाकहेतुः, न चासंस्कृतं सास्रवमिति । अथ वा—पञ्चविधफलासम्भव इति नासंस्कृतस्य फलं सम्भवति ।

यदि मार्गो विसंयोगस्य कारणहेतुर्नेष्यते *कस्येदानीं तत् फलम् ?* हेतुमता हि फलेन भवितव्यम्, कथं वा केन वा प्रकारेण *तत् फलम् ?* आह—यत्तावदुक्तं कस्येदानीं तत्फलमिति, *मार्गस्य* । यदप्युक्तं कथं वा तत् फलमिति,

प्राप्तिरेव तर्हि मार्गस्य फलं प्राप्नोति ? तस्यामेव सामर्थ्यान्न विसंयोगः । अन्यथा ह्यस्य प्राप्तौ सामर्थ्यमन्यथा विसंयोगे । कथमस्य प्राप्तौ सामर्थ्यम् ? उत्पादनात् । कथं विसंयोगे ? प्रापणात् । तस्मान्न तावदस्य कथञ्चिदपि हेतुः । फलं चास्य विसंयोगः ।

अथासत्यधिपतिफले कथमसंस्कृतं कारणहेतुः ? उत्पत्त्यनावरणभावेन कारणहेतुः । न चास्य फलमस्ति; अध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात् ।

नैव हि क्वचिदसंस्कृतं भगवता हेतुरित्युक्तम् । उक्तं तु पर्यायेण हेतुरिति सौत्रान्तिकाः ।

कथमुक्तम् ?

फलं *तद्बलेन* । मार्गबलेन प्राप्तेरित्यर्थः । अथ वैवं पदसम्बन्धः—कस्य तत् फलमिति, मार्गस्य तत् फलम् । कथं वा तत्फलमिति, तद्बलेन प्राप्तेरिति ।

प्राप्तिरेव तर्हि मार्गस्य फलं प्राप्नोति । तस्यामेव प्राप्तौ *तस्य* मार्गस्य *सामर्थ्यान्न विसंयोगः* । किम् ? मार्गस्य फलमित्यधिकृतम् । *तत्रासामर्थ्यादिति* । एवं तत्र विसंयोगे मार्गस्यासामर्थ्यादित्यर्थः । *तस्मान्न* च *तावदस्य* मार्गः *कथञ्चिदपि हेतुः* । षण्णां हेतूनामन्यतमोऽपि हेतुरस्य मार्गो न भवति । *फलं चास्य विसंयोगः* । प्राप्यं फलं न जन्यमित्यभिप्रायः । पञ्चविधो हि हेतुरिति केचिदिच्छन्ति—कारकः, ज्ञापकः, व्यञ्जकः, ध्वंसकः, प्रापकश्चेति । कारको हेतुर्बीजमङ्कुरस्य, ज्ञापको धूमोऽग्नेः, व्यञ्जको दीपो घटस्य, ध्वंसको मुद्गरो घटस्य, प्रापको रथो देशान्तरप्रापणीयस्येति । तदेवं मार्गः प्रापकोऽस्य, न जनको हेतुः । प्राप्यं च विसंयोगफलं न जन्यमिति दर्शितं भवति ।

अथासत्यधिपतिफल इति । विस्तरः–असंस्कृतस्य यदि फलं स्यादधिपतिफलं स्यात्; तस्य कारणहेतुत्वेन व्यवस्थापनात् । "नासंस्कृतस्य ते" इति वचनात् तदप्यस्य निवारितमिति परिच्छिन्ने चोदकः पृच्छति—*अथासत्यधिपतिफले कथमसंस्कृतं कारणहेतुः । उत्पत्त्यनावरणभावेन कारणहेतुः*, उत्पत्त्यनावरणभाववचनात् । संस्कृतमेव प्रतीदमसंस्कृतं कारणहेतुर्व्यवस्थाप्यते, नासंस्कृतं प्रतीति दर्शितं भवति । कस्मादस्य संस्कृतवत् फलं न व्यवस्थाप्यते ? इत्यत आह—*न चास्य फलमस्ति; अध्वविनिर्मुक्तस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वादिति* । अध्वसंगृहीतस्यैव हि धर्मस्य फलप्रतिग्रहणदानसामर्थ्यमस्ति, नान्यस्य । वक्ष्यति हि—"वर्त्तमानाः फलं पञ्च गृहणन्ति द्वौ प्रयच्छतः" (अभि० को० २.५९) इति । *उक्तं तु पर्यायेणहेतुरिति* । पर्यायेणोक्तम्, न स्वशब्देनेत्यर्थः ।

"ये हेतवो ये प्रत्यया रूपस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः।
अनित्यान्खलु हेतुप्रत्ययान्प्रतीत्योत्पन्नं रूपं कुतो नित्यं भविष्यति"
एवं यावद्धि विज्ञानमिति।

एवं तर्हि विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययोऽप्यसंस्कृतं न प्राप्नोति ? उत्पादायेत्यवधारणात्।

प्राप्नोति ? "ये हेतवो ये प्रत्यया विज्ञानस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः" इत्युक्तम्, न तूक्तम्—"ये विज्ञानस्य प्रत्ययाः तेऽप्यनित्याः" इति।

ननु च 'हेतवोऽपि य उत्पादाय त एवानित्याः' इति वचनादसंस्कृतस्यानावरणभावमात्रेण कारणहेतुत्वाप्रतिषेधः उक्त आलम्बनप्रत्ययः सूत्रे, न त्वनावरणहेतुरिति, न सूत्रे सिध्यत्यसंस्कृतस्य हेतुभावः ?

यद्यपि नोक्तः, न तु प्रतिषिद्धः। सूत्राणि च बहून्यन्तर्हितानीति कथमेतन्निर्धार्यते—नोक्त इति।

अथ कोऽयं विसंयोगो नाम ? ननु चोक्तं प्राक्—"प्रतिसंख्यानिरोधः" इति ? तदानीं "प्रतिसंख्यानिरोधः कतमः ? यो विसंयोगः" इत्युक्तम्, इदानीं

तेऽपि अनित्या इति। तेऽप्यनित्या एवेत्यवधारणादर्थान्न नित्यो हेतुरित्युक्तं भवति।

आलम्बनप्रत्ययोऽपीति। यथा हेतवोऽत्रानित्या उक्ताः, एवं प्रत्यया अप्यनित्या एवोक्ताः; "ये हेतवो ये प्रत्ययाः" इति वचनात्। तस्मादसंस्कृतमालम्बनप्रत्ययो न प्राप्नोति। *उत्पादायेत्यवधारणादिति*। ये हेतवो ये प्रत्यया रूपस्योत्पादाय तेऽप्यनित्याः, न तु येऽनुत्पादाय। द्विविधा हि प्रत्ययाः—जनकाश्च, अजनकाश्च। आलम्बनप्रत्ययश्चाजनकः; आलम्बनमात्रत्वात्। आलम्बनप्रत्ययो हि निरुध्यमाने धर्मे कारित्रं करोति, वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्ग्रहणात्। "निरुध्यमाने कारित्रं द्वौ हेतू कुरुतः" (अभि० को० २.६३) इति वचनात्।

ननु च हेतवोऽपीति विस्तरः। हेतुरपि जनकश्चाजनकश्च। तस्मादसंस्कृतस्यानावरणभावमात्रेण अजनकस्यापि कारणहेतुत्वाप्रतिषेधः। *उक्त आलम्बनप्रत्ययः सूत्र* इति। "चतस्रः प्रत्ययताः" इत्यत्र सूत्रे। *न तु प्रतिषिद्धः*। धर्मताया अविरोधान्न दोष इत्यभिप्रायः। *सूत्राणि च बहून्यन्तर्हितानि*। *मूलसंगीतिभ्रंशात्*। अत्राचार्यो न निर्बन्धं करोति—धर्मताविरोधो नास्तीति; किन्तु असंस्कृतमेव विचार्यते—अस्ति वा, न वेति।

"विसंयोगः कतमः ? यः प्रतिसंख्यानिरोधः" इत्युच्यते, तदिदमितरेतराश्रयं व्याख्यानमसमर्थं तत्स्वभावद्योतने, तस्मादन्यथा तत्स्वभावो वक्तव्यः ?

आर्यैरेव तत्स्वभावः प्रत्यात्मवेद्यः। एतावत् तु शक्यते वक्तुम्—नित्यं कुशलं चास्ति द्रव्यान्तरम्। तद्विसंयोगश्चोच्यते प्रतिसंख्यानिरोधश्चेति सर्वमेवासंस्कृतमद्रव्यमिति।

सौत्रान्तिकाः—न हि तद् रूपवेदनादिवत् भावान्तरमस्ति, किं तर्हि ? स्प्रष्टव्याभावमात्रमाकाशम्। तद्यथा ह्यन्धकारे प्रतिघातमविन्दन्त आकाशमित्याहुः।

उत्पन्नानुशयजन्मनिरोधे[1] प्रतिसंख्याबलेनान्यस्यानुत्पादः प्रतिसंख्यानिरोधः। विनैव प्रतिसंख्यया प्रत्ययवैकल्यादनुत्पादो यः सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः। तद्यथा निकायसभागशेषस्यान्तरामरणे।

सर्वमेवासंस्कृतमिति। न केवलं प्रतिसंख्यानिरोधः।

रूपवेदनादिवदिति। आदिशब्देन संज्ञादीनां ग्रहणम्। यथा रूपाद् वेदना भावान्तरं वेदनायाश्च संज्ञा यावत् संस्कारेभ्यो विज्ञानम्, तथा व रूपादिभ्यः पञ्चभ्योऽसंस्कृतं *भावान्तरमस्ति*। अतो नासंस्कृतं द्रव्यमिति *सौत्रान्तिकाः*। *स्प्रष्टव्याभावमात्रमिति*। सप्रतिघद्रव्याभावमात्रमित्यर्थः। *अविन्दन्त* इति। अलभमानाः।

उत्पन्नानुशयजन्मनिरोधे उत्पन्नानामनुशयानां जन्मनश्च निरोधे *प्रतिसंख्याबलेन* प्रज्ञाबलेन *अन्यस्यानुशयस्य जन्मनश्चानुत्पादः प्रतिसंख्यानिरोधः*। तदेवमनुशयनिरोधः समुदयसत्यनिरोधः, जन्मनिरोधो दुःखसत्यनिरोध इत्युक्तं भवति। सोपधिशेषनिरुपधिशेषनिर्वाणव्यवस्थापनार्थं चोभयनिरोधवचनम्। *सौत्रान्तिकनयेन* केऽनुशयाः, कथं च तेषां जन्मनश्च प्रतिसंख्याबलेन निरोधः ? अष्टानवतेरनुशयानां वासनानुशयः। यस्य चानुशयस्य यः प्रतिपक्षो मार्गः प्रतिसंख्या तेन सह प्रथमे क्षणे सोऽनुशय उत्पद्यते, तद्‌बलाद् द्वितीयादिषु क्षणेषु तस्य निरोधः। तद्‌बलादेव च पौनर्भविकस्य जन्मनोऽप्रतिसन्धिको निरोधः। *तद्यथा निकायसभागशेषस्येति*। विस्तरः–निकायसभागो मनुष्यत्वादिलक्षणः, आत्मभावो वा पञ्चस्कन्धलक्षणः, तस्य शेषस्तल्लक्षण एवोत्पद्यमानः, तस्य निकायसभागशेषस्य*अन्तरामरणे* आयुष्यपरिसमाप्त एव *प्रत्ययवैकल्याद् योऽनुत्पादः सोऽप्रतिसंख्यानिरोधः*। प्रत्ययवैकल्यं पुनरन्त्यानां स्कन्धानां

---

१. ०निरोधः—का०।

निकायान्तरीयाः पुनराहुः- अनुशयानामुत्पत्तौ प्रज्ञायाः सामर्थ्यम्, अतोऽसौ प्रतिसंख्यानिरोधः।

यस्तु पुनः दुःखस्यानुत्पादः स उत्पादकारणानुशयवैकल्यादेवेति न तस्मिन् प्रज्ञायाः सामर्थ्यमस्ति, अतोऽसावप्रतिसंख्यानिरोध इति ? सोऽपि तु नान्तरेण प्रतिसंख्यां सिध्यतीति प्रतिसंख्यानिरोध एवासौ।

य एवोत्पन्नस्य पश्चादभावः स एव स्वरसं[1] निरोधादप्रतिसंख्यानिरोध इत्यपरे। अस्यां तु कल्पनायामनित्योऽप्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्नोति; अविनष्टे तदभावात्।

ननु च प्रतिसंख्यानिरोधोऽप्यनित्यः प्राप्नोति; प्रतिसंख्यापूर्वकत्वात्। न वै स प्रतिसंख्यापूर्वकः, न हि पूर्वं प्रतिसंख्या पश्चादनुत्पन्नानामनुत्पादः। किं तर्हि ? पूर्वमेव स तेषामनुत्पादोऽस्ति। विना तु प्रतिसंख्यया ये धर्मा उत्पत्स्यन्ते तदुत्पन्नायां प्रतिसंख्यायां पुनर्नोपपद्यन्त इति।

एतदत्र प्रतिसंख्यायाः सामर्थ्यं यदुत अकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धानामुत्पत्तिप्रतिबन्धभावः।

यदि तर्हि अनुत्पाद एव निर्वाणम्, इदं सूत्रपदं कथं नीयते—"पञ्चे-

---

मरणभवाख्यानां निकायसभागसम्बन्धने यदसामर्थ्यम्, उपकरणादिप्रत्ययासामग्र्यात्।

अतोऽसौ प्रतिसंख्यानिरोध इति। सोपधिशेषो निर्वाणधातुः। दुःखस्यानुत्पाद इति निरुपधिशेषः। सोऽपि तु दुःखस्यानुत्पादो योऽप्रतिसंख्यानिरोध इत्युक्तः। *नान्तरेण प्रतिसंख्यां सिध्यति*। उत्पत्तिकारणानुशयवैकल्यस्य प्रतिसंख्यानकृतत्वात्। अतः प्रतिसंख्यानिरोध एवासौ।

स्वरसं निरोधादिति। स्वात्मना निरोधान्न प्रज्ञासामर्थ्येनेत्यर्थः। *अविनष्टे तद्भावादिति*। अविनष्टे तस्मिन्ननुत्पन्ने तस्याप्रतिसंख्यानिरोधस्याभावात्।

अकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धानामिति। अकृत उत्पत्तौ प्रतिबन्ध एषामित्यकृतोत्पत्तिप्रतिबन्धाः, तेषाम् य *उत्पत्तिप्रतिबन्धभावः*, एतदत्र *प्रतिसंख्यायाः सामर्थ्यम्*।

यदि तर्ह्यनुत्पाद एवेति। विस्तरः—प्रहाणं हि निर्वाणमभिप्रेतम्। अनागतस्यैव चानुत्पाद इति यदि निर्वाणमुच्यते, अतीतप्रत्युत्पन्नस्योत्पन्नत्वान्ना-

---

१. स्वरस०—का०।

मानीन्द्रियाणि आसेवितानि भावितानि बहुलीकृतानि अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य दुःखस्य प्रहाणाय संवर्तन्ते" इति ? प्रहाणं हि निर्वाणम्, अनागतस्यैव चानुत्पादः, नातीतप्रत्युत्पन्नस्येति ?

अस्त्येतदेवम्; किन्तु तदालम्बनक्लेशप्रहाणात् दुःखस्य प्रहाणमुक्तं भगवता—"यो रूपे च्छन्दरागस्तं प्रजहीत। च्छन्दरागे प्रहीणे एवं वस्तद् रूपं प्रहीणं भविष्यति परिज्ञातम्, विस्तरेण यावद् विज्ञानम्" ( ) इति। एवं त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्य प्रहाणं युज्यते।

अथाप्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य क्लेशस्य प्रहाणायेत्युच्येत ? अत्राप्येष नयः।

अथ वायमभिप्रायः—भवेदतीतः क्लेशः पौर्वजन्मिकः, प्रत्युत्पन्नः क्लेश ऐहजन्मिको यथा तृष्णाविचरितेष्वष्टादश तृष्णाविचरितान्यतीतमध्वानमुपादायेत्यतीतं

स्त्यनुत्पाद इति *कथमिदमुक्तं सूत्रे—अतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य दुःखस्य प्रहाणाय संवर्तन्त* इति। *तत्सूत्रपदं कथं नीयते ?* यस्य पुनर्द्रव्यान्तरं निर्वाणं तस्यातीतप्रत्युत्पन्नयोरपि तदासेवनादिभिर्निर्वाणं प्राप्यत इति सुनीतपदं सूत्रं भवतीति। *तदालम्बनक्लेशप्रहाणादि*ति। अतीतप्रत्युत्पन्नदुःखालम्बनक्लेशप्रहाणादित्यर्थः। *यो रूपे छन्दराग* इति। छन्दोऽनागतेऽर्थे प्रार्थना, रागस्तु प्राप्तेऽर्थेऽध्यवसानम्। *विस्तरेण यावद् विज्ञानमिति*। यो वेदनायां संज्ञायां संस्कारेषु विज्ञाने छन्दरागस्तं प्रजहीत। छन्दरागे प्रहीणे एवं वस्तद्विज्ञानं प्रहीणं भविष्यति। *एवं त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्येति*। छन्दरागप्रहाणमेव रूपादिदुःखप्रहाणम्, तस्य चानागतस्य च्छन्दरागस्यानुत्पादो भवति। अतस्त्रैयध्विकस्यापि दुःखस्य प्रहाणं युज्यत इति दर्शयति। *एष एव नय* इति। 'यद्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नस्य क्लेशस्य प्रहाणाय' इति पाठः, तत्राप्येष एव नय इति। यः क्लेशे रागे द्वेषे वा च्छन्दरागस्तं प्रजहीतेति विस्तरः। तदालम्बनक्लेशप्रहाणादपि क्लेशस्य प्रहाणम्, न स्वभावत एवेति त्रैयध्विकस्यापि क्लेशस्य प्रहाणं युज्यत इत्यर्थः।

अथ वेति। विस्तरः—पूर्वजन्मनि भवः *पौर्वजन्मिकः*। इह जन्मनि भव *ऐहजन्मिकः*। तदेवमेकक्षणिकः क्लेश पर्युदस्तो भवति। कथमेतत् प्रत्येतव्यम्—पौर्वजन्मिकः सर्वक्लेशः सम्बध्यते ऐहजन्मिकश्च, न पुनरेकक्षिणकः ? इत्यत आह—*अन्यत्राप्येवन्दर्शनादेवं*[1] *प्रत्येतव्यम्*[1]। *यथा तृष्णाविचरितेष्विति*। विस्तरः। अष्टादश तृष्णाविचरितानि कथमतीतेऽध्वन्येकस्मिन् क्षणे योज्यन्त इत्यतो*ऽतीतं*

१–१. अयं पाठो जा० पुस्तक एव दृश्यते।

जन्माधिकृत्योक्तम्, एवं यावत् प्रत्युत्पन्नम्। तेन च क्लेशद्वयेनास्यां सन्ततौ बीजभाव अहितोऽनागतेऽस्योत्पत्तये[1]। तस्य प्रहाणात् तदपि प्रहीणं भवति, यथा विपाकक्षयात् कर्म क्षीणं भवति।

अनागतस्य पुनर्दुःखस्य क्लेशस्य वा बीजाभावात् अत्यन्तमनुत्पादः प्रहाणम्; अन्यथा ह्यतीतप्रत्युत्पन्नस्य किं प्रहातव्यम्! न हि निरुद्धे निरोधाभिमुखे च यत्नः सार्थको भवतीति।

यद्यसंस्कृतं नास्त्येव यदुक्तं **भगवता**—"केचिद्धर्माः संस्कृताश्चासंस्कृता[2] वा, विरागस्तेषामग्र आख्यायते" इति, कथमसतामसन्नग्रो भवितुमर्हति?

न वै नास्त्येवासंस्कृतमिति ब्रूमः। एतत्तु तदीदृशं यथाऽस्माभिरुक्तम्। तद्यथा—'अस्ति शब्दस्य प्रागभावः', 'अस्ति पश्चादभावः' इत्युच्यते। अथ च

जन्माधिकृत्योक्तम्—"अष्टादश तृष्णाविचरितानि। अस्मीति भिक्षवः सतोत्थमस्मीति भवति, एवमस्मीत्यन्यथास्मीति सदस्मीत्यसदस्मीति भवति। भविष्यामीत्यस्य भवति, न भविष्यामीत्थं भविष्याम्येवं भविष्याम्यन्यथा भविष्यामीत्यस्य भवति। स्यामित्यस्य भवति, इत्थं स्यामेवं स्यामन्यथा स्यामित्यस्य भवति। अपि स्यामित्यस्य भवति, अपीत्थं स्यामप्येवं स्यामप्यन्यथा स्यामित्यस्य भवति। *एवं यावत् प्रत्युत्पन्नम्*। तथेहापि पौर्वजन्मिकः कृत्स्नः क्लेशप्रवाह ऐहजन्मिकश्च सम्बध्यते नैकक्षणिक इति। तदेवं प्रसाध्यताभिप्रायं ब्रवीति। *तेन च क्लेशद्वयेनेति*। विस्तरः—पौर्वजन्मिकेनैहजन्मिकेन चेति क्लेशद्वयेनास्यां *सन्ततौ* प्रत्युत्पन्नायां *बीजभावो* वासनालक्षणं सामर्थ्य*माहितोऽनागतेऽस्योत्पत्तये*। *तस्य* बीजभावस्य *प्रहाणात् तदपि* क्लेशद्वयं *प्रहीणं भवति*। *यथा विपाकक्षयाद्* विपाकोपभोगात् *कर्म क्षीणं भवती*त्युपचर्यते, तद्वत्।

अनागतस्य तर्हि कथं प्रहाणं व्यवस्थाप्यते, न हि तेन सन्ततौ बीजभाव आहितो यस्य प्रहाणात् प्रहाणं भवेत्? इत्यत आह—*अनागतस्य पुनर्दुःखस्य क्लेशस्य वा बीजभावादत्यन्तमनुत्पादः प्रहाणमिति*। बीजभावश्च प्रतिसंख्याबलेन भवति। *न हि निरुद्धे*ऽतीते *निरोधाभिमुखे* च प्रत्युत्पन्ने *यत्नः* प्रतिपक्षोत्पादने यत्नः *सार्थकः* सप्रयोजनमित्यर्थः।

विरागस्तेषामग्र इति। रागक्षयो विरागः प्रतिसंख्यानिरोध इत्यर्थः। *कथमसतामसन्नग्रो भवितुमर्हतीति*। कथमसतामाकाशादीनामसंस्कृता-

---

१. गतस्योत्पत्तये—का०। २. संस्कृता वा०—का०।

पुनर्नाभावो भावः सिध्यति। एवमसंस्कृतमपि द्रष्टव्यम्।

अभावोऽपि[1] कश्चित् प्रशस्यतमो भवति यः सकलस्योपद्रवस्यात्यन्तमभाव इत्यन्येषां सोऽग्र इति प्रशंसां लब्धुमर्हति, विनेयानां तस्मिन्नुपच्छन्दनार्थम्।

यद्यप्यसंस्कृतमभावमात्रं स्यात्, निरोध आर्यसत्यं न स्यात्। न हि तत् किञ्चिदस्तीति ?

कस्तावदयं सत्यार्थः ? ननु चाविपरीतार्थः। उभयमपि चैतदविपरीतं दृष्टमार्यैर्यदुत दुःखं च दुःखमेवेति, दुःखाभावश्चाभाव एवेति कोऽस्यार्यसत्यत्वे विरोधः।

कथमभावश्च नाम तृतीयं चार्यसत्यं स्यात् ? उक्तं यथार्यसत्यं द्वितीयस्य चानन्तरं[2] दृष्टमुद्दिष्टं[3] चेति तृतीयं भवति।

यद्यसंस्कृतमभावमात्रं स्याद्, आकाशनिर्वाणालम्बनविज्ञानमसदालम्बनं स्यात्। एतदतीतानागतस्यास्तित्वचिन्तायां चिन्तयिष्यामः।

यदि पुनर्द्रव्यमेवासंस्कृतमिष्येत, किं स्यात् ? किं च पुनः स्यात् ? वैभाषिकपक्षः पालितः स्यात्। देवता एनं पालयिष्यन्ति पालनीयं चेत् मंस्यते। अभूतं तु परिकल्पितं स्यात्। किं कारणम् ? न हि तस्य रूपवेदनादिवत् स्वभाव उपलभ्यते, न चापि चक्षुरादिवत् कर्म।

'अमुष्य च वस्तुनोऽयं निरोधः' इति षष्ठीव्यवस्था कथं प्रकल्प्यते, नहि तस्य तेन सार्धं कश्चित् सम्बन्धः, हेतुफलादिभावासम्भवात्; प्रतिषेधमात्रं तु युज्यते—अमुष्याभाव इति ?

नामसन्नसंस्कृतो विरागोऽग्रो भवितुमर्हतीति ? अस्योत्तरं ब्रवीति—*अभावोऽपि कश्चिदिति* विस्तरः। *द्वितीयस्य चेति*। द्वितीयस्य समुदयसत्यस्यानन्तरं *दृष्टं* स्वयं प्रज्ञया *उद्दिष्टं* परेभ्यो देशनया त्रयाणां पूरणं *तृतीयं* भवति। *किं स्यादिति*। को दोषः स्यादित्यर्थः। *किञ्च पुनः स्यादिति*। को गुणः स्यादित्यर्थः। किञ्च पुनः स्यादिति गुणपरिप्रश्न आह—*वैभाषिकपक्षः पालितः स्यादिति*। यत् तूक्तं—किं स्यात् को दोषः स्यादित्यत्रोच्यते—*अभूतं तु परिकल्पितं स्यादिति*। दोषः स्यादित्यर्थः। *रूपवेदनादिवदिति*। प्रत्यक्षतः। *चक्षुरादिवदिति*। कर्मतोऽनुमानतः इत्यर्थः। असकृद् व्याख्यातमेतत्। *वस्तुन इति*। रागादिवस्तुनः। *हेतुफलादिभावसम्भवादिति*। आदिशब्देन स्वस्वाम्यवयवावयविसम्बन्धादयो

---

१. ॰पि च—का॰। २. अनन्तरं—का॰। ३. मुद्दष्टं—का॰।

भावान्तरत्वेऽपि यस्य क्लेशस्य प्राप्तिविच्छेदाद् य निरोधः प्राप्यते स तस्येति व्यपदिश्यते ।

तस्येतर्हि [1] प्राप्तिनियमे को हेतुः ? "दृष्टधर्मनिर्वाणप्राप्तो भिक्षुः" इत्युक्तं सूत्रे । तत्र कथमभावस्य प्राप्तिः स्यात् ? प्रतिपक्षलाभेन क्लेशपुनर्भवोत्पादात्यन्तविरुद्धाश्रयलाभात् प्राप्तं निर्वाणमित्युच्यते ।

आगमश्चाप्यभावमात्रं द्योतयति । एवं ह्याह—"यत् स्वल्पस्य दुःखस्याशेषप्रहाणं प्रतिनिःसर्गो व्यन्तीभावः क्षयो विरागो निरोधो व्युपशमोऽस्तङ्गमः अन्यस्य च दुःखस्याप्रतिसन्धिरनुत्पादोऽप्रादुर्भावः । एतत् कान्तमेतत् प्रणीतं यदुत सर्वोपाधिप्रतिनिःसर्गस्तृष्णाक्षयो विरागो निरोधो निर्वाणम्" इति ।

किमेवं नेष्यते—नास्मिन् प्रादुर्भाव [2] इत्यतो [2]ऽप्रादुर्भाव इति ? असमर्थामेतां सप्तमीं पश्यामः । किमुक्तं भवति ? नास्मिन् प्रादुर्भवतीति यदि सतीत्यभिसम्बध्यते, नित्यमेवाप्रादुर्भावप्रसङ्गः; निर्वाणस्य नित्यत्वात् ।

अथ प्राप्त इत्यभिसम्बध्यते; यत एव तत्प्राप्तिः परिकल्प्यते तस्मिन्नेव

गृह्यन्ते । न हि वस्तुनो निरोधे हेतुः फलमवयवावयवीत्येवमादि ।

तस्येतर्हि प्राप्तिनियम इति । विस्तरः—तस्य निरोधस्य योऽयं प्राप्तेर्नियमः—अस्यैव निरोधस्य प्राप्तिर्नान्यस्येति, तस्मिन् प्राप्तिनियमे को हेतुः ? न हि निरोधस्य प्राप्त्या सार्धं कश्चित् सम्बन्धोऽस्ति; हेतुफलादिभावासम्भवात् ।

दृष्टधर्मनिर्वाण प्राप्त इति । प्रत्यक्षो जन्मनि निर्वाणप्राप्तः सोपधिशेषनिर्वाणस्य इत्यर्थः । *यद्यभावः कथमस्य प्राप्तिः स्यात्, प्रतिपक्षलाभेने*ति । विस्तरः—आर्यमार्गलाभेन क्लेशस्य *पुनर्भवस्य चोत्पादेऽत्यन्तविरुद्धस्याश्रयस्य लाभात् प्राप्तं निर्वाणमित्युच्यते* । *अभावमात्रत्व*मिति । मात्रशब्दो द्रव्यान्तरत्वनिवृत्त्यर्थः । *यत् स्वल्पस्येति* । विस्तरः—*प्रहाणं यावदप्रादुर्भाव* इति पर्यायशब्दा एते । अप्रादुर्भाव इत्येतत् स्फुटमित्युदाहरणमुक्तम् ।

नास्मिन् प्रादुर्भाव इत्यतोऽप्रादुर्भाव इत्यधिकरणसाधनमिति दर्शयन्ति, न तु अप्रादुर्भूतिरप्रादुर्भाव इति भावसाधनमित्यर्थः । *यत एव तत्प्राप्तिः परिकल्प्यते*

---

१. तस्य तर्हि—का० ।

२-२. प्रादुर्भवतीत्यतो—का० ।

सम्मुखीभूते प्राप्ते वा दुःखस्येष्यतामप्रादुर्भावः। अयं च दृष्टान्त एवं सूपनीतो भवति—

"प्रद्योतस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य चेतसः" ( ) इति।

यथा प्रद्योतस्य निर्वाणमभावः, एवं भगवतोऽपि चेतसो विमोक्ष इति।

अभिधर्मेऽपि चोक्तम्—"अवस्तुका धर्माः कतमे? असंस्कृता धर्माः" इति। अवस्तुकाः = अशरीराः, अस्वभावा इत्युक्तं भवति।

नास्यायमर्थः। कस्तर्हि? पञ्चविधवस्तु। १. स्वभाववस्तु, यथोक्तम्—"यद्वस्तु प्रतिलब्धं समन्वागतः स तेन वस्तुना" इति। २. आलम्बनवस्तु, यथोक्तम्—"सर्वधर्मज्ञेया ज्ञानेन यथावस्तु" इति। ३. संयोगवस्तु, यथोक्तम्—"यस्मिन् वस्तुनि अनुनयः संयोजनेन सम्प्रयुक्तः प्रतिघसंयोजनेनापि तस्मिन्" इति। ४. हेतुवस्तु, यथोक्तम्—"सवस्तुका धर्माः कतमे? संस्कृता धर्माः" इति। ५. परिग्रहवस्तु, यथोक्तम्—"क्षेत्रवस्तु गृहवस्तु" इति।

तदत्र हेतुर्वस्तुशब्देनोक्तः। तस्मादस्त्येवासंस्कृतं द्रव्यत इति वैभाषिकाः। तस्य तु हेतुफले न विद्येते इति। गतं तावदेतत्॥ ५५॥

अथैषां फलानां कतमत् फलं कस्य हेतोः?

विपाकफलमन्त्यस्य

विपाकहेतुरन्तेऽभिहितत्वात्[1] अन्त्यः, तस्य **विपाकफलम्**।

पूर्वस्याधिपजं[2] फलम्।

कारणहेतुः पूर्वमुक्तत्वात् पूर्वः, तस्याधिपजं फलम्। अनावरणभाव-

---

यतो मार्गात् प्रहाणप्राप्तः परिकल्प्यते, *तस्मिन् सति मार्गे प्राप्ते वा दुःखस्येष्यता-मप्रादुर्भावः*, किमन्येन निर्वाणेन परिकल्पितेन! *विमोक्षस्तस्य चेतस* इति। निरुपधिशेषनिर्वाणकाले भगवतः। *यथावस्तु* यथालम्बनम्। *संयोगस्य वस्तु* यत्र क्लेशेन संयुज्यते। *सवस्तुका धर्मा* इति सहेतुकाः। *परिग्रहवस्तु*। परिगृह्यत इति परिग्रहः, स एव वस्तु परिग्रहवस्तु॥ ५५॥

अन्तेऽभिहितत्वादिति। कारिकाया अन्ते विपाकहेतुः पठितः। तस्य *विपाकफलमेव*।

पूर्वः कारणहेतुः श्लोकादौ पठितत्वात्, तस्य *"अधिपजं फलम्"*। अधिपति-

---

१. ०रन्त्ये०—का०। २. पूर्वस्याधिपतं—का०।

मात्रेणावस्थितस्य किमाधिपत्यम् ? एतदेवाधिपत्यम्[1] । अङ्गीभावोऽपि [2]वास्ति कारणहेतोः, तद्यथा—"पञ्चसु विज्ञानकायेषु दशानामायतनानां भाजनलोके च कर्मणाम् । श्रोत्रादीनामप्यस्ति चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तौ[3] पारम्पर्येणाधिपत्यम्; श्रुत्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेः" (   ) इत्येवमादि योज्यम् ।

सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः

रधिपः, तस्माज्जातमधिपजम्, अधिपतिफलमित्यर्थः । *पूर्वस्याधिपतमिति* केचित् पठन्ति । अधिपतेरिदं फलमाधिपतमिति । आधिपत्यमिति तु प्राप्नोति; "दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः" (पा० सू० ४.१.८५) इत्यपवादात् । अथापवादविषयेऽप्युत्सर्गसमावेश इति भवेत्, भवेदेतद् रूपम् । *एतदेवाधिपत्यमिति* । यदनावरणभावमात्रावस्थानम् । *अङ्गीभावोऽपि वास्तीति* । प्रधानभावोऽपि, जनकभावोऽपीत्यर्थः । तदनेन द्विविधस्यापि कारणहेतोः कारकस्य वा, अध्युपेक्षकस्य वाधिपतिफलमस्तीति दर्शितं भवत्यन्यत्रासंस्कृतात् । यस्माद् वक्ष्यति—"अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" (अभि० को० २.५८) इति । *दशानामयतनानामिति* । चक्षुरूपायतनयोर्यावत् कायस्प्रष्टव्यायतनयोः । 'चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं यावत् कायं प्रतीत्य स्प्रष्टव्यानि चोत्पद्यते कायविज्ञानम्" इति वचनात् । कारणहेतुरेव चायम् । न हि चक्षुरादीन्यायतनानि चक्षुर्विज्ञानादीनां सहभूहेत्वादयः पञ्च हेतवः सम्भवन्ति, मनआयतनं तु मनोविज्ञानस्य सभागहेत्वादि सम्भवति । धर्मायतनमपि सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वादि सम्भवतीति न कारणहेतुरेवेत्यवधार्यते । तस्माद् दशानामित्युक्तम्, न द्वादशानामिति । *भाजनलोके च कर्मणाम्* । किम् ? *अङ्गीभावोऽस्ति* । कारणहेतोरित्यधिकृतम्, भाजनलोको हि कुशलाकुशलकर्मजनितोऽप्यव्याकृतोऽपि न विपाकफलमिष्यते, "सत्त्वाख्यो विपाकः" (अभि० को० २.५७) इति लक्षणात् । तस्मात् कारणहेतोरेतदधिपतिफलम् ।

श्रोत्रादीनामपि । न केवलं चक्षुषोऽस्ति, किम् ? *चक्षुर्विज्ञानस्योत्पत्तौ पारम्पर्येणाधिपत्यम्* न साक्षाद्, यथा चक्षुषः । कथं ज्ञायते ? इत्याह—*श्रुत्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेः* । द्रष्टुकामतायां च चक्षुर्विज्ञानमुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । *एवमादि योज्यमिति* । घ्रात्वा द्रष्टुकामतोत्पत्तेरित्यादि योज्यम् ।

"सभागसवत्रगयोर्निष्यन्दः" । फलमिति वर्त्तते । सभागसर्वत्रगहेत्वोरेव निष्यन्दफलमित्यवधार्यते । पुरुषकारफलमपि हि तयोरनन्तरं सम्भवति ।

---

१. एतदेव—का० ।   २. च'स्ति—का० ।   ३. ०विज्ञानोत्पत्तौ—का० ।

सदृशफलत्वादनयोर्निःष्यन्दफलम् ।

पौरुषं द्वयोः ॥ ५६ ॥

सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोः पुरुषकारफलम् । पुरुषभावाव्यतिरेकात् पुरुषकारः पुरुष एव, तस्य फलं **पौरुषम्** ।

कोऽयं पुरुषकारो नाम ? यस्य धर्मस्य यत् कारित्रम् । पुरुषकार इव हि पुरुषकारः । तद्यथा—काकजङ्घा ओषधिः, मत्तहस्ती मनुष्य इति ।

किमन्येषामप्यस्ति पुरुषकारफलम् ? उताहो द्वयोरेव ? अन्येषामप्यस्त्यन्यत्र विपाकहेतोः; यस्मात् सहोत्पन्नं[1] समनन्तरोत्पन्नं वा पुरुषकारफलं भवति । न चैव[2] विपाकः ।

"पौरुषं द्वयोः" इति । पुरुषकारफलमेव *सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वो*रित्यवधारणम् । पुरुषकारस्य फलं पौरुषम्, पुरुषकारफलमित्यर्थः । *पुरुषभावाव्यतिरेकात् पुरुषकारः* पुरुषभावान्न व्यतिरिक्तः । पुरुषकर्मैव हि पुरुषकारः, न पुरुषादन्यः । न हि कर्म कर्मवद्भ्योऽन्यदिष्यते बौद्धैः । तस्मात् पुरुषकारस्य यत् फलं तत् पुरुषस्यैवेति पौरुषमित्युच्यते । *यस्य धर्मस्य यत् कारित्रमि*ति । यस्य धर्मस्य यत्कर्म या क्रिया सा तस्य पुरुषकार इत्यर्थः । ननु चान्तर्व्यापारपुरुषाभावे धर्ममात्रं पुरुष इत्यतो धर्मकार इति प्राप्नोति, न पुरुषकारः ? इत्यत आह—*पुरुषकार इव हि पुरुषकारः । यथा लोके* कल्पितस्य पुरुषस्य पुरुषकारः, एवं धर्मस्यापीति पुरुषकार इव पुरुषकारः । दृष्टान्तं कथयति—*काकजङ्घा ओषधिरित्यादि* । काकजङ्घाकारा ओषधिः काकजङ्घेत्युच्यते । मत्तहस्तीव यो दृष्टः शूरो वा स मनुष्यो *मत्तहस्तीति* ।

किमन्येषामिति । हेतूनाम् । *अन्येषामप्यस्ति* सभागसर्वत्रगकारणहेतुनाम् । *अन्यत्र विपाकहेतोः* । कस्माद् ? इत्याह—*यस्मात् सहोत्पन्नं समनन्तरोत्पन्नं वा पुरुषकारफलमिति* । सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोर्हि सहोत्पन्नं फलमुक्तम् । तच्च पुरुषकारफलमेव । न ह्यन्यत् फलं सहोत्पन्नमस्ति । सभागसर्वत्रगहेत्वोरनन्तरोत्पन्नमेव पुरुषकारफलम् । कारणहेतोस्तूभयथा । किं पुनर्निष्यन्दफलादधिपतिफलाद् वान्यत् पुरुषकारफलम् ? नेत्युच्यते; तदेव हि फलं तत्तन्नाम लभते । तथा हि तद्धेतुसदृशोत्पत्तेर्निष्यन्दफलम् । तद्बलेनोत्पत्तेः पुरुषकारफलम् । अविघ्नभावावस्थानेनोत्पत्तेश्चाधिपतिफलमिति । *न चैव विपाकः* । किम् ? सहोत्पन्नो

---

१. ० वा—का० । २. चैव—का०

तस्याप्यस्ति विप्रकृष्टपुरुषकारफलम्। यथा कर्षकाणां सस्यमित्यपरे ॥५६॥

किं पुनरिदं विपाकफलं नाम किं यावदधिपतिफलम् ?

विपाकोऽव्याकृतो धर्मः

अनिवृताव्याकृतो हि धर्मः विपाकः। असत्त्वाख्योऽपि स्याद्। अत आह—

सत्त्वाख्यः

औपचयिकोऽपि स्यात्, नैःष्यन्दिकोऽपि ? अत आह—

व्याकृतोद्भवः।

कुशलाकुशलं हि विपाकं प्रति व्याकरणाद् व्याकृतम्। तस्माद्य उत्तरकालं भवति न युगपद्[1] नाप्यन्तरं[2] स विपाकः। एतद् विपाकस्य लक्षणम्।

कस्मादसत्त्वाख्योऽर्थः कर्मजो न विपाकः ? साधारणत्वात्। अन्योऽपि हि तत् तथैव परिभोक्तुं समर्थः। असाधारणस्तु विपाकः। न ह्यन्यकृतस्य कर्मणोऽन्यो विपाकं प्रतिसंवेदयते।

अधिपतिफलं कस्मात् प्रतिसंवेदयते ? साधारणकर्मभूतत्वात्।

निःष्यन्दो हेतुसदृशः

वा समनन्तरोत्पन्नो वेत्यधिकृतम् ॥ ५६ ॥

"*विपाकोऽव्याकृतो धर्मः*" इति। विस्तरः—अव्याकृत एव सत्त्वाख्य एव व्याकृतोद्भव एवेत्यवधारणम्। अव्याकृत इति अनिवृत्ताव्याकृतो विवक्षितः।

सत्त्व इति आख्या यस्य सः "*सत्त्वाख्यः*"। सत्वसन्तानज इत्यर्थः।

व्याकृतादुद्भवतीति "*व्याकृतोद्भवः*"। औपचयिकनैष्यन्दिकौ तु न व्याकृतादुद्भवतः। ननु च इन्द्रियमहाभूतोपचयो ध्यानविशेषसमापन्नस्य भवति, असावपि व्याकृतादुद्भवति, स विपाकः प्राप्नोति, निर्माणचित्तं चापि, तथैव समाधिभूतचित्तत्वात् ? नैप दोषः; व्याकृतोद्भवः इत्युच्छब्दः उत्तरकालार्थः। व्याकृतात् कुशलादकुशलाद्वा *य उत्तरकालमेव भवति युगपन्नाप्यनन्तरं स विपाक* इति। समाधिजस्तूपचयः समाधिना सह चानन्तरं च भवति। निर्माणचित्तं त्वनन्तरमेव च भवति। विपाकश्च समानभूमिक एवाभिप्रेत इत्येतच्चोभयं भिन्नभूमिकमपि भवतीति न विपाकस्य प्रसङ्गः। *निष्यन्दो हेतुसदृश* इति।

---

१. सह—का०। २. नान्तरं—का०।

हेतोर्यः सदृशो धर्मः स निष्यन्दफलम्, तद्यथा—सभागसर्वत्रगहेत्वोः।

यदि सर्वत्रगहेतोरपि समानं फलम्, कस्मान्न सभागहेतोरेवेष्यते ? यस्मात् भूमितः क्लिष्टतया चास्य सादृश्यम्, न तु प्रकारतः। यस्य तु प्रकारतोऽपि सादृश्यं सोऽभ्युपगम्यत एव सभागहेतुः।

अत एव यो यस्य सभागहेतुः सर्वत्रगहेतुरपि स तस्येति चतुष्कोटिकः क्रियते। प्रथमा कोटिः– असर्वत्रगः सभागहेतुः, द्वितीया—अन्यनैकायिकः सर्वत्रगहेतुः, तृतीया—एकनैकायिकः सर्वत्रगहेतुः, चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वेति।

कुशलक्लिष्टानिवृत्ताव्याकृतसादृश्यमधिकृत्य। यद्येवम्, कुशलसास्रवस्य हेतोरनास्रवं निष्यन्दफलं प्राप्नोति, कुशलसादृश्यात् ? न; निकायसादृश्याभावात्। समाननिकायो हि सभागहेतुरिष्यते, न सर्वः।

*भूमितः क्लिष्टतया चास्य सादृश्यमि*ति। अस्य सर्वत्रगहेतोः सादृश्यं भूमितः क्लिष्टतया च। केन सह ? स्वफलेन। कथमिति ? भूमितस्तावत् सर्वत्रगहेतुः कामावचरो यावद्भावाग्रिकः। तत्फलमपि कामावचरं यावद्भावाग्रिकमिति। क्लिष्टतया च सर्वत्रगहेतुरपि क्लिष्टः, तत्फलमपि क्लिष्टम्। *न तु प्रकारतः* सादृश्यं यथा सभागहेतोः। *यस्य तु प्रकारतोऽपि सादृश्यम्*। यस्य सर्वत्रगहेतोः स्वफलेन सह प्रकारतोऽपि सादृश्यम्। स सर्वत्रगहेतु*रभ्युपगम्यत एव सभागहेतु*रिति। भूमिक्लिष्टत्वसादृश्याद्धि सर्वत्रगहेतुर्भवति, सभागहेतुश्च स भवति; प्रकारतोऽपि सादृश्यात्।

अत एव चतुष्कोटिकः क्रियते। उभयस्वभावतया तृतीयकोटिसम्भवात्। *प्रथमा कोटिरसर्वत्रगः सभागहेतु*रिति। रागादिकः सभागहेतुः। स हि सभागहेतुरेव स्वनैकायिकस्य क्लेशस्य, न तु सर्वत्रगहेतुः; असर्वत्रगस्वभावत्वात्। *द्वितीयान्यनैकायिकः सर्वत्रगहेतु*रिति। सत्कायदृष्ट्यादिकः सर्वत्रगः। स हि सर्वत्रगहेतुरेव सर्वत्रगस्वभावत्वात्, अन्यनैकायिकक्लिष्टहेतुत्वाच्च। न सभागहेतुः; अन्यनैकायिके क्लिष्टे सभागहेतुत्वाभावात्। *तृतीयैकनैकायिकः सर्वत्रगहेतु*रिति। सत्कायदृष्ट्यादिकः सर्वत्रगः। स ह्येकनैकायिकस्य क्लेशस्य सभागहेतुः, एकनैकायिकक्लिष्टसादृश्यात्। सर्वत्रगहेतुश्च सः, तस्य सर्वत्रगत्वादेकनैकायिकक्लिष्टहेतुत्वयोगेन सर्वत्रगहेतुत्वयोगाच्च। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। त्रिकोट्युक्तां धर्मप्रकारां वर्जयित्वेत्यर्थः। तद्यथा क्लिष्टा धर्माः कुशलानां न सभागहेतुः; सादृश्यात्। न सर्वत्रगहेतुरत एव कुशलानां चाक्लिष्टत्वात्।

विसंयोगः क्षयो धिया ॥ ५७ ॥

क्षयः = निरोधः । धीः = प्रज्ञा । तेन प्रतिसंख्यानिरोधो **विसंयोग-फलमित्युक्तं** भवति ॥ ५७ ॥

यद्बलाज्जायते यत्तत् फलं पुरुषकारजम् ।

तद्यथा अधरभूमिकस्य प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः समाधिः सास्रवस्यानास्रवो ध्यानचित्तस्य निर्माणचित्तमित्येवमादि ।

एवं कुशलाः क्लिष्टानां योज्यम् । क्लिष्टा अपि क्लिष्टानां न सभागहेतुः, नापि सर्वत्रगहेतुर्भवन्ति, तद्यथा रागादयोऽन्यनैकायिकानां न सभागहेतुरन्यनैकायिकत्वात्, न सर्वत्रगहेतुरसर्वत्रत्वाद् रागादीनामिति । सर्वत्रगा अपि धर्माः क्लिष्टानामेकनैकायिकानामपि न सभागहेतुर्न सर्वत्रगहेतुः । यद्यनागतास्ते भवन्तीति योज्यम् ।

"विसंयोगः क्षयो धिया" इति । धिया प्राप्यमाणो निरोधो विसंयोगफलमित्यर्थः । *तेनेति* । तेन कारणेन यस्मात् क्षयो निरोधः, धी प्रज्ञा, तेन कारणेन *प्रतिसंख्यानिरोधो विसंयोगफलमित्युक्तं भवतीत्या*चष्टे ॥ ५७ ॥

"यद्बलाज्जायते" इति विस्तरः । यस्य बलं यद्बलमिति षष्ठीसमासः । यस्य बलाज्जायते यत्संस्कृतम्, *तत्फलम्*, तस्य *पुरुषकारजम्* । पुरुषकाराज्जातं पुरुषकारजम् । पुरुषकारफलमित्यर्थः ।

उदाहरणं कथयति—*तद्यथा अधरभूमिकस्य* कामावचरस्य प्रथमध्यानभूमिकस्य वा *तत्प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः* प्रथमध्यानभूमिको द्वितीयध्यानभूमिको वा *समाधिः* । फलं पुरुषकारजमित्यधिकृतम् । *सास्रवस्य* धर्मस्यानास्रवः । *ध्यानचित्तस्य निर्माणचित्तं* तदेव फलं भवति । आदिशब्देनान्यदपि । तद्यथा कामावचरान्मरणचित्ताद् रूपावचरः प्रथमोऽन्तराभवक्षण इत्येवमादि विजातीयोदाहरणं निष्यन्दफलविवेचनार्थम् । अधरभूमिकस्य हि प्रयोगचित्तस्योपरिभूमिकः समाधिर्न निष्यन्दफलम् । भिन्नभूमिकं हि न हेतुसदृशम् । नापि सास्रवस्यानास्रवमिति वक्तव्यम् । न तु सर्वं निष्यन्दफलं पुरुषकारफलं भवति । यद्धि यस्य बलाज्जायते सदृशं समानभूमिकमनन्तरं च भवति, तत्तस्य पुरुषकारफलं निष्यन्दफलं च भवति । चतुःकोटिकं चात्र भवति—अस्ति पुरुषकारफलमेव न निष्यन्दफलम्, यथोदाहृतम्; अस्ति निष्यन्दफलमेव न पुरुषकारफलम्, सभागसर्वत्रगहेत्वोर्व्यवहितं फलम्; अस्त्युभयम्, समनन्तरोत्पन्नं सभागसर्वत्रगहेत्वो फलम्; अस्ति नोभयम्, तद्यथा विपाकहेतोर्विपाकफलम् । प्रतिसंख्यानिरोधोऽपि पुरुषकारफलमिष्यते ।

प्रतिसंख्यानिरोधस्तु यद्बलात् प्राप्यत इति वक्तव्यम् ।

अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम् ॥ ५८ ॥

पूर्वोत्पन्नादन्यः **संस्कृतो** धर्मः **संस्कृतस्यैव** सर्वस्याधिपतिफलम् ।

पुरुषाधिपतिफलयोः किं नाना कारणम् ? कर्तुः पुरुषकारफलम् । अकर्तुरप्यधिपतिफलमेव, तद्यथा—शिल्पिनि शिल्पं पुरुषकारफलमधिपतिफलं च । अन्येषामधिपतिफलमेव ॥ ५८ ॥

अथैषां हेतूनां कतमो हेतुः कस्मिन् काले फलं प्रतिगृह्णाति ? ददाति वा ?

वर्त्तमानाः फलं पञ्च गृह्णन्ति

नातीताः प्रतिगृहीतत्वात्, नाप्यनागता निष्पुरुषकारत्वात् । कारणहेतुरप्येवम् । स तु नावश्यं सफल इति नोच्यते ।

न चासौ हेतुबलाज्जायते नित्यत्वादित्यतः कारिकायामनुक्तं तदुपसंचष्टे—*प्रतिसंख्यानिरोधस्तु यद्बलात् प्राप्यत इति वक्तव्यमिति* । प्रतिसंख्याबलेन हि प्रतिसंख्यानिरोधः प्राप्यते । तस्मात् स प्रतिसंख्यायाः पुरुषकारफलं भवति ।

"*अपूर्वः*" इति विस्तरः । *अपूर्वः पूर्वोत्पन्नादन्यः* । कः पुनरसौ ? सहोत्पन्नः पश्चादुत्पन्नश्च न हि पूर्वं फलं पश्चाद्धेतुर्भवति । *संस्कृत एव धर्मोऽधिपतिफलम्*, नासंस्कृतः । संस्कृतस्यैव नासंस्कृतस्य फलप्रतिग्रहणदानासमर्थत्वात् । *सर्वस्येति* । जनकस्याविघ्नभावावस्थायिनश्च । *कर्तुः पुरुषकारफलमिति* । "यद्बलाज्जायते यावत् फलं पुरुषकारजम्" इति वचनात् ।

अकर्तुरप्यधिपतिफलमेवेति । "अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" इति वचनात् । *अन्येषामधिपतिफलमेवेति* । अशिल्पिनामविघ्नभावावस्थायिनां तच्छिल्पमधिपतिफलमेव न पुरुषकारफलम् । तदेवं चतुःकोटिकं भवति—१. अस्ति पुरुषकारफलमेव नाधिपतिफलम्, तद्यथा विसंयोगफलम् । २. अस्त्यधिपतिफलमेव न पुरुषकारफलम्, उदासीनस्य हेतोर्व्यवहितश्च फलम् । ३. अस्त्युभयम्, सहोत्पन्नानन्तरोत्पन्नश्च कारकस्य हेतोः । ४. अस्ति नोभयम्, तद्यथा आकाशमप्रतिसंख्यानिरोधश्चेति ॥ ५८ ॥

"*वर्तमानाः फलं पञ्च*" इति । वर्त्तमाना एव फलम् ।

"*गृह्णन्ति*" इत्यवधारणम् । *प्रतिगृह्णन्तीति* । आक्षिपन्ति हेतुभावेनावतिष्ठन्त इत्यर्थः । *कारणहेतुरप्येवमिति* । वर्तमान एव फलं प्रतिगृह्णाति नातीतो नानागतो वा । *स तु नावश्यं सफल इति नोच्यते* । तथा हि—असंस्कृतं

द्वौ प्रयच्छतः ।

सहभूसम्प्रयुक्तकहेतू वर्त्तमानावेव[1] फलं प्रयच्छतः । समानकालमेव ह्यनयोः[2] फलदानग्रहणम् ।

वर्त्तमानाभ्यतीतौ द्वौ

फलं प्रयच्छतः सभागसर्वत्रगहेतू । युक्तं तावद् यदतीताविति ।

अथ कथं वर्त्तमानौ निष्यन्दफलं प्रयच्छतः ? समनन्तरनिवर्त्तनात् । निवृत्ते तु फले तौ चाभ्यतीतौ भवतः ।

फलं चापि दत्तं न पुनस्तदेव दत्तः । अस्ति कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिः— कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति ।

कारणहेतुरिष्यते, न चास्य फलमस्ति । अनागतश्च कारणहेतुः । न च पूर्वमुत्पद्यमानेन धर्मेण सफलः ।

"द्वौ प्रयच्छतः" इति। वर्तमानावधिकृतम् । *सहभूसम्प्रयुक्तकहेतुवर्तमानावेव फलं प्रयच्छतः । युक्तं तावद् यदतीताविति* । निष्यन्दफलेन सफलावेतावुक्तौ; "सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दः" (अभि० को० २.५६) इति वचनात् ।

अथ कथं वर्तमानौ निष्यन्दफलं प्रयच्छतः । न हि तयोर्वर्त्तमानावस्थायां निष्यन्दो दृश्यत इत्यत आह—*समनन्तरनिर्वर्तनात्* । किम्, फलं प्रयच्छत इत्यधिकृतम् । *तौ चाभ्यतीतौ भवत* इति । हेतुफलयोरसमवधानात् ।

न पुनस्तदेव दत्त इति । न पुनस्तदेव फलं प्रयच्छत इत्यर्थः । 'दत्तः' इति ह्याख्यातपदं द्विवचनान्तम्; वर्त्तमानावस्थायामेव दत्तत्वात् । न हि वर्त्तमानतामानीतं पुनरानेतुं शक्यते । यदा च तावतीतौ फलं प्रयच्छतस्तदेव तत् स्वफलं प्रयच्छतः । उत्पद्यमानावस्थायामेव हि फलं निर्वर्तते, नान्यदा । केवलं तु व्यवहितं तत् फलमित्यवगन्तव्यम् । *कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् या प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहातीति* । इह कुशलमूलानि क्रमेण समुच्छिद्यन्ते । कथम् ? मिथ्यादृष्टिर्नवप्रकारा, मृदुमृद्वी, यावदधिमात्राधिमात्रा । कुशलमूलान्यपि नवप्रकाराणि तद्विपर्ययेण मृदुमृद्व्या मिथ्यादृष्ट्याधिमात्राधिमात्राणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते यावदधिमात्राधिमात्रया मिथ्यादृष्ट्या मृदुमृदूनि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते, भावनाहेयक्लेशवत् । तत्रान्त्यावस्थायां मृदुमृदूनि कुशलमूलानि न समुदा-

---

१. वर्त्तमानौ—का० । २. ह्यनयः—का० ।

द्वितीया—कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिसन्दधानस्य । तृतीया—असमुच्छिन्नकुशलमूलस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

अकुशलस्य तु प्रथमा कोटिः—कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहाति । द्वितीया—कामवैराग्यात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । एवं तु वक्तव्यम्—स्यात्ता एव परिहीयमाणस्य । तृतीया—कामावीतरागस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

एवं निवृताव्याकृतस्याप्यर्हत्त्वप्राप्तिपरिहाणितो यथायोगं योज्यम् ।

अनिवृताव्याकृतस्य पश्चात्पादकः । यस्तावत् ददाति प्रतिगृह्णात्यपि सः । स्यात् प्रतिगृह्णाति न ददात्यर्हतश्चरमाः स्कन्धाः । सालम्बननियमेन तु क्षणशः ।

चरन्ति । प्राप्तयस्तु तेषां मदुमृदूनां समुदाचरन्ति । ताः सर्वपश्चिमादिका यास्तदा विजहाति, तासां प्राप्तीनां प्राप्तीर्निरोधयतीत्यर्थः । ताः प्राप्तयोऽन्त्यावस्थाः कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति, फलं परिग्रहं करोति । न ददाति स्वनिष्यन्दफलम् । कुशलस्य क्षणान्तरस्य जन्मस्याभावात् । *द्वितीया कोटिः* । ददाति न प्रतिगृह्णातीति । *कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते* । या प्राप्तीः सर्वपूर्वं प्रतिलभते ताः कुशलः सभागहेतुः फलं ददातीति । प्राप्ति स्वनिष्यन्दं जनयति, न तु प्रतिगृह्णाति; पूर्वमेव प्रतिगृहीतत्वात् । अयं तु सावद्यो द्वितीयकोटिनिर्देशः । कुशलमूलप्रतिसन्धानकाले हि नवप्रकाराणामपि कुशलमूलानां प्राप्तयोऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नाः समं प्रतिलभ्यन्ते । तासां याः अतीताः प्राप्तयः स कुशलः सभागहेतुः फलं ददाति न प्रतिगृह्णाति; प्रतिगृहीतत्वादिति युक्तमेतत् । यास्तु वर्तमानास्तथैव प्रतिलब्धाः प्राप्तयः स कुशलः सभागहेतुः कथमवधार्यते—फलं ददात्येव न प्रतिगृह्णातीति, स हि प्रतिगृह्णाति न ददाति चेति ! एवमविशेषितत्वात् सावद्योऽयं द्वितीयकोटिनिर्देशः । तस्मादाचार्य आह—*एवं तु वक्तव्यं स्यात्* । *ता एव प्रतिसन्दधानस्येति* । ता एव प्राप्तयः कुशलः सभागहेतुः फलं ददात्येव स्वनिष्यन्दफलदानात् । न प्रतिगृह्णाति पूर्वप्रतिगृहीतत्वात् । *तृतीया कोटिः* । फलं प्रतिगृह्णाति ददाति चेति । *असमुच्छिन्नकुशलमूलस्य शेषास्ववस्थास्विति* । द्वे अवस्थे हित्वा—यस्यामवस्थायां कुशलमूलानि समुच्छिन्दन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, यस्यां चावस्थायां कुशलमूलानि प्रतिसन्दधानो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । यथास्मदादीनां कुशलाः प्राप्तयः फलं प्रतिगृह्णन्ति ददति चेति । विसभागक्षणान्तराव्यवहित इति

कुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुष्कोटिकः ।

प्रथमा कोटिः—यदा[1] कुशलचित्तानन्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोतीति । द्वितीया—विपर्ययात् । तृतीया—कुशलचित्तानन्तरं कुशलमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; विसभागक्षणान्तरव्यवधानेऽपि प्राप्तिलक्षणस्य सभागहेतोः फलप्रतिग्रहणदानसम्भवात् । *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वा ।* तद्यथा—ऊर्ध्वभूमेः परिहीणस्य ऊर्ध्वभूमिकानां या प्राप्तयस्ताः कुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति, तद्भूमिपरिहीणस्य तद् भूमिकानां कुशलमूलानां धर्माणां प्राप्त्यभावात् । एवं समुच्छिन्नकुशलमूलावस्थायामपि वक्तव्यम् ।

अत्राचार्यः *सङ्घभद्र* आह—"नैतद् युज्यते यदुक्तम् । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—ता एव प्रतिसन्दधानस्येति । कस्मात् ? न हि यास्ताः सर्वपश्चाद्विहीनास्तासामेव तन्निष्यन्दफलम् । याः प्रतिसन्दधानः सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति पूर्वनिरुद्धस्यापि हि तत्प्राप्तिसन्तानस्य स निष्यन्दः" इति । अथ कथं फलग्रहणात् कृत्स्न एव तत् सभागहेतुर्गृहीतः स्यादिति तदर्थमेवेदमुच्यते । तस्मात् यथान्यास एव साध्विति ।

तदेवमुभयत्रापि पाठदोष उद्ग्राहिते कतरः पाठः श्रेयानिति ? अत्राभिधर्मपाठ एव श्रेयानिति पश्यामः ।

ननु चोक्तम्—अविशेषितत्वात् कुशलप्रतिसन्धानकाले प्रतिलब्धा वर्त्तमानाः प्राप्तयः फलं ददति प्रतिगृह्णन्त्यपि । ननु ददत्येव न प्रतिगृह्णन्तीति दोष इति ? नैष दोषः; कुशलमूलानि प्रतिसन्दधान इति कुशलमूलप्राप्त्युत्पद्यमानावस्थायामेतदुच्यते; न वर्त्तमानावस्थायाम् । तत्र न काश्चिदपि कुशलमूलप्राप्तयो वर्त्तमाना भवन्ति । ताः कथं फलं प्रतिगृह्णन्ति ददति चेति शक्यते वक्तुम् । अतीतास्तु स्वसन्ताने कुशलमूलप्राप्तयः सर्वा अपि सभागहेतुभूताः स्वनिष्यन्दफलं तदानीं ददत्येव समनन्तरनिर्वर्त्तनन्यायेन, न प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । इत्यनया युक्त्या*ऽभिधर्मपाठ*मेव समर्थयामः ।

ननु चैवमविशेषिते पाठेऽनागतानां कुशलमूलप्राप्तीनां द्वितीयकोटित्ववचनप्रसङ्गः, ता अपि हि तदानीमतीतप्राप्तिवत् प्राप्यन्ते ? नैष दोषः; अनागतानां सभागहेतुत्वाभावात्, सभागहेतोश्चेहाधिकृतत्वात् । एवमपि न प्राप्तय एव वक्तव्याः, या एव सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—यान्

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

सर्वप्रथमं प्रतिलभत इति। यान् कुशलान् धर्मानित्यर्थः। चित्तचैत्ता अपि हि कुशलप्रतिसन्धाने प्रथमतः प्रतिलभ्यन्ते, न केवलं तत्प्राप्तयः? अस्त्येतत्; किन्तु प्राप्तीनामेव कुशलप्रतिसन्धाने आवश्यकत्वादेवं वचनम्। कुशलप्राप्तयो हि सम्यग्दृष्ट्या विचिकित्सयापि वा कुशलप्रतिसन्धानेऽवश्यमुत्पद्यन्ते। चित्तचैत्तास्तु विचिकित्सया कुशलप्रतिसन्धाने न तावदुत्पद्यन्त इति प्राप्तय एवोत्पद्यन्त इति वर्णयन्ति।

अकुशलस्येति विस्तरः। अकुशलोऽपि सभागहेतुश्चतुष्कोटिकः—अस्त्यकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति विस्तरेण। *प्रथमा कोटिः कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् या प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहाति*, ताः अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति। कथं कृत्वा? इह क्लेशो नवप्रकारः, मार्गोऽपि नवप्रकारः। तत्र मृदुमृदुना मार्गेणाधिमात्राधिमात्रः क्लेशप्रकारः प्रहीयते। यावदधिमात्राधिमात्रेण मृदुमृदुः प्रहीयते। तत्प्राप्तयोऽपि तथैव प्रहीयन्ते। कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् या मृदुमृदूनामकुशलानां प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, ताः अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति; अकुशलप्राप्तिक्षणान्तराभावात्। *द्वितीया—कामवैराग्यात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभतेऽकुशलानां* प्राप्तीः, ता अकुशलः सभागहेतुः फलं ददाति न प्रतिगृह्णाति, पूर्ववद् वक्तव्यम्।

अत्राचार्यो ब्रवीति—*एवं तु वक्तव्यं स्यात्। ता एव परिहीयमाणस्येति*। ता एव याः कामवैराग्यमनुप्राप्नुवन् प्राप्तीः सर्वपश्चाद् विजहातीति, ता हि प्रतिगृहीतत्वान्न प्रतिगृह्णन्ति। ददत्येव तु केवलं फलम्। पूर्वपाठे तु द्वितीया कोटिर्न सम्भवति, यथोक्तं प्राक्।

अत्राचार्यसङ्घभद्रस्तथैव प्रत्याचष्टे—नैतद् युज्यत इति। पूर्वेण समानमेतत् सर्वं प्रपञ्चयितव्यम्।

तृतीया—कामावीतरागस्य शेषास्ववस्थास्विति। द्वे अवस्थे हित्वा। एते एव यथोक्ते प्रथमद्वितीयावस्थे शेषास्ववस्थासु। यथास्माकम्। या अकुशलानां प्राप्तयस्ता अकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति ददाति च। *चतुर्थी—एतानाकारान् यथोक्तान् स्थापयित्वा*। तद्यथा कामवीतरागस्यापरिहाणधर्मणो या अकुशलानां प्राप्तयः, सोऽकुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात्। न ददाति, तस्य प्राप्त्यभावात्।

एवं निवृत्ताव्याकृतस्यापि इति विस्तरः। एवं निवृत्ताव्याकृतस्यापि चतुःकोटिकविधानम्। *अर्हत्त्वप्राप्तितोऽर्हत्त्वपरिहाणितश्च यथायोगं योज्यम्*। अस्ति निवृताव्याकृतः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति इति विस्तरः। प्रथमा कोटिः—अर्हत्त्वं प्राप्नुवन् याः प्राप्तीः सर्वपश्चाद्विजहाति, स निवृत्ताव्याकृतः

एवमकुशलादयोऽपि योज्याः ।

सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददाति; क्लिष्टक्षणान्तराभावात् । द्वितीया—अर्हत्त्वात् परिहीयमाणो याः सर्वप्रथमं प्रतिलभते । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—ता एव परिहीयमाणस्येति । एवं हि फलदानमेवैकमुपपादितं भवति । पूर्वपाठसमर्थनमपि तेनैवानुक्रमेण वक्तव्यम् । तृतीया—भवाग्रावीतरागस्य शेषास्ववस्थासु । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । तद्यथा—अर्हत्वं प्राप्तस्य यास्त्रिधातुका निवृत्ताव्याकृतानां प्राप्तयो यथासम्भवम्, स निवृत्ताव्याकृतः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति; प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति; प्रहीणत्वात् ।

अनिवृताव्याकृतस्य पश्चात्पादक इति । पश्चात्पादकलक्षणं व्याख्यातमिति न पुनरुच्यते । योऽनिवृताव्याकृतः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति ददात्यपि सः । आह—*यस्तावद् ददाति प्रतिगृह्णात्यपि सः* । अनिवृत्ताव्याकृतस्यापरिनिर्वाणात् सन्निहितत्वात् । *स्यात् प्रतिगृह्णाति न ददाति* । अर्हतश्चरमाः स्कन्धाः; सर्वांपधिनिःसर्गेणानिवृत्ताव्याकृतनिष्यन्दाभावात् । *सालम्बननियमेन तु क्षणश* इति । पूर्वमनालम्बनानां सम्भवतो नियम उक्तः, सालम्बननियमेन तु चित्तचैत्तानामेव सभागहेतुत्वमुच्यते क्षणशः क्षणान्तरापेक्षया, न तु पर्यायविच्छेदत इत्यर्थः ।

कुशलचित्तानन्तरमिति विस्तरः । *यदा कुशलचित्तान्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति*, तदा तत् कुशलं चित्तं फलं प्रतिगृह्णाति यस्तत्सन्तानपतितं व्यवहितमनागतं कुशलं फलं भविष्यति, अनुत्पत्तिधर्मि वा, न ददाति; यस्मादस्यानन्तरं कुशलमेव नास्ति । सदृशेन हि फलेन सफलः सभागहेतुरिष्यते । *द्वितीया—विपर्ययादिति* । यदा क्लिष्टानिवृताव्याकृतचित्तानन्तरं कुशलं चित्तं सम्मुखीकरोति, तदा येन कुशलेन चित्तेन तत् कुशलं चित्तं फलत्वेन प्रतिगृहीतमासात्, तद् ददाति न तत् प्रतिगृह्णाति, पूर्वं प्रतिगृहीतत्वात् । *तृतीया—कुशलचित्तानन्तरं कुशलमेवेति* । सम्मुखीकरोतीत्यधिकृतम् । तत्पूर्वकं कुशलं चित्तं द्वितीयं चित्तं फलत्वेन प्रतिगृह्णाति ददाति च; समनन्तरनिर्वर्तनात् । *चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वेति* । यदा क्लिष्टाव्याकृतचित्तानन्तरं क्लिष्टमव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोतिः, तदासौ सालम्बनः कुशलः सभागहेतुर्न फलं प्रतिगृह्णाति, प्रतिगृहीतत्वात् । न ददाति, क्लिष्टाव्याकृतचित्तसम्मुखीभावात् ।

एवमकुशलादयोऽपि योज्या इति । अस्ति सालम्बनोऽकुशलः सभागहेतुः फलं प्रतिगृह्णाति न ददातीति चतुःकोटिकः । प्रथमा कोटिः—अकुशलानन्तरं कुशलनिवृत्ताव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया—विपर्ययात् ।

कथं पुनः फल प्रतिगृहीतं भवति, तस्य बीजभावोपगमनात्[1] ?

एकोऽतीतः प्रयच्छति ॥ ५९ ॥

विपाकहेतुरतीत एव फलं प्रयच्छति; यस्मान्न सह वा समनन्तरो वाऽस्ति विपाकः ।

पुनरन्ये चतुर्विधं फलमाहुः । १. प्रतिष्ठाफलम्, यथा—जलमण्डलं वायुमण्डलस्य, यावत् तृणादयः पृथिव्याः । २. प्रयोगफलम्, यथा—अशुभाया यावदनुत्पादज्ञानम् । ३. सामग्रीफलम्, यथा—चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानादीनि । ४. भावनाफलम्, यथा—रूपावचरस्य चित्तस्य निर्माणम् ।

एतत्तु सर्वं[2] पुरुषकाराधिपतिफलयोरन्तर्भूतम् ॥ ५९ ॥

उक्ता हेतवः फलानि च ॥

तृतीया—अकुशलानन्तरमकुशलमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । आदिशब्देन निवृत्ताव्याकृतोऽनिवृत्ताव्याकृतश्च सभागहेतुर्योज्यः । निवृत्तस्य तावत् प्रथमा कोटिः—निवृत्ताव्याकृतचित्तानन्तरं कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया - विपर्ययात् । तृतीया—निवृत्ताव्याकृतचित्तानन्तरं निवृत्ताव्याकृतमेव । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा । अनिवृत्तस्य प्रथमा कोटिः—अनिवृत्ताव्याकृतानन्तरं कुशलं क्लिष्टं वा चित्तं सम्मुखीकरोति । द्वितीया—विपर्ययात् । तृतीया—अनिवृत्ताव्याकृतानन्तरमनिवृत्ताव्याकृतमेव । चतुर्थी--एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

तस्य बीजभावोपगमनादिति । तस्य फलस्य हेतुभावोपगमनादित्युपमा । *सौत्रान्तिक*प्रक्रियैषा । क्वचित् पुस्तके नास्त्येवम्पाठः ।

यथा जलमण्डलमिति विस्तरः । यथेति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । जलमण्डलं *वायुमण्डलस्य प्रतिष्ठाफलम्, याव*च्छब्देन जलमण्डलस्य काञ्चनमयी पृथिवी, काञ्चनमय्याः पृथिव्यास्तथा सस्यौषधिप्रभृतयः प्रतिष्ठाफलमित्यधिकारः । *अशुभायाः* स्मृत्युपस्थानान्यारभ्य *यावदनुत्पादज्ञानम्* । एवमन्यस्याप्यानापानस्मृत्यादेः । *प्रयोगस्य फलं* योज्यम् । सामग्र्याः फलं *सामग्रीफलम्* । चक्षुरादीना*मिति* । आदिशब्देन चक्षूरूपालोकमनस्काराणां ग्रहणम् । एवं भावनायाः फलं *भावनाफलमिति* समासः । *एतत्तु सर्वमिति* विस्तरः । एतच्चतुर्विधं फलं *पुरुषकाराधिपतिफलयोरन्तर्भूतम्* । प्रतिष्ठाफलमधिपतिफलान्तर्भूतम् । प्रयोगफलादि पुरुषकाराधिपतिफलयोः ॥ ५९ ॥

---

१. भावोपगमात्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

तत्र कतमे धर्माः कतिभिः हेतुभिरुत्पद्यन्ते ? इत्याह—समासत इमे चतुर्विधा धर्माः, तद्यथा—क्लिष्टा धर्माः, विपाकजाः, प्रथमानास्रवाः, तेभ्यश्च शेषाः।

क पुनः शेषाः ? विपाकवर्ज्याः अव्याकृताः प्रथमानास्रवक्षणवर्ज्याश्च कुशला इति।

त एते चतुर्विधा धर्माः

क्लिष्टा विपाकजाः शेषाः प्रथमार्या यथाक्रमम्।

विपाकं सर्वगं हित्वा तौ सभागं च शेषजाः ॥ ६० ॥

क्लिष्टा धर्मा **विपाकहेतुं हित्वा** शेषेभ्यः पञ्चभ्यो जायन्ते। **विपाकजाः सर्वत्रगहेतुं हित्वा** शेषेभ्यः पञ्चभ्य एव। **शेषा** धर्मास्तौ विपाकसर्वत्रगहेतू हित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो जायन्ते।

क्लिष्टा इति विस्तरः। क्लेशतत्सम्प्रयुक्ततत्समुत्थाः क्लिष्टाः। विपाकहेतुजाता *विपाकजाः*। दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तितत्सहभुवः प्रथमानास्रवाः। तेभ्यश्च शेषाः क्लिष्टादिभ्यस्त्रिभ्यः। *विपाकवर्ज्या अव्याकृता* ऐर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्माणिकाः। *प्रथमानास्रवक्षणवर्ज्याश्च कुशला* इति। कुशलग्रहणेन सास्रवानास्रवा गृह्यन्ते। तत्र दुःखे धर्मज्ञानकलापादयः सर्व एव शैक्षाशैक्षमार्गा लौकिकाश्च कुशलाः शेषा इत्यवगन्तव्यम्। शेषाश्चात्र तृतीयो राशिः क्रियते। तेनाह—*त एते चतुर्विधा धर्माः।*

विपाकम् इति। विपाकहेतुम्। *क्लिष्टा धर्मा* विपाकहेतुं *हित्वा शेषेभ्यः पञ्चभ्यः* कारणसहभूसभागसम्प्रयुक्तकसर्वत्रगेभ्यो यथासम्भवं *जायन्ते*। स्वभाववर्ज्यात् सर्वधर्मलक्षणात् कारणहेतोः, स्वकलापचित्तादिलक्षणात् सहभूहेतोः, पूर्वोत्पन्नस्वसन्तानक्लिष्टलक्षणात् सभागहेतोः, स्वकलापचित्तलक्षणात् सम्प्रयुक्तकहेतोः। यस्मात् ते चित्तचैत्तस्वभावाः पूर्वोत्पन्नसत्कायदृष्ट्यादिलक्षणात् सर्वत्रगहेतोर्जायन्ते, न तु विपाकहेतोः। विपाकफलेन हि सफलो विपाकहेतुः। न च क्लिष्टा धर्मा विपाकस्वभावा इति ते न ततो जायन्ते। *विपाकजाः सर्वत्रगहेतुं हित्वा शेषेभ्यः पञ्चभ्य एव* हेतुभ्यो जायन्ते, न तु सर्वत्रगहेतोः; विपाकजानामक्लिष्टत्वात्। 'सर्वत्रगाख्यः क्लिष्टानाम्' इति हि सर्वत्रगहेतुलक्षणम्। यद्यपि मिथ्यादृष्ट्यादिभ्यः सर्वत्रगेभ्यो विपाकजा जायन्ते; न तु सर्वत्रगहेतोरिति कृत्वा ततो जायन्ते, किं तर्हि ? विपाकहेतोरिति। *शेषा* इति। विस्तरः—शेषाणामविपाकस्वभावत्वान्न विपाकहेतुरस्ति। अक्लिष्टस्वभावत्वाच्च न सर्वत्रगहेतुरस्ति। अतस्तौ *विपाकसर्वत्रगहेतू वर्जयित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो जायन्ते।*

प्रथमानास्रवास्तौ च विपाकसर्वत्रगहेतू सभागहेतुं च हित्वा शेषेभ्यः त्रिभ्यो जायन्ते ॥ ६० ॥

कतमे इमे धर्माश्चतुर्विधा निर्दिष्टाः ? इत्याह --

चित्तचैत्ताः

अथ ये चित्तविप्रयुक्ता रूपिणश्च धर्माः, ते कथम् ? इत्याह—

तथान्येऽपि सम्प्रयुक्तकवर्जिताः ।

सम्प्रयुक्तकहेतुनैकेन वर्जिताः अन्येऽपि क्लिष्टादयो धर्मास्तथैवोत्पद्यन्ते, यथा चित्तचैत्ताः । तत्र क्लिष्टाश्चतुर्भ्यो विपाकजाश्च । शेषास्त्रिभ्यः । प्रथमानास्रवा द्वाभ्याम् । एकहेतुसम्भूतो नास्ति धर्मः ॥

समाप्तो हेतुविस्तरः ॥

प्रत्ययाः कतमे ?

चत्वारः प्रत्यया उक्ताः

पूर्ववद् व्याख्यानम् । *प्रथमानास्रवास्तौ विपाकसर्वत्रगहेतू* पूर्वोक्तौ । च-शब्देनानुकृष्टौ सभागहेतुं च हित्वा शेषेभ्यः कारणसहभूसम्प्रयुक्तकहेतुभ्यो यथासम्भवं जायन्ते । अनास्रवाणामविपाकस्वभावत्वान्न विपाकहेतुरस्ति । अक्लिष्टत्वान्न सर्वत्रगहेतुः । मार्गस्य पूर्वमनुत्पादितत्वान्न सभागहेतुरस्ति । न हि सास्रवा अग्रधर्मा अनास्रवस्य कलापस्य सभागहेतुर्युज्यते । तस्मान्न तेभ्यो जायन्ते ॥६०॥

"*चित्तचैत्ताः*" इति । सम्प्रयुक्तकहेतुसम्भवार्थं चित्तचैत्तग्रहणम् । प्राप्तिजात्यादयश्च चित्तविप्रयुक्ताः । अनास्रवसंवरश्च रूपिस्वभावोऽनास्रवेषु वेदितव्यः । ते चित्तविप्रयुक्ता रूपिणश्च चित्तचैत्तेभ्योऽन्ये *क्लिष्टादयः* क्लिष्टविपाकजशेषप्रथमानास्रवसंगृहीतास्*तथैवोत्पद्यन्ते यथा चित्तचैत्ताः*। केवलं तु *सम्प्रयुक्तकहेतुनैकेन वर्जिताः*। तेषामसम्प्रयुक्तकस्वभावत्वान्न सम्प्रयुक्तकहेतोर्जायन्ते । कथमिति ? क्लिष्टाश्चित्तविप्रयुक्तरूपिणो विपाकसम्प्रयुक्तकहेतू हित्वा *शेषेभ्यश्चतुर्भ्यो हेतुभ्यो* जायन्ते । *विपाकजा अपि* सम्प्रयुक्तकसर्वत्रगहेतू हित्वा शेषेभ्यश्चतुर्भ्य एव । शेषा विपाकसर्वत्रगसम्प्रयुक्तकहेतून् हित्वा *शेषेभ्यस्त्रिभ्यः*। *प्रथमानास्रवा* विपाकसर्वत्रगहेतू सभागहेतुं च सम्प्रयुक्तकहेतुं च हित्वा शेषाभ्यां हेतुभ्यां *जायन्त* इति । *एकहेतुसम्भूतो नास्तीति* । कारणसहभूहेत्वोरवश्यमविनाभावात् ।

"जन्यस्य जनिका जातिर्न हेतुप्रत्ययैर्विना" (अभि० को० २.४७)

कोक्ताः ? सूत्रे । "चतस्रः प्रत्ययताः । हेतुप्रत्ययता, समनन्तरप्रत्ययता, आलम्बनप्रत्ययता, अधिपतिप्रत्ययता च" ( ) इति । प्रत्ययजातिः प्रत्ययता । तत्र—

हेत्वाख्याः पञ्च हेतवः ॥ ६१ ॥

कारणहेतुवर्ज्याः **पञ्च हेतवो** हेतुप्रत्ययः ।

चित्तचैत्ता अचरमा उत्पन्नाः समनन्तरः ।

अर्हतः पश्चिमानपास्योत्पन्नाश्चित्त**चैत्ताः समनन्तर**प्रत्ययः ।

समश्चायमनन्तरश्च प्रत्यय इति समनन्तरप्रत्ययः ।

अत एव रूपं न समनन्तरप्रत्ययः; विषमोत्पत्तेः । तथा हि—कामावचरस्य रूपस्यानन्तरं कदाचित् कामावचरं रूपावचरं चाविज्ञप्तिरूपमुत्पद्यते, कदाचित् कामावचरं चानास्रवं चेति आकुलो[1] रूपसम्मुखीभावः ।

अव्याकुलस्तु समनन्तरप्रत्ययः अनिरुद्ध एव; एकस्मिन्नौपचयिकरूपसन्ताने द्वितीयोत्पत्तेरिति **भदन्तवसुमित्रः** ।

इत्युक्तम् । अतो हेतुविस्तरवचनानन्तरं पृच्छति—*प्रत्ययाः कतमे* इति ।

*प्रत्ययजातिः प्रत्ययते*ति । प्रत्ययप्रकार इत्यर्थः । गोतावत् ॥ ६१ ॥

"चित्तचैत्ताः" इति विस्तरः । चित्तचैत्ता एव समनन्तर इत्यवधारणम् । अचरमग्रहणं सोत्तराणां समनन्तरत्वात् । उत्पन्नग्रहणमनागतनिरासार्थम् । *समश्चायमनन्तरश्च प्रत्यय इति समनन्तरप्रत्यय* इति । समानार्थे सम्-शब्दः । *कामावचरस्य रूपस्ये*ति । अविज्ञप्तिरूपस्य कदाचित् *कामावचरमविज्ञप्तिरूपं रूपावचरं चाविज्ञप्तिरूपमुत्पद्यते* सास्रवध्यानसम्मुखीभावे गृहीतसंवरस्य । *कदाचित् कामावचरं चानास्रवं* चानास्रवध्यानसम्मुखीभावे । न तु कामावचर-चित्तानन्तरं कदाचित् कामावचरं रूपावचरं च युगपच्चित्तमुत्पद्यते । कामावचरं चानास्रवं चेत्याकुलो *रूपसम्मुखीभावः* ।

*द्वितीयोत्पत्तेरि*ति । द्वितीयौपचयिकोत्पत्तेः । यदा हि भुक्त्वा स्वपिति ध्यानं वा समापद्यते तदाहारज औपचयिकः स्वप्नजश्च समाधिजो वा औपचयिक उत्पद्यते ।

---

१. व्याकुलो—का० ।

अल्पबहुतरोत्पत्तेरिति भदन्तः । कदाचिद्धि महतो रूपादल्पमुत्पद्यते, तद्यथा—पलालराशेर्भस्म । कदाचिदल्पाद् बहूत्पद्यते, तद्यथा—वटनिकायाः क्रमेण, यावदनेकशाखावरोहो न्यग्रोध इति ।

ननु चास्ति चैत्तानामप्यल्पबहुतरोत्पत्तिः, कुशलाकुशलाव्याकृतेषु चित्तेषु सवितर्कसविचारादौ च समाधित्रये ?

अस्ति जात्यन्तरं प्रति, न स्वजातिम् । न कदाचिद् बहुतरा वेदनोत्पद्यते, संज्ञादयो वा ।

किं पुनः स्वजातेरेव समनन्तरप्रत्ययो भवति ? नैतदस्ति; सकल एव कलापः सकलस्य कलापान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययः, न त्वल्पकाद् वेदनादिद्रव्यात् प्रभूतं वेदनादि द्रव्यमुत्पद्यत इत्येतावदेवात्रोक्तम् ।

अल्पबहुतरोत्पत्तेरिति । किम् ? रूपं न समनन्तरप्रत्यय इति प्रकृतम् । *भदन्तः* स्थविरः सौत्रान्तिकः । *कुशलाकुशलाव्याकृतेषु चित्तेष्विति* ।

"सवितर्कविचारित्वात् कुशले कामचेतसि ।
द्वाविंशतिश्चैतसिकाः कौकृत्यमधिकं क्वचित् ॥
आवेणिके त्वकुशले दृष्टियुक्ते च विंशतिः ।
क्लेशैश्चतुर्भिः क्रोधाद्यैः कौकृत्येनैकविंशतिः ॥
निवृत्तेऽष्टादशान्यत्र द्वादशाव्याकृते मताः ।"

(अभि० को० २. २९-३१)

इत्यनेन क्रमेण कदाचिद् बहुभ्यश्चैत्तेभ्यस्त्रयोविंशतेरेकविंशतिरष्टादश द्वादश वाल्पे चैत्ता उत्पद्यन्ते, कदाचिदल्पाद् बहवो विपर्ययात् । *सवितर्कसविचारादौ च समाधित्रये* । अस्ति सवितर्कः सविचारः समाधिः, अस्त्यवितर्को विचारमात्रः, अस्त्यवितर्कोऽविचार इति - एतस्मिन् समाधित्रये चैत्तानामल्पबहुतरोत्पत्तिः । अतश्च चित्तचैत्ता अपि न समनन्तरप्रत्ययाः स्युरिति ।

अस्ति जात्यन्तरं प्रति न स्वजातिमिति । अस्त्यल्पबहुतरोत्पत्तिर्जात्यन्तरं प्रति न स्वजातिम् । वितर्कविचारादीनां हि क्वचिच्चित्ते जात्यन्तरभूतानां सतां वृत्तिरवृत्तिश्च भवति । *न कदाचित् बहुतरा वेदनेति* । नहि कदाचिद्वेदनैकस्मिंश्चित्ते एका, क्वचिदपरस्मिन् द्वे तिस्रो वेति । रूपस्य तु स्वजातिं प्रत्यल्पबहुतरोत्पत्तिः;

किं पुनः स्वजातेरेवेति । किं वेदना वेदनाया एव समनन्तरप्रत्ययः । अनेकवेदनोत्पत्तावसामर्थ्यात् । *एवं संज्ञादयः* । न परजातेः, न वेदना संज्ञादीनाम्, यतश्चैत्तानामल्पबहुतरोत्पत्तिर्न परिगृहीता भवेत् ।

सान्तानसभागिकास्तु[1] मन्यन्ते—"स्वजातेरेव समनन्तरप्रत्ययः। तद्यथा—चित्तं चित्तस्यैव, वेदना वेदनाया एव" इति। विस्तरः—यदा त्वक्लिष्टान्तरं क्लिष्टमुत्पद्यते, तस्य क्लेशस्य पूर्वनिरुद्धक्लेशः[2] समनन्तरप्रत्ययः, तद्यथा निरोधसमापत्तिचित्तं व्युत्थानचित्तस्येति।

तदेतन्न वर्त्यते ; प्रथमानास्रवचित्तानुत्पत्तिप्रसङ्गात् चित्तविप्रयुक्ता अपि संस्काराः।

अत एव व्याकुलसम्मुखीभावान्न समनन्तरप्रत्ययः; त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां युगपत् सम्मुखीभावात्।

कस्मादनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययः ? व्याकुलत्वादनागतस्याध्वनः पूर्वोत्तराऽभावात्[3]।

सान्तानसभागिकास्त्विति विस्तरः। *चित्तं चित्तान्तरस्य समनन्तरप्रत्ययः,* न वेदनायाः। वेदना वेदनान्तरस्य, न चित्तस्येति। सन्तानसभागः सभागहेतुरित्यर्थः। सन्तानसभागेन दीव्यन्ति व्यवहरन्ति वा सान्तानसभागिकाः केचिदाभिधार्मिकाः। यदि सन्तानः सन्तानान्तरस्य सभागहेतुः, अक्लिष्टानन्तरं यदा क्लिष्टमुत्पद्यते, कथं तत्र समनन्तरप्रत्ययव्यवस्थेति ? अत आह—*यदा त्वक्लिष्टानन्तरमिति*। विस्तरः—तस्य क्लेशस्य पश्चादुत्पन्नस्य पूर्वनिरुद्धक्लेशः क्षणान्तरव्यवहितः *समनन्तरप्रत्यय* इति व्यवस्थापयन्ति; तुल्यजातीयेन चित्तान्तरेणाव्यवधानात्। अक्लिष्टेन व्यवधानं त्वव्यवधानमेव, अतुल्यजातीयत्वात्। *तद्यथा निरोधसमापत्तिचित्तं व्युत्थानचित्तस्य;* चित्तान्तरेणाव्यवधानात्। समापत्तिद्रव्येण व्यवहितमपि समनन्तरप्रत्ययः, व्यवस्थाप्यते, तद्वत्।

त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां युगपत्सम्मुखीभावादिति। कामधात्ववीतरागस्यार्यस्य कामावचर्याः प्राप्तेरनन्तरं त्रैधातुकाप्रतिसंयुक्तानां प्राप्तय उत्पद्यन्ते; त्रैधातुकैः क्लेशैः समन्वागतत्वात्। एवं तज्जात्यादयोऽप्युत्पद्यन्ते। इत्येवं *व्याकुलसम्मुखीभावात् विप्रयुक्ता अपि संस्काराः* प्राप्तिजात्यादयो न समनन्तरप्रत्ययः।

कस्मादनागत इति विस्तरः। *"उत्पन्नाः समनन्तराः"* इत्यतीतप्रत्युत्पन्ना एव समनन्तरप्रत्यय इति पूर्वमुक्तम्। अत एवं पृच्छति। *व्याकुलत्वादिति*। व्याकुलत्वादनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययः। व्याकुलत्वं पुनरनागतस्याध्वनः *पूर्वोत्तराभावात्*[4]। पूर्वोत्तरताया अभावात्, वर्त्तमानो ह्यनागतात् पूर्वो वर्त्त-

---

१. सन्तान०—का०। २. पूर्वनिरुद्धः क्लेशः—का०।
३. पूर्वोत्तरताऽभावात्—का०। ४. पूर्वोत्तरोभावात्—मुद्रितः पाठः।

कथं तर्हि भगवान् जानाति 'अमुष्यानागतस्यानन्तरमिदमनागतं भावि' इति ? अतीतसाम्प्रतानुमानात्। अतीतं किलाध्वानं पश्यति भगवान्—'एवञ्जातीयकात् कर्मणः एवञ्जातीयको विपाकः उत्पन्नः, धर्माद्वा धर्मः'। 'इदं चापि सम्प्रत्येवञ्जातीयकं कर्म, तस्मादतोऽप्येवञ्जातीयको विपाक उत्पत्स्यते धर्माद्वा धर्मः' इति जानाति।

न चान्यत् ज्ञानमानुमानिकं भवति; यस्मादतीतसाम्प्रतानुमानेन भगवान् विकीर्णान्यनागतानि द्रव्याणि प्रत्यक्षमीक्षित्वा जानाति—'अनेन पुद्गलेनैवंविधं कर्म कुर्वतेदमनागतं फलं परिगृहीतम्' इति।

एवं तर्हि भगवान् पूर्वान्तिमदृष्ट्वा अपरान्तं न जानीयात्।

अन्ये पुनराहुः—फलचिह्नभूतः सत्वानां सन्ततौ चित्तविप्रयुक्तः संस्कारविशेषोऽस्ति, यं व्यवलोक्य भगवाननागतं जानात्यसम्मुखीकृत्वापि ध्यानमभिज्ञां चेति।

नैमित्तिको हि नाम भगवान् स्यादेवं सति, न पुनः साक्षात्कारी। तस्मात् सर्वमिच्छामात्रेण भगवान् जानातीति सान्तानिकाः। "अचिन्त्यो हि बुद्धानां बुद्धिविषयः" इत्युक्तं भगवता।

अथ असत्यनागतस्य क्रमनियमावस्थाने कस्मादग्रधर्मानन्तरं दुःखे धर्मज्ञान-

---

मानादतीत इति शक्यते वक्तुम्; पूर्वोत्तरकालयोगात्। न त्वनागतस्य पूर्वपश्चिमतास्ति। अत एव च वर्त्तमानो वर्त्तमानस्य न समनन्तरप्रत्यय इष्यते; पूर्वपश्चिमताया अभावात्, तुल्यकालत्वात्।

*अतीतसाम्प्रतानुमानादि*ति। अतीतेन च साम्प्रतेन चानुमानात्। अतीतेनानुमानमिति दर्शयन्नाह—*अतीतं किलाध्वानं* पश्यतीति विस्तरः।

साम्प्रतेनानुमानमिति दर्शयन्नाह—*इदं चापि सम्प्रत्येवञ्जातीयक*मिति विस्तरः। *अपरान्तं न जानीयादि*ति। सर्ववित्त्वमस्य हीयेतेत्यभिप्रायः।

फलचिह्नभूतः, फललिङ्गभूतः। *न साक्षात्कारी*, न साक्षाद्दर्शी।

अनागतो नेष्यते समनन्तरप्रत्ययो व्याकुलत्वात् पूर्वपश्चिमताया अभावात् इत्युक्तेऽयमाह—*कस्मादग्रधर्मानन्तर*मिति विस्तरः।

क्षान्तिरेवोत्पद्यते, नान्यो धर्मः, एवं यावद् वज्रोपमानन्तरं क्षयज्ञानमेवोत्पद्यते, नान्यो धर्म इति ?

यस्य यत्प्रतिबद्ध उत्पादः स तस्यानन्तरमुत्पद्यते, तद्यथा—बीजादीनामङ्कुरादयो विनापि समनन्तरप्रत्ययेनेति ।

कस्मादर्हतश्चरमाश्चित्तचैत्ता न समनन्तरप्रत्ययः ? अन्यचित्तासम्बन्धात्[1] ।

ननु चैवं समनन्तरनिरुद्धं चित्तं मनो भवतीत्यनन्तरविज्ञानाभावात् मनोऽपि चरमं चित्तं न प्राप्नोति ?

आश्रयभावप्रतिभावितं मनो न कारित्रप्रभावितमित्यस्त्येवाश्रयभावः । कारणान्तरवैकल्यात् तु विज्ञानान्तरं नोत्पद्यत इति । कारित्रप्रभावितस्तु समनन्तरप्रत्ययः, तेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतः स सर्वैरपि धर्मैः सर्वप्राणिभिर्वा न शक्यः[2]

तस्य वैभाषिकः परिहारमाह—*यस्य यत्प्रतिबद्ध उत्पाद* इति विस्तरः । यस्य धर्मस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्त्यादेर्यस्मिन् धर्मे लौकिकाग्रधर्मादौ प्रतिबद्ध उत्पादः, *स तस्यानन्तरमुत्पद्यते । तद्यथा बीजादीनामङ्कुरादयः ।* अङ्कुरस्य हि बीजे प्रतिबद्ध उत्पादः, तस्मात् तदनन्तरमुत्पद्यते । एवं काण्डादीनामङ्कुरादिषु । *विनापि समनन्तरप्रत्ययेन* । असत्यपि समनन्तरप्रत्यये । अपिशब्दात् सति समनन्तरप्रत्यये सुतरामुत्पद्यत इत्यभिप्रायः । तस्मान्नास्ति च क्रमनियमावस्थानम् । तद्वत् समनन्तरोत्पत्तिनियमश्च भवतीति वाक्यार्थः ।

"*कस्मादर्हतश्चरमाः*" इति । "अचरमाः" इति वचनादयं प्रश्न आगतः । *अन्यचित्तासम्बन्धा*दिति । यस्मात् तदनन्तरमन्यचित्तं न सम्बध्नन्ति ।

आश्रयभावप्रभावितं मन इति । यथा चक्षुरुत्पन्नं चक्षुर्विज्ञानाश्रयभावेनावस्थितम्, यदि कारणान्तरवैकल्याच्चक्षुर्विज्ञानं नोत्पद्यते न तत्र चक्षुरपराध्यते । एवमर्हतोऽपि चरमं चित्तमाश्रयभावेनास्थितम् । कारणान्तरवैकल्यातु विज्ञानान्तरं नोत्पद्यत इति न तदपराध्यते । *तद्धि न कारित्रप्रभावितम्* । न जननपुरुषकारप्रभावितमित्यर्थः । यदि हि तज्जनप्रभावितं स्यात्, जायमान एव सति कार्ये तन्मनः स्यात् । न चैवम्, अतोऽसत्यपि जन्ये तन्मनो भवत्येव । *कारित्रप्रभावितस्तु समनन्तरप्रत्ययः* । सत्येव जन्ये समनन्तरप्रत्ययो भवति, नासति । *तेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतः* । तेन समनन्तरप्रत्ययेन यो धर्मः फलं प्रतिगृहीतो जायतामेतदिति, *स सर्वैरपि धर्मैर्*बुद्धिमद्भिः *सर्वप्राणिभिर्वा* सञ्चिन्त्यकारिभिर्न

---

१. ०संबन्धनात्—का० । २. शक्यं—का० ।

प्रतिबन्धुम्, यथा नोत्पद्येत[1] ।

ये धर्माश्चित्तसमनन्तराः, चित्तनिरन्तरा अपि ते ? चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिः—अचित्तकायाः समापत्तिव्युत्थानचित्तं[2] द्वितीयादयश्च समापत्तिक्षणाः । द्वितीया[3]—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य सचित्तकावस्थायां[4] च[4] जात्यादयः । तृतीया कोटिः—प्रथमः समापत्तिक्षणः सचित्तिका अवस्था[5] । चतुर्थी[6]—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां व्युत्थानचित्तस्य च जात्यादयः[7] ।

शक्यः प्रतिबन्धुं यथा नोत्पद्येत । मोत्पादीति ।

ये धर्माश्चित्तसमनन्तरा इति विस्तरः । समनन्तरप्रत्ययचित्तजनिताश्चित्तसमनन्तराः । चित्तस्य समाश्च तेऽनन्तराश्च ते इति चित्तसमनन्तराः । अथ वा चित्तं समनन्तरं समनन्तरप्रत्यय एषामिति चित्तसमनन्तराः । क्षणान्तराव्यवहितास्तु *चित्तनिरन्तराः* । ते पुनश्चित्तसमनन्तराश्चित्तचैत्ता द्वे च समापत्ती असंज्ञि-निरोधसमापत्ती । नासंज्ञिकं चित्तसमनन्त॰ शास्त्रे पठितम्; कर्मसामर्थ्योत्पत्तेः । *प्रथमा कोटिरिति* विस्तरः । *समापत्तिव्युत्थानचित्तं* समापत्तिप्रवेशचित्तजनितम् । अतश्चित्तसमनन्तरं न चित्तनिरन्तरम्; समापत्तिक्षणव्यवहितत्वात् । *द्वितीयादयश्च* समापत्तिक्षणाः, प्रथमक्षणवर्ज्या इत्यर्थः । चित्तसमनन्तराः, तत्प्रत्ययजनितत्वात् । न चित्तनिरन्तराः, यथायोगं प्रथमादिक्षणव्यवहितत्वात् । *द्वितीया—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य* जात्यादयश्चित्तनिरन्तराः, क्षणान्तराव्यवहितत्वात् । न तु चित्तसमनन्तराः, अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात् । चित्तचैत्ता एव हि सह समापत्तिद्वयेन चित्तसमनन्तरा इष्टाः । *सचित्तिकावस्थायाञ्च जात्यादयः* । तेषामविशेषितत्वात् सर्वेषां चित्तचैत्तादीनां जात्यादयः । आदिग्रहेण च सर्व एव विप्रयुक्ता गृह्यन्ते समापत्तिद्वयं वर्जयित्वा । ते च तथैव चित्तनिरन्तरा न चित्तसमनन्तराः । पूर्ववद् व्याख्यानम् । *सचित्तिकावस्थेति* । यदा चित्ताच्चित्तान्तरमुत्पद्यते तदा पश्चिमाश्चित्तचैत्ताः पूर्वकेण चित्तेन चित्तसमनन्तराश्चित्तनिरन्तराश्च भवन्ति । *चतुर्थी—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां व्युत्थानचित्तस्य च जात्यादयः* । न चित्तसमनन्तराः, अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात् । न चित्तनिरन्तराः, प्रथमादिसमापत्तिक्षणव्यवहितत्वात् ।

---

१. नोत्पद्यते—का० ।
२. समापत्तेर्व्युत्थान—का० ।
३. ०कोटिः—का० ।
४–४. सचित्तिकायाश्चावस्थायाः—का० ।
५. चावस्था—का० ।
६. कोटिः—का० ।
७. का० पुस्तके नास्ति

ये धर्माश्चित्तसमनन्तराः समापत्तिनिरन्तरा अपि ते ? चतुष्कोटिकः । ये तृतीयाचतुर्थ्यौ ते प्रथमाद्वितीये, ये प्रथमाद्वितीये ते तृतीयाचतुर्थ्यौ कर्त्तव्ये ।

कथमिदानीं दूरान्तरविच्छिन्नं व्युत्थानचित्तं समापत्तिचित्तस्य समनन्तरमित्युच्यते ? चित्तान्तराव्यवहितत्वात् ॥

उक्तः समनन्तरप्रत्ययः ॥

आलम्बनं सर्वधर्माः

यथायोगं चक्षुर्विज्ञानस्य ससम्प्रयोगस्य रूपम्, श्रोत्रविज्ञानस्य शब्दः, घ्राणविज्ञानस्य गन्धः, जिह्वाविज्ञानस्य रसः, कायविज्ञानस्य स्प्रष्टव्यम्, मनोविज्ञानस्य **सर्वधर्माः** ।

यो धर्मो यस्य धर्मस्यालम्बनं न कदाचित् स धर्मस्तद्धर्मस्य नालम्बनम्; अनालम्ब्यमानोऽपि तथालक्षणत्वात् । यथा—अनिध्यमानमपीन्धनमुच्यते काष्ठादिकम्, तथालक्षणत्वादिति ।

त एते चित्तचैत्ता धर्मा आयतनद्रव्यक्षणनियमेनालम्बने यथास्वं नियताः ।

ये तृतीयचतुर्थ्यौ ते प्रथमद्वितीये इति विस्तरः । प्रथमा कोटिः—प्रथमसमापत्तिक्षणः सचित्तिका चावस्था । ते हि चित्तसमनन्तराः समनन्तरप्रत्ययजनितत्वात्; न समापत्तिनिरन्तराः; प्रथमसमापत्तिक्षणस्य सर्वसमापत्तिक्षणाभावेन न तन्निरन्तराभावात्, सचित्तिकावस्थायाश्च समापत्त्यभावात् । द्वितीया—द्वितीयादीनां समापत्तिक्षणानां जात्यादयो व्युत्थानचित्तस्य च, इमे धर्माः समापत्तिनिरन्तरा न चित्तसमनन्तराः । तृतीया—अचित्तिकायाः समापत्तेर्व्युत्थानचित्तं द्वितीयादयश्च समापत्तिक्षणाः, एते चित्तसमनन्तराः समापत्तिनिरन्तराश्च । चतुर्थी—प्रथमस्य समापत्तिक्षणस्य सचित्तिकायां चावस्थायां जात्यादयः, इमे धर्मा न चित्तसमनन्तरा न समापत्तिनिरन्तरा अचित्तसमनन्तरस्वभावत्वात्, पूर्वसमापत्तिक्षणाभावाच्च ।

ससम्प्रयोगस्य सचैतसिकस्य । *तथालक्षणत्वादिति* । आलम्ब्यलक्षणत्वात् । *आयतनद्रव्यक्षणनियमेनेति* । आयतनञ्च द्रव्यञ्च क्षणश्च तेषां नियमः, तेनैव । *ते चित्तचैत्ताः स्वस्मिन् स्वस्मिन्नालम्बने नियताः* । यथा तावच्चक्षुर्विज्ञानं ससम्प्रयोगं रूपायतने आलम्बने नियतम्, न शब्दायतनादौ । एवमायतननियमेन । तत्राप्यायतने द्रव्यनियमेन नीलरूपे नीलरूपकग्राहकमेव चक्षुर्विज्ञानं ससम्प्रयोगं नियतम्, नान्यत्र पीतादौ । एवं द्रव्यनियमेन । तत्रापि नीलरूपे

किमाश्रयनियमेनापि नियताः ? ओमित्याह । उत्पन्नास्त्वाश्रयसहिताः, अनुत्पन्ना व्यतीता आश्रयविश्लिष्टाः ।

अतीता अप्याश्रयसहिता **इत्यपरे** ॥

उक्त आलम्बनप्रत्ययः ॥

कारणाख्योऽधिपः स्मृतः ॥ ६२ ॥

य एव कारणहेतुः स एवाधिपतिप्रत्ययः । अधिकोऽयं प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्ययः ।

आलम्बनप्रत्ययोऽपि सर्वधर्माः अधिपतिप्रत्ययोऽपीति किमस्याधिक्यम् ? न जातु सहभुवो धर्मा आलम्बनं भवन्ति; भवन्ति त्वधिपतिप्रत्यय इत्यस्यैवाधिक्यम् ।

अधिकस्य वा प्रत्ययः । सर्वः सर्वस्य संस्कृतस्य स्वभाववर्ज्यस्य । स्याद्धर्मो धर्मस्य चतुर्भिरपि प्रत्ययैर्न प्रत्ययः । स्यात् स्वभावः स्वभावस्य परभावोऽपि । स्यात् संस्कृतमसंस्कृतस्य असंस्कृतं चासंस्कृतस्य ।

अथैते प्रत्ययाः कारित्रं कुर्वन्तः किमवस्थे धर्मे कुर्वन्ति ? हेतुप्रत्ययस्तावत् उक्तः । तत्र—

आलम्बने यो नीलरूपक्षणो यस्यालम्बनं स तस्यैव, नान्यस्येति एवं क्षणनियमेन । एवं शब्दायतनादिष्वपि श्रोत्रादिविज्ञानं ससम्प्रयोगं योज्यम् ।

किमाश्रयनियमेनापीति । किं चक्षुराद्याश्रयनियमेनाप्येते चित्तचैत्ता नियताः ? *ओमित्याह* । एवमित्यर्थः ।

आलम्बनप्रत्ययोऽपि सर्वधर्मा इति मनोविज्ञानापेक्षया । *अधिकोऽयं प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्यय* इति । हेतुप्रत्ययादिभ्यः । हेतुप्रत्ययो हि परं पञ्च हेतवः । *आलम्बनप्रत्ययो हि सहभुवां न सम्भवतीति* नाधिकः । *अधिकस्य वा प्रत्यय* इति । पूर्वम्—अधिकः पतिरधिपतिः, स प्रत्यय इति समासः । इदानीम्—अधिकस्य भूयसः पतिरधिपतिः, स प्रत्यय इत्यधिपतिप्रत्यय इति समासः ।

कथम् ? इत्याह—*सर्व इति* विस्तरः । *सर्वः* संस्कृतासंस्कृतः *सर्वस्य संस्कृतस्य स्वभाववर्ज्यस्य* सालम्बनस्यानालम्बनस्य च प्रत्ययोऽधिपतिप्रत्ययः । आलम्बनप्रत्ययस्तु सालम्बनस्यैव, नानालम्बनस्य । प्रथमे विग्रहे प्रत्ययस्याधिक्यं दर्शितम्, द्वितीये प्रत्ययवतः ॥ ६२ ॥

निरुध्यमाने कारित्रं द्वौ हेतू कुरुतः

निरुध्यमानं नाम वर्त्तमानम्, निरोधाभिमुखत्वात्। तत्र सहभूसम्प्रयुक्तक-हेतू कारित्रं कुरुतः। सहोत्पन्नेऽपि फले तयोर्व्यापारः।

त्रयः।

जायमाने

जायमानं नाम अनागतमुत्पादाभिमुखम्। तत्र सभागसर्वत्रगविपाकहेतवः कारित्रं कुर्वन्ति।

एवं तावद् हेतुप्रत्ययः।

ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात् ॥ ६३ ॥

येन कारित्रन्यायेन हेतुप्रत्ययो[1] द्विधा कृत्वोक्तः, तद्विपर्ययात् समनन्तर-प्रत्ययालम्बनप्रत्ययौ वेदितव्यौ।

समनन्तरप्रत्ययो जायमाने कारित्रं करोति; अवकाशदानात्। आलम्बन-प्रत्ययौ निरुध्यमाने; वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्ग्रहणात्। अधिपतिप्रत्ययस्तु सर्वस्यामव-स्थायामनावरणभावेनावस्थित इत्येतदेवास्य कारित्रम् ॥

उक्ताः सकारित्राः प्रत्ययाः ॥

"*निरुध्यमाने कारित्रम्*" इति। निरुध्यमान एवेत्यवधारणम्, मिथः फलत्वात् समाश्रयत्वाच्च सहभूसम्प्रयुक्तकहेत्वोर्यथाक्रमम्।

"*त्रयो जायमाने*" इति जायमान एवेत्यवधारणम्।

"*ततोऽन्यौ तु प्रत्ययौ तद्विपर्ययात्*" इति। समनन्तरप्रत्ययः पूर्वोक्तस्तं पश्चादुक्तं कारित्रकालनियममाश्रयते। जायमाने कारित्रं करोतीत्यर्थः। पश्चादुक्त आलम्बनप्रत्ययः पूर्वोक्तं कारित्रकालनियमाश्रयते। निरुध्यमाने कारित्रं करोतीत्यर्थः। एवं तौ विपर्ययात् कारित्रं कुरुतः।

तेनाह—*समनन्तरप्रत्ययो जायमाने कारित्रं करोत्यवकाशदानात्*, *आलम्बन-प्रत्ययो निरुध्यमाने वर्त्तमानैश्चित्तचैत्तैर्वर्तमानग्रहणादिति*। ग्रहणार्थेन ह्यालम्बन-प्रत्ययो व्यवस्थाप्यते। न चातीतानागताश्चित्तचैत्ता ग्राह्यमर्थं गृह्णन्तीति।

एतदेवास्य कारित्रमिति। यदनावरणभावेन सर्वस्यामवस्थायामवस्थानम्, एतदेवास्याधिपतिप्रत्ययस्य कारित्रमिति सुगमत्वान्नाधिपतिप्रत्ययस्य कारित्र-कालनियमः सूचित इत्यभिप्रायः ॥ ६३ ॥

---

१. ०प्रत्ययौ—का०।

अथ कतमो धर्मः कतिभिः प्रत्ययैरुत्पद्यते ?

चतुर्भिश्चित्तचैत्ता हि

तत्र हेतुप्रत्ययः—एषां सर्वे पञ्च हेतवः; समनन्तरप्रत्ययः—पूर्वकाश्चित्तचैत्ता अन्यैरव्यवहिताः; आलम्बनप्रत्ययः—यथायोगं पञ्च विषयाः सर्वे धर्माश्च; अधिपतिप्रत्ययः—स्वभाववर्ज्याः सर्वधर्माः।

समापत्तिद्वयं त्रिभिः।

निरोधासंज्ञिसमापत्त्योरालम्बनप्रत्ययो नास्ति। न हि ते आलम्बिके।

हेतुप्रत्ययस्तु तयोर्द्विविधो हेतुः—सहभूहेतुश्च जात्यादयः, सभागहेतुश्च पूर्वोत्पन्नाः समानभूमिकाः कुशला धर्माः। समनन्तरप्रत्ययः ससम्प्रयोगं समापत्तिचित्तम्। अधिपतिप्रत्ययः पूर्ववत्।

चित्ताभिसंस्कारजत्वादेते समापत्ती चित्तसमनन्तरे। चित्तोत्पत्तिविबन्धनात् न समनन्तरप्रत्ययः।

द्वाभ्यामन्ये तु जायन्ते

अन्ये तु विप्रयुक्ता रूपिणश्च धर्मा हेत्वधिपतिप्रत्ययभ्यां **जायन्ते** यथाविहितमेव।

आह तु—"प्रत्ययेभ्यो भावा उपजायन्ते, न पुनः सर्वस्येव जगतः ईश्वरपुरुषप्रधानादिकं कारणम्" (   ) इति।

---

*द्विविधो हेतुरि*ति। सम्प्रयुक्तकसर्वत्रगविपाकहेतूनामसम्भवात्। *समानभूमिकाः कुशला धर्मा* इति। निरोधसमापत्तेर्भावाग्रिकाः कुशला धर्मा सभागहेतुर्हेतुप्रत्ययः। असंज्ञिसमापत्तेरपि चतुर्थध्यानभूमिकाः। येषां बलेन ते समापत्ती भवतः। *समनन्तरप्रत्ययः ससम्प्रयोगं समापत्तिचित्तमि*ति। सर्वेषां निरोधसमापत्तिक्षणानामसंज्ञिसमापत्तिक्षणानां च चित्तान्तरेणाव्यवधानात्। *पूर्ववदि*ति। स्वभावर्ज्याः सर्वधर्माः।

*चित्ताभिसंस्कारजत्वादि*ति। चित्ताभोगजत्वादित्यर्थः। *चित्तोत्पत्तिविबन्धनान्न समनन्तरप्रत्यय* इति। समनन्तरप्रत्ययस्य चित्तोत्पत्तिहेतुत्वात्।

"द्वाभ्यामन्ये तु" इति। तुशब्दोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च। *द्वाभ्यामेव* हेत्वधिपतिप्रत्ययायाभ्यामन्ये वै चित्तचैत्तसमापत्तिद्वयविनिर्मुक्ता *धर्मा* जायन्ते।

*ईश्वरपुरुषप्रधानादिकमि*ति। आदिशब्देन कालस्वभावपरमाण्वादि गृह्यते।

कोऽत्र हेतुः ? यदि खलु हेतुकृतां सिद्धिं मन्यसे ।

ननु च अत एवास्य वादस्य व्युदासः प्राप्नोति—एकं कारणमीश्वरादिकं सर्वस्येति । अपि च—

नेश्वरादेः क्रमादिभिः ॥ ६४ ॥

यदि ह्येकमेव कारणमीश्वरः स्यादन्यद्वा, युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं स्यात् । दृश्यते च भावानां क्रमसम्भवः ।

स तर्हि च्छन्दवशादीश्वरस्य स्याद्—'अयमिदानीमुत्पद्यतामयं निरुध्यतामयं पश्चाद्' इति ? छन्दभेदात् तर्हि सिद्धमनेकं कारणं स्यात् ।

स चापि छन्दभेदो युगपत् स्यात्; तद्धेतोरीश्वरस्याभिन्नत्वात् । कारणान्तर-

---

ननु चात एवेति । यदि वेश्वर *एकं कारणं* पुरुष इति वात्र पक्षे को हेतुरिति हेतुर्मृग्यते । ईश्वरव्यतिरिक्तं हेतुं कृत्वा तत्सिद्धेरित्यभ्युपगतं भवति । तदभ्युपगमाच्चैकमीश्वरः पुरुष इति वा कारणं *सर्वस्य जगत* इत्यस्य *वादस्य व्युदासः* परित्यागः *प्राप्नोतीति* पिण्डेन वाक्यार्थः ।

"नेश्वरादेः क्रमादिभिः" इति । नेश्वरादेर्भावा जायन्ते । कस्मात् ? *क्रमादिभिः* । आदिग्रहणेन देशकालादीनां ग्रहणम् । अथ वा—अनेककारणत्वानवस्थाप्रसङ्गादन्यपुरुषकालनिह्नवादीनां ग्रहणम् ।

यदि ह्येकमेवेति विस्तरः । यदि ह्येकमेव *कारणमीश्वरः स्यात्* महादेवो वा वासुदेवो वा *अन्यद्वा* पुरुषादि वेत्यर्थः । *युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं* कारणस्य सद्भावात् । न ह्येतदिष्टम्—सति कारणे कार्यं न भवतीति । *दृश्यते च भावानां* कललादीनामङ्कुरादीनां च *क्रमसम्भवः* । तस्मात् स्वकारणपरम्परानिर्वृत्त इति नेश्वरादि कारणमिति गम्यते । ईश्वराद्येककारणं जगदिति हि प्रतिजानानस्य स्वकारणक्रमोत्पादितादिलक्षणेन धर्मविशेषेण तस्य सापक्षालत्वं पक्षस्योपलक्ष्यते ।

स तर्हि छन्दवशादिति । स क्रमभेद इच्छावशादीश्वरस्य स्यात् । कथम् ? इत्याह—*अयमिदानीं* भावः *उत्पद्यतां* यावदयं *पश्चादुत्पद्यता*मिति । एवं क्रमसम्भवश्च भावानामीश्वरश्च कारणमिति ईश्वरकारणिकाभिप्रायः । *छन्दभेदादिति* । विस्तरः—ईश्वरछन्दभेदादनेककारणत्वाभ्युपगमात्, प्राक्पक्षविरोधात् धर्मस्वरूपविपर्ययः पक्षस्योत्पद्यते ।

स चापीति विस्तरः । स चापि *छन्दभेदो युगपत् स्यात् तद्धेतोः*छन्दभेदहेतो*रीश्वरस्याभिन्नत्वा*देकत्वादित्यर्थः । ततश्चैव स पूर्वोक्तो दोषो युगपत् स्यादिति ।

भेदापक्षणे च नेश्वर एव कारणं स्यात् । तेषामपि च क्रमोत्पत्तौ कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः स्यादित्यनन्तरभेदायाः कारणपरम्परायाः अनादित्वाभ्युपगमादयमीश्वरकारणाधिमुक्तः **शाक्यपूर्वीयमेव** न्यायं नातिक्रान्तः स्यात् ।

यौगपद्येऽपीश्वरच्छन्दानां न जगतो यौगपद्यम् ; यथाच्छन्दमुत्पादादिति चेत् ? न; तेषां पश्चाद् विशेषाभावात् ।

कश्च तावदीश्वरस्येयता सर्गप्रयासेनार्थः ? यदि प्रीतिः, तां तर्हि नान्तरेणोपायं शक्तः कर्त्तुमिति न तस्यामीश्वरः स्यात् , तथैव चान्यस्मिन् ।

यदि चेश्वरो नरकादिषु प्रजां बहुभिश्चेतिभिरुपसृष्टां सृष्ट्वा तेन प्रीयते, नमोऽस्तु तस्मै तादृशायेश्वराय ।

अथ मन्यसे—अन्यदपि कारणान्तरं भिन्नं तदुत्पत्तावीश्वरोऽपेक्षत इति ? अत इदमुच्यते—*कारणान्तरभेदापेक्षणे* चेति । विस्तरः—*नेश्वर एव* कारणमित्यभ्युपगमे स एव दोषः । *तेषामपि* चेति विस्तरः । तेषामपि च कारणान्तराणां *क्रमोत्पत्ता*विष्यमाणायां कारणान्तरभेदानामपि पुनः *कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः* । तेषामपि कारणान्तरभेदापेक्षणम्, तेषामपि कारणन्तरभेदापेक्षणमित्यपर्यवसानप्रसङ्गः *स्यात्* । *शाक्यपुत्रीयमेव न्यायमि*ति । 'अनादिः संसारः' इति शाक्यपुत्रीयं न्यायं *नातिक्रान्तः स्यात्* ।

*यौगपद्येऽपी*ति विस्तरः । अथापि स्यात्—*यौगपद्येऽपीश्वरच्छन्दानां न जगतो यौगपद्यम्* । कस्मात् ? *यथाच्छन्दमुत्पादात्* । यश्छन्दोऽयमिदानीमुत्पद्यतामिति, तस्य तस्माच्छन्दादिदानीमेवोत्पत्तिः । यः पश्चादुत्पद्यतामिति, तस्य तस्मात् पश्चादुत्पत्तिः । इदं च पश्चात् पश्चात्तरमेवंप्रकारमिति, तस्य तस्मात् पश्चात्तरं तथैवोत्पत्तिरिति । तच्च न; *तेषां पश्चाद्विशेषाभावात्* । तेषां छन्दानां पश्चान्न कश्चिद् विशेष इति । यथैव पूर्वं नारभन्ते तथा पश्चादपि नारभेरन्, यथा वा पश्चादारभन्ते तथा पूर्वमपीति । अथ वा—एक एवोत्पादयिता नेतर इति तेषां विशेषाभावः । अतः प्राप्तमेव भावानामीश्वरच्छन्दानामिव यौगपद्यम् । कारणान्तरापेक्षत्वे वा छन्दविशेषाणां पूर्ववद् दोषः ।

*न तस्यामीश्वरः स्या*दिति । न तस्यां प्रीतावीश्वरः स्यात् । *विनोपायेन तत्कारणाशक्तेः* । एतदीश्वरस्येश्वरत्वम्, यदसौ कारणान्तरानपेक्षः कुर्यात् । *तथैव चान्यस्मिन्निति* । यथा प्रीतावनीश्वरः, एवमन्यस्मिन्नपि त्रैलोक्ये नेश्वर इत्यनुमीयते । *यदि चेश्वर* इति विस्तरः । *नरकादिषु प्रजां सृष्ट्वा बहुभिश्चेतिभिरुपसृष्टाम्* । बहुभिरनेकैः प्रकारैरीतिभिरुपसर्गै रोगादिभिरुपसृष्टामुपद्रुतां *सृष्ट्वा*

सुगीतश्चायं तमारभ्य श्लोको भवति—

"यन्निर्दहति यत्तीक्ष्णो यदुग्रो यत्प्रतापवान् ।
मांसशोणितमज्जादो यत्ततो रुद्र उच्यते ॥ ( ) इति ।

एवं खल्वपि जगतः कारणं परिगृह्णताऽन्येषामर्थानां प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात् । सहापि च कारणैः कारणमीश्वरं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्; कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनात्। किञ्च—सहकारिषु चान्येषु कारणेष्वीश्वरो नेश्वरः स्यात् ।

अथादिसर्ग ईश्वरहेतुकः ? तस्याप्यन्यकारणानपेक्षत्वादीश्वरवदनादित्वप्रसङ्गः ।

एवं प्रधानेऽपि यथायोगं वाच्यम् ।

यदि प्रीयेत नमोऽस्तु तस्मै इत्युत्प्रासवचनमेतत् । *सुगीतश्चे*ति विस्तरः । *सूक्तश्चायं तमारभ्य* तमीश्वरमधिकृत्य *श्लोकः शतरुद्रीये व्यासेन* ।

"यन्निर्दहति" इत्यादि । यस्मान्निर्दहति तस्माद् रुद्र इत्येवं सर्वत्र । *अन्येषामिति* । बीजादीनामङ्कुरादिषु *प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात्, कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनादिति* । चक्षूरूपालोकमनस्कारादिभ्यश्च चक्षुर्विज्ञानाद्युत्पत्तौ, बीजक्षेत्रोदकादिभ्यश्चाङ्कुराद्युत्पत्तावन्यस्य व्यापारानुपलब्धेः । यथा हि चक्षुरादीनां चक्षुर्विज्ञानाद्युत्पत्तौ बीजादीनां चाङ्कुराद्युत्पत्तौ व्यापारो दृश्यते—तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात्; न तथा चक्षुरादिभावे चेश्वरस्याभावे चक्षुर्विज्ञानाङ्कुराद्यभावो दृष्टः । पुनश्च तद्भावे भावः; यतस्तस्यापि तदुत्पत्तौ व्यापारो गम्येत, इत्यतस्तद्व्यापारादर्शनात् *सह कारणैरीश्वरं कारणं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्। किञ्च सहकारिषु* चेति विस्तरः । यानि सहकारीण्यन्यानि तस्येश्वरस्य किं *तेष्वीश्वरो नेश्वरः स्यात्* । तानि हि कार्योत्पत्तौ स्वसामर्थ्येन व्याप्रियन्ते । अन्येषु तु सहकारिष्वीश्वरः स्यादित्यन्यग्रहणम् ।

आदिसर्ग ईश्वरहेतुकः । तथा हि प्रत्यक्षपुरुषकारनिह्नवो न स्यात्, कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शने चादोषो जगतश्चेश्वरः कारणमिति । *तस्याप्यन्यकारणानपेक्षत्वात्* । तस्याप्यादिसर्गस्यान्यकारणानपेक्षत्वात् । ईश्वरः एवैकः कारणं नान्यदिति । *ईश्वरवदनादित्वप्रसङ्गः* । अनिष्टं चैतत्, तस्मान्नेश्वरः कारणम् ।

एवं प्रधानेऽपि यथायोगं योज्यमिति । प्रधानमचेतनम् । तस्मात्तत्र छन्दविकल्पनां हित्वा शेषप्रतिषेधविधानं योज्यम् । यद्येकमेव कारणं प्रधानं स्यात्, युगपत् सर्वेण जगता भवितव्यं स्यात् । दृश्यते च भावानां क्रमसम्भवः ।

तस्मान्न लोकस्यैकं कारणमस्ति। स्वान्येवैषां कर्माणि तस्यां जातौ जनयन्ति। अकृतबुद्धयस्तु वराकाः स्वं स्वं विपाकफलं चानुभवन्त ईश्वरमपरं मिथ्या परिकल्पयन्ति।

अथ कथं भूतानि भूतानां हेतुप्रत्ययः ?

द्विधा भूतानि तद्धेतुः

भूतहेतुरित्यर्थः। सभागसहभूहेतुभ्यां

भौतिकस्य तु पञ्चधा।

भौतिकस्य तु भूतानि पञ्चप्रकारो हेतुः। कथम् ?

"जननान्निश्रयात् स्थानादुपस्तम्भोपबृंहणात्"।

सोऽयं कारणहेतुरेव पुनः पञ्चधा भिन्नः; १. जननहेतुः; तेभ्य उत्पत्तेः। २. निश्रयहेतुः; जातस्य भूतानुविधायित्वात्, पुरुषकारफलाद्, आचार्यादिनिश्रयवत्। ३. प्रतिष्ठाहेतुः; आधारभावात्, चित्रकृत्यवत्। ४. उपस्तम्भहेतुः; अनुच्छेदहेतुत्वात्। ५. बृद्धिहेतुतुः; उपबृंहणहेतुत्वात्।

कारणान्तरभेदापेक्षणे वा न प्रधानमेव कारणं स्यात्। तेषामपि क्रमोत्पत्तौ कारणान्तरभेदापेक्षणादनवस्थाप्रसङ्गः स्यादिति विस्तरः। एवं खल्वपि जगतः कारणं परिगृह्णता अन्येषामर्थानां प्रत्यक्षः पुरुषकारो निह्नुतः स्यात्। सहापि च कारणैः कारणं प्रधानं कल्पयतां केवलो भक्तिवादः स्यात्; कारणेभ्योऽन्यस्य व्यापारादर्शनात्। सहकारिषु चान्येषु कारणेषु तत् प्रधानमप्रधानं स्यात्। अथादिसर्गः प्रधानहेतुकः ? तस्यापि महदाद्युत्पादस्वभावस्यादिसर्गस्याद्यलक्षणत्वात् प्रधानवचनादित्वप्रसङ्गः। नित्यं हि प्रधानम्, प्रधानञ्च महतः कारणमिति पूर्वं प्रधानं पश्चान्महानिति न सिध्यति। प्रसवधर्मि च प्रधानमिति तेन नित्यं प्रवर्त्तितव्यम्; कारणान्तरनिरपेक्षत्वात्। न हि प्रकाशः प्रकाश्यमर्थं प्रकाश्य पुनर्न प्रकाशयतीति। स्वभावो हि कृतार्थमां नोपेक्षते। *अकृतबुद्धयः*। परमार्थशास्त्रैरसंस्कृतबुद्धयः इत्यर्थः॥ ६४॥

"द्विधा भूतानि तद्धेतुः" इति। पूर्वोत्पन्नानि भूतानि पश्चादुत्पन्नानां स्वासन्तानिकानां *सभागहेतुः*रविनिर्भागवर्तीनि *सहभूहेतुः*। *भूतानुविधायित्वादिति*। भौतिकं भूतान्यनुविधत्ते; तद्विकारे विकारात्। *आचार्यादिनिश्रयवदिति*। यथा भिक्षुराचार्यमाश्रयते, आदिशब्देन उपाध्यायञ्च निश्रयते. तद्वद्भूतानि

एवमेषां जन्मविकाराधारस्थितिवृद्धिहेतुत्वमाख्यातं भवति ।

त्रिधा भौतिकमन्योन्यं

हेतुसहभूसभागविपाकहेतुभिः कारणहेतुरविशेषवर्त्तित्वात् न सर्वदा गण्यते ।

तत्र सहभूहेतुरन्योन्यं चित्तानुपरिवर्त्ति कायवक्कर्म, नान्यदुपादायरूपम् । सभागहेतुः सर्वं पूर्वोत्पन्नं सभागस्य । विपाकहेतुर्यस्य वाक्कर्मणश्चक्षुरादयो विपाकः ।

भूतानामेकधैव तत् ॥ ६५ ॥

भूतानां तु तद्भौतिकं रूपं विपाकहेतुरेव, यस्य कायवाक्कर्मणो भूतानि विपाकाः; पृथक्कलापत्वात्[1] ॥ ६५ ॥

अभेदेन चित्तचैत्ताः समनन्तरप्रत्यय उक्ताः । नियमस्तु नोक्तः—कस्य चित्तस्यानन्तरं कस्योत्पत्तिरित्ति, स इदानीं वक्तव्यः ।

भौतिकं निश्चयते । *एवमेषामिति* विस्तरः । *जन्महेतुत्वमेषां भूतानाम्* आख्यातं तु; भौतिकस्य तेभ्य उत्पत्तेः । विकारहेतुत्वं तदनुविधायित्वात् । *आधारहेतुत्व*माधारभावात् । *स्थितिहेतुत्व*मनुच्छेदहेतुत्वात् । *वृद्धिहेतुत्व*मुपबृंहणहेतुत्वादिति । *अविशेषवर्त्तित्वादिति* । अ[illegible]नभावावस्थानेनान्येषामपि हेतुत्वादित्यर्थः ।

अन्योन्यं चित्तानुपरिवर्तिकायवाक्[illegible] चित्तानुपरिवर्त्ति ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतं त्रिविधं प्राण[illegible]तादानकायमिथ्याचारविरतिभेदेन । वाक्कर्मापि चित्तानुपरिवर्त्ति ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतमेव चतुर्विधम् मृषावादपैशुन्यपारुष्यसम्भिन्नप्रलापविरतिभेदेन । तदेवं सप्तविधं कायवाक्कर्मान्योन्यं सहभूहेतुः, प्राणातिपातविरतिरुपादायरूपमितरेषां षण्णां सहभूहेतुः । तान्यपि षट् तस्य सहभूहेतुरिति सर्वं योज्यम् । *नान्यदिति* । चक्षुरादिकं सर्वमुपादायरूपं प्रातिमोक्षसंवरादिसंगृहीतमपि यावन्नान्योऽन्यं सहभूहेतुः पृथक्कलापत्वात् । *सभागस्येति* । कुशलं कुशलस्य स्वासन्तानिकस्य, क्लिष्टं क्लिष्टस्येत्यादि । *यस्य कायवाक्कर्मण* इति । विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभावस्य समाहितस्य वा यथायोगम् । *एकधैव तदिति* । विपाकहेतुरेवैक इत्यवधारणम्; कारणहेतोस्तथैवागण्यमानत्वात् । *पृथक्कलापत्वादिति* । सहभूहेत्वाद्ययोगात् ॥ ६५ ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

तत्र तावत् समासेन द्वादश चित्तानि । किमर्थम् ? इत्याह—

कुशलाकुशलं कामे निवृतानिवृतं मनः ।

कामधातौ चत्वारि—कुशलम्, अकुशलम्, निवृताऽव्याकृतम्, अनिवृता-व्याकृतं च ।

रूपारूप्येष्वकुशलादन्यत्र

रूपधातावकुशलं नास्ति, त्रीणि सन्ति । एवामरूप्यधातौ । इत्येतानि सानुस्रवाणि दश चित्तानि भवन्ति ।

अनास्रवं द्विधा ॥ ६६ ॥

शैक्षमशैक्षं च । एवमेतानि द्वादश चित्तानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

तत्र—

कामे नव शुभाच्चित्ताच्चितानि

अनन्तरमिति पश्चाद् वक्ष्यते[1] । कामधातौ यत् कुशलं चित्तं तस्मादनन्तरं नव चित्तान्युत्पद्यन्ते । स्वभूमिकानि चत्वारि । रूपावचरे द्वे । समापत्तिकाले कुशलं प्रतिसन्धिकाले निवृतम् । आरूप्यावचरं निवृतमेव प्रतिसन्धिकाले ।

रूपधातावकुशलं नास्तीति । "स विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति" इति वचनात् । तत्र रूपधातावकुशलं नास्ति । अकुशलविवेकाद्धि यज्जातं शुभं तद्विवेकजमित्युच्यते । यथा च हेतुः, तथा फलमिति । तत्रोपपत्तावपि नास्त्यकुशलमिति गम्यते । रूपारूप्यधातौ सर्व एव क्लेशोपक्लेशा अविपाकत्वान्निवृता एव, नाकुशलाः ॥ ६६ ॥

अनन्तरमिति पश्चाद् वक्ष्यत इति । कारिकान्ते । तदिह सम्बन्धनीयम् । *समापत्तिकाले कुशलमिति* । कामावचरप्रायोगिककुशलचित्तानन्तरं प्रथमध्यानभूमिकं सामन्तकीयं मौलीयं वा चित्तमुत्पद्यते । *प्रतिसन्धिकाले निवृत्तमिति* । कामावचरोपपत्तिप्रतिलम्भिकमरणचित्तानन्तरं रूपाचवरं निवृत्ताव्याकृतं चित्तमुत्पद्यते प्रतिसन्धिकाले; "उपपत्तिभवः क्लिष्टः सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः" (अभि० को० ३.३८) इति वचनात् । उपपत्तिरत्रान्तराभवोपपत्तिरभिप्रेता ।

---

१. वक्ष्यति—का० ।

अतिविप्रकृष्टत्वात् न कुशलम् । आरूप्या हि कामधातोश्चतसृभिर्दूरताभिर्दूरे । आश्रयाकारालम्बनप्रतिप्रक्षदूरताभिः । शैक्षमशैक्षं चेति ।

अष्टाभ्य एव तत् ।

तत्र पुनः कामावचरं कुशलं चित्तमष्टाभ्यः समनन्तरमुत्पद्यते । स्वभूमिकेभ्यश्चतुर्भ्यः । रूपावचराभ्यां द्वाभ्याम् । कुशलाच्च व्युत्थानकाले । निवृताच्च क्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितस्याधरकुशलभूमिसंश्रयणात् । शैक्षाशैक्षाभ्यां च व्युत्थानकाले ।

दशभ्योऽकुशलं

शैक्षाशैक्षे हित्वा कामधातौ हि प्रतिसन्धिमुखतः सर्वेभ्यो रूपारूप्यचित्तेभ्यः समनन्तरमकुशलं चित्तमुत्पद्यते ।

एवमन्तराभवप्रतिसन्धिरपि क्लिष्टो वेदितव्यः । *चतसृभिर्दूरताभिर्दूर* इति । *तत्रेयमाश्रयदूरता* यदारूप्यावचरेणाश्रयेण कामावचरः कश्चिदपि धर्मो न सम्मुखीक्रियते, यथा—रूपावचरेणाश्रयेण कामावचरं निर्माणचित्तं सम्मुखीक्रियत इति । अनयाश्रयदूरतया कामधातोरारूप्या दूरे भवन्ति । *आकारदूरता* यदारूप्यावचरेण चित्तेन कामधातुर्नाकार्यते, यथा—रूपावचरेण औदारिक इत्यादिभिराकारैः । *आलम्बनदूरता* यदारूप्यावचरेण चित्तेन न कामधातुरालम्ब्यते, यथा—रूपावचरेण । ननु च रूपधातुरपि नारूप्यावचरेण चित्तेनालम्ब्यते; "न मौलाःकुशलारूप्याः सास्रवाधरगोचराः" (अभि० को० ८.२१) इति वचनात्, तत् कथमिदमुच्यते—कामधातोरेवारूप्या दूरत इति ? सत्यं न मौलारूप्यावचरेण चित्तेन रूपधातुरध्यालम्ब्यते; किन्त्वाकाशानन्त्यायतनसामन्तकचित्तेनौदारिकाद्याकारैश्चतुर्थध्यानमालम्ब्यत इति । अतो न कामधातोरारूप्या दूरे व्यवस्थाप्यन्ते । *प्रतिपक्षदूरता* यदारूप्या न कामधातोः प्रतिपक्षः, यथा—रूपधातुः । इत्येवमाश्रयालम्बनाकारप्रतिपक्षदूरताभिरपि कामधातोरारूप्या दूरे भवन्ति । तस्मान्न कामावचरकुशलानन्तरमारूप्यावचरं कुशलमुत्पद्यते । *शैक्षमशैक्षं चेति* । कामावचरप्रायोगिककुशलचित्तानन्तरं समापत्तिकाले लब्धपूर्वं शैक्षमुत्पद्यते, तथैव चाशैक्षम् ।

क्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितस्येति । क्लिष्टया समापत्त्योत्पीडितस्य योगिनोऽधरायाः कुशलाया भूमेः संश्रयणान्निवृत्ताव्याकृतादपि कुशलं चित्तमुत्पद्यते । वरमधरापि कुशला भूमिर्नोर्ध्वा क्लिष्टेति ।

सर्वेभ्यो रूप्यारूप्यचित्तेभ्य इति । कुशलाव्याकृतचित्तस्य मरणसम्भवात् ।

तस्माच्चत्वारि

अकुशलाच्चित्तात् समनन्तरं चित्तान्युत्पद्यन्ते स्वभूमिकान्येव ।

यथा—अकुशलमुक्तं कामधातौ,

निवृतं तथा ॥ ६७ ॥

दशभ्य एव समनन्तरम् । तस्माच्च पुनश्चत्वार्येव ।

पञ्चभ्योऽनिवृतं

काम इति वर्त्तते । अनिवृताव्याकृतं चित्तं पञ्चभ्यः समनन्तरमुत्पद्यते । स्वभूमिकेभ्यश्चतुर्भ्यो रूपावचराच्च कुशलान्निर्माणचित्तम् ॥ ६७ ॥

तस्मात् सप्त चित्तान्यनन्तरम् ।

अनिवृताव्याकृतात् कामावचरात् स्वभूमिकानि चत्वारि । रूपावचरे द्वे । कुशलं निर्माणचित्तादनन्तरम् । क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाले । आरूप्याचरं च क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाल एव ।

रूपे दशैकं च शुभात्

रूपे धातौ यत् कुशलं चित्तं तस्मादनन्तरमेकादश चित्तान्युत्पद्यन्ते, आरूप्यावचरमनिवृताव्याकृतं वर्जयित्वा ।

नवभ्यस्तदनन्तरम् ॥ ६८ ॥

रूपावचरं तु कुशलं चित्तं नवभ्यः समनन्तरमुत्पद्यते, कामावचरं च[1]

"*तस्माच्चत्वारि*" इति । तस्मादकुशलाच्चत्वारि स्वभूमिकान्येव, अकुशलस्योर्ध्वभूमिकुशलप्रयोगत्वासम्भवादप्रहाणाच्चोर्ध्वभूम्युपपत्तिचित्तानुत्पादात् ॥६७॥

कुशलं निर्माणचित्तादनन्तरमिति । निर्माणाद् व्युत्थानकाले ।

तस्मादनन्तरमेकादशेति । प्रतिसन्धिसमापत्तितद्व्युत्थाननिर्माणप्रवेशकालेष्वेकादशचित्तोत्पत्तिसम्भवः । कथम् ? स्वभूमिकानि त्रीणि कामावचराणि च, व्युत्थानकाले कुशलम्, प्रतिसन्धिकाले क्लिष्टद्वयम्, अनिवृत्ताव्याकृतं च निर्माणचित्तम्, आरूप्यावचरं च निवृत्ताव्याकृतं प्रतिसन्धिकाले, कुशलं च समापत्तिकाले । शैक्षमशैक्षं चेति । *न त्वारूप्यावचरमनिवृताव्याकृतम्* । अवश्याक्लिष्टत्वात्, समापत्त्याद्ययोगाच्च । न हि तत् प्रयोगलभ्यं यथा रूपावचरं कामावचरं च निर्माणचित्तम् ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

क्लिष्टद्वयमारूप्यावचरं चानिवृताव्याकृतं हित्वा ॥ ६८ ॥

अष्टाभ्यो निवृतं

निवृताव्याकृतं रूपावचरं चित्तमष्टाभ्य उत्पद्यते। कामावचरं क्लिष्टद्वयं शैक्षाशैक्षे च स्थापयित्वा ।

तस्मात् षट्

रूपावचरान्निवृताव्याकृतादनन्तरं षट् । स्वभूमिकानि त्रीणि कामावचराणि चानिवृताव्याकृतं मुक्त्वा ।

त्रिभ्योऽनिवृतं पुनः ।

रूपावचरमनिवृताव्याकृतं त्रिभ्यः स्वभूमिकेभ्य एव ।

तस्मात् षट्

स्वभूमिकानि त्रीणि, कामावचरे च क्लिष्टे, आरूप्याचरं च ।

यथा रूपधातावनिवृताव्याकृतमुक्तम्,

एवमारूप्ये तस्य नीतिः

ततस्तदप्यनिवृताव्याकृतं त्रिभ्य एवोत्पद्यते स्वभूमिकेभ्यः । तस्मादपि च च षडेवोत्पद्यन्ते—स्वभूमिकानि त्रीणि, अधरधातुकानि च क्लिष्टानि ।

शुभात् पुनः ॥ ६९ ॥

कामावचरं च क्लिष्टद्वयमारूप्यावचरं चानिवृत्ताव्याकृतं हित्वेति । न कामावचरात् क्लिष्टद्वयाद् रूपावचरं कुशलमुत्पद्यते; तस्य क्लिष्टद्वयस्य तत्प्रयोगानर्हत्वात् । अत एव च नारूप्यावचरादनिवृत्ताव्याकृतात् तदुत्पद्यते; कुशलेन च प्रतिसन्धिबन्धनाभावात् ॥ ६८ ॥

कामावचरं क्लिष्टद्वयं शैक्षाशैक्षे च स्थापयित्वेति । न कामावचरात् क्लिष्टद्वयाद् रूपावचरं निवृत्ताव्याकृतमुत्पद्यते, तदप्रहाणे रूपधातौ प्रतिसन्धिबन्धाभावेन निवृताव्याकृतचित्तासम्भवात् । न शैक्षाशैक्षाभ्याम्; ततस्त्येन क्लिष्टेन व्युत्थानासम्भवात् ।

कामावचराणि चेति । त्रीणीत्यधिकृतम् । प्रतिसन्धिकाले क्लिष्टद्वयं क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य च कुशलम् ।

कामावचरं च क्लिष्टं आरूप्यावचरं चेति । प्रतिसन्धिकाले ।

अधरधातुकानि च क्लिष्टानि । प्रतिसन्धिकाले ॥ ६९ ॥

नव चित्तानि

आरूप्यावचरात् कुशलान्नव चित्तान्युत्पद्यन्ते । कामावचरं कुशलम्, कामरूपावचरे चानिवृताव्याकृते हित्वा ।

तत् षण्णां

आरूप्यावचरं कुशलं स्वेभ्यस्त्रिभ्यः—रूपावचरात् कुशलात्, शैक्षाशैक्षाभ्यां च ।

निवृतात् सप्त

आरूप्यावचरान्निवृतात् स्वभूमिकानि त्रीणि रूपावचरं कुशलं च कामावचरं क्लिष्टद्वयम् ।

तत् तथा ।

तदपि सप्तभ्य एवोत्पद्यते । कामरूपावचराणि क्लिष्टानि शैक्षाशैक्षे च हित्वा ।

चतुर्भ्यः शैक्षम्

त्रैधातुकेभ्यः कुशलेभ्यः, शैक्षाच्च ।

अस्मात् तु पञ्च

तान्येव चत्वारि, अशैक्षं च ।

आरूप्यावचरात् कुशलान्नवेति । स्वभूमकानि त्रीणि, रूपावचरं कुशलम्, तत्समापत्तिव्युत्थानकाले प्रतिलोमसमापत्तौ च । अधरभूमिकानि च क्लिष्टानि प्रतिसन्धिकाले । शैक्षमशैक्षं च ।

कामावचरं कुशलं कामरूपावचरे चानिवृताव्याकृते हित्वेति । न कामावचरेण कुशलेन तत्समापत्तेर्व्युत्थानं सम्भवति; अतिविप्रकृष्टत्वात् । अत एव च नानिवृताव्याकृतेनाप्यपटुत्वाच्च । अत एव च न रूपावचरेणानिवृताव्याकृतेन व्युत्थानम् । न चैभिः प्रतिसन्धिबन्धोऽस्तीति नैषामत उत्पत्तिः । तत् षण्णामनन्तरमिति वर्तते ।

रूपावचरात् कुशलादिति । समापत्तिकाले । *शैक्षाशैक्षाभ्यां चेति* व्युत्थानकाले । *रूपावचरं कुशलमिति* । क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य । *निवृतं* चेत्यादि । प्रतिसन्धिकाले. *कामरूपावचराणि क्लिष्टानि शैक्षाशैक्षे च हित्वेति* । अधोभूम्यवीतरागस्य तेन प्रतिसन्धेरभावात् शैक्षाशैक्षाभ्यां च तेन व्युत्थानासम्भवान्न तेभ्यस्तदुत्पत्तिः । *तान्येव चत्वार्यशैक्षं चेति* । त्रीणि त्रैधातुकानि कुशलानि व्युत्थानकाले, शैक्षं च

अशैक्षं तु पञ्चकात् ॥ ७० ॥

अत एवानन्तरोक्तात् ।

तस्माच्चत्वारि चित्तानि

तस्मात् पुनरशैक्षाच्चित्तात् समनन्तरं चत्वारि चित्तान्युत्पद्यन्ते—त्रैधातुकानि कुशलानि, अशैक्षं च ॥ ७० ॥

समासानि द्वादश चित्तानि ॥

पुनः क्रियन्ते

द्वादशैतानि विंशतिः ।

कथं कृत्वा ?

प्रायगिकौपपत्त्याप्तं शुभं भित्त्वा त्रिषु द्विधा ॥ ७१ ॥

त्रिषु धातुषु चित्तं द्विधा भिद्यते--प्रायोगिकं च, औपपत्तिलाभिकं च ।

विपाकजैर्यापथिक-शैल्पस्थानिक-नैर्मितम् ।

चतुर्धाऽव्याकृतं कामे

'भित्त्वा' इति वर्तते । कामावचरमनिवृताव्याकृतं चतुर्धा भिद्यते—विपाकजम्, ऐर्यापथिकम्, शैल्पस्थानिकम्, निर्माणचित्तं च ।

प्रवाहे, वज्रोपमानन्तरं क्षयज्ञानमित्यशैक्षं चेति पञ्च ।

"पञ्चकाद्" *अत एवानन्तरोक्तादि*ति । त्रैधातुकेभ्यः कुशलेभ्यः समापत्तिकाले । वज्रोपमानन्तरोत्पत्तौ प्रवाहे चेति । *तस्माच्चत्वारी*ति । शैक्षं हित्वा । न ह्यशैक्षात् शैक्षमुत्पद्यते । परिहाणिकाले कथं नोत्पद्यते ? क्लेशोत्पादव्यवहितत्वात्, व्युत्थितस्यैव परिहाणेश्च ॥ ७० ॥

प्रायोगिकं चौपपत्तिलाभिकं चेति । प्रायोगिकं यत्प्रयोगाल्लभ्यते । श्रुतचिन्ताभावनामयं त्रिषु धातुषु यथासम्भवम्, उपपत्तिलाभिकं कामरूपधात्वोरन्तराभवप्रतिसन्धिक्षणे प्रथमतो यस्य प्राप्तिरुत्पद्यते, आरूप्यधातौ चोपपत्तिभवे यस्य प्राप्तिरुत्पद्यते ॥ ७१ ॥

विपाकजमैर्यापथिकं शैल्पस्थानिकं निर्माणचित्तं चेति । हेतुकर्मभेदादयं भेदः । विपाकहेतोर्जातं विपाकजम् । ईर्यापथेषु शयनासनस्थितिचंक्रमणेषु

रूपे शिल्पविवर्जितम् ॥ ७२ ॥

रूपधातौ त्रिधा भिद्यते शैल्पस्थानिकं वर्जयित्वा; तत्र शिल्पाभावात् । एवमेतानि द्वादश चित्तानि पुनर्विंशतिर्भवन्ति । षोढा कुशलमनिवृताव्याकृतं च सप्तधा भित्त्वा[1] । ऐर्यापथिकादीनि चित्तानीर्यापथाद्यभावादारूप्यधातौ न सन्ति । रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यान्येषामालम्बनम् । शैल्पस्थानिकस्य तु शब्दोऽपि । एतानि मनोविज्ञानान्येव । पञ्च तु विज्ञानकाया ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोः प्रायोगिकाः ।

ऐर्यापथिकाभिनिर्हृतं मनोविज्ञानमस्ति द्वादशायतनालम्बनमित्यपरे ।

भवमैर्यापथिकम् । शिल्पस्थानेषु भवं शैल्पस्थानिकम् । निर्माणे चित्तं निर्माणचित्तम् । निर्मिते निर्माणे वा भवं नैर्मितं नैर्माणिकमिति वा ।

तदेवोच्यते—*पुनर्विंशतिर्भवन्तीति* । कथम् ? इत्याह—*षोढा कुशलमनिवृत्ताव्याकृतं च सप्तधा भित्त्वेति* । त्रिषु धातुषु प्रायोगिकोपपत्तिप्रतिलम्भिकभेदेन कुशलं षोढा भित्त्वा । कामरूपधात्वोश्चानिवृत्ताव्याकृते सप्तधा भित्त्वा—कामधातौ विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्माणिकभेदेन, रूपधातौ च विपाकजैर्यापथिकनैर्माणिकभेदेनेति । तान्येतानि त्रयोदश । शेषाणि च सप्ताभिन्नान्येव, तद्यथा—कामावचरमकुशलं निवृताव्याकृतं च, निवृताव्याकृतमेव, आरूप्यावचरं निवृताव्याकृतमनिवृताव्याकृतञ्च शैक्षमशैक्षं चेति विंशति चित्तानि भवन्ति । *ईर्यापथाद्यभावादिति* । ईर्यापथशिल्पस्थाननिर्माणाभावात् । एतानि त्रीण्यारूप्यधातौ न सन्ति; आलम्बनभूतस्य रूपस्याभावात् । *रूपगन्धरसस्प्रष्टव्यान्येषामालम्बनमिति* । तत्र शय्यासनरूपादयः स्वशरीरावयवरूपादयश्चैर्यापथिकस्यालम्बनम्, शैल्पस्थानिकस्य शिल्पस्थानरूपादयः, नैर्माणिकस्य निर्माणरूपादयः । *शैल्पस्थानिकस्य तु शब्दोऽपीति* । तु-शब्दो विशेषणे । अपि-शब्देन रूपादयः । शब्दोऽप्यस्यालम्बनम् । शिल्पोपदेशशब्दमालम्ब्य मनोविज्ञानेन शिल्पं शिक्षत इति। विपाकजस्यावचनात् सर्वेऽपि रूपादय आलम्बनमित्यवगन्तव्यम् । *मनोविज्ञानान्येवेति* । मनोविज्ञानस्वभावान्यैर्यापथिकादीनि त्रीणि; विकल्पाभिसंस्करणे प्रवृत्तत्वात् । विपाकजमवचनात् षड्विज्ञानस्वभावमिति ज्ञापितं भवति । पञ्च तु *विज्ञानकाया[2] ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोः प्रायोगिका* इति । तत्प्रयोगावस्थायां भवत्वात् प्रायोगिकाः, यस्मात् ते दृष्ट्वा यावत् स्पृष्ट्वोत्पद्यन्त इति । विपाकस्य प्रयोगो नास्ति; कर्मसामर्थ्येन स्वरसवाहित्वात् ।

ऐर्यापथिकाभिनिर्हृतमिति । विस्तरः—ऐर्यापथिकेन मनोविज्ञानेनाभिनिर्हृत-

---

१. भित्वा—का० । २. विज्ञानकायम्—मुद्रितः पाठः ।

एषां पुनर्विंशतेश्चित्तानां कस्य कतमत् समनन्तरम् ?

कामावचराणां तावदष्टानां प्रायोगिकानन्तरं दश चित्तान्युत्पद्यन्ते। स्वभूमिकानि सप्त, अन्यत्राभिज्ञाफलात्।

रूपावचरं प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं च। तत् पुनरष्टचित्तानन्तरम्। स्वेभ्यः कुशलक्लिष्टेभ्यः रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकानन्तरं नव। स्वभूमिकानि सप्त, अन्यत्राभिज्ञाफलाद्। रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे।

तत् पुनरेकादशानन्तरम्। स्वेभ्यः सप्तभ्यः पूर्ववत्, रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

मुत्पादितं *मनोविज्ञानमस्ति द्वादशायतनालम्बनम्*। चक्षुरायतनालम्बनं यावद् धर्मायतनालम्बनमनिवृताव्याकृतस्वभाव*मित्यपरे*। तदेवं प्रदर्शयन्ति—अन्यदप्यनिवृताव्याकृतमस्ति यदैर्यापथिकादिषु नान्तर्भवतीति। इत्थमेव च प्रतिपत्तव्यम्। अन्यथा हि यद् वक्ष्यति—

"कायाक्षिश्रोत्रविज्ञानं विज्ञप्त्युत्थापकञ्च यत्।
द्वितीयादौ तदाद्याप्तमक्लिष्टाव्याकृतञ्च तत्" ॥ (अभि० को० ७.१३)
स्वभूमिकेन निर्माणं भाषणं त्वधरेण च।" (अभि० को० ७.५६)

इत्यादि, तानि विज्ञानान्येषां चतुर्णां कतमेन संगृहीतानि! न तावद् विपाकजानि, ऊर्ध्वोपपन्नानामधरभूमिकविपाकासम्भवात्। नैर्यापथिकादीनि, ईर्यापथाद्यभावात्। अज्ञानादिवासनाचित्तं च क्व प्रवेशयितव्यम्! *भदन्तानन्तवर्मणापि विभाषाव्याख्यान* उक्तम्—एतच्चतुष्टयव्यतिरिक्तान्यव्याकृतानि विज्ञानानि सन्तीति। सावशेषमेतद् भाष्यमित्यवगन्तव्यम्।

*अन्यत्राभिज्ञाफला*दिति। कामावचरं निर्माणचित्तं रूपावचरप्रायोगिकानन्तरमेवोत्पद्यते, न कामावचरप्रायोगिकानन्तरम्। *रूपावचरं प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं* चेति। समापत्तिकाले। *स्वेभ्यः कुशलक्लिष्टेभ्य* इति। स्वाभ्यां कुशलाभ्यां क्लिष्टाभ्याञ्च; प्रयोगकाले क्लिष्टासद्भावात्। क्लेशपरिखिन्नस्य च प्रायोगिकोत्पत्तेः। नानिवृताव्याकृतेभ्यो दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात्। *रूपावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यामिति*। प्रायोगिकात् क्लिष्टात्। *शैक्षाशैक्षाभ्याञ्च* व्युत्थानकाले। क्लिष्टात् क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य। *रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे* इति। प्रतिसन्धिकाले। सम्भवति ह्युपपत्तिप्रतिलम्भिकचित्तस्य मरणम्। *पूर्ववदि*ति। अन्यत्राभिज्ञाफलादित्यर्थः। तद्धि रूपावचरप्रायोगिकानन्तरमेवे-

अकुशलनिवृताव्याकृतानन्तरं सप्त । स्वान्येव पूर्ववत् ।

ते पुनश्चतुर्दशचित्तानन्तरम् । स्वेभ्यः सप्तभ्यः रूपावचरेभ्यश्चतुर्भ्योऽन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्याम् । आरूप्यावचरेभ्यस्त्रिभ्योऽन्यत्र प्रायोगिकात् ।

ऐर्यापथिकविपाकजानन्तरमष्टौ । स्वभूमिकानि षडन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यां रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे । ते पुनः सप्तचित्तानन्तरं स्वेभ्य एव पूर्ववत् ।

शैल्पस्थानिकानन्तरं षट् । स्वान्येवा, अन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्याम् । तत् पुनः सप्तानन्तरम्; स्वेभ्य एवान्यत्राभिज्ञाफलात् ।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे । स्वं चाभिज्ञाफलमेव, रूपावचरं च प्रायोगिकम् । तदप्यस्मादेव द्वयात् ।

रूपावचराणामिदानीं षण्णां वक्ष्यामः[1] । प्रायोगिकानन्तरं द्वादश । कामावचरकुशले[2] अभिज्ञाफलं च स्वानि षट् आरूप्यावचरं च प्रायोगिकं शैक्षमशैक्षं च ।

त्युक्तम् । रूपावचराभ्यां चेति विस्तरेण पूर्ववद् व्याख्यानम् । *अकुशलनिवृताव्याकृतान्तरमिति* । अकुशलानन्तरं निवृताव्याकृतान्तरं चेति विभक्तव्यम् । तुल्यत्वाद्धि तद् युगपद्वचनम् ।

रूपावचरेभ्यश्चतुर्भ्यः । अन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामिति । प्रतिसन्धिकाले, प्रायोगिकेऽभिज्ञाफले च स्थितस्य नास्ति मरणम् । अतस्ताभ्यां तत् क्लिष्टद्वयं नोत्पद्यते । शेषेषु तु स्थितस्यास्ति मरणम् । अतस्तेभ्यस्तत् क्लिष्टद्वयमुत्पद्यते । प्रतिसन्धिकाले । एवमन्यत्राप्यन्यत्र प्रायोगिकादिति व्याख्येयम् ।

षडन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामिति । दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात् । अनयोरनन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते। रूपावचरप्रायोगिकानन्तरोत्पत्तेश्च न ताभ्यामभिज्ञाफलोत्पत्तिः । *रूपारूप्यावचरे च क्लिष्टे* इति । प्रतिसन्धिकाले । *शैल्पस्थानिकानन्तरं षडिति* । तत्रस्थस्य मरणासम्भवादैर्यापथिकविपाकजवदिह रूपारूप्यावचरक्लिष्टयोरसम्भवः । *स्वं चाभिज्ञाफलमेवेति* । प्रवाहकाले । *रूपावचरं च प्रायोगिकमिति* । तद्व्युत्थाने । न तदित्यप्रविश्य ध्यानमभिज्ञाफलाद् व्युत्थानमस्तीति । *तदप्यस्मादेव द्वयादिति* । तदभिज्ञाफलम् । प्रवाहे तत्प्रवेशकाले च ।

कामावचरकुशले इति । व्युत्थानकाले । अस्ति हि सम्भव उपपत्तिप्रतिलम्भिकेनापि समापत्तिव्युत्थानं पटुत्वात् । अतो द्वयोरपि कुशलयोर्ग्रहणम् ।

---

१. वक्षामः—का० । २. कामावचरे०--का० ।

तत् पुनर्दशचित्तानन्तरम् । कामावचराभ्यां प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यां स्वेभ्यश्चतुर्भ्यः, अन्यत्रैर्यापथिकविपाकजाभ्यामारूप्यावचराभ्यां प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यां शैक्षाशैक्षाभ्यां च ।

उपपत्तिप्रतिलम्भिकानन्तरमष्टौ । कामावचरे क्लिष्टे स्वानि पञ्चान्यत्राभिज्ञाफलात् । आरूप्यावचरं क्लिष्टम् ।

तत् पुनः पञ्चभ्यः स्वेभ्यः एव, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

क्लिष्टानन्तरं नव । कामावचराणि चत्वारि कुशलक्लिष्टानि स्वानि पञ्च, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

तत् पुनरेकादशचित्तानन्तरम् । कामावचरेभ्य उत्पत्तिप्रतिलम्भिकैर्यापथिकविपाकजेभ्यः स्वेभ्यः पञ्चभ्यः, अन्यत्राभिज्ञाफलात् । आरूप्यावचरेभ्यस्त्रिभ्यः, अन्यत्र प्रायोगिकात् ।

ऐर्यापथिकानन्तरं सप्त । कामावचरे क्लिष्टे स्वानि चत्वारि, अन्यत्र प्रायोगिकाभिज्ञाफलाभ्यामारूप्यावचरं च क्लिष्टम् ।

तत् पुनः पञ्चानन्तरं स्वेभ्य एव, अन्यत्राभिज्ञाफलात् ।

एवं विपाकजं वक्तव्यम् ।

अभिज्ञाफलं चेति । कामावचरं निर्माणचित्तम् । आरूप्यावचरप्रायोगिकशैक्षाशैक्षाणि समापत्तिकाले ।

अन्यत्रैर्यापथिकविपाकजाभ्यामिति । तयोर्दुर्बलानभिसंस्कारिकत्वात् । *प्रायोगिकक्लिष्टाभ्यामिति* । व्युत्थानक्लिष्टसमापत्त्युत्पीडितकालयोः ।

कामावचरे क्लिष्टे इति । प्रतिसन्धिकाले । *अन्यत्राभिज्ञाफलादिति* । निर्माणचित्तस्य प्रायोगिकानन्तरोत्पत्तेः । *आरूप्यावचरं क्लिष्टमिति* । प्रतिसन्धिकाले । *कुशलक्लिष्टानीति* । कुशले च क्लिष्टे च कुशलक्लिष्टानीति समासः । कुशलाधरभूमिकाश्रयणात् कुशले, क्लिष्टे तु प्रतिसन्धिकाले । *कामावचरेभ्य* इति । विस्तरः— प्रतिसन्धिकाले प्रायोगिकशैल्पस्थानिकाभिज्ञाफलेषु मृत्युर्नास्तीति न तेभ्यः । कामावचरे क्लिष्टे इति प्रतिसन्धिकाले ।

आरूप्यावचरमपि क्लिष्टमस्मिन्नेव स्वं प्रायोगिकम्, अतो नोत्पद्यते । ऐर्यापथिकस्य दुर्बलानभिसंस्कारित्वेन प्रयोगानर्हत्वात् ।

एवं विपाकजमिति । यथैर्यापथिकमुक्तम्, तथेदं विपाकजानन्तरं सप्त यावदन्यत्राभिज्ञाफलादिति । तावेव ग्रन्थार्थौ ।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे स्वे एव प्रायोगिकाभिज्ञाफले। तदप्याभ्यामेव।

आरूप्यावचराणामिदानीं चतुर्णां वक्ष्यामः।

प्रायोगिकानन्तरं सप्त। रूपावचरं प्रायोगिकं स्वानि चत्वारि, शैक्षमशैक्षं च स्वानि[1] चत्वारि[1]।

तत् पुनः षट्चित्तानन्तरम्। रूपावचरात् प्रायोगिकात्। स्वेभ्यस्त्रिभ्यः, अन्यत्र विपाकजात्, शैक्षाशैक्षाभ्यां च।

उपपत्तिप्रातिलम्भिकानन्तरं सप्त। स्वानि चत्वार्यधरधातुकानि[2] च क्लिष्टानि।

तत् पुनश्चतुर्भ्यः स्वेभ्य एव।

क्लिष्टानन्तरमष्टौ। स्वानि चत्वारि रूपावचरे प्रायोगिकक्लिष्टे, कामावचरे अपि[3] क्लिष्टे।

तत् पुनर्दशानन्तरम्। स्वेभ्यश्चतुर्भ्यः कामावचररूपावचरेभ्यश्चोपपत्तिप्रातिलम्भिकैर्यापथिकविपाकजेभ्यः।

विपाकजानन्तरं षट्। स्वानि त्रीण्यन्यत्र प्रायोगिकादधराणि त्रीणि क्लिष्टानि। तत् पुनश्चतुर्भ्यः स्वेभ्य एव।

अभिज्ञाफलानन्तरं द्वे स्वे इति। व्युत्थाने प्रवाहे च। *तदप्याभ्यामेवेति*। प्रवेशे प्रवाहे च। *रूपावचरं प्रायोगिकमिति*। व्युत्थानकाले। एवं शैक्षमशैक्षञ्च *स्वानि चत्वारीति*। कुशलं भवतीति स्फुटम्। क्लिष्टमास्वादनाकाले, अनिवृत्ताव्याकृतं तु व्युत्थानकाले।

रूपावचरात् प्रायोगिकादिति। समापत्तिकाले। *अन्यत्र विपाकजादिति*। दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वादिति कारणं वक्ष्यते। *शैक्षाशैक्षाभ्याञ्चेति*। समापत्तिकाले।

अधरधातुकानि च क्लिष्टानीति। रूपावचरकामावचराणि प्रतिसन्धिकाले। *प्रायोगिकक्लिष्टे इति*। प्रायोगिकं क्लिष्टसमाध्युत्पीडनात्। क्लिष्टं प्रतिसन्धिकाले। *कामावचरेऽपि* क्लिष्टे प्रतिसन्धिकाल एव।

कामावचररूपावचरेभ्य इति विस्तरः। तच्चित्तस्थमरणसम्भवात्।

अन्यत्र प्रायोगिकादिति। विपाकजानन्तरं प्रायोगिकानुत्पत्तेः। *अधराणि त्रीणि क्लिष्टानीति*। द्विधातुकानि प्रतिसन्धिकाले।

१–१. का० पुस्तके नास्ति। २. ०भूमिकानि—व्या०। ३. का० पुस्तके नास्ति।

शैक्षानन्तरं षट् । द्विधातुकानि[1] प्रायोगिकाणि कामावचरमुत्पत्तिलाभिकं[2] शैक्षमशैक्षं च । तत् पुनश्चतुर्भ्यः—प्रायोगिकेभ्यः त्रिभ्यः, शैक्षाच्च ।

अशैक्षानन्तरं पञ्च । यथा शैक्षानन्तरं शैक्षमेकं हित्वा । तत् पुनः पञ्चभ्यः-—त्रिभ्यः प्रायोगिकेभ्यः, शैक्षाशैक्षाभ्यां चेति ।

किं पुनः कारणं प्रायोगिकचित्तानन्तरं विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानि चित्तान्युत्पद्यन्ते, न पुनरेभ्यः प्रायोगिकम् ? ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात्

कामावचरमुत्पत्तिलाभिकमिति । पटुत्वादेतच्छैक्षाद् व्युत्थानचित्तं सम्भवति । पटुत्वादिति कारणं वक्ष्यति । न तु तथा रूपारूप्यावचरे उपपत्तिलाभिके पटुनी इति न ते सम्भवतः । *शैक्षं* प्रवाहे, *अशैक्षं* च वज्रोपमानन्तरम् ।

शैक्षमेकं हित्वेति । अशैक्षाच्छैक्षं नोत्पद्यते । तस्मादशैक्षान्तरं पञ्च, न तु षट्, यथा शैक्षात् । तानि च पञ्च शैक्षवद् वक्तव्यानि ।

अत्र विंशतिचित्तानां समनन्तरप्रत्ययस्यासूत्रितस्य सूत्ररूपाः संग्रहश्लोकाः।

प्रायोगिकाच्छुभात् कामे दशाष्टभ्यस्तदन्यतः ।
शुभान्नवैकादशतस्तत् सप्त क्लिष्टतः पृथक् ॥
चतुर्दशभ्यस्तेऽष्टावैर्यापथिकविपाकजात् ।
ते तु सप्ततः षट् शैल्पस्थानिकात् तत्तु सप्ततः ॥
नैर्मिताद् द्वे द्वयोश्चैतद्रूपे प्रायोगिकाच्छुभात् ।
द्वादशैतत् तु दशतः शुभादष्टावयत्नजात् ॥
तत् पञ्चभ्यो नव क्लिष्टात् तदेकादशतः पुनः ।
विपाकजैर्यापथिकात् सप्त तत् पञ्चतो द्वयम् ॥
द्वे अभिज्ञाफलाच्चित्ताद् द्वाभ्यामेव तथैव तत् ।
आरूप्ये यात्निकात् सप्त कुशलात् षड्भ्य एव तत् ॥
अयात्निकाच्छुभात् सप्त चतुर्भ्यस्तत् पुनः स्मृतम् ।
क्लिष्टादष्टौ दशभ्यस्तत् षट् चित्तानि विपाकजात् ॥
चतुर्भ्यस्तत् तु षट् शैक्षाच्चतुर्भ्यः पुनरेव तत् ।
अशैक्षात् पञ्च तदपि पञ्चभ्यः समनन्तरम् ॥

ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात् । न पुनरेभ्यः प्रायोगिकमुत्पद्यत इत्यधिकृतम् । अतोऽसम्भवादैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते; तदन्याभिसंस्करणप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायः । यस्मादैर्यापथिकमीर्यापथाभि-

---

१. त्रैधातुकानि—का० ।

२. ०प्रतिलम्भिकं—का० ।

दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्चैतानि न प्रायोगिकानुकूलानि । निष्क्रमणचित्तं त्वनभिसंस्कारवाहीति युक्तोऽस्य प्रायोगिकचित्तानन्तरमुत्पादः ।

एवं तर्हि क्लिष्टेभ्योऽपि प्रायोगिकं नोत्पद्यते, विगुणत्वात् ? तथापि क्लेशसमुदाचारपरिखिन्नस्य तत्परिज्ञानाद् युक्तः प्रायोगिकसम्मुखीभावः । कामावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकं पटुत्वात् शैक्षाशैक्षाभ्यां रूपावचरप्रायोगिकाच्चानन्तरमुत्पद्यते । अनभिसंस्कारवाहित्वात् तस्मादेतानि नोत्पद्यन्ते । रूपावचरक्लिष्टानन्तरं

संस्करणे प्रवृत्तम्, गमनाद्याकारत्वात् । शैल्पस्थानिकं च शिल्पाभिसंस्करणे प्रवृत्तम्, 'इदमेव करोमीदमेव करोमि' इत्येवमाकारप्रवृत्तत्वात् । *दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्च* विपाकजानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते । तद्धि विपाकजमव्याकृतत्वाद् दुर्बलम्; पूर्वकर्मापक्षयात् । अयत्नेन च प्रवृत्तेरनभिसंस्कारवाहीति । अथ वा—ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वाद् ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकानन्तरं न प्रायोगिकमुत्पद्यते । दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्च ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकविपाकजानन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते; सर्वेषामव्याकृतत्वेन दुर्बलत्वात् । अनभिसंस्कारवाहित्वाच्च विपाकजस्यैवैकस्य ऐर्यापथिकशैल्पस्थानिकयोरपि वा प्रायोगिकाभिसंस्काराभावात् । अन्यव्यापारपरत्वमात्राद्धि तयोरभिसंस्करणप्रवृत्तत्वमुक्तम् । अथ वा—अयमेवास्य वाक्यस्याभिसम्बन्धः—ईर्यापथशिल्पाभिसंस्करणप्रवृत्तत्वात्, दुर्बलानभिसंस्कारवाहित्वाच्चैतानि विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकानि न *प्रायोगिकानुकूलानि* । अतो न तदनन्तरं प्रायोगिकमुत्पद्यत इति सम्बन्धनीयम् । *निष्क्रमणचित्तं त्वनभिसंस्कारवाहीति* । प्रायोगिकचित्तप्रवाहाद् यदन्यच्चित्तं तन्निष्क्रमणचित्तम् । तेन ह्यसौ योगी ततः प्रवाहान्निष्क्रामति; तदवसानत्वात् । निष्क्रमणचित्तमनभिसंस्कारवाह्यनाभोगवाहीति युक्तोऽस्य निष्क्रमणचित्तस्य विपाकजादीनामन्यतमस्वभावस्य *प्रायोगिकचित्तादनन्तरमुत्पादः* ।

एवं तर्हीति । यदि न प्रायोगिकानुकूलानीति विपाकजादिभ्योऽनन्तरं प्रायोगिकं नोत्पद्यते, एवं तर्हि *क्लिष्टेभ्योऽपि प्रायोगिकं नोत्पद्यते विगुणत्वात्* । विगुणो हि क्लिष्टो धर्मः कुशलस्य नानुकूल इत्यर्थः; तद्विरोधित्वात् । *तथापीति* विस्तरः । यद्यपि तद्विगुणम्, तथापि क्लेशसमुदाचारपरिखिन्नस्य योगिनस्तत्परिज्ञानात् क्लेशसमुदाचारपरिज्ञानाद् युक्तः प्रायोगिकसम्मुखीभावः । तत्परिज्ञानमेव हि प्रायोगिकं चित्तमिति । *पटुत्वादिति* । *कामावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकं* पटु तच्छैक्षादिभ्यो व्युत्थानचित्तं सम्भवति । अत एव च क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य तदाश्रयणं भवति । *अनभिसंस्कारवाहित्वात्* तु तस्य *तस्माच्छैक्षादीनि नोत्पद्यन्ते* ।

कामावचरमुपपत्तिप्रतिलम्भिकमुत्पद्यते; पटुत्वात् । आरूप्यावचरक्लिष्टानन्तरं तु रूपावचरमुपपत्तिप्रतिलाम्भिकं नोत्पद्यते; अपटुत्वादिति ॥

त्रयो मनस्काराः—१. स्वलक्षणमनस्कारः, तद्यथा—"रूपणालक्षणं रूपम्" इत्येवमादि; २. सामान्यलक्षणमनस्कारः षोडशाकारसम्प्रयुक्तः; ३. अधिमुक्तिमनस्कारः, अशुभाप्रमाणारूप्यविमोक्षाभिभ्वायतनकृत्स्नायतनादिषु ।

त्रिविधमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, तस्मादपि त्रिविधं मनस्कारम् । एवं सति युक्तमिदं भवति—"अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति" इति ?

सामान्यमनस्कारानन्तरमेवार्यमार्गं सम्मुखीकरोति । तस्मात् तु त्रिविधमित्यपरे ।

अशुभया तु चित्तं दमयित्वा सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं[1] सम्मुखी-

---

रूपावचरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकं न कामावचरवत् पटु । तस्मात् क्लिष्टसमाध्युत्पीडितस्य तदाश्रयणं न भवति, प्रायोगिकमेवाश्रीयते । अन्योन्यानन्तरं चित्तानामुत्पादः ।

तानि च मनस्कारवशादुत्पद्यन्त इत्यतो मनस्कारोपक्षेपः । *त्रयो मनस्कारा* इति । विस्तरः–स्वलक्षणस्य मनसिकरणं *स्वलक्षणमनस्कारः । तद्यथा रूपणालक्षणं रूपमित्येवमादि* । आदिशब्देनानुभवलक्षणा वेदनेत्येवमादि । अनित्यत्वादिमनसिकरणं *सामान्यलक्षणमनस्कारः षोडशाकारसम्प्रयुक्तः* । अनित्यतो यावन्नैर्याणिकत इति । अधिमुक्त्या न भूतार्थे मनसिकरणम*धिमुक्तिमनस्कारः । अशुभायां* यावत् *कृत्स्नायतनादिषु* । आदिशब्देन ऋद्धयादीनामनभिनिर्हारे लघुत्वाद्यधिमोक्षो गृह्यते, तद्यथा—"महर्धिको महानुभावः परीत्तां पृथिवीसंज्ञामधितिष्ठति अप्रमाणामप्संज्ञाम् । स आकांक्षन् पृथिवीं चलयति" इति विस्तरः ;

अशुभया सहगतं *सम्बद्धमशुभासहगतम्* । एतदुक्तं भवति—अशुभामनस्कारानन्तरं *स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति* जनयति, उत्पादयतीति । स्मृतिसम्बोध्यङ्गं ह्यार्यमार्ग इत्यस्त्यधिमुक्तिमनस्कारानन्तरमार्यमार्गोत्पाद इति दर्शयति ।

आह—यदि सामान्यमनस्कारानन्तरमेव नाधिमुक्तिमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, इदं कथं नीयते—अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयतीति ? अत इदमुच्यते—*अशुभया तु चित्तं दमयित्वेति* विस्तरः । प्रयोगावस्थायामशुभया चित्तं दमयित्वा यावदवसाने *सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति*, अतो न सूत्रविरोध इति ।

---

१. मार्गं—का० ।

करोति। अतः पारम्पर्यमभिसन्धायोक्तम्—"अशुभासहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति" इति।

आर्यमार्गानन्तरमपि सामान्यमनस्कारमेवेत्यपरे।

स्यात् तावदनागम्यादित्रिभूमिसन्निश्रयेण[1] नियामावक्रान्तौ तन्मार्गानन्तरं कामावचरं सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकुर्याद्, अथ द्वितीयादिध्यानसन्निश्रयेण नियामावक्रान्तौ कथम्? न हि कामावचरः शक्योऽतिविप्रकृष्टत्वात्। न च तद्भूमिकः प्रतिलब्धोऽन्यत्र निर्वेधभागीयात्। न चार्यो निर्वेधभागीयं पुनः सम्मुखीकरोति। न हि प्राप्तफलस्य तत्प्रयोगसम्मुखीभावो युक्त इति अन्योऽप्यस्य तज्जातीयः सामान्यमनस्कारो भावनां गच्छति। तद्यथा—"सर्व-

---

आर्यमार्गानन्तरमपीति विस्तरः। न केवलं सामान्यमनस्कारानन्तरमार्यमार्गं सम्मुखीकरोति, आर्यमार्गानन्तरमपि सामान्यमस्कारमेव सम्मुखीकरोतीत्यपरे।

स्यात्तावदिति विस्तरः। *अनागम्यादीति*। आदिशब्देनानागम्यप्रथमध्यानध्यानान्तर-*त्रिभूमिसन्निश्रयेण नियामावक्रान्तौ तन्मार्गानन्तरं* त्रिमार्गानन्तरं *कामावचरं सामान्यमनस्कारं* श्रुतमयं चिन्तामयं वा *सम्मुखीकुर्यात्*; सन्निकृष्टत्वात्।

अथ द्वितीयादिध्यानसन्निश्रयेण द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानसन्निश्रयेण *नियामावक्रान्तौ* कथमार्यमार्गानन्तरं कथं *सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकरोति*। *न हि कामावचरः शक्यः* सम्मुखीकर्तुमिति वाक्यशेषः। कस्मात्? प्रथमध्यानव्यवहितत्वेना*तिविप्रकृष्टत्वात्*। ब्रूयास्त्वम्—द्वितीयादिध्यानभूमिकमेव सम्मुखीकरिष्यतीति? अत आह—*न च तद्भूमिकः प्रतिलब्धोऽन्यत्र निर्वेधभागीयादिति*। द्वितीयध्यानादिभूमिकोऽनागम्यादिभूमिको वानास्रवो मार्गोऽन्यत्र निर्वेधभागीयान्न प्रतिलब्ध आसीत्। अनाकारापतितस्तु लौकिको मार्गः प्रतिलब्ध आसीत्, न तु सः। तस्मायार्याय व्युत्थानार्थं रोचते। निर्वेधभागीयं तर्हि सामान्यमनस्कारं सम्मुखीकरिष्यतीति? अत आह—*न चार्यो निर्वेधभागीयमिति विस्तरः*। *किमर्थमिति* चेत्? अत आह—*न हि प्राप्तफलस्य तत्प्रयोगसम्मुखीभावो युक्त इति*। प्रयोगस्य कृतार्थत्वान्निहीनत्वाच्च निर्वेधभागीयानि चार्यमार्गस्य प्रयोग इति। *अन्योऽप्यस्य तज्जातीय* इति। यः सत्यालम्बनत्वान्निर्वेधभागीयजातीयः सामान्यमनस्कारो भावनां गच्छति। अनास्रवमार्गोत्पत्तिकाले प्राप्यत इत्यर्थः।

---

१. ०संनिःश्रयेण—का०।

संस्कारा अनित्याः", "सर्वधर्मा अनात्मानः", "शान्तं निर्वाणम्" इति, तत् सम्मुखीकरिष्यति ?

तदेतन्न वर्णयन्ति। अनागम्यं निश्रित्यार्हत्त्वं प्राप्नुवतः तद्भूमिकं कामावचरं वा व्युत्थानं चित्तम्। आकिञ्चन्यायतनं निश्रित्य तद्भूमिकं भावाग्रिकं वा। शेषासु स्वभूमिकमेव। कामधातौ त्रयो मनस्काराः—श्रुतचिन्तामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, भावनामयो नास्ति। रूपधातौ त्रयः—श्रुतभावनामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकाः, चिन्तामयो नास्ति। यदा चिन्तयितुमारभन्ते तदैषां समाधिरेवोपतिष्ठते। आरूप्यधातौ भावनामयोपपत्तिप्रतिलम्भिकौ। तत्र पञ्चविधमनस्कारानन्तरमार्यमार्गसम्मुखीभावोऽन्यत्रोपपत्तिप्रतिलम्भिकेभ्यः; प्रयोगप्रतिबद्धत्वात्। मार्गानन्तरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकस्यापि कामावचरस्य सम्मुखीभावः; पटुत्वादिति ॥ ७२ ॥

यानि द्वादश चित्तानि उक्तानि, एषां कतमस्मिंश्चित्ते कतीनां लाभः ?

क्लिष्टे त्रिधातुके[1] लाभः षण्णां षण्णां द्वयोः

कामावचरे हि[2] क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते **षण्णां** चित्तानां लाभः।

कथम् ? 'शान्तं निर्वाणम्' इति सामान्यमनस्कारः; सर्वनिर्वाणालम्बनत्वात्। *तत्सम्मुखीकरिष्यतीति*। *सर्वसंस्कारा अनित्या इति* वा, *सर्वधर्मा अनात्मान* इति वा, *शान्तं निर्वाणमिति* वा आर्यमार्गानन्तरं सम्मुखीकरिष्यतीति।

तदेतन्न वर्णयन्ति। कस्मात् ? एषां तज्जातीयानां सामान्यमनस्काराणां निर्वेधभागीयप्रतिबद्धभावनत्वात्। न किलैषामनास्रवमार्गप्रतिबद्धाभावेनेति। *अनागम्यं निश्रित्येति* विस्तरः। *तद्भूमिकमिति*। अनागम्यभूमिकम्। *तद्भूमिकं भावाग्रिकं* वेति। आकिञ्चन्यायतनभूमिकं भावाग्रिकं वा यदि भवाग्रोपपन्नो भवति। *शेषासु* भूमिषु, *स्वभूमिकमेव* व्युत्थानचित्तम्, नान्यभूमिकम्; अन्यभूमिकस्य प्रयोगसाध्यत्वात्। स्वभूमिकमनभिसंस्कारेण भवतीति।

प्रयोगप्रतिबद्धत्वादिति। कस्य ? आर्यमार्गस्य। मार्गानन्तरं तूपपत्तिप्रतिलम्भिकस्यापि कामावचरस्य सम्मुखीभाव इत्यधिकृतम् ॥ ७२ ॥

"*क्लिष्टे त्रिधातुके लाभः षण्णां षण्णां द्वयोः*" इति। यथासंख्येन निर्देशः। कामावचरे क्लिष्टे षण्णां चित्तानां लाभः। प्रतिलम्भ इत्यर्थः। रूपावचरे षण्णाम्, आरूप्यावचरे द्वयोरिति। तेनाह—*कामावचरे हि क्लिष्ट इति* विस्तरः। तैरसमन्वा-

[1] भैत्रवके [illegible] का० । [2] का० पुस्तके नास्ति ।

तैरसमन्वागतस्य कामावचरस्य कुशलस्य विचिकित्सया कुशलमूलप्रतिसन्धानाद्, धातुप्रत्यागमनाच्च। अकुशलनिवृताव्याकृतयोः रूपावचरस्य[1] क्लिष्टस्य धातुप्रत्यागमनात्, परिहाणितश्च। आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य परिहाणितः शैक्षस्य च।

रूपावचरे[2] क्लिष्टे षण्णां लाभः। रूपावचराणां त्रयाणाम्, कामा-

---

गतस्येति। तैः षड्भिश्चित्तैरसमन्वागतस्य पुद्गलस्य। कथम्? इह *कुशलप्रतिसन्धानं* सम्यग्दृष्टया वा, *विचिकित्सया* वा। तद्यदि विचिकित्सया प्रतिसन्धत्ते, तत्र विचिकित्सासम्प्रयुक्ते क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते रूपधातोरारूप्यधातोर्वा कामधातुं प्रत्यागच्छति। तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यक्लिष्टे तस्य कुशलस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्येति। *अकुशलनिवृताव्याकृतयो*रिति। विस्तरः—अकुशलं च निवृताव्याकृतं च कामावचरमेवाधिकाराद्, रूपावचरस्य च निवृतस्य पृथक् पाठात्। तयोरकुशलनिवृताव्याकृतयो रूपावचरस्य क्लिष्टस्य। किम्? लाभ इति प्रकृतम्। कथं लाभः? इत्याह–*धातुप्रत्यागमनात् परिहाणितश्चे*ति। यदा रूपधातोरारूप्यधातोर्वा कामधातुं प्रत्यागच्छति तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यं क्लिष्टेऽकुशलनिवृताव्याकृतयोरन्यतरस्मिन् सम्मुखीभूते तयोरकुशलनिवृताव्याकृतयोर्लाभो भवति; पूर्वविहीनत्वात् तेनासमन्वागतस्य। परिहाणितश्च। यदा च कामवैराग्यात् परिहीयते तदास्य क्लिष्टे परिहाणिचित्ते सम्मुखीभूते तयोः क्लिष्टयोर्लाभस्तेनासमन्वागतस्य। रूपावचरस्य च क्लिष्टस्य धातुप्रत्यागमनात्। यदारूप्यधातोः कामधातुं प्रत्यागच्छति तदास्यान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यं क्लिष्टे रूपावचरस्य क्लिष्टस्य पूर्वविहीनस्य लाभो भवति तेनासमन्वागतस्य। परिहाणितश्च। यदा रूपवैराग्यात् परिहीयते कामावचरेण चित्तेन, तदास्य वैराग्यत्यक्तस्य रूपावचरस्य क्लिष्टस्य लाभो भवति तेनासमन्वागतस्य। *आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य परिहाणितः*। यदा कामावचरेण चित्तेनारूप्यवैराग्यात् परिहीयते, तदास्यारूपावचरस्य क्लिष्टस्य लाभो भवति तेनासमन्वागतस्य। *शैक्षस्य च*। परिहाणित इत्यधिकृतम्। यदा कामावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयते तदास्य शैक्षचित्तस्य लाभो भवति तेनासमन्वागतस्य। एवं तावत् कामावचरे क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते षण्णां चित्तानां लाभ उक्तस्तैरसमन्वागतस्य।

रूपावचरे क्लिष्टे चित्ते सम्मुखीभूते *षण्णां लाभ*स्तैरसमन्वागतस्य। *रूपावचराणामिति*। विस्तरः—यदा आरूप्यधातो रूपधातुं प्रत्यागच्छति तदास्य

वचरस्य चानिवृताव्याकृतस्य; धातुप्रत्यागमनात्। आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य शैक्षस्य च परिहाणितः।

आरूप्यावचरे तु **क्लिष्टे द्वयोर्लाभः**। परिहाणितस्तस्यैव क्लिष्टस्य शैक्षस्य च।

शुभे।

त्रयाणां रूपजे

रूपावचरे कुशले **त्रयाणां** चित्तानां लाभः, तस्यैव कुशलस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोः।

शैक्षे चतुर्णां

तस्यैव शैक्षस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोरारूप्यावचरस्य च कुशलस्य। आर्यमार्गेण कामरूपधातुवैराग्ये।

रूपावचरान्तराभवप्रतिसन्धिचित्तेऽवश्यं क्लिष्टे रूपावचराणां त्रयाणां कुशलस्योपपत्तिप्रतिलम्भिकस्य क्लिष्टस्यानिवृताव्याकृतस्य च निर्माणचित्तस्याग्रजप्राप्तिसद्भावात्। *कामावचरस्य चानिवृताव्याकृतस्य* निर्माणचित्तस्यैव। *आरूप्यावचरस्य क्लिष्टस्य शैक्षस्य च* लाभः। *परिहाणितो* रूपावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयमाणस्य तदसमन्वागतस्य।

एवं रूपावचरेऽपि क्लिष्टे षण्णां लाभ उक्तः।

*आरूप्यावचरे तु क्लिष्टे द्वयोर्लाभ*स्ताभ्यामसमन्वागतस्य। *परिहाणित* आरूप्यावचरेण चित्तेनार्हत्त्वात् परिहीयमाणस्यैव क्लिष्टस्य यस्यैकदेशः सम्मुखीभूतः *शैक्षस्य च*ेति।

"*रूपावचरे कुशले त्रयाणाम्*" इति। कुशल इति जातिनिर्देशः। कुशले कस्मिंश्चिद् *रूपावचरे त्रयाणां लाभः* सम्भवः। कथम्? आद्ये तावद् रूपावचरे कुशले चित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव कुशलस्य रूपावचरस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। मौलध्यानसंगृहीते तु कुशले चित्ते सम्मुखीभूते कामावचररूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागतस्य। इत्येवं कुशले रूपावचरे चित्ते सम्मुखीभूते त्रयाणां लाभ इत्युच्यते, न तु युगपल्लाभ इति।

"*शैक्षे चतुर्णाम्*" इति। शैक्षे चित्ते सम्मुखीभूते दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिचित्ते तस्यैव शैक्षस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापस्वभावस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। *कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोरारूप्यावचरस्य च कुशलस्य*। कस्मिन् कलापे? इत्याह—*आर्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये*। कथमिति? यदा अयमनागम्यभूमिकेनार्य-

मार्गेण कामवैराग्यं करोति, तदा नवविमुक्तिमार्गसंगृहीते शैक्षे चित्ते सम्मुखीभूते कामारूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागत – स्य। यदा तु षड्भूमिकानामार्यमार्गाणामन्यतमेन रूपवैराग्यं करोति, तदाद्य-प्रकारचित्ते शैक्षे सम्मुखीभूतेऽतीतानागतप्राप्तिन्यायेनारूप्यावचरस्य कुशलस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य। आर्यमार्गग्रहणं सास्रवचित्तनिरासार्थम्। शैक्षे चित्ते सम्भूतेऽयं लाभो वर्ण्यते।

अत्राचार्य*गुणमति*र्व्याचष्टे—

"शैक्षे चतुर्णाम्"। तस्यैव शैक्षस्य कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयो-रारूप्यावचरस्य च कुशलस्येति। कथम्? इत्यतो ब्रवीति—आर्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये। यदा अयमनागम्यभूमिकेनार्यमार्गेण कामधातुवैराग्यं करोति, तदा यो नवमो विमुक्तिमार्गस्तस्मिन् मौलध्यानभूमिकमपूर्वकं शैक्षं लभत इति शैक्षस्य लाभ उच्यते। कामरूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोर्निर्माण-चित्तयोरेव तस्मिन् लाभः। षड्भूमिकेन त्वार्यमार्गेण कामरूपवैराग्ये। यो नवमो विमुक्तिमार्गस्तस्मिन्नारूप्यावचरं कुशलं प्रतिलभत इति।

तच्छिष्योऽप्याचार्य*वसुमित्र*स्तमेवार्थं तेन वाक्येन तैरेव पदव्यञ्जनैर्लिखति।

तदेतदयुक्तं व्याख्यानम्; न ह्येवमेकवाक्येन व्याख्यातार्थो घटते, वाक्य-भेदेन घटते। 'तस्यैव शैक्षस्य लाभः' इत्येतदेकं वाक्यम्, 'कामरूपावचरयोश्च यावत् कामरूपधातुवैराग्ये' इत्यपरं वाक्यम्। आर्यमार्गेण कामरूपधातुवैराग्य इत्येतेन विशेषेण तस्यैव शैक्षस्येत्येतत् पूर्वोक्तं न विशेष्यम्; वाक्यान्तरत्वात्। अतद्वतो ह्ययं चित्तलाभो वर्ण्यते; "चित्तलाभो ह्यतद्वतः" (अभि० को० २.७३) इति वचनात्। कथम्? नवमे विमुक्तिमार्गे शैक्षचित्तवतः पुद्गलस्य शैक्षचित्त-लाभो व्यवस्थाप्यते। ननु चोक्तम्—मौलध्यानभूमिकपूर्वकं शैक्षं लभ्यत इति? न; अतिप्रसङ्गात्। रूपावचरमपि कुशलं चित्तं मौलध्यानभूमिकमपूर्वं प्रति-लभ्यत इति तस्यापि लाभ इति प्रसज्येत।

आचार्यवसुमित्र आह—शैक्षचित्तस्थितस्य कामधातुवैराग्ये कुशल-मूष्मगतावस्थायामेव रूपावचरं नियामावक्रान्तौ लब्धमिति कृत्वा न गण्यत इति।

तदयुक्तम्; शैक्षस्याप्यगणनाप्राप्तेः। शैक्षमपि हि दर्शनमार्गावस्थायां लब्ध-मिति न भवता तथा स्थापयितव्यमिति प्राप्नोति। अतश्चेदमपव्याख्यानमिति निश्चीयते। यस्मादाचार्येणैव मिश्रश्लोकव्याख्यान एवं लिखितम्—शैक्षस्या-शैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोरिति।

तस्य शेषिते ॥ ७३ ॥

शेषं कृतं शेषितम् । यत्र चित्ते लाभो न व्याख्यातः, तत्र **तस्यैव** लाभो द्रष्टव्यः, नान्येषाम्[1] ।

अन्ये पुनरभेदेनाहुः—

"क्लिष्टे चित्ते नवानां हि लाभ इत्युच्यते बुधैः ।
षण्णां तु कुशले चित्ते तस्यैवाव्याकृते खलु ॥"

शेषं कृतं शेषितम् इति । प्रातिपदिकधातुरूपमेतदिति दर्शयति । *यत्र चित्ते लाभो न व्याख्यातस्तत्र तस्यैव लाभ* इति । कथं कृत्वा ? कामावचरे तावत् कुशलचित्त इयतां चित्तानां लाभ इति न व्याख्यातः, तत्र तस्यैव लाभो नान्येषाम् । तद्यथा सम्यग्दृष्ट्या कुशलमूलप्रतिसन्धाने कामावचरे कुशले चित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव कुशलस्य चित्तस्य लाभस्तेनासमन्वागतस्य । नान्येषां क्लिष्टानां त्रैधातुकानामपि; पूर्वप्रतिलब्धत्वात् । न कामावचरस्यानिवृताव्याकृतस्य; विपाकजादीनां सहजप्राप्तित्वात् । निर्माणचित्तस्य प्राप्त्यभावात् । न रूपारूप्यावचराणां कुशलादीनां शैक्षाशैक्षयोश्च प्राप्त्यभावात् । अनिवृताव्याकृतेऽपि कामावचरे चित्ते लाभो न व्याख्यातः । तत्र तस्यैव लाभस्तेनासमन्वागतस्य; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि०को०२.३८) इति कृत्वा । नान्येषां कुशलादीनां पूर्वप्रतिलब्धत्वात् । तथैव केषाञ्चित् प्राप्त्यभावाच्च । निर्माणचित्ते तु सम्मुखीभूते न कस्यचिल्लाभ इति न वक्तव्यम् । यत्र हि क्लिष्टेऽन्यत्र वा कस्यचिल्लाभो नास्ति, न तदुच्यते । क्लिष्ट एव हि त्रैधातुके षण्णां यावद् द्वयोर्लाभो न त्ववश्यमित्यवधारणम्, रूपावचरेऽप्यनिवृताव्याकृते सम्मुखीभूते तस्यैव लाभः, नान्येषाम् । पूर्ववद् वक्तव्यम् । तथारूप्यावचरे आकाशानन्त्यायतनसामन्तकाद्यप्रकारसंगृहीते कुशलचित्ते सम्मुखीभूते तस्यैव लाभस्तेनासमन्वागतस्य । नान्येषां केषञ्चित्; पूर्वप्रतिलब्धत्वात्, केषाञ्चित् प्राप्त्यभावात् ।

एवमनिवृताव्याकृते शैक्षे च ।

अन्ये पुनरभेदेनाहुरिति । के ? मिश्रककाराः । अभेदेनेति त्रैधातुकानां क्लिष्टादीनामपृथक्करणात् ।

"षण्णां तु कुशले चित्ते" इति यदुक्तं तन्न्यूनं लक्षणम् । कुशलं हि त्रैधातुकं सास्रवमनास्रवं च ।

---

१. नान्यस्य—का० ।

तत्र सप्तानां कुशले चित्त इति वक्तव्यम्। कामावचरस्य कुशलस्य सम्यग्दृष्ट्या कुशलमूलप्रतिसन्धानात्, कामरूपावचरयोरनिवृताव्याकृतयोर्वैराग्यतः, रूपारूप्यावचरयोः कुशलयोस्ततस्त्यसमाधिलाभतः, शैक्षाशैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोः। शेषमत एव व्याख्यानादवधार्यम्।

तत्र सप्तानां कुशले चित्ते इति वक्तव्यं न षण्णामिति तद्दर्शयन्नाह—*कामावचरस्येति* विस्तरः। *कुशलमूलप्रतिसन्धानादिति* व्याख्यातमेतत्। *अनिवृताव्याकृतयोर्वैराग्यत* इति। लौकिकेन लोकोत्तरेण वा मार्गेण कामधातोर्वैराग्ये नवमे विमुक्तिमार्गे कामरूपावचरयोर्निर्माणचित्तयोर्लाभस्ताभ्यामसमन्वागतस्य। *रूपारूप्यावचरयोः कुशलयोस्ततस्त्यसमाधिलाभत* इति। यदा रूपावचरमनागम्यं प्रथमतो लभते तदा रूपावचरस्य कुशलस्य लाभः। यदाकाशानन्त्यायतनसामन्तकं प्रथमतो लभते तदा रूपावचरस्य कुशलस्य लाभः। *शैक्षस्य चाशैक्षस्य च नियामावक्रान्त्यर्हत्त्वयोरिति*। यदा नियाममवक्रामति, तदा शैक्षस्य दुःखे धर्मज्ञानक्षान्तिकलापस्य लाभः। यदार्हत्त्वं प्राप्नोति, तदा अशैक्षस्य क्षयज्ञानकलापस्य लाभः। इत्यास्ववस्थास्वमीभिश्चित्तैर्यथोक्तैः सप्तभिरसमन्वागतः समन्वागमनं प्रतिलभते।

शेषमत एव व्याख्यानादुपधार्यमिति। अत एव मदीयाद् व्याख्यानाच्छेषमवगन्तव्यम्। "क्लिष्टे चित्ते नवानां हि लाभः" इत्येकम्। "तस्यैवाव्याकृते खलु" इति द्वितीयम्। इत्येतच्छेषम्। कथम्? क्लिष्टे त्रिधातुके चित्ते नवानां लाभः। कामावचराणां चतुर्णां रूपावचराणां त्रयाणामारूप्यावचरस्य निवृतस्य शैक्षस्य चेति नवानां यथायोगं लाभस्तैरसमन्वागतस्य। कोऽयं यथायोगार्थः? कामावचरे च क्लिष्टे कुशलमूलप्रतिसन्धानेन वा धातुप्रत्यागमनेन वा कामावचरस्य कुशलस्य लाभः। अकुशलनिवृताव्याकृतयोश्च धातुप्रत्यागमनेन परिहाण्या वा लाभः। रूपावचर एव क्लिष्टे रूपावचरस्य कुशलस्य कामावचररूपावचरयोश्चानिवृताव्याकृतयोर्निर्माणचित्तयोर्धातुप्रत्यागमनाल्लाभः। कामावचरे रूपावचरे वा क्लिष्टे रूपावचरस्य वा क्लिष्टस्य वा धातुप्रत्यागमनात् परिहाणितो वा लाभः। कामावचरे रूपावचरे आरूप्यावचरे वा क्लिष्टे आरूप्यावचरक्लिष्टशैक्षयोः परिहाणितो लाभः—इति यथायोगार्थः।

"तस्यैवाव्याकृते खलु" इति। यच्छेषं तत्तुल्यमिति पूर्ववत्। अव्याकृतानां हि त्रैधातुकानामन्यतमस्मिन् सम्मुखीभूते तस्यैवाव्याकृतस्य लाभस्तेन तेनासमन्वागतस्य; "अव्याकृताप्तिः सहजा" (अभि० को० २.३८) इति सिद्धान्तात्।

संग्रहश्लोकः—

उपपत्ति-समापत्ति-वैराग्य-परिहाणिषु ।
कुशलप्रतिसन्धौ च चित्तलाभो ह्यतद्वतः ॥ इति ॥ ७३ ॥

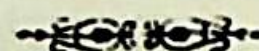
समाप्तः प्रत्ययप्रसङ्गः ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये इन्द्रियनिर्देशो नाम
द्वितीयं कोशस्थानं समाप्तमिति[1]

संग्रहश्लोक इति । सर्वम्—"*उपपत्तौ*" धातुप्रत्यागमनादिति वचनात् । "*समापत्तौ*" तस्यैव कुशलस्यैवमादिवचनात् ततस्त्यसमाधिलाभत इति वचनात् । "*वैराग्ये*" कामरूपधातुवैराग्य इति वचनात् । "*परिहाणौ*" परिहाणित इति वचनात् । "*कुशलप्रतिसन्धौ च*" इति विचिकित्सया सम्यग्दृष्टया च कुशलमूलप्रतिसन्धानादिति वचनात् । "*चित्तलाभः*" चित्तप्रतिलम्भः । "*अतद्वतः*" पुद्गलस्य तेरसमन्वागतस्येति वचनादिति ॥ ७३ ॥

आचार्ययशोमित्रकृतायामभिधर्मकोशव्याख्यायाम्
इन्द्रियनिर्देशो नाम
द्वितीयं कोशस्थानं समाप्तम्

१. ०श्लोलामावाकस्य—का० ।

ॐ नमो बुद्धाय

तृतीयं कोशस्थानम्

(लोकनिर्देशः)

इदमिदानीं वक्तव्यम्—कामरूपारूप्यधातुनैयम्येन[1] चित्तादीनां कृतो निर्देशः, तत्र कतमे ते कामरूपारूप्यधातव इति ? उच्यते—

नरकप्रेततिर्यञ्चो मनुष्याः षड् दिवौकसः ।

कामधातुः,

स्फुटार्थाव्याख्यायां

तृतीयं कोशस्थानम्

इदमिदानीं वक्तव्यमिति । द्वितीयस्य तृतीयस्य च कोशस्थानस्य सम्बन्धप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम् । *कामरूपारूप्यधातुनैयम्येन चित्तादीनां कृतो निर्देश* इति । नियमस्य भावो नैयम्यम्, नियम एव वा नैयम्यम्, तेन चित्तादीनां कृतो निर्देशः;

"कुशलाकुशलं कामे निवृत्तानिवृत्तं मनः ।

रूपारूप्येष्वकुशलादन्यत्र" (अभि० को० २.६७) इति वचनात् ।

आदिशब्देन चैत्तादीनां ग्रहणम्;

"सवितर्कविचारत्वात् कुशले कामचेतसि ।

कौकृत्यमिद्धाकुशलान्याद्ये ध्याने न सन्त्यतः ॥ (अभि० २.२८)

"ध्यानान्तरे वितर्कश्च विचारश्चाप्यतः परम् ।" (अभि० २.३१)

इति वचनात् ।

इन्द्रियाणां कामादिनैयम्येन कृतो निर्देशः;

"कामाप्तममलं हित्वा रूपाप्तं स्त्रीपुमिन्द्रिये ।

दुःखे च हित्वा रूपाप्तं सुखं चापोह्य रूपि च ॥" (अभि० २.१२)

इति वचनात् ।

तेन कामरूपारूप्यधातवोऽनुक्तलक्षणाः— इत्यतः पृच्छति—*तत्र कतमे ते कामरूपारूप्यधातव* इति । अत इदमुच्यते—"*नरकप्रेततिर्यञ्चः*" इति ।

---

१. रूप्यनैयम्येन—का० ।

चतस्रो गतयः; षड्[1] देवनिकायाः, तद्यथा—चातुर्महाराजिकाः[2], त्रयस्त्रिंशाः[3], यामाः, तुषिताः, निर्माणरतयः, परनिर्मितवशवर्त्तिनश्च—इत्येष **कामधातुः** सह भाजनलोकेन।

स एष कति स्थानानीति ? आह—

स नरकद्वीपभेदेन विंशतिः ॥ १ ॥

'स्थानानि' इति वाक्यशेषः सम्बध्यते। अष्टौ महानरकाः—सञ्जीवः,

विस्तरः—*चतस्रो गतय* इति। नरकप्रेततिर्यग्मनुष्यगतयश्चतस्रः साकल्येन कामधातावन्तर्गताः, देवगतिस्तु न साकल्येन। किं तर्हि ? *षड् देवनिकाया* इति दर्शयति। तत्र नीर्यन्त इति "नृ नये" (मा० धा० ९.२६), न रञ्जयन्तीति रञ्जेः (१.७२१)। नरेरिति "री गतिरेषणयोः" (मा० धा० ९.३२) इत्यस्य प्रतिषेधपूर्वस्य रूपम्। नीर्यन्तेऽस्मिन् सत्त्वा अपुण्येनेति *नरकाः*। न रञ्जयन्त इति नरका इत्यपरे। नरेरासादनार्थस्यैतद्रूपम्। रञ्जयन्ति प्रावन्ति नास्पृहयन्ति त्राणमिति नरका इत्याचार्य*सङ्घभद्रः*। भृशमितोऽपुनरावृत्तेरिताः *प्रेताः*, पिपासया परीता इत्यपरे। तिर्यग्गमनात् तिर्यञ्चः। मनस उद्भूतत्वा*न्मनुष्याः*। मनोरपत्या इति लौकिकाः। द्यौरोको येषामिति "*दिवौकसः*"।

"कामप्रभावितो धातुः कामधातुः" (अभि० को० भा० ३.३) इति वक्ष्यति। चत्वारो महाराजानो लोकपालाः—विरूढकः, विरूपाक्षः, धृतराष्ट्रः, वैश्रवणश्च, तेषु भवाः *चातुर्महाराजिकाः*। तन्मध्यगता इत्यर्थः। तद् यथा देवेषूपपद्यते, देवमध्ये उत्पद्यत इत्यर्थः। चतुर्महाराजस्थाने भवाश्चातुर्महाराजिकाः, मध्यपदलोपो गोरथवदित्यपरे। सहकृतसुकृतैरत्रोपपद्यन्त इति *त्रयस्त्रिंशाः*। समानपुण्यैरित्यर्थः। अष्टौ वसवः, द्वावश्विनौ, एकादश रुद्राः द्वादशादित्या इति तावत् प्रमुखत्वात् त्रयस्त्रिंशा इति लौकिकाः। तदनुसारेण प्रवचनेऽपि तथा नामव्यवहार इत्यपरे। दुःखाद् याताः पुण्येन नेति *यामाः*। दुःखानि वा यामयन्तीति यामाः। तुषा तुष्ट्या इताः, तुषो वा विद्यन्ते एषामिति *तुषिताः*। स्वयं कृते निर्माणे रतिरेषामिति *निर्माणरतयः*। परनिर्मितान् भोगान् वशे वर्त्तयितुं शीलमेषामिति *परनिर्मितवशवर्त्तिनः*।

स्थानानीति वाक्यशेष इति। यानि विंशतिस्थानानि स कामधातुः। यदि तु विंशतिस्थानः "विंशतिः" इति उत्तरपदलोपः क्रियेत, तद्यथा—पीततोया अश्वाः पीता इति, सुतरां श्लिष्यति। *सञ्जीवः*, यत्र सत्त्वान् म्रियमाणान्

---

१. षट् च—का०। २. चातुर्महाराजकायिकाः—का०।

३. त्रायस्त्रिंशाः—का०।

कालसूत्रः, सङ्घातः, रौरवः, महारौरवः, तपन; प्रतापनः, अवीचिश्चेति; चत्वारो द्वीपाः—जम्बूद्वीपः, पूर्वविदेहः, अवरगोदानीयः, उत्तरकुरुश्च; षट् चानन्तरोक्ता देवनिकायाः; तिर्यञ्चः प्रेताश्च—इत्येतानि विंशतिः स्थानानि कामधातुः परनिर्मितवशवर्त्तिभ्यो यावदवीचिः, सभाजनग्रहणेन तु यावद् वायु-मण्डलम् ॥ १ ॥

एतस्माच्च कामधातोः—

ऊर्ध्वं सप्तदशस्थानो रूपधातुः,

कथमिति ? आह—

पृथक् पृथक् ।

ध्यानं त्रिभूमिकं तत्र, चतुर्थं त्वष्टभूमिकम् ॥ २ ॥

प्रथमद्वितीयतृतीयध्यानानि प्रत्येकं त्रिभूमिकानि ।

तत्र प्रथमध्यानम्—ब्रह्मकायिकाः, ब्रह्मपुरोहिताः, महाब्रह्माणः; द्वितीयम्—परीत्ताभाः, अप्रमाणाभाः, आभास्वराः; तृतीयम्—परीत्तशुभाः, अप्रमाणशुभाः,

---

वायवो जीवयन्ति । *कालसूत्रः*, यत्र कालसूत्राणि पातयित्वा सत्त्वास्तक्ष्यन्ते । *सङ्घातः*, यत्र मेषाकृतयः पर्वतादय उभयत आपतन्तः सत्त्वान् पीडयन्ति । *रौरवः*, यत्र सत्त्वाः पात्यमानाः परमविकृतं रुदन्ति । यत्र तु विशेषेण स *महा-रौरवः* । *तपनः*, यत्राग्न्यादिभिस्तप्यन्ते सत्त्वाः । यत्र तु विशेषेण स *प्रतापनः* । *अवीचिः*, यत्रातिमात्राग्निज्वालालिङ्गितानां सत्त्वानां सुखवीचिरन्तरं नास्ति । *जम्बुद्वीपः* जम्बुचिह्नद्वीपो द्वीपः । *पूर्वविदेहः* सुमेरोः पूर्वेण । *अवरगोदानीयः* पश्चिमेन । *उत्तरकुरु*रुत्तरेण । एवं नामान एते द्वीपा लोकप्रतीताः । *षट् चानन्तरोक्ता देवनिकायाः* । *इत्येतानि विंशतिः स्थानानी*ति । अष्टौ नरकाः, चत्वारो द्वीपाः, षट् चानन्तरोक्ताश्चातुर्महाराजिकादयः, प्रेतास्तिर्यञ्चश्चाभिन्ना इति विंशतिस्थानः कामधातुः । *यावद् वायुमण्डल*मिति । अधस्ताद् यत्राब्मण्डलं भवति ॥ १ ॥

"*रूपधातुः*" इति । रूपप्रभावितो धातुः ।

"*पृथक् पृथक् ध्यानं त्रिभूमिकं तत्र चतुर्थं त्वष्टभूमिकम्*" इति । तत्र रूपधातौ सर्वेषामपि ध्यानानां मृदुमध्याधिमात्रभेदेन *प्रत्येकं त्रिभूमिकम्* । *ब्रह्मकायिका ब्रह्मपुरोहिता महाब्रह्माण* इति *प्रथमम्* । *परीत्ताभा अप्रमाणाभा आभास्वरा* इति *द्वितीयम्* । *परीत्तशुभा अप्रमाणशुभाः शुभकृत्स्ना* इति *तृतीयम्* ।

शुभकृत्स्नाः; चतुर्थम्—अनभ्रकाः, पुण्यप्रसवाः, बृहत्फलाः; अबृहाः, अतपाः, सुदृशाः, सुदर्शनाः, अकनिष्ठाः—इत्येतानि सप्तदश स्थानानि रूपधातुः ।

सह तन्निवासिभिः सत्त्वैः षोडशेति काश्मीराः । ब्रह्मपुरोहितेष्वेव किल स्थानमुत्कृष्टतरं महाब्रह्मणः परिगण इवाभिनिर्वृत्तमेकनायकम्, न तु भूम्यन्तरमिति ।।

अनभ्रकाः पुण्यप्रसवा बृहत्फला इति चतुर्थम् । तस्य त्वधिमात्रस्यैवानास्रवध्यानव्यवकिरणेन मृदुमध्याधिमात्राधिमात्रतराधिमात्रतमभेदभिन्नेन पुनः पञ्च स्थानान्तराणि—*अबृहा अतपाः सुदृशाः सुदर्शना अकनिष्ठाश्चेति* । अतश्चतुर्थं ध्यानमष्टभूमिकमित्युच्यते । तत्र बृहत्कुशलमूलनिर्यातत्वात् ब्रह्मा । कश्चासौ ? यो महाब्रह्मेत्युच्यते । ध्यानान्तरलाभात् पश्चात् पूर्वच्युत्युपपत्तिलाभात् प्रमाणादिविशेषादिभिश्चास्य महान्, तस्य कायो निवास एषां विद्यते इति ब्रह्मकायिकाः । ब्रह्मा पुरोधीयते एषामिति ब्रह्मपुरोहिताः । आयुर्वर्णादिभिर्विशेषैर्महान् ब्रह्मा एषामिति महाब्रह्माणः । परीत्तैषामाभा स्वभूमिमपेक्ष्येति परीत्ताभाः । नाभाप्रमाणमेषां शक्यं प्रमातुमित्यप्रमाणाभाः । कृत्स्नस्थानान्तरोद्भासनादाभास्वराः । मनोभूमिकं सुखं शुभमित्युच्यते, तदेषां स्वभूमिमपेक्ष्य परीत्तमिति परीत्तशुभाः । अप्रमाणं शुभमेषामप्रमाणशुभाः । शुभं कृत्स्नमेषामिति शुभकृत्स्नाः । न तदुत्कृष्टतरमन्यत्रास्ति सुखमित्यभिप्रायः । अभ्रवदेषां भूमिसम्बन्धो नास्तीत्यनभ्रकाः । सह सत्त्वेन तद्विमानोदयव्ययादिति वचनान्नैषामुपरि भूम्यन्तरमस्तीत्यनभ्रकाः । अभ्रमिव ह्युपरि न भूमिसम्बन्ध इत्यपरे । आनिञ्ज्यकर्मसम्भूतत्वात् पुण्येभ्यः प्रसव एषामिति पुण्यप्रसवाः । स्थानान्तरप्रतिबद्धं पार्थग्जनिकं सर्वोत्कृष्टं बृहदेषां फलमुद्भवति इति बृहत्फलाः । पृथग्जनामिश्रत्वाच्छुद्ध आवास एषामिति शुद्धावासाः । शुद्धावासान्तरेभ्योऽनुत्कृष्टत्वादबृंहिता इत्यबृहाः । नाल्पेन वा कालेनात्मनः स्थानं बृंहन्ति जहतीत्यबृहाः । विशिष्टसमाधिलाभान्नात्र क्लेशास्तपन्तीत्यतपाः । कल्याणाशयत्वाद्वा न परांस्तापयन्तीत्यतपाः । परिशुद्धदर्शनत्वात् सुष्ठु पश्यन्तीति सुदृशाः । शोभदर्शनत्वात् सुदर्शनाः । तदुत्कृष्टतरभूम्यन्तराभावान्नैते कनिष्ठा इत्यकनिष्ठाः; ज्येष्ठभूतत्वात् । स्थानिन एते निर्दिष्टाः, कथमिदमुच्यते—*इत्येतानि सप्तदश स्थानानीति* ? स्थानिशब्देन स्थाननिर्देशाददोष एव । एवं बहिर्देशकनयेन सप्तदशस्थानान्येव रूपधातुः ।

षोडशेति काश्मीराः । षोडशस्थानानि रूपधातुरिति काश्मीराः । *परिगण इवेति* । परिषण्ड इव । आटविककोट्ट इत्यपरे । *न तु भूम्यन्तरमिति* । न तु भूम्यन्तरसम्बन्धमिति ॥ २ ॥

आरूप्यधातुरस्थानः

न ह्यरूपिणां धर्माणां स्थानमस्ति। अतीतानागताविज्ञप्त्यरूपिणो हि धर्मा अदेशस्था इति नियमः। स तु—

उपपत्त्या चतुर्विधः।

उपपत्तिभेदेन चतुर्विध आरूप्यधातुः। यदुत आकाशानन्त्यायतनम्, विज्ञानानन्त्यायतनम्, आकिञ्चन्यायतनम्, नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमिति। न त्वेषां देशकृतमौत्तराधर्यं भिद्यते। यत्रैव हि देशे तत्समापत्तिलाभिनश्च्यवन्ते तत्रैवोपपद्यन्ते इति। पुनश्च तस्माच्च्यवमानानां तत्रैवान्तराभवोऽभिनिर्वर्त्तते॥

यथा रूपिणां सत्त्वानां रूपं निश्रित्य प्रवर्त्तते चित्तसन्ततिः, एवमारूप्येषु किं निश्रित्य प्रवर्त्तते?

निकायं जीवितं चात्र निःश्रिता चित्तसन्ततिः॥ ३॥

निकायसभागं जीवितेन्द्रियं च निश्रित्येत्याभिधार्मिकाः।

रूपिणामपि तर्हि सत्त्वानां किमर्थं न तदेव द्वयं निश्रित्य प्रवर्त्तते चित्तसन्ततिः? दुर्बलत्वात।

अतीतानागताविज्ञप्त्यरूपिणो हि धर्मा अदेशस्था इति। अतीतानागतारूपिणोऽप्यदेशस्थाः। अविज्ञप्तिः रूपिणी वर्त्तमानाप्यदेशस्था। अरूपिणो वेदनादयस्तथैव वर्त्तमाना अप्यदेशस्थाः, किमङ्गातीतानागताः!

"*उपपत्त्या चतुर्विधः*" इति। कर्मनिर्वृत्ता जन्मान्तरे स्कन्धप्रवृत्तिः = उपपत्तिः, तया। *आरूप्यधातुश्चतुर्विधः*। चतुःप्रकारः। *यदुताकाशानन्त्यायतनमिति*। विस्तरः—अनन्तमाकाशमिति समापत्तिप्रयोगकालाकारादाकाशानन्त्यम्, तस्य तदेव चायतनम्। एवमनन्तं विज्ञानं नास्ति किञ्चिदिति तदाकाराद् *विज्ञानानन्त्यायतनम्, आकिञ्चान्यायतनं* चोच्यते। संज्ञागण्डः = संज्ञाशल्यम्, आसंज्ञिकं संमोह इति संज्ञामान्द्योत्पत्तेर्नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमित्युच्यते। *न त्वेषां देशकृतमौत्तराधर्यमिति*। अदेशस्थत्वात्।

यथा रूपिणामिति विस्तरः। किं कृतेयमाशङ्का? इह नैरात्म्ये सति चित्तचैत्तानां कामरूपधात्वो रूपनिश्रयाप्रवृत्तिः कल्प्येत, आरूप्येषु तु रूपं नास्तीति तत्र चित्तचैत्तप्रवृत्त्या न भवितव्यमित्याशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुच्यते—

"*निकायं जीवितं चात्र निःश्रिता चित्तसन्ततिः*" इति। च-शब्देन पृथग्जनत्वासमन्वागमप्राप्तिजात्यादयः संगृह्यन्ते। *दुर्बलत्वादिति*! कस्यचित् सन्ततेः।

तस्याः केन बलवत्त्वम् ? समापत्तिविशेषजत्वात । सा हि समापत्तिर्विभूतरूपसंज्ञा ।

तत एव तर्हि बलवत्त्वात् प्रवर्त्तिष्यते, किं पुनर्निश्रयेण ? इदं चापि वक्तव्यम्—यथा रूपिणां सत्त्वानां रूपं निश्रित्य प्रवर्त्तते निकायसभागः, जीवितेन्द्रियं च; एवमरूपिणां सत्त्वानां किं निश्रित्य प्रवर्त्तते ? तदेतद्[1] द्वयमन्योऽन्यम् । रूपिणामपि तर्हि किमर्थं न तदेव द्वयमन्योन्यम् ? दुर्बलत्वात् तयोः । तत्रेदानीं केन बलवत्त्वम् ? समापत्तिविशेषजत्वात् । तदेतच्चित्तसन्ततौ समानं चित्तचैत्तेषु वा । तस्मान्नास्त्यरूपिणां सत्त्वानां चित्तसन्ततेरन्योन्यं निश्रय इति **सौत्रान्तिकाः** ।

अपि तु यस्याश्चित्तसन्ततेराक्षेपहेतुरवीततृष्णः, रूपे तस्याः सह रूपेण

रूपिणां सत्त्वानां दुर्बला चित्तसन्ततिरविभूतरूपसंज्ञत्वाद् विना रूपेण न वर्त्तते, ततो रूपं निश्रित्य वर्त्तते ।

*तस्याः केन बलवत्त्वमि*ति । तस्या आरूप्यावचर्याः केन कारणेन बलवत्त्वम् ? अत आह—*समापत्तिविशेषजत्वादि*ति विस्तरः । *विभूतरूपसंज्ञे*ति । विगतरूपसंज्ञेत्यर्थः । अतस्तज्जा आरूप्या चित्तसन्ततिरपि रूपनिरपेक्षा प्रवर्त्तते । तत एव तर्हि बलवत्वात् समापत्तिविशेषजनितात् प्रवर्त्तयिष्यते । किञ्चिदनिश्रित्येत्यभिप्रायः ।

*यथा रूपिणामि*ति विस्तरः । यथा रूपिणां रूपनिश्रिते निकायसभागजीवितेन्द्रिये, एवमरूपिणां किंनिश्रिते इति वाक्यार्थः ।

*तदेतदेतद् द्वयमन्योन्यमि*ति । निकायसभागो जीवितेन्द्रियं निश्रित्य प्रवर्त्तते, जीवितेन्द्रियं च निकायसभागमिति । *किमर्थं न तदेव द्वयमन्योन्यमि*ति । किं रूपनिश्रयेणेत्यभिप्रायः । *तत्रेदानीमि*ति । तत्रारूप्यधातौ केन बलनत्वं *तयो*र्निकायसभागजीवितेन्द्रिययोः । *तदेतत् चित्तसन्ततौ समानमि*ति । असावपि चित्तसन्ततिः समापत्तिविशेषाज्जाता भवतीति न द्वयं निश्रित्य प्रवर्त्तयिष्यते । अनाश्रिते प्रवर्त्तयिष्यत इति *चित्तचैत्तेषु वा समान*मिति प्रकृतम् । किं पुनः समानमन्योन्यनिश्रयत्वम् ? यथा निकायसभागो जीवितेन्द्रियं निश्रित्य प्रवर्त्तते, जीवितेन्द्रियं च निकायसभागं निश्रित्य प्रवर्त्तते; तथा चित्तं निश्रित्य चैत्ताः प्रवर्त्तयिष्यन्ते, चैत्तांश्च निश्रित्य चित्तं प्रवर्त्तयिष्यत इति । तदन्योन्याश्रयकल्पना निष्प्रयोजनेति । *यस्याश्चित्तसन्तते*रिति । विस्तरः—चित्तसन्ततेराक्षेपाय हेतुरा-

---

१. तदेव—का० ।

सम्भवाद् रूपं निश्रित्य प्रवृत्तिः; यस्यास्तु हेतुर्वीततृष्णः, रूपे तस्या अनपेक्ष्य रूपं प्रवृत्तिः; हेतोस्तद्विमुखत्वादिति ।

अथ कस्मादेते कामरूपारूप्यधातव इत्युच्यन्ते ? स्वलक्षणधारणाद् धातुः । कामप्रतिसंयुक्तो धातुः कामधातुः, रूपप्रतिसंयुक्तो धातू रूपधातुः; मध्यपदलोपाद् वज्रवालकवत्, मरिचपानकवच्च । नात्र रूपमस्तीत्यरूपः, अरूपस्य भाव आरूप्यम्; रूपणीयो वा रूप्यः, न रूप्योऽरूप्यः, तद्भाव आरूप्यम्, तत्प्रतिसंयुक्तो धातुरारूप्यधातुः ।

कामानां वा[1] धातुः कामधातुः, कामान् यो दधाति । एवं रूपारूप्यधातू वेदितव्यौ ॥

कोऽयं कामो नाम ?

समासतः कवडीकाराहारमैथुनोपसंहितो रागः ।

क्षेपहेतुः कर्मक्लेशलक्षणः । विगता तृष्णा अस्येति वीततृष्णः, न वीततृष्णोऽवीततृष्णः । क्व ? रूपे । तस्याः चित्तसन्ततेः सह रूपेण *सम्भवाद् रूपं निश्रित्य प्रवृत्तिः । हेस्तोस्तद्विमुखत्वादिति* । आक्षेपहेतो रूपविमुखत्वादित्यर्थः ।

वज्रवालकवदिति । वज्रेण प्रतिसंयुक्तो वालकोऽङ्गुलीयकः कटको वा वज्रवालकः । *मरिचपानकवच्च* । यथा मरिचैः प्रतिसंयुक्तं पानकं मरिचपानकम् मध्यपदलोपात्, तद्वत् कामप्रतिसंयुक्तो धातुः कामधातुरित्यादिः । *रूपणीयो वेति*। बाधनीय इत्यर्थः। रूपयोगाच्च स शक्यते वाधितुम्। *तद्भाव आरूप्यमिति*। यदा धातूत्तरपदमेतद्भवति तदारूप्यधातुरिति युज्यते। यदा तु निरुत्तरपद आरूप्यशब्दप्रयोगः, तद्यथा—अतिक्रम्य रूपाण्यारूप्या इति, तदा आरूपा एवारूप्या इति स्वार्थे तद्धितात् परिग्रहः कार्यः । आरूप्ये वा साधव आरूप्या इति पश्यामः ।

कामानां वा धातुरिति । षष्ठीसमासेनैव साधयति विनापि प्रतिसंयुक्तशब्दलोपेन । कश्चासौ कामानां धातुः ? इत्याह—*कामान् यो दधातीति* । *एवं रूपारूप्यधातू वेदितव्याविति* । रूपाणां धातु रूपधातुरिति, रूपाणि यो दधातीति । आरूप्यस्य धातुरारूप्यधातुः, आरूप्यं यो दधातीति ।

कवडीकाराहारमैथुनोपसंहितो राग इति । कवडीक्रियत इति कवडीकारः, स एवाहारः कवडीकाराहारः । मिथुने भवः मैथुनम्=द्वन्द्वालिङ्गनादि । कवडीकाराहारमैथुनाभ्यामुपसंहितः सम्बन्धो जनित इति वा कवडीकाराहारमैथुनोपसंहितो रागः । कामः, काम्यतेऽनेनेति काम इति कृत्वा ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

"न ते कामा यानि चित्राणि लोके संकल्परागः पुरुषस्य कामः ।
तिष्ठन्ति चित्राणि तथैव लोके अथात्र धीरा विनयन्ति कामम्" ॥

( )

इति गाथाभिधानात् ।

आजीवक आर्यशारिपुत्रं प्रत्याह---

"न ते कामा यानि चित्राणि लोके संकल्परागं वदसीह कामम् ।
भिक्षुर्भविष्यत्यपि कामभोगी संकल्पयन् सोऽकुशलान् वितर्कान्" ॥

( )

आर्यशारिपुत्र आह—

"ते चेत् कामा यानि चित्राणि लोके सकल्परागो यदि ते न कामः ।
शास्ताऽपि ते भविता कामभोगी दृष्ट्वैव रूपाणि मनोरमाणि" ॥

किं पुनर्ये केचन धर्माः कामरूपारूप्यधातुषु समुदाचरन्ति, सर्वे ते कामरूपारूप्यप्रतिसंयुक्ताः ? नेत्याह । किं तर्हि ? येषु कामरूपारूप्यरागा

कथमेवं गम्यत इति ? *स्थविरशारिपुत्र*भाषितया गाथया तमर्थं दर्शयति- "*न ते कामा यानीति*" इति विस्तरः । *आजीवके*न यदुक्तं गाथान्तरेण "भिक्षो कामवितर्कं विकल्पयतः कामभोगित्वम्" इति, तदभ्युपगतं *स्थविरे*ण । त्रिविधो हि कामोपभोगः—कायेन, वाचा, मनसा च । तत्रावीतरागो मनसा कामोपभोगित्वेऽपि सति नाभिक्षुर्भवति । केवलं त्वस्य शीलमपरिशुद्धं वर्त्तते । यस्तु कायेन वाचा ताथागतीं शिक्षापदलेखां लङ्घयित्वा कामान् परिभुंक्ते, स कामोपभोग्यभिक्षुर्भवतीति । तस्मात् स दोषान्तरमाह—

"*ते चेत् कामाः*" इति विस्तरः । यदि तव 'चित्राः' रूपादयो विषयाः 'कामाः' इति पक्षः, 'शास्ता ते अवीतरागः' इत्यभ्युपगतः । तेन 'शास्तापि ते भविता' भविष्यति । '*कामभोगी दृष्ट्वैव रूपाणि मनोरमाणि*' कायेनाप्युपभुंजानोऽपि तान् विषयान् इति प्रसक्तम् । न चैवमिष्यते, तस्मात् '*सङ्कल्परागः पुरुषस्य कामः*' इति सिद्धम् ।

केचनेति । केचिदित्यर्थः । *नेत्याहेति* । प्रतिषेधयति । यस्माद् धात्वन्तरधर्माः धात्वन्तरे समुदाचरन्त्यधातुपतिताश्च । कामधातौ हि त्रैधातुकानास्रवा धर्माः समुदाचरन्ति, एवं रूपधातौ कामावचरं हि निर्माणचित्तं तत्र समुदाचरति, आरूप्यधातावारूप्यावचरा अनास्रवाश्च । तस्मात् प्रतिषेधयति—

अनुशेरते। के पुनरमी कामरूपारूप्यरागाः ? ये कामरूपारूप्यधातुष्वनुशेरते।

इदमिदानीं तदश्वबन्धीयम्—कस्यायमश्वबन्धः ? यस्यायमश्वः; कस्यायमश्वः ? यस्यायमश्वबन्धः—इत्युभयमपि न ज्ञायते ?

नेदमश्वबन्धीयम्; कृतनिर्देशानि हि स्थानानि कामधातौ तेष्ववीतरागस्य यो रागः स कामरागः। यत्रानुशेते सोऽपि धर्मः कामप्रतिसंयुक्तः।

एवं रूपारूप्यरागावधोवीतरागस्य यथायोगं वेदितव्यौ।

असमाहितभूमिको वा रागः कामरागः। ध्यानारूप्येषु रागो रूपारूप्यरागः।

नेति। *किं तर्हि? येषु कामरूपारूप्यरागा अनुशेरते।* येषु कामरागोऽनुशेते आलम्बनतः सम्प्रयोगतो वा यथासम्भवम्, ते कामप्रतिसंयुक्ताः। येषु रूपारूप्यरागावनुशयाते ते यथाक्रमं रूपारूप्यप्रतिसंयुक्ता इति। *इदमिदानीं तदश्वबन्धीयमिति*। अश्वश्चाश्वबन्धश्चाश्वबन्धम्, अश्वबन्धमिवाश्वबन्धीयम्। अथवा—अश्वबन्धस्येदमश्वबन्धीयमिति[1]। *कस्यायमश्वबन्ध* इति कश्चित् पृच्छति। तस्येतरः कथयति—*यस्यायमश्व* इति। स पुनः पृच्छति—*कस्यायमश्व* इति। इतर पुनः कथयति—*यस्यायमश्वबन्ध* इति। *उभयमपि न ज्ञायते*। अश्वबन्धः, अश्व इति च। यथेदमुभयमसिद्धेनान्योन्येन न परिच्छिद्यते, तथेहापि न रागैर्धातवः साध्यन्ते, धातुभिश्च रागा इत्युभयमप्येतन्न सिध्यति।

कृतनिर्देशानि हि स्थानानि कामधाताविति।

नरकप्रेततिर्यञ्चो मनुष्याः षड्दिवौकसः।
कामधातुः स नरकद्वीपभेदेन विंशतिः॥ (अभि० ३.१)

इति कामधातौ कृतनिर्देशानि स्थानानि।

तेषु स्थानेष्ववीतरागस्य यो रागः स कामराग इति। एवं *रूपारूप्यरागाविति*। कृतनिर्देशानि हि स्थानानि, कामधातोः "ऊर्ध्वं सप्तदशस्थानो रूपधातुः" (अभि० ३.२) इति। तेष्ववीतरागस्य यो रागः स रूपरागः। तथा कृतनिर्देशोपपत्तिरारूप्यधातोः—"आरूप्यधातुरस्थान उपपत्त्या चतुर्विधः" (अभि० को० ३.२) इति। तेषु वीतरागस्य यो रागः स आरूप्यराग इति। *यथायोगमिति*। स्थाननिर्देशापेक्षम्।

ध्यानारूप्येषु राग इति। समापत्ति-उपपत्तिध्यानेषु रागो रूपरागः। एवमारूप्यरागः।

---

१. ०दमश्वबन्धीयमश्वबन्धीयमिति मुद्रितः पाठः।

निर्माणचित्ते कथं कामरागः ? श्रुत्वा परिहाय च तदास्वादनात् । निर्माणवशेन वा निर्मापकचित्तोऽपि[1] रागः । गन्धरसनिर्माणान् वा तस्य कामावचरत्वम्; रूपावचरेण तयोरनिर्माणात् ।

किं पुनरेकमेव त्रैधातुकम् ? त्रैधातुकानामन्तो नास्ति । यावदाकाशं तावन्तो धातवः । अत एव च नास्त्यपूर्वसत्त्वप्रादुर्भावः । प्रतिबुद्धोत्पादं चासंख्येयसत्त्वपरिनिर्वाणेऽपि नास्ति सत्त्वानां परिक्षयः, आकाशवत् ।

कथमवस्थानं लोकधातूनाम् ?

तिर्यक्सूत्र उक्तम्, तद्यथा—"ईषाधारे देवे वर्षति नास्ति वीचिर्वा अन्तरिका वा अन्तरिक्षाद्[2] वारिधाराणां प्रपतन्तीनाम्; एवं पूर्वस्यां दिशि नास्ति वीचिर्वा अन्तरिका वा लोकधातूनां संवर्त्तमानानां विवर्त्तमानानां च । यथा पूर्वस्यां दिशि, एवं दक्षिणस्याम्, पश्चिमायाम्, उत्तरस्याम्" (   ) इति ।

निर्माणचित्ते कथं कामराग इति । कामावचरे निर्माणचित्ते ध्यानफले कथं कामवीतरागाणां कामरागः, यतस्तस्य न कामावचरत्वम्; यदा ह्यसाववीतरागस्तदा निर्माणचित्तं न समुदाचरन्ति, यदा निर्माणचित्तं समुदाचरति तदा न तस्य राग उत्पद्यते, कथमस्य कामरागेण विना कामावचरत्वं व्यवस्थाप्यत इत्यर्थः । *श्रुत्वा परिहाय च तदास्वादना*दिति । श्रुत्वा तत्परतो निर्माणचित्तेऽस्य राग उत्पद्यते, परिहाय वा आत्मीयान्निर्माणचित्तात्, तस्यास्वादनादिति । एवं ध्यायिनः कामावचरेण निर्माणचित्तेन कामावचरं निर्माणं निर्मिण्वन्तीति श्रुत्वा तदालम्बनो राग उत्पद्यते । अनुस्मृत्य चात्मीयं तत्र राग उत्पद्यते । *निर्माणवशेनेति* । मनोहरं निर्माणं दृष्ट्वा निर्मापके चित्ते निर्मापकस्य वा चित्ते रागः, दर्शयतीत्थं निर्माणचित्तं यस्येदृशं निर्माणमिति । *गन्धरसनिर्माणाद्वेति* । यत् कामावचरनिर्माणनिर्मापकं कामावचरं तच्चित्तम्; कामावचरधर्महेतुत्वाद्, घटहेतुचित्तवत् । यत्तु न कामावचरं न तत् कामावचरधर्महेतुः, तद्यथा रूपावचरं चित्तम् । अत एवाह—*रूपावचरेण तयोरनिर्माणादिति* । कस्मात् पुना रूपावचरेण चित्तेन तयोर्गन्धरसयोरनिर्माणम् ? तयोर्गन्धरसयोः कवडीकाराहारस्वभावत्वात् । रूपधातूपपन्नं च तद्वीतरागत्वादिति ।

ईषाधार इति । ईषाप्रमाणवर्षाधारः । *नास्ति वीचिर्वा अन्तरिका* वेति ।

---

१. निर्मायक०—का० । २. अन्तरीक्षाद्—का० ।

न तूक्तम्—ऊर्ध्वमधश्चेति ।

ऊर्ध्वमप्यधोऽपीत्यपरे; निकायान्तरपाठाद् । अकनिष्ठादूर्ध्वं पुनः कामधातुः । कामधातोश्चाधः पुनरकनिष्ठाः । यश्चैकस्मात् कामधातोर्वीतरागः स सर्वेभ्यः । एवं रूपारूप्येभ्यः ।

यश्च प्रथमध्यानसंनिश्रयाद्धि उत्पादयति, स यत्र लोकधातौ जात उत्पादयति तत्रत्यमेव ब्रह्मलोकमुपागच्छति, नान्यम् ॥ ३ ॥

य एते त्रयो धातव उक्ताः—

नरकादिस्वनामोक्ता गतयः पञ्च तेषु,

नरकाः, तिर्यञ्चः, प्रेताः, देवाः, मनुष्याः—इति स्वैरेव नामभिस्तेषु **पञ्च गतयः** प्रोक्ताः । कामधातौ चतस्रो गतयः, पञ्चम्याश्च प्रदेशः । रूपारूप्यधात्वोरेकस्या देवगतेः प्रदेशः ।

किं पुनर्गतिनिर्मुक्ताः सन्ति धातवो यत एता धातुष्वित्युच्यन्ते ? सन्ति कुशलक्लिष्टभाजनान्तराभवस्वभावा अपि धातवः ।

यास्तु पञ्च गतयः—

ताः ।

अक्लिष्टाव्याकृता एव सत्त्वाख्या नान्तराभवः ॥ ४ ॥

अनिवृताव्याकृता एव गतयः । अन्यथा हि गतिसम्भेदः स्यात् ।

नैरन्तर्यं दर्शयति—न *तूक्तमूर्ध्वमधश्चेति* । अतो लोकधातूनां तिर्यगेवास्थानमिति दर्शयति ॥ ३ ॥

पञ्चम्याश्च प्रदेश इति । देवगतेः षट् कामावचरा देवा उक्ताः । शेषा रूपारूप्यावचराः ।

*अन्यथा हि गतिसम्भेदः स्यादि*ति । गतिमिश्रिता । यदि कुशलक्लिष्टा अपि स्युर्गतिसम्भेदः स्यात् । मनुष्यो नरकसंवर्त्तनीयं कर्म करोति, यावद् देवोपपत्तिसंवर्त्तनीयम्—इत्यतो मनुष्यगतिर्नरकगतिरपि स्यात्, यावद् देवगतिरपि; तेषां कर्मणां तद्गतिपर्यापन्नत्वात् । कामधातूपपन्नश्चोर्ध्वभूमिकैः क्लेशैः समन्वागतः कामावचरेण च सार्वगतिकेन क्लिष्टेन समन्वागत इति स एव मनुष्यो नारको यावद् देव इति स्यात् ।

सत्त्वाख्या एव च, न चान्तराभवस्वभावाः । प्रज्ञप्तिपूक्तम्—"चतसृभिर्योनिभिः पञ्च गतयः संगृहीताः, न तु पञ्चभिर्गतिभिश्चतस्रो योनयः। किमसंगृहीतम् ? अन्तराभवः" (   ) इति ।

धर्मस्कन्धेऽपि चोक्तम्—"चक्षुर्धातुः कतमः ? चत्वारि महाभूतान्युपादाय यो रूपप्रसादश्चक्षुश्चक्षुरिन्द्रियं चक्षुरायतनं चक्षुर्धातुर्नारकस्तैर्यग्योनिकः पैतृविषयको देव्यो मानुष्यको भावनामयोऽन्तराभविकश्च" (   ) इति ।

सूत्रेऽपि च बहिष्कृतोऽन्तराभवो गतिभ्यः । कस्मिन् सूत्रे ? "सप्त भवाः—नरकभवस्तिर्यग्भवः प्रेतभवो देवभवो मनुष्यभवः कर्मभवोऽन्तराभवः" (   ) इति । अत्र हि पञ्च गतयः सहेतुकाः सगमनाश्चोक्ताः[1] । अत एव चानिवृताव्याकृताः सिध्यन्ति; तद्धेतोः कर्मभवस्य ताभ्यो बहिष्करणात् ।

काश्मीरकाश्च[2] सूत्रं पठन्ति—"स्थविरशारिपुत्रेणोक्तम्—नारकाणामायुष्मन्नास्रवाणां सम्मुखीभावान्नरकवेदनीयानि कर्माणि करोत्युपचिनोति । तेषामायुष्मन् कायवाङ्मनोवङ्कानां कायवाङ्मनोदोषकषायाणां नरकेषु रूपं संज्ञा वेदना संस्कारो विज्ञानं विपाको विपच्यते । निर्वृत्ते विपाके नारक इति संख्यां गच्छति । तत्रायुष्मन् नारको नोपलभ्यते, अन्यत्र तेभ्यो धर्मेभ्यः" इति । अतोऽप्यनिवृताव्याकृता एव गतयः ।

सत्त्वाख्या एवेति । कर्मानुरूपेणात्मभावतस्तद्गमनात् । अत एवोक्तम्—"यथाकर्म गमिष्यन्ति पुण्यपापफलोपगाः" (   ) इति । न भाजनस्वभावा इति ।

न *चान्तराभवस्वभावा* इति । अस्य प्रतिपादनार्थं ज्ञापकमानयन्ति । *प्रज्ञप्तिपूक्तमिति* विस्तरः ।

सहेतुकाः सगमना इति । हेतुः कर्मभवः, गमनमन्तराभवः, गम्यतेऽनेनेति कृत्वा । गतिस्तु गम्यत इति गतिः । *तद्धेतोः कर्मभवस्य ताभ्यो बहिष्करणात्* । कुशलाकुशलस्य कर्मभवस्य ताभ्यो गतिभ्यो बहिष्करणात् ।

कश्मीरे भवाः *काश्मीरकाश्च सूत्रं पठन्तीति* । मुक्तकं तत्सूत्रं त एव पठन्ति, नान्ये इत्यभिप्रायः । *नारकाणामिति* विस्तरः । नरकानुकूला नारकाः, तेषामिति विस्तरः। *कायवाङ्मनोवङ्कानां* शाठ्यसमुत्थितानां कर्मणां *दोषकषायाणां*

---

१. सहागमनाः--का० । २. काश्मीराश्च--का० ।

प्रकरणग्रन्थस्तर्हि परिहार्यः—"गतिषु सर्वेऽनुशया अनुशेरते" इति ? सन्धिचित्तानि[1] हि गतीनां पञ्चप्रकाराणि सन्ति, अतः सप्रवेशगतिग्रहणाददोष एव ग्रामग्रहणे ग्रामोपविचारग्रहणवत्[2] ।

कुशलक्लिष्टा अपीत्यपरे ।

यत्तूक्तम्—"कर्मभवस्य ताभ्यो बहिष्करणात्" ( ) इति ? नावश्यं पृथग्वचनाद् बहिष्कृतो भवति । तद्यथा—पञ्चसु कषायेषु क्लेशदृष्टिकषायौ पृथगुक्तौ, न च दृष्टयो न क्लेशाः । एवं कर्मभवोऽपि गतिश्च स्यात् । पृथक् चास्य वचनं स्याद् गतिहेतुज्ञापनार्थम् ।

अन्तराभवेऽप्येष प्रसङ्गः ? नायोगात् । गच्छन्ति तामिति गतिः । न चान्तराभवो गन्तव्यः; च्युतिदेश एवोत्पादनात् ।

द्वेषरागसमुत्थितानाम् । *अतोऽप्यनिवृताव्याकृता एव गतय इति*। यस्मादुक्तम्—'निर्वृत्ते विपाके नारक इति संख्यां गच्छति' इति ।

गतिषु सर्वेऽनुशया अनुशेरत इति प्रकरणग्रन्थः परिहार्यः । वक्तव्यः परिहार इत्यर्थः; विरोधप्रसङ्गात् । यदि हि पञ्चप्रकारा धर्माः गतिस्वभावा भवेयुः, सर्वेऽनुशया अनुशयीरन् । यदि त्वव्याकृता एव गतयः स्युः, एवं वक्तव्यं स्यात्—भावना प्रहातव्याः सर्वत्रगाश्चेति । अनिवृताव्याकृता हि संस्कृता धर्मा भावनाप्रहातव्या एव । तेषु च भावनाप्रहातव्या एव सर्वत्रगाश्चानुशया अनुशेरते आलम्बनतः प्रयोगतो वा, नान्ये । तेन ज्ञायते—नानिवृताव्याकृता एव गतय इति । *सन्धिचित्तानि हि गतीनां पञ्चप्रकाराणीति* । सन्धिचित्तानि गतीनां प्रवेशाः; तेषां पञ्चप्रकारत्वात् । दुःखदर्शनप्रहातव्यं यावद् भावनाप्रहातव्यमिति । तत्र सर्वेऽनुशया अनुशेरत इति युक्तम् । *ग्रामोपविचारग्रहणवदिति* । ग्रामपरिसामन्तकग्रहणवदित्यर्थः ।

पञ्चसु कषायेष्विति । पञ्चकषायाः—आयुःकषायः, क्लेशकषायः, दृष्टिकषायः, कल्पकषायः, सत्त्वकषायश्च, तेषु । *क्लेशदृष्टिकषायौ पृथगुक्तौ* । क्लेशकषायाद् दृष्टिकषायः पृथगुक्त इत्यर्थः । अनयो पृथग्वचनं गृहस्थप्रव्रजितपक्षाधिकारात् । *गतिहेतुज्ञापनार्थमिति* । गतीनां कर्मोद्भवो हेतुरिति ।

अन्तराभवेऽप्येष प्रसङ्ग इति । एवमन्तराभवोऽपि गतिश्च स्यात् । पृथक् चास्य वचनं स्यात्—गतिगमनज्ञापनार्थमिति । *गच्छन्ति तामिति* । कर्मसाधनपरिग्रहः । न चान्तराभव एवं युज्यत इति न गतिः ।

---

१. प्रतिसन्धि०—का० ।   २. ग्रामोपचार०—का० ।

आरूप्या अपि गतिर्न भविष्यन्ति; च्युतिदेश एवोत्पादात् ? एवं तर्ह्यन्तराभवत्वादेवान्तराभवो न गतिः; गत्यन्तरालत्वात्। यदि हि गतिः स्याद्, अन्तराभव इत्येव न स्यात्।

यत्तर्हि स्थविरशारिपुत्रेणोक्तम्—"निर्वृत्ते विपाके नारक इति संख्यां गच्छति" इति ? निर्वृत्ते विपाक इत्युक्तम्, न तु[1] विपाक एवेति।

यत्तर्ह्युक्तम्—"तत्रायुष्मन्नारको नोपलभ्यतेऽन्यत्र तेभ्यो धर्मेभ्यः" इति ? गतिगामिनः पुद्गलद्रव्यस्य प्रतिषेधं करोति—नान्यत्र स्कन्धेभ्य उपलभ्यते नारक इति, न तु स्कन्धान्तरप्रतिषेधम्।

अव्याकृता एव तु गतयो वर्ण्यन्ते वैभाषिकैः। ताश्च विपाकस्वभावा एवेत्येके। औपचयिकस्वभावा अपीत्यपरे ॥ ४ ॥

अत्रैव पञ्चगतिके धातुत्रये यथाक्रमं वेदितव्याः—

नानात्वकायसंज्ञाश्च नानाकायैकसंज्ञिनः।
विपर्ययाच्चैककायसंज्ञाश्चारूपिणस्त्रयः ॥ ५ ॥

आरूप्या अपीति। विस्तरः आरूप्या न गतिः स्युः; च्युतिदेश एवोत्पादात्। आरूप्यगा हि यत्र च्यवन्ते—विहारे वा वृक्षमूले वा यावच्चतुर्थ्यां ध्यानभूमौ, तत्रैवोत्पद्यन्त इति। अन्तराभववन्न गतिः स्यात्। *एवं तर्हीति*। पूर्वपक्षं परित्यज्य पक्षान्तरमाश्रीयते। *गत्योरन्तरा अन्तराले भवतीति* अन्तराभव इत्यन्वर्थसंज्ञाकरणा*न्नान्तराभवो गतिरिति*।

वैभाषिका आहुः—*यत्तर्ही*ति। विस्तरः—*निर्वृत्ते विपाक* इति। विपाकशब्दवचनाद्विपाकस्वभावा गतिरिति तदभिप्रायः। *इतर* आह—*निर्वृत्ते विपाके* नारक इति नारको व्यवस्थाप्यते। न तूक्तं *विपाक एवे*ति। न तूक्तं विपाकस्वभावेव गतिरिति। किं तर्हि ? विपाकाविपाकस्वभावा गतिः। तस्मात् कुशलक्लिष्टा अपि गतयो भवन्तीत्यभिप्रायः। वैभाषिकः पुनराह—*यत्तर्ह्युक्तं तत्रेति विस्तरः*। *अन्यत्र तेभ्यो धर्मेभ्य* इति। विपाकजेभ्यः। *न तु स्कन्धान्तरप्रतिषेधम्*। *करोती*त्यधिकृतम्। *ताश्चेति* विस्तरः। अव्याकृतत्वपक्षेऽपि द्वैविध्यम्। *औपचयिकस्वभावा अपी*ति। अपिशब्दाद्विपाकस्वभावा अपीति। यथोक्तम्—"विपाको जीवितं द्वेधा द्वादश" (अभि० २.१०) इति। नैष्यन्दिकास्तु न गृह्यन्ते। विपाकस्वभावा एवेत्याचार्य*सङ्घभद्रः* पूर्वमेव पक्षमिच्छति ॥ ४ ॥

---

१. तूक्तम्—का०।

विज्ञानस्थितयः सप्त,

सूत्रे उक्तम्—"रूपिणः सन्ति सत्त्वा नानात्वकाया नानात्वसंज्ञिनः, तद्यथा मनुष्यास्तदेकत्याश्च देवाः । इयं प्रथमा विज्ञानस्थितिः । कतमे पुनस्ते तदेकत्या देवाः ? कामावचराः षट् प्रथमध्यानिकाश्च[1] प्रथमाभिनिर्वृत्तवर्ज्याः" ।

नानात्वेन काय एषामिति नानात्वकायाः; अनेकवर्णलिङ्गसंस्थानत्वात् । नानात्वेन संज्ञा नानात्वसंज्ञा, सैषामस्तीति नानात्वसंज्ञिनः; सुखदुःखादुःखासुखसंज्ञित्वात् ।

"रूपिणः सन्ति नानात्वकाया एकत्वसंज्ञिनः, तद्यथा—देवा ब्रह्मकायिका ये तत्प्रथमाभिनिर्वृत्ताः । इयं द्वितीया विज्ञानस्थितिः ।"

ते हि प्रथमाभिनिर्वृत्ताः सर्व एकैकसंज्ञिनो भवन्ति—'अनेन वयं ब्रह्मणा सृष्टाः' इति, ब्रह्मणोऽप्येवं भवति—'मयैते सृष्टाः' इत्यभिन्नकारणसंज्ञानादेकत्वसंज्ञिनः । अन्यथैव तु महाब्रह्मण आरोहपरिणाहौ[2], आकृतिविग्रहः, वाग्भाषा, चीवरधारणं च; अन्यथा तत्पर्षद इति नानात्वकायाः ।

यदिदमुक्तं सूत्रे—"तेषामेवं भवति—इमं वयं सत्त्वमद्राक्ष्म दीर्घायुषं दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तं यावदहो बतान्येऽपि सत्त्वा इहोपपद्येरन्मम सभागतायामिति । अस्य च सत्त्वस्यैवंचेतसः प्रणिधिर्वयं चोपपन्नाः[3]" इति ।

कथं तमद्राक्षुः ? आभास्वरस्था इत्येके ।

ततो हि ते प्रच्युताः कथमिदानीमलब्धायां द्वितीयध्यानसमापत्तौ तद्भूमिकं

कामावचराः षट् प्रथमध्यानिकाश्च । कतमे ते ? *बहिर्देशकनयेन* ब्रह्मकायिकाः ब्रह्मपुरोहिता महाब्रह्माणश्च प्रथमाभिनिवृत्तवर्ज्याः । *काश्मीरनयेन* पुनर्ब्रह्मकायिका ब्रह्मपुरोहिताश्च प्रथमाभिनिवृत्तवर्ज्याः । ब्रह्मपुरोहितेष्वेव हि तेषां नयेन महाब्रह्माणो न स्थानान्तरनयाः । *अनेकवर्णलिङ्गसंस्थानत्वादिति* । वर्णो नीलत्वादिः, लिङ्गम् वस्त्राभरणादि, संस्थानं दैर्घ्यादि । आरोह उन्नतता, परिणाहस्तिर्यक्प्रमाणम् । *आकृतिविग्रहः* । आकृतिलक्षणो विग्रह आकृतिविग्रहः । एवं विशेषिते वेदनादीनां विग्रहः पर्युदस्तो भवति; नासावाकृतिलक्षण इति । विग्रहः पुनः शरीरम् । *वाग्भाषा* वागुच्चारणम् ।

कथमिदानीमिति विस्तरः । प्रथमध्यानप्रत्यागमनेन तैर्द्वितीयं व्यक्तम् । *तद्भूमिकं* द्वितीयध्यानभूमिकम् । पूर्वनिवासं कथमन्वस्मार्षुः ? न तावत्

१. ०ध्यानभूमिकाश्च—का० । २. आरोहपरिणाहः—का० ।
३. चेहोपपन्नाः—का० ।

पूर्वनिवासमन्वस्मार्षुः[1], लब्धायां च[2] कथं महाब्रह्मालम्बनां शीलव्रतपरामर्शदृष्टिं निविष्टाः ?

अन्तराभवस्था अद्राक्षुरित्यपरे ।

तत्रापि न दीर्घमध्वानमवस्थातुं सम्भवः; प्रतिबन्धाभावादिति ।

कथं तेषामियं[3] बुद्धिर्भवति स्म—"इमं वयं सत्त्वमद्राक्ष्म दीर्घायुषं दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तम्" इति ?

तस्मात्तत्रस्था एव ते तस्य पूर्ववृत्तान्तं समनुस्मरन्त एव दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तं दृष्टवन्तः, दृष्ट्वा च पश्चाद् 'अद्राक्ष्म' इत्येषां बभूव ।

"रूपिणः सन्ति सत्त्वा एकत्वकाया नानात्वसंज्ञिनः, तद्यथा देवा आभास्वराः । इयं तृतीया विज्ञानस्थितिः ।"

प्रथमध्यानभूमिकेन चित्तेन, तदविषयत्वात् । न द्वितीयध्यानभूमिकेन, तस्यालब्धत्वात् । पुनर्लब्धमिति चेत् ? अत आह—*लब्धायां चेति* विस्तरः । शीलव्रतपरामर्शदृष्टिर्महाब्रह्मालम्बना प्रथमध्यानभूमिकेव युज्यते । सा च द्वितीयध्यानलाभात् प्रहीणा न समुदाचरति । द्वितीय ध्यानभूमिकेति चेत् ? न; अधरालम्बनत्वायोगात् । न ह्यधरभूम्यालम्बनः कश्चिदपि क्लेश इष्यते ।

अन्तराभवस्था अद्राक्षुरिति । अन्तराभवस्थास्ते तं महाब्रह्माणं दृष्ट्वैवमूचुः- इमं वयं सत्त्वमद्राक्ष्मेति । *अयमपि* पक्षो न घटते । तथा हि—*तत्राप्यन्तराभावे दीर्घमध्वानमवस्थातुं न सम्भवः*, ह्युपपत्तुं *प्रतिबन्धाभावात्*, शुक्रशोणितानपेक्षत्वात् । *तेषां कथं भवतीयं बुद्धिरिमं वयं सत्त्वमद्राक्ष्म दीर्घायुषं दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तमिति* । दीर्घाध्वावस्थानावबोधो न प्राप्नोतीत्यर्थः ।

तस्मात्तत्रस्था एवेति विस्तरः । प्रथमध्यानभूमिष्ठा एव *तस्य* महाब्रह्मणः *पूर्ववृत्तान्तं समनुस्मरन्तः* । उत्पद्यमानवस्थायामेव *ते तं* महाब्रह्माणं पूर्वोत्पन्नं *दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तं दृष्टवन्तः, दृष्ट्वा च पश्चात्* उत्तरकालमद्राक्ष्मेत्येषां *बभूव* । बुद्धिरिति वाक्यशेषः । एवं तु सतीदमपरिहृतं भवेत् । अस्य च सत्त्वस्यैवं चेतसः प्रणिधिः—वयं चोपपन्ना इति । उपपत्तिप्रतिलम्भिकेन प्रथमध्यानभूमिकेन तस्य महाब्रह्मण एवं चेतसः प्रणिधिमन्वस्मार्षुः; समानभूमिकत्वादित्यदोष एव । तत्सकाशं श्रवणाद्वा ।

---

१. ०मास्मार्षुः—का० । २. वा—का० ।

३. मेवं—का० ।

अत्र पुनः पर्यन्तग्रहणात् सकलद्वितीयध्यानग्रहणं वेदितव्यम् । अन्यथा हि परीत्ताभा अप्रमाणाभाश्च कस्यां विज्ञानस्थितौ व्यवस्थाप्येरन् ।

तत्राभिन्नवर्णलिङ्गसंस्थानत्वादेकत्वकायाः । सुखसंज्ञित्वाददुःखासुखसंज्ञित्वाच्च नानात्वसंज्ञिनः ।

ते किल मौल्यां भूमौ सौमनस्येन्द्रियपरिखिन्नाः सामन्तकादुपेक्षेन्द्रियं सम्मुखीभवन्ति । सामन्तके चोपेक्षेन्द्रियपरिखिन्नाः पुनर्मौल्या भूमेः सौमनस्येन्द्रियं सम्मुखीकुर्वन्ति । यथा—कामरतिपरिखिन्ना ईश्वरा धर्मरतिं प्रत्यनुभवन्ति, धर्मरतिपरिखिन्नाः कामरतिमिति ।

ननु च शुभकृत्स्नेष्वप्येष प्रसङ्गः ? न तेषां तेन सुखेनास्ति परिखेदः । किं कारणम् ? शान्तं हि तत्सुखम्, अशान्तं च सौमनस्यम् ; चेतस उत्प्लावकत्वादिति **सौत्रान्तिका** व्याचक्षते । सूत्र उक्तम्—"यथा ते नानात्वंसंज्ञिनः । तत्र ये सत्त्वा आभास्वरे देवनिकायेऽचिरोपपन्ना भवन्ति नैव संवर्त्तनीकुशलाः, अस्य लोकस्य ते तामर्चिषं दृष्ट्वा भीताः सन्त उद्विजन्ते, संवेगमापद्यन्ते—स हैवैषाऽर्चिः शून्यं ब्राह्मं विमानं दग्ध्वाऽर्वागागमिष्यतीति । तत्र ये सत्त्वा आभास्वरे देवनिकाये चिरोपपन्नाः संवर्त्तनीकुशला विवर्त्तनीकुशलाश्चास्य लोकस्य, ते तान् सत्त्वान् भीतानाश्वासयन्ति—मा भैष्ट मार्षाः, मा भैष्ट मार्षाः, पूर्वमप्येषाऽर्चिः शून्यं ब्राह्मं विमानं दग्ध्वाऽत्रैवान्तर्हिता" (   ) इति । अतोऽर्चिष आगमव्यपगमसंज्ञित्वाद्, भीताभीतसंज्ञित्वाच्च ते नानात्वसंज्ञिनः, न सुखादुःखासुखसंज्ञित्वादिति ।

ननु च शुभकृत्स्नेष्वप्येष प्रसङ्गः । एकत्वकाया नानात्वसंज्ञिन इति । कथम् ? यथोक्तम् । 'ते हि मौल्यां भूमौ सुखेन्द्रियपरिखिन्नाः सामन्तकोपेक्षेन्द्रियं सम्मुखीकुर्वन्ति' इति विस्तरेण वक्तव्यं स्यात् । ते चैकत्वकाया एकत्वसंज्ञिन इति पश्चाद् वक्ष्यते । *तेन सुखेनेति* तृतीयध्यानभूमिकेन । *चेतस उत्प्लावकत्वादिति* । औद्बिल्यकरत्वात् । *इन्द्रसुखेनेति* । *द्वितीयध्यान आगमव्यपगमसंज्ञित्वात्* । अचिरोपपन्नानामागमसंज्ञित्वाच्चिरोपपन्नानां व्यपगमसंज्ञित्वात् । अथ वा—अचिरोपपन्नानामागमसंज्ञित्वाच्चिरोपपन्नानामागमव्यपगमसंज्ञित्वात् । *भीताभीतसंज्ञित्वात्* । यथाक्रममचिरचिरोपपन्नत्वात् ते नानात्वसंज्ञिनो *न सुखादुःखासुखसंज्ञित्वात्*, यथोक्तं *वैभाषिकै*रिति ।

"रूपिणः सन्ति सत्त्वा एकत्वकाया एकत्वसंज्ञिनः, तद्यथा—देवाः शुभकृत्स्नाः । इयं चतुर्थी विज्ञानस्थितिः ।"

तत्राभिन्नवर्णसंस्थानलिङ्गत्वादेकत्वकायाः । एकत्वसंज्ञिनः सुखसंज्ञित्वात् ।

तत्र प्रथमे ध्याने क्लिष्टया संज्ञया एकत्वसंज्ञिनः, द्वितीये कुशलया संज्ञया नानात्वसंज्ञिनः, तृतीये विपाकजया संज्ञया एकत्वसंज्ञिनः ।

आरूप्यास्त्रयो यथासूत्रमिति । एताः **सप्त विज्ञानस्थितयः** ।

काऽत्र विज्ञानस्थितिः ? तत्प्रतिसंयुक्ताः पञ्च स्कन्धाश्चत्वारश्च यथायोगम् ।

शेषं कस्मान्न विज्ञानस्थितिः ? यस्मात् —

शेषं तत्परिभेदवत् ।

किं पुनः **शेषम्** ? दुर्गतयः, चतुर्थं ध्यानम्, भवाग्रं च ।

अत्र हि विज्ञानपरिभेदाः सन्ति, अत एव न विज्ञानस्थितिः ।

कः पुनः परिभेदः, येन विज्ञानं परिभिद्यते ? तत्रापायेषु दुःखा वेदना,

---

प्रथमे ध्याने क्लिष्टया संज्ञयेति । शीलव्रतपरामर्शसम्प्रयुक्तया, अकारणे कारणाभिनिविष्टत्वात् । *द्वितीये कुशलया संज्ञयेति ।* सामन्तकमौलसंगृहीतत्वात् । *तृतीये विपाकजया संज्ञयेति ।* विपाकजसुखसम्प्रयोगात् ।

आरूप्यास्त्रयो यथासूत्रमिति । "अरूपिणः सन्ति सत्त्वा ये सर्वशो रूपसंज्ञानां समतिक्रमादनन्तमाकाशमित्याकाशानन्त्यायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति, तद्यथा—देवा आकाशानन्त्यायतनोपगाः । इयं पञ्चमी विज्ञानस्थितिः । अरूपिणः सन्ति सत्त्वा ये सर्वश आकाशानन्त्यायतनं समतिक्रम्यानन्तं विज्ञानमिति विज्ञानानन्त्यायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति, तद्यथा—विज्ञानानन्त्यायतनोपगा देवाः । इयं षष्ठी विज्ञानस्थितिः । अरूपिणः सन्ति सत्त्वा ये सर्वशो विज्ञानानन्त्यायतनं समतिक्रम्य नास्ति किञ्चिदित्याकिञ्चन्यायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति, तद्यथा—आकिञ्चन्यायतनोपगाः देवाः । इयं सप्तमी विज्ञानस्थितिः" (   ) इति ।

पञ्चस्कन्धाश्चत्वारश्च यथायोगमिति । आकाशानन्त्यायतनादित्रयप्रतिसंयुक्ताश्चतुःस्कन्धाः, अन्यप्रतिसंयुक्ताः पञ्चस्कन्धाः ।

"शेषं तत्परिभेदवद्" इति । परिभिद्यतेऽनेनेति परिभेदः, तस्य विज्ञानस्य परिभेदस्तत्परिभेदः, सोऽस्मिन् विद्यत इति तत्परिभेदवत् । शेषं दुर्गत्यादि ।

परिभेदः, उपघातकत्वात् । चतुर्थे ध्याने आसंज्ञिकमसंज्ञिसमापत्तिश्च । भवाग्रे निरोधसमापत्तिः, चित्तसन्ततिच्छेदात् ।

पुनराह—यत्रेहस्थानां गन्तुकामता तत्रस्थानां चाव्युच्चलितुकामता, असौ विज्ञानस्थितिरुक्ता । अपायेषु चोभयं नास्ति । चतुर्थे ध्याने सत्त्वा उच्चलितमानसाः पृथग्जना आसंज्ञिकं प्रवेष्टुकामाः, आर्याः शुद्धावासान् भवाग्रानपटुप्रचारत्वान्न विज्ञानस्थितिरिति ।

एताश्च सप्त विज्ञानस्थितयो यथोक्ताः ।

भवाग्रासंज्ञिसत्त्वाश्च सत्त्वावासा नव स्मृताः ॥ ६ ॥

एषु हि सत्त्वा आवसन्ति स्वेच्छया ॥ ६ ॥

अनिच्छावसनान्नान्ये,

के पुनरन्ये ? अपायाः । तेषु हि सत्त्वा अकामकाः कर्मराक्षसैरावास्यन्ते, न त्विच्छया वसन्ति । अतस्तेन सत्त्वावासाः, बन्धनस्थानवत् ।

अपायेषु चोभयं नास्तीति । नेहस्थानां गन्तुकामता, न तत्रस्थानां व्युच्चलितुकामता । *अपटुप्रचारत्वादिति* । चित्तचैत्तानामत्र मन्दप्रचारत्वात् । अतस्तत्र विज्ञानं न तिष्ठतीति युक्तं वक्तुम् ।

"*भवाग्रासंज्ञिसत्त्वाश्च सत्त्वावासा नव*" इति । सूत्र उक्तम्—"नव सत्त्वावासाः । कतमे नव ? रूपिणः सन्ति सत्त्वा नानात्वकाया नानात्वसंज्ञिनः । तद्यथा—मनुष्याः, तदेकत्याश्च देवाः । अयं प्रथमः सत्त्वावासः" । द्वितीयतृतीयचतुर्था अपि यथा विज्ञानस्थितिषु तथा वक्तव्याः । अयं तु विशेषः—"रूपिणः सन्ति सत्त्वा असंज्ञिनोऽप्रतिसंज्ञिनः । तद्यथा—देवा असंज्ञिसत्त्वाः । अयं पञ्चमः सत्त्वावासः" । आरूप्याणाञ्च सत्त्वावासानां त्रयो विज्ञानस्थितिवद् वक्तव्याः । चतुर्थस्त्वारूप्यः । "अरूपिणः सन्ति सत्त्वा सर्वश आकिञ्चन्यायतनं समतिक्रम्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपसम्पद्य विहरन्ति । तद्यथा—देवा नैवसंज्ञानासंज्ञायतनोपगाः, अयं नवमः सत्त्वावासः" इति ॥ ६ ॥

असंज्ञिसत्त्वेभ्यो येऽन्ये चतुर्थध्यानोपगाः किं ते सत्त्वावासाः, उत नेति ? नेत्याहुः । कस्मादेवमुक्तमाचार्येण—*के पुनरन्ये ? अपाया* इति ? मुखमात्रमेतदुक्तम् । असंज्ञिसत्त्वाः सत्त्वावासासंगृहीताश्चतुर्थध्यानोपगा इत्यपि वक्तव्यम् । इहापि तदेव कारणं वक्तव्यम् यद्विज्ञानस्थितिषूक्तम् । इहस्थानां ह्यपायगमनप्रार्थना नास्ति, तत्रस्थानाञ्च न वस्तुकामतेति नापायाः सत्त्वावासाः ।

अन्यत्र सूत्रे सप्त विज्ञानस्थितय उक्ताः, अन्यत्र—

चतस्रः स्थितयः पुनः ।

कतमाश्चतस्रः ? रूपोपगा विज्ञानस्थितिः, वेदनोपगा, संज्ञोपगा, संस्कारोपगा इति ।

तासां कः स्वभावः ? ता हि यथाक्रमम्—

चत्वारः सास्रवाः स्कन्धाः,

ते पुनः—

स्वभूमावेव,

नान्यत्र भूमौ । किं कारणम् ? प्रतिष्ठा हि स्थितिः । न च विसभागभूमिकेषु स्कन्धेषु विज्ञानं तृष्णावशात् प्रतितिष्ठतीति ।

कस्मान्न विज्ञानं विज्ञानस्थितिरुच्यते, यथा सप्तसु विज्ञानस्थितिषु पञ्च

असंज्ञिसत्वासंगृहीतेषु बृहत्फलेषु यद्यपीहस्थानां गमनप्रार्थनास्ति, तत्रस्थानां पृथग्जनानामासंज्ञिकप्रविविक्षा भवति । आर्याणां त्वनभ्रकपुण्यप्रसवेष्वपि शुद्धावासारूप्यप्रविविक्षा । परिनिर्वातुकामता च शुद्धावासानामपीति न तेषां तत्रावस्थानबुद्धिः । अतो न ते सत्त्वावासा इत्या*चार्यसङ्घभद्रः ।*

अन्ये पुनर्व्याचक्षते—के पुनरन्ये, *अपाया* इति । अपायानामेव वचनादनभ्रकादयः सत्त्वावासा इष्टा *आचार्य*स्येति । तैर्युक्तिरन्वेष्टव्या । *बन्धनस्थानवदिति* । यथा बन्धनस्थानानि न सत्त्वावासाः, *अनिच्छावसनात्*; एवमपाया इति ।

*रूपोपगा विज्ञानस्थितिरि*ति । विज्ञानं तिष्ठत्यस्यामिति विज्ञानस्थितिः । उपगच्छतीति उपगा । विज्ञानस्य समीपचारणी इत्यर्थः । रूपं च तदुपगा च सा रूपोपगा । एवं यावत् संस्काराश्च ते उपगा च संस्कारोपगेति ।

भगवद्विशेषस्तु व्याचष्टे—*रूपोपगा विज्ञानस्थितिर्यावत् संस्कारोपगेति । सौत्रान्तिकानां* नयेनोच्यते । तत्र विज्ञानस्थितिर्भवसन्त्यनुच्छेदः, रूपमुपगमस्या विज्ञानस्थितेः सेयं रूपोपगा, उपगमिति उपगम्यते तदात्मीयत इति । एवं यावत् संस्कारा उपगा अस्या विज्ञानस्थितेः सेयं संस्कारोपगाः । अथवा तृष्णा स्थितिः, तिष्ठत्यनया विज्ञानं पुनर्भवसन्तत्यनुच्छेदादिति कृत्वा, विज्ञानस्य स्थितिर्विज्ञानस्थितिः । सा रूपमुपगच्छतीति तदभिष्वङ्गत इति रूपोपगा । एवं यावत् संस्कारोपगा । *वैभाषिका*णां पुनर्नयेन कारकार्थो न शक्यते योजयितुमिति दूषयति ।

स्कन्धा इति ? स्थातुः परिवर्जनेन[1] स्थितिविधानात् । न हि स्थातैव स्थितिरुच्यते, यथा—न राजैव राजासनमिति । यांश्च धर्मानभिरुह्य विज्ञानं वाहयति नौनाविकन्यायेन, ते धर्मा विज्ञानस्थितय उक्ताः । न तु विज्ञानं विज्ञानमेवाभिरुह्य[2] वाहयत्यतो नोक्तमिति वैभाषिकाः ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"विज्ञाने आहारे अस्ति नन्दी, अस्ति राग इति । यत्रास्ति नन्दी अस्ति रागः, प्रतिष्ठितं तत्र विज्ञानमधिरूढम्" ( ) इति, तत् कथम् ? "सप्त च विज्ञानस्थितयः पञ्चस्कन्धस्वभावाः[3]" ( ) इति, तत् कथम् ? एवं तर्ह्यभेदेनोपपत्त्यायतनसंगृहीतेषु स्कन्धेषु साभिरामायां विज्ञानप्रवृत्तौ विज्ञानं विज्ञानस्थितिः । प्रत्येकं तु यथा रूपादयो विज्ञानस्य संक्लेशाय भवन्ति ।

अत्र ब्रूमः—द्विविधेऽप्यस्मिन् व्याख्याने रूपादिव्यतिरिक्ता विज्ञानस्थितिरुक्ता—"ता हि चत्वारः सास्रवाः स्कन्धाः" इति ।

"*चतुष्कोटिस्तु संग्रहे*" इत्येतत् सर्वं निरस्तं भवतीति दोषान्तरम् । तस्मात् पूर्वकमेव व्याख्यानं साधु । एतद्*वैभाषिक*व्याख्यानं वर्णयामः, न तैरेवं व्याख्यातम्—रूपमुपगच्छतीति रूपोपगा विज्ञानस्थितिरित्यादि ।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—रूपोपगा विज्ञानस्थितिरिति, रूपस्वभावेत्यर्थः । यथान्यत्रोक्तम्—खक्खटखरगतमिति । स्वभावोऽर्थो गत्यर्थ इत्यभिप्रायः ।

स्थातुः परिवर्जनेन । अन्यो लोके स्थाता देवदत्तादिः, अन्या स्थितिः स्थानं गृहादिकमित्यर्थः । विज्ञानं वाहयति प्रवर्त्तयतीत्यर्थः । *नौनाविकन्यायेन* । यथा नाविको नावं वाहयति तद्वत् । *न तु विज्ञानं विज्ञानमेवाभिरुह्य वाहयतीत्यर्थः* । एकसन्ताने विज्ञानद्वयासमवधानम् । परसन्तानविज्ञानं तु यद्यपि युगपद् भवति, न तु तदितरस्य समीपे वर्त्तत इति न तत् तस्य स्थितिर्भवति ।

नन्दी सौमनस्यम् । सप्त च *विज्ञानस्थितयः पञ्चस्कन्धस्वभावाः, तत् कथमिति* । सप्तसु विज्ञानस्थितिषु पञ्चस्कन्धस्वभावत्वेनेष्टासु । तत् कथं विज्ञानम्, न विज्ञानस्थितिरिष्टमिति । *एवं तर्हीति* विस्तरः । *अभेदेनैकपिण्डरूपेण* रूपादीनां स्कन्धानामुपपत्त्यायतनसंगृहीतेषु *स्कन्धेषु* मनुष्यादिनिकायसभागसंगृहीतेषु, *साभिरामायां* साभिरत्यां *विज्ञानप्रवृत्तौ विज्ञानं विज्ञानस्थितिः* सप्तविज्ञानस्थिति-

---

१. परिहारेण—का० । २. ०मेवारुह्य—का० ।

३. पञ्चस्कन्धसंगृहीताः—का० ।

तस्माच्चतसृषु विज्ञानस्थितिषु—

केवलम् ॥ ७ ॥

विज्ञानं न स्थितिः प्रोक्तम्,

अपि च क्षेत्रभावेन भगवता चतस्रो विज्ञानस्थितयो देशिताः, बीजभावेन च सोपादानं विज्ञानं कृत्स्नमेवेति । न पुनर्बीजं बीजस्य क्षेत्रभावेन व्यवस्थापयाम्बभूवेत्यभिप्रायं परिकल्पयामास । ये च[1] धर्माः सहवर्त्तिनो विज्ञानस्य, तेऽस्य क्षेत्रभावेन साधीयांसो भवन्तीति त एवास्य स्थितय उक्ताः ॥

अथ कथं सप्तभिर्विज्ञानस्थितिभिश्चतस्रो विज्ञानस्थितयः संगृहीताः, चतसृभिर्वा सप्त ? नैव हि सप्तभिश्चतस्रः, नापि चतसृभिः सप्त ।

चतुष्कोटि तु संग्रहे ।

संग्रहे विचार्यमाणे चतुष्कोटिकं वेदितव्यम्—स्यात् सप्तभिः संगृहीतं न

देशनायामभिप्रीयते । *प्रत्येकं* त्वेकमेकं स्कन्धं प्रति । *यथा रूपादयो विज्ञानस्य संक्लेशाय भवन्ति;* आश्रयसम्प्रयोगसहभूभावेनोपगतत्वात् । *नैवम् केवलम्* । पृथग् । *विज्ञानम्* । *किम्* ? संक्लेशाय भवतीत्यधिकृतम् । कस्मात् ? युगपदाश्रयत्वाद्ययोगात् । तस्माच्चतुर्विज्ञानस्थितिदेशनायाम् "*केवलम्* पृथग् *विज्ञानं न स्थितिः प्रोक्तम्* ।"

तथा विनेयजनापेक्षया ह्येकत्र सूत्रे अन्यथा विज्ञानस्थितिरुक्ता, अन्यत्र चान्यथेति, अत आह—*अपि च क्षेत्रभावेनेति* विस्तरः । विज्ञानस्य क्षेत्रभावेन चतस्रो विज्ञानस्थितयो रूपवेदनासंज्ञासंस्कारस्वभावा देशिताः । *विज्ञानं बीजभावेन* वपनीयरूपेण सोपादानम् । स्वभूमिकया तृष्णया सतृष्णम् । कृत्स्नमेव सन्तानगतं देशितमिति । न पुनर्बीजं बीजस्य क्षेत्रभावेन व्यवस्थापयाम्बभूव भगवान् । नहि लोके बीजं क्षेत्रभावेन व्यवस्थाप्यते । *ये च धर्मा इति* विस्तरः । ये च धर्मा विज्ञानस्य सहवर्त्तिनो रूपादयः, त एव क्षेत्रभावेन साधुतरा भवन्ति । सहवर्त्ति हि बीजस्य क्षेत्रं लोके दृश्यते । विज्ञानं तु विज्ञानेन सह न वर्त्तते; युगपद् अभावात् । अतीतानागतास्तर्हि रूपादयो न विज्ञानस्थितयः प्राप्नुवन्ति ? तेऽप्यतीतानागता यथास्वमतीनागतानां विज्ञानानां स्थितयो भवन्ति । तस्मात् स्वभूमौ सर्वं एव सास्रवा रूपादयो विज्ञानस्थितयो भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

चतसृभिरित्येवमादि । प्रथमा कोटिः—सप्तसु यद्विज्ञानम् । द्वितीया—अपायेषु चतुर्थे ध्याने भवाग्रे च विज्ञानवर्ज्याः स्कन्धाः । तृतीया—सप्तसु चत्वारः स्कन्धाः । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

यच्चैतद् गत्यादिभेदभिन्नं त्रैधातुकमुक्तम्, वेदितव्याः—

चतस्रो योनयस्तत्र सत्त्वानामण्डजादयः ॥ ८ ॥

अण्डजा योनिर्जरायुजा संस्वेदजा उपपादुका योनिः । योनिर्नाम जातिः । युवन्त्यस्यां सत्त्वा मिश्रीभवन्ति प्रसवसाम्यादिति योनिः ।

अण्डजा योनिः कतमा ? ये सत्त्वा अण्डेभ्यो जायन्ते । तद्यथा—हंसक्रौञ्चचक्रवाकमयूरशुकशारिकादयः ।

जरायुजा योनिः कतमा ? ये सत्त्वा जरायोर्जायन्ते । तद्यथा—हस्त्यश्वगोमहिषखरवराहादयः ।

संस्वेदजा योनिः कतमा ? ये सत्त्वा भूतसंस्वेदाज्जायन्ते । तद्यथा—कृमिकीटपतङ्गमशकादयः ।

उपपादुका योनिः कतमा ? ये सत्त्वा अविकला अहीनेन्द्रियाः सर्वाङ्ग-

---

प्रथमा कोटिरिति विस्तरः ! *सप्तसु यद्विज्ञानमिति*। पञ्चस्कन्धस्वभावत्वात् सप्तानां विज्ञानस्थितीनाम्। तत्र विज्ञानं संगृहीतं न चतसृषु, विज्ञानस्य तत्राग्रहणात्। *विज्ञानवर्ज्याः स्कन्धा* इति। अपायादिष्वपि विज्ञानं न चतसृषु संगृहीतम्, न सप्तस्वपायादिषु, विज्ञानपरिभेदेनाग्रहणात्। *सप्तसु चत्वारः स्कन्धा* इति। सप्तसु विज्ञानस्थितिषु ये विज्ञानवर्ज्याश्चत्वारः स्कन्धा उक्ताः, ते चतसृष्वपि विज्ञानस्थितिषु संगृहीता इत्युभयत्रापि संगृहीता इति *तृतीया कोटिः*। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। अपायेषु चतुर्थे ध्याने भवाग्रे च यद्विज्ञानमनास्रवाश्च धर्माः।

यच्चैतद् गत्यादिभेदभिन्नमिति । आदिशब्देन भाजनान्तराभवभूम्यादिर्गृह्यते। जरायुर्येन मातुः कुक्षौ गर्भे वेष्टितस्तिष्ठति तस्माज्जाता *जरायुजाः*। भूतसंस्वेदजा इति। भूतानां पृथिव्यादीनां संस्वेदाद् द्रवत्वलक्षणाज्जाता भूतसंस्वेदजाः।

अविकलाः चक्षुरिन्द्रियाद्यवैकल्यात् । *अहीनेन्द्रियाः* काणविभ्रान्तादेरभावात् । *सर्वाङ्गैरुपेता* हस्तपादादिभिः। सर्वैश्च प्रत्यङ्गैरङ्गुल्यादिभिरुपेताः

प्रत्यङ्गोपेताः सकृदुपजायन्ते। अत एव उपपादने[1] साधुकारित्वाद् 'उपपादुकाः' इत्युच्यन्ते, तद्यथा—देवनारकान्तराभविकादयः ॥ ८ ॥

अथ कस्यां गतौ कति योनयः संविद्यन्ते ? इत्याह—

चतुर्धा नरतिर्यञ्चः

मनुष्याश्चतुर्विधाः—१. अण्डजास्तावद्, यथा क्रौञ्चीनिर्यातौ **शैलोपशैलौ** स्थविरौ, **मृगारमातुश्च** द्वात्रिंशत् पुत्राः, **पञ्चालराजस्य** च पञ्च पुत्रशतानि। २. जरायुजाः, यथेदानीम्। ३. संस्वेदजाः, तद्यथा **मान्धातृचारूपचारुकपोतमालिन्याम्रपाल्यादयः**। ४. उपपादुकाः पुनः प्राथमकल्पिकाः।

एवं **तिर्यञ्चोऽपि** चतुर्विधाः—त्रिविधा दृश्यन्त एव, उपपादुकास्तु सुपर्णीप्रभृतयः[2]।

नारका उपपादुकाः।

अन्तराभवदेवाश्च

सर्वे **नारका** अन्तराभविकाः। **देवाश्चोपपादुका एव**।

सकृदुपजायन्ते, न कललाद्यनुपूर्व्या अण्डजादिवत्। *उपपादने* उपपत्तौ *साधुकारित्वात्*। शुक्लशोणिताद्यनुपादानेन सकृदुपजातत्वात् *उपपादुका इत्युच्यन्ते* ॥

क्रौञ्चीनिर्जाताविति विस्तरः। भिन्नयानपात्रौ किल वणिजौ समुद्रतीरे क्रौञ्चीं समभिगतौ, ततो निर्जातौ *शैलोपशैलौ स्थविराविति*। *पञ्चालराजस्येति*। तस्य महादेव्याः पञ्चाण्डशतानि जातानि। तेन राज्ञा मञ्जूषायां प्रक्षिप्य गङ्गायामववाहितानि। लिच्छविराजेन सान्तःपुरेण स्नायता सा मञ्जूषोह्यमाना दृष्टा, उद्घाटिता च। तस्यां पञ्चशतानि दारकाणां दृष्टानि, गृहीतानि चेति। *मान्धातृप्रभृतयः संस्वेदजाः*। कथम् ? उपोषधस्य किल राज्ञो मूर्ध्नि पिटको जातः, तस्य वृद्धेरन्वयात् परिपाकान्वयात् परिभेदान्वयाद् दारको जातः, सोऽयं मान्धातेति संस्वेदजो भवति। राज्ञः खल्वपि मान्धातुर्जानूपरि पिटकौ जातौ, तयोर्वृद्धेरन्वयात् पूर्ववद् यावद्दारकौ जातौ, ताविमौ *चारूपचारौ*। ब्रह्मदत्तस्य किल राज्ञ उरसि पिटको जातः। तस्य वृद्धेरन्वयात् पूर्ववद् यावद्दारिका जाता, सेयं *कपोतमालिनीति*। आम्रपाल्यपि कदलीस्तम्भाज्जातेति श्रूयते। *प्राथमकल्पिका* इति। "प्रागासन् रूपिवत् सत्त्वाः" (अभि० ३.९७) इति वचनात्। *सुपर्णी*, गरुडः। प्रेतानां जरायुजत्वसिद्ध्यर्थमुच्यते।

१. उपपदने—का०। २. नागसुपर्णि०—का०।

प्रेता अपि जरायुजाः ॥ ९ ॥

अपिशब्दादप्युपपादुका इति। आयुष्मते महामौद्गल्यायनाय प्रेती निवेदयते—

"पञ्च पुत्रानहं रात्रौ दिवा पञ्च तथा परान्।
भक्षयामि जनित्वा तान् नास्ति तृप्तिस्तथापि मे ॥"
( )

कतमा योनिः सर्वसाध्वी ? उपपादुका।

अथ किमर्थं चरमभविको बोधिसत्त्वः प्राप्तोपपत्तिवशित्वेऽपि जरायुजां योनिं भजते ? एवं हि क्रियमाणे महान्तमर्थं पश्यति—'ज्ञातिसम्बन्धेन महतः शाक्यवंशस्य धर्मेऽवतरणार्थं चक्रवर्त्तिवंश्योऽयम्' इति चान्येषां बहुमानादरावर्जनार्थम्, 'मनुष्यभूता अपि चैनां सिद्धिं गच्छन्ति' इति विनेयानामुत्साहार्थम्। इतरथा ह्यप्रज्ञायमानकुलगोत्रः कोऽप्ययं मायापुरुषः—इत्येवं परिकल्पयेयुः, देवः पिशाच इति वा। यथाऽन्यतीर्थ्या अपभाषन्ते—"कल्पशतस्यात्ययादेवंविधो मायावी लोके प्रादुर्भूय मायया लोकं भक्षयति" ( ) इति।

अपरे त्वाहुः—'शरीरधातूनामवस्थापनार्थं येषु मनुष्या अन्ये च प्रजां

आयुष्मत इति विस्तरः। कथं गम्यते जरायुजत्वसिद्ध्यर्थमिति ? *रात्रौ पञ्चतां जनित्वेति* वचनात्। ननु च सुतरामुपपादुकत्वसिद्ध्यर्थमिति गम्यते, "पञ्च रात्रौ, दिवा पञ्च तथाऽपरान्……नास्ति तृप्तिस्तथापि मे" इति वचनात् ? जरायुजैर्हि भक्षितैस्तृप्तिर्भवेत्। जरायुजसिद्ध्यर्थमेव नोपपादुकसिद्ध्यर्थम्। रात्रौ पञ्चानां सकृज्जन्म दिवा चापरेषां पञ्चानां सकृज्जन्म दिवा चापरेषां पञ्चानां न विरुध्यते; तावत्कालेन तदात्मभावपरिपूरितः। क्रमेणापि च रात्रौ पञ्चानां दिवा परेषां पञ्चानां जन्म न विरुध्यते; सत्त्वजातिः सा तादृशी, कर्मणां चाचिन्त्यो विपाक इति। अभिप्रवृद्धजिघांसादोषत्वात्तु नापि तृप्तिरस्तीति।

प्राप्तोपपत्तिवशित्वेऽपीति। अनेन जरायुजोपपत्तौ कर्मबलात्कारायोगं दर्शयति। *यथान्यतीर्थ्या अपभाषन्त* इति। अन्यतीर्थ्या *मस्करि*प्रभृतयः। यथोक्तं निर्ग्रन्थशास्त्रे—"ऋद्धिं भदन्त को दर्शयति, मायावी गौतमः" इति। तथा भगवन्तमेवोद्दिश्यान्यत्रोक्तम्—*कल्पशतस्यात्ययादेवंविधो लोके मायावी प्रादुर्भूय मायया लोकं भक्षयतीति*। उपजीवतीत्यर्थः।

विषाय सहस्रशः स्वर्गं च प्राप्ता अपवर्गं चेति उपपादुकानां हि सत्त्वाना बाह्यबीजाभावान्मृतानां कायो नावतिष्ठते, निशान्त इव तैलप्रद्योतोऽन्तर्धीयते आधिष्ठानिकीमृद्धिं भगवत इच्छतां न युक्त एष परिहारः ॥

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुत्पद्यते[1]—

यद्युपपादुकानां[2] कायनिधनं न प्रज्ञायते, कथमुक्तं सूत्रे—"उपपादुकः सुपर्णी उपपादुकं नागमुद्धरति भक्षार्थम्" इति ? नोक्तं भक्षयतीति, अपि तूद्धरति भक्षार्थमज्ञत्वादित्यदोषः । भक्षयति वा यावन्न मृतो भवति, न पुनर्मृतस्यास्य तृप्यतीति ॥

कतमा योनिः सर्वबह्वी ? उपपादुकैव । सा हि द्वे[3] गती[3]—तिसृणां च प्रदेशः, सर्वे चान्तराभविका इति ॥ ९ ॥

---

*बाह्यबीजाभावादि*ति । बाह्यस्य शुक्रशोणितकर्दमादेरभावादित्यर्थः । *आधिष्ठानिकीमि*ति । यदधितिष्ठति इदमेवं भवत्विति तदधिष्ठानम्, तत्प्रयोजनमस्याः, तत्र वा भवा ऋद्धिराधिष्ठानिकी । *तामिच्छतां* बौद्धानां *न युक्त एष परिहार* इति । कतमः ? *य* उक्तः—शरीरधातूनामवस्थापनार्थमिति ।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुत्पद्यत इति । अथ किमर्थं चरमभविको बोधिसत्व इति प्रश्न उक्तो विस्तरेण । तत्र चोक्तम्—शरीरधातूनामवस्थापनार्थमिति विस्तरः । तस्मात् प्रश्नादिदं प्रश्नान्तरमुत्पद्यते—*यद्युपपादुकाना*मिति । विस्तरः—*कायनिधनं* कायनाशः । उपपादुकः सुपर्णी उपपादुकं नागमिति विशेषणद्वयं किमर्थम्, किमनुपपादुका अपि सुपर्णिनो नागाश्च सन्ति ? सन्तीत्याहुः । चतुर्विधा हि गरुडा नागाश्च, अण्डजादिभेदात्; तेषामुपपादुका उत्तमाः, संस्वेदजा उपोत्तमाः, जरायुजा मध्याः, अण्डजा जघन्याः । तत्रोपपादुकः सुपर्णी सर्वानुपपादुकादीनुद्धरति भक्षार्थम्, संस्वेदजस्त्रीन् संस्वेदजादीन्, जरायुजो द्वौ जरायुजाण्डजौ, अण्डजोऽण्डजमेवेति वर्णयन्ति । *यावन्न मृत* इति । यदा जीवति तदा तन्मांसादि नान्तर्धीयत इति निर्दशितं भवति । *न पुनर्मृतस्यास्य तृप्यती*ति । न पुनर्मृतेनानेन तृप्यतीत्यर्थः । "तृपिपूरौ विभाषा" (   ) इति विभाषा षष्ठीष्यते । तस्य मृतस्याकाशस्येव भक्षितस्य मांसपिण्डान्तर्धानान्न तृप्यतीत्यवगन्तव्यम् ।

सा हि द्वे गती इति । नरकगतिः, देवगतिश्च । *तिसृणां च प्रदेश* इति । तिर्यक्-प्रेत-मनुष्यगत्यन्तरालत्वात् ॥ ९ ॥

---

१. ०मुपजायते—का० । २. यद्यप्युप०—का० । ३-३. द्विगती—का० ।

कोऽयमन्तराभवो नाम ?

मृत्यूपपत्तिभवयोरन्तरा भवतीह यः ।

मरणभवस्योपपत्तिभवस्य चान्तरा य आत्मभावोऽभिनिर्वर्त्तते देशान्तरोपपत्तिसम्प्राप्तये, सोऽन्तराभव इत्युच्यते; गत्योरन्तरालत्वात्[1] ।

कथमयं जातश्च नाम न चोपपन्नो भवति :

गम्यदेशानुपेतत्वान्नोपपन्नोऽन्तराभवः ॥ १० ॥

उपपत्तिगतो हि 'उपपन्नः' इत्युच्यते; पदेर्गत्यर्थत्वात् । न चायं गम्यदेशमुपगतोऽन्तराभवः, तस्मान्नोपपन्नः ॥ १० ॥

कः पुनरसौ देशो गन्तव्यः? यत्राक्षिप्तस्य विपाकस्याभिव्यक्तिः, समाप्तिश्च।

विच्छिन्न एवोपपत्तिभवो मरणभवात् सम्भवतीति **निकायान्तरीयाः** । तदेतन्नेष्यते । किं कारणम् ? युक्तितश्च, आगमतश्च ॥ १० ॥

तत्र तावत् युक्तिं निश्रित्योच्यते—

व्रीहिसन्तानसाधर्म्यादविच्छिन्नभवोद्भवः ।

गत्योरन्तरालत्वात् । ननु चाव्याकृतैव गतिरिष्यते, उपपत्तिभवश्चैकान्तेन क्लिष्टः, मरणभवोऽपि कदाचित् कुशलः क्लिष्टो वा भवति न गतिः, कथं तयोर्गतिशब्दमध्यारोप्य गत्यन्तरालत्वादित्युच्यते ? नैष दोषः; मरणोपपत्तिभवयोरनिवृताव्याकृतानां निकायसभागजीवितेन्द्रियजात्यादीनां गतिस्वभावानां तत्काले विद्यमानत्वात् । कामरूपधात्वोश्च कायेन्द्रियस्याप्यवश्यम्भावात् । न चोपपत्तिवन्मरणभवोऽवश्यं क्लिष्टो नाप्यवश्यं कुशलः । तस्मात्तेषु गतिशब्दमारोप्य गत्यन्तरालत्वादित्युक्तम् । *पदेर्गत्यर्थत्वादिति* । "पद गतौ" (मा० धा० ४.६०) इति पठ्यते, तेनोपपन्नशब्दस्योपगतार्थं दर्शयति ।

"नोपपन्नोऽन्तराभवः" । किं तर्हि ? उपपद्यमान इति । *अभिव्यक्तिः समाप्तिश्चेति* । आक्षेपकेण कर्मणा निकायसभागस्याभिव्यक्तिः, परिपूरकैः परिसमाप्तिः; सर्वस्मिन् जन्मनि कर्मद्वयस्य व्यापारात्, "एकं जन्माक्षिपत्येकमनेकं परिपूरकम्" (अभि० ४.९५) इति वचनात् । अथ वा—यत्र देशे आक्षिप्तस्य कर्मणा नामरूपस्य विपाकस्य प्रादुर्भावोऽभिव्यक्तिः. षडायतनपूरितश्च समाप्तिः, स देशोऽवगन्तव्यः ॥ १० ॥

"व्रीहिसन्तानसाधर्म्यात्" इति विस्तरः । संवध्नंस्तानः सन्तानः, व्रीहेः

---

[1] गत्यन्तरा०—का० ।

सन्तानवर्त्तिनां हि धर्माणामविच्छेदेन देशान्तरेषु प्रादुर्भावो दृष्टः, तद्यथा व्रीहिसन्तानस्य। तस्मादस्यापि सत्त्वसन्तानस्याविच्छेदेन देशान्तरेषु प्रादुर्भावो भविष्णुः।

विच्छिन्नोऽपि दृष्टः प्रादुर्भावः, तद्यथा—आदर्शादिषु बिम्बात् प्रतिबिम्बम्[1]। एवं मरणभवादुपपत्तिभवस्य स्यात्।

प्रतिबिम्बमसिद्धत्वादसाम्याच्चानिदर्शनम् ॥ ११ ॥

प्रतिबिम्बं नामान्यदेवोत्पद्यते धर्मान्तरमित्यसिद्धमेतत्।

सन्तानो व्रीहिसन्तानः। तेन साधर्म्यादविच्छिन्नस्य भवस्योद्भवो भवति। यतोऽपैति, यत्र चोत्पद्यते, तदन्तरालसन्तानवर्त्तिरूपपूर्वकमुपपत्तिभवरूपम्; स्वोपादानरूपसन्तानरूपस्वभावत्वात्, व्रीहीसन्तानपश्चात्तररूपवत्।

सन्तानवर्त्तिनां हि धर्माणामविच्छेदेन देशान्तरोत्पत्त्या *देशान्तरेषु प्रादुर्भावो दृष्टः।* तद्यथा—व्रीहिसन्तानस्य। व्रीहिन्तानपश्चात्तररूपं हि यतो देशान्तरादपैति, यत्र च देशान्तर उत्पद्यते, तदन्तरालसन्तानवर्त्तिरूपपूर्वकमुत्पद्यते। *क्षणिकवादिनां* ह्ययमस्माकं सिद्धान्तः—यदा ग्रामाद्ग्रामान्तरं नीयते व्रीहिः, न स व्रीहिः पूर्वत्र ग्रामे निरुध्य तद्ग्रामान्तरालेऽनुत्पद्यमानोऽनेकयोजनान्तरितेऽपि ग्रामान्तर उत्पद्यते। किं तर्हि? निरन्तराकाशदेशोत्पादनिरोधक्रमेणोत्पद्यते ग्रामान्तरे। तच्च स्वोपादानरूपसन्तानरूपस्वभावम्। तथोपपत्तिभवरूपमप्युत्पद्यत इति। अत्रा*चार्यगणमतिः* सह शिष्येणाचार्य*वसुमित्रे*ण स्वनिकायानुरागभावितमतिर्व्याख्यानव्यापारमपास्य प्रत्यवस्थानपर एव वर्त्तते। वयमिह शास्त्रार्थविवरणं प्रत्याद्रियामहे, न तद्दूषणम्; निःसारत्वात्, बहुवक्तव्यभयाच्च। *भविष्णुर्भ*वनशीलः।

*विच्छिन्नोऽपी*ति विस्तरः। *आदर्शादिषु बिम्बात् प्रतिबिम्बमिति*। आदर्शोदकादिषु बिम्बात् मुखात् प्रतिबिम्बं मुखच्छायारूपं विच्छिन्नमुत्पद्यमानं दृष्टमित्यनेनानैकान्तिकतामुद्ग्राहयति। प्रतिसाधनं वा करोति—'यतोऽपैति, यत्र चोत्पद्यते, न तदन्तरालसन्तानवर्त्तिरूपपूर्वकमुपपत्तिभवरूपम्; स्वोपादानरूपसन्तानरूपस्वभावत्वात्, प्रतिबिम्बरूपवत्' इति।

*प्रतिबिम्बं नामान्यदेवोत्पद्यते धर्मान्तरमित्यसिद्धमेतदि*ति। बिम्बसामर्थ्यादेव तत्रादर्शादिषु प्रतिबिम्बाकारं भ्रान्तं विज्ञानमुत्पद्यत इत्याचार्यस्याभिप्रायः। *न तत्र प्रतिबिम्बं नाम किञ्चिदस्ति* इत्यनेन धर्म्यसिद्धिर्नाम दृष्टान्तदोषं

---

१. प्रतिबिम्बस्य—का०।

सिद्धावपि च सत्यामसाम्यादनिदर्शनं भवति ॥ ११ ॥

कथं तावदसिद्धम् ?

सहैकत्र द्वयाभावात्,

तत्रैव हि देशे आदर्शरूपं दृश्यते प्रतिविम्बकं[1] च। न चैकत्र देशे रूपद्वयस्यास्ति सहभावः; आश्रयभूतभेदात्।

तथा दिग्भेदव्यवस्थितैरेकस्मिन्[2] वाप्यम्बुदेशे स्वाभिमुखदेशस्थितानां[3] रूपाणामन्योऽन्यं प्रतिविम्बकमुपलभ्यते, न त्वेकत्र रूपे द्वयोः पश्यतोः

दर्शयति। तस्मान्नानैकान्तिकतास्ति । न चैतत् प्रतिसाधनं साध्विति। *सिद्धावपि च सत्याम् असाम्यादनिदर्शन*मिति। प्रतिविम्बस्य द्रव्यसत्त्वेन सिद्धावपि सत्यामसाम्याद् दार्ष्टान्तिकेन न निर्दर्शनमनुदाहरणं प्रतिविम्बकमिति ॥ ११ ॥

कथं तावदसिद्धमिति । तावच्छब्दः क्रमे ।

असिद्धतायुक्तिं तावत् दर्शयन्नाह—"*सहैकत्र द्वयाभावात्*" इति विस्तरः। तत्रैव हि आदर्शदेशे आदर्शरूपं दृश्यते पार्श्वस्थितेन, न प्रतिबिम्बकम्। प्रतिविम्बकं च तत्रैव दृश्यतेऽभिमुखावस्थितेन, नादर्शरूपम् । न चैकत्र देशे उपादाय *रूपद्वयस्यास्ति सहभावः* । किं कारणम् ? *आश्रयभूतभेदात्* । आश्रयभूतानि हि तयोर्भिन्नानीति। नास्त्यादर्शरूपाश्रयभूतैरवष्टब्धे देशे प्रतिबिम्बकरूपाश्रयभूतानां तत्रावकाशः। अतो नोपादायरूपद्वयस्यास्ति सम्भवः। तदेवं युगपद्विज्ञानद्वयस्याभावात्, उपादायरूपद्वयस्य चैकत्र सहभावाभावात्, न तत् किञ्चिदस्तीति दर्शयति। यत्रैव हि देशे आदर्शरूपं दृश्यत इति बिम्बकं च तत्रैव, न त्वन्यत्र। को दोषः ? इत्याह—*न चैकत्र रूपद्वयस्यास्ति सहभाव* इति पूर्ववद् वाच्यम्।

अथवा सहैकत्र द्वयाभावादित्यस्य सूत्रस्यायमर्थः—एकत्र रूपे पुरुषद्वयस्य पश्यत एवाभावात्। सहदर्शनस्य प्रतिविम्बमसिद्धमिति वाक्याध्याहारः । कथम् ? इत्याह—*दिग्भेदव्यवस्थितैः* पुरुषैरेकैरुत्तरदिग्व्यवस्थितैः, इतरैर्दक्षिणदिग्व्यवस्थितैः। *एकस्मिन् वाप्यम्बुदेशे* एकस्मिस्तटाकजलदेशे, *स्वाभिमुखदेशस्थितानां रूपाणाम्* । दक्षिणतटोर्ध्वस्थितानि रूपाण्युत्तरदिग्व्यवस्थितपुरुषस्याभिमुखस्थानि, उत्तरतटोर्ध्वस्थितान्यपि रूपाणि दक्षिणदग्व्यवस्थितपुरुषस्याभिमुखस्थानि, तेषामुभयेषाम्। किम् ? *प्रतिविम्बकमन्योन्यमुपलभ्यते* ।

---

१. प्रतिबिम्बं—का०। २. ०व्यवस्थितेरे०—का०।
३. ०देशस्थानां—का०।

सहदर्शनं न भवतीति न तत्र रूपान्तरोपपत्तिर्युक्ता ।

छायातपयोश्च द्वयोः सहैकत्रभावो न दृष्टः । उपलभ्यते च छायास्थ आदर्शे सूर्यस्य प्रतिबिम्बकमिति न युक्तोऽस्य तत्र प्रादुर्भावः ।

अथ वा—सहैकत्र द्वयाभावात् इति । कतमस्य द्वयस्य ? आदर्शतलस्य, इन्दुप्रतिबिम्बकस्य च । अन्यत्रैव हि देशे आदर्शतलं भवति, अन्यत्रैवान्तर्गतं चन्द्रप्रतिबिम्बकं दृश्यते, कूप इवोदकम् । तच्च तत्रोपपद्यमानं नान्यत्रोपलभ्यते । अतो नास्त्येव तत् किञ्चित् । सामग्र्यास्तु स तस्याः[1] प्रभावो यत् तथा दर्शनं भवति । अचिन्त्यो हि धर्माणां शक्तिभेदः । एवं तावदसिद्धत्वात् ।

उत्तरदिग्व्यवस्थितेर्दक्षिणतटाधः प्रतिबिम्बकमुपलभ्यते, दक्षिणदिग्व्यवस्थितैरप्युत्तरतटाधः प्रतिबिम्बकमुपलभ्यते । एवमन्योन्यमुपलभ्यते, न तूभयं युगपदुपलभ्यत इति वाक्यार्थः । न हि स्वतटाधःप्रतिबिम्बकमेकतटस्थैः समन्ततोऽपि वापीजलं पश्यद्भिरुपलभ्यते । ततः किमिति चेद् ? अत आह—न त्वेकत्र रूपे घटे पटे वा *द्वयोः पश्यतोः* पुरुषयोः *सहदर्शनं न भवति* । भवत्येवेत्यर्थः । इह तु न भवति सहदर्शनमित्यतो *न तत्र रूपान्तरोत्पत्तिर्युक्तेति* ।

अथवा अस्यायमर्थः—*छायातपयोश्च द्वयोः सहैकत्र भावो न दृष्टो लोके* । यत्र छाया भवति मण्डपेऽन्यत्र वा, न तत्रातपः; यत्र वातपो भवत्यभ्यवकाशे, नं तत्र छाया । *उपलभ्यते च छायास्थ आदर्शे सूर्यस्य प्रतिबिम्बकमिति* । कथम् ? तटाके सूर्यप्रतिबिम्बकमुत्पद्यते, तत्तटाकतटस्थे च छायावति मण्डपे आदर्शः स्थाप्यते । तत्रादर्शके तटाकस्थस्य सूर्यप्रतिबिम्बकस्यापरं प्रतिबिम्बकमुत्पद्यते, तटाके च यत् सूर्यप्रतिबिम्बकं तत् सूर्यसमुत्थमित्यवश्यमातपस्वभावमित्यभ्युपगन्तव्यम् । यच्चापरमादर्शे प्रतिबिम्बकं तदातपस्वभावप्रतिबिम्बकसमुत्थमित्येतदप्यवश्यं आतपस्वभावमभ्युपगन्तव्यम् । एवं सति छायातपयोः सहस्वभावः स्यात् । न चान्यत्र लोके छायातपयोः सहभाव इति । *न युक्तोऽस्य* प्रतिबिम्बकस्य *तत्र प्रादुर्भावः । कूप इवादेकमिति* । यथा कूपे दूरान्तर्गतमुदकं दृश्यते, तथा चन्द्रप्रतिबिम्बकमप्यत्रैवान्तर्गतं दृश्यते । न चादर्शस्तावत् वस्तुफलोऽस्ति । *तच्च तत्रोत्पद्यमानम्*, तच्च प्रतिबिम्बकमादर्श एवोत्पद्यमानम् । *नान्यत्राधस्तादुपलभ्यते* । उपलभ्यते च, *अतो नास्त्येव तत् किञ्चित् । सामग्र्यास्तु* । बिम्बादर्शादिलक्षणायाः । स *तस्याः प्रभावो यत्तथा दर्शनं भवति । अचिन्त्यो हि धर्माणां शक्तिभेदः* । अयसोऽयस्कान्ताभिगमनदर्श-

---

१. तस्यास्तादृशः—का० ।

…असाम्यादनिदर्शनं भवति ?

असन्तानाद्,

नहि बिम्बस्य प्रतिबिम्बकं सन्तानभूतम्; आदर्शसन्तानसम्बद्धत्वात्, सहभावाच्च। तदेवं[1] यथा मरणभवस्योपपत्तिभवः[2] सन्तानभूतः[3], नैवं बिम्बस्य प्रतिबिम्बकम्[3]। सन्तानं च प्रत्यविच्छेदेन देशान्तरेषु प्रादुर्भाव उदाहृतः; नासन्तानम्—इत्यसाम्यं दृष्टान्तस्य, प्रतिबिम्बस्य च।

द्वयोदयात्।

द्वाभ्यां हि कारणाभ्यां प्रतिबिम्बस्योदयो भवति—बिम्बाच्च, आदर्शाच्चेति। यत् प्रधानं कारणं तदाश्रित्योत्पद्यते। न चैवमुपपत्तिभवस्यापि द्वाभ्यां कारणाभ्यां सम्भवः—मरणभवाच्चान्यतश्च प्रधानभूताद्। इत्यतोऽप्ययमसमानो दृष्टान्तः। न च युक्तमुक्तम्—बाह्यमेव चेतनं शुक्रशोणितं प्रधानकारणमिति। यत्र चान्धकाणा एव प्रादुर्भाव उपपादुकानां तत्र किं परिकल्प्यते !

नान्न काष्ठादीनाम्; यथा चन्द्रकान्ताच्चन्द्रोदयेऽसम्भवप्रक्षरणदर्शनम्, नाङ्गारादीनामित्येवमादि वक्तव्यम्।

आदर्शसन्तानसम्बद्धत्वादिति। न बिम्बसन्तानभूतं प्रतिबिम्बमादर्शसम्बन्धत्वादादर्शरूपवत्। *सहभावाच्च*। बिम्बसमानकालरूपान्तरवत्। *तदेवं यथा मरणभवस्योपपत्तिभवः सन्तानभूता नैवं बिम्बस्य प्रतिबिम्बकमिति*। साधनानन्वितः प्रतिबिम्बकदृष्टान्तः। बीजसन्तानपश्चात्तररूपदृष्टान्तस्तु स्वसन्तानपूर्वरूपसन्तानभूत इति। तस्मादसाम्यं *दृष्टान्तस्य प्रतिबिम्बस्य* चेति।

"द्वयोदयात्" इति विस्तरः। द्वयेनोदयो द्वयोदयः, *तस्माद् बिम्बाच्चादर्शाच्चेत्यर्थः*। *यत् प्रधानं कारणमादर्शादि तदाश्रित्योत्पद्यते प्रतिबिम्बम्*। आदर्शादि हि प्रतिबिम्बस्य प्रधानं कारणम्; तदनुविधानात्। तद् यथा यद्यसिस्तिर्यगवस्थितो भवति प्रतिबिम्बमपि तिर्यगायतं च दृश्यते। यद्यूर्ध्वमवस्थितो भवति प्रतिबिम्बमपि तथैव दृश्यते। *न चैवमुपपत्तिभवस्यापि द्वाभ्यां कारणाभ्यां सम्भवो*: *मरणभवाच्चान्यतश्च प्रधानभूतादादर्शस्थानीयात्*। *बाह्यं शुक्रशोणितं प्रधानकारणमिति चेत्, न; अचेतनत्वात्*। *उपपादुकानां च तदभावादतोऽप्यमसमानो दृष्टान्तः*। किमनेन दर्शितं भवति ? उत्कालितविशेषणे हेतावयमतुल्यो दृष्टान्त इति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।　　　२. मरणभवोप०—का०।

३–३. का० पुस्तके नास्ति।

एवं तावद्युक्तितो नेष्यते । न मरणभवाद्विच्छिन्न उपपत्तिभवप्रादुर्भावः । तस्मादस्त्येवान्तराभवः ।

कण्ठोक्तेश्चास्ति,

सूत्र उक्तम्—"सप्त भवाः । नरकभवः, तिर्यग्भवः, प्रेतभवः, देवभवः, मनुष्यभवः, कर्मभवः, अन्तराभवः" इति ।

नैतत् सूत्रं तैराम्नायते ?

इतस्तर्हि—

गन्धर्वात्,

"त्रयाणां स्थानानां सम्मुखीभावात् मातुः कुक्षौ गर्भस्यावक्रान्तिर्भवति । माता कल्याऽपि भवति, ऋतुमती च । मातापितरौ रक्तौ[1] सन्निपतितौ च । गन्धर्वश्च प्रत्युपस्थितो भवति" ( ) इति । अन्तराभवं हित्वा कोऽन्यो गन्धर्वः ।

एतदपि नैव तैराम्नायते । कथं तर्हि "स्कन्धभेदश्च प्रत्युपस्थितो भवति" ( ) इति ?

यद्येवम् ? आश्वलायनसूत्रं कथं नीयते—"जानन्ति भवन्तो योऽसौ

कथमिति ? यतोऽपैति यत्र चोत्पद्यते तदन्तरालसन्तानवर्त्तिरूपपूर्वकमुपपत्तिभवरूपम्; अद्वयोत्पन्नस्वोपादानरूपसन्तानरूपस्वभावत्वात्, व्रीहिसन्तानपश्चात्तररूपवदिति । तदेवं सति नास्य साधनस्यानैकान्तिकता शक्यमुद्ग्राहयितुम्, नापि प्रतिसाधनं कर्तुमित्युक्तं भवति ।

आगमेनान्तराभवस्यास्तित्वं साधयन्नाह—"*कण्ठोक्तेश्चास्ति*" इति । स्वशब्दाभिधानादित्यर्थः । *नैतत् सूत्रं तैराम्नायत* इति । तैर्निकायान्तरीयैः । कस्मान्नाम्नायते ? तदागमेष्वभावात् । निकायान्तरागमप्रसिद्धं किमिति न प्रमाणं क्रियते ? मूलसंगीतिभ्रंशेन समारोपितसूत्राशंकितत्वात् ।

त्रयाणां *स्थानानामिति* । त्रयाणां हेतूनां *माता कल्या* माता नीरोगा, *ऋतुमती* रजस्वला, तदेतदुभयं प्रथमं स्थानं भवति । *रक्तौ सन्निपतिताविति* । मैथुनधर्मं कुर्वन्तौ, इदं द्वितीयं स्थानम् । *गन्धर्वश्च प्रत्युपस्थित* इति तृतीयम् । *स्कन्धभेदश्च प्रत्युपस्थित* इति मरणभवः ।

---

१. रक्तौ भवतः—का०।

गन्धर्वः प्रत्युपस्थितः, क्षत्रियो वाऽसौ ब्राह्मणो वा वैश्यो वा शूद्रो वा। यदि वा पूर्वस्या दिश आगतः, यदि वा दक्षिणस्याः, पश्चिमायाः, उत्तरस्याः" ( ) इति। न हि स्कन्धभेदस्यागमनं युज्यते ?

अथैतदपि न पठ्यते।

इतस्तर्हि—

पञ्चोक्तेः,

"पञ्चानागामिनः" इत्युक्तं **भगवता**। अन्तरापरिनिर्वायी, उपपद्यपरिनिर्वायी, अनभिसंस्कारपरिनिर्वायी, साभिसंस्कारपरिनिर्वायी, ऊर्ध्वंस्रोताश्चेति। असत्यन्तराभवे कथमन्तरापरिनिर्वायी नाम स्यात् !

अन्तरा नाम देवाः सन्तीत्येके। उपपद्यादयोऽपि हि नाम देवा एवं सति प्रसज्यन्ते। तस्मान्नेयं कल्पना साध्वी।

इतश्च—

गतिसूत्रतः॥ १२॥

"सप्त सत्पुरुषगतयः" ( ) इत्यत्र सूत्रे अन्तरापरिनिर्वायिणस्त्रय उक्ताः—काल-देश-प्रकर्षभेदेन। तद्यथा—परीत्तः शकलिकाग्नि-

---

पञ्चानागामिनः सप्त सत्पुरुषगतयः पुद्गलनिर्देशकोशस्थाने वक्ष्यन्ते।

उपपद्यादयोऽपीति। उपपद्या नाम ते देवा इत्येवमादयः सम्प्रसज्यन्ते।

सप्त सत्पुरुषगतय इति। एत एव पञ्चान्तरापरानिर्वायिणं त्रिधा भित्त्वा सप्त भवन्ति। तेनाह—*अन्तरापरिनिर्वायिणस्त्रय उक्ताः*। *कालदेशप्रकर्षभेदेनेति*। कालप्रकर्षभेदेन, देशप्रकर्षभेदेन च यथायोगम्।

सूत्रं चात्र पठ्यते—"श्रावस्त्यां निदानम्। तत्र भगवान् भिक्षूनामन्त्रयते स्म। सप्त वोऽहं भिक्षवः सत्पुरुषगतीर्देशयिष्याम्यनुपादाय च परिनिर्वाणम्, तच्छृणुत, साधु च सुष्ठु च मनसिकुरुत, भाषिष्ये। सप्त सत्पुरुषगतयः। कतमा ? इह भिक्षुरेवं प्रतिपन्नो भवति—नो च स्यां नो च मे स्यात् न भविष्यामि न मे भविष्यति यदस्ति यद् भूतं तत् प्रजाहामीत्युपेक्षां प्रतिलभते। स भवेऽस्मिन्न रज्यते, स भवेऽस्मिन्न सज्यते।

"अथोत्तरं पदं शान्तं प्रज्ञया प्रतिविध्यति। तच्चानेन पदं कायेन साक्षात्कृतं भवति। एवं प्रतिपन्नस्य भिक्षोः का गतिः स्यात्, कोपपत्तिः, कोऽभिसम्पराय इति स्युः प्रष्टारः। तद् *यथा* भिक्षवः *परीत्तशकलिकाग्निरभिनिषर्तमान*

रभिनिवर्त्तमान एव निर्वायादेवं[1] प्रथमः। तद्यथाऽयस्प्रपाटिका उत्पतन्त्येव निर्वायादेवं द्वितीयः। तद्यथाऽयःप्रपाटिका उत्प्लुत्य पृथिव्यामपतित्वैव[2] निर्वायादेवं तृतीयः। न चैवमन्तरा नाम देवास्त्रिप्रकाराः काल-देश-प्रकर्षभिन्नाः सन्तीति कल्पनैवेयं केवला।

एव निर्वायात्, *एवमेव* तस्य तावन्मानावशेषमप्रहीणं भवत्यपरिज्ञातम्। तस्य तावन्मानावशेषस्याप्रहाणादपरिज्ञानात् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादन्तरापरिनिर्वायी भवति। इयं प्रथमा सत्पुरुषगतिराख्याता।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्नो भवति—नो च स्यामिति पूर्ववत् यावत् स्युः प्रष्टार इति। *तद् यथाऽयोगुड़ानां* वा अयस्फालानां वा प्रदीप्ताग्निसंप्रतप्तानामयोघनेन हन्यमानानाम*यस्प्रपाटिका उत्पतन्त्येव निर्वायात्*। *एवमेव* तस्य पूर्ववत् यावत् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादन्तरापरिनिर्वायी भवति। इयं द्वितीया सत्पुरुषगतिः।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्नो भवति—पूर्ववद् यावदय*स्प्रपाटिका उत्प्लुत्यापतित्वैव पृथिव्यां निर्वायात्*। *एवमेव* तस्य पूर्ववद् यावदन्तरापरिनिर्वायी भवति। इयं तृतीया सत्पुरुषगतिः।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्नो भवतीति पूर्ववद् यावद् अयस्प्रपाटिका उत्प्लुत्य पतितमात्रैव पृथिव्यां निर्वायात्। एवमेव तस्य पूर्ववद् यावत् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादुपपद्यपरिनिर्वायी भवति। इयं चतुर्थी सत्पुरुषगतिः।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्न इति पूर्ववद् यावदयस्प्रपाटिका उत्प्लुत्य परीत्ते तृणकाष्ठे निपतेत्, सा तत्र धूममपि कुर्यादर्चिरपि सञ्जनयेत्। सा तत्र धूममपि कृत्वाऽर्चिरपि सञ्जनय्य तदेवं परीत्तं तृणकाष्ठं दग्ध्वा पर्यादाय निरुपादाना निर्वायात्। एवमेव तस्य पूर्ववद् यावत् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादनभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति। इयं पञ्चमी सत्पुरुषगतिः।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्न इति पूर्ववद् यावदयस्प्रपाटिका उत्प्लुत्य महति विपुले तृणकाष्ठे निपतेत्, सा तत्र धूममपि कुर्यादर्चिरपि सञ्जनयेत्। सा तत्र धूममपि कृत्वाऽर्चिरपि सञ्जनय्य तदेव महद् विपुलं तृणकाष्ठं दग्ध्वा पर्यादाय निरुपादाना परिनिर्वायात्। एवमेव तस्य पूर्ववद् यावत् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणात् साभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति। इयं षष्ठी सत्पुरुषगतिः।

---

१. परिनिर्वाया०—का०। २. मपतितैव—का०।

अन्ये पुनराहुः—आयुःप्रमाणान्तरे वा देवसमीपान्तरे वा यः क्लेशान् प्रजहाति सोऽन्तरापरिनिर्वायी। स पुनर्धातुगतो वा परिनिर्वाति, संज्ञागतो वा, वितर्कगतो वा। तेन त्रिविधो भवतीति। प्रथमो वा[1] निकायसभागपरिग्रहं कृत्वा परिनिर्वाति, द्वितीयो देवसमृद्धिं चानुभूय परिनिर्वाति[2], तृतीयो[3] धर्मसङ्गीतिमनुप्रविश्य परिनिर्वाति[2]।

"पुनरपरं भिक्षुरेवं प्रतिपन्न इति पूर्ववद् यावदयस्प्रपाटिका उत्प्लुत्य महति विपुले तृणकाष्ठे निपतेत्, सा तत्र धूममपि कुर्यादर्चिरपि सञ्जनयेत्, सा तत्र धूममपि कृत्वार्चिरपि सञ्जनय्य तदेव महद् विपुलं तृणकाष्ठं दग्ध्वा ग्राममपि दहेद् ग्रामप्रदेशमपि, नगरमपि नगरप्रदेशमपि, जनपदमपि जनप्रदेशमपि, कक्षमपि, दावमपि, द्वीपमपि, षण्डमपि दहेत्। ग्राममपि दग्ध्वा यावत् षण्डमपि दग्ध्वा मार्गं ह्यागम्य उदकान्तं वाऽल्पहरितकं वा पृथिवीप्रदेशमागम्य पर्यादाय निरुपादाना निर्वायात्। एवमेव तस्य यावत् पञ्चानामवरभागीयानां संयोजनानां प्रहाणादूर्ध्वंस्रोता भवति। इयं सप्तमी सत्पुरुषगतिराख्याता।

"अनुपादाय परिनिर्वाणं कतमत्? इह भिक्षुरेवं प्रतिपन्न इति पूर्ववद् यावत् स्युः प्रष्टार इति। तस्यैवम्प्रतिपन्नस्य भिक्षोर्न पूर्वस्यां दिशि गतिं वदामि, न पश्चिमायां नोत्तरस्यां नोर्ध्वं नाधो नानुविदुक्षु, नान्यत्र दृष्ट एव धर्मे निश्छायं परिनिर्वृत्तं शीतीभूतं ब्रह्मीभूतमिति। इदमुच्यते—अनुपादाय परिनिर्वाणम्। 'सप्त वोऽहं भिक्षवः सत्पुरुषगतीर्देशयिष्यामि, अनुपादाय च परिनिर्वाणम्' इति यदुक्तम्, इदमेतत् प्रत्युक्तम्" ( )।

अन्ये पुनराहुरिति विस्तरः। आयुषः प्रमाणं तस्यान्तरं तस्मिन् *आयुःप्रमाणान्तरे*ऽपरिसमाप्त आयुषीत्यर्थः। *देवसमीपान्तरे* वा देवानामन्तिकं देवसमीपं गतस्यान्तरे *यः क्लेशान् प्रजहाति सोऽन्तरापरिनिर्वायी। स पुनर्धातुगतो वा परिनिर्वाति*। यः क्लेशबीजावस्थायामुपपन्नमात्र असमुदाचारक्लेश इत्यर्थः। *संज्ञागतो* विषयसंज्ञासमुदाचारावस्थायां यः परिनिर्वाति। धातुगताच्चिरतरेणायं परिनिर्वाति। *वितर्कगतो वा* वितर्कसमुदाचारावस्थायां यः परिनिर्वाति। अयमपि संज्ञागताच्चिरतरेण परिनिर्वाति। तेन त्रिविधो भवत्यन्तरापरिनिर्वायी यथोक्तेन दृष्टान्तत्रयेण। प्रथमो वा निकायसभागपरिग्रहं कृत्वा जातमात्र इत्यर्थः। यं प्रत्येष परीत्तः शकलिकाग्निरिति दृष्टान्तः। *द्वितीयो देवसमृद्धिं चानुभूय परिनिर्वातीति*। यं प्रत्येष दृष्टान्तः—तद्यथाऽयस्प्रपाटिकेति। *तृतीयो धर्मसङ्गीतिमनुप्रविश्य* धर्मसांकथ्यमनुप्रविश्य *परिनिर्वाति*। यं प्रत्येष दृष्टान्तः—तद्यथाऽयस्प्रपाटिका उत्प्लुत्य पृथिव्यामपतितैव परिनिर्वायात्।

---

१. वा रूपधातौ—का०। २. का० पुस्तके नास्ति। ३. ०देवानां—का०।

उपपद्यपरिनिर्वायी पुनः प्रकर्षयुक्तां सङ्गीतिमनुप्रविश्य परिनिर्वाति भूयसा वा आयुरुपहत्य[1] नोपपन्नमात्र एवेति त एते सर्वेऽपि शकलिकादिदृष्टान्तैर्न सम्बध्यन्ते; देशगतिविशेषाभावात् । आरूप्येष्वपि चान्तरापरिनिर्वायी पठ्येत आयुःप्रमाणान्तरे परिनिर्वाणात् । न चैवं[2] पठ्यते ।

"ध्यानैश्चतस्रो दशिका आरूप्यैः सप्तिकात्रयम् ।
संज्ञया षट्किकां[3] कृत्वा वर्गो भवति समुदितः ॥"

इत्येतस्यायदानगाथायाम् । तस्मादेतदपि सर्वं कल्पनामात्रम् ।

तदेवं विनाप्यन्तराभावेन यथान्तरापरिनिर्वायी भवति, यथा च तस्य दृष्टान्तत्रयेण त्रिविधो भेदस्तथा साधितं निकायान्तरीयैः । तस्मिन् साधिते इदं चोद्येत—यदि धर्मसङ्गीतिमनुप्रविश्य यः परिनिर्वाति, सोऽन्तरापरिनिर्वायीष्यते; कीदृश उपपद्यपरिनिर्वायी भविष्यति ? इत्यत आह—*उपपद्यपरिनिर्वायी पुनः प्रकर्षयुक्तां सङ्गीतिमनुप्रविश्य परिनिर्वातीति* । प्रकर्षयोगादुत्पत्त्यर्थो भवतीत्यभिप्रायः ।

सङ्गीत्यनुप्रवेशसामान्यान्नैष भेदो युज्यत इति वचनावकाशं मत्वा पुनराह—*भूयसा वायुरुपहत्येति* । आयुषो बहु क्षयित्वा परिनिर्वातीत्यर्थः । *त एत इति* विस्तरः । त एते *सर्वेऽपि* धातुगतादयस्त्रयः *शकलिकादिभिर्दृष्टान्तैर्न सम्बध्यन्ते* । कस्मात् ? *देशगतिविशेषाभावात्* । देशगतेर्विशेषस्याभावात् । न ह्येषां देशगतिविशेषोऽस्ति, तत्रैव देशे परिनिर्वाणात् । सूत्रोक्तानां त्रयाणां दृष्टान्तानां देशगतिविशेषोऽस्तीति नैभिरेते सम्बध्यन्ते । *आरूप्येष्वपि चेति* विस्तरः । यदि चैवमुपपद्यपरिनिर्वायिण एवान्तरापरिनिर्वायित्वेन व्यवस्थाप्येरन्, आरूप्येष्वपि ते तथैव पठ्येरन्; *तत्रायुःप्रमाणान्तरे परिनिर्वाणात् । न चैवम्*, अतो नैवं सूत्रार्थः—आयुःप्रमाणान्तरे वेत्यादि ।

कथं पुनर्गम्यते—नारूप्येष्वन्तरापरिनिर्वायी पठ्यते ? इत्याह—*ध्यानैश्चतस्रो दशिका इति* विस्तरः । ध्यानैश्चतुर्भिश्चतस्रो दशिकाः सूत्रार्थानाम् । प्रथमस्य ध्यानस्यैका दशिका यावच्चतुर्थस्यैका दशिका, ताः कृत्वा । *आरूप्यैः सप्तिकात्रयम्*, आकाशविज्ञानाकिञ्चन्यायतनैस्तिस्रः सप्तिकाः, तासां त्रयम्; अन्तराभवाभावादुपपत्तिस्थानत्रयाभावेन च द्वयाभावात्, तत् कृत्वा । नेवसंज्ञानासंज्ञायतनेन *षट्किका* । तेषामेव त्रयाणामूर्ध्वं स्रोतसश्चाभावात् । तां च कृत्वा *वर्गो भवति समुदितः* । बद्ध इत्यर्थः । कथम् ?

---

१. ०रुपहृत्य—का० । २. चैव—का० । ३. षट्टिकां—का० ।

अथैतान्यपि सूत्राणि तैर्नाम्नायन्ते ? किमिदानीं कुर्मो यच्छास्ता च परिनिर्वृतः, शासनं चेदमनायकं बहुधा भिन्नम्, भिद्यते चाद्यापि यथेच्छं ग्रन्थतश्चार्थतश्च ! येषां तु तावदयमागमः प्रमाणं तेषामागमतोऽपि सिद्धोऽन्तराभवः ॥

---

१. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैर्विविक्तं कामैर्विविक्तं पापकैरकुशलैर्धर्मैः सवितर्कं सविचारं विवेकजं प्रीतिसुखं प्रथमध्यानमुपसम्पद्य विहरति। स न हैव तानाकारान् तानि लिङ्गानि तानि निमित्तानि मनसिकरोति, अपि तु यत्त्रोपलभते रूपगतं वा वेदनागतं वा संज्ञागतं वा संस्कारगतं वा विज्ञानगतं वा, स तान् धर्मान् रोगतो मनसिकरोति गण्डतः शल्यतोऽघतोऽनित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतो मनसिकरोति। स तान् धर्मान् रोगतो मनसिकृत्य तेभ्यो धर्मेभ्यश्चित्तमुद्वेजयत्युत्त्रासयति प्रतिवारयति। स तेभ्यो धर्मेभ्यश्चित्तमुद्वेज्योत्त्रास्य प्रतिवार्यामृते धातावुपसंहरति—एतच्छान्तमेतत् प्रणीतम्, यदुत सर्वोपधिप्रतिनिसर्गस्तृष्णाक्षयो विरागो निरोधो निर्वाणम्" इति (१)।

एतदेव च सूत्रमुक्त्वाऽयं विशेषः—"तस्यैवं जानत एवं पश्यतः कामास्रवाच्चित्तं विमुच्यते भवास्रवाद्, अविद्यास्रवाच्चित्तं विमुच्यते। विमुक्तस्य विमुक्तोऽस्मीति ज्ञानदर्शनं भवति, क्षीणा मे जातिरुषितं ब्रह्मचर्यं कृतं करणीयं नापरमस्माद् भवं प्रजानामीति (२)।

एतदेव च सूत्रमुक्त्वा "नो तु विमुच्यते, अपि तु तेन धर्मच्छन्देन तेन धर्मस्नेहेन तेनैव धर्मप्रेम्णा तयैव धर्माभिरत्या अन्तरापरिनिर्वायी भवति (३)। न हैवान्तरापरिनिर्वायी भवत्यपि तूपपद्यपरिनिर्वायी भवति (४)। न हैवोपपद्यपरिनिर्वायी भवत्यपि त्वनभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति (५)। न हैवानभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति, अपि तु साभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति (६)। न हैव साभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति, अपि तूर्ध्वंस्रोता भवति (७)। न हैवोर्ध्वंस्रोता भवति, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तयैव धर्माभिरत्या महाब्रह्मणां देवानां सभागतायामुपपद्यते (८)। न हैव महाब्रह्मणां देवानां सभागतायामुपपद्यते, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तस्यैव धर्माभिरत्या ब्रह्मपुरोहितानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (९)। न हैव ब्रह्मपुरोहितानां देवानां सभागतायामुपपद्यते, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तयैव धर्माभिरत्या ब्रह्मकायिकानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (१०)।

२. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैर्वितर्कविचाराणां व्युपशमादध्यात्मसम्प्रसादाच्चेतस एकोतीभावादवितर्कमविचारं समाधिजं प्रीतिसुखं द्वितीयं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति। स न हैव तानाकारान् तानि लिङ्गानि तानि

निमित्तानि मनसिकरोति, अपि तु यत्तत्रोपलभते पूर्ववद् ग्रन्थो यावद्विरागो निरोधो निर्वाणम्" (१)।

एतदेव सूत्रमुक्त्वा "तस्यैवं जानत एवं पश्यतः कामास्रवाच्चित्तं विमुच्यते भवास्रवादविद्यास्रवात्, पूर्ववद् यावत् कृतं करणीयं नापरमस्माद् भवं प्रजानामीति (२)।

एतदेव सूत्रमुक्त्वा "नो तु विमुच्यत अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तयैव धर्माभिरत्या अन्तरापरिनिर्वायी भवति (३)। न हैवान्तरापरिनिर्वायी भवत्यपि तूपपद्यनिर्वायी भवति (४)। न हैवोपपद्यपरिनिर्वायी भवत्यपि त्वनभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति (५)। न हैवानभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवत्यपि तु साभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति (६)। न हैव साभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवत्यपि तूर्ध्वंस्रोता भवति (७)। न हैवोर्ध्वंस्रोता भवत्यपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तयैव धर्माभिरत्याभास्वराणां देवानां सभागतायामुपपद्यते (८)। न हैवाभास्वराणां देवानां सभागतायामुपपद्यते, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन यावत्तयैव धर्माभिरत्याप्रमाणाभानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (९)। न हैवाप्रमाणाभानां देवानां सभागतायामुपपद्यते, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद् यावत्तयैव धर्माभिरत्या परीत्ताभानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (१०)।

३. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैः प्रीतिविरागादुपेक्षको विहरति, स्मृतः सम्प्रजानन् सुखं च कायेन प्रतिसंवेदयते। यत्तदार्या आचक्षते—उपेक्षकः स्मृतिमान् सुखविहारी, तृतीयं ध्यानमुपसम्पद्य विहरतीति, स न हैव तानाकारांस्तानि लिङ्गानि तानि निमित्तानि मनसिकरोति पूर्ववत् सर्वाणि सूत्राणि (१–७)। केवलं तु निकायसभागतायां विशेषः—न हैवोर्ध्वंस्रोता भवति, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन पूर्ववद्यावच्छुभकृत्स्नानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (८)। न हैव शुभकृत्स्नानां देवानां सभागतायामुपपद्यते, अपि तु तेनैव पूर्ववदप्रमाणशुभानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (९)। न हैवाप्रमाणशुभानां देवानां सभागतायामुपपद्यत अपि तु तेनैव पूर्ववत् परीत्तशुभानां सभागतायामुपपद्यते (१०)।

४. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैः सुखस्य च प्रहाणात् दुःखस्य च प्रहाणात् पूर्वमेव सौमनस्यदौर्मनस्ययोरस्तङ्गमात् अदुःखासुखमुपेक्षास्मृतिपरिशुद्धं चतुर्थं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति। स न हैव तानाकारांस्तानि लिङ्गानि विस्तरेण सर्वाणि सूत्राणि पूर्ववद् वक्तव्यानि (१–८)।

देवनिकायोपपत्तयस्तु विशेष्यन्ते—"यावत्तयैव धर्माभिरत्या बृहत्फलानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (९)। न हैव पूर्ववत् पुण्यप्रसवानां देवानां सभागतायामुपपद्यते। न हैव पूर्ववदनभ्रकाणां देवानां सभागतायामुपपद्यते (१०)।

१. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैः सर्वशो रूपसंज्ञानां समतिक्रमात्, प्रतिघसंज्ञानामस्तङ्गमात्, नानात्वसंज्ञानाममनसिकारात्, अनन्तमाकाशमित्याकाशानन्त्यायतनमुपसम्पद्य विहरति। स न हैव तानाकारानिति पूर्ववत्, केवलं तु रूपगतमिति न पठितव्यम्; तत्र रूपाभावात्, यावन्निरोधो निर्वाणमिति (१)।

एतदेव सूत्रमुक्त्वायं विशेषः—"तस्यैवं जानत इति पूर्ववद् यावन्नापरमस्मादूर्ध्वं प्रजानामीति (२)। एतदेवोक्त्वा—"नो विमुच्यते, अपि तु तेनैव धर्मच्छन्देन यावत्तयैव धर्माभिरत्योपपद्यपरिनिर्वायी भवति (४)। न हैवोपपद्यपरिनिर्वायी भवति, तेनैव यावदनभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति (५)। न हैवानभिसंस्कारपरिनिर्वायी भवति, सर्वमुक्त्वा यावदूर्ध्वंस्रोता न भवत्यपि तु तेनैव पूर्ववत्, यावत्तयैव धर्माभिरत्या आकाशानन्त्यायतनोपगानां देवानां सभागतायामुपपद्यते (६–७)।

२. "इह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैः सर्वश आकाशानन्त्यायतनं समतिक्रम्यानन्तं विज्ञानमिति विज्ञानानन्त्यायतनमुपसम्पद्य विहरति। स न हैव तानाकारानित्याकाशानन्त्यायतनवत् सप्तसूत्राणि वक्तव्यानि। केवलं तु विज्ञानानन्त्यायतनोपगानां देवानां सभागतायामुपपद्यत इति विशेषः(१–७)।

३. "पुनरपरमिह भिक्षुर्यैराकारैर्यैर्लिङ्गैर्यैर्निमित्तैः सर्वशो विज्ञानानन्त्यायतनं समतिक्रम्य नास्ति किञ्चिदित्याकिञ्चन्यायतनमुपसम्पद्य विहरति, स न हैव तानाकारानिति पूर्ववत् सप्तसूत्राणि (१–७)।

१. "पुनरपरमिह भिक्षुर्यैरिति यावत् सर्वश आकिञ्चन्यायतनं समतिक्रम्य नैवसंज्ञानासंज्ञायतनमुपसम्पद्य विहरति"। पूर्ववत् सर्वाणि सूत्राणि वक्तव्यान्यूर्ध्वस्रोतसंज्ञात्वेकमपनीय (१–६)।

तदेवं चतुर्भिर्ध्यानैरमृतधातुचित्तोपसंहारचित्तविमुक्त्यन्तरोपपद्यानभिसंस्कारसाभिसंस्कारपरिनिर्वाणोर्ध्वंगमनत्र्युपपत्तिस्थानोपपत्तिस्वभावाश्चतस्रः सूत्रार्थदर्शिका उक्ताः।

त्रिभिस्त्वाद्यैरारूप्यैरमृतधातुचित्तोपसंहारचित्तविमुक्त्युपपद्यानभिसंस्कारसाभिसंस्कारपरिनिर्वाणोर्ध्वगमनोपपत्तिस्थानोपपत्तिस्वभावास्तिस्रः सूत्रार्थसप्तिकाः।

नैवसंज्ञानासंज्ञायतनेनोर्ध्वगमनं परिहाय षट्किका चोक्ताः।

अतो योऽसावन्तरापरिनिर्वायी नासावायुष्प्रमाणान्तरापरिनिर्वायीति युज्यते वक्तुम्। आरूप्येष्वपि ह्यन्तरामरणसम्भवः; "कुरुवर्ज्योऽन्तरामृत्युः" (अभि० को० ३.८५) इति वचनात्।

तस्मात् आगमतोऽपि सिद्धोऽन्तराभवः, न केवलं युक्तित इत्यपि-शब्दः।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"अथ च पुनर्दूषी मारः स्वशरीरेणावीचौ महानरके प्रपतितः" ( ) इति, तत् कथमिति ? स हि जीवन्नेव नारकीभिर्ज्वालाभिरालिङ्गितत्वात्[1] कालं कृत्वाऽन्तराभवेनावीचिं प्राप्त इत्ययं तत्राभिप्रायः। अत्युदीर्णपरिपूर्णानि हि कर्माणि कायस्य निक्षेपं न प्रतीक्षन्ते। अतोऽस्य दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म पूर्वं विपक्वम्, पश्चादुपपद्यवेदनीयमिति।

इदमिदानीं कथं नीयते—"पञ्चानन्तर्याणि कर्माणि यानि कृत्वोपचित्य समनन्तरं नरकेषूपपद्यते" ( ) इति ? अन्यां गतिमगत्वेत्यभिप्रायः। उपपद्यवेदनीयत्वं तत्र कर्मणो द्योतितम्। अथ यथारुतं कल्प्यते[2] ? पञ्चैव कृत्वा नैकमिति एतत्[3] प्राप्नोति, क्रियानन्तरं च। न कालान्तरं जीवित्वा को वाऽन्तराभवस्योपपद्यमानत्वं नेच्छति। अन्तराभवेनैव ह्यसौ मरणान्तरं नरकेषूपपद्यते; अभिमुखत्वात्। न तु[4] ब्रूमः—उपपन्नो भवतीति।

दूषीमार इति। क्रकुच्छन्दस्य तथागतस्य विदुरं नाम श्रावकं दूषी नाम मारस्तदानीं शिरसि मुष्टिनाऽभिघ्नन् तेनाङ्गीकृतस्तल्लक्षण एव च *स्वशरीरेणावीचौ महानरके प्रपतित* इति। स्वशरीरेणेति वचनान्नास्त्यन्तराभव इत्यभिप्रायः। *स हि जीवन्नेव नारकीभिर्ज्वालाभिरिति*। जीवन्नेवासौ मारो नरकोत्थिताभिरग्निज्वालाभिरालिङ्गितत्वात् स्वशरीरावस्थादुःखोत्पत्तेः स्वशरीरेणैव प्रपतित इत्युक्तः, न तु कालमकृत्वा अन्तराभवावस्थां नरकोपपत्तिभवावस्थां च न गतवानित्यभिप्रायः। *अत्युदीर्णपरिपूर्णानीति*। क्षेत्राशयविक्षेपयोगादत्युदीर्णानि, उपचितत्वात् परिपूर्णानि।

समनन्तरं नरकेषूपपद्यत इति। समनन्तरवचनान्नास्त्यन्तराभव इत्यभिप्रायः। *अन्यां गतिमगत्वेति*। उपपत्त्यन्तरप्रतिषेधपरमेतद्वाक्यम्, नान्तराभवप्रतिषेधपरमित्यभिप्रायः। *पञ्चैवेति*। यदि *यथारुतं कल्प्यते*, पञ्चभिरेवानन्तर्यैः कृतैः, न त्वेकेन द्वाभ्यां वा नरकगमनं *भवतीत्येतत् प्राप्नोति*। पञ्चेति रुतात् *क्रियानन्तरं* चानन्तर्यक्रियानन्तरं च नरकेषूपपन्न इति प्राप्नोति। यानि कृत्वोपचित्य समनन्तरं नरकेषूपपद्यत इति रुतान्न *कालान्तरं जीवित्वा को वान्तराभवस्योपपद्यमानत्वं नेच्छतीति*। विप्रकृतावस्थवचनादुपपत्त्यभिमुखो ह्युपपद्यमानः इत्यभिप्रायः। *न तु ब्रूम उपपन्नो भवतीति*। न तूपपद्यत इत्येतत् पदमुपपन्नार्थमिति ब्रूमः। तस्माददोष एषः।

---

१. ०रालिङ्गितः—का०। २. कल्पयते—जा०।
३. का० पुस्तके नास्ति। ४. च—का०।

इयं तर्हि गाथा कथं नीयते—

"उपनीतवया[1] जरातुरः सम्प्राप्तो हि यमान्तिकं[2] द्विज ।
वासोऽपि हि नास्ति तेऽन्तरा पाथेयं च न विद्यते तव" ॥

( ) इति ?

अत्रापि मनुष्येष्वन्तरावासो नास्तीत्यभिप्रायः । अथ वाऽन्तराभवेऽप्यस्य वासो नास्ति; उपपत्तिदेशसम्प्राप्तिगमनाधिष्ठानादिति[3] । अयमत्राभिप्रायः, नायमभिप्रायः—इति कुत एतत्[4] ! तुल्य एष भवतोऽप्यनुयोगः ।

तस्मादुभयस्मिन्नपि पक्षे यथोक्तसूत्राविरोधान्न भवत्येतदन्तराभवस्याभावे ज्ञापकम् । ज्ञापकं हि नाम अगतिका गतिरिति ॥ १२ ॥

अथ कां गतिं गमिष्यतः किमाकृतिरन्तराभवोऽभिनिवर्त्तते ?

एकाक्षेपादसावैष्यत्पूर्वकालभवाकृतिः

उपनीतवया इति । विस्तरः—मृत्युसमीपमुपनीतं वयोऽनेन सोऽयमुपनीतवयाः । *द्विजेत्यामन्त्रणम्* । कश्चिद् जीर्णो ब्राह्मण आमन्त्रितः । *वासोऽपि हि नास्ति तेऽन्तरेति* । इदमत्र *ज्ञापकम्* । अन्तराभवाभावः इत्यभिप्रायः । *पाथेयं* पथ्योदनं च *न विद्यते तव* पारलौकिकः कुशलसम्भारस्तव नास्तीत्यभिप्रायः ।

मनुष्येष्वन्तरावासो नास्तीति । मरणगतस्य ते सतो मनुष्येष्वन्तरावासो नास्ति । यथेह कस्यचित् प्रतिष्ठमानस्येत्यभिप्रायः । *गमनाधिष्ठानादिति* । गमनाविरामात् । *अयमत्राभिप्रायः* । यथा त्वया वर्ण्यतेऽस्त्यन्तराभव इति । *नायमभिप्रायः* । यथा मया वर्ण्यते नास्त्यन्तराभव इति । *कुत एतत्* । कुतो हेतोरेतद्भवति । *तुल्य एष भवतोऽप्यनुयोगः* । समान एष भवतोऽपि प्रश्न इत्यर्थः ।

यथोक्तसूत्राविरोधादिति । दूषीमारसूत्राद्यविरोधात् । न भवत्येतत् सूत्र*मन्तराभवस्याभावे ज्ञापकम्* । *ज्ञापकं हि नामागतिका गतिरिति* । यस्यागतेरन्या गतिर्नास्त्यसावगतिका गतिः । एतदुक्तं भवति—यदि यज्ज्ञापकं सूत्रं गाथा वा यस्यार्थस्य द्योतनार्थमुच्यते, यदि तमेवार्थं द्योतयति नान्यदप्यर्थान्तरं तद्विरुद्धम्, तज्ज्ञापकमनन्यगतिकमिति ॥ १२ ॥

---

१. उपनीततया—का० ।　　२. ममान्तिकं—का० ।
३. ०संप्राप्तिप्रतिगम०—का० ।　　४. एवैतत्—का० ।

येनैव कर्मणा गतिराक्षिप्यते तेनैवान्तराभवस्तत्प्राप्तये। अतो यां गतिं गन्ता भवति, तस्यां गतौ य आगमिष्यत्पूर्वकालभवस्तस्यैवास्याकृतिर्भवति।

एवं तर्हि शुनीप्रभृतीनामेकस्मिन् कुक्षौ पञ्चगतिको[1]ऽन्तराभवोऽभिनिर्वर्त्तेते इति नारकोऽन्तराभवः मातुः[2] कुक्षिं निर्दहेत्? पूर्वकालभवेऽपि तावन्नारका न नित्यं प्रज्वलिता भवन्त्युत्सदेषु भ्रमन्तः, किं पुनरन्तराभविकाः!

अस्तु वा प्रज्वलितः। स तु यथा न द्रष्टुं शक्यते तथा न स्प्रष्टुमपि; अच्छत्वादात्मभावस्येत्यचोद्यमेतत्। अन्तराभवानामप्यन्योन्यं कुक्षावसंश्लेषात् कर्मप्रतिबन्धाच्च न दाहः।

प्रमाणं तु यथा पञ्चषड्वर्षस्य दारकस्य, स तु पट्विन्द्रियो भवति।

बोधिसत्त्वस्य पुनर्यथा सम्पूर्णयूनः, सलक्षणानुव्यञ्जनश्च।

अत एवान्तराभवस्थेन मातुः कुक्षिं प्रविशता कोटीशतं चातुर्द्वीपिकानामवभासितम्[3]।

"*ऐष्यत्पूर्वकालभवाकृतिः*" इति। आ एष्यदैष्यत्, ऐष्यतः पूर्वकालभवस्येवाकृतिरस्येति ऐष्यत्पूर्वकालभवाकृतिः। कस्मात्? *एकाक्षेपात्*। यस्मादैष्यन्ती गतिस्तत्प्रापकश्चान्तराभवस्तेनैवैकेन कर्मणाक्षिप्यते।

शुनीप्रभृतीनामिति शुनीशूकरीप्रभृतीनाम्। *पञ्चगतिक* इति। पञ्चगतिगामीत्यर्थः। यदि गर्भस्थोऽपि म्रियेत तस्य *नारकोऽन्तराभवो मातुः कुक्षिं निर्दहेत्*। नारको हि प्रदीप्तो भवति, तद्रूपं चान्तराभव इति। *पूर्वकालभवेऽपीति* विस्तरः। नारकपूर्वकालभवावस्था अपि *नारका न नित्यं प्रज्वलिता भवन्त्युत्सदेषु* कुकूलादिषु *भ्रमन्तः, किमङ्गान्तराभविकाः*।

अस्तु वा प्रज्वलित। इति नारकोऽन्तराभवः। *कुक्षावसंश्लेषादिति*। अन्तराभवानामच्छत्वादात्मभावस्यान्योन्यमसंश्लेषान्न दाहः। *कर्मप्रतिबन्धाच्च*। तत्कर्मप्रतिबन्धान्न दाह इति कृत्वा। अत एव शुनीप्रभृतीनां कुक्षेरदाहः।

कोटीशतं चातुर्द्वीपकानामवभासितमिति। यतः पूर्णयून इव बोधिसत्त्वस्यान्तराभवः सलक्षणानुव्यञ्जनश्च, अतोऽन्तराभवस्थेन तेन मातुः कुक्षिं प्रवेष्टुमिच्छता त्रिसाहस्रमहासाहस्रो लोकधातुः स्वक्षेत्रमिति कृत्वाऽवभासितः।

---

१. पाञ्च०—का०। २. का० पुस्तके नास्ति।

३. ०मवभासितः—का०।

यत्तर्हि माता बोधिसत्त्वस्य स्वप्ने गजपोतं पाण्डरं कुक्षिं प्रविशन्तमद्राक्षीत् ? निमित्तमात्रं तत्; तिर्यग्योनेश्चिरव्यावर्त्तितत्वात्[1]। तद्यथा—कृकी राजा दश स्वप्नानद्राक्षीदिति।

पाण्डरं गजपोतमिति। यद्येष्यत्पूर्वकालभवाकृतिरन्तराभवः, कस्माद् बोधिसत्त्वस्य माता गजपोतमेवंरूपमद्राक्षीत् ? *निमित्तमात्रं* तत्। तस्य बोधिसत्त्वस्य। *तिर्यग्योनेश्चिरव्यावर्त्तितत्वात्*। यतः प्रभृति लक्षणविपाकानि कर्माण्यारभते कर्तुं कल्पशते शेषे ततः प्रभृति तस्य सर्वा दुर्गतयो व्यावृत्ताः। *तद् यथा कृकी राजा दश स्वप्नानद्राक्षीत्*। भविष्यतोऽर्थस्य निमित्तमात्रमिति।

दश स्वप्ना *विनये* पठ्यन्ते। कृकिना किल राज्ञा दश स्वप्ना दृष्टाः—हस्ती वातायनेन निर्गत्य पुच्छे सक्तः, कूपस्तृषितस्य पृष्ठतोऽनुधावति, सक्तुप्रस्थेन मुक्ताप्रस्थो लभ्यते, चन्दनं काष्ठार्घेण विक्रीयते, आरामाः पुष्पफलसम्पन्नाः, सर्वश्च पुष्पफलमदत्तादायिभिर्ह्रियते, कलभैर्गन्धहस्तिनश्चास्यन्ते, अशुचिम्रक्षितो मर्कटः परानुपलिम्पति, मर्कटाभिषेको वर्त्तते, पटकोऽष्टादशभिर्जनैराकृष्यते, महाजनकाय एकत्र कलहभण्डनविग्रहविवादेनान्योन्यविघातमापन्न इति। तेन च ते भगवते काश्यपाय तथागताय निवेदिताः, भगवता च व्याकृताः—भविष्यत्यनागतेऽध्वनि शाक्यमुनिर्नाम तथागतः। तस्य श्रावका विस्तीर्णस्वजनबन्धुवर्गं प्रहाय प्रव्रजिता विहारेषु गृहसंज्ञामुत्पाद्य सङ्गं करिष्यन्ति, हस्तिनो वातायननिर्गमनपुच्छलग्नवत्। कूपस्वप्नेन तच्छ्रावका एव ब्राह्मणगृहपतीनामभ्युपेत्य धर्मं देशयिष्यन्ति, तेषां श्रोतुकामता न संस्थास्यत इत्येतद्दर्शयति। सक्तुमुक्ताप्रस्थस्वप्नेन तच्छ्रावका एव सक्तुभिक्षाया अप्यर्थायेन्द्रियबलबोध्यङ्गादीन् प्रकाशयिष्यन्ति। चन्दनस्वप्नेन तच्छ्रावका एवाभावितकायशीलप्रज्ञास्तीर्थ्यमतानि गृहीत्वा बुद्धवचनेन समानीकरिष्यन्तीत्येतद्दर्शयति। आरामस्वप्नेन तच्छ्रावका एवावासमाश्रयं कृत्वा यत्तद् भविष्यति सङ्घस्य पुष्पं वा फलं वाधिकं वा तद्विक्रीय विक्रीय जीविकां कल्पयिष्यन्ति, तेन च गृहिणः प्रतिसंस्तरिष्यन्तीत्येतद्दर्शयति। कलभस्वप्नेन तच्छ्रावका एव दुःशीला पापधर्माणो भविष्यन्ति, ये ते भिक्षवः स्थविराः शीलवन्तः कल्याणधर्माणस्तानावासेभ्यः प्रवासयिष्यन्तीत्येतद्दर्शयति। अशुचिम्रक्षितमर्कटस्वप्नेन तच्छ्रावका एव दुःशीला पापधर्माणः सन्तो ये ते भिक्षवः कल्याणास्तानसद्भिर्दोषैश्चोदयिष्यन्तीत्येतद्दर्शयति। मर्कटाभिषेकस्वप्नेन तच्छ्रावका एव सामन्तिकाभिषेकं विहारेषु करिष्यन्ति, लोकेऽपि च पण्डका अधिराज्यं कार-

---

१. ०व्यावृत्तत्वात्—का०।

"करिकूपसक्तुचन्दनकलभारामास्तथा कपेरभिषेकः ।
अशुचिकपिः पटकलहाविति दश दृष्टा नृपेण कृकिणा स्वप्नाः" ॥

नैव चान्तराभविकः कुक्षिं भित्त्वा प्रविशति, अपि तु मातुर्योनिद्वारेण । अत एव यमलयोर्यः पश्चात् प्रजायते स ज्यायानुच्यते, यः पूर्वं स कनीयानिति ।

धर्मसूत्रविभाष्यं कथं नीयते—

"वारण त्वमुपगम्य पाण्डरं षड्विषाणरुचिरं चतुष्क्रमम् ।
मातृगर्भशयनं विशेषसम्प्रजानन् ऋषिराश्रमं यथा" ॥

( ) इति ?

नैतदवश्यनेतव्यम् । न ह्येतत् सूत्रम्, न विनयः, नाभिधर्मः; काव्यमेतत् । कवीनां च काव्यं समायोजयतां केचिद् भावाः समारोपिता गच्छन्ति ।

अथवा—नेतव्यमेव । यथा अस्य माता स्वप्ने तं प्रविशन्तमद्राक्षीत्, तथा सोऽपि गाथामकार्षीदिति ।

रूपावचरोऽप्यन्तराभवः सम्पूर्णप्रमाणः सवस्त्रश्च प्रादुर्भवति; अपत्राप्योत्सदत्वात् बोधिसत्त्वस्य सवस्त्रः । शुक्लायाश्च भिक्षुण्याः प्रणिधानवशाद् यावन्तमेव परिवेष्टिता निर्दग्धा । अन्यो नग्नः; कामधातोरनपत्राप्योत्सदत्वात् ॥

अथ कोऽयं पूर्वकालभवो नाम ?

स पुनर्मरणात् पूर्व उपपत्तिक्षणात् परः ॥ १३ ॥

भवो हि नामाविशेषेण पञ्चोपादानस्कन्धाः । स एव चतुर्धा भिद्यते—

यिष्यन्ति इत्येतद्दर्शयति । पटस्वप्नेन तच्छासनमेवाष्टादशधाभेदं गमिष्यति, न च विमुक्तिपटः स्फाटयिष्यत इत्येतद्दर्शयति । कलहस्वप्नेन तच्छ्रावका एव निकायपरिग्रहात् परस्परं विवादमापत्स्यन्त इत्येतद्दर्शयतीति । संग्रहश्लोकः—

"करिकूपसक्तुचन्दनकलभारामास्तथा कपेरभिषेकः ।
अशुचिकपिः पटकलहाविति दश दृष्टा नृपेण कृकिणा स्वप्नाः ॥"

( )

अपत्राप्योत्सदत्वात् । अपत्राप्योत्कटत्वात् ।

अन्तराभवो यथोक्तः, उपपत्तिभवो प्रतिसन्धिक्षण एव[1], तस्मात् परेण मरणक्षणं पर्युदस्यान्यः सर्वो भवः पूर्वकालभवः, चरमक्षणो मरणभवः, यत ऊर्ध्वमन्तराभवो भवति रूपिषु चेत् सत्त्वेषूपपद्यते ॥ १३ ॥

स चायमन्तराभवः—

सजातिशुद्धदिव्याक्षिदृश्यः

समानजातीयैरेवान्तराभवैर्दृश्यते[2]। येषां च दिव्यं चक्षुः सुविशुद्धमभिज्ञामयं त एनं पश्यन्ति। उपपत्तिचक्षुषा तु न दृश्यते; अत्यर्थमच्छत्वात्[3]। देवान्तराभविकः सर्वान् पश्यति। मनुष्यप्रेततिर्यग्नारकान्तराभविकाः पूर्वं पूर्वमपास्येत्यपरे।

कर्मर्द्धिवेगवान्।

उपपत्तिभवः प्रतिसन्धिक्षण एव। *तस्मात् परेण* प्रतिसन्धिक्षणादन्यो *भवः पूर्वकालभवः*। *रूपिषु चेत् सत्त्वेषूपपद्यत* इति। आरूप्यधातावन्तराभवादिदं विशेषवचनम् ॥ १३ ॥

*समानजातीयैरि*ति। नारकोऽन्तराभवो नारकैरेवान्तराभवैर्दृश्यते। एवं यावद्देवान्तराभवः देवान्तराभवैरेवेति। *सुविशुद्धमि*ति। एकादशदिव्यचक्षुरपक्षालवर्जितम्। ते पुनरपक्षाला विचिकित्साऽमनसिकारो कायदौष्ठुल्यं स्त्यानमिद्धमौद्धत्यमभ्यारभ्य वीर्यमौद्बिल्यं छम्भितत्वं नानात्वसंज्ञा अभिजल्पः अभिध्यायितत्वं ज्ञेयेषु यथासूत्रम्। *अभिज्ञामयमिति*। अभिज्ञास्वभावभावनामयमित्यर्थः। *उपपत्तिप्रतिलम्भिकमपि* देवादीनां दिव्यमिष्यते, न तु सुविशुद्धम्।

देवान्तराभविकमिति विस्तरः। *अपर आहुः*। न समानजातीयैवान्तराभवो दृश्यते, किं तर्हि? देवान्तराभविकः *सर्वान्* देवान्तराभविकादीन् *पश्यति*। *मनुष्यप्रेततिर्यङ्नारकान्तराभविकाः पूर्वं पूर्वमपास्य*। कथम्? मनुष्यान्तराभविको देवान्तराभविकं पूर्वमपास्य मनुष्यप्रेततिर्यङ्नारकान्तराभविकान् पश्यति, प्रेतान्तराभविको देवमनुष्यान्तराभविकौ पूर्वावपास्य प्रेततिर्यङ्नारकान्तराभविकान् पश्यति, एवं यावन्नारकान्तराभविको देवान्तराभविकादीन् पूर्वानपास्य नारकान्तराभविकानेव पश्यति। गतीनामुत्तरोत्तरनिकृष्टत्वादिति।

---

१. गतिषु प्रतिसन्धिक्षणः—का०।   २. ०भविकै०—का०।

३. जात्यर्थम०—का०।

ऋद्धिः = आकाशगमनम्, कर्मणा ऋद्धिः कर्मर्द्धिः, तस्या वेगः कर्मर्द्धि-वेगः = शीघ्रता, सोऽस्यास्तीति **कर्मर्द्धिवेगवान्** । येनासौ न शक्यो बुद्धैरपि प्रतिबन्धुम्; कर्मणोऽस्य बलीयस्त्वात् ।

सकलाक्षः,

समग्रपञ्चेन्द्रियः ।

अप्रतिघवान्,

प्रतिघातः = प्रतिघः, सोऽस्यास्तीति प्रतिघवान्, न प्रतिघवानप्रतिघवान् । वज्रादिभिरप्यनिवार्यत्वात् । तथा हि—प्रदीप्तायःपिण्डभेदे तन्मध्यसम्भूतः क्रिमिरुपलब्धः श्रूयते ।

यस्यां च गतौ स उत्पत्स्यमानस्तस्याः सर्वथा—

अनिवर्त्यः,

न हि कदाचिन्मनुष्यान्तराभवोऽन्तर्धाय देवान्तराभवो भवति, अन्यो वा । नियतमनेन—यामेव गतिमधिकृत्याभिनिर्वृत्तस्तस्यामेवोपपत्तव्यम्, नान्यस्यामिति ।

किं पुनरन्तराभवोऽपि कामावचरः कवडीकारमाहारं भुङ्क्ते ? ओमित्याह । न त्वौदारिकम्, किं तर्हि ?

स गन्धभुक् ॥ १४ ॥

अत एव 'गन्धर्वः' इत्युच्यते, धातूनामनेकार्थत्वात् । ह्रस्वत्वं शकन्धु-कर्कन्धुवत् । अल्पेशाख्यस्तु दुर्गन्धाहारः, महेशाख्यः सुगन्धाहारः ।

अत एव गन्धर्व इति । यतो गन्धगतो गन्धर्वः । गन्धमर्वति भक्षयति गन्धर्व इत्यर्थः । *धातूनामनेकार्थत्वात्* । अयमर्वतिर्न केवलं गत्यर्थे वर्त्तते, किं तर्हि ? भोजनार्थेऽपीति । गत्यर्थपरिग्रहेऽप्यदोषः । गन्धमर्वति गच्छति भोक्तु-मिति गन्धर्व इति । ह्रस्वत्वं *शकन्धुकर्कन्धुवदिति* । कृदन्त इति पररूपनिपात-नात् शकन्धुककर्कन्धुरिति पररूपसिद्धिर्यथा तथेहापि गन्धर्व इति ।

अल्पेशाख्यः । अनुदारो हीनजातीय इत्यर्थः । ईष्ट इतीशः, अल्प ईशोऽल्पेशः । अल्पेश इत्याख्या यस्य सोऽल्पेशाख्यः । विपर्ययान्म*हेशाख्यः* ।

कियन्तं कालमवतिष्ठते ?

१. नास्ति नियम इति भदन्तः। यावदुपपत्तिसामग्रीं न लभते नहि तस्यायुषः पृथगेवाक्षेपः, एकनिकायसभागत्वात् । इतरथा हि तस्यायुषः क्षयान्मरणभवः प्रसज्येत ।

यद्यासुमेरोः स्थलं मांसस्य स्यात् तत् सर्वं वर्षासु क्रिमीणां पूर्येत, क्रिमिदानीं तत्प्रतीक्षा एव तेषामन्तराभवा आसन्, कुतो वा तदा तेभ्यो गता इति वक्तव्यम् ? नैतदागतं सूत्रे शास्त्रे वा ।

एवं तु युज्यते—गन्धरसाभिगृद्धानामल्पायुषां जन्तूनामन्तो नास्ति। ते तं गन्धं घ्रात्वा गन्धरसाभिगृद्धाः कालं कुर्वन्तः क्रिमिनिकायसभागोत्पादकं[1] कर्म विबोध्य[2] तया तृष्णया क्रिमिषूपजायन्त[3] इति ।

अथ वा—नूनं तत्प्रत्ययप्रचुर एव काले तत्संवर्त्तनीयानि कर्माणि विपाकाभिनिर्वृत्तौ वृत्तिं लभन्ते, नान्यत्र। तथा हि चक्रवर्त्तिसंवर्त्तनीये कर्मणि अशीतिवर्षसहस्रायुषि प्रजायां बहुतरायुषि वा चक्रवर्त्तिनो जायन्ते, नान्यस्याम् ।

एकनिकायसभागत्वादिति । यश्च पूर्वकालभवो यश्चान्तराभवस्तत् प्रापकः, तयोरेक एव निकायसभागः। अत एकनिकायसभागत्वात्। येनैव कर्मणायुष्येण पूर्वकालभवस्यायुराक्षिप्यते, तेनैवान्तराभवस्य । *इतरथा हि* । यदि तस्यान्तराभवायुषः पृथगाक्षेपः स्यात्, तस्याप्यायुषः अन्तराभविकस्य क्षयान्मरणभवः प्रसज्येत, पूर्वकालभववत्। *तस्मान्नास्ति नियम इति भदन्तः* ।

ते तं गन्धं घ्रात्वा गन्धरसाभिगृद्धा इति विस्तरः। ते क्षुद्रजन्तवस्तं गन्धं घ्रात्वा तत्सहचरं चानुभूतं रसमनुसृत्य *गन्धरसाभिगृद्धाः कालं कुर्वन्तः क्रिमिनिकायसभागोत्पादकं कर्म विबोध्य तया* गन्धरसतृष्णया विपाकाभिमुखं कृत्वाऽन्तराभवसन्तत्या *क्रिमिषूपजायन्त* इति। *तत्प्रत्ययप्रचुर एव काल* इति। क्रिमिप्रत्ययप्रचुरे काले *तत्संवर्तनीयानि कर्माणि* क्रिमिसंवर्त्तनीयानि *विपाकाभिनिर्वृत्तौ वृत्तिं लभन्ते* । विपाकदानायाभिमुखीभवन्तीत्यर्थः। "सामग्रीं प्राप्य कालं च फलन्ति खलु देहिनाम्" ( ) इति वचनात्। *नान्यत्र* । न तत्प्रचुरे काले। *नान्यस्यामिति* । नाल्पायुषि "चक्रवर्त्तिसमुत्पत्तिर्नाधोऽशीतिसहस्रकात्" ( ) इति वचनात्। *अत एवेति* । यस्माद् विद्यमानान्यपि चक्रवर्त्ति-

---

१. क्रिमिभावसंवर्तनीयं—का०। २. प्रबोध्य—का०।

३. ०पूपपद्यन्ते—का०।

अत एव चोक्तं भगवता—"अचिन्त्यः सत्त्वानां कर्मविपाकः" (   ) इति ।

२. सप्ताहं तिष्ठतीति भदन्तवसुमित्रः । यदि तावता सामग्रीं न लभते तत्रैव पुनश्च्युत्वा जायन्ते ।

३. सप्ताहानीत्यपरे ।

४. अल्पं कालमिति वैभाषिकाः । स हि सम्भवैषित्वात् सन्धावगत्वा सन्धिं बध्नातीति यथात्वसमग्राः प्रत्यया भवन्ति । नियतं चानेन—तस्मिन् देशे तस्यां जातौ जनितव्यं भवति, तदा कर्मण्येव प्रत्ययानां सामग्रीमावहन्ति । अथानियतं ततोऽन्यत्र देशे तस्यां जातौ जायते सदृश्यामिति ।

५. अपरे तद्यथा—गवामूष्मसु मैथुनस्य प्राचुर्यम्, शरदि शुनाम्, ऋक्षाणां हेमन्ते, वसन्ते चाश्वानाम् । गवयशृगालखरतरक्षाणां पुनः कालो नास्तीति येनान्यत्र काले गोषूपपत्तव्यं स गवयेषूपपद्यते, येन श्वसु स शृगालेषु, येनाश्वेषु स गर्दभेषु, येन ऋक्षेषु स तरक्षेषूपपद्यत इति ।

न त्वस्य निकायसभागान्तराभवो नान्यत्र निकायसभागे शक्यमुत्पत्तुमेककर्माक्षेपादिति[1] वक्तव्यमेतत् ॥ १४ ॥

स खल्वेष गतिदेशसम्प्राप्त्यर्थं प्रादुर्भूतोऽन्तराभवः—

विपर्यस्तमतिर्याति गतिदेशं रिरंसया ।

संवर्त्तनीयानि कर्माणि विपाकाभिनिवृत्तौ कदाचिदेव वृत्तिं लभन्ते, बहुप्रत्ययापेक्षित्वात्, सम्भवैषित्वादुपपत्त्यभिलाषित्वात् ।

कर्माण्येव प्रत्ययानां सामग्रीमावहन्तीति । कर्माधिपत्येनाश्वादीनां प्रसिद्धं कालमतिक्रम्य कालान्तरेऽपि मैथुनं भवतीति । *एककर्माक्षेपादि*ति । येनैव कर्मणा गवादिनिकायसभाग आक्षिप्यते, तेनैव कर्मणा तदन्तराभव आक्षिप्यत इत्यतो *वक्तव्यमेतत्* । यदुक्तं येनान्यत्र काले गोषूपपत्तव्यं स गवयेषूपपद्यत इति विस्तरेण । न निकायभेदादेकाक्षेपकत्वं हीयते, तत्कर्मण एकजातीयत्वात्, गत्याकृतिसंस्थानान्तरापरित्यागाच्च । गतिनियतानां हि कर्मणामुपपत्तिवैचित्र्यं दृष्टम्, कल्माषपादादिवदिति । नास्त्येष दोष इत्या*चार्यसङ्घभद्रः* ॥ १४ ॥

"विपर्यस्तमतिः" इति । अनुनयसहगतेन वा चित्तेन यथा विपर्यस्तमति-

---

१. ०मेककामा०—का० ।

स हि कर्मप्रभावसम्भूतेन चक्षुषा सुदूरस्थोऽपि स्वमुपपत्तिदेशं प्रेक्षते। तत्रास्य पित्रोस्तां[1] विप्रतिपत्तिं दृष्ट्वा पुंसः सतः पौंस्नो राग उत्पद्यते मातरि, स्त्रियाः सत्याः स्त्रैणो राग उत्पद्यते पितरि। विपर्ययात् प्रतिघः। एवं पठ्यते प्रज्ञप्तौ–"गन्धर्वस्य तस्मिन् समये द्वयोश्चित्तयोरन्यतरान्यतरच्चित्तं सम्मुखीभूतं भवत्यनुनयसहगतं वा प्रतिघसहगतं वा" ( ) इति।

स ताभ्यां विपर्यस्तो रन्तुकामतया तं देशमाश्लिष्य तामवस्थामात्मन्यधिमुच्यते। तस्मिंश्चाशुचौ गर्भस्थानसम्प्राप्ते जातहर्षोऽभिनिविशते। ततोऽस्य स्कन्धा घनीभवन्ति, अन्तराभवस्कन्धाश्चान्तर्धीयन्ते इत्युपपन्नो भवति। स चेत् पुमान् भवति मातुर्दक्षिणकुक्षिमाश्रित्य पृष्ठाभिमुख उत्कुटुकः[2] सम्भवति; अथ स्त्री ततो वामकुक्षिमाश्रित्योदराभिमुखी; अथेदानीं नपुंसकं तद्येन रागेणाश्लिष्टं तथा.तिष्ठति। न चास्त्यन्तराभवो व्यन्तरः; सकलेन्द्रियत्वात्। अतः स्त्रीभूतः पुरुषभूतो वाऽनुप्रविश्य यथास्थानं तिष्ठति पश्चात् गर्भ आप्यायमानो नपुंसकं भवतीति।

इदं विचार्यते–किमस्य शुक्रशोणितमहाभूतान्येवेन्द्रियाश्रयभावमापद्यन्ते कर्मवशाद्, आहोस्वित् भूतान्तराण्येव कर्मभिर्जायन्ते तान्युपश्रित्येति ?

भवति, तद् दर्शयन्नाह—*तत्रास्य पित्रोरि*ति विस्तरः। मातापित्रोस्तां *विप्रतिपत्ति* द्वीन्द्रियसमापत्तिलक्षणाम्। *पुंसः सतः* पुरुषस्यान्तराभवस्य पुंसोऽयं *पौंस्नो राग उत्पद्यते* मातरि भार्यायामिव। *स्त्रिया* अयं *स्त्रैणो राग उत्पद्यते पितरि* भर्त्तरीव। *विपर्ययात् प्रतिघ* इति। पुंसः सतः पौंस्नः प्रतिघ ईर्ष्योत्थानभूत उत्पद्यते पितरि प्रतिसपत्नपुरुष इव, स्त्रियाः सत्याः स्त्रैणः प्रतिघ उत्पद्यते मातरि प्रतिसपत्न्यामिव। *स ताभ्या*मेव विपर्यस्ताभ्यां चित्ताभ्यां *विपर्यस्तो रन्तुकामतया* मैथुनकर्मकामतया *तं* देशमिन्द्रियद्वयस्थान*माश्लिष्य तामवस्थां* विप्रतिपत्त्यवस्थामात्मन्य*धिमुच्यते*—मयैतत् कर्म क्रियत इति। *तस्मिंश्चाशुचौ* शुक्रशोणिते *गर्भस्थानसम्प्राप्ते* आमाशयपक्वाशयान्तरस्थानसम्प्राप्ते, *अभिनिविशते* प्रतितिष्ठतीत्यर्थः। *पृष्ठाभिमुख उत्कुटुक* इति। मैथुनक्रियात्माभिमानक्रियायोगात्। *आप्यायमानो* वर्धमानः। *एतान्येवेति*। शुक्रशोणितमहाभूतानि। *भूतान्तराण्येवेति*। शुक्रशोणितव्यतिरिक्तानि बीजाङ्कुरनिरोधोत्पादन्यायेनैक-

---

1. मातापित्रो०—का०। 2. उत्केटुकः—का०।

तान्येवेत्येके। अनिन्द्रियं हि शुक्रशोणितमन्तराभवेन सार्धं निरुध्यते, सेन्द्रियं प्रादुर्भवति। बीजाङ्कुरनिरोधोत्पादन्यायेन यत्तत् कललमित्याख्यायते। एवं च कृत्वा[1] सूत्रपदं सूत्रे सुनीतं भवति—"मातापित्रशुचिकललसम्भूतस्य" ( ) इति। तथा "दीर्घरात्रं युष्माभिर्भिक्षवः कटसिः संवर्द्धिता रुधिरबिन्दुरुपात्तः" ( ) इति।

भूतान्तराण्येवेत्यपरे। तद्यथा पर्णक्रिमेः। अशुचिसन्निश्रयोत्पत्त्यभिसन्धिवचनात्[2] तु कललस्य सूत्राविरोध इति। एवं तावदण्डजां च योनिं प्रतिपद्यते। अन्यत्र तु यथायोगं वक्तव्यमित्याहुः।

स्मिन्नेव क्षणे बीजं निरुध्यतेऽङ्कुरश्चोत्पद्यते; तुलादण्डनामोन्नामवन्नाशोत्पादयोः समकालत्वात्।

यत्तत् कललमित्याख्यायत इति। "कललं प्रथमं भवति कललाज्जायतेऽर्बुदः" इत्यादिवचनात्। *एवं च कृत्वा सूत्रपद*मिति। "वल्मीक इति भिक्षो अस्य कायस्यैतदधिवचनम्। रूपिण औदारिकस्य चातुर्महाभूतस्य ओदनकुल्माषोपचितस्य मातापित्रशुचिकललसम्भूतस्य" इति विस्तरः। मातापित्रशुच्येव कललम्, ततः सम्भूतस्येत्यर्थः। *कटसि*रिति। श्मशानम्। *रुधिरबिन्दुरुपात्त* इति। इदमुदाहरणम्। अस्य कायेन्द्रियभावापत्तितः।

भूतान्तराण्येव शुक्रशोणितव्यतिरिक्तानि। *तद् यथा पर्णक्रिमे*रिति। यथा पर्णक्रिमेः पर्णमहाभूतान्युपनिश्रित्य भूतान्तराणि कर्मभिर्जायन्ते, यानीन्द्रियस्वभावमापद्यन्ते, न पर्णमहाभूतानि; बहुत्वात् तु क्रिमीणाम्, खण्डशः पत्रस्यादर्शनाच्च। सूत्रपदं कथं तर्हि नीयते—मात्रापित्रशुचिकललसम्भूतस्येति ? अत आह—*अशुचिसंनिश्रयोत्पत्त्यभिसन्धिवचनात् तु कललस्य सूत्राविरोध* इति। अशुचिसंनिश्रयेणोत्पत्तिर्भूतान्तराणाम्, तत्राभिसन्धिरभिप्रायः, तेन वचनं कललस्य। तस्मान्मातापित्रशुचिकललसम्भूतस्येत्यस्य सूत्रस्याविरोधः। एतदुक्तं भवति—शुक्रशोणितसन्निश्रयेण कललाख्यानि भूतान्तराणि शुक्रशोणितसमकालान्युत्पद्यते सेन्द्रियाणि। यथा पर्णसन्निश्रयेण पर्णसमानकालानि सेन्द्रियाणि क्रिमिमहाभूतान्युत्पद्यन्त इति।

*अन्यत्र तु यथायोगं वक्तव्यमित्याहु*रिति। अन्यत्र संस्वेदजौपपादुकयोरन्ययोर्यथायोगं व्याख्येयमित्याहु*रभिधर्माचार्याः*।

---

१. कृत्वेदं—का०। २. ०भिसम्बन्धि०—का०।

तत्र चायं योगो दृश्यते—

गन्धस्थानाभिकामोऽन्यः,

संस्वेदजां योनिं प्रतिपद्यमान उपपत्तिस्थानं गन्धाभिलाषात्[1] गच्छत्यमेध्यम्, मेध्यं वा यथाक्रमम्। उपपादुकां तु योनिं प्रपद्यमानः स्थानाभिलाषात्।

कथं नरकेषु स्थानाभिलाषः? विपर्यस्तबुद्धित्वात्। स हि शीतवातवर्षाभिषेकैरात्मानं बाध्यमानं पश्यति, नरकेषु चाग्निं दीप्यमानम्। तत्र उष्णाभिलाषाद् धावति। पुनस्तप्तवातातपाग्निसन्तापैरात्मानं बाध्यमानमनुपश्यन् शैत्यं च नरकेषु शीताभिलाषाद्धावति। यदवस्थस्तदुपपत्तिसंवर्त्तनीयं कर्माकार्षीत्, तदवस्थ[2] आत्मानं[2] तांश्च सत्त्वान् पश्यन् धावतीति **पूर्वाचार्याः**।

तत्र पुनर्देवान्तराभव ऊर्ध्वं गच्छत्यासनादिवोत्तिष्ठन् मनुष्यतिर्यक्प्रेतानां मनुष्यादिवत्।

ऊर्ध्वपादस्तु नारकः॥ १५॥

"ते वै पतन्ति नरकादूर्ध्वपादा अवाङ्मुखाः।
ऋषीणामतिवक्तारः[3] संयतानां तपस्विनाम्॥" (   )

इति **गाथाभिधानात्**॥ १५॥

यदुक्तम्—"विपर्यस्तमतिर्याति" इति, किमवश्यं सर्वोऽन्तराभवस्तथा मातुः कुक्षिमवक्रामति? नेत्याह। किं तर्हि? चतस्रो गर्भावक्रान्तयः **सूत्र** उक्ताः। कतमाश्चतस्रः?

सम्प्रजानन् विशत्येकः,

तत्र चायं योगो दृश्येत इति। आचार्यो ब्रवीति। *शैत्यञ्च नरकेष्विति*। शीतनरकोपपत्तिकाले। *यदवस्थ* इति। औरभ्रिकाद्यवस्थः। यथाभूतेन तद्वेद्यं कृतं प्राक्कर्म तादृशान् सत्त्वान् स्वप्न इव प्रेक्ष्य नरके स धावति। *पूर्वाचार्याः*। योगाचारा *आर्यासङ्गप्रभृतयः*।

आसनादिवोत्तिष्ठन्निति। ऊर्ध्वोपपत्तिस्थानगमनात्। *मनुष्यादिवदिति*। यथा मनुष्यस्तिर्यक् प्रेतश्च गच्छति, तद्वत्।

ऋषीणामतिवक्तार इति। अधिक्षेप्तारः अपवदितार इत्यर्थः॥ १५॥

---

१. गत्वाभि०—का०। २–२. तदवस्था०—का०। ३. ०मभिवक्तारः—का०।

तिष्ठति निष्क्रामति वा सम्प्रजानन् ।

तिष्ठत्यपरः,

सम्प्रजानन्निति वर्त्तते । प्रविशत्यपीत्यपिशब्दात् ।

अपरः ।

निष्क्रामत्यपि,

सम्प्रजानन् प्रविशति तिष्ठत्यपि ।

सर्वाणि मूढोऽन्यः,

कश्चित् पुनः सर्वाण्येवासम्प्रजानन् करोति प्रविशत्यसम्प्रजानन् तिष्ठति निष्क्रामत्यपि । एताश्चतस्रो गर्भावक्रान्तयः प्रतिलोमं निर्दिष्टाः श्लोकबन्धानुगुण्यतः ।

नित्यमण्डजः ॥ १६ ॥

अण्डजः सत्त्वो नित्यं मूढ एव सर्वाणि करोति ।

कथमण्डाज्जातो गर्भं प्रविशति ? योऽपि जनिष्यते सोऽप्यण्डजः ।

अथ वा भाविन्यापि संज्ञया निर्देशः क्रियते । तद्यथा—"संस्कृतमभिसंस्करोति" (   ) इति सूत्रे, ओदनं पचतीति सक्तुं पिनष्टीति लोके । तस्मान्नैष दोषः ।

"नित्यमण्डजः" इति नित्यग्रहणात् । *"सर्वाणि मूढः"* इत्यत्र नास्ति नियमः । भवति तु सम्प्रजानन्नपि । *प्रतिलोमं निर्दिष्टा* इति । सूत्रे हि यः सर्वाण्यसम्प्रजानन् करोति । एषा प्रथमा गर्भावक्रान्तिरुक्ता । तिस्रस्तु यथानिर्दिष्टानुपूर्विका एवेति ;

योऽपि जनिष्यते सोऽप्यण्डज इति । अण्डाज्जनिष्यते अण्डज इत्यभिप्रायः । आवश्यको ह्यभूतार्थो भूतवदुच्यते तथा, "वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा" (पा० सू० ३.३.१३१), "आशंसायां भूतवच्च" (पा० सू० ३.३.१३२) । कश्चित् कस्मैचिद्वक्ता भवेत्—आगच्छन्तमेव तथा आगतमेव मां विद्धीति । तस्माददोष एषः । अण्डाज्जातो जनिष्यते जायते चेत्यण्डजः; "अन्येभ्योऽपि दृश्यते" (पा० सू० ३.३.१३०) इति वचनात् । तस्माददुष्टमेतदित्याचार्यसङ्घभद्रः ।

अथवा भाविन्यापि संज्ञयेति । भविष्यन्त्यापि संज्ञया निर्देशः क्रियते । *तद्यथा संस्कृतमभिसंस्करोतीति* । जनितावस्थायां संस्कृतं भवति, न जन्यमानावस्थायाम् । नहि संस्कृतस्य पुनः संस्कारो युज्यते । भविष्यन्त्या तु संज्ञया तथा निर्देशः क्रियते । एवमोदनं पचतीत्यादि योज्यम् ।

कथं पुनरसम्प्रजानन् मातुः कुक्षिं प्रविशति यावन्निष्क्रामात, कथं वा सम्प्रजानन् ?

अल्पेशाख्यस्य तावत् सत्त्वस्य मातुः कुक्षिं प्रविशतः एवं विपरीतौ संज्ञाधिमोक्षौ प्रवर्त्तेते—वातो वाति, देवो वर्षति, शीतं दुर्दिनं महतो वा जनकायस्य कोलाहलम्, हन्त तृणगहणं वा प्रविशामि वनगहनं वा पर्णकुटीं वा, वृक्षमूलं वा चोपसर्पामि[1] कुड्यमूलं वेति, तिष्ठतोऽप्येषु तिष्ठामीति निष्क्रामतोऽप्येभ्यो निर्यामीति। महेशाख्यस्य तु सत्त्वस्य—आरामं वा प्रविशाम्युद्यानं च[2], प्रसादं वाऽभिरोहामि कूटागारं वा पर्यङ्कं वेति, तथा तिष्ठामि निर्यामीति। एवं तावदसम्प्रजानन् प्रविशति यावन्निष्क्रामति।

सम्प्रजानँस्तु सम्यक् प्रजानाति—मातुः कुक्षिं प्रविशामि, अत्रैव तिष्ठामि, अत एव निर्यामीति। नास्य विपरीतौ संज्ञाधिमोक्षौ प्रवर्त्तेते ॥ १६ ॥

अत्र पुनरपदिश्यते—

गर्भावक्रान्तयस्तिस्रश्चक्रवर्त्तिस्वयम्भुवाम् ।

चक्रवर्त्तिनश्च स्वयम्भुवोश्च प्रत्येकबुद्धसम्बुद्धयोश्च। यथाक्रममित्यन्ते वक्ष्यति।

कथं पुनरसम्प्रजानन् मातुः कुक्षिं प्रविशतीति विस्तरः। सन्निकृष्टावस्था उपपत्तिदेशस्य। "विपर्यस्तमतिर्याति" (अभि० ३.१५) इति। विप्रकृष्टावस्था अधिमोक्षोऽधिमुक्तिः। तथा *तिष्ठामि निर्यामीति*। कथम्? तथा तिष्ठतोऽप्येषु तिष्ठामीति, निष्क्रामतोऽप्येभ्यो निर्यामीति। अयमनयोर्विपर्यासयोर्विशेष इति।

अपरे पुनराहुः—न केवलं रागद्वेषाभ्यामेव विपर्यस्तमतिरुत्पत्तिदेशं गच्छति, किं तर्हि? अन्यथापि। कथमिति? *वातो वाति, देवो वर्षतीत्यादि*। तथा *आरामं प्रविशाम्युद्यानं चेत्यादि*। सम्प्रजानंस्तु सम्यक् चित्तेन प्रजानाति—मातुः कुक्षिं प्रविशामीत्येवमादिः। यदि सम्यक् प्रजानाति, कथं क्लिष्टेनैव प्रतिसन्धबन्धो व्यवस्थाप्यते? मातृस्नेहादियोगात् क्लिष्टं चित्तं भवति।

अपर आह—*मातुः कुक्षिं प्रविशत एवं विपरीतौ संज्ञाविधमोक्षाविति*। उपपन्नमात्रावस्थायामेतद् भवति—वातो *वाति यावद्वृक्षमूलं चोपसर्पामि*, कुड्यमूलं चेति, तिष्ठतोऽप्येषु तिष्ठामीति, निष्क्रामतोऽप्येभ्यो निर्यामीत्येवमादि।

---

१. सर्पामि—का०। २. वा—का०।

तत्र प्रथमा चक्रवर्त्तिनः । स हि प्रविशत्येव सम्प्रजानन् न तिष्ठति नापि निष्क्रामति । प्रत्येकबुद्धस्तिष्ठत्यपि । बुद्धो निष्क्रामत्यपि । अत्रापि भाविन्या संज्ञया निर्देशः ।

कर्मज्ञानोभयेषां वा विशदत्वाद् यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

विशदकर्मणामुदारपुण्यक्रियाणां प्रथमा । विशदज्ञानानां बाहुश्रुत्यकृत-प्रविचयानां द्वितीया । विशदपुण्यकर्मज्ञानानां तृतीया । त एव त्वेते चक्रवर्त्यादय एवम्भूता युज्यन्ते **यथाक्रमम्** । शेषाणां चतुर्थीति सिद्धं भवति ॥ १७ ॥

अत्रेदानीं बाह्यका आत्मवादं परिगृह्योचिष्ठन्ते—यदि सत्त्वो लोकान्तरं सञ्चरतीति प्रतिज्ञायते सिद्ध आत्मा भवतीति ? स एष प्रतिषिध्यते—

नात्मास्ति,

कीदृश आत्मा ? य इमान् निक्षिपत्यन्यांश्च स्कन्धान् प्रतिसन्दधातीति परिकल्प्यते, स तादृशो **नास्त्य**न्तर्व्यापारपुरुषः । एवं तूक्तं भगवता—"अस्ति कर्मास्ति विपाकः, कारकस्तु नोपलभ्यते य इमांश्च स्कन्धान्निक्षिपति अन्यांश्च स्कन्धान् प्रतिसन्दधात्यन्यत्र धर्मसंकेतात् । तत्रायं धर्मसंकेतो यदुतास्मिन् सतीदं भवतीति विस्तरेण प्रतीत्यसमुत्पादः" ( ) ।

कीदृशस्तर्ह्यात्मा न प्रतिषिध्यते ?

स्कन्धमात्रं तु,

यदि तु **स्कन्धमात्र**मेवात्मेति उपचर्यते, तस्याप्रतिषेधः । एवं तर्हि स्कन्धा एव लोकान्तरं सञ्चरन्तीति प्राप्तम्, स्कन्धमात्रं तु नात्र सञ्चरतीति ।

क्लेशकर्माभिसंस्कृतम् ।

तत्र प्रथमेति विस्तरः । चक्रवर्तिनः, येयं "सम्प्रजानन् विशत्येकः" इति । द्वितीया प्रत्येकबुद्धस्य, येयं "तिष्ठत्यपरः" इति । तृतीया बुद्धस्य, येयं "निष्क्रामत्यपि" इति । *अत्रापि भाविन्येति* । ते न चक्रवर्त्यादयस्तदानीमिति कृत्वा । त एवं त्वेते चक्रवर्त्यादय इति । पर्यायमात्रमेतदुक्तम् । अर्थस्तु स एवेत्यभिप्रायः ॥ १६-१७ ॥

सङ्केतो हेतुफलसम्बन्धव्यवस्था ।

"*क्लेशकर्माभिसंस्कृतम्*" इति क्लेशकर्मपरिभावितमित्यर्थः ।

अन्तराभवसन्तत्या कुक्षिमेति प्रदीपवत् ॥ १८ ॥

क्षणिका हि स्कन्धाः, तेषां सञ्चरितुं नास्ति शक्तिः । क्लेशैस्तु परिभावितं कर्मभिश्च क्लेशमात्रमन्तराभवसंज्ञिकया सन्तत्या मातुः कुक्षिमायाति । तद्यथा—प्रदीपः क्षणिकोऽपि सन्तत्या देशान्तरमिति नास्त्येष दोषः ।

तस्मात् सिद्धमेतद्—सत्यप्यात्मनि क्लेशकर्माभिसंस्कृतः स्कन्धानां सन्तानो मातुः कुक्षिमापद्यत इति ॥ १८ ॥

स पुनः—

यथाक्षेपं क्रमाद् वृद्धः सन्तानः क्लेशकर्मभिः ।
परलोकं पुनर्याति ;

न हि सर्वस्य स्कन्धसन्तानस्याक्षेपस्तुल्यो भवति; आयुष्यस्य कर्मणो भेदात् । अतो यस्य यावानाक्षेपस्तस्य तावती वृद्धिः क्रमेण भवति ।

केन क्रमेण ?

"कललं प्रथमं भवति कललाज्जायतेऽर्बुदः ।
अर्बुदाज्जायते पेशी पेशीतो जायते घनः ॥
घनात् प्रशाखा जायन्ते केशरोमनखादयः ।
इन्द्रियाणि च रूपीणि व्यञ्जनान्यनुपूर्वशः ॥ (　　)

इत्यार्याः । एताः पञ्च गर्भावस्थाः कललार्वुदपेशीघनप्रशाखावस्थाः ।

तस्य खलु कालान्तरेण परिपाकप्राप्तस्य गर्भशल्यस्याभ्यन्तरात् मातुः कुक्षौ कर्मविपाकजा वायवो वान्ति, ये तं गर्भशल्यं सम्परिवर्त्त्य मातुः कायादधरद्वाराभिमुखमवस्थापयन्ति । स क्रूरपुरीषपिण्ड इवातिमात्रं स्थानात् प्रच्युतो दुःखं सम्परिवर्त्तयते ।

"प्रदीपवत्" इति । 'सन्ततिन्यायसञ्चारि स्कन्धपञ्चकम्, क्षणिकत्वात्, प्रदीपवत्' इति दर्शयति ।

"यथाक्षेपम्" इति । आक्षेपस्तावत् कालप्रबन्धः । एतच्च विशेषणमायुष्यस्यायुःसवर्त्तनीयस्य *कर्मणो भेदात्* ।

व्यञ्जनान्यनुपूर्वश इति । व्यञ्जनानि चक्षुराद्यधिष्ठानानि, तैर्हि चक्षुरादीन्यभिव्यज्यन्ते ।

यदि पुनः कदाचिन्मातुराहारविहारक्रियापचारेण च पूर्वकर्मापराधेन गर्भ एव व्यापादं प्राप्नोति, तत एनं तज्ज्ञाः स्त्रियः कुमारभृत्यका वा सुखोष्णेन सर्पिस्तैलेन सुपिष्टेन शाल्मलीकल्केनान्येन वा हस्तमभ्यज्य तीक्ष्णं तनुकं चात्र शस्त्रकमुपनिबध्य तस्मिन् वर्चस्कूप इवोग्रदुर्गन्धान्धकारसमलपल्वले सुबहुक्रिमिकुलसहस्रावासे नित्यस्राविणि सततप्रतिक्रिये शुक्रशोणितलसिकामलसंक्लिन्नक्वथितपिच्छिले परमबीभत्सदर्शने छिद्रतनुचर्मावच्छादिते पूर्वकर्मविपाकजे तस्मिन्[1] कायनाडीव्रणे[1] हस्तं प्रवेश्याङ्गमङ्गं निकृत्याध्याहरन्ति। स चाप्यपरपर्यायवेदनीयेन कर्मणा पूर्वकेण कामपि गतिं नीयते।

अथ पुनः स्वस्ति प्रजायते, तत एनं माता पुत्राभिलाषिणी तत्परिचारिका[2] वा स्त्रियः सद्योजातकं तरुणव्रणायमानात्मानं शस्त्रक्षारायमाणसंस्पर्शाभ्यां पाणिभ्यां परिगृह्य स्नापयन्ति, स्तन्येन सर्पिषा वाप्याययन्ति, औदारिकं चाहारमाहर्तुं क्रमेणाभ्यासयन्ति। तस्य वृद्धेरन्वयादिन्द्रियाणां परिपाकात् पुनरपि क्लेशाः समुदाचरन्ति, कर्मणि चोपचयं गच्छन्ति। स तैः कायस्य भेदादन्तराभवसन्तत्या पूर्ववत् परलोकं पुनर्याति।

इत्यनादिभवचक्रकम् ॥ १९ ॥

तस्मिन् वर्चः कूप इवेति। तस्मिन् *कायनाडीव्रणे*। निन्दावचनमेतत्। नाडीव्रण इव नाडीव्रण इति। उग्रो दुर्गन्धः *उग्रदुर्गन्धः*। *अन्धकारश्चा*सावालोकरहितत्वात्। समलानां च पल्वलोऽसौ पल्वल इवेति कृत्वा, तस्मिन् *सततप्रतिक्रिये* नित्यकर्त्तव्यशौचे। *शुक्रेण* पौंस्नेन। *शोणितेन* स्त्रैणेन। *लसीकया* द्रवविशेषलक्षणया, मलेन च संक्लिन्ने समन्तात् क्लिन्ने। विक्लिन्ने विशेषेण क्लिन्ने क्वथिते पूतौ पिच्छिले च तस्मिन् *हस्तौ सम्प्रवेश्याङ्ग*मङ्गं हस्तपादादिकं *निकृत्य* छित्वा *अध्याहरन्ति* अध्याकर्षयन्ति।

तरुणं व्रणं सरुजम्, तरुणव्रणमिवात्मानमाचरंस्तरुणव्रणायमानः, तरुणव्रणायमान आत्माऽस्येति *तरुणव्रणायमानात्मानं बालकम्*, शस्त्रं च क्षारं च शस्त्रक्षारम्, तदिवात्मानमाचरन् शस्त्रक्षारायमाणः, शस्त्रक्षारायमाणः संस्पर्शोऽनयोरिति *शस्त्रक्षारायमाणसंस्पर्शौ* पाणी, ताभ्यां *परिगृह्य स्नापयन्ति*; तस्य वृद्धेरन्वयादनुगमात्।

१–१. महति कामनाडी०—का०। २. तत्परिका—का०।

एतेन प्रकारेण क्लेशकर्महेतुकं जन्म तद्धेतुकानि पुनः क्लेशकर्माणि तेभ्यः पुनर्जन्मेत्यनादिभवचक्रकं वेदितव्यम् ।

आदौ हि परिकल्प्यमाने तस्याहेतुकत्वमेतेपु सज्येत। सति चास्याहेतुकत्वे[1] सर्वमेवेदमहेतुकं प्रादुःस्यात् । दृष्टं चाङ्कुरादिषु बीजादीनां सामर्थ्यं देशकालप्रतिनियमादग्न्यादीनां वा[2] पाकजादिष्विति नास्ति निर्हेतुकः प्रादुर्भावः ।

नित्यकारणास्तित्ववादः[3] प्रागेव पर्युदस्तः । तस्मान्नास्त्येव संसारस्यादिः ।

अन्तस्तु हेतुक्षयाद् युक्तः । हेत्वधीनत्वाज्जन्मनो बीजक्षयादिवाङ्कुरस्येति ॥ १९ ॥

य एष स्कन्धसन्तानो जन्मत्रयावस्थ उपदिष्टः,

स प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादशाङ्गस्त्रिकाण्डकः ।

तत्र द्वादशाङ्गानि—अविद्या, संस्काराः, विज्ञानम् , नामरूपम् , षडायतनम् , स्पर्शः, वेदना, तृष्णा, उपादानम्, भवः, जातिः, जरामरणं च ।

त्रीणि काण्डानि पूर्वापरान्तमध्यान्यतीतानागतप्रत्युत्पन्नानि जन्मानि ।

कथमेषु त्रिकाण्डेषु द्वादशाङ्गानि व्यवस्थाप्यन्ते ?

पूर्वापरान्तयोर्द्वे द्वे, मध्येऽष्टौ,

तस्याहेतुकमिति । आदेरहेतुकत्वम् । *सति चास्याहेतुकत्वे* । तद्वदेव सर्वमहेतुकं *प्रादुः स्यात्* । *दृष्टं चांकुरादिषु बीजादीनां सामर्थ्यम्* । अङ्कुरनालकाण्डपत्रादिषु बीजाङ्कुरनालकाण्डादीनां सामर्थ्यमुत्पादनाय । कस्मात् ? *देशकालप्रतिनियमात्* । देशकालयोस्तु प्रतिनियमात् । तत्र देशप्रतिनियमो बीजादिसम्बद्ध एव देश उत्पत्तेः । कालप्रतिनियमो बीजानन्तरमुत्पत्तेः । *अग्न्यादीनां वा*ग्निशीतोष्णाभिघातचक्षुरादीनां *पाकजादिषु* पाकजसुखदुःखशब्दचक्षुर्विज्ञानादिषु दृष्टं सामर्थ्यम्; देशकालप्रतिनियमात् । यदि हि निर्हेतुकः प्रादुर्भावः स्यात्, बीजादीनामङ्कुरादिषु अग्न्यादीनाञ्च पाकजादिषु देशकालप्रतिनियमेनोत्पत्तिं प्रति सामर्थ्यं न स्यात् । सर्वं सर्वत्र सर्वदोत्पद्येत । न चैवं दृष्टम्, इत्यतो *नास्ति निर्हेतुकः प्रादुर्भावः* । *नित्यकारणास्तित्ववादः प्रागेव पर्युदस्तः*; "नेश्वरादेः क्रमादिभिः" (अभि० को० २.६५) इति वचनात् ॥ १८–१९ ॥

---

१. चाहेतुकत्वे—का० । २. च—का० ।

३. ०वादश्च—का० ।

अविद्या संस्काराश्च पूर्वान्ते, जातिर्जरामरणं चापरान्ते । शेषाण्यष्टौ मध्ये । किं पुनरेतान्यष्टाङ्गानि सर्वस्यां जातौ भवन्ति ? नेत्याह । कस्य तर्हि ?

परिपूरिणः ॥ २० ॥

परिपूरोऽस्यास्तीति परिपूरी, य एतानि सर्वाण्येवावस्थान्तराणि स्पृशति सोऽत्र पुद्गलोऽभिप्रेतः, न तु योऽन्तराल एव म्रियते । नापि रूपारूप्यावचरः । तथा हि **महानिदानपर्यायसूत्रे**[1] कामावचर एव पुद्गलो निर्दिष्टः; "विज्ञानं चेदानन्द मातुः कुक्षिं नावक्रामेत्" (   ) इति वचनात् ।

यदा तु द्विविधः प्रतीत्यसमुत्पाद उच्यते—पौर्वान्तिकश्च, अपरान्तिकश्चेति; तदा सप्ताङ्गानि पौर्वान्तिको यावद्वेदनान्तः, पञ्चापरान्तिकः; सफलहेतुकयोः पूर्वापरान्तयोर्ग्रहणात् ॥ २० ॥

अथ क इमेऽविद्यादयः ?

पूर्वक्लेशा दशाऽविद्या,

या पूर्वके जन्मनि क्लेशावस्था, सेहाविद्येत्युच्यते; साहचर्यात्, तद्वशेन तेषां

शेषाण्यष्टौ मध्य इति । विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनातृष्णोपादानभवाङ्गानि ।

नापि रूपारूप्यावचर इति । रूपावचरस्य विज्ञानाङ्गकाल एव नामरूपषडायतनाङ्गयोः सद्भावात् । न मध्येऽष्टावङ्गानि; आरूप्यावचरस्य च नामरूपषडायतनाङ्गयोरभावात् । *महानिदानपर्यायसूत्रे "विज्ञानं चेदानन्द मातुः कुक्षिं नावक्रामेदपि तु तन्नामरूपं कललत्वायाभिसम्मूर्छेत्, नो भदन्त"* इत्यादि तत् सूत्रं पठ्यते । मातुः कुक्ष्यवक्रमणं हि कामधातावेवेति । *सफलहेतुकयोः पूर्वापरान्तयोर्ग्रहणादिति* । यथाक्रममेतत्—पूर्वान्तस्य सफलस्य ग्रहणाद्, अपरान्तस्य च सहेतुकस्य ग्रहणादिति । तत्र पूर्वान्ते हेतुरविद्या संस्काराश्च, तस्य फलं पञ्चाङ्गानि—विज्ञानं यावद्वेदनेति । अपरान्ते जातिर्जरामरणं चेति, फलम् तस्य त्रीण्यङ्गानि हेतवस्तृष्णोपादानभवाः । तदेवं सप्ताङ्गानि पौर्वान्तिकः, पञ्चाङ्गान्यपरान्तिक इति व्याख्यातं भवति ॥ २० ॥

अथ क इमेऽविद्यादय इति । किमविद्यैव केवला, उताहो सर्वे क्लेशाः, आहोस्वित् क्लेशावस्था—इति सन्देहे पृच्छति । *साहचर्यादिति* । यस्मादविद्यासह-

---

१. ०पर्यायि—का० ।

समुदाचाराच्च । राजागमनवचने तदनुयातृकागमनसिद्धवत्[1] ।

संस्काराः पूर्वकर्मणः ।

'दश' इति वर्त्तते । पूर्वजन्मन्येव या पुण्यादिकर्मावस्था **सेह संस्कारा** इत्युच्यन्ते, यस्य कर्मण इह विपाकः ।

सन्धिस्कन्धास्तु विज्ञानम्,

मातुः कुक्षौ प्रतिसन्धिक्षणे पञ्च **स्कन्धा विज्ञानम् ।**

नामरूपमतः परम् ॥ २१ ॥

प्राक् षडायतनोत्पादात्,

सन्धिचित्तात् परेण यावत् षडायतनं नोत्पद्यते साऽवस्था **नामरूपं** तावत् षडायतनमित्युच्यते । प्राक्चतुरायतनोत्पादादिति वक्तव्ये षडायतनवचनं तदा तद्व्यवस्थापनात् ॥ २१ ॥

तत्पूर्वं त्रिकसङ्गमात् ।

उत्पन्ने षडायतने सावस्था तावत् षडायतनमित्युच्यते यावदिन्द्रिय-विषय-विज्ञानत्रिकसन्निपातः ।

चारिणः क्लेशाः । *तद्वशेन तेषां समुदाचाराच्च* । यस्माच्चाविद्यावशेन तेषां क्लेशानां समुदाचारः स पुनस्तदनुवृत्तिः । मूढस्य हि क्लेशसमुदाचारः, नामूढस्य । *राजागमनवचन* इति विस्तरः । साहचर्यात् तद्वशेन तेषां समुदाचारात्, तद्वदेतत् । तदेवमविद्यावशादविद्याङ्गः क्लेशदशेत्यर्थः । तस्मादुक्तम्—"पूर्वक्लेशदशाविद्या" इति, न तूक्तम्—पूर्वाविद्यादशाविद्येति ।

पुण्यादिकर्मावस्थेति । पुण्यापुण्यकर्मावस्थेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्राक् चतुरायतनोत्पादादिति वक्तव्य इति । मनःकायायतनयोरुपपत्तिभव एवोत्पादात् । *तदा तद्व्यवस्थापनादिति* । चक्षुराद्यायतनोत्पत्तिकाले कायमन-आयतनयोर्व्यवस्थापनादित्यर्थः ।

"तत्पूर्वं त्रिकसङ्गमात्" इति । तत् षडायतनाङ्गं प्राक् त्रिकसङ्गमात्, प्रागिन्द्रियविषयविज्ञानत्रिकसङ्गमात् । प्रागिन्द्रियविषयविज्ञानत्रिकसन्निपातादित्यर्थः ॥

---

१. तदनुयात्रिक०—का० ।

स्पर्शः प्राक् सुखदुःखादिकारणज्ञानशक्तितः ॥ २२ ॥

त्रयाणां सन्निपातात् स्पर्शो भवति । स यावद्वेदनात्रयकारणपरिच्छेदेन भवति साऽवस्था स्पर्श इत्युच्यते ॥ २२ ॥

परिच्छेदसामर्थ्ये सति—

वित्तिः प्राङ् मैथुनात्,

वेदनावस्था यावन्मैथुनरागो न समुदाचरति ।

तृष्णा भोगमैथुनरागिणः ।

कामगुणमैथुनरागसमुदाचारावस्था तृष्णेत्युच्यते, यावन्न तद्विषयपर्येष्टिमापद्यते ।

उपादानं तु भोगानां प्राप्तये परिधावतः ॥ २३ ॥

यस्यामवस्थायां विषयप्राप्तये पर्येष्टिमापन्नः सर्वतो धावति, असाववस्था उपादानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

तथा च परिधावन्—

स भविष्यद्भवफलं कुरुते कर्म तद् भवः ।

"*स्पर्शः प्राक्*" इति । षडिन्द्रियविषयविज्ञानसन्निपातः स्पर्शो जातावस्थायां व्यवस्थाप्यते; परिपूर्णषडायतनसन्निपातसद्भावात् । आ कुतः ? प्राक् सुखदुःखासुखवेदनाकारणेषु । "*ज्ञानशक्तितः*" । स बालो यावत् सुखाया वेदनाया एतत् कारणम्, अदुःखासुखायाश्चैतत् कारणम्—इति परिच्छेदे न शक्तो भवति *सावस्था स्पर्श इत्युच्यते* । तथा हि बालकोऽग्निमपि स्पृशेद्—दुःखस्यैतत् कारणमित्यपरिच्छिन्दन् ॥ २२ ॥

परिच्छेदे सामर्थ्ये सति "*वित्तिः*" वेदनेत्यर्थः । आ कुतः ? "*प्राङ्मैथुनात्*" । *यावत् मैथुनरागो न समुदाचरति* सावस्था वेदनेत्युच्यते । वेदनाप्रकर्षिणी हि सावस्था वेदना; कारणवेदनात् ।

"*तृष्णा भोगमैथुनरागिणः*" इति । भोगेषु रूपादिकामगुणलक्षणेषु मैथुने च लोकप्रतीते रागिणः पुद्गलस्य *तद्रागसमुदाचारावस्था तृष्णेत्युच्यते । पर्येष्टिमापन्न* इति । 'एष' (मा० धा० १.३९९) इत्येतस्य धातोरेतद्रूपम् ।

उपादीयते विषय आत्मभावोऽनेनेत्युपादानम्, चतुर्विधः क्लेशः सावस्थोपादानमित्युच्यते ॥ २३ ॥

"*स भविष्यद्भवफलम्*" इति । स परिधावतो निर्देशः, भविष्यद्भवः फलम-

स विषयाणां प्राप्तिहेतोः परिधावन् पौनर्भविकं **कर्मोपचिनोति सोऽस्य भवः** । तेन हि कर्मणा पुनरितः प्रच्युतस्यायत्यां प्रतिसन्धिर्भवति ।

योऽसौ

प्रतिसन्धिः पुनर्जातिः

यदेवेह विज्ञानाङ्गं तदेवास्यान्यत्र जन्मनि **जातिः** ।

तत ऊर्ध्वम्—

जरामरणमा विदः ॥ २४ ॥

जातेः परेण यावद्वेदनावस्था **जरामरणम्** । यान्येवेह चत्वार्यङ्गानि—नामरूपषडायतनस्पर्शवेदनाः, तान्येवान्यत्र जरामरणमित्येतानि द्वादशाङ्गानि ॥

स चैव प्रतीत्यसमुत्पादश्चतुर्विध उच्यते—क्षणिकः, प्राकर्षिकः, साम्बन्धिकः, आवस्थिकश्च ।

कथं क्षणिकः ? एकस्मिन् खल्वपि क्षणे द्वादशाङ्गानि भवन्ति । तद्यथा—लोभवशेन प्राणिनं जीविताद् व्यपरोपयेत्, यो मोहः साऽविद्या, या चेतना ते संस्काराः, वस्तुप्रतिविज्ञप्तिर्विज्ञानम्, विज्ञानसहभुवश्चत्वारः स्कन्धा नामरूपम्, नामरूपे व्यवस्थापितानि इन्द्रियाणि षडायतनम् । षडायतनाभिनिपातः स्पर्शः, स्पर्शानुभवनं वेदना, यो लोभः स तृष्णा, तत्सम्प्रयुक्तानि

स्येति भविष्यद्भवफलम् । *"कर्म"* पौनर्भविकमित्यर्थः । *"तद्भवः"* इति । भवत्यनेनेति भवः कर्मपर्यायः ।

"जरामरणमा विदः" इति । आ विदः आ वेदनाङ्गात् । जरामरणं नामरूपादिचतुरङ्गस्वभावम् । विनेयजनोद्वेजनार्थं *भगवता* जरामरणशब्देन चत्वार्यङ्गान्युक्तानि—"यो भिक्षवो रूपस्योत्पादः । एवं यावद् विज्ञानस्य" (   ) इति ॥ २४ ॥

क्षणिकः । क्षणे भवः, क्षणोऽस्यास्तीति वा क्षणिकः । प्रकर्षेण दीव्यति चरति वा *प्राकर्षिकः* प्रबन्धयुक्त इत्यर्थः । एवं *साम्बन्धिकः* हेतुफलसम्बन्धयुक्त इत्यर्थः । एवमा*वस्थिकः* द्वादशपञ्चस्कन्धिका अवस्था इत्यर्थः । *विज्ञानसहभुव* इति विस्तरः । रूपमत्र सहभूर्विज्ञप्त्यविज्ञप्त्यादि । संज्ञादिस्कन्धत्रयं नाम । *नामरूपव्यवस्थितानि इन्द्रियाणि* तत्प्रतिबद्धवृत्तित्वादिन्द्रियाणाम् । आश्रयत्वेन वा तानि नाम्नि व्यवस्थितानि इति । *षडायतनाभिनिपातः स्पर्श* इति । चक्षुरादीनां स्वस्मिन् विषये प्रवृत्तिरभिनिपातः । स तु सम्भवतः । अस्य

पर्यवस्थानि उपादानम्, तत्समुत्थितं कायवाक्कर्म भवः, तेषा धर्माणामुन्मज्जनं जातिः, परिपाको जरा, भङ्गो मरणमिति ।

पुनराहुः—क्षणिकः साम्बन्धिकश्च यथा प्रकरणेषु—"प्रतीत्यसमुत्पादः कतमः ? सर्वे संस्कृता धर्माः" इति ।

आवस्थिको द्वादश पञ्चस्कन्धिका अवस्था निरन्तरजन्मत्रयसम्बद्धाः । स एव प्राकर्षिकः ।

एषां कतमोऽयमभिप्रेतो भगवतः ?

आवस्थिकः किलेष्टोऽयं,

यद्यङ्गमङ्गं पञ्च स्कन्धाः किं कारणमविद्यादीनेव धर्मान् कीर्त्तयति स्म ?

प्राधान्यात्त्वङ्गकीर्तनम् ।

अविद्याप्रधानामवस्थामविद्यां जगाद संस्कारप्रधानां संस्कारान् यावज्जरामरणमित्यदोषः ।

किं पुनः कारणं सूत्रे द्वादशाङ्ग उक्तः, प्रकरणेष्वन्यथा "प्रतीत्यनुत्पादः कतमः ? सर्वे संस्कृता धर्माः" इति ? आभिप्रायिकः सूत्रे, लाक्षणिकोऽभिधर्मे । तथावस्थिकः क्षणिकः प्राकर्षिकः साम्बन्धिकः सत्त्वाख्योऽसत्त्वाख्यश्चेति भेदः ।

तदानीमभिनिपातः सम्भवति स तस्य स्पर्श इति वेदितव्यः । *तत्सम्प्रयुक्तानि पर्यवस्थानान्युपादानम्* । तथा तृष्णया सम्प्रयुक्तान्याह्रीक्यानपत्राप्यादीनि पर्यवस्थानानि तदुपादानम् । *तत्समुत्थमिति* । तृष्णासमुत्थम् । चेतनासमुत्थमित्यपरे । *उन्मज्जनमुत्पादः परिपाको जरेति* । फलाक्षेपसामर्थ्योपघातः । पूर्वक्षणापेक्षया वा । *भङ्गो मरणमिति* । तत्क्षणविनाशः । भङ्गाभिमुख्यं भङ्ग इत्यपरे । *क्षणिकः साम्बन्धिकश्च यथाप्रकरणेष्विति* । कथं प्रकरणेषु—"प्रतीत्यसमुत्पादः कतमः ? *सर्वे संस्कृता धर्माः*" इति ? तत्र संस्कृतानां धर्माणां प्रतिक्षणं विनाशयोगात् क्षणिकः प्रतीत्यसमुत्पादः । हेतुफलभूतोभयक्षणसम्बन्धात् साम्बन्धिकः । *निरन्तरजन्मत्रयसम्बद्धा* इति । *द्वादशपञ्चस्कन्धिका अवस्था* अतीतानागतप्रत्युत्पन्नजन्मसम्बद्धाः आवस्थिकः प्रतीत्यसमुत्पादः । निरन्तरग्रहणं त्रिकाण्डप्रसिद्धयर्थम् । *स एव प्राकर्षिक* इति । स एवावस्थिकः प्रकर्षयोगात् प्राकर्षिकः अनेकक्षणिकत्वादनेकजन्मिकत्वाद्वा ।

आभिप्रायिक इति । अभिप्राये भव आभिप्रायिकः । विनेयाभिप्रायवशात् तथा देशित इत्यर्थः । *लाक्षणिकोऽभिधर्मे* लक्षणप्रधानत्वात् । प्रकरणेषु हि

किमर्थं पुनः सूत्रे सत्त्वाख्य एव ?

पूर्वापरान्तमध्येषु सम्मोहविनिवृत्तये ।। २५ ।।

अत एव च त्रिकाण्डः । तत्र **पूर्वान्तसंमोहो** यत इयं विचिकित्सा—'को न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि, आहोस्विन्नाभूवं कथं न्वहमभूवम्' इति । **अपरान्तसंमोहो** यत इयं विचिकित्सा—'किं नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि' इति विस्तरः । **मध्यसंमोहो** यत इयं विचिकित्सा—'किंस्विदिदं के सन्तः के भविष्यामः' इति ।

एतस्य त्रिविधस्य सम्मोहस्य व्यावर्त्तनार्थं सत्त्वाख्य एव त्रिकाण्डश्च प्रतीत्यसमुत्पाद उपदिष्टः सूत्रे यथाक्रममविद्या संस्काराश्च जातिर्जरामरणं च विज्ञानं यावद् भवश्च । तथा हि सूत्रे एवोक्तम्—"यतश्च भिक्षवो भिक्षुणा प्रतीत्यसमुत्पादश्च प्रतीत्यसमुत्पन्नाश्च धर्मा एवं यथाभूतं सम्यक् प्रज्ञया दृष्टा भवन्ति । स न पूर्वान्तं प्रतिसरति—किं न्वहमभूवमतीतेऽध्वनि" इति विस्तरः ।

सर्वसंस्कृतग्रहणात् सत्त्वासत्त्वाख्यः प्रतीत्यसमुत्पादः उक्तः; सर्वसंस्कृतहेतुत्वयोगात् ।

विनेयसम्मोहविनिवृत्तिहेतुः सत्त्वाख्य एव द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादो देशितः । अत आह—"*पूर्वापरान्तमध्येषु सम्मोहविनिवृत्तये*" इति । *अत एव च त्रिकाण्ड* इति । काण्ड इति भागः । *कोन्वहमभूवमिति* । देवो मनुष्य इति वा । *कथं न्वहमभूवमिति* । केन प्रकारेण कया युक्त्येत्यर्थः । *किं नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनीति विस्तरः* । किं नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनि, आहोस्विन्न भविष्यामि, को नु भविष्यामि, कथं नु भविष्यामीति । केन प्रकारेण कया युक्त्येत्यर्थः । *किंस्विदिदमिति* । आत्मभावद्रव्यमन्वेषते, कथंस्विदिदमिति, केन प्रकारेण कया युक्त्येति, तदेवात्मभावद्रव्यं नावधारयति । *के सन्त* इति । के वयमिदानीं विद्यमानाः । *के भविष्याम* इति एवं नावधारयति ।

सूत्रे यथाक्रममिति । *अविद्या संस्काराश्च* पूर्वान्तसम्मोहव्यावर्त्तनार्थम् । *जातिर्जरामरणं* चापरान्तसम्मोहव्यावर्त्तनार्थम् । *विज्ञानं यावद्भवश्च* मध्यसम्मोहव्यावर्त्तनार्थमिति । *तथा हि सूत्र एवोक्तमिति* विस्तरः । सूत्रेऽप्येवमेवं दर्शितमिति । सूत्रेण स्वव्याख्यानं समर्थयति । *स न पूर्वान्तं प्रतिसरति, किं न्वहमभूवमतीतेऽध्वनीति विस्तरः* । स न पूर्वान्तं प्रतिधावति । किं न्वहमभूवमतीतेऽध्वनीति प्रतीत्यसमुत्पादयथाभूतदर्शनेन नैवमतीतेऽध्वनि सम्मुह्यत इत्यर्थः । विस्तरशब्देन स नापरान्तं प्रतिसरति, किं नु भविष्याम्यनागतेऽध्वनीति विस्तरः । तथा न स मध्यान्तं प्रतिसरति, किंस्विदिदमिति विस्तरः ।

तृष्णोपादानभवा अप्यपरान्तसम्मोहव्यावर्तनार्थमित्यपरे । तस्यैव ह्येते हेतव इति ॥ २५ ॥

स पुनरेष द्वादशाङ्गः प्रतीत्यसमुत्पादस्त्रिस्वभावो वेदितव्यः क्लेशकर्मवस्तूनि । तत्र—

क्लेशास्त्रीणि,

त्रीण्यङ्गानि क्लेशस्वभावानि—अविद्यातृष्णोपादानानि ।

द्वयं कर्म,

अङ्गद्वयं कर्मस्वभावम्—संस्काराः, भवश्च ।

सप्त वस्तु,

सप्ताङ्गानि वस्तुस्वभावानि—विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनाजातिजरामरणानि; क्लेशकर्माश्रयत्वात् । यथा च वस्तु सप्ताङ्गानि,

फलं तथा ।

सप्तैवाङ्गानि फलभूतानि । शेषाणि पञ्च हेतुभूतानि; कर्मक्लेशस्वभावत्वात्[1] ।

किं पुनः कारणं मध्ये फलहेतू विशाल्तौ ? वस्तुनः पञ्चधा भेदात् । क्लेशस्य च[2] द्विधा । अनागतेऽध्वनि फलं संक्षिप्तं द्विधा भेदात् । अतीतेऽध्वनि

तृष्णोपादानभवा अपीति । सर्वे तृष्णोपादानभवा अपरान्तसम्मोहव्यावर्त्तनार्थम्, न मध्यसम्मोहव्यावर्त्तनार्थम् । यथा पूर्वमुपदिष्टं विज्ञानं यावद्भवश्चेति । का पुनरत्र युक्तिः ? इत्याह—*तस्यैव ह्येते हेतव* इति । यस्मादपरान्तस्यैवेते हेतव इति ॥ २५ ॥

क्लेशकर्माश्रयत्वादिति । विज्ञानादीनि सप्ताङ्गानि वस्तून्यधिष्ठानानि क्लेशकर्मणामित्यर्थः ।

"*फलं तथा*" इति । सप्तैवाङ्गानि विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनाङ्गान्यविद्यासंस्काराणां फलानि । जातिर्जरामरणं च तृष्णोपादानभवानां फलानि । *पञ्च हेतुभूतानीति* । अविद्यासंस्कारतृष्णोपादानभवाः । *कर्मक्लेशस्वभावत्वादिति* । अविद्यातृष्णोपादानानि क्लेशस्वभावानि, संस्काराः भवाश्च कर्मस्वभावाः ।

वस्तुनः पञ्चधा भेदादिति । विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदना इति । *क्लेशस्य च द्विधेति* । तृष्णोपादानमिति । *अनागतेऽध्वनि फलं संक्षिप्तं द्विधा भेदादिति* ।

---

१. ०स्वभावभूतत्वात्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

हेतुः संक्षिप्तः[1]; एकमुखक्लेशोपदेशादिति।

फलहेत्वभिसंक्षेपो　　द्वयोर्मध्यानुमानतः ॥ २६ ॥

मध्येनैव हि पूर्वान्तापरान्तयोरपि हेतुफलविस्तरः शक्योऽनुमातुमिति नोक्तः। पुनरपरात्मकं हि यत्नं मा कार्यमिति ॥ २६ ॥

यदि खलु द्वादशाङ्ग एव प्रतीत्यसमुत्पादः, एवं सत्यविद्याया अनुपदिष्टहेतुकत्वादादिमान् संसारः प्राप्नोति, जरामरणस्य चानुपदिष्टफलत्वादन्तवान्। अङ्गान्तरं वा पुनरुपसंख्यातव्यं तस्याप्यन्यस्मादित्यनवस्थाप्रसङ्गः? नोपसंख्यातव्यम्; यस्मादुपदर्शितोऽत्र भगवता—

क्लेशात् क्लेशः क्रिया चैव ततो वस्तु ततः पुनः।
वस्तु क्लेशाश्च जायन्ते भवाङ्गानामयं नयः ॥ २७ ॥

क्लेशात् क्लेशो जायते—तृष्णाया उपादानम्।

क्लेशात् कर्म—उपादानाद् भवः, अविद्यायाश्च संस्काराः। कर्मवस्तु—संस्कारेभ्यो विज्ञानम्, भवाच्च जातिः। वस्तुनो वस्तु—विज्ञानान्नामरूपं यावत् स्पर्शाद् वेदना, जातेश्च जरामरणम्। वस्तुनः क्लेशः—वेदनायास्तृष्णेति।

यस्मादेष नयो व्यवस्थितो भवाङ्गानाम्, तस्मादविद्यापि क्लेशस्वभावा वस्तुनः क्लेशाद्वेति ज्ञापितं भवति। वेदनावशाच्च जरामरणवस्तुनः पुनः क्लेशो भावीति

जातिर्जरामरणमिति। *अतीतेऽध्वनि हेतुः संक्षिप्त एकमुखक्लेशोपदेशात्।* अविद्यामुखक्लेशोपदेशादित्यर्थः। न पुनरनागतेऽध्वनि फलमेव पञ्चधा विशालितम्, अतीते चाध्वनि नैवं द्विधा हेतुर्विशालित इति ॥ २६ ॥

यस्मादुपदर्शितोऽत्र भगवतेति। कः? *"क्लेशात् क्लेशः"* इत्येवमादिकः *"भवाङ्गानामयं नयः"*।

"ततो वस्तु" इति। ततः क्रियायाः। *"ततः पुनः वस्तु"* इति। ततो वस्तुनः वस्तु। *"क्लेशाश्च जायन्ते"* इति। वस्तुन इत्यधिकृतम्। जायन्त इत्यत्रेतिकरणोऽध्याहार्यः। *वस्तुनः क्लेशाद्वेति ज्ञापितमिति।* इति क्लेशो वस्तुन उत्पद्यमानो दृष्टः—वेदनायास्तृष्णेति। क्लेशादपि तथा दृष्टः—तृष्णाया उपादानमिति। अविद्या च पूर्वान्तिसर्वक्लेशस्वभावाख्याता। तद् यद्युपादानम्, तृष्णायास्तदुत्पद्यत इति गम्यते। अथ तृष्णा, तद्वस्तुन उत्पद्यत इति गम्यते।

---

१. हेतुरेक०—का०।

नात्र पुनः किञ्चिदुपसंख्येयम् ; "एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति" (   ) इति वचनात् । अन्यथा हि किमस्य सामर्थ्यं स्यात् ।

अयोनिशोमनस्कारहेतुकाऽविद्योक्ता **सूत्रान्तरे** ।

अविद्याहेतुकश्चायोनिशोमनस्कारः । स चेहाप्युपादानान्तर्भूतत्वादुक्तो भवतीति **अपरे** ।

तस्मादविद्या क्लेशस्वभावा सती वस्तुनः क्लेशाद्वेति ज्ञापितं भवति । जरामरणं चतुरङ्गस्वभावं वस्त्विति व्याख्यातम् । वस्तुनश्चेह क्लेश उत्पद्यमानो दृष्टः—वेदनाप्रत्यया तृष्णेति । *तस्मात्* ततः *क्लेशो भावी* भविष्यतीति ज्ञापितं भवति, *नात्र पुनः किञ्चिदुपसंख्येयमेवं* ज्ञापितत्वात् । कथं पुनरेवं नयो दर्शित इति गम्यते ? इत्याह—*एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवतीति वचनात् । अन्यथा हि किमस्य सामर्थ्यं स्यादिति* । यद्ययं यथोक्तो नयो न स्यात्—"क्लेशात् क्लेशः क्रिया चैव ततो वस्तु ततः पुनः वस्तु क्लेशाश्च जायन्ते" इति, एतावदेव ब्रूयात्—अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावज्जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः सम्भवन्तीति । इदं न ब्रूयात्—"एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति" इति । समुदयः, उत्पाद इत्यनर्थान्तरम् । तस्माद् यथोक्तप्रकाराभिद्योतकस्य सामर्थ्यमिति गम्यते ।

अयोनिशोमनस्कारहेतुकाऽविद्योक्ता सूत्रान्तर इति । *सहेतुसप्रत्ययसनिदान*-सूत्रे । कथम्—"अविद्या भिक्षवः सहेतुका सप्रत्यया सनिदाना । कश्च भिक्षवोऽविद्याया हेतुः, कः प्रत्ययः, किं निदानम् ? अविद्याया भिक्षवोऽयोनिशोमनस्कारो हेतुः, अयोनिशोमनस्कारः प्रत्ययः, अयोनिशोमनस्कारो निदानम्" (   ) इति सूत्रे वचनात् । *अविद्याहेतुकश्चायोनिशोमनस्कार* इति । सूत्रान्तर उक्त इत्यधिकृतम् । "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते, आविलो मनस्कारो मोहजः" (   ) इति सूत्रे वचनात् । किमर्थं तस्येहावचनम् ? कथं च नाङ्गान्तरं भवति ? इत्यत आह—*स चेहाप्युपादानान्तर्भूतत्वादुक्तो भवतीति* । स इत्याविलो मनस्कारः । इहेति प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे । कथमुक्तः ? उपादानान्तर्भूतत्वात् । तथा हि उपादानं भोगानां प्राप्तये क्लेशसमुदाचारावस्थाः । तत्र चायोनिशोमनस्कारो विपरीतचेतस आभागोऽन्तर्भूत इत्युक्तो भवति, अतो नास्त्यहेतुकत्वमविद्यायाः । न चाङ्गान्तरमुपसंख्यातव्यं द्वादशभ्योऽविद्यादिभ्यः । न चानवस्थाप्रसङ्गः; अविद्याहेतुकत्वादयोनिशोमनस्कारस्येति ।

अपर इति । स्थविरो *वसुवन्धोराचार्यो मनोरथोपाध्याय* एवमाह ।

कथमयोनिशोमनस्कारस्योपादानेऽन्तर्भावः ? यदि सम्प्रयोगतः, तृष्णाऽविद्ययोरपि तस्यान्तर्भावः[1] प्राप्नोति[1]। सत्यपि चान्तर्भावे [2]कथमयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया इति विज्ञापितं भवति[2]। यदि ह्यन्तर्भावेनैव[3] हेतुफलभावो विज्ञायते, तृष्णाऽविद्ययोरपि तर्हि तत्रान्तर्भावादङ्गान्तरत्वं शक्यमकर्तुम्।

अन्यः पुनराह—अयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया उक्तः **सूत्रान्तरे**। स चापि स्पर्शकाले निर्दिष्टः, "चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते आविलो मनस्कारो मोहजः" इति। वेदनाकाले चावश्यमविद्यया भवितव्यम्; "अविद्या-

---

आचार्य आह—*कथमिति* विस्तरः। *कथमयोनिशोमनस्कारस्योपादानेऽन्तर्भावः*। न ह्ययोनिशोमनस्कार उपादानस्वभावः। *यदि सम्प्रयोगतः*। यद्ययोनिशोमनस्कार उपादानेन सम्प्रयुज्यते इत्यतो भगवतोऽस्योपादानेऽन्तर्भाव इष्यते। *तृष्णाविद्ययोरपि* प्रतीत्यसमुत्पादाङ्गयोस्*तस्या*योनिशोमस्कारस्या*न्तर्भावः* प्राप्नोति। तृष्णाविद्याभ्यामपि ह्यसौ सम्प्रयुज्यत इति। ततश्चैवं वक्तव्यं स्यात्—स चेहाप्यविद्यातृष्णोपादानान्तर्भूतत्वादुक्तो भवतीति। न त्वेवं वक्तव्यम्—स चेहाप्युपादानान्तर्भूतत्वादुक्तो भवतीति। नैवमुपादानान्तर्भावावधारणं कर्त्तव्यमित्यभिप्रायः। *सत्यपि चान्तर्भाव* इति। असम्भवं तमप्यन्तर्भावमभ्युपेत्य ब्रूमः। *कथमयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया इति विज्ञापितं भवति*। नहि तथा सूत्रे वचनमस्ति। *यदि ह्यन्तर्भावेनेति* विस्तरः। यदि यस्मादुपादानेऽन्तर्भवत्ययोनिशोमनस्कारः, तस्मादयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया इति विज्ञापितं भवति, न च तदङ्गान्तरं वक्तव्यम्; उपादानवचनादेव तत्सिद्धेः। *तृष्णाविद्ये अपि तर्ह्युपादानेऽन्तर्भवतः*। अतस्तयोरपि तत्रान्तर्भावादङ्गान्तरत्वं शक्यमकर्तुम्। उपादानवचनादेव तत्सिद्धेः। उक्ते च पृथक् तृष्णाविद्याङ्गे। तस्मादपरिहार एषः।

अन्यः पुनराहेति। भदन्तश्रीलाभः। *अयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया उक्तः सूत्रान्तर* इति। सहेतुसप्रत्ययसनिदानसूत्रे। "अविद्यापि भिक्षवः सहेतुका सप्रत्यया सनिदाना" इति विस्तरेण। *स चापि* इति विस्तरः। स चाप्ययोनिशोमनस्कारः *स्पर्शकाले निर्दिष्टः*। कथम् ? इत्याह—*चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते आविलो मनस्कारो मोहज* इति। स्पर्शकालो योऽयं चक्षुर्विज्ञानोत्पत्तिकालः। आविलो मनस्कारः, अयोनिशः प्रवृत्तत्वान्मोहजत्वाद्वा। मोहाज्जातो

१–१. ०र्भावप्रसङ्गः। २–२. कथमेवं ज्ञापितं भवत्ययोतिशोमनस्कारहेतुका अविद्येति—का०।

३. तर्ह्य—का०।

संस्पर्शजं वेदितं प्रतीत्योत्पन्ना तृष्णा" ( ) इति सूत्रान्तरात् । तदेवं[1] स्पर्शकाले भवन्नयोनिशोमनस्कारो वेदनासहवर्त्तिन्या अविद्यायाः प्रत्ययभावेन सिद्ध इति नास्त्यहेतुकत्वमविद्यायाः । न चाङ्गान्तरमुपसंख्येयम् । न चाप्यनवस्थाप्रसङ्गः; तस्याप्ययोनिशोमनस्कारस्य पुनर्मोहजवचनादाविलो मनस्कारो मोहज इति ।

तत्तर्ह्येतदन्यत्रोक्तमिह पुनर्वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथमनुच्यमानं गम्यते ? युक्तितः । कया युक्त्या ? न हि निरविद्या वेदना तृष्णायाः प्रत्ययीभवत्यर्हताम्, न चाविपरीतः स्पर्शः क्लिष्टाया वेदनायाः, न च पुनर्निरविद्यस्यार्हतः[2] विपरीतः स्पर्शः[3] इत्यनया युक्त्या ।

मोहज इति । *अविद्यासंस्पर्शजं वेदितमिति* । अविद्यासम्प्रयुक्तात् संस्पर्शाज्जातमविद्यासंस्पर्शजं वेदितम् । यत्र वेदितमविद्यासंस्पर्शजम्, अवश्यं तत्राविद्या सम्प्रयुज्यते । न हि वेदितमसम्प्रयुक्तमविद्यया तृष्णाहेतुर्भवति । *तदेवं स्पर्शकाले भवन्नयोनिशोमनस्कारो वेदनासहवर्त्तिन्या अविद्यायाः प्रत्ययभावेन सिद्ध* इति । ज्ञापितमिदं भवति—अयोनिशोमनस्कारहेतुकाऽविद्येति । अतो *नास्त्यहेतुकत्वमविद्यायाः* । अयोनिशोमनस्कारहेतुकत्वात् । *न चाङ्गान्तरमुपसंख्येयं* द्वादशभ्योऽन्यत्, यस्मात् स्पर्शकाले भवन्नयोनिशोमनस्कारो वेदनासहवर्त्तिन्या अविद्यायाः प्रत्ययभावेन सिद्ध इति । *न चाप्यनवस्थाप्रसङ्गः, तस्याप्ययोनिशोमनस्कारस्य पुनर्मोहजवचनात् आविलो मनस्कारो मोहज* इति । तदेतच्चक्रकमुक्तं भवति—अयोनिशोमनस्कारादविद्या, अविद्यायाश्चायोनिशोमनस्कार इति ।

एवं पुनः परिहारमाचार्यः सदोषं पश्यंस्तस्य दोषस्याभिव्यक्त्यर्थं प्रसङ्गमारभते—*तत्तर्हीति विस्तरः* । तद्यथोक्तमयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया इति विस्तरेण सूत्रतो युक्त्या वा, तर्हीत्यर्थान्तरविवक्षायाम्, इदानीमर्थ इति *भगवद्विशेषः* । एतदन्यत्र सूत्र उक्तमिह पुनः प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे *वक्तव्यम्* । न *वक्तव्यं* इति *भदन्तश्रीलाभः* । कया युक्त्या ? इति पृष्टो *भदन्तश्रीलाभ* आह—*न हीति* विस्तरः । *अर्हतामस्ति* वेदना । न च सा *तृष्णायाः प्रत्ययीभवतीति* । सा विद्यैव वेदना तृष्णाप्रत्यय इति गम्यते । *न चाविपरीतस्पर्शः क्लिष्टाया वेदनायाः* । प्रत्ययीभवति इति प्रकृतम् । न च *पुनर्निरविद्यस्यार्हतो विपरीतः स्पर्श* इति । स्पर्शोऽपि साविद्य एवेति गम्यते यो वेदनायाः प्रत्यय उक्तः प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे, अविद्या चास्य स्पर्शस्य हेतुरिति गम्यते—इत्यनया युक्त्या प्रतीत्य-

---

१. अतः—का० । २. अर्हतः स्पर्शो—का० । ३. का० पुस्तके नास्ति ।

अतिप्रसङ्ग एवं प्राप्नोति, यावद् युक्त्या सम्भवति तावदनुक्तं गम्यत इति तस्मान्न भवत्ययं परिहारः ?

अचोद्यमेव त्वेतद् । अविद्याजरामरणयोः परेणाङ्गान्तरानभिधानात् संसारस्याद्यन्तवत्त्वप्रसङ्गः । न चापरिपूर्णो निर्देश इति । किं कारणम् ? प्रवृत्तिसम्मूढेभ्यो विनेयेभ्यः कथं परलोकादिहलोकः, इहलोकाच्च पुनः परलोकः सम्बध्यत इत्येतावतोऽर्थस्यात्र[1] विवक्षितत्वात् । एतस्य चार्थस्य[2] पूर्वमेवोक्तत्वात्—

समुत्पादसूत्रे साविद्यस्पर्शप्रत्यया वेदना साविद्यवेदनाप्रत्यया च तृष्णेति गम्यते। *अतो युक्त्या* यथोक्तया । स चापि स्पर्शकाले निर्दिष्ट इति विस्तरेणात्र प्रतीत्य समुत्पादे सिद्धं भवति—अयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्याया इति ।

अत्र चोद्यते—यदि तर्हि निरविद्या वेदना तृष्णायाः प्रत्ययो न भवतीत्यादिवचनेन स्वगतयैव युक्त्या अयोनिशोमनस्कारो हेतुरविद्यायाः, अविद्या चायोनिशोमनस्कारस्य हेतुरिति गम्यते; किं सूत्रान्तरापाश्रयेणाविद्यायोनिशोमनस्कारयोरन्योन्यहेतुकत्वप्रदर्शनेन प्रयोजनमिति ? अत्रोच्यते—सत्यमस्त्येतत्; किन्तु युक्तिमात्रमिदं प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे, न कण्ठोक्तिः । अतः सूत्रान्तरे कण्ठोक्त्येयं युक्तिर्व्यवस्थाप्यत इति तत् सूत्रान्तरोपन्यासप्रयोजनमवगन्तव्यम् ।

*अतिप्रसङ्ग एवं प्राप्नोती*ति शास्त्रकारः। कथमतिप्रसङ्गः? इत्याह—"अविद्यासंस्पर्शजं वेदितम् प्रतीत्योत्पन्ना तृष्णा" इति सूत्रान्तरे निर्दिष्टम् । न च निरविद्यवेदितस्यार्हतो वेदना तृष्णायाः प्रत्ययो भवति, न चाविपरीतः स्पर्शः क्लिष्टायाः वेदनायाः, न च निरविद्यस्यार्हतो विपरीतः स्पर्शः—इत्यनया युक्त्या एतदप्यङ्गद्वयं स्पर्शवेदनाख्यमिह प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रेऽनुच्यमानमप्यन्यत्रोपदिष्टत्वाद्गम्यते इत्येतस्याप्यङ्गद्वयस्यावचनं प्राप्तम् । तथा सूत्रान्तर उपदिष्टम्—"स पुण्यांश्चेत् संस्कारानभिसंस्करोति पुण्योपगमस्य विज्ञानं भवति । एवमपुण्योपगम्, आनिञ्ज्योपगं च । न च निरविद्यसंस्कारस्यार्हतः पुण्योपगं विज्ञानं यावदानिञ्ज्योपगं विज्ञानमिति । एतदपि संस्काराङ्गं युक्त्या सिद्धम्, न वक्तव्यमत्रेति प्राप्तम् । तथा जातिमन्तरेण जरामरणं न भवतीति युक्त्या गम्यत इति जात्यङ्गं न वक्तव्यं स्यादित्यादिप्रसङ्गः प्राप्नोति ।

*अचोद्यमेव त्वेतदि*ति विस्तरेणाचार्यः स्वमतमाह—*कथं परलोकादिहलोक* इति विस्तरः । तत्राविद्यासंस्काराभ्यामिहलोकः सम्बध्यते । स चेहलोको विज्ञाननामरूपषडायतनस्पर्शवेदनाङ्गानि । तृष्णोपादानभवैः परलोकः सम्ब-

---

१. ०तोऽत्रार्थस्य—का० । २. च—का० ।

"पूर्वापरान्तमध्येषु सम्मोहविनिवृत्तये" (अभि० को० ३.२५)।

उक्तं भगवता—"प्रतीत्यसमुत्पादं वो भिक्षवो देशयिष्यामि प्रतीत्यसमुत्पन्नांश्च धर्मान्" (   ) इति। अथ क एषां विशेषः ? शास्त्रतस्तावन्न कश्चित्; उभयं हि सर्वे संस्कृता धर्मा इति।

कथमिदानीमनुत्पन्ना एवानागताः प्रतीत्यसमुत्पन्ना इत्युच्यन्ते, कथं तावदकृता एवानागताः संस्कृता उच्यन्ते ? आभिसंस्कारिकया चेतनया चेतितत्वात्। अनास्रवाः कथम् ? तेऽपि चेतिताः कुशलया चेतनया प्राप्तिं प्रति। निर्वाणेऽपि प्रसङ्गः ? तज्जातीयत्वात्तु[1] तत्रैवातिदेशः[1]। यथा न च तावद्रूप्यते रूपं

ध्यते। स च परलोको जातिर्जरामरणं च। इत्येतावतोऽर्थस्यात्र प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे विनेयेभ्यो *विवक्षितत्वात्। एतस्य चार्थस्य पूर्वमेवोक्तत्वात्।* 'पूर्वापरान्तमध्येषु सम्मोहविनिवृत्तये' (अभि० को० ३.२५) इत्यनेन उक्तत्वात्। अचोद्यमेव त्वेतद् विस्तरेण यावत् न चापरिपूर्णो निर्देश इत्यभिसम्बन्धः।

उभयं हि सर्वे संस्कृता धर्मा इति। त्रैयध्विकाः सर्वे संस्कृता धर्माः प्रतीत्यसमुत्पादः। अत एव च प्रतीत्यसमुत्पन्ना इति न कश्चिद्विशेषः।

कथं तावदकृता इति। भाविन्या संज्ञया यथानागताः संस्कृता उच्यन्ते, तथा प्रतीत्यसमुत्पन्ना इत्यभिप्रायः। *आभिसंस्कारिकया चेतनयेति*। सर्वचेतनानां स्वलक्षणमभिद्योतयन्नाभिसंस्कारिकयेत्याह। सा हि विपाकाभिसंस्करणादाभिसंस्कारिका, तया *चेतितत्वात्* प्रणिहितत्वात्। देवो भविष्यामि, मनुष्यो भविष्यामीत्येवमादि। अतोऽनागता *संस्कृताः उच्यन्ते*। न तु भाविन्या संज्ञयेति तमभिप्रायं विहन्ति। *अनास्रवाः कथमिति*। ये सास्रवा अनागता त एवं चेतयितुं युज्यन्ते, ये त्वनास्रवा अनागतास्ते कथं चेतयितुं युज्यन्ते। चोदक आह—*तेऽपि चेतिताः कुशलया चेतनया प्राप्तिं प्रति*। अनास्रवा धर्माः प्राप्येरन्निति। *निर्वाणेऽपि प्रसङ्ग* इति। निर्वाणमपि संस्कृतत्वं प्रसज्यते। प्राप्तिं प्रति चेतितत्वान्निर्वाणं प्राप्येतेति। तदेवमनेनार्थेनानागतानां संस्कृतत्वव्यवस्थापने दोष इति विध्यन्तरमुपन्यस्यते। *तज्जातीयत्वात्त्विति* विस्तरः। यथा न च तावद्रूप्यते यदनागतं रूपं रूप्यमाणरूपजातीयत्वाद्रूपमित्यतिदेशः। तथा प्रतीत्यसमुत्पन्नधर्मजातीयत्वादनागता अपि धर्माः प्रतीत्यसमुत्पन्ना इत्यतिदेश एषामनागतानां भवतीति ॥ २७ ॥

१–१. ०यत्वात्तत्रै०—का०।

चोच्यते तज्जातीयत्वादित्यदोषः ॥ २७ ॥

सूत्राभिप्रायस्त्वयमुच्यते—

हेतुरत्र समुत्पादः समुत्पन्नं फलं मतम् ।

हेतुभूतमङ्गं प्रतीत्यसमुत्पादः, समुत्पद्यतेऽस्मादिति कृत्वा । फलभूतमङ्गं प्रतीत्यसमुत्पन्नम् । एवं सर्वाण्यङ्गान्युभयथा सिध्यन्ति; हेतुफलभावात् । न चैवं सत्यव्यवस्थानं[1] भवति, भिन्नापेक्षत्वात्[1] । यदपेक्ष्य प्रतीत्यसमुत्पादो न तदेवापेक्ष्य प्रतीत्यसमुत्पन्नम्, हेतुफलवत् पितृपुत्रवच्च ।

स्थविरपूर्णाशः किलाह—स्यात् प्रतीत्यसमुत्पादो न प्रतीत्यसमुत्पन्ना धर्मा इति । चतुष्कोटिकः । प्रथमा कोटिरनागता धर्माः । द्वितीयाऽर्हतश्चरमाः । तृतीया तदन्येऽतीतप्रत्युत्पन्ना धर्माः । चतुर्थ्यसंस्कृता धर्मा इति ।

अत्र तु **सौत्रान्तिका** विज्ञापयन्ति—किं खल्वेता इष्टय उच्यन्ते या यस्येष्टिः, आहोस्वित् सूत्रार्थः ? सूत्रार्थ इत्याह । यदि सूत्रार्थः ? नैष सूत्रार्थः । कथं कृत्वा ? यत्तावदुक्तम्—"आवस्थिक एष प्रतीत्यसमुत्पादो द्वादश पञ्च-

---

हेतुफलभावादिति । यस्मात्तदेवाङ्गं हेतुस्तदेव फलम् । *न चैवं सत्यव्यवस्थानं भवतीति* । पारापारवत् । हेतुफलवदिति । नाव्यवस्थितः प्रतीत्यसमुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पन्नो *भिन्नापेक्षत्वात्* । *हेतुफलवत् पितृपुत्रवद्वा* । तत्र हेतुफलम्, तद् यथा—बीजाङ्कुरादि। यथा यदपेक्ष्य हेतुर्व्यवस्थाप्यते न तदपेक्ष्य फलम्, यदपेक्ष्य फलं व्यवस्थाप्यते न तदपेक्ष्य हेतुः । किं तर्हि ? फलमपेक्ष्य हेतुर्व्यवस्थाप्यते, हेतुञ्चापेक्ष्य फलमिति । यथा च यमपेक्ष्य पिता न तमपेक्ष्य पुत्रः, यमपेक्ष्य पुत्रो न तमपेक्ष्य पिता, किं तर्हि ? तत्पुत्रमपेक्ष्य पितेति, पितरं चापेक्ष्य पुत्र इति । न च तदव्यवस्थितम्, तद्वदेतत् ।

किलेत्यसम्भावनायाम् । *प्रथमा कोटिरनागता* धर्मा इति । अन्यधर्महेतुत्वात् प्रतीत्यसमुत्पादः समुत्पद्यतेऽस्मादिति कृत्वा । न प्रतीत्यसमुत्पन्नाः, अनुत्पन्नत्वात् । *द्वितीयार्हतश्चरमा* इति । उत्पन्नत्वात्ततः फलानुत्पत्तेश्च । *तृतीया तदन्य इति* । अर्हतश्चरमेभ्योऽन्येऽतीतप्रत्युत्पन्ना धर्माः । *चतुर्थ्यसंस्कृता* इति । तत्फलाभावादनुत्पत्तिमत्त्वाच्च ।

किं खल्वेता इष्टय उच्यन्त इति । आवस्थिकः प्रतीत्यसमुत्पादः स्यात्

१–१. ०वस्था भवन्त्यपेक्षाभेदात्—का० ।

स्कन्धिका अवस्था द्वादशाङ्गानि" इति। एतदुत्सूत्रम्। सूत्रेऽन्यथानिर्देशाद्—"अविद्या कतमा? यत्तत् पूर्वान्तेऽज्ञानम्" (   ) इति विस्तरेण।

यच्च नीतार्थं न तत् पुनर्नेयं भवतीति नैष सूत्रार्थः। न वै सर्वं निर्देशतो नीतार्थं भवति। यथाप्रधानं चापि निर्देशाः क्रियन्ते। तद्यथा हस्तिपदोपमे—"पृथिवीधातुः कतमः?" इत्यधिकृत्याह—"केशा रोमाणि" (   ) इति। सन्ति च तत्रान्येऽपि रूपादयः। एवमत्रापि यथाप्रधानं निर्देशः स्यात्।

अनुपसंहार एषः। न हि तत्र केशादयः पृथिवीधातुना निर्दिश्यन्ते, यत एषामपरिपूर्णो निर्देशः स्याद्; अपि तु केशादिभिरेव पृथिवीधातुः[1] निर्दिश्यते। न च केशादीनभ्यतीत्याप्यस्ति पृथिवीधातुरिति सम्पूर्ण एवास्य निर्देशः। एवमिहाप्यविद्यादीनां परिपूर्ण एव निर्देशः, न सावशेषः।

प्रतीत्यसमुत्पादो न प्रतीत्यसमुत्पन्ना इत्येवमाद्याः। *पूर्वान्तेऽज्ञानमि*ति। यस्मादविद्यैवोक्ता नान्ये स्कन्धास्तस्मादविद्यैवाङ्गमिति।

*नीतार्थमेत*दिति दर्शयति। नीतार्थमिति विभक्तार्थम्। *हस्तिपदोपमे* सूत्रे। *सन्ति च तत्रान्येऽपि रूपादय* इति। तेषु केशरोमादिषु। न पृथिवीधातुमेवेति। *एवमत्रापि यथाप्रधानं निर्देशः स्यादिति*। एवमत्रापि प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे द्वादशसु पञ्चस्कन्धिकास्ववस्थासु यत्र यस्य प्राधान्यं तत्र तस्य निर्देशः स्यात्। अविद्याप्रधानायामविद्येति निर्देशः स्यात्, संस्कारादिप्रधानास्ववस्थासु संस्कारादीनां निर्देशः स्यात्। सन्ति च तत्रान्येऽपि रूपवेदनादयो धर्मा इति।

*नहि तत्रे*ति विस्तरः। नहि तत्र सूत्रे केशादयः पृथिवीधातुना निर्दिश्यन्ते—केशादयः कतमे? पृथिवीधातुरिति। *यत एषां* केशादीनाम*परिपूर्णो निर्देशः स्यात्*। सन्ति हि तत्रान्येऽपि रूपादय इति। रूपादिस्वभावा अपि केशादयो न केवलं पृथिवीधातुस्वभावा इति। *अपि तु केशादिभिरेव पृथिवीधातुर्निर्दिश्यते*—पृथिवीधातुः कतमः? केशरोमाणीति। *न च केशादीनभ्यतीत्या*प्यतिक्रम्या*प्यस्ति पृथिवीधातु*राध्यात्मिक *इति सम्पूर्ण एवास्य* पृथिवीधातो*निर्देशः*। *एवमिहाप्यविद्यादीनाम्*। एवमिहापि सूत्रेऽविद्यासंस्कारविज्ञानादीनां *परिपूर्ण एव निर्देशो*ऽयम्, *न सावशेषः*।

---

१. ०तत्र—का०।

ननु चाभ्यतीत्यापि केशादीनश्रुसिङ्घाणिकादिष्वस्ति[1] पृथिवीधातुः। सोऽपि निर्दिष्ट एवेति। यद्वा "पुनरन्यदप्यस्मिन् काये खक्खटं खरगतम्" ( ) इति वचनात् भवतु वा तथैवाविद्यावशेषः, यदि शक्यते दर्शयितुम्, जात्यन्तरस्य त्वविद्यायां किंकृतः प्रक्षेपः ! यद्यपि च तास्ववस्थासु पञ्च स्कन्धा विद्यन्ते, यस्य तु भावाभावयोर्यस्य भावाभावनियमः तदेवाङ्गं व्यवस्थापयितुम्। सत्यपि च पञ्चस्कन्धके[2] संस्कारा न भवन्ति पञ्चस्कन्धहेतुकाः। किं तर्हि ! अविद्याहेतुका एव। तथा पुण्यापुण्यानेञ्ज्योपगं च विज्ञानं न भवति, तृष्णोपादानादयश्चेति[3]। यथानिर्देश[4] एव सूत्रार्थः।

यदप्युक्तम्—"हेतुरत्र समुत्पादः समुत्पन्नं फलं यावच्चतुष्कोटिकः"

अश्रुसिङ्घाणकादिष्विति। अश्रुसिङ्घाणकादीनि न तत्र सूत्रे पठ्यन्ते, तस्मान्न तद्गतः पृथिवीधातुरुक्तः इति सावशेष एवेति दर्शयति। *भवतु वा तथैवेति* विस्तरः। यथा पृथिवीधातोरश्रुसिङ्घाणकादिष्ववशेषमनुक्तत्वात् *तथैवाविद्यावशेषमस्तु यदि शक्यते दर्शयितुम्*। न शक्यते दर्शयितुमिति मन्यमानो यदिशब्दं प्रयुङ्क्ते; पूर्वान्तेऽज्ञानमपरान्तेऽज्ञानं मध्यान्तेऽज्ञानं बुद्धेऽज्ञानं धर्मेऽज्ञानं संघेऽज्ञानं इत्येवमादीनां सर्वेषामज्ञानस्थानानामुक्तत्वात्। *जात्यन्तरस्य तु* वेदनादेर*विद्यायां किङ्कृतः प्रक्षेपः*। पञ्चस्कन्धिकावस्थाविद्येति। न हि वेदनादीनामविद्यात्वं युज्यत इति। *भावाभावनियम* इति। यस्य भावाभावयोर्यस्य भावाभावौ यथासंख्येन नियतौ *तदेवाङ्गम्*। अविद्याभावे संस्काराणां भावः, तदभावे तेषामभाव इत्यविद्यैवाङ्गं न वेदनादि। न हि वेदनादिसद्भावेऽर्हतां संस्कारा भवन्ति, ये विज्ञानाङ्गजनकाः इत्यर्थः। तस्मादाह—*सत्यपि च पञ्चस्कन्धके संस्कारा न भवन्तीति* विस्तरः। सत्यपि च पञ्चस्कन्धके अर्हत्त्वावस्थायाम्। *पुण्योपगं यावदानिञ्ज्योपगं च विज्ञानं न भवति*। प्रतिसन्धिविज्ञानं न भवतीत्यर्थः। अन्तामुपपत्तिं गच्छतीत्युपगम्, पुण्योपगं विज्ञानं पुण्योपगम्, एवं यावदानिञ्ज्योपगम्। तथा सत्यपि पञ्चस्कन्धके निरविद्यावस्थायां तृष्णोपादानादयश्च न भवन्तीति। *यथानिर्देश एव सूत्रार्थः*। यथा संकीर्त्तितानामेवाविद्यादीनां ग्रहणमित्यर्थः। अतो विद्यमाना अप्यन्ये स्कन्धा न प्रत्ययाः संस्कारादीनामिति न तेऽङ्गम्।

एवं मया श्रुतमित्यादि। भगवान् राजगृहे विहरति गृध्रकूटे पर्वते महता

---

१. ०श्रुखेटशिङ्घाणका०—का०। २. ०केऽर्हतः—का०।
३. तृष्णादय०—का०। ४. ०निर्देशमेव—का०।

इति । एतदप्युत्सूत्रम् ; सूत्रेऽन्यथा निर्देशात् । "प्रतीत्यसमुत्पादः कतमः ? यदुतास्मिन् सतीदं भवति" इति विस्तरेणोक्त्वा "इति याऽत्र धर्मता धर्मस्थितिता यावदविपर्यस्तता अयमुच्यते प्रतीत्यसमुत्पादः" इति । धर्मजातिः धर्माणां शैलिः। अतो येयं धर्मता य एष नियमः । अविद्यायामेव सत्यां संस्कारा भवन्ति, नान्यथा । एष प्रतीत्यसमुत्पादो न हेतुरेव । यदपि चतुष्कोटिकमुक्तम्, तत्र यद्यनागताः धर्मा न प्रतीत्यसमुत्पन्नाः, सूत्रं विरुध्यते—"प्रतीत्यसमुत्पन्ना धर्माः कतमे ? अविद्या, यावज्जातिर्जरामरणम् ।"

अथ वा—तयोरनागताध्वव्यवस्थानं नैष्टव्यमिति त्रिकाण्डव्यवस्था भिद्यते ।

'असंस्कृतः प्रतीत्यसमुत्पादः' इति **निकायान्तरीयाः** । "उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा तथा तानां[1] स्थितैवेयं धर्मता" इति वचनात् । तदेतद-भिप्रायवशादेवं च न चैवम् ।

कथं तावदेवम्, कथं वा नैवम् ?

भिक्षुसङ्घेन सार्धमर्धत्रयोदशभिर्भिक्षुशतैः सम्बहुलैश्च बोधिसत्त्वैरिति । आयुष्मान् शारिपुत्रो मैत्रेयं बोधिसत्त्वमेतदवोचत् । शालिस्तम्बमवलोक्य भिक्षुभ्यः सूत्रमिदमुक्तम्—यो भिक्षवः प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यति स धर्मं पश्यति, यो धर्मं पश्यति स बुद्धं पश्यति, इत्युक्त्वा भगवांस्तूष्णीम्बभूव । तदस्य भगवता भाषितस्य सूत्रस्य कोऽर्थः ? प्रतीत्यसमुत्पादः कतमः ? धर्मः कतमः ? बुद्धः कतमः ? कथं च प्रतीत्यसमुत्पादं पश्यन् धर्मं पश्यतीत्यादि ? तत्र प्रतीत्यसमुत्पादो नाम यदिदमविद्येत्यादि । इदं चाभिसन्धायेदमुक्तं तत्र सूत्रे—*उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद् वा तथागतानां स्थितैवेयं धर्मता* धर्म-*स्थितिता* धर्मनियामता तथता अवितथता अनन्यतथता भूतता सत्यता तत्त्वमविपरीतता *अविपर्यस्ततेत्येवमादि* भगवन्मैत्रेयवचनम् । *यद्यनागता न प्रतीत्यसमुत्पन्ना* इति । यदुक्तं प्रथमा कोटिरनागता धर्मा इति, *सूत्रं विरुध्यत* इति । जातिर्जरामरणयोः प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वं न स्यात् । उक्तं च—*अविद्या यावज्जातिजरामरणमिति* ।

अथ वेति विस्तरः । अथ जातिजरामरणाङ्गेऽपि प्रतीत्यसमुत्पन्ने इष्टे । *तयोरनागताध्वव्यवस्थानं नैष्टव्यमिति* कृत्वा *त्रिकाण्डव्यवस्था भिद्यते* । "पूर्वापरान्तयोर्द्वे द्वे मध्येऽष्टौ" (अभि० को० ३.२०) इति ।

निकायान्तरीया इति । आर्यमहीशासकाः ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

यद्ययमभिप्रायः—उत्पादाद्वा तथागतानामनुत्पादाद्वा नित्यमविद्यादीन् प्रतीत्य संस्कारादीनामनुत्पादः, न कदाचिदप्रतीत्यान्यद्वा प्रतीत्यातो नित्य इति; एवमेतदिति प्रतिग्राह्यम्। अथायमभिप्रायः—प्रतीत्यसमुत्पादो नाम किञ्चित् भावान्तरं नित्यमस्तीति; नैतदेवमिति प्रतिषेद्धव्यम्। किं कारणम्? उत्पादस्य संस्कृतलक्षणत्वात्। न च नित्यं भावान्तरमनित्यस्य लक्षणं युज्यते। उत्पादश्च नामोत्पत्तुर्भवतीति कोऽस्याविद्यादिभिरभिसम्बन्धः, यतस्तेषां प्रतीत्यसमुत्पाद इत्युच्येत। पदार्थश्चासम्बन्धो[1] भवतीति नित्यश्च नाम प्रतीत्यसमुत्पादश्चेति।

अथ प्रतीत्यसमुत्पाद इति कः पदार्थः? प्रतिः प्राप्त्यर्थः, एतिः गत्यर्थः। उपसर्गवशेन धात्वर्थपरिणामात् प्राप्येति योऽर्थः सोऽर्थः प्रतीत्येति।

यदि सत्तार्थः, समुत्पूर्वः प्रादुर्भावार्थः। तेन प्रत्ययं प्राप्य समुद्भवः प्रतीत्यसमुत्पादः।

उत्पादस्य संस्कृतलक्षणत्वादिति। योऽयमुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इति निकायान्तरीयैर्नित्यः परिकल्प्यते स संस्कृतलक्षणमुक्तम्—"त्रीणि इमानि संस्कृतस्य संस्कृतलक्षणानि, संस्कृतस्योत्पादोऽपि प्रज्ञायते, व्ययोऽपि, स्थित्यन्यथात्वमपि" इति। संस्कृतलक्षणत्वाच्चानित्यमित्यभिप्रायः। ब्रूयास्त्वं लक्षणमपि नित्यं भवतीति? अत आह—*न च नित्यं भावान्तरमनित्यस्य लक्षणं युज्यत* इति। न हि निर्वाणमाकाशं वा कस्यचिदनित्यस्य लक्षणं भवति। प्रागुत्पत्तेर्हि लक्ष्यस्य तदस्तीति कस्य लक्षणम्, विनष्टे च लक्ष्ये कस्य—इति न युज्यते। *उत्पादश्चेति* विस्तरः। उत्पादश्च नामाभूत्वा भावलक्षणः। *सौत्रान्तिकनये*-नोत्पत्तिर्धर्मस्य तदानीमेव भवतीति। *कोऽस्योत्पादस्यासंस्कृतस्य तन्मतेनाविद्यादिभिरभिसम्बन्धः*। यथौदनेन पाकस्यास्ति सम्बन्धः कर्तृक्रियालक्षण इत्योदनस्य पाक इत्युच्यते। न ह्याकाशरूपयोरभिसम्बन्ध उत्पत्त्युत्पत्तृलक्षणोऽस्ति, येन रूपस्याकाशमित्युच्यते। एवं कोऽस्याविद्यादिभिरभिसम्बन्धः। *यतस्तेषामविद्यादीनां प्रतीत्यसमुत्पाद इत्युच्यते*। पदार्थश्चासम्बन्धो *भवतीति*। प्रत्ययं प्राप्य समुद्भवः प्रतीत्यसमुत्पाद इति पदार्थः, स कथं *नित्यश्च नाम प्रतीत्यसमुत्पादश्चेति*।

प्रतिः प्राप्त्यर्थ इति। प्राप्तिद्योतक इत्यर्थः। "इ गतौ" (मा० धा० १.२१५) इति *धात्वर्थपरिणामादिति*। अनेकार्था हि धातवः। प्रतिश्चोपसर्गः प्राप्तिद्योतक इत्ययमिः गत्यर्थमुज्झित्वा प्राप्त्यर्थमापद्यते। *पदिः सत्तार्थ* इति। "पद

---

१. ०श्चासमर्थो—का०।

न युक्त एष पदार्थः । किं कारणम् ? एकस्य हि कर्त्तुर्द्वयोः क्रिययोः पूर्वकालायां क्रियायां क्त्वाविधिर्भवति । तद्यथा—स्नात्वा भुङ्क्त इति । न चासौ पूर्वमुत्पादात् कश्चिदस्ति, यः पूर्वं प्रतीत्योत्तरकालमुत्पद्यते । न चाप्यकर्तृकाऽस्ति क्रियेति । आह चात्र—

"प्रत्येति पूर्वमुत्पादाद् यद्यसत्त्वान्न युज्यते ।
सह चेत् क्त्वा न सिद्धोऽत्र पूर्वकालविधानतः" ॥ इति ।

नैष दोषः । इदं तावदयं प्रष्टव्यः शाब्दिकः—किमवस्थो धर्मः उत्पद्यते वर्त्तमानः, उताहोऽनागत इति ? किं चातः ? यदि वर्त्तमान उत्पद्यते, कथं वर्त्तमानो यदि नोत्पन्नः । उत्पन्नस्य वा पुनरुत्पत्तावनवस्थाप्रसङ्गः । अथानागत उत्पद्यते, कथमसतः कर्तृत्वं सिद्धत्यकर्तृका वा क्रियेति ? अतो यदवस्थ उत्पद्यते तदवस्थ एव प्रत्येति । किमवस्थश्चोत्पद्यते ? उत्पादाभिमुखोऽनागतः । तदवस्थ एव प्रत्ययं प्रत्येतीत्युच्यते । अनिष्पन्नं चेदं यदुत शाब्दिकीयं कर्तृक्रिया

सत्तायाम्" (   ) इति । *तेनेति* कारणेन । *पूर्वकालायां क्रियायां क्त्वाविधेरिति* । "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा० सू० ३.४.२१) इति वचनात् । न चासौ पूर्वमुत्पादात् कश्चिदस्तीति *सौत्रान्तिक*मतेन । *न चाप्यकर्तृकास्ति क्रियेति* । कर्तरि सति क्रियाया व्यवस्थापनात् ।

आह चात्रेति । एतद्वैयाकरणचोद्यं श्लोकेनोपनिबध्नात्याचार्यः । *यदि पूर्वमुत्पादात् प्रत्येति* प्राप्नोति । *असत्त्वान्न युज्यते* । न ह्यविद्यमानः कर्त्ता स्नानादिक्रियां कुर्वन् दृष्ट इति । *सह चेत्* । अथ मन्यसे प्रतीत्यक्रियां समुत्पादक्रियां च सहकरोतीत्येवम् । *क्त्वा न सिद्धोऽत्र* प्रत्ययः । कस्मात् ? *पूर्वकालविधानतः* । पूर्वस्मिन् काले विधानं क्त्वाप्रत्ययस्य; "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" इति वचनात् । अतः क्त्वाप्रत्ययो न सिद्धो भवेत् ।

पुनरुत्पत्ताविति । उत्पन्नस्य पुनरुत्पत्तौ कल्प्यमानाया*मनवस्थाप्रसङ्गः* । द्वितीये तृतीये क्षणे पुनः पुनरुत्पद्यत इत्यनिष्ठाप्रसङ्गः । *अथानागत* इति विस्तरः । अलब्धात्मकोऽनागत इति *कथमसतो*ऽलब्धात्मलाभस्य कर्तृत्वं सिध्यति, अकर्तृका वा क्रिया कथं सिध्यति; यत एवमतो यदवस्थ उत्पद्यते शाब्दिकस्य शब्दविदः, तदवस्थ एव मम प्रत्येति । *किमवस्थश्चेति* । कावस्थास्येति किमवस्थः । *उत्पादाभिमुखोऽनागत* इति । न सर्वोऽनागत उत्पद्यते, किं तर्हि ? उपपादाभिमुखः । उत्पादेऽभिमुखे उत्पित्सुरित्यर्थः । *तदवस्थ एव* । उत्पादा-

व्यवस्थानं भवतीत्येष कर्ता, भूतिरित्येषा क्रिया। न चात्र भवितुरर्थात् भूतिमन्यां क्रियां पश्यामः। तस्मादच्छलं व्यवहारेषु।

एष तु वाक्यार्थः—'अस्मिन् सत्यस्य भावः, अस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति योऽर्थः सोऽर्थः प्रतीत्यसमुत्पादः' इति। आह चात्र—

"असन्नुत्पद्यते यद्वत् प्रत्येत्यपि तथाऽथ सन्।
उत्पन्न उत्पद्यत इत्यनिष्ठाऽसन् पुरापि वा॥
सहभावे[1]ऽपि च क्त्वाऽस्ति दीपं प्राप्य तमो गतम्।
आस्यं व्यादाय शेते वा[2], पश्चाच्चेत् किं न संवृते॥"

भिमुखावस्थ एव प्रत्येतीत्युच्यते। *अनिष्पन्नं चेदमिति* विस्तरः। शाब्दिकानामिदं *शाब्दिकीयम्*। कर्तुः क्रियायाश्च व्यवस्थानम्। कस्मात्? भवितुः, कर्तृरूपकल्पितादर्थात् क्रियारूपकल्पितायाः भूतेरन्यत्वादर्शनात्। *तस्मादच्छलं* भवत्युत्पद्यते प्रत्येतीत्येवमादिषु।

आह चात्रेति। तत्सिद्धान्तेन प्रक्रियां दर्शयति। *असन्नुत्पद्यते यद्वदिति* विस्तरः। असन्नभावोऽलब्धात्मक उत्पद्यते यथा *प्रत्येत्यपि तथा*। असन्नित्यर्थः। *अथ सन्*, अथ लब्धात्मक उत्पद्यत इति कल्प्यते। *उत्पन्न उत्पद्यते इत्यनिष्ठा*। उत्पन्नोऽपि पुनरुत्पद्यत इत्यनवस्थानादन्यदनिष्ठा प्राप्नोति। तथा हि—*सांख्यमतानुसारेण* सत एवोत्पादो नासत इति तदेतदधिकृत्य ब्रवीति। *सन् पुरापि* वेति। वा-शब्दो मतविकल्पार्थः। यदि भवतां सन्नुत्पद्यते इति पक्षः, अस्माकमपि सन्नुत्पद्यते; *वैभाषिकनयेनानागतानामस्तित्वात् सौत्रान्तिकनयेन* च जनकधर्मबीजसद्भावात्। ततः किमिदमुच्यते—न चासौ पूर्वमुत्पादात् कश्चिदस्ति यः प्रतीत्योत्तरकालमुत्पद्यत इति। अथ वा यदि तर्हि सन्नेवोत्पद्यते, पूर्वमेव घटो मृत्पिण्डादीननपेक्ष्य स्वतः प्रसिद्धोऽस्तीति प्राप्नोति।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—*अनिष्ठाऽसन् पुरापि* वेति। अथ मा भूदनिष्ठेति, असन्नुत्पद्यत इति प्रतिपद्यसे। पुनस्तदेव वोपतिष्ठते, असन्नुत्पद्यते यद्वत् प्रत्येत्यपि तथेति सिद्धो नः पक्ष इति पूर्ववद्वाच्यम्। यदप्युक्तम्—एकस्य हि कर्तुर्द्वयोः क्रिययोः पूर्वकालायां क्रियायां क्त्वाविधिर्भवतीति, तद्व्यभिचारयन्नाह—*सहभावेऽपि च क्त्वास्तीति* विस्तरः। समानकालायामपि क्रियायां क्त्वाविधिर्दृष्टः, तद्यथा *दीपं प्राप्य तमोगतमिति*। अत्र न पूर्वं तमो दीपं प्राप्नोति, पश्चाद्गच्छति विनश्यतीत्यर्थः। किं तर्हि? तस्मिन्नेव काले तमो दीपं प्राप्नुवद्

---

१. सहकाले—का०।	२. च—का०।

अन्ये पुनरस्य चोद्यस्य परिहारार्थमन्यथा परिकल्पयन्ति—प्रतिर्वीप्सार्थः, इतौ साधव इत्याः = अनवस्थायिनः, उत्पूर्वः पदिः प्रादुर्भावार्थः; तां तां कारण-सामग्रीं प्रति इत्यानां समवायेनोत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इति ।

एषा तु कल्पनाऽत्रैव युज्यते । इह कथं भविष्यति—"चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानम्" ( ) इति ॥

किमर्थं पुनर्भगवान् पर्यायद्वयमाह—"अस्मिन् सतीदं भवति, अस्योत्पा-

---

विनश्यति । अथ मतम्—समनन्तरमेव तन्न युगपदिति । अतः पुनरिदमुच्यते—*आस्यं व्यादाय शेते वेति* । न ह्यसौ पूर्वं मुखं व्याददाति विदारयति पश्चाच्छेते, किं तर्हि ? यो मुखं व्याददच्छेते स मुखं व्यादाय शेते इत्युच्यते । अथ मतम्—पूर्वमसौ मुखं व्याददाति पश्चाच्छेते इति ? अत आह—*पश्चाच्चेत् किं न संवृते* । यः कश्चिन्मुखं व्यादानानन्तरं च संवृत्य शेते स मुखं व्यादाय शेते इत्युच्येत, न चोच्यते; तेन ज्ञायते यो मुखं व्याददच्छेते स मुखं व्यादाय शेते इत्युच्यते इति ।

अन्ये पुनरिति । भदन्त*श्रीलाभः* । *प्रतिर्वीप्सार्थ* इति । नानावाचिनामधिकरणानां सर्वेषां क्रियागुणाभ्यां व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, तामयं प्रतिर्द्योतयति । *इतौ* गतौ *साधव इत्याः*, "तत्र साधुः" (पा० सू० ४.४.९८) इति यत्प्रत्ययः, इतौ विनष्टौ साधवः । अनवस्थायिन इत्यर्थः । समुपसर्गः *समवायार्थं* द्योतयति । *उत्पूर्वः पदिः प्रादुर्भावार्थः*; धात्वर्थपरिणामात् । *तां तां सामग्रीं प्रतीति* । प्रतेर्वीप्सार्थतां दर्शयति । *इत्यानां* विनश्वराणां *समवायेनोत्पादः प्रतीत्यसमुत्पादः* । न कश्चिद्धर्म एक उत्पद्यते; सहोत्पादनियमात्, रूपादीनाम् । "कामेऽष्टद्रव्यकोऽशब्दः परमाणुः" (अभि० को० २.२२) यावत् "चित्तचैत्ताः सहावश्यम्" (अभि० को० २.२४) इति नियमात् ।

एषा तु कल्पनेति विस्तरः । प्रतिर्वीप्सार्थ इत्येवमादिका । कल्पनाऽत्रैव प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे *युज्यते* । *इह कथं भविष्यति चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमिति* । न हि प्रतीत्यानां चक्षूंषि प्रतीत्यचक्षूंषीति समासः सम्भवति; अर्थायोगात् । चक्षुर्हि प्रतीत्य प्राप्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानमित्ययमर्थो गम्यते । तेन तदवस्थमेव तच्चोद्यं 'न युक्त एष पदार्थः' इति विस्तरेण यदुक्तम् । कथम् ? एकस्य हि कर्तुर्द्वयोः क्रिययोः पूर्वकालायां क्रियायां क्त्वाविधिर्भवति—स्नात्वा भुङ्क्त इति । न च पूर्वमुत्पादाच्चक्षुर्विज्ञानमस्ति यच्चक्षुः पूर्वं प्रतीत्य रूपाणि चोत्तरकालमुत्पद्यते, न चाप्यकर्तृका क्रियेति ।

अवधारणार्थं पर्यायद्वयमाह । *अस्मिन् सतीति* । एतावत्युच्यमाने न केवलमविद्यायां सत्यां संस्कारा भवन्ति, अन्यस्मिन्नपि सतीति गम्येत, यथा चक्षुषि

दादिदमुत्पद्यते" इति ? अवधारणार्थम् । यथाऽन्यत्राह—"अविद्यायां सत्यां संस्कारा भवन्ति नान्यत्राविद्यायाः संस्काराः" इति । अङ्गपरम्परां वा दर्शयितुम्—अस्मिन्नङ्गे सतीदं भवति, अस्य पुनरङ्गस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति । जन्मपरम्परां वा—पूर्वान्ते सति मध्यान्तो भवति, मध्यान्तस्योत्पादादपरान्त उत्पद्यत इति । साक्षात् पारम्पर्येण च प्रत्ययभावं दर्शयति—कदाचिद्धि समनन्तरमविद्यायाः संस्कारा भवन्ति, कदाचित् पारम्पर्येणेति ।

अहेतुनित्यहेतुवादप्रतिषेधार्थमित्यपरे । नासति हेतौ भावो भवति, न चानुत्पत्तिमतो नित्यात् प्रकृतिपुरुषादिकात् किञ्चिदुत्पद्यत इति ।

अस्यां तु कल्पनायां पूर्वपदस्य ग्रहणमनर्थकं प्राप्नोति ; 'अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते' इत्यनेनैवोभयवादप्रतिषेधसिद्धेः ।

सति चक्षुर्विज्ञानं भवत्विति । न चक्षुष्येव सतीत्यवधार्यते । तेन रूपेऽपि सतीत्यवगम्यते । द्वितीयेन तु पर्यायेणा*स्योत्पादादिदमुत्पद्यत* इत्यनेन पूर्वपर्यायमेवावधारयति । अस्यैवोत्पादादिदमुत्पद्यते, नान्यस्मादिति । *अङ्गपरम्परां वा दर्शयतु*मिति । *अस्मिन्नङ्गे सति* । अविद्याङ्गे सति संस्काराङ्गं *भवति, अस्य पुनरङ्गस्य* संस्कारस्योत्पादादिदं विज्ञानाङ्गमुत्पद्यत इति । एवमितरेषामप्यङ्गानां परम्परा वक्तव्या । *जन्मपरम्परां वा* । 'किं दर्शयितुं पर्यायद्वयमाह' इति वर्त्तते । *साक्षादिति* विस्तरः । साक्षात् *पारम्पर्येण* च सन्तत्याऽविद्यादीनां *प्रत्ययभावं* दर्शयितुं पर्यायद्वयमाह । 'अस्मिन् सतीदं भवति' इति साक्षात् प्रत्ययभावं दर्शयति, 'अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते' इति पारम्पर्येण । तत्र साक्षाद् यदा अविद्यायाः समनन्तरं क्लिष्टाः संस्कारा उत्पद्यन्ते; पारम्पर्येण तु यदा कुशला उत्पद्यन्ते, कुशलावस्थायामविद्याया अभावात् । किञ्च—अविद्या संस्काराणां साक्षात् प्रत्ययः, विज्ञानादीनां पारम्पर्येण । तदुक्तं भवति—अविद्याङ्गे सति संस्काराङ्गं भवति, अस्य संस्काराङ्गस्योत्पादादिदमुत्पद्यते विज्ञानाङ्गं साक्षादविद्याप्रत्ययं पारम्पर्येणेति । एतत् सर्वमाचार्यमतम् ।

प्रतिषेधार्थमित्यपर इति स्थविरवसुवर्मा । *नासति हेतौ भावो भवती*त्यहेतुवादप्रतिषेधार्थं प्रथमेन पर्यायेण । नित्यहेतुवादप्रतिषेधार्थम्—*न चानुत्पत्तिमतो नित्यात् प्रकृतिपुरुषादिकात् किञ्चिदुत्पद्यत* इति द्वितीयेन ।

आचार्य आह—*अस्यां तु कल्पनायामिति* विस्तरः । *पूर्वपदस्य ग्रहणमनर्थकमिति* । अस्मिन् सतीदं भवतीत्यस्य । *उभयवादप्रतिषेधसिद्धेरिति* । अस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इत्यनेनैव पर्यायेण । हेतोरस्तित्वमुत्पत्तिमतश्च हेतुत्वमित्युभयस्या-

सन्ति तर्हि केचिद् ये आत्मनि सत्याश्रयभूते संस्कारादीनां भावं परिकल्पयन्ति, अविद्यादीनां चोत्पादात्तदुत्पत्तिम्। अतस्तेषां कल्पनां पर्युदासयितुमिदं निर्धारयाम्बभूव—"यस्यैवोत्पादाद्यदुत्पद्यते तस्मिन्नेव सति तद् भवति, नान्यस्मिन्। यदुत अविद्याप्रत्ययाः संस्काराः, यावदेवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति" (   ) इति।

अप्रहीणोत्पत्तिज्ञापनार्थमित्याचार्याः। अविद्यायामप्रहीणायां संस्कारा न प्रहीयन्ते। तस्या एवोत्पादादुत्पद्यन्त इति विस्तरः।

हेतुत्वनित्यहेतुत्वलक्षणस्य वादस्य प्रतिषेधसिद्धितः पूर्वपर्यायस्यानर्थक्यं प्राप्नोति।

सन्ति तर्हि केचिदिति विस्तरः। सन्ति केचिद् वादिनः। *य आत्मनि सत्याश्रयभूते*। अविद्याया आश्रयभूते। *संस्कारादीनां* संस्कारविज्ञाननामरूपादीनां *भावमुत्पादं कल्पयन्ति*। *अविद्यादीनां* चाविद्यासंस्कारादीनामुत्पादात्तदुत्पत्तिम्। संस्काराद्युत्पत्तिं कल्पयन्ति इत्यधिकृतम्। *अतः* कारणात्तेषां वादिनां *कल्पनां पर्युदासयितुं* प्रतिषेद्धुमिदं *निर्धारयाम्बभूवाम्रे*डयाम्बभूव। किम्? इत्याह—*यस्यैवोत्पादात् यावत् स्कन्धस्य समुदयो भवतीति*। यस्यैवोत्पादाद् यदुत्पद्यते, तस्मिन्नेव सति तद् भवति, नान्यस्मिन्नात्मनि। *यदुताविद्याप्रत्ययाः संस्काराः*। अविद्यायामेव सत्यां संस्कारा भवन्ति, नान्यस्मिन्। *यावदेवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति*। कथम्? जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः सम्भवन्ति। एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति। जात्यामेव सत्यां जरामरणादयः सम्भवन्ति, नान्यस्मिन्नात्मनि। अन्यथा हि 'अस्मिन् सतीदं भवति' इत्युच्यमाने वक्तारः स्युः—आत्मनि सत्याश्रयभूते अविद्यादिषु सत्सु संस्कारादयो भवन्तीति। अथ पुनर्द्वितीयमेव पर्यायं ब्रूयात्—अस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति। एवमपि तथैव कल्पेयुः—सत्यमविद्यादीनामुत्पादात् संस्कारादय उत्पद्यन्ते, आत्मनि तु सत्याश्रयभूत इति। अतः पर्यायद्वयेन निर्धारयति—यस्योत्पादाद् यदुत्पद्यते तस्मिन्नेव सति तद्भवति, नान्यस्मिन्नात्मनि सत्याश्रयभूत इति।

आचार्या इति। पूर्वाचार्याः। *अप्रहीणज्ञापनार्थमुत्पत्तिज्ञापनार्थं* च। *अविद्यायां* सत्याम*प्रहीणायां संस्कारा भवन्ति*, न *प्रहीयन्त* इति प्रथमेन पर्यायेण दर्शयति। *तस्या एवोत्पादादुत्पद्यन्त* इति द्वितीयेन दर्शयति। एवं यावज्जात्यां सत्यामप्रहीणायां जरामरणादयो भवन्ति, न प्रहीयन्ते; तस्या एवोत्पादादुत्पद्यन्त इति।

स्थित्युत्पत्तिसन्दर्शनार्थमित्यपरे । यावत् कारणस्रोतस्तावत् कार्यस्रोतो भवति । कारणस्यैव चोत्पादात् कार्यमुत्पद्यत इति । उत्पादे त्वधिकृते कः प्रसङ्गः स्थितिवचनस्य, भिन्नक्रमं च भगवान् किमर्थमाचक्षीत प्राक् स्थितिं पश्चादुत्पादम् ।

पुनराह—"अस्मिन् सतीदं भवति" इति "कार्ये सति कारणस्य विनाशो भवति" इति । स्यान्मतम्—अहेतुकं तर्हि कार्यमुत्पद्यत इति ? अत आह नाहेतुकम् ; यस्मादस्योत्पादादिदमुत्पद्यत इति ।

एष चेत् सूत्रार्थोऽभविष्यद् 'अस्मिन् सतीदं न भवति' इत्येवावक्ष्यत् । पूर्वं च तावत् कार्यस्योत्पादानेवावक्ष्यत्, पश्चाद् 'अस्मिन् सतीदं न भवति' इति । एवं हि साधुः क्रमो भवति । इतरथा तु 'प्रतीत्यसमुत्पादः कतमः' इत्यादेरर्थे कः प्रक्रमो विनाशवचनस्य ! तस्मान्नैष सूत्रार्थः ।

स्थित्युत्पत्तिसन्दर्शनार्थमित्यपर इति *भदन्तश्रीलाभः*। तदर्थं *पर्यायद्वयमाहेति*। *यावत् कारणस्रोतस्तावत् कार्यस्रोतो भवतीति* प्रथमेन पर्यायेण। *कारणस्यैवोत्पादात् कार्यमुत्पद्यत* इति द्वितीयेन। *उत्पादे त्वधिकृत* इति। प्रतीत्यसमुत्पादं वो भिक्षवो देशयिष्यामीत्यधिकृते। *कः प्रसङ्गः* कः प्रस्तावः *स्थितिवचनस्य*, अस्मिन् सतीदं भवतीत्यनेन यावत् कारणस्रोतस्तिष्ठति तावत् कार्यस्रोतस्तिष्ठतीति । एवमस्य स्थित्यर्थो वर्ण्यते इति। *भिन्नक्रमं च भगवान् किमर्थमाचक्षीत*। उत्पत्तिर्हि प्रथमं भवति, पश्चात् स्थितिः। उत्पत्तिप्रतिबद्धा स्थितिरिति कृत्वा 'अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते' इति पूर्वं वक्तव्यं स्यात्, पश्चाद् 'इदमस्मिन् सतीदं भवति'। न त्वेवम्, अतो नायमर्थ इति।

पुनराहेति । स एव *भदन्तश्रीलाभः* ।

आचार्य प्रत्याह—*एष चेद्* इति विस्तरः। *अस्मिन् सतीदं न भवतीत्येवावक्ष्यदिति*। नञैवाभावनिर्देशो युक्तरूप इति दर्शयति। *पूर्वं च कार्यस्योत्पादमिति*। अस्योत्पादादिदमुत्पद्यते इति पूर्वमवक्ष्यत्; उत्पादपूर्वकत्वाद्विनाशस्य।

सूत्र उक्तम्—जातिप्रत्यया जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्योपायासाः सम्भवन्तीति। जरामरणसंगृहीता एवं ते, नाङ्गान्तरमित्यवगन्तव्यम्। तत्र सत्त्वासत्त्वसंख्यातस्य विषयस्य परिणामादात्मभावपरिणामाच्चैते भवन्ति। दौर्मनस्यसम्प्रयुक्तो वितर्कः शोकः। शोकसमुत्थितः प्रलापः परिदेवः। दुःखदौर्मनस्ये व्याख्याते। विच्छिन्नवेगं दौर्मनस्यमुपायासः। शोकपरिदेवपूर्वकः श्रम उपायास इत्यपरे।

कथं पुनः "अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा यावत् जातिप्रत्ययं जरामरणम्" (   ) इति ? अभिसम्बन्धमात्रं दर्शयिष्यामः । बालो हि प्रतीत्यसमुत्पन्नं संस्कारमात्रमिदमिति अप्रजानन् आत्मदृष्ट्यस्मिमानाभिनिविष्ट आत्मनः सुखार्थमदुःखार्थं वा कायादिभिस्त्रिविधं कर्मारभते—आयतिसुखार्थं पुण्यम् सुखादुःखासुखार्थमानिञ्ज्यम्, ऐहिकसुखार्थमपुण्यम्। तस्याविद्याप्रत्ययाः संस्काराः कर्माक्षेपवशाच्च विज्ञानसन्ततिस्तां तां गतिं गच्छति ; ज्वालागमनयोगेनान्तराभवसम्बन्धात् । तदन्यसंस्काराप्रत्ययं विज्ञानम् । एवं च कृत्वा तदुपपन्नं भवति विज्ञानाङ्गनिर्देशे—"विज्ञानं कतमत् ? षड्विज्ञानकायाः" (   ) इति।

बालो हीति विस्तरः। बालः पृथग्जनः। *संस्कारमात्रमिति*। मात्रग्रहणमात्मप्रतिषेधार्थम् । *अप्रजानन्निति* । आवेणिकीमविद्यां दर्शयति । *आत्मदृष्ट्यस्मिमानाभिनिविष्टः* प्रतिष्ठितः *कायादिभिः* कायवाङ्मनोभि*स्त्रिविधं कर्म* पुण्यापुण्यानिञ्ज्यलक्षण*मारभते*। *आनिञ्ज्यमिति* इगिः प्रकृत्यन्तरम्, तस्यैवैतद्रूपम्। एजतेरेतद्रूपमानेञ्ज्यमिति वा पाठः । *आयतिसुखार्थं पुण्यमिति*। अनागतजन्मसुखार्थम्। किम्? कामावचरं कुशलं कर्म। *सुखादुःखासुखार्थमानिञ्ज्यमिति* । रूपारूप्यावचरं कुशलम् । सुखार्थमा तृतीयाद्ध्यानात्, तस्मादूर्ध्वमदुःखासुखार्थम्। *ऐहिकसुखार्थमिति*। इहसुखापेक्षया तत् कृतम्, नायतिसुखापेक्षयेत्यर्थः। *कर्माक्षेपवशाद्* यथोक्तं कर्मविधवशात्। *तां तां गतिं* नरकादीनां *गच्छति*। *ज्वालागमनयोगेन* । यथा दीर्घा तृणानुषक्ता ज्वाला गच्छतीत्युच्यते, तथा विज्ञानसन्ततिभिरन्तराभवसम्बन्धादन्तराभवसम्बन्धेनातिविप्रकृष्टदेशामपि तां तां गतिं गच्छति। *एवञ्च कृत्वेति*। यदि संस्कारप्रत्ययमन्तराभवप्रतिसन्धिचित्तमुपादाय यावदुपपत्तिक्षणः, सर्वासौ विज्ञानसन्तति. षण्णां विज्ञानकायानां संस्कारप्रत्ययं विज्ञानमभिप्रेतं *तदुपपन्नं भवति*। *विज्ञानाङ्गनिर्देशे*। विज्ञानाङ्गस्य तृतीयस्य निर्देशे। *"विज्ञानं कतमत् ? षड्विज्ञानकायाः"* इति। अन्यथा हि यदि षण्णां विज्ञानकायानां सन्ततिर्नाभिप्रेता स्यात्, संस्कारप्रत्ययं विज्ञानं प्रतिसन्धिचित्तमेवाभिप्रेतं स्यात्, अत्र षड्विज्ञानकाया इति नोक्तं स्यात्। एवं तु वक्तव्यं स्यात्—'विज्ञानं कतमत् ? मनोविज्ञानम्' इति। न हि प्रतिसन्धिक्षणे प्रतिविज्ञानकायसम्भवोऽस्ति; मनोविज्ञानेनैव प्रतिसन्धिबन्धात्। "छेदसन्धानवैराग्यहानिच्युत्युपपत्तयः, मनोविज्ञान एवेष्टाः" (अभि० को० ३.४२) इति वचनात्।

विज्ञानपूर्वकं पुनस्तस्यां तस्यां गतौ नामरूपं जायते पञ्चस्कन्धकं कृत्स्न-जन्मानुगतम्; विभङ्गे, महानिदानपर्याये चैवं निर्देशात्—"तथा नामरूप-परिपाकात् क्रमेण षडायतनम्। ततो विषयसम्प्राप्तौ सत्यां विज्ञानसम्भवः" (   ) इति। त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः सुखादिवेदनीयः। तत-स्त्रिविधा वेदना। ततस्तृष्णा। दुःखोत्पीडितस्य सुखायां वेदनायां कामतृष्णा; सुखायामदुःखासुखायां च रूपतृष्णा। अदुःखासुखायामारूप्यतृष्णा। तत इष्टवेदनातृष्णायाः कामादीनामुत्पादनम्।

तत्र कामाः पञ्च कामगुणाः। दृष्टयो द्वाषष्टिर्यथा ब्रह्मजालसूत्रे। शीलं दौःशील्यविरतिः। व्रतं कुक्कुरगोव्रतादीनि। यथा च निर्ग्रन्थादीनां नग्नो भवत्यचेलक इति विस्तरः। ब्राह्मण-पाशुपत-परिव्राजकादीनां च दण्डाजिन-भस्म-जटा-त्रिदण्डमौण्ड्यादिसमादानम्।

आत्मवादः पुनरात्मभावः। आत्मेति वादोऽस्मिन्नित्यात्मवादः। आत्म-

---

विभङ्ग एवं निर्देशादिति। प्रतीत्यसमुत्पादसूत्रे नामरूपविभङ्ग एवं निर्देशात्—"नाम कतमत्? चत्वारोऽरूपिणः स्कन्धा इति। रूपं कतमत्? यत्किञ्चिद्रूपमिति विस्तरेण। यावद्यच्चेदं रूपं यच्च नाम तदुभयं नामरूप-मित्युच्यते" इति। *कामतृष्णेति*। कामावचरी तृष्णा। *रूपतृष्णेति*। या सुखायां त्रिषु ध्यानेषु। *अदुःखासुखायां* चतुर्थे। *अदुःखासुखायामारूप्यतृष्णेति*। आरूप्या-वचरी। *कामादीनामुपादानमिति*। कामदृष्टिशीलव्रतात्मवादानामुपादान-मित्यर्थः। *पञ्च कामगुणा इति*। काम्यन्त इति कामाः, गुण्यन्त इति गुणाः, कामा एव गुणाः कामगुणाः। के पुनस्ते? रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यानि।

दृष्टयो द्वाषष्टिर्यथा ब्रह्मजाल इति। ब्रह्मजालसूत्रदर्शनेन ता दृष्टयो बोद्धव्याः। *कुक्कुरगोव्रतादीनीति*। आदिशब्देन मृगव्रतादीनि गृह्यन्ते। *निर्ग्रन्थादीनामिति*। आदिशब्देन पाण्डरभिक्षवादीनां ग्रहणम्। *ब्राह्मणेत्यादि*। विस्तरः—ब्राह्मणानां *दण्डाजिनम्*। *पाशुपतानां जटाभस्म*। *परिव्राजकानां त्रिदण्डमौण्ड्यम्*। आदि-शब्दद्वयेन कापालिकादीनां कपालधारणादीनि गृह्यन्ते। तत्समादानं शीलव्रतो-पादानम्।

आत्मेतिवादोऽऽस्मिन्नित्यात्मवादः। यथोक्तम्—"ये केचिच्छ्रमणा ब्राह्मणा वा आत्मेति समनुपश्यन्तः, समनुपश्यन्ति सर्वे त इमानेव पञ्चोपादानस्कन्धान्"

दृष्ट्यस्मिमानावित्यपरे । कथमनयोरात्मवादत्वम् ? "आभ्यामात्मा" (   ) इति वचनात् । आत्मनो ह्यसत्त्वादात्मवादोपादानमित्युच्यते ; प्रज्ञप्तिमात्रकस्योपादानात् । यथोक्तम्--"आत्मा आत्मेति भिक्षवो बालोऽश्रुतवान् पृथग्जनः प्रज्ञप्तिमनुपतितः, न त्वत्रात्मा वा आत्मीयं वा" इति । तेषामुपादानं तेषु यश्छन्दरागः । एवं हि भगवता सर्वत्राख्यातम्—"उपादानं कतमत् ? योऽत्र च्छन्दरागः" (   ) इति । उपादानप्रत्ययं पुनः पौनर्भविकं कर्मोपचीयते । तद् भवः । "यदप्यानन्द कर्मायत्यां पुनर्भवाभिनिवर्तकमिदमत्र भवस्य" (   ) इति सूत्रात् । भवप्रत्ययं पुनर्विज्ञानाक्रान्तियोगेन । अनागतं जन्म जातिः पञ्चस्कन्धिका । जातौ सत्यां जरामरणम् । यथा निर्दिष्टं सूत्रे—"एवमस्य केवलस्य महतो दुःखस्कन्धस्य समुदयो भवति" (   ) इति । केवलस्येति, आत्मीयरहितस्य । महतो दुःखस्कन्धस्येति, अनाद्यन्तस्य दुःखसमूहस्य । समुदयो भवतीति प्रादुर्भावः । स एव तु वैभाषिकन्यायो यः पूर्वमुक्तः ॥

इति विस्तरः । *आत्मदृष्ट्यस्मिमानावित्यपर* आत्मवादमाहुः । *आत्मनो ह्यसत्त्वादात्मवादोपादानमिति* । वादशब्दोपन्यासे प्रयोजनं दर्शयति । *बालोऽश्रुतवान् पृथग्जन* इति । यस्य पूर्वाभ्यासवासनानिर्जातोपपत्तिलाभिका प्रज्ञा नास्ति स बालः, यस्यागमजा नास्ति सोऽश्रुतवान्, यस्याधिगमजा सत्याभिसमयजा नास्ति स पृथग्जनः । *प्रज्ञप्तिमनुपतित* इति । यथा संज्ञा यथा च व्यवहारस्तथानुगत इत्यर्थः । *तेषामिति* । कामादीनाम् । छन्दराग इति । अप्राप्तेषु विषयेषु प्रार्थना छन्दः, प्राप्तेषु रागः । तेषु कामादिषु यश्छन्दरागस्तदुपादानम् । न तु "यथोक्ता एव सा विद्या द्विधा दृष्टिविवेचनात्, उपादानानि" (अभि० ५.३८) इत्यभिप्रायः । *पौनर्भविकमिति* । पुनर्भवफलम् । *इदमत्र भवस्येति* । इदमत्र भवस्य स्वलक्षणं स्वभाव इत्यर्थः । *विज्ञानावक्रान्तियोगेनेति* । ज्वालागमनयोगेनान्तराभवसम्बन्धाद् । *अनागतं जन्म जातिः पञ्चस्कन्धिका* नामरूपस्वभावत्वात् । *जरामरणं यथानिर्दिष्टं सूत्र* इति । "जरा कतमा ? यत्तत् खालित्यं पालित्यम्" इति विस्तरः । "मरणं कतमत्, या तेषां तेषां सत्त्वानां तस्मात्तस्माच्च्युतिश्च्यवनम्" इति विस्तरः । *केवलस्यात्मरहितस्येत्यर्थं* दर्शयति । *महत* इत्यनाद्यन्तस्य । *दुःखस्कन्धस्येति* । दुःखसमूहस्य । *स एव तु वैभाषिकन्यायो यः पूर्वमुक्त* इति । द्वादश पञ्चस्कन्धिका अवस्था द्वादशाङ्गानीति ।

अथाविद्येति कोऽर्थः ? या न विद्या । चक्षुरादिष्वपि प्रसङ्गः ? विद्याया अभावस्तर्हि । एवं सति न किंचित् स्यात् ? नचैतद् युक्तम् । तस्मात्—

विद्याविपक्षो धर्मोऽन्योऽविद्याऽमित्रानृतादिवत् ॥ २८ ॥

यथा मित्रविपर्ययेण तद्विपक्षः तः कश्चिदमित्रो भवति, न तु यः कश्चिदन्यो मित्रात्, नापि मित्राभावः । ऋतं चोच्यते सत्यम्, तद्विपक्षभूतं वाक्यमनृतं भवति । अधर्मानर्थाकार्यादयश्च धर्मादिप्रतिद्वन्द्वभूताः । एवमविद्यापि विद्यायाः प्रतिद्वन्द्वभूतधर्मान्तरमिति द्रष्टव्यम् ॥ २८ ॥

कुत एतत् ? प्रत्ययभावेनोपदेशात् । अपि च—

संयोजनादिवचनात्,

संयोजनं बन्धनमनुशय ओघो योगश्चाविद्योच्यते सूत्रेषु । न चाभावमात्रं तथा भवितुमर्हति । न चापि चक्षुरादयः । तस्माद् धर्मान्तरमेवाविद्या ।

यथा तर्हि कुभार्या अभार्येत्युच्यते, कुपुत्रश्चापुत्रः, एवमविद्याऽप्यस्तु ?

कुप्रज्ञा चेन्न दर्शनात् ।

कुत्सिता हि प्रज्ञा क्लिष्टा । सा च दृष्टिस्वभावा इति नाविद्या युज्यते ।

या न विद्या । चक्षुरादिष्वपि प्रसङ्ग इति । चक्षुःश्रोत्रादीन्यविद्या प्रसज्यन्ते, तान्यपि हि न विद्येति कृत्वा । *न किञ्चित् स्यादिति* । यदि विद्याया अभावोऽविद्या, अद्रव्यं स्यादित्यर्थः । न चेतद् युक्तमिति । प्रत्ययभावेनोपदेशात् । *तद्विपक्ष* इति । विरोधे नञिति दर्शयति । *न तु यः कश्चिदन्यो मित्रादिति* । न पर्युदासमात्र इति दर्शयति । *नापि मित्राभाव* इति । नाभावार्थ इति दर्शयति । *अधर्मानर्थाकार्यादयश्चेति* । आदिशब्देनायुक्त्यव्यवहारा मनुष्यादयो गृह्यन्ते । *धर्मादिप्रतिद्वन्द्वभूता* इति । धर्मार्थकार्ययुक्तिव्यवहारमनुष्यादिप्रतिद्वन्द्वभूताः । न तु ये केचिदन्ये धर्मादिभ्यश्चक्षुरादयः । *नापि धर्मादयभावः* । *एवमविद्यापीति* विस्तरः ॥ २८ ॥

कुत एतत्, प्रत्ययभावेनोपदेशात् । अविद्याप्रत्ययाः संस्कारा इति । न चाविद्याया अन्येषां चक्षुरादीनां प्रत्ययभावेनोपदेशो युक्तः; अर्हतां संस्कारासम्भवात् । न चाभावस्य; शशविषाणादीनां प्रत्ययत्वात् ।

संयोजनं यावद्योगश्चाविद्योच्यत इति । अविद्यासंयोजनं यावदविद्यायोग इति *सूत्रेषूच्यते* । *न चाभावमात्रं तथा भवितुमर्हतीति* । न संयोजनादि भवितुमर्हतीत्यर्थः । *न चापि चक्षुरादयः* । तथा भवितुमर्हन्तीत्यधिकृतम् । *सा च दृष्टिस्वभावेति नाविद्या युज्यत* इति । दृष्ट्यविद्ययोः संयोजनादित्वेन पृथक् पाठात् ।

या तर्हि न दृष्टिः सा भविष्यति ? सापि भवितुं नार्हति । किं कारणम् ?

दृष्टेस्तत्सम्प्रयुक्तत्वात्,

अविद्या चेत् प्रज्ञाऽभविष्यन्न दृष्टिस्तया युज्यते सम्प्रायोक्ष्यत; द्वयोः प्रज्ञाद्रव्ययोरसम्प्रयोगात् ।

इतश्च—

प्रज्ञोपक्लेशदेशनात् ॥ २९ ॥

"रागोपक्लिष्टं चित्तं नावमुच्यते, अविद्योपक्लिष्टा प्रज्ञा न विशुध्यति" (   ) इत्युक्तं सूत्रे । न च सैव प्रज्ञा तस्याः प्रज्ञाया उपक्लेशो युक्त इति । यथा चित्तस्यान्यो भिन्नजातीय उपक्लेशो रागः, एवं प्रज्ञाया अविद्या । किं पुनरेवं नेष्यते ?

क्लिष्टया प्रज्ञया कुशला प्रज्ञा व्यवकीर्यमाणा न विशुध्यति, अतोऽसौ तस्या उपक्लेश इति । यद्यपि रागोपक्लिष्टं चित्तं न विमुच्यते । किं तदवश्यं रागपर्यवस्थितं भवति । उपहतं तु तत्तथा रागेण भवति यन्न विमुच्यते । तां भावनां[1] व्यावर्तयतो विमुच्यते ।

या तर्हि न दृष्टिरिति । या क्लिष्टा प्रज्ञा रागादिसम्प्रयुक्ता ।

"दृष्टेस्तत् सम्प्रयुक्तत्वात्" इति । अविद्यासम्प्रयुक्तत्वादित्यर्थः । कथञ्च दृष्टिरविद्यया सम्प्रयुक्ता ? यस्मादविद्यालक्षणो मोहः क्लेशमहाभूमौ पठ्यते, क्लेशमहाभूमिकाश्च सर्वेऽपि महाभूमिकैः सह सम्प्रयुज्यन्त इति दृष्ट्या सत्कायदृष्ट्यादिकया प्रज्ञास्वभावया अविद्या सम्प्रयुज्यत इति गम्यते। तस्मान्नाविद्या प्रज्ञा, *द्वयोः प्रज्ञाद्रव्ययोरसम्प्रयोगात्* ।

अविद्योपक्लिष्टा प्रज्ञा न विशुध्यतीति । एतदुदाहरणम् । येन विद्या प्रज्ञाया अर्थान्तरभूतेति । *न च सैव प्रज्ञा तस्याः प्रज्ञाया उपक्लेशो* युक्त इति । प्रज्ञोपक्लेशदेशनायां प्रज्ञाया अर्थान्तरभूता अविद्या; उपक्लेशत्वेन निर्दिष्टत्वात् । रागवत् । अत आह—*यथा चित्तस्यान्य* इति विस्तरः ।

व्यवकीर्यमाणा न विशुध्यतीति । अन्तरान्तरोत्पद्यमानाया क्लिष्टया प्रज्ञया व्यवकीर्यमाणा क्षणान्तरोत्पन्ना कुशला प्रज्ञा न विशुध्यतीत्यर्थः । *किं तदवश्यं रागपर्यवस्थित*मिति । रागसम्प्रयुक्तमित्यर्थः । *उपहतं तु तत्तथा रागेणेति* । समुदाचरता रागेण वासनाधानेन तदुपहतं भवति । *तां भावनां* तद् दौष्ठुल्यं

---

१. पुनर्भावनां—का० ।

एवमविद्योपहता[1] क्लिष्टा[1] प्रज्ञा न शुध्यतीत्यविद्योपहतां[2] परिकल्पयामः ।

को हि परिकल्पयन् वार्यते ! जात्यन्तरमेव त्वविद्यां वर्णयन्ति ।

योऽपि मन्यते—"सर्वक्लेशा अविद्या" इति, तस्याप्यत एव व्युदासः । सर्वक्लेशस्वभावा हि[3] सती संयोजनादिषु पृथग्नोच्येत, दृष्ट्या च न सम्प्रयुज्येत । अन्येन वा क्लेशेन दृष्ट्यादीनां परम्परासम्प्रयोगात् चित्तमपि चाविद्योपक्लिष्टमेवोक्तं भवेत् ।

अथ मतम्—विशेषणार्थं तथोक्तमिति ? प्रज्ञायामपि[4] विशेषणं[4] कर्त्तव्यं स्यात्[5] । भवत्वविद्या धर्मान्तरम्, कस्तु तस्याः स्वभावः ? सत्यवत्न कर्मफला-

---

व्यावर्त्तयतो योगिनस्तच्चित्तं विमुच्यते । एवमविद्योपहता क्लिष्टा प्रज्ञा न शुध्यतीति । अतः प्रज्ञा चाविद्या, न च दोष इति दर्शयति ।

को हि परिकल्पयन् वार्यत इति । परिकल्पनामात्रमेतदागमनिरपेक्षमिति कथयति ।

योऽपि मन्यते सर्वक्लेशाविद्येति । *भदन्तश्रीलाभः* एवं मन्यते—अविद्येति सर्वक्लेशानामियं सामान्यसंज्ञा, न रागादिक्लेशव्यतिरिक्ताऽविद्या नास्तीति । कस्मात् स एवं मन्यते ? बुद्धसूत्रात् । "न प्रजानाति न प्रजानातीत्यायुष्मन् महाकौष्ठिल, तस्मादविद्योच्यते" इति । सत्कायदृष्टयादयोऽपि क्लेशा अज्ञानस्वरूपा विपरीतग्रहणत इति । *तस्याप्यत एवेति* विस्तरः । तस्य *भदन्तस्यात एव* प्रतिषेधवचनाद् *व्युदासः*। प्रतिषेधस्तन्मतस्येत्यध्याहार्यम्। कथम् ? इत्याह—*सर्वक्लेशस्वभावा हि सती संयोजनादिषु पृथग् नोच्येत* । अनुशयसंयोजनादिष्वविद्यासंयोजनमिति पृथग् नोच्येत, शेषसंयोजनाव्यतिरेकात् । 'रागो बन्धनं द्वेषो बन्धनम्' इत्युक्त्वा मोहो बन्धनमिति, 'कामारागानुशयः' इत्याद्युक्त्वा अविद्यानुशय इति, ओघेष्वविद्यौघ इति, योगेष्वविद्यायोग इति पृथग्नैवोच्यते; कस्मात् ? परस्परासम्प्रयोगात्। न हि दृष्टिर्दृष्ट्या संप्रयुज्यते, रागो वा रागेण । दृष्टयादिसम्प्रयुक्ता चाविद्योक्ता, क्लेशमहाभूमिकत्वेन महाभूमिकसम्प्रयोगनियमात् । *चित्तमपि चाविद्योपक्लिष्टमेवोक्तं भवेत्* । रागोपक्लिष्टं चित्तं न विमुच्यत इति नोक्तं भवेत्; अविद्योपक्लिष्टत्ववचनेनेव रागाद्युपक्लिष्टत्वसिद्धेः ।

अथ मतम्—विशेषणार्थं तथोक्तमिति । रागलक्षणयाविद्ययोपक्लिष्टचित्तं न विमुच्यत इति । *प्रज्ञायामपि विशेषणं कर्त्तव्यं स्यात्* । रागेण प्रतिघेन मानेन

१–१. ०पक्लिष्टा—का० ।　　२. विशुध्यती०—का० ।　　३. अपि—का० ।

४–४. मप्यविद्याविशेषणं—का० ।　　५. भवेत्—का० ।

नामसम्प्रख्यानम् ।

एतच्चैव न ज्ञायते किमिदमसम्प्रख्यानं नामेति ?

यदि यन्न सम्प्रख्यानम्? सम्प्रख्यानाभावेऽपि तथैव दोषो यथा अविद्यायाम् ।

अथ सम्प्रख्यानविपक्षभूतं धर्मान्तरम्? तदिदं तथैव न ज्ञायते किं तदिति ।

एवञ्जातीयकोऽपि धर्माणां निर्देशो भवति, तद्यथा—"चक्षुः कतमत्? यो रूपप्रसादश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रयः" (   ) इति ॥

अस्मीति सत्त्वमयताऽविद्येति **भदन्तधर्मत्रातः** । का पुनरस्मिमानादन्या मयता? याऽसौ सूत्र उक्ता—"सोऽहमेवं ज्ञात्वा एवं दृष्ट्वा सर्वासां तृष्णानां सर्वासां दृष्टीनां सर्वासां मयतानां सर्वेषामहङ्कारममकारास्मिमानाभिनिवेशानुशयानां प्रहाणात् परिज्ञानान्निश्छायो निर्वृतः" (   ) इति ।

अस्त्येषा मयता, सा त्वियमविद्येति कुत एतत्?

वेति, मा भूत् सर्वक्लेशग्रहणप्रसङ्ग इति। इष्ट इति चेत्? चित्तेऽपि न विशेषणं कर्त्तव्यं स्यात् । अविद्योपक्लिष्टं चित्तं न विमुच्यत इत्येवमेव तु वक्तव्यं स्यात् ।

सम्प्रख्यानम् । प्रज्ञानमित्येकोऽर्थः । *तथैव दोषो यथाविद्यायामिति* । *अथासम्प्रख्यानमिति* कोऽर्थः? यन्न संप्रख्यानम्। चक्षुरादिष्वपि प्रसङ्गः । सम्प्रख्यानाभावस्तर्हि? एवं सति न किञ्चित् स्यात् । न चैतद् युक्तमिति । *अथ सम्प्रख्यानविपक्षभूतं धर्मान्तरम्* । *तदिदं तथैव न ज्ञायते* यथैवाविद्या, *किं तदिति* ।

एवञ्जातीयकोऽपीति विस्तरः । एवञ्जातीयकः, कर्मप्रभावित इत्यर्थः । तस्मादविद्यायाः कर्मणा कारित्रेण स्वभावो विज्ञातव्यः—अस्त्यसौ कश्चिद्धर्मो यो विद्याविपक्ष इति । विद्याविपक्षत्वं तस्याः कर्मेति । *तद्यथा चक्षुः कतमत्? यो रूपप्रसादश्चक्षुर्विज्ञानस्याश्रय* इति । ननु च रूपप्रसाद इति स्वभावप्रभावितोऽस्य निर्देश इति? न; अप्रत्यक्षत्वान्नित्यं चक्षुर्विज्ञानमेयत्वाच्च ।

अस्मीति सत्त्वमयतेति । अविज्ञातार्थमेतत् । न तेन *स्थविरेणा*स्याभिधेयमवधारितम् । मयता पुनः *सौत्रान्तिकै*रविद्या प्रकारभिन्ना वर्ण्यते, मानो वा । *यासौ सूत्र उक्तेति* विस्तरः । मयतानामित्यविद्यानां प्रकारभिन्नानां नामेति ग्रहणम् । तृष्णादीनां पृथगुपदेशादिति *भदन्तधर्मत्रात*स्याभिप्रायः । *आचार्य* आह—*अस्त्येषा मयता*, अस्ति सूत्रे उक्ता मयता, तत्र जातिनिर्देशादेकवचनम्, *सा त्वविद्ये*ति । *कुतः* कारणादेतत् परिच्छिद्यते—*साविद्येति? भदन्तधर्मत्रातः*

यत एषा नान्यः क्लेशः शक्यते वक्तुम् ।

ननु चान्यो मान एव स्यात् । अत्र तु[1] पुनर्विचार्यमाणे बहु वक्तव्यं जायते । तस्मात् तिष्ठत्वेतत् ॥ २९ ॥

अथ नामरूपमिति कोऽर्थः ? रूपं विस्तरेणोक्तम्[2] ।

नाम त्वरूपिणः स्कन्धाः,

किं कारणम् ? नामेन्द्रियार्थवशेनार्थेषु नमतीति **नाम** ।

कतमस्य नाम्नो वशेन ? यदिदं लोके प्रतीतं तेषां तेषामर्थानां प्रत्यायकम्—गौः, अश्वः, रूपम्, रस इत्येवमादि ।

स्वाभिप्रायं विवृणोति—*यत एषा नान्यः क्लेशः शक्यते वक्तुमिति* । कस्मान्न शक्यते ? तृष्णादृष्टास्मिमानानां पृथगुक्तेः ।

आचार्य आह—*ननु चान्यो मान एव स्यादिति* । अस्मिमानादन्यः षण्णामन्यतमः । स च मयता, नाविद्येत्यभिप्रायः । *अत्र तु पुनर्विचार्यमाणे बहु वक्तव्यं जायत* इति । अत्र पुनर्विचार्यमाणेऽविद्याङ्गे बहुरयं ग्रन्थो जायते, यथोक्तमिति । *तस्मात्तिष्ठत्वेतत्* । एतावदेवास्त्विति । अथवा—अन्यो मान एव स्यात्, न पुनरविद्येति, कुत एतदित्येवमादिके पुनर्विचारे क्रियमाणे उत्तरप्रत्युत्तरवचनेन बहु वक्तव्यं जायते । तस्मात्तिष्ठत्वेतदलं विचारान्तरेणेत्यर्थः ॥ २९ ॥

अथ नामरूपमिति । अविद्याङ्गनिर्देशानन्तरं संस्काराङ्गं निर्देष्टव्यम् । तदनु विज्ञानाङ्गम्, किमित्येतदतिक्रम्योपन्यस्यते ? एतदर्थमत्र वक्ष्यत्याचार्यः—"उक्तं च वक्ष्यते चान्यत्" (अभि० ३.३६) इति ।

रूपं *विस्तरेणोक्तमिति* । "रूपं पञ्चेन्द्रियाण्यर्थाः पञ्चाविज्ञप्तिरेव च" (अभि० को० १.९) इत्यत्र । *नामेन्द्रियार्थवशेनेति* विस्तरः । नामवशेन इन्द्रियवशेन अर्थवशेन चार्थेषु रूपादिषु *नमतीति नाम* । *कतमस्य नाम्नो वशेनेति* । नामद्वैविध्यात् पृच्छति । *आचार्यस्त्वाचष्टे—यदिदं लोके प्रतीतमिति* विस्तरः । *गौरश्व* इति, समुदायप्रत्यायकम् । रूपं रस इति, एकार्थप्रत्यायकम् । तदेतद् वेदनादिस्कन्धचतुष्कं नामशब्देनोच्यते । यस्मात्तन्नामवशेन संज्ञाकरणवशेनार्थेष्वप्रत्यक्षेषु प्रत्यक्षेष्वपि वा नमति प्रवर्त्तते—अस्य नाम्नोऽयमर्थ इति । इन्द्रियार्थवशेन तु प्रत्यक्षेषु रूपादिषु नमति, उत्पद्यत इत्यर्थः । नाम्नि चाप्यर्थ-

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

२. विस्तरेण यथोक्तम्—का० ।

एतस्य पुनः केन नामत्वम् ? तेषु तेष्वर्थेषु तस्य नाम्नो नमनात् ।

इह निक्षिप्ते काय उपपत्त्यन्तरे नमनान्नामारूपिणः स्कन्धा इत्यपरे ॥

षडायतनमुक्तम् ॥

स्पर्शो वक्तव्यः ?

स्पर्शाः षट्,

चक्षुःसंस्पर्शः, यावन्मनःसंस्पर्श इति । ते पुनः—

सन्निपातजाः ।

त्रयाणां सन्निपाताज्जाता इन्द्रियार्थविज्ञानानाम् । युक्तं तावत् पञ्चानामिन्द्रियाणामर्थविज्ञानाभ्यां सन्निपातः; सहजत्वात् ।

मनइन्द्रियस्य पुनर्निरुद्धस्यानागतवर्त्तमानाभ्यां धर्ममनोविज्ञानाभ्यां कथं सन्निपातः ? अयमेव तेषां सन्निपातो यः कार्यकारणभावः । एककार्यार्थो वा सन्निपातार्थः । सर्वे च ते त्रयोऽपि स्पर्शोत्पत्तौ प्रगुणा भवन्तीति ।

वशेन नमति—अस्यार्थस्येदं नामेति । *एतस्य पुनः केन नामत्वमिति* । एतस्य संज्ञाकरणलक्षणस्य नाम्नः केन कारणेन नामत्वम् । *तेषु तेष्वर्थेषु तस्य नाम्नो नमनादिति* । यस्मात्तेष्वर्थेषु चतुस्कन्धलक्षणं नाम, तन्नाम नमयति प्रवर्त्तयति, तस्मात् एतस्य नामत्वम्, नमयतीति नामेति कृत्वा । इह *निक्षिप्त* इति विस्तरः । मरणकाले निक्षिप्ते *काय उपपत्त्यन्तरे नमनाद्* गमनादरूपिणो वेदनादयः स्कन्धा *नामेत्युच्यन्ते* । यथोक्तम्—मृतस्य खलु कालं गतस्य ज्ञातय इमं पूतिकायमग्निना वा दहन्ति, उदके वा प्लावयन्ति, भूमौ वा निखनन्ति, वातातपाभ्यां वा परिशोषं परिक्षयं पर्यादानं गच्छति । यत्पुनरिदमुच्यते—चित्तमिति वा मन इति वा विज्ञानमिति वा श्रद्धापरिभावितं तदूर्ध्वगामि भवति, विशेषगाम्यायत्यां स्वर्गोपगमिति ।

षडायतनमुक्तमिति । "तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः" (अभि० १.९), "विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिर्मनआयतनं च तत्" (अभि० को० १.१६) इत्यत्र । *मनइन्द्रियस्य पुनर्निरुद्धस्यानागतेन धर्मेण* रूपादिनोत्पत्स्यमानेन वर्त्तमानेन *मनोविज्ञानेन कथं सन्निपातः* । *यः कार्यकारणभावः* । कार्यं मनोविज्ञानम्, कारणं मनइन्द्रियम्, धर्मश्च रूपादिः । *एककार्यार्थो वेति* । एककार्यमेवार्थं एककार्यार्थः, एककार्यत्वमित्यर्थः । कथमेककार्यार्थः ? इत्याह—*सर्वे च ते त्रयोऽपि* मनइन्द्रियादयः *स्पर्शोत्पत्तौ प्रगुणा* अनुकूला *भवन्तीति* ।

अत्र पुनराचार्याणां भेदं गता बुद्धयः ।

केचिद्धि सङ्गन्निपातमेव स्पर्शं व्याचक्षते । सूत्रं चात्र ज्ञापकमानयन्ति—"इति य एषां त्रयाणां धर्माणां सङ्गतिः सन्निपातः समवायः स स्पर्शः" (   ) इति ।

केचित् पुनश्चित्तसम्प्रयुक्तं धर्मान्तरमेव स्पर्शं व्याचक्षते, सूत्रं चात्र ज्ञापकमानयन्ति—"षट्षट्को धर्मपर्यायः कतमः ? षडाध्यात्मिकान्यायतनानि, षट् बाह्यान्यायतनानि, षट् विज्ञानकायाः, षट् स्पर्शकायाः, षट् वेदनाकायाः, षट् तृष्णाकायाः" (   ) इति । अत्र हीन्द्रियार्थविज्ञानेभ्यः स्पर्शकायाः पृथग् देशिताः ।

तत्र ये सन्निपातमेव स्पर्शमाहुस्त एवं परिहारमाहुः—न वै पृथग्निर्देशात् पृथग्भावो भवति । मा भूद्धर्मायतनाद्वेदनातृष्णयोः पृथग्भाव इति । नैष दोषः; तद्व्यतिरिक्तस्यापि धर्मायतनस्य भावात् । न चैवं स्पर्शभूतात् त्रयादन्यत् त्रयमस्ति, यस्य शेषस्यात्र ग्रहणं स्यात् ।

षट्षट्को धर्मपर्याय इति । षट् षट्कान्यस्मिन्निति षट्षट्कः । *आध्यात्मिकबाह्यविज्ञानस्पर्शवेदनातृष्णाषट्कसम्भवात्* । *षट्स्पर्शकाया* इति ज्ञापकम् । अनन्यत्वे हि सतीन्द्रियार्थविज्ञानेषूक्तेषु स्पर्शकायवचनं पुनरुक्तं स्यात् । ततश्च षट्षट्कत्वं हीयते ।

मा भूद् धर्मायतनाद्वेदनातृष्णयोः पृथग्भाव इति । यदि पृथङ्निर्देशात् पृथग्भावो भवेत्, वेदनातृष्णे अपि धर्मायतनात् पृथङ्निर्दिष्टे, तयोरपि वेदनातृष्णयोर्धर्मायतनात् पृथग्भावः स्यात् । न च तयोः पृथग्भावः इष्यते; धर्मायतनान्तर्भावात् । नैष दोष इति विस्तरः । नैष दोष इति यथोक्तः । *तद्व्यतिरिक्तस्यापि* वेदनातृष्णाव्यतिरिक्तस्यापि *धर्मायतनस्य* तज्जादिस्वभावस्य *भावादस्तित्वात्* । न *चैवमि*ति विस्तरः । न चैवं भवतः 'त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः' इत्येवं ब्रुवाणस्य, *स्पर्शभूतादि*न्द्रियार्थविज्ञान*त्रयादन्यदस्पर्शभूतं त्रय*मिन्द्रियार्थविज्ञान*त्रयमस्ति*, *यस्य शेषस्यात्र* सूत्रे *ग्रहणं स्यात्* । 'षट् स्पर्शकायाः' इति प्रयोजनवशादपृथग्भावेऽपि स्पर्शभूतात् त्रयात् । तस्मादपृथग्भावेऽपि वेदनातृष्णयोः पृथङ्निर्देशो युक्तः; विनेयकार्यवशात् । न तु भवतः सन्निपातमात्रस्पर्शवादिनः केनचिदपि प्रयोजनेन 'षट् स्पर्शकायाः' इति पृथङ्निर्देशो युक्तः; यस्मात् 'षट् स्पर्शकायाः' इति वचनेनेन्द्रियार्थविज्ञानत्रयमुक्तमिति तद्वचनं प्राप्तमित्यतः 'षट्षट्को धर्मपर्यायः' इति न सिध्येत् । मम तु सिध्यति; स्पर्शवेदनातृष्णाषट्कवचनेऽपि तद्व्यति-

यद्यपीन्द्रियार्थौ[1] स्यातामविज्ञानकौ, न तु पुनर्विज्ञानमनिन्द्रियार्थकम् । तस्मात्त्रिषु निर्दिष्टेषु पुनः स्पर्शग्रहणमनर्थकं[2] प्राप्नोति ।

न खलु सर्वे चक्षूरूपे सर्वस्य चक्षुर्विज्ञानस्य कारणम्, नापि सर्वं चक्षुर्विज्ञानं पूर्वयोश्चक्षूरूपयोः कार्यम् । अतो येषां कार्यकारणभावस्ते स्पर्शभावेन[3] व्यवस्थिता[4] इत्येके ।

ये पुनः सन्निपातादन्यं स्पर्शमाहुः, त एतत् सूत्रं कथं परिहरन्ति—"इति य एषां त्रयाणां सङ्गतिः सन्निपातः समवायः स स्पर्शः" इति ? न वा एवं पठन्ति । किं तर्हि ? "सङ्गतेः सन्निपातात् समवायात्" इति पठन्ति । कारणे वा कार्योपचारोऽयमिति ब्रुवन्ति ।

रिक्तधर्मायतनाद्यर्थेन्द्रियविज्ञानषट्कसम्भवात् । तस्मात् 'षट् स्पर्शकायाः' इति पृथङ्निर्देशाद् 'अस्ति चित्तसम्प्रयुक्तं स्पर्शाख्यं धर्मान्तरम्' इति सिद्धम् ।

अथ ब्रूयादसौ—इन्द्रियार्थाविज्ञानकौ निर्दिष्टावस्मिन् सूत्रे, षडाध्यात्मिकानि, षड् बाह्यानीति वचनात्; अत इन्द्रियविषयविज्ञानत्रयं स्पर्शभूतमित्यस्य शेषस्य ज्ञापनार्थमत्र ग्रहणं स्यात्—षट् स्पर्शकाया इति ? अस्य समाधेः प्रतिषेधार्थमिदमारभ्यते—*यद्यपीन्द्रियार्थौ स्यातामविज्ञानकौ* । तत्सभागावित्यर्थः । *न तु पुनर्विज्ञानमनिन्द्रियार्थकम्* । अवश्यं हि विज्ञानं सेन्द्रियार्थकं भवति । तच्च विज्ञानमपदिष्टमत्र—षड्विज्ञानकाया इति । *तस्मात्त्रिषु निर्दिष्टेषु* इन्द्रियार्थविज्ञानेषु षड्विज्ञानकायवचनेन *पुनः स्पर्शग्रहणमनर्थकं प्राप्नोति*—षट् स्पर्शकाया इति । अतः 'सन्निपातादन्यः स्पर्शः' इति सिद्धम् ।

अत्र *भदन्तश्रीलाभ* आह—*न खल्विति* विस्तरः । पूर्वोत्पन्ने चक्षूरूपे कारणम्, न तु विज्ञानसहोत्पन्ने । *नापि सर्वचक्षुर्विज्ञानमिति* । पश्चादुत्पन्नं पूर्वयोश्चक्षूरूपयोर्न सहोत्पन्नयोः । *अतो येषां कार्यकारणभावस्ते* विज्ञानेन्द्रियविषयाः *स्पर्शभावेन व्यवस्थिताः*, 'षट् स्पर्शकायाः' इत्यस्मिन् सूत्रे, तदिदमन्यथा न ज्ञापितं स्यात् ।

न वा एवं पठन्ति । वै इति निपातः । न वै एवं पठन्तीत्यर्थः । कथं पुनः पठन्ति ? "य एषां धर्माणां संगतिः सन्निपातः समवायः स स्पर्शः" इति पठन्ति । *कारणे वा कार्योपचारोऽयमिति* । सङ्गतौ सन्निपाते समवाये कारणे कार्योपचारः स्पर्श इति । यथा—'सुखो बुद्धानामुत्पादः' इति ।

---

१. यद्यपि हीन्द्रिया०—का० । २. स्पर्शस्य ग्रहण०—का० ।
३. स्पर्शभावे—का० । ४. व्यवस्थापिता—का० ।

अतिबहुविस्तरप्रकारविसारिणी[1] त्वेषा कथेत्यलं प्रसङ्गेन ।

अन्यमेव स्पर्शं वर्णयन्त्याभिधार्मिकाः ॥

तेषां पुनः षण्णां स्पर्शानाम्—

पञ्च प्रतिघसंस्पर्शः षष्ठोऽधिवचनाह्वयः ॥ ३० ॥

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायसंस्पर्शाः **पञ्च प्रतिघसंस्पर्श** इत्युच्यते ; सप्रतिघेन्द्रियाश्रयत्वात् । मनःसंस्पर्शः **षष्ठः** सोऽधिवचनस्पर्श इत्युच्यते ।

किं कारणम्—अधिवचनमुच्यते नाम । तत्किलास्याधिकमालम्बनम्, अतोऽधिवचनं[2] संस्पर्श[2] इति । यथोक्तम्—"चक्षुर्विज्ञानेन नीलं विजानाति नो तु नीलम्, मनोविज्ञानेन नीलं विजानाति नीलमिति च विजानाति" (   ) इति । एक आश्रयप्रभावितः, द्वितीय आलम्बनप्रभावितः ।

अपरे पुनराहुः—वचनमधिकृत्यार्थेषु मनोविज्ञानस्य प्रवृत्तिः, न पञ्चानाम् । अतस्तदेवाधिवचनम् । तेन सम्प्रयुक्तः स्पर्शोऽधिवचनसंस्पर्श इति । एक आश्रयप्रभावितः, द्वितीयः सम्प्रयोगप्रभावितः ॥ ३० ॥

अतिबहुविस्तरेण प्रकारेण विसर्तुं शीलमस्या इति *अतिबहुविस्तरप्रकारविसारिणी ।*

अधिवचनमुच्यते नामेति । अध्युच्यतेऽनेनेत्यधिवचनम् । वाङ्नाम्नि प्रवर्त्तते, नामार्थं द्योतयति इत्यधिवचनं नाम । *तत् किल ।* नामार्थे । मनोविज्ञानसम्प्रयुक्तस्याधिकं बाहुल्येनालम्बनम् । *अतोऽधिवचनं संस्पर्श* इति । स्पर्शः संस्पर्श इत्येकोऽर्थः । *मनोविज्ञानेन नीलं विजानातीति ।* अभिधेयं विजानातीत्यर्थः । *नीलमिति च विजानातीति ।* अस्यार्थस्येदं नामेति विजानाति । एक *आश्रयप्रभावित* इति । प्रथम आश्रयेण प्रभावितः प्रतिघाश्रयः संस्पर्शः, प्रतिघस्य वा संस्पर्शः *प्रतिघसंस्पर्शः ।* *आलम्बनप्रभावित* इति । अधिवचनादालम्बनसंस्पर्शः, अधिवचने वा संस्पर्शः अधिवचनसंस्पर्श इति ।

वचनमधिकृत्येति । वचनमवधार्य । अर्थेषु रूपादिषु *मनोविज्ञानस्य प्रवृत्तिः । न पञ्चानां* चक्षुर्विज्ञानादीनां वचनमधिकृत्यार्थेषु प्रवृत्तिः । *अतस्तदेवाधिवचनं* मनोविज्ञानं वचने प्रवर्त्ततेऽधिवचनमिति । *तेन सम्प्रयुक्त*स्तस्य वा संस्पर्शस्याधि*वचनसंस्पर्शः ।* तेन चायं *द्वितीयः* संस्पर्शः *सम्प्रयोगप्रभावित* इत्युच्यते ॥ ३० ॥

---

१. ०विस्तरप्रसारिणी—का० ।

२–२. ०वचनसंस्पर्शः—का० ।

पुनस्त एव षट् स्पर्शास्त्रयो भवन्ति—

विद्याविद्येतरस्पर्शाः,

विद्यासंस्पर्शः, अविद्यासंस्पर्शः, ताभ्यां चान्यो नैवविद्यानाविद्यासंस्पर्श इति।

एते पुनर्यथाक्रमं वेदितव्याः—

अमलक्लिष्टशेषिताः।

अनास्रवः स्पर्शो विद्यासंस्पर्शः, क्लिष्टोऽविद्यासंस्पर्शः; विद्याऽविद्याभ्यां सम्प्रयुक्तत्वात्। शेषो नैवविद्यानाविद्यासंस्पर्शः; उभाभ्यामसम्प्रयोगात्।

कः पुन शेषः ? कुशलसास्रवोऽनिवृताव्याकृतश्च।

पुनरविद्यासंस्पर्शस्याभीक्ष्णसमुदाचारिण एकदेशस्य ग्रहणाद् द्वौ स्पर्शौ भवतः—

व्यापादानुनयस्पर्शौ,

व्यापादानुनयाभ्यां सम्प्रयोगात्। पुनः सर्वसंग्रहेण—

सुखवेद्यादयस्त्रयः॥ ३१॥

सुखवेदनीयः स्पर्शः, दुःखवेदनीयः, अदुःखासुखवेदनीयश्च; सुखवेदनादिहितत्वात्।

अथ वा—वेद्यते तद्, वेदयितुं वा शक्यमिति वेदनीयम्। किं तत् ? वेदि-

---

"*विद्याविद्येतरस्पर्शाः*" इति। विद्या अविद्या इतरश्च विद्याविद्येतरे, त एव स्पर्शा विद्याविद्येतरस्पर्शाः। विद्या चाविद्या चेति, विद्याद्वः अविद्याद्वः, ताभ्यामितरश्चेत्यर्थः। *विद्येत्यनास्रवा प्रज्ञा*। *अविद्या क्लिष्टमज्ञानम्*। *नैवविद्यानाविद्या कुशलसास्रवा प्रज्ञा*, तत्सम्प्रयुक्ता एते यथाक्रमं संस्पर्शा वेदितव्याः।

पुन*रविद्यासंस्पर्श*स्येति विस्तरः। अविद्यासंस्पर्शस्य सर्वक्लेशसम्प्रयुक्तस्य *अभीक्ष्णसमुदाचारी* नित्यसमुदाचारी एकदेशः, *तस्य* ग्रहणाद् द्वौ स्पर्शौ *भवतः—"व्यापादानुनयस्पर्शौ*।

सुखवेद्यादयस्त्रयः" इति। सुखस्य वेदः, सुखेवेदे साधुः सुखवेद्यः, सुखं वा वेद्यमस्मिन्निति सुखवेदनादौ हितः सुखवेदनीयः, "प्राक्क्रीताच्छः" (पा० सू० ५.१.१)। *वेद्यते तद्वेदयितुं वा शक्यमिति*। वेद्यत इति कर्ममात्रे कृत्य इति दर्शयति। वेदयितुं शक्यमिति—"अर्हे कृत्यतृचश्च"

तम्। सुखं वेदनीयमस्मिन्निति सुखवेदनीयः स्पर्शो यत्र सुखं वेदितमस्ति। एवं दुःखादुःखासुखवेदनीयावपि योज्यौ।

त एते षोडश स्पर्शा भवन्ति ॥ ३१ ॥

उक्तः स्पर्शः ॥

वेदना वक्तव्या। तत्र यः पूर्वं षड्विधः स्पर्श उक्तः—

तज्जाः षड्वेदनाः,

चक्षुःसंस्पर्शजा वेदना, श्रोत्र-घ्राण-जिह्वा-काय-मनःसंस्पर्शजा वेदनाः।

तासां पुनः—

पञ्च कायिकी चैतसी परा।

चक्षुःश्रोत्रघ्राणजिह्वाकायसंस्पर्शजाः पञ्च वेदनाः कायिकी वेदनेत्युच्यते; रूपीन्द्रियाश्रितत्वात्। मनःसंस्पर्शजा पुनर्वेदना चैतसिकीत्युच्यते; चित्तमात्राश्रितत्वात्।

अथ किं स्पर्शादुत्तरकालं वेदना भवति, आहोस्वित् समानकालम्?

समानकालमिति वैभाषिकाः; अन्योन्यं सहभूहेतुत्वात्।

कथं सहोत्पन्नयोर्जन्यजनकभावः सिध्यति?

कथं च न सिध्यति?

असामर्थ्यात्। जाते हि धर्मे धर्मस्य नास्ति सामर्थ्यं प्रतिज्ञाऽविशिष्टम्!

(पा० सू० ३.३.१६९) इत्यस्मिन्नर्थे कृत्य इति दर्शयति।

त एते षोडशेति। चक्षुःसंस्पर्शो यावन्मनःसंस्पर्श इति षट्। पुनः—प्रतिघसंस्पर्शः, अधिवचनसंस्पर्शः, विद्यासंस्पर्शः, अविद्यासंस्पर्शः, नैवविद्यानाविद्यासंस्पर्शः, व्यापादसंस्पर्शः, अनुनयसंस्पर्शः, सुखवेदनीयः, दुःखवेदनीयः, अदुःखासुखवेदनीयश्च स्पर्श इति षोडश ॥ ३१ ॥

उक्तः स्पर्शः। *वेदना वक्तव्येति*। ननु च वेदनाप्युक्ता "वेदनानुभवः" (अभि० १.१४) इति। अन्यथोक्तमप्युच्यते, न तर्हीदं वक्तव्यम्—यच्चोक्तं यच्च वक्ष्यमाणम्, तन्न वक्ष्यामीति। "उक्तं च वक्ष्यते चान्यत्" इति (अभि० को० ३.३६) वचनात्? प्रकारनिर्देशाददोषः। पूर्वं लक्षणमुक्तम्, इदानीं प्रकार इति।

जाते हीति विस्तरः। जाते हि जन्ये *धर्मे धर्मस्य* जनकस्य *नास्ति सामर्थ्यं* सहोत्पन्नत्वात्। *प्रतिज्ञाविशिष्टमिति*। प्रतिज्ञाया अविशिष्टमेतत् साधनमित्यर्थः,

यदेव हीदं सहोत्पन्नयोर्जन्यजनकभावो नास्तीति तदेवेदं जाते धर्मे धर्मस्य नास्तीति ।

अन्योन्यजनकप्रसङ्गात्तर्हि ?

इष्टत्वाददोषः । इष्टमेव हि सहभूहेतोरन्योन्यफलत्वम् ।

इष्टमिदम्, सूत्रे त्वनिष्टं स्पर्शवेदनयोरन्योन्यफलत्वम्; "चक्षुःसंस्पर्शं प्रतीत्य उत्पद्यते चक्षुःसंस्पर्शजा वेदना, न तु चक्षुःसंस्पर्शजां वेदनां प्रतीत्योत्पद्यते चक्षुःसंस्पर्शः" इति वचनात् ।

जनकधर्मातिक्रमाच्चायुक्तम् । यो हि धर्मो यस्य धर्मस्य जनकः प्रसिद्धः, स तस्मात् भिन्नकालः प्रसिद्धः । तद्यथा—पूर्वं बीजं पश्चादङ्कुरः, पूर्वं क्षीरं पश्चाद्दधि, पूर्वमभिघातः पश्चाच्छब्दः, पूर्वं मनः पश्चात् मनोविज्ञानमित्येवमादि ।

अन्यथा परम्परापेक्षत्वात् कार्यकारणयोः सर्वं वा युगपदुत्पद्यते, न वा कदाचित्; पश्चाद्विशेषाभावात् ।

नहि न सिद्धः कार्यकारणयोः पूर्वापरभावः ।

सहभावोऽपि तु सिद्धः । तद्यथा चक्षुर्विज्ञानादीनां चक्षूरूपादिभिर्भूतभौतिकानां च तत्रापि पूर्वमिन्द्रियार्थौ पश्चाद्विज्ञानम् । पूर्वकाच्च भूतभौतिकसमुदायादुत्तर उत्पद्यत इतीष्यमाणे कः प्रतिषेधः ।

यदि प्रतिज्ञाविशिष्टं साधनं नेष्यते । *अन्योन्यजनकप्रसङ्गात्तर्हि*। किम् ? कथं सहोत्पन्नयोर्जन्यजनकभावः सिध्यतीत्यधिकृतम् । अनेन प्रतिज्ञादोष उद्ग्राह्यते—अस्ति सहोत्पन्नयोर्जन्यजनकभाव इति प्रतिज्ञा पूर्वाभ्युपगमविरोधिनीति ।

इष्टत्वाददोष इति । पूर्वाभ्युपगमं दर्शयति ।

इष्टमिदं सूत्रे त्वनिष्टमिति । इष्टमिदमभिधर्मे—"सहभूर्ये मिथःफलाः" (अभि० को० २.५०) इति । सूत्रे त्वनिष्टम् । तत् प्रतिपादयन्नाह—*चक्षुःसंस्पर्शं प्रतीत्योत्पद्यते चक्षुःसंस्पर्शजा वेदेनेति* । सूत्रप्रामाण्येनान्योन्यफलत्वं भङ्क्त्वा सहोत्पन्नकार्यकारणभावविभंक्षया आह—*जनकधर्मातिक्रमाच्चायुक्तमिति*। जनकस्यायं धर्मः प्रसिद्धो या भिन्नकालता, *तद्यथा पूर्वं बीजं पश्चादङ्कुर* इत्यादि ।

तत्रापि पूर्वमिन्द्रियार्थौ पश्चाद् विज्ञानमिति । प्रथमक्षणोत्पन्नाविन्द्रियार्थौ, विज्ञानं तु द्वितीये क्षण इति ।

यथा तर्हि च्छायाङ्कुरयोरेवं स्पर्शवेदनयोपीति वैभाषिकाः।

स्पर्शादुत्तरकालं वेदनेत्यपरे। इन्द्रियार्थौ हि पूर्वान्तो विज्ञानम्। सोऽसौ त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययात् पश्चाद्वेदना तृतीये[1] क्षण[1] इति।

एवं तर्हि न सर्वत्र विज्ञाने वेदना प्राप्नोति, न च सर्वविज्ञानं[2] स्पर्शः ?

नैष दोषः; पूर्वस्पर्शहेतुका ह्युत्तरत्र स्पर्शे वेदना, सर्वे च स्पर्शाः सवेदनकाः[3], सर्वं च विज्ञानं स्पर्श इति।

इदमयुक्तं वर्त्तते।

किमत्रायुक्तम् ?

यदुत भिन्नालम्बनयोरपि स्पर्शवेदनयोः पूर्वस्पर्शहेतुकोत्तरत्र[4] वेदनेति।

कथं हि नामान्यजातीयालम्बनस्पर्शसम्भूता वेदनाऽन्यालम्बना भविष्यति ?

यथा तर्हि छायांकुरयोरिति। किम् ? सहोत्पन्नयोर्जन्यजनकभावः। उत्पन्न एव ह्यङ्कुरश्छायां जनयति। न प्रथमे क्षणेऽङ्कुरो निश्छायो भवति, द्वितीये सच्छाय इति।

एवं स्पर्शवेदनयोरपीति। अनयोरपि छायाङ्कुरयोः पूर्वसामग्रीहेतुरिति शक्यं वक्तुम्। *सहभूहेतुनिर्देशे* त्वयमर्थ उक्त इति न पुनरुच्यते।

स्पर्शादुत्तरकालं वेदनेत्यपर इति। *भदन्तश्रीलाभः*। *सोऽसौ त्रयाणां सन्निपातः स्पर्श* इति। योऽयं जनकजनितभावः। *वेदना तृतीये क्षणे* इति। इन्द्रियार्थक्षणः प्रथमः, विज्ञानोत्पत्तिक्षणो द्वितीयः, वेदनोत्पत्तिक्षणस्तृतीय इति। *न सर्वत्र विज्ञाने वेदना प्राप्नोतीति*। विज्ञानक्षणे द्वितीये वेदनाया अभावात्। *न च सर्वविज्ञानं स्पर्शः*। वेदनाक्षणे तृतीये विज्ञानं न स्पर्शः। पूर्वद्वितीयक्षणयोः स्पर्श एव विधीयते। *पूर्वस्पर्शहेतुका ह्युत्तरत्र स्पर्शे वेदना*। योऽयमिदानीं द्वितीयः क्षणः स्पर्शभावेनोक्तः, तत्र पूर्वस्पर्शहेतुका प्रथमक्षणविज्ञानहेतुका वेदनोत्पद्यते, तत्स्पर्शपूर्विकाप्यन्यस्मिन्नित्येवं सर्वत्र विज्ञाने वेदना प्राप्नोति।

सर्वं च विज्ञानं स्पर्श इति। ते च स्पर्शाः सवेदनका इति।

भिन्नालम्बयोरिति विस्तरः। भिन्नमालम्बनमनयोस्तौ भिन्नालम्बनौ। पूर्वस्य रूपमालम्बनम्, उत्तरस्य शब्दः। तयोर्भिन्नालम्बनयोः *पूर्वस्पर्शहेतुका* रूपालम्बनस्पर्शहेतुका उत्तरत्र स्पर्शे शब्दालम्बने यद् वेदनोत्पद्यते, इत्येतदयुक्तम्। *कथं हि नामेति* दोषमाविष्करोति। *अन्यजातीयालम्ब स्पर्शस* ।

१–१. तृतीयक्षणे—का०। २. सर्वं विज्ञानं—का०।
३. सर्ववेदनकाः—का०। ४. ०हेतुकोत्तरस्य—का०

येन वा चित्तेन सम्प्रयुक्ता ततो भिन्नालम्बनेति ।

अस्तु तर्हि तस्मिन् काले स्पर्शभूतं विज्ञानमवेदनकम् । तस्माच्च यत् पूर्वं विज्ञानं सवेदनकं तत्र स्पर्शः; प्रत्ययवैधुर्यादित्येवं सति को दोषः ?

महाभूमिकनियमो भिद्यते—"सर्वत्र चित्ते दशमहाभूमिकाः" (   ) इति।

क्व चैष नियमः सिद्धः ? शास्त्रे ।

रूपप्रकारलम्बनात् स्पर्शात् सम्भूता वेदना *अन्यालम्बना भविष्यति* । शब्दालम्बना भविष्यति । विधुरकारणत्वात् कार्यस्यासम्भावना । यदा हि रूपालम्बनात् स्पर्शात् सम्भूता वेदना रूपालम्बनेनैव वेदना भविष्यति, तदा पूर्वस्पर्शहेतुकोत्तरत्र स्पर्शे वेदनेति युक्तम् । यदा तु रूपालम्बनात् स्पर्शात् शब्दालम्बना वेदनोत्पद्यते, तदा *कथमेतद्योक्ष्यते* । कारणानुरूपं हि लोके कार्यं दृश्यते ।

अथ मतम्—रूपालम्बनात् स्पर्शात् सम्भूता वेदना शब्दालम्बनस्पर्शसम्प्रयुक्तापि रूपालम्बना भवतीति ? अत इदमाह—*येन वा चित्तेन सम्प्रयुक्ता ततो भिन्नालम्बनेति* । ततः शब्दालम्बनाच्चित्ताद्भिन्नालम्बना यत उत्पन्ना रूपालम्बना, तेन समालम्बनेत्यर्थः । कथं चासौ तेन सम्प्रयुक्तेत्युच्यते ? समं प्रयुक्ता हि सम्प्रयुक्ता । यद्यभिन्नाश्रयत्वात्, कथं श्रोत्राश्रयोत्पन्ना सती रूपालम्बना भविष्यति ? कथं न भविष्यति ? चित्तचैत्तानामाश्रयेणैकविषयप्रवृत्तत्वात् । तस्मादन्यतरालम्बनत्वेऽपि वेदनाया दोषः । स दोषः प्रदर्श्यते—यदि तावद् रूपालम्बनात् स्पर्शादुत्पन्ना वेदना शब्दाद्यालम्बनान्तरमालम्ब्यते, स रूपालम्बनः स्पर्शः सुखवेदनीयो यावद् दुःखासुखवेदनीय इति न प्राप्नोति । एकालम्बनस्य तु वेदनया तथा निर्देशो युक्त इति ।

अस्तु तर्हीति विस्तरः । यद्येवं दोषः, अस्तु तर्हि *तस्मिन् काले* । कस्मिन् *काले* ? शब्दालम्बनकाले । *स्पर्शभूतं विज्ञानमवेदनकम्* । *तस्माच्च* शब्दालम्बनाद् *यत् पूर्वं विज्ञानं सवेदनकं तत्र स्पर्शः* । एवं हि निर्दोषं भवतीति । अन्यथा हि यदि पूर्वोत्पन्नं सवेदनकं विज्ञानं स्पर्शः स्यात्, तदेवं स्पर्शप्रत्यया वेदनेति यथोक्तो दोषः स्यात् । किं पुनः कारणम्—किञ्चिदविज्ञानमवेदनकम्, किञ्चिच्च न स्पर्शः ? *प्रत्ययवैधुर्यात्* । विधुरा हि प्रत्यया विप्रतिबन्धेनावस्थिताः । न हि सर्वः समनन्तरप्रत्ययो वेदनाप्रत्ययं स्पर्शभूतं विज्ञानं जनयितुं समर्थ इति । तदेवं तस्य भिन्नालम्बनं विज्ञानमेकान्तेनावेदनकम्, तदुत्पादकं चास्पर्शभूतम् । यदि तु रूपालम्बनाच्चक्षुर्विज्ञानादनन्तरं रूपालम्बनमेव चक्षुर्विज्ञानमेवमुत्पद्यते—मनोविज्ञानं तत्सवेदनकं पूर्वोत्पन्नं स्पर्श इति । *एवं सतीति* । *महाभूमिकनियमो भिद्यत* इति । स्पर्शवेदनयोः पर्यायेण नियमात् ।

सूत्रप्रमाणका वयम्, न शास्त्रप्रमाणकाः।

उक्तं हि भगवता—"सूत्रान्तप्रतिशरणैर्भवितव्यम्" (　　) इति।

न वा एप महाभूमिकार्थः—सर्वत्र चित्ते दश महाभूमिकाः सम्भवन्तीति।

कस्तर्हि महाभूमिकार्थः?

तिस्रो भूमयः—सवितर्का सविचारा भूमिः, अवितर्का विचारमात्रा, अवितर्काऽविचारा भूमिः। पुनस्तिस्रः—कुशला भूमिः, अकुशला, अव्याकृता भूमिः। पुनस्तिस्रः—शैक्षी भूमिः, अशैक्षी, नैवशैक्षीनाशैक्षी भूमिः। तद्य एतस्यां सर्वस्यां भूमौ भवन्ति ते महाभूमिकाः, ये कुशलायामेव भूमौ[1] ते कुशलमहाभूमिकाः, ये क्लिष्टायामेव ते क्लेशमहाभूमिकाः।

ते पुनर्यथासम्भवं पर्यायेण, न तु सर्वे युगपदित्यपरे।

तिस्रो भूमय इति। *सवितर्का सविचारा* कामधातुः प्रथमं च ध्यानम्। *अवितर्का विचारमात्रा* ध्यानान्तरम्। *अवितर्का अविचारा* द्वितीयाद्ध्यानात् प्रभृति यावद्भवाग्रम्। *कुशला भूमिः* कुशला धर्माः। *एवमकुशला अव्याकृताः*। *शैक्षी भूमिः* शैक्षस्यानास्रवा धर्माः। *अशैक्षी* अशैक्षस्यानास्रवा धर्माः। *नैवशैक्षीनाशैक्षी* भूमिः सास्रवा धर्माः। असंस्कृता इह नोच्यन्ते, चैत्तसम्बन्धात्। *तद् य एतस्यामि*ति विस्तरः। *तदि*ति वाक्योपन्यासे। *य* इति ये चैतसिकाः। *एतस्यां सर्वस्यां भूमावि*ति। सवितर्कसविचारायां भूमौ, यावन्नैवशैक्षीनाशैक्ष्यां भूमौ। *ते महाभूमिकाः*। वेदनाचेतनादयो यथोक्ताः। *ये कुशलायामेव भूमौ ते कुशलमहाभूमिकाः*। श्रद्धादयः। *ये क्लिष्टायामेव ते क्लेशमहाभूमिकाः*। अविद्यादयो यथोक्ता एव।

*ते पुनर्यथासम्भवमि*ति विस्तरः। ते पुनर्महाभूमिकादयो ये यस्यां सम्भवन्ति ते तस्यां *पर्यायेण*। *न तु सर्वे युगपदित्यपरे*। तद् यथा वेदना सर्वासु भूमिषु भवन्त्यपि न युगपत् संज्ञाचेतनास्पर्शमनस्कारादिभिर्भवति, तथा स्पर्शो वेदनादिभिः। यथा कुशलायां वितर्कादय इत्येवमादिकम्।

अपरे पुनरेवं व्याचक्षते—यथा पञ्चस्कन्धके लिखितं तथेदं ग्रहीतव्यमिति। तद्यथा—"छन्दः कतमः, अभिप्रेतवस्तुन्यभिलाषः, अनभिप्रेते नास्ति छन्द इत्यभिप्रायः। अधिमोक्षः कतमः? निश्चिते वस्तुनि तथैवावधारणम्। स्मृतिः कतमा? संस्तुते वस्तुन्यसम्प्रमोषश्चेतसोऽभिलपनता। समाधिः कतमः?

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

अकुशलमहाभूमिकास्तु पाठप्रसङ्गेनासंहिताः[1] इदानीम् । पूर्वं न पठ्यन्ते स्म ।

यदि तर्हि स्पर्शादुत्तरकालं वेदना, सूत्रं परिहार्यम्—"चक्षुः प्रतीत्य रूपाणि चोत्पद्यते चक्षुर्विज्ञानं त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः सहजाता वेदना संज्ञा चेतना" ( ) इति ।

सहजाता इत्युच्यन्ते, न स्पर्शसहजाता इति किमत्र परिहार्यम् ! समनन्तरेऽपि चायं सहशब्दो दृष्टः, तद्यथा—"मैत्रीसहगतं स्मृतिसम्बोध्यङ्गं भावयति" ( ) इत्यज्ञापकमेतत् ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"या च वेदना या च संज्ञा या च चेतना यच्च विज्ञानं संसृष्टा इमे धर्मा नासंसृष्टाः" इत्यतो नास्ति वेदनाभिरसंसृष्टं विज्ञानम् !

सम्प्रधार्यं तावदेतत्—एक एष संसृष्टार्थः ? तत्र हि सूत्र एवमुक्तम्—"यद्वेदयते तच्चेतयते, यच्चेतयते तत्सम्प्रजानीते, यत्सम्प्रजानीते तद्विजानाति"

उपपरीक्ष्ये वस्तुनि चित्तस्यैकाग्रता । प्रज्ञा कतमा ? तत्रैव प्रविचयः, योगायोगविहितोऽन्यथा च"—इत्येवमादि. *पञ्चस्कन्धकग्रन्थो* द्रष्टव्यः । तत्र ह्युक्तम्—"पञ्च सर्वत्रगा वेदनासंज्ञास्पर्शमनस्कारचेतनाः । पञ्च प्रतिनियतविषयाश्छन्दाधिमोक्षस्मृतिसमाधिप्रज्ञाः[2]" इत्येवमादि । *अकुशलमहाभूमिकास्तु पाठप्रसङ्गेनासंहिता* इति । सूत्रादिषु पाठात् । कुशलमकुशलमव्याकृतमित्येवं पाठप्रसङ्गेनासंहिताः, अध्यारोपिताः पश्चादित्यर्थः । *पूर्वं न पठ्यन्ते स्म* । *प्रकरणपादे* महाभूमिकाः, कुशलमहाभूमिकाः, क्लेशकुशलमहाभूमिकाः, परीत्तक्लेशमहाभूमिकाश्चेति चतुर्विधाः पठ्यन्ते ।

सहजाता इत्युच्यन्ते, न स्पर्शसहजाता इति । अविशेषत्वादेते वेदनादयः परस्परसहजाताः । न तु स्पर्शेनेत्यर्थपरिग्रहेण परिहर्तव्यं सूत्रमित्यर्थः । *मैत्रीसहगतमि*ति । अयं सहशब्दो नावश्यं युगपद्भावे, *समनन्तरेऽपि दृष्टः* । न हि मैत्र्याः स्मृतिसम्बोध्यङ्गस्य च समवधानमस्ति; मैत्र्या एकान्तसास्रवत्वात् । स्मृतिसम्बोध्यङ्गस्य चैकान्तानास्रवत्वात् । तस्मा*दज्ञापकमेतत्* ।

संसृष्टा इति । सहोत्पन्ना इत्यभिप्रायः ।

तत्र हि सूत्र इति । यत्रैवोक्तम् । *या वेदना या चेतना या च संज्ञे*ति

---

१. ०नासञ्जिताः—का० । २. ०विषयाया०—मुद्रितः पाठः ।

इति । तत्र विज्ञायते—किं तावदयमेषामालम्बननियम उक्तः, उताहो क्षणनियम इति ।

आयुरूष्मणोः सहभाव्ये[1] संसृष्टवचनात् सिद्धः क्षणनियमः । यच्चापि सूत्र उक्तम्—"त्रयाणां सन्निपातः स्पर्शः" इति, तत् कथं विज्ञानं चास्ति, न च त्रयाणां सन्निपातो न च स्पर्श इति । तस्मादवश्यं सर्वत्र विज्ञाने स्पर्शः, स्पर्शसहजा च वेदनैष्टव्या । अलमतिप्रसङ्गिन्या कथया । प्रकृतमेवानुक्रम्यताम् ॥

उक्ता समासेन चैतसिकी वेदना ॥

पुनश्चाष्टादशविधा सा मनोपविचारतः । ३२ ॥

सैव चैतसिकी वेदना पुनरष्टादश मनोपविचारव्यवस्थानादष्टादशधा भिद्यते ।

पुनः सन्धिकरणं चात्र द्रष्टव्यम् ।

विस्तरेण । तत्र सूत्र इत्यर्थः । *तत्र विज्ञायत* इति विस्तरः । *किं तावदयमेषां* वेदनादीनामालम्बननियमः । आलम्बने नियमः—यदेवालम्बनं वेदयते, तदेव चेतयते यावद्विज्ञानं *विजानातीति* । *उताहो क्षणनियमः*—यस्मिन्नेव क्षणे वेदयते तस्मिन्नेव यावद् विजानातीति । वयं ब्रूमः—आलम्बननियमोऽभिमत इति । तस्मान्न सूत्रविरोध इत्यभिप्रायः ।

आचार्य आह—तत्रैव सूत्रे *आयुरूष्मणोः सहभाव्ये संसृष्टवचनात् सिद्धः क्षणनियम* इति । आयुरूष्मा च संसृष्टौ, इमौ धर्मौ न विसंसृष्टावित्यायुरूष्मणोः सहोत्पन्नतोक्ता भवति; तयोरनालम्बनत्वात् । तदेवं साधितं भवति—अवश्यं सहोत्पन्नानि वेदनासंज्ञाचेतनाविज्ञानानि; तत्र सूत्रे संसृष्टवचनेनोक्तत्वात्, आयुरूष्मवदिति । *तत् कथमिति* विस्तरः । तत् कथं *विज्ञानं चास्ति* । न च त्रयाणामिन्द्रियविषयविज्ञानानां *सन्निपातः* । तस्मादवश्यं विज्ञानास्तित्वे सन्निपातोऽभ्युपगन्तव्यः । सन्निपातश्च ते स्पर्शो इति । तेनेदं ते विरुध्यते *न सर्वविज्ञानं स्पर्श* इति । *सन्निपातो वा न स्पर्श इति* ।

पुनः सन्धिकरणं चात्र द्रष्टव्यमिति । "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० सू० ७.२.१) इति सकारलोपस्यासिद्धत्वाद् गुणो न प्राप्नोति ? परिहारस्तु, ईषदर्थेऽयं नञ् द्रष्टव्यः; ईषत् सिद्धमसिद्धमित्यतः सिद्धत्वात् सकारलोपस्य गुणो भवति, 'सैष दाशरथी रामः' इति यथा ।

---

१. साहभाव्ये—का० ।

अष्टादश मनोपविचाराः कतमे ? षट् सौमनस्योपविचाराः, षट् दौर्मनस्योपविचाराः, षडुपेक्षोपविचाराः ।

कथमेषां व्यवस्थानम् ? यदि स्वभावतः, त्रयो भविष्यन्ति—सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षाविचाराः । अथ सम्प्रयोगतः, एको भविष्यति; सर्वेषां मनःसम्प्रयुक्तत्वात् । अथालम्बनतः, षड् भविष्यन्ति; रूपादिषड्विषयालम्बनत्वात् ?

त्रिभिरपि स्थापना ।

तेषां पञ्चदश रूपाद्युपविचारा असम्भिन्नालम्बनाः; प्रतिनियतरूपाद्यालम्बनत्वात् । त्रयो धर्मोपविचारा उभयथा ।

मनोपविचारा इति कोऽर्थः ? मनः किल प्रतीत्यैते सौमनस्यादयो विषयानुपविचरन्तीति । विषयेषु वा मन उपविचारयन्तीत्यपरे । वेदनावशेन मनसो विषयेषु पुनः पुनर्विचारणात्[1] ।

षट् *सौमनस्योपविचारा* इति विस्तरः । चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयानि रूपाण्युपविचरति, श्रोत्रेण शब्दान् श्रुत्वा सौमनस्यस्थानीयान् शब्दानुपविचरति, एवं यावन्मनसा धर्मान् विज्ञाय सौमनस्यस्थानीयान् धर्मान् उपविचरति । एवं चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा दौर्मनस्यस्थानीयान्युपेक्षास्थानीयानि चेति विस्तरेण योज्यम् । *त्रयो भविष्यन्तीति* । सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षास्वभावत्रैविध्यात् । *एक* इति । मनोविज्ञानमात्रसम्प्रयोगात् । *षडिति* । रूपादिविषयषट्कभेदात् । *त्रिभिरपि स्थापनेति* । यद्वेदनाद्रव्यं मनोविज्ञानमात्रसम्प्रयुक्तमेकम्, तत् सौमनस्यादिस्वभावत्रयभेदात् त्रिधा भिद्यते, तत् पुनः प्रत्येकं विषयषट्कभेदात् षोढा भिद्यते—इत्यष्टादश भवन्ति । स्वभावव्यवस्थापनायामसत्यां मनोपविचारा इत्येव न स्याद्, अष्टादशव्यतिरिक्ताश्च स्युः। रूपादिविषयषट्कालम्बनव्यवस्थापनायामसत्यां प्रत्येकं सौमनस्यादिषोढाभेदेनाष्टादश मनोपविचारा इति न स्यात् । तस्मात् त्रिभिरपि व्यवस्थापनेति सिद्धम् ।

असम्भिन्नालम्बना इति । असम्मिश्रालम्बनाः । *त्रयो धर्मोपविचारा उभयथेति* । ये रूपादिविषयपञ्चकव्यतिरिक्तधर्मालम्बनास्ते धर्मोपविचारा असम्भिन्नालम्बनाः । ये तु रूपादीनां षण्णां विषयाणां द्वौ त्रीन् यावत् षडपि विषयानालम्बन्ते ते सम्भिन्नालम्बनाः ।

मनः किलेति । किलशब्दः परमतद्योतकः । मनः किल *प्रतीत्या*श्रित्य *विषयानुपविचरन्ति* आलम्बन्त इत्यर्थः । *उपविचारयन्ती*ति प्रवर्त्तयन्ति । कथम् ? इत्याह—*वेदनावशेन मनसो विषयेषु* पुनः पुनर्विचारणा*दिति* । पुनःपुनरित्युपशब्दस्यार्थः ।

---

१. ०विचरणात्—का० ।

१. कस्मात् कायिकी वेदना न मनोपविचारः । नैव ह्यसौ मन एवाश्रिता, नाप्युपविचारिका, अविकल्पकत्वादित्ययोगः ?

२. तृतीयध्यानसुखस्य कस्मान्मनोपविचारेष्वग्रहणम् । आदितः किल कामधातौ मनोभूमिकसुखेन्द्रियाभावात् तत्प्रतिद्वन्द्वेन दुःखोपविचाराभावाच्चेति ?

३. यदि मनोभूमिका एवैते, यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयानि रूपाण्युपविचरन्तीत्येवमादिः, कथम् ?

पञ्चविज्ञानकायाभिनिर्हृतत्वमभिसन्धायैतदुक्तम्—"मनोभूमिकास्त्वेते[1] । तद्यथा—अशुभा चक्षुर्विज्ञानाभिनिर्हृता च मनोभूमिका च" इति । अपि तु "दृष्ट्वा यावत् स्पृष्ट्वा" इति वचनात् अचोद्यमेतत् । योऽप्यदृष्ट्वा[2] यावदस्पृष्ट्वोपविचरति[3] तेऽपि मनोपविचाराः । इतरथा हि कामधातौ रूपधात्वालम्बना

नाप्युपविचारिकेति । असन्तीरिकेत्यर्थः । *अयोग* इत्यसम्भवः ।

यदि मन एवाश्रिता वेदना मनोपविचारः, तृतीये ध्याने यत् सुखं तन्मन एवाश्रितम्, न चक्षुरिन्द्रियाद्याश्रितमिति तस्य *कस्मान्मनोपविचारेष्वग्रहणम्* । *आदितः किलेति* विस्तरः । आदावादितः । किलेति परमते । *कामधातौ मनोभूमिकं सुखं नास्ति*, तस्मान्न तन्मनोपविचारः । अतः पश्चादपि तृतीये ध्याने सुखेन्द्रियस्य मनआश्रितत्वेऽपि मनोपविचारेष्वग्रहणम् । यथा चास्योपविचारप्रतिद्वन्द्वेन दौर्मनस्योपविचारः, नैवं सुखोपविचारस्य *प्रतिद्वन्द्वेन दुःखोपविचारो*ऽस्ति; मनोविज्ञानाश्रित्वाद् दुःखस्य। अतः सर्वत्र तत् सुखं न मनोपविचार इति।

सौमनस्यस्थानीयानीति । सौमनस्यजनकानि । पञ्चेति विस्तरः। पञ्चभिर्विज्ञानकायैरभिनिर्हृतत्वमुत्पादितत्वमभिसन्धाय चेतसिकृत्वा *एतदुक्तं चक्षुषा रूपाणी*ति विस्तरेण । *मनोभूमिकास्त्वेते*, तद् यथा—*अशुभा चक्षुर्विज्ञानाभिनिर्हृता च*, विलीनकादिदर्शनात् । *मनोभूमिका च* । समाहितत्वात् । *अपि त्विति* । चक्षुषा रूपाणि *दृष्ट्वा यावत्* कायेन स्प्रष्टव्यानि *स्पृष्ट्वेति वचनादचोद्यमेतत्* । यदि चक्षुषा रूपाणि पश्यन् सौमनस्यस्थानीयानि रूपाण्युपविचरतीत्युक्तं स्यात्, यावत् कायेन स्प्रष्टव्यानि स्पृशन्निति स्याच्चोद्यम् । न त्वेवमुक्तमित्यचोद्यमेवैतत् । *योऽप्यदृष्ट्वेति* विस्तरः । योऽपि श्रुत्वा परतो मनसोपविचरत्यालम्बते, तेऽपि तस्य *मनोपविचाराः* । *इतरथा हीति* विस्तरः । *रूपधात्वालम्बना* रूपाद्युप-

---

१. ०का ह्येते—का० ।

२. येऽप्य०—का० ।

३. ०चिरन्ति—का० ।

रूपाद्युपविचारा न स्युः, कामधात्वालम्बनाश्च रूपधातौ गन्धरसस्प्रष्टव्योपविचाराः। यथा तु व्यक्ततरं तथोक्तम्—योऽपि रूपाणि दृष्ट्वा शब्दानुपविचरति सोऽपि मनोपविचारः। यथा त्वनाकुलं तथोक्तमिन्द्रियार्थव्यवच्छेदतः[1]।

किमस्ति रूपं यत् सौमनस्यस्थानीयमेव स्यात् यावदुपेक्षास्थानीयमेव ? अस्ति सन्तानं नियम्य[2], न त्वालम्बनम् ॥ ३२ ॥

अथैषां मनोपविचाराणां कति कामप्रतिसंयुक्ताः, तेषां च कति किमालम्बनाः, एवं यावदारूप्यप्रतिसंयुक्ताः वक्तव्याः ? आह—

कामे स्वालम्बनाः सर्वे

कामधातौ सर्वेऽष्टादश सन्ति, स एव[3] च तेषां सर्वेषामालम्बनम्। तेषामेव—

विचारा न स्युः। कामधातूपपन्नेन रूपावचराणां रूपादीनामप्रत्यक्षीकृतत्वात्। *कामधात्वालम्बनाश्च गन्धरसस्प्रष्टव्योपविचारा* रूपधातूपपन्नस्य *न स्युः* तस्य गन्धादीनामविषयत्वात्। *यथा तु व्यक्ततरं तथोक्तमिति।* प्रत्यक्षीकृतरूपाद्यालम्बनानां मनोपविचाराणां व्यक्ततरत्वात्। *योऽपि रूपाणि दृष्ट्वा* तत्सहचरान् *शब्दानुपविचरति सोऽपि तस्य मनोपविचारः। यथा त्वनाकुलं तथोक्तम्।* कथं चानाकुलम् ? इत्याह—*इन्द्रियार्थव्यवच्छेदत* इति। चक्षुरादीन्द्रियव्यवच्छेदेन, रूपाद्यर्थव्यवच्छेदेन चोक्तमिति। अन्यथा ह्याकुलं स्यात्—चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा सौमनस्यस्थानीयात्र्छब्दानुपविचरतीत्येवमादि।

अस्ति सन्तानं नियम्येति कस्यचित् सत्वस्य सन्तानमवेक्ष्य। यदस्य किञ्चित् *सौमनस्यस्थानीयमेव, यावदुपेक्षास्थानीयमेव। न त्वालम्बनम्।* किम् ? नियम्य, किम् कारणम् ? तदेव ह्यालम्बनं कस्यचित् सौमनस्यस्थानीयम्, कस्यचिन्नेति ॥ ३२ ॥

एवं यावदारूप्यप्रतिसंयुक्ता इति। कति रूपप्रतिसंयुक्तास्तेषां च कति रूपालम्बनाः, कत्यारूप्यप्रतिसंयुक्तास्तेषां च कति किमालम्बना इति।

"*कामे स्वालम्बनाः सर्वे*" इति। कामे कामावचरा मनोपविचाराः। *सर्वे अष्टादश सन्ति। स एव च* कामधातुस्तेषां *सर्वेषामालम्बनम्।* स्वो धातुरालम्बनमेषामिति स्वालम्बना इति कारिकापदविग्रहः।

---

१. ०र्थस्य व्यव०—का०। २. नियमय्य—का०।

३. का० पुस्तके नास्ति।

रूपी द्वादशगोचरः ।

रूपी[1] धातुर्द्वादशानामालम्बनम्[1], षट् गन्धरसोपविचारानपास्य; तत्र तयोरभावात् ।

त्रयाणामुत्तरः,

गोचर इति वर्त्तते । आरूप्यधातुस्त्र**याणां** धर्मोपविचाराणामालम्बनम्; तत्र रूपाद्यभावात् ॥

उक्ताः कामप्रतिसंयुक्ताः ॥

रूपप्रतिसंयुक्ता वक्तव्याः ? तत्र तावत्

ध्यानद्वये द्वादश,

दौर्मनस्योपविचारानपास्य । ते च **द्वादश**

कामगाः ॥ ३३ ॥

कामान् गच्छन्तीति **कामगाः** । कामधातुमालम्बन्त इत्यर्थः । दृष्टो हि विषयाणां ग्रहणार्थे गमिप्रयोगः—'कथमेतद् गम्यते ? एवमेतद् गम्यते' इति ॥३३॥

स्वोऽष्टालम्बनम्,

स एव रूपधातुस्तेषां **स्वः** । **स्वोऽष्टा**नां मनोपविचाराणा**मालम्बनम्**, गन्धरसोपविचारांश्चतुरो हित्वा ।

"रूपी द्वादशगोचरः" इति । रूपी धातुः कामावचराणां द्वादशानां मनोपविचाराणां गोचरः । षड्गन्धरसोपविचारानपास्येति । द्वौ गन्धरसावालम्बनौ सौमनस्योपविचारौ हित्वा, द्वौ गन्धरसालम्बनौ दौर्मनस्योपविचारौ हित्वा, द्वौ तदालम्बनावेव चोपेक्षोपविचारौ हित्वा, द्वौ तदालम्बनावेव चोपेक्षोपविचारौ हित्वेति । कस्मात् ? तत्र रूपधातौ तयोर्गन्धरसयोरभावात् । "विना गन्धरसघ्राणजिह्वाविज्ञानधातुभिः" (अभि० को० १.३०) इति वचनात् ।

"त्रयाणामुत्तरः" इति । त्रयाणां सौमनस्यदौर्मनस्योपेक्षाधर्मोपविचाराणां कामावचराणामुत्तरो धातुरारूप्यधातुरालम्बनम्, तत्र रूपाद्यभावात् ।

"ध्यानद्वये द्वादश" इति । दौर्मनस्योपविचाराणां षण्णामभावात् ॥ ३३ ॥

"स्वोऽष्टालम्बनम्" इति । अष्टानामालम्बनमष्टालम्बनम् । गन्धरसोपविचारांश्चतुरो हित्वेति । सौमनस्योपेक्षोपविचारौ गन्धालम्बनौ द्वौ रसालम्बनौ

१–१. रूपधातु०—का० ।

आरूप्या[1] द्वयोः,

धर्मोपविचारयोरालम्बनम् ।

ध्यानद्वये तु षट् ।

तृतीयचतुर्थयोर्ध्यानयोः षडुपेक्षोपविचारा एव सन्ति, नान्ये ।

तेषां पुनरालम्बनम्—

कामाः षण्णां,

कामधातुः षण्णामप्यालम्बनम् ।

चतुर्णां स्वः,

रूपधातुश्चतुर्णाम् ; तत्र गन्धरसाभावात् ।

एकस्यालम्बनं परः ॥ ३४ ॥

आरूप्यधातुरेकस्यैव धर्मोपविचारस्यालम्बनम् ॥ ३४ ॥

उक्ता रूपप्रतिसंयुक्ताः ॥

आरूप्यप्रतिसंयुक्ता इदानीमुच्यन्ते—

चत्वारोऽरूपिसामन्ते,

आकाशानन्त्यायतनसामन्तकमत्रारूपिसामन्तकम् । तत्र चत्वारो रूप-शब्द-स्प्रष्टव्य-धर्मोपविचाराः । ते च—

रूपगाः,

चतुर्थं हि ध्यानमेषामालम्बनम् । येषां तद् व्यवच्छिन्नालम्बनमस्ति, येषां

च द्वौ हित्वेत्यर्थः, तत्र तयोरभावात् ।

"आरूप्यं द्वयोः" इति । सौमनस्योपेक्षाधर्मोपविचारयोः । प्रथमद्वितीय-ध्यानभूमिकयोरारूप्यधातुरालम्बनम्; रूपाद्याभावात् । षडुपेक्षोपविचारा एव *सन्ति, नान्य* इति । रूपशब्दगन्धरसस्प्रष्टव्यधर्मालम्बना उपेक्षोपविचारा एव सन्ति; सौमनस्योपविचाराणामपि तृतीये चतुर्थे चाभावात् । गन्धरसा-लम्बनौ तु तत्र कामावचरगन्धरसालम्बनावित्यवगन्तव्यम् ॥ ३४ ॥

तत्र चत्वार इति । आकाशानन्त्यायतनसामन्तकानन्तर्यमार्गस्य चतुर्थ-ध्यानालम्बनत्वात् । तत्र च रूपशब्दस्प्रष्टव्यधर्मसद्भावात् ।

येषां तद्व्यवच्छिन्नालम्बनमस्तीति । येषामचार्याणां मतेन तदाकाशानन्त्या-

---

१. आरूप्यो—का० ।

पुनः परिपिण्डितालम्बनम्, तेषां तत्रैक एव सम्मिश्रालम्बनो[1] धर्मोपविचारः ।

एक ऊर्ध्वगः ।

एक एव धर्मोपविचारस्तत्रारूप्यधात्वालम्बनः ।

एको मौले,

मौले पुनरारूप्ये धर्मोपविचार एवैकोऽस्ति, नान्यः । स चापि—

स्वविषयः,

आरूप्यधात्वालम्बन एव। नहि मौलानामारूप्याणामधरो धातुरालम्बनमिति पश्चात् प्रतिवेदयिष्यामि[2] ।

एते च मनोपविचाराः—

सर्वेऽष्टादश सास्रवाः ॥ ३५ ॥

नास्ति कश्चिदनास्रवः ।

कः कतिभिः समन्वागतः ? कामधातूपपन्नो रूपावचरस्य कुशलस्य चित्तस्यालाभी कामावचरैः सर्वैः प्रथमद्वितीयध्यानभूमिकैरष्टाभिः तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकैश्चतुर्भिः क्लिष्टैर्गन्धरसालम्बनान् पर्युदस्य आरूप्यावचरेणैकेन क्लिष्टे-

---

यतनसामन्तकं व्यवच्छिन्नालम्बनम्, पृथक् पृथग्रूपाद्यालम्बनमसमस्तालम्बनमित्यर्थः । औदारिकादिभिराकारैस्तच्चतुर्थध्यानमालम्बत इत्येकेषामाचार्याणां मतम् । *येषामाचार्याणां मतेन परिपिण्डितालम्बनमेव* तदाकाशानन्त्यायतनसामन्तकं चतुर्थध्यानभूमिकस्कन्धपञ्चकालम्बनमिति मतम्, *तेषामाचार्याणां तत्रैक एव सम्मिश्रालम्बनो धर्मोपविचार* इति ।

"एक ऊर्ध्वगः" इति । केषां पक्षे ? येषाम् "चत्वारोऽरूपिसामन्ते" इति पक्षः । *न हि मौलानामिति* विस्तरः । *मौलानामारूप्याणामधरो धातुर्नाऽऽलम्बनम*धरभूमिकं सास्रवं वस्तु नालम्बनमित्यर्थः । *पश्चात् प्रवेदयिष्यामीति* । "न मौलाः कुशलारूप्याः सास्रवाधरगोचराः" (अभि० को० ८. २१) इति ।

प्रथमेति विस्तरः । *प्रथमद्वितीयध्यानभूमिकैरष्टाभिः* समन्वागतस्तृ*तीयचतुर्थध्यानभूमिकैश्चतुर्भिः* । कतमैः ? इत्याह—*क्लिष्टैः, गन्धरसालम्बनान् पर्युदस्य* । तत्र गन्धरसाभावात् । कथम् ? प्रथमद्वितीयोर्ध्यानयोर्द्वादशोपविचाराः सन्तीत्युक्तम् । सौमनस्योपेक्षोपविचाराणां षड्विषयालम्बनव्यवस्थापनात् । तत्र स्वभूम्या-

---

१. संभिन्ना०—का० । २. प्रतिवेदयिष्यामः—का० ।

नैवालाभी रूपावचरस्य कुशलस्य चित्तस्यावीतरागः सर्वैः कामावचरैः प्रथमध्यानभूमिकैर्दशभिः। चतुर्भिः सौमनस्योपविचारैः क्लिष्टैर्गन्धरसालम्बनावपास्य[1] षड्भिरुपेक्षोपविचारैरनागम्यभूमिकैः। द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानारूप्यजैः[2] पूर्ववत्।

अनया वर्तन्या शेषमनुगन्तव्यम्।

लम्बना रूपशब्दस्प्रष्टव्यधर्मालम्बनाः सौमनस्योपविचाराश्चत्वारः क्लिष्टाः। ये चोपेक्षोपविचाराः क्लिष्टा एव चत्वारः। तैः कामधातूपपन्नो रूपावचरकुशलालाभी समन्वागतः। अधरभूम्युपपन्नो ह्यूर्ध्वभूमिकैः क्लिष्टैः समन्वागतो भवति। न तु विशिष्टैश्चतुर्भिर्गन्धरसालम्बनैः; तेषामक्लिष्टत्वात्। रूपावचरकुशलालाभित्वाच्च। नास्त्यक्लिष्टरूपावचर धर्मलाभ इति न तैः समन्वागतः। तृतीयचतुर्थध्यानभूमिका अपि षडेवोपेक्षोपविचारा उक्ताः। तेषां ये स्वभूम्यालम्बनाः क्लिष्टाः, तैः समन्वागतस्तथा, यौ तु गन्धरसालम्बनौ न तौ क्लिष्टौ। अतः पूर्वोक्तेनैव न्यायेन न ताभ्यां समन्वागतः। *क्लिष्टेनैवेति*। नाक्लिष्टेन; कुशलस्याभावात्। *लाभी रूपावचरस्येति* विस्तरः। कामधातूपपन्न एव लाभी *रूपावचरस्य* कुशलस्य चित्तस्यानागम्यसंगृहीतस्या*वीतरागः कामधातोः सर्वैः* कामावचरैरष्टादशभिरपि *समन्वागतः। प्रथमध्यानभूमिकैर्दशभिरिति*। कथं दशभिः? इत्याह—*सौमनस्योपविचारैः क्लिष्टैर्गन्धरसालम्बनावपास्येति*। सौमनस्योविचाराः सामन्तकेषु न भवन्ति; सामन्तकानामुपेक्षेन्द्रियसम्प्रयोगित्वात्। अतो मौलसंगृहीतैरेव सौमनस्योपविचारैः क्लिष्टैः स्वभूम्यालम्बनैश्चतुर्भिः समन्वागतः, *न तु गन्धरसालम्बनाभ्याम्*; मौलकुशलालाभेनाक्लिष्टलाभाभावात्। न हि क्लिष्टं ध्यानमधरालम्बनमस्ति। *षड्भिरुपेक्षोपविचारैरनागम्यभूमिकैरिति*। अत्राविशेषाभिधानादुपेक्षोपविचारैः क्लिष्टैरपि चतुर्भिः समन्वागतः सामन्तकसंगृहीतैः, षड्भिश्चोपेक्षोपविचारैः कुशलैः कामधात्वालम्बनैः स्वभूम्यालम्बनैरपि। *द्वितीयतृतीयचतुर्थध्यानारूप्यजैः पूर्ववदिति*। कथम्? स एव धातूपपन्नो लाभी रूपावचरस्य कुशलस्य चित्तस्यावीतरागो द्वितीयध्यानभूमिकैरष्टाभिर्यैरेवालाभी गन्धरसालम्बनानपास्य। तृतीयचतुर्थध्यानभूमिकैश्चतुर्भिः क्लिष्टैरेव गन्धरसालम्बनौ पर्युदस्यारूप्यावचरेणैकेन क्लिष्टेनैव।

अनया वर्तन्या मार्गेण *शेषमनुगन्तव्यम्*। कथम्? प्रथमध्यानोपपन्नो द्वितीयध्यानभूमिकस्य कुशलस्य चित्तस्यालाभी प्रथमध्यानभूमिकैः सर्वैः समन्वागतः। द्वितीयध्यानभूमिकैः क्लिष्टैरष्टाभिस्तृतीयचतुर्थध्यानारूप्यजैः पूर्ववत्। लाभी

---

१. लम्बनौ व्युदस्य—का०।

२. द्वितीयध्यानभूमिकैरष्टाभिः। तृतीयचतुर्थध्यानारूप्यभूमिकैः—का०।

ध्यानोपपन्नस्तु कामावचरेणैकेनोपेक्षाधर्मोपविचारेण निर्माणचित्तसम्प्रयुक्तेन समन्वागतो वेदितव्यः ।

अपर आह—अस्त्येवं मनोपविचाराणां वैभाषिकीयोऽर्थः, सूत्रार्थस्त्वन्यथा दृश्यते । नहि यो यस्माद्वीतरागः स तदालम्बनमुपविचरतीति युक्तम् । अतः सास्रवा अपि न सर्वे सौमनस्यादयो मनोपविचाराः । किं तर्हि ? सांक्लेशिकाः, यैर्मनो विषयानुपविचरतीति । कथमुपविचरति[1] तत्र[2] ? अनुनीयते वा[3], प्रतिहन्यते वा[4], अप्रतिसंख्याय[4] वोपेक्षते[5] । येषां प्रतिपक्षेण षट् सातता विहारा

द्वितीयध्यानभूमिकस्य कुशलचित्तस्य तद्भूम्यवीतरागः सर्वैः प्रथमध्यानभूमिकैः, द्वितीयध्यानभूमिकैरष्टाभिः । चतुर्भिः सौमनस्योपविचारैः क्लिष्टैः, गन्धरसालम्बनावपास्य । चतुर्भिश्चोपेक्षोपविचारैर्द्वितीयध्यानसामन्तकसंगृहीतः । तृतीयध्यानभूमिकैश्चतुर्भिः क्लिष्टैः, गन्धरसालम्बनौ पर्युदस्य । एवं चतुर्थध्यानभूमिकैरारूप्यावचरेणैकेन क्लिष्टेनैव । द्वितीयध्यानोपपन्नस्तृतीयध्यानभूमिकस्य कुशलस्य चित्तस्यालाभी द्वितीयध्यानभूमिकैः सर्वैः समन्वागतः । तृतीयध्यानभूमिकैश्चतुर्भिः क्लिष्टैः । चतुर्थध्यानारूप्यजैः पूर्ववत् । लाभी तृतीयध्यानभूमिकस्य कुशलचित्तस्य तद्भूम्यवीतरागः सर्वैर्द्वितीयध्यानभूमिकैः । तृतीयध्यानभूमिकैश्चतुर्भिरुपेक्षोपविचारैः क्लिष्टैर्गन्धरसालम्बनावपास्य । चतुर्भिश्चोपेक्षोपविचारैः तृतीयध्यानसामन्तकसंगृहीतैश्चतुर्थध्यानारूप्यजैः पूर्ववत् । एषा दिक् । अनया दिशा तृतीयादिष्वपि ध्यानेषूपपन्नस्य स्वभूम्यूर्ध्वभूमिकैरुपक्षेपोपविचारैरेव क्लिष्टैः कुशलैश्च समन्वागमो यथासम्भवं योज्यः ।

उपेक्षाधर्मोपविचारेणेति । *कामावचरस्य* निर्माणचित्तस्योपेक्षासम्प्रयोगित्वात् ।

अपर आहेति । अयमेव शास्त्रकारः । *न हि यो यस्मा*दिति विस्तरः । *यः* पुद्गलः *यस्माद्रूपादेर्वीतरागो न स तद्रू*पाद्या*लम्बनमुपविचरति* । कथमुपविचरति ? तत्रानुनीयते वा, प्रतिहन्यते वा, अप्रतिसंख्याय वोपेक्षत इत्येवम् । यदा प्रतिसंख्यायोपेक्षते नाभुजति, तदाकुशलत्वम्, अतोऽप्रतिसंख्यायेति विशेषणम् । *अतः सास्रवा अपि न सर्वे । किं तर्हि ? सांक्लेशिकाः* । संक्लेशे भवाः सांक्लेशिकाः संक्लेशानुकूलाः । *यैः सौमनस्यादिभिर्मनो विषयानुपविचरति* । *येषां प्रतिपक्षेण षट् सातता विहारा* इति । येषां सांक्लेशिकानां प्रतिव्यूहेन

---

१. कथं चोप०—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।
३. च—का० । ४-४. चाप्रति०—का० ।
५. चोपेक्षते—का० ।

भवन्ति—चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा नैव सुमना भवति न दुर्मनाः, उपेक्षको भवति[1] स्मृतिमान् सम्प्रजानन् एवं यावन्मनसा धर्मान् विज्ञायेति । न ह्यर्हतो लौकिकं नास्ति कुशलं धर्मालम्बनं सौमनस्यम् । यत्तु तत्सांक्लेशिकं मनस उपविचारभूतम्, तस्यैव प्रतिषेधो लक्ष्यत इति ।

सततं भवाः सातता विहारा योगविशेषा भवन्ति। ते च षट्। कथम्? इत्याह–*चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा नैव सुमना भवति*, नानुनीयते। न दुर्मनाः, न प्रतिहन्यते। *उपेक्षको भवति*, नाभुजति। कथं नाभुजति, किमप्रतिसंख्यायाहोस्वित् प्रतिसंख्यायेति ? विशेषयन्नाह—*स्मृतिमान् सम्प्रजानन्निति* । स्मृतिसम्प्रयुक्तया प्रज्ञया प्रतिसमीक्ष्यमाण इत्यर्थः । एवं *यावन्मनसा धर्मान् विज्ञायेति* । विषयषट्कभेदात् षट् सातता इति । *न ह्यर्हत* इति विस्तरः । अर्हतो लौकिकं कुशलं सास्रवं धर्मालम्बनं धर्मायतनालम्बनमधिगमधर्मालम्बनं वा सौमनस्यमस्ति । तस्य हि बुद्धसान्तानिकान् गुणान् सम्मुखीकुर्वतः कुशलं सौमनस्यमुत्पद्यते । न तस्यैष प्रतिषेधो युज्यते । कस्य तर्हि ? यत्तु तत् सांक्लेशिकं मनस *उपविचारभूतम्* । तस्यैष प्रतिषेधो लक्ष्यते । तस्मात् सास्रवा अपि न सर्वे सौमनस्यादय उपविचारा इति ।

अत्र *भदन्तानन्तवर्माह*—अयुक्तमेतत् । कस्मात् ? सूत्रेऽन्यथा निर्देशात् । सूत्रे हि भगवता न सांक्लेशिका एवोपविचारा उक्ताः । एवं ह्याह—"तत्र भिक्षवो य इमे षट् सौमनस्योपविचारास्तानाश्रित्य तान् प्रतिष्ठाय य इमे षट् सौमनस्योपविचारास्तान् प्रजहीत । तत्र भिक्षवो य इमे षडुपेक्षोपविचारास्तानाश्रित्य तान् प्रतिष्ठाय य इमे षडुपेक्षोपविचारास्तान् प्रजहीत । द्वे भिक्षवो उपेक्षे—नानात्वसन्निश्रिता, एकत्वसन्निश्रिता च । तत्र भिक्षवो येयमेकत्वसन्निश्रितोपेक्षा, तामागम्य तामधिष्ठाय येयं नानात्वसन्निश्रितोपेक्षा तां प्रजहीत" (   ) इति । एतस्मात् सूत्राज्ज्ञायते—न सांक्लेशिका एव सौमनस्यादय उपविचारा इति । तदेतज्ज्ञापकम्; प्रहाणवचनेऽपि सांक्लेशिकत्वाविनिवृत्तेः । न हीतरेणेतरस्य सन्निश्रयप्रहाणवचनेऽपि सत्येषां मनोपविचाराणां सांक्लेशिकत्वं विनिवर्त्तते, अन्यथासम्भवात् । एवमाह—"मानं निश्रित्य मान एव प्रहातव्यः" इति । न तु जातु कश्चिन्मानो व्यवदानिकः सम्भवति । तस्मात् क्लेशानां परस्परविरोधेन वृत्तेर्वृत्त्यन्तरस्य चापेक्षया गुणवत्त्वात्, गुरुलाघवमभिसन्धाय सूत्रे वचनाददोषः । नन्दादयोऽत्र निदर्शनम् ।

---

१. विहरति—का० ।

पुनस्त एव सौमनस्यादयः षट्त्रिंशच्छास्तृपदानि भवन्ति गर्धनैष्क्रम्याश्रितभेदेन; तद्भेदस्य शास्त्रा गमितत्वात्। तत्र गर्धाश्रिताः क्लिष्टाः, नैष्क्रम्याश्रिताः कुशलाः।

एवमेतद् वेदनाख्यं भवाङ्गमनेकप्रकारभेदं वेदितव्यम् ॥ ३५ ॥

शेषाण्यङ्गानि पुनर्नोच्यन्ते। किं कारणम्? यस्मात्

उक्तं च, वक्ष्यते चान्यत्,

किञ्चिदत्राङ्गमुक्तम्, किञ्चित् पश्चाद् वक्ष्यते। तत्र विज्ञानं तावदुक्तम्—

"विज्ञानं प्रतिविज्ञप्तिर्मनआयतनं च तद्" (अभि० को० १.१६) इति।

षडायतनमप्युक्तम्—

"तद्विज्ञानाश्रया रूपप्रसादाश्चक्षुरादयः" (अभि० को० १.९) इति।

संस्काराः, भवश्च **कर्मकोशस्थाने** व्याख्यास्यन्ते। तृष्णोपादानानि **क्लेशकोशस्थाने।**

स चैष प्रतीत्यसमुत्पादः समासतः क्लेश-कर्म-वस्तूनीति प्रज्ञापितम्[1]।

अत्र तु क्लेश इष्यते।

बीजवन्नागवन्मूलवृक्षवत् तुषवत् तथा ॥ ३६ ॥

अतश्चैतदेवं यदुपेक्षोपविचाराणामुपेक्षोपविचारानेव प्रहाणाय सन्निश्रयत्वेन दिदेश भगवान्—'द्वे भिक्षव उपेक्षे' इत्यादिवचनात्।

ननु च *गर्धाश्रितनैष्क्रम्याश्रितभेदेन* षट्त्रिंशच्छास्तृपदानीति वचनात् सिद्धमेषां सांक्लेशिकव्यवदानिकत्वं *वैभाषिक*मतानुसारात्? अदोषः; *आचार्य*स्यापि मनोपविचारव्यतिरिक्तास्तत्र सौमनस्यादयः सन्ति।

पुनस्त *एवेति* विस्तरः। त एवाष्टादशोपविचाराः केचिद् भवाश्रिता अभिष्वङ्गाश्रिताः, केचिन्नैष्क्रम्याश्रिताः। नैष्क्रम्यम् = निष्क्रमभावः संक्लेशात् संसारदुःखाद् वा। *गर्धनैष्क्रम्याश्रितभेदेन* द्वावष्टादशकौ षट्त्रिंशच्छास्तृपदानि। *तद्भेदस्य* तेषां मनोपविचाराणां द्विधाभेदस्य। *शास्त्रा* बुद्धेन। *गमितत्वाद्* देशितत्वाद् यथासूत्रम् ॥ ३५ ॥

क्लेशकर्मवस्तूनीति प्रज्ञापितमिति। "क्लेशास्त्रीणि द्वयं कर्म सप्त वस्तु" (अभि० को० ३. २६) इति वचनात् ॥ ३६ ॥

---

१. प्राक् ज्ञापि०—का०।

किमस्य बीजादिभिः साधर्म्यम् ?

तद्यथा—बीजादङ्कुरकाण्डपत्रादीनां प्रभवो भवति, एवं क्लेशात् क्लेशकर्मवस्तूनाम् ।

यथा—नागाधिष्ठितं सरो न शुष्यति, एवं क्लेशनागाधिष्ठितं जन्मसरः ।

यथा च—अनपोद्धृतमूला वनस्पतयश्छिन्नाश्छिन्नाः पुनरपि प्ररोहन्ति, एवमनपोद्धृतक्लेशमूला गतयः ।

यथा च—वृक्षाः कालेन कालं पुष्पफलानां प्रसोतारो भवन्ति, एवं क्लेशा अप्यसकृत् क्लेशकर्मवस्तूनां हेतुर्भवन्ति ।

यथा च—तुषावनद्धास्तण्डुलाः प्ररोहणसमर्था भवन्ति न केवलाः, एवं क्लेशप्राप्ततुषावनद्धं कर्म जन्मान्तरविरोहणे समर्थं भवति न केवलमिति । एवं तावत् क्लेशो बीजादिवद् वेदितव्यः ॥ ३६ ॥

तुषितण्डुलवत् कर्म तथैवौषधिपुष्पवत् ।

तुषोऽस्यास्तीति तुषी । तुषस्थानीयः क्लेश उक्तः। इदानीं तुषितण्डुलस्थानीयं कर्मोच्यते । सन्त्योषधयः फलपाकान्ताः, एवं कर्माणि विपच्य पुनर्विपाकानभिनिर्वर्त्तयन्ते ।

यथा च पुष्पं फलोत्पत्तावासन्नं कारणम्, एवं कर्माणि विपाकोत्पत्तौ वेदितव्यानि ।

सिद्धान्नपानवद् वस्तु,

यथा सिद्धमन्नं पानं च केवलं परिभोगाय कल्प्यते, न पुनर्विरोहाय; एवं विपाकाख्यं वस्तु । न हि पुनर्विपाकाद्विपाकान्तरं जन्मान्तरेषु प्रवर्धते । यदि हि प्रवर्धेत, मोक्षो न स्यात् । न खल्वेष जन्मसन्तान एवं प्रतीत्यसमुत्पद्यमानो भवचतुष्टयं नातिक्रामति, यदुत—अन्तराभवमुपपत्तिभवं पूर्वकालभवं मरणभवं च । ते च व्याख्याताः ।

एवं कर्माणि विपाकोत्पत्ताविति । आसन्नं कारणमित्यधिकृतम् । क्लेशोऽपि हि कारणं विपाकस्य, तत्तु विप्रकृष्टम् ।

ते च व्याख्याता इति । 'मृत्यूपपत्तिभवयोरन्तराभवतीह यः । (अभि० को० ३.१०) । "स पुनर्मरणात् पूर्वमुपपत्तिक्षणात् परः" (अभि० को० ३.१३) इति वचनाद् व्याख्याताः ।

तस्मिन् भवचतुष्टये ॥ ३७ ॥

उपपत्तिभवः क्लिष्टः,

एकान्तेन। कतमेन क्लेशेन ?

सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः ।

यद्भूमिक उपपत्तिभवस्तद्भूमिकैरेव सर्वक्लेशैः। नहि स क्लेशोऽस्ति येन प्रतिसन्धिबन्धः प्रतिविद्यत इत्याभिधार्मिकाः। क्लेशैरेव तु, न पर्यवस्थानैः स्वतन्त्रैः। यद्यपि साऽवस्था मन्दिका, यस्तु यत्राभीक्ष्णं चरित आसन्नश्च, तस्य तदानीं स एव क्लेश उपतिष्ठते; पूर्वावेधात्।

अन्तराभवप्रतिसन्धिरप्येवमवश्यं क्लिष्टो वेदितव्यः।

त्रिधाऽन्ये,

अन्ये त्रयो भवास्त्रिप्रकाराः अन्तराभवादयः कुशलक्लिष्टाव्याकृताः।

अथैषां भवानां कतमः किंप्रतिसंयुक्तः ?

त्रय आरूप्ये,

अन्तराभवं वर्जयित्वा। न ह्यारूप्यधातुः स्थानान्तरपरिच्छिन्नः, यस्य प्राप्त्यर्थमन्तराभवोऽभिनिर्वर्तेत। कामरूपधात्वोरपरिसंख्यानात् सर्व एव चत्वारो भवाः सन्तीत्यनुज्ञापितं भवति।

उक्तो यथा सत्त्वानां प्रतीत्यसमुत्पादो विस्तरेण ॥

न पर्यवस्थानैः स्वतन्त्रैरिति। ईर्ष्यामात्सर्यक्रोधम्रक्षैः स्वातन्त्र्यमेषाम्] अविद्यानिर्मुक्तैरन्यक्लेशैरसम्प्रयोगात्, अविद्या हि सर्वत्रैव विद्यत इति न तत्संप्रयोगेनास्वातन्त्र्यम्। आह्रीक्यादिभिस्त्वन्यक्लेशसम्प्रयुक्तैः प्रतिसन्धिबन्धो न प्रतिषिध्यते। *यद्यपि सावस्था मन्दिकेति* विस्तरः। यद्यपि सा मरणावस्था मन्दिका; चित्तचैत्तसमुदाचारस्यापटुत्वात्। 'उपेक्षायां च्युतोद्भवौ' (अभि० को० ३.४२) इति वेदनामान्यात्। *यस्तु* पुद्गलो *यत्र* क्लेशो*ऽभीक्ष्णं* सततं *चरितः* प्रवृत्तः। *आसन्नश्च* मरणकालस्य पुद्गलस्य। *तदानीं* मरणकाले *स एव क्लेशः समुदाचरति*, समुत्थाय मिथ्यादृष्ट्यादिरपि, *पूर्वावेधात्* पूर्वाक्षेपात्। पूर्वाभ्यासादित्यर्थः। अथ वा—योऽसौ तदानीं क्लेश *उपतिष्ठते*, तस्य पूर्वं फलभावेन परिग्रहावेधात् आक्षेपात् स तदानीमुपतिष्ठत इति।

कामरूपधात्वोरपरिसंख्यानात्, सर्व एव चत्वारो भवाः सन्तीति। त्रय एवारूप्येषु, आरूप्येष्वेव च त्रय इत्यवधारणात्। अनयोरितरयोर्धात्वोर्भवचतुष्टयं तु ज्ञातं भवति।

अभि० को०.२ : ८

अथ कथं सत्त्वानां स्थितिर्भवति ? इत्याह—

आहारस्थितिकं जगत् ॥ ३८ ॥

एको धर्मो भगवता स्वयमभिज्ञायाभिसम्बुध्याख्यातः—"यदुत सर्वसत्त्वा आहारस्थितिकाः" (   ) इति सूत्रपदम् ।

के पुनराहाराः ? चत्वार आहाराः । १. कवडीकाराहारः प्रथमः । औदारिकः, सूक्ष्मश्च । सूक्ष्मोऽन्तराभविकानां गन्धाहारत्वात् ; देवानां प्राथमकल्पिकानां च निःष्यन्दाभावात् ; तैलस्येव सिकतास्वङ्गेष्वनुप्रवेशात् । सूक्ष्माणां वा सूक्ष्मो बालकसंस्वेदजन्तुकादीनाम् । २. स्पर्शो द्वितीयः । ३. मनःसञ्चेतना तृतीयः ४. विज्ञानमाहारश्चतुर्थः ॥ ३८ ॥

तत्र पुनः—

कवडीकार आहारः कामे,

न रूपारूप्यधात्वोस्तद्वीतरागाणां[1] तत्रोपपत्तेः । स च—

त्र्यायतनात्मकः ।

कामावचराणि गन्धरसस्प्रष्टव्यायतनानि सर्वाण्येव कवडीकार आहारः; कवडीकृत्याभ्यवहरणात्, मुखनासिकाग्रासव्यवच्छेदतः ।

छायातपज्वालाप्रभासु तेषां कथमाहारत्वम् ? बाहुल्येन किलैष निर्देशः ।

निःष्यन्दाभावादिति । मूत्रपुरीषाभावादित्यर्थः । *सूक्ष्माणां वा सूक्ष्म* इति । सूक्ष्माणां स सूक्ष्माहारः । बालका जातमात्राः । स्वेदजन्तुकादयो यूकादयः ; आदिशब्देन गर्भस्थाः ॥ ३६-३८ ॥

कवडीकाराहार इति । कामधातावेव कवडीकाराहार इत्यवधारणात् ।' कस्माद् ? इत्याह—*तद्वीतरागाणाम्* । कवडीकाराहारवीतरागाणाम् । तत्र रूपारूप्यधात्वोरुपपत्तेः । *कवडीकृत्याभ्यवहरणात्* । पिण्डीकृत्य गिलनात् कवडीकारः । कवडीकृत्याभ्यवहरणं पुनर्मुखेन नासिकया ग्रासव्यवच्छेदादिति ।

गन्धरसस्प्रष्टव्यायतनानि सर्वाण्येव कवडीकार इत्युक्ते पृच्छति—*छायातपज्वालाप्रभासु* तेषां गन्धादीनां *कथमाहारत्वम्* । न हि तत्रत्यानां गन्धादीनां कवडीकृत्याभ्यवहरणमस्तीति । *बाहुल्येन किलैष निर्देश* इति । न तत्रत्यानां गन्धादीनां कवडीकारत्वमिति प्रतिपद्यते । बाहुलिकस्तु निर्देशः—"कामे त्र्याय-

---

१. तद्वीतरागस्य—का० ।

यान्यपि तु नाभ्यवह्रियन्ते स्थितिं यापनां[1] चाहरन्ति, तान्यपि सूक्ष्म आहारः, स्नानाभ्यङ्गवदिति ।

कस्मान्न रूपायतनमाहारः, तदपि कवडीकृत्याभ्यवह्रियते ?

न रूपायतनं तेन स्वाक्षमुक्तानननुग्रहात् ॥ ३९ ॥

आहारो हि नाम य इन्द्रियमहाभूतानामनुग्रहाय संवर्त्तते । रूपायतनं चाभ्यवहारकाले स्वमिन्द्रियं तन्महाभूतानि च[2] नानुगृह्णाति । कुत एवान्यानि इन्द्रियाण्यनुग्रहीष्यति[1]; अविषयत्वात् ।

यदापि च दृश्यमाने सुखसौमनस्ये आदधाति, तदापि तदालम्बनः सुखवेदनीयः स्पर्श आहारः[3], न रूपम्; मुक्तानामनागाम्यर्हतां सुमनोज्ञमप्याहारं पश्यतामनुग्रहाभावात् ॥ ३९ ॥

तनात्मकः" इति । किलशब्दः परमतेन स्वाभिप्रायोऽधिक्रियते । *यान्यपि त्विति* विस्तरः । यान्यपि तु *नाभ्यवह्रियन्ते* छायादिषु *स्थितिं* चाहरन्ति *यापनां चाहरन्ति तान्यपि सूक्ष्म आहारः स्नानाभ्यङ्गवत्* । यथा स्नानं चाभ्यङ्गश्च न कवडीकृत्याभ्यवह्रियते, आहारश्च तद्वदिति ।

"*स्वाक्षमुक्तानननुग्रहात्*" इति । स्वाक्षस्य स्वेन्द्रियस्य तेनानुग्रहात् मुक्तानाञ्च कामधातोरनागाम्यर्हतामननुग्रहात् । न रूपायतनमाहारः । *रूपायतनं चाभ्यवहारकाल* इति । यस्मिन् काले अन्तर्मुखप्रविष्ट आहारो भुज्यते चक्षुर्विषयातीतः, तस्मिन् काले । *स्वमिन्द्रियं* चक्षुरिन्द्रियम्, *तन्महाभूतानि* च तस्येन्द्रियस्य यानि महाभूतान्याश्रयस्तानि *नानुगृह्णाति* तद्रूपायतनम् । कुत *एवान्यानीन्द्रियाणि* श्रोत्रादीन्य*नुग्रहीष्यति* ? *अविषयत्वात्* । अविषयो हि श्रोत्रादीनां रूपायतनम् ।

दृश्यमानं तर्हि भोजनकालेऽनुग्रहीष्यति ? इत्यत आह—*यदापि च दृश्यमान* इति विस्तरः । अथ कथमिदं गम्यते ? *तदापि तदालम्बनः सुखवेदनीयः स्पर्श आहारो न रूपमिति* । अत आह—*मुक्तानामिति* विस्तरः । यदि तद् दृश्यमानमाहारकृत्यं कुर्यात्, मुक्ताना*मनागाम्यर्हतां* कवडीकाराहारवीतरागाणां *सुमनोज्ञमप्याहारं पश्यतामनुग्रहं* कुर्यात् । यथा गन्धरसस्प्रष्टव्यायतनानान्द्रियमहाभूतानामनुग्रहं कुर्वन्त्यभ्यवहारकाले, तस्मात्तदालम्बनः सुखवेदनीयः स्पर्श आहारो भवतीति सिद्धम् ॥ ३९ ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।   २. वा—का० ।   ३. आहारो भवति—का० ।

स्पर्शसञ्चेतनाविज्ञा आहाराः सास्रवास्त्रिषु ।

स्पर्शस्त्रिकसन्निपातजः । चेतना, मनस्कर्म, विज्ञानं च सास्रवाण्येवाहाराः त्रिष्वपि धातुषु संविद्यन्ते ।

किमर्थं नानास्रवाणि ? यस्मात् भवापोषणार्थं आहारार्थः । तानि च भवक्षयायोत्थितानीति वैभाषिकाः । अपि तु सूत्र उक्तम्—"चत्वार इमे आहारा भूतानां सत्त्वानां स्थितये यापनायै सम्भवैषिणां चानुग्रहाय" (   ) इति । न चैवमनास्रवा धर्मा इति नाहाराः ।

भूता हि तावत् सत्त्वा उपपन्ना इति विज्ञायन्ते ।

अथ सम्भवैषिणः कतमे ?

मनोमयः सम्भवैषी गन्धर्वश्चान्तराभवः ॥ ४० ॥
निर्वृत्तिश्च,

अन्तराभवो ह्येभिरभिधानैरुक्तो भगवता—१. स एव मनोनिर्जातत्वात् **मनोमय** उक्तः; शुक्रशोणितादिकं किञ्चिद् बाह्यमनुपादाय भावात् । २. सम्भवैषणशीलत्वात् **सम्भवैषी** । ३. गन्धर्वणात् **गन्धर्वः** । ४. उपपत्त्यभिमुखत्वादभिनिर्वृत्तिः । "अव्याबाधमात्मभावमभिनिर्वर्त्य सव्याबाधे लोके उपपद्यते" इति सूत्रपदात् ।

तथा "अस्ति पुद्गलो यस्याभिनिर्वृत्तिसंयोजनं प्रहीणं नोपपत्तिसंयोजनम्"

"स्पर्शसञ्चेतनाविज्ञा" इति । विज्ञेत्यादन्तमेतत्, प्रज्ञेति यथा । विज्ञानमित्यर्थः । कवडीकाराहारस्त्र्यायतनात्मकत्वात् सास्रव इति सिद्धः । त्रयस्तु स्पर्शादयः सास्रवाः अनास्रवाश्च सम्भवन्तीत्यतस्त एव विशेषिताः ।

"सास्रवाः" इति । *न चैवमनास्रवा धर्मा* इति । न चैवं ते भूतानां स्थितये यापनाये सम्भवैषिणां चानुग्रहायेति ।

*मनोनिर्जातत्वादि*ति । *"निर्वृत्तिः"* इति । उपपत्त्यभिमुखावधारणम् । अत एव ब्रवीति—*शुक्रशोणितादिकं किञ्चिद् बाह्यमनुपादायभावा*दिति । आदिशब्देन कर्दमपुष्पादीनां ग्रहणम् । *उपपत्त्यभिमुखत्वादभिनिर्वृत्ति*रिति । उपपत्त्यभिमुखी निर्वृत्तिर्जन्मास्येत्यभिनिर्वृत्तिः । *सव्याबाध*मिति । सदुःखम् । *अव्याबाधमभिनिर्वर्त्यै*ति । इदमत्र ज्ञापकम्—भवोऽभिनिर्वृत्तिरिति ।

तथास्ति पुद्गल इति विस्तरः । अस्मात् सूत्राच्चतुष्कोटिकादभिनिर्वृत्तिरन्तभव इति—अस्ति पुद्गलो *यस्याभिनिर्वृत्तिसंयोजनं प्रहीणं नोपपत्तिसंयोजनम्*,

इति सूत्रे चतुःकोटिकात्। प्रथमा कोटिर्द्विधातुवीतरागस्योर्ध्वस्रोतसोऽनागामिनः। द्वितीयान्तरापरिनिर्वायिणः। तृतीयाऽर्हतः[1]। चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वा।

भूता वाऽर्हन्तः सम्भवैषिण सतृष्णाः।

अथ कत्याहाराः सत्त्वानां स्थितये? कति सम्भवैषिणामनुग्रहाय?

सर्वेऽप्युभयथेति वैभाषिकाः। कवडीकाराहारोऽपि हि तद्रागिणां पुनर्भवाय संवर्तते। उक्तं हि भगवता—"चत्वार इमे आहारा रोगस्य मूलं गण्डस्य शल्यस्य, जरामरणस्य प्रत्ययः" (   ) इति।

अस्ति यस्योपपत्तिसंयोजनं प्रहीणं नाभिनिर्वृत्तिसंयोजनम्, अस्ति यस्याभिनिर्वृत्तिसंयोजनं च प्रहीणमुपपत्तिसंयोजनं च, अस्ति यस्य न वाभिनिर्वृत्तिसंयोजनं प्रहीणं नोपपत्तिसंयोजनम्। *द्विधातुवीतरागस्येति*। काम-रूपधातुवीतरागस्येति। *अनागामिन* इति विशेषणं पृथग्जनानामन्तराभवसंयोजनस्यात्यन्ताप्रहाणात्। "तद्धि भिक्षवः प्रहीणं यदार्यया प्रज्ञया प्रहीणम्" (   ) इति वचनात्। तस्य च पुनर्भावित्वात्। तत्र प्रथमा कोटिर्द्विधातुवीतरागस्यानागामिनः, *द्वितीयान्तरापरिनिर्वायिणः*, *तृतीयार्हतः*, *चतुर्थी* तदन्येषामस्मदादेः पृथग्जनस्यार्यस्य चावीतरागस्य कामधातुवीतरागस्य रूपधातावुपपद्यमानस्य चेति।

भूता वार्हन्त इति। पूर्वमेवोक्तः पर्यायः। भूताः उत्पन्नाः सम्भवैषिणोऽन्तराभविका इति इदानीमयमपरः पर्यायः। भूता अर्हन्तस्त्रैधातुकवीतरागत्वात्। *सम्भवैषिणः सतृष्णाः*, त्रैधातुके सम्भवैषित्वात्।

स्थितय इति। अवस्थापनाय। *अनुग्रहायेति*। पुनर्भवाय, सम्भवायेत्यर्थः

सर्वेऽप्युभयथेति। सर्वेऽपि चत्वार आहारा भूतानां सत्त्वानां स्थितयेऽनुग्रहाय च। तथा सम्भवैषिणामिति। युक्तं तावन्मनःसञ्चेतना कर्मस्वभावत्वात् तत्प्रभावितं च विज्ञानं बीजम्; स्पर्शोऽपि तत्सम्प्रयुक्तो भवत्यनुग्रहायेति; कवडीकारस्तु कथं सम्भवैषिणामनुग्रहायेति? अत उच्यते—*कवडीकारोऽपि हीति* विस्तरः। *तद्रागिणामिति*। कवडीकाररागिणाम्। *पुनर्भवाय संवर्तत* इति अस्य ज्ञापनार्थमिदं सूत्रपदमुपन्यस्यते—*उक्तं हि भगवतेति* विस्तरः। त? रोगादिभिः पञ्च उपादानस्कन्धा उक्ताः। तस्य *रोगस्य चत्वार आहारा मूलम्* मूलं च हेतुरित्यनेन कवडीकारोऽपि तद्रागिणां पुनर्भवाय संवर्तत इति सिद्धम् अन्ये पुनः *जरामरणस्य प्रत्यय* इत्येतदेवोदाहरणं ब्रुवते। अस्माज्जन्मनः परे?

---

१. अर्हताम्—का०।

मनःसञ्चेतनापि चेह स्थितये दृश्यते। एवं हि वर्णयन्ति—दुर्भिक्षाभ्याहतेन किल पित्रा पुत्रकौ सक्तव इति भस्मना भस्त्रां परिपूर्य कीलके आसज्याश्वासितौ। तौ च तां परिकल्पयन्तौ चिरमप्यासितौ केनापि चोद्घाटितायां भस्मेति नैराश्यमापन्नौ व्यापन्नाविति। पुनश्च महासमुद्रे भग्नयानपात्राः पुरुषाः स्थलमिति महान्तं फेनपिण्डं प्रद्रुताः, आमृश्य चैनं निराशा उपरेमुरिति। सङ्गीतिपर्याये चोक्तम्—महासमुद्रादौदारिकाः प्राणिनो जलात् स्थलमभिरुह्य सिकतास्थलेऽण्डानि स्थापयित्वा सिकताभिरवष्टभ्य पुनरपि महासमुद्रेऽवतरन्ति। तत्र यासां मातॄणामण्डान्यारभ्य स्मृतिर्न मुष्यते तान्यण्डानि न पूतीभवन्ति, यासां तु मुष्यते तानि पूतीभवन्ति।

तदेतन्न वर्णयन्ति सौत्रान्तिकाः—मा भूत् परकीयेणाहारेणाहार इति। एवं तु वर्णयन्ति—येषामण्डानां मातरमारभ्य स्मृतिर्न मुष्यते तानि न पूतीभवन्ति, येषां तु मुष्यते तानि पूतीभवन्ति। तस्याः स्पर्शावस्थायाः स्मरन्तीति।

अथ कस्माच्चत्वार एवाहाराः, ननु च सर्वे एव सास्रवा धर्मा भवानां पोषकाः? यद्यप्येतदेवम्, तथापि प्राधान्येनोक्तम्—

इह पुष्ट्यर्थमाश्रयाश्रितयोर्द्वयम्।
द्वयमन्यभवाक्षेपनिवृत्त्यर्थं यथाक्रमम्॥ ४१॥

आश्रयो हि सेन्द्रियः कायः, तस्य पुष्टये कवडीकाराहाराः। आश्रिताश्चित्तचैत्ताः, तेषां पुष्टये स्पर्शः। अनयोस्तावदिहोत्पन्नस्य भवस्य पोषणे प्राधान्यम्। मनःसञ्चेतनया पुनर्भवस्याक्षेपः। आक्षिप्तस्य पुनः कर्मपरिभाविताद्

जरामरणं व्यवस्थापितमित्यभिप्रायः। कवडीकारोऽपि भूतानां सत्त्वानामिह स्थितय इति युक्तम्; प्रत्यक्षत्वात्। तथा सुखवेदनीयः स्पर्शो विज्ञानं चानुग्राहकमित्युक्तम्।

अथ मनःसञ्चेतना कथमिति? अत इदमुच्यते—*मनःसञ्चेतनापि चेति* विस्तरः। अत एव मनःसञ्चेतनाग्रहणेन स्पर्शविज्ञाने अपि गृहीते भवतः; तत्सम्प्रयोगित्वात्। *प्रद्रुता* इति प्रसृताः। *सङ्गीतिपर्याय* इत्यभिधर्मशास्त्रे। *तेषां पुष्टये स्पर्श* इति। सुखवेदनीयेनानुग्रहात्। "यः कश्चिद् वेदनास्कन्धः संज्ञास्कन्धः, सर्वः स स्पर्शं प्रतीत्य" इति वचनात्। *मनःसञ्चेतनायाः पुनर्भवस्य*

विज्ञानबीजादभिनिर्वृत्तिरित्यनयोरनुत्पन्नस्य भवस्याकरणे प्राधान्यम्। अतश्चत्वार उक्ताः। पूर्वकौ हि द्वौ धात्रीस्थानीयौ; जातस्य पोषकत्वात्। उत्तरौ मातृस्थानीयौ; जनकत्वादिति।

यः[1] कवडीकारः सर्वः स आहारः? स्यात् कवडीकारो नाहार इति चतुष्कोटिकम्। प्रथमा कोटिः—य कवडीकारं प्रतीत्येन्द्रियाणामपचयो भवति महाभूतानां च परिभेदः। द्वितीया कोटिः—त्रय आहाराः। तृतीया—यं कवडीकारं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति महाभूतानां च वृद्धिः। चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा।

एवं स्पर्शादिभिरपि यथायोगं चतुःकोटिकानि कर्त्तव्यानि।

आक्षेप इति। तस्याः कर्मस्वभावत्वात्। कथञ्च पुनस्तयोः पुनर्भव आक्षिप्यते? तदुत्पत्तिप्रत्ययपरस्परानुकूल्यावस्थानात्। *कर्मपरिभाविताद् विज्ञानबीजादभिनिर्वृत्तिरिति*। बीजादिवाङ्कुरस्य पुनर्भवस्योत्पाद इत्यर्थः।

यः कवडीकारः सर्वः स आहार इति प्रश्ने आह—*स्यात् कवडीकारो नाहारः*, स्यादाहारो न कवडीकारः, स्यादुभयम्, स्यान्नोभयम् *इति चतुष्कोटिकम्*। *द्वितीया कोटिस्त्रय आहारा* इति। मनःसञ्चेतनास्पर्शविज्ञानानि। *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति*। शब्दो दुःखवेदनासम्प्रयुक्ताश्च सर्वे चित्तचैत्ताः।

एवं स्पर्शादिभिरपि यथायोगं चतुष्कोटिकानि कर्त्तव्यानीति। यः कश्चित् स्पर्शः सर्वः स आहारः। स्यात् स्पर्शो नाहर इति चतुष्कोटिकम्। एवं या काचिन्मनःसञ्चेतना सर्वा सा आहारः। स्यान्मनःसञ्चेतना नाहार इति चतुष्कोटिकम्। तथा यत् किञ्चिद् विज्ञानं सर्वं तदाहारः। स्याद्विज्ञानं नाहार इति चतुष्कोटिकम्। स्पर्शस्य तावत् प्रथमा कोटिः—यं स्पर्शं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति महाभूतानां च परिभेदः, द्वितीया—त्रय आहाराः, तृतीया—यं स्पर्शं प्रतीत्येन्द्रियाणामपचयो भवति महाभूतानाञ्च वृद्धिः, चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वेति। एवं यावद्विज्ञानं चतुष्कोटिकम्। प्रथमा कोटिः—यद्विज्ञानं प्रतीत्येन्द्रियाणामपचयो भवति महाभूतानां परिभेदः, द्वितीया कोटिः—त्रय आहारा विज्ञानवर्ज्याः, तृतीया—यद्विज्ञानं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति महाभूतानां च वृद्धिः, चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा।

---

१. यः कश्चित्—का०।

स्यात् स्पर्शादीन् प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो महाभूतानां च वृद्धिः, न च त आहाराः ? स्यादन्यभूमिकाननास्रवांश्च । योऽपि हि परिभुक्तो भोक्तुर्बाधामादधाति सोऽप्याहारः[1]; आपातेऽनुग्रहात् । द्वयोर्हि कालयोराहार आहारकृत्यं करोति—परिभुज्यमानः, जीर्यंश्चेति वैभाषिकाः ॥

अथ कस्यां गतौ कत्याहाराः ? सर्वासु सर्वे । एवं योनिष्वपि ।

कथं नरकेषु कवडीकार आहारः ? प्रदीप्तायस्पिण्डाः, क्वथितं च ताम्रम् । यद्युपघातकोऽप्याहारो भवति चतुःकोटिकं बाध्यते, प्रकरणग्रन्थश्च—"कवडीकार आहारः कतमः ? यं कवडीकारं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति[2] विस्तरेण यावद् विज्ञानम्" ?

उपचयाहाराभिसन्धिवचनादविरोधः । अपचयाहारस्तु नरकेषु आहारलक्षणप्राप्तत्वात्[3] ।

स्यात् स्पर्शादीन् प्रतीत्येति । विस्तरेणापरः प्रश्नः । स्पर्शादीनिति स्पर्शचेतनाविज्ञानधर्मानित्येवं नेतव्यम् । एवं च ग्रन्थः कर्त्तव्यः—स्यात् स्पर्शादीन् प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति महाभूतानां च वृद्धिः, न च ते आहाराः । *स्यात् अन्यभूमिकाननास्रवांश्च* । प्रतीत्येत्यभिसम्बन्धाद् द्वितीयाप्रयोगः । योऽपि *हि परिभुक्त* इति विस्तरः । केन सम्बन्धेनेदमुक्तम् ? अन्यभूमिकाननास्रवांश्च प्रतीत्यानाहार इत्युक्तेऽर्थादेतदुक्तं भवति—स्वभूमिकान् सास्रवान् प्रतीत्याहार इति । यं चेह परिभुक्त इति । कवडीकारो *भोक्तुर्बाधामादधाति* । स किमाहारः ? *सोऽप्याहारः; आपाते* भोजनवेलायाम*नुग्रहात्* ।

सर्वासु सर्वे । *एवं योनिष्विति* । कामधातौ पञ्चानां गतीनां चतसृणां च योनिनां सद्भावात् । *चतुष्कोटिकं बाध्यते, प्रकरणग्रन्थश्चेति* । प्रथमे चतुष्कोटिके येयं तृतीया कोटिः—यं कवडीकारं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति महाभूतानां च वृद्धिरिति, अस्या बाधाच्चतुष्कोटिकं बाध्यते न केवलमुपचयकरः, किं तर्हि ? अपचयकरोऽपि कवडीकाराहार इति । प्रकरणग्रन्थश्च किं बाध्यते ? कीदृशः प्रकरणग्रन्थ इति तद्दर्शयन्नाह—*कवडीकाराहारः कतमः, यं कवडीकारं प्रतीत्येन्द्रियाणामुपचयो भवति विस्तरेण यावद्विज्ञानमिति* । *उपचयाहाराभिसन्धिवचनादविरोध* इति । उपचयाहाराभिप्रायेण चतुष्कोटिकवचनं प्रकरणग्रन्थवचनं च, तस्मात्तयोरविरोधः । यो ह्युपचयाय स मुख्यः । *आहारलक्षणप्राप्तत्वा-*

---

१. आहार एव—का० । २. भवति महाभूतानां च वृद्धिर्यापनाऽनुयापनेति—का० ३. लक्षण०—का० ।

सोऽपि हि जिघत्सां पिपासां च[1] प्रतिहन्तुं[2] समर्थ इति। अपि तु प्रत्येकनरकेषु मनुष्यवत् कवडीकाराहारसद्भावाद् युक्तं पाञ्चगतिकत्वम्।

उक्तं भगवता—"यश्च बाह्यकानामृषीणां कामेभ्यो वीतरागाणां शतं भोजयेद्, यश्चैकं जम्बूषण्डगतं पृथग्जनम्; अतो दानादिदं दानं महाफलतरम्" (　　　) इति।

कोऽयं जम्बूषण्डगतो नाम पृथग्जनः?

१. जम्बूद्वीपनिवासिनः कुक्षिमन्त इत्येके। तदेतन्न युक्तम्; एकमिति वचनात्। कश्चात्र विशेषः? स्याद्यदि भूयसः पृथग्जनान् भोजयित्वा भूयः पुण्यं स्यात्, नाल्पीयसो वीतरागानिति।

२. सन्निकृष्टो बोधिसत्त्व इत्यपरे। तदेतन्न वर्णयन्ति—"बहुतरं हि तस्मै दत्त्वा पुण्यं नार्हत्कोटिभ्यः" इति। अतो निर्वेधभागीयलाभी पृथग्जन एषोऽभिप्रेत इति वैभाषिकाः।

दिति। कवडीकाराहारलक्षणप्राप्तत्वात्।

कथम्? इत्याह—*सोऽपि हि जिघत्सां पिपासां च प्रतिहन्तुं समर्थ* इति। प्रदीप्तायष्पिण्डलक्षण आहारो जिघत्साप्रतिघाते समर्थः, क्वथितताम्रलक्षणः पिपासाप्रतिघाते इति योज्यम्।

कवडीकाराहारप्रसङ्गेनेदमुच्यते—उक्तं *भगवता यश्च बाह्यकानामिति* विस्तरः। जम्बूद्वीपः = जम्बूषण्डः। तथा ह्युक्तं भगवता—"याः काश्चित् जम्बूषण्डात् स्रवन्त्यः सर्वाः समुद्रनिम्नाः समुद्रप्राग्भाराः" इति। तस्मिन्नवासिनो *जम्बूषण्डगताः कुक्षिमन्तो* भोजनशक्त्युपेता अकललाद्यवस्था इत्यभिप्रायः।

तदेतदयुक्तमिति वचनादिति। यदि जम्बूद्वीपवासिनः कुक्षिमन्तो जम्बूषण्डगता इष्येरन्, यश्च जम्बूषण्डगतान् पृथग्जनानिति वक्तव्यं स्यात्। उक्तं च—'यश्चैकं जम्बूषण्डगतम्' इति। तस्मादयमर्थो न घटते। *कश्चात्र विशेष* इति। किमत्राश्चर्यं यद्बहून् भोजयित्वा बहु पुण्यं स्यात्, न त्वल्पीयसः शतमात्रान् वीतरागानित्यर्थः।

सन्निकृष्टो बोधिसत्त्व इति। आसन्नाभिसम्बोधिः। "बोधिसत्त्वः कुतो यावद्यतो लक्षणकर्मकृत्" (अभि० को० ४.११०) इत्यभिप्रायः।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।　　२. हन्तुं—का०।

३. न त्वियमन्वर्था संज्ञा, नापि[1] परिभाषिता सूत्रे, शास्त्रे वा। जम्बूषण्डगतो निर्वेधभागीयलाभीति परिकल्प एवायं केवलः। बोधिसत्त्व एव त्वेष[2] जम्बूषण्डगतो[2] युज्यते। स हि पृथग्जनः कामवैराग्यसम्बन्धेन तदानीं तेभ्यो विशिष्यमाण उक्त इति। अनन्तेभ्योऽपि हि स तेभ्यो विशिष्यमाणः। शतग्रहणं तु पूर्वाधिकारात्। इत्थं चैतदेवं यदेनमपास्य[3] बाह्यकेभ्य एव स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकं विशेषयाम्बभूव। अन्यथा हि जम्बूषण्डगतादेव व्यशेषयिष्यत्॥ ४०–४१॥

उक्तो यथा सत्त्वानां प्रतीत्यसमुत्पादः॥
यथावस्थितिश्च्युतिरप्युक्ता यथायुःक्षयादिभिः॥

न त्वियमनर्था संज्ञेति। नार्थानुगता, नार्थवाचकं पदमित्यर्थः। *नापि परिभाषिता*। अर्थमनपेक्ष्य। *बोधिसत्त्व एव त्वेष जम्बूषण्डगत* इति। कृषिग्रामकं व्यवलोकनाय निर्गतः सर्वार्थसिद्धो बोधिसत्त्वो जम्बूवृक्षमूले निषण्णः प्रथमं ध्यानमुत्पादितवान्। अत आह—*स हि पृथग्जनः कामवैराग्यसम्बन्धेनेति*। स चापि हि बोधिसत्त्वः पृथग्जनः कामवीतरागश्च, बाह्यकाश्च तथैव कामवीतरागाः पृथग्जनाश्च; अनेन सम्बन्धेन तेभ्यो बाह्यकेभ्यो बहुतरेण दानफलेन विशिष्यमाण इत्येवमुक्तः। स तेभ्यो बाह्यकेभ्योऽनन्तेभ्यो विशिष्यमाणो "बोधिसत्त्वाय चामेया अनार्येभ्योऽपि दक्षिणा" इति वचनात्। *शतग्रहणं तु पूर्वाधिकारादिति*। तत्रैव सूत्रे शताधिकारोऽधिकृतः। "यश्च तिर्यग्योनिगतानां शताय दानं दद्यात्, यश्चैकस्मै दुःशीलाय मनुष्यभूताय दानं दद्यात्, ततः शतगुणो विपाकः प्रतिकांक्षितव्यः। यावद् यश्च बाह्यकानाम्" इति विस्तरः। *इत्थं चैतदेवमिति*। इत्थं चैतदेव बोधिसत्त्व एव त्वेष जम्बूषण्डे निषण्णो युज्यत इति। *यदेनं* बोधिसत्त्व*मपास्य*। बाह्यकेभ्य एव *स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकं विशेषयाम्बभूवेति*। बाह्यकेभ्यो वीतरागेभ्यः स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकाय दानमप्रमेयतरम्, स्रोतआपन्नाय ततोऽप्रमेयतरम्, सकृदागामिफलप्रतिपन्नकायेति विस्तरः। यदि निर्वेधभागी जम्बूषण्डगतोऽभविष्यद् *जम्बूषण्डगतादेव व्यशेषयिष्यत्*। कथम्? यश्च जम्बूषण्डगतानां शतं भोजयेद् यश्चैकं स्रोतआपत्तिफलसाक्षात्क्रियायै प्रतिपन्नकम्, अतो दानादिदं महाफलतरमिति। न त्वेवम्। स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकादिभ्यो विशिष्टतरत्वादतो बोधिसत्त्व एव त्वेष जम्बू-

---

१. नापि क्वचित्—का०। २–२. त्वेषु जम्बुद्वीपषण्डेषु निषण्णो—का०।
३. यदेनं पर्युदस्य—का०।

इदमिदानीं वक्तव्यम्—कतमस्मिन् विज्ञाने वर्त्तमाने च्युत्युपपत्ती भवतः? इत्याह—

छेद-सन्धान-वैराग्य-हानि-च्युत्युपपत्तयः　।

मनोविज्ञान एवेष्टाः,

कुशलमूलसमुच्छेदः, कुशलमूलप्रतिसन्धानम्, धातुभूमिवैराग्यम्, परिहाणिः, च्युतिः, उपपत्तिश्च—एते षड् धर्मा **मनोविज्ञान** एवेष्यन्ते, नान्यत्र।

उपपत्तिवचनादन्तराभवप्रतिसन्धिरप्युक्तरूपो वेदितव्यः।

वेदनायां तु—

उपेक्षायां च्युतोद्भवौ ॥ ४२ ॥

च्युतिरेव च्युतम्। उपपत्तिः = उद्भवः। एतावदुःखासुखायां वेदनायां भवतः, तस्या अपटुत्वात्। इतरे हि वेदने पट्व्यौ। न च पटुविज्ञाने च्युत्युपपत्ती युज्येते ॥ ४२ ॥

तत्रापि च मनोविज्ञानेऽपि—

नैकाग्राचित्तयोरेतौ,

'च्युतोद्भवौ' इति वर्तते। न हि समाहितचित्तस्यास्ति च्युतिः, उपपत्तिर्वा;

षण्डगतो युज्यते। *आयुःक्षयादिभिरिति*। अस्त्यायुःक्षयान्मरणं न पुण्यक्षयाद्, अस्ति पुण्यक्षयान्नायुःक्षयादित्यादि ॥ ४०–४१ ॥

छेदसन्धानवैराग्य इति विस्तरः। *कुशलमूलसमुच्छेदो* मिथ्यादृष्ट्या। सा च मानस्येव; सन्तीरकत्वात्। *कुशलमूलप्रतिसन्धानं* सम्यग्दृष्ट्या विचिकित्सया वा, ते च मानस्यौ। *धातुभूमिवैराग्यम्*। धातुभूमितो वा वैराग्यं मनोविज्ञान एव, समाहित एव चित्ते लभ्यत्वात्। *परिहाणिरयो*निशोमनसिकारप्रवर्तिता। मनोविज्ञानेन चायोनिशोमनसिकारो विकल्प इति। *च्युतिः* संक्षिप्तपञ्चेन्द्रियगोचरस्य प्रवाहच्छेदानुकूले विज्ञाने भवति। *उपपत्ति*रपि विपर्यस्तमतेर्भवतीति मनोविज्ञान एव युज्यते। *अन्तराभवप्रतिसन्धिरप्युक्तरूप* इति। प्रतिसन्धिसामान्यादनुक्तोऽप्युक्तकल्प इति नोच्यत इत्यभिप्रायः।

च्युतिरेव च्युतम्। एकार्थतां दर्शयति; भावे क्तोत्पन्नत्वात्। *इतरे हि वेदने पट्व्याविति*। सुखदुःखे ॥ ४२ ॥

विसभागभूमिकत्वाद्, आभिसंस्कारिकत्वाद्, अनुग्राहकत्वाच्च ।

नाप्यचित्तकस्य[1] सा, न ह्यचित्तक उपक्रन्तुं[2] शक्येत । यदा चास्याश्रयो विपरिणन्तुमारभेत, तदानीमवश्यमस्य[3] तदाश्रयप्रतिबद्धं चित्तं सम्मुखीभूय पश्चात् प्रच्यवेत, नान्यथा ।

उपपत्तौ च चित्तच्छेदहेत्वभावाद्, विना च क्लेशेनानुपपत्तेरयुक्तमचित्तकत्वम् ।

विसभागभूमिकत्वादिति । समाहितं चित्तं समाहितभूमिकत्वाद् विसभागं कामधातोः । अतश्च्युतिचित्तमुपपत्तिचित्तं वा न युज्यते । यदा तर्हि रूपधातावेव म्रियते उपपद्यते वा, तदा समाहितभूमिकं चित्तं तद् भविष्यति ? इत्यत आह—*आभिसंस्कारिकत्वादिति* । अभिसंस्कारो यत्नः, अभिसंस्कारेण निर्वृत्तमाभिसंस्कारिकम्, तद्भावः, तस्मात् । न तदाभिसंस्कारिकं च्युतिचित्तमुपपत्तिचित्तं वा युज्यते; मरणावस्थाया अपटुत्वात् । *अनुग्राहकत्वाच्च* । यस्माच्च समाहितं चित्तमनुग्राहकं न च्छेदानुकूलम्, अतोऽपि समाहितचित्तस्य च्युतिर्नास्ति ।

नाप्यचित्तकस्येति विस्तरः । नाप्यचित्तकस्य । किम् ? च्युतिरुपपत्तिर्वेति प्रकृतम् । अचित्तको निरोधसमापत्तिसमापन्नोऽसंज्ञिसमापत्तिसमापन्नस्तद्विपाके वावस्थितः । *सोऽचित्तक उपक्रन्तुं* मारयितुं न शक्यते शस्त्रादिभिः । अतो नाचित्तकस्यास्ति च्युतिः । *यदा चास्याश्रयो विपरिणन्तुमारभेतेति* । शस्त्रेणाग्निना वोपक्रमान्निरोधसमापत्तिमसंज्ञिसमापत्तिं वा समापन्नस्यासंज्ञिसमापत्तेर्विपाके स्थितस्य विपाकावेधसमाप्तेरवश्यमस्य *तदानीमाश्रयप्रतिबद्धं चित्तमाश्रये* बीजभावेनास्ति । तत् *सम्मुखीभूय पश्चात् प्रच्यवेत* । कः प्रच्यवेत ? पुद्गलः । यदि पुद्गलोऽधिक्रियेत, असमानकर्तृकत्वात् क्त्वाविधिर्न प्राप्नोति ? चित्तं तर्हि प्रच्यवेत ।

अथवैवमभिसम्बन्धः—यदा चाश्रयो विपरिणन्तुमन्यथात्वमापत्तुमारभेत, अवश्यमस्य पुद्गलस्य तदाश्रयप्रतिबद्धं बीजभावेनावस्थितं चित्तं सम्मुखीभूय समुदाचर्य परिणन्तुमारभेत । पश्चात् प्रच्यवेत पुद्गल इति ।

अथ वा—सम्मुखीभूयेति सम्मुखीभाव्येत्यर्थं णिलोपात् । "अस्ति पर्णरुहो वातः, अस्ति पर्णमुखोऽपरः" इति यथा ।

उपपत्तौ त्वयुक्तम्, अचित्तकत्वात् । कस्मात् ? *चित्तच्छेदहेत्वभावात्* । अवश्यं क्लिष्टतया प्रतिसन्धिचित्तस्य निरोधसमापत्त्याद्यसम्भवात् । *विना च क्लेशेनानुप-*

---

१. नाप्यचित्तस्य—का० । २. उपक्रमितुं—का० ।

३. तदावश्य०—का० ।

मरणभवस्त्रिप्रकार इत्युक्तम् । अर्हंस्तु—

निर्वात्यव्याकृतद्वये ।

ऐर्यापथिके, विपाकचित्ते वा । अस्ति चेत्, कामधातौ विपाक उपेक्षा । नास्ति चेत्, ऐर्यापथिक एव ।

किमर्थमव्याकृत एव नान्यस्मिन् ? तद्धि चित्तच्छेदानुकूलम्; दुर्बलत्वात् ।

अथ म्रियमाणस्य कस्मिन् शरीरप्रदेशे विज्ञानं निरुध्यते ? सकृन्मरणे समनस्कं कायेन्द्रियं सहसाऽन्तर्धीयते । यदि तु क्रमेण च्यवते, ततः—

क्रमच्युतौ पादनाभिहृदयेषु मनश्च्युतिः ॥ ४३ ॥

अधोनृसुरगाजानां,

अधो गच्छन्तीत्यधोगाः, अपायगामिनः । नॄन् गच्छन्तीति नृगाः, मनुष्यगामिनः । सुरान् गच्छन्तीति सुरगाः, देवगामिनः । तेषां यथासंख्यं पादयोर्नाभ्यां

पत्तेः । सर्वक्लेशैर्हि तद्भूमिकैरुपपत्तिप्रतिसन्धिबन्धो भवति, न च चित्तमन्तरेण क्लेशाः कदाचिदपि भवन्तीति । अतोऽपि नास्त्यचित्तकस्योपपत्तिः ।

मरणभवस्त्रिप्रकार इत्युक्तमिति । "उपपत्तिभवः क्लिष्टः सर्वक्लेशैः स्वभूमिकैः" (अभि० को० ३.३८) इति । उपपत्तिभव एव क्लिष्ट इत्यवधारणात् । मरणपूर्वान्तकालान्तराभवास्त्रिप्रकाराः कुशलाकुशलाव्याकृता उक्ताः ।

अथ वा—"निरोधयत्युपरमो नारूप्ये जीवितं मनः, उपेक्षां च" इति विस्तरेण यावत् "शुभे सर्वत्र पञ्च च" (अभि० को० २.१५-१६) इत्युक्तम्, अतो मरणभवस्त्रिप्रकार इत्युत्सर्गः ।

अर्हंस्तु "निर्वात्यव्याकृतद्वये" इत्येवमपवादः । *अस्ति चेत् कामधातौ विपाक उपेक्षेति* । "अधोऽपि मध्यमस्त्येके" (अभि० को० ४.४८) इत्येकीयमतेन । *नास्ति चेदिति* । "अतः परम्, अदुःखासुखवेद्यम्" (अभि० को० ४.४७) इत्यपरमतेन । *ऐर्यापथिक एवेति* । ऐर्यापथिकजातीयं तद्यत्र निर्वाति ।

"विपाकजैर्यापथिकशैल्पस्थानिकनैर्मितम् ।
चतुर्धा व्याकृतं कामे"　　(अभि० को० २.७२) इति ।

नैतावदेवाव्याकृतमिष्यत इति व्याख्यातमेतत् । *तद्धि चित्तच्छेदानुकूलमिति* । अप्रतिसन्धिकचित्तच्छेदानुकूलम्, दुर्बलत्वात् । परमापटुत्वादित्यर्थः । सप्रतिसन्धिकचित्तच्छेदे कुशलाकुशलमपि चित्तं सम्भवति ।

तेषां यथासंख्यमिति । पादयोरपायगामिनां *विज्ञानं सन्निरुध्यते*, नाभ्यां

हृदये च विज्ञानं सन्निरुध्यते। न पुनर्जायन्त इत्यजाः, अर्हन्तः। तेषामपि हृदये विज्ञानं निरुध्यते। मूर्ध्नीत्यपरे। कायेन्द्रियस्य तेषु निरोधात्। कायेन्द्रियं हि म्रियमाणस्य तप्त इवोपले जलं निष्ठ्यूतं सङ्कोचमापद्यमानं पादादिष्वन्तर्धीयत इति।

एवं च पुनः क्रमेण मरणं प्राणिनां प्रायेण मर्मच्छेदवेदनाभ्यां हतानां जायते—

मर्मच्छेदस्त्वबादिभिः।

शरीरप्रदेशाः केचिदुपहन्यमाना मरणमानयन्ति। ते ह्येतदुच्यन्ते मर्माणीति। तानि चाप्तेजोवायुधातूनामन्यतमेनातिप्रायं गतेन निशितशस्त्रसम्पातस्पर्शिनाडीतीव्राभिर्वेदनाभिः छिद्यन्त इव। न तु[1] पुनस्तानि काष्ठवच्छिद्यन्ते[2], छिन्नवद्वा पुनर्न चेष्टन्त इति च्छिन्नान्युच्यन्ते।

कस्मान्न पृथिवीधातुना? चतुर्थदोषाभावात्। वातपित्तश्लेष्माणो हि त्रयो दोषाः। ते चाप्तेजोवायुधातुप्रधाना यथायोगमिति।

भाजनलोकसंवर्त्तनीसाधर्म्येणेत्यपरे।

मनुष्यगामिनाम्, हृदये देवगामिनाम्। अरूपित्वाददेशस्थं विज्ञानं कथं तेषु निरुध्यत इति? अत आह—*कायेन्द्रियस्य तेषु निरोधादिति*। तेषु पादादिषु। कायेन्द्रियप्रतिबद्धवृत्ति हि कामधातौ रूपधातौ च विज्ञानमिति। *तेषामपि हृदये विज्ञानं निरुध्यत* इति। यथासंख्यनिर्देशादेवायमर्थो लभ्यते। कथम्? हृदयं च हृदयं च हृदये, पादश्च नाभिश्च हृदये चेति पादनाभिहृदयानीति चत्वारोऽर्थाः॥ ४३॥

अधोगश्च, नृगश्च, सुरगश्च, अजगश्च—इत्येतेऽपि चत्वारोऽर्थाः। तेन यथासंख्यसिद्धिः।

प्रायेणेति ग्रहणं देवादीनां सुखमृत्युत्वात्। *न तु पुनस्तानि काष्ठवच्छिद्यन्ते*। किं तर्हीति? *तीव्राभिर्वेदनाभिश्छिद्यन्त इवेति*। *छिन्नवद्वा न पुनश्चेष्टन्त* इति *छिन्नानीत्युच्यन्त* इति। च्छिन्नाङ्गप्रत्यङ्गवत्, न पुनश्चेष्टन्त इति छिन्नानीत्युच्यन्ते। सैषा काल्पनिकी; छेदवृत्तिमर्मणा द्विधाभावाकरणात्।

अप्तेजोवायूनामन्यतमेनेत्युक्ते पृच्छति—*कस्मान्न पृथिवीधातुनेति*। *अप्तेजोवायुधातुप्रधाना यथायोगमिति*। यथासम्भवम्। अब्धातुप्रधानः श्लेष्मा, तेजोधातुप्रधानं पित्तम्, वायुधातुप्रधानो वायुशेष इति। *भाजनलोकसंवर्तनीसाधर्म्येणे-*

---

१. च—का०। २. काष्ठादिव०—का०।

देवेषु नास्ति मर्मच्छेदः । किं तु च्यवनधर्मणो देवपुत्रस्य पञ्चोपनिमित्तानि प्रादुर्भवन्ति—वस्त्राणामाभरणानां च मनोज्ञः शब्दो निश्चरति, शरीरप्रभा मन्दीभवति, स्नातस्योदविन्दवः काये सन्तिष्ठन्ते, चपलात्मनोऽप्येकत्र विषये बुद्धिरवतिष्ठते, उन्मेषनिमेषौ चाक्ष्णोः सम्भवतः । एतानि तु व्यभिचारीणि । पञ्च पुनर्निमित्तानि मरणं नातिवर्त्तन्ते—वासांसि क्लिश्यन्ति, माला म्लायन्ति, कक्षाभ्यां स्वेदो मुच्यते, दौर्गन्ध्यं कायेऽवक्रामति, स्वे चासने देवपुत्रो नाभिरमते ।

सोऽयं सत्त्वलोक एवमुत्पद्यमानस्तिष्ठन् च्यवमानश्च त्रिषु राशिषु स्थापितो भगवता । त्रयो राशयः—सम्यक्त्वनियतो राशिः, मिथ्यात्वनियतो राशिः, अनियतो राशिरिति । तत्र पुनः—

सम्यङ्मिथ्यात्वनियता आर्यानन्तर्यकारिणः ॥ ४४ ॥

"सम्यक्त्वं कतमत् ? यत्तत् पर्यादाय रागप्रहाणम्, पर्यादाय द्वेषप्रहाणम्, पर्यादाय मोहप्रहाणम्, पर्यादाय सर्वक्लेशप्रहाणम्—इदमुच्यते सम्यक्त्वम्" (   ) इति सूत्रम् ।

आर्याः कतमे ? येषामनास्रवो मार्ग उत्पन्नः । आराद् याताः पापकेभ्यो धर्मेभ्य इत्यार्याः; आत्यन्तिकविसंयोगप्राप्तिलाभात् । एते हि क्लेशक्षये नियतत्वात् सम्यक्त्वनियताः मोक्षभागीयलाभिनोऽप्यवश्यं परिनिर्वाणधर्माण इति । कस्मान्न सम्यक्त्वे नियताः ? ते हि मिथ्यात्वेऽपि नियता भवेयुः । न च ते कालनियमेन सम्यक्त्वे नियताः, यथा सप्तकृत्वः परमादयः ।

त्यपरे इति । तिस्रो भाजनसंवर्त्तन्यः—अप्संवर्त्तनी, तेजःसंवर्त्तनी, वायुसंवर्त्तनी च । तासां च साधर्म्येण अप्तेजोवायुधातूनामन्यतमैनेति विस्तरेणोक्तमिति ।

कथमाराद्याताः ? *आत्यन्तिकविसंयोगप्राप्तिलाभात्* । पृथग्जनानां त्वस्ति विसंयोगप्राप्तिलाभः, न त्वात्यन्तिक इति ते नाराद् याता एवेति । *ते हि मिथ्यात्वेऽपि* नियता *भवेयु*रिति : यद्यानन्तर्याणि कुर्युरित्यर्थः । *न च त* इति विस्तरः । न च ते मोक्षभागीयलाभिनः *कालनियमेन सम्यक्त्वे नियताः* । *यथा सप्तकृत्वः परमादयः* । आदिशब्देन कुलंकुलैकवीचिकादयो गृह्यन्ते । कालनियमश्चैषां पुद्गलनिर्देशे वक्ष्यते ।

मिथ्यात्वं कतमत् ? नरकाः, प्रेताः, तिर्यञ्चः—इदमुच्यते मिथ्यात्वम् । तत्रानन्तर्यकारिणो नरके नियतत्वान्मिथ्यात्वनियताः । नियतेभ्योऽन्येऽनियता इति सिद्धम् । प्रत्ययापेक्षं हि तेषामुभयभाक्त्वम्, अनुभयभाक्त्वं च ॥ ४४ ॥

उक्तः सत्त्वलोकः ॥

भाजनलोक इदानीं वक्तव्यः—

तत्र भाजनलोकस्य सन्निवेशमुशन्त्यधः ।
लक्षषोडशकोद्वेधमसंख्यं वायुमण्डलम् ॥ ४५ ॥

त्रिसाहस्रमहासाहस्रलोकधातोरेवं सन्निवेशमिच्छन्ति । यदुताकाशप्रतिष्ठमधस्तद् वायुमण्डलमभिनिर्वृत्तं सर्वसत्त्वानाम् । कर्माधिपत्येन तस्य योजनलक्षाणां षोडशकमुद्वेधः, परिणाहेनासंख्यम्, तथा च दृढं यन्महानग्नोऽपि वज्रेण भेत्तुमशक्तः ॥ ४५ ॥

तस्योपरिष्टात्—

अपामेकादशोद्वेधं सहस्राणि च विंशतिः ।

'मण्डलम्' इति वर्त्तते । तस्मिन् वायुमण्डले सत्त्वानां कर्मभिर्मेघाः सम्भूयाक्षमात्राभिर्धाराभिरभिवर्षन्ति । तद् भवति अपां मण्डलम् । तस्य योजनानामेकादशलक्षाण्यूर्ध्वं, अधो विंशतिश्च सहस्राणि ।

कथं ता आपो न तिर्यग्विस्रवन्ति ?

सत्त्वानां कर्माधिपत्येन । यथा हि भुक्तं पीतमन्नं पानं च नापक्वं पक्वाशयमापततीत्येके ।

नियतेभ्यो द्वयेभ्य । एभ्योऽन्येऽनियताः । प्रत्ययापेक्षं हीति विस्तरः । यदि सम्यक्त्वे प्रत्ययं लभन्ते, सम्यक्त्वे नियताः । अथ मिथ्यात्वे, मिथ्यात्वे नियताः । अथोभयस्मिन्न प्रत्ययं लभन्ते अनुभयभाक्त्वेऽपि ॥ ४४ ॥

उक्तः सत्त्वलोकः । विद्यादिक्रमनिर्देशेन ॥

"उशन्ति" इच्छन्तीत्यर्थः । *"लक्षषोडशकोद्वेधमसंख्यं वायुमण्डलम्"* लक्षषोडशकं वेधनभावेन । *परिणाहेनासंख्यमिति* । समन्तपरिक्षेपेणासंख्यमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

कर्माधिपत्येन कर्मसामर्थ्येन । तत्र निदर्शनम्—*यथा भुक्तं पीतं चान्नं पानं च यथासंख्येन नापक्वं पक्वाशयं पतति ।* पक्वमेव स पक्वस्थानं गच्छतीत्यर्थः ।

कुसूलन्यायेन वायुना सन्धार्यन्त इति निकायान्तरीयाः ।

ताश्च पुनरापः सत्त्वानां कर्मप्रभावसम्भूतैर्वायुभिरावर्त्यमाना उपरिष्टात् काञ्चनीभवन्ति पक्वक्षीरशरीभावयोगेन । तद् भवत्यपां मण्डलम् ।

अष्टलक्षोच्छ्रयं पश्चाच्छेषं भवति काञ्चनम् ॥ ४६ ॥

किं च शेषम् ? त्रयो लक्षाः सहस्राणि च विंशतिः । सा काञ्चनमयी मही भवत्यपामुपरिष्टात् ॥ ४६ ॥

उक्तो जलकाञ्चनमण्डलोच्छ्रायः ॥

तिर्यक् त्रीणि सहस्राणि सार्धं शतचतुष्टयम् ।
लक्षद्वादशकं चैव जलकाञ्चनमण्डलम् ॥ ४७ ॥

समानं ह्येतदुभयं विस्तारतः ॥ ४७ ॥

समन्ततस्तु त्रिगुणम्,

समन्ततः परिक्षेपेण तु परिगण्यमानं त्रिगुणं जायते—षट्त्रिंशल्लक्षा दशसहस्राणि सार्धानि च त्रीणि शतानि योजनानाम् ।

यच्च तत् काञ्चनमयं महीमण्डलमपामुपरिष्टात् सन्निविष्टम्,

तत्र मेरुर्युगन्धरः ।
ईशाधारः खदिरकः सुदर्शनगिरिस्तथा ॥ ४८ ॥
अश्वकर्णो विनितको निमिन्धरगिरिः

इतीमे काञ्चनमण्डलप्रतिष्ठा अष्टौ महापर्वताः । मध्ये सुमेरुः । शेषाः

कुसूलन्यायेन कोष्ठन्यायेन । समन्तात् प्राकारवदवस्थितमित्यर्थः । *पक्वक्षीरशरीभावयोगेन* । पक्वक्षीरशरीभावन्यायेन । यथा पक्वस्य क्षीरस्य शरी। स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, शर इत्यर्थः । अथ वा शरस्य भावः शरीभावः स्त्रीप्रयोगः । यथाऽसौ द्रवो घनीभावेन भवति, एवं जलस्योपरिष्टात् *काञ्चनमयी भूमिरिति* ।

शेषम्, त्रयो लक्षाः सहस्राणि च विंशतिरिति । विंशतिसहस्रोत्तराणामेकादशानां लक्षाणामष्टावपनीयैतावच्छेषं भवति ॥ ४५–४६ ॥

"तिर्यक् त्रीणि सहस्राणि" इति विस्तरः । चतुर्द्वीपकस्य एतत्परिमाणमुच्यते, न त्रिसाहस्रमहासाहस्रस्य । *समानं ह्येतदुभयम्* । एतदिति *"जलकाञ्चनमण्डलम्"* *"समन्ततस्तु त्रिगुणम्"* इति । समन्तपरिक्षेपेण त्रिगुणमेतदुभयम् । सर्वस्य परि-

सुमेरुं परिवार्यावस्थिताः। तस्यान्यसप्तपर्वतप्राकारपरिक्षिप्तस्य यो बाह्यः पर्वतो निमिन्धरगिरिः।

ततः।

द्वीपाः,

ततो बहिश्चत्वारो द्वीपाः। तेभ्यः पुनः—

बहिश्चक्रवाडः,

तेन चतुर्द्वीपकश्चक्रीकृतः[1]। तेषां तु—

सप्त हैमाः स आयसः ॥ ४९ ॥

युगन्धरादयः **सप्त** पर्वताः सौवर्णाः, चक्रवाडः शस्त्रकम्[2] ॥ ४९ ॥

चतूरत्नमयो मेरुः,

सुवर्णमयः, रूप्यमयः, वैदूर्यमयः, स्फटिकमयश्च यथासंख्यं चतुर्षु पार्श्वेषु। यच्च यन्मयं पार्श्वं सुमेरोः, तस्यानुभावेन तद्वर्णं तस्यां दिशि नभो दृश्यते। जम्बूद्वीपकस्य[3] पार्श्वं वैदूर्यमयं वर्णयन्ति। तस्येह प्रभानुरागेण वैदूर्यमयं नभो दृश्यत इति।

अथ कथं तेषां सम्भवः? काञ्चनमय्यां पृथिव्यां पुनर्वारिधारा अतिपतन्ति। ता ह्यापो नानाविधबीजगर्भा बहुविधप्रकारभिन्नैर्वायुभिर्मथ्यमानास्तां[4] तां जातिं परिणमयन्ति। एवं च पुनः परिणमयन्ति यद् भिन्नजातीयस्य कार्य-

---

मण्डलस्येयं स्थितिः। यदस्य तिर्यक्प्रमाणं त्रिगुणमेव समन्तपरिक्षिप्तस्य प्रमाणमिति।

तेन चतुर्द्वीपकश्चक्रीकृत इति। चक्रं कृतश्चक्रीकृतः। चक्राकारतां गमितः। अत एव "चक्रवाडः" इत्युच्यते।

शस्त्रकमित्ययोमयः ॥ ४७–४९ ॥

यथासंख्यं चतुर्षु पार्श्वेष्विति। उत्तरकुरुपार्श्वं सुवर्णमयम्, पूर्वविदेहपार्श्वं रूप्यमयम्, जम्बूद्वीपपार्श्वं वैदूर्यमयम्, अवरगोदानीयपार्श्वं स्फटिकमयम्।

नानाविधबीजगर्भाः। नानाप्रकारसामर्थ्ययुक्ताः। *बहुविधप्रकारभिन्नैर्वायुभिरिति*। तदुत्पादने अनेकप्रकारसामर्थ्यभिन्नैर्वायुभिरित्यर्थः। *असमाधानेनेति*। अयुगपद्भावेनेत्यर्थः। न हि यदा कार्यं तदा कारणं तिष्ठति।

---

१. चातुर्द्वीपक०—का०। २. शस्त्रकः—का०।
३. जाम्बूद्वीपकमस्य—का०। ४. ०विधप्रभावभिन्नै०—का०।

विशेषोत्पत्तावसमाधानेन[1] प्रत्ययीभवन्ति । न तु खलु यथा **सांख्यानां** परिणामः ।

कथं च **सांख्यानां** परिणामः ? न ह्यवस्थितस्य द्रव्यस्य धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भाव इति । कश्चात्र दोषः ? स एव[2] धर्मी न संविद्यते यस्यावस्थितस्य धर्माणां परिणामः कल्प्येत । कश्चैवमाह—धर्मेभ्योऽन्यो धर्मीति, तस्यैव तु द्रव्यस्यान्यथीभावमात्रं परिणामः ? एवमप्ययुक्तम् । किमत्रायुक्तम् ? 'तदेव चेदं न चेदं तथा' इति अपूर्वैषा वाचोयुक्तिः[3] ।

एवं च पुनः सम्भूताः सुवर्णादयः कर्मप्रभावात् प्रेरितैर्वायुभिः समाहृत्य राशीक्रियन्ते ।

त एते पर्वताश्च भवन्ति, द्वीपाश्च ।

ते पुनः सुमेर्वादयश्चक्रवाडपर्यन्ताः पर्वताः—

जलेऽशीतिसहस्रके ।

मग्नाः,

काञ्चनमय्याः पृथिव्या उपर्यशीतियोजनसहस्राण्युदकम्, तत्र ते **मग्नाः** ।

ऊर्ध्वं जलात् मेरुर्भूयोऽशीतिसहस्रकः ॥ ५० ॥

इति हि मेरोः षष्टियोजनशतसहस्रसमुच्छ्रायः[4] ॥ ५० ॥

न ह्यवस्थितस्य द्रव्यस्येति । रूपरसाद्यात्मकस्य । *धर्मान्तरनिवृत्ताविति* । क्षीरनिवृत्तौ । *धर्मान्तरप्रादुर्भाव* इति । दधिजन्म । *स एव धर्मी नेति* । रूपाद्यात्मकक्षीरादिधर्मेभ्योऽन्यो धर्म उत्पादव्ययेऽप्यनुत्पन्नोऽविनष्टः । *परिणाम* इति । क्षीरनिवृत्तौ दधिभावः । *तदेवं चेदमिति* । क्षीरमेव दधि, न चेदं तथेति; न चेदं दधि क्षीरम्, तदेवेदमिति यत् परिणामेनेत्युक्तम् । *न चेदं तथेति* । 'तस्यैव द्रव्यस्यान्यथीभावमात्रं परिणामः' इति वचनात् । *अपूर्वैषा वाचोयुक्तिरिति* । स्ववचनविरुद्धेत्यभिप्रायः । पूर्वोत्तरयोर्हि क्षणयोरन्यथात्वमिष्यते । ययोश्चान्यथात्वं तयोरन्यत्वं दृष्टम्, तद्यथा देवदत्तयज्ञदत्तयोः । तस्मात् कार्यकारणयोरन्यत्वेन भवितव्यम् ।

सुवर्णादय इति । सुवर्णरूप्यमणिमृदादयः । *षष्टियोजनशतसहस्रसमुच्छ्राय* इति । षष्ट्यधिको योजनलक्ष उच्छ्राय इत्यर्थः ॥ ५० ॥

---

१. ०समवधानेन—का० । २. एव हि—का० ।
३. वायो युक्तिः—का० । ४. ०सहस्रं समुच्छ्रयः—का० ।

अर्धार्धहानिरष्टासु

जलादूर्ध्वं यावान्सुमेरुस्ततोऽर्धेन युगन्धरश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि । ततोऽर्धेन ईशाधरः । इत्येवमन्येष्वप्यर्धार्धहानिर्वेदितव्या, यावन्निमिन्धरार्धेनार्धत्रयोदशोत्तराणि त्रीणि योजनशतानि चक्रवाडः ।

समोच्छ्रायघनाश्च ते ।

यावानेव चैषां जलादूर्ध्वं समुच्छ्रायः, तावानेव घनो विस्तार इत्यर्थः ।

शीताः[1] सप्तान्तराण्येषाम्,

एषां च निमिन्धरान्तानां पर्वतानां **सप्तान्तराणि सप्त शीता** उच्यन्ते पूर्णा अष्टाङ्गोपेतस्य पानीयस्य । तद्धि पानीयं शीतलं च स्वादु च लघु च मृदु चाच्छं च निष्प्रतिकं च, पिबतश्च कण्ठं न क्षिणोति, पीतं च कुक्षिं न व्याबाधते ।

तासां च पुनः—

आद्याशीतिसहस्त्रिका ॥ ५१ ॥

सुमेरुयुगन्धरान्तरं प्रथमा शीता अशीतिर्योजनसहस्राणि वैपुल्येन ॥५१॥

आभ्यन्तरः समुद्रोऽसौ,

द्वौ हि समुद्रौ—आभ्यन्तरो बाह्यश्च । तदाऽसौ शीताऽऽभ्यन्तरः समुद्रः—

त्रिगुणः स तु पार्श्वतः ।

अशीतिर्योजनसहस्राण्यस्य वैपुल्यमुक्तम् । पार्श्वतस्तु[2] त्रिगुणो भवति युगन्धरतीरेण गण्यमानः—चत्वारिंशत् सहस्राणि, लक्षद्वयं च ।

अर्धार्धेनापराः शीताः

युगन्धरस्येषाधारस्य चान्तरं द्वितीया शीता अर्धेन प्रथमायाश्चत्वारिंशद्

अष्टाङ्गोपेतस्येति ।

"शीतलाच्छलघुस्वादुमृदुनिःपूतिगन्धकम् ।
पीतं न बाधते कुक्षिं न कण्ठं क्षिणोति तज्जलम् ॥"

इति *अष्टांगसंग्रहश्लोकः* ॥ ५१ ॥

पार्श्वतस्तु त्रिगुणो भवति युगन्धरतीरेण गण्यमान इति । स *"आभ्यन्तरः समुद्रः" युगन्धरपार्श्वेनायामतः संख्यायमानः त्रिगुण* इति कृत्वा *चत्वारिंशद्योजन-*

---

१. सीताः—स्फुटार्थायां मुद्रितः पाठः । २. पार्श्वतः—का० ।

योजनसहस्राणि, ततोऽर्धेन पुनस्तृतीया—इत्येवमर्धार्धेनापराः शीता भवन्ति। यावदर्धत्रयोदशशतानि सप्तमी शीता।

दैर्घ्यं तु तासां न परिसंख्यातम्; अतिबहुमकरपर्वविसर्पणात्।

शेषं बाह्यो महोदधेः ॥ ५२ ॥

किं शेषम्? निमिन्धरचक्रवाडयोरन्तरम्। तद्धि बाह्यो महासमुद्रो लवणः, पूर्णः क्षारोदकस्य ॥ ५२ ॥

स खलु विस्तारेण योजनानाम्—

लक्षत्रयं सहस्राणि विंशतिर्द्वे च,

तत्र चत्वारो द्वीपाश्चतुर्षु सुमेरुपार्श्वेषु।

तत्र तु।

जम्बूद्वीपो द्विसाहस्रस्त्रिपार्श्वः शकटाकृतिः ॥ ५३ ॥

द्विसाहस्राणि त्रीणि पार्श्वान्यस्य, शकटस्येवाकृतिः। तस्य च मध्ये काञ्चन-

---

सहस्राधिकलक्षद्वयमायामो भवति युगन्धरपार्श्वे। अशीतिरेका, तदुभयतश्चेतरयोर्दिशोस्तत्सीतानदीवैपुल्ययोगेनापरे द्वे अशीती इति तिस्रोऽशीतयः। चत्वारिंशदधिकं लक्षद्वयं भवति इति ॥ ५२ ॥

"*लक्षत्रयं सहस्राणि विंशतिर्द्वे* च" इति निमिन्धरगिरिचक्रवाडयोरन्तर एकस्यां दिशि बाह्यस्य समुद्रस्य तत् परिमाणमुक्तम्। अत्र सहस्रमेकं द्वे शते चान्ये अर्धाष्टाशीतिरेवेति वक्तव्यम्; न्यूनत्वात्। एवमपरस्यां दिशि वक्तव्यम्। एवं द्वयोः सहस्रयोः पञ्चसु शतेषु पञ्चसप्ततौ च योजनानां प्रक्षिप्तेषु स आधारः पूरितो भवति, य उक्तः—

तिर्यक् त्रीणि सहस्राणि सार्धं शतचतुष्टयम्।
लक्षद्वादशकं चैव जलकाञ्चनमण्डलम् ॥"

(अभि० को० ३.४७) इति।

अनया चतुर्द्वीपसंख्यया यथाविन्यासमतिरिच्यमानत्वात्। तदिदं परिह्रियते—नैष दोषः; चक्रवाडबहिर्जलकाञ्चनमण्डलस्य एतावतातिरिच्यमानत्वात्। न तर्हि चतुर्द्वीपकस्तेन चक्रवाडेन चक्रीकृतः। उपरिभूमिरनेन चक्रीकृता, न जलमण्डलमित्यवगन्तव्यम्। अपर आह—न सुमेर्वादयः पर्वता अत्यन्तच्छिन्नतटाः समुच्छ्रायघना भवन्ति। किं तर्हि? पर्वताकारन्यायेन

मध्यां पृथिव्यां वज्रासनमभिनिर्वृत्तम्, यस्मिन्निषद्य सर्वे बोधिसत्त्वा वज्रोपमं समाधिमुत्पादयन्ति। न हि तमन्य आश्रयः प्रदेशो वा सोढुं समर्थः ॥ ५३ ॥

सार्धत्रियोजनं त्वेकं,

चतुर्थमस्य पार्श्वं सार्धानि त्रीणि योजनानि। अत एव ह्यसौ शकटाकृतिः।

प्राग्विदेहोऽर्धचन्द्रवत्।

इतः पूर्वेण सुमेरुपार्श्वे पूर्वं **विदेहो** द्वीपः। सोऽर्धचन्द्र इवाभिनिर्वृत्तः। परिमाणतस्तु—

पार्श्वत्रयं तथाऽस्य,

यथा जम्बूद्वीपस्य द्वे द्वे योजनसहस्रे।

एकं सार्धं त्रिशतयोजनम् ॥ ५४ ॥

चतुर्थं पार्श्वं सार्धानि त्रीणि योजनशतानि ॥ ५४ ॥

गोदानीयः सहस्राणि सप्त सार्धानि मण्डलः।

इतः पश्चिमेन सुमेरुपार्श्वेऽपर**गोदानीयो** द्वीपः सार्धानि सप्त योजनसहस्राणि साकल्येन। मण्डलश्चासौ पूर्णचन्द्रवत्।

सार्धे द्वे मध्यमस्य,

मध्यमस्यार्धतृतीये योजनसहस्रे।

अष्टौ चतुरस्रः कुरुः समः ॥ ५५ ॥

इह उत्तरेण सुमेरुपार्श्वे उत्तरकुरुद्वीपः। सोऽष्टौ योजनसहस्राणि साकल्येन चतुरस्रः, कृत्यापीठिकावत्। सर्वेषु च पार्श्वेषु समः। यथैकं पार्श्वं द्वियोजनसहस्रे, तथाऽन्यानि; स्तोकमपि नाधिकम्।

किञ्चिदतिरिच्यमानाधरभागा दुर्लक्षविशेषत्वात् "समोच्छ्रायघनाश्च ते" (अभि० को० ३.५१) इत्युक्ताः। अतस्तैस्तैः किञ्चिदतिरिच्यमानैरधोभागैस्तदाधेयं सुमेर्वादिकमाधारं जलकाञ्चनमण्डलात्मकं व्याप्नोतीत्यविरोध एष इति।

अन्य इति विस्तरः। न बोधिसत्त्वाश्रयादन्य *आश्रयः*, वज्रासनाद्वान्यः *प्रदेशस्तं वज्रोपमं समाधिं सोढुं समर्थ* इति ॥ ५३–५४ ॥

यश्च द्वीपो यदाकृतिस्तदाकृतीन्येव तत्र मनुष्याणां मुखानि ॥ ५५ ॥

तेषां खलु द्वीपानामन्तरालेऽन्तरद्वीपा अभिनिर्वृत्ताः । के पुनस्ते कति च ? इत्याह—

देहा विदेहाः कुरवः कौरवाश्चामरावराः ।
अष्टौ तदन्तरद्वीपा गाठा उत्तरमन्त्रिणः ॥ ५६ ॥

तत्र देहविदेहौ पूर्वविदेहपरिवारौ । कुरुकौरवौ उत्तरकुरोः । गाठोत्तरमन्त्रिणौ अपरगोदानीयस्य । चामरावरौ जम्बूद्वीपस्य । सर्वे मनुष्यैरावासिताः । एको राक्षसैरित्यपरे ॥ ५६ ॥

इहोत्तरेण कीटाद्रिनवकाद्धिमवान्,

इहैव जम्बूद्वीपे **उत्तरेणास्य** जम्बूद्वीपस्य कृष्णपर्वतास्त्रयः, तानतिक्रम्यापरे त्रयः, पुनश्च त्रयः—इति नवभ्यः कीटपर्वतेभ्यः परेण **हिमवान्** पर्वतः ।

ततः ।

पञ्चाशद् विस्तृतायामं सरोऽर्वाग् गन्धमादनात् ॥ ५७ ॥

तस्माद्धिमवतः परेणानवतप्तं नाम **सरो गन्धमादनादर्वाक्**, यतश्चतस्रो नद्यः स्रवन्ति—गङ्गा, सिन्धुः, शीता, वक्षुश्च । तस्य **पञ्चाशद्** योजनानि विस्तारः । पञ्चाशदायामः । पूर्णमष्टाङ्गस्याङ्गोपेतस्याम्भसः । दुर्गमं च मनुष्याणामनृद्धिमताम् ।

तस्यैव चान्तिके जम्बूरभिनिर्वृत्ता, मधुरस्वादूनि यस्याः फलानि । तदधिकारेणायं[1] जम्बूद्वीप इति ख्यातः । तत्फलाधिकारेण वा जम्बूद्वीप इति ॥ ५७ ॥

यश्च द्वीपो यदाकृतिरिति । प्रत्यक्षमेतद् भूमिवशात् सत्त्वानां वैचित्र्यम्, हिमवद्विन्ध्यवासिनां किरातशवराणां गौर-श्यामते दृश्येते ॥ ५५ ॥

"*देहा विदेहाः कुरवः*" इति । स्थानिनां बहुत्वात् स्थानस्यापि बहुवचननिर्देशः । *एको राक्षसैरिति* । चामरावरयोरन्यतरः ॥ ५६ ॥

"*कीटाद्रिनवकात्*" इति । कीटाकृतीनां पर्वतानां नवकात् । *तदधिकारेणायं जम्बूद्वीप इति* । जम्बुवृक्षाधिकारेण जम्बुवृक्षचिह्नो द्वीपो जम्बूद्वीपः । *फलाधि-*

---

१. तस्या अधिकारेणायं—का० ।

नरकाः कस्मिन्नवकाशे ? कियत्प्रमाणाश्च ?

अधः सहस्रैर्विंशत्या तन्मात्रोऽवीचिरस्य हि ।

अस्यैव जम्बूद्वीपस्याधो विंशत्या योजनसहस्रैरवीचिर्महानरको विंशतिसहस्रप्रमाण एवोद्वेधविस्ताराभ्याम् । एवमस्याधरतलमितश्चत्वारिंशता योजनसहस्रैर्भवति ।

दुःखनिरन्तरत्वादवीचिः । अन्येषु सान्तरं दुःखम् । तद्यथा—सञ्जीवे च्छिन्नावभिन्नसम्पिष्टशरीराणां शीतला वायवो वान्ति, पुनरपि तान् सत्त्वान् सञ्जीवयन्ति । अत एव सञ्जीवः ।

नास्मिन् सुखवीचिरस्तीत्यवीचिरित्यपरे । अन्येष्वपि सुखा वेदना विपाको नास्ति । नैःष्यन्दिकी न वार्यते ।

तदूर्ध्वं सप्त नरकाः,

तस्मादवीचेरूर्ध्वं सप्त नरकाः उपर्युपरि सन्निविष्टाः—प्रतापनः, तापनः, महारौरवः, रौरवः, सङ्घातः, कालसूत्रः, सञ्जीवश्च । अवीचिपार्श्वेष्वित्यपरे ।

ते पुनः—

सर्वेऽष्टौ षोडशोत्सदाः ॥ ५८ ॥

उक्तं हि भगवता—

"इत्येते नरका अष्टावाख्याता दुरतिक्रमाः ।
रौद्रकर्मभिराकीर्णाः प्रत्येकं षोडशोत्सदाः ॥
चतुस्कन्धाश्चतुर्द्वारा विभक्ता भागशोऽसिताः ।
अयःप्राकारपर्यन्ता अयसा प्रतिकुब्जिताः[1] ॥
तप्ता चैवायसी भूमिर्ज्वलिता तेजसा युता ।
अनेकयोजनशता स्फुटा तिष्ठति अर्चिषा" ॥ (   ) इति ॥५८॥

कारेण वेति । जम्ब्वाः "लुप् च" (पा० सू० ४.३.१६६) इति फलमपि जम्बू । तत्फलचिह्नो जम्बूद्वीप इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

चतुःस्कन्धा इति । चतुःप्रकारा इत्यर्थः । चतुःसन्निवेश इत्यपरे । *अयःप्राकारपर्यन्ता* इति । अयःप्राकारपरिक्षिप्ता इत्यर्थः । *अयसा प्रतिकुब्जिता*

---

१. प्रतिवर्जिताः—का० ।

षोडशोत्सदाः कतमे ?

कुकूलं कुणपं चाथ क्षुरमार्गादिकं नदी ।
तेषां चतुर्दिशम्,

द्वारे द्वारे तेषां चत्वार उत्सदाः—

१. कुकूलं जानुमात्रम् । यत्र तेषां सत्त्वानां निक्षिप्ते संशीर्यते त्वङ्मांसशोणितम्, उत्क्षिप्ते पादे पुनरपि सञ्जायते त्वङ्मांसशोणितम् ।

२. कुणपं गूथमृत्तिका । यत्र न्यङ्कुटा नाम प्राणिनः प्रतिवसन्ति सर्वश्वेताः कृष्णशिरसः सूचिमुखाः, तेषां सत्त्वानां यावदस्थीनि भिन्दन्ति ।

३. (क) क्षुरधाराचितो महापथः । यत्र तेषां सत्त्वानामन्वाक्रामतां निक्षिप्ते पादे सञ्छिद्यते त्वङ्मांसशोणितमिति पूर्ववत् ।

(ख) असिपत्रवनम् । यत्र तेषां सत्त्वानां तीक्ष्णा असयः सन्निपतन्ति, अङ्गप्रत्यङ्गान्यवकृन्तन्ति, श्यामलशबलाश्च[1] श्वानो भक्षयन्ति ।

(ग) अयःशाल्मलीवनं तीक्ष्णषोडशाङ्गुलकण्टकम् । तेषां सत्त्वानामभिरोहतां कण्टका अवाङ्मुखीभवन्तः कायं भिन्दन्ति, अवतरतां चोर्ध्वीभवन्तः । अयस्तुण्डाश्च वायसा अक्षीण्युत्पाट्योत्पाट्य भक्षयन्ति ।

तदेतत् क्षुरमार्गादिकं त्रयं शस्त्राभिनिपातं सामान्यादेकीक्रियते ।

४. चतुर्थ उत्सदो नदी वैतरणी पूर्णा[2] । यस्यां ते सत्त्वा असिशक्तिप्रासहस्तैः पुरुषैरुभाभ्यां तीराभ्यां प्रतिवार्यमाणा ऊर्ध्वमपि गच्छन्तः स्विद्यन्ते पच्यन्ते, अधस्तिर्यगपि गच्छन्तः स्विद्यन्ते पच्यन्ते । तद्यथा—बहूदकायां स्थाल्यामग्नावधिश्रितायां तिलतण्डुलादयः । सा हि महानरकस्य परिखेवोत्पन्ना ।

इति । अयसोपरिष्टाच्छादिता । अयसा पिहितद्वारा इत्यपरे । स्फुटेति । व्याप्ताः ॥ ५८ ॥

पूर्ववदिति । उत्क्षिप्ते पादे पुनरपि सञ्जायते त्वङ्मांसशोणितमित्यर्थः ।
श्यामलशवलाश्च श्वानो भक्षयन्तीति । असिपत्रवनान्तर्भूताः ।
अयस्तुण्डाश्च वायसा इति । शाल्मलीवनान्तर्भूताः । *प्रासाः* भिन्दिपालादयः ।
क्षुरमार्गादिकं त्रयमिति । क्षुरमार्गः, असिपत्रवनम्, शाल्मलीवनं चेति त्रयः ।

---

१. श्यामशब०—का० ।　　२. ०तप्तस्य क्षारोदकस्य—का० ।

त एते चत्वार उत्सदा दिग्भेदेन षोडशोच्यन्ते ।

अधिकयातनास्थानित्वादुत्सदाः इत्युच्यन्ते । नरकेषु हि पतिता एतेषु पुनर्यात्यन्ते । आ नरकावरोधादूर्ध्वमेतेषु सीदन्ति, अतस्तदुत्सदा[1] इत्यपरे ॥

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमुपजायते—किं ते नरकपालाः सत्त्वसंख्याताः, उताहो नेति ? नेत्येके । कथमिदानीं चेष्टन्ते ? सत्त्वानां कर्मभिर्विवर्त्तनीवायुवत्[2] । यत्तर्हि भदन्तधर्मसुभूतिनोक्तम्—

"क्रोधनाः क्रूरकर्माणः पापाभिरुचयश्च ये ।
दुःखितेषु च नन्दन्ति जायन्ते यमराक्षसाः" ॥ इति ।

ये ते यमेनानुशिष्टाः सत्त्वान् नरकस्थानेषु[3] प्रक्षिपन्ति त एते यमराक्षसा उक्ताः, न तु ये कारणाः कारयन्तीति । सत्त्वसंख्याता इत्येके ।

तस्येदानीं कर्मणः क्व विपाकः ? तेष्वेव नरकेषु हि आनन्तर्यकारिणां विपाकावकाशस्तत्र तेषां को विप्रतिबन्धः ।

अधिकयातनास्थानत्वादुत्सदा इति । उच्छब्दोऽधिकार्थः । अधिकं सीद्यन्त अत्रेत्युत्सदाः । पुनर्यातनदाधिक्यमपरः । *नरकेष्विति* विस्तरः । *अपर* इति । *स्थविरमनोरथः* । स ऊर्ध्वार्थमुच्छब्दमिति । तेनाह—*आ नरकावरोधाद*वीच्यादि-नरकावरोधात् *ऊर्ध्वमेषु* कुकूलादिषु *सीदन्ति*, *अतस्तदुत्सदा* इति ।

प्रश्नात् प्रश्नान्तरमिति । 'षोडशोत्सदाः कतमे' इत्युक्त्वा 'चतुर्थं उत्सदो वैतरणी, यस्यां सत्त्वा असिशक्तिप्रासहस्तैः पुरुषैरुभाभ्यां तीराभ्यां प्रतिवार्य-माणादूर्ध्वमपि गच्छन्तः स्विद्यन्ते पच्यन्ते' इति । तस्मादिदं प्रश्नान्तरमुप-जायते । *किं ते नरकपाला* इति विस्तरः । *विवर्तनीवायुवदिति* । यथा विवर्त्तन्यां वायवो भाजनलोकाभिनिवृत्तये चेष्टन्ते, तद्वत् ते भूतभौतिकमात्रा नरकपाला इति ।

यमराक्षसा इति । पापकर्माणः सत्त्वा नरकपाला जायन्त इत्यर्थः ।

ये ते यमेनेति । ये ते यमेन देवदूतीयसूत्रोक्तेनानुशासनेनानुशिष्टास्तान् *सत्त्वान् नरकस्थानेषु प्रक्षिपन्ति* यमराजधानीनिवासिनः । *त एते यमराक्षसा उक्ताः* । न तु ये *कारणा* यातनाः *कारयन्ति* असिशक्तिप्रासहस्तादयः । *तस्येदानीं कर्मणः क्व विपाक* इति । नरकपालानां नरककृत्यस्य कर्मणः क्व विपाकः । *तेष्वेवेति* विस्तरः । येष्वानन्तर्यकारिणां *विपाकावकाशस्तेषु नरकेषु तेषां* नरक-

---

१. उत्सदाः—का० । २. ०वायुबीजवत्—का० । ३. नरकेषु—का० ।

कथमग्निना न दह्यन्ते ? अग्नेर्नूनं कर्मभिः कृतावधित्वात्, भूतविशेषनिवृत्तेर्वा ।

इमे तावदुष्णा अष्टौ महानरका उच्यन्ते ॥

शीता अन्येऽष्टावर्बुदादयः ॥ ५९ ॥

अन्ये शीतनरका अष्टौ । तद्यथा—अर्बुदः, निरर्बुदः, अठठः[1], हहवः, हुहुवः, उत्पलः, पद्मः, महापद्मश्च ।

तेषां सत्त्वानां तीव्रशीताभिहतानां कायशब्दविकारानुरूपाण्येतानि नामानि। तेऽप्यस्यैव जम्बूद्वीपस्याधस्तात् महानरकाणां तिर्यक् ।

कुत इयतो जम्बूद्वीपस्याधस्तादवीच्यादीनामवकाशः ? धान्यराशिवदधो विशाला हि द्वीपाः । अत एव महासमुद्रोऽनुपूर्वनिम्नः ।

इतीमे षोडश नरकाः सर्वे सत्त्वकर्माधिपत्यनिर्वृत्ताः । प्रत्येकं नरकास्तु स्वैः स्वैः कर्मभिरभिनिर्वृत्ताः। बहूनां सत्त्वानां द्वयोरेकस्य वा। तेषामनेकप्रकारो भेदः स्थानं चानियतम्; नदीपर्वतमरुप्रदेशेष्वन्येषु वाऽधश्च भावात् ।

एष तावन्नरकभाजनानां सन्निवेशः ॥

तिर्यञ्चः स्थलजलाकाशगोचराः । तेषां किल मूलं स्थानं महासमुद्रः, ततोऽन्यत्र विसृता इति ॥

प्रेतानां यमो राजा । तस्य जम्बूद्वीपस्याधस्तात् पञ्चयोजनशतान्तरपरिच्छिन्ना राजधानी तेषां मूलस्थानम्, ततोऽन्यत्र विसृताः। केचित् प्रेता महर्द्धिका दैवीमिव श्रियमुद्वहन्ति । शेषा यथा प्रेतावदाने ॥ ५९ ॥

पालानां को *विप्रतिबन्धः*। एतदुक्तं भवति—तेषामपि तावदानन्तर्यकारिणां महदानन्तर्यकर्मणो विपाकस्यातिमहतो नरकेष्ववकाशोऽस्ति, किमङ्ग पुनर्नरकपालानां यत्कर्म तत् कारणाः कारयतामिति । *कृतावधित्वात्* । कृतमर्यादत्वान्नरकपालान् प्रति—एते न दग्धव्या इति । *भूतविशेषनिवृत्तेर्वा* । भूतविशेषास्तादृशास्तेषां कर्मभिरभिनिर्वृत्ताः यत्तेनाग्निना न दह्यन्ते ।

कायशब्दविकारानुरूपाणीति । कायविकारानुरूपाणि—अर्बुदः, निरर्बुदः, उत्पलः, पद्मः, महापद्मश्चेति *नामान्यर्बुदाद्याकारकायत्वात्तत्रत्यानां सत्त्वानाम्* । शब्दविकारानुरूपाणि—अठठः, हहवः, हुहुव इत्येतानि नामानि । *अत एवेति*। *धान्यराशिवदधोविशालत्वात्* । बहिरिति नान्तर्गतः ॥ ५९ ॥

---

१. अटटः—का० ।

अथेमौ चन्द्रार्कौ कस्मिन् प्रतिष्ठितौ ? वायौ । वायवोऽन्तरिक्षे सर्वसत्त्वसाधारणकर्माधिपत्यनिर्वृत्ता आवर्तवत् सुमेरुं परिवर्तन्ते । चन्द्रार्कताराणां वोर्ध्वेचारः ।

कियद्विप्रकृष्टावितश्चन्द्रार्कौ ?

अर्धेन मेरोश्चन्द्रार्कौ

युगन्धरगिरेर्मूर्ध्ना समं वहतः ।

किम्प्रमाणौ ? यथाक्रमम्—

पञ्चाशत्सैकयोजनौ ।

पञ्चाशद् योजनानि चन्द्रमण्डलस्य प्रमाणम् । सैकानि पञ्चाशत् सूर्यमण्डलस्य प्रमाणम् । एकपञ्चाशदित्यर्थः । तारकाविमानां यस्याल्पप्रमाणम्, प्रमाणं तस्य क्रोशः । सूर्यविमानस्याधस्ताद् बहिः स्फटिकमण्डलं तैजसमभिनिर्वृत्तं तापनं प्रकाशनं च । चन्द्रविमानस्याधस्तादाप्यं शीतलं भास्वरं च । प्राणिनां कर्मभिर्दृष्टिशरीरफलपुष्पशस्यौषधीनामनुग्रहार्थम्, उपघातकार्थं च[1] यथासम्भवम् ।

चतुर्द्वीपके एकश्चन्द्रमाः कृत्यं करोति, एकः सूर्यः ।

किं पुनश्चतुर्द्वीपेषु सूर्यो युगपत् कृत्यं करोति ? नेत्याह । किं तर्हि ? तेषु—

अर्धरात्रोऽस्तङ्गमनं मध्याह्न उदयः सकृत् ॥ ६० ॥

यदोत्तरकुरावर्धरात्रः, तदा पूर्वविदेहे सूर्यस्यास्तङ्गमनम्, जम्बूद्वीपे मध्याह्नः, गोदानीये उदयः । एवमन्येष्वपि योज्यम् । सूर्यस्येह गतिभेदेन रात्रिदिवानां वृद्धिह्रासौ ॥ ६० ॥

तत्र पुनः—

तैजसं सूर्यकान्तात्मकम् । *आप्यं* चन्द्रकान्तात्मकम् । *यथासम्भव*मिति । तदुभयमण्डलं दृष्ट्यादीनां देशकालावस्थान्तरानुरूप्येणानुग्रहार्थमुपघातार्थं च ।

*एवमन्येष्वपि योज्य*मिति । कथम् ? यदा पूर्वविदेहेऽर्धरात्रस्तदा जम्बूद्वीपे सूर्यास्तगमनम्, अवरगोदानीये मध्याह्नः, उत्तरावुदयः—इत्येवमन्यत्रापि योज्यम् ॥ ६० ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।

प्रावृण्मासे द्वितीयेऽन्त्यनवम्यां वर्धते निशा ।

वर्षाणां द्वितीये मासे भाद्रपदे द्वितीयस्य पक्षस्य **नवम्यां वर्धते रात्रिः ।**

हेमन्तानां चतुर्थे तु हीयते,

सैव **हेमन्तानां चतुर्थे** मासे पुनर्हीयते । अन्त्यनवम्यामिति वर्तते । फाल्गुनमासस्य द्वितीयपक्षनवम्याम् ।

अर्हविपर्ययात् ॥ ६१ ॥

यदा रात्रिर्वर्धते तदा दिवसो हीयते । यदा रात्रिर्हीयते तदा दिवसो वर्धते ॥ ६१ ॥

कियत्या मात्रया वर्धते ?

लवशो रात्र्यहर्वृद्धी,

लवं लवं रात्रिर्वर्धते, दिवसो वा । ते च हानिवृद्धी यथाक्रमं—

दक्षिणोत्तरगे रवौ ।

जम्बूद्वीपस्य दक्षिणं पार्श्वं गच्छति भास्करे रात्रिवृद्धिः, उत्तरं गच्छत्यहर्वृद्धिः ॥

शुक्लपक्षस्यादौ चन्द्रमसो विकलं मण्डलं दृश्यते, किं तत्र कारणम् ?

स्वच्छाययाऽर्कसामीप्याद् विकलेन्दुसमीक्षणम् ॥ ६२ ॥

यदा हि सौरस्य विमानस्यासन्ने चान्द्रमसं विमानं वहति तदा किल सौर्यो भासस्तस्मिन् विमाने पतन्ति, ततोऽपरपार्श्वे छाया पतन्ती विकलं मण्डलं दर्शयतीति **प्राज्ञप्तिको** निर्देशः ।

"*प्रावृण्मासे द्वितीयेऽन्त्यनवम्याम्*" इति । प्रावृण्मासाश्चत्वारः—श्रावणो यावत् कार्त्तिकः । सर्वे च मासाः कृष्णपक्षाद्याः । तत्र *भाद्रपदशुक्लपक्षनवम्यां रात्रिर्वर्धते ।*

हेमन्तकानां चतुर्थे हीयते । हेमन्ता मासाश्चत्वारः—मार्गशीर्षाद्याः फाल्गुनान्ताः । तत्र फाल्गुनशुक्लपक्षनवम्यां हीयते ॥ ६१ ॥

"*लवशः*" इति लवं लवम्, "कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे" (पा० सू० २.३.५) द्वितीया ।

अपरपार्श्वे छाया पतन्ती विकलमण्डलं दर्शयति । तद्यथा—स्तम्भे प्रदीपच्छाया पतन्ती यथा यथा स्तम्भ आसन्नो भवति, तथा तथा स्तम्भः

वाह्योगः स तादृशो भवति यत् कदाचिद् विमानस्यार्धं दृश्यत इति पूर्वाचार्याः ॥

अथैतानि सूर्यादिविमानानि कतमे सत्त्वा अध्यावसन्ति ? देवाश्चातुर्महाराजकायिकाः ।

किमेतान्येव तेषां स्थानानि ? विमानवासिनामेतानि । भूमिनिवासिनां पुनः सुमेरुपरिषण्डादीनि ॥ ६२ ॥

कति ह्यस्य परिषण्डाः ? कियत्यो वा ?

परिषण्डाश्चतस्रोऽस्य दशसाहस्रिकान्तराः ।

दशयोजनसहस्राण्युद्गम्यैका, एवं यावच्चतुर्थी । ताभिः सुमेरोरर्धमाक्षिप्तम् । ताश्च ततो यथासंख्यम्—

षोडशाष्टौ सहस्राणि चत्वारि द्वे च निर्गताः ॥ ६३ ॥

प्रथमा परिषण्डा षोडश सहस्राणि योजनानां सुमेरोर्निर्गता । द्वितीयाऽष्टौ । तृतीया चत्वारि । चतुर्थी द्वे ॥ ६३ ॥

करोटपाणयस्तासु मालाधारास्सदामदाः ।

महाराजिकदेवाश्च,

प्रथमायां परिषण्डायां **करोटपाणयो** नाम यक्षाः प्रतिवसन्ति । द्वितीयायां **मालाधाराः** । तृतीयायां **सदामदाः** सदामत्ताः । सर्व एते चातुर्महाराज-

---

स्वच्छाययाच्छाद्यते—दूरे हि वर्तमाने प्रदीपे परिपूर्णस्तम्भो दृश्यते, किञ्चिदासन्ने किञ्चित् क्षीयते, यावदासन्ने स्तम्भो नष्टरूपो वर्तते; तद्वदेतत् ।

वाह्योग स तादृश इति । पुनस्तिर्यगवनामोन्नामयोगेनाधोभागश्चन्द्रमण्डलस्य क्षीयते, ऊर्ध्वं वर्धते चेति *योगाचाराः* ।

चातुर्महाराजकायिका इति । चतुर्महाराजानं कायः, तत्र भवाश्चातुर्महाराजकायिकाः ।

सुमेरुपरिषण्डादीनीति । आदिशब्देन युगन्धरादीनि ॥ ६२ ॥

"दशसाहस्रिकान्तराः" इति । योजनदशसहस्रप्रमाणान्तरा इत्यर्थः ।

अर्धमाक्षिप्तमिति । अर्धमवष्टब्धम् ॥ ६३ ॥

"सदामदाः" इति । 'सदामत्ताः' वक्तव्ये श्लोकबन्धानुगुण्येन 'सदामदाः' इत्युक्तम्; अर्थैकत्वात् ।

कायिकाः । चतुर्थ्यां[1] चत्वारो महाराजाः स्वयं प्रतिवसन्ति, तत्परिचाराश्च । अतस्तस्यां चातुर्महाराजकायिका[2] देवा इत्युक्तम् ।

यथा परिषण्डासु चतुर्महाराजकायिका देवाः, एवं

पर्वतेष्वपि सप्तसु ॥ ६४ ॥

युगन्धरादि पर्वतेषु तेषां ग्रामनिगमाः । अत एवैष देवनिकायः सर्वेषां महिष्ठः ॥ ६४ ॥

मेरुमूर्ध्नि त्रयस्त्रिंशाः,

अथ कियान् मेरुमूर्धा ?

स चाशीतिसहस्रदिक् ।

एकैकपार्श्वमशीतिसहस्राणि यथैवाधस्तात् ।

अन्ये पुनराहुः—**स विंशतिसहस्रदिक्** । चत्वारि पार्श्वान्यस्य चतस्रो दिशः । एकैकं पार्श्वं विंशतिर्योजनसहस्राणि, समन्तात् परिक्षेपेणाशीतिरिति ।

तस्य च—

विदिक्षु कूटाश्चत्वार उषिता वज्रपाणिभिः ॥ ६५ ॥

सुमेरुमूर्ध्नो **विदिशः** कोणाः, तासु पञ्चयोजनशतप्रमाणाश्चत्वारः **कूटा** अभ्युद्गताः, येषु **वज्रपाणयो** नाम यक्षाः प्रतिवसन्ति ॥ ६५ ॥

तस्य च मेरुमूर्ध्नः—

चतुर्थ्यां चत्वारो महाराजाः[3] *स्वयं प्रतिवसन्ती*ति । धृतराष्ट्रः पूर्वदिग्भागे, विरूढको दक्षिणे, विरूपाक्षः पश्चिमे, वैश्रवण उत्तरस्मिन्नित्यनुक्रमोऽवगन्तव्यः । *चातुर्महाराजिका देवा* इत्युक्तमिति । यस्माच्चतुर्थ्यां परिषण्डायां चत्वारो महाराजानः स्वयं प्रतिवसन्ति, अत एवमुक्तम्—"*महाराजिकदेवाः*" इति । महाराजे भवा इति कृत्वा । महिष्ठो महत्तमः ॥ ६४ ॥

*स विंशतिसहस्रदिगि*ति । यद्येवम्, कथमिदमुक्तम्—"समुच्छ्रायघनाश्च ते" (अभि० को० ३.५१) इति ? मध्यभागमेवाभिसमीक्ष्यैवमुक्तमिति तेषामभिप्रायः ॥ ६५ ॥

---

१. चतुर्थ्यां तु—का० ।   २. महाराज०—का० ।

३. महाराजानः—इति मुद्रित पाठः ।

मध्ये सार्धद्विसाहस्रपार्श्वमध्यर्धयोजनम् ।

पुरं सुदर्शनं नाम हैमं चित्रतलं मृदु ॥ ६६ ॥

सुमेरुतलस्य मध्ये सुदर्शनं नाम नगरं दैर्ध्ये सार्धतृतीययोजनसहस्रे एकैकं पार्श्वमुच्छ्रायेणाध्यर्धयोजनम् । प्राकारः सौवर्णः । एकोत्तरेण धातुशतेनास्य भूमिश्चित्रिता । तच्च भूमितलं तूलपिचुवत् मृदुसंस्पर्शं पादक्षेपोत्क्षेपाभ्यां नतोन्नतम् । शक्रस्य देवानामिन्द्रस्य राजधानी ॥ ६६ ॥

सार्धद्विशतपार्श्वोऽत्र वैजयन्तः,

शक्रस्य देवानामिन्द्रस्य वैजयन्तो नाम प्रासादो नगरस्य मध्ये नानारत्नस्थानविधानसम्पदा सर्वान्यभवनश्रीमहिम्ना ह्रेपणः, दैर्घ्येणार्धतृतीये योजनशते पार्श्वं पार्श्वम् । इयं तावन्नगरस्याभिरामता ।

बहिः पुनः ।

तच्चैत्ररथ-पारुष्य-मिश्र-नन्दनभूषितम् ॥ ६७ ॥

तस्य हि नगरस्य बहिश्चतुर्षु पार्श्वेषु चत्वार्युद्यानादीनि देवानां क्रीडाभूमयः । चैत्ररथमुद्यानम्, पारुष्यकम्, मिश्रकावणम्, नन्दनवनं च । तैस्तन्नगरं बहिरलंकृतम् ॥ ६७ ॥

विंशत्यन्तरितान्येषां सुभूमीनि चतुर्दिशम् ।

एषां चोद्यानानां चतुर्दिशं चत्वारि सुभूमीनि विंशतियोजनान्यतिक्रम्य[1]

अध्यर्धमिति । अधिकमर्धमस्मिन्निति । अध्यर्धं योजनमस्येति *"अध्यर्धयोजनम्"* । 'समुच्छ्रायेण' इत्यध्याहार्यम् ॥ ६६ ॥

धातुशतेन रत्नशतेन । *नानारत्नस्थानविधानसम्पदेति* । नानारत्नविधानसम्पदा, नानास्थानविधानसम्पदा च । *सर्वान्यभवनानां श्रियस्तासां महिमानो* महत्त्वानि । *ह्रेपणः* । लज्जनः । लज्जाजनक इत्यर्थः । *दैर्घ्येणार्धतृतीये योजनशते पार्श्वमिति* । एकं पार्श्वमेतत्प्रमाणम् । यावच्चतुर्थमप्येतत्प्रमाणमिति ।

चैत्ररथादीन्यपि चतुरस्रसार्धद्विशतपार्श्वानि ॥ ६७ ॥

"सुभूमीनि" इति । शोभना भूमय एषामिति सुभूमीनि क्रीडास्थानानि । *"चतुर्दिशमिति"* । चतस्रो दिशा अस्त्येति चतुर्दिशं क्रियाविशेषणम् । *भागुरिमतेन* दिक्शब्द आकारान्तो भवति । *विंशतियोजनान्यतिक्रम्येति* । क्रीडा-

---

१. योजनान्तरितानि—का० ।

क्रीडास्थानानि[1] भवन्ति । तान्येव[1] देवानां परस्परस्पर्धयैव शोभां वितन्वन्ति ।

बहिरेव नगरस्य पार्श्वे—

पूर्वोत्तरे पारिजातः सुधर्मा दक्षिणावरे ॥ ६८ ॥

पारिजातो नाम कोविदारस्त्रायस्त्रिंशानां देवानां कामरतिप्रकर्षालयः[2] । तस्य पञ्च योजनानि मूलाभिनिवेशः, योजनशतमुच्छ्रायः । पञ्चाशद् योजनानि शाखापत्रपलाशं स्फरित्वा तिष्ठति ।

तस्य खलु सर्वपरिफुल्लस्य योजनशतमनुवातं गन्धो वाति पञ्चाशद् योजनानि[3] प्रतिवातम् ।

युक्तं तावदनुवातम्, प्रतिवातं तु कथम् ? वृक्षानतिक्रमं सन्धायोक्तमित्येके । न हि नाम प्रतिवातं[4] वातो वाति । तस्यैव तु सा गन्धस्य गाढ़ी प्रभावसम्पदेष्टव्या यत् प्रतिबाध्यमनोऽपि दिव्यैर्मृदुमारुतैर्गन्धान्तरं सन्तनोति । मन्दतरतमसमारम्भात्तु गन्धसन्तान[5] आश्वेव समुच्छिद्यते, अतो[6] न तथा विप्रकृष्टमध्वानं प्रसर्पति ।

स्थानानि भवन्तीति । विंशतियोजनान्यन्तरितानीत्युच्यते ।

त्रायस्त्रिंशानामिति । त्रयस्त्रिंशास्तेषु भवास्त्रायस्त्रिंशाः, तेषाम् । *कामरतिप्रकर्षालयः* । कामरतिविशेषस्थानम् ।

वृक्षानतिक्रमं सन्धायोक्तमिति । तं कोविदारवृक्षमनतिक्रम्य स गन्धो वर्त्तते । तस्य पञ्चाशद्योजनानि शाखापत्रपलाशमिति । एवं वृक्षानतिक्रमं सन्धायोक्तम्—पञ्चाशद्योजनानि *प्रतिवातं गन्धो वातीति* । अत्रोत्तरमाहुः—*न हि नाम प्रतिवातं वातो भवति*, यत्रैवोत्पद्यते तत्रैव ध्वंस्यते, न देशान्तरे सन्तानं सन्तनोति । उक्तं च—"पञ्चाशद्योजनानि प्रतिवातम्" इति, तस्मादसमाधिरेषः ? तस्मात् समाध्यन्तरमिदमाह—*तस्यैव त्विति* विस्तरः । किं पुनः कारणम्—योजनशतमत्र वातं गन्धो वाति, प्रतिवातं तु पञ्चाशत्, न ततः परेण ? इत्यत आह—*मन्दतरतमसमारम्भात्त्विति* विस्तरः । मृदुमारुतप्रतिबध्यमानतया मन्दतरतमसमारम्भः । ततश्च स *गन्धसन्तान आश्वेव समुच्छिद्यते* । *अतः* कारणात् न तथा *विप्रकृष्टमध्वानं* योजनशतप्रमाणं *प्रसर्पतीति* ।

१–१. ०स्थानान्येव—का० । २. ०श्रय:—का० । ३. योजनयोजनानि—का० । ४. सप्रतिवातं—का० । ५. सन्तान—का० । ६. यतो—का० ।

किं पुनः स्वभूताश्रित एवमपुष्पगन्धसन्तानो वर्तते, उताहो वायुरधिवासितो जायते ? नात्र नियमः । उभयथापि ह्याचार्येष्टिः ।

यत्तर्हि भगवतोक्तम्—

"न पुष्पगन्धः प्रतिवातमेति न मौलिकस्तागरचान्दनो वा ।

सतां तु गन्धः प्रतिवातमेति सर्वा दिशः सत्पुरुषः प्रवाति" ॥ (   ) इति ?

मानुष्यकं पुष्पगन्धं सन्धायोक्तम् । तद्धि प्रतीतं लोके । न च तस्य तादृशी शक्तिः ।

महीशासकास्तु[1] पठन्ति—"योजनशतमनुवातं गन्धो वाति पञ्चाशद् योजनानि प्रतिवातम्" (   ) इति ।

सुधर्मा नाम देवसभा दक्षिणपश्चिमे दिग्भागे, यस्यां निषद्य देवाः कृत्याकृत्यं समर्थयन्ते[2] ॥ ६८ ॥

एष तावत् त्रिदशानां भाजनसन्निवेशः ॥

तत ऊर्ध्वं विमानेषु देवाः,

त्रिदशेभ्य **ऊर्ध्वं देवा विमानेषु** प्रतिष्ठिताः । ते पुनर्यामाः, तुषिताः, निर्माणरतयः, परनिर्मितवशवर्तिनश्च ब्रह्मकायिकादयश्च पूर्वोक्ताः षोडशस्थानान्तरगताः । इत्येते द्वाविंशतिदेवनिकायाः समासेन येषां भाजनं प्रज्ञायते ।

कामभुजस्तु षट् ।

तेषां तु षट् कामावचरा देवनिकायाः कामान् परिभुञ्जते, न शेषाः । तद्यथा—चतुर्महाराजकायिका यावत् परनिर्मितवशवर्तिनः । ते पुनः—

उताहो वायुरधिवासितो जायत इति । यथा तिलेषु पुष्पगन्धाद् गन्धान्तरमुत्पद्यतेऽन्यदेव, न स पौष्पो गन्ध इत्याह—यदि पञ्चाशद् योजनं प्रतिवातं गन्धो वाति ।

यत्तर्हि भगवतोक्तं न पुष्पगन्धः प्रतिवातमेतीति विस्तरः । *मौलिको* गन्धो मुस्तादिः ।

कृत्याकृत्यं समर्थयन्त इति । कार्याकार्यं सम्प्रतीच्छन्ति सम्प्रधारयन्तीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

समासेन येषां भाजनं प्रज्ञायत इति । भाजनम्=स्थानम् । विस्तरेणान्येऽपि देवाः क्रीडाप्रमोषकप्रहासकादयः सन्तीति । अतः समासेनोक्तम् ।

---

१. महीसासकास्तु—का० । २. समर्थयन्ति—का० ।

द्वन्द्वालिङ्गनपाण्याप्तिहसितेक्षितमैथुनाः ॥ ६९ ॥

द्वन्द्वेन मैथुनं भूमिसम्बद्धवासिनाम्—चातुर्महाराजकायिकानां त्रायस्त्रिंशानाम्, यथा मनुष्याणाम्। तेषां तु वायुनिर्मोक्षाद् दाहविगमः; शुक्राभावात्। आलिङ्गनेन मैथुनं यामानाम्; आलिङ्गनमात्रेण दाहविगमात्। पाणिसम्प्राप्त्या तुषितानाम्, हसितेन निर्माणरतीनाम्, प्रेक्षितेन परनिर्मितवशवर्तिनाम्। स्ववर्तिनां सर्वेषां द्वन्द्वसमापत्त्या।

कालपरिमाणं तु प्रज्ञप्तावुक्तमिति वैभाषिकाः। यावद्यावद् विषयाणां तीव्रतरता, तावत्तावद् रागोऽपि तीव्रतरः।

यस्य देवस्य देव्या वा उत्सङ्गे देवकुमारो देवकन्या वा जायते, स तयो पुत्रो भवति सा च दुहिता ॥ ६९ ॥

कियत्प्रमाणो जायते ?

पञ्चवर्षोपमो यावत् दशवर्षोपमः शिशुः।
सम्भवत्येषु

यथासंख्यं षट्सु देवनिकायेषु। ते तु क्षिप्रमेवाभिवर्धन्ते।

सम्पूर्णाः सवस्त्राश्चैव रूपिणः ॥ ७० ॥

रूपावचरा देवाः सम्पूर्णकायाः वस्त्रेण संवीता उपपद्यन्ते। सर्वे देवा आर्यभाषाभाषिणः ॥ ७० ॥

तदत्र कामधातौ वेदितव्याः—

कामोपपत्तयस्तिस्रः कामदेवाः समानुषाः।

द्वन्द्वेन यावदीक्षितेन मैथुनमेषामिति *"द्वन्द्वालिङ्गनपाण्याप्तिहसितेक्षितमैथुनाः।"*

सर्वेषां समापत्त्येति। षण्णामपि कामभुजां द्वन्द्वसमापत्त्या परिदाहविगमः।

कालपरिमाणं तु प्रज्ञप्तावुक्तमिति। यावता कालेन द्वन्द्वालिङ्गनपाण्याप्तिहसितेक्षितानि भवन्ति, तावता कालेन एषां भूमिसम्बन्धवासिनां याम-तुषित-निर्माणरति-परनिर्मितवशवर्त्तिनां यथाक्रमं द्वन्द्वसमापत्तिरिति *वैभाषिकाः*। *यावद्यावदिति* विस्तरः। यावद्यावत् परेण परतरेण *विषयाणां तीव्रतरत्वात् रागोऽपि* तीव्रतरः, तावत्तावन्मैथुनकर इत्यभिप्रायः ॥ ६९–७० ॥

कथं कृत्वा ? सन्ति सत्त्वाः प्रत्युपस्थितकामाः प्रत्युपस्थितेषु कामेष्वैश्वर्यं वशे वर्तयन्ति। तद्यथा—मनुष्याः, तदेकत्याश्च देवाः। ते पुनश्चत्वारो देवनिकायाः।

सन्ति सत्त्वा निर्मितकामा निर्माय कामानैश्वर्यं वशे वर्तयन्ति। तद्यथा—देवा निर्माणरतयः।

सन्ति सत्त्वाः परनिर्मितकामाः परनिर्मितेषु कामेष्वैश्वर्यं वशे वर्त्तयन्ति। तद्यथा—देवाः परनिर्मितवशवर्त्तिनः।

ता एता यथोत्पन्नपरिभोगित्वात्, यथेच्छात्मनिर्मितपरिभोगित्वाद्, यथेच्छात्मपरनिर्मितपरिभोगित्वाच्च **तिस्रः कामोपपत्तय** इत्युच्यन्ते॥

रूपधातौ तु—

सुखोपपत्तयस्तिस्रो नवत्रिध्यानभूमयः॥ ७१॥

त्रिषु ध्यानेषु या नव भूमयः तास्तिस्रः **सुखोपपत्तयः**। ते हि देवा विवेकजेन समाधिजेन च प्रीतिसुखेन च निष्प्रीतिकेन च सुखेन सुखं विहरन्तो दीर्घमध्वानं तिष्ठन्ति। अत एता निर्दुःखदीर्घसुखत्वात् सुखा उपपत्तयः सुखोपपत्तयः। ध्यानान्तरोत्पत्तौ तु प्रीतिसुखाभावात् सुखोपपत्तित्वं विचार्यम्॥ ७१॥

ते पुनश्चत्वारो देवनिकाया इति। चातुर्महाराजकायिका यावत् तुषिताः। यथोत्पन्नप्रतिभोगः, स एषामस्तीति *यथोत्पन्नपरिभोगिनः*, तदभावस्तस्मात्। *यथेच्छयात्मनिर्मितम्*, तस्य *परिभोगः* पूर्ववत्। *यथेच्छात्मपरनिर्मितपरिभोगित्वादिति*। आत्मना परेण च निर्मिते यथेच्छात्मपरनिर्मिते, तयोः परिभोगः पूर्ववत्। *यथेच्छपरनिर्मितपरिभोगित्वादि*ति केचित् पठन्ति। तत्र तावदेवं विग्रहः—परनिर्मितं यथेच्छं परनिर्मितं तस्य परिभोग इति पूर्ववत्। निर्माणरतीनां परनिर्मितान् कामान् परिभोक्तुं न समृध्यति। तदेवं परनिर्मितवशवर्त्तिनां निर्माणरतिभ्यो विशेषः प्रदर्शितो भवति। बाह्यरूपादिविषयनिर्माणं चात्र वेदितव्यम्।

विवेकजेन प्रथमध्यानभूमिकेनाकुशलविविक्तत्वात्। *समाधिजेन* च द्वितीयध्यानभूमिकेन वितर्कविचारविगमात्। *प्रीतिसुखेनेति*। प्रीतिलक्षणेन सुःखेन। *निष्प्रीतिकेन च सुखेन* सौमनस्यविगमात्। *सुखं विहरन्त* इति। सुखमिति क्रियाविशेषणम्। *सुखोपपत्तित्वं विचार्यमिति*। सुखाभावान्न ध्यानान्तरं सुखोप-

यान्येतानि देवानां द्वाविंशतिस्थानान्युक्तानि, तेषामधरादुत्तरं कियद् विप्रकृष्टम् ? नैतत् सर्वं योजनपरिसंख्यया सुकरं परिसंख्यातुम् । अपि तु—

स्थानात् स्थानादधो यावत् तावदूर्ध्वं ततस्ततः ।

जम्बूद्वीपात् प्रभृति यदुत्तरं स्थानं तस्माद् यावदधो जम्बूद्वीपस्तावत् पुनस्तस्मादूर्ध्वं स्थानान्तरम् । तद्यथा—चतुर्थी परिषण्डा चतुर्णां महाराजानां मूलस्थानमितश्चत्वारिंशद्योजनसहस्राणि, तस्माद् यावदधो जम्बूद्वीपस्तावदूर्ध्वं त्रिदशानां स्थानम् । तस्मादपि यावदधो जम्बूद्वीपस्तावदूर्ध्वं यामानां स्थानम् । ततोऽपि यावदधो जम्बूद्वीपस्तावदूर्ध्वं तुषितानां स्थानमिति । एवं विस्तरेण सर्वमनुक्रम्य सुदर्शनेभ्यो यावदधो जम्बूद्वीपस्तावदूर्ध्वमकनिष्ठानां स्थानम् ।

तस्मादूर्ध्वं न पुनः स्थानमस्ति । अत एव ज्येष्ठभूत्वादकनिष्ठा उच्यन्ते । अघ-निष्ठा इत्यपरे । अघं किल चित्तस्थं रूपम्, तन्मात्रनिष्ठेति ॥

किं पुनरधरस्थानोपपन्ना ऊर्ध्वानि विमानानि गत्वा पश्यन्ति ?

नोर्ध्वं दर्शनमस्त्येषामन्यत्रर्द्धिपराश्रयात् ॥ ७२ ॥

ऋद्ध्या वा त्रायस्त्रिंशा यामान् गच्छेयुः । पराश्रयेण वा यद्यृद्धिमता नीयेरन्, देवेन वा तत्रत्येन । एवं शेषाः ।

आगतं तूर्ध्वोपपन्नं पश्येत्, न तूर्ध्वधातुकम्, नोर्ध्वभूमिकम् । यथा स्प्रष्टव्यं न स्पृशेदविषयत्वात् । अत एव ते नास्वेन कायेनागच्छन्ति, किं तर्हि ? निर्मितेनाधरभूमिकेन ।

तदिच्छया पश्येदिहत्यमिवेति **निकायान्तरीयाः** ॥

पत्तिरिति शक्यं वक्तुम् । कुशलविपाकत्वेन सुखकल्पत्वात् सुखोपपत्तिरिति न शक्यं व्यवस्थापयितुम्, चतुर्थेऽपि ध्याने सुखोपपत्तिप्रसङ्ग इति चेत् ? न; तस्यां भूमौ सुखाभावात् । तस्माद्विचार्यं सम्प्रधार्यमेतदिति भावः ॥ ७१ ॥

एवं शेषा इति । ऋद्ध्या वा यामास्तुषितां गच्छेयुः, यदि ऋद्धिमता नीयेरन्, देवेन वा तत्रत्येन । समानभूमिकास्तु चातुर्महाराजकायिकास्त्रयस्त्रिंशां गच्छन्ति । *आगतं तूर्ध्वोपपन्नं पश्येदिति* । समानभूमिकम्, नोर्ध्वभूमिकमिति । प्रथमध्यानोपपन्नो न द्वितीयध्यानोपपन्नमित्यादि ।

तदिच्छयेति । ऊर्ध्वोपपन्नेच्छया । *इहत्यमिवेति* । इह भवः इहत्यः । अधोभूमिक इत्यर्थः । *इहत्यमिव पश्येदिति निकायान्तरीयाः* । *यथा स्प्रष्टव्य*मिति । उदाहरणमात्रमेतत् । यथाशब्द इत्येतदपि गम्येत ।

अथैषां यामादिविमानानां कियत् प्रमाणम् ?

चतुर्णां तावद् यावत्सुमेरुमूर्ध्नः इत्येके । द्विगुणोत्तरमित्यपरे ।

प्रथमं तु ध्यानं यावांश्चातुर्द्वीपकः, द्वितीयं यावान् साहस्रश्चूडिको लोकधातुः, तृतीयं यावान् द्विसाहस्रः, चतुर्थं यावांस्त्रिसाहस्र इत्येके ।

प्रथमादीनि साहस्रादिपरिमाणानि, चतुर्थं त्वपरिमाणमित्यपरे ॥ ७२ ॥

अथ कोऽयं साहस्रश्चूडिको लोकधातुः, को द्विसाहस्रः, त्रिसाहस्रो वा ?

चतुर्द्वीपकचन्द्रार्कमेरुकामदिवौकसाम् ।
ब्रह्मलोकसहस्रं च साहस्रश्चूडिको मतः ॥ ७३ ॥

सहस्रं जम्बूद्वीपानां पूर्वविदेहानामपरगोदानीयानामुत्तरकुरूणाम्, सहस्रं सूर्याणां चन्द्राणां सुमेरूणाम्, सहस्रं चातुर्महाराजकायिनां देवानां यावत् परनिर्मितवशवर्तिनाम्, सहस्रं ब्रह्मलोकानाम्—अयमुच्यते **साहस्रश्चूडिको** लोकधातुः ।

तत् सहस्रं द्विसाहस्रो लोकधातुस्तु मध्यमः ।

तेषां चूडिकानां लोकधातूनां सहस्रं **द्विसाहस्रो मध्यमो लोकधातुः** ।

तत् सहस्रं त्रिसाहस्रः,

तेषां द्विसाहस्राणां लोकधातूनां सहस्रं **त्रिसाहस्र**महासाहस्रो लोकधातुः । एष हि कृत्स्नः—

समसंवर्तसम्भवः ॥ ७४ ॥

समं संवर्तते, समं विवर्तते । सम्भवो हि विवर्त इत्युत्तरत्र व्याख्यास्यामः[1] ।

चतुर्णां कामावचराणां यामादिस्थानानाम् । *द्विगुणोत्तरमिति* । यामस्थानाद् द्विगुणं तुषितस्थानमित्यादि । *चतुर्थं त्वपरिमाणमिति* । तारकावदतलवाटक-प्रतिबद्धविमानत्वादपरिमाणत्वसम्भव इत्यभिप्रायः ॥ ७२ ॥

सहस्रं ब्रह्मलोकानामिति । ब्रह्मकायिक-ब्रह्मपुरोहित-महाब्रह्मणामित्यर्थः । लोके तथा प्रतीतत्वात् ।

"चूडिकः" इति । महतो लोकधातोश्चूडाभूतत्वाच्चूडिक इत्युच्यते । *सम्भवो हि विवर्त्त* इति । विविधवर्त्तनं विवर्त्तः । विविधा वर्तन्तेऽस्मिन्निति

---

१. व्याख्यास्यते—का० ।

किं खलु यथा भाजनानां प्रमाणभेदः, एवं तद्वासिनामपि सत्त्वानां प्रमाणभेदोऽस्ति ? अस्तीत्याह । तत्र तावत्—

जाम्बूद्वीपाः प्रमाणेन चतुःसार्धत्रिहस्तकाः ।

जम्बुद्वीपका मनुष्याः प्रमाणार्धचतुर्हस्तकाः । केचित्तु चतुर्हस्तकाः ।

द्विगुणोत्तरवृद्धया तु पूर्वगोदोत्तराह्वयाः ॥ ७५ ॥

पूर्वविदेहकाः, गोदानीयाः,[1] औत्तरकौरवाश्च[2] मनुष्या अष्ट-षोडश-द्वात्रिंशद्धस्तप्रमाणका[3] यथाक्रमम् ॥ ७५ ॥

पादवृद्धया तनुर्यावत् सार्धक्रोशो दिवौकसाम् ।

कामिनाम्,

पादः = क्रोशस्य चतुर्थो भागः । तन्मात्रं शरीरं चातुर्महाराजकायिकानाम्, द्वौ पादौ त्रायस्त्रिंशानाम्, त्रयो यामानाम्, चत्वारस्तुषितानाम्, पञ्च निर्माणरतीनाम्, अध्यर्धः क्रोशः परिनिर्मितवशवर्तिनाम् ।

रूपिणां त्वादौ योजनार्धम्,

रूपिणां देवानां प्रथमे स्थाने ब्रह्मकायिकानामर्धयोजनमात्रं शरीरम् ।

विवर्तः । संवर्तनं संवर्तः । संवर्तन्ते वास्मिन्निति संवर्त्तः । तस्मिन् हि काले सत्त्वा एकस्मिन् ध्याने द्वितीये तृतीये चतुर्थे वा संवर्त्तन्ते, सङ्गच्छन्त इति ।

"विवर्तते च संवृत्त आस्ते संवर्तते समम्" (अभि० को० ३.९२) इति उत्तरत्र *व्याख्यास्यामः* ॥ ७३-७४ ॥

"जाम्बूद्वीपाः प्रमाणेन चतुःसार्धत्रिहस्तकाः" इति । सार्धत्रिहस्तप्रमाणशरीराः । केचित्तु चतुर्हस्तप्रमाणशरीराः ।

"पूर्वगोदोत्तराह्वयाः" इति । पूर्वगोदः, उत्तर इति चाह्वय एषां ते पूर्वगोदोत्तराह्वयाः, तेषां *यथासंख्यमष्टहस्तप्रमाणाः पूर्वविदेहकाः, षोडशहस्तप्रमाणा गोदानीयाः, द्वात्रिंशद्धस्तप्रमाणका औत्तरकौरवा* इति ॥ ७५ ॥

"पादवृद्धया" इति विस्तरः । *"यावत् सार्धक्रोशः"* इति । वक्ष्यमाणत्वात् पाद इति क्रोशस्येति गम्यते । *क्रोशचतुर्थभागमात्रं च शरीरं चातुर्महाराजकायिकानाम्, द्विपादमात्रं त्रायस्त्रिंशानाम्, यावदध्यर्धं क्रोशमात्रं परनिर्मितवशवर्त्तिनाम् ।*

---

१. गोदानीकाः—का० । २. उत्तर०—का० ।
३. ०द्धस्तकाः—का० ।

ततः परम् ॥ ७६ ॥

अर्धार्धवृद्धिः,

त्रिषु स्थानेषु ब्रह्मपुरोहितानां योजनम्, महाब्रह्मणोऽध्यर्धम्, परीत्ताभानां द्वे योजने ।

ऊर्ध्वं तु परीत्ताभेभ्य आश्रयः ।
द्विगुणद्विगुणा हित्वाऽनभ्रकेभ्यस्त्रियोजनम् ॥ ७७ ॥

अप्रमाणाभानां चत्वारि योजनानि । आभास्वराणामष्टौ । एवं द्विगुणवृद्धया यावच्छुभकृत्स्नानां चतुःषष्टिः । अनभ्रकाणां ततो योजनत्रयेण हीनं द्विगुणं पञ्चविंशतियोजनशतम् । तस्मात् परेण पुनः पुण्यप्रसवानां द्विगुणं द्विगुणं यावदकनिष्ठानां षोडशयोजनसहस्राणि शरीरम् ॥ ७६–७७ ॥

एवं प्रमाणभिन्नानां किमायुषोऽप्यस्ति भेदः ? अस्तीत्याह ।

सहस्रमायुः कुरुषु,

वर्षाणाम् ।

द्वयोरर्धार्धवर्जितम् ।

द्वयोर्द्वीपयोरर्धार्धं वर्जयित्वा पञ्च वर्षशतानि गोदानीयानाम् । अर्धतृतीये वर्षशते पूर्वविदेहानाम् ।

इहानियतम्,

जम्बूद्वीपे नास्त्यायुषो नियमः । कदाचित् भूयो भवति, कदाचिदल्पीयः ।

अन्ते तु दशाब्दाः,

अब्दः = संवत्सरः । अन्ते हीयमानं दश वर्षाण्यायुर्भवति ।

आदितोऽमितम् ॥ ७८ ॥

आदितः प्राथमकल्पिकानां मनुष्याणामपरिमाणमायुर्भवति । सहस्रादि-

---

योजनत्रयेण हीनं द्विगुणमिति । द्विगुणं कृत्वा त्रीणि योजनान्यपनेयानि । *पञ्चविंशयोजनशतमनभ्रकाणां* शरीरप्रमाणमिति । *पुण्यप्रसवानामिति* । पुण्यप्रसवानामर्धतृतीये योजनशते शरीरप्रमाणम्, बृहत्फलानां पञ्चयोजनशतानीति गणयितव्यम् ॥ ७६-७७ ॥

संख्यया परिमातुं न शक्यते ।

उक्तं मनुष्याणाम् ॥

देवानां वक्तव्यम् । तच्चाहोरात्रं व्यवस्थाप्य शक्यं वक्तुमिति स एव चैषां व्यवस्थाप्यते—

नृणां वर्षाणि पञ्चाशदहोरात्रो दिवौकसाम् ।
कामेऽधराणाम्,

यानि मनुष्याणां पञ्चाशद् वर्षाणि, तानि कामधातावधराणां देवानां चातुर्महाराजकायिकानामेकं रात्रिन्दिवम् ।

तेनायुः पञ्चवर्षशतानि तु ॥ ७९ ॥

तेन ततस्त्येनाहोरात्रेण[1] तेषां त्रिंशद्रात्रकेण मासेन द्वादशमासकेन संवत्सरेण दिव्यानि पञ्चवर्षशतानि आयुःप्रमाणम् ।

द्विगुणोत्तरमूर्ध्वानामुभयम्,

ऊर्ध्वानां देवानामुभयं द्विगुणोत्तरमहोरात्रश्चायुश्च । कथं कृत्वा ? यन्मनुष्याणां वर्षशतं तत् त्रायस्त्रिंशानां देवानामेकं रात्रिन्दिवम्, तेन रात्रिन्दिवेन दिव्यं वर्षसहस्रमायुः । एवं यामादीनां यथाक्रमम् । मानुष्यकाणि द्वे चत्वार्यष्टौ षोडश वर्षशतान्येकं रात्रिन्दिवम्, तेन रात्रिन्दिवेन द्वे चत्वार्यष्टौ षोडश दिव्यानि वर्षसहस्राण्यायुषः प्रमाणम् ।

युगन्धरादूर्ध्वं सूर्याचन्द्रमसोरभावात् कथं देवानामहोरात्रव्यवस्थानम्, आलोककृत्यं वा ?

पुष्पाणां सङ्कोचविकासात् कुमुदपद्मवत्[2], शकुनीनां च[3] कूजनाकूजनात्,

---

"कुमुदपद्मवदिति" । यथेह कुमुदान्यहनि सङ्कुचन्ति रात्रौ विकसन्ति, पद्मानि तु विपर्ययेण; तथा तत्र केषाञ्चिदेव पुष्पाणां सङ्कोचादहनि च विकासादहोरात्रव्यवस्थानम् । शकुनीनाञ्च कूजनाकूजनात् । अकूजनाद् रात्रिः,

---

१. ततस्तेना०—का० ।　　२. कुमुदब·धुवत्—का० ।
३. का० पुस्तके नास्ति ।

मिद्धापगमोपगमाच्च[1] आलोककृत्यम्; स्वयम्प्रभत्वात्।

उक्तमायुः कामिनाम्॥

रूपिणां पुनः।

नास्त्यहोरात्रमायुस्तु कल्पैः स्वाश्रयसम्मितैः॥ ८०॥

येषां रूपिणामर्धयोजनमाश्रयः, तेषामर्धकल्पमायुः। येषां योजनम्, तेषां कल्पम्। एवं यस्य यावद्योजनमाश्रयः, तस्य तावत्कल्पमायुः; यावदकनिष्ठानां षोडशकल्पसहस्राण्यायुःप्रमाणम्॥ ८०॥

आरूप्ये विंशतिः कल्पसहस्राण्यधिकाधिकम्।

आकाशानन्त्यायतने विंशतिकल्पसहस्राण्यायुषः प्रमाणम्। विज्ञानानन्त्यायतने तस्मादधिकं विंशतिः सहस्राणि। आकिञ्चन्यायतने तस्मादधिकं विंशतिः। भवाग्रे तस्मादधिकं विंशतिः। एवं तेषां यथाक्रमं चत्वारिंशत्[2] षष्टिरशीतिः कल्पसहस्राण्यायुःप्रमाणम्॥

कतमोऽत्र कल्पो वेदितव्यः—किमन्तरकल्पः, अथ संवर्तकल्पः, अथ विवर्त्तकल्पः, अथ महाकल्पः ?

महाकल्पः परीत्ताभात् प्रभृत्यर्धमधस्ततः॥ ८१॥

परीत्ताभादेव निकायात् प्रभृति महाकल्पेनायुः वेदितव्यम्। तस्मादधो महाकल्पस्यार्धं कल्पीकृत्य महाब्रह्मादीनामायुर्व्यवस्थापितम्।

कूजनात् प्रभातम्। विपर्ययेण वा यथा शकुनिजात्[3] *मिद्धापगमोपगमाच्च।* मिद्धोपगमाद् रात्रिः प्रज्ञायते, मिद्धापगमात् प्रभातमिति॥ ७८-८०॥

"अधिकाधिकम्" इति। विंशतिरधिकम्। अधिकं भवतीत्यर्थः। तेनाह—*एवं तेषां यथाक्रमं चत्वारिंशत् षष्टिरशीतिः कल्पसहस्राणि आयुःप्रमाणमिति।* *विज्ञानानन्त्यायतने* चत्वारिंशत्। *आकिञ्चन्यायतने* षष्टिः। *भवाग्रेऽ*शीतिः। *तस्मादधो महाकल्पस्यार्धमिति* विस्तरः। अशीतिरन्तरकल्पा महाकल्पाः, तस्यार्धं चत्वारिंशदन्तरकल्पाः। तस्य महाकल्पार्धस्य कल्पीकृतस्य यदर्धं विंशतिरन्तरकल्पाः, तद् ब्रह्मकायिकानामायुःप्रमाणम्। यत्तदर्धकल्पीकृतं चत्वारिंशदन्तरकल्पाः, तद्ब्रह्मपुरोहितानामायुःप्रमाणम्। तदेवमात्मीयार्धं महाब्रह्मण आयुःप्रमाणम्। *स ह्यध्यर्धः कल्प* इत्युच्यते षष्ट्यन्तरकल्पसंख्याः। *महा-*

---

१. मिद्धापगमागमाच्च—का०। २. विंशतिश्चत्वा०—का०।

३. शकुनिजोति—मु० पाठः।

कथं कृत्वा ?

यश्च लोको विंशतिमन्तरकल्पान् विवर्तते, यश्च लोको विंशतिमन्तरकल्पान् विवर्त आस्ते, यश्च विंशतिमन्तरकल्पान् संवर्तते—इमे षष्टिरन्तरकल्पा महाब्रह्मणोऽध्यर्धः कल्प उक्तः। एवं च कृत्वा महाकल्पस्यार्धं चत्वारिंशदन्तरकल्पान् कल्पीकृत्य तेषामायुःप्रमाणमुक्तम् ॥ ८१ ॥

उक्तं सुगतावायुःप्रमाणम् ॥

दुर्गताविदानीं वक्तव्यम्। तत्र तावत्—

कामदेवायुषा तुल्या अहोरात्रा यथाक्रमम्।
सञ्जीवादिषु षट्सु,

यावत् षण्णां कामावचराणां देवनिकायानामायुरुक्तम्, तेन तुल्या अहोरात्राः षट्सु नरकेषु यथाक्रमं वेदितव्याः—सञ्जीवे, कालसूत्रे, सङ्घाते, रौरवे, महारौरवे, तापने च।

आयुस्तैस्तेषां कामदेववत् ॥ ८२ ॥

तैरिदानीं स्वैरहोरात्रैस्तेषां यथा षण्णां कामावचराणां देवानामायुः, तथैव यथाक्रमं वेदितव्यम्।

कथं कृत्वा ? यद्धि चातुर्महाराजकायिकानामायुःप्रमाणम्, तत् सञ्जीवने महानरके एकं रात्रिन्दिवम्। तेन यावद् द्वादशमासकेन संवत्सरेण तत्रत्यानि पञ्चवर्षशतान्यायुः।

ब्रह्मादीनामिति। आदिशब्देन ब्रह्मपुरोहितानां ब्रह्मकायिकानां च प्रातिलोम्येन ग्रहणम्।

"*अर्धमधस्ततः*"। परीत्ताभान् देवनिकायादिति निर्देशापेक्षणात् *तेषामायुःप्रमाणमुक्तमिति*। तेषां महाब्रह्मपुरोहितानां ब्रह्मकायिकानाम् ॥ ७८-८१ ॥

"*कामदेवायुषा तुल्याः*" इति विस्तरः। चातुर्महाराजकायिकानां यदायुःप्रमाणमुक्तम्, स सञ्जीवे अहोरात्रः। एवं यावद्यत् परनिर्मितवशवर्तिनामायुःप्रमाणमुक्तम्, स तपने अहोरात्रः।

"*कामदेववत्*" इति। कामदेवानामिव कामदेववत्। "तत्र तस्येव" (पा० सू० ५.१.११६) इति वतिः। *तेन यावद् द्वादशमासकेनेति*। तेन ततस्त्येनाहोरात्रेण तेषां त्रिंशद्रात्रकेण *मासेन* द्वादशमासकेन *संवत्सरेण तत्रत्यानि*

यत् त्रायस्त्रिंशानामायुःप्रमाणम्, तत् कालसूत्रे महानरके एकं रात्रिन्दिवम्। तेन रात्रिन्दिवेन तस्मिन् वर्षसहस्राण्यायुःप्रमाणम्।

एवमन्येष्वपि यथायोगं योज्यम्, यावत् परनिर्मितवशवर्तिनामायुःप्रमाणं तत्तुल्येनाहोरात्रेण तापने षोडश वर्षसहस्राण्यायुःप्रमाणम् ॥ ८२ ॥

अर्धं प्रतापने,

प्रतापने महानरकेऽन्तरकल्पस्यार्धमायुःप्रमाणम्।

अवीचावन्तःकल्पम्,

तिरश्चां तु नियमो नास्ति।

परं पुनः।

कल्पं तिरश्चाम्,

परमायुस्तिरश्चामन्तरकल्पम्। तत् पुनर्नागानां **नन्दोपनन्दाश्वतली**प्रभृतीनाम्। उक्तं हि **भगवता**—"अष्टाविमे भिक्षवो नागा महानागाः कल्पस्था धरणीन्धराः" ( ) इति विस्तरः।

प्रेतानां मासाह्ना शतपञ्चकम् ॥ ८३ ॥

यो मनुष्याणां मासः, स **प्रेताना**महोरात्रः। तेनाहोरात्रेण पञ्च वर्षशतान्यायुः ॥ ८३ ॥

शीतनरकेष्वायुषः किं प्रमाणम्?

वाहाद् वर्षशतेनैकतिलोद्धारक्षयायुषः।
अर्बुदाद् विंशतिगुणप्रतिवृद्ध्यायुषः परे ॥ ८४ ॥

दिव्यानि पञ्च वर्षशतान्यायुरित्यादि।

एवमन्येष्वपि यथायोगं योज्यमिति। यद् यामानामायुःप्रमाणम्, तत् सङ्घाते महानरके एकं रात्रिन्दिवम्। तेन तस्मिन् रात्रिन्दिवेन वर्षसहस्रद्वयमायुःप्रमाणम्। एवमन्येष्वपि यथायोगं योज्यम् ॥ ८२ ॥

अष्टाविमे भिक्षव इति। 'अष्टाविमे भिक्षवो नागा महानागाः कल्पस्था धरणीन्धरा अप्रत्युद्धार्याः सुपर्णिनः पक्षिराजस्य देवासुरमपि संग्राममनुभवन्त्यपि प्रत्यनुभवन्त्यपि। ते पुनः कतमे? तद् यथा—नन्दो नागराजः, उपनन्दो नागराजः, अश्वतरी नागराजः, मुचिलिन्दो नागराजः, मनस्वी नागराजः,

उपमानमात्रेण तेष्वायुराख्यातं भगवता—"तद्यथा भिक्षव इह स्याद् विंशतिखारीको मागधकस्तिलवाहः पूर्णस्तिलानां चूडिकायद्धः। ततः कश्चिदेव वर्षशतस्यात्ययादेकं तिलमपनयते, क्षिप्रतरं भिक्षवः स विंशतिखारीको मागधकस्तिलवाहोऽनेनोपक्रमेण परिक्षयं पर्यादानं गच्छेत्। न त्वेवाहमर्बुदोपपन्नानामायुषः पर्यन्तं वदामि। यथा खलु भिक्षवो विंशतिरर्बुदाः, एवमेको निरर्बुदः; विस्तरेण यथा खलु भिक्षवो विंशतिः पद्मा एवमेको महापद्मः" इति॥

एवमेषामायुष्मतां सत्त्वानां किमस्त्यपरिपूर्णायुषामन्तरा मृत्युः, आहोस्विन्न? सर्वत्रास्ति—

कुरुबाह्योऽन्तरामृत्युः,

उत्तरकुरुषु नियतायुषः सत्त्वा अवश्यं कृत्स्नमायुर्जीवन्ति। अन्येषु नावश्यम्। पुद्गलानां तु बहूनां नास्त्यन्तरेण कालक्रियया। तुषितस्थस्यैकजातिप्रतिबद्धस्य[1] बोधिसत्त्वस्य, चरमभविकसत्त्वस्य जिनादिष्टस्य जिनभूतस्य, श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिणोः,[2] बोधिसत्त्वचक्रवर्त्तिमात्रोश्च तद्गर्भयोरित्येवमादीनाम्॥

योजनप्रमाणेन स्थानानि शरीराणि चोक्तानि, वर्षप्रमाणेनायुरुक्तम्॥

तयोश्च प्रमाणं नोक्तमिति वक्तव्यम्, नाम्ना च सर्वेषां व्यवस्थानम्, अतस्तस्यापि पर्यन्तो वक्तव्यः। तेषां समानाख्यानार्थमादिप्रक्रम आरभ्यते—

परमाण्वक्षरक्षणाः।

धृतराष्ट्रो नागराजः, महाकारो नागराजः, एलपत्रो नागराजः" (   ) इति। चूडिकाबद्ध इति शिखाबद्धः॥ ८३-८४॥

एकजातिप्रतिबद्धस्येति। एकजन्मप्रतिबद्धबुद्धत्वस्य। *चरमभविकस्येति*। अन्त्यजन्मनः। येन तस्मिन्नेव जन्मन्यर्हत्त्वं साक्षात् कर्त्तव्यम्। तस्य नास्त्यन्तरेण कालक्रिया यावदर्हत्त्वं न प्राप्नोति। *श्रद्धानुसारिधर्मानुसारिणोः* नास्त्यन्तरेण कालक्रिया यावच्छ्रद्धाधिमुक्तदृष्टिप्राप्तौ न भवतः। *तद्गर्भयोरिति*। बोधिसत्त्वचक्रवर्त्तिगर्भयोः तन्मात्रोर्नास्त्यन्तरेण कालक्रिया यावन्न तौ जायेते। *एवमादीनामिति*। आदिशब्देन निरोधासंज्ञिसमापत्तिसमापन्नानां मैत्र्यादिसमापन्नानां च नास्त्यन्तरेण कालक्रिया, यावत्तस्मात् समाधेर्न व्युतिष्ठन्ते॥ ८६॥

---

१. जातिबद्धस्य—का०।	२. श्रद्धाधर्मानुसारिणो—का०।

रूपनामाध्वपर्यन्ताः,

रूपस्यापचीयमानस्य पर्यन्तः परमाणुः । कालस्य पर्यन्तः क्षणः । नाम्नः पर्यन्तोऽक्षरम् । तद्यथा—गौरिति ।

क्षणस्य पुनः किं प्रमाणम् ? समग्रेषु प्रत्ययेषु यावता धर्मस्यात्मलाभः, गच्छन् वा धर्मो यावता परमाणोः परमाण्वन्तरं गच्छति । बलवत्पुरुषाच्छटमात्रेण पञ्चषष्टिः क्षणा अतिक्रामन्तीत्याभिधार्मिकाः ।

परमाणुरणुस्तथा ॥ ८५ ॥

लोहाप्शशाविगोच्छिद्ररजोलिक्षास्तदुद्भवाः ।

यवस्तथाङ्गुलीपर्व ज्ञेयं सप्तगुणोत्तरम् ॥ ८६ ॥

एतत् परमाण्वादिकं सप्तगुणोत्तरं वेदितव्यम् । सप्त परमाणवोऽणुः, सप्ताणवो लोहरजः, तानि सप्ताब्रजः, तानि सप्त शशरजः, तानि सप्तैडकरजः, तानि सप्त गोरजः, तानि सप्त वातायनच्छिद्ररजः, तानि सप्त लिक्षाः, तदुद्भवा यूकेत्यर्थः, सप्त यूका यवः, सप्त यवा अङ्गुलीपर्व । त्रीणि पर्वाण्यङ्गुरीति प्रसिद्धमेवेति नोक्तम् ॥ ८५–८६ ॥

पार्श्वीकृतास्तु—

चतुर्विंशतिरंगुल्यो हस्तो हस्तचतुष्टयम् ।

धनुः,

व्यासेनेत्यर्थः ।

पञ्चशतान्येषां क्रोशोऽरण्यं च तन्मतम् ॥ ८७ ॥

धनुषां पञ्चशतानि क्रोशः । क्रोशमात्रं च ग्रामादि अरण्यमिष्टम्[1] ॥८७॥

तेऽष्टौ योजनमित्याहुः,

उक्तं योजनस्य प्रमाणम् ॥

वर्षस्येदानीमुच्यते—

विंशं क्षणशतं पुनः ।

"चतुर्विंशतिरङ्गुल्यो हस्तः" इति । अभिधर्मवचनकाले यः पुरुषहस्तः स ग्रहीतव्यः । येन चतुर्द्वीपकादिपरिमाणव्यवस्थानम् ॥ ८७ ॥

---

१. रण्यमिष्टम्—का० ।

तत्क्षणः,

क्षणानां विंशं शतमेकस्तत्क्षणः ।

ते पुनः षष्टिर्लवः,

तत्क्षणाः षष्टिर्लव इत्युच्यते ।

त्रिंशद्गुणोत्तराः ॥ ८८ ॥

त्रयो मुहूर्त्ताहोरात्रमासाः,

त्रिंशल्लवा मुहूर्त्तः, त्रिंशन्मुहूर्त्ता अहोरात्रः । कदाचित्तु रात्रिरधिका भवति, कदाचिदूना, कदाचित् समा । त्रिंशदहोरात्रा मासः ।

द्वादशमासकः ।

संवत्सरः सोनरात्रः,

चत्वारो मासा हेमन्तानाम्, चत्वारो वर्षाणामित्येते द्वादश मासा संवत्सरः सार्धमूनरात्रैः । संवत्सरेण हि षडूनरात्रा निपात्यन्ते । कथं कृत्वा ?

"हेमन्तग्रीष्मवर्षाणामध्यर्धे मासि निर्गते ।
शेषेऽर्धमासे विद्वद्भिरूनरात्रो निपात्यते ॥"

उक्तं वर्षप्रमाणम् ॥

हेमन्तानामिति । यथा वर्षा इत्येकस्मिन्नप्यर्थे बहुवचनं प्रसिद्धम्, तथा हेमन्ताः, ग्रीष्मा इति द्रष्टव्यम् । *प्रवचने* त्रय एवर्तवः, न यथा लोके षडिति । शिशिरो हि शीतसामान्याद्धेमन्त इत्युक्तः, वसन्तोऽप्यूष्मसामान्याद् ग्रीष्म इत्युक्तः, शरदपि वृष्टिसामान्याद् वर्षा इत्युक्तेति ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षाणामिति । सर्वबौद्धानां हेमन्ताः प्रथम ऋतुः, ग्रीष्मा द्वितीयः, वर्षास्तृतीयः । तत्राधिकमर्धमस्येत्यध्यर्धो मासः, तस्मिन्नध्यर्धे *मासि निर्गते* । मार्गशीर्षे सपौषार्धेऽधिक्रान्ते । *शेषेऽर्धमासे* । पौषस्यार्धेऽवशिष्टे कृष्णचतुर्दश्याम्, ऊनरात्रो *विद्वद्भिर्बौद्धैर्निपात्यते* । त्यज्यत इत्यर्थः । चातुर्दशिकोऽत्र भिक्षुभिः पोषधः क्रियते । एवं माघे फाल्गुनार्धेऽतिक्रान्ते शेषेऽर्धमासे फाल्गुनावशिष्टे पुनरपर ऊनरात्रो निपात्यते । तथा ग्रीष्मेषु वैशाखकृष्णचतुर्दश्याम्, आषाढकृष्णचतुर्दश्यां चापरावूनरात्रौ निपात्येते । वर्षास्वपि भाद्रपदकृष्णचतुर्दश्यां कार्त्तिककृष्णचतुर्दश्यां चापरावूनरात्रौ निपात्येते ॥ ८८-८९ ॥

कल्पस्येदानीं वक्तव्यम्—

कल्पो बहुविधः स्मृतः ॥ ८९ ॥

अन्तरकल्पः, संवर्त्तकल्पः, विवर्त्तकल्पः, महाकल्पश्चेति । तत्र तावत्—

संवर्त्तकल्पो नरकासम्भवात् भाजनक्षयः ।

नरकेषु हि सत्त्वासम्भवात् प्रभृति यावत् भाजनसंक्षयः ।

द्वे हि संवर्त्तन्यौ—गतिसंवर्तनी, धातुसंवर्तनी च । पुनर्द्वे संवर्तन्यौ—सत्त्वसंवर्तनी, भाजनसंवर्तनी च ।

भवति स कालो यन्नरकेषु सत्त्वाश्च्यवन्ते नोपपद्यन्ते । स आरम्भः संवर्तकल्पस्य । यदयं लोको विंशत्यन्तरकल्पान् विवृत्तोऽस्थात् तन्निर्यातं वक्तव्यम् । यद्विंशतिमन्तरकल्पान् संवर्तिष्यते तत् प्रतिपन्नं वक्तव्यम् ।

यदा नरकेष्वेकसत्त्वो नावशिष्टो भवति इयतायं लोकः संवृत्तो भवति । यदुत नरकसंवर्त्तन्या यस्य तदानीं नियतं नरकवेदनीयं कर्म ध्रियते स लोकधात्वन्तरनरकेषु क्षिप्यते ।

एवं तिर्यक्संवर्त्तनी, प्रेतसंवर्त्तनी च वक्तव्या । महासमुद्रगतास्तिर्यञ्चः पूर्वं संवर्तन्ते ।

गतिसंवर्त्तनीति । नरकाद्याः पञ्चगतयो गत्येकदेशे देवगतौ संवर्त्तन्ते एकस्थीभवन्तीत्यर्थः । *धातुसंवर्त्तनी* चेति । कामधातू रूपधातौ संवर्तत इति । *सत्त्वसंवर्त्तनी* । यदा सत्त्वा एव संवर्त्तन्ते, ध्यानेष्वेकस्थीभवन्ति; न तु तद्भाजनानि संवर्तन्ते, विनश्यन्तीत्यर्थः । *भाजनसंवर्त्तनीति* । यदा भाजानान्येव संवर्त्तन्ते न तु सत्त्वाः; एकस्यापि सत्त्वस्य तत्राभावात् ।

यदयं लोक इति विस्तरः । यदयं लोको *विंशतिमन्तरकल्पान्* विवृत्तो जातः । यावन्नरकोत्पत्तिप्रवृत्ति *निर्यातं* तन्निष्ठितं *वक्तव्य*मित्यर्थः । *तत्प्रतिपन्नं वक्तव्यमिति* । तत्संवर्तनमारब्धं वक्तव्यमिति ।

एवं तिर्यक्संवर्तनी प्रेतसंवर्त्तनी च वक्तव्येति । यदा तिर्यक्ष्वेकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति, इयतायं लोकः संवृत्तो भवति । तिर्यक्संवर्तन्या यस्य तदानीं नियतं तिर्यग् वेदनीयं कर्म ध्रियते, स लोकधात्वन्तरतिर्यक्षु क्षिप्यते । एवं प्रेतसंवर्तनी योज्या 'यदा प्रेतेषु' इति विस्तरेण ।

मनुष्यसहचरिष्णवस्तु तैरेव सार्धं भवन्ति। स कालो यन्मनुष्येष्वन्यतमः सत्त्वः स्वयमनाचार्यकं धर्मताप्रातिलम्भिकं प्रथमं ध्यानं समापद्यते, स तस्मात् व्युत्थाय वाचं भाषते—'सुखं बत विवेकजं प्रीतिसुखम्, शान्तं बत विवेकजं प्रीतिसुखम्' इति। तं च शब्दं श्रुत्वा अन्येऽपि सत्त्वाः समापद्यन्ते। कालं कृत्वा ब्रह्मलोक उपपद्यन्ते। यदा जम्बूद्वीप एकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति इयताऽयं लोकः संवृत्तो भवति यदुत जम्बूद्वीपसंवर्तन्या।

एवं पूर्वविदेह-गोदानीयोत्तरकुरुसंवर्तन्यो वक्तव्याः।

यदा मनुष्येष्वेकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति इयताऽयं लोकः संवृत्तो भवति यदुत मनुष्यगतिसंवर्त्तन्या।

औत्तरकौरवास्तु कालं कृत्वा कामावचरेषु देवेषूपपद्यन्ते। तत्र वैराग्याभावात्।

एवं चातुर्महाराजकायिकेष्वपि देवेषु प्रथमं ध्यानं समापद्य ब्रह्मलोक उपपद्यन्ते। यदा तत्रैकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति इयताऽयं लोकः संवृत्तो भवति यदुत चातुर्महाराजकायिकसंवर्त्तन्या।

एवं यावत् परिनिर्मितवशवर्तिसंवर्त्तन्यो वक्तव्याः। यदैकसत्त्वोऽपि कामावचरेषु देवेषु नावशिष्टो भवति इयताऽयं लोकः संवृत्तो भवति यदुत कामधातुसंवर्तन्या।

ब्रह्मलोकेऽप्यन्यतमः सत्त्वो धर्मताप्रातिलम्भिकं द्वितीयं ध्यानं

मनुष्यसहचरिष्णव इति। मनुष्यसहचरणशीला गोमहिषादयः। *धर्मताप्रतिलम्भिकमिति*। धर्मता नाम कुशलानां धर्माणां तदानीं परिणामविशेषः, तया प्रतिलम्भोऽस्यास्तीति धर्मताप्रतिलम्भिकम्। *यन्मनुष्येष्विति*। जम्बूद्वीपमनुष्येष्वित्यभिप्रायः।

एवं *पूर्वविदेह-गोदानीयसंवर्तन्यौ* योज्यौ। *उत्तरकुरुसंवर्तनी* त्वेवं वक्तव्या भवति—स कालो यदुत्तरकुरौ मनुष्याश्च्यवन्त एव, नोपपद्यन्ते। *यदा तत्रैकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति*, इयतायं लोकः संवृत्तो भवत्युत्तरकुरुसंवर्तन्येति। कस्मादेवं वक्तव्या, न तु जम्बूद्वीपसंवर्त्तन्यादिवद्? इत्याह—*तत्र वैराग्याभावात्*। तत्रोत्तरकुरौ वैराग्याभावात्।

समापद्योत्थाय वाचं भाषते—'सुखं बत समाधिजं प्रीतिसुखम्, शान्तं बत समाधिजं प्रीतिसुखम्' इति। तं शब्दं श्रुत्वाऽन्येऽपि सत्त्वाः समापद्यन्ते। कालं च कृत्वा आभास्वरेषु देवेषूपपद्यन्ते। यदा ब्रह्मलोक एकसत्त्वोऽपि नावशिष्टो भवति इयताऽयं लोकः संवृत्तो भवति यदुत सत्त्वसंवर्तन्या।

ततः शून्ये भाजने इत एव सामन्तकात् सत्त्वानां तदाक्षेपके कर्मणि परिक्षीणे सप्त सूर्याः प्रादुर्भूय क्रमेण यावत् पृथिवीं सुमेरुं च निःशेषं दहन्ति। तस्मादेव च[1] प्रज्वलितादर्चिर्वायुना क्षिप्तं शून्यं ब्राह्मं विमानं निर्दहत् परैति। तच्च तद्भूमिकमेवार्चिर्वेदितव्यम्। नहि विसभागा अपक्षालाः क्रमन्ते; तत्सम्बद्ध-सम्भूतत्वात्। तस्मात्तदित्युक्तम्। कामावचरो ह्यग्नी रूपावचरमग्निं सम्बध्नातीति।

एवमन्यस्यामपि संवर्तन्यां यथासम्भवं[2] वेदितव्यमिति। नरकेषु सत्त्वानां च्युत्यनुत्पादात् प्रभृति यावत् भाजनानां संक्षय एष कालः।

विवर्तकल्पः प्राग्वायोर्यावन्नरकसम्भवः॥ ९०॥

प्रथमाद् **वायोः** प्रभृति **यावन्नरके**षु सत्त्वसम्भवः, एष कालो **विवर्तकल्प** इत्युच्यते।

इत एव सामन्तकादिति। चातुर्द्वीपकसामन्तकादित्यर्थः। *तदाक्षेपके कर्मणि परिक्षीण* इति। भाजनाक्षेपके भाजनोत्पादके परिक्षीण इत्यर्थः। *ब्राह्मं विमानं निर्दहदर्चिः परैति*। गच्छतीत्यर्थः। *तच्च तद्भूमिकमेवार्चि*रिति। प्रथमध्यान-भूमिकम्। कस्माद्? इत्याह—*नहि विसभागा* विसदृशा *अपक्षाला* उपद्रवा अग्न्यादयः *क्रमन्ते*। तापयन्त इत्यर्थः। आह—यद्येवम्, किमिदमुच्यते—*तस्मादेव चेति* विस्तरेणेति? अत उच्यते—*तत्सम्बद्धसम्भूतत्वादिति* विस्तरः। तेन कामावचरेणार्चिषा सम्बद्धं सम्भूतं रूपावचरमर्चिः, तद्भावस्तस्मादिति।

एवमन्यस्यामिति। यथा तेजःसंवर्त्तन्यामुक्तम्, एवमन्यस्यामप्यप्संवर्तन्याम्, वायुसंवर्तन्यां च *यथासम्भवं वेदितव्यम्*। कथं कृत्वा नरकादिसंवर्तनी? यां पूर्व-वदुक्त्वा यावदियताऽयं लोकः संवृत्तो भवति सत्त्वसंवर्त्तन्या। ततः शून्ये भाजने सहजोऽब्धातुः सम्भवति। यस्तं भाजनलोकं लवणमिव विलोपयति, स कामा-वचरोऽब्धातुः प्रथमध्यानभूमिकमब्धातुं सम्बध्नाति, स च द्वितीयध्यानभूमिकं सम्बध्नाति। स चाब्धातुस्त्रिभूमिकोऽपि स्वेन स्वेन भाजनेन सहान्तर्धीयते।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. यथायोगं—का०।

तथा हि[1] संवृत्तो[1] लोक आकाशमात्रावशेषश्चिरं कालं तिष्ठति यावत् पुनरपि सत्त्वानां कर्माधिपत्येन भाजनानां पूर्वनिमित्तभूता आकाशे मन्दमन्दा वायवः स्यन्दन्ते। तदा प्रभृति[2] यदयं लोको विंशतिमन्तरकल्पान् संवृत्तोऽस्थात्, तन्निर्यातं वक्तव्यम्। यद् विंशतिमन्तरकल्पान् विवर्तिष्यते, तदुपयातं वक्तव्यम्।

ततस्ते वायवो वर्धमाना यथोक्तं वायुमण्डलं जायते। ततः शनैर्यथोक्तक्रमविधानं सर्वं जायते—अब्मण्डलम्, काञ्चनमयी पृथिवी[3], सुमेर्वादयश्च। प्रथमं तु ब्राह्मं विमानमुत्पद्यते। ततो यावद् यामीयम्, ततो वायुमण्डलादीनि। इयताऽयं लोको विवृत्तो भवति यदुत भाजनविवर्तन्या।

अथान्यतरः सत्त्व आभास्वरेभ्यश्च्युत्वा शून्ये ब्राह्मे विमान उत्पद्यते।

एवं वायुसंवर्तन्यां सहजो वायुः सम्भवतीति वक्तव्यम्। कथमिति ? पूर्ववदुक्त्वा यावत् सहजो वायुधातुः सम्भवतीति। यस्तं भाजनलोकं कामावचरं यावत् तृतीयध्यानभूमिकं क्रमेण पांशुराशिमिव विकरति विध्वंसयति। यावत्तेनैव सार्धमन्तर्धीयते।

विवर्तकल्पं विस्तरेण वक्तुकाम आह—*तथा हि संवृत्तो लोक* इति विस्तरः। तथेति यथा वर्णितम्। तदेति विस्तरः। *यदाकाशे मन्दमन्दा वायवः स्यन्दन्ते तदा प्रभृति यदयं लोको विंशतिमन्तरकल्पान संवृत्तोऽस्थात्*, *तन्निर्यातं* परिसमाप्तं *वक्तव्यम्। तदुपयातं वक्तव्यमिति*। तदारब्धं वक्तव्यमित्यर्थः।

यथोक्तक्रमविधानमिति। यथोक्तेन क्रमेण विधानेन च *सर्वं जायते*। यथोक्तः क्रमः—*वायुमण्डलम्, अब्मण्डलम्*, ततः *काञ्चनमयी पृथिवी*, *ततः सुमेर्वादयश्चेति*। यथोक्तं विधानम्—यस्य यद्विधानमुक्तम्, अयामोद्वेधपरिणाहसंस्थानलक्षणम्, तत्तथा *सर्वं जायते*। *प्रथमं तु ब्राह्ममिति* विस्तरः। यत् पश्चात् संवर्त्तते तत्पूर्वं विवर्तत इति स्थितिः। तेनाह—*प्रथमं तु ब्राह्मं विमानमुत्पद्यते। ततो यावद्यामीयमिति*। यावच्छब्देन ब्रह्मविमानानन्तरं परनिर्मितवशवर्त्तिविमानम्, तदनन्तरं निर्माणरतिविमानम्, ततोऽनन्तरं यावद्यामीयं विमानमुत्पद्यते। *ततो* यामीयविमानोत्पत्त्यनन्तरं *वायुमण्डलादीनीति*। *यदुत भाजनविवर्तन्येति*। न सत्त्वविवर्तन्येति दर्शयति।

शून्ये ब्राह्मे विमान उत्पद्यते इति। महाब्रह्मा।

१–१. तथा संवृत्ते हि—का०। २. का० पुस्तके नास्ति।

३. महापृथिवी द्वीपाः—का०।

अन्येऽपि च[1] सत्त्वास्ततश्च्युत्वा ब्रह्मपुरोहितेषूपपद्यन्ते। ततो ब्रह्मकायिकेषु परनिर्मितवशवर्तिषु। क्रमेण यावदुत्तरकुरौ, गोदानीये, पूर्वविदेहे, जम्बूद्वीपे, प्रेतेषु, तिर्यक्षु, नरकेषूपपद्यन्ते। धर्मता ह्येषा—यत् पश्चात् संवर्तते तत् पूर्वं विवर्त्तते।

यदा नरकेष्वेकः सत्त्वोऽपि प्रादुर्भूतो भवति, तदा यदयं लोको विंशतिमन्तरकल्पान् विवर्तते तन्निर्यातं भवति। यद् विंशतिमन्तरकल्पान् विवर्त्तः स्थास्यति, तदुपयातं भवति ॥ ९० ॥

अन्तःकल्पोऽमिताद् यावद् दशवर्षायुषः,

विवर्तमाने लोके एकान्नविंशतिरन्तरकल्पा अपरिमितायुषां मनुष्याणामतिक्रामन्ति।

अपरिमितायुषामेव ह्रसतां[2] **यावद्दशवर्षायुषो** भवन्ति। सोऽसौ विवृत्तानां तिष्ठतां प्रथमोऽन्तरकल्पः।

ततः।

उत्कर्षा अपकर्षाश्च कल्पा अष्टादशापरे ॥ ९१ ॥

तस्मादपरेऽष्टादशोत्कर्षाः, अपकर्षाश्चाष्टादशान्तरकल्पा भवन्ति।

अन्येऽपि च सत्त्वा इति। तत्परिवाराः। *ततश्च्युत्वा ब्रह्मपुरोहितेष्विति*, तत आभास्वरेभ्यः।

तन्निर्यातं भवतीति। तद्विवर्तनं लोकस्य परिसमाप्तं भवतीत्यर्थः। *तदुपयातं भवतीति*। आरब्धं विवृत्तावस्थानायेत्यर्थः ॥ ९० ॥

एकोनविंशतिरन्तरकल्पा अपरिमितायुषामिति। एकोऽन्तरकल्पो ब्रह्मलोकविमानादिभाजननिवृत्त्याऽतिक्रान्त इत्येकोनविंशतिरवशिष्टा अन्तरकल्पा अपरिमितायुषां मनुष्याणामतिक्रामन्ति; आनरकसत्त्वप्रादुर्भावात्। सा च विवर्तमानावस्थातिक्रान्तैवावगन्तव्या। प्रादुर्भूते नारके सत्त्वे विवृत्तावस्था प्रारब्धा। सेयमुच्यते—*अपरिमितायुषामेव ह्रसतां यावद्दशवर्षायुषामेको विवृत्तावस्थान्तरकल्पः*। तेनाह—*सोऽसौ विवृत्तानां तिष्ठतां प्रथमोऽन्तरकल्प* इति।

ततोऽष्टादश "उत्कर्षा अपकर्षाश्च" ॥ ९१ ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. ऋमतां—का०।

कथं कृत्वा ? तेभ्यो हि दशवर्षायुष्केभ्य उत्कर्षं गच्छन्तः क्रमेणाशीतिवर्षसहस्रायुषो भवन्ति। पुनश्चापकर्षं गच्छन्तो दशवर्षायुषो भवन्ति। एवं द्वितीयोऽन्तरकल्पः। एवं यावदष्टादश ॥ ९१ ॥

उत्कर्ष एकः,

एकान्तरकल्पो विंशतितम उत्कर्षः। एवमपकर्षः। दशवर्षायुष्केभ्यो यावदशीतिवर्षायुषां मनुष्याणामिति वर्त्तते।

अथैते उत्कर्षाः कियन्तं प्रकर्षं गच्छन्ति ?

तेऽशीतिसहस्राद् यावदायुषः।

नातः परेण वर्धन्ते। यावानेव चान्येषामन्तरकल्पानामुत्कर्षापकर्षकालः, तावानेव प्रथमस्यापकर्षकालः पश्चिमस्य चोत्कर्षकाल इति समानकालाः सर्वे भवन्ति।

इति लोको विवृत्तोऽयं कल्पाँस्तिष्ठति विंशतिम् ॥ ९२ ॥

इत्यनेनान्तरकल्पन्यायेनायं विंशतिमन्तरकल्पान् विवृत्तस्तिष्ठति ॥९२॥

यावन्तं कालं विवृत्तस्तिष्ठति, तावन्तमेव कालम्—

विवर्ततेऽथ संवृत्त आस्ते संवर्तते समम्।

विंशतिमेवान्तरकल्पान् विवर्तते, विंशतिं संवर्त्तते, विंशतिं संवृत्त आस्ते। यद्यपि तदानीमुत्कर्षा अपकर्षाश्च न प्रवर्तन्ते, कालस्तु समानः परिसंख्यायते। तत्रैकेनान्तरकल्पेन भाजनान्यभिनिवर्तन्ते, एकान्नविंशत्याऽन्तरकल्पेन भाजनानि विध्वंस्यन्ते, एकान्नविंशत्या शून्यीभवन्ति। ता एता अन्तरकल्पानां चतस्रो विंशत्योऽशीतिर्भवन्ति।

ते ह्यशीतिर्महाकल्पः,

एतन्महाकल्पस्य प्रमाणम् ॥

कल्पः किंस्वभावः ? पञ्चस्कन्धस्वभावः। यदुच्यते—

ततस्तु "उत्कर्ष एकः" इति। विंशत्यन्तरकल्पपरिमाणा *विवृत्तावस्था* अवगन्तव्या ॥ ९२ ॥

पञ्चस्कन्धस्वभावः कल्पः। "त एवाध्वा कथावस्तु" (अभि० को० १.७) इति।

"त्रिभिरसंख्येयैः कल्पानां बुद्धत्वं प्राप्यते" ( ) इति ।

तत् कतमेषां कल्पानाम् ? य एव महाकल्पो निर्दिष्टः ।

तदसंख्यत्रयोद्भवम् ॥ ९२ ॥

बुद्धत्वम्,

असंख्येयानां कल्पानां त्रयेण ।

कथमसंख्येयस्यासति संख्येयावसाने पुनस्त्रित्वमुच्यते ? नैतदेवं वेदितव्यम् । किं तर्हि ? "षष्टिः स्थानान्तराण्यसंख्येयम्" ( ) इति मुक्तकसूत्रं पठ्यते ।

कतमानि षष्टिः ?

एको ह्यद्वितीयः प्रथमं स्थानान्तरम् । एककानां दशको द्वितीयम् । दश दशकानि शतं तृतीयम् । दश शतानि सहस्रम् । दश सहस्राणि प्रभेदः । दश प्रभेदा लक्षम् । दश लक्षा अतिलक्षः । दशातिलक्षाः कोटिः । दश कोट्यो मध्यः । दश मध्या अयुतम् । दशायुता महायुतम् । दश महायुता नियुतम् । दश नियुता महानियुतम् । दश महानियुताः प्रयुतम् । दश प्रयुता महाप्रयुतः । दश महाप्रयुताः कङ्करः । दश कङ्करा महाकङ्करः । दश महाकङ्करा विस्वरः । दश विस्वरा महाविस्वरः । दश महाविस्वरा अक्षोभ्यः । दशाक्षोभ्या महाक्षोभ्यः । दश महाक्षोभ्या विवाहः । दश विवाहा महाविवाहः । दश महाविवाहा उत्सङ्गः । दशोत्सङ्गा महोत्सङ्गः । दश महोत्सङ्गा वाहनः । दश वाहनानि महावाहनम् । दश महावाहनानि तिटिभः । दश तिटिभा महातिटिभः । दश महातिटिभा हेतुः । दश हेतवो महाहेतुः । दश महाहेतवः करभः । दश करभा महाकरभः । दश महाकरभा इन्द्रः । दशेन्द्रा महेन्द्रः । दश महेन्द्राः समासम् । दश समासानि महासमासम् । दश महासमासानि गतिः । दश गतयो महागतिः । दश महागतयो निम्बरजः । दश निम्बरजांसि महानिम्बरजः । दश महानिम्बरजांसि मुद्रा । दश मुद्रा महामुद्रा । दश महामुद्रा बलम् । दश बलानि महाबलम् । दश महाबलानि संज्ञा । दश संज्ञा

मुक्तकमिति । न चतुरागमान्तर्गतमित्यर्थः ।

महासंज्ञा । दश महासंज्ञा विभूतः । दश विभूता महाविभूतः । दश महाविभूता बलाक्षम् । दश बलाक्षा महाबलाक्षम् । दश महाबलाक्षाणि असंख्यम् ।

अष्टकं मध्याद् विस्मृतम्[1] ।

इत्येतेषां षष्टिस्थानान्तरगतां संख्यामनुप्राप्ताः कल्पा असंख्येयानीत्युच्यन्ते । ततो व्यावृत्य पुनर्गण्यन्ते । एवं त्रीणि असंख्येयानीत्युच्यन्ते । न तु नैव परिसंख्यातुं शक्यन्त इति ।

किन्नु खलु कालप्रकर्षेणैव कृतप्रणिधाना बोधिसत्त्वा बोधिमभिसम्बुध्यन्ते ? किमेतदेव भविष्यति—महता हि पुण्यज्ञानसम्भारेण षड्भिः पारमिताभिः बहुभिर्दुष्करशतसहस्रैस्त्रिभिः कल्पासंख्येयैरनुत्तरां सम्यक्संबोधिमभिसम्बुध्यन्ते बोधिसत्त्वाः । यद्यप्यन्यथाप्यस्ति मोक्षावकाशः, किमर्थं त इयन्तं यत्नमारभन्ते ? परार्थं त इयन्तं यत्नमारभन्ते—'कथं परानपि महतो दुःखौघात् परित्रातुं शक्नुयाम्' इति ।

क एषां परार्थेन स्वार्थः ? एष एव तेषां स्वार्थो यः परार्थः, तस्याभिमतत्वात् ।

क[2] इदानीमेतच्छ्रद्धास्यते ? सत्यं दुःश्रद्धानमेतदात्मम्भरिभिर्निष्करुणैः;

---

*अष्टकं मध्याद् विस्मृतमि*ति । अष्टौ स्थानानि क्वापि प्रदेशे प्रमुषितत्वान्न पठितानि । तेनात्र द्वापञ्चाशत् स्थानानि भवन्ति । षष्टया च संख्यास्थानैर्भवितव्यम् । तान्यष्टकानि स्वयं कानिचिन्नामानि कृत्वा पठितव्यानि, येन षष्टिसंख्यास्थानानि परिपूर्णानि भवेयुः । *असंख्या* इति । असंख्येयाः संख्यानेनासंख्येया असंख्या इति । बहुवचननिर्देशादनुक्ता अपि तद्धिता भवन्ति । यद्येवं "तदसंख्यत्रयोद्भवम्" इति कथमुक्तम् ? नैष दोषः; नास्ति संख्या परेणेष्वित्यसंख्याः, असंख्येयाः कल्पाः । असंख्याश्चासंख्याश्चासंख्याश्चेत्यसंख्याः, तेषां त्रयम् । तेषां कल्पानामसंख्यत्रय उद्भवतीति तदसंख्यत्रयोद्भवं बुद्धत्वमित्येवं तद्व्याख्यातव्यम् ।

*तस्याभिमतत्वा*दिति । तस्य परार्थस्याभिमतत्वात् । यो ह्यभिमतः स स्वार्थो दृष्ट इति ।

---

१. विस्तृतम्—का० । २. का० पुस्तके नास्ति ।

कारुणिकैस्तु श्रद्धितमेवैतत् । यथा चेह केचिदभ्यस्तनैर्घृण्या असत्यपि स्वार्थे परव्यसनाभिरता उपलभ्यन्ते । तथा पुनरभ्यस्तकारुण्या असत्यपि स्वार्थे परहितक्रियाभिरामाः सन्तीति सम्भाव्यम् । यथैव चाभ्यासवशादनात्मभूतेषु संस्कारेषु संस्कृतलक्षणानभिज्ञा आत्मस्नेहं निवेश्य तद्धेतोर्दुःखान्युद्वहन्ति, एवं पुनरभ्यासवशादात्मस्नेहं तेभ्यो निवर्त्य परेष्वपेक्षां वर्धयित्वा तद्धेतोर्दुःखान्युद्वहन्तीति सम्भाव्यम् ।

गोत्रान्तरमेव हि तत् तथाजातीयं निर्वर्तते यत् परेषां दुःखेन दुःखायते सुखेन सुखायते, नात्मन इति । न ते पुनः स्वार्थमन्यं पश्यन्ति । आह चात्र—

"हीनः प्रार्थयते स्वसन्ततिगतं यैस्तैरुपायैः सुखम्,
मध्यो दुःखनिवृत्तिमेव न सुखं दुःखास्पदं तद् यतः ।
श्रेष्ठः प्रार्थयते स्वसन्ततिगतैर्दुःखैः परेषां सुखम्,
दुःखात्यन्तनिवृत्तिमेव च यतस्तद्दुःखदुःख्येव सः ॥" (   )

किं पुनरुत्कर्षा बुद्धा उत्पद्यन्ते ? आहोस्विदपकर्षाः ?

अपकर्षे तु[1] शताद् यावत् तदुद्भवः ।

अशीतिवर्षशतायुषि प्रजायामपकर्षे आरब्धे यावद्वर्षशतायुषो मनुष्या भवन्ति, एतस्मिन्नन्तरे बुद्धा उत्पद्यन्ते ।

तद्धेतोरिति । आत्मस्नेहहेतोः । *आत्मस्नेहं तेभ्य* इति विस्तरः । आत्मस्नेहं तेभ्यः स्वासान्तानिकेभ्यः संस्कारेभ्यो *निर्वर्त्य*[2] *अपेक्षां* करुणालक्षणां *वर्धयित्वा तद्धेतो*रपेक्षाहेतोर्*दुःखान्युद्वहन्तीति सम्भाव्यं* प्रतिपत्तव्यम् ।

*मध्यो दुःखनिवृत्तिमेवे*ति । प्रत्येकबुद्धः श्रावको दुःखनिवृत्तिमेव मोक्षमेव प्रार्थयते, न *सुखं* सांसारिकम् । कुतः ? *दुःखास्पदं तद्यतः* । यस्मात् तत् सांसारिकं सुखं दुःखस्थानं भवति । *श्रेष्ठो* बोधिसत्त्वः *स्वसन्ततिगतैर्दुःखैः परेषां सुख*माभ्युदयिकं *दुःखात्यन्तनिवृत्तिमेव* च निःश्रेयसस्वभावां परेषां *प्रार्थयते* । अथवा—परेषां सुखमाभ्युदयिकनैःश्रेयसिकं प्रार्थयते । दुःखात्यन्तनिवृत्तिमेव च बुद्धलक्षणामात्मीयां परहितक्रियोपायभूतां प्रार्थयते । कस्माद् ? इत्याह—*यतस्तद्दुःखदुःख्येव स* इति । तस्मात् परदुःखैः स बोधिसत्त्वो दुःखी भवति । अत एव सुखं द्विप्रकारं प्रार्थयत इति ।

---

१. हि—का० ।   २. निवर्त्य—मुद्रितः पाठः ।

कस्मान्नोत्कर्षकाले ? तदा हि दुःसमुद्वेजाः सत्त्वा भवन्ति ।

कस्मान्न शतात् ? तदा हि पञ्च कषाया अभ्युत्सदा भवन्ति । तद्यथा—आयुष्कषायः, कल्पकषायः, क्लेशकषायः, दृष्टिकषायः, सत्त्वकषायश्च ।

अपकर्षस्याधस्तात् प्रत्यवरा आयुरादयः किट्टभूतत्वात्[1] कषाया उच्यन्ते ।

द्वाभ्यां हि जीवितोपकरणविपत्ती यथाक्रमम् । द्वाभ्यां कुशलपक्षविपत्तिः; कामसुखल्लिकाऽऽत्मक्लमथानुयोगाधिकारात्, गृहिप्रव्रजितपक्षयोर्वा । एकेनात्मभाव-विपत्तिः; प्रमाणरूपारोग्यबलबुद्धिस्मृतिवीर्यधैर्यभ्रंशात् ॥

अथ प्रत्येकबुद्धानां कस्मिन् काले उत्पादः ?

द्वयोः प्रत्येकबुद्धानाम्,

उत्कर्षेऽपि, अपकर्षेऽपि ।

द्विविधा हि प्रत्येकबुद्धाः—वर्गचारिणः, खड्गविषाणकल्पाश्च ।

---

*अपकर्षस्याधस्तादि*ति विस्तरः । वर्षशतस्याधस्तात् । *पञ्चकषाया अभ्युत्सदा भवन्ति* । अभ्यधिका भवन्तीत्यर्थः । वर्षशतेऽभ्युत्सदाः, न त्वभ्युत्सदा यथाधस्तात् । *आयुःकषाय* इति । *किट्टभूतं प्रत्यवरं* कषायः, आयुरेव कषाय आयुःकषायः । एवं कल्पकषायादयः ।

*यथाक्रममि*ति । *जीवितविपत्ति*रायुःकषायेण, *उपकरणविपत्तिः* कल्पकषायेण । धान्यपुष्पफलौषधादीन्युपकरणान्यल्परसवीर्यविपाकप्रभावाणि हि तानि भवन्ति, नैव वा भवन्ति । *द्वाभ्यां कुशलपक्षविपत्तिरि*ति । क्लेषकषायेण, दृष्टिकषायेण च कुशलपक्षस्य विपत्तिः । कथम् ? इत्याह—*कामसुखल्लिकात्मक्लमथानुयोगाधिकारा*दिति । कामसुखमेव कामसुखल्लिका, कामसुखलीनतेति वा । कामतृष्णा वा कामसुखल्लिका, यथा कामसुखे सज्यते । आत्मक्लमथः = आत्मोपतापः । आत्मपीडेत्यर्थः । कामसुखल्लिकात्मक्लमथयोरनुयोगः=अनुसेवनम्, तस्याधिकारस्तस्मात् । तदुक्तम्—कामसुखल्लिकानुयोगमात्मक्लमथानुयोगं वाधिकृत्यारभ्य क्लेशदृष्टिकषायाभ्यां कुशलपक्षविपत्तिर्भवतीति । एवं तावदविशेषेण ।

गृहिप्रव्रजितपक्षयोर्वा । गृहिपक्षस्य क्लेषकषायेण कुशलपक्षविपत्तिः, प्रव्रजितपक्षस्य दृष्टिकषायेण । यथाक्रमं कामप्रधाना गृहिणः, दृष्टिप्रधाना प्रव्रजिता इति । *एकेनेति* । सत्त्वकषायेण ।

द्विविधा हि प्रत्येकबुद्धा इति । *यस्माद् वर्गचारिणोऽपि* प्रत्येकबुद्धाः ।

---

१. किटभूतत्वात्—का० ।

तत्र वर्गचारिणः श्रावकपूर्विणः प्रत्येकजिना उच्यन्ते । पृथग्जनपूर्विणोऽपि सन्तीत्यपरे । येऽन्यत्रोत्पादितनिर्वेधभागीया इह स्वयं मार्गमभिसम्बुध्यन्ते । तथा हि पूर्वयोगं पठन्ति—"पर्वते किल पञ्चशतानि तापसानां कष्टानि तपांसि तप्यन्ते स्म, यावत् प्रत्येकबुद्धसहोषितेन मर्कटेनागम्य तदीर्यापथसन्दर्शनात् प्रत्येकबोधिमभिसम्बुद्धाः" ( ) इति । न चार्याः सन्तः कष्टानि तपांसि तप्येरन् !

खड्गविषाणकल्पाः पुनरसंसृष्टविहारिणः[1] ।

तेषां प्रत्येकबुद्धानाम्—

खड्गः कल्पशतान्वयः ॥ ९४ ॥

महाकल्पानां शतं बोधिसम्भारेषु चरितः खड्गं विषाणकल्पो भवति । विनोपदेशेनात्मानमेकं प्रतिबुद्धा इति प्रत्येकबुद्धाः । ते ह्येकमात्मानं दमयन्ति, नान्यान् ।

किं पुनरत्र कारणम् ? न हि तावदशक्ता धर्मं देशयितुम्; प्रतिसंवित्प्राप्त-

---

श्रावकपूर्विणो भवन्ति न केवलं खड्गविषाणकल्पाः । तस्मादुत्कर्षेऽपि तेषामुत्पत्तिर्न विरुध्यते । ये ह्युत्पादितस्रोतआपत्तिफलसकृदागामिफला अन्तर्हिते बुद्धशासने स्वयमर्हत्त्वमधिगच्छन्ति, ते वर्गचारिणः । ते च बुद्धोत्पादकाल एव प्राकृतसंवेगत्वान्न पुनः संवेजनीया इति । *तदीर्यापथसन्दर्शनादि*ति । प्रत्येकबुद्धेर्यापथसन्दर्शनात् । पर्यङ्कबद्धसमाधिरूपसन्दर्शनात् । *न चार्याः सन्तः कष्टानि तपांसि तप्येरन्नि*ति । सत्यदर्शनकाल एव शीलव्रतपरामर्शदृष्टेः प्रहीणत्वात्, शीलव्रतपरामर्शदृष्टिपूर्वकत्वाच्च कष्टतपःक्रियायाः ।

खड्गविषाणकल्पा इति । यथा खड्गविषाणा अद्वितीया भवन्ति, एवं ते गृहस्थप्रव्रजितैरन्यैश्च प्रत्येकबुद्धैर*संसृष्टविहारिण* इति । खड्गविषाणकल्पा इत्युच्यन्ते ।

"*कल्पशतान्वयः*" इति । कल्पशतकृतबोधिहेतुरित्यर्थः । अत एव व्याचष्टे—*महाकल्पानां शतं बोधिसम्भारेषु* शीलसमाधिप्रज्ञालक्षणेषु *चरितः* कृतप्रयोग इति ।

---

१. पुनरेकविहारिणः—का० ।

त्वात्। शक्यं च तैः पूर्वबुद्धानामनुशासनमनुस्मृत्यापि[1] धर्मं देशयितुम्। नापि निष्करुणाः; सत्त्वानुग्रहार्थमृद्धेराविष्करणात्। नापि सत्त्वानामभव्यत्वात्; तथा हि लौकिकवीतरागाः[2] संविद्यन्ते। किं तर्हि ?

पूर्वाभ्यासवशेनाल्पोत्सुकताधिमुक्तत्वात् नोत्सहन्ते गम्भीरधर्मग्रहणाय परेषां व्यापर्तुम्। अनुस्रोतोगामिनीनां हि प्रजानां दुष्करं प्रतिस्रोतोनयनम्।

गणपरिकर्षणप्रसङ्गपरिहारार्थं च; व्याक्षेपसंसर्गभीरुत्वात् ॥ ९३-९४ ॥

अथ चक्रवर्त्तिनः कदोत्पद्यन्ते ?

चक्रवर्तिसमुत्पत्तिर्नाधोऽशीतिसहस्रकात्।

अमिते चायुषि मनुष्याणां यावदशीतिसहस्रके चोत्पत्तिश्चक्रवर्त्तिनाम्, नाधः; तस्याः सस्यसम्पदस्तदूनायुषामभाजनत्वात्।

राज्यं चक्रेण वर्तयितुं शीलमेषामिति चक्रवर्त्तिनः।

ते पुनश्चतुर्विधाः—

सुवर्णरूप्यताम्रायश्चक्रिणः,

---

*शक्यञ्च तैरि*ति विस्तरः। अथापि ते प्रतिसंवित्प्राप्ता न भवेयुः। तथापि तैः प्रणिधिज्ञानेन *पूर्वबुद्धानामनुशासनमनुस्मृत्य धर्मो देशयितुं शक्यते*। *ऋद्धेराविष्करणादिति*। आकाशगमनादिकायाः सत्त्वानुग्रहार्थं प्रकाशनात्। नापि *सत्त्वानामभव्यत्वात्*। धर्मं न देशयन्तीति वाक्यशेषः। कस्माद् ? इत्याह—*तथा हीति* विस्तरः। यस्माद्धि *लौकिकवीतरागा*स्तदानीं *संविद्यन्ते*, तस्माल्लोकोत्तरवीतरागा अपि सम्भवेयुरित्यभिप्रायः। यद्येते न हेतवो धर्मदेशनाया अकरणे, कस्तर्हि हेतुः ? इत्याह—*किं तर्हीति* विस्तरः।

पूर्वाभ्यासवशेन असंसर्गाभ्यासवशेन। *अल्पोत्सुकताधिमुक्तत्वात्*। तत्कृतरुचित्वादित्यर्थः। *गणपरिकर्षणप्रसङ्गपरिहारार्थं*[3] च *नोत्सहन्ते गम्भीरधर्मग्रहणाय परेषां व्यापर्तुम्*। तथा व्यापारे हि सति गणः परिकृष्टव्यः स्यात्। गणपरिकर्षणप्रसङ्गं पुनः कस्मात् परिहरन्ति ? *व्याक्षेपसंसर्गभीरुत्वात्*। व्याक्षेपसंसर्गाभ्यां भीरुत्वात्। व्याक्षेपः=अभिप्रेतसमाध्यादिकर्मण्यप्रवृत्तिः। संसर्गः=अन्यसम्पर्कः। व्याक्षेपसंसर्गभीरुत्वं पुनः पूर्वाभ्यासवशात् ॥ ९३-९४ ॥

---

१. ०बुद्धानां शासनमनु०—का०।　　२. लौकिकमार्गवीत०—का०।

३. ०परिहार्यं—मुद्रितः पाठः।

सुवर्ण-रूप्य-ताम्र-अयश्चक्राणि येषां सन्ति । प्रथम एषामुत्तमः, द्वितीय उपोत्तमः, तृतीयो मध्यमः, चतुर्थोऽधमः ।

तेऽधरक्रमात् ॥ ९५ ॥

एक-द्वि-त्रि-चतुर्द्वीपाः,

यस्यायसं चक्रं स एकद्वीपाधिपतिः, यस्य ताम्रमयं स द्वयोः, यस्य रूप्यमयं स त्रयाणाम्, यस्य सुवर्णमयं स चतुर्द्वीपाधिपतिः—एष प्राज्ञप्तिको निर्देशः ।

सूत्रे तु प्रधानग्रहणादेकमेव सौवर्णं चक्रम् । "यस्य राज्ञः क्षत्रियस्य मूर्धाभिषिक्तस्य तदैव पोषधे पञ्चदश्यां शिरःस्नातस्योपोषधोपोषितस्योपरिप्रासाद-तलगतस्यामात्यगणपरिवृतस्य पूर्वस्यां दिशि चक्ररत्नं प्रादुर्भवति सहस्रारं सनाभिकं सनेमिकं सर्वाकारपरिपूर्णं शुभकर्मारकृतं दिव्यं सर्वसौवर्णम्, स राजा भवति चक्रवर्ती" ( ) इति ।

एवं चैते चक्रवर्तिन उत्पद्यन्ते—

न च द्वौ सह बुद्धवत् ।

सूत्र उक्तम्—"अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचरमौ द्वौ तथागतावर्हन्तौ सम्यक्सम्बुद्धौ लोक उत्पद्येयाताम् । नेदं स्थानं विद्यते । स्थानमेतद् विद्यते यदेकस्तथागतः । यथा तथागत एवं चक्रवर्त्तिनौ" ( ) इति ।

इदमत्र सम्प्रधार्यम्—किमत्र त्रिसाहस्रमहासाहस्रो लोकधातुर्लोक इष्टः, उताहो सर्वलोकधातव इति ?

नान्यत्र बुद्धा उत्पद्यन्ते इत्येके । किं कारणम् ? मा भूद् भगवतः शक्ति-व्याघात इति । एक एव हि भगवान् सर्वत्र शक्तः । यत्र बुद्ध एको न शक्तः

एष प्राज्ञप्तिक इति । प्रज्ञप्तिशास्त्रनिर्देशः—चतुर्विधाश्चक्रवर्त्तिन इति । सूत्रे तु सुवर्णचक्रवर्त्त्येवोक्तः; प्राधान्यात् ।

अस्थानं वर्तमानकालापेक्षया । *अनवकाशोऽनागतापेक्षया* । अनागतेऽप्य-ध्वनि सम्भवाद्युगपद् द्वयोरिति । *अपूर्वाचरमाविति* । नैकः पूर्वो नापरः पश्चात् । किं तर्हि ? सहेत्यर्थः । *समसम* इति वीप्सा । अथ वा—समैः सर्वसत्त्वेषु बुद्धैर्भगवद्भिः सम इति समसमः ।

स्याद् विनेयान् विनेतुम्, तत्रान्योऽपि न शक्त इति। उक्तं च सूत्रे—"स चेत् त्वां शारिपुत्र कश्चिदुपसंक्रम्यैवं पृच्छेत्—'अस्ति कश्चिदेतर्हि श्रमणो वा ब्राह्मणो वा समसमः श्रमणेन गौतमेन यदुताभिसम्बोधाय। एवं च पृष्टः किं व्याकुर्याः'? 'स चेन्मां भदन्त कश्चिदुपसंक्रम्येवं पृच्छेत्, तस्याहं पृष्ट एवं व्याकुर्याम्—नास्ति कश्चिदेतर्हि श्रमणो वा ब्राह्मणो वा समसमो भगवता यदुताभिसम्बोधाय। तत् कस्य हेतोः? सम्मुखं मे भगवतोऽन्तिकाच्छ्रुतम्, सम्मुखमुद्गृहीतम्—अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचरमौ तथागतौ लोक उत्पद्येयातां नेदं स्थानं विद्यते'" (　　　) इति।

यत्तर्हि भगवतोक्तं ब्रह्मसूत्रे—"यावत्त्रिसाहस्रमहासाहस्रको लोको वशे मेऽत्र वर्तते" (　　　) इति? आभिप्रायिक एष निर्देशः।

कोऽत्राभिप्रायः? तावतोऽनभिसंस्कारेण व्यवलोकनात्। अभिसंस्कारेण त्वनन्तो बुद्धानां चक्षुर्विषयः।

सन्त्येवान्यलोकधातुषु बुद्धा इति **निकायान्तरीयाः**। किं कारणम्? बहवो हि समं सम्भारेषु प्रवर्तमाना दृश्यन्ते। न चैकत्र बहूनां युगपद् योग उत्पत्तुम्, न चास्ति तदुत्पत्तौ कश्चित् प्रतिबन्ध इति नियतं लोकधात्वन्तरेषूत्पद्यन्ते। अनन्ता लोकधातव इति न शक्यं भगवता कल्पमप्यायुर्बिभ्रता यथेह तथान्येष्वपि अनन्तेषु लोकधातुषु व्यापर्तुम्, किं पुनः पुरुषायुषम्।

कथं चेह बुद्धो व्याप्रियते? अस्य पुद्गलस्येदमिन्द्रियम् इयता कालेनामुष्मिन् देशे अमुं पुद्गलमागम्यास्य दोषस्य परिहारादस्याङ्गस्योपसंहारादनेन प्रयोगेणानुत्पन्नं वोत्पत्स्यते, अपरिपूर्णं वा परिपूरयिष्यतीति।

यत्त्विदं सूत्रमत्रोपनीतम्—"अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचरमौ द्वौ तथागतावेकत्र लोक उत्पद्येयाताम्" (　　　) इति, तदेवेदं सम्प्रधार्यते—

तावतोऽनभिसंस्कारेणेति। तावतो लोकधातोरनाभोगेन दर्शनात्।
निकायान्तरीया इति। महासाङ्घिकप्रभृतयः।
न *चैकत्रेति*। लोकधातौ पुरुषायुषमिति। पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम्। तद् बिभ्रतेति वर्तते। इद*मिन्द्रियमिति*। श्रद्धादि। *अस्याङ्गस्येति*। अस्य प्रत्ययस्य।

किमिदमेकं लोकधातुमधिकृत्योक्तम्, आहोस्वित् सर्वानिति ? चक्रवर्तिनोऽपि चास्य लोकधातौ न स्यादुत्पादः; सहोत्पत्तिप्रतिषेधात् बुद्धवत् ।

अथैतत् क्षम्यते, इदं तु कस्मान्न क्षम्यते—"पुण्यस्तु बुद्धानां लोक उत्पादः" इति ? यदि बहूनां बहुषु स्यात्, न दोषः स्यात् । भूयसां लोकानामभ्युदयेन योगः स्यान्निःश्रेयसेन च ॥

अथैकस्मिन्नपि कस्माद् द्वौ तथागतौ न सहोत्पद्येते ?

१. प्रयोजनाभावात् । २. प्रणिधानवशाच्च । एवं हि बोधिसत्त्वाः प्रणिधानं कुर्वन्ति—'अहो बताहमन्धे लोकेऽपरिणायके बुद्धो लोक उत्पद्येयमनाथानां नाथः' इति । ३. आदरार्थम् । ४. अभित्वरार्थं च । एकस्मिन् हि बुद्धे सुतरामाद्रियन्ते । 'दुर्लभ ईदृशोऽन्यः' इति मन्यमानाः सुतरां चाभित्वरन्ते शासनप्रतिपत्तौ—'माऽस्मिन् गते परिनिर्वृते वाऽनाथा भूम' इति ॥

अथैते चक्रवर्तिनः सुवर्णादिमयैश्चक्रैः पृथिवीं जयन्तः कथं जयन्ति ? यथाक्रमम्—

प्रत्युद्यानस्वयंयानकलहास्त्रजितः,

यस्य सौवर्णं चक्रं भवति तं कोटराजानः स्वयं प्रत्युद्गच्छन्ति—'इमे देवस्य जनपदाः ऋद्धाश्च स्फीताश्च क्षेमाश्च सुभिक्षाश्चाकीर्णबहुजनमनुष्याश्च, तान् देवः समनुशास्तु, वयं देवस्यानुयात्रिका भविष्यामः' इति ।

यस्य रूप्यमयं स स्वयमेव तेषामन्तिकं याति, पश्चादस्य प्रह्वीभवन्ति ।

यस्य ताम्रमयं स तेषामन्तिकं गत्वा कलहायते, पश्चात् प्रह्वीभवन्ति ।

किमिदमेकं लोकधातुमधिकृत्येति । एकचातुर्द्वीपकं त्रिसाहस्रमहासाहस्रं वा लोकधातुमधिकृत्यैतदुक्तमित्यभिप्रायः । *चक्रवर्तिनोऽपि* चेति विस्तरः । "अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचरमौ द्वौ तथागतौ उत्पद्येयाताम्" इति नानेन वचनेन लोकधात्वन्तरोत्पादप्रतिषेधः; तथागतानां तथोक्तत्वात् । तद् यथा—चक्रवर्त्तिनाम् । चक्रवर्त्तिनोऽपि हि तथोक्ताः—"अस्थानमनवकाशो यदपूर्वाचरमौ द्वौ चक्रवर्त्तिनौ लोक उत्पद्येयाताम्" इति ।

जनाः प्राकृतमनुष्याः । *मनुष्यास्तु* मतिमन्तः ।

यस्य शस्त्रमयं स तेषामन्तिकं गच्छति, अन्योन्यं शस्त्राण्यावहन्ति, पश्चान्नमन्ति ॥

सर्वे तु चक्रवर्तिनः—

अवधाः ॥ ९६ ॥

शस्त्रेणापि जयतां वधो न प्रवर्तते । निर्जित्य च सत्त्वान् दशसु कुशलेषु कर्मपथेषु प्रतिष्ठापयन्ति । अत एव ते नियतं देवेषूत्पद्यन्ते । सूत्र उक्तम्—"राज्ञश्चक्रवर्तिनो लोके प्रादुर्भावात् सप्तानां रत्नानां लोके प्रादुर्भावो भवति । तद्यथा—चक्ररत्नस्य, हस्तिरत्नस्य, अश्वरत्नस्य, मणिरत्नस्य, स्त्रीरत्नस्य, गृहपतिरत्नस्य, परिणायकरत्नस्य" (   ) इति । कथं सत्त्वसंख्याता हस्त्यादयः परकीयेण कर्मणोत्पद्यन्ते ? न वै कश्चित् परकीयेणोत्पद्यते । येन तु सत्त्वेन तत्सम्बन्धजातीयं[1] तत्सम्बद्धसंवर्तनीयं[1] कर्मोपचितम्, तस्मिन्नुत्पन्ने स्वान्येवैनं कर्माण्युत्पादयन्ति ।

किमेष एवान्यराजभ्यश्चक्रवर्तिनां विशेषः ? अन्योऽपि विशेषोऽस्ति; तद्यथा—द्वात्रिंशन्महापुरुषलक्षणान्येषां भवन्ति, तद्यथा बुद्धानाम् ॥९५–९६॥

तत्र तु—

देशस्थोत्तप्तपूर्णत्वैर्लक्षणातिशयो मुनेः ।

देशस्थतराणि बुद्धानां लक्षणानि, उत्तप्ततराणि, सम्पूर्णतराणि च—इत्येष तेषां विशेषः ॥

शस्त्राण्यावहन्ति उत्क्षिपन्ति ।

गृहपतिरत्नम् । कोषाध्यक्षजातीयः । *परिणायकरत्नम्* । बलाध्यक्षजातीयः । *तत्सम्बन्धजातीयमिति* । तेन चक्रवर्त्तिना सम्बद्धः । तत्सम्बद्धस्य तत्सम्बद्धेन वा संवर्तनं तस्मै हितं तदनुकूलं *तत्सम्बद्धसंवर्तनीयमिति* । येन सत्त्वेन कर्मोपचितं *तस्मिन्नुत्पन्ने* चक्रवर्त्तिन स्वान्येवैनं सत्त्वं कर्माण्युत्पादयन्ति । न तु सत्त्वश्चक्रवर्त्तिकुशलविपाकोत्पत्तिप्रत्ययभावमापद्यते । स च कुशलविपाकश्चक्रवर्त्तिन एवेत्यवगन्तव्यम् ॥ ९५–९६ ॥

देशस्थतराणीति । अभ्रष्टस्थानानि । *उत्तप्ततराणि* । प्रभास्वरतराणि । *सम्पूर्णतराणि* । अखण्डरूपाणि ॥

१–१. तत्सम्बन्धसंवर्तनीयम्—का० ।

किं खलु प्राथमकल्पिका अपि मनुष्याः सराजका आसन् ? नेत्याह । किं तर्हि ?

प्रागासन् रूपिवत् सत्त्वाः,

प्राथमकल्पिका मनुष्या रूपावचरा इवासन् । सूत्र उक्तम्—"ते भवन्ति रूपिणो मनोमयाः सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपेता अविकला अहीनेन्द्रियाः शुभा वर्णस्थायिनः स्वयम्प्रभा विहायसङ्गमाः प्रीतिभक्षाः प्रीत्याहारा दीर्घायुषो दीर्घमध्वानं तिष्ठन्ति" (   ) इति ।

रसरागात् ततः शनैः ॥ ९७ ॥

आलस्यात् सन्निधिं कृत्वा साग्रहैः क्षेत्रपो भृतः ।

तेषां तथाभूतानां भूमिरसः प्रादुर्भूतो मधुस्वादुरसः ।

तस्यान्यतमो लोलुपजातीयः सत्त्वो गन्धं घ्रात्वा रसं स्वादितवान्, भक्षितवांश्च । तथा अन्येऽपि सत्त्वास्तथैवाकार्षुः । स आरम्भः कवडीकाराहारस्य । तेषां तदाहाराभ्यासात् खरत्वं गुरुत्वं च कायेऽवक्रान्तम्, प्रभावा अन्तर्हिताः । ततोऽन्धकार उत्पन्ने सूर्याचन्द्रमसौ प्रादुर्भूतौ ।

सोऽप्येषां भूमिरस आस्वादगृद्धानां क्रमेणान्तर्हितो भूमिपर्पटकं प्रादुर्भूतम् । तत्रापि गृद्धाः, तदप्यन्तर्हितम् । वनलता प्रादुर्भूता । तत्रापि गृद्धाः, साऽप्यन्तर्हिता । अकृष्टोप्तः शालिरुत्पन्नः, तं प्रभुक्ताः । तस्येदानीमौदारिकत्वान्निःष्यदनिर्वाहार्थं सत्त्वानां मूत्रपुरीषमार्गौ सह स्त्रीपुरुषेन्द्रियाभ्यां प्रादुर्भूतौ, संस्थानं च

चक्रवर्त्तिराजप्रस्तावेनेदं विचार्यते—*किं खलु यावत् सराजका* इति । *रूपावचरा इवासन्निति*, अस्यार्थस्य प्रतिपादनाय सूत्रमानयति—*सूत्र उक्तमिति* विस्तरः । दृश्यरूपत्वाद् *रूपिणः* । उपपादुकत्वान्*मनोमयाः* । हस्तपादतदङ्गुल्याद्युपेतत्वात् *सर्वाङ्गप्रत्यङ्गोपेताः* । समग्रेन्द्रियत्वाद*विकलाः* । काणविभ्रान्ताद्यभावाद*हीनेन्द्रियाः* । दर्शनीयसंस्थानत्वात् *शुभाः* । रमणीयवर्णत्वाद् *वर्णस्थायिनः* । आदित्यादिप्रभानपेक्षत्वात् *स्वयम्प्रभाः* । कर्मर्द्धिसंयोगेनाकाशचरत्वाद् *विहायसङ्गमाः* । कवडीकाराहारानपेक्षत्वात् *प्रीतिभक्षाः*, *प्रीत्याहारा* इति पर्यायौ । तथा *दीर्घायुषो दीर्घमध्वानं तिष्ठन्तीति* ।

मधुस्वादुरस इति । मधुन इव स्वादुरसोऽस्य स इति ।

भिन्नम्। तेषामन्योन्यं पश्यतां पूर्वाभ्यासवशादयोनिशोमनस्कारग्राहग्रासतां गतानां कामराग उदीर्णो यतो विप्रतिपन्नाः। एष आरम्भः कामिनां कामभूतग्रहावेशस्य।

ते च खलु तं शालिं सायं च सायमाशार्थं प्रातश्च प्रातराशार्थं प्रवेशयन्ति स्म। अथान्यतमः सत्त्वोऽलसजातीयः सन्निधिकारमकार्षीत्। अन्येऽपि च सत्त्वाः सन्निधिकारमकार्षुः। तेषां तत्र ममकार उत्पन्ने स शालिर्लूनो लूनो न पुनर्जायते स्म।

ततः क्षेत्राणि प्रविभज्य स्वेष्वाग्रहं कृत्वा परकीयं हर्तुमारब्धाः। प्रथम आरम्भश्चौर्यस्य। तैस्तेषामङ्कुशार्थं समेत्यान्यतमः पुरुषविशेषः क्षेत्राणि पालयितुं षष्ठभागेन भृतः। तस्य क्षेत्राणामधिपतिः क्षत्रियः क्षत्रिय इति संज्ञोत्पन्ना। महाजनकायस्य सम्मतः प्रजां च रञ्जयतीति महासम्मतो राजेति संज्ञोत्पन्ना। एष आरम्भो राजपरम्परायाः।

तत्र ये गृहेभ्यो बहिर्मनसः संवृत्तास्तेषाम् 'ब्राह्मणाः' इति संज्ञोत्पन्ना।

अथान्यतमस्य राज्ञो लोभात् संविभागमकुर्वन्तः सत्त्वानां तास्कर्यं प्राचुर्यमापन्नम्। स तान् शस्त्रेणोपसंक्रमते स्म। ततोऽन्ये 'नैवङ्कारकाः स्म' इति मृषा वाचं वक्तुमारब्धा इति।

ततः कर्मपथाधिक्यादपह्रासे दशायुषः ॥ ९८ ॥

तत एवं कर्मपथानां वृद्धौ सत्यां क्रमेण ह्रसतां मनुष्याणां दशवर्षायुषो मनुष्याः सम्भवन्ति।

अतोऽस्य कृत्स्नस्यानर्थौघस्य द्वौ धर्मौ मूलयोनिः—रसरागः, आलस्यं च ॥ ९८ ॥

अयोनिशोमनस्कारस्य ग्राहभूतस्य ग्रासतां गतानां सत्त्वानां *काम* एव ग्रहः, तेनावेशस्तस्यारम्भ इति।

सायमाशार्थमिति। अपराह्णभोजनार्थम्। *प्रातराशार्थमिति*। प्रातर्भोजनार्थम्। *सन्निधिकारः* संग्रहः। *क्षेत्राणि विभज्य* अकृष्टोप्तेन शालिना तद्वृत्तिकल्पनात्। क्षत्त्रियादिसंज्ञानां नैरुक्तेन विधिना सिद्धिः ॥ ९७-९८ ॥

दशवर्षायुषां मनुष्याणामन्तरकल्पस्य निर्याणं भवति । कथं भवति ? इत्याह—

कल्पस्य शस्त्ररोगाभ्यां दुर्भिक्षेण च निर्गमः ।

त्रिभिरन्तरकल्पस्य **निर्याणं** भवति—**शस्त्रेण, रोगेण, दुर्भिक्षेण च ।** अन्तरकल्पस्य निर्याणकाले दशवर्षायुषो मनुष्या अधर्मरागरक्ता भवन्ति विषमलोभाभिभूता मिथ्याधर्मपरीताः अमातृज्ञा[1] अपितृज्ञाः[1] । तेषां व्यापाद उत्कर्षं गतोऽन्योन्यं सत्त्वं दृष्ट्वा तीव्रमाघातचित्तं वधकचित्तं च प्रत्युपस्थितं भवति । तद्यथा—इदानीं मृगलुब्धकस्यारण्यकं मृगं दृष्ट्वा ते यद्यदेव गृह्णन्ति काष्ठं वा लोष्टं वा तत्तेषां तीक्ष्णं शस्त्रं प्रादुर्भवति, तेऽन्योन्यं सत्त्वं जीविताद् व्यपरोपयन्ति ।

नः कल्पस्य निर्याणकाले दशवर्षायुषां मनुष्याणां तैरेव दोषैरमनुष्या ईतिमुत्सृजन्ति, यतस्तेषामसाध्या[2] व्याध्यादयः प्रादुर्भवन्ति यतो म्रियन्ते ।

पुनर्दशवर्षायुषां मनुष्याणां तैरेव दोषैर्देवा वर्षं नोत्सृजन्ति, यतो दुर्भिक्षं जायते—चञ्चः, श्वेतास्थि, शलाकावृत्तिः ।

कथं च चञ्चः ? द्वाभ्यां कारणाभ्याम् । य इदानीं समवायः स तदानीं 'चञ्चः' इत्युच्यते । समुद्गोऽपि चञ्चः । ते च मनुष्या जिघत्सादौर्बल्यपरीताः

निर्याणमिति । परिसमाप्तिः । *अधर्मरागरक्ता* इति । काममिथ्याचाररागाध्यवसिताः । *विषमलोभाभिभूता* इति । विषमलोभः = परकीयस्वीकरणेच्छा चौर्याद् बलाद्वा, तेनाभिभूताः । *मिथ्याधर्मपरीता* इति । विपरीतधर्मपरिदीपकाः । *अमातृज्ञा अपितृज्ञा* इति विस्तरः ।

पुनः कल्पस्य निर्याणकाल इति । इह कल्पस्य निर्याणानि त्रीण्युच्यन्ते—शस्त्र-रोग-दुर्भिक्षाणि । किमेकस्य दशवर्षायुःकल्पस्य त्रीणि निर्याणानि क्रमेण भवन्ति, आहोस्विदेकैकस्यैकैकं क्रमेणेति ? एके तावदाहुः—एकैकमिति । अपरे पुनराहुः—एकस्य क्रमेण त्रीणि भवन्ति । पूर्वं दुर्भिक्षम्, तदनन्तरो रोगः, तदनन्तरं शस्त्रमिति । पूर्वकस्तु पक्ष इष्ट इति पश्यामः ।

तैरेव दोषैरिति । अधर्मादिरागादिभिः । *अमनुष्याः* पिशाचादयः । ईतिं व्याध्यादिकामुत्सृजन्ति, ओजो वा हरन्ति, प्रभावतो वा पुष्पफलौषधिप्रभृतीनां महाभूतानि दूषयन्ति । *यतस्तेषामसाध्या व्याधयः प्रादुर्भवन्ति यतो म्रियन्ते ।*

१–१. का० पुस्तके नास्ति । २. तेषाम०—का० ।

समेत्य कालं कुर्वन्ति, समुद्गेषु चानागतजनतानुग्रहार्थं बीजान्यवस्थापयन्ति। अतस्तद् दुर्भिक्षम्, 'चञ्चम्' इत्युच्यते।

कथं श्वेतास्थि ? द्वाभ्यां कारणाभ्याम्। तेषां हि शुष्करूक्षकायानां कालं कुर्वतामाश्वेवास्थीनि श्वेतानि भवन्ति, बुभुक्षाहताश्च श्वेतान्यस्थीनि संहृत्य क्वाथयित्वा पिबन्ति।

कथं शलाकावृत्तिः ? द्वाभ्यां कारणाभ्याम्। ते हि सत्त्वाः शलाकोद्देशिकया गृहेष्वामिषं संविभजन्ते—अद्य गृहस्वामी भोक्ष्यते, श्वो गृहस्वामिनीत्येवमादि; धान्यस्थानविवरेभ्यश्च शलाकया धान्यफलानि निष्कृष्य बहुलोदकेन क्वाथयित्वा पिबन्ति।

एवं वर्णयन्ति—"येनैकाहमपि प्राणातिपातविरतिः संरक्षिता भवति एकहरीतकी वा सङ्घायैकपिण्डपातो वा सत्कृत्यानुप्रदत्तो भवति, स तेषु शस्त्ररोग-दुर्भिक्षान्तरकल्पेषु नोत्पद्यते" ( ) इति।

अथ कियन्तं कालमेतानि शस्त्राघातरोगदुर्भिक्षाणि तेषां सत्त्वानां भवन्ति ?

दिवसान् सप्त मासांश्च वर्षाणि च यथाक्रमम् ॥ ९९ ॥

शस्त्रकः प्राणातिपातः **सप्त दिवसान्** भवति। रोगः **सप्त मासांश्च**, दिवसांश्च। दुर्भिक्षं सप्त **वर्षाणि** च। मासांश्च दिवसांश्चेति समुच्चयार्थश्चकारः।

तदा च द्वयोर्द्वीपयोस्तेषां प्रतिरूपकाणि भवन्ति। व्यापाद उद्रेकप्राप्तो भवति, वैवर्ण्यदौर्बल्ये, जिघत्सापिपासे च।

यदुक्तम्, एवमन्यस्यामपि संवर्तन्यां वेदितव्यं यथायोगमिति ॥ ९९ ॥

अथ कतीमाः संवर्तन्यः ?

संवर्तन्यः पुनस्तिस्रो भवन्त्यग्न्यम्बुवायुभिः।

एकत्र ध्याने सत्त्वाः समं संवर्तन्ते एतस्यामिति संवर्तनी।

तदा चेति विस्तरः। यदेह जम्बुद्वीपे शस्त्रकः प्राणातिपातः, तदा द्वयोर्द्वीपयोः पूर्वविदेहावरगोदानीययोर्व्यापाद उद्रेकप्राप्तो भवति। यदेह रोगस्तदा तयोर्दौर्बल्यम्, यदेह दुर्भिक्षं तयोर्जिघत्सापिपासे ॥ ९९ ॥

१. सप्तभिः सूर्यैस्तेजःसंवर्तनी भवति । २. वर्षोदकेनाप्संवर्तनी । ३. वायुप्रकोपाद् वायुसंवर्तनी । ताभिश्च भाजनानां सूक्ष्मोऽप्यवयवो नावशिष्यते ।

अत्र तु केचित् **तीर्थकरा** इच्छन्ति—"परमाणवो नित्यास्ते तदानीं शिष्यन्ते" इति ।

कस्मात् त एवमिच्छन्ति ? मा भूदबीजकः स्थूलानां प्रादुर्भाव इति ।

ननु च सत्त्वानां कर्मजः प्रभावविशिष्टो वायुर्बीजमुक्तम् । संवर्तनीशीर्षवायुर्वा तस्य निमित्तं भविष्यति । "वायुना लोकान्तरेभ्यो बीजान्याह्रियन्ते" इति **महीशासकाः** सूत्रे पठन्ति ।

एवमपि न ते बीजादिभ्योऽङ्कुरादीनामुत्पत्तिमिच्छन्ति । किं तर्हि ? स्वेभ्य एवावयवेभ्यः, तेषामपि स्वेभ्य एव, एवं यावत् परमाणुभ्यः ।

किमिदं बीजादीनामङ्कुरादिषु सामर्थ्यम् ? न किञ्चिदन्यत्र परमाणूपसर्पणात्[1] ।

किं पुनः कारणं त एवमिच्छन्ति ? नहि विजातीयात् सम्भवो युक्त इति ।

कस्मान्न युक्तः ? अनियमो हि स्यात् ।

तीर्थकराः कणभुक्प्रभृतयः ।

वायुर्बीजमुक्तमिति । "बहुविधप्रभावभिन्नैर्वायुभिरभिमथ्यमानाः[2]" इति वचनात् । *तस्य निमित्तमिति* । रूपावचरो वायुरविनष्टः । कामावचरस्य विवर्तकाले प्रथमक्षणोत्पन्नस्य वायोर्निमित्तम् । *बीजान्याह्रीयन्त* इति । पञ्च बीजजातानि मूलबीजादीनि । मूलबीजम्, फल्गुबीजम्, बीजबीजम्, अग्रबीजम्, स्कन्धबीजम् ।

एवमपीति । यद्यप्याह्रियन्ते बीजानि *न ते* स्थूलभावानां *बीजादिभ्यो* बीजाङ्कुरगण्डादिभ्यो*ऽङ्कुरादीना*मङ्कुरकाण्डादी*नामुत्पत्तिमिच्छन्ति* । बीजादीनि हि तेषां निमित्तकारणानि, न समवायिकारणानि, समवायिकारणैश्च भवितव्यम् ? अत आह—*किं तर्हि, स्वेभ्य एवावयवेभ्य* इति विस्तरः । तद्यथा—अङ्कुराद्यवयवी अङ्कुराद्यवयवेभ्यः । तेषामप्यङ्कुराद्यवयवानां स्वेभ्य एवावयवेभ्यः । *तेषामपि स्वेभ्य एवेति* । *एवं यावत् परमाणुभ्यः* ।

अन्यत्र परमाणूपसर्पणादिति । न जनने बीजादीनां *सामर्थ्यं किञ्चिदस्ति* । अङ्कुरादिपरमाणूपसर्पणात्तु तेषां सामर्थ्यमिष्यत इत्यभिप्रायः । *अनियमो हि*

---

१. तत्परमाणू०—का० । २. द्र०—अभि० को० ३.४९; ५०८ तमे पृष्ठे ।

शक्तिनियमान्नैवं भविष्यति । शब्दपाकजोत्पत्तिवत् ।

चित्रो हि गुणधर्मः, द्रव्यं तु नैवम् । समानजातीयेभ्यः एव हि द्रव्येभ्यः समानजातीयानां दृष्ट उत्पादः, तद्यथा—वीरणेभ्यः कटस्य, तन्तुभ्यः पटस्येति ।

इदमयुक्तं वर्तते ।

किमत्रायुक्तम् ? यदसिद्धं साधनायोदाह्रियते ।

किमत्रासिद्धम् ? अन्यो वीरणेभ्यः कटः, अन्यश्च तन्तुभ्यः पट इति ।

त एव हि ते तथासन्निविष्टास्तां तां संज्ञां लभन्ते, पिपीलिकापङ्क्तिवत् ।

कथं गम्यते[1] ? एकतन्तुसंयोगे पटस्यानुपलम्भात् । को हि तदा सतः पटस्योपलब्धौ प्रतिबन्धः ।

स्यादिति । तन्त्वादिभ्योऽपि कटाद्युत्पत्तिः स्यादित्यर्थः । *शक्तिनियमादिति* । यथा बीजादीनां सामर्थ्यनियमान्नानियमो भविष्यति । *शब्दपाकजोत्पत्तिवत्* । यथा शब्दोऽभिघातादिभ्यो विजातीयेभ्य उत्पद्यते, अथ च न यतः कुतश्चिद् गन्धरसादेर्विजातीयादुत्पद्यते, अभिघातादीनामेव विजातीयानां तदुत्पादने सामर्थ्यात्; तथा पाकजा रूपादयो विजातीयादग्न्यादेरुत्पद्यन्ते, अथ च न यतः कुतश्चिद् विजातीयाच्चक्षुरादेरुत्पद्यन्ते, अग्न्यादेरेव तदुत्पादने सामर्थ्यात् ।

वैशेषिक आह—*चित्रो वै गुणधर्मः* स्वजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्चोत्पद्यते । स्वजातीयेभ्यस्तावद् रूपरसगन्धस्पर्शादयः कारणपूर्वा रूपरसगन्धस्पर्शादिभ्यः एवोत्पद्यन्ते, विजातीयेभ्योऽपि संयोगविभागपाकजादयः कर्मादिभ्यः । तदेवं गुणधर्मो द्रव्यधर्मं प्रत्यनुदाहरणम् ।

त एव हि ते तथेति विस्तरः । वीरणादय एव हि *ते तथा* तेन प्रकारेण कटादिरूपेण *सन्निविष्टा* व्यवस्थिता*स्तां* कटसं*ज्ञां लभन्ते* । *पिपीलिकादिपंक्तिवत्* । यथा पिपीलिकास्तथासन्निविष्टाः पंक्तिरिति संज्ञां लभन्ते, न च ताभ्योऽन्यत् पंक्तिद्रव्यमस्ति भवतामपि सिद्धान्ते ।

कथं गम्यते तानि वीरणादीनि तथासन्निविष्टानि कटादिसंज्ञां लभन्ते, न पुनस्तेभ्यो द्रव्यान्तराणीति ? अत आह—*एकतन्तुसंयोगे पटस्यानुपलम्भात्* । आरब्धकार्ये ह्येकस्मिन् तन्तौ चक्षुःसंस्पर्शाभ्यां संयुक्ते तत्समवेतः, पटोऽपि च ताभ्यां सन्निकृष्ट इत्यसावपि तथैवोपलभ्येत । यदि ब्रूयात्—प्रतिबन्धात्तस्यानुपलब्धिरिति ? अत आह—*को हि तदा सतो* विद्यमानस्य *पटस्योपलब्धौ प्रतिबन्ध* इति । नास्ति प्रतिबन्ध इत्यभिप्रायः । तस्मान्न पटो नाम द्रव्यान्तरमस्तीति ।

स्यान्मतम्, एकैकस्मिन्तन्तौ प्रदेशेन पटो वर्त्तते, न सर्वात्मना वर्त्तत इति ?

---

१. गम्येत—का० ।

अकृत्स्नवृत्तौ पटभागोऽत्र स्यात्, न पटः। समूहमात्रं च पटः[1]। कश्च तन्तुभ्योऽन्यः पटभागः। अनेकाश्रयसंयोगापेक्षायां[2] दशामात्रसङ्घाते[3] पटोपलब्धिः स्यात्। न वा कदाचित्; मध्यपरभागानामिन्द्रियेणासन्निकर्षात्। क्रमसन्निकर्षे चावयवानां चक्षुःस्पर्शनाभ्यामवयविज्ञानं[4] न स्यात्। तस्मात् क्रमेण सन्निकर्षादवयविव्यवसायादवयवेष्वेव तद्बुद्धिः, अलातचक्रवत्। भिन्नरूपजातिक्रियेषु

अत उच्यते—*अकृत्स्नवृत्ताविति* विस्तरः। अकृत्स्नवृत्तौ पटस्य कल्प्यमानायां *पटभागोऽत्रै*कैकस्मिन् तन्तौ *स्यान्न पटः*। ततः किमिति चेत्? अत आह—*समूहमात्रं च पटः*। स्यादिति वर्त्तते। एकस्मिन् तन्तावेको भागः, अपरस्मिन्नपर इति तन्तुवर्त्तिनां बहूनां भागानां समुदायः पट इति च प्राप्नोति, न चेष्यते। *कश्च तन्तुभ्योऽन्यः पटभाग* इति *कणभुग्भक्ताः* प्रष्टव्याः, येन भागेनायमिन्द्रियसन्निकृष्टे तन्तौ वर्त्तते। तस्मादेतामपि कल्पनां कल्पयित्वा नातोऽन्यः पटः सिध्यति।

स्यान्मतम्—एकैकस्मिन्नपि तन्तौ पटो वर्त्तते, पटोपलब्धेस्तु पटेन्द्रियसन्निकर्षः पटस्यानेकाश्रयसंयोगापेक्षो निमित्तमिति। अतो*ऽनेकाश्रयसंयोगापेक्षायामु*पलब्धौ कल्प्यमानायां *दशामात्रसङ्घाते* गृह्यमाणे *पट उपलभ्येत*, न तूपलभ्यते; पटमध्यभागाद्यदर्शनात्।

अथ मतम्—नैव तदानीमपीन्द्रियेण मध्यादिभागाः सम्प्रयुज्यन्त इति, अतो दशामात्रसङ्घाते पटोपलब्धिर्न भवतीति? तत इदमभिधीयते—*न वा कदाचिदि*ति विस्तरः। न वा कदाचित् *पटोलब्धिः स्यात्*। *मध्यपरभागानामिन्द्रियेणासन्निकर्षात्*। नैव हि सम्भवोऽस्ति यत्तदारम्भका मध्यपरभागाः सर्व एवेन्द्रियेण सन्निकृष्येरन्। तथा च सति तन्त्वादिष्वप्येष प्रसङ्ग इति। न च किञ्चिदपि कार्यमुपलभ्येत। किञ्च—*क्रमसन्निकर्षे* चेति विस्तरः। यदा क्रमेण चक्षुः संस्पर्शनेन्द्रियं वा पटं गृह्णीयात्, तदा पटग्रहणं न स्यात्; युगपदनेकाश्रयसंयोगाभावाच्चक्षुःस्पर्शनेन्द्रिययोः। एवमन्येषामप्यवयवानां ग्रहणं न स्यात्।

तस्मादिति विस्तरः। यस्मात् क्रमेण पटबुद्धिः कटबुद्धिर्वा, *तस्मादवयवेष्वेव* पटावयवेषु कटावयवेषु वा *तद्बुद्धिः* पटबुद्धिः, कटबुद्धिर्वा विकल्पवशाद् भवति। *अलातचक्रवत्*। यथालाते शीघ्रसञ्चारात् तत्र तत्रोत्पद्यमाने अलातचक्रबुद्धिर्भवति, तद्वत्। साधनं चात्र—'न द्रव्यसत् पटः, अवयवग्रहणसापेक्षग्रहणत्वात्, अलातचक्रवत्'। *भिन्नरूपजातिक्रियेष्विति* विस्तरः। भिन्नरूपेषु

१. पटः स्यात्—का०। २. ०गापेक्षणे—का०। ३. ०संयोगे—का०।
४. ०मवयववि०—का०।

तन्तुषु पटस्य रूपाद्यसम्भवात् ।

चित्ररूपादित्वे विजातीयारम्भोऽपि स्यात्, अविचित्रे[1] च पार्श्वान्तरे पटस्यादर्शनं स्यात्[2], चित्ररूपदर्शनं[3] वा । क्रियापि च चित्रेत्यतिचित्रम् । तापप्रकाशभेदे चाग्निप्रभाया[4] आदिमध्यान्तेषु[5] तद्रूपस्पर्शयोरनुपपत्तिः ।

परमाण्वतीन्द्रियत्वेऽपि समस्तानां प्रत्यक्षत्वं यथा तेषां कार्यारम्भकत्वं

तन्तुषु नीलपीतादिभेदात्, भिन्नजातिषु दुकूलकर्पासादिभेदात्, भिन्नक्रियेषूर्ध्वाधोगमभेदात् । *पटस्य रूपाद्यसम्भवात्* । कीदृशं तत्र रूपं भवतु, जातिः क्रिया वा ?

स्यादेषा बुद्धिः—चित्रमस्य रूपादीति ? तदेवं *चित्ररूपादित्वे* कल्प्यमाने *विजातीयारम्भोऽपि* स्यात्, तन्तुवीरणयोरपि कटारम्भः स्यात् । तथा सति धर्मविशेषविपर्ययः प्राप्नोति । अत्यन्तविजातीयारम्भकत्वं द्रव्याणां प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अविचित्रे च पार्श्वान्तरे एकपार्श्वचित्रस्य *पटस्यादर्शनं स्यात्*, तस्य चित्ररूपाभिमतत्वात् । रूपदर्शने हि तदाश्रयद्रव्योपलब्धिरिष्यते वैशेषिकैः; "महत्यनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपाच्चोपलब्धिः", "रूपसंस्काराभावाद् वायावनुपलब्धिः" (वै० सू० ४.१.६-८) इति वचनात् । *चित्ररूपदर्शनं* वा अचित्रे पार्श्वे स्याद् यदि पटो दृश्येत । चित्रं हि तस्य रूपमिष्यते । *क्रियापि च चित्रेत्यतिचित्रमिति* । एकं तद् द्रव्यं विचित्रक्रियमिति न युज्यते । क्रियावैचित्र्ये हि क्रियावदभिमतानां द्रव्याणामन्यत्वमिष्यते । *तापप्रकाशभेदे* चेति विस्तरः । अग्निप्रभालक्षणस्यावयविन आदिमध्यान्तेष्वारम्भकेषु तापप्रकाशभेदे स्पर्शनभेदो दृष्टः । स च तद्भेदस्तत्र यथाक्रमं तीव्रमध्यमन्दता । तस्यावयविनः प्रभाद्रव्यस्य तौ *रूपस्पर्शौ नोपपद्येते* । न ह्येकस्यावयविनोऽनेकं रूपं स्पर्शो वा युज्यते । तेन नावयवेभ्योऽवयविद्रव्यमन्यदस्तीति ।

अथ मतम्—यदि तन्त्वादिभ्योऽवयवेभ्यो न पटाद्यवयवी व्यतिरिक्तोऽस्ति, परमाणूनामतीन्द्रियत्वात्, न च तैरवयवैरैन्द्रियक आरब्ध इति कृत्स्नं जगदप्रत्यक्षं स्यात्, प्रत्यक्षं च गवादि दृश्यते । तस्मादतीन्द्रियैः परमाणुभिरर्थान्तरमन्यदैन्द्रियकमारब्धमिति सिद्धिरिति ? अत्रोच्यते—*परमाण्वतीन्द्रियत्वेऽपीति* विस्तरः । यथा भवतां वैशेषिकाणामतीन्द्रियत्वेऽपि *समस्तानां* कार्यारम्भकत्वम्,

---

१. अचित्रे—का० ।
२. का० पुस्तके नास्ति ।
३. चित्रदर्शनं—का० ।
४. वा०—का० ।
५. आदिमध्यान्ते—का० ।

चक्षुरादीनां च तैमिरिकाणां च विकीर्णकेशोपलब्धिः । तेषां परमाणुवदेकः केशोऽतीन्द्रियः ।

रूपादिष्वेव च परमाणुसंज्ञाविनिवेशात्[1] तद्विनाशे सिद्धः परमाणुविनाशः ?

द्रव्यं हि परमाणुः, अन्यच्च रूपादिभ्यो द्रव्यमिति न तेषां विनाशे तद्विनाशः सिद्धयति ।

अप्रयुक्तमस्यान्यत्वम्; यावता न परिच्छिद्यन्ते[2] केनचित्—इमानि पृथिव्यप्तेजांसि, इम एषां रूपादय इति । चक्षुःस्पर्शनग्राह्याणि च प्रतिज्ञायन्ते[3] । दग्धेषु चोर्णाकर्पासकुसुम्भकुङ्कुमादिषु तद्बुद्ध्यभावाद् रूपादिष्वेव[4] तद्बुद्धिः ।

न व्यस्तानाम्; एवमस्माकमपि समस्तानामेव प्रत्यक्षत्वं न व्यस्तानामसत्यवयविन्यर्थान्तरभूते । *यथा* चक्षुरादीनां चक्षुरूपालोकमनस्काराणां समस्तानां चक्षुर्विज्ञानोत्पत्तौ *कारणत्वम्*, नैकैकस्य; एवं परमाणूनामतीन्द्रियत्वेऽपि समस्तानां प्रत्यक्षत्वम्, नैकैकस्य । *तैमिरिकाणां* च पुरुषाणां *विकीर्णा*नामसंयुक्तानां *केशानां समूह उपलभ्यते* अनारब्धेऽप्यवयविनि, न त्वेकैकः केशः । *तेषां* तैमिरिकाणां *परमाणुवदेकः केशो*ऽतीन्द्रिय इति । अतो नास्ति तेऽन्यद् द्रव्यम् ।

तदेवमवयविनं प्रतिषिध्य रूपादिभ्यो गुणेभ्योऽर्थान्तरं गुणिनं प्रतिषेद्धुकाम आह—*रूपादिष्वेव चेति* विस्तरः । रूपादिष्वेव *परमाणु*रिति *संज्ञाविनिवेशः* । *तद्विनाशे* रूपादिविनाशे सिद्धः *परमाणुविनाश* इति ।

वैशेषिका आहुः—*द्रव्यं हि परमाणुः । अन्यच्च रूपादिभ्यो* द्रव्यम्; "रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी" (वै० सू० २.१.१) इत्येवमादिसिद्धान्तवचनात् ।

अप्रयुक्तमस्यान्यत्वम् । यस्मान्न *केनचित् परिच्छिद्यन्ते इमानि पृथिव्यप्तेजांसि, इमे एषां* पृथिव्यादीनां *रूपादयो* रूपरसगन्धस्पर्शा गुणा *इति* । ब्रूयाद्—अतीन्द्रियाणि तत्त्वतो न निर्धार्यन्त इति ? अत आह—*चक्षुस्पर्शनग्राह्याणि च तानि* पृथिव्यादीनि *प्रतिज्ञायन्त* इति । *दग्धेषु* चेति विस्तरः । ऊर्णादीन्यवयविद्रव्याणि न पच्यन्त इति *पैलुकाः* । तदुक्तं भवति—प्राक्तनगुणनिवृत्तौ पाकजगुणोत्पत्तौ तदाश्रयास्तु द्रव्याणि तदवस्थानान्येव भवन्तीति । तथैवोर्णादिबुद्धिः स्यात् । न च भवति । *तस्माद्* द्रव्यबुद्ध्यभावात्, *रूपादिष्वेव तद्बुद्धि*र्न द्रव्येऽर्थान्तरभूत इति । यदि हि ऊर्णादिद्रव्यं रूपादिभ्योऽन्यत् स्यात्, तत्तदवस्थानं भवतीति

---

१. संज्ञानिवेशात्—का० । २. निर्धार्यंते—का० ।
३. प्रज्ञायन्ते—का० । ४. रूपादिभेदेष्वेव—का० ।

पाकजोत्पत्तौ घटपरिज्ञानं संस्थानसामान्यात्, पङ्क्तिवत्। चिह्नमपश्यतोऽपरिज्ञानात्[1]।

को वा बालप्रलापेष्वादरः इति तिष्ठतु तावदेवाप्रतिषेधः॥

अथ कस्याः संवर्तन्याः कतमच्छीर्षं भवति?

ध्यानत्रयं द्वितीयादि शीर्षं तासां यथाक्रमम्॥ १००॥

त्रीणि संवर्तनीशीर्षाणि—तेजःसंवर्तन्या द्वितीयं ध्यानं शीर्षं भवत्यधो दह्यते, अप्संवर्तन्यास्तृतीयं ध्यानं शीर्षं भवत्यधः क्लिद्यते, वायुसंवर्तन्याश्चतुर्थं ध्यानं शीर्षं भवत्यधो विकीर्यते।

यद्धि संवर्तन्या उपरिष्टात्तच्छीर्षमित्युच्यते॥ १००॥

किं पुनः कारणं प्रथमद्वितीयतृतीयध्यानानि तेजोजलवायुभिर्ध्वंस्यन्ते?

तदपक्षालसाधर्म्यात्,

प्रथमे हि ध्याने वितर्कविचारा अपक्षालाः। ते च मनसः परिदाहकत्वादग्निकल्पाः।

द्वितीये प्रीतिरपक्षाला। सा च प्रश्रब्धियोगेनाश्रयमृदुकरणादप्कल्पा[2]।

रूपादीन्येवाग्निसम्बन्धादुष्णेन निरुद्धानीत्यूर्णादिबुद्धिः स्यात्, न च भवति, तस्माद् रूपादिष्वेवोर्णादिबुद्धिः।

वैशेषिका आहुः—यदि रूपादिमात्रं घटः स्यात्, अग्निसम्बन्धाद् रूपादीनि पाकजादीन्यन्यान्युत्पद्यन्त इति 'स एवायं घटः' इति न परिज्ञायेत। यस्य तु पाकाद् रूपादीन्येवोत्पद्यन्ते निरुध्यन्ते चेति, स एव घटस्तदवस्थानो भवतीति तस्य तत् परिज्ञानं युज्यत इति? अत इदमुच्यते—*पाकजोत्पत्तौ घटपरिज्ञानं संस्थानसामान्यादिति*। रूपाद्याकृतिसामान्यादित्यर्थः। *पंक्तिवत्*। यथा न वस्तुत् पिपीलिकानां तद्व्यतिरिक्तं पंक्तिद्रव्यं नामास्ति, अथ च पूर्वपंक्तिसंस्थानसामान्यादन्यस्यामपि[3] तत्परिज्ञानं भवति—सैवेयं पिपीलिकानां पंक्तिरिति। आह—कथमेतद् गम्यते संस्थानसामान्यात् परिज्ञानम्, न तु तादवस्थ्यादिति? अत्रोच्यते—*चिह्नमपश्यतोऽपरिज्ञानादिति*। यस्मात् खण्डनिम्नोन्नतादि चिह्नमपश्यतस्तत्परिज्ञानं न भवति, अतः संस्थानसामान्यादिति सिद्धम्॥ १००॥

सा चेति विस्तरः। सा च प्रीतिः। *प्रश्रब्धियोगेन*। 'प्रीतेर्मनसः प्रश्रब्धिर्जायते' इति *प्रश्रब्धियोगेनाश्रयमृदुकरणादप्कल्पा*।

---

१. परिज्ञानाभावात्—का०।　　२. ०मृदूकरणादाकल्पाः—का०।

३. ०स्यामिति—मुद्रितः पाठः।

अत एव च[1] तस्मिन् कृत्स्नकायस्थैर्यापगमात[2] दुःखेन्द्रियनिरोध[3] उक्तः सूत्रे ।

तृतीये ध्याने आश्वासप्रश्वासाः । ते च वायव एव । इति यस्यां ध्यानसमापत्तौ यथाभूत आध्यात्मिकोऽपक्षालः, तस्यां ध्यानोपपत्तौ तथाभूतो बाह्य इति ।

कस्मात् पृथिवीसंवर्तनी न भवति ? पृथिव्येव हि भाजनाख्या, तस्यां तेजोजलवायुभिर्विरोधः, न पृथिव्येति ।

अथ चतुर्थध्याने कथं न संवर्तनी ?

न चतुर्थेऽस्त्यनिञ्जनात् ।

चतुर्थं ध्यानमाध्यात्मिकापक्षालरहितत्वादानेज्यमुक्तं[4] भगवता । अतोऽत्र बाह्योऽपक्षालो न प्रवर्तत इति नास्त्यत्र संवर्तनी ।

शुद्धावासप्रभावादित्यपरे । न[5] तैः शक्यमारूप्यान् प्रवेष्टुम्, नाप्यन्यत्र गन्तुमिति ।

नित्यं तर्हि चतुर्थध्यानभाजनं प्राप्नोति ?

न नित्यं सह सत्त्वेन तद्विमानोदयव्ययात् ॥ १०१ ॥

अत एव चेति विस्तरः। आश्रयमृदुकरणात् । *तस्मिन्* द्वितीये *समापत्तिध्याने कृत्स्नस्य कायस्थैर्यस्यापगमाद् दुःखेन्द्रियनिरोध* उक्तः। "सुखस्य च प्रहाणाद् दुःखस्य च प्रहाणात् पूर्वमेव सौमनस्यदौर्मनस्ययोरस्तङ्गमाददुःखासुखमुपेक्षास्मृतिपरिशुद्धं चतुर्थं ध्यानमुपसम्पद्य विहरति" (   ) इति वचनात् ।

*माध्यात्मिकापक्षालरहितत्वा*दिति । ये वितर्कविचारादयोऽष्टावाध्यात्मिकापक्षालाः—"वितर्कचारौ श्वासौ च सुखादि च चतुष्टयम्" (अभि० को० ८.११) इति, तद्रहितत्वादित्यर्थः । *आनेज्यमि*ति । "एजृ कम्पने" (मा० धा० १.१४६) इत्यस्य धातोरेतद् रूपम्—आनेज्यमिति । यदा त्वा*निञ्ज्य*मिति पाठः, तदा इगेः[6] प्रकृत्यन्तरस्यैतद् रूपं द्रष्टव्यम् । *न तैः* शुद्धावासकायिकैः *शक्यमारूप्यान् प्रवेष्टुं* विपश्यनाचरितत्वात् । शमथचरिताश्चारूप्याः । *नाप्यन्यत्र गन्तुम*धरां भूमिं विशेषगामित्वात् ॥ १०१ ॥

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।
२. ०क्रौर्या०—क'० ।
३. ०न्द्रियस्य०—का० ।
४. दानेञ्जमु०—का० ।
५. नहि—का० ।
६. द्र०—मा० धा० १.९१ ।

न हि चतुर्थं ध्यानमेकभूमिसम्बद्धम् । किं तर्हि ? विच्छिन्नस्थानान्तरम्; तारकावत् । तत्राप्ययं सत्त्व उपपद्येत, च्यवेत वा, स सार्धं विमानेनेति नास्त्यस्य नित्यत्वम् ॥ १०१ ॥

केन पुनः क्रमेणैताः संवर्तन्यो भवन्ति ? निरन्तरं तावत्—

सप्ताग्निना,

सप्त संवर्तन्यस्तेजसा भवन्ति । ततः—

अद्भिरेका,

सप्तानां तेजःसंवर्तनीनामनन्तरमद्भिः संवर्तनी भवति ।

एवं गतेऽद्भिः सप्तके पुनः ।

तेजसा सप्तकः,

एतेन क्रमेणाप्संवर्तनीनां **गते सप्तके पुनः** तेजःसंवतनानां सप्तको भवति ।

पश्चाद् वायुसंवर्तनी ततः ॥ १०२ ॥

पश्चादेका वायुसंवर्तनी भवति । किं कारणम् ? यथैव हि तेषां सत्त्वानां समापत्तिविशेषादात्मभावानां स्थितिविशेषः, तथा भाजनानामपामिति ता एता भवन्ति । एवं[1] च कृत्वा[1]—षट्पञ्चाशत् तेजःसंवर्तन्यः, सप्त अप्संवर्त्तन्यः, एका

एतेन क्रमेणेति । यथोक्तेन । सप्तानां तेजःसंवर्तनीनामनन्तरमद्भिः संवर्तनी भवत्येका । पुनः *सप्तानां तेजःसंवर्त्तनीनामनन्तरमद्भिः संवर्तनी भवति* द्वितीया । एवं यावत् सप्तम्यद्भिः संवर्तनी ।

"एवं गतेऽद्भिः सप्तके पुनः तेजसा सप्तकः" । *"ततः" पश्चात् एका वायुसंवर्त्तनी भवति, किं कारणम् ?* यथा वर्णितम्—बहुना कालप्रकर्षेणाप्संवर्तनी भवति, ततोऽपि बहुतरेण वायुसंवर्त्तनीति, अत इदमुच्यते—*यथैव हि तेषामिति* विस्तरः । यथा प्रथमध्यानाद् द्वितीयध्यान*समापत्तिविशेषादात्मभावानां* द्वितीयध्यानभूमिकानां *स्थितिविशेषः* । अर्धमहाकल्पार्धं प्रथमध्यानोपपन्नानामायुःप्रमाणम्, कल्पद्वयं द्वितीयध्यानोपपन्नानामिति । *तथा भाजनानामपामपि* । किम् ? स्थितिविशेष इति । एवं द्वितीयादपि तृतीयध्यानस्य विशेषो वक्तव्यः । *एवं च कृत्वेति* । यस्मादष्टकृत्वस्तेजःसंवर्तनीसप्तका इति *षट्पञ्चाशत् तेजःसंवर्तन्यो*

१–१. का० पुस्तके नास्ति ।

वायुसंवर्त्तनी ।

एवं च प्रज्ञप्तिभाष्यं सुनीतं भवति—"चतुःषष्टिः कल्पाः शुभकृत्स्नानामायुःप्रमाणम्[1]" (   ) इति ॥ १०२ ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये लोकनिर्देशो नाम
तृतीयं कोशस्थानं
समाप्तमिति[2] ।

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तेषां च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ॥ इति ।

भवन्ति, *सप्ताप्संवर्तन्यः*, *एका वायुसंवर्तनीति* चतुःषष्टिः संवर्तन्यो भवन्ति । तस्माद् यदुक्तं *प्रज्ञप्तिभाष्ये*--*चतुःषष्टिः कल्पाः शुभकृत्स्नानामायुःप्रमाणमिति*, तत् सूक्तं *भवति* । यथा "ऊर्ध्वं तु परीत्ताभेभ्य आश्रयः । द्विगुणद्विगुणः" (अभि० को० ३.७७) इत्यत्रोक्तं शुभकृत्स्नानां चतुःषष्टियोजनानां शरीरप्रमाणम् । शरीरप्रमाणेन च तेषामायुःप्रमाणमुक्तम् । "आयुस्तु कल्पैः स्वाश्रय०" (अभि० को० ३.८०) इति वचनात् । एकैका संवर्तनी महाकल्प इति कृत्वा । इयता हि कालेन तेषामायुषः परिसमाप्तिरिति ॥ १०२ ॥

आचार्ययशोमित्रकृतायां स्फुटार्थायाम्
अभिधर्मकोशव्याख्यायां
तृतीयं कोशस्थानम् ॥

---

१. शुभकृत्स्नानां देवानामायुः०—का० ।

२. ०श्रीलामावाकस्य यदत्र पुण्यम्—का० ।

॥ ॐ नमो बुद्धाय ॥

चतुर्थं कोशस्थानम्

(कर्मनिर्देशः)

अथ यदेतत् सत्त्वभाजनलोकस्य बहुधा वैचित्र्यमुक्तं तत् केन कृतम् ? न खलु केनचिद् बुद्धिपूर्वकं कृतम् । किं तर्हि ? सत्त्वानां

कर्मजं लोकवैचित्र्यम्,

यदि कर्मजम्, कस्मात् सत्त्वानां कर्मभिः कुङ्कुमचन्दनादयो रम्यतरा जायन्ते, न तेषां शरीराणि ? कर्माण्येव तान्येवञ्जातीयानि व्यामिश्रकारिणां सत्त्वानाम् यदाश्रयाश्च व्रणभूता जायन्ते, भोगाश्च रम्यास्तत्प्रतीकारभूताः । अव्यामिश्रकारिणां तु देवानामुभयेऽपि रम्याः ।

किं पुनस्तत् कर्म ? इत्याह—

चेतना तत्कृतं च तत् ।

सूत्र उक्तम्—"द्वे कर्मणी चेतना कर्म चेतयित्वा च" (   ) इति । यत् तच्चेतयित्वा चेतनाकृतं च तत् ।

ते एते द्वे कर्मणी त्रीणि भवन्ति—काय-वाङ्-मनस्कर्माणि ।

कथमेषां कर्मणां व्यवस्थानम्, किमाश्रयतः ? आहोस्वित् स्वभावत.

स्फुटार्थाव्याख्यायाम्

चतुर्थं कोशस्थानम्

तीर्थंकरविप्रतिपत्त्या समुत्पादित-सन्देहः पृच्छति—*अथ यदेतदिति* विस्तरः ।

तत्र *सत्त्ववैचित्र्यं* धातु-गति-योन्यादिभेदेन । *भाजनवैचित्र्यं* मेरु-द्वीपादि-भेदेन । *व्यामिश्रकारिणामिति* । कुशलाकुशलकर्मकारिणाम् । अथ कस्मात् तेषा-माश्रया रम्या न भवन्ति, भोगास्तु रम्या इति ? सति चैवं विषयोपभोगः सम्भवति । साश्रयरम्यत्वे हि कस्य प्रतीकाराय रम्यविषयोपभोगः स्यात् । *अव्यामिश्रकारिणामिति* । रूपावचराणाम् । कामावचरा अपि देवा अव्यामिश्र-कारिकल्पा आश्रयविषयरम्याः; रम्यताहेतुकर्मद्वयकारित्वात् ।

चेतयित्वा चेति ' ''वं चेदं करिष्यामीति ।

समुत्थानतो वा ? आश्रयतश्चेद्, एकं कायकर्म प्राप्नोति, सर्वेषां कायाश्रितत्वात् । स्वभावतश्चेद्, वाक्कर्मैकं प्राप्नोति; वचसः कर्मस्वभावत्वात् । समुत्थानतश्चेत्, मनस्कर्मैकं प्राप्नोति; सर्वेषां मनःसमुत्थितत्वात् ?

यथाक्रमं त्रिभिः कारणैस्त्रयाणामिति वैभाषिकाः ।

तत्र पुनः—

चेतना मानसं कर्म

चेतना मनस्कर्मेति वेदितव्यम् ।

तज्जं वाक्कायकर्मणी ॥ १ ॥

यत्तच्चेतनाजनितं चेतयित्वा कर्मेत्युक्तम्, कायवाक्कर्मणी ते वेदितव्ये ।

ते तु विज्ञप्त्यविज्ञप्ती,

ते तु कायवाक्कर्मणी प्रत्येकं **विज्ञप्त्यविज्ञप्ति**स्वभावे वेदितव्ये ।

तत्र तु—

कायविज्ञप्तिरिष्यते ।

संस्थानम्,

चित्तवशेन कायस्य तथा तथा संस्थानं **कायविज्ञप्तिः** । गतिरित्यपरे । प्रस्यन्दमानस्य हि कायकर्म, नोऽप्रस्यन्दमानस्येति[1] ।

न गतिर्यस्मात् संस्कृतं क्षणिकं

कोऽयं क्षणो नाम ? आत्मलाभोऽनन्तरविनाशी, सोऽस्यास्तीति

स्वभावतश्चेद्वाक्कर्मैकमिति । वागेव कर्मेति कृत्वा । इतरयोस्तु न कर्मत्वम् । कायेन कायस्य वा कर्म कायकर्म, एवं मनस्कर्म । इति न स्वभावतः कर्म ।

त्रिभिः कारणैरिति । आश्रयतः, स्वभावतः, समुत्थानतश्चेति । *त्रयाणामिति* । कायवाङ्मनस्कर्मणाम् । आश्रयतः कायकर्म—कायाश्रयं कर्म कायकर्मेति, स्वभावतो वाक्कर्म—वागेव कर्मेति, समुत्थानतो मनस्कर्म—मनःसमुत्थितमिति कृत्वा ॥ १ ॥

गतिरित्यपर इति । वात्सीपुत्रीयाः ।

आत्मलाभोऽनन्तरविनाशीति । क्षणस्यानन्तरक्षण इति नैरुक्तेन विधिना आत्मलाभः । अनन्तरविनाशी क्षणशब्देनाभिधीयते । अथ वा—कालपर्यन्तः

---

१ ०स्येति । त उच्यन्ते—का० ।

क्षणिकः[1] । दण्डिकवत् । सर्वं हि संस्कृतमात्मलाभादूर्ध्वं न भवतीति यत्रैव जातं तत्रैव ध्वस्यते । तस्यायुक्ता देशान्तरसंक्रान्तिः । तस्मान्न गतिः कायकर्म ।

स्यादेतदेव, यदि सर्वस्य क्षणिकत्वं सिध्येत् ? सिद्धमेवैतद् विद्धि । कुतः ? संस्कृतस्यावश्यं—

व्ययात् ॥ २ ॥

आकस्मिको हि भावानां विनाशः । किं कारणम् ? कार्यस्य हि कारणं भवति, विनाशश्चाभावः । यश्चाभावस्तस्य किं कर्तव्यम् ! सोऽसावाकस्मिको विनाशो यदि भावस्योत्पन्नमात्रस्य न स्यात्, पश्चादपि न स्याद्; भावस्य तुल्यत्वात् । अथान्यथीभूतः ? न युक्तं तस्यैवान्यथात्वम् । न हि स एव तस्माद् विलक्षणो युज्यते । दृष्टो वै काष्ठादीनामग्न्यादिसंयोगाद् विनाशः । न च दृष्टाद् गरिष्ठं प्रमाणमस्तीति । न च सर्वस्याकस्मिको विनाशः ।

कथं तावद् भवान् काष्ठादीनामग्न्यादिसंयोगाद् विनाशं पश्यामीति मन्यते ? तेषां पुनरदर्शनात् । सम्प्रधार्यं तावदेतत्—किमग्निसंयोगात् काष्ठादयो विनष्टाः,

---

क्षणः स्वावस्थानः । *सोऽस्यास्तीति क्षणिकः* । "अत इनिठनौ" (पा० सू० ५.२.११५) इति ठन् ।

संस्कृतस्यावश्यं व्ययादिति । उत्पत्त्यनन्तरविनाशिरूपं चित्तचैत्तवत् ।

आकस्मिको हि भावानां विनाश इति । अकस्माद्भव आकस्मिकः । अहेतुक इत्यर्थः । साधनं चात्र—'अहेतुको विनाशः, अभावत्वाद्, अत्यन्ताभाववत्' । *दृष्टो वै काष्ठादीनामिति* विस्तरः । आदिशब्देन रूपादीनां ग्रहणम् । *दृष्टोऽग्निसंयोगाद् विनाश इति* । प्रत्यक्षद्वारापतितो धर्मस्वरूपविपर्यय इति प्रतिज्ञादोषं दर्शयति । अत एवाह—*न च दृष्टाद् गरिष्ठं प्रमाणमिति* । न प्रत्यक्षाद् गुरुतमं प्रमाणमस्तीत्यर्थः ।

आचार्यः प्रत्यक्षाभिमानं परेषां दर्शयन्नाह—*कथं तावद्भवान्* यावन् *मन्यत इति* । न हि काष्ठादिविनाशो रूपादिवत् प्रत्यक्षत उपलभ्यते । *अक्षणिकवादिनस्त आहुः* । *तेषां पुनरदर्शनादिति* । तेषां काष्ठादीनामदर्शनात् । तदेवमनुमानतः सिद्धि दर्शयति—'अग्निसंयोगहेतुकः, काष्ठादिविनाशः; तदापाते भावात् । यस्य यदापाते भावः स तद्धेतुकः, तद्यथा—बीजपातभाव्योऽङ्कुरः । *सम्प्रधार्यं तावदेतदिति* । अनेकान्तिकतामुद्भावयति[2] । न हि यस्यापाते यो विनाशो भवति

---

१. क्षणिकम्—का० । २. नैकान्तिक०—मुद्रितः पाठः ।

अतो न दृश्यन्ते ? उताहो स्वयं विनष्टाः अन्ये च पुनर्नोत्पन्नाः, अतो न दृश्यन्ते; यथा वायुसंयोगात् प्रदीपः, पाणिसंयोगाद् घण्टाशब्द इति ? तस्मादनुमानसाध्योऽयमर्थः ॥ २ ॥

किं पुनरत्रानुमानम् ? उक्तं तावत् अकार्यत्वादभावस्येति । पुनः—

न कस्यचिदहेतोः स्यात्,

यदि विनाशो हेतुसामान्यान्न कस्यचिदहेतुकः स्यादुत्पादवत् । क्षणिकानां च बुद्धिशब्दार्चिषां दृष्ट आकस्मिको विनाश इति नायं हेतुमपेक्षते ।

यस्तु मन्यते—बुद्ध्यन्तराद् बुद्धेर्विनाशः, शब्दान्तराच्छब्दस्येति ? न[1] युक्तमेतत्[1]; बुद्ध्योरसमवधानात् । न हि संशयनिश्चयज्ञानयोर्युक्तं समवधानम् ।

स तद्धेतुक इति । *वायुसंयोगपाते* हि सति *प्रदीपस्य विनाशः* । न च स विनाशो वायुसंयोगकृतः । क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्धि प्रदीपस्याकस्मिको विनाश इष्यते । स हि उत्पन्नप्रध्वंसितत्वात् *स्वयं विनष्टः* प्रदीपः । वायुप्रतिबन्धादन्यस्यानुत्पत्तौ न दृश्यते, न तेन विनाश इति । तथा घण्टाशब्दः क्षणिक इष्यते । *पाणिसंयोगपाते* च सति *घण्टाशब्दस्य* विनाशः, न स तत्कृतः । क्षणिकत्वाद्धि स्वयं विनष्टो घण्टाशब्दस्तत्प्रतिबन्धत्वादन्यस्यानुत्पत्तौ न दृश्यते, न तेन विनाश इति । *तस्मादनुमानसाध्योऽयमर्थः* । न प्रत्यक्षसिद्ध इत्यभिप्रायः । तस्मादनैकान्तिकमेतत् । यस्य पाते यः कश्चिद्विनाशः स तत्कृत इति ।

किं पुनरत्रानुमानमिति । अत्राहेतुको विनाश इत्येतस्मिन्नर्थे किमनुमानमिति । *उक्तं तावदकार्यत्वादभावस्येति* । 'अहेतुको विनाशः; अकार्यत्वादाकाशवत् । अकार्यश्चासौ अभावस्वभावत्वादत्यन्ताभाववत्' ॥ २ ॥

"न कस्यचिदहेतोः" इति । न कस्यचिदकस्मादित्यर्थः । *उत्पादवदिति* । विपरीतोपमानम् । यथोत्पाद आत्मलाभलक्षणः सहेतुक एव, नाहेतुकस्तद्विनाशः स्यात् । न चैवं भवति । कथम् ? इत्याह—*क्षणिकानां च बुद्धिशब्दार्चिषां दृष्ट आकस्मिको विनाशः* । तदेवमनुमानापतितो धर्मः स्वरूपविपर्ययः । 'आकस्मिकः काष्ठादीनां विनाशः; विनाशस्वाभाव्यात्, बुद्ध्यादिविनाशवद्' इति ।

यस्तु मन्यत इति । *वैशेषिकः* । पूर्वा बुद्धिरुत्तरया बुद्ध्या उत्पन्नया विनाश्यते । अन्या तु बुद्धिः पूर्वया बुद्ध्या विनाश्यते । एवं शब्दोऽपि वाच्यः । आह—*न युक्तमेतत्* । कस्मात् ? *बुद्ध्योरसमवधानात्* अयुगपद्भावादित्यर्थः । न ह्यसन्तं नाश्यं हेतुर्विनाशयतीति । कथं गम्यते बुद्ध्योरसमवधानमिति ? अत आह—*न हि संशयनिश्चयज्ञानयोर्युक्तं समवधानमिति* विस्तरः । स्वसंवेद्य-

---

१–१. तदयुक्तम्—का० ।

एवं[1] सुखदुःखयोः, रागद्वेषयोर्वा । यदा च पटुबुद्धिशब्दानन्तरमपटुबुद्धिशब्दावुत्पद्येते, तदा कथमपटुः समानजातीयो धर्मः पटीयांसं हिंस्यात् । अन्त्ययोश्च कथम् !

योऽपि अर्चिषामवस्थानहेत्वभावाद्, धर्माधर्मवशाद् वा विनाशं मन्यते ! स[2] चायुक्तः[2]; न ह्यभावः कारणं भवितुमर्हति । न चाप्युत्पादविनाशहेत्वोर्धर्माधर्मयोः क्षण[3] एव[3] क्षणे वृत्तिलाभप्रतिबन्धौ भवितुमर्हतः ।

शक्यश्चैष कारणपरिकल्पः सर्वत्र संस्कृते कर्तुमित्यलं विवादेन ।

मेतत् । यदा संशयज्ञानं न तदा निश्चयज्ञानम्, यदा निश्चयज्ञानं न तदा संशयज्ञानमिति । *एवं सुखदुःखयो रागद्वेषयो*श्चासमवधानमिति योज्यम् । यथा च विरुद्धयोरसमवधानम्, एवमविरुद्धयोरपि ज्ञानयोरसमवधानं भवतीति । *यदा चेति* विस्तरः । अथापि समवधानं स्यादिति, तथाप्यपटुबुद्धिशब्दौ पटू न हिंस्याताम्; दुर्बलसमानजातीयत्वात् । न हि दुर्बलसमानजातीयो बलवन्तं हिंसन् दृष्टः । असमानस्तु दुर्बलोऽपि हिंस्यात् । तद्यथा—उदकं तेजः ।

योऽप्यर्चिषामवस्थानहेत्वभावादिति । *अवस्थानहेत्वभावाद्* भावानां विनाश इति *स्थविर-वसुबन्धुप्रभृतिभिरयं हेतुरुक्तः; स चायुक्तः । न ह्यभावः कारणं भवितुमर्हतीति* । *धर्माधर्मवशाद्वेति वैशेषिकः* । तं प्रत्याह—*न चाप्युत्पादविनाशहेत्वोरिति* । उत्पादविनाशहेत्वोरधर्मस्य । *क्षण एव क्षण* इति । मुख्ये क्षणे, नौपचारिके क्षण इत्यर्थः । अथ वा *क्षण एव क्षण* इति । क्षणे क्षण एवेत्यर्थः । *वृत्तिलाभप्रतिबन्धौ* । वृत्तिलाभो वृत्तिप्रतिबन्धश्च क्षणे क्षणे भवितुं नार्हतः । कथं कृत्वा ? यस्यार्चिषः उत्पत्तावनुग्रहो भवति चैत्रस्य मैत्रस्य वा, तस्य धर्म उपलब्धवृत्तिः तदुत्पादयतीत्येवमुत्पादहेतुः । विनाशहेतुरपि, यदि तद्विनाशस्तस्यानुग्रहं करोति अन्धकारावस्थायाम् । एवमधर्मोऽपि यस्यार्चिरुत्पत्तावपकारो भवति, तस्याधर्मोपलब्धवृत्तिस्तदुत्पादयति । विनाशहेतुरपि, यदि तद्विनाशस्तस्याप्यपकारं करोति अन्धकारावस्थायामिति तयोर्वृत्तिलाभादर्चिषामुत्पत्तिर्भवति । न च वृत्तिलाभं तयोरप्रतिबध्य ताभ्यामेव तस्मिन्नेव क्षणे तेषां विनाश इति । क्षणे क्षणे वृत्तिलाभप्रतिबन्धौ न द्वयोर्युज्येते ।

शक्यश्चैष कारणपरिकल्प इति विस्तरः । धर्माधर्मविनाश इति कारणपरिकल्प इति । *सर्वत्र संस्कृते* द्व्यणुकादौ अनित्येषु रूपादिषु कर्मणि च शक्यते कर्तुम् । अतो न वक्तव्यमेतत्—अग्निसंयोगात् काष्ठादीनां विनाश इत्येवमादि । ततश्च सर्वसंस्कृतस्य क्षणिकसिद्धिः; धर्माधर्मयोस्तद्विनाशकारणान्तरानपेक्ष-

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २–२. तदप्ययुक्तम्—का० । ३–३. क्षणे—का० ।

यदि च काष्ठादीनामग्न्यादिसंयोगहेतुको विनाशः स्यात्, एवं सति पाकजानां गुणानां पक्वतरतमोत्पत्तौ—

हेतुः स्याच्च विनाशकः ।

हेतुरेव च विनाशकः स्यात् । कथं कृत्वा ? घासाद्यग्निसम्बन्धाद्[1] गुणाः पाकजा उत्पन्नाः, तत एव तादृशाद्वा पुनः पक्वतरतमोत्पत्तौ तेषां विनाश इति हेतुरेव तेषां विनाशकः स्याद्, हेत्वविशिष्टो वा ।

न च युक्तम्—यत एव यादृशाद्वा तेषां भावः, तत एव तादृशाच्च तेषां पुनरभाव इति । ज्वालान्तरेषु च[2] तावद्धेतुभेदेऽपि[3] परिकल्पनां[3] परिकल्पयेयुः । क्षारहिमशुक्तसूर्योदकभूमिसम्बन्धात्तु पाकजविशेषोत्पत्तौ कां कल्पनां कल्पयेयुः ।

यत्तर्ह्यापः क्वाथ्यमानाः क्षीयन्ते, किं तत्राग्निसंयोगाः कुर्वन्ति ? तेजोधातुं प्रभावतो वर्धयन्ति, यस्य प्रभावादपां सङ्घातः क्षामक्षामो जायते, यावदतिक्षामतां गतोऽन्ते न पुनः सन्तानं सन्तनोति । इदमत्राग्निसंयोगाः कुर्वन्ति ।

स्यादित्यलं *विवादेन* ।

तत एव तादृशाद्वेति । अग्निसंयोगः श्यामतां घटस्य निवर्त्य रक्ततां जनयति, स एव रक्ततां निवर्त्य रक्ततरतां जनयतीति कल्प्यते । हेतुरेव विनाशकः स्यात् ।

अथ ज्वालानां क्षणिकत्वादन्यस्तत्संयोगो जनकः, अन्योऽपि विनाशक इति कल्प्यते ? हेत्वविशिष्टो विनाशकः स्यात्, न च युक्तमिति सर्वम् । *ज्वालान्तरेषु च तावद्धेतुभेदेऽपि परिकल्पनां परिकल्पयेयुर्वैशेषिकाः* । क्षणिकत्वात् ज्वालानामन्या जनिका अन्या विनाशिका इति । *क्षार-यावद्-भूमिसम्बन्धात्तु पाकज-विशेषोत्पत्तौ कां कल्पनां कल्पयेयुः* । न हि तेषां क्षारादयः क्षणिकाः । तत्र हेतुरेव विनाशकः स्यात् ।

यत्तर्हि आप इति विस्तरः । यद्यग्निसंयोगेऽप्यापो न विनाश्यन्ते, कथं तर्ह्यापः *क्वाथ्यमानाः क्षीयन्त* इत्यभिप्रायः । *तेजोधातुरिति* । तदविनिर्भाग-संवर्धनम् । *यस्य प्रभावादपां संघातः*[4] *क्षामक्षामो जायत* इति । कारणविशेषात् कार्यविशेष इति क्षामक्षामतरो जायते । *यावदतिक्षामतां गतोऽन्ते न पुनः सन्तानं सन्तनोतीति* । कार्यं करोति । न त्वभावं करोतीत्यर्थः ।

---

१. ०सम्बन्धा—का० ।
२. का० पुस्तके नास्ति ।
३–३. ०भेदकल्पनां—का० ।
४. संहातः—मुद्रितः पाठः ।

तस्मान्नास्ति भावानां विनाशहेतुः । स्वयमेव तु भङ्गुरत्वाद् विनश्यन्त उत्पन्नमात्राद्[1] विनश्यन्तीति सिद्ध एषां क्षणभङ्गः । क्षणभङ्गाच्च गत्यभावः ।

गत्यभिमानस्तु देशान्तरेषु निरन्तरोत्पत्तौ तृणज्वालावत् । गत्यभावे च "संस्थानं कायविज्ञप्तिः" इति सिद्धम् ।

"नास्ति संस्थानं द्रव्यतः" इति सौत्रान्तिकाः । एकदिङ्मुखे हि भूयसि वर्ण उत्पन्ने दीर्घं रूपमिति प्रज्ञप्यते, तमेवापेक्ष्याल्पीयसि ह्रस्वमिति, चतुर्दिशं भूयसि चतुरस्रमिति, सर्वत्र समे वृत्तमिति । एवं सर्वम् । तद्यथा—अलातमेकस्यां दिशि देशान्तरेष्वनन्तरेषु निरन्तरमाशु दृश्यमानं दीर्घमिति प्रतीयते, सर्वतो दृश्यमानं मण्डलमिति । न[2] द्रव्यसत्[2] संस्थानम् । यदि हि स्यात्—

द्विग्राह्यं स्यात्,

चक्षुषा हि दृष्ट्वा दीर्घमित्यवसीयते कायेन्द्रियेणापि स्पृष्ट्वेति द्वाभ्यामस्य ग्रहणं प्राप्नुयात् । न च रूपायतनस्य द्वाभ्यां ग्रहणमस्ति ।

यथा वा स्प्रष्टव्ये दीर्घादिग्रहणम्, तथा वर्णेऽपि[3] सम्भाव्यताम् ।

भङ्गुरत्वादिति विस्तरः । भङ्गशीलत्वात् *स्वयं विनश्यन्तोऽन्येनाजनित*विनाशाः । *सन्त उत्पन्नमात्रा*देकक्षणलब्धात्मानो भवन्तो *विनश्यन्ति* ।

तृणज्वालावदिति । यथा तृणज्वालायाः क्षणिकत्वेऽपि *देशान्तरेषु निरन्तरोत्पत्तौ गत्यभिमानः*—तृणं दहन्तीति, ज्वाला गच्छन्तीति, तद्वत् । साधनं च—'अविद्यमानगतयो देशान्तरे निरन्तरमुत्पद्यमाना रूपादयो भावाः; क्षणिकत्वात्, तृणज्वालावत्' । *संस्थानं कायविज्ञप्तिरिति* । वैभाषिकवचनम् ॥ ३ ॥

एकदिङ्मुख इति । एका दिङ् मुखमस्येति एकदिङ्मुखं तस्मिन् । *भूयसि* बहुतरे । *एवं सर्वमि*त्यूर्ध्वैकदिङ्मुखे भूयसि उत्पन्न उन्नतमिति प्रज्ञप्यते, अधो भूयस्यवनतमिति । एषा दिक् । *तद् यथा अलातमिति* । 'न द्रव्यसत् संस्थानम्; वर्णग्रहणात् पक्षग्रहणत्वात्, अलातचक्रवद्' इति । अथवा—'न द्रव्यसंस्थानम्; अन्यरूपग्रहणात् पक्षग्रहणत्वाद्धान्यराशिवद्' इति ।

*द्वाभ्यामस्य ग्रहणं प्राप्नुयादि*त्युक्ते वैभाषिको ब्रूयात्—न दीर्घत्वादेः कायेन्द्रियेण ग्रहणम्, किं तर्हि ? स्प्रष्टव्यावयवेष्वेव तथासंनिविष्टेषु दीर्घादिग्रहणं भवति, अतो न द्वाभ्यामस्य ग्रहणं प्राप्नोति ? अत इदमुच्यते—*यथा वा*

---

१. उत्पन्नमात्रा—का० । २–२. न तु खलु जात्यन्तरमस्ति—का० ।
३. वर्णे—का० ।

स्मृतिमात्रं तत्र स्पर्शसाहचर्याद्[1] भवति। स तु साहचर्यात् भवति, न तु साक्षाद् ग्रहणम्, यथा—अग्निरूपं दृष्ट्वा तस्योष्णतायां स्मृतिर्भवति, पुष्पगन्धं च घ्रात्वा तद्वर्णे इति ?

युक्तमत्राव्यभिचारत्वादन्येनान्यस्मरणम्[2]; न तु किञ्चित् स्प्रष्टव्यं क्वचित् संस्थाने नियतम्, यतोऽत्र[3] स्मरणं नियमेन स्यात्।

तथा[4] सत्यपि साहचर्यनियमे संस्थाने[5] स्मरणं[5] नियमेन स्यात्। वर्णेऽपि स्यात्। वर्णवद् वा संस्थानेऽप्यनियमेन स्यात्।

स्प्रष्टव्य इति विस्तरः। कोऽर्थः ? *यथा स्प्रष्टव्ये दीर्घह्रस्वादिग्रहणम्*, न च स्प्रष्टव्यायतनसंगृहीतं संस्थानम्; *तथा वर्णेऽपि* सम्भाव्यतां दीर्घादिग्रहणम्, न च रूपायतनसंगृहीतसंस्थानम्। अर्थान्तरभूतं स्यादित्यर्थः।

पूर्ववैभाषिक आह—*स्मृतिमात्रं तत्र इति* विस्तरः। स्मृतिमात्रं तत्र संस्थाने स्पर्शसाहचर्यात् श्लक्ष्णत्वादिभिः स्पर्शैः सहचरभावाद् भवति। *न तु साक्षाद्ग्रहणं* दीर्घादिसंस्थानस्य। *यथाग्निरूपं दृष्ट्वा तस्याग्नेरुष्णतायां स्मृतिर्भवति* साहचर्यात्। *पुष्पस्य* च चम्पकस्य च *गन्धं घ्रात्वा तद्वर्णेऽपि* स्मृतिसाहचर्यम्।

आह—*युक्तमत्रेति* विस्तरः। युक्तमत्राग्नाव*व्यभिचारात्* उष्णतायाश्च रूपस्य च। *अन्येनान्यस्मरणम्।* अग्निरूपेणोष्णतायाः, पुष्पगन्धेन च तद्वर्णस्य। *न तु किञ्चिदिति* विस्तरः। न तु किञ्चित् *स्प्रष्टव्यं* श्लक्ष्णत्वादि *क्वचिदिति* संस्थाने दीर्घादौ *नियतम्; यतोऽत्र* संस्थाने स्प्रष्टव्यं स्पृष्ट्वा *स्मरणं नियमेन स्यात्।* यत्र ह्यग्निरूपम्, तत्र तदुष्णतया भवितव्यम्। यत्र च चम्पकगन्धः, तत्र तद्रूपेण भवितव्यम्। न तु यत्र श्लक्ष्णत्वं कर्कशत्वं वा, तत्र दीर्घत्वेन ह्रस्वत्वेन वा भवितव्यम्। तस्मात् तदुष्णतारूपयोर्नियमेन युज्यते। संस्थानेन तु नियमेन स्मरणं न प्राप्नोति।

तथा सत्यपि साहचर्यनियमे स्प्रष्टव्यं संस्थानयोः *संस्थाने स्मरणं नियमेन स्यात्। वर्णेऽपि स्यात्।* स्मरणं नियमेनेति वर्तते। तदेवं स्प्रष्टव्यं स्पृष्ट्वा स्मरेदित्यर्थः। *अथानियमेन* वर्णस्मरणं भवति ? *वर्णवद्वा संस्थानेऽप्यनियमेन स्यात्*—

---

१. स्प्रष्टव्यसाह०—का०। २. ०नान्यस्य स्मरणम्—का०।
३. यतस्तत्र—का०। ४. अथा—का०।
५–५. संस्थान०—का०।

न चैवं भवति। अयुक्तमस्य स्प्रष्टव्यात् स्मरणम्। चित्रान्तरेण[1] वाऽनेकवर्णसंस्थाने दर्शनाद् बहूनामेकदेशं[2] प्राप्नुयात्। तच्चायुक्तं वर्णवत्।

तस्मान्नास्ति द्रव्यतः संस्थानम्॥

यच्चापि किञ्चित् सप्रतिघं रूपमस्ति तदवश्यं परमाणौ विद्यते!

न चाणौ तद्,

न च संस्थानं परमाणौ विद्यते दीर्घादि। तस्माद् बहुष्वेव तथासन्निविष्टेषु दीर्घादिप्रज्ञप्तिः।

दीर्घे ह्रस्वमिति, ह्रस्वे दीर्घमिति। किं कारणम्? वर्णे ह्यनियमेन स्मरणं भवति स्प्रष्टव्यात् कदाचिद् रक्ते पीतमिति पीते रक्तमिति। *न चैवं भवति*। कथमेवं न भवति? यथा वर्णे संस्मरणं न नियमेन भवति, तथा संस्थानेऽप्यनियमेनेति। किं तर्हि? वर्णे स्मरणं न नियमेन भवति, संस्थाने पुनर्नियमेनेति अयुक्तमस्य संस्थानस्य स्प्रष्टव्यात् स्मरणम्। कथं तर्हि दीर्घबुद्धिर्ह्रस्वबुद्धिर्वा भवति? उक्तमेतद्—एकदिङ्मुखे भूयसि वर्णे वा स्प्रष्टव्ये वा गृह्यमाणे दीर्घविकल्पबुद्धिः, अल्पीयसि ह्रस्वविकल्पबुद्धिरित्येवमाद्यवगन्तव्यम्। *चित्रान्तरेण वेति* विस्तरः। *चित्रान्तरेण वानेकवर्णसंस्थाने* बहुभिः प्रकारैर्दृश्यमानेनानेकसंस्थानं दृश्यते दीर्घादि। अतोऽनेकसंस्थानदर्शनात् बहूनां संस्थानानामेकदेशं *प्राप्नुयात्*। यत्रैव दीर्घत्वं तत्रैव ह्रस्वादिग्रहणात्। *तच्चायुक्त वर्णवत्*। यथा हि वर्णः सप्रतिघत्वादेकदेशो न भवति, तथा संस्थानमपीति।

तथा च सति *द्रव्यतोऽपि संस्थान*मिति सापक्ष्यालः पक्ष्यो भवति; धर्मविशेषविपर्ययात्।

"*न चाणौ तद्*" इति। यथा नीलादिरूपम् अष्टद्रव्यकादावणो विद्यते *न चैवमणौ संस्थानं दीर्घादि विद्यते*। कथं पुनर्गम्यते—संस्थानं परमाणौ नास्तीति? दीर्घसङ्घातेऽपचीयमाने दीर्घबुद्ध्यभावात्। दीर्घं हि दण्डमुपलभ्य तस्मिन्नेवापचीयमाने दीर्घबुद्धिर्न निवर्तेत[3]। न हि नीलादि द्रव्यमुपलभ्यापचीयमाने तस्मिन् पीतबुद्धिर्भवति। दीर्घद्रव्ये त्वपचीयमाने ह्रस्वबुद्धिर्भवति, न दीर्घबुद्धिः। न च युक्तं वक्तुम्—तदेव संस्थानं दीर्घादि-ह्रस्वादि-बुद्धि जनयतीति। *तस्माद् बहुष्वेति* सर्वम्।

---

१. चित्रास्तरणे—का०। २. मैकदेश्ये—का०।
३. विवर्तेत—मुद्रितः पाठः।

अथ मतम्—संस्थानपरमाणव एव तथासन्निविष्टा दीर्घादिसंज्ञा[1] भवन्ति[1] इति ! सोऽयं केवलः पक्षपातः; तेषामसिद्धत्वात् । सिद्धस्वलक्षणानां हि तेषां सञ्चयो युज्यते । न च संस्थानावयवानां वर्णादिवत् स्वभावः सिद्ध इति कुत एषां सञ्चयः !

यत्तर्हि वर्णत्वाभिन्नो[2] भवति, संस्थानं च भिन्नं दृश्यते मृद्भाजनानाम् ! ननु चोक्तं यथा कृत्वा वर्णे दीर्घादिसंज्ञा प्रज्ञप्यते, यथा च पिपीलिकादीनामभेदे पङ्क्तिचक्रादीनां भेदः प्रज्ञायते, तथा संस्थानस्यापि !

यत्तर्हि तमसि[3] दूराद् वा वर्णमपश्यन्तः स्थाण्वादीनां दैर्घ्यादीन पश्यन्ति ? वर्णमेव ते तत्राव्यक्तं दृष्ट्वा दीर्घादिपरिकल्पं कुर्वन्ति, पङ्क्तिसेनापरिकल्पवत् ।

---

*अथ मत*मिति विस्तरः। *संस्थानपरमाणव एव तथासन्निविष्टा* एकदिङ्मुखादिक्रमेण *दीर्घादिसंज्ञा भवन्ति* । न ह्येतत्स्वभावाः तथासन्निविष्टाः समानास्तां संज्ञामुपलब्धुमर्हन्तीत्यभिप्रायः । न च *संस्थानावयवानां वर्णादिवत् स्वभावः सिद्ध इति* । वर्णावयवाः प्रसिद्धस्वभावाः; प्रत्यवयवं नीलादित्वतो ग्रहणात्, न चैवं संस्थाने परमाणवः प्रत्यवयवं दीर्घादित्वतो गृह्यन्ते । तस्मान्न प्रसिद्धस्वभावाः । यदि तु नैव ते दीर्घादिस्वभावाः, सन्निवेशविशेषात् तु दीर्घादिबुद्धिहेतवो भवन्ति । वर्णादिपरमाणव एव सन्निवेशविशेषात्तु दीर्घादिबुद्धिहेतवो भवन्तीति किं नेष्यते !

यत्तर्हि वर्णत्वाभिन्न इति । यदि वर्णसन्निवेशमात्रं संस्थानं स्यात्, वर्णाभेदे संस्थानभेदो न स्यात्; *मृद्भाजनानां* कुण्डादीनामनर्थान्तराभावात् ।

ननु चोक्तमिति विस्तरः । *यथा कृत्वा* वर्णे दीर्घादिसंज्ञा प्रज्ञप्यते । एकदिङ्मुखे च वर्ण इति विस्तरेण । *यथा च पिपीलिकादीनामिति* विस्तरः । यथा च पिपीलिकादय एकरूपा भवन्ति । तेषां च *पङ्क्ति*रित्यस्मिन् देशेऽन्यादृशी, अन्यस्मिन्नन्यादृशी । *एवं चक्रादीनां भेद* इत्येवमादि । तथा वर्णाभेदेऽपि *संस्थानभेदः स्यात्* ।

यत् तर्हि तमसीति विस्तरः । यत् तर्हि तमसि *वर्णमपश्यन्तः स्थाणुपुरुषहस्त्यादीनामिति दीर्घत्वह्रस्वत्वपरिमण्डलादीनि पश्यन्ति* । तत् कथमिति वाक्यशेषः । यदि तर्हि वर्णाज्जात्यन्तरसंस्थानं न स्यात् । यथा वर्णं नीलं पीतमिति वा न पश्यन्ति तथा संस्थानमपि दीर्घह्रस्वमिति न पश्येयुः, पश्यन्ति च कदाचित् । अतो जात्यन्तरं संस्थानमिति । *पङ्क्तिसेनापरिकल्पवदिति* । यथा

१–१. ०संज्ञां लभन्त—का० । २. वर्णश्चाभिन्नो—का० । ३. तमपि—का०

वेविदितं[1] चैतदेवम्। यत् कदाचिदनिर्धार्यमाणपरिच्छेदं सङ्घातमात्रमव्यक्तं दृश्यते किमप्येतदिति।

अथेदानीं कायस्य गतिं निराकृत्य संस्थानं च तत्रभवन्तः **सौत्रान्तिकाः** कां कायविज्ञप्तिं प्रज्ञपयन्ति? संस्थानमेव हि ते कायविज्ञप्तिं प्रज्ञपयन्ति, न तु पुनर्द्रव्यतः।

तां च प्रज्ञपयन्तः कथं कायकर्म प्रज्ञपयन्ति? कायाधिष्ठानं कर्म कायकर्म, या चेतना कायस्य तत्र तत्र प्रणेत्री।

एवं वाङ्मनस्कर्मणी अपि यथायोगं वेदितव्ये।

यत्तर्हि "चेतना कर्म चेतयित्वा च" (   ) इत्युक्तम्? सङ्कल्पचेतना पूर्वं भवति—'एवं चैवं च करिष्यामि' इति। तथा चेतयित्वा पश्चात् क्रिया चेतनोत्पद्यते। यया कायः प्रेर्यते सासौ चेतयित्वा कर्मेत्युच्यते।

एवं तर्हि विज्ञप्त्यभावादविज्ञप्तिरपि कामावचरी न[2] स्यादिति[2] महान्तो

तमस्यव्यक्तं पक्षिणः पिपीलिका वा दृष्ट्वा दीर्घा पंक्तिरिति परिकल्पयन्ति, यथा वा तमस्येव हस्त्यादीनव्यक्तं दृष्ट्वा परिमण्डलेयं सेना व्यवस्थितेति परिकल्पयन्ति, तद्वत्। *वेविदितं चैतदेवमिति*। यथेदानीमुक्तम्—असत्यपि जात्यन्तरे संस्थाने वर्णमेव ते तत्राव्यक्तं दृष्ट्वा दीर्घादिपरिकल्पं कुर्वन्ति। *यत् कदाचिदिति* विस्तरः। *अनिवार्यमाणपरिच्छेदमिति*। अनिर्द्धार्यमाणसंस्थानसंघातमात्रमव्यक्तमलक्ष्यमाणनीलत्वादिकं *दृश्यते*। न च वर्णसंस्थानव्यतिरिक्तं रूपायतनमस्तीति। यथा नान्यत् किञ्चिद् द्रव्यं कल्प्यते, तद्वत् संस्थानमपि न वर्णव्यतिरिक्तं कल्पयितव्यम्।

तत्रभवन्त इति। ते भवन्त इत्यर्थः। "इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते" (पा० सू० ५.३.१४) इति वचनात्। *कथं कायकर्म प्रज्ञापयन्तीति*। प्रज्ञप्तिसत्त्वात् कायकर्मायोग *इति* मन्यमानः पृच्छति। *कायाधिष्ठानमिति*। कायालम्बनमित्यर्थः। यस्य हि कायः प्रवर्त्यः, तत्कायाधिष्ठानं कर्म। तेनाह—*या चेतना कायस्य तत्र तत्र प्रणेत्रीति*[3]। *यथायोगं वेदितव्ये* इति। वागधिष्ठानं कर्म वाक्कर्म। मनस्कर्म तु मनसः कर्म, मनसा वा संयुक्तं कर्म मनस्कर्म। तेन *यथायोगमित्युक्तम्*।

विज्ञप्त्यभावादिति विस्तरः। यदि विज्ञप्तिर्न स्यात् *अविज्ञप्तिरपि कामावचरी न स्यात्*। विज्ञप्त्यधीना हि कामावचर्यविज्ञप्तिः, न चित्तानुपरिवर्तिनीति। सा

---

१. इत्थं—का०। २–२. नास्तीति—का०। ३. पश्यतीति—मुद्रितः पाठः।

दोषा अनुषज्यन्ते, अनुषङ्गाणां[1] पुनः प्रत्यनुषङ्गा भविष्यन्ति; यदि तस्मादेव कायकर्मसंशब्दिताच्चेतनाविशेषादविज्ञप्तिः स्यात्, चित्तानुपरिवर्तिनी स्यात् समाहिताविज्ञप्तिवत् !

नैवं भविष्यति; चेतनाविशेषेण तदाक्षेपविशेषात्। सापि च विज्ञप्तिः सती तदाक्षेपे उत्पादनचेतनाया[2] बलं निभालयते; जडत्वात्। द्रव्यमेव तु संस्थानं वैभाषिका वर्णयन्ति, संस्थानात्मिकां तु कायविज्ञप्तिम्।

वाग्विज्ञप्तिस्तु वाग्ध्वनिः ॥ ३ ॥

वाक्स्वभावो यः शब्दः सैव **वाग्विज्ञप्तिः** ॥ ३ ॥

अविज्ञप्तिः पूर्वमेवोक्ता। सापि द्रव्यतो नास्तीति **सौत्रान्तिकाः**; अभ्युपेत्याकरणमात्रत्वात्। अतीतान्यपि महाभूतान्युपादाय प्रज्ञप्तेः, तेषां चाविद्यमान-

---

चेवं नास्तीति *महान्तो दोषा अनुषज्यन्ते*। संवरासंवराभावदोषः, सप्तौपधिकपुण्यक्रियावस्तु-पुण्यवृद्ध्यभावदोष इत्येवमादयोऽनुषङ्गाः। *अनुषङ्गाणां पुनः प्रत्यनुषङ्गा* इति। तत्परिहारा भविष्यन्तीत्यर्थः। *कायकर्मसंशब्दितादिति*। कायाधिष्ठानादित्यर्थः। *समाहिताविज्ञप्तिवदिति*। यथा समाहिताविज्ञप्तिश्चित्तानुपरिवर्तिनी, एवं प्रातिमोक्षसंवरादिलक्षणाप्यविज्ञप्तिः स्यात्।

सौत्रान्तिका आहुः—*नैवं भविष्यति*। न चित्तानुपरिवर्तिनी *भविष्यति; चेतनाविशेषणा*समाहितेन *तदाक्षेपविशेषाद्*। असमाहिताया *अविज्ञप्तेराक्षेपा*दित्यर्थः। *सापि च विज्ञप्तिर्भवदीया सती* विद्यमाना अविज्ञप्तेराक्षेपे *उत्पादनचेतनाया बलं* सामर्थ्यं *निभालयते* अपेक्षते। कस्मात्? *जडत्वाद्*। अपटुत्वाच्चेतनाबलमन्तरेण तामविज्ञप्तिं जनयितुं न शक्नोति। न ह्यसत्यां समादानचेतनायां यदृच्छोत्पन्ना विज्ञप्तिरविज्ञप्तिं जनयति।

"वाग्विज्ञप्तिस्तु" इति। तु-शब्दो विशेषणेन। यथा कायविज्ञप्तिः संस्थानात्मिका, न तथा वाग्विज्ञप्तिः। किं तर्हि? वागात्मको ध्वनिः, वर्णात्मकः शब्द इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविज्ञप्तिः पूर्वमेवोक्तेति। "ते तु विज्ञप्त्यविज्ञप्ती" इत्युक्तम्। तत्र विज्ञप्तिरुक्ता, अविज्ञप्तिर्वक्तव्या। सा च पूर्वमेवोक्ता—"विक्षिप्ताचित्तकस्य" (अभि० को० १.११) इति वचनात्। *सापि द्रव्यतो नास्ति*। साप्यविज्ञप्तिर्द्रव्यतो नास्ति। न केवला विज्ञप्तिरित्यपिशब्दः। *अभ्युपेत्याकरणमात्रत्वादिति*। "इमं दिवसमुपा-

---

१. अनुषङ्गानां—का०। २. चेतनायाः—का०।

स्वभावत्वाद्, रूपलक्षणाभावाच्च।

अस्तीति वैभाषिकाः। कथं ज्ञायते ?

त्रिविधामलरूपोक्तिवृद्ध्यकुर्वत्पथादिभिः ।

त्रिविधं रूपमुक्तं सूत्रे—"त्रिभिः स्थानै रूपस्य रूपसंग्रहो भवति—अस्ति रूपं सनिदर्शनं सप्रतिघम्, अस्ति रूपमनिदर्शनं सप्रतिघम्, अस्ति रूपमनिदर्शनमप्रतिघम्" ( ) इति। अनास्रवं च भगवता रूपमुक्तम्—"अनास्रवाः धर्माः कतमे ? यस्मिन् रूपेऽतीतानागतप्रत्युत्पन्नो नोत्पद्यतेऽनुनयो वा प्रतिघो वा यावद् यस्मिन् विज्ञाने, इम उच्यन्तेऽनास्रवा धर्माः" ( ) इति। नाविज्ञप्तिं[1] विरहय्यास्ति रूपमनिदर्शनमप्रतिघम्, नाप्यनास्रवम्।

दाय प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामि' इत्यभ्युपेत्य। तस्मात् परेण तेषामकरणमात्रमविज्ञप्तिरित्येवं द्रव्यतो नास्तीति *सौत्रान्तिकाः*। *तेषां* चातीतानां महाभूतानाम्। न ह्यतीतानां प्रत्युत्पन्नस्वभावोऽस्ति। *पञ्चमे च कोशस्थान* एतद् दर्शयिष्यत इति। कथम् ? *अविद्यमानान्यस्या* आश्रय इत्यतो न द्रव्यतोऽस्ति। *रूपलक्षणाभावाच्च*। रूप्यत इति रूपलक्षणम्, तच्चास्या अप्रतिघत्वान्नास्ति। तस्मान्न द्रव्यतोऽस्ति।

त्रिविधेति विस्तरः। त्रिविधञ्च तदमलञ्च *त्रिविधामलरूपम्*, तस्योक्तिः। अकुर्वतः पन्था *अकुर्वत्पथः*। परेण कारयतः स्वयमकुर्वतः कर्म इत्यर्थः। त्रिविधामलरूपोक्तिश्च वृद्धिश्चाकुर्वत्पथश्चादिरेषाम्, तानीमानि *त्रिविधामलरूपोक्तिवृद्ध्यकुर्वत्पथादीनि*। *आदिशब्देन* धर्मो भिक्षो इत्यत्रारूपीत्यवचनम्, आर्याष्टाङ्गवचनम्, प्रातिमोक्षसंवरसेतुवचनं च गृह्यते।

रूपस्य रूपसंग्रह इति। रूपस्य रूपेणैव संग्रहो भवति, नान्यैर्वेदनादिभिः। *अस्ति रूपं सनिदर्शनं सप्रतिघम्*। यच्चक्षुर्विज्ञानविज्ञेयं रूपम्। *अस्त्यनिदर्शनं सप्रतिघम्*। यानि चक्षुरादीनि तत् पुनर्नव रूप्यायतनानि। *अस्ति रूपमनिदर्शनमप्रतिघम्*। यन्मनोविज्ञानविज्ञेयम् अविज्ञप्तिरूपं धर्मायतनसंगृहीतम्। *नाविज्ञप्तिं विरहय्येति* विस्तरः। अविज्ञप्तिं मुक्त्वा *नास्ति रूपमनिदर्शनमप्रतिघं* यद् *रूपसंग्रहसूत्र* उक्तम्। *नाप्यनास्रवम*स्ति रूपम्। अविज्ञप्तिं विरहय्येति वर्तते। न हि मार्गसत्यसमापन्नस्य कायवाग्विज्ञप्तिरूपं युज्यते।

---

१. न चाविज्ञप्तिं—का०।

वृद्धिरपि चोक्ता—"एभिः सप्तभिरौपधिकैः पुण्यक्रियावस्तुभिः समन्वागतस्य श्राद्धस्य कुलपुत्रस्य वा[1] कुलदुहितुर्वा चरतो वा स्वपतो वा तिष्ठतो वा जाग्रतो वा सततसमितमभिवर्धत एव पुण्यम्, उपजायत एव पुण्यम्। एवं निरौपधिकैः" ( ) इति। न चाविज्ञप्तिमन्तरेणान्यमनसोऽपि पुण्यस्याभिवृद्धिर्युज्यते। अकुर्वतश्च स्वयं परैः कारयतः कर्मपथा न सिध्येयुरसत्यामविज्ञप्तौ।

सप्तभिरौपधिकैरिति । उपधिः=आरामविहारादिः, तत्र भवमौपधिकम्। तस्योपधेरभावान्निरौपधिकम्। *सततम*भीक्ष्णम्। *समितं* निरन्तरम्।

अत्र सूत्रम्—"भगवान् कौशाम्ब्यां विहरति स्म घोषितारामे। अथायुष्मान् महाचुन्दो येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्तः। उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्तेऽस्थात्। एकान्ते स्थित आयुष्मान् महाचुन्दो भगवन्तमेतदवोचत्—'लभ्यं भदन्त औपधिकं पुण्यक्रियावस्तु प्रज्ञपयितुं महाफलं महानुशंसं महाद्युतिकं महावैस्तारिकम्'? 'लभ्यं चुन्द' इति भगवांस्तस्यावोचत्।

'*सप्तेमानि* चुन्दौपधिकानि *पुण्यक्रियावस्तूनि* महाफलानि यावन्महावैस्तारिकाणि। *यैः समन्वागतस्य* श्राद्धस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा *चरतो वा तिष्ठतो वा स्वपतो वा जाग्रतो वा सततसमितमभिवर्धते* एव पुण्यम्, उपजायते एव पुण्यम्'।

'कतमानि सप्त'? १. 'इह चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा चातुर्दिशाय भिक्षुसङ्घायारामं प्रतिपादयति। इदं चुन्द प्रथमौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु महाफलं यावन्महावैस्तारिकम्, येन समन्वागतस्य कुलपुत्रस्य वा विस्तरेण यावदुपजायत एव पुण्यम्।

२. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तस्मिन्नेवारामे विहारं प्रतिष्ठापयति। इदं द्वितीयमौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु महाफलं यावदुपजायत एव पुण्यम्।

३. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तस्मिन्नेव विहारे शयनाशनं प्रयच्छति। तद्यथा—मञ्चं पीठं वृषिं कोच्चवं बिम्बोपधानं चतुरस्रकं ददाति। इदं चुन्द तृतीयमौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु पूर्ववत्।

४. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तस्मिन्नेव विहारे ध्रुवभिक्षां प्रज्ञपयत्यनुकूलयज्ञाम्। इदं चुन्द चतुर्थमौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु महाफलं पूर्ववत्।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

५. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा आगन्तुकाय गमिकाय वा दानं ददाति। इदं चुन्द पञ्चममौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु पूर्ववत्।

६. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा ग्लानाय ग्लानोपस्थापकाय वा दानं ददाति। इदं चुन्द षष्ठमौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु पूर्ववत्।

७. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा यास्ता भवन्ति शीतलिका वा वट्टलिका वा वातलिका वा वर्षलिका वा, तद्रूपासु शीतलिकासु यावद्वर्षलिकासु भक्तानि वा तर्पणानि वा यवागूपानानि वा तानि सङ्घायाभिनिर्हृत्यानुप्रयच्छति—इदमार्या अस्माकमनार्द्रगात्राः अनभिवृष्टचीवराः परिभुज्य सुखस्पर्शं विहरन्तु। इदं च चुन्द सप्तममौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु महाफलं यावदुपजायत एव पुण्यम्।

'एभिः सप्तभिरौपधिकैः पुण्यक्रियावस्तुभिः समन्वागतस्य श्राद्धस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा न लभ्यं पुण्यस्य प्रमाणमुद्ग्रहीतुम्—एतावत् पुण्यं वा, पुण्यफलं वा, पुण्यविपाकं वा। अपि तु बहुत्वात् पुण्यस्य 'महापुण्यस्कन्धः' इति संख्यां गच्छतीत्येवमादि"'।

"द्विरप्यायुष्मान् महाचुन्दो भगवन्तमेतदवोचत्—'लभ्यं भदन्त *निरौपधिकं* पुण्यक्रियावस्तु प्रज्ञपयितुं महाफलं यावन्महावैस्तारिकम्? 'लभ्यं चुन्द' इति भगवांस्तस्यावोचत्। 'सप्तेमानि चुन्द निरौपधिकानि पुण्यक्रियावस्तूनि यैः समन्वागतस्य श्राद्धस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा चरतो वा तिष्ठतो वा विस्तरेण यावदुपजायत एव पुण्यम्'।

कतमानि सप्त'? १. 'इह चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा शृणोति तथागतं वा तथागतश्रावकं वा अमुकं ग्रामक्षेत्रमुपनिश्रित्य विहरतीति। श्रुत्वा पुनरधिगच्छति प्रीतिप्रामोद्यमुदारं कुशलं नैष्क्रम्योपसंहितम्। इदं चुन्द प्रथमं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु पूर्ववत् यावदुपजायत एव पुण्यम्।

२. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा शृणोति तथागतं वा तथागतश्रावकं वा उद्युक्तमागमनाय। श्रुत्वा च पुनरधिगच्छतीति पूर्ववत्। इदं चुन्द द्वितीयं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु।

३. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा शृणोति तमेव तथागतं वा तथागतश्रावकं वा अध्वानमार्गप्रतिपन्नं तमेव ग्रामक्षेत्रमनुप्राप्तम्। श्रुत्वा च पुनरधिगच्छतीति पूर्ववत्। इदं चुन्द तृतीयं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु यावदुपजायत एव पुण्यम्।

४. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा शृणोति तमेव तथागतं वा तथागतश्रावकं वा तदेव ग्रामक्षेत्रमनुप्राप्तम्। श्रुत्वा च पुनरधिगच्छतीति पूर्ववत्। इदं चुन्द चतुर्थं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु यावदुपजायत एव पुण्यम्।

न ह्याज्ञापनविज्ञप्तेः[1] कर्मपथ उपयुज्यते[1]; तस्य कर्मणोऽकृतत्वात्। कृतेऽपि च तस्याः स्वभावविशेषादिति।

उक्तं च **भगवता**—"धर्मा भिक्षवो बाह्यमायतनमेकादशभिरायतनैरसंगृहीतमनिदर्शनमप्रतिघम्" ( ) इति। न त्वरूपीत्युक्तम्। तत्र किं प्रयोजनं स्याद् यदि धर्मायतनान्तर्गतमविज्ञप्तिरूपं नश्येत।

अष्टाङ्गश्च मार्गो न स्यादविज्ञप्तिमन्तरेण। समापन्नस्य वाक्कर्मान्ताजीवानामयोगात्[2]।

यत्तर्हीदमुक्तम्—"तस्यैवं जानत एवं पश्यतः सम्यग्दृष्टिर्भावनापरिपूरिं

---

५. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तमेव तथागतं वा तथागतश्रावकं वा दर्शनायोपसंक्रामति, दृष्ट्वा च पुनरधिगच्छतीति पूर्ववत्। इदं चुन्द पञ्चमं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु।

६. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तस्यैव तथागतस्य वा तथागतश्रावकस्य वा अन्तिकाद् धर्मं शृणोति। श्रुत्वा च पुनरधिगच्छतीति पूर्ववत्। इदं चुन्द षष्ठं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु।

७. 'पुनरपरं चुन्द श्राद्धः कुलपुत्रो वा कुलदुहिता वा तस्यैव तथागतस्य वा तथागतश्रावकस्य वा अन्तिकाद् धर्मं शृणोति। श्रुत्वा च बुद्धं शरणं गच्छति, धर्मं शरणं गच्छति, सङ्घम् शरणं गच्छति, शिक्षापदानि च प्रतिगृह्णाति। इदं चुन्द सप्तमं निरौपधिकं पुण्यक्रियावस्तु महाफलमिति पूर्ववत्"। बहुग्रन्थभयात् न सर्वं लिखितम्।

न ह्याज्ञापनविज्ञप्तेः कर्मपथ उपयुज्यते; तस्य प्राणातिपातादि*कर्मणोऽकृतत्वात्।* स्यान्मतम्, कृते तस्मिन् कर्मणि तदाज्ञापनविज्ञप्तेः कर्मपथो भविष्यतीति? अत्रेदमुच्यते—*कृतेऽपि च तस्याः स्वभावाविशेषादिति।* परेण कृतेऽपि तस्मिन् कर्मणि तस्या आज्ञापनविज्ञप्तेर्न कश्चित् स्वभावविशेषोऽस्ति, येन तदानीं कर्मपथः स्यात्। तस्मात् पूर्ववत्। *तस्याः स्वभावाविशेषात्।* यथैव पूर्ववत् कर्मपथो न व्यवस्थाप्यते, तथैव पश्चादित्यतोऽस्तीत्यभ्युपगन्तव्या यासौ तदानीमुत्पद्यते कर्मपथसंगृहीतेति।

एकादशभिरायतनैरसंगृहीतमिति॥ धर्मायतनवर्जैः। *वाक्कर्मान्ताजीवानामयोगादिति।* विज्ञप्तिस्वभावानामेवासम्भवादित्यर्थः।

यत्तर्हीदमुक्तमिति विस्तरः। कोऽस्याभिसम्बन्धः। यदि वा मतम्—यद्य-

---

१—१. ०विज्ञप्तिः मौलः कर्मपथो युज्यते—का०। २. सम्यग्वाक्क०—का०।

गच्छति, सम्यक्सङ्कल्पः, सम्यग्व्यायामः, सम्यक्स्मृतिः, सम्यक्समाधिः। पूर्वमेव चास्य सम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवाः परिशुद्धा भवन्ति पर्यवदाताः" ( ) इति ? लौकिकमार्गवैराग्यं पूर्वकृतमभिसन्धायैतदुक्तम्।

प्रातिमोक्षसंवरश्चापि न स्यादसत्यामविज्ञप्तौ। न हि समादानादूर्ध्वं तदस्ति, येनान्यमनस्कोऽप्ययं भिक्षुः स्यात्, भिक्षुणी वेति। सेतुश्च सूत्रे विरक्तिरुक्ता; दौःशील्यविबन्धत्वात्। न वा भवन्ती सेतुर्भवितुमर्हतीत्यस्त्येवाविज्ञप्तिः।

अत्र **सौत्रान्तिका** आहुः— बह्वप्येतत्, चित्रमप्येतत्! नैवं त्वेतत्। किं कारणम्? यत्तावदुक्तम्—"त्रिविधरूपोक्तेः" इति।

तत्र **योगाचारा** उपदिशन्ति—ध्यायिनां समाधिविषयरूपं[१] समाधिप्रभावादुत्पद्यते, चक्षुरिन्द्रियाविषयत्वाद् अनिदर्शनम्, देशानावरणाद् अप्रतिघमिति[२]।

अथ मतम्—कथमिदानीं तद् रूपमिति? एतदविज्ञप्तौ समानम्। यदप्युक्तम्—'अनास्रवरूपोक्तेः' इति, तदेव समाधिप्रभावसम्भूतं रूपमनास्रवे समाधावनास्रवं वर्णयन्ति **योगाचाराः**।

विज्ञप्तिर्न स्यादष्टाङ्गोऽयं मार्गो न स्यात्; तत्र विज्ञप्त्ययोगात्। तस्माद् अस्त्यविज्ञप्तिरिति।

यत्तर्हीदमुक्तमिति विस्तरेणोक्त्वा यावत् *सम्यक् समाधिरिति* किमर्थमेवमुच्यते? *पूर्वमेव चास्येति* सर्वम्। मार्गस्य समापत्तिकालात् पूर्वमित्यर्थः। विज्ञप्तिरूपास्त उक्ता इत्यभिप्रायः। *वैभाषिका* परिहरन्ति—*लौकिकमार्गवैराग्यमिति विस्तरः*। लौकिकमार्गवैराग्यावस्थायां वागादिस्वभावं विज्ञप्तिरूपम्। एतदभिसन्धायैतदुक्तम्। न तु मार्गकाले तत् संगृहीतं वागाद्यविज्ञप्तिरूपं नास्तीति।

समाधिविषयरूपमिति। समाधेरालम्बनमस्थिसङ्कलादि। *देशानावरणादप्रतिघमिति*। यद्रूपं देशमावृणोति तत् प्रतिघम्। विपर्ययादप्रतिघमिति सिद्धम्।

कथमिदानी तद्रूपमिति। यदि न रूपयितुं शक्यत इत्यभिप्रायः। *एतदविज्ञप्तौ समानम्*। अविज्ञप्तिरपि वा देशं नावृणोतीति तुल्यम्। *अनास्रवे समाधौ अनास्रवमिति*। मार्गं सम्मुखीकुर्वाणो *योगाचार*स्तद्रूपमाशयं चाश्रयञ्च प्रतिलभते यत् सम्यग्दृष्टिवदनास्रवं शीलं प्रतिलभते। यस्मिन् सति प्रकृतिशीलतायां सन्तिष्ठते।

---

१. ०विषयो रूपं—का०। २. ०नावरणत्वाद०—का०।

अर्हतो यद् रूपं बाह्यं चेत्यपरे; आस्रवाणामनिःश्रयत्वात् ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"सास्रवा धर्माः कतमे ? यावदेव चक्षुर्यावदेव रूपाणि" इति विस्तरः ? तत्[1] पुनरास्रवाणामप्रतिपक्षत्वात् सास्रवमुक्तम् । पर्यायेण तर्हि तदेव सास्रवं चानास्रवं च स्यात् ? किं स्यात् ? लक्षणसङ्करः स्यात् । यथा तत् सास्रवं तथा न कदाचिदनास्रवमिति कोऽत्र सङ्करः ? यदि च रूपायतनादीनि एकान्तेन सास्रवाणि स्युः, इह सूत्रे किमर्थं विशेषितानि स्युः—"यानि रूपाणि सास्रवाणि सोपादानीयानि चेतःखिलम्रक्षवस्तु" इति विस्तरः ।

यदप्युक्तम्—"पुण्याभिवृद्धिवचनाद्" इति, तत्रापि पूर्वाचार्या निर्दिशन्ति—"धर्मता ह्येषा यथा यथा दातॄणां दायाः परिभुज्यन्ते तथा तथा भोक्तॄणां गुणविशेषादनुग्रहविशेषाच्चान्यमनसामपि दातॄणां तदालम्बनदानचेतनापरिभाविताः[2] सन्ततयः सूक्ष्मं परिणामविशेषं प्राप्नुवन्ति, येनायत्यां बहुतरफलाभिनिष्पत्तये

अथवा अनास्रवेऽपि समाधौ तदेवंविधं रूपं त *आचार्या* इच्छन्ति । *अर्हतो यद्रूपं बाह्यं चेत्यपर* इति । अपर *आचार्या* वर्णयन्ति—अर्हतो यद्रूपं चक्षुरायतनादि बाह्यं च काष्ठकुड्यादि तदनास्रवं रूपम् । कुतः ? *आस्रवाणामनिश्रयत्वात् ।* न ह्यर्हत्सान्तानिकं रूपं बाह्यं चास्रवाणां क्लेशानां निश्रय इति ।

यद्येवम्, *यत्तर्ह्य*विशेषेण *सूत्र उक्तम्—सास्रवा धर्माः कतमे ? यावदेव चक्षुर्यावदेव रूपाणीति विस्तरः । तत् पुनरास्रवाणामप्रतिपक्षत्वात् सास्रवमुक्तम् ।* चित्तचैत्तविशेषो हि आस्रवप्रतिपक्ष इति । *पर्यायेण तर्हीति* विस्तरः । *तदेवा*र्हतो रूपं बाह्यं चास्रवाणामप्रतिपक्षत्वात् *सास्रवम्*, *आस्रवाणाम*निश्रयत्वादनास्रवमिति । तथा च *लक्षणसंकरः स्यादिति* दोषः । *यानि रूपाणीति* । यानि रूपाण्यायतनानीत्यर्थः । विस्तरेण यावद् ये धर्माः सास्रवाः सोपादानीयाश्चेतःखिलम्रक्षवस्त्विति वचनात् । सन्त्यनास्रवाणि रूपायतनानीति । तानि पुनः कतमानि सास्रवाणि ? सोपादानीयानि पृथग्जनरूपाणि; आस्रवाणां निःश्रयत्वात्तदप्रतिपक्षत्वाच्च । कतमान्यनास्रवाणि ? यान्यर्हतो रूपाणि बाह्यानि च; आस्रवाणामनिःश्रयत्वात् ।

धर्मता ह्येषेति । कर्मणामनादिकालिका शक्तिः । *गुणविशेषादिति* । ध्यानाप्रमाणादिगुणविशेषात् । *अनुग्रहविशेषाच्चेति* । शरीरस्य वर्णबलादिविशेषात् । *तदालम्बनेति* विस्तरः । सप्रतिग्राहकमालम्बनमस्याः सेयं *तदालम्बना दानचेतना*, तया *परिभाविताः सन्ततयः सूक्ष्मं परिणामविशेषं* फलोत्पत्तिनिमित्तं

---

१. तत्र—का० । २. ०चेतनाभाविताः—का० ।

समर्था भवन्ति"। इदमभिसन्धायोक्तं भवेद्—"अभिवर्धत एव पुण्यमुपजायत एव पुण्यम्" इति।

अथ मतम्—कथमिदानीं सन्तानान्तरविशेषादन्यमनसोऽपि सन्तानान्तरस्य परिणामः सेत्स्यतीति ? एतदविज्ञप्तौ समानम्।

कथमिदानीं सन्तानान्तरविशेषात् सन्तानान्तरे धर्मान्तरमविज्ञप्तिः सेत्स्यतीति निरौपधिकेष्विदानीं पुण्यक्रियावस्तुषु कथं भविष्यतीति ? अभीक्ष्णं तदालम्बनचेतनाभ्यासात् स्वप्नेष्वपि ता अनुषङ्गिण्यो भवन्ति। अविज्ञप्तिवादिनस्तु निरौपधिके यत्र विज्ञप्तिर्नास्ति तत्र कथमविज्ञप्तिः स्यात्!

यच्च[1] औपधिकेष्वप्येवमभीक्ष्णम्[1], तदालम्बनचेतनाभ्यासादित्यपरे[2]।

यत्तर्हि सूत्रमुक्तम्[3]—"यस्योग्रभिक्षुः शीलवान् कल्याणधर्मा पिण्डकं परिभुज्याप्रमाणं चेतःसमाधिं कायेन साक्षात्कृत्वोपसम्पद्य विहरति, अप्रमाणस्तन्निदानदायकस्य दानपतेः पुण्याभिष्यन्दः कुशलाभिष्यन्दः सुखास्वादधारः प्रति-

---

प्राप्नुवन्ति। कथं भविष्यतीति। बहुतरफलाभिनिष्पत्तये कथं भविष्यतीत्यभिप्रायः। नह्यत्र दातॄणां दाया परिभुज्यन्ते, यत्परिभोगात् भोक्तॄणां गुणविशेषादनुग्रहविशेषाच्चान्यमनसामपि दातॄणामिति विस्तरेण यावत् समर्था भवन्ति यावदुपजायत एव पुण्यमिति वा।

तदालम्बनचेतनाभ्यासादिति। तथागततच्छ्रावकालम्बनचेतनाभ्यासात् सन्ततयः सूक्ष्मं परिणामविशेषं प्राप्नुवन्ति। येनायत्यां बहुतरफलाभिनिष्पत्तये समर्था भवन्ति। चरतस्तिष्ठतो जाग्रतो युक्तम्, एवं स्वपतस्तु कथम् ? इत्यत आह–*स्वप्नेष्वपि ताश्चेतना अनुषङ्गिण्यो भवन्तीति। अविज्ञप्तिवादिनस्तु* वैभाषिकस्य *निरौपधिके* पुण्यक्रियावस्तुनि *यत्र विज्ञप्तिर्नास्ति*, केवलं तं श्रुत्वाधिगच्छति प्रीतिप्रामोद्यमुदारं कुशलम्, *तत्र कथमविज्ञप्तिः स्यात्;* तस्य श्रोतुर्विज्ञप्तिसमाध्योरसम्भवात्। अविज्ञप्तिर्हि विज्ञप्तेः समाधेर्वा सम्भवेत्।

औपधिकेष्वपीति विस्तरः। आरामदानादिष्वपि *तदालम्बनचेतनाभ्यासात्।* प्रतिग्राहक आलम्बनमस्याश्चेतनाया इति पूर्ववत्। आह—*यच्चौपधिकेष्वप्येवमभीक्ष्णं तदालम्बनचेतनाभ्यासात्।*

यत्तर्हि सूत्रमिति विस्तरः। *अप्रमाणं चेतःसमाधिमिति।* मैत्र्यादिसम्प्रयुक्तं

१–१. औपधिकेष्वप्यभी०—का०।   २. तदालम्बने—का०।

३. सूत्रे उक्तम्—का०।

काङ्क्षितव्यः" इति, अत्र तदानीं दातुः कश्चेतनाविशेषः ? तस्मात् सन्तति-परिणामविशेष एव न्याय्यः ।

यदप्युक्तम्—"कारयतः कथं कर्मपथाः सेत्स्यन्ति" इति ? तत्राप्येवं वर्णयन्ति—तत्प्रयोगेण परेषामुपघातविशेषात् प्रयोक्तुः सूक्ष्मः सन्ततिपरिणामविशेषो जायते, यत आयत्यां समन्तेऽपि बहुतरफलाभिनिर्वर्त्तनसमर्थो भवतीति ।

स्वयमपि च कुर्वतः क्रियाफलपरिसमाप्तावेष एव न्यायो वेदितव्यः ।

सोऽसौ सन्ततिपरिणामविशेषः 'कर्मपथः' इत्याख्यायते; कार्ये कारणोपचारात् । कायिकवाचिकत्वं तु तस्य[1] तत्क्रियाफलत्वाद्, यथा अविज्ञप्तिवादिनामविज्ञप्तिरिति[2] ।

उपात्तेषु स्कन्धेषु त्रिकालया चेतनया प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यते घातक[3] इति भदन्तः । 'हनिष्यामि', 'हन्मि', 'हतम्' इति चास्य यदा भवतीति ।

न त्वियता कर्मपथः परिसमाप्यते । मा भूदहतेऽपि मात्रादौ हताभिमानिना-

---

चेतनाविशेष इति । एतदालम्बनचेतनस्यापि दायकस्याप्रमाणः पुण्याभिष्यन्दोऽस्तीति दर्शयति ।

क्रियाफलपरिसमाप्ताविति । मौलकर्मपथप्रयोगः *क्रिया* । मौलकर्मपथफलं तस्य *परिसमाप्तौ* । *एष एव न्याय इति* । स्वयं प्रयोगेण परेषामुपघातविशेषात् कर्त्तुः सूक्ष्मः सन्ततिपरिणामविशेषो जायत इति सर्वम् ।

कार्ये कारणोपचारादिति । *सन्ततिपरिणामविशेषः कर्मपथो* भवतीति । सन्ततिपरिणामविशेषः *कार्यम्*, कर्मपथः *कारणम्* । योऽसौ कायवाचोः प्रयोगः, स हि चेतनालक्षणस्य कर्मणः पन्था इति । तस्मिन् कार्ये कर्मपथ इति कारणोपचारः । *कायिकवाचिकत्वं तु तस्य* सन्ततिपरिणामविशेषस्य *तत्क्रियाफलत्वात्* । कायवाक्क्रियायाः फलत्वादित्यर्थः । *यथा अविज्ञप्तिवादिनाम् अविज्ञप्तिरिति* । *यथा* वैभाषिकाणाम*विज्ञप्तिवादिनामविज्ञप्तिः* कर्मपथ इत्याख्यायते; कार्यकारणोपचारात् । कायिकवाचिकत्वं तु तत्क्रियाफलत्वादिति ।

अविज्ञप्तिरद्रव्यमिति प्रकारान्तरेण दर्शयन् *भदन्त आह*—*उपात्तेषु स्कन्धेष्विति* विस्तरः । सत्त्वसंख्यातेषु वर्तमानेषु स्कन्धेषु *त्रिकालया चेतनया प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यते घातक इति* । कथं त्रिकालया ? इत्याह—*हनिष्यामि हन्मि हतमिति चास्य यदा भवतीति* । तदेवमत्र चेतनैव कर्मेत्युक्तं भवति । *आचार्यो भदन्तमतं* केनचिद् भागेनाभिप्रेतं केनचिद्भागेनानभिप्रेतं दर्शयन्नाह—*न त्वियतेति*

---

१. का० पुस्तके नास्ति । २. ०मविज्ञप्तेरिति—का० । ३. का० पुस्तके नास्ति ।

मानन्तर्यं कर्मेति, स्वयं तु घ्नत एतावांश्चेतनासमुदाचार इति—अयमत्राभिप्रायो युक्तरूपः स्यात् ।

क्व इदानीमेष प्रद्वेषो यदविज्ञप्तिः प्रक्षिप्यते, सन्ततिपरिणामविशेषश्चाभ्युपगम्यते तथैवासंज्ञायमानः[1] ?

न खलु कश्चित् प्रद्वेषः; किन्तु चित्तान्वयकायप्रयोगेण क्रियापरिसमाप्तौ ताभ्यां पृथग्भूतं धर्मान्तरं प्रयोक्तयितुरुत्पद्यत इति नोत्पद्यते परितोषः । यत्कृतप्रयोगसम्भूता तु क्रियापरिसमाप्तिस्तस्यैव तन्निमित्तः सन्ततिपरिणामो भवतीति भवति परितोषः; चित्तचैत्तसन्तानाच्चायत्यां फलोत्पत्तेः ।

उक्तं चात्र । किमुक्तम् ? "विज्ञप्त्यभावाद्" इत्येवमादि । तदभावादविज्ञप्तेरभावः ।

यदप्युक्तम्—"धर्मायतनस्यारूपित्वं यस्मान्नोक्तम्" इति ! तद्यदेवात्र रूप-

---

विस्तरः । यदि कश्चिदेवं प्रयोजयेत्—मन्मातरं मारयेति । उच्चलिते च मारके तस्यैवं भवेद्—हता तेन मन्मातेति । तस्य *हताभिमानिन आनन्तर्यकर्म स्यात्* । न चेष्यते । तस्मात् स्वयं घ्नन्निति भदन्तेन विशेष्यं वक्तव्यम् ! अत एवाह—स्वयं तु घ्नत इति विस्तरः । *एतावांश्चेतनासमुदाचार इति* । हनिष्यामि हन्मि हतमिति । *युक्तरूप* इति । युक्त एव युक्तरूप इति । स्वार्थे रूपप्रत्ययः, नामधेयवत् । यथा—नामेव नामधेयमित्येके व्याचक्षते । प्रशस्तरूपो युक्तरूपः । युक्तं वा रूपं स्वभावोऽस्येति युक्तरूपः ।

तथैवासंज्ञायमान इति । यथैवाविज्ञप्तिर्दुरवबोधा, तथैव सन्ततिपरिणामविशेषोऽपीति । *चित्तान्वयकायप्रयोगेणेति* । चित्तपूर्वकेण कायप्रयोगेणेत्यर्थः । *ताभ्यां पृथग्भूतमिति* । चित्तकायाभ्यां पृथग् भूतम् । *यत्कृतप्रयोगसम्भूतेति* । येन कृतो यत्कृतः, यत्कृतात् प्रयोगात् सम्भूता । *क्रियापरिसमाप्तिः* । कर्मपथपरिसमाप्तिः । *तस्यैव* चित्तचैत्तस्य प्रयोक्तुस्त*न्निमित्त*स्तत्प्रयोगनिमित्तः *सन्ततिपरिणामो भवतीति* । *भवति परितोषः* । अस्माकमिति वाक्यशेषः । *चित्तचैत्तसन्तानाच्चायत्यां फलोत्पत्तेः* । नाविज्ञप्तिः । किम् ? भवति परितोष इति वर्तते ।

विज्ञप्त्यभावादित्येवमादीति । समुत्थापकस्य धर्मस्याभावात् समुत्थाप्यस्य धर्मस्याभाव इत्यर्थः । अविज्ञप्तिर्द्रव्यतो नास्तीति साधितमेतत् । आदि-शब्देन—अभ्युपेत्याकारणमात्रत्वादतीतानि महाभूतान्युपादाय प्रज्ञप्तेः; तेषामविद्यमान-

---

१. ०वाप्रज्ञायमानः—का० ।

अभि० को० २ : १४

मनिदर्शनमप्रतिघं चोक्तम्, तदेवास्तु धर्मायतनपर्यापन्नम्।

यदप्युक्तम्—अष्टाङ्ग आर्यमार्गो न स्यादिति? अङ्ग[1] तावदाचक्ष्व—कथं मार्गसमापन्नस्य सम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवा भवन्तीति! किमसौ वाचं भाषते, क्रियां वा करोति, चीवरादीन् वा पर्येषते? नेत्याह। किं तर्हि? तद्रूपामनास्रवाम-विज्ञप्तिं प्रतिलभते। यस्याः प्रतिलम्भाद् व्युत्थितोऽपि न पुनर्मिथ्यावागादिषु प्रवर्तते, सम्यग्वागादिषु च प्रवर्तते। अतो निमित्ते नैमित्तिकोपचारादविज्ञप्तौ तदा[2] व्याक्रियते[2]।

यद्येवम्, इहाप्येवं किं न गृह्यते—मार्गसमापन्नो विनाप्यविज्ञप्त्या तद्रूपमाशयं च आश्रयं च प्रतिलभते, यस्य प्रतिलम्भात् व्युत्थितोऽपि न पुनर्मिथ्यावागादिषु प्रवर्तते, सम्यग्वागादिषु च प्रवर्तते। अतो निमित्ते नैमित्तिकोपचारं कृत्वा अष्टौ मार्गाङ्गानि व्यवस्थाप्यन्त इति?

अपरस्त्वाह—तदक्रियामात्रमत्राङ्गमुक्तं स्यात्। यदसावार्यमार्गसामर्थ्याद-क्रियानियमं प्रतिलभते, तच्चानास्रवमार्गसन्निश्रयलाभादनास्रवं स्यात्।

न हि सर्वत्र द्रव्यमन्तो धर्माः परिसंख्यायन्ते। तद्यथा अष्टौ लोकधर्माः—

त्वादि। *तदेवास्तु धर्मायतनपर्यापन्नमिति*। यद्ध्यायिनां समाधिविषयो रूपं समाधिप्रभावादुत्पद्यत इत्युक्तं तद्ध्यनिदर्शनं चाप्रतिघं च।

अङ्ग तावदाचक्ष्वेति। अङ्गाप्रातिलोम्य इति पठ्यते। हन्त तावदाचक्ष्वेति। एहि तावदाचक्ष्वेत्यर्थं इत्यपरे। *अतो निमित्त* इति विस्तरः। यत एवम्, *अतो निमित्तेऽविज्ञप्तौ नैमित्तिकोपचारात्* सम्यग्वागाद्युपचारात् *अविज्ञप्तौ तदा व्याक्रियते*। सम्यग्वाक्कर्मान्ताजीवाख्या क्रियत इत्यर्थः।

आशयं चाश्रयं चेति। *आशयः* प्राणातिपाताद्यकरणाशयः, श्रद्धाद्याशयो वा। *आश्रय* आश्रयपरावृत्तिः। *अतो निमित्ते* आशये च *नैमित्तिकोपचारम्*। सम्यग्वागाद्युपचारं *कृत्वाष्टौ मार्गाङ्गानि व्यवस्थाप्यन्त इति*।

तदक्रियामात्रमिति। *मिथ्यावागाद्यक्रियामात्रम्*। कतमत्तद्? इत्याह—*यद-साविति* विस्तरः। यद्यक्रियामात्रमङ्गं कथं तदनास्रवम्? इत्याह—*तच्चानास्रव-मार्गसन्निश्रयालाभादनास्रवमिति*। यद्यक्रियामात्रमङ्गम्, तथाऽद्रव्यसत्।

कथमष्टावङ्गानि भवन्ति? इत्याह—*न हि सर्वत्रेति* विस्तरः। *विधिपूर्व*-

---

१. अङ्गं—का०। २–२. तदाख्याक्रियते—का०।

लाभः, अलाभः, यशः, अयशः, निन्दा, प्रशंसा, सुखम्, दुःखमिति । न चात्र चीवरादीनामलाभो नामास्ति द्रव्यान्तरम् । प्रातिमोक्षसंवरोऽपि स्यात्, यया चेतनया विधिपूर्वं कृत्वाऽभ्युपगमः प्रतिषिद्धात् कर्मणः कायवाचौ संवृणोति ।

अन्यचित्तो न संवृतः स्यादिति चेत् ? न; तद्भावनया क्रियाकाले स्मरतः तत्प्रत्युपस्थानात् सेतुभावोऽपि स्यादक्रियां प्रतिज्ञां संस्मृत्य लज्जितो दौःशील्याकरणात् इत्यर्थमेव[1] तस्याः समादानम् । यदि पुनरविज्ञप्तेरेव दौःशील्यं प्रतिबध्नीयात्, न कश्चित् मुषितस्मृतिः शिक्षां भिन्द्यात् ।

अलं विस्तरेण, अस्त्येव द्रव्यान्तरमविज्ञप्तिरूपमिति **वैभाषिकाः** ।

यद्यस्ति, तच्च महाभूतान्युपादायेत्युक्तम्, तत् किं विज्ञप्तिमहाभूतान्येवोपादायाविज्ञप्तिरुत्पद्यते ? अथान्यानि ? अन्यान्येव सा महाभूतान्युपादायोत्पद्यते ।

न हि सैव सामग्री सूक्ष्मफला चौदारिकफला च युज्यते । किं खलु ? यदातनी विज्ञप्तिस्तदातनान्येव सा महाभूतान्युपादाय वर्तते । सर्वमुपादायरूपं

मिति । शीलग्रहणविधिपूर्वम् । *अन्यचित्तो न संवृतः स्यादिति चेत्* । यदि सा चेतना संवरः, तस्माच्चेतनाचित्तादन्य*चित्तो न संवृतः स्यात्* । यया[2] चेतनया[2] कायवाचौ संवृणोति नासौ तदानीमस्तीति । *न तद्भावनयेति* विस्तरः । नैतदेवम्; *तद्भावनया* चित्तसन्तानभावनया *क्रियाकाले* प्राणातिपातादिचित्ते प्रत्युपस्थिते *स्मरतः* अहं प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरत इति प्रत्युपस्थितस्मृतेः । *तत्प्रत्युपस्थानाद्* यया चेतनया कायवाचौ संवृणोति; तस्याः सम्मुखीभावात् । *इत्यर्थमेव तस्याः समादानमिति* । कथम् ? अयमक्रियाप्रतिज्ञां संस्मृत्य दौःशील्यं कुर्यादिति । *न कश्चिन्मुषितस्मृतिः शिक्षां भिद्यादिति* । यासावविज्ञप्तिः सेतुभूता दौःशील्यं प्रतिबध्नाति सा तदानीं विद्यत इति ।

न हि सैव सामग्रीति विस्तरः । *न सैव* पृथिवीधात्वादीनां महाभूतानां विज्ञप्त्याश्रयाणां *सामग्री सूक्ष्मफला* चानिदर्शनाप्रतिघा अविज्ञप्तिफलत्वात्, *औदारिकफला* च सनिदर्शनसप्रतिघविज्ञप्तिफलत्वाद् *युज्यते* । तस्मादन्यान्येव महाभूतानि उपादायाविज्ञप्तिरुत्पद्यते ।

यदातनी विज्ञप्तिरिति विस्तरः । यदा भवा विज्ञप्तिः यदातनी विज्ञप्तिः । एवं तदातनानि महाभूतानि । यत्कालसम्भूता *विज्ञप्तिः किं* तत्कालसम्भूतान्येव *महाभूतान्युपादाय* विज्ञप्तिरुत्पद्यते । *सर्वमुपादायं रूपं* विज्ञप्तिरविज्ञप्तिर्ध्यानास्रव-

---

१. ०मेव च—का० । २–२. यथा चेतना या—मुद्रितः पाठः ।

प्रायेणैवम्, किञ्चिद्[1] वर्तमानमनागतं चातीतानि महाभूतान्युपादाय ।

किं पुनस्तदिति ?

क्षणादूर्ध्वमविज्ञप्तिः कामाप्तातीतभूतजा ॥ ४ ॥

प्रथमात् **क्षणादूर्ध्वमविज्ञप्तिः** कामावचरी अतीतानि महाभूतान्युपादायोत्पद्यते । तान्यस्या आश्रयार्थेन सम्भवन्ति[2] । प्रत्युत्पन्नानि शरीरमहाभूतानि सन्निश्रयार्थेन; प्रवृत्त्यनुवृत्तिकारणत्वाद् यथाक्रमम् । चक्रस्येव भूमौ सपरिवर्तमानस्य पाण्यावेध-भूमिप्रदेशौ ॥ ४ ॥

अथ कुतस्त्यानि महाभूतान्युपादाय कुतस्त्यं कायवाक्कर्म ?

स्वानि भूतान्युपादाय कायवाक्कर्म सास्रवम् ।

कामावचरं **कायवाक्कर्म** कामावचराण्येव **महाभूतान्युपादाय** । एवं यावच्च चतुर्थध्यानभूमिकं तद्भूमिकान्येवोपादाय ।

संगृहीता चक्षुःश्रोत्ररूपशब्दादि चेवं समानकालान्येव *महाभूतान्युपादाय वर्तते* । *प्रायेणेति*ग्रहणं किञ्चित्कामावचर्यविज्ञप्तिनिरासार्थम् । अत एवाह—*किञ्चिद् वर्तमानमनागतमतीतानि महाभूतान्युपादायेति* । किञ्चिदुपादाय रूपं वर्तमानमतीतानि महाभूतान्युपादाय वर्तते, किञ्चिदनागतमुपादायरूपमतीतानि महाभूतान्युपादाय वर्तते ।

*किं पुनस्त*दुपादायरूपं यदेवं भूतमिति दर्शयन्नाह—

"*क्षणादूर्ध्वमविज्ञप्तिः कामाप्तातीतभूतजा*" इति । कामावचरसंवरादिग्रहणकालेऽविज्ञप्तिः सहजानि महाभूतान्युपादायोत्पद्यते । एवमन्याप्य*विज्ञप्तिस्तान्येवोपादायोत्पद्यते; यस्मात् तान्यस्या आश्रयार्थेन सम्भवन्ति* । यथान्येषामुपादायरूपाणां प्रत्युत्पन्नानि महाभूतान्याश्रयः, एवं *तस्यातीता*न्याश्रयः । *प्रवृत्त्यनुवृत्तिकारणत्वात् यथाक्रममिति* । अतीतानि महाभूतानि *प्रवृत्तिकारणत्वात्* आक्षेपकारणत्वात् *आश्रयार्थेन* भवन्ति । *प्रत्युत्पन्नानि शरीरमहाभूतान्य*नुवृत्तिकारणत्वादधिष्ठानकारणत्वात् *सन्निश्रयार्थेन* भवन्ति । *चक्रस्येवेति* विस्तरः । यथा *चक्रस्य पाण्यावेधः* । एवमस्याः प्रवृत्तिकारणम् । यथा *भूमिप्रदेशः* । एवमनुवृत्तिकारणम् ॥ ४ ॥

कालनियममुक्त्वा भूमिनियमं पृच्छति—*अथ कुतस्त्यानीति* विस्तरः । *यावच्च चतुर्थध्यानभूमिकमिति* । आरूप्येषु भूतभौतिकानामभावात् ।

---

१. किंचित्तु—का० । २. भवन्ति—का० ।

अनास्रवं यत्र जातः,

अनास्रवं तु कायवाक्कर्म यस्यां भूमौ जातस्तदुत्पादयति, तद्भूमिकान्युपादाय तद् वेदितव्यम्। धात्वपतितत्वाद्, अनास्रवाणां च महाभूतानामभावात्[1], तद्बलेन चोत्पत्तेः। तत्र विज्ञप्त्यविज्ञप्त्याख्यकर्मणी वेदितव्ये।

अविज्ञप्तिरनुपात्तिका ॥ ५ ॥

नैःष्यन्दिकी च सत्त्वाख्या,

किञ्च—

निष्यन्दोपात्तभूतजा।

नैःष्यन्दिकान्येव भूतान्युपादाय चित्तचैत्तानि चोपादायाविज्ञप्तिर्भवति।

असमाहितभूमिकाया एष प्रकारः ॥

समाधिजौपचयिकानुपात्ताभिन्नभूतजा ॥ ६ ॥

ध्यानानास्रवसंवरा विज्ञप्तिः **समाधिजा**। सा समाधिसम्भूतान्यौपचयि-

---

*धात्वपतितत्वा*दिति। अनास्रवस्य कायवाक्कर्मणोः धात्वप्रतिसंयुक्तत्वात्। नास्ति नियमत इत्यभिप्रायः। अनास्रवाणि तर्हि महाभूतान्युपादाय कस्मान्न भवति? इत्यत आह—*अनास्रवाणाञ्च महाभूतानामभावादिति*। किं पुनरस्या महाभूतेः कार्यम्? इत्यत आह—*तद्बलेन चोत्पत्तेरिति*। महाभूतबलेन चोत्पत्तेरित्यर्थः। अथ चित्तबलेनैव तदुत्पत्तिः कस्मान्न भवति? अनुपादायरूपत्वप्रसङ्गात्।

"अविज्ञप्तिरनुपात्तिका"इति। अमूर्तत्वाच्चित्तचैत्ताधिष्ठानभावायोगाद् ॥५॥

"नैष्यन्दिकी च" इति। कुशलाकुशलत्वात्। न विपाकजा; "नाव्याकृतास्त्यविज्ञप्तिः" (अभि० ४.७) इति वचनात्। विपाकजस्य चाव्याकृतत्वात् "विपाकोऽव्याकृतो धर्मः" (अभि० को० २.५७) इति वचनात्। नौपचयिकी उपचयाभावात्। पारिशेष्यान्नैष्यन्दिकी।

"सत्त्वाख्या" सत्त्वसन्तानपतितत्वात्।

"निष्यन्दोपात्तभूतजा" इति। नैष्यन्दिकोपात्तमहाभूतजा; समुत्थापकचित्तापेक्षत्वात्, असमाहितचित्तविज्ञप्त्यधिकाराच्च। न स्वप्नसमाध्याद्यौपचयिकमहाभूतजा। अत एव च न विपाकजमहाभूतजा।

"समाधिजा" इति विस्तरः। सास्रवानास्रवमाधिजत्वात्। ध्यानानास्र-

---

१. भूतानाम०—का०।

कानि, अनुपात्तानि च महाभूतान्युपादायोत्पद्यते । अभिन्नानि च, यान्येव च भूतान्युपादाय प्राणातिपाताद् विरतिरुत्पद्यते तान्येव यावत् सम्भिन्नप्रलापात् । किं कारणम् ? चित्तवद् भूताभेदात् ।

प्रातिमोक्षसंवरे त्वन्यान्यानि महाभूतान्युपादाय सप्ताविज्ञप्तयो भवन्ति । विज्ञप्तिस्तु नैःष्यन्दिकी । उपात्ता तु कायिकी ।

किं पुनरियं विज्ञप्तिरुत्पद्यमाना पूर्वकस्य संस्थानस्य सन्तानं बाधित्वोत्पद्यते ? उताहो न ?

किञ्चातः यदि बाधित्वोत्पद्यते ? न; विपाकरूपस्योच्छिन्नस्य पुनः प्रबन्धादवैभाषिकीयं प्राप्नोति ।

अथाबाधित्वा ? कथमेकस्मिन् भूतसङ्घाते संस्थानद्वयं सिध्यति । अन्यान्येव तानि नैःष्यन्दिकानि तदानीमुपजायन्ते यान्युपादाय विज्ञप्तिर्भवति ?

वजसंवराविज्ञप्तिः समाधिजेत्युच्यते । *अनुपात्तानि च महाभूतान्युपादायेति* । समाहितचित्तवशेन तत्र शरीरे चित्तानुवृत्तित्वात् । उपात्तानि हि महाभूतानि निरोधसमापत्त्याद्यवस्थासु चित्तमन्तरेणापि वर्तन्ते । *यावत्सम्भिन्नप्रलापादिति* । यावच्छब्देन अदत्तादानात् काममिथ्याचारान्मृषावादात् पैशुन्यात् पारुष्यात् सम्भिन्नप्रलापादिति । *चित्तवद् भूताभेदात्* । यथा तदुत्पादकं चित्तमभिन्नम्, एवं भूतान्यपि तदुत्पादकान्यभिन्नान्येव । न चाधारार्थेनाविज्ञप्तेर्महाभूतान्याश्रयः, किं तर्हि ? तत्प्रवर्तनार्थेन । तस्मादभिन्नभूतजेति वचनं न विरुध्यते ।

प्रातिमोक्षसंवरे त्वन्यान्यानीति । अचित्तानुपरिवर्त्तनीयत्वात् । *विज्ञप्तिस्तु नैष्यन्दिकीति* । आक्षेपवशेनानुवृत्तेः । *उपात्ता तु कायिकीति* । न वाचिकीत्यर्थः । कायिकी हि कायमहाभूताविनिर्भागवर्तित्वात् तदाश्रयभूतानामुपात्ता । न तु वाचिकी; तद्विनिर्भागवर्तित्वात् ।

अत्र चोदयति—शास्त्रविरुद्धमेतद् । एवं ह्याह–"यानीमान्युपासकस्य पञ्च शिक्षापदानि, एषां कत्युपात्तानि ? कत्यनुपात्तानि ? आह—सर्वाण्यनुपात्तानि" इति ? अविज्ञप्तिलक्षणशिक्षापदभिसन्धिवचनाद् बाहुलिकत्वाद्वा तथानिर्देशस्येत्यदोषः ।

पुनः प्रबन्धादवैभाषिकीयमिति । एकसंस्थानोत्पत्तावितरसंस्थानानिवृत्तेः । कथं विस्तरेण यावत् *संस्थानद्वयं सिध्यतीति* । अन्योन्यावकाशदानात् ।

एवं तर्हि यद्यदेवाङ्गं निश्रित्योत्पद्यते विज्ञप्तिः, तेन तेनाङ्गेन महीयसा भवितव्यम्; तन्महाभूतैरभिव्यापनात्। अनभिव्यापने च पुनः कथं कृत्स्नेनाङ्गेन[1] विज्ञपयेत्। शुषिरत्वात् कायस्यास्ति तेषामवकाशः॥ ६॥

तत् खल्वेतत् कर्म पर्यायेण द्विविधम्, त्रिविधम्, पञ्चविधं चोक्तम्। चेतना, चेतयित्वा चेति। चेतयित्वा पुनर्द्विधा—काय-वाक्कर्म, चेतना च। कायकर्म पुनः द्विविधम्—विज्ञप्त्याख्यम्, अविज्ञप्त्याख्यं च। एवं वाक्कर्म, चेतना चेति पञ्चविधं भवति। तत्र पुनरविज्ञप्तिर्द्विधा—कुशला, अकुशला च।

नाव्याकृतास्त्यविज्ञप्तिः,

किं कारणम्? अव्याकृतं हि चित्तं दुर्बलम्, अतो न शक्तं बलवत् कर्माक्षेप्तुम्, यन्निरुद्धेऽपि तस्मिन्ननुबध्नीयात्।

त्रिधाऽन्यत्,

अन्यत् कर्म त्रिविधम्—कुशलाकुशलाव्याकृतम्। किं तदन्यत्? विज्ञप्तिः, चेतना च।

अशुभं पुनः।

तन्महाभूतैरभिव्यापनादिति। विज्ञप्त्याश्रयैर्महाभूतैरङ्गस्याभिव्यापनात्। *अनभिव्यापने च पुन*र्विज्ञप्तिमहाभूतैः *कथं कृत्स्नेनाङ्गेन विज्ञापयेत्।* न हि शक्यते वक्तुम्—कायैकदेशेनासौ विज्ञापयति न सर्वकायेनेति। विज्ञप्त्याश्रयाणि महाभूतानि तदङ्गं न व्याप्यावतिष्ठन्त इति। *शुषिरत्वात् कायस्यास्ति तेषामवकाश इति।* अभिव्यापनेऽपि न महीयसाङ्गेन भवितव्यम्; शुषिरत्वेन कायानुप्रवेशात्। पीनेन तर्हि गुरुणा वा तेनाङ्गेन न भवितव्यम्; सूक्ष्मत्वात्॥ ६॥

द्विविधं त्रिविधं पञ्चविधं चोक्तमिति। "चेतना तत्कृतं च तत्" (अभि० को० ४.१) इति वचनाद् द्विविधमुक्तम्। "चेतना मानसं कर्म तज्जे वाक्कायकर्मणी" (अभि० को० ४.२) इति वचनात् त्रिविधमुक्तम्। "ते तु विज्ञप्त्यविज्ञप्ती" (अभि० को० ४.३) इति कायवाक्कर्मणोर्विज्ञप्त्यविज्ञप्तित्वे भेदात् चेतनात्मनः कर्मणश्च पञ्चसत्त्वात् पञ्चविधमुक्तम्।

"नाव्याकृतास्त्यविज्ञप्तिः" इति। कुशलाकुशलैवाविज्ञप्तिरित्यर्थादुक्तं भवति। *बलवत्कर्मेति।* अविज्ञप्तिलक्षणम्।

---

१. कृत्स्नाङ्गेन—का०।

कामे,

अकुशलं वस्तु कर्म कामधातौ वेदितव्यम्, नान्यत्र; अकुशलभूतानां प्रहीणत्वाद्, आह्रीक्यानपत्राप्ययोश्च। कुशलाव्याकृतं तु सर्वत्राप्रतिवेधात्। तत्र—

रूपेऽप्यविज्ञप्तिः,

कामेऽपीति; अपिशब्दात्। आरूप्येषु नास्ति; भूताभावात्। यत्र हि कायवाचोः प्रवृत्तिस्तत्र कायवाक्संवरौ।

इह तर्हि समापन्नस्य स्यादनास्रवाविज्ञप्तिवत्? न; तस्या धात्वपतितत्वात्।

आरूप्यावचरी त्वविज्ञप्तिर्नार्हति कामरूपावचराणि[1] विसभागानि महाभूतान्युपादाय[2] भवितुम्।

सर्वरूपवैमुख्याच्चारूप्यसमापत्तिर्नालं[3] रूपोत्पत्तये; विभूतरूपसंज्ञत्वात्। दौःशील्यप्रतिपक्षेण शीलम्। तच्च दौःशील्यं कामावचरम्। आरूप्याश्च

कामेऽपीति अपिशब्दादिति। च-शब्दार्थेनापिशब्देन *काम* इत्याकृष्यते। *अनास्रवाविज्ञप्तिवदिति*। यथा न च तावदनास्रवाया अविज्ञप्तेरनास्रवाणि महाभूतानि; अथ च पुनर्यस्यां भूमौ जातस्तामुत्पादयति, तद्भूमिकानि महाभूतान्युपादायोत्पद्यते। एवं न च तावदारूप्याणि महाभूतानि स्युः।

अथ च पुनर्यस्यां भूमौ जातस्तामुत्पादयति, तद्भूमिकानि महाभूतान्युपादायारूप्यावचर्याविज्ञप्तिर्भविष्यतीति? *न; तस्या धात्वपतितत्वादिति*। नेह; असाम्यात्। यस्मादविज्ञप्तिरनास्रवा धात्वपतिता कामरूपारूप्यावचरीति तृष्णाभिरस्वीकृतत्वात् तस्या धातुतो भूमितो वा नैव सभागानि, नापि विसभागानि महाभूतानि भवन्तीति, अतो यत्र जातस्तत्रजानि महाभूतान्युपादायोत्पद्यते। *आरूप्यावचरी त्वज्ञप्तिर्नार्हति कामरूपावचराणि विसभागानि महाभूतान्युपादाय भवितुम्*। धातुपतितत्वादित्यभिप्रायः।

किञ्च—सर्वरूपवैमुख्याच्चारूप्यसमापत्तिर्नालं रूपोत्पत्तये। रूपभूमिका त्वनास्रवा समापत्तिरलं रूपोत्पत्तये, अविज्ञप्त्युत्पत्तये इत्यर्थः। कस्मात्? सर्वरूपवैमुख्यादित्यभिप्रायः। कथं चारूप्यसमापत्तेः सर्वरूपवैमुख्यमिति? अतो ब्रवीति—*विभूतरूपसंज्ञत्वादिति*। विगतरूपसंज्ञत्वादित्यर्थः।

दौःशील्यप्रतिपक्षेण शीलमिति विस्तरः। *दौःशील्यं कामावचरम्;* अकुशल-

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. भूतान्युपा०—का०।

३. ०समापत्तु०—का०।

कामधातोराश्रयाकारालम्बनप्रतिपक्षदूरताभिर्दूरे । अत एष्वविज्ञप्तिर्नास्तीति वैभाषिकाः ।

विज्ञप्तिः सविचारयोः ॥ ७ ॥

विज्ञप्तिस्तु सविचारयोरेव भूम्योः । कामधातौ प्रथमे च ध्याने न तत ऊर्ध्वम् ॥ ७ ॥

कामेऽपि निवृता नास्ति,

निवृता तु विज्ञप्तिः **कामधातावपि नास्ति** । ब्रह्मलोक एवास्ति। महाब्रह्मणो हि शाठ्यसमुत्थितं कायकर्म श्रूयते । स हि स्वपर्षन्मध्ये आयुष्मतोऽश्वजितः क्षेपार्थमात्मानं क्षिप्तवान् ।

तत ऊर्ध्वमसत्यां वाग्विज्ञप्तौ कथं तत्र शब्दायतनं बाह्यमहाभूतहेतुकम् ।

समुत्थानत्वात् । तस्य रूपभूमिकं शीलमविज्ञप्तिलक्षणं प्रतिपक्ष इति युज्यते । आरूप्यावचरमप्येवं भविष्यतीति चेद् ? अत आह—*आरूप्याश्च कामधातोरिति* विस्तरः । *आरूप्याः कामधातोश्चतसृभिर्दूरताभिर्दूरे* । दूरत्वाच्चारूप्यसंगृहीतं शीलं कामधातुप्रतिपक्षे न कल्पते । चतस्रश्च दूरता व्याख्याताः पुरस्तादिति[1] न पुनर्व्याख्यायन्ते । *प्रतिपक्षदूरता* चात्रोदाहरणम् ।

"विज्ञप्तिः सविचारयोः" इति । *सविचारयोरेव भूम्योरिति* । अवधारणार्थं आरम्भः । "वितर्क्य विचार्य वाचं भाषते" इति वितर्कविचारपूर्वकत्वात् कायवाक्कर्मणोः ॥ ७ ॥

"कामेऽपि निवृता नास्ति" इति । न केवलमविचारासु भूमिष्विति दर्शयति । *ब्रह्मलोक एवास्तीत्युक्तं* भवति ।

तत ऊर्ध्वमिति । ब्रह्मलोकादूर्ध्वम् । *बाह्यमहाभूतहेतुकमिति* । वायुप्रभृतीनां शब्दायतनम् । विज्ञप्तिशब्दप्रतिषेधपरमेतद्वचनम् । न तु बाह्यमहाभूतहेतुकमिति । पाण्याद्यङ्गशब्दोऽपि हि द्वितीयादिषु ध्यानेषु सम्भवति । अन्यथा हि शास्त्रविरोधः स्यात् । तथा हि शास्त्र उक्तम्—"शब्दधातुना कः समन्वागतः ? आह—कामरूपावचरः । कोऽसमान्वागतः ? आह—आरूप्यावचरः" ( ) इति । न हि बाह्येन सत्त्वसंख्यातेन समन्वागतो युज्यते; "प्राप्त्यप्राप्तिस्वसन्तानपतितानाम्" (अभि० को० २.३६) इति वचनात् ।

---

१. द्र०—अभि० को० स्फु० २.६७; पृ० ३५८ ।

अन्ये पुनराहुः—द्वितीयादिष्वपि ध्यानेषु विज्ञप्तिरस्त्यनिवृताव्याकृता। न तु[1] कुशला, न क्लिष्टा। किं कारणम्? न हि तेषूपपन्नस्तथाजातीयमधोभूमिकं[2] चित्तं सम्मुखीकरोति, येन तां विज्ञप्तिं समुत्थापयेत्; न्यूनत्वात्, प्रहीणत्वाच्च।

पूर्वमेव तु वर्णयन्ति।

किं पुनः कारणमूर्ध्वं ब्रह्मलोकान्नास्ति विज्ञप्तिः, कामधातौ च निवृताव्याकृता नास्ति?

समुत्थानमसद्यतः।

सवितर्कविचारेण हि चित्तेन विज्ञप्तिः समुत्थाप्यते। तच्च द्वितीयादिषु ध्यानेषु नास्ति, भावनाप्रहातव्येन चोत्थाप्यते; दर्शनप्रहातव्यस्यान्तर्मुखप्रवृत्तत्वात्।

अस्यैव च दोषपरिहारार्थम*न्ये पुनराहुरिति*। *द्वितीयादिष्वपि ध्यानेषु विज्ञप्तिरस्तीति*। किम्भूमिका? प्रथमध्यानभूमिका। *वैभाषिक*पक्ष एवायम्, न पक्षान्तरम्;

"कायाक्षिश्रोत्रविज्ञानं विज्ञप्त्युत्थापकं च यत्।
द्वितीयादौ तदा व्याप्तमक्लिष्टाव्याकृतं च तत्" ॥

इति सिद्धान्तात्। एवं तर्हि द्वितीयादिध्यानभूमिका भवति पक्षान्तरम्। सा तु किं व्याकृता, उताव्याकृता? इत्याह—*अनिवृताव्याकृता। न तु कुशला न क्लिष्टेति*। परस्परसम्भाषणादि कुर्वतां ततस्त्यानामव्याकृता विज्ञप्तिर्भवति। *किं कारणं* न कुशला न क्लिष्टाऽस्ति? इत्याह—*न हि तेषूपपन्न* इति विस्तरः। न हि द्वितीयादिषु ध्यानेषूपपन्नः *तथाजातीयं* कुशलक्लिष्टजातीयमधोभूमिकं *चित्तं सम्मुखीकरोति*। *येन* चित्तेन कुशलां क्लिष्टां वा *विज्ञप्तिं समुत्थापयेत्*। किं कारणम्? इति आह—*न्यूनत्वात् प्रहीणत्वाच्चेति*। कुशलमधोभूमिकं न्यूनत्वात् न सम्मुखीकरोति। प्रहीणत्वाच्चेति न क्लिष्टम्। अर्थादेतदुक्तं भवति—अव्याकृतमधोभूमिकं चित्तं सम्मुखीकरोति, तेन तां समुत्थापयतीति। एतदुक्तं भवति—अधोभूमिकेन चित्तेनोर्ध्वभूमिका विज्ञप्तिरुत्थाप्यत इति। तदेवं नेच्छन्ति *वैभाषिकाः*। प्रथध्यानिकैव हि सा विज्ञप्तिः; प्रथमध्यानभूमिकचित्तसमुत्थापितत्वात्। तस्मादाह—*पूर्वमेव तु वर्णयन्तीति*।

तच्च कामाधाताविति। तच्च भावनाप्रहातव्यं *निवृताव्याकृतं* चित्तं *कामधातौ नास्ति*। सत्कायान्तर्ग्राहदृष्टिसम्प्रयुक्तमेव हि कामधातौ निवृताव्याकृतं चित्तमिष्यते। तेन च न विज्ञप्तिः समुत्थाप्यते। *अन्तर्मुखप्रवृत्तत्वात्*।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. ०न्नस्तज्जातीय०—का०।

तच्च कामधातौ निवृताव्याकृतं नास्ति ।

किं खलु समुत्थानवशादेव धर्माणां कुशलाकुशलत्वं वेदितव्यम् ? नेत्याह । किं तर्हि ? चतुर्भिः प्रकारैः—परमार्थतः, स्वभावतः, सम्प्रयोगतः, समुत्थानतश्च ।

तत्र तावत्—

परमार्थशुभो मोक्षः,

निर्वाणं हि सर्वदुःखव्युपशमः । ततः परमक्षेमत्वात् परमार्थेन कुशलम्, आरोग्यवत् ।

स्वतो मूलह्रचपत्रपाः ॥ ८ ॥

त्रीणि कुशलमूलानि ह्रीश्चापत्राप्यं च स्वभावेन कुशलानि; अन्यसम्प्रयोगसमुत्थनानपेक्षत्वात् , पथ्यौषधवत् ॥ ८ ॥

सम्प्रयोगेण तद्युक्ताः,

तैरेव कुशलमूलह्र्यपत्राप्यैः सम्प्रयुक्ता धर्माः सम्प्रयोगेण कुशलाः; तैरसम्प्रयुक्तानां कुशलत्वाभावाद् , औषधमिश्रपानीयवत् ।

समुत्थानात् क्रियादयः ।

कायवाक्कर्मणी चित्तविप्रयुक्ताश्च संस्कारजात्यादयः प्राप्तिनिरोधासंज्ञिसमापत्तयस्तैरेव कुशलमूलादिसम्प्रयुक्तैर्धर्मैः समुपस्थापिताः समुत्थानेन कुशलाः, औषधिपानीयसम्भूतक्षीरवत्[1] ।

प्राप्तीनां तु विसभागचित्तसमुत्थापितानां कथं कुशलत्वमिति वक्तव्यम् !

स्वभावत इति । आत्मतः । *परमक्षेमत्वादिति* । अक्षेमलेशानुबन्धाभावात् । यद्धि स्वभावसम्प्रयोगसमुत्थानतः कुशलम्, न तत् परमक्षेममित्युक्तं भवति ॥८॥

असम्प्रयुक्तानां कुशलत्वाभावादिति । कुशलमूलादिभिरसम्प्रयुक्तानां चैत्तादीनां कुशलत्वाभावात् तत्सम्प्रयोगकुशलत्वसिद्धिः ।

तैरेव कुशलमूलादिसम्प्रयुक्तैरिति । आदिशब्देन ह्र्यपत्राप्ययोर्ग्रहणम् । *औषधपानीयसम्भूतक्षीरवदिति* । पीतौषधपानीयायागोर्यत् क्षीरं तदौषधपानीयसंभूतम् ।

प्राप्तीनां त्विति विस्तरः । *प्राप्तीनां* कुशलानां *विसभागचित्तसमुत्थापितानाम्* । विसभागं चित्तं कुशलादन्यत् । विचिकित्सया कुशलमूलप्रतिसन्धाने याः

---

१. औषधपानीयसम्भूतधात्रीक्षीरवत्—का० ।

तद्यथा—विचिकित्सया कुशलमूलप्रतिसन्धानम्, धातुप्रत्यागमपरिहाणिभ्यां च ।

यथा च कुशलमुक्तम्, ततो

विपर्ययेणाकुशलम्,

कथं कृत्वा ? संसारः परमार्थेनाकुशलः; सर्वदुःखप्रवृत्त्यात्मकत्वेन परमाक्षेमत्वात् । अकुशलमूलाह्रीक्यानपत्राप्याणि स्वभावतः । तत्सम्प्रयुक्ता धर्माः सम्प्रयोगतः । तत्समुत्थापिताः कायवाक्कर्मजात्यादिप्राप्तयः समुत्थानतः व्याध्यपथ्यौषधादिभिरुपमेयाः ।

एवं तर्हि न किञ्चित् सास्रवमव्याकृतं भविष्यति, कुशलं वा; संसाराभ्यन्तरत्वात् ? परमार्थत एवमुक्तम्, विपाकं तु प्रति यत् सास्रवं न व्याक्रियते तदव्याकृतमित्युच्यते ।

कुशलानां प्राप्तयः, तासां कुशलत्वम् । न तावत् परिनिर्वाणवत्; परमार्थाक्षेमत्वात् । नाप्यलोभादिवत् स्वभावतः कुशलम्; अतत्स्वभावत्वात् । नापि वेदनादिवत्; संप्रयोगतो विप्रयुक्तत्वात् । नापि समुत्थानतः; तत्समुत्थानचित्तस्य क्लिष्टत्वात् । एवं पुनर्भवप्रतिसन्धावपि उपपत्तिप्रतिलम्भिककुशलप्राप्तयो वक्तव्याः । *कथं तासां कुशलत्वमिति वक्तव्यमेतत्* । कर्तव्योऽत्र यत्न इत्यभिप्रायः । अत्र परिहरन्ति—कुशलमूलसमुत्थापनीयत्वादनागतावस्थायामेव ताः कुशलमूला भवन्ति । क्लिष्टेन चित्तेन तत्प्राप्तिविबन्धोऽपनीयते । न तत् कुशलत्वमापद्यत इति ।

सर्वदुःखप्रवृत्त्यात्मकत्वेनेति । सर्वस्य दुःखस्य प्रवृत्तिरात्मा स्वभावोऽस्येति सर्वदुःखप्रवृत्त्यात्मकः, तद्भावेन । *परमार्थेनाक्षेमः संसारः । कायवाक्कर्मजात्यादिप्राप्तय इति* । कायवाक्कर्माणि विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभावान्यसंवर-नैवसंवरनासंवरसंगृहीतानि । *जात्यादयो* जातिजरास्थित्यनित्यतालक्षणालक्षणस्वभावाः । *प्राप्तयोऽकुशलानाम् । व्याध्यपथ्यौषधादिभिरुपमेया* इति । संसारो व्याधिनोपमेयः । व्याधिसंसार इत्यर्थः । लोभादीन्यपथ्यौषधेनोपमेयानि; अन्यसम्प्रयोगसमुत्थानापेक्षत्वात् । तत्सम्प्रयुक्ता अपथ्यौषधिमिश्रपानीयेन । कायवाक्कर्मजात्यादिप्राप्तयोऽपथ्यौषधपानीयसम्भूतक्षीरेणोपमेयाः ।

एवं तर्हीति विस्तरः । यदि परमार्थेनाकुशलः संसारः । *न किञ्चित् सास्रवमव्याकृतं भविष्यति, कुशलं वा; संसाराभ्यन्तरत्वात्* सास्रवस्य । *परमार्थत एवमुक्तमिति* । अभ्युपगतमेतत्—सर्वं संसारपर्यापन्नमकुशलमिति । *विपाकं तु प्रतीति* विस्तरः । *यद्विपाकं प्रति न व्याक्रियते* । सविपाकमेतदिति । *तदव्याकृत-*

इष्टविपाकत्वात्[1] कुशलमित्युच्यते ।

यदि तु परमार्थेनाव्याकृतं मृग्यते, तत्—

परमाव्याकृते ध्रुवे ॥ ९ ॥

द्वे असंस्कृते निष्पर्यायेणानिवृताव्याकृते—आकाशम्, अप्रतिसंख्यानिरोधश्च ।

इदं विचार्यते—यदि समुत्थानवशात् कुशलाकुशलत्वं कायवाक्कर्मणः, किं न महाभूतानाम् ? कर्मणि हि कर्त्तुरभिप्रायः, न महाभूतेषु ।

समाहितस्याविज्ञप्तौ नास्त्यभिप्रायः । न चासमाहितं चित्तं तस्याः समुत्थापकं विसभागभूमिकत्वादिति कथं तस्याः कुशलत्वम् ।

दिव्ययोरपि वा चक्षुःश्रोत्रयोः कुशलत्वप्रसङ्गः ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ।

मित्युच्यते । तदुक्तं भवति—यत् सास्रवं तदकुशलम्; परमाक्षेमत्वात् । विपाकं प्रत्यव्याकरणार्थादव्याकृतमिति । कुशलमपि । तथैवाकुशलम् । *इष्टविपाकत्वात् कुशलमित्यवगन्तव्यम्* ।

यदि समुत्थानवशादिति विस्तरः । चेतनाया एव कुशलाकुशलत्वमित्यनेनाभिप्रायेण । *कायवाक्कर्मणः कुशलाकुशलत्वं* विचारयति । *किं न महाभूतानामिति* । कुशलाकुशलत्वम् । कुशलाकुशलेन हि चित्तेन कायवाक्कर्म-तन्महाभूतानि समुत्थाप्यते । *वैभाषिक* आह—*कर्मणि हि कर्तुरभिप्रायो न महाभूतेषु* । न 'महाभूतानि कुर्याम्' इति । किं तर्हि ? 'इदं कर्म कुर्याम्' इति । न कर्मवन्महाभूतानां कुशलाकुशलत्वमिति ।

आचार्य आह—*समाहितस्य* कर्त्तुर*विज्ञप्तौ नास्त्यभिप्रायः* । अविज्ञप्तिं कुर्यामिति । *न चासमाहितं चित्तं तस्याः समुत्थापकमस्ति* । यदेवमभिप्रायं कुर्यात् । *विसभागत्वाद्* विसदृशत्वाद् *भूमितो*ऽसमाधानाद्वा । *कथं तस्याः* समाहितायाः अविज्ञप्तेः *कुशलत्वम्* । महाभूतवत् तस्याः कुशलत्वं न स्यादित्यभिप्रायः ।

दिव्ययोरपि वा चक्षुःश्रोत्रयोः कुशलत्वप्रसङ्ग इति । यद्यन्तरेणापि तदभिप्रायमविज्ञप्तेः कुशलमिति । अथ वा अयमस्याभिसम्बन्धः—यदि विसभागासमाहितचित्तवशेन तस्याः कुशलत्वम्, दिव्ययोरपि चक्षुःश्रोत्रयोः कुशलत्वप्रसङ्गः, प्रयोगकाले तदभिप्रायसम्भवात् । न च तयोः कुशलमस्ति, "अव्याकृते श्रोत्रचक्षुरभिज्ञे" (अभि० ७.४५) इति वचनात् ।

---

१. ०विपाकं च—का० ।

यदुक्तम्—"दर्शनप्रहातव्यं चित्तं विज्ञप्तेरसमुत्थापकम्" इति। किं तर्हि भगवतोक्तम्—"ततोऽपि मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यासङ्कल्पः प्रभवति मिथ्यावाग् मिथ्याकर्मान्तः[1]" इत्येवमादि। अविरुद्धमेतत् ॥ ९ ॥

समुत्थानं द्विधा हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञितम्।

द्विविधं समुत्थानम्—हेतुसमुत्थानम्, तत्क्षणसमुत्थानं च। तत्रैव क्षणे समुद्भावात्[2]।

प्रवर्तकं तयोराद्यं द्वितीयमनुवर्तकम् ॥ १० ॥

हेतुसमुत्थानं **प्रवर्तकम्**; आक्षेपकत्वात्। तत्क्षणसमुत्थानम**नुवर्तकम्**; क्रियाकालानुवर्तनात्।

किमिदानीं तस्य तस्यां क्रियायां सामर्थ्यम्? तेन हि विनासौ मृतस्येव न स्यादाक्षिप्तापि सती।

यदुक्तं दर्शनप्रहातव्यं चित्तं विज्ञप्तेरसमुत्थापकमिति। दर्शनप्रहातव्यस्यान्तर्मुखप्रवृत्तत्वादित्येवं ब्रुवतां *किं तर्हि भगवतोक्तमिति* विरुध्यते। तद् भगवतोक्तमिति वाक्यार्थः। किं तद्? इत्युच्यते—*ततो मिथ्यादृष्टेरिति* विस्तरः। *कथं मिथ्यादृष्टेर्दर्शनप्रहातव्यायाः मिथ्यावाक्* विज्ञप्तिस्वभावा, *मिथ्याकर्मान्तश्च* तत्स्वभाव एवेत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

"हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञितम्" इति। हेतूत्थानं च तत्क्षणोत्थानं च हेतुतत्क्षणोत्थानम्, हेतुतत्क्षणोत्थानमिति संज्ञितं हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञितम्। संज्ञितमिति संज्ञीकृतम्। अथवा—हेतुतत्क्षणोत्थानं संज्ञास्येति हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञम्, हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञीकृतं हेतुतत्क्षणोत्थानसंज्ञितम्।

हेतुसमुत्थानमिति। समुत्तिष्ठतेऽनेनेति समुत्थानम्, हेतुश्च समुत्थानञ्च तत् हेतुसमुत्थानम्। *तत्क्षणसमुत्थानमिति।* स क्षणः क्रियाक्षणः, तत्क्षणे समुत्थानं तत्क्षणसमुत्थानम्। *तत्रैव क्षणे समुद्भावात्।* सद्भावात्। तत्रैव क्रियाक्षणे तत्क्षणसमुत्थानस्य भावादित्यर्थः। *आक्षेपकत्वादिति।* उत्पादकत्वात्।

किमिदानीमिति विस्तरः। *तस्य* तत्क्षणसमुत्थानस्य *तस्यां* विज्ञपनक्रियायां *सामर्थ्यम्।* येन तदानीं तदनुवर्तकमित्युच्यते। *तेन हीति* विस्तरः। *तेन हि* तत्क्षणसमुत्थानेन *विना असौ* विज्ञप्तिर्मृ*तस्येव न स्यादाक्षिप्ता सती।* हेतुसमुत्थानेन जनितापि सती। तद्यथा—कश्चिद् 'ग्रामं गमिष्यामि' इत्याक्षिप्तक्रियान्तरा म्रियेत, तस्यानुवर्तकचित्ताभावाद् गमनं न भवति, तद्वत्।

---

१. मिथ्याकर्मान्तम्—का०। २. तद्भावात्—का०।

अचित्तकस्य तर्हि संवरोत्पत्तौ कथं भवति ? स्फुटतरा तर्हि सचित्तकस्य भवतीति, एतत् तस्य[1] सामर्थ्यम् ॥ १० ॥

तत्र च—

प्रवर्तकं दृष्टिहेयं विज्ञानम्,

दर्शनप्रहातव्यं चित्तं विज्ञप्तेः **प्रवर्तकम्**; तत्समुत्थापकयोर्वितर्कविचारयोर्निदानभूतत्वात्। न त्वनुवर्तकम्; बहिर्मुखचित्तस्य क्रियाकाले तदभावात्। तत्समुत्थापितं च रूपं दर्शनप्रहातव्यं स्यात्।

किं स्यात् ? अभिधर्मो बाधितः स्यात्।

विद्याविद्याभ्यां चाविरोधान्नास्ति रूपं दर्शनप्रहातव्यम्।

अचित्तकस्य तर्हीति विस्तरः। यदि तत्क्षणसमुत्थानेन विनाऽसौ मृतस्येव न स्यात्। निरोधसमापत्तिलाभिनः कस्यचिदुपसम्पाद्यमानस्य कायविज्ञप्तिमाबध्नतः तत्कालोपस्थितनिरोधसमापत्तित्वादचित्तकस्य *संवरोत्पत्तौ* कर्मवासनावसानकालीनायां तत्संवरान्तर्गता कायविज्ञप्तिः *कथं भवति*। कथमुत्पद्यते तत्क्षणसमुत्थानं विनेत्यर्थः। एवं विरोधिते समाध्यन्तरं श्रीयते—*स्फुटतरा तर्हीति*। तत्क्षणसमुत्थानेन *सचित्तकस्य* व्यक्ततरा विज्ञप्तिर्भवतीत्येतत् *तस्य सामर्थ्यम्* ॥ १० ॥

प्रवर्तकं दृष्टिहेयमिति। प्रवर्तकमेव दृष्टिहेयमित्यवधार्यते। कथं पुनस्तत् प्रवर्तकम् ? इत्याह—*तत्समुत्थापकयोर्वितर्कविचारयोर्निदानभूतत्वात्*। हेतुभूतत्वाद् विज्ञप्तेः प्रवर्तकमिति। *न त्वनुवर्तकमिति* विस्तरः। यत्तद् *बहिर्मुखं चित्तमनुवर्तकम्*, तस्य यो विज्ञप्ति*क्रियाकालः*, तस्मिन् *तदभावात्*। तस्य दर्शनप्रहातव्यस्य प्रवर्तकस्याभावादित्यर्थः। अतस्तन्नानुवर्तकम्। अयं चान्यो दोषः—*तत्समुत्थापितं च रूपमिति* विस्तरः। यदि तदनुवर्तकं स्याद्दर्शनप्रहातव्यम्, तेन दर्शनप्रहातव्येन *समुत्थापितं* कायवाग्विज्ञप्ति*रूपं दर्शनप्रहातव्यं स्यात्*। यथा भावनाप्रहातव्येन चित्तेन समुत्थापितं कायवाक्कर्म भावनाप्रहातव्यमिति।

किं स्यादिति चोदकः। *अभिधर्मो बाधितः स्यादिति* वैभाषिकः। "न दृष्टिहेयमक्लिष्टं न रूपम्" (अभि. को. १ ४०) इति वचनात्।

किञ्च—*विद्याविद्याभ्यां चाविरोधात्*। विद्यया दर्शनमार्गेण सत्कायदृष्ट्यादिवत् तस्य रूपस्या*विरोधात्*। अप्रहाणादित्यर्थः। दृष्टसत्यानामपि तत्समन्वागतत्वा*न्नास्ति रूपं दर्शनप्रहातव्यम्*। *अविद्यया चाविरोधात्*। किञ्च अविद्ययापि

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

साध्य एप पक्षः ।

भूतान्यपि तर्हि दर्शनप्रहातव्यानि स्युः; समानचित्तोत्थापितत्वात् ?

नैवं भविष्यति, यथा न कुशलाकुशलानि भवन्ति । अथ वा पुनर्भवन्तु ।

नैवं शक्यम् । न हि तानि दर्शनप्रहातव्यानि युज्यन्ते, नाप्यप्रहातव्यानि ।

किं कारणम् ? अक्लिष्टस्य धर्मस्य विद्याविद्याभ्यामविरोधात् ।

रूपं न विरुध्यते। न हि क्लिष्टाक्लिष्टरूपसमुदाचारावस्थायां तत्प्राप्तिप्रवाहे वा सत्यविद्या न भवति। अविद्यायां च सत्यां तन्न भवति। यथा अनास्रवो मार्गोऽविद्यया विरुध्यते; पृथग्जनावस्थायां तदनुत्पादात्। तदुत्पादे वार्यावस्थायां कस्याश्चिदविद्यायाः प्रहाणात्। तदेवमनास्रववदप्रहातव्यमपि न भवति। न चेदप्रहातव्यम्, नापि दर्शनप्रहातव्यम्, पारिशेष्याद् भावनाप्रहातव्यमिति सिद्धम्।

इतर आह—*साध्य एप पक्षः*—विद्यया रूपं न विरुध्यत इति। यो हि दर्शनप्रहातव्यं रूपमिच्छति स कथं विद्यया रूपस्याविरोधं ग्रहीष्यति !

वैभाषिक आह—*भूतान्यपीति* विस्तरः। यदि तद्रूपं दर्शनप्रहातव्यचित्तसमुत्थापितं दर्शनप्रहातव्यं स्यात्। तदाश्रयभूतान्यपि *तर्हि दर्शनप्रहातव्यानि स्युः।* कस्मात् ? *समानचित्तोत्थापितत्वात्।* येन हि दर्शनप्रहातव्येन चित्तेन तद्रूपं समुत्थापितम्, तेनैव तदाश्रयभूतान्यपि इति। न च तानि तथा भवितुमर्हन्ति; अक्लिष्टाव्याकृतत्वात्। दर्शनप्रहातव्यानां च क्लिष्टत्वात्।

इतर आह—*नैवं भविष्यति*। दर्शनप्रहातव्यानि स्युरिति। कथम् ? इत्याह—*यथा न कुशलाकुशलानि भवन्ति*। यथा येन चित्तेन कुशलाकुशलेन कुशलाकुशलं रूपं समुत्थापितं तेनैव तदाश्रयभूतानि समुत्थापितानि। तच्च कायवाक्कर्मस्वभावं रूपं कुशलाकुशलम्, न तदाश्रयभूतानीति, तद्वत्। स एव पुनः परावृत्याह—*अथवा पुनर्भवन्तु* दर्शनप्रहातव्यानीति।

वैभाषिक आह—*नैवं शक्यं भवितुम्।* दर्शनप्रहातव्यानीति वाक्यशेषः। कस्मात् ? *अक्लिष्टस्य धर्मस्य विद्याविद्याभ्यामविरोधात्।* न ह्यक्लिष्टो धर्मः अनिवृताव्याकृतः कुशलसास्रवश्च विद्ययाऽनास्रवेण मार्गेण विरुध्यते। यथा क्लिष्टा धर्माः प्राप्तिच्छेदाद् विरुध्यन्ते। तदालम्बनक्लेशप्राप्तिच्छेदात्तु विरोधो न प्रतिषिध्यते। नाप्यविद्यया विरुध्यते। प्राप्तिच्छेदेन तदालम्बनक्लेशप्रहातव्येन च। भूतानि चाक्लिष्टानि। तत्र यदुक्तम्—'अथवा पुनर्भवन्तु' इति, तदयुक्तम्। तदेवमत्र साधनमुत्तिष्ठते—"न दर्शनप्रहातव्यानि क्लिष्टरूपाश्रयमहाभूतानि; अक्लिष्टत्वादक्लिष्टचित्तचैत्तधर्मवत्" इति।

अतो हेतुसमुत्थानमधिकृत्य सूत्रे पठनान्नास्ति विरोधः ।

उभयं पुनः ।

मानसं भावनाहेयम्,

भावनाहेयं पुनर्मनोविज्ञानमुभयं भवति—प्रवर्तकं च, अनुवर्तकं च ।

पञ्चकं त्वनुवर्तकम् ॥ ११ ॥

पञ्च विज्ञानकाया अनुवर्तका एव । तदिदं चतुष्कोटिकं भवति—प्रवर्तकमेव दर्शनप्रहातव्यं चित्तम्, अनुवर्तका एव पञ्च विज्ञानकायाः, उभयं भावनाहेयं मनोविज्ञानम्, नोभयमनास्रवम् ॥ ११ ॥

किं खलु यथा प्रवर्तकं तथैवानुवर्तकं भवति ? नेदमेकान्तम्[1] ।

प्रवर्तके शुभादौ हि स्यात् त्रिधाप्यनुवर्तकम् ।

कुशले प्रवर्तके कुशलाकुशलाव्याकृतमनुवर्तकं स्यात् । एवमकुशले च, अव्याकृते च ।

तुल्यं मुनेः,

बुद्धस्य तु भगवतस्तुल्यं प्रवर्तकेनानुवर्तकम्—कुशले कुशलम्, अव्याकृते चाव्याकृतम् ।

शुभं यावत्,

कुशलं वा भवत्यनुवर्तकमव्याकृतेऽपि प्रवर्तके । न तु कदाचित् कुशलं प्रवर्तकमनुवर्तकं चाव्याकृतं भवति । अम्लायमाना[2] हि बुद्धानां देशनेति ।

तदेवं *वैभाषिकः प्रवर्तकं दृष्टिहेयं विज्ञानमिति* सचोद्यपरिहारं प्रतिष्ठाप्य निगमयति—*अतो हेतुत्थानमिति* विस्तरः । यदुक्तम्—'मिथ्यादृष्टेर्मिथ्यासंकल्पो यावन्मिथ्याकर्मान्तः' इति, तस्य सूत्रस्य न विरोधो भवतीति ।

प्रवर्तकं चानुवर्तकं चेति । अन्तर्बहिर्मुखप्रवृत्तत्वात् ।

"*पञ्चकं त्वनुवर्तकम्*" इति । अवधारणमविकल्पकत्वात् ।

नोभयमनास्रवमिति । न प्रवर्तकम्, नाप्यनुवर्तकम्; समाहितान्तर्मुखप्रवृत्तत्वात् ॥ ११ ॥

अम्लायमानेति । अहीयमाना । शानच्प्रत्ययान्तश्चायं शब्दः ।

---

१. नायमेका०—का० ;　　२. आम्नायमाना—का० ।

नास्ति बुद्धानामव्याकृतं चित्तमिति निकायान्तरीयाः। कुशलैकसन्ताना[1] हि बुद्धानां सन्ततयः; नित्यं समाहितत्वात्। उक्तं हि सूत्रे—

"चरन् समाहितो नागस्तिष्ठन्नागः समाहितः।
स्वपन् समाहितो नागो निषण्णोऽपि समाहितः"॥ ( ) इति।

अनिच्छयास्य चित्तस्याविसरणादेवमुक्तम्, न तु न सन्त्यव्याकृतानि विपाकजैर्यापथिकनिर्माणचित्तानि बुद्धानामिति वैभाषिकाः। मानसं भावनाहेयं प्रवर्तकं चानुवर्तकं चेत्युक्तम्, तत् कुशलाकुशलाव्याकृतं सर्वं वेदितव्यम्।

नोभयं तु विपाकजम् ॥ १२ ॥

विपाकजं तु चित्तं नैव प्रवर्तकं नानुवर्तकम्; निरभिसंस्कारवाहित्वात्।

किमिदानीं यथा प्रवर्तकं तथा विज्ञप्तिः, आहोस्विद् यथा अनुवर्तकम्? किं चातः? यथा प्रवर्तकं चेत्, इहापि निवृताव्याकृता विज्ञप्तिः प्राप्नोति; सत्कायान्तग्राहदृष्टिप्रवर्तितत्वात्?

न वा सर्वं दर्शनप्रहातव्यं प्रवर्तकमिति विशेषणं वक्तव्यम्। यथानुवर्तकं

कुशलैकसन्ताना इति। कुशलैकप्रबन्धा इत्यर्थः। "बुद्धो भगवान् नागः" इत्युक्तं सूत्रे। कथम्? "तथागत उदायिन् सदेवके लोके समारके" इति विस्तरेणोक्त्वाह—"आगो न करोति कायेन वाचा मनसा, तस्मान्नाग इत्युच्यते" इति। आगो न करोतीति, अपराधं न करोतीत्यर्थः।

अनिच्छयास्येति। अनिच्छयास्य बुद्धस्य चित्तस्याविसरणाद् विषयेष्वगमनादेवमुक्तम्।

चरन्[2] *समाहितो नाग* इति विस्तरः। चतुर्ष्वीर्यापथेषु चरन् चरामीति, यावत् निषीदन्निषीदामीति उपस्थितस्मृतित्वान्नित्यसमाहितः स उच्यते।

निरभिसंस्कारवाहित्वादिति। अभावो हि संस्कारस्य = प्रयत्नस्य निरभिसंस्कारम्, निरभिसंस्कारं वहतीति निरभिसंस्कारवाही, तद्भावस्तस्मात इति।

न वा सर्वं दर्शनप्रहातव्यं प्रवर्तकमिति। स्यादेतदेवम्, यदि सर्वं दर्शनप्रहातव्यं प्रवर्त्तकमिष्येत, न तु सर्वम्। किं तर्हि? मिथ्यादृष्ट्यादिकमेव प्रवर्तकं विज्ञप्तेः, न सत्कायदृष्ट्यादिकम्? इत्यत आह—न वा सर्वमिति विशेषणं

---

१. कुशलैकवाना—का०; जा०। २. चरण—मुद्रितः पाठः।

चेत्, अकुशलाव्याकृतचित्तस्य प्रातिमोक्षविज्ञप्तिः कुशला न प्राप्नोति ? यथा प्रवर्तकं तथा विज्ञप्तिः, न तु यथा दर्शनप्रहातव्यम्; भावनाहेयान्तरितत्वात्।

यदि नानुवर्तकवशाद्विज्ञप्तेः कुशलादित्वम्, न तर्हीदं वक्तव्यम्—'हेतुसमुत्थानं सन्धायोक्तं सूत्रे, न तत्क्षणसमुत्थानम्। अतो नास्तीह निवृताव्याकृता विज्ञप्तिः' इति। एवं तु[1] वक्तव्यम्—'अन्यव्यवहितं हेतुसमुत्थानं सन्धायोक्तम्' इति। अवसितः प्रसङ्गः ॥ १२ ॥

सा तु पूर्वोक्ता

अविज्ञप्तिस्त्रिधा ज्ञेया संवरासंवरेतरा।

संवरश्च, असंवरश्च, ताभ्यां चेतरो नैवसंवरो नासंवरः। दौःशील्यप्रसरस्य संवरणं संरोधः = संवरः। तत्र पुनः—

संवरः प्रातिमोक्षाख्यो ध्यानजोऽनास्रवस्तथा ॥ १३ ॥

त्रिविधः संवरः—१. प्रातिमोक्षसंवर इहत्यानां कामावचरं शीलम्। २. ध्यानसंवरो रूपावचरं शीलम्। ३. अनास्रवसंवरोऽनास्रवं शीलम् ॥१३॥

वक्तव्यम्—ईदृशं प्रवर्तकमीदृशं नेति। *अकुशलाव्याकृतचित्तस्येति*। उपसम्पाद्यमानस्य केनचिद् योगेनाकुशलाव्याकृतचित्तस्य। प्रातिमोक्षसंवरविज्ञप्तिरञ्जल्यादिका *कुशला न प्राप्नोति*। तदनुवर्तकचित्तमकुशलाव्याकृतमिति कृत्वा। *यथा प्रवर्तकमिति* विस्तरः। यथा प्रवर्तकं चित्तं भावनाप्रहातव्यम्। *तथा विज्ञप्तिर्व्यवस्थाप्यते*। *न तु यथा दर्शनप्रहातव्यं* प्रवर्तकं तथा व्यवस्थाप्यते। कस्मात्? *भावनाहेयेनान्तरितत्वात्*। तस्मात् तत्प्रवर्तकं दर्शनप्रहातव्यं भावनाहेयेन प्रवर्तकेनान्तरितम्। कथं कृत्वा? तद्यथा—'अस्त्यात्मेति मया परेषां गमयितव्यम्' इति पूर्वमेवावधार्य ततो वाक्समुत्पादकेन चित्तेन बहिर्मुखप्रवृत्तेन भावनाप्रहातव्येन सवितर्केण सविचारेण वाचं भाषते 'अस्त्यात्मा' इत्येवमादि। अतो *यथाप्रवर्तकमिति* विस्तरः। तदेवमवश्यं दर्शनप्रहातव्यस्य प्रवर्तकस्यानन्तरं प्रवर्तकमेव भावनाप्रहातव्यं कुशलमकुशलमव्याकृतं चोत्पद्यते, तद्वशाच्च विज्ञप्तेः कुशलादित्वमिति।

एवं तु वक्तव्यमिति विस्तरः। एवं तु वक्तव्य*मन्यव्यवहितं* भावनाहेयव्यवहितं *हेतुसमुत्थानं सन्धायोक्तमिति*। परम्पराहेतुसमुत्थानं सन्धायेत्यर्थः ॥ १२ ॥

"अविज्ञप्तिस्त्रिधा" इति विस्तरः। त्रिविधेत्युद्दिश्य *"संवरासंवरेतरा"* इति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति।

तत्र पुनः—

अष्टधा प्रातिमोक्षाख्यः,

१. भिक्षुसंवरः, २. भिक्षुणीसंवरः, ३. शिक्षमाणासंवरः, ४. श्रामणेरसंवरः, ५. श्रामणेरीसंवरः, ६. उपासकसंवरः, ७. उपासिकासंवरः, ८. उपवाससंवरश्च—एषोऽष्टविधसंवरः प्रातिमोक्षसंवर इत्याख्यायते ।

नामत एषोऽष्टविधः,

द्रव्यतस्तु चतुर्विधः ।

१. भिक्षुसंवरः, २. श्रामणेरसंवरः, ३. उपासकसंवरः, ४. उपवाससंवरश्च—इत्येष चतुर्विधः प्रातिमोक्षसंवरस्तु द्रव्यतः; प्रतिनियतलक्षणत्वात् । भिक्षुसंवराद् भिक्षुणीसंवरो नान्यः, श्रामणेरसंवराच्च शिक्षमाणा-श्रामणेरीसंवरौ । उपासकसंवरादुपासिकासंवरो नान्यः ।

कथं ज्ञायते ?

लिङ्गतो नामसञ्चारात्,

लिङ्गमिति व्यञ्जनस्याख्या, येन स्त्रीपुरुषौ लिङ्ग्येते । लिङ्गतो हि भिक्षुभिक्षुण्यादीनां नामसञ्चारो भवति । कथं कृत्वा ? परिवृत्ते हि व्यञ्जने भिक्षुर्भिक्षुणीत्युच्यते, भिक्षुणी च पुनर्भिक्षुः । श्रामणेरः श्रामणेरीत्युच्यते, श्रामणेरी च पुनः शिक्षमाणा च श्रामणेरः । उपासक उपासिकेत्युच्यते, उपा-

---

विवृणोति—संवरश्च सः असंवरश्च सः संवरासंवरः, संवरासंवरश्च स इतरा च सा *संवरासंवरेतरे*ति समासः ॥ १३ ॥

प्रतिनियतलक्षणत्वादिति । भिक्षुसंवरस्यान्यल्लक्षणम्, एवं यावदुपवाससंवरस्यान्यल्लक्षणम् । तथा हि वक्ष्यति—

"पञ्चाष्टदशसर्वेभ्यो वर्ज्येभ्यो विरतिग्रहात् ।
उपासकोपवासस्थश्रमणोद्देशभिक्षुता" ॥ (अभि० को० ४.१५)

इति अष्टविधत्वे तु साङ्कर्यसम्भवः । य एव हि भिक्षुसंवरः स एव भिक्षुणीसंवर इत्येवमादि ।

श्रामणेरी च पुनः शिक्षमाणा चेति । श्रामणेरी परिवृत्तव्यञ्जना श्रामणेरो भवति । शिक्षमाणा चापि परिवृत्तव्यञ्जना श्रामणेर एव भवति । किमेवं

सिका च पुनरुपासक इति । न च व्यञ्जनपरिवृत्तौ पूर्वसंवरत्यागकारणमस्ति[1], नाप्यपूर्वसंवरप्रतिलम्भे । तस्मादभिन्न एषां चतुर्णां संवराणां त्रिभ्यः स्वभावः ।

य उपासकसंवराच्छ्रामणेरसंवरं समादत्ते तस्माच्च पुनर्भिक्षुसंवरम्, किं ते संवरा विरतिवृद्धियोगादन्योन्य उच्यन्ते, पञ्च-दश-विंशतिवत्, दीनारसतेरवच्च[2] ? आहोस्वित् पृथगेव ते सकला उपजायन्ते[3] ? आह—

पृथक्,

असंमिश्रा एव ते पृथग्लक्षणा उपजायन्ते । त्रिषु संवरेषु तिस्रः प्राणातिपातविरतयो यावन्मद्यपानविरतयः । एवं शेषाः ।

नेष्यते, परिवृत्तव्यञ्जनो भिक्षुर्भिक्षुसंवरं च त्यजति भिक्षुणीसंवरं च प्रतिलभते ? इत्यत आह—*न च व्यञ्जनपरिवृत्ताविति* विस्तरः । न भिक्षभिक्षुणीव्यञ्जनप्रादुर्भावे *पूर्वसंवरत्यागकारणमस्ति* ।

प्रातिमोक्षदमत्यागशिक्षानिक्षेपणाच्च्युतेः ।
उभयव्यञ्जनोत्पत्तेर्मूलोच्छेदान्निशात्ययात् ॥ (अभि० को० ४,३८)

इत्यत्र यत् कारणमुक्तम् । *नाप्यपूर्वसंवरप्रतिलम्भे* । कारणमस्तीति वर्तते । यदुक्तम्—प्रातिमोक्षाख्यः परविज्ञानादिभिरिति । अतो विज्ञायते—न भिक्षुसंवरादन्यो भिक्षुणीसंवर इति । एवं श्रामणेरादीनामपि वक्तव्यम् । *तस्मादभिन्नोऽनन्यश्चतुर्णां* भिक्षुणीशिक्षमाणाश्रामणेर्युपासिकासं*वराणां त्रिभ्यो* भिक्षुश्रामणेरोपासकसंवरेभ्यः *स्वभावः* ।

किं ते संवरा इति विस्तरः । *यथा* पञ्चसंख्यायामन्यानि पञ्च प्रक्षिप्य पञ्चवृद्धियोगाद् *दश* भवन्ति । पञ्चदशसंख्यायां चान्यानि पञ्च प्रक्षिप्य च *विंशति*र्भवन्ति । *दीनारसतेरवच्च* । यथा पूर्वको दीनारो द्वितीयेन सह सतेरो भवति । तथा हि लोके एकदीनारमूल्येन द्वितीयं दीनारं दीनारमूल्यं वा तेन पूर्वकेण दीनारमूल्येन सहाधिकमपेक्ष्य कश्चिद् वक्ता भवेत्—दीनारसतेरो मया लब्ध इति । दीनारद्वयं मया लब्धमित्यर्थः । किमेवमेतदुपासकश्रामणेरभिक्षु*संवरा विरतिवृद्धियोगात्* प्राणातिपातादिविरतिषु तथैवावस्थितासु पुनर्नृत्यगीतविरत्यादीनां पूर्वासां विरतीनां वृद्धियोगादन्यो*न्य उच्यन्ते* । अन्य उपासकसंवराच्छ्रामणेरसंवरः, श्रामणेरसंवराच्चान्यो भिक्षुसंवर इति एकदेशविशेषयोगादन्योन्यव्यवस्थेत्यर्थः । *आहोस्वित् पृथगेव ते सकला उपजायन्ते* । अन्याः प्राणातिपातादिविरतय उपासकस्य, ततोऽन्याः श्रामणेरस्य, ततोऽन्याश्च भिक्षोः—इत्येकस्मिन् भिक्षुसन्ताने *तिस्रः प्राणातिपातादिविरतयः* । एवमदत्ता-

---

१. ०त्यागे०—का० ।　　२. ०शतेर०—का० ।　　३. जायन्ते—का० ।

को नु तासां विशेषः ? निदानविशेषाद् विशेषः ।

कथं कृत्वा ? यथा यथा हि बहुतराणि शिक्षापदानि समादित्सते, तथा तथा बहुतरेभ्यो मदप्रमादेभ्यो[1] निवर्तमानो बहुतरेभ्यः प्राणातिपातादीनां निदानेभ्यो निवर्तते, विरतीनां च निदानेषु प्रवर्तत इति निदानविशेषाद् विरतीनां विशेषः। एवं चासति भिक्षुसंवरं प्रत्याचक्षाणस्त्रीनपि संवरान् विजह्याद्, द्वयोरपि तत्रान्तर्भावात् । न चैतदिष्टम् । तस्मात् पृथगेव ते संवराः ।

ते चाविरोधिनः ।। १४ ।।

ते च त्रयोऽपि सह वर्तन्ते । नोत्तरसंवरसमादानात् पूर्वकस्य त्यागः । मा भूत् भिक्षुसंवरपरित्यागादनुपासक एवेति ॥ १४ ॥

कथं चायमुपासको भवति, कथमुपवासस्थो यावद् भिक्षुः ?

पञ्चाष्टदशसर्वेभ्यो वर्ज्येभ्यो विरतिग्रहात् ।
उपासकोपवासस्थश्रमणोद्देशभिक्षुता ।। १५ ।।

यथासंख्यमनुदेशो वेदितव्यः । पञ्चभ्यो वर्जनीयेभ्यो धर्मेभ्यो विरतिसमापादनादुपासकसंवरस्थो[2] भवति—प्राणातिपाताद्, अदत्तादानात्, काममिथ्याचारात, मृषावादात्, सुरामैरेयमद्यपानाच्च ।

अष्टाभ्यो विरतिसमादानादुपवासस्थः—प्राणातिपाताद्, अदत्तादानाब्रह्मचर्यमृषावादमद्यपानेभ्यः, गन्धमाल्यविलेपननृत्यगीतवादित्राद्, उच्चशयनमहाशयनाद्, अकालभोजनाच्च ।

दानविरतयः । इत्येवमादि । *एवं शेषा* इति । नृत्यगीतविरत्यादयः ।

मदप्रमादेभ्य इति । उच्चशयनादिमद्यपानादिभ्यः । *बहुतरेभ्यः प्राणातिपातादीनां निदानेभ्य* इति । उपासकाच्छ्रामणेरो बहुतरेभ्यः प्राणातिपातादिनिदानेभ्यो निवर्तते । तद्यथा—विकालभोजनं प्राणातिपातनिदानं भवेत्, तस्माच्छ्रामणेरो निवर्तते, नोपासक इत्येवमादि योज्यम् । *एवं चासति* । एवं च यदि न स्यादित्यर्थः । *भिक्षुसंवरं प्रत्याचक्षाणस्त्यजन् त्रीनपि* उपासकसंवरादीन् *विजह्यात्* । *द्वयोरप्युपासकश्रामणेरसंवरयोस्तत्र* भिक्षुसंवरेऽन्त*र्भावात्* ॥ १४ ॥

विरतिसमापादनादिति । विज्ञप्त्यविज्ञप्तिविरतिरिति वक्ष्यति । समापादना-

---

१. मदप्रमादपदेभ्यः—का० । २. ०समादानादु०—का० ।

दशभ्यो विरतिसमादानाच्छ्रामणेरो भवति—एभ्य एव, जातरूपरजतप्रतिग्रहाच्च। नृत्यगीतवादित्रगन्धमाल्यविलेपनं चात्र द्वयीकृत्य दश भवन्ति।

सर्वेभ्य एव वर्जनीयेभ्यः कायवाक्कर्मभ्यः विरतिसमादानात् भिक्षुरित्युच्यते ॥ १५ ॥

स एष प्रातिमोक्षसंवरः—

शीलं सुचरितं कर्म संवरश्चोच्यते,

विषमकर्मणां विरतिसमादानाच्छीलम्; शीतलत्वादिति निरुक्तिः। "सुखशीलसमादानं कायो न परिदह्यते" (　　　) इति गाथावचनात्। विद्वत्प्रशस्तत्वात् सुचरितम्। क्रियास्वभावत्वात् कर्म।

ननु चाविज्ञप्तिरक्रियेत्युच्यते, सा कथं क्रिया भवति, न कुर्वन्ति तया समात्तया लज्जिनः पापमित्यक्रियेत्युच्यते?

सापि तु विज्ञप्तिचित्ताभ्यां क्रियत इति क्रिया भवति।

क्रियाहेतुत्वात्, क्रियाफलत्वाच्चेत्यपरे। संवर इति कायवाचोः संवरणात्।

एवं तावदविशेषेण प्रातिमोक्षसंवरः संशब्द्यते।

पुनः।

दिति। प्रतिसंस्थापनादित्यर्थः। पापकर्मणो हि सत्त्वेषु *विषमं* सम्प्रवर्तते ॥१५॥

सापि तु विज्ञप्तिचित्ताभ्यां क्रियत इति। विज्ञप्त्या च क्रियते प्रातिमोक्षसंवरसंगृहीता अविज्ञप्तिः, चित्तेन च क्रियते ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीता अविज्ञप्तिः। समाधिना क्रियत इत्यर्थः। तदेवं *क्रियत इति क्रियेति* कर्मसाधनम्।

क्रियाहेतुत्वादिति। क्रियाया हेतुत्वात्। संवरस्थो हि संवरपरिरक्षणार्थं क्रियां विज्ञप्तिलक्षणामारभते। *क्रियाफलत्वाच्चेति*। विज्ञप्तिलक्षणायाः क्रियायाः फलत्वादित्यर्थः। समाधिसम्भूता कथं क्रिया भवति? समाधिजायाश्चेतनायाः फलत्वात् सापि क्रिया। प्रतिमोक्षसंवराधिकाद्वा। न तत्र चिन्ता[1]।

एवं तावद् अविशेषेण प्रातिमोक्षसंवरः संशब्द्यत इति। आद्योऽपि क्षणो द्वितीयादयोऽपि च क्षणाः प्रातिमोक्षसंवर इत्युच्यते।

---

१. चित्ता—इति मुद्रितः पाठः।

आद्ये विज्ञप्त्यविज्ञप्ती प्रातिमोक्षक्रियापथः ॥ १६ ॥

संवरसमादानस्य प्रथमे विज्ञप्त्यविज्ञप्ती प्रातिमोक्ष इत्युच्यते; पापस्य तेन प्रातिमोक्षणाद्। उत्सर्जनादित्यर्थः। स्वार्थे वृद्धिविधानाद् वैकृत-वैशसवत्।

प्रातिमोक्षसंवर इत्यपि कायवाक्संवरणात् कर्मपथ इत्युच्यते; मौलसंगृहीतत्वात्।

द्वितीयादिषु क्षणेषु प्रातिमोक्षसंवर एव, न प्रातिमोक्षः। पृष्ठं च न मौलः कर्मपथः ॥ १६ ॥

अथैषां संवराणां केन कः समन्वागतः ?

प्रातिमोक्षान्विता अष्टौ,

प्रातिमोक्षसंवरेणाष्टौ निकायाः समन्वागताः—भिक्षुः, भिक्षुणी यावदुपवासस्थोऽष्टमः।

किं खलु बाह्यकानां समादानशीलं नास्ति ? अस्ति, न तु प्रातिमोक्षसंवरः। किं कारणम् ? नहि तदत्यन्तं पापस्य प्रतिमोक्षणाय संवर्तते; भवसन्निश्रितत्वात्।

प्रातिमोक्षस्वभावस्त्वाद्यक्षण एव। तदर्थमाह—पुनः *आद्ये विज्ञप्त्यविज्ञप्ती प्रातिमोक्ष इत्युच्यते। पापस्य तेन प्रतिमोक्षणादिति।* प्रथमेनैव क्षणेन पापं प्रतिमोक्ष्यते = *उत्सृज्यते।* त्यज्यते इत्यर्थः। प्रतिमोक्ष इति प्राप्ते प्रातिमोक्ष इति वचनं *स्वार्थे वृद्धिविधानात्।* स्वार्थे प्रत्यये कृते वृद्धिकरणादित्यर्थः। *वैकृतवैशसवत्।* यथा विकृतमेव वैकृतम्, विशसमेव मारणं वैशसम्। एवं प्रतिमोक्ष एव प्रतिमोक्ष इति।

प्रातिमोक्षसंवर इत्यपीति। प्रातिमोक्षश्चासौ संवरश्च। *कायवाचोः संवरणार्थ इत्यर्थः। कर्मपथ इत्यप्युच्यत* इति। मौलः कर्मपथ इत्यर्थः। *द्वितीयादिषु प्रातिमोक्षसंवर एव।* प्रातिमोक्षजातीयः, प्रातिमोक्षाद्वा जातः संवरः प्रातिमोक्षसंवरः। *न प्रातिमोक्षः।* यस्मात् न तेन पापं प्रतिमोक्ष्यते; प्रथमक्षण एव प्रतिमोक्षितत्वात् ॥ १६ ॥

अष्टावेव निकाया इत्यवधारणे पृच्छति—*किं खलु बाह्यकानामिति* विस्तरः। *समादानशीलमिति* विशेषणं शीलद्वैविध्यात्। द्विविधं हि शीलम्—समादानशीलम्, धर्मताप्रतिलम्भितं च। तत्र समादानशीलं यद् गृह्यते। इदं चेदं च न करिष्यामीति। धर्मताप्रतिलम्भिकम्—ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरश्च। *भवसन्निश्रितत्वादिति।* मोक्षार्थिनामपि तेषां मिथ्यादृष्ट्याद्युपहतत्वात्। भवविशेष

चित्तस्यापि तर्हि निवृताव्याकृतस्य मा भूत्? नैतदेवम्; जडा हि विज्ञप्तिः, परतन्त्रा च। न चैवं चित्तम्। सा हि विज्ञप्तिर्दुर्बलेनोत्थापिता दुर्बलतरा भवति।

असंवरस्थ इत्युक्तम्। कोऽयमसंवरो नाम?

असंवरो दुश्चरितं दौःशील्यं कर्म तत्पथः ॥ २४ ॥

असंवरस्येमे पर्यायशब्दाः। तत्र कायवाचोरसंवरणादसंवरः। सद्भिः कुत्सितत्वादनिष्टफलत्वाद् दुश्चरितम्। शीलविपक्षाद् दौःशील्यम्। कायवाक्कर्मत्वात् कर्म। मौलसंगृहीतत्वात् कर्मपथः।

स्याद्विज्ञप्त्या समन्वागतो नाविज्ञप्त्येति चतुष्कोटिकम् ॥ २४ ॥

तत्र तावत्—

विज्ञप्त्यैवान्वितः कुर्वन्मध्यस्थो मृदुचेतनः।

मृद्व्या चेतनया कुशलमकुशलं वा कुर्वन्नैवसंवरनासंवरस्थितो विज्ञप्त्यैव समन्वागतो भवति, नाविज्ञप्त्या प्रागेवाव्याकृतम्[1], अन्यत्रौपधिकपुण्यक्रियावस्तुकर्मपथेभ्यः।

चित्तस्यापीति। *चित्तस्यापि तर्हि निवृताव्याकृतस्य मा भूत्* प्राप्तिः। अनुबन्धिनी मा भूदित्यर्थः। कस्माद्? इत्याह—*जडा हि विज्ञप्तिः*। अनालम्बनत्वात्। *परतन्त्रा च*। चित्तपरतन्त्रत्वात्। *न चैवं चित्तमिति*। न जडम्, न परतन्त्रं चेत्यर्थः। कस्मात्? तद्विपर्ययात्। *सा दुर्बलेन* निवृताव्याकृतेन *चित्तेनोत्थापिता दुर्बलतरा भवतीति*।

मौलसंगृहीतत्वादिति। चेतनायाः तदर्थत्वात् ॥ २४ ॥

"*विज्ञप्त्यैवान्वितः कुर्वन् मध्यस्थो मृदुचेतनः*" इति। *मध्यस्थ*ग्रहणं संवरासंवरस्थनिरासार्थम्। संवरासंवरस्था हि विज्ञप्त्यविज्ञप्तिभ्यामवश्यं समन्वागताः। *मृदुचेतन*ग्रहणं तीव्रचेतननिरासार्थम्। तीव्रचेतनया[2] हि विज्ञप्तिं कुर्वन् विज्ञप्तिं समुत्थापयेत्। *प्रागेवाव्याकृतमिति*। मृद्व्या चेतनया प्रागेवाव्याकृतं कुर्वन्। यत्र हि मृद्व्या चेतनया कुशलमकुशलं वा कुर्वन् नैवसंवरनासंवरे स्थितो विज्ञप्त्यैव समन्वागतो भवति; अविज्ञप्तेरनुत्पादात्। प्रागेवाव्याकृतं कुर्वन् सुतरां विज्ञप्त्यैवासौ समन्वागतः, नाविज्ञप्त्या; अविज्ञप्त्युत्पादाशङ्काया अभावात्। *अन्यत्रेति* विस्तरः। *अन्यत्र सप्तभ्य औपधिकेभ्यः पुण्यक्रियावस्तुभ्यः*। *कर्मपथेभ्यश्च* प्राणातिपातादिभ्यः। तत्र ह्यव्याकृतमपि कुर्वन्न विज्ञप्त्या

---

१. प्रागेवाव्याकृते—का०। २. ०चेतना—मुद्रितः पाठः।

त्यक्तानुत्पन्नविज्ञप्तिरविज्ञप्त्यार्यपुद्गलः ॥ २५ ॥

अविज्ञप्त्यैव समन्वागतो न विज्ञप्त्या; येनार्यपुद्गलेन जन्मान्तरपरिवृत्तौ न तावद् विज्ञप्तं भवति, विज्ञप्तं वा पुनर्विहीनम् ॥ २५ ॥

उक्तं संवरासंवरमध्यस्थानां विज्ञप्त्यविज्ञप्तिसमन्वागमनव्यवस्थानम् ॥

अथैते संवराः कथं लभ्यन्ते ?

ध्यानजो ध्यानभूम्यैव लभ्यते,

यदा ध्यानभूमिकं चित्तं प्रतिलभ्यते मौलीयं सामन्तकीयं वा सास्रवम्, तदा ध्यानसंवरोऽपि; सहभूतत्वात् ।

अनास्रवस्तया ।

आर्यया,

समन्वागतो भवति; "सततसमितं चरतो वा तिष्ठतो वा विस्तरेण यावदुपजायत एव पुण्यम्" इति सूत्रे वचनात् । प्राणातिपातादींश्च कर्मपथान् मृदुचेतनयापि कुर्वन् अविज्ञप्त्या समन्वागतो भवति ।

येनार्यपुद्गलेनेति विस्तरः । परिवृत्तजन्मनार्यपुद्गलेन *यदा न तावद् विज्ञप्तं भवति* । कललाद्यवस्थायामारूप्योपपत्तौ च । *विज्ञप्तं वा पुनर्विहीन*मव्याकृतचित्तोत्थापितविज्ञप्तिविहीनात् च । न हि तस्याः प्राप्तिरनुबन्धिनी भवति । कृतस्तूपादिकस्य वा, तद्वस्तुच्छेदात् । स हि तदानीमविज्ञप्तिमपि परित्यजति प्रागेव विज्ञप्तिमिति । आस्ववस्थासु जन्मान्तरपरिवृत्तावार्यपुद्गलोऽनास्रवयैवाविज्ञप्त्या जन्मान्तरलब्धया समन्वागतः, न विज्ञप्त्या ।

ननु च पृथग्जनस्याप्ययं विधिः सम्भवति ? सम्भवति । अनावश्यकत्वात्तु पृथग्जनो नोक्तः । यो हि ध्यानलाभी परिवृत्तजन्मान्तरः रूपधातावकृतविज्ञप्तिः, कृतविज्ञप्तिविहीनो वा, स एव तथा सम्भवति, नान्य इति; कामावचरसत्त्वाभिसन्धिवचनाद्वा । अथवा उदाहरणरूप आर्यपुद्गल उक्तः, तेन पृथग्जनोऽपि तथा ग्रहीतव्यः। अतएव "विज्ञप्त्यैवान्वितः कुर्वन्मध्यस्थो मृदुचेतनः" इत्यत्रोक्तः—'अन्यत्रौपधिकपुण्यक्रियावस्तुकर्मपथेभ्यः' इति । सावशेषमेतद्वचनमिति कृत्वा । एवं द्वे कोटी सूत्रिते प्रथमद्वितीये । तृतीयचतुर्थ्यौ तु योज्ये—तृतीया संवरासंवरमध्यस्थास्तीव्रया चेतनया कुशलमकुशलं वा कुर्वन्तः; चतुर्थी येन जन्मान्तरपरिवृत्तौ पृथग्जनेन न तावद् विज्ञप्तं भवति, विज्ञप्तं वा विहीनमिति ॥ २५ ॥

सहभूतत्वादिति । यस्माद् ध्यानचित्तेन सह भवति ध्यानसंवरः ।

अविज्ञप्त्या समन्वागतौ यथाक्रमम्, न तु व्युत्थितौ ।

संवरासंवरस्थानां तावदेष वृत्तान्तः ॥

अथेदानीं मध्यस्थस्य ?

मध्यस्थस्यास्ति चेदादौ मध्यया,

यो नैवसंवरनासंवरे[1] स्थितः स मध्यस्थः। तस्य नावश्यमविज्ञप्तिरस्ति। यस्य त्वस्ति दौःशील्यशीलाङ्गादिसंगृहीता स आदौ मध्यया समन्वागतः।

वर्तमाना ह्यविज्ञप्तिरतीतानागतयोर्मध्याद्—

ऊर्ध्वं द्विकालया ॥ २१ ॥

प्रथमात् क्षणादूर्ध्वमतीतया वर्तमानया च। अत्यागादिति[2] वर्तते ॥२१॥

किमसंवरस्थः कदाचित् कुशलया विज्ञप्त्या समन्वागतो भवति, संवरस्थो वा पुनरकुशलया भवति ? भवन् कदा कियन्तं वा कालम् ? इत्याह—

नावमभिरूढः स नौस्थः। एवं य आर्यमार्गमभिरूढः समापन्नः स आर्यमार्गस्थः। अन्यथा ह्यार्यमार्गसमन्वितोऽप्यार्यमार्गस्थ इति कृत्वा प्रकृतिस्थोऽप्यार्यो *वर्तमानया* अनास्रवया *अविज्ञप्त्या समन्वागत* इति प्राप्नोति।

अन्यः पुनरेवं प्रसङ्गं परिहरन् व्याचष्टे—एकशेषोऽत्र क्रियते। समाहितश्च समाहितार्यमार्गश्च मार्गौ समाहितार्यमार्गौ, तयोः स्थितौ *समाहितार्यमार्गस्थौ*। *तौ यथाक्रमं वर्तमानया* ध्यानसंवराविज्ञप्त्या, अनास्रवसंवराविज्ञप्त्या च *समन्वागतौ*। *न तु व्युत्थितौ*। न तु तन्मार्गव्युत्थितौ तया। वर्तमानया समन्वागतौ; तस्याः चित्तानुपरिवर्तनीयत्वात्। एवं व्याख्यायते—यच्चोदितमाचार्यसङ्घभद्रेण। कथमविज्ञप्तेः प्रत्युत्पन्नता आर्यमार्गस्थवचनादेव गम्यते, तत्समापन्न एवायम्। न पुनस्तत्समन्वागमवचनप्रसङ्ग इति चेत् ? न; ध्यानाधिकारात्। तत्राविज्ञप्त्यभावाच्च।

यो नैवसंवरनासंवरस्थितः स मध्यस्थ इति। यो न भिक्ष्वादिः। न च कैवर्तादिः। *स मध्यस्थः*। *दौःशील्यशीलाङ्गादिसंगृहीतेति*। *दौःशील्यं* प्राणातिपातादि। *शीलाङ्गं* प्राणातिपातविरत्यादि। यन्नसंवरनासंवरसंगृहीतम्। *आदिशब्देन* स्तूपवन्दना-खटचपेटादिक्रियाविज्ञप्त्यादि गृह्यते ॥ २१ ॥

असंवरसंवरस्थौ पुद्गलावकुशल-कुशलधर्मप्रतिष्ठितौ इत्यनयोर्विपर्ययमसम्भावयन् पृच्छति—*किमसंवरस्थ* इति विस्तरः।

---

१. नैव संवरे नासंवरे—का०। २. आत्याग०—का०।

असंवरस्थः शुभयाऽशुभया संवरे स्थितः ।
अविज्ञप्त्यान्वितो यावत् प्रसादक्लेशवेगवान् ॥ २२ ॥

येन प्रसादवेगेनासंवरस्थस्य कुशलाविज्ञप्तिरुत्पद्यते स्तववन्दनादिक्रियां कुर्वतः, येन च क्लेशवेगेन संवरस्थस्याकुशलाविज्ञप्तिरुत्पद्यते वधबन्धनताडनादिक्रियां कुर्वतः; तौ यावदनुवर्तेते तावत्ते अप्यविज्ञप्ती । स आद्ये क्षणे वर्तमानयैवाविज्ञप्त्या समन्वागतो भवति । अन्येष्वतीतयाऽपि ॥ २२ ॥

अविज्ञप्त्यधिकारः समाप्तः ॥

विज्ञप्त्या तु पुनः सर्वे कुर्वन्तो मध्ययान्विताः ।

सर्वे संवरासंवरमध्यस्था यावद् विज्ञप्तिं कुर्वन्ति तावत् तया वर्त्तमानया समन्वागताः ।

अतीतया क्षणादूर्ध्वमात्यागात्,

प्रथमात् क्षणादूर्ध्वमात्यागादतीतया विज्ञप्त्या समन्वागतो भवति ।

नास्त्यजातया ॥ २३ ॥

अनागतया तु विज्ञप्त्या न कश्चित् समन्वागतः ॥ २३ ॥

निवृतानिवृताभ्यां च नातीताभ्यां समन्वितः ।

अतीताभ्यामपि निवृतानिवृताव्याकृताभ्यां विज्ञप्तिभ्यां न कश्चित् समन्वागतः । दुर्बलस्य हि धर्मस्य प्राप्तिरपि दुर्बला नानुबन्धीभवति ।

किंकृतं तस्या दौर्बल्यम् ? चित्तकृतम् ।

तौ यावदनुवर्तेते इति । प्रसादक्लेशवेगौ । *अन्येष्वतीतयापीति* । द्वितीयक्षणादिषु *अतीतया* ॥ २२ ॥

"क्षणादूर्ध्वमात्यागाद्" इति । यो यस्यास्त्यागस्तस्मादात्यागात् तयातीतया *विज्ञप्त्या समन्वागतः* । कथम् ? संवरलक्षणायास्तावद् विज्ञप्तेस्त्यागः शिक्षानिक्षेपादिभिः । तस्मादात्यागादनया अतीतया विज्ञप्त्या समन्वागतः । असंवरलक्षणायाः संवरसमादानादिभिस्त्यागः, तस्मादात्यागादनया समन्वागतः नैवसंवरनासंवरलक्षणायाः प्रसादक्लेशवेगच्छेदादिभिस्त्यागः, तस्मादात्यागादनया समन्वागत इति । यो हि संवराद्यविज्ञप्तिसमन्वागतः सोऽवश्यं मौलकर्मपथस्वभावया क्षणादूर्ध्वमतीतयाविज्ञप्त्या समन्वागतः ।

अनागतया तु विज्ञप्त्या न कश्चित् समन्वागत इति । चित्ताननुपरिवर्तनीयत्वात् ॥ २३ ॥

इदं विचार्यते—कः कतमया विज्ञप्त्या, अविज्ञप्त्या वा कियन्त कालं समन्वागत इति ? तत्र—

प्रातिमोक्षस्थितो नित्यमत्यागाद् वर्तमानया ।
अविज्ञप्त्यान्वितः,

यः प्रातिमोक्षसंवरस्थः पुद्गल उक्तः, स यावत् तामविज्ञप्तिं न त्यजति तावत् तया वर्तमानया नित्यं समन्वागतः ।

पूर्वात् क्षणादूर्ध्वमतीतया ॥ १९ ॥

प्रथमात् क्षणादूर्ध्वमतीतयापि समन्वागतः । 'अत्यागात्' इति सर्वत्राधिकृतं वेदितव्यम् ॥ १९ ॥

यथा प्रातिमोक्षसंवरस्थ उक्तः,

तथैवासंवरस्थोऽपि,

असंवरस्थोऽपि यावदसंवरं न त्यजति तावन्नित्यमविज्ञप्त्या वर्तमानया एव[1] समन्वागतो भवति[1] । क्षणादूर्ध्वमतीतयापि ।

ध्यानसंवरवान् सदा ।

अतीताजातया,

ध्यानसंवरस्य लाभी नित्यमतीतानागतया[2] अविज्ञप्त्या[2] समन्वागतः;

भाव इति । *द्विस्वभावज्ञापनार्थं द्विग्रहणम्;* द्विवचननिर्देशादेव हि द्वित्वसिद्धिः । कथं पुनर्गम्यते—एतावेवंस्वभावाविति ? आगमात् । "अन्यतरा किल देवता भिक्षुं विषयेष्विन्द्रियाणि विचारयन्तमवोचत्—भिक्षो भिक्षो व्रणं मा कार्षीरिति ? भिक्षुराह—पिधास्यामि देवते । देवताह—कुम्भमात्रं भिक्षो व्रणं कृत्वा केन पिधास्यसि ? भिक्षुराह—स्मृत्या देवते पिधास्यामि, सम्प्रजन्येन वा" (   ) इति ॥ १८ ॥

स यावत्तामविज्ञप्तिं न त्यजतीति । शिक्षानिक्षेपादि ।

"पूर्वात् क्षणादूर्ध्वमतीतया" इति । प्रथमे क्षणे *वर्तमानयैव समन्वागतो भवतीत्युक्तं भवति* ॥ १९ ॥

"ध्यानसंवरवान् सदा अतीताजातया" इति । ध्यानसंवरवान् किं पृथग्जनोऽथार्यः ? उभय इत्याह; अविशेषित्वात् । सो*ऽतीतानागतया अविज्ञप्त्या समन्वागतः* ।

---

१. का० पुस्तके नास्ति ।   २–२. ०नागताभ्यामविज्ञप्तिभ्या—का०

अत्यागात्[1]। प्रथमे हि क्षणे स जन्मान्तरत्यक्तं ध्यानसंवरमतीतं लभते।

आर्यस्तु प्रथमे नाभ्यतीतया ॥ २० ॥

आर्यस्तु पुद्गलोऽप्येवमनास्रवया। अयं तु विशेषः—स प्रथमे तु[2] क्षणे नाभ्यतीतया[3] समन्वागतः; मार्गस्य पूर्वमनुत्पादितत्वात् ॥ २० ॥

समाहितार्यमार्गस्थौ तौ युक्तौ वर्तमानया।

तौ ध्यानानास्रवसंवरान्वितौ समाहितार्यमार्गसमापन्नौ वर्तमानया

किंलक्षणया ? ध्यानसंवराधिकाराद् ध्यानसंवरलक्षणयेति गम्यते। *स जन्मान्तरत्यक्तमिति*। उदाहरणप्रदर्शनपरमेतत्। इदं जन्म त्यक्तमपि हि गृह्यते।

"आर्यस्तु प्रथमेनाभ्यतीतया" इति। आर्यः सदातीताजातया अविज्ञप्त्या समन्वागतः। किंलक्षणया—अनास्रवया। आर्याधिकारात्। अत एवाह—*आर्यपुद्गलोऽप्येवमनास्रवयेति*। *अयं तु विशेष* इति। तु-शब्दार्थं दर्शयति। स च भिन्नक्रमः। *प्रथमे तु क्षणे* दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिक्षणे। *नाभ्यतीतया* अविज्ञप्त्या *समन्वागत* इत्यर्थः। कस्मात् ? अनादिमति संसारे *मार्गस्य पूर्वमनुत्पादितत्वात्*।

ननु च फलप्राप्तिकाले, इन्द्रियसञ्चारकालेऽपि वा पूर्वमार्गत्यागे नैवातीतया अविज्ञप्त्या समन्वागम इष्यते ? एवं तर्हि स चापि फलमार्गस्य प्रथमक्षणो भवति। तत्र नातीतयाऽविज्ञप्त्या समन्वागतो भवति; फलमार्गस्य पूर्वमनुत्पादितत्वादिति व्याख्यातव्यम्।

आचार्यवसुमित्रस्त्वस्य चोद्यस्य परिहारमाह—अनास्रवसंवरोऽत्र प्रकृतः। स च दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिकाल एव लब्धः। अतस्तेन प्रथमे क्षणे नातीतेन समन्वागतो द्वितीयादिष्वतीतानागतेनेति। ऊर्ध्वं तु यो मार्गान्तरलाभस्तत्रानास्रवसंवरसादृश्यमस्तीति न तदुच्यते इति।

तदिह 'सादृश्यमस्ति' इति न बुध्यामहे—किं सास्रवसंवरोऽस्तीत्यपेक्ष्येदमुच्यते, आहोस्विदनास्रवोऽस्तीति ? यदि सास्रवोऽस्तीत्यभिप्रेयते ? दुःखधर्मज्ञानक्षान्तिकालेऽपि सोऽस्तीति नातीतया समन्वागत इति प्रतिषेधानुपपत्तिः। अथ फलप्राप्तिकालेऽतीतानास्रवसंवरोऽस्तीत्यभिप्रेयते ? विहीनः स कथमस्तीति शक्यं वक्तुमिति चिन्त्योऽस्याभिप्रायः ॥ २० ॥

"समाहितार्यमार्गस्थौ" इति। समाहितमार्गस्थश्च लौकिकसमाहितमार्गस्थ आर्यमार्गस्थश्च *समाहितार्यमार्गस्थौ*। ध्यानानास्रवसंवरान्वितावित्यर्थः। अत्र चार्यमार्गाभिरूढ आर्यमार्गस्थो वेदितव्यः, नौस्थन्यायेन। तद् यथा—यो

---

१. आत्यागात्—का०। २. का० पुस्तके नास्ति। ३. नातीतया—का०।

ध्यानजेन तदन्वितः ।

ध्यानाद् ध्याने वा जातो ध्यानजः । यो ध्यानेन समन्वागतः, सोऽवश्यं ध्यानसंवरेण । सामन्तकमप्यत्र ध्यानं कृत्वोच्यते । यथा ग्रामसामन्तकमपि ग्राम इत्युच्यते—अस्त्यस्मिन् ग्रामे शालेयं क्षेत्रम्, अस्ति त्रैहेयमिति ।

अनास्रवेणार्यसत्त्वाः,

आर्यपुद्गला **अनास्रवेण** संवरेण समन्वागताः । ते पुनः शैक्षाशैक्षाः । यदुक्तम्—"सहभूहेतावुच्यमाने द्वौ संवरौ चित्तानुवर्तिनौ" (   ) इति ।

कतमौ तौ ? एषामेव त्रयाणाम्

अन्त्यौ चित्तानुवर्तिनौ ॥ १७ ॥

ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरश्च । न प्रातिमोक्षसंवरः । किं कारणम् ? अन्यचित्ताचित्तकस्याप्यनुवृत्तेः ।

पुनस्तावेव ध्यानानास्रवसंवरौ प्रहाणसंवराख्यां लभेते ॥ १७ ॥

कस्यामवस्थायाम् ? इत्याह—

अनागम्ये प्रहाणाख्यौ तावानन्तर्यमार्गजौ ।

अनागम्ये तौ ध्यानानास्रवसंवरौ नवस्वानन्तर्यमार्गेषु 'प्रहाणसंवरौ' इत्युच्येते; ताभ्यां दौःशील्यस्य तत्समुत्थापकानां च क्लेशानां प्रहाणात् ।

एव च तेषां केषाञ्चिन्मोक्ष इति । भवसन्निश्रितमेव शीलम् । ततो*ऽस्ति* तेषां समादानशीलम्, न *प्रातिमोक्षसंवर* इति ।

सामन्तकमप्यत्र ध्यानं कृत्वोच्यत इति । यस्मात् सामन्तकेऽपि ध्यानसंवरोऽनास्रवसंवरश्चेष्यते, तस्माद् ध्यानसामन्तकमप्यत्र ध्यानशब्देनोच्यत इतीष्यते । *अपिशब्दान्मौलमपि* गृह्यत एव ।

सहभूहेतावुच्यमान इति । "चैत्ता द्वौ संवरौ तेषाम्" (अभि० को० २.५१) इत्यत्र । *त्रयाणामिति* । प्रातिमोक्षसंवरध्यानसंवरानास्रवसंवराणाम् । *अन्यचित्ताचित्तकस्याप्यनुवृत्तेरिति* । "विज्ञप्ताचित्तकस्यापि" (अभि० १.११) इति वचनात् ॥ १७ ॥

"अनागम्ये" इति ग्रहणं कामावचरस्यैव दौःशील्यस्य प्रतिपक्षत्वात् । *आनन्तर्यमार्गेष्विति* । तेषां प्रहाणमार्गत्वात् । *तत्समुत्थापकानामिति* । दौःशील्यसमुत्थापकानाम् ।

अत एव 'स्याद्ध्यानसंवरो न प्रहाणसंवरः' इति चतुष्कोटिकं क्रियते—प्रथमा कोटिरनागम्यानन्तर्यमार्गवर्ज्यः सास्रवो ध्यानसंवरः, द्वितीया अनागम्यानन्तर्यमार्गेष्वनास्रवः, तृतीया अनागम्यानन्तर्यमार्गेषु सास्रवः, चतुर्थी अनागम्यानन्तर्यमार्गवर्ज्योऽनास्रवसंवरः।

एवं 'स्यादनास्रवसंवरो न प्रहाणसंवरः' इति चतुष्कोटिकं यथायोगं वेदितव्यम्।

यत्तर्हि भगवतोक्तम्—

"कायेन संवरः साधु साधु वाचाथ संवरः।
मनसा संवरः साधु साधु सर्वत्र संवरः॥" ( ) इति,

यच्चोक्तम्—"चक्षुरिन्द्रियेण संवरसंवृतो विहरति" ( ) इति, एतौ मनइन्द्रियसंवरौ किंस्वभावौ? नैतावविज्ञप्तिशीलस्वभावौ। किं तर्हि?

सम्प्रजानस्मृती द्वे तु मनइन्द्रियसंवरौ॥ १८॥

प्रत्येकं द्विस्वभावज्ञापनार्थं पुनर्द्विग्रहणम्, मा यथासंख्यं विज्ञायीति; मनःसंवरोऽपि स्मृतिसम्प्रज्ञानस्वभाव इति। इन्द्रियसंवरोऽपि॥ १८॥

अतएवेति। यस्मादनागम्यानन्तर्यमार्गेष्वेव तद्व्यवस्थानम्। तस्माच्चतुःकोटिकं क्रियते। *प्रथमा कोटिरनागम्यानन्तर्यमार्गवर्ज्यो ध्यानसंवरः*। अनागम्यभूमिकेषु विमुक्तिप्रयोगविशेषमार्गेषु मौलप्रथमध्यानादिषु वा चतुर्थाद् ध्यानादानन्तर्यविमुक्तिप्रयोगविशेषमार्गेषु यो ध्यानसंवरः। अयं ध्यानसंवरः, न प्रहाणसंवरः; तेन दौःशील्यस्य तत्समुत्थापकानां च क्लेशानामप्रहाणात्। *द्वितीया—अनागम्यानन्तर्यमार्गेष्वनास्रवसंवरः*। अयं प्रहाणसंवरः; तेनैव दौःशील्यादिप्रहाणात्। न ध्यानसंवरः; अनास्रवत्वात्। *तृतीया—अनागम्यानन्तर्यमार्गेषु सास्रवसंवरः*। अयं प्रहाणसंवरश्च; तेन दौःशील्यादिप्रहाणात्। ध्यानसंवरश्च; सास्रवसमाधिजत्वात्। *चतुर्थी—अनागम्यानन्तर्यमार्गवर्ज्योऽनास्रवसंवरः*। अयं न ध्यानसंवरः; आस्रवत्वात्। नापि प्रहाणसंवरस्तेन दौःशील्याद्यप्रहाणात्। स पुनस्तथैवानागम्यभूमिकेषु विमुक्तिप्रयोगविशेषमार्गेषु विस्तरेण योऽनास्रवसंवरः। संवरनियमेनैवमुक्तम्। अन्यथाप्यन्ये धर्मा [illegible]व्याः स्युः।

एवं स्यादनास्रवसंवरो न प्रहाणसंवर इति चतुष्कोटिकम्। प्रथमा कोटिरनागम्यानन्तर्यमार्गवर्ज्योऽनास्रवसंवरः।

मनःसंवरोऽपि स्मृतिसम्प्रज्ञानस्वभावः। *इन्द्रियसंवरोऽपि* स्मृतिसम्प्रज्ञानस्व-

न विना संवरेणेति काश्मीराः ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम् ? नास्त्यत्र सूत्रविरोधः[1] । यस्मादस्योत्पद्यते, तत एव—

उपासकत्वोपगमात् संवृत्,

उपासकत्वाभ्युपगमादेवास्योपासकसंवरो जायते । "यदेवाभ्युपगच्छति—'उपासकं मां धारय' इत्याद्यग्रेण यावज्जीवं प्राणापेतम्" इति । प्राणातिपाताद्यपेतमित्यर्थः; मध्यपदलोपात् ।

लघुसंवरस्यापि व्युत्पादनार्थं शिक्षापदानाम्

उक्तिस्तु भिक्षुवत् ॥ ३० ॥

यथैवं भिक्षुर्लब्धसंवरोऽपि पुनः शिक्षापदानि ग्राह्यते, श्रामणेरश्च व्युत्पादनार्थम्—इतश्चामुतश्च तव[2] संवर इति, तथोपवासकोऽपि । न तु विना संवरेणोपासकोऽस्ति ॥ ३० ॥

सर्वे चेव् संवृता एकदेशकार्यादयः कथम् ?

यत्तर्हि सूत्र उक्तम् । तदुक्तमियतोपासको भवतीति । तत् कथमिति वाक्यशेषः । आह—*नास्त्यत्र सूत्रविरोध इति* । महानामसूत्रस्य ।

"उक्तिस्तु भिक्षुवद्" इति । उपासकशिक्षापदोक्तिः भिक्षुरिव । यथैव हि भिक्षुर्लब्धसंवरोऽपि ज्ञप्तिचतुर्थेन कर्मणा *शिक्षापदानि* यथास्थूलं *ग्राह्यते* प्रत्याख्यते—*इतश्चामुतश्च* पाराजिकादिभ्यस्तव *संवरः*, अन्यानि च ते सब्रह्मचारिणः कथयिष्यन्तीति । *श्रामणेरश्च* । किम् ? शिक्षापदानि ग्राह्यते लब्धसंवरोऽपि पूर्वम् । यदेव हि तेनाभ्युपगतम्—'अहमेवंनामा तं भगवन्तं तथागतम् अर्हन्तं सम्यक्सम्बुद्धं शाक्यमुनिं शाक्याधिराजं प्रव्रजितमनुप्रव्रजामि, गृहस्थलिङ्गं परित्यजामि, प्रव्रज्यालिङ्गं समाददामि, श्रमणोद्देशं मां धारय' । एवं यावत् त्रिरपीति । *तथोपसकोऽपि* 'बुद्धशरणं गच्छामि, यावत् संघशरणं गच्छामि', द्विरपि, त्रिरपि इति अनेन लब्धसंवरोऽपि पुनः शिक्षापदानि ग्राह्यते—'प्राणातिपातं प्रहाय प्राणातिपातात् प्रतिविरमामि' इति विस्तरेण ॥ ३० ॥

---

१. विरोधः—का० ।

२. ते—का० ।

यदि सर्व एवोपासका उपासकसंवरस्थाः, कथं भगवता एकदेशकारी, प्रदेशकारी, यद्भूयःकारी, परिपूर्णकारी चोपासक उक्तः ?

तत्पालनात् किल प्रोक्ताः,

यो हि यच्छिक्षापदं पालयति स तत्कारीत्युक्तः । सर्वे तु समं संवरस्थाः ।

इदमुत्सूत्रं वर्तते ?

किमत्रोत्सूत्रम् ? उपासकत्वाभ्युपगमादेव संवरलाभः, यस्मात् प्राणातिपातमित्याहेति ?

न ह्येवं सूत्रपाठः उक्तः, यथा महानामसूत्रपाठः[1] । तत्रैव चोपासकलक्षणापदेशः, नान्यत्र । यत्र त्वेष पाठः—"यावज्जीवं प्राणापेतं शरणगतमभिप्रसन्नम्" इति । ततस्ते[2] दृष्टसत्याः पुद्गलाः[3] "अवेत्यप्रसादान्वयं प्राणैरपि सद्धर्मोपगमनं दर्शयन्ति स्म । जीवितहेतोरप्यभव्या वयमेनं धर्मं परित्यक्तुम्" इति । न त्वेष लक्षणापदेशः[4] संवरस्य ।

प्राणापेतं तु न क्वचित् पठ्यते । कश्चैतदपरिस्फुटार्थं पठेत् !

एकदेशकारी । य एकं शिक्षापदं रक्षति । *प्रदेशकारी* । यो द्वे रक्षति । *यद्भूयस्कारी* । यस्त्रीणि चत्वारि वा रक्षति । *परिपूर्णकारी* । यः पञ्चापि रक्षति । *स तत्कारीत्युक्त* इति । एकदेशकारी, यावत् परिपूर्णकारीत्यर्थः । *न ह्येवं सूत्रपाठ* इति । *नह्येवं* महानामसूत्रपाठो यावज्जीवप्राणापेतमिति उक्तः । *यथा महानामसूत्रपाठ इति* । "कियता भदन्त उपासको भवति ? यतश्च महानाम गृही विस्तरेण यावदुपासकं मां धारयेति इयतोपासको भवति" इति । *यत्र त्वेष पाठ इति* । यत्र सूत्रान्तरे एष पाठः । *यावज्जीवं प्राणापेतं शरणगतमभिप्रसन्नमिति* । *ततस्ते दृष्टसत्याः पुद्गला अवेत्य प्रसादान्वय*मवेत्य प्रसादहेतुकं प्राणैरपि जीवितहेतोरपि *सद्धर्मोपगमनं दर्शयन्ति स्म* । *अभव्या वयमेनं धर्मं परित्यक्तुमिति* । *न त्वेष लक्षणापदेशः संवरस्य* । न त्वनेन सूत्रेण लक्षणमपदिश्यते इत्यर्थः । *प्राणापेतं तु न क्वचित् पठ्यत* इति । नापि महानामसूत्रे, नापि दृष्टसत्यसूत्रे । *कश्चैतदपरिस्फुटार्थं पठेदिति* । मध्यपदलोपविकल्पान्न ज्ञायते—किम् प्राणेभ्योऽपेतम्, प्राणैर्वापेतं प्राणपेतम्, उताहो प्राणातिपातादिभ्योऽपेतं प्राणापेत-

---

१. महानामसूत्रे पाठः—का०

२. तत्र ते—का० ।

३. का० पुस्तके नास्ति ।

४. ०णोपदेशः—का० ।

आगत्रिपरिक्षयाच्च ग्रहीतव्यः, यावत् पुनः सूर्योदयात् ।

अतोऽन्यथा गृह्णतः सुचरितमात्रं स्यात्, न तूपवाससंवरः । एवं च कृत्वा औरभ्रिकपारदारिकयो रात्रिदिवसोपवासकयोः साफल्यं प्रयुज्यते ।

अर्हतां समीपे वसन्त्यनेनेति उपवासः; तेषामनुशिक्षणात् ।

यावज्जीविकसंवरसमीपे वसन्त्यनेनेत्यपरे ।

अल्पकुशलमूलानां कुशलमूलपोषणात् पोषध इति वा ।

"पोषं दधाति मनसः कुशलस्य यस्मा-

दुक्तस्ततो भगवता किल पोषधोऽयम्" । (   ) इति ॥ २८ ॥

किमर्थं पुनरष्टाङ्गान्युपादीयन्ते ? यस्मात्

शीलाङ्गान्यप्रमादाङ्गं व्रताङ्गानि यथाक्रमम् ।

चत्वार्येकं तथा त्रीणि,

चत्वारि तावच्छीलाङ्गानि यावन्मृषावादविरतिः; प्रकृतिसावद्यविरतित्वात् ।

एकमप्रमादाङ्गं मद्यपानाद् विरतिः । समात्तशीलोऽपि मद्यपः प्रमाद्येत ।

त्रीणि व्रताङ्गानि यावदकालभोजनाद् विरतिः; संवेगानुगुणत्वात् ॥

किं पुनरेभिरप्रमादाङ्गव्रताङ्गैरनुपात्तैः स्यात् ?

स्मृतिनाशो मदश्च तैः ॥ २९ ॥

मद्यं हि पिबतः कार्याकार्यस्मृतिरेव नश्येत् । उच्चशयनमहाशयननृत्यगीतादिकं प्रतिसेवमानस्य मदः सम्भवेत् । मत्तस्य च दौःशील्यमदूरं भवेत् । काले पुनर्भुञ्जानस्योचितभक्तकालपरिहारादुपवासस्मृतिः संवेगश्चोपतिष्ठेत् । तदभावादुभयं न स्यादिति ।

केचित्तु खल्वकालभोजनात् प्रतिविरतिमेवोपवासं मन्यन्ते । तस्य शेषाण्यष्टाङ्गानीति । नृत्यगीतवादित्रं गन्धमाल्यविलेपनं च द्वयं कृत्वा ।

एवं तु सति सूत्रपाठो न युज्येत । अकालभोजनाद् विरतिमुक्त्वा "अनेनाहमष्टमाङ्गेन तेषामार्याणामर्हतां शिक्षायामनुशिक्षे, अनुविधीये" इति ।

शीलं पाराजिकाभावः सङ्घावशेषाद्यभावः । *व्रतमिति* नियमः । *तदभावादिति* । अकालभोजनात् । *उभयं न स्यादिति* । स्मृतिः, संवेगश्च ।

कस्तर्हि सोऽन्य उपवासो यस्येमान्यङ्गानि ? समुदायस्यावयवा अङ्गानि। यथा रथस्याङ्गानि—चतुरङ्गः, बलकायः, पञ्चाङ्गम्, तूर्यम्; तथाऽष्टाङ्ग उपवासो द्रष्टव्यः—अकालभोजनात् प्रतिविरतिरुपवासः, उपवासाङ्गं च। यथा सम्यग्दृष्टि-मार्गः, मार्गाङ्गं च धर्मप्रविचयसम्बोध्यङ्गं बोधिर्बोध्यङ्गं समाधिर्ध्यानं ध्यानाङ्गं चेति वैभाषिकाः। न तु तेषामेव सम्यग्दृष्ट्यादीनां त एवाङ्गत्वाय कल्पन्त इति। पूर्वकाः सम्यग्दृष्ट्यादय उत्तरेषामङ्गानि यदि स्युः, प्रथमक्षणोत्पन्न आर्य-मार्गो नाष्टाङ्गः स्यात॥ २९॥

किं खल्वयमुपवासकस्यैवोपवासः, आहोस्विदन्यस्यापि ?

अन्यस्याप्युपवासोऽस्ति शरणं त्वगतस्य न।

अनुपवासकोऽपि यस्तमहोरात्रं बुद्धधर्मसङ्घान् शरणं गत्वोपवासं गृह्णाति, तस्योत्पद्यते उपवाससंवरः, नान्यथा; अन्यत्राज्ञानात्।

सूत्र उक्तम्—“यतश्च महानामन् गृही अवदातवसनः पुरुषः पुरुषेन्द्रियेण समन्वागतो बुद्धं शरणं गच्छति, धर्मम्, सङ्घं शरणं गच्छति, वाचं च भाषते—‘उपवासकं च मां धारय’, इयता उपवासको भवति” ( ) इति। तत् किं शरणगमनादेवोपवासको भवति ? भवतीति बहिर्देशकाः।

न तु तेषामिति। विस्तरेणाचार्यो *वैभाषिक*मतं युक्त्या विरोधयति। न तु *तेषामेव सम्यग्दृष्ट्यादीनां* सम्यग्दृष्टि-धर्मविचयसम्बोध्यङ्ग-समाधीनाम्। *त एव* सम्यग्दृष्ट्यादयो*ऽङ्गत्वाय कल्प्यन्ते*। युज्यन्त इत्यर्थः। कस्माद् ? युक्तिविरोधात्। *पूर्वकाः सम्यग्दृष्ट्यादयः* उत्तरेषां सम्यग्दृष्ट्यादीना*मङ्गानि यदि* स्युरिति व्यव-स्थाप्यते। एवमस्यां कल्पनायां *प्रथमक्षणोत्पन्न आर्यमार्गो नाष्टाङ्गः स्यात्*। न हि तत्र पूर्वोत्पन्ना सम्यग्दृष्टिरङ्गमस्तीति सप्ताङ्गः स्यात्। बोध्यङ्गेष्वपि पश्चिमः क्षणो न बोध्यङ्गं स्यात्। न ह्यन्या परेण बोधिरस्ति, यस्यास्तदङ्गं स्यात्। अथ मतम्—अनागताया बोधेस्तदङ्गमिति ? अनागतबोधिर्न स्यात्। एवं समाधिर्योज्यः॥ २९॥

अन्यत्राज्ञानादिति। दातुर्ग्रहीतुर्वा विस्मरणाद्, अव्युत्पत्तेश्च। सन्दिग्धस्य विपन्नाशयस्य वाऽनादरपूर्वकं शरणमवगच्छतः संवरो नोत्पद्यते इति।

*गृही*ति उद्देशपदम्। *अवदातवसन* इति निर्देशपदम्। *पुरुष* इत्युद्देशपदम्। *पुरुषेन्द्रियेण समन्वागत* इति तन्निर्देशपदम्। यदि न विना संवरेणोपासको भवति।

अस्मरणाच्च ।

अथाहोरात्रादूर्ध्वं पञ्चरात्रं दशरात्रं वा उपवाससमादानस्य कः प्रतिबन्धो बहूनामुपवाससंवराणामुत्पत्तौ ? इत्थमस्ति प्रतिबन्धो यद्भगवानाहोरात्रिकमेवोपवासं सूत्रे शास्ति स्म । इदमिदानीं सम्प्रधार्यम्—किं तावदहोरात्रादूर्ध्वं संवरस्यानुत्पत्तिं पश्यता तथागतेनाहोरात्रिक उपवासो देशितः, उताहो दुर्बलेन्द्रियाणामाहोरात्रिकेऽपि संवरसमादानेन सन्नियोजनार्थमिति ।

कुतस्त्वेतदेवं तर्क्यते ? अहोरात्रात् परेणापि संवरोत्पत्तौ युक्त्यविरोधात् । तदेतत् कस्यचिदप्यहोरात्रादूर्ध्वमदेशनां नेच्छन्ति वैभाषिकाः ॥

असंवरस्येदानीं कः कालनियमः ?

नासंवरोऽस्त्यहोरात्रम्,

यावज्जीवं पापकर्माभ्युपगमादसंवर उपजायते **नाहोरात्रम्**, यथोपवासः । किं कारणम् ?

न किलैवं प्रगृह्यते ॥ २७ ॥

न किल कश्चिदेवमसंवरं समादत्ते यथोपवासम्—कच्चिदहमहोरात्रमसंवृतः स्यामिति; कुत्सितत्वात् कर्मणः । एवं चैव न कश्चिदादत्ते—कच्चिदहं यावज्जीवमसंवृतः स्यामिति । यावज्जीवमप्यस्य लाभो न स्यात् । यद्यपि नैवमादत्ते, तथाप्यत्यन्तविपन्नेनाशयेन तां क्रियां प्रकुर्वन्नसंवरं प्रतिलभते, न कालान्तरविपन्नेन । उपवाससंवरस्तु समादानबलाधानादनात्यन्तिकेऽप्याशये लभ्यत एव; संवरार्थित्वात् ।

यदि पुनः कश्चिदसंवरेणाप्यर्थी कालान्तरमसंवरं समाददीत, सोऽवश्यं लभेत । न त्वेतद् दृष्टमिति नैवं व्यवस्थाप्यते ॥

विसभागेनाश्रयेण तत्र समादाने अप्रयोगात् । *अस्मरणाच्च* तेनाश्रयेण तत्समादानं न स्मरति ।

वैभाषिक आह—कुतस्त्वेतदेवं तर्क्यते । यथानन्तरमुक्तम् ।

आचार्य आह—परेणापि संवरोत्पत्तौ युक्त्यविरोधादिति नात्र युक्तिर्विरुध्यते । यथा जीवितादूर्ध्वं सत्यपि समादाने संवरोत्पत्तौ युक्तिविरोधो विसभागाश्रयत्वात् इत्येवमादि । न कालान्तरविपन्नमेति अहोरात्रादि यावत् क्रियाशयेन ॥

अविज्ञप्तिवदसंवरोऽपि नास्ति द्रव्यत इति **सौत्रान्तिकाः**। स एव तु पापक्रियाभिसन्धिरसंवरः। सानुबन्धो यतः कुशलचित्तोऽपि तद्वानित्युच्यते[1]; तस्यानिराकृतत्वात् ॥ २७ ॥

अथाहोरात्रं गृह्यमाण उपवासः कथं ग्रहीतव्यः ?

काल्यं ग्राह्योऽन्यतो नीचैः स्थितेनोक्तानुवादिता ।

उपवासः समग्राङ्गो निर्भूषेणानिशाक्षयात् ॥ २८ ॥

काल्यं तावत् सूर्योदयकाले; अहोरात्रिकत्वात् संवरस्य। यस्तु पूर्वकृत-समादानः, 'नित्यमष्टम्यामुपचेष्यामि' इति, स भुक्त्वापि गृह्णीयात्।

अन्यतश्च ग्रहीतव्यः, न स्वयमेवापरापेक्षया सत्स्वपि प्रत्ययेष्वनतिक्रमार्थम्।

नीचैः स्थितेनोत्कुट्टकेन वा जानुपातेन वा कपोतकमञ्जलिं कृत्वाऽन्यत्र स्थास्यात्। अगौरवस्य हि संवरो नोत्पद्यते।

दातुश्च वचनमनुब्रवीत। न पूर्वं न युगपत्। एवं ह्यसौ परस्माद् गृहीतो भवति। अन्यथा हि दानग्रहणं न सिध्येत्।

समग्राङ्गश्चाष्टाङ्ग एव ग्रहीतव्यः, न विकलाङ्गः।

निर्भूषेण च। आजस्रिकमभ्यलङ्कारं मुक्त्वा। आजस्रिको ह्यलङ्कारो नात्यर्थं मदमादधाति।

अविज्ञप्तिवदसंवरोऽपि नास्ति द्रव्यत इति। यथा 'नास्त्यविज्ञप्तिर्द्रव्यतः' इति प्रतिपादितम्, तथा असंवरोऽपि न द्रव्यतोऽस्ति। चेतनाव्यतिरिक्त इत्यभिप्रायः। *पापक्रियाभिसन्धिरिति*। पापक्रियाभिप्राय इत्यर्थः। *सानुबन्ध* इति सवासन इत्यर्थः। सवासनश्चेतनाविशेषोऽसंवर इत्यर्थः। *यतोऽनुबन्धात् तद्वा संवरवानित्युच्यते*। असंवरिक इत्यर्थः। *तस्यानिराकृतत्वात्*। तस्याभिसन्धेः सानुबन्धस्यानिराकृतत्वात्। तद्विरुद्धया चेतनयानुपहतत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥

स भुक्त्वापि गृह्णीयादिति। सूर्योदय एव संवर उत्तिष्ठते, समादाननियम-चित्तस्योत्थापकत्वात्। *भुक्त्वा* ग्रहणं त्वभिव्यक्त्यर्थम्।

कपोतकमिति। अङ्गुष्ठरहितस्याङ्गुलिचतुष्कस्येतरहस्ताङ्गुष्ठप्रदेशिन्योरन्तरालविन्यासनात् *कपोतकः* ॥ २८ ॥

---

१. तद्वानुच्यते—का०।

तयैव ध्यानभूम्याऽनास्रवया लभ्यमानयानास्रवः संवरो लभ्यते । तत्र षड् ध्यानभूमयोऽनास्रवा भवन्ति—चत्वारि ध्यानानि अनागम्यस्यानन्तरं चेति पश्चात् प्रवेदयिष्यामः ।

प्रातिमोक्षाख्यः परविज्ञपनादिभिः ॥ २६ ॥

प्रातिमोक्षसंवरस्तु परविज्ञप्तितो लभ्यते, यद्येनं परो विज्ञापयति[1] असौ च परम् । स पुनः सङ्घाद्वा, पुद्गलाद्वा । सङ्घाद् भिक्षुभिक्षुणीशिक्षमाणासंवराः, पुद्गलादन्ये ।

दशविधा उपसम्पदिति **विनयविभाषिकाः** । तस्य उपसंग्रहणार्थमादिशब्दः ।

१. स्वयम्भूत्वेन बुद्धानां प्रत्येकबुद्धानां च, २. नियामावक्रान्त्या पञ्चकानाम्, ३. एहिभिक्षुकया यशःप्रभृतीनाम्, ४. शास्तुरभ्युपगमात् **महाकाश्यपस्य**, ५. प्रश्नाराधनेन **सोदायिनः**, ६. गुरुधर्माभ्युपगमेन **महाप्रजापत्याः**, ७. दूतेन

परो विज्ञापयतीति । प्रत्यापयति । *पुद्गलादन्य इति* । श्रामणेरश्रामणेर्युपासकोपासिकोपवाससंवराः ।

नियमावक्रान्त्या । आर्यमार्गावतारणेन । *पञ्चकानामाज्ञातकौण्डिन्यादीनाम्* । *एहिभिक्षुकयेति* । 'एहि भिक्षो चर ब्रह्मचर्यम्' इति भगवतो वचने । 'एहीति चोक्तः सुगतेन तायिना मुण्डश्च काषायधरो बभूव' इति । *शास्तुरभ्युपगमान्महाकाश्यपस्येति* । महाकाश्यपः किल यां यां देवताप्रतिमां वन्दते सा सा स्फुटति; तस्य महानुभावात् । स भगवन्तमुपसंक्रम्य न वन्दते—माऽस्य रूपविनाशो भूदिति । तमभिप्रायं विदित्वा भगवांश्चोदयति स्म—वन्दस्व काश्यप तथागतमिति । तेन भगवान् वन्दितः । ततः स भगवतो रूपमविकोपितं दृष्ट्वा—अयं मे शास्तेति स भगवन्तमभ्युपगतः । तदभ्युपगमात् अस्योपसम्पदिति । *प्रश्नाराधनेन सोदायिन इति* । सोदायिना प्रश्नविसर्जनेन भगवानाराधितः, तेनाराधनेन तस्योपसम्पत् । *गुरुधर्माभ्युपगमेनेति* । अष्टौ गुरुधर्माः—१. भिक्षोरन्तिकाद् भिक्षुणीनामुपसम्पत् भिक्षुणीभावः, २. अन्वर्धमासमववादो ग्राह्यो भिक्षोरन्तिकात्, ३. अभिक्षुके आवासे वर्षा नोपगन्तव्याः, ४. प्रवारणायामुभयसङ्घे त्रिभिः स्थानैः प्रवारयितव्यः, ५. न चोदयितव्यो भिक्षुरापत्तिमापन्नः नाक्रोष्टव्यः, ६. गुरुधर्मापत्तौ मानाप्यमर्धमासं चरितव्यम्, ७. वर्षशतोपसम्पन्नयापि भिक्षुण्या

---

१. विज्ञपयति—का० ।

धर्मदिन्नायाः, ८. विनयधरपञ्चमेन प्रत्यन्तिमेषु जनपदेषु, ९. दशवर्गेण मध्येषु जनपदेषु, १०. शरणगमनत्रैवाचिकेन षष्टिभद्रवर्गपूगोपसम्पादितानामिति। तेषां नावश्यं विज्ञप्त्यधीनः प्रातिमोक्षसंवरः ॥ २६ ॥

स पुनरेष प्रातिमोक्षसंवरः समादीयमानः कियन्तं कालं समादातव्यः ?

यावज्जीवं समादानमहोरात्रं च संवृतेः ।

सप्तनैकायिकस्य प्रातिमोक्षसंवरस्य **यावज्जीवं समादानम्**, उपवास-संवरस्य **अहोरात्र**मित्येष नियमः ।

किं कारणम् ? द्वौ हि कालपर्यन्तौ—अहोरात्रपर्यन्तः, जीवितपर्यन्तश्च । अहारोत्राणां पौनरुक्त्येन पक्षादयः ।

कालो नाम क एष धर्मः ? संस्कारपरिदीपनाधिवचनमेतत् । आलोकावस्था हि द्वीपेषु 'दिवसः' इत्युच्यते, तमोऽवस्था 'रात्रिः' । युक्तं तावज्जीवितादूर्ध्वं सत्यपि समादाने संवरस्यानुत्पत्तिः; विसभागत्वादाश्रयस्य तेन च तत्राप्रयोगाद्,

---

तत्क्षणोपसम्पन्नो भिक्षुर्वन्द्यः, ८. न च भिक्षुण्या कचिद् भिक्षुश्चोदयितव्यः—इत्येवमादयः। एषामभ्युपगमेन तस्या उपसम्पत्। दूतेन *धर्मदिन्नाया इति*। तया किलान्तःपुरगतयैव प्रव्रज्यार्थं बुद्धाय दूतः प्रेषित इति। *विनयधरपञ्चमेनेति*। चत्वारो भिक्षवः=सङ्घः, तत्र च ज्ञप्तिवाचकेन पञ्चमेनोपसम्पाद्यते *प्रत्यन्तिकेषु जनपदेषु*। *मध्यमेषु तु जनपदेषु दशमेन* ज्ञप्तिवाचकेनोपसम्पाद्यते। *षष्टिभद्रवर्ग-पूगोपसम्पादितानामिति* । भद्रो वर्गं एषामिति । *भद्रवर्गाणां* षष्टिः कुलपुत्राः। तेषां *पूगेन* समूहेनोपसम्पादितानाम्। *शरणगमनत्रैवाचिकेन*। 'बुद्धं शरणं गच्छामः' इति त्रिर्वचनेनोपसंपत् । *तेषां नावश्यं विज्ञप्त्यधीन* इति। तेषां विनयधराणामिदं मतम्—*नावश्यं विज्ञप्त्यधीनः प्रातिमोक्षसंवर* इति। बुद्धप्रभृतीनामविज्ञप्त्यधीनत्वात्। अथ वा *तेषामिति* येषां विज्ञप्तिर्नास्त्युपसम्पत्क्रियायाम् ॥ २६ ॥

"संवृतेः" इति। संवरस्य। "कालो नित्यः पदार्थोऽस्ति" इत्येके। तदाशंकया पृच्छति—*कालो नाम क एष धर्म* इति। काल इत्यस्याभिधानस्य किमभिधेयमित्यर्थः । *संस्कारपरिदीपनाधिवचनमेतदिति* । संस्काराणामतीतानागतप्रत्युत्पन्नानामभिद्योतकं नामेति । तद् यथा—अतीतः कालो यावत् प्रत्युत्पन्न इति त्रैयध्विकाः संस्कारा एव गम्यन्ते। *तेन च तत्राप्रयोगादिति* । तेन

एकदेशकार्यादींस्तु खण्डितशिक्षानधिकृत्य प्रश्न एव न युज्यते, कुतो विसर्जनमावेणिकधर्माणाम्! को ह्युपासकसंवरं जानन् एतन्न ज्ञास्यते—यो हि यच्छिक्षापदं न खण्डयति स तत्कारी भवतीति।

उपासकसंवरस्य तु परिमाणानभिज्ञांस्तन्मात्रशिक्षाक्षमान् प्रत्येष प्रश्नो युज्यते—"कियता भदन्तोपासक एकदेशकारी भवति यावत् परिपूर्णकारी भवति ?"

यदि तर्हि विना संवरेणोपासकः स्याद्, विकलेन वा, भिक्षुश्रामणेरावपि स्याताम्, कथं तावेदषामुपासकसंवरादीनामङ्गप्रतिनियमो भवति ? शास्तृप्रज्ञप्तिवशात्। उपासकत्वादिप्रतिनियमोऽपि शास्तृप्रज्ञप्तिवशादिष्यताम्। विनापि हि संवरेणोपासकः प्रज्ञपितः, न तु भिक्षुश्रामणेराविति। ते त्वेतन्नेच्छन्ति **काश्मीराः**।

सर्वेषां तु संवराणाम्—

मृद्वादित्वं यथा मनः ॥ ३१ ॥

मृदुमध्याधिमात्रत्वं ससन्तानचित्तवशात्। एवं च कृत्वार्हतोऽपि मृदुः प्रातिमोक्षसंवरः स्यात्, पृथग्जनस्याधिमात्रः।

किं पुनः संवरग्रहणादेवोपासकः स्याद् विना शरणगमनैः ? न स्यादन्यत्राज्ञानात् ॥ ३१ ॥

मिति। *प्रश्न एव न युज्यत* इति। योऽयं प्रश्नः—'कियता भदन्तोपासक एकदेशकारी भवति यावत् परिपूर्णकारी' इति, एष प्रश्नो न युज्यते। *कुतो विसर्जनमिति*। "इह महानामन्नुपासकः प्राणातिपातं प्रहाय प्राणातिपातात् प्रतिविरतो भवति। इयता महानामन्नुपासकः शिक्षायामेकदेशकारी भवति। विस्तरेण द्वाभ्यां शिक्षापदाभ्यां प्रतिविरतः प्रदेशकारी भवति। त्रिभ्यः प्रतिविरतश्चतुर्भ्यो वा यद्भूयस्कारी भवति"—इत्येतद् विसर्जनं सुष्ठु न युज्यते। *तन्मात्रशिक्षाक्षमान् प्रत्येष प्रश्नो युज्यते* इति। एकस्य शिक्षापदस्य द्वयोस्ततः परेण वा क्षमानिति।

विनापि संवरेणोपासकः प्रज्ञपित इति। महानामसूत्रे। "यतः खलु महानामन् गृही अवदातवसनः" इत्येवमादिना।

अर्हतोऽपि मृदुः प्रातिमोक्षसंवरः स्यादिति। यदि समुत्थापकमस्य चित्तं मृदु स्यात्। *पृथग्जनस्याधिमात्र* इति। यद्यस्याधिमात्रं चित्तमिति। *अन्यत्रा-*

यो बुद्धधर्मसङ्घाञ्छरणं गच्छति, किमसौ शरणं गच्छति ?

बुद्धसङ्घकरान् धर्मानशैक्षानुभयांश्च सः ।
निर्वाणं चेति शरणं यो याति शरणत्रयम् ॥ ३२ ॥

यो बुद्धं शरणं गच्छति, अशैक्षानसौ बुद्धकरकान् धर्माञ्छरणं गच्छति; येषां प्राधान्येन स आत्मभावो बुद्ध इत्युच्यते, येषां वा लाभेन सर्वावबोधसामर्थ्याद् बुद्धो भवति । के पुनस्ते ? क्षयज्ञानादयः सपरिवाराः; रूपकायस्य पूर्वं पश्चाच्चाविशेषात् । किं सर्वबुद्धान्, अथैकम् ? लक्षणतः सर्वबुद्धान्; मार्गस्याविलक्षणत्वात् ।

यः सङ्घं शरणं गच्छति, शैक्षाशैक्षानसौ सङ्घकरकान् धर्मान् गच्छति; येषां लाभेनाष्टौ पुद्गलाः सङ्घीभवन्ति, अभेद्यत्वात्[1] । किं सर्वसङ्घान्, अथैकम् ? लक्षणतः सर्वसङ्घान् मार्गस्याविलक्षत्वात् । यत्तु सूत्र उक्तम्—"योऽसौ[2] भविष्य-

---

ज्ञानादिति । दातुर्ग्रहीतुश्च । तदानादरतस्तु शरणगमनैर्विना न स्यादुपासक इति ॥ ३१ ॥

बुद्धकरकानिति । बुद्धप्रज्ञप्तिहेतून् । अत एवाह—*येषां प्राधान्येन स आत्मभावो बुद्ध इत्युच्यते* । अन्येऽपि हि गुणाः अप्राधान्येनाश्रिता भवन्ति । *येषां वा लाभेनेति* । *क्षयज्ञानादयः सपरिवारा* इति । *आदि*शब्देनानुत्पादज्ञानमशैक्षी च सम्यग्दृष्टिर्गृह्यते । सपरिवारग्रहणेनानास्रवाः पञ्चस्कन्धा गृह्यन्ते । *रूपकायस्य पूर्वं पश्चाच्चाविशेषादिति* । किम् ? न रूपकायं शरणं गच्छतीति सम्बन्धः । यादृशो बोधिसत्त्वावस्थायां रूपकायस्तादृशः पश्चादपीति ।

लक्षणतः सर्वबुद्धानिति । न कण्ठोक्तित इत्यभिप्रायः । *मार्गस्याविलक्षणत्वादिति* । लौकिकस्य मार्गस्य पुण्यज्ञानसम्भारलक्षणस्य लोकोत्तरस्य च क्षयज्ञानादिलक्षणस्या*विलक्षणत्वात्* तुल्यत्वात्, नायुर्जात्यादिलक्षणानाम् । अतस्तुल्यलक्षणाः सर्वे बुद्धा इति ।

सङ्घीभवन्त्यभेद्यत्वादिति । सदेवकेनापि लोकेन मार्गं प्रत्यभेद्यत्वात् सङ्घीभवन्ति । समग्ररूपा भवन्तीति । *लक्षणत* इति । पूर्ववद्व्याख्यातव्यम् । *योऽसौ भविष्यतीति* विस्तरः । यत्र भगवांस्त्रपुसभल्लिकौ वणिजावामन्त्रयते स्म—"एतं युवां बुद्धं शरणं गच्छतं धर्मं च । योऽसौ भविष्यत्यनागतेऽध्वनि सङ्घो नाम, तमपि शरणं गच्छतम्" इति । यदा सङ्घो नास्ति तदैवमुक्तमनागतमेव सङ्घम-

---

१. अभेदत्वात्—का० । २. योऽप्यसौ—का० ।

त्यनागतेऽध्वनि सङ्घो नाम, तमपि शरणं गच्छतम्" इति । तत् प्रत्यक्षभाविनः संवरत्वस्योद्भावनार्थम् ।

यो धर्मं शरणं गच्छति, असौ निर्वाणं शरणं गच्छति प्रतिसंख्यानिरोधम् ; स्वपरसन्तानक्लेशानां दुःखस्य च शान्त्येकलक्षणत्वात् ।

यद्यशैक्षा धर्मा एव बुद्धः, कथं तथागतस्यान्तिके दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनादानन्तर्यं भवति ? आश्रयविपादनात् तेऽपि विपादिता भवन्तीति वैभाषिकाः ।

शास्त्रं तु नैवं वाचकम्—अशैक्षा धर्मा एव बुद्ध इति। किं तर्हि ? बुद्धकरका इति । अत आश्रयस्य बुद्धत्वाप्रतिषेधादचोद्यमेवैतत् । अन्यथा हि लौकिकचित्तस्थो न बुद्धः स्यान्न सङ्घः, शीलमेव स[1] भिक्षुकरकं भिक्षुः स्यात् ?

धिकृत्य । तत् कथं सर्वसङ्घानसौ शरणं गच्छतीत्यनेन विरुध्यते । *तत् प्रत्यक्षभाविन इति* । यत् संघरत्नं तयोस्त्रपुसभल्लिकयोः धर्मचक्रप्रवर्तनानन्तरं प्रत्यक्षीभविष्यति, तस्योद्भावनार्थंगुणतः प्रकाशनार्थं स एवाधिकृतो भविष्यतीत्यर्थः ।

शान्त्येकलक्षणत्वादिति । स्व-परसान्तानिकानां क्लेशानां दुःखस्य च या शान्तिः तल्लक्षणमस्येति *शान्त्येकलक्षणं* निर्वाणम्, तद्भावः । तस्मादसौ सर्वं निर्वाणं गच्छति ।

आश्रयविपादनादिति। तेषामशैक्षाणां यः *आश्रयो* रूपस्कन्धः तस्य *विपादनाद्* विकोपनात् तदाश्रयिणो*ऽपि ते* बुद्धकरका *धर्मा विपादिता भवन्ति* । *शास्त्रं तु नैवमिति* विस्तरः । अभिधर्मशास्त्रं नैवं वाचकम् । नैवं दर्शकम् । *अशैक्षा धर्मा एव बुद्ध इति* । *किं तर्हि ? बुद्धकरका इति* । के ते बुद्धकरकाः ? ये बुद्धत्वस्य बुद्धप्रज्ञप्तेश्च हेतवो लौकिकलोकोत्तरा *धर्माः ते बुद्ध इति* । *अत आश्रयस्य* लौकिकपञ्चस्कन्धलक्षणस्य *बुद्धत्वाप्रतिषेधादचोद्यमेवैतत्* । यदुक्तं यद्यशैक्षा धर्मा एव बुद्धः, कथं तथागतस्यान्तिके दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनादानन्तर्यं भवतीति । *अन्यथा हीति* विस्तरः । यद्यशैक्षा एव धर्मा बुद्धः, शैक्षाशैक्षधर्मा एव सङ्घः । *लौकिकचित्तस्थो न बुद्धः स्यात्, न सङ्घः* । कस्मात् ? न हि लौकिकं चित्तम् अशैक्षा धर्माः शैक्षाश्चेति । यदि वा शैक्षा धर्मा एव बुद्धकरका बुद्धः स्यात्, नाश्रयोऽपि । *शीलमेव स* भिक्षुसंवराख्यं *भिक्षुकरकं भिक्षुः स्यात्* नाश्रयः । आह—यद्याश्रयस्यापि बुद्धत्वम्, कस्मादेवमाह शास्त्रे—यो बुद्धं शरणं गच्छति अशैक्षानसौ बुद्धकरकान् धर्मान् शरणं गच्छतीत्यशैक्षधर्मानेवावधारयति ?

---

१. च—का० ।

यथा तु यो भिक्षून् पूजयति, भिक्षुकरकमसौ शीलं पूजयति। एवं यो बुद्धं शरणं गच्छति अशैक्षानसौ बुद्धकरकान् धर्मान् शरणं गच्छति। यो बुद्धं शरणं गच्छति, सोऽष्टादशावेणिकान्। बुद्धधर्मानित्यपरे।

किंस्वभावानि शरणगमनानि? वाग्विज्ञप्तिस्वभावानि। कः पुनः शरणार्थः? त्राणार्थः शरणार्थः; तदाश्रयेण सर्वदुःखात्यन्तनिर्मोक्षात्।

उक्तं हि भगवता—

"बहवः शरणं यान्ति पर्वतांश्च वनानि च।
आरामान् चैत्यवृक्षांश्च[1] मनुष्या भयतर्जिताः[2] ॥
न त्वेतच्छरणं श्रेष्ठं नैतच्छरणमुत्तमम्।
नैतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥
यस्तु बुद्धं च धर्मं च सङ्घं च शरणं गतः।
चत्वारि चार्यसत्यानि पश्यति प्रज्ञया यदा ॥
दुःखं दुःखमनुत्पादं दुःखस्य समतिक्रमम्।
आर्यं चाष्टाङ्गिकं मार्गं क्षेमं निर्वाणगामिनम् ॥
एतद्धि शरणं श्रेष्ठमेतच्छरणमुत्तमम्।
एतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते ॥" (   ) इति।

अत एव शरणगमनानि सर्वसंवरसमादानेषु द्वारभूतानि ॥ ३२ ॥

एवं वैभाषिकेणोक्ते आचार्यो दृष्टान्तेन समाधिमाह—*यथा तु यो भिक्षून् पूजयतीति* विस्तरः। यथा तु यो भिक्षुं पूजयति शीलमुखेन। *भिक्षुकरकमसौ शीलं पूजयति*। न च पुनः शीलमेव भिक्षुः। *एवं यो बुद्धं शरणं गच्छतीति*। अशैक्षमुखेन। *अशैक्षानसौ बुद्धकरकान् धर्मान् शरणं गच्छति*। न पुनः स्वसान्तानिका अशैक्षा एव धर्मा बुद्धः। तस्माददोष एषः। यो बुद्धं शरणं गच्छति अशैक्षानसौ बुद्धकरकान् धर्मान् शरणं गच्छतीति। *सोऽष्टादशावेणिकानिति*। तेषामसाधारणत्वादिति अभिप्रायः।

वाग्विज्ञप्तिस्वभावानीति। ग्रहणकालमधिकृत्य। *चैत्यवृक्षांश्चेति*। चैत्यकल्पिता वृक्षाः चैत्यवृक्षाः। *तानीति*।

अत एवेति। यस्मादेतच्छरणमागम्य सर्वदुःखात् प्रमुच्यते, *अतः सर्वसंवरसमादानेषु* उपासकादिसंवरसमादानेषु द्वारभूतानीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

---

१. वृक्षांश्चैत्यांश्च—का०। २. ०वर्जिताः—का०।

किं पुनः कारणमन्येषु संवरेष्वब्रह्मचर्याद् विरतिः शिक्षापदं व्यवस्थापितम्, उपासकस्य तु काममिथ्याचारात् ?

मिथ्याचारातिगर्ह्यत्वात् सौकर्यादक्रियाप्तितः ।

काममिथ्याचारो हि लोकेऽत्यन्तं गर्हितः; परेषां दारोपघाताद्, आपायिकत्वाच्च । न तथाऽब्रह्मचर्यम् । सुकरा च काममिथ्याचाराद् विरतिर्गृहानध्यावसताम्, दुष्करा त्वब्रह्मचर्यादिति दुष्करं कर्त्तुं नोत्सहेरन् । आर्याश्चाकरणसंवरं काममिथ्याचारात् प्रतिलभन्ते; जन्मान्तरेष्वप्यनध्याचरणात्, न त्वब्रह्मचर्यादित्युपासकस्यापि तस्मादेव विरतिः शिक्षापदं व्यवस्थापितं मा भूत् परिवृत्तजन्मान्तरः शैक्ष उपासकसंवराङ्गेष्वसंवृत इति । अक्रियानियमो ह्यकरणसंवरः ।

य उपासकाः सन्तो भार्याः परिणयन्ति, किं तैस्ताभ्योऽपि संवरः प्रतिलब्धः ? अथ न ? प्रतिलब्धः, मा भूत् प्रादेशिकसंवरलाभ इति ।

कथं संवरक्षोभो न भवति ? यस्मात्

यथाभ्युपगमं लाभः संवरस्य न सन्ततेः ।। ३३ ।।

यथा ह्येषामभ्युपगमस्तथा संवरलाभः ।

कथं चैषामभ्युपगमः ? काममिथ्याचाराद्विरमामीति, न त्वत्र सन्ताने मया ब्रह्मचर्यं न कर्तव्यमिति । अत एवैषां तदधिष्ठानात् काममिथ्याचाराच्चादेव संवरलाभः, नाब्रह्मचर्यादिति नास्ति भार्याभूतायां संवरक्षोभः ॥ ३३ ॥

आपायिकत्वाच्च । यस्माच्च काममिथ्याचार एकान्तेनापायिकः अपायसंवर्तनीयो *न तथा ब्रह्मचर्यम्* । *अक्रियानियमो ह्यकरणसंवर* इति अक्रियायामकरणे नियम एकान्तता *अक्रियानियमः* । *सोऽकरणसंवरः* । अकरणलक्षणः संवरः अकरणसंवरः । न समादानिकसंवर इत्यर्थः । स च *सौत्रान्तिकनयेना*वस्थाविशेष एव । *वैभाषिकनयेन* तु शीलाङ्गमविज्ञप्तिरिति ।

य उपासकाः सन्त इति विस्तरः । ये गृहीतपञ्चशिक्षापदाः सन्तो *भार्याः परिणयन्ति* विवाहयन्ति । *किं तैरुपासकैस्ताभ्योऽपि* स्त्रीभ्यः *संवरः प्रतिलब्धः* । प्रतिलब्धपूर्वक इत्यर्थः । *अथ न* । प्रतिलब्ध इत्यधिकृतम् । *वैभाषिक* आह — *प्रतिलब्ध* इति । *मा भूत् प्रादेशिक* इति सर्वागम्यात् प्रतिविरतेः । काममिथ्याचारात् प्रतिविरमामीति अगम्य आचारात् प्रतिविरमामि, न त्वस्मात् सन्तानाऽगम्याचारात् प्रतिविरमामीत्यभिप्रायः । अत एवाह—*न त्वत्र सन्तान*

अथ कस्मात् मृषावादाद् विरतिरेवोपासकसंवरशिक्षापदम्, न पैशुन्यादिविरतिः ? एभिरेव च त्रिभिः कारणैः—

मृषावादातिगर्ह्यत्वात् सौकर्यादक्रियाप्तितः ।

मृषावादप्रसङ्गाच्च सर्वशिक्षाव्यतिक्रमे ।

सर्वत्र हि शिक्षातिक्रमे समनुयुज्यमानस्योपस्थितमिदं भवति—नाहमेवमहार्षमिति मृषावादस्य प्रसङ्गो भवति, अतो मृषावादाद् विरतिर्विधीयते। कथम्? कृतातिक्रमोऽप्यात्मनि माविष्कुर्यादिति ।

किं पुनः कारणं प्रतिक्षेपणसावद्याच्छिक्षापदस्य न व्यवस्थापितम् ?

प्रतिक्षेपणसावद्यान्मद्यादेव,

किं कारणं मद्यादेव, नान्यस्मात् ?

अन्यगुप्तये ॥ ३४ ॥

मद्यं पिबतोऽन्यान्यप्यङ्गान्यगुप्तानि स्युः ।

कथं पुनर्मद्यपानं प्रतिक्षेपणसावद्यं गम्यते ? प्रकृतिसावद्यलक्षणाभावात् । प्रकृतिसावद्यं हि क्लिष्टेनैव चित्तेनाध्याचर्यते । शक्यं तु मद्यं प्रतीकार‌बुद्ध्यैव पातुम्, यावन्न मदयेत् । क्लिष्टमेव तच्चित्तं यन्मदनीयं ज्ञात्वा पिबति ।

न तत् क्लिष्टं यदमदनीयमात्रां विदित्वा पिबति ।

प्रकृतिसावद्यं मद्यमिति **विनयधराः** । "कथं भदन्त ग्लान उपस्थातव्यः ? प्रकृतिसावद्यमुपाले[1] स्थापयित्वा" इत्युक्तं **भगवता** ।

शाक्येषु[2] ग्लानेषु मद्यपानं नाभ्यनुज्ञातम् ।

इति विस्तरः ॥ ३३ ॥

प्रतिक्षेपणसावद्यमिति । प्रतिषेधसावद्यं भवति । भगवत्प्रतिषिद्धं कर्माचरतः पापं भवति; भगवच्छासनानादरात् । न *तत्क्लिष्टं यदमदनीयमात्रां विदित्वा पिबतीत्याभिधार्मिकेणोक्ते प्रकृतिसावद्यं मद्यमिति विनयधराः* साधयन्ति । *प्रकृतिसावद्यमुपाले स्थापयित्वेति* । प्रकृतिसावद्येन कर्मणा न चिकित्स्यः, प्रज्ञप्तिसावद्येन तु चिकित्सनीय इत्यभिप्रायः । *शाक्येषु ग्लानेषु मद्यपानं नाभ्यनुज्ञातम्* । अतो

---

१. ०मुपालिन्—का० । २. शाक्येषु च—का० ।

इदं चोक्तम्—"मां भिक्षवः शास्तारमुद्दिशद्भिः कुशाग्रेणापि मद्यं न पातव्यम्" (   ) इति। अतः प्रकृतिसावद्यमिति ज्ञायते।

आर्यैश्च जन्मान्तरगतैरप्यनध्याचारात्। प्राणिवधादिवत्। कायदुश्चरितवचनाद्, दुर्गतिगमनाच्चेति।

नेत्याभिधार्मिकाः। उत्सर्गविहितस्यापि ग्लानेषु प्रज्ञप्तिसावद्यस्य पुनर्मद्यस्यापवादः प्रसङ्गपरिहारार्थं मदनीयमात्रानियमनात्।

अत एव च कुशाग्रपानप्रतिषेधः। आर्यैरनध्याचरणं ह्रीमत्त्वात्,

गम्यते—प्रकृतिसावद्यं तदिति। यदि हि तत् प्रज्ञप्तिसावद्यं स्यात्, ग्लानशाक्योपस्थानाय तदनुज्ञायेत। न चानुज्ञायते, तेन तत् प्रकृतिसावद्यमिति।

इदं चोक्तं *मां शास्तारमुद्दिशद्भिः* 'शाक्यमुनिर्नः शास्ता' इत्युपदिशद्भिः *कुशाग्रेणापि मद्यं न पातव्यमिति। प्रकृतिसावद्यं तदिति* भगवता तत् प्रतिषिद्धम्। न तु मदनीयमित्यवेत्य; कुशाग्रमात्रस्य मद्यस्यामदनीयत्वात्।

आर्यैश्चेति विस्तरः। प्रकृतिसावद्यं मद्यं *जन्मान्तरगतैरप्यार्यैरनध्याचारात्। प्राणिवधादिवदिति* साधनम्। *कायदुश्चरितवचनाच्चेत्य*परं साधनम्। 'प्रकृतिसावद्यं मद्यं कायदुश्चरितवचनात् प्राणिवधादिवत्'। चतुर्विधं हि नन्दिकसूत्रादिषु कायदुश्चरितमुक्तम्—प्राणातिपातः, अदत्तादानम्, काममिथ्याचारः, सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानमिति।

उत्सर्गविहितस्यापीति विस्तरः। अनेन भगवद्वचनस्य पूर्वापरविरोधं परिहरन्ति। कथं भदन्तेति विस्तरेण मद्यपानस्य सामान्यवचनमुत्सर्गः, 'शाक्येषु ग्लानेषु मद्यपानं नाभ्यनुज्ञातम्' इत्यपवाद इति मद्यपानं ग्लानावस्थायामपि नानुज्ञातमिति गम्यते। अपवादः पुनः प्रसङ्गपरिहारार्थम्, सकृत् पीतं हि मद्यं व्यसनीभवेत्। उक्तं हि भगवता—त्रीणि स्थानानि प्रतिषेवमाणस्य नास्ति तृप्तिर्वा, अलन्ता वा, पर्याप्तिर्वा—मद्यम्, अब्रह्मचर्यम्, स्त्यानमिद्धं चेति। प्रसंगपरिहारः कस्माद् ? इत्याह—*मदनीयमात्रानियमात्*। सैव हि मात्रा द्रव्यकालप्रकृतिशरीरावस्था अपेक्ष्य मदनीया चामदनीया च भवति।

अत एव च कुशाग्रपानप्रतिषेध इत्यतिशयवचनम्। तदेवं न प्रकृतिसावद्यमिति मनसिकृत्वा भगवता तत्परिहरणीयमुक्तम्। किं तर्हि ? प्रसङ्गदोषादिति दर्शितम्। *आर्यैरनध्याचरणं ह्रीमत्त्वादिति*। पञ्च शैक्षाणि बलानि सूत्रे पठ्यन्ते। कतमानि पञ्च ? श्रद्धाबलम्, वीर्यबलम्, ह्रीबलम्, अपत्राप्यबलम्, प्रज्ञाबलं चेति। अतो ह्रीमत्त्वान्न पिबन्ति, न तु प्रकृतिसावद्यत्वात्। यदि ह्रीमत्त्वात्तद-

तेन च स्मृतिनाशात् । अल्पकस्याप्यपानमनियमाद् विषवत् । दुश्चरितवचनं प्रमादस्थानत्वात् ।

अत एवात्रैव प्रमादस्थानग्रहणम् ; नान्येषु; तेषां प्रकृतिसावद्यत्वात् । अत्यासेवितेन दुर्गतिगमनाभिधानम् । तत्प्रसङ्गेनाभीक्ष्णमकुशलसन्ततिप्रवृत्तेरापायिकस्य कर्मण आक्षेपाद्, वृत्तिलाभाद्वा ।

सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानमिति कोऽर्थः ? सुरा = अन्नासवः । मैरेयम् = द्रवासवः । ते वा कदाचिदप्राप्तप्रच्युतमद्यभावे भवत इति, अतो मद्यग्रहणम् ।

नध्याचरणमज्ञातमुदकादिवत् कस्मान्न पिबन्ति ? इत्यत आह—*तेन च स्मृतिनाशादिति* । मद्यं हि पिबतः कार्याकार्यस्मृतिर्नश्यतीति । यद्येवम्, अल्पकं तु पिबन्तु यावत्या मात्रया स्मृतिर्न नश्यतीति ? अत आह—*अल्पकस्याप्यपानम्* । *अनियमाद् विषवदिति* । यथा कालप्रकृतिशक्तियोगादल्पमपि विषं कदाचिन्मारयति, एवं मद्यमपि मदयतीति । *दुश्चरितवचनं प्रमादस्थानत्वादिति* । मदेनाकुशलापरिहारात्, कुशलाकरणाच्च ।

अत्र प्रमादस्थानग्रहणं नान्येष्विति । *अत्रैव* शिक्षापदे *प्रमादस्थानग्रहणम्*; 'सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानं प्रहाय सुरामैरेयमद्यप्रमादस्थानात् प्रतिविरमामि' इति वचनात् । नान्येषु शिक्षापदेषु प्राणातिपातविरत्यादिषु प्रमादस्थानग्रहणम् । 'प्राणातिपातप्रमादस्थानं प्रहाय प्राणातिपातप्रमादस्थानात् प्रतिविरमामि' इति प्रमादस्थानं न पठ्यते, किं तर्हि ? 'प्राणातिपातं प्रहाय प्राणातिपातात् प्रतिविरमामि' इति । एवमदत्तादानादि योज्यम् । कस्माद् ? इत्याह—*तेषां प्रकृतिसावद्यत्वात्* । तेषां प्राणातिपातविरत्यादीनां शिक्षापदानां प्रकृतिसावद्यत्वात् । तदुक्तं भवति—प्रमादस्थानमेतदिति मद्यपानात् प्रतिविरन्तव्यम्, न तु प्रकृतिसावद्यमेतदिति । *अत्यासेवितेनेति* विस्तरः । "सुरामैरेयमद्यपानप्रमादस्थानेनासेवितेन भावितेन बहुलीकृतेन कायस्य भेदान्नरकेषूपपद्यते" इति *नन्दिकसूत्रे* वचनात् । *अत्यासेवितेन* मद्यपानेन *दुर्गतिगमनाभिधानम्* । *तत्प्रसङ्गेन* मद्यपानप्रसङ्गेन *अभीक्ष्णमजस्रमकुशलसन्ततिप्रवृत्तेः* । अकुशलानां या *सन्ततिस्तस्याः* प्रवृत्तेः । *आपायिकस्यापायप्रयोजनस्यापूर्वस्य कर्मण आक्षेपादावेधः* । यतः *वृत्तिलाभाद् वा* फलदानाय वा पूर्वोपचितस्य कर्मणो मरणावस्थायां वृत्तिलाभः । यतः तस्मादाक्षेपाद् वृत्तिलाभाद् वा दुर्गतिगमनाभिधानमिति सम्बन्धनीयम् ।

अन्नासव इति । तण्डुलकृतः । *द्रव्यासव* इति । इक्षुरसादिकृतः । *ते वेति* विस्तरः । सुरामैरेये *कदाचिदप्राप्तमद्यभावे* यदा नवे भवतः । कदाचित् *प्रच्युतमद्यभावे*; यदा अतिपुराणे भवतः । इत्यतो *मद्यग्रहणम्* । यदि मदनीयं ततो दोष

पूगफलकोद्रवादयोऽपि मदयन्तीति सुरामैरेयग्रहणम् । प्रज्ञप्तिसावद्यस्याप्यादरेण प्रहेयत्वे कारणज्ञापनार्थं प्रमादस्थानवचनम्; सर्वप्रमादास्पदत्वादिति ॥ ३४ ॥

य इमे त्रयः प्रातिमोक्षध्यानानास्रवसंवराः, किमेषां यत एको लभ्यते ततः शेषौ ? नेत्याह । किं तर्हि ?

सर्वोभयेभ्यः कामाप्तो वर्तमानेभ्य आप्यते ।

वर्तमानेभ्य एव स्कन्धायतनधातुभ्यः **कामाप्त** इति प्रातिमोक्षसंवरः । **सर्वेभ्य** इति मौलप्रयोगपृष्ठेभ्यः । **उभयेभ्य** इति सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यः, प्रकृति-प्रतिक्षेपणसावद्येभ्यश्च वर्तमानेभ्य एव स्कन्धायतनधातुभ्यो लभ्यते; सत्त्वाधिष्ठान-प्रवृत्तत्वात् । नातीतानागतेभ्यः; तेषामसत्त्वसंख्यातत्वात् ।

इत्यभिप्रायः । *पूगफलकोद्रवादयोऽपीति* । *आदि*शब्देन निष्पावादयो गृह्यन्ते । मद्यपानेनामद्यत्वेऽपि दोषः । सुरामैरेये न भवत इति सुरामैरेयस्वभावस्य मद्यस्य पाने दोष इत्यर्थः । *सर्वप्रमादास्पदत्वादिति* । सर्वप्रमादानां सर्वस्मृतिप्रमोषाणां प्राणातिपाताद्यकुशलानां हेतुभूतानां स्थान*मास्पदं* प्रतिष्ठेति प्रमादस्थानं मद्यपानम् ॥ ३४ ॥

यत एको लभ्यते इति । यतो मौलादिभ्यः सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यश्च प्रातिमोक्ष-संवरो लभ्यते । *ततः शेषौ* ध्यानानास्रवसंवरौ ।

मौलप्रयोगपृष्ठेभ्य इति । मौलप्रयोगपृष्ठेभ्योऽकुशलेभ्यः कर्मभ्यः मौल-प्रयोगपृष्ठस्वभावात्त्रयाणां यथाक्रमं प्रतिपक्षभूताः प्रातिमोक्षसंवराख्या विज्ञप्त्यविज्ञप्तयो लभ्यन्ते । *सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यो* वस्तुभ्यः प्राणिवनस्पत्याद्यधि-ष्ठानलक्षणेभ्यः *प्रकृतिप्रतिक्षेपणसावद्येभ्यश्च* कर्मभ्यः प्राणातिपातवनस्पति-भङ्गादिलक्षणेभ्यः । तदेतदुभयमप्युभयाधिष्ठानम्, भवति—प्रकृतिसावद्यमपि सत्त्वाधिष्ठानमसत्त्वाधिष्ठानं च, प्रज्ञप्तिसावद्यमपि सत्त्वाधिष्ठानमसत्त्वाधिष्ठानं च । न पुनरेवं ग्रहीतव्यम्—प्रकृतिसावद्यं सत्त्वाधिष्ठानं प्रतिक्षेपणसावद्यम-सत्त्वाधिष्ठानमिति । तत्र तावत् प्रकृतिसावद्यं सत्त्वाधिष्ठानं प्राणिवधादि, प्रज्ञप्तिसावद्यमपि सत्त्वाधिष्ठानं भिक्षोः स्त्रीहस्तादिग्रहणं सहागारशय्यादि च । प्रकृतिसावद्यमसत्त्वाधिष्ठानं जातरूपाद्यवहरणम्, प्रज्ञप्तिसावद्यम-सत्त्वाधिष्ठानं वृक्षपत्रादिच्छेदो भिक्षो आहारादिषु च *विनयोक्तः* उपदेशः । *सत्त्वाधिष्ठानप्रवृत्तत्वा*दिति । सत्त्वप्रज्ञप्त्यधिष्ठानप्रवृत्तत्वादित्यभिप्रायः । वर्तमाना एव हि धर्माः सत्त्वप्रज्ञप्त्यधिष्ठाना नातीतानागताः, तेषां निरूपाख्यकल्पत्वात् । अतएवाह—*नातीतानागतेभ्यः; तेषामसत्त्वसंख्यातत्वादिति* । ननु चासत्त्वप्रज्ञप्त्य-

मौलेभ्यः सर्वकालेभ्यो ध्यानानास्रवसंवरौ ॥ ३५ ॥

मौलेभ्य एव कर्मपथेभ्यो ध्यानानास्रवसंवरौ लभ्येते, न प्रयोगपृष्ठेभ्यः; कुत एव प्रज्ञप्तिसावद्येभ्यः **सर्वकालेभ्यश्च** स्कन्धायतनधातुभ्यो लभ्येते अतीतानागतेभ्योऽपि ।

अत एव चतुष्कोटिकं क्रियते—सन्ति तानि स्कन्धधात्वायतनानि येभ्यः प्रातिमोक्षसंवरः एव लभ्यते, न ध्यानानास्रवसंवराविति विस्तरः । प्रथमा कोटिः—प्रत्युत्पन्नेभ्यः सामन्तकपृष्ठेभ्यः प्रतिक्षेपणसावद्याच्च । द्वितीया—अतीतानागतेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपथेभ्यः । तृतीया—प्रत्युत्पन्नेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपथेभ्यः । चतुर्थी—अतीतानागतेभ्यः सामन्तकपृष्ठेभ्य इति ।

धिष्ठानप्रवृत्तोऽपि प्रातिमोक्षसंवरो भवति; सत्त्वासत्त्वाख्येभ्यः प्राप्यत इति वचनात् ? स चाप्येवं न प्रतिषिध्यते, यथैव हि सत्त्वाख्येभ्यो वर्तमानेभ्य एव लभ्यते इत्युच्यते, तथा वर्तमानेभ्य एवासत्त्वाख्येभ्योऽपि लभ्यते इति वक्तव्यम् । वर्तमानाधिष्ठानतामेव ह्यनेन वचनेनातिदिशति ।

न *प्रयोगपृष्ठेभ्यः* इति । समाहितावस्थायामेकान्तमौलत्वात्, असमाहितावस्थायां च न संवराभावात् । *कुत एव प्रज्ञप्तिसावद्येभ्य* इति । अभ्युपगमाभावात् । *सर्वकालेभ्यश्चेति* । अतीतानागतयोरपि संवरयोर्लाभात्तत्सहभूचित्तवत् ।

अत एवेति । यस्मादेते संवरा एवं लभ्यन्ते । यथा विस्तरेणोक्तम्, *अतश्चतुष्कोटिकं क्रियते* । *विस्तर* इति । सन्ति तानि स्कन्धधात्वायतनानि येभ्यो ध्यानानास्रवसंवरौ लभ्येते, न प्रातिमोक्षसंवरः; सन्ति तानि येभ्यः प्रातिमोक्षसंवरः, न ध्यानानास्रवसंवरौ; सन्ति तानि येभ्य उभयं लभ्यते; सन्ति तानि येभ्यो नोभयं लभ्यते इति विस्तरार्थः । *प्रथमा कोटिः*—वर्तमानेभ्यः प्राणातिपातादिकर्मपथ*प्रयोगपृष्ठेभ्यः प्रतिक्षेपणसावद्याच्च* वृक्षभङ्गादिकाद् यः संवरः स प्रतिमोक्षसंवरः; "सर्वोभयेभ्यः" इति वचनात् । प्रयोगपृष्ठत्वात्तु न ध्यानानास्रवसंवरौ । *द्वितीया—अतीतानागतेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपथेभ्यः* प्राणातिपातादिभ्यः कायिकवाचिकेभ्यः सप्तभ्यः संवरः यः, तौ ध्यानानास्रवसंवरौ; "मौलेभ्यः सर्वकालेभ्यः" इति वचनात् । न प्रातिमोक्षसंवरः अतीतानागतत्वात् । *तृतीया—प्रत्युत्पन्नेभ्यो मौलेभ्यः कर्मपथेभ्य* इति । प्रत्युत्पन्नकर्मपथत्वात् प्रातिमोक्षसंवरो भवति । मौलकर्मपथत्वाच्च ध्यानानास्रवसंवरौ । *चतुर्थी—अतीतानागतेभ्यः सामन्तकपृष्ठेभ्य* इति । अतीतानागतत्वान्न प्रातिमोक्षसंवरः, सामन्तकपृष्ठत्वान्न ध्यानानास्रवसंवरौ ।

न तु संवरकाले वर्तमानाः कर्मपथाः सन्तीति वर्तमानाधिष्ठानेभ्य इति वक्तव्यम् । अनागतानामेव संवरणं युज्यते, नातीतवर्तमानानाम् ॥ ३५ ॥

अथ किं संवरासंवरौ सर्वसत्त्वेभ्य एव लभ्येते सर्वाङ्गेभ्यः, सर्वकारणैश्च ? आहोस्विदस्ति भेदः ? नियतं तावत् लभ्यते

संवरः सर्वसत्त्वेभ्यो विभाषा त्वङ्गकारणैः ।

सर्वसत्त्वेभ्यः एव संवरो लभ्यते । केभ्यश्चिद् अङ्गेभ्यस्तु विभाषा । कश्चित् सर्वेभ्यो लभ्यते, भिक्षुसंवरः । कश्चिच्चतुर्भ्यः, ततोऽन्यः । कर्मपथा हि संवरस्याङ्गानि ।

कारणैरपि केनचित् पर्यायेण सर्वैः, केनचिदेकेन ।

केन तावत् सर्वैः ? यद्यलोभाद्वेषामोहाः कारणानीष्यन्ते ।

स्वसन्ताने वर्तमानेभ्यः कर्मपथेभ्यः संवरो न युज्यते इति पश्यन्नाह—*न तु संवरलाभकाले वर्तमानाः कर्मपथाः सन्तीति* । *वर्तमानाधिष्ठानेभ्यस्तेभ्यः कर्मपथेभ्य इति वक्तव्यमिति* शिक्षयत्याचार्यः । यतो वस्तुनः प्रतिविरमति; तस्य वर्तमानत्वासम्भवात् । *नातीतवर्तमानानामिति* । उत्पन्नत्वादेषां *संवरणं न युज्यते* । न ह्युत्पन्नानामनुत्पत्तिः शक्यते कर्तुम् । *अनागतानां* तु शक्यत इति । तेषामेव संवरणं युज्यत इत्याचार्याभिप्रायः ।

वैभाषिकाणां तु तथा वचनेऽयमभिप्रायो लक्ष्यते—प्राणातिपातादिप्रयोगमौलपृष्ठानां यथाक्रमं संवरणाय प्रातिमोक्षसंवरप्रयोगमौलपृष्ठानि प्रवर्तन्ते । मैतानि प्रवर्तिष्यन्त इति । अर्थत एवैतानि प्रतिपक्षभूतानि, तानि रुन्धन्तीवोत्पद्यन्ते । प्रयोगः— प्रयोगमेवं ब्रवीतीव त्वामहं संवृणोमि । मा त्वमुत्था इत्येवं यावत् । पृष्ठः—पृष्ठमेवं ब्रवीतीवेति योज्यम् । तथा स्कन्धधात्वायतनानां कर्मपथप्रयोगमौलपृष्ठस्वभावानां वर्तमानानां रुन्धानो वर्तमानेभ्यस्तेभ्यो लभ्यते । प्रातिमोक्षसंवर इत्युच्यत इति । तस्मान्नैवं वक्तव्यमिति ॥ ३५ ॥

कश्चित् सर्वेभ्य इति विस्तरः । *भिक्षुसंवरः सर्वेभ्यः* कर्मपथेभ्यो लभ्यते । सर्वकर्मपथा वर्जनीया इत्यर्थः । *कश्चिच्चतुर्भ्यस्ततोऽन्यः । ततो* भिक्षुसंवरा*दन्यः* । *संवरः* श्रामणेरादिसंवरः चतुर्भ्य *एवाङ्गेभ्यो लभ्यते* । कायिकेभ्यः प्राणातिपातादिभ्यस्त्रिभ्यः, वाचिकाच्च मृषावादात् ।

यद्यलोभाद्वेषामोहाः कारणानीति । संवरकारणानि द्विधा इष्यन्ते—अलोभाद्वेषामोहा वा कारणानि, मृदुमध्याधिमात्राणि वा चित्तानीति । यदि पूर्वः

केनैकेन ? यदि मृदुमध्याधिमात्राणि चित्तानि कारणानीष्यन्ते ।

पश्चिमं पर्यायं नियमय्योच्यते —

अस्ति संवरस्थायी सर्वसत्त्वेषु संवृतो न सर्वाङ्गैः, न सर्वकारणैः । यो मृदुना चित्तेन मध्येनाधिमात्रेण वा उपासकोपवासश्रामणेरसंवरं समादत्ते ।

अस्ति सर्वसत्त्वेषु संवृतः सर्वाङ्गैश्च, न तु सर्वकारणैः । यो मृदुना चित्तेन मध्येनाधिमात्रेण वा भिक्षुसंवरं समादत्ते ।

अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वाङ्गैः, सर्वकारणैश्च । यस्त्रिविधेन चित्तेन त्रीन् संवरान् समादत्ते ।

अस्ति सर्वसत्त्वेषु सर्वकारणैश्च, न तु सर्वाङ्गैः । य उपासकोपवासश्रामणेर-संवरान् मृदुमध्याधिमात्रैः समादत्ते ।

यस्तु न सर्वसत्त्वेषु स्यादीदृशो नास्ति; यस्मात् सर्वसत्त्वानुगते कल्याणाशये स्थितः संवरं प्रतिलभते, नान्यथा; पापाशयस्यानुपरतत्वात् ।

पञ्च नियमान् कुर्वन् प्रातिमोक्षसंवरं प्रतिलभते, सत्त्वाङ्गदेशकालसमय-नियमात् । १. अमुष्मात् सत्त्वाद्विरमामीति सत्त्वनियमः । २. अमुष्मादङ्गादिति अङ्गनियमः । ३. अमुष्मिन् देश इति देशनियमः । ४. मासाद्यावदिति काल-नियमः । ५. अन्यत्र युद्धादिति समयनियमः । सुचरितमात्रं तु स्यात् तथा गृह्णतः ।

पर्यायोऽभिप्रीयते, *सर्वैः* कारणैरलोभादिस्वभावैर्लभ्यते संवरः; कुशले समुत्थापके चेतसि तेषां युगपद्भावात् । *यदि मृद्वादीनीति चित्तानि कारणानि इष्यन्ते* । एकेन कारणेन लभ्यते; तेषामयुगपद्भावात् ।

पश्चिमं पर्यायमिति । मृदुतादिकारणपक्षम् ।

अस्ति संवरस्थायीति विस्तरः । *सर्वसत्त्वेषु संवृतः* सर्वसत्त्वानुगते कल्याणाशये सति संवरोत्पत्तेः । *न सर्वाङ्गैः*; उपासकादिसंवरस्य सर्वाङ्गाप्रतिविरतत्वात् । *न सर्वकारणैः*, मृद्वादीनां कारणत्वेन युगपदसम्भवात् । भिक्षुसंवरस्तु सर्वाङ्गैरपि सर्वाङ्गप्रतिविरतत्वात् ।

यस्त्रिविधेन चित्तेन त्रीन् संवरान् समादत्त इति । तद्यथा—मृदुना चित्तेन उपासकसंवरं समादत्ते, मध्येन श्रामणेरसंवरम्, अधिमात्रेण भिक्षुसंवरमिति ।

सर्वकारणैश्च न तु सर्वाङ्गैरिति । उपासकादिसंवराणामेकैकस्य मृद्वाद्येकैक-कारणत्वात् । *तथा गृह्णत* इति पञ्चनियमक्रियया गृह्णतः ।

कथमशक्येभ्यः संवरलाभः ? सर्वसत्त्वजीवितानुपघाताध्याशयेनाभ्युपगमात्।

यदि पुनः शक्येभ्य एव संवरो लभ्यते, चयापचययुक्तः स्यात्, शक्याशक्यानामितरेतरसञ्चारात् । एवं च सति विनापि लाभत्यागकारणाभ्यां संवरस्य लाभत्यागौ स्यातामिति वैभाषिकाः ।

नैवं भविष्यति । यथा ह्यपूर्वतृणाद्युत्पत्तौ शोषे वा संवरस्य वृद्धिह्रासौ न भवतः, तथा शक्याशक्यसंचारेऽपि न स्याताम् ।

न सत्त्वानां पूर्वं पश्चाच्च भावात्, तृणादीनां चाभावात्[1] ।

को न्वत्र विशेषः—न वा भवेदसत्सु तृणादिषु संवरः, तद्वदशक्यो वा भवेत् ?

यदा[2] परिनिर्वृता न भवन्त्येव, तदा कथं संवरह्रासो न स्यादिति नैष युक्तः परिहारः । तस्मात् पूर्वक एव हेतुः[3] साधुः ।

कथमशक्येभ्य इति । ये हन्तुमेव न शक्यास्तेभ्योऽशक्येभ्यः सत्त्वेभ्यः कथं संवरलाभः ? अत्र *आचार्यः* समाधिमाह—*सर्वसत्त्वजीवितानुपघाताध्याशयेनाभ्युपगमादि*ति । सर्वसत्त्वानां जीवितस्यानुपघातेनाध्याशयेन संवराभ्युपगमात् ।

वैभाषिका अप्यस्यैव प्रश्नस्य परिहारान्तरमाहुः—*यदि पुनः शक्येभ्य एवे*ति विस्तरः । *चयापचययुक्तः स्यात्* । शक्यतामागतेषु सत्त्वेषु संवरश्चीयेत, अशक्यतामागतेषु अपचीयेत । *शक्याशक्यानां* मनुष्यादिदेवादीना*मितरेतरसञ्चारात्* । देवादयो मनुष्यादीन् सञ्चरन्ति, मनुष्यादयश्च देवादीनिति ।

इमं *वैभाषिक*परिहारं सावकाशं पश्यन्नाचार्य आह—*नैवं भविष्यती*ति विस्तरः । नैवं चयापचयुक्तः संवरो भविष्यति । कथं कृत्वा ? *यथा ह्यपूर्वतृणाद्युत्पत्तौ । शोषे* वा । तृणादीनाम् । यद्यपि तृणादिभ्योऽपि संवरो लभ्यते तथापि *संवरस्य वृद्धिह्रासौ न भवतः । एवं शक्याशक्यसंचारेऽपि न स्यातां वृद्धिह्रासौ ।* चयापचयावित्यर्थः । तस्माच्छक्येभ्य एव संवरो लभ्यते । न चायं दोषः स्यादिति ।

वैभाषिका आहुः—*न सत्त्वानामिति* विस्तरः । न तदेवम्, यथा ह्यपूर्वतृणद्युत्पत्ताविति विस्तरेण यदुक्तम् । किं कारणम् ? सत्त्वानां *पूर्वं* सञ्चारात् *पश्चाच्च भावात् । तृणादीनां* स्वभावात् पूर्वं पश्चाच्चा*भावात्* । अतो न तृणादिदृष्टान्तेन चयापचयदोषो निवार्यते । एवं वैधर्म्यमात्रमुक्तम्, न साध्यसाधनार्थं इति ।

आचार्यः पुनराह—*यदा परिनिर्वृता न सन्त्येवे*ति विस्तरः । *तस्मात् पूर्वक*

---

१. त्वभावात्—का० । २. यदा च—का० । ३. परिहारः—का० ।

एवं तर्हि पूर्वबुद्धपरिनिर्वृतेभ्य उत्तरेषां बुद्धानां प्रातिमोक्षसंवरस्यालाभात् कथं शीलन्यूनता न प्रसज्येत ? सर्वेषां सत्त्वेभ्यो लाभात् । यदि हि तेऽप्यभविष्यन्, तेभ्योऽपि तेऽलप्स्यन्त ।

उक्तं यतः संवरो लभ्यते ॥

असंवरस्तु सर्वेभ्यः सर्वाङ्गेभ्यो न कारणैः ॥ ३६ ॥

असंवरस्तु सर्वसत्त्वेभ्यो लभ्यते, सर्वकर्मपथेभ्यश्च । नास्ति हि विकलेनासंवरेणासंवरिकः । न तु सर्वकारणैः; युगपत् मृद्वादिचित्तासम्भवात् । यो मृदुना चित्तेनासंवरं प्रतिलभते सोऽधिमात्रेणापि चित्तेन प्राणिनं जीविताद् व्यपरोपयन् मृदुनैवासंवरेण समन्वागतो भवति, अधिमात्रया तु प्राणातिपातविज्ञप्त्या ।

एवं मध्याधिमात्रेण योज्यम् ।

तत्रेमे आसंवरिकाः, तद्यथा—औरभ्रिकाः, कौक्कुटिकाः, सौकरिकाः, शाकुनिकाः, मात्सिकाः, मृगलुब्धकाः, चौराः, वध्यघातकाः, बन्धनपालकाः,

---

एव हेतुः साधुरिति । सर्वसत्त्वजीवितानुपघाताध्याशयेनाभ्युपगमादिति । अतः शक्याशक्येभ्यः संवरो लभ्यत इति सिद्धम् ।

एवं तर्हि यदि सर्वसत्त्वेभ्यो लभ्यते प्रतिमोक्षसंवरः । *पूर्वबुद्धपरिनिर्वृतेभ्य*स्तस्यालाभाच्*छीलन्यूनता स्यात्* । सत्त्वानां पूर्वेभ्यो न्यूनत्वाद् । *आचार्य आह—सर्वेषां* बुद्धानां पूर्वं पश्चाच्चोत्पन्नानामविशेषेण *सर्वसत्त्वेभ्यो लाभाद्* । *यदि हि तेऽपि* अपरिनिर्वृता *अभविष्यन् सम्प्रति तेभ्योऽपि तेऽलप्स्यन्त* इति ।

सर्वकर्मपथेभ्य इति । कायिकवाचिकेभ्यः । *नास्ति हि विकलेनासंवरेणेति* । प्राणातिपातेनैव, नादत्तादानेनेत्येवमादि । *मृदुनैवासंवरेण समन्वागत* इति । पूर्वप्रतिलब्धत्वात् । *अधिमात्रया तु प्राणातिपातविज्ञप्त्या* । किम् ? समन्वागत इति वर्तते । नं विपाकफलविशेष इति । *एवं मध्याधिमात्रेण च योज्यमिति* । यो मध्येन चित्तेनासंवरं प्रतिलभते सोऽधिमात्रेणापि चित्तेन प्राणिनो जीवताद् व्यवरोपयन् मध्येनैवासंवरेण समन्वागतो भवति, अधिमात्रया तु प्राणातिपातविज्ञप्त्या । एवं योऽधिमात्रेण यावदधिमात्रेणैवासंवरेण समन्वागतो भवति, अधिमात्रया च प्राणातिपातविज्ञप्त्या । इत्थमपि च योज्यम्—योऽधिमात्रचित्तेनासंवरं प्रतिलभते स मृदुनापि चित्तेन प्राणिनो जीविताद् व्यवरोपयन् अधिमात्रेणैवासंवरेण समन्वागतो भवति, मृद्व्या तु प्राणपतिपातविज्ञप्त्या इत्येवमादि ।

नागबन्धाः[1], श्वपाकाः, वागुरिकाश्च ।

राजानो दण्डनेतारो व्यावहारिकाश्च अर्थत आसंवरिकाः । असंवरे भवत्वात् तत्रस्थतया असंवर एषामस्तीति आसंवरिका वा । उरभ्रान् घ्नन्तीति औरभ्रिकाः । एवमन्येऽपि योज्याः ।

युक्तस्तावत् संवरस्य सर्वसत्त्वेभ्यो लाभः, सर्वसत्त्वहिताध्याशयेन ग्रहणात्; औरभ्रिकादीनां तु मातापितृपुत्रदारादिष्वविपन्नाशयानां जीवितहेतोरप्यहन्तुकामानां कथमसंवरः सर्वसत्त्वेभ्यो युज्यते ? मात्रादीनपि हि त उरभ्रीभूतान् हन्युः ।

न हि तावत्ते एव[2] त[2] इति विद्वांसो हन्युः । आर्यीभूतानां च पुनः पशू-भवितुं नास्त्यवकाश इति तेभ्यः कथं स्यात् ।

यदि वानागतात्मभावापेक्षया वर्त्तमानादसंवृतः स्याद्, उरभ्रादीनपि ते पुत्रीभूतान् सर्वथा न हन्युरिति न स्यात् तेभ्योऽसंवरः ।

कथं हि नाम जिघांसतामेव तेभ्यो न स्यादसंवरः ?

एतन्मात्रादिषु समानम् । कथं हि नामाजिघांसतामेव तेभ्यः स्यादसंवर इति ? यश्चौरभ्रिको जन्मनाप्यादत्ते स्वदारपरितुष्टो मूकश्च, कथमस्य पूर्वाङ्गेभ्यो

नागबन्धा हस्तिपकाः । *वागुरिका* इति । पम्पा नाम प्राणिजातिर्वा-गुराख्या, तां घ्नन्तीति वागुरिकाः ।

अर्थत आसंवरिका इति । राजानश्चाधिकरणस्थाश्च दण्डनेतृत्वादिहापठिता अपि आसंवरिका एव द्रष्टव्याः । *एवमन्येऽपि योज्या* इति । कुक्कुटान् घ्नन्तीति कौक्कुटिका इत्येवमादीनि ।

युक्तस्तावदिति विस्तरेणोक्त्वा यावत् *कथमसंवरः सर्वसत्त्वेभ्यो युज्यत* इति प्रश्निते *वैभाषिकः* परिहारमाह—*मात्रादीनपि हीति* विस्तरः । *आचार्य* आह—*न हि तावत् त एव त* इति । ते मात्रादय इति जानाना हन्युरित्यघात्येभ्यस्तेभ्योऽ-संवरः कथं युज्यते । किञ्च—*आर्यीभूतानां पुनः पशूभवितुं नास्त्यवकाशः* । तेषा-मुरभ्राद्युपपत्त्यसम्भवाद् । *तेभ्यः कथमसंवरः स्यात्* । *यदि वा अनागतात्मभावा-पेक्षया* उरभ्रादयो भविष्यन्तीति *वर्तमानान्मात्रादेरसंवरः स्यात्* । उरभ्रानपि ते *औरभ्रिकाः* पुत्रीभूताननागते जन्मनि *सर्वथा न हन्युरिति* न *स्यात्तेभ्योऽसंवरः* ।

वैभाषिक आह—*कथं हि नाम जिघांसतामिति* विस्तरः । *आचार्य* आह—*एतन्मात्रादिषु समानमिति* विस्तरः । *कथं हि नामाजिघांसतां* पुत्रादिभूताना-मौरभ्रिकादीनां *तेभ्यो* मात्रादिभ्यः *स्यादसंवर* इति ।

---

१. नागबन्धकाः—का० ।   २–२. त एव—का० ।

ऽसंवरः स्यात् ? आशयस्याविपन्नत्वात् । मूकोऽपि च वाक्प्रापणीयमर्थं कायेन प्रापयितुं शक्त इति ।

यस्तर्हि द्वे त्रीणि वा शिक्षापदानि समादत्ते । सर्वथा नास्ति विकलः प्रादेशिकश्चासंवरिक इति वैभाषिकाः ।

यथाभ्युपगमं विकलोऽपि स्यात् प्रादेशिकोऽप्यसंवरः संवरश्च, अन्यत्राष्टविधादिति सौत्रान्तिकाः; तन्मात्रशीलदौःशील्यप्रतिबन्धात् ॥ ३६ ॥

उक्तमिदमसंवरस्य येभ्यो लाभः ॥

कथं तु लाभ इति नोक्तम्, तत इदमुच्यते—

असंवरस्य क्रियया लाभोऽभ्युपगमेन वा ।

द्वाभ्यां कारणाभ्यामसंवरो लभ्यते— १. वधप्रयोगक्रियया तत्कुलीनैः; २. तत्कर्माभ्युपगमाच्चान्यत्र कुलीनैः—वयमप्यनया जीविकया जीविष्याम इति ।

शेषाविज्ञप्तिलाभस्तु क्षेत्रादानादरेहणात् ।। ३७ ।।

क्षेत्रं वा तद्रूपं भवति, यत्रारामादिप्रदानमात्रेणाविज्ञप्तिरुत्पद्यते ; यथा—औपधिकेषु पुण्यक्रियावस्तुषु । अथ वा समादानमादत्ते—बुद्धमवन्दित्वा न भोक्ष्ये, तिथिमासार्धमासभक्तानि वा नित्यं करिष्यामीत्यादि । आदरेण वा तद्रूपेण क्रियामीहते कुशलामकुशलां वा, यतोऽस्याविज्ञप्तिरुत्पद्यते ॥ ३७ ॥

उक्तमेतद्यथा संवरासंवरेतराणां प्रतिलाभः ॥

विकलः । कर्मपथाङ्गतः । *प्रादेशिकोऽपि स्यात्* । एकस्यापि अङ्गस्य अतिरमात् । सत्त्वदेशकालसमयनियमयोगेन प्रदेशविरतत्वात् ।

संवरश्च तथैव विकलोऽपि प्रादेशिकोऽपि स्यात् । *अन्यत्राष्टविधात्* पूर्वोक्तात् *प्रातिमोक्षसंवरात्* । कस्माद् ? इत्याह—*तन्मात्रशीलदौःशील्यप्रतिबन्धादि*ति । असंवरस्तन्मात्रं शीलं प्रतिबध्नाति, संवरश्च तन्मात्रं दौःशील्यं प्रतिबध्नातीति ॥ ३६ ॥

*तत्कुलीनैरि*ति आसंवरिककुलीनैः ।

"क्षेत्रादानादरेहनात्" इति । *आदरेण* ईहनं क्रियारम्भः । क्षेत्रं *चादानं च आदरेहनं* चेति समासः । तस्मादविज्ञप्तिरुत्पद्यते । *तिथी*ति विस्तरः । तिथिभक्तम् । यावदर्धमासभक्तमित्यर्थगतिः । *आदि*शब्देन मण्डलकरणादि गृह्यते । *आदरेण वा तद्रूपेणे*ति । तीव्रक्लेशतया, तीव्रप्रसादतया चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

त्याग इदानीं वक्तव्यः । तत्र तावत्—

प्रातिमोक्षदमत्यागः शिक्षानिक्षेपणाच्च्युतेः ।
उभयव्यञ्जनोत्पत्तेर्मूलच्छेदान्निशात्ययात् ॥ ३८ ॥

दाम्यन्त्यनेनेति दमः संवरोऽभिप्रेतः; तेनेन्द्रियदमनात् । चतुर्भिः कारणैः प्रातिमोक्षसंवरस्य त्यागः, स्थापयित्वोपवासम्—१. शिक्षापदानां विज्ञपुरुषस्यान्तिके प्रत्याख्यानाद्, २. आशयतः निकायसभागत्यागात्, ३. युगपदुभयव्यञ्जनप्रादुर्भावात्, ४. कुशलमूलसमुच्छेदाच्च ।

उपवाससंवरस्य त्वेभिश्चतुर्भिः, ५. आरात्रिक्षयाच्च । तान्येतान्यभिसमस्य पञ्च त्यागकारणानि भवन्ति ।

किं पुनः कारणमेभिः कारणैस्त्यागो भवति? समादानविरुध्यविज्ञप्त्युपादात्, आश्रयत्यागाद्, आश्रयविकोपनात्, निदानच्छेदात्, तावदेवाक्षेपाच्च ॥ ३८ ॥

पतनीयेन चेत्येके,

अन्ये पुनराहुः—चतुर्णां पतनीयानामन्यतमेन भिक्षुश्रामणेरसंवरत्याग इति ।

सद्धर्मान्तर्धितोऽपरे ।

सद्धर्मस्यान्तर्धानादित्यपरे; यस्मादन्तर्हिते सद्धर्मे सर्वशिक्षासीमाकर्मान्ताः प्रतिप्रस्रभ्यन्त इति ।

समादानविरुद्धविज्ञप्त्युत्पादादिति । यावज्जीवं प्राणातिपातादिभ्यः प्रतिविरमामीति यत् समादानं तेन विरुद्धाया विज्ञप्तेरुत्पादादिति प्रथमेन कारणेन प्रातिमोक्षसंवरत्यागः । *आश्रयत्यागादिति* । येनाश्रयेण संवरो गृहीतस्तस्य त्यागान्मरणादिति द्वितीयेन कारणेन तत्त्यागः । *आश्रयविकोपनादिति* । यादृशेन आश्रयेण संवर उपात्तस्तादृशो न भवति विकोपनात् इति तृतीयेन कारणेन तत्त्यागः । *निदानच्छेदादिति* । निदानं कुशलमूलानि, तस्य च्छेदात्, चतुर्थेन कारणेन तत्त्यागः । *तावदेवाक्षेपाच्चेति* । उपवाससंवरस्याहोरात्रमाक्षेपः, इति पञ्चमेन कारणेन तस्योपवाससंवरस्य त्यागः पूर्वोक्तैश्चतुर्भिः कारणैरिति ॥ ३८ ॥

पतनीयेन चेति । एभिश्च यथोक्तैः पञ्चभिः कारणैः । पतनीयेन चेति पतन्त्यनेनेति पतनीयम् । तच्चतु*र्विधम्*—अब्रह्मचर्यं यथोक्तप्रमाणम्, अदत्तादानम्, मनुष्यवधः, उत्तरिमनुष्यधर्ममृषावादश्चेति ।

धनर्णवत्तु काश्मीरैरापन्नस्येष्यते द्वयम् ॥ ३९ ॥

काश्मीरास्तु खलु वैभाषिकाः एवमिच्छन्ति—न मौलीमप्यापत्तिमापन्नस्यास्ति भिक्षुसंवरत्यागः। किं कारणम्? न ह्येकदेशक्षोभात् कृत्स्नसंवरत्यागो युक्त इति। नैव चान्यामप्यापत्तिमापन्नस्यास्ति शीलच्छेदः। किं तर्हि? द्वयमस्य भवति—शीलम्, दौःशील्यं च। यथा कस्यचिद्धनं स्याद्, ऋणं च। आविष्कृतायां तु तस्यामापत्तौ शीलवान् भवति, न दुःशीलः; यथा ऋणं शोधयित्वा धनवान् भवति, न त्वृणवान् इति।

यत्तर्हि भगवतोक्तम्—"भिक्षुर्भवत्यश्रमणोऽशाक्यपुत्रीयो ध्वस्यते भिक्षुभावात्, कतमस्य भवति श्रामण्यं ध्वस्तं पतितं पराजितम्" इति? परमार्थभिक्षुत्वं सन्धायैतदुक्तम्।

इदमभिसाहसं वर्तते? किमत्राभिसाहसम्? यद् भगवता नीतार्थं पुनरन्यथा नीयते, दौःशील्याय च बहुक्लेशेभ्यः प्रत्यया दीयन्ते।

कथमेतन्नीतार्थम्? एष हि विनये निर्देशः—"चतुर्विधो भिक्षुः—१. संज्ञाभिक्षुः, २. प्रतिज्ञाभिक्षुः, ३. भिक्षत इति भिक्षुः, ४. भिन्नक्लेशत्वात् भिक्षुः।

"धनर्णवत्तु काश्मीरैरापन्नस्येष्यते"। आगमाद्, युक्तितश्च। तत्रायमागमः। *विनय* उक्तम्—"दुःशीलश्चेत् भिक्षुर्भिक्षुणीमनुशास्ति संघावशेषमापद्यते" (   ) इति। आपन्नपाराजिको हि भिक्षुर्दुःशीलोऽभिप्रेतः, नानापन्नपाराजिकः; प्रकृतस्थः शीलवानिति विपर्ययेण वचनात्। अतोऽवगम्यते—अस्त्यस्य दुःशीलस्यापि सतो भिक्षुभावः, यस्मात् सङ्घावशेषमापद्यत इत्युक्तमिति। युक्तिरपि—*न ह्येकदेशक्षोभात् सकलसंवरत्यागो युक्त* इति। *न मौलीमप्यापत्तिम् आपन्नस्येति*। पतनीयामप्यापत्तिमापन्नस्येत्यर्थः। *नैव चान्यापत्तिमिति*। सङ्घावशेषादिकम्। *आविष्कृतायामिति*। देशितायाम्।

यत्तर्हि भगवतोक्तमिति विस्तरेण यावत् *पराजितमिति*। तत् कथमिति वाक्याध्याहारः। *परमार्थभिक्षुत्वं सन्धायैतदुक्तमिति*। सत्यदर्शनाभव्यत्वेन तस्यापन्नस्य परमार्थभिक्षुत्वाप्राप्तेः।

बहुक्लेशेभ्यो नन्दप्रभृतिभ्यो मौल्याप्यापत्त्या न भिक्षुत्वं नश्यति इति विदित्वा तां कुर्युरिति वाक्यार्थः।

संज्ञाभिक्षुरिति। यस्यानुपसम्पन्नस्य भिक्षुरिति नाम। *प्रतिज्ञाभिक्षुरिति*। अब्रह्मचर्यादिप्रवृत्तो दुःशीलः। *भिक्षत इति भिक्षुरिति*। याचनकः। *भिन्नक्लेश-*

अस्मिंस्त्वर्थे ज्ञप्तिचतुर्थकर्मोपसम्पन्नो भिक्षुः" (　　　) इति । न चासौ पूर्वं परमार्थभिक्षुरासीद्यतः पश्चादभिक्षुर्भवेत् ।

यच्चोक्तम्—एकदेशक्षोभादिति, अत्र शास्त्रैव दत्तोऽनुयोगः—"तद्यथा तालो मस्तकाच्छिन्नोऽभव्योऽङ्कुरितत्वाय, अभव्यो विरूढिं वृद्धिं विपुलतामाप्तुम्" (　　　) इत्युपमां कुर्वता ।

कः पुनरुपमार्थः ? एकमेकदेशस्यापि मूलभूतस्य च्छेदादभव्यः संवरशेषो विरोढुमिति । स च गुर्वीं भिक्षुभावमर्यादाभेदिनीं मौलीमापत्तिमापद्यमानस्तीव्रानपत्राप्ययोगात् संवरस्य मूलं च्छिनत्तीति युक्तः कृत्स्नसंवरत्यागः ।

यस्य चैकग्रासपरिभोगोऽपि, एकपादपार्ष्णिप्रदेशपरिभोगोऽपि च नाभ्यनुज्ञायते साङ्घिकयोराहारविहारयोः, सर्वभिक्षुसंभोगवहिष्कृतश्च शास्त्रा; यं चाधिकृत्योक्तम्—

"नाशयत कारण्डवकं कशंवकमपकर्षत ।
अथोत्प्लाविनं वाहयत अभिक्षुं भिक्षुवादिनम्" ॥ (　　　) इति ।

तस्य कीदृशो भिक्षुभावः ? यादृशोऽस्तु, अस्ति तु भिक्षुभावः । तथा हि—"चत्वारः श्रमणा न पञ्चमोऽस्ति चुन्द" इति ।

त्वाद् *भिक्षुरिति* । अर्हन् ।

अस्मिंस्त्वर्थ इति । यद् भगवतोक्तम्—'*अभिक्षुर्भवत्यश्रमणः*' इति विस्तरेण, एतस्मिन्नर्थे । यथोक्तेभ्यश्चतुर्भ्यो भिक्षुभ्योऽन्य एवायं पञ्चमो *ज्ञप्तिचतुर्थोपसम्पन्नो भिक्षुरिति* । यदप्युक्तम्—परमार्थभिक्षुत्वं सन्धायैतदुक्तम्, तत् प्रत्याह—*न चासौ पूर्वं परमार्थभिक्षुरासीद्, यतः पश्चादभिक्षुर्भवेत्* । "अभिक्षुर्भवत्यश्रमणः" इति वचनात् ।

इत्युपमां कुर्वतेति । *मस्तकच्छिन्नतालोपमां कुर्वता शास्त्रैव दत्तोऽनुयोग इति* सम्बन्धनीयम् । परिहृतः प्रश्न इत्यर्थः । *एकग्रासपरिभोग* आहारस्य । *एकपार्ष्णिप्रदेशपरिभोगो* विहारस्येति सम्बन्धः । *सर्वभिक्षुसम्भोगवहिष्कृतश्च शास्त्रेति* । सर्वस्मात् भिक्षुभिः सहसम्भोगादेकपंक्तिभोजनादिकाद् बहिष्कृतो बुद्धेन ।

नाशयत कारण्डवकमिति । *कारण्डवको* यवाकृतित्वात् यवस्तृणविशेषो यो यवदूषीत्युच्यते । एवमसावभिक्षुर्भिक्ष्वाकृतिरिति । *कशंवकं* नाम पूतिकाष्ठम् । एवमसौ पूतिभूतो भिक्षुः । तं शीलवत् सङ्घाद् *यूयमपकर्षतेति* भगवान् भिक्षून् आज्ञापयामास । *अथोत्प्लाविनं वाहयतेति* । *उत्प्लावी* नाम व्रीहिमध्येऽभ्यन्तर-

भगवानवोचत्—

'मार्गजिनो मार्गदेशिको मार्गे जीवति यश्च मार्गदूषी" इति ? अस्त्येतदुक्तम्; स त्वेष आकृतिमात्रावशेषत्वाच्छ्रमण उक्तो दग्धकाष्ठ-शुष्कहृद-शुकनाशा-पूतिबीजालातचक्र-मृतसत्त्ववत् ।

यदि हि दौःशील्यादभिक्षुः स्यात् शिक्षादत्तको न स्यात् ?

न वयं ब्रूमः—सहाध्यापत्त्या सर्वः पाराजिको भवति । यस्तु पाराजिकः सोऽवश्यमभिक्षुः । कश्चित्तु सन्तानविशेषान्न पाराजिक एकचित्तेनाप्यप्रतिच्छादनादिति व्यवस्थापितं **धर्मस्वामिना** ।

यदि तर्हि पाराजिको न भिक्षुः, किं पुनर्न प्रव्राज्यते ? तीव्रानपत्राप्यविपादितत्वात् सन्ततेः संवराभव्यात्, न तु खलु भिक्षुभावापेक्षया । तथा ह्यसौ

तण्डुलहीनो व्रीहिरेव । तथासौ शीलसारहीनो भिक्ष्वाकृतिः, तं प्रवाहयत । निष्कामयतेत्यर्थः । इदमत्रोदाहरणम् ।

मार्गजिनः शैक्षाशैक्षः । *मार्गदेशिको* बुद्धः । *मार्गे जीवति* शीलवान् भिक्षुः, मार्गनिमित्तं जीवनात् । *मार्गदूषी* दुःशीलः । *दग्धकाष्ठेति* विस्तरः । यथा यद् दग्धं न तत् काष्ठम्; पूर्वकाष्ठाकृतिमात्रावशेषसाधर्म्यात् तद् दग्धकाष्ठम् इत्युच्यते । हृदश्च *शुष्कोऽपि* हृद इत्युच्यते । *शुकनासा* गृहादिषु रूण्कारकृता शुकनासाकृतित्वात् शुकनासेत्युच्यते । एवमसौ भिक्ष्वा*कृतिसामान्यमात्रावशेषाच्छ्रमण उक्तः । पूतिबीजम् ।* अङ्कुराजनकत्वात् अबीजमपि बीजमित्युच्यते; तदाकारमात्रावशेषत्वात् । *अलातचक्रं* चक्रमिति । चक्राकृतित्वात् । *मृतसत्त्वश्च* । असत्त्वोऽपि सत्त्व इत्युच्यते; सत्त्वाकृतिमात्रावशेषत्वात् । तद्वदेष द्रष्टव्यः ।

*शिक्षादत्तको नाम भिक्षु*रधिमात्ररागतया स्त्रिया अब्रह्मचर्यं कृत्वा तदनन्तरमेव जातसंवेगः कष्टं मया कृतमित्येकस्मिन्नपि प्रतिच्छादनचित्तेऽनुत्पन्ने भिक्षुसङ्घमुपगम्याविष्करोति—इदं मया पापं कृतमिति । स आर्यसङ्घोपदेशात् सर्वभिक्षुनवकान्तिकत्वादि दण्डकर्म कुर्वाणः शिक्षादत्तक इत्युच्यते । तद् *यदि दौःशील्यादभिक्षुरेव स्यात्* । स न स्यात् । न हि तस्य पुनरुपसम्पादनं क्रियते, भिक्षुश्च स व्यवस्थाप्यते । तस्मात् न दौःशील्यात् अभिक्षुत्वमिति । *न ब्रूम* इति विस्तरः । *न वयं ब्रूमः—सहाध्यापत्त्याऽ*ब्रह्मचर्यादेव *सर्वः पाराजिको भवति । किं तर्हि ?* प्रतिच्छादनचित्तेन ।

किं न पुनः प्रव्राज्यते । अनिक्षिप्तशिक्ष इत्यध्याहार्यम् । *तीव्रानपत्राप्यविपादितत्वात् ।* तीव्रेणानपत्राप्येन विपादितास्य सन्ततिः, तस्याः *सन्ततेरेवं*

निक्षिप्तशिक्षोऽपि न प्रव्राज्यते ।

कश्चायमनर्थे निर्बन्धो यद्यसौ तथाभूतोऽपि भिक्षुः, नमोऽस्तु तस्मै तादृशाय भिक्षुत्वाय ।

सद्धर्मान्तर्धाने तु विनयकर्माभावादपूर्वसंवरलाभो नास्ति । तस्य तु नास्ति त्यागः ॥ ३९ ॥

अथ ध्यानानास्रवसंवरयोः कथं त्यागः ?

भूमिसञ्चारहानिभ्यां ध्यानाप्तं त्यज्यते शुभम् ।

सर्वमेव ध्यानाप्तं कुशलं द्वाभ्यां कारणाभ्यां परित्यज्यते—१. उपपत्तितो वा भूमिसञ्चारादूर्ध्वं चावश्यम्, २. परिहाणितो वा समापत्तेः, निकायसभागत्वाच्च किञ्चित् ।

यथा च रूपाप्तं कुशलं भूमिसञ्चारहानिभ्यां त्यज्यते,

तथारूप्याप्तमार्यं तु फलाप्त्युत्तप्तिहानिभिः ॥ ४० ॥

अनास्रवं तु कुशलं त्रिभिः कारणैः परित्यक्ष्यते—१. फलप्राप्तितः पूर्वको मार्गः परित्यक्ष्यते, २. इन्द्रियोत्तापनेन मृद्विन्द्रियमार्गः, ३. परिहाणित उत्तरो मार्गः—फलम्, फलविशिष्टो वा । एवं यावत् संवरास्त्यज्यन्ते ॥ ४० ॥

विपादितत्वात् *संवरस्याभव्यत्वम्* । तस्मान्न पुनः प्रव्राज्यत इत्यधिकारः । न तु *खलु भिक्षुभावापेक्षया* । न तु खलु तस्य भिक्षुभावोऽस्तीत्यपेक्षया न प्रव्राज्यते । *तथा ह्यसौ* पराजयिको *निक्षिप्तशिक्षोऽपि न प्रव्राज्यते* । तीव्रानपत्राप्यविपादितत्वात् सन्ततेः ॥ ३९ ॥

"*ध्यानाप्तम्*" *इति* । रूपस्वभावं कुशलमरूपस्वभावं चाभिप्रेतम् । अत एव च *सर्वमेवेति* व्याचष्टे । *द्वाभ्यामिति* । उपपत्तितो वा, परिहाणितो वा । तेनाह—*उपपत्ति*तो वेति विस्तरः । ऊर्ध्वमुपपद्यमानोऽधरं परित्यजति, अधश्चोपपद्यमान उपरिभूमिकमिति । *परिहाणितो वा समापत्तेः* । तत्समापत्तिसंगृहीतं कुशलं त्यज्यते । *निकायसभागत्यागाच्च किञ्चिदिति* । निर्वेधभागीयं यत् पृथग्जनावस्थायामुत्पादितं यावत् क्षान्तिरिति । तदसत्यपि भूमिसञ्चारे निकायसभागत्यागेन त्यज्यते । यदा कामधातौ मृत्वा तत्रैवोपपद्यते । वक्ष्यति हि—'भूमित्यागात् त्यजत्यार्यस्तान्यनार्यस्तु मृत्युतः' (अभि० को० ६.२२) इति । *पूर्वको मार्ग* इति । प्रयोगानन्तर्यविमुक्तिमार्गस्वभावः प्रतिपन्नकमार्गः । फलं फल*विशिष्टो*

असंवरः संवराप्तिमृत्युद्विव्यञ्जनोदयैः ।

त्रिभिः कारणैरसंवरच्छेदः—१. संवरप्राप्तितः । यदि संवरं समादत्ते ध्यानसंवरं वा लभते, हेतुप्रत्ययबलेन समाधिलाभात्; तेनासंवरश्छिद्यते, प्रतिद्वन्द्वबलीयस्त्वात् । २. मरणेनाश्रयत्यागात् । ३. द्विव्यञ्जनोत्पादेनाश्रयविकोपनादिति ।

शस्त्रजालत्यागेऽप्यकरणाशयतः । संवरमन्तरेणासंवरच्छेदो नास्ति, निदानपरिवर्जनेऽप्यौषधमन्तरेण प्रवृद्धरोगाविनिवृत्तिवत् ।

य आसंवरिक उपवासं गृह्णाति, किमसौ तस्मात् संवरात् पुनरसंवरं गच्छति ? आहोस्विन्नैवसंवरं नासंवरम् ?

असंवरमित्येके; त्यागाशयस्यानात्यन्तिकत्वात् ।

प्रदीप्त इवायःपिण्डः पुनः श्यामतां नाप्रयुज्यमानो गच्छतीत्यपरे; तल्लाभस्य विज्ञप्त्यधीनत्वात् ।

अथ संवरासंवरविनिर्मुक्ता कथमविज्ञप्तिस्त्यज्यते ?

वेगादानक्रियार्थायुर्मूलच्छेदैस्तु मध्यमा ॥ ४१ ॥

वेति । उत्तरो मार्गोऽधिकृतः । तद् यथानागामी यद्यनागामिफलात् परिहीयते तेनानागामिफलमुत्तरो मार्गस्त्यज्यते । यदि त्वनागामी द्वितीयं ध्यानं लभते तस्माच्च परिहीयते, स तस्य फलविशिष्टो मार्गो द्वितीयभूमिकस्त्यज्यते ॥ ४० ॥

हेतुप्रत्ययबलेनेति । सभागहेतुबलेन, परतो घोषबलेन चेत्यर्थः । *ध्यानसंवरं वा लभत* इति । अनास्रवसंवरं वा लभत इति नोच्यते; ध्यानासंवरपूर्वोत्पादेनैव तत्त्यागात् । *अकरणाशयत* इति । एतत् कर्म न करिष्यामीत्याशयतोऽपि *शस्त्रजालत्यागे विना संवरग्रहणेनासंवरच्छेदो न भवति* । तद्यथा—*रोगनिदानपरिहारेऽपि तस्य प्रवृद्धस्य रोगस्यौषधेन* विना विनिवृत्तिर्न भवति, तद्वत् । तदुक्तं भवति—असंवरत्यागेच्छायां संवरो ग्रहीतव्यः, नान्यथेति ।

तल्लाभस्येति । असंवरलाभस्य ।

कथमविज्ञप्तिरिति । विज्ञप्तिरपीति वक्तव्यम् । स्वसमुत्थापिताया अतीताया विज्ञप्तेस्तत्काल एव प्राप्तिच्छेदात् ।

"*वेगादानक्रियार्थायुर्मूलच्छेदैस्तु मध्यम*" इति च पठितव्यम् । नैवसंवरनासंवर इत्यर्थः । अथाप्यविज्ञप्तिरपि केवलोच्यते ? तत्र विज्ञप्तेरवचने कारणं वक्तव्यमित्युच्यते; विज्ञप्तेरनावश्यकत्वात् । तथा हि वक्ष्यति—"अशुभाः षड-

येन ह्यसौ प्रसादक्लेशवेगेनाविज्ञप्तिराक्षिप्ता भवति, तस्य च्छेदात् सापि च्छिद्यते । कुम्भकारचक्रेषुगतिवत् ।

आदानत्यागादपि च्छिद्यते । यदि समादानं त्यजति, अलं समादानेनेति ।

क्रियाविच्छेदादपि विच्छिद्यते यथासमात्तमकुर्वतः ।

अर्थविच्छेदादपि विच्छिद्यते । कतमस्यार्थस्य ? चैत्यारामविहारशयनासनयन्त्रजालादिनो वस्तुनः ।

आयुषोऽपि, **कुशलमूलानामपि** च्छेदाद् विच्छिद्यते । यदा कुशलमूलानि समुच्छेत्तुमारभत इति । एभिः षड्भि कारणैरविज्ञप्तिर्**मध्यमा** त्यज्यते ॥ ४१ ॥

कामाप्तं कुशलारूपं मूलच्छेदोर्ध्वजन्मतः ।

कामावचरं कुशलमरूपस्वभावं द्वाभ्यां कारणाभ्यां परित्यज्यते—१. कुशलमूलसमुच्छेदाद्, २. रूपारूप्यधातूपपत्तितो वा ।

प्रतिपक्षोदयात् क्लिष्टमरूपं तु विहीयते ॥ ४२ ॥

क्लिष्टं त्वरूपस्वभावं सर्वमेव प्रतिपक्षोदयाद् विहीयते । यस्योपक्लेश-

---

विज्ञप्तिर्द्विधैक" (अभि० को० ४.६८) इति । अविज्ञप्तिवचनेन च विज्ञप्तिवचनसिद्धेस्तदवचनम् ।

अन्ये त्वाहुः—न निरुद्धाया नैवसंवरनासंवरसंगृहीताया विज्ञप्तेरनुबन्धिनी प्राप्तिरिति, अत एतदविज्ञप्तेरेव त्यागकारणमुच्यत इति ।

कुम्भकारचक्रेषुगतिवदिति । यथा कुम्भकारचक्रस्य इषोश्च गतिः । येन कारणेन संस्कारविशेषेण आक्षिप्तो भवति, तस्य छेदात् सापि विद्यते; तद्वत् ।

अलं समादानेनेति । प्रत्याख्यानवचनेन । *यथा समात्तमकुर्वत* इति । तद् यथा बुद्धमवन्दित्वा मण्डलकमकृत्वा वा न भोक्ष्ये इति, तदकृत्वा भुञ्जानस्य सा मध्यमा अविज्ञप्तिश्छिद्यते ।

यन्त्रजालादीति । *आदिशब्देन* शस्त्रविषादि गृह्यते ।

कुशलमूलानि समुच्छेत्तुमारभत इति । कुशलमूलसमुच्छेदप्रारम्भावस्थायामेव छिद्यते, न समुच्छेदावस्थायामिति दर्शयति ॥ ४१ ॥

"कुशलारूपम्" इति । अरूपग्रहणं रूपच्छेदस्योक्तत्वात् । *मूलच्छेदोर्ध्वजन्मत* इति । अत्र वैराग्यतश्च किञ्चिदिति वक्तव्यम् । यथा कुशलं दौर्मनस्येन्द्रियमिति ।

सर्वमेवेति । कामरूपारूप्यावचरम् । *यः प्रहाणमार्ग* इति । दर्शनमार्गः, भावनामार्गश्च । लौकिको वा लोकोत्तरो वा यथासम्भवम् । *असौ सपरिवार*

प्रकारस्य यः प्रहाणमार्गस्तेनासौ सपरिवारः परित्यज्यते, नान्यथा ॥ ४२ ॥

अथ केषां सत्त्वानामसंवरो भवति ? केषां संवरः ?

नृणामसंवरो हित्वा षण्ढपण्डद्विधाकृतीन्[1] ।

कुरूंश्च,

मनुष्यगतावेवासंवरः, नान्यत्र । तत्रापि पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनानुत्तरकौरवांश्च हित्वा ।

संवरोऽप्येवं देवानां च,

संवरो हि मनुष्याणामेव यथोक्तं हित्वा **देवानां** चेति गतिद्वये संवरः ।

षण्ढादीनां संवरो नास्तीति कथं गम्यते ? सूत्राद्, विनयाच्च ।

सूत्र उक्तम्—"यतश्च महानामन् गृही अवदातवसनः पुरुषः पुरुषेन्द्रियेण समन्वागतो बुद्धं शरणं गच्छति यावद्वाचं भाषते—'उपासकं मा धारय', इयता चोपासको भवति" (   ) इति ।

विनयेऽपि तद्रूपो नाशयितव्य उक्तः ।

किं पुनः कारणमेषां संवरो नास्ति ? उभयाश्रयक्लेशाधिमात्रतया प्रतिसंख्यानाक्षमत्वात्, तीव्रह्रीव्यपत्राप्याभावाच्च ।

असंवरस्तर्हि कस्मान्नास्ति ? पापेऽप्यस्थिराशयत्वात् ।

यत्रैव च संवरः, तत्रासंवरोऽपि; प्रतिद्वन्द्वभावात् ।

इति । असावुपक्लेशप्रकारः स तत्सहभूप्राप्त्यनुचरः । *उपक्लेशप्रकारस्येति* ग्रहणं क्लेशस्याप्युपक्लेशत्वेन सर्वसंग्रहार्थम् । तथा हि शास्त्रे उक्तम्—"ये यावत् क्लेशा उपक्लेशा अपि ते स्युः, उपक्लेशा न क्लेशाः" इति ॥ ४२ ॥

उभयाश्रय इति विस्तरः । स्त्रीपुरुषाश्रयस्य क्लेशस्याधिमात्रतया । *प्रतिसंख्यानस्य* तत्प्रतिपक्षभावनालक्षणस्याक्षमत्वात् । *तीव्रस्य च ह्रीव्यपत्राप्यस्या*भावादेषां संवरो नास्तीति ।

प्रतिद्वन्द्वभावादिति । यस्मात् संवरस्यासंवरः प्रतिद्वन्द्वभूतः, तस्मात् यत्रैव *संवरस्तत्रैवासंवर* इति । तेषां षण्ढादीनामसंवराभावे द्वितीयं कारणम् ।

---

१. शण्ढ०—का० ।

उत्तरकौरवाणां समादानसमाध्यभावात्, पापक्रियाशयाभावाच्च संवरासंवराभावः ।

आपायिकानामपि तीव्रं ह्रीव्यत्राप्यं नास्ति; यद्योगाद् यद्विपादनाच्च संवरासवरौ स्याताम् ।

अपि खल्वाश्रय एव स तेषां तादृश ऊपरक्षेत्रभूतः पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनोत्तरकौरवापायिकानाम्, यत्राश्रये संवरोऽपि न विरोहति, असंवरोऽपि, ऊषर इव क्षेत्रे शस्यमप्यतिमात्रं कक्षमपीति ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तम्—"अण्डजो भिक्षवो नागोऽष्टम्यां पक्षस्य भावनादभ्युद्गम्याष्टाङ्गसमन्वागतमुपवासमुपवसति" ( ) इति ? सुचरिमात्रं तत् तेषाम्, न संवरः । तस्मादेव मनुष्याणामेव संवरः ।

तत्र पुनः—

नृणां त्रयः ॥ ४३ ॥

मनुष्याणां सर्वे त्रयः प्रातिमोक्षादिसंवराः संविद्यन्ते ॥ ४३ ॥

कामरूपजदेवानां ध्यानजः,

ध्यानसंवरः कामरूपधातूपन्नानां देवानामूर्ध्वं नास्ति ।

अनास्रवः पुनः ।

ध्यानान्तरासंज्ञिसत्त्ववर्ज्यानामप्यरूपिणाम् ॥ ४४ ॥

अनास्रवसंवरस्तु कामरूपधातूपपन्नानामप्यस्ति ध्यानान्तरिकासंज्ञिसत्त्वोपपन्नान् वर्जयित्वा ।

आरूप्योपपन्नानामपि तेषां तु समन्वागमतोऽस्ति, न सम्मुखीभावतः ॥४४॥

समादानसमाध्यभावादिति । समादानाभावात् प्रातिमोक्षसंवरो नास्ति, समाध्यभावाच्च ध्यानानास्रवसंवरौ न स्तः । तदभावस्तु मान्द्येन कुशलेष्वव्युत्पत्तेः । *पापक्रियाशयाभावाच्चा*संवरो नास्ति ।

यद्योगाद् यद्विपादनाच्चेति । येन ह्रीव्यपत्राप्येण योगाद्, यस्य ह्रीव्यपत्राप्यस्य विपादनाच्च । यथाक्रमं *संवरासंवरौ स्याताम्* । *तत्तीव्रं ह्रीव्यपत्राप्यमापायिकानां नास्तीति* । यच्चापायिकानां संवरासंवरौ न स्तः ।

यत्तर्हि सूत्र उक्तमिति विस्तरः । तत् कथम् ? प्रातिमोक्षसंवरो मनुष्याणामेव न देवानाम्; असंवेगात् । ध्यानानास्रवसंवरौ तु हेतुकर्मधर्मभावनाद् यथासम्भवम् ॥ ४३–४४ ॥

अतः परमिदानीं कर्मनिर्देशाधिकारात् सूत्रोद्दिष्टानां कर्मणां निर्देश आरप्स्यते—

त्रीणि कर्माणि—कुशलं कर्म, अकुशलम्, अव्याकृतं कर्मेति। तत्र—

क्षेमाक्षेमेतरत् कर्म कुशलाकुशलेतरत्।

इदं कुशलादीनां लक्षणम्। क्षेमं कर्म कुशलम्, यदिष्टविपाकं निर्वाणप्रापकं च; दुःखपरित्राणात्।

तत्कालमत्यन्तं च अक्षेममकुशलम्, क्षेमप्रतिद्वन्द्वभावेन यस्यानिष्टो विपाकः।

ताभ्यामितरत् कर्म नैव क्षेमं नाक्षेमम्, यत्तत् कुशलाकुशलाभ्यामितरद् वेदितव्यम्। अव्याकृतमित्यर्थः। पुनः—

पुण्यापुण्यमनिञ्जं च सुखवेद्यादि च त्रयम्॥ ४५॥

त्रीणि कर्माणि—पुण्यम्, अपुण्यम्, आनिञ्ज्यं च। पुनः त्रीणि—सुखवेदनीयं कर्म, दुःखवेदनीयम्, अदुःखासुखवेदनीयं च॥ ४५॥

तत्र तावत्—

कामधातौ शुभं कर्म पुण्यमानिञ्ज्यमूर्ध्वजम्[1]**।**

'शुभम्' इति वर्तते। रूपारूप्यावचरं कुशलं कर्म **आनिञ्ज्यम्**।

ननु च त्रीणि ध्यानानि सेञ्जितान्युक्तानि **भगवता**—"यदत्र वितर्कितं विचारितमिदमत्रार्या इञ्जितमित्याहुः" इत्येवमादि ? समाधौ सापक्षालतां तेषामधिकृत्यैवमुक्तम्। आनिञ्ज्यान्यपि तु तान्युक्तान्यानिञ्ज्यसूत्रे। आनिञ्ज्यप्रत्यय[2]-गामिनीं प्रतिपदमारभ्य।

तत्कालमत्यन्तं चेति। यदिष्टविपाकं तत् तत्कालम्। दुःखपरित्राणात् क्षेमम्। यन्निर्वाणप्रापकं तदत्यन्तं दुःखपरित्राणात् क्षेमम्। परिनिर्वृतस्य यन्नित्यकालं दुःखं नास्ति॥ ४५॥

ननु च त्रीणि ध्यानानि सेञ्जितान्युक्तानि भगवता। यदत्र वितर्कितं विचारितमिदमत्रार्या इञ्जितमित्याहुरिति। आदिशब्देन द्वितीय उक्तं यदत्र प्रीतिरविगता, इदमत्रार्या इञ्जितमित्याहुः। तृतीयेऽपि यदत्र सुखं सुखमिति चेतस आभोगः, इदमत्रार्या इञ्जितमित्याहुरिति। अथ कस्मात् सर्वमेव रूपारूप्यावचरं कुशलं कर्मानिञ्ज्यमुच्यते ? *आनिञ्ज्यप्रत्ययगामिनीमिति।* आनिञ्ज्यानुकूलभागिनम्

---

१. ०मानेञ्ज०—का०। एवमुपर्यपि। २. आनिञ्जसम्प्रेय—का०।

किं पुनः कारणं सेञ्जितमेवान्यत्रानिञ्ज्यमुक्तम् ?

तद्भूमिषु यतः कर्मविपाकं प्रति नेञ्जति ॥ ४६ ॥

कामावचरं हि कर्म विपाकं प्रति कम्पते । कथं कम्पते ? अव्यवस्थानात् । अन्यगतिकमपि ह्यन्यस्यां गतौ विपच्यते । अन्यदेवनैकायिकं चान्यदेवनिकाये ।

यदेव हि प्रमाणबलवर्णकर्मान्यभूमिकसुखभोगादि संवर्तनीयं कर्म देवेषु विपच्यते, तदेव कदाचिदन्यप्रत्ययवशान्मनुष्यतिर्यक्प्रेतेषु विपच्यते ।

रूपारूप्यावचरं तु कर्मान्यभूमिकमन्यस्यां भूमौ विपक्तुं न जातूत्सहते । तस्माद् व्यवस्थितविपाकत्वाद् 'आनेञ्ज्यम्' इत्युच्यते । अपुण्यं तु कर्माकुशलमिति प्रसिद्धं लोके । यश्च लोकतोऽर्थः प्रसिद्धः, किं तत्र यत्नेन ॥ ४६ ॥

कृतः पुण्यादीनां कर्मणां निर्देशः ॥

सुखवेदनीयादीनां कर्तव्यः । स एष क्रियते—

सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयात्,

कुशलं कर्म सुखवेदनीयं यावत् **तृतीयाद् ध्यानात्** । एषा हि भूमिः सुखाया वेदनाया यदुत कामधातुस्त्रीणि च ध्यानानि ।

अतः परम् ।

अदुःखासुखवेद्यं तु,

अकम्प्यानुकूलभागिनं *मार्गमारभ्येति* अर्थः ।

किं पुनः कारणं समाधिसापक्षालतया *सेञ्जितमेवान्यत्रानिञ्ज्यमुक्तम् ?* इत्याह—"*तद्भूमिषु यतः कर्म विपाकं प्रति नेञ्जति*" इति ।

भोगादि संवर्तनीयमिति । भोगः = द्रव्यसम्पत् । *आदिशब्देन* सौरूप्य-सौस्वर्यादिर्गृह्यते । *तदेवेति* विस्तरः । यत्तद् देवेषु *विपच्येत* । तद्बहुलीकृतमेवं शीलमयं भावनामयम् । तस्य चैवं भवति—'अहो बताहं देवसुभगानां मनुष्यसुभगानां वा सभागतायामुपपद्येय' इति । यावत् स तत्रोपपद्यत इति ॥ ४६ ॥

कामधातुस्त्रीणि च ध्यानानीति । कामधातुप्रथमध्यानयोः कायिकं सुखं चैतसिकं च सौमनस्यं सुखा वेदना । द्वितीये ध्याने सौमनस्यं सुखा वेदना । तृतीये ध्याने चैतसिकं सुखमिति ।

'शुभम्' इति वर्तते। तृतीयध्यानात् परेण कुशलं कर्मादुःखासुखवेदनीयम्; सुखदुःखवेदनाभावात्।

दुःखवेद्यमिहाशुभम् ॥ ४७ ॥

अकुशलं कर्म दुःखवेदनीयम्। इहग्रहणं कामधातावेव तद्भावज्ञापनार्थम्। न चैषां वेदनैव फलम्। किं तर्हि ? ससम्भारा ॥ ४७ ॥

अधोऽपि मध्यमस्त्येके,

अन्ये पुनराहुः—तदेतन्मध्यमदुःखासुखवेदनीयं कर्मोक्तम्, एतच्चतुर्थध्यानादधोऽप्यस्ति। किं कारणम् ?

ध्यानान्तरविपाकतः।

इतरथा हि ध्यानान्तरकर्मणो विपाको न स्याद्, ध्यानान्तरे वा कस्यचित् कर्मणः; तत्र सुखदुःखयोरभावात्।

ध्यानान्तरकर्मणो ध्यान एव सुखेन्द्रियं विपाक इत्येके।

नैव तस्य वेदना विपाक इत्यपरे।

तद्भावज्ञापनार्थमिति। तच्छब्देन दुःखमभिसम्बुध्यते। तस्य दुःखस्य कामधातावेवास्तित्वज्ञापनार्थमिहग्रहणम्। *ससम्भारेति*[1]। सम्भ्रियते उत्पाद्यतेऽनेनेति सम्भारः=इन्द्रियविषयाश्रयलक्षणः, तेन ससम्भारा वेदना फलम् ॥ ४७ ॥

"ध्यानान्तरविपाकतः" इति। *ध्यानान्तरकर्मणो* ध्यानान्तरोत्पत्तौ *विपाकेन* वेदितेन भवितव्यम्। तत्र सुखा दुःखा वा वेदना नास्ति। तस्मादस्यादुःखासुखा वेदना विपाक इति। चतुर्थाद् ध्यानादधोऽप्यदुःखासुखवेदनीयं कर्मास्तीति। *ध्यानान्तरे वा कस्यचित् कर्मणो*ऽन्यस्य *विपाको* वेदना *न स्यात्* न सम्भवति। न हि सुखवेदनीयस्य मौलप्रथमध्यानभूमिकस्य कर्मणो ध्यानान्तरे स विपाक इति युज्यते वक्तुम्; सवितर्कत्वेन ध्यानान्तरतो मौलस्य निहीनत्वात्। नापि कामावचरस्य दुःखवेदनीयस्य कर्मणः; भूम्यन्तरत्वात्। अत एव चतुर्थध्यानादिभूमिकस्य। ततो वीतरागत्वाच्च। एतद्दोषपरिजिहीर्षया *ध्यानान्तरकर्मणो ध्यान एव सुखेन्द्रियं विपाक इत्येके* ब्रुवते।

नैव तस्य ध्यानान्तरकर्मणो *वेदना विपाकः*। किं तर्हि ? रूपादीत्यपरे। किं तेषां ध्यानान्तरोपपत्तौ वेदना नास्ति ? अस्ति। न तु सा विपाकस्वभावा। किं तर्हि ? नैष्यन्दिकीति।

---

१. ससम्भारैरिति—मुद्रितः पाठः।

तदेतदुच्छास्त्रम् । शास्त्रे हि पठितम्—"स्यात् कर्मणश्चैतसिक्येव वेदना विपाको विपच्येत । स्यात् कुशलस्यावितर्कस्य कर्मणः" इति ।

अपूर्वाचरमः पाकस्त्रयाणां चेष्यते यतः ॥ ४८ ॥

यतश्चोक्तं सूत्रे—"स्यात् त्रयाणां कर्मणामपूर्वाचरमो विपाको विपच्येत । स्यात् सुखवेदनीयस्य रूपं दुःखवेदनीयस्य चित्तचैत्ता धर्माः । अदुःखासुखवेदनीयस्य चित्तविप्रयुक्ताः" इति, अतोऽप्यस्त्यदुःखासुखवेदनीयं कर्माधस्तात् । न हि कामधातोरन्यत्रास्ति युगपत् कर्मत्रयस्य विपाके संयोगः ।

किमिदानीं तत् कुशलम् ? आहोस्विदकुशलम् ? दुर्बलं तु तत् ।

एवं तर्हि "सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयात्" (अभि० को० ४.४७), "इष्टविपाकं च कुशलम्" इत्यस्य विरोधः ? बाहुलिक एष निर्देशो द्रष्टव्यः ।

अत्राचार्य आह—*तदेतदुच्छास्त्रम्* । यदेतदुक्तम्—'ध्यानान्तरकर्मणो ध्यान एव सुखेन्द्रियं विपाकः' इति, यच्चोक्तम्—'नैव तस्य वेदना विपाकः' इति, तदेतदुभयमप्युच्छास्त्रम् । तत् प्रतिपादयन्नाह—*शास्त्रे हि पठित*मिति विस्तरः । *अवितर्कस्य कर्मण* इति । ध्यानान्तरकर्मण इत्यर्थः । अतः कुशलस्यावितर्कस्य कर्मणश्चैतसिक्येव वेदना विपाको विपच्यत इत्यवधारणान्न तस्य कर्मणो ध्यान एव सुखेन्द्रियं विपाकः, नापि वेदनातोऽन्य इति गम्यते । अवितर्कं हि कर्म ध्यानान्तरात् प्रभृत्यूर्ध्वमिति ।

"अपूर्वाचरमः" इति । न पूर्वम्, न पश्चाद् । युगपदित्यर्थः ।

सुखवेदनीयस्य रूपमिति चक्षुरादिकम् । *दुःखवेदनीयस्य चित्तचैत्ता* इति । पञ्चविज्ञानकायिकाः; दौर्मनस्यस्याविपाकत्वात् । *अदुःखासुखवेदनीयस्य चित्तविप्रयुक्ता* इति । जीवितेन्द्रियादयः । *न हि कामधातोरन्यत्रेति* । दुःखवेदनीयस्य कर्मणोऽन्यत्राभावात् ।

किमिदानी तदिति । अदुःखासुखवेदनीयम् । *एवं तर्ही*ति विस्तरः । यद्यधोऽपि चतुर्थाद् ध्यानाददुःखासुखवेदनीयं कर्मास्ति कुशलम् । *सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयादिति अस्य विरोधः* । न हि केवलं सुखवेदनीयं कुशलमातृतीयाद्ध्यानात् । किं तर्हि ? अदुःखासुखवेदनीयमप्यस्तीति । *इष्टविपाकं च कुशलमित्यस्य विरोधः* । न हि केवलमिष्टविपाकं कुशलम्, इष्टानिष्टविपरीतविपाकमकुशलमस्तीति । *बाहुलिक एष निर्देश* इति । बाहुल्येनैवं निर्दिष्टमित्यर्थः—सुखवेद्यं शुभं ध्यानादातृतीयादिति, इष्टविपाकं च कुशलमिति ।

कथं पुनरवेदनास्वभावं कर्म सुखादिवेदनीयमित्युच्यते ? सुखवेदनायै हितं सुखवेदनीयम्, सुखोऽस्य वेदनीय इति वा ।

कश्च वेदनीयः ? यो विपाकः । स ह्यसौ विद्यते सुखस्य वा वेदनीयं येन सुखं वेदयते, स्नानीयकषायवत् ।

एवं दुःखवेदनीयम्, अदुःखासुखवेदनीयं च द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

अपि च—

स्वभावसम्प्रयोगाभ्यामालम्बनविपाकतः ।
सम्मुखीभावतश्चेति पञ्चधा वेदनीयता ॥ ४९ ॥

१. स्वभाववेदनीयता वेदनानाम्; स्वभावेनैव वेदनीयत्वात् ।

२. सम्प्रयोगवेदनीयता स्पर्शस्य; "सुखवेदनीयः स्पर्शः" इति ।

३. आलम्बनवेदनीयता विषयाणाम् । यथोक्तम्—"चक्षुषा रूपाणि दृष्ट्वा रूपप्रतिसंवेदी भवति, नो तु रूपरागप्रतिसंवेदी" ( ) इत्येवमादि । वेदनया हि तामालम्बमानः प्रतिसंवेदयते ।

कथं पुनरवेदनास्वभावमिति । सुखमनुभूयते, न कर्मेत्येवमभिसमीक्ष्य इति । *सुखवेदनाये हितं सुखवेदनीय*मिति । सुखवेदनोत्पत्त्यनुकूलमित्यर्थः । *सुखोऽस्य वेदनीय इति वेति* । सुखोऽस्य विपाकोऽनुभवनीय इत्यर्थः ।

स्नानीयकषायवदिति । यथा येन स्नाति स *स्नानीयः कषायः* । एवं येन सुखं विपाकं वेदयते तत् कर्म वेदनीयम् । सुखस्य विपाकस्य वेदनीयं कर्म सुखवेदनीयम् । करणेऽपि कृत्यविधानादेतत् । *एवं दुःखवेदनीय*मिति । दुःखवेदनाहितं दुःखवेदनीयमिति विस्तरेण पूर्ववद् योज्यम् । *एवमदुःखासुखवेदनीय*मिति ॥ ४८ ॥

*स्वभाववेदनीयते*ति । स्वभाववेदनानुभवलक्षणेन वेदनीयस्वभावः । एवं यावत् सम्मुखीभावेन वेदनीयतेति योज्यम् ।

सुखवेदनीयः स्पर्श इति । सुखवेदनाहितं सुखं वेदनीयमस्मिन्निति सुखवेदनीयः स्पर्शः ।

*आलम्बनवेदनीयते*ति । वेदनीया विषयाः । आलम्बनीया इत्यर्थः ।

रूपप्रतिसंवेदी नो तु रूपरागप्रतिसंवेदीति । रूपं प्रत्यनुभवति । नो तु रूपरागं प्रत्यनुभवतीत्यर्थः । अथवा नो तु स रूपं रागेण प्रत्यनुभवति, आलम्बत इति ।

४. विपाकवेदनीयता कर्मणः; "दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म" इति विस्तरः ।

५. सम्मुखीभाववेदनीयता । **यथोक्तम्**—"यस्मिन् समये सुखां वेदनां वेदयते, द्वे अस्य वेदने तस्मिन् समये निरुद्धे भवतः" इति। नहि यस्मिन् समये सुखा वेदना वर्तते तस्मिन् पुनरन्या वेदनास्ति, स यां तां वेदयते । सम्मुखीकुर्वंस्तु तां वेदयत इत्युच्यते । अतो विपाकस्य वेदनीयत्वात् कर्माप्युच्यते सुखवेदनीयमित्येवमादि ॥ ४९ ॥

नियतानियतं तच्च,

तच्चैतत् सुखवेदनीयादि त्रिविधं कर्म **नियतं चानियतं च** वेदितव्यम् । नावश्यवेदनीयमनियतम् ।

नियतं त्रिविधं पुनः ।

दृष्टधर्मादिवेद्यत्वात्,

दृष्टधर्मवेदनीयम्, उपपद्यवेदनीयम्, अपरपर्यायवेदनीयं च—इत्येतत् त्रिविधं कर्म **नियत**मिति । एतच्चतुर्विधं कर्म भवति सहानियतवेदनीयेन ।

पञ्चधा कर्म केचन ॥ ५० ॥

अपरे पुनः पञ्चविधं कर्मेच्छन्ति—अनियतवेदनीयं द्विधा कृत्वा, विपाकेन नियतमनियतं चेति ।

तत्र दृष्टधर्मवेदनीयम्—यत्र जन्मनि कृतं तत्रैव विपच्यते । उपपद्यवेदनीयम्—द्वितीये जन्मनि । अपरपर्यायवेदनीयम्—तस्मात् परेण ।

जन्मान्तरेऽप्यस्ति दृष्टधर्मवेदनीयस्य कर्मणो विपाक आरम्भवशात् तन्नामव्यवस्थानमित्यपरे ।

दृष्टधर्मवेदनीयमिति । दृष्टे जन्मनि वेदनीयं विपाकलक्षणमस्येति दृष्टधर्मवेदनीयं कर्मेति विस्तरः ।

यस्मिन् समय इति विस्तरः । *यस्मिन् समये सुखां वेदनां वेदयते* अनुभवति। *द्वे अस्य वेदने*[1] दुःखा, अदुःखासुखा च, *तस्मिन् समये निरुद्धे भवत* इति ॥४९॥

आरम्भवशादिति । दृष्ट एव जन्मनि विपाकारम्भादित्यर्थः । *तन्नामव्यवस्थानमिति* । 'दृष्टधर्मवेदनीयम्' इत्येवं नामव्यवस्थानमित्यर्थः ।

---

१. वेदना—मुद्रितः पाठः ।

मा भूद् यदेवमिष्टकर्म तस्याल्पिष्ठो विपाक इति ? तदेवं नेच्छन्ति **वैभाषिकाः** । अस्ति हि कर्म सन्निकृष्टफलं न विप्रकृष्टफलम्, अस्ति विपर्ययाद्, बाह्यबीजवत् । यथा त्रिपक्षा सुवर्चला त्रिभिः पक्षैः फलं दधाति, यवगोधूमादयः षड्भिर्मासैरिति ॥ ५० ॥

चतुष्कोटिकमित्यन्ये,

दार्ष्टान्तिकास्तु चतुष्कोटिकं कुर्वन्ति—१. अस्ति कर्मावस्थानियतं न विपाके नियतम् । यत् कर्म दृष्टधर्मादिवेदनीयं विपाकेऽनियतम् । २. अस्ति विपाके नियतं नावस्थायाम् । यत् कर्मानियतवेदनीयं विपाके नियतम् । ३. अस्त्युभयनियतं यद् दृष्टधर्मादिवेदनीयं विपाके नियतम् । ४. अस्ति नोभयनियतं यत् कर्मानियतवेदनीयं विपाके अनियतम् ।

तेषां तत् कर्माष्टविधं दृष्टधर्मवेदनीयं नियतमनियतं च । एवं यावदनियतवेदनीयम् । नियतमेव तु दृष्टधर्मादिवेदनीयमनियतं चतुर्थमिति वर्णयन्ति ।

स्यादेकस्मिन् क्षणे चतुर्विधं कर्माक्षिपेत् । स्यात् त्रिषु परं प्रयोज्य काममिथ्याचारे स्वयं प्रयुक्तस्तेषां युगपत् परिसमाप्तौ[1] ।

एषां च पुनश्चतुर्णां कर्मणां

निकायाक्षेपणं त्रिभिः ।

अस्ति हीति विस्तरः । *सन्निकृष्टफलस्य कर्मणः सुवर्चला* दृष्टान्तः । विप्रकृष्टफलस्य *यवगोधूमादयः* ॥ ५० ॥

दार्ष्टान्तिकाः सौत्रान्तिकाः । तेषामेवं प्रथमद्वितीये कोट्यौ वर्णयतां *कर्माष्टविधम्* । *दृष्टधर्मवेदनीयं नियतमनियतं च* विपाकं प्रति । *एवं यावदनियतवेदनीयमिति* । उपपद्यवेदनीयं नियतमनियतं च विपाकं प्रति, अपरपर्यावेदनीयमपि नियतमनियतञ्च, अनियतवेदनीयमपि यो दृष्टधर्माद्यनियतवेदनीयं तन्नियतम्, अनियतञ्च—इत्यष्टविधम् ।

चतुर्विधं कर्माक्षिपेदिति । दृष्टधर्मादिवेदनीयं चतुर्विधं कर्माक्षिपेदित्यर्थः । कथम् ? इत्याह—*स्यात् त्रिषु* प्राणातिपातादत्तादानमृषावादेषु *परं प्रयोज्य काममिथ्याचारे स्वयमात्मना प्रयुक्तः* । तेषां कर्मणां *युगपत् परिसमाप्तौ* । एकं दृष्टधर्मवेदनीयम्, अपरमुपपद्यवेदनीयम्, अपरं चापरपर्यायवेदनीयम्, अन्यच्चानियतवेदनीयमिति ।

---

१. समाप्तौ—का० ।

नहि दृष्टधर्मवेदनीयेन कर्मणा निकायसभाग आक्षिप्यते ।

कतमस्मिन् धातौ कतिविधं कर्माक्षिप्यते ? कस्यां वा गतौ ?

सर्वत्र चतुराक्षेपः,

सर्वेषु त्रिषु धातुषु सर्वासु च गतिषु चतुर्णां कर्मणामाक्षेपः कुशलानामकुशलानां च यथासम्भवम् ।

अस्योत्सर्गस्यायमपवादः—

शुभस्य नरके त्रिधा ॥ ५१ ॥

नरकेषु कुशलस्य कर्मणस्त्रिविधस्यैवाक्षेपः[1], न दृष्टधर्मवेदनीयस्य; अत्रेष्टविपाकाभावात्[2] ॥ ५१ ॥

यद्विरक्तः स्थिरो बालस्तत्र नोत्पद्यवेद्यकृत् ।

यतो भूमेः वीतरागपृथग्जनो भवति, असौ च स्थिरो भवत्यपरिहाणधर्मा, स तत्रोत्पद्यवेदनीयं कर्म न करोति ।

किमन्यत् करोति ?

नान्यवेद्यकृदप्यार्यः

कुशलानामकुशलानां च यथासम्भवमिति। यत्राकुशलस्य सम्भवः कामधातावेव, नान्यत्र।

'सर्वासु गतिषु' इत्यस्योत्सर्गस्यायमपवादः—"*शुभस्य नरके त्रिधा*[3]" इति । त्रिधेवेत्यवधारणम्। नरकेषु कुशलस्य कर्मणः त्रिविधस्यैवाक्षेपः, न चतुर्विधस्य । दृष्टधर्मवेदनीयं स्थापयित्वा । *अत्र नरकेष्विष्टविपाकाभावात्* । शुभग्रहणमशुभनिरासार्थम् । अकुशलस्य हि चतुर्विधस्यापि नरकेष्वाक्षेपः सम्भवति ॥ ५१ ॥

"*यद्विरक्तः स्थिरो बालः*" इति । यतो विरक्तो यद्विरक्त इति समासः। *स्थिरग्रहणं* परिहाणधर्मणो निरासार्थम्। तस्य हि तस्यां भूमौ उपपद्यवेदनीयं कर्म सम्भवति । *बालग्रहणमार्यनिवृत्त्यर्थम्* । आर्यस्य हि तत्रोपपद्यवेदनीयम्, अपरपर्यायवेदनीयं च न सम्भवति; अनागामित्वात् ।

नान्यवेद्यकृदपीति । नापरपर्यायवेदनीयकृदपि । नोपपद्यवेदनीयकृदपीत्यर्थः ।

---

१. ०विधस्याक्षेपो—का० । २. तत्रे०—का० ।

३. त्रिविधेति—मुद्रितः पाठः ।

'स्थिरः' इति वर्तते। आर्यपुद्गलस्तु यतो वीतरागो न च परिहाणधर्मा, स तत्रोपपद्यवेदनीयं चापरपर्यायवेदनीयं च कर्म न करोति। न ह्यसौ भव्यः पुनराधस्त्रीं[1] भूमिमायातुमनियतं कुर्याद् दृष्टधर्मवेदनीयं चात्रोपपन्नः।

कामेऽग्रे वास्थिरोऽपि न ॥ ५२ ॥

परिहाणधर्मापि त्वार्यपुद्गलः कामधातोर्भवाग्राद् वा[2] वीतरागः तयोरुपपद्यापरपर्यायवेदनीयं कर्माभव्यः कर्त्तुम्। किं कारणम्? फलाद्धि स परिहीणो भवति। न चास्ति फलपरिहीणस्य कालक्रियेति पश्चात् प्रवेदयिष्यामः ॥ ५२ ॥

किमन्तराभवेऽप्यस्ति कर्मण आक्षेपः? अस्तीत्याह—

द्वाविंशतिविधं कामेष्वाक्षिपत्यन्तराभवः।

कामावचरो ह्यन्तराभवो द्वाविंशतिविधं कर्माक्षिपति। कथं कृत्वा? पञ्च हि गर्भावस्थाः—कलल-अर्बुद-पेशी-घन-प्रशाखावस्थाः। पञ्च जातावस्थाः—बाल-कुमार-युव-मध्य-वृद्धावस्थाः। तत्रान्तराभवः कललवेदनीयं कर्माक्षिपति अनियतं नियतं च। एवं यावद् वृद्धवेदनीयमन्तराभववेदनीयं च।

दृष्टधर्मफलं तच्च,

तच्चैतदन्तराभविकं कर्म यन्नियतमेकादशविधमुक्तं दृष्टधर्मवेदनीयं तद् वेदितव्यम्। किं कारणम्?

तत्र युक्तिं दर्शयन्नाह—*न ह्यसौ भव्यः पुनराधस्तीं भूमिमायातुमि*ति। न ह्यसावार्योऽपरिहाणधर्मा यतो वीतरागस्ततः *आधस्तां*मधस्ताद्भवां *भूमिमायातुं* भव्यः। परिहाणधर्मा तु भव्यः। तद् यथा— यो भवाग्रलाभी परिहाणधर्मा यः परिहाय रूपधातावुपपद्येत। तस्योपपद्यवेदनीयमपरपर्यायवेदनीयं चापि सम्भवति, यथोक्तमुदा*यिसूत्रे अनियतं कुर्या*दिति। अनियतवेदनीयमपरिहाणधर्माप्यार्यो दृष्टधर्मवेदनीयं च *यत्रोपपन्नस्तत्र कुर्यात्*।

कामधातोर्भवाग्राद्वा वीतराग इति। कामवीतरागः, भवाग्रवीतरागोऽर्हन्। *तयो*रिति कामधातुभवाग्रयोः। *पश्चात् प्रवेदयिष्याम* इति। 'म्रियते न फलभ्रष्टः' (अभि० को० ६.६०) इत्यादि ॥ ५२ ॥

अन्तराभववेदनीयं च। किम्? *नियतमनियतं* चेति।

*यन्नियतमेकादशविधमुक्तम्। दृष्टधर्मवेदनीयं यत्त*दिति। कललवेदनीयं नियतम्, यावदन्तराभववेदनीयं नियतमिति।

---

१. ०रधस्तनीं—का०। २. का० पुस्तके नास्ति।

निकायो ह्येक एव सः ॥ ५३ ॥

एक एव ह्यसौ निकायसभाग एककर्माक्षिप्तः, यश्चान्तराभवो याश्च तदन्वया दशावस्थाः ।

अत एवान्यदन्तराभववेदनीयं कर्म नोक्तम्; उपपद्यवेदनीयेन एव[1] तस्याक्षेपात् ॥ ५३ ॥

कीदृशं पुनः कर्म नियतं वेदितव्यम् ?

तीव्रक्लेशप्रसादेन सातत्येन च यत्कृतम् ।
गुणक्षेत्रे च नियतं तत् पित्रोर्घातकं च यत् ॥ ५४ ॥

यद्धि कर्म तीव्रेण क्लेशेन कृतम्, यच्च तीव्रेण प्रसादेन, यच्च सातत्येन, गुणक्षेत्रे च, तन्नियतं वेदितव्यम् ।

तत्र गुणक्षेत्रम्—त्रीणि रत्नानि । पुद्गलविशेषो वा कश्चित् फलसमापत्तिविशेषप्राप्तः । तत्र ह्यन्तरेणापि तीव्रक्लेशप्रसादानां सातत्यं च कुशलमकुशलं च कर्म नियतं सम्पद्यते ।

पितरौ पुनर्माता च पिता च, तयोश्चापि यत्[2] घातिकं कर्म यथा तथा च[3] तन्नियतं सम्पद्यते, नान्यत् ॥ ५४ ॥

याश्च तदन्वया दशावस्था इति । अन्तराभवपूर्विका इत्यर्थः ।

*अत एवान्यदन्तराभववेदनीयं कर्म नोक्त*मिति । चतुर्विधं कर्म—दृष्टधर्मवेदनीयम्, उपपद्यवेदनीयम्, अपरपर्यायवेदनीयम्, अनियतवेदनीयं चेति अत्र नोक्तम्; *उपपद्यवेदनीयेनेव तस्यान्तरा भवस्याक्षेपात्* ॥ ५३ ॥

"नियतानियतं कर्म" (अभि० को० ४.५०) इत्युक्तम्, अतो ब्रवीति—*कीदृशं पुनः कर्म नियत*मिति विस्तरः ।

फलसमापत्तिविशेषप्राप्त इति । दर्शनमार्गफलप्राप्तः, अर्हत्त्वफलप्राप्तश्च *फलविशेषप्राप्त* इष्यते । विशेषग्रहणमनास्रवमार्गप्राप्यफलग्रहणार्थम् । समापत्तिविशेषप्राप्तो निरोधारणामैत्रीसमापत्तिलाभी । अत्रापि विशेषग्रहणं तदन्यलौकिकसमापत्तिविशेषणार्थम् । *यथा तथा चेति* । यदि पुण्यबुद्ध्या, यदि द्वेषादिना । योऽपि हि पारसिकः पुण्यबुद्ध्या *मातरं* मारयति *पितरं* वा । तदकुशलमानन्तर्यं कर्म नियतं सम्पद्यते । *नान्य*दिति । यदतो विपरीतं मन्दक्लेश-

---

१. च—का० । २. यत्र—का० । ३. वा—का० ।

अथ दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म कीदृशं वेदितव्यम् ?

दृष्टधर्मफलं कर्म क्षेत्राशयविशेषतः ।

दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म क्षेत्रविशेषाद् वा भवति । यथा—सङ्घस्त्रीवादसमुदाचाराद् व्यञ्जनपरिवृत्तिः श्रूयते ।

आशयविशेषाद् वा । यथा—पण्ढस्य गवामपुंस्त्वप्रतिमोक्षणात् पुम्भावः ।

अथ वा—

तद्भूम्यत्यन्तवैराग्यात्,

तस्य वा कर्मणो या भूमिः कुशलस्याकुशलस्य वा, ततोऽत्यन्तवैराग्यात् तत् कर्म दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म सम्पद्यते ।

तस्यां भूमौ जातस्य कीदृशं कर्म ? इत्याह—

विपाके नियतं हि यत् ॥ ५५ ॥

यद्धि कर्म नियतं विपाके न त्ववस्थायां नाप्यनियतम्, तस्यैष नियमः ।

यत् पुनरवस्थान्तरे नियतं तस्य तत्रैव नियतो विपाकः; तद्गतोऽत्यन्तवैराग्या-

---

प्रसादकृतमित्यादि ॥ ५४ ॥

*सङ्घस्त्रीवादसमुदाचारा*दिति । भिक्षुणा किल केनचिद् व्यवहारपराजितेन सङ्घः 'स्त्रियो यूयम्' इति समुदाचरितः; तस्य दृष्ट एव धर्मे पुरुषव्यञ्जनमन्तर्हितम्, स्त्रीव्यञ्जनञ्च प्रादुर्भूतमिति । तदिदं क्षेत्रविशेषाद् दृष्टधर्मवेदनीयं भवति ।

*आशयविशेषा*दिति । *पण्ढेन गवामपुंस्त्वं* करिष्यमाणमभिवीक्ष्य ममेदृशमपुंस्त्वे दुःखमिति तीव्रेणाशयेन तेषां गवामपुंस्त्वं *प्रतिमोक्षितम्* । तस्य दृष्ट एव धर्मे पुरुषेन्द्रियं प्रादुर्भूतम् । इदमाशयविशेषाद् दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म संवृत्तम् ।

"*तद् भूम्यत्यन्तवैराग्यात्*" इति । *ततो* भूमेरत्यन्तवैराग्यात् तद् अदृष्टधर्मवेदनीयमपि *कर्म दृष्टधर्मवेदनीयं सम्पद्यते*। यथा अनागाम्यर्हतामवीतरागावस्थाकृतम्; पुनरधरभूम्यनागमनात्, अनुपादाय च परिनिर्वाणात् ;

*न त्ववस्थाया*मिति । यदनियतं दृष्टधर्माद्यवस्थासु । न चानियतं विपाके; नियतत्वात् । तदेव दृष्टधर्मवेदनीयं भवति । अत एवाह—*यत् पुनरवस्थान्तरे* दृष्टधर्मादिके *नियतम्* । *तस्य तत्रैवा*वस्थान्तरे *विपाकः* । *तद्गतोऽत्यन्तवैराग्या*-

सम्भवात् ।

यच्चानियतं तस्याविपाक एव, अत्यन्तवैराग्यात् ॥ ५५ ॥

कीदृशं पुनः क्षेत्रं यत्रावश्यं दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म सम्पद्यते ? आह—

बुद्धप्रमुखो भिक्षुसङ्घः, पुद्गलास्तु पञ्च ।

ये निरोधारणामैत्रीदर्शनार्हत्फलोत्थिताः ।
तेषु कारापकाराणां फलं सद्योऽनुभूयते ॥ ५६ ॥

निरोधसमापत्तिव्युत्थितः परां चित्तशान्तिं लभते; निर्वाणसदृशत्वात् समापत्तेः । स हि गतप्रत्यागत इव निर्वाणाद् भवति ।

अरणाव्युत्थितस्याप्रमाणसत्त्वारणाहिताध्याशयानुगतात्युदग्राप्रमाणपुण्यपरिभावनानुगता च सन्ततिर्वर्तते ।

मैत्रीव्युत्थितस्याप्रमाणसत्त्वसुखाध्याशयानुगतात्युदग्राप्रमाणपुण्यपरिभावनानुगता च सन्ततिर्वर्तते ।

दर्शनमार्गव्युत्थितस्याशेषदर्शनप्रहातव्यप्रहाणात् प्रत्यग्राश्रयपरिवृत्तिनिर्मला सन्ततिर्वर्तते ।

अर्हत्फलव्युत्थितस्याशेषभावनाप्रहातव्यप्रहाणात् प्रत्यग्राश्रयपरिवृत्तिशुद्धा सन्ततिर्वर्तते ।

सम्भवादिति। एवमस्थान्तरनियतविपाकेन कर्मणा तद्वत् पुद्गलस्यात्यन्तं तस्या भूमेर्वैराग्यासम्भवादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

क्षेत्रविशेषादित्युक्तम्, अतः पृच्छति—*कीदृशं पुनः क्षेत्रमिति* ।

अरणाव्युत्थितस्येति विस्तरः । *अप्रमाणेषु सत्त्वेषु अरणया हितोऽध्याशयो*ऽभिप्रायः, तेन*ानुगता* । *अत्युदग्रेण* तीक्ष्णेन, *अप्रमाणेन पुण्येन परिभावनानुगता सन्ततिर्वर्तते* । अरणामुत्तरत्र वक्ष्यति—"अरणा प्रणिधिज्ञान०" (अभि० को० ७.३५) इत्यत्र ।

मैत्रीव्युत्थितस्येति विस्तरः । *अप्रमाणेषु सत्त्वेषु* सुखमुत्पद्यतामित्याशयः, तेना*नुगता* अत्युदग्रेति पूर्ववच्च ।

प्रत्यग्राश्रयपरिवृत्तिनिर्मलेति । प्रत्यग्रा अभिनवा; अचिरव्युत्थितत्वात् । *प्रत्यग्राश्रयस्य* शरीरस्य परिवृत्त्या निर्मला *सन्ततिः* ।

अत एतेषु कृतानां कारापकाराणां फलं दृष्ट एव धर्मे नियतं प्राप्यते ।

शेषस्य तु भावनामार्गस्यापरिपूर्णस्वभावफलत्वाच्च तद्व्युत्थितानां न तथा प्रत्यग्राश्रयपरिवृत्तिशुद्धाशयसन्ततिर्वर्तत इति न ते तथा पुण्यक्षेत्रं भवन्ति[1] ॥५६॥

विपाकः पुनर्वेदनाप्रधानः । तदिदानीं विचार्यते—स्यात् कर्मणश्चैतसिक्येव वेदना विपाको विपच्येत न कायिकी, स्यात् कायिक्येव न चैतसिकी स्याद् ? इत्याह—

कुशलस्यावितर्कस्य कर्मणो वेदना मता ।
विपाकश्चैतसिक्येव,

अवितर्कं कर्म ध्यानान्तरात् प्रभृति यावद् भवाग्रे । **तस्यावितर्कस्य कुशलस्य कर्मणश्चैतसिक्येव वेदना विपाकः** । कस्मान्न कायिकी ? तस्या अवश्यं सवितर्कसविचारत्वात्[2] ।

कायिक्येवाशुभस्य तु ॥ ५७ ॥

एतेषु पुद्गलेषु *कृतानां कारापकाराणा*मुपकारापकाराणां कुशलाकुशलानाम् *फलं दृष्ट एव धर्मे* इहैव जन्मनि *प्राप्यत* इति । सद्योऽर्थं दर्शयति, सद्य इवेति कृत्वा ।

शेषस्य त्विति विस्तरः । *शेषो भावनामार्गः* सकृदागाम्यनागामिफलप्रापकः । अपरिपूर्णः स्वभावः फलं वा अस्येत्यपरिपूर्णस्वभावफलः, तस्य भावः, तस्मात् *अपरिपूर्णस्वभावफलत्वात्* । का पुनस्तस्य परिपूर्णस्वभावता, परिपूर्णफलता च ? अशैक्षत्वं परिपूर्णस्वभावता । स हि मार्गोऽशैक्षस्वभावश्च, येनार्हत्त्वं प्राप्यते । परिपूर्णफलताप्यर्हत्त्वाप्राप्तिः । स हि फलमार्गस्त्रिभिः फलैः फलवानिति । अथ वा—क्षयज्ञानं संगृहीतो मार्गः परिपूर्णस्वभावफलः । परिपूर्णस्वभावो यस्मादशैक्षमार्गः । परिपूर्णफलो निरवशेषफलत्वात् । *तद्व्युत्थितानामिति* । शेषभावनामार्गव्युत्थितानाम् । *न ते तद्व्युत्थितास्तथा पुण्यक्षेत्रं भवन्ति* । यथार्हत्त्वव्युत्थिताः । प्रागेव लौकिकमार्गव्युत्थिताः । भावनाप्रहातव्यानां हि क्लेशानां सावशेषनिरवशेषप्रहाणादयं विशेष उक्त इत्यवगन्तव्यम् ॥ ५६ ॥

तस्या अवश्यं सवितर्कसविचारत्वादिति । "सवितर्कविचारा हि पञ्चविज्ञानधातवः" (अभि० को० १.३२) इति नियमात्, वितर्कविचारयोश्च

---

१. भवति—का० । २. सवितर्कविचारत्वात्—का० ।

अकुशलस्य कर्मणः कायिक्येव वेदना विपाकः। कस्मान्न चैतसिकी ? तस्य हि दुःखा वेदना विपाकः। चैतसिकी च दुःखा वेदना दौर्मनस्यम्। न च दौर्मनस्यं विपाक इति व्याख्यातमेतत् ॥ ५७ ॥

यत् तर्हि सत्त्वानां चित्तक्षेपो भवति, कतमस्मिन्नसौ चित्ते भवति, केन वा कारणेन ?

चित्तक्षेपो मनश्चित्ते,

मनोविज्ञान इत्यर्थः। नहि पञ्चसु विज्ञानकायेषु चित्तं क्षिप्यते; अविकल्पकत्वात्।

स च कर्मविपाकजः।

स चैष चित्तक्षेपः सत्त्वाना **कर्मजः**। ये हि द्रव्यमन्त्रप्रयोगेण वा परेषां चित्तं क्षेपयन्ति, अकामकं वा विषं मद्यं वा पाययन्ति, त्रासयन्ति वा, मृगयादिष्वग्निं वा दावेषूत्सृजन्ति, प्रपाताद्वा पातयन्ति, अन्येन वा केनचित् परेषां स्मृतिं भ्रंशयन्ति, तेषां तस्य कर्मणो विपाकेनायत्यां चित्तं क्षिप्यते।

ध्यानान्तरादिस्वभावात्। न चावितर्कस्य कर्मणः सवितर्कविचारोऽधरभूमिको विपाको युज्यत इति।

तस्य हि दुःखा वेदना विपाक इति विस्तरः। तस्याकुशलस्य दुःखा वेदना विपाक इष्यते; तस्यानिष्टफलत्वाच्च। *चैतसिकी च दुःखा वेदना दौर्मनस्यम्*, नान्यदस्ति। *न च दौर्मनस्यं विपाक इति व्याख्यातमेतद्*िति। इन्द्रियनिर्देशे 'विपाको जीवितं द्वेधा द्वादशान्त्याष्टकादृते दौर्मनस्याच्च" (अभि० को० २.१०) इति ॥ ५७ ॥

'दौर्मनस्यं न विपाकः' इत्येतदमृष्यन्नाह—*यत्तर्हीति* विस्तरः। यदि दौर्मनस्यं न विपाकः। *यत्तर्हि सत्त्वानां चित्तक्षेपो भवति। कतमस्मिन्नसौ चित्ते भवति केन वा कारणेने*ति। तस्यायमभिप्रायः—चित्तक्षेपो न पञ्चसु विज्ञानकायेषु; तेषामविकल्पकत्वात्। स चाकुशलहेतुकोऽनिष्टत्वादित्यतो विपाकेन दौर्मनस्येन भवितव्यमिति।

*अविकल्पकत्वादि*ति। अभिनिरूपणानुस्मरणविकल्पाभ्यामविकल्पकत्वात् पञ्चानां विज्ञानकायानाम्। चित्तक्षेपस्य चासद्विकल्पलक्षणत्वात्।

अग्निं वा दावेषूत्सृजन्तीति। दावः=तृणादिगहनान्वितो देशविशेषः। *अन्येन वा केनचिदि*ति। अनिष्टवेदनादिना।

भयोपघातवैषम्यशोकैश्च,

कथं तावद् भयेन ? अमनुष्यादयो मनुष्यान् विरूपेण रूपेणोपसंक्रामन्ति, तेभ्यो भीतानां चित्तं क्षिप्यते ।

कथमुपघातेन ? अमनुष्या एव कुपिता मनुष्याणां मर्मसु प्रहरन्ति ।

कथं महाभूतवैषम्येण ? वातपित्तश्लेष्माणः प्रकोपमापद्यन्ते ।

कथं शोकेन ? यथा वासिष्ठीप्रभृतीनाम् । यदि मनो विक्षिप्यते कर्मविपाकजश्च चित्तक्षेपः ।

वासिष्ठीप्रभृतीनामिति ।

"भगवान् मिथिलिकायां विहरति स्म मिथिलाम्रवणे । तेन खलु पुनः समयेन वशिष्ठसगोत्राया ब्राह्मण्याः षट् पुत्राः कालगताः । सा तेषां कालक्रियया नग्नोन्मत्ता क्षिप्तचित्ता तेन तेनानुहिण्डन्ती येन मिथिलाम्रवणं तेनोपसंक्रान्ता । तेन खलु पुनः समयेन भगवाननेकशताया भिक्षुपर्षदः पुरस्तान्निषण्णो धर्मं देशयति स्म । अद्राक्षीद् वसिष्ठसगोत्रा ब्राह्मणी भगवन्तं दूरादेव । दृष्ट्वा च पुनर्जेह्रीयमाणरूपा उत्कुटकाऽस्थात्, स्मृतिं च लब्धवती । अद्राक्षीद् भगवान् वसिष्ठगोत्रां ब्राह्मणीं दूरादेव । दृष्ट्वा च पुनरायुष्मन्तमानन्दमामन्त्रयते स्म—'अनुप्रयच्छानन्द वसिष्ठसगोत्रायै ब्राह्मण्यै उत्तरासङ्गम् । धर्ममस्यै देशयिष्यामि' । आयुष्मान् आनन्दो वसिष्ठसगोत्रायै ब्राह्मण्यै उत्तरासङ्गमदात् । अथ वसिष्ठसगोत्रा ब्राह्मणी उत्तरासङ्गं प्रावृत्य येन भगवांस्तेनोपसंक्रान्ता । उपसंक्रम्य भगवतः पादौ शिरसा वन्दित्वा एकान्ते निषण्णा । एकान्तनिषण्णां वसिष्ठसगोत्रां ब्राह्मणीं धर्म्यया कथया सन्दर्शयति समादापयति समुत्तेजयति सम्प्रहर्षयति" इत्येवमादि । विस्तरग्रन्थभयात् सर्वसूत्रं न लिखितम् । अयं तत्रार्थः–भगवांस्तस्यै दानकथादि कृत्वा चत्वार्यार्यसत्यानि देशितवान् यावत्तया स्रोतआपत्तिफलमधिगतम् । अधिगम्य च भगवतोऽन्तिकात् प्रक्रान्ता । तस्या अपरेण समयेन सप्तमः पुत्रः कालगतः । सा तत्कालक्रियया न शोचति । तामशोचन्तीं स्वभर्ताब्रवीत्—'त्वं पूर्वं पुत्रमरणेन परितप्तासि, इदानीं नासि परितप्ता, नूनं ते पुत्रास्त्वया भक्षिता यतो न परितप्यसे' ? इति सा तं प्रत्युवाच—

पुत्रपौत्रसहस्राणि ज्ञातिसङ्घशतानि च ।
दीर्घेऽध्वनि मया ब्रह्मन् खादितानि तथा त्वया ॥
पुत्रपौत्रसहस्राणां परिमाणं न विद्यते ।
अन्योन्यं खाद्यमानानां तासु तासूपपत्तिषु ॥

कथं न चैतसिकी वेदना विपाकः प्राप्नोति? नहि ब्रूमः—तदेव चित्तविपाक इति, अपि तु यो महाभूतानां प्रकोपः स विपाकः, तस्माज्जातम्, अतो विपाकजं चित्तम्[1]।

कर्मजेन हि धातुना वैषम्येण व्याकुलमवशं भ्रष्टस्मृतिकं चित्तं वर्तत इति क्षिप्तमित्युच्यते। एवं चेदं चतुष्कोटिकं युज्यते—अस्ति चित्तं क्षिप्तं न विक्षिप्तमिति विस्तरः। १. क्षिप्तं तावन्न क्षिप्तं विक्षिप्तचित्तस्य। २. क्लिष्टं चित्तं विक्षिप्तं न क्षिप्तं स्वस्थचित्तस्य क्लिष्टम्। ३. उभयं क्षिप्तचित्तस्य क्लिष्टम्। ४. नोभयं स्वस्थचित्तस्याक्लिष्टम्।

कतमेषां पुनः सत्त्वानां चित्तं क्षिप्यते?

अकुरुकामिनाम् ॥ ५८ ॥

अकुरूणां कामिनाम्। देवेष्वपि हि देवा उन्मत्ताः सन्ति प्रागेव मनुष्यतिर्यक्प्रेतेषु। नारकास्तु नित्यं क्षिप्तचित्ता एव। ते हि विविधयातनासहस्रव्यतिभिन्नमर्माणस्तीव्राभिर्वेदनाभिरभिनुन्ना[2] आत्मानमपि तावन्नाभिचेतयन्ति, किं पुनः कार्यमकार्यं वा! हाचित्तपरिदेवकश्चात्र नारक उदाहार्यः।

क: शोचेत् परितप्येत परिदेवेत वा पुनः।
ज्ञात्वा निःसरणं लोके जातेश्च मरणस्य च ॥
साहं निःसरणं ज्ञात्वा जातेश्च मरणस्य च।
न शोचामि न तप्यामि कृते बुद्धस्य शासने" ॥ ( )

इत्येवमादि।

कथं न चैतसिकी वेदना विपाकः प्राप्नोति। तस्याकुशलस्य कर्मण इति वाक्यशेषः। *महाभूतानां प्रकोपो विपाक* इति। विपक्तिः = *विपाकः*। *तस्माज्जातमतो विपाकजं चित्तम्*। अत एव स च कर्मज इति।

एवं चेदमिति विस्तरः। यस्मात् कर्मजेन यावद् भ्रष्टस्मृतिकं चित्तं वर्तते तस्मादिदं *चतुष्कोटिकं युज्यत* इति। *उभयं क्षिप्तचित्तस्य क्लिष्टं चित्तमित्येव* तत्रोदाहरणम्। न हि क्लिष्टं चित्तं विपाको युज्यते; 'विपाकोऽव्याकृतो धर्मः' (अभि० को० २.५८) इति वचनात्।

अभिनुन्ना अभिपीडिताः। *हाचित्तपरिदेवकश्चात्र नारक* इहोदाहार्यः। क्षिप्तचित्ता नारका भवन्तीति।

---

१. का० पुस्तके नास्ति। २. अभितुन्ना—का०।

आर्याणामपि चित्तं क्षिप्यते भूतवैषम्येण, अन्यत्र बुद्धात्। न कर्मणा; नियतस्य पूर्वं विपाकाद्, अनियतस्याविपाकात्। न भयेन; पञ्चभयसमतिक्रमात् । नोपघातेन; मनुष्यप्रकोपकारणस्याप्रासादिकस्याकरणात् । न शोकेन; धर्मताभिज्ञत्वात् ॥५८॥

पुनस्त्रयो वङ्का उक्ताः सूत्रे—कायवङ्कः, वाग्वङ्कः, मनोवङ्कः। त्रयो दोषाः—कायदोषः, वाग्दोषः, मनोदोषः । त्रयः कषायाः—कायकषायः, वाक्कषायः, मनःकषाय इति । तत्र यथाक्रमं वेदितव्याः ।

वङ्कदोषकषायोक्तिः शाठ्यद्वेषजरागजे ।

शाठ्यजं कायकर्म कायवङ्क इत्युक्तम्; कुटिलान्वयत्वात् । एव वाङ्मनोवङ्कौ ।

द्वेषजं कायकर्म कायदोष इत्युक्तम्; चित्तप्रदोषान्वयत्वात् । एवं वाङ्मनोदोषौ ।

रागजं कायकर्म कायकषाय इत्युक्तम्, रञ्जनान्वयत्वात्। एवं वाङ्मनःकषायौ ।

कृष्णशुक्लादिभेदेन पुनः कर्म चतुर्विधम् ॥ ५९ ॥

१. अस्ति कर्म कृष्णं कृष्णविपाकम्। २. अस्ति कर्म शुक्लं शुक्लविपाकम्। ३. अस्ति कर्म कृष्णशुक्लं कृष्णशुक्लविपाकम् । ४. अस्ति कर्म अकृष्णमशुक्लमविपाकम् । यत् तत्कर्म कर्मक्षयाय संवर्तते इति ॥ ५९ ॥

अन्यत्र बुद्धादिति। महापुण्यसम्भारत्वान्न बुद्धस्य। तद्वद् भूतवैषम्येणापि *चित्तं क्षिप्यते* । न कर्मणेति । किम् ? *आर्याणां क्षिप्यते चित्तम् अन्यत्र भूतवैषम्या*देव। किं कारणम् ? इत्याह—*नियतस्य कर्मणः पूर्वं* पृथग्जनावस्थायामेव *विपाकात् । अनियतस्याविपाका*दार्यावस्थायाम्। अतएव चैतदनियतमित्युच्यते ।

*पञ्चभयसमतिक्रमा*दिति । पञ्च भयानि—आजीविकाभयम्, अश्लोकभयम्, पर्षच्छारद्यभयम्, मरणभयम्, दुर्गतिभयं च। तत्राश्लोकभयमकीर्तिभयम् । पर्षच्छारद्यभयं सभायां साङ्कुचित्यम् । *अप्रासादिकस्ये*ति । अप्रसादनीयस्य कर्मणः । *धर्मता अभिज्ञत्वा*दिति । सर्वं सास्रवं दुःखम्, सर्वे संस्कारा अनित्याः, सर्वे धर्मा अनात्मान इति धर्मस्वभावाभिज्ञत्वात् ॥ ५८ ॥

*कुटिलान्वयत्वा*दिति । कुटिलहेतुकत्वात् । साध्यं हि कौटिल्यम् ।

*रञ्जनान्वयत्वा*दिति । यथा कषायो रञ्जनहेतुस्तथा रागोऽपीत्यतस्तत्साधर्म्यादेवमुक्तम् ॥ ५९ ॥

तत्र—

अशुभं रूपकामाप्तं शुभं चैव यथाक्रमम् ।
कृष्णशुक्लोभयं कर्म तत्क्षयाय निरास्रवम् ॥ ६० ॥

अशुभं कर्म एकान्तेन कृष्णं क्लिष्टत्वात्, कृष्णविपाकं चामनोज्ञविपाकत्वात् ।

रूपाप्तं शुभमेकान्तेन शुक्लम्; अकुशलेनाव्यतिभेदात् । शुक्लविपाकं च मनोज्ञविपाकत्वात् ।

आरूप्याप्तं कस्मान्नोच्यते, यत्र किल द्विविधोऽस्ति विपाकः—आन्तराभविकः, औपपत्तिभविकश्च ? त्रिविधस्य च[1] कायवाङ्मनस्कर्मणो यत्रैव सम्भवस्तत्रैवोक्तमिति ।

तदपि तूक्तं सूत्रान्तरे—"कामाप्तं शुभं कर्म कृष्णशुक्लमकुशलव्यवकीर्णत्वात्, कृष्णशुक्लविपाकं व्यवकीर्णविपाकत्वात्" ? सन्तानत एतद्व्यवस्थापितम्, न स्वभावतः । न ह्येवञ्जातीयकमेकं कर्मास्ति विपाको वा यत् कृष्णं च स्यात्, शुक्लं च; अन्योन्यविरोधात् ।

ननु चैवमकुशलस्यापि कर्मणः कुशलव्यवकीर्णत्वात् कृष्णशुक्लत्वं प्राप्नोति ?

कामाप्तमिति । अनेन शुभं विशिष्यते, नाशुभम्; तस्यावश्यं कामाप्तत्वात् । *आरूप्याप्तं कस्मान्नोच्यत* इति । तदपि ह्यकुशलेन न व्यतिभिद्यते । न व्यतिमिश्रयत इत्यर्थः । *यत्र किलेति* विस्तरः । किलशब्दः परमते । *यत्र किलान्तराभविकः* अन्तराभवे भवो *विपाकः* । *एवमौपपत्तिभविकोऽपि* । *त्रिविधस्य च कायवाङ्मनस्कर्मणो* विपाको ध्यानसंवरसंगृहीतयोः कायवाक्कर्मणोः द्वितीयादिष्वपि ध्यानेषु सद्भावादस्ति । *तत्रैवोक्तम्* । शुक्लं शुक्लविपाकमिति ।

तदपि तूक्तं सूत्रान्तर इति । तदप्यारूप्याप्तम् । अस्ति कर्म शुक्लं शुक्लविपाकम् । तद्यथा—प्रथमे ध्याने । एवं यावद् भवाग्र इति । अनेन स्वाभिप्रायं दर्शयति । येन किलशब्दं प्रयुक्तवान् । *सन्तानत एतद् व्यवस्थापितमिति* । एकस्मिन् सन्ताने कुशलं चाकुशलं च समुदाचरतीति कृत्वा कुशलमकुशलेन व्यवकीर्यते । *अन्योन्यविरोधादिति* । कुशलमकुशलेन विरुध्यते, अकुशलञ्च कुशलेनेति द्विरूपता न युज्यते ।

---

१. का॰ पुस्तके नास्ति ।

नावश्यमकुशलं कुशलेन व्यवकीर्यते; कामधातौ तस्य बलवत्त्वात्। कुशलं तु व्यवकीर्यते; दुर्बलत्वादिति ।

अनास्रवं कर्मैषां त्रयाणां कर्मणां क्षयाय प्रहाणाय संवर्तते । तद्व्यकृष्णमक्लिष्टत्वाद्, अशुक्लं विपाकशुक्लताभावात् ।

आभिप्रायिको ह्येषोऽशुक्लशब्दः । उक्तं तु भगवता महत्यां शून्यतायामशैक्षान् धर्मानारभ्य —"इमे ते आनन्द धर्मा एकान्तकुशला एकान्तानवद्याः" इति । शास्त्रे च—"शुक्ला धर्माः कतमे ? कुशला धर्मा अनिवृताव्याकृताश्च" ( ) इति । अविपाकं धात्वपतितत्वात्, प्रवृत्तिविरोधाच्च ॥ ६० ॥

किं पुनः सर्वमनास्रवं कर्म सर्वस्यास्य त्रिविधस्य कर्मणः क्षयाय संवर्तते ? नेत्युच्यते । किं तर्हि ?

धर्मक्षान्तिषु वैराग्ये चानन्तर्यपथाष्टके ।
या चेतना द्वादशधा कर्म कृष्णक्षयाय[1] तत् ॥ ६१ ॥

नावश्यमकुशलं कुशलेन व्यवकीर्यत इति विस्तरः । व्यवकीर्यते, न त्ववश्यम् । यस्मात् *कामधातौ* प्रतिपक्षभूतस्य समाधेरभावादकुशलस्य *बलवत्त्वम्* । अत एव च कुशलस्य दुर्बलत्वम् । तथा हि कामधातौ मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदो भवति, न तु सम्यग्दृष्ट्या मिथ्यादृष्टिसमुच्छेदो भवति ।

आभिप्रायिको ह्येषोऽशुक्लशब्द इति । विपाकशुक्लताभावादशुक्लम्, न तु नैव शुक्लमित्यर्थः । अपि च—यच्छुक्लमुक्तं तन्न भवतीत्यशुक्लम् । *महत्यां शून्यतायामिति* । महाशून्यतार्थसूत्रे । *अनिवृताव्याकृताश्च शुक्लाः* । अक्लिष्टत्वात् । *अविपाकं धात्वपतितत्वादिति* । अनास्रवा धर्माः, न धातुपतिताः । धातुपतितश्च विपाक इत्यतोऽनास्रवं कर्माविपाकम् । कस्माद् ? इत्याह—*प्रवृत्तिविरोधत* इति । अनास्रवं हि कर्म धातुपतितानां धर्माणां प्रवृत्तिं विरुणद्धि, न तु जनयतीत्यविपाकम् ॥ ६० ॥

"कर्म-कर्मक्षयाय" इति । द्विः कर्मग्रहणं यत्तत् कर्मास्तीत्यपदिष्टम् । तत् कर्म सत् संविद्यमानमप्रच्युतस्वभावम् । *कर्मक्षयाय* संवर्तत इत्यस्य चतुर्थस्य कर्मणो द्योतनार्थम् । अथवा वीप्साप्रयोग एषः । कर्मणः कर्मणः क्षयाय संवर्तत

---

१. कर्मक्षयाय—इति स्फुटार्थासम्मतः पाठः प्रतिभाति ।

दर्शनमार्गे चतसृषु धर्मज्ञानक्षान्तिषु कामवैराग्ये चाष्टास्वानन्तर्यमार्गेषु या चेतना सेयं द्वादशविधा चेतना कृष्णस्य कर्मणः प्रहाणाय कर्म ॥६१॥

नवमे चेतना या सा कृष्णशुक्लक्षयाय च ।

नवमे कामवैराग्यानन्तर्यमार्गे या चेतना सा कृष्णशुक्लस्य कुशलस्य कर्मणः कृष्णस्य चाकुशलस्य नवमस्य प्रकारस्य प्रहाणाय ।

शुक्लस्य ध्यानवैराग्येष्वन्त्यानन्तर्यमार्गजा ॥ ६२ ॥

ध्यानाद्ध्यानाद् वैराग्यं कुर्वतो योऽन्त्यो नवम आनन्तर्यमार्गस्तत्र या चेतना इयं चतुर्विधा चेतना शुक्लस्य कर्मणः प्रहाणाय ।

किं पुनः कारणमन्त्येनैवानन्तर्यमार्गेण कुशलस्य कर्मणः प्रहाणम्, नान्येन ? न हि तस्य स्वभावप्रहाणम्; प्रहीणस्यापि सम्मुखीभावात् । किं तर्हि ? तदालम्बनक्लेशप्रहाणात् । अतो यावदेकोऽपि तदालम्बनक्लेशप्रकार आस्ते, तावदस्य प्रहाणं नोपपद्यते ॥ ६२ ॥

अन्ये नरकवेद्यान्यकामवेद्यं द्वयं विदुः ।

अन्ये पुनराचार्याः पश्यन्ति—नरकवेदनीयं नरकाच्चान्यकामधातुवेदनीयं कर्म यथाक्रमं कृष्णं कृष्णशुक्लं चेति । नरके ह्यकुशलस्यैव कर्मणो विपाकस्तेन

इत्यर्थः । चतसृष्विति विस्तरः । *धर्मक्षान्तिग्रहणम्, कामवैराग्ये* चानन्तर्यमार्गग्रहणं कामावचरस्य *कृष्णस्य कर्मणः प्रहाण*मार्गत्वात् । अनास्रवमार्ग एवेहाधिकृतत्वाल्लौकिका आनन्तर्यमार्गास्तत्प्रहाणभूता अपि न गृह्यन्ते ॥ ६१ ॥

"*शुक्लस्य ध्यानवैराग्येषु*" इति । कुशलस्यैवेत्यवधार्यते; तत्र कृष्णाभावात् । क्लिष्टसंस्कारप्रहाणमष्टाभिः । नवमेन तु कुशलस्यापि ।

*न हि तस्य स्वभावप्रहाण*मिति । प्राप्तिच्छेदप्रहाणम् । *प्रहीणस्यापि* कुशलस्य *सम्मुखीभावात् । तदालम्बनक्लेशप्रहाणा*दिति । तदालम्बनस्य क्लेशस्य प्रहाणात् तस्य कुशलस्य प्रहाणं भवति, तदालम्बनक्लेशप्रहाणं च नवमस्य तदालम्बननरकवेदनीयक्लेशप्रकारस्य प्रहाणे सति भवतीति नवमानन्तर्यमार्गचेतनैव कृष्णशुक्लस्य कर्मणः क्षयाय भवति। तदा हि नवमस्य क्लेशप्रकारस्य प्राप्तिच्छेदे विसंयोगप्राप्तिरुत्पद्यते । तस्य च कृष्णशुक्लस्य कर्मणोऽन्यस्यापि चानिवृताव्याकृतस्य सास्रवस्य धर्मस्य विसंयोगप्राप्तिरुत्पद्यते इति वर्णयन्ति । एवं चतुर्ध्यानवैराग्येष्वपि वक्तव्यम् ॥ ६२ ॥

तद्वेदनीयं कृष्णमित्युच्यते। अतोऽन्यत्र कामधातौ कुशलाकुशलस्य कर्मणो विपाकः, तेन तद्वेदनीयं कृष्णशुक्लमित्युक्तम्।

दृग्घेयं कृष्णमन्ये,

अन्ये पुनराहुः—दर्शनप्रहातव्यं कर्म कृष्णम्; कुशलेनामिश्रत्वात्।

अन्यत् कृष्णशुक्लं तु कामजम् ॥ ६३ ॥

अन्यत्तु कामावचरं कर्म कृष्णशुक्लम्। किं तदन्यत्? भावनाप्रहातव्यम्। तद्धि कुशलं च, अकुशलं च सम्भवति ॥ ६३ ॥

सूत्र उक्तम्—"त्रीणि मौनेयानि—कायमौनेयम्, वाङ्मौनेयम्, मनोमौनेयं [1]" । तत्र—

अशैक्षं कायवाक्कर्म मनश्चैव यथाक्रमम्।

मौनत्रयम्,

अशैक्षे कायवाक्कर्मणी काय-वाङ्मौनेये। अशैक्षं तु मन एव मनोमौनम्,

---

तेन तद्वेदनीयमिति। *तेन* नरकगतिनैयम्यकारणेन। *तद्वेदनीयं* नरकवेदनीयमित्यर्थः। *अतोऽन्यत्रेति* विस्तरः। ततो नरकगतेरन्यत्र *कामधातौ* मनुष्यादिगतावकुशलस्य *कुशलस्य च कर्मणो विपाकः*। *तेन* गतिनैयम्यकारणेन तदन्यकामधातुवेदनीयमुभयमप्यविशेष्य मिश्रीकृत्य *कृष्णशुक्लमित्युक्तम्*। न पुनरेवं ग्रहीतव्यम्—कुशलमपि कृष्णशुक्लमेवमकुशलमपीति।

कुशलेनामिश्रत्वादिति। न हि कुशलं दर्शनप्रहातव्यमस्ति।

"न दृष्टिहेयमक्लिष्टम्" (अभि० को० १.३९) इति नियमादत्र चोद्यते—कामावचरं दृग्घेयं कृष्णमिति विशेष्यं वक्तव्यम्, इतरथा हि रूप्यारूप्यावचरस्यापि दर्शनहेयस्य कृष्णविपाकत्ववचनप्रसङ्ग इति?

न वक्तव्यम्; *"अन्यत् कृष्णशुक्लं तु कामजम्"* इति। *कामजमि*त्यस्योभयविशेषणत्वात्। *कामजं दृग्घेयं कृष्णम्*। कामजमन्यत् कृष्णशुक्लमिति। *तद्धीति* विस्तरः। तद्धि कामावचरं भावनाप्रहातव्यम्। *कुशलं चाकुशलं च सम्भवति*। तन्मिश्रीकृत्योभयमपि कृष्णशुक्लमित्युक्तम्। न पुनः प्रत्येकम् ॥ ६३ ॥

त्रीणि मौनेयानीति। मुनिता वा मुनिकर्म वा *मौनेयम्*, कापेयवत्। *मौनत्रयमिति*। मुनेरिदं मौनम्। *अशैक्ष* इति विस्तरः। *अशैक्षं कायकर्मा*विज्ञप्तिस्वभावं *कायमौनम्*। एवं *वाङ्मौनम्*। अथ कस्मादविज्ञप्तिरेव गृह्यते, न पुनर्विज्ञप्तिरपि?

---

१. मनोमौनेयं—का०।

न मनस्कर्मेति। किं कारणम्? चित्तं हि परमार्थमुनिः। तत् किल कायवाक्कर्मभ्यामनुमीयत इति।

अपि खलु कायवाक्कर्मणी विरतिस्वभावम्,[1] न मनस्कर्म; चित्ताविज्ञप्त्यभावात्। विरमार्थेन च मौनम्। अतो मन एव विरतं मौनमित्युच्यते।

कस्मादशैक्षमेव, नान्यत्? अर्हतः परमार्थमुनित्वात्; सर्वक्लेशजल्पोपरतेः॥

त्रीणि शौचेयानि उक्तानि सूत्रे—"कायशौचेयम्, वाक्शौचेयम्, मनःशौचेयं च"। तदेतत्—

त्रिधा शौचं सर्वं सुचरितत्रयम्॥ ६४॥

सर्वं कायसुचरितं कायशौचम्। सर्वं वाङ्मनःसुचरितं वाङ्मनःशौचम्। दुश्चरितमलापकर्षणात् तावत्कालमत्यन्तं च[2]।

एषा च देशना मिथ्यामौनशौचाधिमुक्तानां[3] विवेचनार्थम्॥ ६४॥

विज्ञप्तेः सास्रवत्वेनाशैक्षात्वासम्भवात्। *मन एव मनोमौनमिति*। स्वार्थे वृद्धिविधानात्। *चित्तं हि परमार्थमुनिरिति*। सर्वक्लेशजल्पोपरतेरिति कारणं वक्ष्यते। *तत् किल कायवाक्कर्मभ्यामशैक्षाभ्यानुमीयते* अशैक्षमिति। कथं तथागतोऽनुमातव्यः? "प्रशान्तेन कायकर्मणा प्रशान्तेन वाक्कर्मणा" इति सूत्रे वचनात्।

किलशब्देन वैभाषिकमतं द्योतयित्वाचार्यः स्वमतमाह—*अपि खल्विति* विस्तरः। *चित्ताविज्ञप्त्यभावादिति*। यस्माच्चित्तस्याविज्ञप्तिर्नास्त्यतो *न मनस्कर्म विरतिस्वभावम्*। *विरमार्थेन च मौनमिति*। *विरमो* विरतिः। सर्वाकुशलविरमार्थेन मौनमित्यभिप्रायः। *अतो मन एव* सर्वाकुशलेभ्यो *विरतं मौनमित्युच्यते*।

सर्वक्लेशजल्पोपरतेरिति। वितथालम्बनजल्पनात् क्लेशा जल्पा इत्युच्यन्ते ते चार्हत उपरता इत्यर्हन् *परमार्थमुनिः*।

शौचेयानीति। शुचिभावः शौचेयम्, शौचमित्यर्थः। *सर्वग्रहणं* सास्रवानास्रवसुचरितपरिग्रहार्थम्। *तावत्कालमत्यन्तं चेति*। तावत्कालं दुश्चरितमलापकर्षकं सास्रवेण सुचरितत्रयेण। *अत्यन्तम्*। अनास्रवेण। तद्धि "भिक्षवः प्रहीणं यदार्यया प्रज्ञया" (   ) इति सूत्रात्।

मिथ्यामौनशौचाधिमुक्तानां विवेचनार्थमिति। तूष्णीम्भावमात्रेण शुद्धिदर्शिनो

---

१. ०स्वभावेन—का०। २. वा—का०।

३. ०धिमुक्तिकानां—का०।

त्रीणि दुश्चरितान्युक्तानि । तत्र—

अशुभं कायकर्मादि मतं दुश्चरितत्रयम् ।

अकुशलं कायवाङ्मनस्कर्म, यथाक्रमं कायवाङ्मनोदुश्चरितम् ।

अकर्मापि त्वभिध्यादि मनोदुश्चरितं त्रिधा ॥ ६५ ॥

अकर्मस्वभावमप्यस्ति त्रिविधं मनोदुश्चरितं चेतनार्थान्तरभूतम्—अभिध्या, व्यापादः, मिथ्यादृष्टिश्च ।

अभिध्यादय एव मनस्कर्मेति दार्ष्टान्तिकाः; सञ्चेतनीयसूत्रे वचनात् ।

एवं तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यात् ? किं स्याद्यदि कश्चित् क्लेशोऽपि कर्म स्यात् ? नैतदस्ति; सूत्रं विरुद्धं स्यात् । सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेन प्रवृत्तेस्तैस्तां दर्शयतीति वैभाषिकाः । अनिष्टफलत्वात् कुत्सितः कायवाङ्मनश्चारो दुश्चरितम् ॥ ६५ ॥

विपर्ययात् सुचरितम्,

इष्टं कुशलं कायवाङ्मनस्कर्म—अनभिध्याऽव्यापादसम्यग्दृष्टयश्च ।

मिथ्यामौनाधिमुक्ताः । कायमलापकर्षणमात्रेण शुद्धिदर्शिनो मिथ्याशौचाधिमुक्ताः । तेषां विवेचनं ततो दर्शनात् प्रच्यावनम्, तदर्थमेतानीति ॥ ६४ ॥

*सञ्चेतनीयसूत्रे वचनादि*ति । "सञ्चेतनीयं कर्म कृत्वोपचित्य नरकेषूपपद्यते । कथं च भिक्षवः सञ्चेतनीयं कर्म कृतं भवत्युपचितम् ? इह भिक्षव एकत्यः सञ्चित्य त्रिविधं कायेन कर्म करोत्युपचिनोति, चतुर्विधं वाचा, त्रिविधं मनसा" इति विस्तरेणोक्त्वाह—"कथं भिक्षवस्त्रिविधं मनसा सञ्चेतनीयं कर्म कृतं भवत्युपचितम् ? यथापीहैकत्योऽभिध्यालुर्भवति व्यापन्नचित्तो यावन्मिथ्यादृष्टिः । खलु भिक्षव इहैकत्यो भवति विपरीतदर्शी" (   ) इति विस्तरः । न चान्यदभिध्यादिव्यतिरिक्तं तत्र मनस्कर्मोक्तमिति *अभिध्यादय एव मनस्कर्मे*ति । *दार्ष्टान्तिकाः* सौत्रान्तिकविशेषा इत्यर्थः ।

*एवं तु सति कर्मक्लेशयोरैक्यं स्यादि*ति । अभिध्याव्यापादमिथ्यादृष्टयः क्लेशाः, त एव कर्मेति तदैक्यं स्यात् । *नैतदस्ति* । *कश्चित् क्लेशोऽपि कर्म स्यादि*ति । "चेतना कर्म चेतयित्वा च" इति वचनात् । यद्येवं सञ्चेतनीयं सूत्रं कथं नीयते ? इत्याह—*सूत्रे त्वि*ति विस्तरः । *सूत्रे तु चेतनायास्तन्मुखेना*भिध्यादिमुखेन *प्रवृत्तेस्तै*रभिध्यादिभि*स्तां* चेतनां *दर्शयति* । "अभिध्यालुः खलु भिक्षवो भवति" इति विस्तरेण । *अन्यथा* "चेतनामतं भिक्षवः कर्म वदामि चेतयित्वा

परानुग्रहोपघाताभिसन्ध्यभावे कथं सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्ट्योः कुशलाकुशलत्वम्? तन्मूलत्वात् ।

यानि चैतानि दुश्चरितसुचरितान्युक्तानि,

तदौदारिकसंग्रहात् ।

दश कर्मपथा उक्ता यथायोगं शुभाशुभाः ॥ ६६ ॥

तेषामेव सुचरितदुश्चरितानां चौदारिकसंग्रहेण दश **कर्मपथाः** सूत्र **उक्ताः यथायोगम्**—कुशलाः सुचरितेभ्यः, अकुशला दुश्चरितेभ्यश्च[1] ।

किमत्र दुश्चरितमसंगृहीतम्? किं वा सुचरितम्? अकुशलेषु तत्कर्मपथेषु कायदुश्चरितस्य प्रदेशो न संगृहीतः प्रयोगपृष्ठभूतः क्लिष्टश्चान्योऽपि वधबन्धनादिः[2]; तस्य नात्यौदारिकत्वात् ।

यद्धि कायदुश्चरितं परेषां जीवितभोगदारेभ्यश्च्यावकं तत् कर्मपथ उक्तं ततो विवेचनार्थम् । वाग्दुश्चरितमपि यदेव प्रशस्तं[3] तत्कर्मपथ उक्तं तदर्थमेव । मनोदुश्चरितस्य च प्रदेशश्चेतना[4] ।

कुशलेष्वपि कायसुचरितस्य प्रदेशः प्रयोगपृष्ठमद्यादिविरतिदानेज्यादिकः, वाक्सुचरितस्य प्रियवचनादिकः, मनःसुचरितस्य चेतना ॥ ६६ ॥

च" (　　　) इत्येतद्विरुध्यते । कर्मक्लेशयोश्चैक्ये अभिधर्मविरोधः स्यात् ।

परानुग्रहोपघाताभिसन्ध्यभाव इति विस्तरः । परेषामनुग्रहोपघातयोरभिसन्ध्यभावे *कथं सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्ट्योर्यथा*क्रमं *कुशलाकुशलत्व*मिति । अतो ब्रवीति—तन्मूलत्वादिति । यस्मात् परानुग्रहाभिसन्धेः परोपघाताभिसन्धेश्च सम्यग्दृष्टिमिथ्यादृष्टी मूलं कारणमित्यर्थः । अतस्तयोः कुशलाकुशलत्वम् ॥ ६५ ॥

*यथायोग*मिति । यथासम्भवम् । कथम्? इत्याह—*कुशलाः सुचरितेभ्यः, अकुशला दुश्चरितेभ्यश्चे*ति ।

*क्लिष्टश्चान्योऽपी*ति । वधबन्धनादिः । *तस्य नात्यौदारिकत्वा*दिति । तस्य प्रयोगपृष्ठभूतस्य क्लिष्टस्यान्यस्यापि अनत्यौदारिकत्वात् । *मनोदुश्चरितस्य च प्रदेशश्चेतना* । न संगृहीतेति वर्तते ।

मद्यादिविरतिदानेज्यादिक इति । प्रथमेनादिशब्देन ताडनबन्धनादिविरतिर्गृह्यते । द्वितीयेनापि स्नपनोद्वर्तनविषमहस्तप्रदानादिर्गृह्यते । *प्रियवचनादिक*

---

१. दुश्चरितेभ्यः—का० ।　　२. बन्धादिः—का० ।

३. प्रशादं—का० ।　　४. प्रदेशचेतना—का० ।

एषां च कर्मपथानाम्

अशुभाः षडविज्ञप्तिः,

अकुशलाः षट् कर्मपथा अवश्यमविज्ञप्तिस्वभावाः प्राणातिपाताद‍त्तादान-मृषावाद-पैशुन्य-पारुष्य-सम्भिन्नप्रलापाः; परेण कारयतो मौलविज्ञप्त्यभावात् ।

द्विधैकः,

काममिथ्याचारो नित्यं विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभावः; तस्य स्वयमेव निष्ठापनात् । न हि तं परेण कारयतस्तादृशी प्रीतिर्भवतीति ।

तेऽपि कुर्वतः ।

तेऽपि षट् कर्मपथाः स्वयं कुर्वतो द्विविधा भवन्ति—विज्ञप्तिः, अविज्ञप्तिश्च । तत्कालमरणे पश्चान्मरणे त्वविज्ञप्तिरेव ।

कुशलानां पुनः कर्मपथानां

द्विविधाः सप्त कुशलाः,

कुशलाः सप्त रूपिणः कर्मपथा अवश्यं द्विप्रकाराः—विज्ञप्तिः, अविज्ञप्तिश्च; विज्ञप्त्यधीनत्वात् समादानशीलस्य ।

अविज्ञप्तिः समाधिजाः ।। ६७ ।।

ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीताः **समाधिजा** उच्यन्ते । ते ह्यविज्ञप्तिरेव;

इति । आदिशब्देन धर्मदेशनादिमार्गकथनादिर्गृह्यते । *मनःसुचरितस्य चेतना न संगृहीतेति* वर्तते ॥ ६६ ॥

षडविज्ञप्तिरिति । षडविज्ञप्तिरवश्यम्, न त्वविज्ञप्तिरेव षडित्यवधारणम् । *मौलविज्ञप्त्यभावादि*ति । यस्मान्मौली कर्मपथसंगृहीता विज्ञप्तिर्नास्ति । आज्ञापन-विज्ञप्तिस्त्वस्ति प्रयोगसंगृहीतेति *वैभाषिक*सिद्धान्तः ।

"द्विधैकः" इति । द्विधैवैक इत्यवधारणार्थ आरम्भः ।

तत्कालमरण इति । विज्ञप्तिकालमरणे । कालान्तरमरणे त्वविज्ञप्तिरेव भवति ।

"द्विविधाः सप्तकुशलाः" इति । द्विविधा एवेत्यवधारणम् । *विज्ञप्त्यधीन-त्वात् समादानशीलस्ये*ति । शीलं हि द्विविधम्—समादानशीलम्, प्रातिमोक्ष-संवरः । धर्मताशीलं च ध्यानानास्रवसंवरौ । समादानशीलं विज्ञप्त्यधीनम्, तद्धि परस्मादादीयते । धर्मताशीलं तु न विज्ञप्त्यधीनम्; चित्तमात्राधीनत्वात् ।

चित्तमात्राधीनत्वात् ॥ ६७ ॥

सामन्तकास्तु विज्ञप्तिः,

कर्मपथसामन्तकास्तु विज्ञप्तिस्वभावा अवश्यम् ।

अविज्ञप्तिर्भवेन्न वा ।

यदि तीव्रेण पर्यवस्थानेन प्रमादेन वा घनरसेन प्रयोगमारभेत, स्यादविज्ञप्तिः, अन्यथा न स्यात् ।

विपर्ययेण पृष्ठानि,

सामन्तकेभ्यो विपर्ययेण कर्मपथानां पृष्ठानि वेदितव्यानि। तानि अवश्यमविज्ञप्तिस्वभावानि । विज्ञप्तिस्तु भवेन्न वा । यदि कर्मपथं कृत्वा पुनस्तस्यानुधर्मं चेष्टेत; तस्य स्याद् विज्ञप्तिः, अन्यथा न स्यात् ।

अथ कुतो यावदेषां प्रयोग-मौल-पृष्ठानां व्यवस्थानम् ?

यदा तावदिह कश्चित् पशुं हन्तुकामो मञ्चकादुत्तिष्ठति, मूल्यं गृह्णाति, गच्छति, आमृशति, पशुं क्रीणाति, आनयति, कुष्णाति[1], प्रवेशयति, निहन्तुं शस्त्रमादत्ते, प्रहारमेकं ददाति, द्वौ वा यावन्न जीविताद् व्यपरोपयति तावत् **प्रयोगः** ।

येन तु प्रहारेण जीविताद् व्यपरोपयति तत्र या विज्ञप्तिः, तत्क्षणिका वाऽविज्ञप्तिरयं **मौलः** कर्मपथः ।

द्वाभ्यां हि कारणाभ्यां प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यते—प्रयोगतः, मृते सति फलपरिपूरितश्च । ततः परमविज्ञप्तिक्षणाः[2] पृष्ठं भवन्ति । यावच्च तं पशुं

अत एवाह—"*अविज्ञप्तिः समाधिजा*" इति ॥ ६७ ॥

"*सामन्तकास्तु विज्ञप्तिः*" इति । कामावचरकर्मपथप्रयोगा अवश्यं विज्ञप्तिः, न त्ववश्यमविज्ञप्तिरिति ।

अत एवाह—"*अविज्ञप्तिर्भवेन्न वा*" इति। *पर्यवस्थानेनेति* । आह्रीक्यादिना । *घनरसेनेति* । घनवेगेन । *तस्यानुधर्मं चेष्टेतेति* । तस्य कर्मपथस्यानुधर्ममनुसदृशं कर्म । तद्यथा—मृतेऽपि प्राणिनि पुनः प्रहारदानम्, कोषणम्, मांसच्छेदनमित्येवमादि ।

द्वौ *कुष्णातीति* शब्दौ । परस्य चर्मापनयनमर्थः । पूर्वस्यार्थान्तरं द्रष्टव्यम् ।

फलपरिपूरितश्चेति । प्रयोगस्य मौलः कर्मपथः फलपरिपूरिः । यो हि प्रयुज्यते मौलं कर्मपथं न जनयति, तस्य प्रयोगफलमस्ति; न तु फलपरिपूरिः ।

---

१. पुष्णाति—का० । २. ऊर्ध्व०—का० ।

कुष्णाति, शोधयति, विक्रीणीते, पचति, खादयति, अनुकीर्तयति वा, तावदस्य विज्ञप्तिक्षणा अपि पृष्ठं भवन्ति ।

एवमन्येष्वपि यथासम्भवं योज्यम् ।

अभिध्यादीनां नास्ति प्रयोगः, न पृष्ठम्; सम्मुखीभावमात्रात् कर्मपथः ।

इदमत्र वक्तव्यम्—किं तावत् मरणभवस्थे तस्मिन् प्राणिनि ये विज्ञप्त्यविज्ञप्ती ते कर्मपथः ? आहोस्विन्मृते ? किं चातः ? यदि तावन्मरणभवस्थे, सहमृतस्यापि हन्तुर्घातयितुर्वा प्राणातिपातावद्येन योगः प्राप्नोति, न चैष सिद्धान्तः ? अथ मृते, यदुक्तम्—"येन तु प्रहारेण जीविताद् व्यपरोपयति तत्र या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका चाविज्ञप्तिरयं[1] मौलः कर्मपथः" इति तन्न वक्तव्यम् ? यच्चापीदं शास्त्र उक्तम्—"स्यात् प्राणी हतः प्राणातिपातश्चानिरुद्धः । स्याद्यथा हि स[2] प्राणी[2] जीविताद् व्यपरोपितो भवति प्रयोगश्चाप्रतिप्रस्रब्धः" इति, अत्र पृष्ठं प्रयोगशब्देनोक्तमिति वैभाषिकीयोऽर्थविरोधः, मौलस्यैव तदानीमनिरुद्धत्वात् ?

ष्वपीति । यथा तावदिह कश्चित् परस्वं हर्तुकामो मञ्चादुत्तिष्ठति, शस्त्रं गृह्णाति, परगृहं गच्छति, सुप्तो न वेत्याकर्णयति, परस्वं स्पृशति, यावन्न स्थानात् प्रच्यावयति तावत् प्रयोगः । यस्मिंस्तु क्षणे स्थानात् प्रच्यावयति तत्र या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका चाविज्ञप्तिरयं मौलः कर्मपथः । द्वाभ्यां हि कारणाभ्यामदत्तादानावद्येन स्पृश्यते—प्रयोगतः, फलपरिपूरितश्च । ततः परमविज्ञप्तिक्षणाः पृष्ठं भवन्ति । यावत्तत् परस्वं विभजते, विक्रीणीते, गोपायति, अनुकीर्तयति वा, तावदस्य विज्ञप्तिक्षणा अपि पृष्ठं भवन्तीति । एवमन्येष्वपि पञ्चसु यथासम्भवं योज्यम् ।

मरणभवस्थ इति । मृत एव । न *चैष सिद्धान्त* इति । "समं प्राक् च मृतस्यास्ति न मौलोऽन्याश्रयोदयात्" (अभि० को० ४.७२) इति सिद्धान्तात् । *तन्न वक्तव्यमि*ति । व्यपरोपयतीति । विप्रकृतावस्थायामयोगात् । एवं तु वक्तव्यं स्यात्—मृते प्राणिनि या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका चाविज्ञप्तिरयं मौलः कर्मपथ इति । *यच्चापीदमि*ति विस्तरः । *वैभाषिकै*रस्य शास्त्रवाक्यस्यैवमर्थो व्याख्यातः । *अत्र शास्त्रे प्रयोगशब्देन पृष्ठमुक्तमि*ति । प्रयोग इव प्रयोगः । प्रयोगसदृशी या क्रियेत्यर्थः । अस्यार्थस्य *विरोधः* । कस्मात् ? *मौलस्यैव तदानीम*-

---

१. वा०—का० । २–२. तंत्प्राणी—का० ।

यथा न दोषस्तथास्तु ।

कथं च न दोषः ? मौल एवात्र प्रयोगशब्देनोक्त इति ।

विज्ञप्तिस्तर्हि तदा कथं मौलः कर्मपथो भवति ? कथं च न भवितव्यम् ? असामर्थ्यात् ।

अविज्ञप्तिरिदानीं कथं भवति ? तस्मात् प्रयोगफलपरिपूरिकाले तदुभयं कर्मपथः स्यात् । कर्मपथोऽप्यन्यस्य प्रयोगः पृष्ठं च भवति । प्राणातिपातस्य दशापि कर्मपथाः प्रयोगः । यथा च शत्रोर्वधार्थं कृत्यं समुपस्थापयन् पशुना बलिं कुर्यात्, परकीयं कृत्वा दारेषु चास्य विप्रतिपद्येत तैरेव तद्घातनार्थम् । अनृतपिशुनपरुषसान्त्वैश्चास्य मित्रभेदं कुर्याद्, यान्यस्य परित्राणाय कल्पेरन् । अभिध्यां च तत्स्वे[1] कुर्यात् तत्रैव च व्यापादं तद्वधार्थं च मिथ्यादृष्टिं बृंहयेदिति ।

एवमन्येष्वपि यथायोगं योज्यम् ।

निरुद्धात् । मृते प्राणिनि मौलकर्मपथव्यवस्थापनादित्यत्राभिप्रायः ।

वैभाषिक आह—*यथा न दोषस्तथास्त्विति* । *कथं च न दोष* इत्याचार्यः ।

वैभाषिकः पुनराह—*मौल एवात्र प्रयोगशब्देनोक्त* इति । कुत्र ? योऽयं प्रश्नः स्यात्—'प्राणी हतः प्राणातिपातश्चानिरुद्धः' इत्यत्र । 'पृष्ठं प्रयोगशब्देनोक्तम्' इति किमयं पक्षः परित्यक्त एव ? स च न परित्यक्त एव । उभयमपि हि सम्भवति । यदि मरणभवानन्तरक्षणवर्ती प्राणी भवति अत्र प्रयोगशब्देन मौल उक्त इतीष्यते । ततः परेण तु पृष्ठ इति ।

आचार्य आह—*विज्ञप्तिस्तर्हि तदा कथं मौलः कर्मपथो भवतीति* । मृते हि प्राणिनि विज्ञप्तिरकिञ्चित्करी । न हि तेन विज्ञप्तिप्रहारेण मृतस्य मारणं पुनरस्तीति मन्यमानोऽयं पृच्छति । कस्मादविज्ञप्तिं न पृच्छति ? यस्मादसावनिदर्शनत्वादप्रतिघत्वाच्च प्रहाराख्या न भवति । *कथं च न भवितव्यमिति वैभाषिके*णोक्ते । स्वाभिप्रायमाचार्यो विवृणोति—*असामर्थ्या*दिति । प्राणिनि मृते तस्याः सामर्थ्यं न दृश्यत इति ।

वैभाषिक आह—*अविज्ञप्तिरिदानीं कथं भवति* । असति सामर्थ्ये मौलः कर्मपथ इति । यस्मादेवमविज्ञप्तिरसामर्थ्येऽपि मौलः कर्मपथो भवति, *तस्मात् प्रयोगफलपरिपूरिकाले* मौलकर्मपथपरिसमाप्तिकाले प्राणिनो मृतत्वावस्थायाम् । *तदुभयं* विज्ञप्त्यविज्ञप्त्याख्यं *कर्मपथः स्याद्* । युज्येतेत्यर्थः ।

एवमन्येष्वपि यथायोगं योज्यमिति । यथा परस्वं हर्तुकामः कोर्यसिद्धये

---

१. स्व०—का०' ।

न त्वभिध्यादयः प्रयोगा युज्यन्ते । न हि चित्तोत्पादमात्रेण प्रयुक्तो भवति; क्रियानारम्भात् ।

सूत्र उक्तम्—"प्राणातिपातो भिक्षवस्त्रिविधः—लोभजः, द्वेषजः, मोहजो यावन्मिथ्यादृष्टिः" (   ) इति । तत्र कीदृशः प्राणातिपातो लोभज इत्येवमादि वक्तव्यम् । नात्र सर्वेषां कर्मपथानां लोभादिभिर्निष्ठा ?

प्रयोगस्तु त्रिमूलजः ॥ ६८ ॥

प्रयोगस्तेषामकुशलमूलत्रयाज्जात इत्यादिसमुत्थानवचनादेवमुक्तः ।

तत्र लोभजप्राणातिपातो यथा—तच्छरीरावयवार्थमर्थार्थं क्रीतार्थं च प्राणिनं जीविताद् व्यपरोपयति आत्मसुहृत्परित्राणाय ।

द्वेषजो यथा—वैरनिपीडनार्थम् ।

मोहजो यथा—याज्ञिकानां धर्मबुद्ध्या राज्ञां च धर्मपाठकप्रामाण्याद्धिंसताम् । दुष्टानां किल निग्रहं कुर्वन्तो राजानः पुण्यभाजो भवन्तीति । पारसीकानां च । ते ह्येवमाहुः—"मातापितरौ जीर्णौ वा, ग्लानौ वा हन्तव्यौ" इति । ये चान्ये-ऽप्येवमाहुः—"अहिवृश्चिकत्र्यम्बुकादयो मनुष्याणामुपघातातापका हन्तव्याः; मृग-पशुपक्षिमहिषादयश्चोपभोगार्थत्वाद्" इति । यश्च मिथ्यादृष्टिप्रवर्तितः प्राणातिपातः ।

लोभजमदत्तादानम्—यो येनार्थी स तद्धरति, अन्यलाभसत्कारयशोऽर्थं वा, आत्मसुहृत्परित्राय वा । द्वेषजम्—यद्वैरनिपीडनार्थम् । मोहजं यथा—राज्ञां धर्म-

---

परकीयं हृत्वा तेन पशुना बलिं कुर्यात् । दारेषु चास्य विप्रतिपद्येत तैरेव तदपहारार्थम् । अनृत-पिशुन-परुष-सान्त्वभेदैश्चास्य मित्रभेदं कुर्यात्, यान्यस्य परित्राणाय कल्पेरन् । अभिध्यां च तत् स्वे कुर्यात् । तद्द्रव्यस्वामिनि च व्यापादं मिथ्यादृष्टिं बृंहयेत् । एवं काममिथ्याचारादिषु यथासम्भवं योज्यम् । एषा दिक् ।

नात्र सर्वेषां कर्मपथानां लोभादिभिर्निष्ठेति । न च सर्वेषां लोभेन, किं तर्हि ? केषाञ्चिदेव काममिथ्याचारादीनाम् । नापि सर्वेषां व्यापादेन, किं तर्हि ? केषाञ्चिदेव प्राणातिपातादीनाम् । एवं न सर्वेषां मोहेन, किं तर्हि ? केषाञ्चि-देव मिथ्यादृष्ट्यादीनामेवेति ।

त्र्यम्बुकाः वरटाः । *आदिशब्देन* व्याघ्रादयः । *यश्च मिथ्यादृष्टिप्रवर्तित* इति ।

पाठकप्रामाण्यात् दुष्टनिग्रहार्थम्। यथा ब्राह्मणा आहुः—"सर्वमिदं ब्रह्मणा ब्राह्मणेभ्यो दत्तं ब्राह्मणानां दौर्बल्याद् वृषलाः परिभुञ्जते। तस्मादपहरन् ब्राह्मणः स्वमादत्ते, स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते, स्वं वस्ते, स्वं ददाति च" (　　　) इति। न चैषामपरस्वसंज्ञा भवति। यच्च मिथ्यादृष्टिप्रवर्त्तितम्।

लोभजः काममिथ्याचारः—परदारादिषु तत्संरागादब्रह्मचर्यं लाभसत्कारार्थमात्मसुहृत्परित्राणाय। द्वेषजः—वैरनिपीडनार्थम्। मोहजो यथा—**पारसीकानां** मात्रादिगमनम्, गोसवे च यज्ञे। यथोक्तम्—"ब्राह्मणो गोसवेनेष्ट्वा संवत्सरगोव्रती भवति। उपहा उदकं चूषति, तृणानि च्छिनत्ति, उपैति मातरम्, उप स्वसारम्, उप सगोत्राम्" (　　　) इति। ये चाहुः—"उदूखलपुण्यफलपक्वान्नतीर्थमार्गप्रख्यो मातृग्रामः" इति। मृषावादादयो लोभजा द्वेषजाश्च पूर्ववत्। मोहजो मृषावादः, यथाह—

"न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन् न विवाहकाले।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि"॥
(　　　) इति।

यश्च मिथ्यादृष्टिप्रवर्तितो मृषावादः। पैशुन्यादयस्तु मिथ्यादृष्टिप्रवर्तिता

नास्ति परलोक इति कृत्वा निरपेक्षो हन्ति। *अयमपि मोहजः—अन्यलाभसत्कारयशोऽर्थमिति।* *अन्यलाभस्यार्थे* परस्वं हरति। यथाश्वहारिकः। *सत्कारस्य यशसो वार्थं* हरति। इदमपि लोभजमदत्तादानम्। *यच्च मिथ्यादृष्टिप्रवर्तितं* तदपि मोहजमदत्तादानम्, तत्र मोहप्राधान्यात्।

उपैति मातरम्। अब्रह्मचर्यार्थे। *उपस्वसारम्*। उपैतीति वर्तते। उपस्वसारं भगिनीमित्यर्थः। *उपसगोत्रामुपैति*। समानगोत्रामित्यर्थः। उपहा=यजमानः। *ये चाहुरिति* विस्तरः। *उदूखलादितुल्यो मातृग्रामः*। यथोदूखलादयः साधारणा उपभोग्याः, एवं स्त्रीजनः। तस्मान्न दोषोऽस्त्यभिगच्छतामिति। *मृषावादादयो लोभजा द्वेषजाश्च पूर्ववदिति*। मृषावादपैशुन्यपारुष्यसम्भिन्नप्रलापा लोभजा अन्यलाभसत्कारयशोऽर्थं वा, आत्मसुहृत्परित्राणार्थं वा। द्वेषजा वैरनिर्यातनार्थम्।

न नर्मयुक्तम्। न परिहासयुक्तम्।

मिथ्यादृष्टिप्रवर्तित इति। 'नास्ति परलोकः' इति निर्मर्यादस्य यो मृषा-

मोहजाः । यश्च वेदाद्यसच्छास्त्रप्रलापः ॥ ६८ ॥

अभिध्यादयः कथं लोभजाः ?

तदनन्तरसम्भूतेरभिध्याद्यास्त्रिमूलजाः ।

लोभादनन्तरमुत्पन्ना लोभजाः, द्वेषादनन्तरं द्वेषजाः, मोहादनन्तरं मोहजाः। उक्ता अकुशलाः कर्मपथाः ॥

कुशलाः कथम् ? इत्याह—

कुशलाः सप्रयोगान्ता अलोभद्वेषमोहजाः ॥ ६९ ॥

सप्रयोगपृष्ठाः कुशलाः कर्मपथा अलोभद्वेषमोहजाः; कुशलचित्तसमुत्थितत्वात् । तस्य च अवश्यमलोभादिभिः सम्प्रयोगात् तत्राकुशलकर्मपथप्रयोगाद् विरतिः कुशलकर्मपथप्रयोगः । मौलाद् विरतिः मौलः । पृष्ठाद् विरति पृष्ठः।

तद्यथा श्रामणेर उपसम्पाद्यमानो नानावासं प्रविशति, भिक्षून् वन्दते, उपाध्यायं याचते, यावदेकं कर्मवाचनं क्रियते द्वितीयं च— अयं प्रयोगः । तृतीयकर्मवाचने या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका चाविज्ञप्तिः—अयं मौलः कर्मपथः । तत ऊर्ध्वं यावन्निश्रया आरोच्यन्ते, तदधिष्ठानं च विज्ञपयति अविज्ञप्तिश्च यावदनुवर्तते—इदं पृष्ठम् ॥ ६९॥

वादोऽयं *मोहजः* । *पैशुन्यादयस्तु* । पैशुन्यपारुष्यावद्धप्रलापाः । मृषावादवत् *मोहजाः* । *यश्चेति* विस्तरः । यश्च *वेद-सांख्य-वैशेषिकाद्यसत्प्रलापः*, स चापि मोहजः *सम्भिन्नप्रलापः* ॥ ६८ ॥

तस्य चेति कुशलचित्तस्य । *नानावासं प्रविशतीति* । मण्डलं प्रविशतीत्यर्थः । *नानावासा* हि तस्मिन् महासीमामण्डले भवन्ति । *तृतीये कर्मवाचन* इति । ज्ञप्तिचतुर्थेन कर्मणा श्रामणेर उपसम्पाद्यते । तत्र ज्ञप्त्या इदन्नामानमुपसम्पादयेत् सङ्घ इति । लिङर्थ उच्यते । कर्मवाचनेन लडर्थ उच्यते—इमं सङ्घ उपसम्पादयतीति । तत्र कर्मवाचनं त्रिरुच्यते । तृतीयस्य कर्मवाचनस्यापरिसमाप्तेः प्रयोगः कर्मपथस्यावगन्तव्यः । तस्यावसाने तु *या विज्ञप्तिस्तत्क्षणिका वाऽविज्ञप्तिरयं मौलः कर्मपथः । तत ऊर्ध्वं यावन्निश्रया आरोच्यन्त* इति । चत्वारो निश्रयाश्चीवरपिण्डपात-शय्यासनग्लानप्रत्ययभैषज्यलक्षणा यथोक्तेन विधिना तस्योपसम्पादितस्यारोच्यन्ते । *तदधिष्ठानं च विज्ञापयति* । निश्रयाधिष्ठानं च विज्ञप्तिं करोतीत्यर्थः । *अविज्ञप्तिश्च यावदनुवर्तते* । यावत् संवरो न त्यज्यत इत्यर्थः । इदं पृष्ठम् ॥ ६९ ॥

यदुक्तम्—"न सर्वेषां कर्मपथानां लोभादिभिर्निष्ठा" इति, अथ कस्य केन निष्ठा ?

वधव्यापादपारुष्यनिष्ठा द्वेषेण,

एषां प्राणातिपात-व्यापाद-पारुष्याणां द्वेषेण समाप्तिः; परित्यागपरुषचित्त-सम्मुखीभावात् ।

लोभतः ।

परस्त्रीगमनाभिध्याऽदत्तादानसमापनम् ॥ ७० ॥

लोभेन काममिथ्याचाराभिध्याऽदत्तादानानां समाप्तिः ॥ ७० ॥

मिथ्यादृष्टेस्तु मोहेन,

अधिमात्रभूतो हि तां निष्ठापयति ।

शेषाणां त्रिभिरिष्यते ।

के पुनः शेषाः ? मृषावादपैशुन्यसम्भिन्नप्रलापाः । एषां त्रिभिरपि निष्ठा—लोभेन, द्वेषेण, मोहेन वा ।

य एते कर्मपथाश्चतुर्भिः काण्डैरुक्तास्त्रयस्त्रय एकस्त्रयश्च, एषां यथाक्रमम्—

सत्त्वभोगार्थधिष्ठानं नामरूपं च नाम च ॥ ७१ ॥

सत्त्वाधिष्ठाना वधादयः । भोगाधिष्ठानाः परस्त्रीगमनादयः । **नामरूपा**-धिष्ठाना मिथ्यादृष्टिः । **नाम**कायाधिष्ठाना मृषावादादयः ॥ ७१ ॥

"वधव्यापादपारुष्यनिष्ठाद्वेषेण" इति । द्वेषेणेवेत्यवधारणम् । *परित्यागपरुष-चित्तसम्मुखीभावादिति* । परित्यागचित्तसम्मुखीभावात् । प्राणातिपातस्य निष्ठा द्वेषेण । *परुषचित्तसम्मुखीभावात्तु* व्यापादपारुष्ययोः ॥ ७० ॥

चतुर्भिः काण्डैरुक्ता इति । चतुर्भिर्भागैरुक्ता । कथम् ? "वधव्यापादपारुष्य-निष्ठा द्वेषेण" इत्येकः काण्डः । "लोभतः परस्त्रीगमनाभिध्यादत्तादानसमापनम्' इति" द्वितीयः । "मिथ्यादृष्टेस्तु मोहेन" इति तृतीयः । "शेषाणां त्रिभिरिष्यते" इति चतुर्थः काण्डः । *भोगाधिष्ठाना* इति । विषयाधिष्ठानाः । *नामरूपाधिष्ठानेति* । पञ्चस्कन्धाधिष्ठानेत्यर्थः । नाम हि वेदनादयः स्कन्धाः । रूपं रूपस्कन्धः । अधिष्ठानम्, अधिकरणम्, विषय इत्यर्थान्तरम् । *नामकायाधिष्ठाना मृषावादादयो* वाङ्नाम्नि प्रवर्तन्त इति कृत्वा ॥ ७१ ॥

यः परं मरणान् नियमय्य समं तेन पूर्वं वा म्रियते, किमस्य मौलः कर्मपथो भवति ? उताहो न ?

समं प्राक् च मृतस्यास्ति न मौलः,

अत एवोच्यते—"स्यात् प्रयोगं कुर्यात् फलं च परिपूरयेन्न च प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यते ? आह—स्यात्, यथापि तद्व्यपरोपकः पूर्वं स वा कालं कुर्यात्" (   ) इति । किं पुनस्तत् कारणम् ?

न हि वध्ये जीवति हन्तुः प्राणातिपातावद्येनास्ति योगः, नापि सहमृतस्य हन्तुः ।

अन्याश्रयोदयात् ।

येनाश्रयेण तत्प्रयोगः कृतः स उच्छिन्नः, अन्य एवाश्रयो निकायसभागभिन्न उत्पन्नः, तस्य प्रयोक्तृत्वात् कर्मपथेन योगो न उक्तः ।

यत्सेनापातमृगयावस्कन्धेषु परेषां वधार्थं बहवः समग्राः पतन्ति, एकश्च प्राणातिपातं करोति, कस्तेन समन्वागतो भवति ?

सेनादिष्वेककार्यत्वात्[1] सर्वे कर्तृवदन्विताः[1] ॥ ७२ ॥

यथैव हि कर्त्ता, तथा सर्वे समन्वागता भवन्ति; एककार्यत्वात् । अर्थतो हि तेऽन्योन्यं प्रयोक्तारो भवन्ति ।

यस्तर्हि बलान्नीयते, सोऽपि समन्वागतो भवति ? अन्यत्र य एवं निश्चित्य यायात्—'यावज्जीवितहेतोरपि प्राणिनं न हनिष्यामि' इति ॥ ७२ ॥

कियता पुनः प्राणातिपातं स्वयं कुर्वतः कर्मपथो भवति ? कियता यावन्मिथ्यादृष्टिः कर्मपथः—इति लक्षणं वक्तव्यम् ? तदुच्यते—

"न मौलः" इति । प्रतिषेधात् पृष्ठमपि न भवतीति गम्यते । मौलपूर्वत्वात् पृष्ठस्य ।

न च प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यत इति । न मौलेनेत्यभिप्रायः ।

"अन्याश्रयोदयात्" इति । विसभागाश्रयोदयादित्यर्थः ।

अर्थतो हि तेऽन्योन्यं प्रयोक्तार इति । न वाचा तेऽन्योन्यं प्रयोक्तारः, किं तर्हि ? प्राणातिपातकारणाभ्युपगमादर्थत इति दर्शयति । *एककार्यत्वात्* ॥ ७२ ॥

१–१. सेनादेश्चैककार्यत्वात् सर्वकर्तृवदस्ति सः—इति पाठान्तरम् ।

प्राणातिपातः सञ्चिन्त्य परस्याभ्रान्तिमारणम् ।

यदि 'मारयिष्याम्येनम्' इति संज्ञाय परं मारयति, तमेव च मारयति नान्यं भ्रमित्वा—इयता **प्राणातिपातो** भवति । यस्तर्हि सन्दिग्धो मारयति—किमयं प्राणी न प्राणीति, स एवान्यो वेति, सोऽप्यवश्यमेतं निश्चयं लब्ध्वा तत्र प्रहरति । योऽस्तु सोऽस्त्विति कृतमेवानेन त्यागचित्तं भवति ।

कथं क्षणिकेषु स्कन्धेषु प्राणातिपातो भवति ? प्राणो नाम वायुः कायचित्तसन्निश्रितो वर्तते, तमतिपातयति[1] । यथा प्रदीपं निरोधयति, घण्टास्वनं वा ।

जीवितेन्द्रियं वा प्राणः, तन्निरोधयति । यद्येकस्यापि जीवितक्षणस्योत्पद्यमानस्यान्तरायं करोति, प्राणातिपातावद्येन स्पृश्यते, नान्यथा ।

कस्य तज्जीवितं यस्तदभावान्मृतो भवति ? 'कस्य' इति षष्ठीं **पुद्गलवादे** चिन्तयिष्यामि[2] । उक्तं तु **भगवता**—

संज्ञाय परिच्छिद्येत्यर्थः । *नान्यं भ्रमित्वेति* । न भ्रान्त्या अन्यं मारयतीत्यर्थः ।

क्षणिकेषु स्कन्धेष्विति । स्वरसेनैव विनश्वराणां स्कन्धानां कथमन्येनैषां निरोधः क्रियते इत्यभिप्रायः । *प्राणो नाम वायुः कायचित्तसन्निश्रितो वर्तत इति* । कथं चित्तसन्निश्रितो वायुः प्रवर्तते ? चित्तप्रतिबद्धवृत्तित्वात् । तथा हि—निरोधासंज्ञिसमापत्तिसमापन्नस्य मृतस्य च न प्रवर्तते । शास्त्रेऽप्युक्तम्—"य इमे आश्वासप्रश्वासाः, किं ते कायसन्निश्रिता वर्तन्त इति वक्तव्यम् ? चित्तसन्निश्रिता वर्तन्त इति वक्तव्यम् ? नैव कायचित्तसन्निश्रिता वर्तन्त इति वक्तव्यम् ? कायचित्तसन्निश्रिता वर्तन्त इति वक्तव्यम् ? आह—कायचित्तसन्निश्रिता वर्तन्त इति वक्तव्यमिति विस्तरः । *तमतिपातयति इति* । *तं* प्राणं विनाशयतीत्यर्थः । उत्पन्नस्य स्वरसनिरोधादनागतस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नन् निरोधयतीत्युच्यते । *यथा प्रदीपं निरोधयति । घण्टास्वनं वा ।* क्षणिकमपि सन्तम् । कथं च स निरोधयति ? अनागतस्योत्पत्तिप्रतिबन्धात् ।

जीवितेन्द्रियं वा प्राण इति । चित्तविप्रयुक्तस्वभावमेनं दर्शयति ।

कस्य तज्जीवितम् । यस्तदभावान्मृत इति । यः प्राणी जीवितस्याभावान्मृतो भवति स बौद्धानां नास्ति; नैरात्म्यवादित्वात् । अत एवं पृच्छति । *कस्येति* षष्ठीम् पुद्गलवादे पुद्गलप्रतिषेधप्रकरणे—"असत्यात्मनि कस्येयं स्मृतिः ?

---

१. तमभिपातयति—का० । २. विचारयिष्यामः—का० ।

"आयुरूष्माऽथ विज्ञानं यदा कायं जहत्यमी ।
अपविद्धस्तदा शेते यथा काष्ठमचेतनम्" ॥ ( ) इति

तस्मात् सेन्द्रियः कायो जीवतीत्युच्यते, अनिन्द्रियो मृत इति ।

"अबुद्धिपूर्वादपि प्राणिवधात् कर्तुरधर्मः, यथा—अग्निसंयोगाद् दाहः" इति निर्ग्रन्थाः ।

तेषां परस्त्रीदर्शनसंस्पर्शने[1] एष[1] प्रसङ्गः । निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने च कष्टतपोदेशने च शास्तुः, तद्विसूचिकामरणे च दातुः, वैद्यानां चातुरपीडने, मरणे च मातृ-गर्भस्थयोश्च; अन्योन्यदुःखनिमित्तत्वात् । वध्यस्यापि च तत्क्रियासम्बन्धाद्, अग्निस्वाश्रयदाहवत् । कारयतश्चाप्रसङ्गः; तदसम्बन्धात् । परेणाग्निं स्पर्शयतस्तेनादाहवत् । अचेतनानां च काष्ठादीनां गृहपाते प्राणिनां वधात्

किमर्थैषा षष्ठी" इत्यत्र प्रदेशे *चिन्तयिष्यामि* । आस्तां तावदेतत् सामान्यासिकमित्यभिप्रायः ।

तस्मात् सेन्द्रियः कायो जीवतीति । सेन्द्रियस्यैव कायस्य तज्जीवितं नात्मन इति दर्शयति । *स एव चानिन्द्रियो मृत* इति ।

अबुद्धिपूर्वादिति विस्तरः । असञ्चिन्त्यकृतादपि *प्राणातिपातं कर्तुरधर्मो यथाग्निसंस्पर्शादबुद्धिपूर्वादसञ्चिन्त्यकृताद् दाह* इति । *निर्ग्रन्था* नग्नाटकाः । *तेषां* निर्ग्रन्थानामेवंवादिनाम् । अबुद्धिपूर्वेऽपि *परस्त्रीदर्शनसंस्पर्शन एष प्रसङ्गः* । पापप्रसङ्ग इत्यर्थः । अग्निदृष्टान्तात् । *निर्ग्रन्थशिरोलुञ्चने* वा निर्ग्रन्थशिरःकेशोत्पाटने च । दुःखोत्पादनबुद्ध्यभावेऽप्यधर्मप्रसङ्गः । *कष्टतपोदेशने च* । निर्ग्रन्थशास्तुरधर्मप्रसङ्गो बुद्ध्यपेक्षयाम् । परस्य दुःखोत्पादनमधर्माय भवतीति कृत्वा । *तद्विसूचिकामरणे*[2] च । निर्ग्रन्थानां विसूचिकया अजीर्णेन मरणे । दातुरन्नदातुर*धर्मप्रसङ्गः* । अन्नदानेन मरणकारणात् । अबुद्धिपूर्वोऽपि हि प्राणिवधः कारणमधर्मस्येति । *मातृगर्भस्थयोश्च* मातुः, गर्भस्थस्य च । *अन्योन्यदुःखनिमित्तत्वात्* । अधर्मप्रसङ्गः; तत एवाग्निदृष्टान्तात् । *वध्यस्यापि च तत्क्रियासम्बन्धात्* । प्राणातिपातक्रियासम्बन्धात् अधर्मप्रसङ्गः । वध्ये हि सति प्राणातिपातक्रिया वधकस्य भवति । *अग्निस्वाश्रयदाहवत्* । अग्निर्हि न केवलमन्यजनं दहति, किं तर्हि ? स्वाश्रयमपि इन्धनं दहतीति । तद्वत् । न हि तेषां चेतनाविशेषोऽपेक्ष्यते । *कारयतश्च* परेण वधादि अधर्मस्या*प्रसङ्गः* । *परेणाग्निं स्पर्शयतः* स्पर्शयितुस्तेनादाहवत् । आग्नेयधर्माभ्युपगमात् । अचेतनानां च काष्ठादीनां काष्ठ

१-१. परदारदर्शनेऽप्येष—का० । २. ०मरणेन—मुद्रितः पाठः ।

पापप्रसङ्गः । न वा दृष्टान्तमात्रात् सिद्धिरिति ।

उक्तः प्राणातिपातः ॥

अदत्तादानमन्यस्वस्वीक्रिया बलचौर्यतः ॥ ७३ ॥

'अभ्रान्त्या' इति वर्तते । यदि बलाद् वा चौर्येण वा परस्वं स्वीकरोति यत्रैव च बलचौर्याभिप्रायेणान्यत्र संज्ञाविभ्रमात्, इयताऽदत्तादानं भवति ।

स्तूपादपहरतो बुद्धाददत्तादानम् । सर्वं हि तद् भगवता परिनिर्वाणकाले परिगृहीतमिति । येषां संरक्ष्यमित्यपरे ।

अस्वामिकं च निधिमुद्धरतो विषयस्वामिकात् परिवर्तकं हरतः कृते कर्मणि सीमाप्राप्तेभ्यः, अकृते सर्वबुद्धशैक्षेभ्यः ॥ ७३ ॥

अगम्यगमनं काममिथ्याचारश्चतुर्विधः ।

चतुष्प्रकारमगम्यगमनं काममिथ्याचारः—१. अगम्यां गच्छति परपरिगृहीतां वा मातरं दुहितरं वा मातृपितृसम्बधिनीं वा, २. अनङ्गे वा गच्छति स्वामपि भार्याम् अपाने मुखे वा, ३. अदेशे वा गच्छति प्रकाशे चैत्येविहारे वा, ४. अकाले वा गच्छति ।

कः पुनः अकालः ? गर्भिणीं वा गच्छति, पाययन्तीं वा, सनियमां वा । यदि भर्तुरनुज्ञया सनियमा भवतीत्येके ।

'अभ्रान्त्या' इति वर्तते । यदि स्वसंज्ञी परस्त्रियं यायात्, न स्यात् कर्म-

---

लोष्टवंशादीनाम् । *गृहपाते* तत्रान्तःस्थितानां *प्राणिनां वधात् पापप्रसङ्गः* । न हि बुद्धिविशेषः प्रमाणीक्रियते । *न वा दृष्टान्तमात्रा*दहेतुकात् *सिद्धि*रस्यार्थस्येति ।

अन्यत्र संज्ञाविभ्रमादिति । यदि देवदत्तद्रव्यं हरामीति अभिप्रायमाणो यज्ञदत्तद्रव्यं हरति, नादत्तादानमित्यभिप्रायः ।

परिनिर्वाणकाले परिगृहीतमिति । दातृजनपुण्यानुग्रहार्थम् । अपरिग्रहे हि स्तूपे दानमफलं स्यात्; प्रतिग्राहकाभावात् । *परिवर्तकम्* । मृतस्य भिक्षोः चीवरादि द्रव्यम् । *कृते कर्मणि* ज्ञप्तिकर्मणि ॥ ७३ ॥

गर्भिणीगमने गर्भोपरोधः । *पाययन्ती* स्तन्योपभोगावस्थपुत्रिका स्त्री । अब्रह्मचर्यकरणे हि तस्याः स्तन्यं क्षीयते । बालकस्य वा पुष्टये तत् स्तन्यं न भवतीति ।

पथः। यद्यन्यः परस्त्रीसंज्ञयान्यामभिगच्छेत् परदारप्रयोगाद्, वस्तुपरिभोगाच्च स्यादित्येके। अन्यत्र प्रयोगान्न स्यात् प्राणातिपातवदित्यपरे।

भिक्षुणीं गच्छतः कस्यान्तिकात् काममिथ्याचारः ? विषयस्वामिनः। तस्य हि तन्न मर्षणीयम्। तस्यापि सनियमा स्वभार्यैव तु सा न गम्या।

कुमारीं गच्छतो यस्य निसृष्टा। नो चेद्यस्य रक्षा, अन्ततो राज्ञः।

अन्यसंज्ञोदितं[1] वाक्यमर्थाभिज्ञे मृषावचः॥ ७४॥

यदि यमर्थं ब्रवीति तस्मिन्नन्यथासंज्ञी भवति, यं चाधिकृत्य ब्रवीति स तस्य वाक्यस्यार्थाभिज्ञो भवति, तद्वाक्यं मृषावादः। अनभिज्ञे किं स्यात् ? सम्भिन्नप्रलापः स्यात्।

'वाक्यम्' इत्युच्यते, कदाचिच्च बहवो वर्णा वाक्यं भवन्तीति कतमस्तत्र कर्मपथः ? पश्चिमः सहाविज्ञप्त्या, यत्र चार्थाभिज्ञो भवति। पूर्वे तु वर्णाः प्रयोगः।

'अर्थाभिज्ञे' इत्युच्यते, किं तावदभिज्ञातार्थे श्रोतरि ? आहोस्विद् अभिज्ञातुं समर्थे ? किं चातः ? यद्यभिज्ञातार्थे मनोविज्ञानविषयत्वाद्, वाक्यार्थस्य श्रोतृविज्ञानेन सह निरोधाच्च वाग्विज्ञप्तेरविज्ञप्तिरेव स्यात् कर्मपथः ? अथाभिज्ञातुं समर्थे; एवं दोषो न भवति। कथं चाभिज्ञातुं समर्थोऽप्युत्पन्नभाव उत्पन्ने श्रोत्रविज्ञाने ? यथा न दोषस्तथास्तु॥ ७४॥

प्राणातिपातवदिति। यथा देवदत्तं मारयामीत्यभिप्रायेण यज्ञदत्तं मारयतो प्राणातिपातो भवति, तद्वत्। इहान्यस्मिन् वस्तुनि प्रयोगोऽभिप्रेतः, अन्यच्च वस्तु परिभुक्तमिति *न स्यात्* काममिथ्याचार इत्यपरे।

अन्ततो राज्ञ इति। यद्यन्यः कश्चिद् रक्षिता नास्ति। अन्ततः सर्वपश्चाद् राज्ञोऽन्तिकात् स काममिथ्याचारः। तस्य हि तन्न मर्षणीयमिति।

आहोस्विदभिज्ञातुं समर्थ इति। योऽपि ह्यर्थमभिज्ञातुं समर्थः सोऽप्यर्थाभिज्ञ इति शक्यते वक्तुम्—अर्थमभिजानीत इति; विप्रकृतावस्थायामभिप्रेतत्वात्। *मनोविज्ञानविषयत्वाद् वाक्यार्थस्येति*। 'नास्त्यत्र देवदत्तः', 'अस्ति वा' इत्युच्यमाने शब्दः श्रोत्रा विज्ञायते। तदनन्तरं तु चक्षुरादिसमूहो देवदत्तो वाक्यार्थो विकल्पेन मनोविज्ञानेन विज्ञायते, तेना*विज्ञप्तिरेव* मौलः *कर्मपथः स्यात्*। *वाग्विज्ञप्तेः श्रोत्रविज्ञानेन सह निरोधात्*। इष्यते च विज्ञप्त्यविज्ञप्ति-

---

१. अन्यथासंज्ञिनो—का।

षोडश व्यवहाराः सूत्र उक्ताः--"अदृष्टे दृष्टवादिता, अश्रुते, अमते, अविज्ञाते विज्ञातवादिता, दृष्टे अदृष्टवादिता, यावद् विज्ञातेऽविज्ञातवादिता इतीमेऽनार्या अष्टौ व्यवहाराः। दृष्टे दृष्टवादिता, यावद्विज्ञाते विज्ञातवादिता, अदृष्टेऽदृष्टवादिता, यावदविज्ञातेऽविज्ञातवादिता इतीमे आर्या अष्टौ व्यवहाराः। तत्रैषां दृष्टश्रुतमतविज्ञातानां किं लक्षणम्?

चक्षुःश्रोत्रमनश्चित्तैरनुभूतं त्रिभिश्च यत्।
तद् दृष्टश्रुतविज्ञातं मतं चोक्तं यथाक्रमम्॥ ७५॥

यच्चक्षुर्विज्ञानेनानुभूतं तद् दृष्टमित्युक्तम्। यच्छ्रोत्रविज्ञानेन तच्छ्रुतम्। यन्मनोविज्ञानेन तत् **विज्ञातम्**। यत् घ्राणजिह्वाकायविज्ञानैस्तन्मतम्। किं कारणम्? गन्धरसस्प्रष्टव्यान्यव्याकृतत्वान्मृतकल्पानि। अत एतेषु मताख्येति वैभाषिकाः।

किमत्र ज्ञापकम्? सूत्रम्, युक्तिश्च।

सूत्रं तावत्—"तत्किं मन्यसे माहकीमातः यानि त्वया चक्षुषा रूपाणि न दृष्टानि न दृष्टपूर्वाणि न पश्यसि, नापि ते एवं भवति पश्येयमिति; अपि नु ते तन्निदानमुत्पन्नम्, छन्दो वा रागो वा स्नेहो वा येन वा आलयो वा नियतिरध्यवसानं वा? नो भदन्त। ये त्वया श्रोत्रेण शब्दा न श्रुता न श्रुतपूर्वाः, विस्तरेण यावन्मनसा धर्मा न विज्ञाताः? विस्तरेण यावन्नो भदन्त। अत्र च ते माहकीमातर्दृष्टे दृष्टमात्रं भविष्यति, श्रुते मते विज्ञाते विज्ञातमात्रम्" ( ) इत्युक्तम्। अतस्त्रिषु विषयेषु दृष्टश्रुतविज्ञातशब्दापदेशाद् गन्धादिषु मताख्या गम्यते।

स्वभावो मौलः कर्मपथ इति॥ ७४॥

मृतकल्पानि। अत एतेषु मताख्येति। नैरुक्तं विधिमालम्ब्य *वैभाषिका* व्याचक्षते। स्वेन्द्रियैः प्राप्ता मता इत्याचार्यसङ्घभद्रः।

विस्तरेण यावन्मनसा धर्मा इति। ये त्वया घ्राणेन गन्धा न घ्राताः, जिह्वया रसा नास्वादिताः, कायेन स्प्रष्टव्यानि न स्पृष्टानि, यावत् ये त्वया मनसा धर्मा न विज्ञाता इति।

त्रिषु विषयेषु रूपशब्दधर्मेषु *दृष्टश्रुतविज्ञातापदेशाद्* यथाक्रमम्। *गन्धादिषु* गन्धरसस्प्रष्टव्येषु *मताख्या गम्यते*। ते मतशब्देनोच्यन्ते।

अत एवं चानिष्यमाणे दृष्टादिभावग्राह्यत्वात् गन्धादिषु व्यवहारो न स्यादित्येषा युक्तिः।

सूत्रं तावज्ज्ञापकम्, अन्यार्थत्वात्। न ह्यत्र सूत्रे भगवान् व्यवहाराणां लक्षणं शास्ति स्म। किं तर्हि ? 'अत्र च तव' षड्विधे विषये चतुर्षु व्यवहारेषु दृष्टादिव्यवहारमात्रं भविष्यति। न हि[2] प्रियाप्रियनिमित्ताध्यारोप:' इत्ययमत्र सूत्रार्थो दृश्यते।

किं पुनर्दृष्टम् ? किं च यावद्विज्ञातम् ?

केचित् तावदाहुः—यत् पञ्चभिरिन्द्रियैः प्रत्यक्षं तद् दृष्टम्। यत् परत आगमितं तच्छ्रुतम्। यद्[3] युक्त्यनुमानतो रुचितं तन्मतम्। यन्मनःप्रत्यक्ष-

---

एवं चानिष्यमाणे। गन्धादिषु मताख्येत्यनिष्यमाणे। *दृष्टादिभावग्राह्यत्वात्*। गन्धादीनामरूपलक्षणत्वेन दृष्टभावग्राह्यत्वाद्, अशब्दधर्मायतनलक्षणत्वेन च श्रुतविज्ञातभावग्राह्यत्वात्। *गन्धादिषु व्यवहारो न स्यात्*। दृष्ट इति वा, यावद्विज्ञात इति वेत्येषा *युक्तिः*। तेषु मताख्येति।

आचार्य आह—*सूत्रं तावदिति* विस्तरः। *अन्यार्थत्वादिति*। यस्मात् सूत्रस्यान्य एवार्थः। सूत्रार्थं ब्रवीति—*अत्र च तव षड्विधे विषये* रूपादौ *चतुर्षु दृष्टादिव्यवहारेषु* दृष्ट-श्रुत-मत-विज्ञातव्यवहारेषु *दृष्टादिव्यवहारमात्रं भविष्य-तीति*। रूपे दृष्टमिति व्यवहारो भविष्यति, यावद्विज्ञातमिति। एवं शब्दादिषु अत्र च ते माहकीमातर्दृष्टे[4] विषयषट्के दृष्टमात्रं भविष्यति। श्रुते विषयषट्के, मते, विज्ञाते विषयषट्के एवं विज्ञातमात्रमित्येवं तत् सूत्रपदं व्याख्यायत इत्यभिप्रायः। *न हि प्रियाप्रियनिमित्ताध्यारोपस्तत्र भविष्यतीति* सूत्रार्थः। ननु च यानि त्वया चक्षुषा रूपाणि न दृष्टानीत्येवोक्तानि, न तु न श्रुतानि यावन्न विज्ञातानीत्येवोक्तानि; एवं शब्दा न श्रुता इत्येवोक्ताः, न तु न दृष्टा यावन्न विज्ञाता इत्युक्ताः; एवं यावद्धर्मा न विज्ञाता इत्येवोक्ताः, न तु न दृष्टा यावन्न स्पृष्टा इति ? नैष दोषः; उदाहरणरूपमेतदुक्तं भगवता। यथा हि रूपाणि न दृष्टानीत्युक्तानि, तथा न श्रुतानि यावन्न विज्ञातानीति वक्तव्यानि। एवं शब्दादिषु वक्तव्यम्। तेनैवं लक्षणमुच्यते।

यत् पञ्चभिरिन्द्रियैरिति विस्तरः। *यत् पञ्चभिरिन्द्रियैः प्रत्यक्षं* रूपादि *तद् दृष्टम्*। *यत् परत आगमितं* विषयषट्कमपि *तच्छ्रुतम्*। *यद् युक्त्यनुमानतो रुचितमभिप्रेतं तन्मतम्*। *युक्त्यनुमानमित्यव्यभिचार्यनुमानम्*। तच्च षड्विषय-

---

१. ते—का०।
२. का० पुस्तके नास्ति।
३. यत् स्वयं—का०।
४. मालक्कीमात०—मुद्रितः पाठः।

भावेनाधिष्ठितं प्रत्यात्मवेद्यं तद् विज्ञातमिति ।

एते च पञ्च विषयाः प्रत्येकं दृष्टा इति वा कृत्वा व्यवह्रियन्ते, श्रुता मता विज्ञाता इति वा । षष्ठोऽन्यत्र दृष्टादिति नास्ति गन्धादिषु व्यवहाराभावप्रसङ्गः । तस्माच्चिद् युरप्येषा युक्तिर्न भवति ।

पूर्वाचार्या एवमाहुः—तद् दृष्टं यत् प्रत्यक्षीकृतं चक्षुषा । श्रुतं यच्छ्रोत्रेण परतश्चागमितम्[1] । मतं यत् स्वयं चिन्तितम् । विज्ञातं यत् प्रत्यात्मं[2] प्रतिसंवेदितमधिगतं चोत्पन्नम् ।

प्रसङ्गेन शास्त्रं प्रवर्तयताम् । यः कायेनान्यथात्वं प्रापयेत् स्यान्मृषावादः ? स्यात् । अत एवोच्यते—"स्यान्न कायेन पराक्रमेत, प्राणातिपातावद्येन च स्पृश्येत । स्याद् वाचा पराक्रमेत स्यान्न वाचा पराक्रमेत, मृषावादावद्येन च स्पृश्येत । स्यात् कायेन पराक्रमेत, स्यान्न कायेन न वाचा पराक्रमेत, उभयावद्येन वा[3] स्पृश्येत । स्यात् ऋषीणां मनःप्रदोषेण । पोषधनिदर्शनं चात्र" इति ।

गोचरम् । *षष्ठोऽन्यत्र दृष्टादिति* । *षष्ठो विषयो* धर्माः । स दृष्टव्यवहारं वर्जयित्वा त्रिभिः श्रुतादिभिर्व्यवहारैर्व्यवह्रियते । *अतो नास्ति गन्धादिषु व्यवहाराभावप्रसङ्गः । तस्माद् युक्तिरप्येषा न युक्तिर्भवति* । या वैभाषिकैरुक्ता—'एवं चानिष्यमाणे' इत्येवमादिका; यस्मादन्यथापि गन्धादिषु व्यवहारो भवतीति ।

यत् प्रत्यक्षीकृतं चक्षुषेति । न पञ्चभिरिन्द्रियैः । *यच्छ्रोत्रेण श्रुतं परतश्चागमितमिति* उभयमप्यभीष्टम् । *प्रत्यात्मं प्रतिसंवेदितम्* । सुखाद्यसमाहितेन चित्तेन । *अधिगतं* तु समाहितेन । लौकिकेनैव, न लोकोत्तरेण । लौकिकं व्यवहाराधिकारात् । तदेवं *योगाचारनयेनापि* षडप्येते विषयाः प्रत्येकं यथासम्भवं दृष्टा इति वा व्यवह्रियन्ते, श्रुताः, मताः, विज्ञाता इति वेत्यतो नास्ति गन्धादिषु व्यवहाराभावप्रसङ्ग इति ।

यः कायेनान्यथेति । कायसंज्ञया योऽर्थं गमयति, तस्यापि मृषावादः । *पराक्रमेत* व्यायच्छेत । *वाचा पराक्रमेतेति* । वाचा परं मारयेदित्यर्थः । इह तु प्राणातिपातस्य कायिकत्वात् कायिक्येवाविज्ञप्तिर्मौलसंगृहीता, न वाचिकी । नाप्यत्र कायिकी विज्ञप्तिः स्यात् । *कायेन पराक्रमेतेति* । अत्र मृषावादस्य वाचिकत्वात् वाचिक्येवाविज्ञप्तिर्मौलसंगृहीतेत्यवगन्तव्यम् । *उभयावद्येन वेति* । काय-वागवद्येन । ऋषीणां *मनःप्रदोषेण* कायावद्येन योगो भवति । *पोषधनिदर्शनं*

---

१. ०श्चाखरितम्—का० । २. प्रत्यात्म०–का० । ३. च—का० ।

यद्युभयथापि न पराक्रमेत न चाविज्ञप्तिकास्त्यविज्ञप्तिः कामावचरी, कथं तयोः कर्मपथः सिद्ध्यति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ॥ ७५ ॥

गतो मृषावादः ॥

पैशुन्यं क्लिष्टचित्तस्य वचनं परभेदने ।

यत् क्लिष्टचित्तस्य परेषां भेदाय वचनमप्रीतये तत् पैशुन्यम् । 'अर्थाभिज्ञे' इति वर्तते, 'अभ्रान्त्या' इति च ।

पारुष्यमप्रियम्

वचनम् । 'क्लिष्टचित्तस्य' इति वर्तते । 'अर्थाभिज्ञे' 'अभ्रान्त्या' इति च । यत् क्लिष्टचित्तस्य परेषामप्रियवचनमर्थाभिज्ञे तत्रैव च यद् विवक्षितं तत् पारुष्यम् ।

सर्वं क्लिष्टं भिन्नप्रलापिता ॥ ७६ ॥

'वाक्यम्' इत्यधिकारो वर्तते । सर्वं क्लिष्टं वचनं सम्भिन्नप्रलापः । सैव च

चात्रेति । वागवद्येन योगो भवति । भिक्षुपोषधे हि 'कच्चित्थ परिशुद्धाः' इति विनयधरेणानुश्राविते यदि कश्चिद् भिक्षुः सतीमापत्तिं नाविष्कुर्यात्, तूष्णीम्भावेनैवाधिवासयेत्, स मृषावादी भवेदिति ।

कथं तयोः कर्मपथः सिध्यतीति । कथं तयोर्ऋषिभिक्ष्वोः कायवाग्भ्यामपराक्रममाणयोः प्राणातिपातो मृषावादश्च यथाक्रमं कर्मपथः सिध्यतीति ? *कर्तव्योऽत्र यत्नः । वैभाषिकैः* कर्तव्यः समाधिरित्यर्थः ।

अत्राचार्यसङ्घभद्रः समाधिमाह—ऋषयोऽर्थंत आज्ञापयितारो भवन्ति । तेषां हि सत्त्वपरित्यागप्रवृत्तं पापाशयमवेत्यामनुष्यास्तदभिप्रसन्नाः कायेन पराक्रमन्ते । येन तेषामृषीणां कर्मपथ उत्पद्यते । कथम् ? परविज्ञप्त्येति । अवश्यं तथाविधस्य कायवाग्विकारा भवन्ति । अपि च शपन्ति ते तथा । तत्र चावश्यं काय-वाक्चेष्टया भवितव्यम् ।

अन्ये त्वाहुः—न कामधातावश्यमविज्ञप्तिः सर्वैव विज्ञप्त्यधीना भवति; फलप्राप्त्यैव सहपञ्चकादीनां प्रातिमोक्षसंवरोत्पत्तिसम्भवात् । इत्यकुशलाप्येवञ्जातीया काचिद् विज्ञप्तिमन्तरेणापि स्यात् । पूर्वविज्ञप्तं तैरिति अवश्यमितरत्रापि भविष्यति । ऋषीणां तावदुक्तं पोषधमृषावादेऽपि । यदपरिशुद्धः सङ्घमध्यं प्रविशति, निषीदति, स्वयमीर्यापथं कल्पयति, तत्सम्बद्धं वा यत्किञ्चिद् भाषते, सास्य पूर्वविज्ञप्तिरिति ॥ ७५ ॥

सर्वं क्लिष्टं वचनं सम्भिन्नप्रलाप इति । मृषावादादि त्रयमपि । न केवलमन्य-

सम्भिन्नप्रलापिता । तद्योगेन हि सम्भिन्नप्रलापी भवति ॥ ७६ ॥

अतोऽन्यत् क्लिष्टमित्यन्ये,

अतो मृषावादादित्रयात्[1] यदन्यत् क्लिष्टं वचनं स[2] सम्भिन्नप्रलाप इत्यपरे ।

लपनागीतनाट्यवत् ।

कुशास्त्रवच्च,

तद्यथा भिक्षुर्मिथ्याजीवी लपनां करोति, रक्ताश्च केचिद् गायन्ति, नाट्ये च नटाः परेषां रञ्जनार्थं प्रलपन्ति, कुशास्त्राणि च तद्दृष्ट्योऽपि गदन्ति; एवं परिवेदसङ्गणिकादिकमपि यदन्यन्मृषावादादिभ्यः क्लिष्टं वाक्कर्म तत् सम्भिन्नप्रलापः ।

कथं चक्रवर्तिकाले गीतं चास्ति न च सम्भिन्नप्रलापः ? नैष्कम्योपसंहितानि हि तदानीं गीयन्ते स्म, न ग्राम्यरसोपसंहितानि ।

तदाप्यावाहविवाहाद्यभिलापसद्भावादस्ति सम्भिन्नप्रलापो न कर्मपथ इत्यपरे ।

क्लिष्टम् । *सैव च सम्भिन्नप्रलापिते*ति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तस्य तदभिधाने त्वतलाविति । तत्प्रत्ययेन क्लिष्टवचनलक्षणः सम्भिन्नप्रलाप उच्यते । *तद्योगेन हि*। सम्भिन्नप्रलापयोगेन हि। स पुद्गलः *सम्भिन्नप्रलापी भवति* ॥ ७६ ॥

मृषावादादित्रयात् यदन्यत्[3] *क्लिष्टं वचनं स सम्भिन्नप्रलाप* इत्युक्त्वोदाहरणं दर्शयन्नाह—

*लपनागीतनाट्यवत् कुशास्त्रवच्चे*ति । *लपनां करोती*ति । लाभ-यशस्कामतया सेवाभिद्योतिकां वाचं निश्चारयतीत्यर्थः । *परिदेवसङ्गणिकादिक*मिति । आदिशब्देन परिदेवसङ्गणिकाभ्यां योऽन्यः क्लिष्टचित्तानां कश्चिदालापः ।

*आवाहविवाहाद्यभिलापसद्भावादि*ति । आवाहः = दारिकाया दारकगृहगमनम् । विवाहः=दारकस्य दारिकागृहागमनम् । आवाहः=प्रवेशनकः, विवाहः= परिणयनमित्यपरे । *आदि*शब्देन रक्तचित्तानामालापः ।

---

१. ०वादादिकात् वाक्कर्मणोः—का० । २. तत्—का० ।

३. यदन्य०—मुद्रितः पाठः ।

अभिध्या तु परस्वविषमस्पृहा ॥ ७७ ॥

'अहो बत यत् परेषां तन्मम स्यात्' इति **परस्वेभ्यो** या **विषमेणान्यायेन स्पृहा** स्वीकरणेच्छा बलाद्वा चोपायाद्वा, **साऽभिध्या** कर्मपथः ।

सर्वैव कामावचरी तृष्णा अभिध्येत्यपरे । तथा निवरणाधिकारे कामच्छन्दमधिकृत्योक्तं सूत्रे—"सोऽभिध्यां लोके प्रहाय" इत्येवमादि ।

यद्यपि सर्वाभिध्या न तु सर्वा कर्मपथः; औदारिकदुश्चरितसंग्रहादित्यपरे । मा भूच्चक्रवर्तिनामुत्तरकौरवाणां[1] चाभिध्या कर्मपथ इति ॥ ७७ ॥

व्यापादः सत्त्वविद्वेषः,

सत्त्वेषु विद्वेषो **व्यापदः** परपीडाकारप्रवृत्तः ।

नास्तिदृष्टिः शुभाशुभे ।

मिथ्यादृष्टिः,

शुभे चाशुभे च कर्मणि या नास्तीति दृष्टिः सा **मिथ्यादृष्टिः** । तद्यथा— "नास्ति दत्तम्, नास्तीष्टम्, नास्ति हुतम्, नास्ति सुचरितम्, नास्ति दुश्चरितमित्येवमादि यावन्न सन्ति लोकेऽर्हन्तः" इति । सैषा साकल्येन कर्मफलार्थापवादिका

विषमेणान्यायेनेति । उद्देशनिर्देशरूपी पर्यायौ ।

तथा हीति विस्तरः । यस्मात् पञ्चानां निवरणानामधिकारेण । *कामच्छन्दं* कामतृष्णास्वभावम*धिकृत्योक्तम्*—"*सोऽभिध्यां लोके प्रहाय* विगताभिध्येन चेतसा बहुलं विहरति । व्यापादं स्त्यानमिद्धमौद्धत्यकौकृत्यं विचिकित्सां लोके प्रहाय तीर्णकांक्षो भवति, तीर्णविचिकित्सः । अकथङ्कथी कुशलेषु धर्मेषु । स पञ्चनिवरणानि प्रहाय" इत्येवमादि । अतो ज्ञायते–*सर्वैव कामावचरी तृष्णाभिध्येति* ।

औदारिकदुश्चरितसंग्रहादिति । दशस्वकुशलेषु कर्मपथेषु यदौदारिकं दुश्चरितं तत् संगृहीतम्, न सर्वम् । एवं कुशलेषु । अतो *न सर्वाभिध्या कर्मपथः* । किं तर्हि ? या परस्वे विषमस्पृहा सा कर्मपथ इत्यपरेषामभिप्रायः । *मा भूच्चक्रवर्तिनामुत्तरकौरवाणां चाभिध्या कर्मपथ* इति । न हि तत्र कामावचरी तृष्णा नास्ति । न च तत्राकुशलाः कर्मपथा इष्यन्ते ॥ ७७ ॥

सैषा साकल्येन कर्मफलार्थापवादिकेति । तथा ह्येषा पठ्यते—"नास्ति दत्तम्, नास्तीष्टम्, नास्ति पूतम्, नास्ति सुचरितम्, नास्ति दुश्चरितम्, नास्ति

---

१. ०र्तिनामप्युत्तर०—का० ।

मिथ्यादृष्टिर्भवति। आदिमात्रं तु श्लोके दर्शितम्। एवंलक्षणा एते दश कर्मपथाः।

कर्मपथा इति कोऽर्थः ?

त्रयो ह्यत्र पन्थानः, सप्त कर्म च ॥ ७८ ॥

अभिध्यादयो हि **त्रयः** कर्मणः **पन्थान** इति कर्मपथाः। तत्सम्प्रयोगिणी हि चेतना तेषां वाहेन वहति, तेषां गत्या गच्छति; तद्वशेन तथाभिसंस्करणात्।

सप्त तु प्राणातिपातादयः **कर्म च**; कायवाक्कर्मस्वभावत्वात्[1]। कर्मणश्च पन्थान इति कर्मपथाः; तत्समुत्थानचेतनायास्तानधिष्ठाय प्रवृत्तेरिति।

कर्मपथाश्च कर्म च कर्मपथाश्चेति कर्मपथाः; असरूपाणामप्येकशेषसिद्धेः।

सुचरितदुश्चरितानां कर्मणां फलविपाकः, नास्त्ययं लोकः, नास्ति परलोकः, नास्ति माता, नास्ति पिता, नास्ति सत्त्व उपपादुकः, न सन्ति लोकेऽर्हन्तः" इति। तत्र नास्ति दत्तं यावन्नास्ति दुश्चरितमिति कर्मापवादिका। तथा नास्ति माता, नास्ति पितेति कर्मापवादिकैव। नास्ति सुचरितदुश्चरितानां कर्मणां फलविपाकः, नास्त्ययं लोकः, नास्ति परलोकः, तथा नास्ति सत्त्व उपपादुक इति फलापवादिका। न सन्ति लोकेऽर्हन्त इत्यार्यापवादिका। *आदिमात्रं तु श्लोके दर्शितमिति*। "नास्तिदृष्टिः शुभाशुभे" इति उदाहरणमात्रत्वात्।

कर्मणः पन्थान इति। चेतनाख्यस्य कर्मणः पन्थानः। कथम् ? इत्याह—*तत्सम्प्रयोगिणी हि चेतना*। अभिध्यादिसम्प्रयोगिणी। तेषामभिध्यादीनां *वाहेन गत्या वहति* गच्छतीत्यर्थः। *तद्वशेन तथाभिसंस्करणात्*। यस्मादभिध्यादीनां यथाक्रमं सक्तिप्रतिकूलमिथ्यानितीरणाकाराणां वशेन। तदनुरूपा चेतनाभिसंस्करोति। चेतयत इत्यर्थः। अतस्तेषां वाहेन वहति।

कर्म च, कायवाक्कर्मस्वभावत्वात्। *कर्मणश्च* चेतनाख्यस्य *पन्थान* इति कर्मपथाः। *तत्समुत्थानचेतनायाः* कायवाक्कर्मसमुत्थान-चेतनायाः। *तानधिष्ठाय*। तान् प्राणातिपातादीनधिष्ठाय *प्रवृत्तेः*। *असरूपाणामप्येकशेषसिद्धेरिति*। शब्दसरूपाणामर्थसरूपाणां वा एकशेष इष्यते, यथा—वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ, वक्रश्च कुटिलश्च वक्राविति। इह तु कर्म च कर्मपथश्चेति न कर्मशब्दस्य कर्मपथशब्दस्य च सारूप्यं शब्दतः; नाप्यर्थतः, कर्मार्थस्य कर्मपथार्थस्य च भिन्नत्वादेकशेषो न प्राप्नोति; यस्मात्त्वसरूपाणां साकल्येनैकदेशेन तु सरूपाणामेकशेषः सिध्यति। इष्यत इत्यर्थः। तद्यथा—"गुणो यङ्लुकोः" (पा० सू० ७.४.८२)

---

१. ०कर्मत्वात्—का०।

एवमनभिध्यादयः प्राणातिपातविरत्यादयश्च ज्ञेयाः ।

प्रयोगपृष्ठानि कर्माणि कर्मपथाः; यस्मात् तदर्थं तन्मूलिका च तेषां प्रवृत्तिः । "तदौदारिकसंग्रहात्[1]" (अभि० को० ४.६६) इत्युक्तं प्राक्। येषां चोत्कर्षापकर्षेणाध्यात्मिकबाह्यानां भावानामुत्कर्षापकर्षौ लोके भवतः ।

ये तर्हि दार्ष्टान्तिका अभिध्यादीनेव मनस्कर्मेच्छन्ति, तेषां ते कथं कर्मपथाः ? त एव[2] प्रष्टव्याः । अपि तु शक्यं वक्तुम्—कर्म च ते पन्थानश्च

इति यङ् च यङ्लुक् यङ्लुकौ, तयोरिति ? न शक्यते वक्तुम्—यङ् च लुक् च यङ्लुकौ इत्ययम्, लुकोऽनिष्टत्वात्, एकदेशसारूप्यात् तु यङो यङ्लुगेकदेशस्य च यङ् इति सारूप्यात् सिध्यत्येकशेषो यङ्लुकोरिति । अतो ज्ञापकात् अयमपि सिध्यति—कर्म च कर्मपथाश्च कर्मपथा इति, पश्चात् पुनः सरूपैकशेषः । कर्मपथाश्चाभिध्यादयः, कर्मपथाश्च प्राणातिपातादय इति कर्मपथाः । अथवैवं योजना—कर्मणः पन्थानः कर्मपथाः, कर्म च ते कर्मपथाश्च कर्मकर्मपथाः । कर्मपथाश्चभिध्यादयः, कर्मकर्मपथाश्च प्राणातिपातादयः कर्मपथा इति ।

एवमनभिध्यादय इति विस्तरः । कुशला अपि कर्मपथा एवमेव योज्याः । अनभिध्यादयो हि कर्मणः पन्थान एव । *प्राणातिपातविरत्यादयश्च* । कर्म च कर्मणश्च पन्थान इति ।

यस्मात्तदर्थं इति विस्तरः । यस्मान्मौलकर्मपथार्थं *तेषां* तत्प्रयोगाणां *प्रवृत्तिः* । *यस्माच्च* मौलकर्मपथ*मूलिका* तेषां तत्पृष्ठानां *प्रवृत्तिः*; अतो न तानि कर्मपथाः । यद्यपि कर्मपथोऽपि कर्मपथस्य प्रयोग उक्तः, स तु मौलत्वात् कर्मपथः, न तु प्रयोगपृष्ठभूतत्वादिति । *तदौदारिकसंग्रहादित्युक्तं*[3] *प्रागिति* । "तदौदारिकसंग्रहाद्दश कर्मपथा उक्ताः" (अभि० को० ४.६६) इति वचनात् । यानि प्रयोगपृष्ठानि तानि न संगृहीतानि । *येषां चेति* विस्तरः । *येषां* मौलाना*मुत्कर्षापकर्षेणाध्यात्मिकबाह्यानां भावानामुत्कर्षापकर्षौ लोके भवतः* । न तु प्रयोगपृष्ठानाम् । *अतस्त एव कर्मपथाः* । तेषां चोत्कर्षापकर्षेण तदुत्कर्षापकर्षेण तदुत्कर्षापकर्षं वक्ष्यति—'सर्वेऽधिपतिनिष्यन्दविपाकफलदा मताः' (अभि० को० ४. ८५) इत्यत्र । अतो न तानि प्रयोगपृष्ठानि कर्मपथाः ।

तेषां ते कथं कर्मपथा इति । न हि तेषामभिध्यादिभ्योऽन्यत् मनस्कर्मास्ति चेतना, यस्य कर्मणस्तेऽभिध्यादयः पन्थान इति कर्मपथाः स्युः । *त एव प्रष्टव्या* इति । तैरेव परिहारो वक्तव्यो य एवं मन्यन्ते । *अपि तु शक्यमिति*

---

१. यथौदारिकं च ग्रहणादि—का० । २. एव हि—का० ।

३. यथौदारिकसंग्रहादि०—मु० पाठः ।

सुगतिदुर्गतीनामिति कर्मपथाः । इतरेतरावाहनाद् वा ॥ ७८ ॥

य एते दशाकुशलाः कर्मपथाः सर्वे एतेऽकुशलानां[1] कर्मणां समुदाचारविरोधिनः ।

मूलच्छेदस्त्वसद्दृष्ट्या

कुशलमूलच्छेदस्तु मिथ्यादृष्ट्या भवत्यधिमात्रपरिपूर्णया ।

किं[2] तर्हि शास्त्र उक्तम्—"कतमान्यधिमात्राण्यकुशलमूलानि ? यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनत्ति कामवैराग्यं चानुप्राप्नुवन् यानि तत् प्रथमत उपलिखति" इति ? अकुशलमूलाध्याहृतत्वात् मिथ्यादृष्टेस्तेष्वेव तत्कर्मोपदेश एष क्रियते । तद्यथाग्निरेव ग्रामं दहति, चौरास्तु तस्याध्याहारका इति चौरैर्ग्रामो दग्ध इत्युच्यते ।

कतमेषां कुशलमूलानां समुच्छेदो भवति ?

कामाप्तोत्पत्तिलाभिनाम् ।

कामावचराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते; रूपारूप्यावचरैरसमन्वागतत्वात् ।

विस्तरः । स्वमतेन तत्पक्षं समर्थयति—*इतरेतरावाहनाद् वेति* । किम् ? तेऽभिध्यादयः कर्मपथा इति प्रकृतम् । अभिध्या व्यापादमिथ्यादृष्टी आवाहयति । ते च तामिति, कर्म च ते । कर्मणश्चैषामेकतरस्य पन्थान इति *कर्मपथाः* ॥ ७८ ॥

मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेद इत्येतमर्थं वक्तुकाम उपोद्घातं ब्रवीति—*सर्व एतेऽकुशलानामिति* विस्तरः । *अधिमात्रपरिपूर्णयेति* । अधिमात्राधिमात्रयेत्यर्थः ।

किन्तर्हि शास्त्र उक्तमिति । यदि मिथ्यादृष्ट्या कुशलमूलसमुच्छेदो नाकुशलमूलैः । यत्तच्छास्त्र उक्तम् । *यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनत्तीत्यादि* । तानि हि लोभादिस्वभावानि । न मिथ्यादृष्टिस्वभावानीत्यर्थः । *अकुशलमूलाध्याहृतत्वादिति* विस्तरः । अकुशलमूलैर्लोभादिभिरधिमात्रैर्मिथ्यादृष्टिरध्याहृता अपनीता, तस्मात् अकुशलमूलाध्याहृतत्वाद् *मिथ्यादृष्टेः । तेष्वेव तत्कर्मोपदेशः ।* तेष्वेवाकुशलमूलेषु । मिथ्यादृष्टेः कुशलमूलसमुच्छेदकं यत् कर्म तस्योपदेशः ।

---

१. एते कुशलानां—का० । २. यत्—का० ।

प्रज्ञप्तिभाष्यं तर्हि कथं नीयते—"इयता अनेन पुद्गलेन त्रैधातुकानि कुशलमूलानि समुच्छिन्नानि भवन्ति" इति ? तत्प्राप्तिदूरीकरणमभिसन्धायैतदुक्तम्; सन्ततेस्तद्भाजनत्वापादनात्।

उपपत्तिप्रतिलाभिकान्येव च समुच्छिद्यन्ते; प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीणत्वात्।

किमालम्बनया मिथ्यादृष्ट्या समुच्छिद्यन्ते ?

फलहेत्वपवादिन्या,

या च हेतुमपवदते—नास्ति सुचरितं नास्ति दुश्चरितमिति, या च फलम्—नास्ति सुचरितदुश्चरितानां कर्मणां फलविपाक इति।

आनन्तर्यविमुक्तिमार्गस्थानीये एते इत्यपरे।

सास्रवालम्बनयैव नानास्रवालम्बनया, सभागधात्वालम्बनयैव च न विसभागधात्वालम्बनया; सम्प्रयोगमात्रानुशायित्वेन दुर्बलत्वादित्येके।

प्रज्ञप्तिभाष्यं तर्हि कथं नीयते। यदि कामावचराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते। रूपारूप्यावचरैरसमन्वागतत्वादिति वर्ण्यन्ते। *तत्प्राप्तिदूरीकरणमिति*। रूपारूप्यावचराणां प्राप्तेर्दूरीकरणमभिप्रेत्य तस्य पुद्गलस्य एतदुक्तम्—त्रैधातुकानि कुशलमूलानि समुच्छिन्नानीति। कथं च पुनस्तत्प्राप्तिदूरीकरणम्—*सन्ततेस्तद्भाजनत्वापादनात*। यस्मादसौ तत्सन्ततिः पूर्वं भाजनभूता तत्प्राप्तीनाम्। कुशलमूलसमुच्छेदादिदानीं तत्प्राप्तीनामभाजनमापादितेति। अतस्तत्प्राप्तिर्दूरीकृता भवति।

प्रायोगिकेभ्यः पूर्वं परिहीणत्वादिति। श्रुतचिन्ताभावनामयेभ्यः प्रायोगिकेभ्यः पूर्वमेवासौ मृदुमृद्ववस्थायां तेभ्यः परिहीणः। तदेव तस्य प्राप्तिच्छेद इत्यर्थः।

आनन्तर्यविमुक्तिमार्गस्थानीये इति। हेत्वपवादिनी *आनन्तर्यमार्गस्थानीया*। फलापवादिनी *विमुक्तिमार्गस्थानीया*। तदुक्तं भवति—उभे अपि एते हेतुफलापवादिन्यौ मिथ्यादृष्टी कुशलमूलसमुच्छेदे व्याप्रियेते, नैकैवेति।

अपरः पक्षः—*सास्रवालम्बनयैवेति*। दुःखसमुदयालम्बनया। *नानास्रवालम्बनया* निरोधमार्गालम्बनया इत्यर्थः। *सभागधात्वालम्बनयैव चेति*। कामधात्वालम्बनयैवेत्यर्थः। न *विसभागधात्वालम्बनया*। न रूपारूप्यधात्वालम्बनया। कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्त इत्यधिकृतम्, कस्माद् ? इत्याह—*सम्प्रयोगमात्रानुशायित्वेन दुर्बलत्वादिति*। अनास्रवालम्बना विसभागधात्वालम्बना च या मिथ्यादृष्टिः सा सम्प्रयोगमात्रेण सम्प्रयुक्तेषु धर्मेष्वनुशेते, नालम्बनतः। तस्मादसौ दुर्बला भवति, अतो न तया समुच्छिद्यन्ते।

एवं तु वर्णयन्ति—

सर्वथा[1]

नवप्रकाराण्यपि कुशलमूलानि सकृत् समुच्छिद्यन्ते ।

दर्शनप्रहातव्या[2] इवेत्येके[2] । एवं तु वर्णयन्ति—

क्रमशः,

नवप्रकारया मिथ्यादृष्ट्या नवप्रकाराणि कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते । भावनाहेयक्लेशवत् यावदधिमात्राधिमात्रया मृदुमृदूनीति ।

एवमयं ग्रन्थः पालितो भवति—"कतमान्यणुसहगतानि कुशलमूलानि ? आह–यैरकुशलमूलैः कुशलानि समुच्छिन्नानि सर्वपश्चात् विजहाति, यैः विकीर्णैः समुच्छिन्नकुशलमूल इति संख्यां गच्छति" (　　　　) इति ।

अस्य तर्हि ग्रन्थस्य को नयः—"कतमान्यधिमात्राण्यकुशलमूलानि ? यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनत्ति" (　　　　) इति ? समाप्तिमेतत् सन्धायोक्तम्; तैर्निरवशेषच्छेदात् ।

एवं तु वर्णयन्ति । *वैभाषिकाः* । *"सर्वथा"* इति । या च हेतुमपवदते या च फलम्, या च सभागं धातुमालम्बते या च विसभागम्, या च सास्रवं या चानास्रवमालम्बते, सर्वयैव तया समुच्छिद्यन्ते ।

*दर्शनप्रहातव्या इवे*ति । यथा दुःखादिदर्शनहेयाः क्लेशा नवप्रकारा अपि दुखादिसत्यदर्शनात् सकृत् प्रहीयन्ते, तद्वन्नवप्रकाराण्यपि कुशलमूलानि सकृत् समुच्छिद्यन्त इत्येके ।

*भावनाहेयक्लेशवदि*ति । यथा नवप्रकारेण मार्गेण नवप्रकारः क्लेशः प्रहीयते । मृदुमृदुना मार्गेण अधिमात्राधिमात्रक्लेशप्रकारः प्रहीयते, यावदधिमात्राधिमात्रेण मृदुमृद्व्या मिथ्यादृष्ट्या अधिमात्राधिमात्रः कुशलमूलप्रकारः समुच्छिद्यते । *यावदधिमात्राधिमात्रया मृदुमृदुः* कुशलमूलप्रकार इति । *एवमयं ग्रन्थः परिपालितो भवति* । यदि भावनाहेयक्लेशवद् यथोक्तं तानि समुच्छिद्यन्ते । *अणुसहगतानि* । मृदुमृदूनि । *यैरकुशलमूलैः कुशलमूलानि समुच्छिनत्तीति* । अधिमात्रैरकुशलमूलैः कुशलमूलसमुच्छेद उक्तः, न मृदुमृद्वादिभिरित्यभिप्रायः । यदि क्रमशः समुच्छिद्यन्ते, *अस्य तर्हीत्यादि* कथम् ? *समाप्तिमेतत् सन्धायोक्तमिति* ।

---

१. सर्वथा—का० ।　　　　२–२. ०तव्यवदित्येके—का० ।

एकोऽपि हि प्रकारस्तेषामसमुच्छिन्नः सर्वेषां पुनरुत्पत्तौ हेतुः स्यादिति। दर्शनमार्गवदभ्युत्थानेन च्छिनत्तीत्येके। एवं तु वर्णयन्ति— उभयथेति। पूर्वं संवरं विजहाति पश्चात् कुशलमूलानि समुच्छिनत्तीत्येके। एवं तु वर्णयन्ति—यस्य चित्तस्य फलसंवरस्तत्त्यागात् तस्य त्याग इति।

अथ कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते

नृषु ॥ ७९ ॥

मनुष्येष्वेव नापायेषु; क्लिष्टाक्लिष्टयोः प्रज्ञयोरदृढत्वात्। न देवेषु; कर्मफले[1] प्रत्यक्षत्वात्[1]। त्रिषु द्वीपेषु, नोत्तरकुरौ।

अपापाशयत्वात् जम्बूद्वीप एवेत्यपरे। तेषामयं ग्रन्थो विरुध्यते—

"जाम्बूद्वीपकः सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः। एवं पौर्व-

---

कुशलमूलसमुच्छेदसमाप्तिं सन्धाय कतमानि अधिमात्राणीति विस्तरेण एतदुक्तम्। मृदुमृद्वादिसमुच्छेदस्त्वनुक्तोऽपि ग्रहीतव्यः। तस्मात् समाप्तिमेव सन्धायेतदुक्तम्। *तैर्निरवशेषच्छेदात्।* यस्मात्तैर्नवभिर्मिथ्यादृष्टिप्रकारैः कुशलमूलानां निरवशेषच्छेदो भवति।

एकोऽपि हि प्रकारस्तेषामसमुच्छिन्न इति। मृदुमृदुनवमः प्रकारः *सर्वेषां* नवानामपि प्रकाराणां *पुनरुत्पत्तौ हेतुः स्यादि*ति। अतः समाप्तिमेतत्तत् सन्धायोक्तम्।

उभयथेति[2]। व्युत्थानेन च, अव्युत्थानेन च। *तत्त्यागात् तस्य त्याग* इति। यो मृदुमृदुना चित्तेन संवरः समात्त आसीत्, तस्य मृदुमृदोश्चित्तस्य मृदुमृदुकुशलमूलसम्प्रयुक्तस्य त्यागे समुच्छेदे तस्य संवरस्य त्यागो भवति। एवं यावद् योऽधिमात्राधिमात्रेण चित्तेन समात्तः संवरः। तत्त्यागात् तस्य त्याग इति।

*कर्मफले प्रत्यक्षत्वादि*ति। अचिरोपपन्नस्य देवपुत्रस्य त्रीणि चित्तानि समुदाचरन्ति—कुतोऽहं च्युतः, कुत्रोपपन्नः, केन कर्मणेति। एवं कर्मफलप्रत्यक्षत्वान्न देवेषु कुशलमूलानि समुच्छिद्यन्ते।

*जम्बुद्वीप एवे*ति। तत्र विशेषेण तार्किकत्वादित्यभिप्रायः। *सर्वाल्पैरष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः।* पञ्चभिर्वेदनेन्द्रियैः कायजीवितमनइन्द्रियैश्च। समुच्छिन्नकुशलमूल एव। तस्य हि श्रद्धादीनि समुच्छिन्नानि। पृथग्जनत्वाच्च नाज्ञा-

---

१–१. कर्मफल०—का०। २. उभयेनेति—मुद्रितः पाठः।

विदेहको[1] गौदानीयकः[2]" (   ) इति ॥ ७९ ॥

तानि पुनः

छिनत्ति स्त्री पुमान्,

स्त्री च समुच्छिनत्ति, पुरुषश्च; मन्दच्छन्दवीर्यप्रज्ञत्वात् ।

न स्त्रीत्यपरे ।

अयं ग्रन्थो विरुध्येत—"यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागतो नियतमसावष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः" (   ) इति ?

तेषामपि तृष्णाचरितो न समुच्छिनत्ति; चलाशयत्वात् । कस्तर्हि ?

दृष्टिचरितः,

दृढगूढपापाशयत्वात् । अत एव न षण्ढादयः[3]; तृष्णाचरितपक्षत्वात्[4] । आपायिकवच्च ।

किंस्वभावः कुशलमूलसमुच्छेदः ?

सोऽसमन्वयः ।

स्यामीन्द्रियाणि सन्ति । चक्षुरादीन्यपि न सन्ति । वैकल्ययोगे, क्रममरणावस्थायां वा । *एवं पौर्वविदेहको गौदानीयक* इति । अतिदेशादस्त्यनयोरपि कुशलमूलसमुच्छेद इति दर्शयति ॥ ७९ ॥

"छिनत्ति स्त्री पुमान्" इति । *स्त्री पुमांश्चेति* च-शब्दो लुप्तनिर्दिष्टः । *यः स्त्रीन्द्रियेण समन्वागतो नियतमसावष्टाभिरिन्द्रियैः समन्वागतः* । चतुर्भिर्वेदनेन्द्रियैः, त्रिभिश्च कायजीवितमनइन्द्रियैः, स्त्रीन्द्रियेणाष्टमेन । श्रद्धादीनि समुच्छिन्नकुशलमूलावस्थायां व्यभिचार्यन्त इत्यभिप्रायः । *अयमेव* चात्रार्थो *विरुध्यते* । चक्षुरादीन्यपि व्यभिचार्यन्ते पूर्ववत् ।

तेषामपीति । तेषामपि समुच्छेत्तृणामुक्तानां *तृष्णाचरितो न समुच्छिनत्ति* ।

दृढगूढपापाशयत्वादिति । दृढो गूढः पापश्चाशयोऽभिप्रायोऽस्येति समासः । दृढः=स्थिरः । गूढः = प्रच्छन्नः । पापः = अकल्याणः । *तृष्णाचरितपक्षत्वादिति* । तृष्णाचरितजातीयत्वादित्यर्थः । यथा तृष्णाचरितश्चलाशयः, तद्वत्ते षण्ढादय इति । *आपायिकवच्च* । यथा—आपायिकाः क्लिष्टाक्लिष्टयोः प्रज्ञयोरदृढत्वात् न कुशलमूलानि समुच्छिन्दन्ति, एवं शण्ठादयः ।

---

१. पूर्व०—का० ।   २. गोदानीयक—का० ।
३. शण्ढा०—का० ।   ४. ०चरिते पक्षात्वात्—का० ।

यदा हि कुशलमूलानां प्राप्तिर्न पुनरुत्पद्यते, अप्राप्तिरप्युत्पद्यते । तस्मिन्न-समन्वागम उत्पन्ने समुच्छिन्नानि कुशलमूलान्युच्यन्ते ।

तेषां समुच्छिन्नानां कथं पुनः प्रतिसन्धिः ?

सन्धिः काङ्क्षास्तिदृष्टिभ्यां

यदा अस्य हेतुफले विचिकित्सा चोत्पद्यते, अस्तिदृष्टिर्वा, सम्यग्दृष्टिरित्यर्थः, तदा पुनः तत्प्राप्तिसमुत्पादात् प्रतिसन्धितानि कुशलमूलान्युच्यन्ते । नवप्रकाराणां युगपत् प्रतिसन्धानं क्रमेण तु सम्मुखीभावः, आरोग्यबललाभवत् । स पुनस्तेषां प्रतिसन्धिः ।

नेहानन्तर्यकारिणः ॥ ८० ॥

अन्यस्यैवेह स्यात्, आनन्तर्यकारिणस्तु नेह स्यात् । तमेव सन्धायोक्तम्—"अभव्योऽयं पुद्गलो दृष्ट एव धर्मे कुशलमूलानि प्रतिसन्धातुम्, नियतमयं नवकेभ्यश्च्यवमानो वा उपपद्यमानो वा कुशलमूलानि प्रतिसन्धास्यति" (   ) इति । उपपद्यमानोऽन्तराभवस्थः, च्यवमानश्च्युत्यभिमुखः । तत्र पुनर्यो हेतुबलेन समुच्छिनत्ति स च्यवमानः प्रतिसन्दधाति, यः प्रत्ययबलेन स उपपद्यमानः । एवं यः स्वबलेन परबलेन ।

पुनराह—य आशयविपन्नः समुच्छिनत्ति स दृष्टे धर्मे प्रतिसन्दधाति । य आशयप्रयोगविपन्नः स भेदात् कायस्येति । एवं यो दृष्टिविपन्नो दृष्टिशील-

---

प्रतिसन्धितानीति । प्रतिसन्धिकृतानि प्रतिसन्धितानि । प्रातिपदिकधातुः । *प्रतिसंहितानीत्यपरे* पठन्ति । *आरोग्यबललाभवदिति* । यथा *आरोग्यं* पूर्वं भवति क्रमेणैव तु *बल-लाभो* भवति, तद्वत् ।

"नेहानन्तर्यकारिणः" इति । आनन्तर्यकारिण एव नेह प्रतिसन्धिर्भवति— अर्थत एतदुक्तम्—अनानन्तर्यकारिण इह प्रतिसन्धिर्भवतीति । *अन्तराभवस्थ* इति । नरकगमनायान्तराभवस्थः । *च्युत्यभिमुख* इति । नरकात् च्युत्यभि-मुखः । *हेतुबलेनेति* । सभागहेतुबलेन । यस्माद् येषां मिथ्यादृष्टी स्वयं रोचते । *प्रत्ययबलेनेति* । परतो घोषबलेन । यस्माद् येषां मिथ्यादृष्टी रोचते; हेतुबलस्य सारत्वात् । *एवं यः स्वबलेनेति* । *यः* स्वतर्कबलेन । स च्यवमानः । *यः परबलेन* । परतः श्रुतबलेन । स उपपद्यमानः । *य आशयविपन्न* इति । मिथ्यादृष्टिसम्मुखीभावेन *विपन्नो* विनष्टः । *स दृष्टे धर्मे* जन्मनि *प्रतिसन्दधाति* । *य आशयप्रयोगविपन्नः* । यो

विपन्न इति ।

स्यात् समुच्छिन्नकुशलमूलो न मिथ्यात्वनियत इति चतुष्कोटिकम् । प्रथमा कोटिः—पूरणादयः । द्वितीया—अजातशत्रुः । तृतीया—देवदत्तः । चतुर्थी—एतानाकारान् स्थापयित्वा ।

कुशलमूलसमुच्छेदिकाया मिथ्यादृष्टेरवीचो विपाकः । आनन्तर्यकारिणां तु तत्र वा, अन्यत्र वा नरके ॥ ८० ॥

कर्मपथप्रसङ्ग एवायं वर्तते । तत्र वक्तव्यम्—कतिभिः कर्मपथैः सह चेतना युगपदुत्पन्ना वर्तत इति ?

युगपद् यावदष्टाभिरशुभैः सह वर्तते ।
चेतना,

एकेन तावत् सह वर्तते । विनाऽन्येनाभिध्यादिसम्मुखीभावे अक्लिष्टचेतसो वा तत्प्रयोगेण रूपिणामन्यतमनिष्ठागमने ।

मिथ्यादृष्टिसम्मुखीभावेनानन्तर्यक्रियया च *विपन्नः* । *स भेदात् कायस्य प्रतिसन्दधाति* । अत्र च यः स्वबलेन परबलेनेति पूर्वोक्तस्यैवायं पर्यायः । *एवं यो दृष्टिविपन्नो यो दृष्टिशीलविपन्न* इति अनन्तरपूर्वोक्तस्यैवायं पर्याय इत्यवगन्तव्यम् ।

पूरणादय इति । *आदि*शब्देन षट् शास्तारो गृह्यन्ते । तद्यथा—*पूरणकाश्यपः*, *मस्करी* गोशालीपुत्रः, *सञ्जयो* वैरटीपुत्रः, *अजितः* केशकम्बलः, *ककुदः* कात्यायनः, *निर्ग्रन्थो* ज्ञातिपुत्र इति । ते समुच्छिन्नकुशलमूलाः; नास्तिकत्वात् । न मिथ्यात्वनियताः, अनानन्तर्यकारित्वात् । आनन्तर्यकारिणो हि मिथ्यात्वनियताः । *अजातशत्रुस्तु* मिथ्यात्वनियतः; आनन्तर्यकारित्वात् । न समुच्छिन्नकुशलमूलः; सम्यग्दृष्टिकत्वात् । *देवदत्तः* समुच्छिन्नकुशलमूलश्च मिथ्यात्वनियतश्च; सङ्घभेदकत्वात्, तथागतदुष्टचित्तरुधिरोत्पादकत्वाच्च । *चतुर्थ्येतानाकारान् स्थापयित्वेति* । अस्मदादयः ॥ ८० ॥

विनान्येनाभिध्यादिसम्मुखीभाव इति । विनान्येन कर्मपथेन प्राणातिपातादिनाऽभिध्यादीनामन्यतमसम्मुखीभावे । *सा चेतना एकेन* कर्मपथेन *सह वर्तते* । अभिध्यया वा, व्यापादेन वा, मिथ्यादृष्ट्या वा । *अक्लिष्टचेतसो* वेति । कुशलाव्याकृतचित्तस्य । *तस्य* प्रयोक्तुः *प्रयोगेण* । *रूपिणां* प्राणातिपातादानां काममिथ्याचारवर्ज्यानाम*न्यतमस्य निष्ठापने* । तेनैकेन सह चेतना वर्तते । अभिध्यादिव्यतिरिक्तक्लिष्टचित्तस्य वेति वक्तव्यम् । तस्यापि ह्ययं विधिः सम्भवति ।

द्वाभ्यां सह वर्तते । व्यापन्नचित्तस्य प्राणिवधे, अभिध्याविष्टस्य वाऽदत्ता-दाने, काममिथ्याचारे, सम्भिन्नप्रलापे च[1] ।

त्रिभिः सह वर्तते । व्यापन्नचित्तस्य प्राणिमारणापहरणे[2] युगपत् । न तर्हीदानीमदत्तादानस्य लोभेनैव निष्ठा सिध्यति ? अनन्यचित्तस्य तत्परिसमाप्तौ[3] स नियमो ज्ञेयः । अभिध्याद्याविष्टस्य च तत्प्रयोगेण रूपिद्वयनिष्ठागमने त्रिभिरेव ।

व्यापन्नचित्तस्य प्राणिवध इति विस्तरः । व्यापादेन प्राणातिपातेन चेति *द्वाभ्यां सह वर्तते । काममिथ्याचारे, सम्भिन्नप्रलापे* च द्वाभ्यां सह वर्तते । अभि-ध्यया काममिथ्याचारेण चेति द्वाभ्याम् । सम्भिन्नप्रलापेनाभिध्यादीनां चान्यत-मेन चेति द्वाभ्यामेव ।

इदं चोद्यते—*व्यापन्नचित्तस्य* प्राणिवध इत्यभिध्याविष्टस्य चादत्तादान इति, किमिदं स्वयं कुर्वत उच्यते ? उताहो परेण कारयतः ? यदि स्वयं कुर्वतः; व्यापन्नचित्तस्याभिध्याविष्टस्य चेति विशेषणं न युज्यते; प्राणिवधे व्यापादस्यावश्यकत्वात्, अदत्तादाने चाभिध्यायाः, व्यभिचारे हि विशेषण-मिष्यते ? अथ परेण कारयतः; अभिध्याव्यापादमिथ्यादृष्ट्यन्यतमचित्तस्य प्राणिवधे, अदत्तादानकाममिथ्याचारसम्भिन्नप्रलापेषु वेति वक्तव्यम् ? उच्यते—स्वयं कुर्वत इति । ननु चोक्तं विशेषणं न युज्यत इति ? नैष दोषः; न हीदं विशेषणमुच्यते, किं तर्हि ? स्वरूपाख्यानमेतत् । व्यापादाभिध्ययोर्द्वितीय-भूतयोस्तत्रास्तित्वं कथ्यत इति । एवमप्यभिध्याद्यन्यतरचित्तस्य तान् प्राणा-तिपातादीन् कारयतो द्वाभ्यां सह चेतना वर्तत इति सम्भवेत्, तस्मात्तदपि वक्तव्यम् ? सत्यं वक्तव्यमेतत् । उदाहरणमात्रं त्वेतदुक्तमित्यदोषः ।

*व्यापन्नचित्तस्य प्राणिमारणापहरणे युगपदि*ति । यत्र मारणेनैवापहरणं सिध्यति, तत्र हि व्यापादप्राणिवधादत्तादानकर्मपथा युगपद् भवन्तीति । न *तर्ही*ति विस्तरः । यदि परकीयद्रव्यापहरणकाले व्यापादो भवति । न तर्ही-दानीमद*त्तादानस्य लोभेनैव निष्ठा सिध्यती*ति । लोभद्वेषयोर्युगपदभावात् । *अनन्यचित्तस्ये*ति विस्तरः । अपहरणचित्तस्यैव *तत्परिसमाप्ताव*दत्तादानपरि-समाप्तौ स *नियमो ज्ञेयः* । "लोभतः परस्त्रीगमनाभिध्यादत्तादानसमापनम्" (अभि० को० ४.७०) इति । अन्यचित्तस्य तु मारणचित्तस्य नायं नियमः ।

---

१. वा०—का० । २. परकीयप्राणि०—का० ।

३. तत्समाप्तौ—का० ।

चतुर्भिः सह वर्तते—भेदाभिप्रायस्यानृतवचने, परुषवचने वा । तत्र हि मानस एको भवति, वाचिकास्त्रयः ।

अभिध्यादिगतस्य वा तत्प्रयोगेणान्यरूपित्रयनिष्ठागमने ।

एवं पञ्चषट्सप्तभिर्योजयितव्या ।

अष्टाभिः सह वर्तते । षट्सु प्रयोगं कृत्वा स्वयं काममिथ्याचारं कुर्वतः समं निष्ठागमने । एवं तावदकुशलैः ।

दशभिर्यावच्छुभैः,

कुशलैः पुनः **कर्मपथैर्यावद् दशभिः** सह चेतना वर्तत इति ।

उत्सर्गं कृत्वाऽपवादं करोति—

नैकाष्टपञ्चभिः ।८१ ॥

भेदाभिप्रायस्यानृतवचन इति । भेदाभिप्रायत्वात् तदेवानृतं पैशुन्यं भवति । तदेव सम्भिन्नप्रलापः, "सर्वं क्लिष्टं सम्भिन्नप्रलापिता" (अभि० ४.७६) इति सिद्धान्तात् । एवं भेदाभिप्रायत्वात्तदेव परुषवचनं पैशुन्यं तथैव च सम्भिन्नप्रलाप इति । *चतुर्भिः सह वर्तते* । कथम् ? इत्याह—*तत्र हि मानस एको भवति, वाचिकास्त्रय* इति । अनृतवचनेऽभिध्याव्यापादो वा भवेत् । वाचिकास्त्रयः—मृषावादपैशुन्यसम्भिन्नप्रलापाः । परुषवचनेऽपि मानस एको व्यापादः, वाचिकास्त्रयः—पारुष्यपैशुन्यसम्भिन्नप्रलापाः । नामत एवं त्रयो भवन्ति, न तु स्वभावतः । तदेव ह्यनृतवचनं पैशुन्यं सम्भिन्नप्रलाप इति चोच्यते । न तु त्रयः स्वभावा भवन्ति । एवं परुषवचनमपि त्रिनामकं भवतीति योज्यम् ।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—स्वभावभेदोऽप्यस्तीति । मृषावादपैशुन्यसम्भिन्नप्रलापाविज्ञप्तयो हि भिद्यन्ते, तथा पारुष्य-पैशुन्य-सम्भिन्नप्रलापाविज्ञप्तयो भिद्यन्त इति । *अभिध्यादिगतस्येति* विस्तरः । अभिध्यादिगतस्य वा चतुर्भिः सह वर्तते । तत्र मानस एकोऽभिध्यादीनामन्यतमः । *तत्प्रयोगेणा*भिध्यादिगतप्रयोगेणायं कर्मपथत्रयस्य प्राणिवधादिकस्य *निष्ठागमने* समाप्तिकाले ।

एवं पञ्चषट्सप्तभिर्योजयितव्या । का ? चेतना । कथम् ? *पञ्चभिस्तावत्* सह वर्तते । अभिध्यादिगतस्य तत्प्रयोगेणान्यचतुष्टयनिष्ठागमने । एवमभिध्यादिगतस्यान्यपञ्चषट्निष्ठागमने *षड्भिः, सप्तभिश्च* सह वर्तते ।

अष्टाभिः सह वर्तते । षट्सु प्राणातिपातादिषु *प्रयोगं कृत्वा* अभिध्यागतस्य *स्वयं काममिथ्याचारं कुर्वतः समं निष्ठागमने* । नवभिः सह वर्तत इति नास्त्येतत्; मानसानां कर्मपथानां युगपदसम्भवात् ।

एकेनाष्टाभिः पञ्चभिश्च कर्मपथैः सह न वर्तते ।

तत्र द्वाभ्यां सह वर्तते—कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु, आरूप्यसमाप्तौ च क्षयानुत्पादज्ञानयोः ।

त्रिभिः—सम्यग्दृष्टिसम्प्रयुक्ते मनोविज्ञाने ।

चतुर्भिः—अकुशलाव्याकृतचित्तस्योपासकश्रामणेरसंवरसमादाने ।

"नैकाष्टपञ्चभिः" इति । नैकेनेव मानसेन; कुशले चेतस्यनभिध्याव्यापादयोरवश्यम्भावात् । नापि रूपिणैकेन संवरसंगृहीतेन कर्मपथेन सह चेतना वर्तते; क्लिष्टाव्याकृतचित्तावस्थायामपि उपासकसंवरादिषु प्राणातिपातादत्तानकाममिथ्याचारमृषावादानामवश्यं सहभावात् । न *पञ्चभिरेव*; कुशले चेतस्यनभिध्याव्यापादयोर्द्वयोरवश्यं सहभावात् । संवरसंगृहीतानां च प्राणातिपातादीनामेषां चतुर्णामवश्यं सहभावात् । *नाष्टाभिरेव*; भिक्षुसंवरसंगृहीतानां कायिकवाचिनां क्लिष्टाव्याकृतावस्थायां सप्तानामेव सम्भवात् । कुशलचित्तावस्थायां च नवानां दशानां वा सम्भवात् । पारिशेष्याद् द्व्यादिभिः सह वर्तते इत्युक्तं भवति ।

तत्र द्वाभ्यामिति विस्तरः । *तत्र द्वाभ्यां सह* वर्तते । *कुशलेषु पञ्चसु विज्ञाने*ष्वनभिध्या चाव्यापादश्च स्तः, न सम्यग्दृष्टिः । 'पञ्चविज्ञानसहजा धीर्न दृष्टिरतीरणात्'' (अभि० १.४१) इति सिद्धान्तात् । अतोऽनभिध्याव्यापादाभ्यां द्वाभ्यामेवात्र सह वर्तते । *आरूप्यसमापत्तौ च क्षयानुत्पादज्ञानयोरि*ति । आरूप्यसमापत्तिसंगृहीतयोश्च क्षयानुत्पादज्ञानयोराभ्यामेव द्वाभ्यां सह वर्तते; 'क्षयानुत्पादधीर्न दृक्'' (अभि० ७.१) इति तत्र सम्यग्दृष्ट्यभावात् । आरूप्यसमापत्तिग्रहणं ध्यानासमापत्तिसंगृहीतयोः क्षयानुत्पादज्ञानयोः सप्तविधकायिकवाचिकानास्रवसंवरस्वभावकर्मपथनिवृत्त्यर्थम् । क्षयानुत्पादज्ञानग्रहणं सम्यग्दृष्टिनिरासार्थं च; क्षयानुत्पादज्ञानयोरसम्यग्दृष्टिस्वभावत्वात् ।

त्रिभिः सह वर्तते । *सम्यग्दृष्टिसम्प्रयुक्ते मनोविज्ञाने* । रूपिकर्मपथाभाव इति वाक्यशेषः । तत्र ह्यनभिध्याव्यापादसम्यग्दृष्टय एव त्रयः कर्मपथा भवन्तीति ।

*चतुर्भिरि*ति विस्तरः । *अकुशलाव्याकृतचित्तस्ये*ति विशेषणान्मानसा न सन्तीति दर्शितं भवति । *उपासकश्रामणेरसंवरसमादाने* च । प्राणातिपातादत्तादानकाममिथ्याचारमृषावादविरतिलक्षणाश्चत्वार एव कर्मपथाः सन्ति; मद्यपानादिविरतीनां दशकर्मपथानन्तर्भावात् । पैशुन्यविरत्यादीनां चोपासकश्रामणेरसंवरासंग्रहात् । श्रामणेरसंवरसमादानवचनात् चोपवाससंवर-

षड्भिः—कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु[1], तत्समादाने ।

सप्तभिः—कुशले मनोविज्ञाने, तत्समादान एव, अकुशलाव्याकृतचित्तस्य च भिक्षुसंवरसमादाने ।

नवभिः—कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु, तत्समादाने, क्षयानुत्पादज्ञानसम्प्रयुक्ते च मनोविज्ञाने, तस्मिन्नेव च ध्यानसंगृहीते ।

दशभिः—ततोऽन्यत्र कुशले मनोविज्ञाने भिक्षुसंवरसमादान एव ।

सर्वा च ध्यानानास्रवसंवरसहवर्तिनी चेतना, अन्यत्र क्षयानुत्पादज्ञानाभ्याम् । संवरनिर्मुक्तेन त्वेकेनापि सह स्यादन्यचित्तस्यैकाङ्गविरतिसमादाने ।

समादानमुक्तरूपमवगन्तव्यम् । श्रामणेरसंवरसमादाने त्वब्रह्मचर्याद् विरतिस्तृतीयः कर्मपथः । तत्र च काममिथ्याचारोऽन्तर्भूत एव ।

षड्भिः कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु तत्समादाने । उपासकश्रामणेरसंवरसमादाने तैश्चतुर्भिर्यथोक्तैरनभिध्याव्यापादाभ्यां चेति षड्भिः; पञ्चसु विज्ञानेषु सम्यग्दृष्ट्यभावात् ।

सप्तभिः कुशले मनोविज्ञाने तत्समादान एव । उपासकश्रामणेरसंवरसमादान एव तैरेव यथोक्तैः सम्यग्दृष्ट्या च सप्तमेन कर्मपथेन । मनोविज्ञाने हि कुशले सम्यग्दृष्टिरस्तीति । *अकुशलाव्याकृतचित्तस्य च भिक्षुसंवरसमादाने* सप्तभिरेव रूपिभिः, न मानसैः; अकुशलाव्याकृतचित्तत्वात् ।

नवभिः कुशलेषु पञ्चसु विज्ञानेषु तत्समादाने । भिक्षुसंवरसमादाने । सम्यग्दृष्टेरेवाभावात् । *क्षयानुत्पादज्ञानसम्प्रयुक्ते च मनोविज्ञाने* तैरेव नवभिः सह वर्तते; तत्रापि सम्यग्दृष्ट्यभावात् । *तस्मिन्नेव चेति* । क्षयानुत्पादज्ञानसम्प्रयुक्त एव ध्यानसंगृहीते मनोविज्ञाने । नवभिरेव । ध्यानसंवरसंगृहीते रूपिभिः सप्तभिः, अनभिध्याव्यापादाभ्यां च ।

दशभिस्ततोऽन्यत्रेति । क्षयानुत्पादज्ञानवर्जिते *कुशले मनोविज्ञाने भिक्षुसंवरसमादान एव* । *सर्वा चेति* विस्तरः । *सर्वा च ध्यानास्रवसंवरसहवर्तिनी क्षयानुत्पादज्ञानासम्प्रयुक्ता चेतना* सप्तभिः कायिकवाचिकैर्ध्यानानास्रवसंवरसंगृहीतैः, त्रिभिश्च मानसैरिति दशभिः सह वर्तते । संवरसंगृहीतैः कर्मपथैः सहैव चेतना वर्तत इति दर्शितम् ।

संवरनिर्मुक्तेन तु । अष्टविधसंवरनिर्मुक्तेन तु । *एकेनापि सह स्यात्* । कथम् ? इत्याह—*अन्यचित्तस्येति* । तत्संवरनिर्मुक्तकुशलकर्मपथसमुत्थापकाच्चित्तादन्य-

---

१. विज्ञानकायेषु—का० ।

पञ्चाष्टाभिरपि स्यात्, कुशले मनोविज्ञाने द्विपञ्चाङ्गसमादाने युगपत् ॥ ८१ ॥

कस्यां गतौ कति कर्मपथा अकुशलाः कुशला वा सम्मुखीभावतः, समन्वागमतो वा ?

सम्भिन्नालापपारुष्यव्यापादा[1] नरके द्विधा ।

इत्येते त्रयः कर्मपथा नरके द्वाभ्यां सप्रकाराभ्यां सन्ति—सम्मुखीभावतः, समन्वागमभावतश्च । परिवेदनात् सम्भिन्नप्रलापः । परस्परपरितापनात् पारुष्यं रूक्षसन्तानतया । परस्परद्वेषाद् व्यापादः ।

समन्वागमतोऽभिध्यामिथ्यादृष्टी,

न सम्मुखीभावतः । रञ्जनीयवस्त्वभावात्, कर्मफलप्रत्यक्षत्वाच्च । कर्मक्षयेण मरणान्न प्राणातिपातः, द्रव्यस्त्रीपरिग्रहाभावान्नादत्तादानकाममिथ्याचारौ, प्रयोजनाभावान्न मृषावादः । अत एव न पैशुन्यम्; नित्यभिन्नत्वाच्च ।

कुरौ त्रयः ॥ ८२ ॥

'समन्वागमतः' इति वर्तते । अभिध्याव्यापादमिथ्यादृष्टयो न सम्मुखीभावतः । अममपरिग्रहत्वात्[2] स्निग्धसन्तानत्वादाघातवस्त्वभावादपापाशयत्वाच्च ॥ ८२ ॥

चित्तस्य । क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्येत्यर्थः । *एकाङ्गविरतिसमादाने* । प्राणातिपाताङ्गविरतेः, अदत्तादानविरतेर्वा समादाने । तेनैकेन कर्मपथेन सह वर्तते । *पञ्चाष्टाभिरपी*ति । कुशलमनोविज्ञानस्य पुद्गलस्य द्व्यङ्गसमादाने युगपन्मानसैस्त्रिभिः । रूपिभ्यां द्वाभ्यामिति पञ्चभिः । *पञ्चाङ्गसमादाने* । युगपत्तैश्च रूपिभिः पञ्चभिः । मानसैश्च त्रिभिरित्यष्टाभिः । उदाहरणरूपं चेतदुक्तम् । अतोऽन्यथापि शक्यते वक्तुम्—क्लिष्टाव्याकृतचित्तस्य संवरासंगृहीतपञ्चाङ्गसमादाने पञ्चभिः सह वर्तते इति ॥ ८१ ॥

*रञ्जनीयवस्त्वभावादि*ति । नरके रञ्जनीयवस्त्वभावात् न सम्मुखीभावतोऽभिध्यास्ति । कर्मफलप्रत्यक्षत्वाच्च न मिथ्यादृष्टिः । *अत एवे*ति । प्रयोजनाभावान्न पैशुन्यम् । *नित्यभिन्नत्वाच्च* । अन्योन्यसौहार्दाद्यभावतः ।

अममपरिग्रहत्वान्न कुरौ सम्मुखीभावतोऽस्त्यभिध्याकर्मपथः । *स्निग्धसन्तानत्वादाघातवस्त्वभावाच्च* न व्यापादः । *अपापाशयत्वाच्च* न मिथ्यादृष्टिः । त्रयोऽप्येतेऽभिध्यादयो न सन्ति ॥ ८२ ॥

---

१. भिन्नप्रला०—का० । २. अममा०—का० ।

सप्तमः स्वयमप्यत्र,

असम्भिन्नप्रलापः सम्मुखीभावतोऽप्यस्ति। ते हि क्लिष्टचित्ताः कदाचिद् गायन्ति। अपापाशयत्वात् न प्राणातिपातादयः। नियतायुष्कत्वाद्, द्रव्यस्त्रीपरिग्रहाभावात्, प्रयोजनाभावाच्च।

कथमेषामब्रह्मचर्यम्? ते खलु यया स्त्रिया सार्धं रन्तुकामा भवन्ति तां बाहौ गृहीत्वा वृक्षमूलमुपसर्पन्ति। गम्या चेद्, वृक्षश्छादयति तां ते गच्छन्ति। अगम्या चेन्न छादयति, तां ते न गच्छन्ति॥

कामेऽन्यत्र दशाशुभाः।

'स्वयमपि' इति वर्तते? नरकोत्तरकुरुभ्यामन्यत्र कामधातौ दशाकुशलाः कर्मपथाः सम्मुखीभावतोऽपि विद्यन्ते। तिर्यक्प्रेतदेवेष्वसंवरनिर्मुक्ताः। मनुष्येष्वसंवरसंगृहीता अपि।

यद्यपि देवो देवं न मारयति, अन्यगतिस्थं तु मारयति।

देवा अपि शिरोमध्यच्छेदाद् म्रियन्त इत्यपरे।

उक्ता अशुभाः॥

शुभास्त्रयस्तु सर्वत्र सम्मुखीभावलाभतः॥ ८३॥

पञ्चसु गतिषु त्रैधातुके सर्वत्रानभिध्याऽव्यापादसम्यग्दृष्टयः सम्मुखीभावतः समन्वागमतश्च विद्यन्ते॥ ८३॥

"स्वयमपि" इति। अस्य सम्मुखीभावत इति व्याख्यानम्। *अपापाशयत्वान्न प्राणातिपातादयः*। षडपि सम्मुखीभावतः सन्ति। *नियतायुष्कत्वात्* न प्राणातिपातः। *द्रव्यस्त्रीपरिग्रहाभावाद्* यथाक्रमं नादत्तादानम्, काममिथ्याचारश्च। *प्रयोजनाभावाच्च* न मृषावादपैशुन्यपारुष्याणि।

यदि परिग्रहो नास्ति *कथमेषामब्रह्मचर्य*मिति पृच्छति।

संवरनिर्मुक्ता इति। नैवसंवरसंगृहीता इत्यर्थः। *अन्यगतिस्थं तु मारयती*ति। प्रेतादिगतिस्थम्।

देवा *अपि शिरोमध्यच्छेदान्म्रियन्त* इति। शिरश्छेदान्मध्यच्छेदाद् देवा अपि म्रियन्ते। 'देवो देवं न मारयति' इत्युक्ते अवध्या देवा इत्यभिप्रेतम्। देवानां ह्यङ्गप्रत्यङ्गानि छिन्नानि छिन्नानि पुनर्जायन्ते। यद्यप्येवम्, तथापि शिरोमध्यच्छेदाच्छिरश्छेदान्मध्यच्छेदाच्च न पुनः प्रतिसन्धानमित्यस्ति देवानां वधः इत्यभिप्रायः॥ ८३॥

आरूप्यासंज्ञिसत्त्वेषु लाभतः सप्त,

कायिकवाचिकाः सप्त कुशला आरूप्येष्वसंज्ञिसत्त्वेषु समन्वागमत एव। आरूप्योपपन्नानामार्याणामतीतानागतानास्रवसंवरसमन्वागमात्। असंज्ञिसत्त्वानां च ध्यानसंवरसमन्वागमात्।

यद्भूम्याश्रयमार्येणानास्रवं शीलमुत्पादितं निरोधितं भवति, तेनारूप्येष्वतीतेन समन्वागतो भवति। पञ्चभूम्याश्रयेण त्वनागतेन।

शेषिते।

सम्मुखीभावतश्चापि हित्वा सनरकान् कुरून्॥ ८४॥

शेषः कृतः शेषितः। योऽन्यो धातुः शेषितो गतिर्वा, तत्रैते सप्त कुशलाः कर्मपथाः **सम्मुखीभावतोऽपि** संविद्यन्ते, अन्यत्र **नरकोत्तरकुरुभ्यः**। ते पुनस्तिर्यक्प्रेतेषु संवरनिर्मुक्ता रूपधातौ तु संवरसंगृहीताः, अन्यत्रोभयथा॥ ८४॥

त एते दशाकुशलाः कर्मपथाः कुशलाश्च

सर्वेऽधिपतिनिष्यन्दविपाकफलदा मताः।

अकुशलैस्तावत् सर्वैरेवासेवितभावितबहुलीकृतैः नरकेषूपपद्यते। तदेषां विपाकफलम्। स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागतां प्राणातिपातेनाल्पायुर्भवति, अदत्तादानेन भोगव्यसनी भवति, काममिथ्याचारेण ससपत्नदारः, मृषावादेनाभ्याख्यानबहुलः, पैशुन्येन मित्रभेदोऽस्य भवति, पारुष्येणामनोज्ञ-

---

यद्भूम्याश्रयमिति विस्तरः। पञ्च भूमयो यावच्चतुर्थध्यानभूमिः। यद् भूमिराश्रयोऽस्येति यद्भूम्याश्रयम्। *अनास्रवं शीलमार्येणोत्पादितं निरोधितम्*। *उत्पादितं* वर्तमानमध्वानं गमितम्। *निरोधित*मतीतमध्वानं गमितम्। एकभूम्याश्रयं यावच्चतुर्भूम्याश्रयं वा। *तेनारूप्येष्वतीतेन समन्वागतो भवति*। *पञ्चभूम्याश्रयेण त्वनागतेन*। कामावचराश्रयेण यावच्चतुर्थध्यानाश्रयेण च। यत्रोपपन्नो यत्र वा नोपपन्नस्तदाश्रयेण।

अन्यत्र नरकोत्तरकुरुभ्य इति। तत्र समादानशीलाभावात्। *अन्यत्रोभयथेति*। अन्यत्र कामधातौ देवेषूत्तरकुरुवर्ज्येषु च मनुष्येषु उभयथा—संवरनिर्मुक्ताः, संवरगृहीताश्च। त्रिविधः संवरः—प्रातिमोक्षसंवरः, ध्यानसंवरः, अनास्रवसंवरश्च यथासम्भवं ग्रहीतव्यः॥ ८४॥

आसेवितभावितबहुलीकृतैरिति। प्रयोग-मौल-पृष्ठावस्थासु।

शब्दश्रवणम्, सम्भिन्नप्रलापेनानादेयवाक्यः, अभिध्यया तीव्ररागः, व्यापादेन तीव्रद्वेषः, मिथ्यादृष्ट्या तीव्रमोहः । तस्या मोहभूयस्त्वात् । इदमेषां निःष्यन्दफलम् ।

अल्पमप्यायुर्मनुष्येषु कुशलफलम् । तत् कथं प्राणातिपातस्य निःष्यन्दफलं भवति ? नोच्यते तदेवायुस्तस्य फलम्, किं तर्हि ? तेनाल्पायुर्भवतीति । अतो-ऽन्तरायहेतुः प्राणातिपातस्तस्यायुषो भवतीति वेदितव्यम् । प्राणातिपातेनास्या-सेवितेन बाह्या भावा अल्पौजसो भवन्तीति । अदत्तादानेनाशनिरजोबहुलाः, काममिथ्याचारेण रजोऽवकीर्णाः, मृषावादेन दुर्गन्धाः, पैशुन्येनोत्कूलनिकूलाः, पारुष्येणोषरजाङ्गला प्रतिक्रुष्टाः पापभूमयः, सम्भिन्नप्रलापे विषमर्तुपरिणामाः, अभिध्यया शुष्कफलाः, व्यापादेन कटुकफलाः, मिथ्यादृष्ट्या अल्पफला अफला वा । इदमेषामधिपतिफलम् ।

किं तेनैव कर्मणायमिहाल्पायुर्भवति, अथान्येन ? तेनैवेत्येके । तद् विपाक-फलम्, इदं निष्यन्दफलमिति ।

तत्र प्रयोगेणेह मौलेनेत्येके ।

किं तर्हि । तेनाल्पायुर्भवतीति । आयुषोऽल्पत्वात् निष्यन्दफलमिति दर्शयति । *बाह्या भावाः* । ओषधिभूम्यादयः । *अल्पौजसः* अल्पवीर्याः । *अशनिरजोबहुला इति* । *अशनिः* शिलावर्षम् । *रजो* धूलिवृष्टिः, क्षारवृष्टिर्वा, यतः शस्यादिविनाशः । *रजोऽवकीर्णा* इति । धूलिव्युत्थिताः । *उत्कूलनिकूलाः* । उन्नतनिम्नाः । *ऊषरजङ्गलाः* । ऊषराश्च जङ्गलाश्च ते । बाह्या भावा इत्यधिकृताः । ता भूमय इहाभिप्रेताः । *प्रतिक्रुष्टा* विगर्हिताः । *विषमर्तुपरिणामा* इति । विषम ऋतुपरिणाम एषामिति विषमर्तुपरिणामाः शस्यादय ओषधयः । यस्मिन्नृतौ वर्षितव्यं तत्र न वर्षति, यस्मिन् शीतेन भवितव्यं तस्मिन् न शीतम्, यस्मिन्नुष्णेन भवितव्यं तत्र तन्न भवतीति योज्यम् ।

तद्विपाकफलमिति सत्त्वसन्ताने । *इदं निष्यन्दफलमिति* । बाह्यं तद्वस्त्विति ना तद्विपाकफलम् ।

तत्र प्रयोगेणेति विस्तरः । नरके प्राणातिपातप्रयोगेण तीव्रं दुःखमनुभवति । प्राणातिपातप्रयोगेण हि वध्यस्य प्राणिनोऽतीव-तीव्रं दुःखं भवति । *इह मौलेना*-ल्पायुर्भवति । यथा तस्य वध्यस्य प्राणिन आयुरुपद्रूयत इति, तादृशमेवैतत् ।

परे सपरिवारग्रहणात्तु प्राणातिपातेनेत्युक्तमिति ।

यद्प्येतन्निःष्यन्दफलमुक्तं नैतद् द्वयमतिवर्तते—विपाकफलमधिपतिफलं च । सादृश्यविशेषात्तु तथोक्तम् ।

किं पुनः कारणमेषां कर्मपथानामेतत् त्रिविधफलमभिनिर्वर्तते ? प्राणातिपातं हि तावत् कुर्वता मार्यमाणस्य दुःखमुत्पादितम्, मारितम्, ओजो नाशितम्, अतोऽस्य

दुःखनान्मारणादोजोनाशनात् त्रिविधं फलम् ॥ ८५ ॥

परस्य **दुःखनाद्** विपाकफलेन नरके दुःखितो भवति । **मारणान्निःष्यन्द**फलमाल्पायुर्भवति । **ओजोनाशनाद**धिपतिफलेनाल्पौजसो बाह्या ओषधयो भवन्ति । एवमन्येष्वपि योज्यम् ।

क्षणिको हि मौलः कर्मपथः । तत्र च न दुःखा वेदनास्तीति युक्तमिह मौलेनेति वक्तुम् ? आह—यदि तत्र प्रयोगेणेह मौलेन, कस्मादेवमुक्तम्—प्राणातिपातेनासेवितेन भावितेन बहुलीकृतेन नरकेषूपपद्यते, प्राणातिपातेन मौलेनेति सूत्रार्थं पश्यन्नेवं पृच्छति । *सपरिवारग्रहणादि*ति । मौल एव प्राणातिपातः, तस्य प्रयोगः परिवारः । तस्मिन् प्रयोगे प्राणातिपातोपचारं कृत्वैवमुक्तम्—प्राणातिपातेनेति विस्तरः ।

नैतद् द्वयमतिवर्तते । विपाकफलम्, अधिपतिफलं चेति । स्वसन्ताने विपाकफलमन्यत्राधिपतिफलमिति कृत्वा । *सादृश्यविशेषात्तु तथोक्तमि*ति । इष्टजीवितोपच्छेद भोगव्यसनादिलक्षणात् सादृश्यविशेषात्तु तथोक्तम् । स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागतां प्राणातिपातेनाल्पायुर्भवत्यदत्तादानेन भोगव्यसनो भवतीति विस्तरेण । भवति ह्यत्र हेतुविपाकफलयोः सादृश्यमिति । एवं कुशलेष्वपि वक्तव्यम् । निष्यन्दफलं फलद्वयं नातिवर्तते । सादृश्यविशेषात्तु तथोक्तम् । स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागतां प्राणातिपातविरत्या दीर्घायुर्भवतीति विस्तरेण ।

*ओजो नाशितमि*ति । ओजो हृदयप्रदेशे भवति । *एवमन्येष्वपि योज्यमि*ति । अदत्तादानं हि कुर्वता द्रव्यस्वामिनो दुःखमुत्पादितम्, भोगव्यसनं कृतम्, ओजो नाशितम् । अतोऽस्य दुःखनाद्, भोगत्यजनाद्, ओजोनाशनाच्च त्रिविधं फलम् । कथमोजो नाशितम् ? तद्धेतुनाशनात्, भोगव्यसनेन च तस्योपघातात् । अत एवोक्तम्—अदत्तादानेनाशनिरजोबहुला इति तेन तदोजसः सोपघातता भवतीति । एवं परदारमभिगच्छता परस्य दुःखमुत्पादितम्, ससपत्नदारता, कृता, ओजो नाशितम् । येनौजसा तेजस्वीति लोके निरुच्यते । अत एवोक्तम्—

एवं कुशलानामपि कर्मपथानां फलत्रयं वेदितव्यम्। प्राणातिपातविरत्या आसेवितया भावितया बहुलीकृतया देवेषूपपद्यते। स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागतां दीर्घायुर्भवतीत्यकुशलविपर्ययेण सर्वं योजयितव्यम् ॥ ८५ ॥

यद् भगवता—"मिथ्यावाङ्मिथ्याकर्मान्तो मिथ्याजीवः" इत्युक्तम्, कोऽयमन्यस्ताभ्यां मिथ्याजीवः? नायमन्योऽस्ति। तदेव तु

लोभजं कायवाक्कर्म मिथ्याजीवः,

द्वेषमोहजौ तु कायवाक्कर्मान्तौ। स चैष ताभ्याम्

पृथक् कृतः।

दुःशोधत्वात्,

हारी हि लोभधर्मः। तत्समुत्थात् कर्मणश्चित्तं न सुरक्ष्यम्। अत आजीवो दुःखशोध इत्यादरोत्पादनार्थं तत्रासौ पृथग्निर्दिष्टः। आह चात्र—

"दुःशोधा गृहिणां दृष्टिर्नित्यं विविधदृष्टिना।
आजीवो भिक्षुणा चैव परेष्वायत्तवृत्तिना॥ (   ) इति।

काममिथ्याचारेण रजोऽवकीर्णा इति। एवमन्येषामपि योज्यम्। एषा दिक्।

अकुशलविपर्ययेण सर्वं योजयितव्यमिति। कथम्? अदत्तादानविरत्यासेवितया भावितया बहुलीकृतया देवेषूपपद्यते। स चेदित्थन्त्वमागच्छति मनुष्याणां सभागतां स न भोगव्यसनो भवतीति। एवं काममिथ्याचारविरत्यासेवितया भावितयेति विस्तरेणोक्त्वा यावन्मनुष्याणां सभागतां नाभ्याख्यानबहुलो भवतीति अनया दिशा सर्वं योजयितव्यम्। प्राणातिपाताद् विरमता—परस्य दुःखं नोत्पादितम्, न मारितः, नौजो नाशितमित्यतस्त्रिविधं फलम्। एवमदत्तादानात् प्रतिविरमता—नार्थस्वामिनो दुःखमुत्पादितम्, न भोगव्यसनं कृतम्, नौजो नाशितमतोऽस्य त्रिविधं फलम्। काममिथ्याचाराद् विरमता—न परस्य दुःखमुत्पादितम्, न ससपत्नदारः कृतः, नाप्योजो भ्रंसितम्। अतोऽस्य त्रिविधं फलम्। एवमन्यत्रापि योजयितव्यम् ॥ ८५ ॥

विविधदृष्टिनेति। कौतुकमङ्गलतिथिमुहूर्तनक्षत्रादिदृष्टिना। *परेष्वायत्तवृत्तिनेति*। कायस्थितिहेतवश्चीवरपिण्डपातशयनासनादयो भिक्षोः परप्रतिबद्धाः। पिण्डपातं निःश्रित्येति वचनात्। तस्य पराधीनवृत्तेर्भिक्षोर्मिथ्याजीवा भवेयुः—कुहना, लपना, नैमित्तिकता, नैष्पेषिता, लाभेन लाभनिश्चिकीर्षा च। ते *दुःशोधा* भवन्ति। आजीवयोगा इति।

परिष्कारलोभोत्थं चेत्,

यो मन्यते—जीवितपरिष्कारलोभोत्थमेव कायवाक्कर्म मिथ्याजीवः, नान्यत्; न ह्यात्मरतिनिमित्तं नृत्तगीतादि आजीवयोग इति, तत्

न सूत्रतः ॥ ८६ ॥

शीलस्कन्धिकायां हि **भगवता** हस्तियुद्धदर्शनादीन्यपि मिथ्याजीवे न्यस्तानि । किं कारणम् ? मिथ्याविषयपरिभोगात् ॥ ८६ ॥

गतमेतत् ॥

यानि पूर्वं पञ्च फलान्युक्तानि, तेषां कतमत् कर्म कतिभिः फलैः प्रहाणम् ?

प्रहाणमार्गे समले सफलं कर्म पञ्चभिः ।

प्रहाणार्थं मार्गः, प्रहीयन्ते वाऽनेन क्लेशा इति **प्रहाणमार्ग** आनन्तर्यमार्गः, तस्मिन् सास्रवे यत् कर्म तत् **पञ्चभिः** फलैः **सफलम्** । तस्य हि

शीलस्कन्धिकायामिति । *शीलस्कन्धिका* नाम निपातः । तत्रोक्तम्—"यथा त्रिदण्डिन् एके श्रमणब्राह्मणाः श्रद्धादेयं परिभुज्य विविधदर्शनसमारम्भानुयोगमनुयुक्ता विहरन्ति । तद्यथा—हस्तियुद्धे, अश्वयुद्धे, रथयुद्धे, पत्तियुद्धे, यष्टियुद्धे, मुष्टियुद्धे, सारसयुद्धे, वृषभयुद्धे, महिषयुद्धे, अजयुद्धे, मेषयुद्धे, कुक्कुटयुद्धे, वर्तकयुद्धे, लावकयुद्धे[1], स्त्रीयुद्धे, पुरुषयुद्धे, कुमारयुद्धे, कुमारिकायुद्धे, इङ्गलवशे, उत्सतिकायाम्, ध्वजाग्रे, बलाग्रे, सेनाव्यूहे, अनीकसन्दर्शने, महासमाजं वा प्रत्यनुभवन्त्येके । इत्यप्येवंरूपाच्छ्रमणो विविधदर्शनसमारम्भानुयोगात् प्रतिविरतो भवति । तथापि तत्र त्रिदण्डिन् एके श्रमणब्राह्मणाः श्रद्धादेयं परिभुज्य विविधशब्दश्रवणसमारम्भानुयोगयुक्ता विहरन्ति, तद्यथा—हस्तिशब्दे, अश्वशब्दे, रथशब्दे, पत्तिशब्दे, शङ्खशब्दे, भेरीशब्दे, आडम्बरशब्दे, नृत्यशब्दे, गीतशब्दे, शय्याशब्दे, अच्छटशब्दे, पाणिस्वरे, कुम्भतूणीरे, खचिते, चित्राक्षरे, चित्रपदव्यञ्जने, लोकायतप्रतिसंयुक्ते, आख्यायिका वा श्रोतुमिच्छन्त्येके । इत्यप्येवंरूपाच्छ्रमणो विविधशब्दश्रमणसमारम्भानुयोगात् प्रतिविरतो भवति' ( ) इत्येवमादि । *मिथ्याविषयपरिभोगात्* । असम्यग्विषयपरिभोगात् ॥ ८६ ॥

यानि पूर्वं पञ्च फलान्युक्तानीति । अधिपतिफलम्, पुरुषकारफलम्, निष्यन्दफलम्, विपाकफलम्, विसंयोगफलञ्च । *प्रहाणार्थं मार्ग इति* । भावसाधनम्—प्रहाणाय मार्गः प्रहाणमार्ग इति । *प्रहीयतेऽनेनेति* । करणसाधनम् ।

---

१. लोचकयुद्धे—इति मुद्रितः पाठः ।

विपाकफलम्—स्वभूमाविष्टो विपाकः । निष्यन्दफलम्—समाधिजा उत्तरे सदृशा धर्माः । विसंयोगफलम्–विसंयोग एव यत्तत् प्रहाणम् । पुरुषकारफलम्–तदाकृष्टा धर्माः, तद्यथा— अधिमुक्तिमार्गस्तत्सहभुवश्च, यच्चानागतं भाव्यते तच्च प्रहाणम् । अधिपतिफलम्— स्वभावादन्ये सर्वसंस्काराः पूर्वोत्पन्नवर्ज्याः ।

चतुर्भिरमले,

अनास्रवे प्रहाणमार्गे यत् कर्म तच्चतुर्भिः फलैः सफलम्, विपाकफलं हित्वा ।

अन्यच्च सास्रवं यच्छुभाशुभम् ॥ ८७ ॥

यच्चान्यत् प्रहाणमार्गात् सास्रवं कुशलं कर्म यच्चाकुशलं तदपि, चतुर्भिर्विसंयोगफल हित्वा ॥ ८७ ॥

अनास्रवं पुनः शेषं त्रिभिरव्या॰ ॰ च यत् ।

प्रहाणो मार्ग इति च विग्रहः । *समाधिजा उत्तरे सदृशा धर्मा* इति । समाधिजग्रहणमसमाधिजनिरासार्थम् । सदृशग्रहणमनास्रवाव्याकृतनिरासार्थम् । *सहभुव* इति । सम्प्रयुक्ताश्च तत्र वेदनादयः, विप्रयुक्ताश्च जात्यादयः । *यच्चानागतं भाव्यत* इति । अनागतो धर्मस्तद्बलेन प्राप्यत इति । तस्य तत् *पुरुषकारफलम्* । अत एव *तच्च प्रहाणं* पुरुषकारफलं व्यवस्थाप्यते । न केवलं विसंयोगफलमिति । *पूर्वोत्पन्नवर्ज्या* इति । पूर्वोत्पन्नं फलं न युज्यत इति कृत्वा । तथा ह्युक्तम्— 'अपूर्वः संस्कृतस्यैव संस्कृतोऽधिपतेः फलम्" (अभि० को० २.५८) इति ।

विपाकफलं हित्वेति । अनास्रवस्याविपाकत्वात् । तस्य हि निष्यन्दफलं समाधिजा उत्तरे सदृशा धर्माः । विसंयोगफलं विसंयोग एव यत्तत् प्रहाणम् । पुरुषकारफलं तदाकृष्टा धर्माः । तद्यथा—विमुक्तिमार्गः, सहभुवः । यच्चानागतं भाव्यते, तच्च प्रहाणम् अधिपतिफलम् । स्वभावादन्ये सर्वे संस्कृता पूर्वोत्पन्नवर्ज्याः ।

"यच्छुभाशुभम्" इति । प्रहाणमार्गाद् यदन्यसास्रवं कर्म समाहितम्, असमाहितञ्च । *तदपि चतुर्भिः फलैः* सफलम्, *विसंयोगफलं हित्वा* । अप्रहाणमार्गत्वादस्य विसंयोगफलं नास्ति । तस्य हि विपाकफलं स्वभूमाविष्टोऽनिष्टो वा विपाकः । निष्यन्दफलमुत्तरे सदृशा धर्माः । पुरुषकारफलं तदाकृष्टाः धर्माः, सहभुवोऽनन्तरभुवो वा । अधिपतिफलं शेषं पूर्ववत् ॥ ८७ ॥

"अनास्रवं पुनः शेषम्" इति । शेषग्रहणं प्रहाणमार्गनिरासार्थम् । तत् पुनः कथम् ? शेषं प्रयोगविमुक्तिविशेषमार्गेषु । तस्याप्रहाणमार्गत्वाद् विसंयोग-

अभि० को० २ : २२

प्रहाणमार्गादन्यदनास्रवं कर्म **अव्याकृतं च कर्म त्रिभिः**, विपाकविसंयोगफले हित्वा ।

चत्वारि द्वे तथा त्रीणि कुशलस्य शुभादयः ॥ ८८ ॥

'अनुक्रमम्' इति पश्चाद् वक्ष्यति। **कुशलस्य** कर्मणः कुशला धर्माश्चत्वारि फलानि, विपाकफलं हित्वा । अकुशला द्वे—पुरुषकाराधिपतिफले । अव्याकृतास्त्रीणि[1], निःष्यन्दविसंयोगफले हित्वा ॥ ८८ ॥

अशुभस्य शुभाद्या द्वे त्रीणि चत्वार्यनुक्रमम् ।

यथाक्रममित्यर्थः । अकुशलस्य कर्मणः कुशला धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुशलास्त्रीणि, विपाकविसंयोगफले हित्वा । अव्याकृताश्चत्वारि, विसंयोगफलं हित्वा । अव्याकृते हि सत्कायान्तग्राहदृष्टी अकुशलानां सर्वत्रगाणां दुःखदर्शनहेयानां च निःष्यन्दफलम् ।

फलं नास्ति। अनास्रवत्वाच्च न विपाकफलम्। शेषं पूर्ववत्। *अव्याकृतञ्च* यन्निवृत्ताव्याकृतमनिवृत्ताव्याकृतं च तदपि *त्रिभिः* सफलम्। अप्रहाणमार्गत्वान्न तस्य विसंयोगफलम्। अव्याकृतत्वाच्च न विपाकफलम्। शेषं पूर्ववदेवास्ति।

"चत्वारि द्वे तथा त्रीणि कुशलस्य" इति। *यथाक्रममेतत्*। कथम् ? *कुशलस्य कुशला धर्माश्चत्वारि फलानि।* तस्यैवाकुशला द्वे फले। तस्यैवाव्याकृता त्रीणि[1] फलानीति। *विपाकफलं हित्वेति*। विपाकस्याव्याकृतत्वात् ॥ ८८ ॥

अकुशला द्वे इति । *पुरुषकाराधिपतिफले*। न निष्यन्दफलम्; यस्मात् कुशला धर्मा अकुशलानां न सभागहेतुरिति। न विपाकफलम्; अव्याकृतत्वाद् विपाकस्य, यस्माच्चाकुशला विपाकं प्रति व्याक्रियन्ते। न विसंयोगफलम्; अकुशलत्वात्। पारिशेष्यात् पुरुषकाराधिपतिफले एव। ते च पूर्ववद् व्याख्यातव्ये। *अव्याकृताश्चत्वारीति*। कथमकुशलस्याव्याकृता धर्मा निष्यन्दफलम् ? कथं च न भवितव्यम् ? विसदृशत्वात्, विसदृशा ह्यकुशलाव्याकृता धर्माः; सविपाकाविपाकत्वात् ? नैष दोषः; अकुशलनिवृताव्याकृतानां हि धर्माणां क्लिष्टसामान्येनास्ति सादृश्यम्। तस्मादकुशलानां निवृताव्याकृताः, निवृताव्याकृतानां चाकुशलाः निष्यन्दफलं युज्यन्ते । तेनाह—*अव्याकृते हीति* विस्तरः। *अकुशलानां सर्वत्रगाणां* दुःखसमुदयदर्शनप्रहातव्यानाम्। *दुःख-*

---

१. अव्याकृत०—मुद्रितः पाठः ।

अव्याकृतस्य द्वे त्रीणि त्रीणि चैते शुभादयः ॥ ८९ ॥

अव्याकृतस्य कर्मणः कुशला धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । अकुशलाः त्रीणि, विपाकविसंयोगफले हित्वा । अकुशला हि दुःखादिदर्शनहेया[1] अव्याकृतयोर्दृष्ट्योर्निःष्यन्दफलम् । अव्याकृता धर्मा एतान्येव त्रीणि ॥ ८९ ॥

सर्वेऽतीतस्य चत्वारि,

सर्वे इति त्रैयध्विकाः । **अतीतस्य** कर्मणस्त्रैयध्विकाः धर्माश्चत्वारि फलानि, विसंयोगफलं हित्वा ।

मध्यमस्याप्यनागताः ।

प्रत्युत्पन्नस्यापि कर्मणोऽनागता धर्माश्चत्वारि फलान्येतान्येव ।

मध्यमा द्वे,

प्रत्युत्पन्ना धर्माः प्रत्युत्पन्नस्य द्वे पुरुषकाराधिपतिफले ।

दर्शनहेयानाञ्च रागादीनाम् । सत्कायान्तग्राहदृष्टी *निष्यन्दफलम्* । सभागसर्वत्रगयोर्निष्यन्दफलमिति ।

अकुशला हीति विस्तरः । *अकुशला* दुःखादिदर्शनहेयाः पञ्च नैकायिकाः । *अव्याकृतयोः* सत्कायान्तग्राहदृष्ट्योः *निष्यन्दफलम्* । *एतान्येव त्रीणि* । विपाकविसंयोगफले हित्वा ॥ ८९ ।'

अतीतस्य कर्मणस्त्रैयध्विकाः । अतीतानागतप्रत्युत्पन्ना *धर्माः* । *प्रत्येकं चत्वारि* फलानि । *विसंयोगफलं हित्वा* । तस्यानध्वपतितत्वात् । कथं कृत्वा ? अतीतस्य कर्मणः पश्चादतीतस्तद्विपाको विपाकफलम्, तदाकृष्टाः सहजातीताः पश्चादनन्तरातीता वा पुरुषकारफलम्, स्वभाववर्ज्याः तेन सहोत्पन्नाः पश्चादुत्पन्नाश्चातीताः अधिपतिफलम्, पश्चादुत्पन्नातीताः सदृशा धर्मा निष्यन्दफलम् । अतीतस्यानागतस्तद्विपाको विपाकफलम्, यद्बलेन प्राप्यतेऽनागतो धर्मस्तत् पुरुषकारफलम्, अधिपतिफलं यदनागतं तस्य फलम्, निष्यन्दफलं तत्सदृशमनागतम् । एवं प्रत्युत्पन्ना अपि तस्यातीतस्य चत्वारि फलानि योज्यानि ।

"मध्यमस्याप्यनागताः" इति । *प्रत्युत्पन्नस्याप्यनागता धर्माश्चत्वारि फलानि एतान्येव* । विसंयोगफलं हित्वेत्यर्थः । तान्यप्येवमेव योज्यानि ।

प्रत्युत्पन्ना धर्माः प्रत्युत्पन्नस्य द्वे पुरुषकाराधिपतिफले इति । तस्य हि सहोत्पन्नं तद्बलाज्जातमिति पुरुषकारफलम्, अधिपतिफलं च भवत्येव । अवि-

---

१. दुःखदर्शनादि०—का० ।

अजातस्य फलानि त्रीण्यनागताः ॥ ९० ॥

अनागतस्यानागतानि **त्रीणि फलानि**, निःष्यन्दविसंयोगफले हित्वा ॥९०॥

स्वभूमिकस्य[1] **चत्वारि,**

स्वभूमिकस्य कर्मणः स्वभूमिका धर्माश्चत्वारि फलानि विसंयोगफले हित्वा ।

त्रीणि द्वे वाऽन्यभूमिकाः ।

अन्यभूमिका धर्मा अनास्रवाश्चेत् त्रीणि फलानि, विपाकविसंयोगफले हित्वा; धात्वपतितत्वात् । सास्रवाश्चेद्, द्वे पुरुषकाराधिपतिफले ।

शैक्षस्य त्रीणि शैक्षाद्याः,

शैक्षस्य कर्मणः शैक्षा धर्मास्त्रीणि फलानि, विपाकविसंयोगफले हित्वा । अशैक्षा अप्येवम् । नैवशैक्षनाशैक्षा अपि विपाकनिःष्यन्दफले हित्वा

संयोगस्वभावान्न विसंयोगफलम् । पूर्वोत्तरताभावान्न निष्यन्दफलम् । प्रवाहा-पेक्षत्वाद् विपाकस्य न वर्तमानं वर्तमानस्य विपाकफलम् ।

निष्यन्दविसंयोगफले हित्वेति । अनागतोऽनागतस्य न निष्यन्दफलम्; यस्मात् सभागसर्वत्रगहेतू नानागतौ भवतः, तस्य विप्रकीर्णत्वात् । सादृश्येन च 'अस्येदं फलम्' इति परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् । न विसंयोगफलम्; यस्मादनागतो विसंयोगो न भवति । विपाकफलं तु भवेद्; अनागतस्य ह्यकुशलस्य कुशलसास्रवस्य वानागतं पश्चादुत्पत्स्यमानञ्च विपाकफलम् । पुरुषकारफलं सहजमनागतमनन्तरभावि चानागतम् । अधिपतिफलं तु सुगममिति न पुनरुच्यते ॥ ९० ॥

स्वभूमिका धर्मा न विसंयोगफलम् । विसंयोगस्याभूमिस्वभावत्वात् ।

अनास्रवाश्चेत् त्रीणि फलानीति । निष्यन्दफलस्य तृतीयस्य सम्भवात् । "अन्योन्यं नवभूमिस्तु मार्गः" (अभि० को० २.५२) इति हि सिद्धान्तः ।

शैक्षस्य कर्मणः शैक्षा धर्मास्त्रीणीति । यस्माद् विपाकफलं न शैक्षम् । विसंयोगश्चापि न शैक्षः । *नैवशैक्षनाशैक्षा अपि* त्रीणि । न *विपाकफलमस्यास्ति;* शैक्षस्याविपाकत्वात् । *न निष्यन्दफलम्* । नैवशैक्षनाशैक्षस्य शैक्षेणासदृशत्वाद् विसंयोगफलं तु भवति; विसंयोगस्य नैवशैक्षनाशैक्षस्वभावत्वात् । पुरुषकार-

---

१. स्वभूमिधर्माः—का० ।

अशैक्षस्य तु कर्मणः ॥ ९१ ॥

धर्माः शैक्षादिका एकं फलं त्रीण्यपि च द्वयम् ।

अशैक्षस्य कर्मणः शैक्षा धर्मा एकमधिपतिफलम् । अशैक्षास्त्रीणि, विपाकविसंयोगफले हित्वा । नैवशैक्षनाशैक्षा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले ।

ताभ्यामन्यस्य शैक्षाद्या द्वे द्वे पञ्च फलानि च ॥ ९२ ॥

शैक्षाशैक्षाभ्यामन्यस्य कर्मणो नैवशैक्षनाशैक्षस्य[1] शैक्षा धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले। अशैक्षा अप्येवम्। नैवशैक्षनाशैक्षाः **पञ्च फलानि** ॥९१-९२॥

त्रीणि चत्वारि चैकं च दृग्घेयस्य तदादयः ।

दर्शनहेयस्य कर्मणो दर्शनहेया धर्मास्त्रीणि फलानि, विपाकविसंयोगफले हित्वा । भावनाहेयाश्चत्वारि, विसंयोगफलं हित्वा । अप्रहेया एकमधिपतिफलम् ।

ते द्वे चत्वार्यथ त्रीणि भावनाहेयकर्मणः ॥ ९३ ॥

भावनाहेयस्य कर्मणो दर्शनहेया धर्मा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले । भावनाहेयाश्चत्वारि, विसंयोगफलं मुक्त्वा । अप्रहेयास्त्रीणि, विपाकनिःष्यन्दफले मुक्त्वा ॥ ९३ ॥

फलमपि भवति; शैक्षेण नैवशैक्षनाशैक्षाकृष्टिसम्भवात्। अधिपतिफलं चास्त्येव इति त्रीणि सम्भवन्ति ।

"*अशैक्षस्य तु*" इति विस्तरः। *अशैक्षस्य शैक्षा धर्मा एकमधिपतिफलम्*। न निष्यन्दफलम्; न्यूनत्वात्। "समविशिष्टयोः" (अभि० को० २.५२) इति वचनात्। न पुरुषकारफलम्, सहानन्तरोत्पादाभावात्। न ह्यशैक्षानन्तरं शैक्षमुत्पद्यते; परिहाणिकालेऽपि क्लेशसमुदाचारव्यवहितत्वात्। विपाकफलं विसंयोगफलं च नैवशैक्षनाशैक्षस्वभावमिति। न चाशैक्षस्य विपाको भवतीत्यतो न विपाकफलम्। *अशैक्षास्त्रीणीति*. पुरुषकाराधिपतिनिष्यन्दफलानि। *न विपाकविसंयोगफले*। तयोर्नैवशैक्षनाशैक्षस्वभावत्वात् । यच्चाशैक्षस्वभावं तदिह चिन्त्यते। *नैवशैक्षनाशैक्षा द्वे पुरुषकाराधिपतिफले* इति। पुरुषकारफलम्। तद्यथा—तदाकृष्टा अनन्तरभाविनो धर्माः। अधिपतिफलं पूर्ववत्। यथोक्तकारणत्वान्न फलत्रयम्।

अशैक्षा अप्येवमिति। द्वे पुरुषकाराधिपतिफले इत्यर्थः ॥ ९१-९२ ॥

"*तदादयः*" इति। दर्शनहेयादयः। "*ते*" इति। दर्शनहेयादयः ॥ ९३ ॥

---

१. नैवशैक्षा०—का०। एवमुपर्यपि।

अप्रहेयस्य ते त्वेकं द्वे चत्वारि यथाक्रमम् ।

अप्रहेयस्य कर्मणो दर्शनहेया धर्मा एकमधिपतिफलम् । भावनाहेया **द्वे** पुरुषकाराधिपतिफले । अप्रहेयाश्चत्वारि, विपाकफलं मुक्त्वा ।

पुनर्यथाक्रमग्रहणमाद्यन्तवन्मध्येऽपि ज्ञापनार्थम् । एष हि पेयालधर्मः ।

कर्मनिर्देशप्रसङ्गेनेदमपि परिप्रश्न्यते—शास्त्रेषु अयोगविहितम्, योगविहितम्, नैवयोगविहितं नायोगविहितं च कर्मोक्तम्, तस्य किं लक्षणम् ?

अयोगविहितं क्लिष्टं विधिभ्रष्टं च केचन ।। ९४ ।।

क्लिष्टं कर्मायोगविहितम्; अयोनिशोमनस्कारसम्भूतत्वादित्येके ।

विधिभ्रष्टमपीत्यपरे । येन यथा गन्तव्यं स्थातव्यं भोक्तव्यं प्रविचरितव्यमित्येवमादि, तच्चान्यथा विदधाति, तदयुक्तविधानादयोगविहितमिति ।

कुशलं कर्म योगविहितम्, अविधिभ्रष्टं चेत्यपरे ।

तदुभाभ्यामन्यत्[1] नोभयथा—नैवयोगविहितं नायोगविहितम् ।। ९४ ।।

भावनाहेया द्वे इति । अनास्रवमार्गव्युत्थाने भावनाहेयाः कुशलाः पुरुषकारफलम् ।

आद्यन्तवदिति विस्तरः । आद्यन्तयोरिवाद्यन्तवत् । मध्येऽपि ज्ञापनार्थम् *पुनर्यथाक्रमग्रहणम्* । कथम् ? आदौ यथाक्रमार्थोऽनुक्रमशब्दः प्रयुक्तः; 'अशुभस्य शुभाद्या द्वे त्रीणि चत्वार्यनुक्रमम्" (अभि० को० ४.८९) इति वचनात् । अन्तेऽपि पयुक्तः; 'अप्रहेयस्य ते त्वेकं द्वे चत्वारि यथाक्रमम्' (अभि० को० ४.९२) इति । यथैवमाद्यन्तयोर्यथाक्रमार्थ उक्तः, तथा मध्येऽप्यवगन्तव्यः । *एष हि पेयालधर्म* इति । एषोऽभिसंक्षेपन्यायः । अन्यथा हि 'अव्याकृतस्य द्वे त्रीणि त्रीणि चैते शुभादयः" (अभि० को० ४.८६) इत्येवमादिषु यथाक्रममिति सर्वत्र वक्तव्यम् ।

अयोनिशो मनस्कारसम्भूतत्वादिति । अयोन्या अन्यायेन क्लेशयोगेन यः प्रवृत्तो मनस्कारः, तत्र सम्भूतः, तद्भावः, तस्मादिति ।

येन यथा गन्तव्यम् । येन पुद्गलेन यथा गन्तव्यं तथा न गच्छतीत्यस्यायोगविहितं कर्म ।

विधिभ्रष्टमपीति । अपि-शब्देन क्लिष्टं चापीति गृह्यते । *तदुभाभ्यामन्यन्नो-*

---

१. उभाभ्या०—का० ।

किमेकं कर्म एकमेव जन्माक्षिपति ? अथ नैकमपि ? तथा किमेकमपि कर्मैकं जन्माक्षिपति ? अथानेकम् ? एष हि सिद्धान्तः—

एकं जन्माक्षिपत्येकम्,

एकमेव जन्माक्षिपति एकमेव च कर्म, नानेकम् । जन्मेति निकायसभागस्याख्या । तत्र हि लब्धे जात इत्युच्यते ।

यत्तर्हि **स्थविरानिरुद्धेनोक्तम्**—"सोऽहं तस्यैकपिण्डपातस्य विपाकेन सप्तकृत्वस्त्रयस्त्रिंशेषु देवेषूपपन्नो यावदेतर्ह्यपि शाक्यकुले जातः" ( ) इति ? तेन ह्यसौ समृद्धिं लब्ध्वा जातिस्मरः पुनरन्यत् पुण्यं कृतवान् । तत उत्थानं दर्शयति स्म । यथा मनुष्यो दीनारोत्थोऽनेन सहस्रं निर्वर्त्याह[1]— 'एकेन दीनारेणाहमेतदैश्वर्यं[2] प्राप्तः' इति ।

अपरे त्वाहुः—तस्य तं पिण्डपातमधिष्ठानं कृत्वा दानचेतनानां प्रवाहो महानुत्पन्नः कयाचित् किञ्चित् फलं परिगृहीतमिति । अनेकेनाप्येकमाक्षिप्यते— मा भूत् खण्डशो निकायसभागस्याक्षेप इति । एकेन तु कर्मणा क्लिष्टस्व निकायसभागस्येष्यते कर्म ।

अनेकं परिपूरकम् ।

यथा चित्रकर एकया वर्त्या रूपमालिख्य बह्वीभिः परिपूरयति; तथा हि तुल्येऽपि मानुष्ये कश्चित् सकलेन्द्रियाङ्गप्रत्यङ्गो भवति वर्णाकृतिप्रमाणबलसम्पदा विभ्राजमानः, कश्चिदेषां केनचिद् विकलः ।

भयथेति । न योगविहितः, नायोगविहितः । किञ्च तदन्यदव्याकृतं कर्म विधिभ्रष्टाविधिभ्रष्टाभ्यां चान्यदव्याकृतमिति ॥ ९४ ॥

जन्मेति निकायसभागस्याख्येति । चित्तविप्रयुक्तस्य संस्कारस्य, न तु जातेरित्यभिप्रायः ।

यत्तर्हीति । यद्येकमेव कर्मैकमेव जन्माक्षिपति । *यत् स्थविरानिरुद्धेनोक्तं सोऽहं तस्येति* विस्तरेण । तत् कथं न विरुध्यत इति वाक्यार्थः । तेन जन्मान्तरे *तगरशिखिने* प्रत्येकबुद्धाय पिण्डपातो दत्तः । तेनैवमुक्तम्— "सोऽहं तस्य" इति विस्तरेण । *निर्वर्त्येति* । विठपत्वेत्यर्थः ।

तुल्येऽपि मानुष्ये कश्चित् सकलेन्द्रियो भवति, कश्चिद् विकलेन्द्रियः । परिपूर-

---

१. निर्विश्याह—का० । २. ०दीश्वर्यं—का० ।

न च केवलं कर्मैवाक्षेपकं जन्मनः । किं तर्हि ? अन्यदपि सविपाकम् । सर्वथा तु—

नाक्षेपिके समापत्ती अचित्ते प्राप्तयो न च ॥ ९५ ॥

सविपाकाभ्यामप्यचित्तसमापत्तिभ्यां निकायसभागो नाक्षिप्यते; कर्मासहभूत्वात्[1], प्राप्तिभिश्च, कर्मणानेकफलत्वात्[2] ॥ ९५ ॥

त्रीण्यावरणान्युक्तानि भगवता—कर्मावरणम्, क्लेशावरणम्, विपाकावरणं च; तेषां कः स्वभावः ?

आनन्तर्याणि कर्माणि तीव्रक्लेशोऽथ दुर्गतिः ।
कौरवासंज्ञिसत्त्वाश्च मतमावरणत्रयम् ॥ ९६ ॥

पञ्चानन्तर्याणि कर्मावरणम् । तद्यथा—मातृवधः, पितृवधः, अर्हद्वधः, सङ्घभेदः, तथागतशरीरे दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनम् ।

तीव्रक्लेशता क्लेशावरणम् । द्विविधो हि क्लेशः–तीव्रश्च य आभीक्ष्णिकः, तीक्ष्णश्च योऽधिमात्रः । तत्र यस्तीव्रः स आवरणम्, यथा षण्ढादीनाम् । शक्तो ह्यधिमात्रवेगोऽपि क्लेशः कादाचित्को निहन्तुम्, न तु समूहोऽप्याजस्रिकः । आजस्रिके हि क्लेशे तन्निर्घाताय पराक्रमकालं न लभते । तस्य मृदुं प्रतीत्य मध्य उपजायते । मध्यं प्रतीत्याधिमात्रः । तस्माद् एवावरणम् ।

त्रिविधा दुर्गतिः विपाकावरणम्—सुगतेश्च प्रदेशः, औत्तरकौरवाः,

कस्य कर्मणो भेदात् तदनुपपन्नम् । आक्षेपकर्मफलत्वाच्चक्षुरादीनाम् । षडायतनं ह्याक्षिप्यत इति । *वर्णादयस्तु* परिपूरकस्य कर्मणः फलमिति । युक्तं वक्तुम्—तुल्येऽपि मानुष्ये कश्चिद्वर्णवान्, कश्चिन्नेति । तदुत्पत्तिविरोधिप्रत्ययपरिहारे परिपूरककर्मसामर्थ्यान्न विरोधः । अन्यथा हि न कश्चिद् विकलेन्द्रियः स्यात् सति जन्माक्षेप इति ।

अन्यदपि सविपाकमिति । वेदनादिकम् । *कर्मासहभूत्वादिति* । यस्मात् कर्मणा चेतनाख्येन सह ते समापत्ती न भवतः । नापि कायवाक्कर्मभ्याम्; अचित्तकत्वात् । *प्राप्तिभिश्च* नाक्षिप्यते सविपाकाभिरपि । *कर्मणाऽनेकफलत्वात्* । तदाक्षेपकेण कर्मणा सह भवन्त्योऽपि प्राप्तयो न तेन सहैकफला इति । वृक्षप्रपटिका इव हि प्राप्तयो बहिरवस्थायिन्यो भवन्ति ॥ ९५ ॥

कर्मावरणमिति । कर्मैवारणम्, क्लेश एवावरणम्, विपाक एवावरणमिति ।

---

१. ०भूतत्वात्—का० । २. कर्मणोऽ०—का० ।

असंज्ञिसत्त्वाश्च ।

कस्यैतान्यावरणानि ? आर्यमार्गस्यार्यमार्गप्रायोगिकाणां च कुशलमूलानाम् ।

अन्यान्यपि अपायादिनियतानि अण्डजसंस्वेदजस्त्रीत्वाष्टमभवनियतानि कर्माणि वक्तव्यानि स्युः ? यान्येव तु पञ्चभिः कारणैः सुदर्शकानि सुप्रज्ञकानि—अधिष्ठानतः, फलतः, गतितः, उपपत्तितः, पुद्गलतश्च, तान्येवोक्तानि, नान्यानि ।

क्लेशावरणं चैषां सर्वजघन्यम् । ततः कर्मावरणम् । ताभ्यां हि द्वितीयेऽपि जन्मन्यचिकित्सो भवति; उत्तरोत्तरावाहनादिति वैभाषिकाः ।

---

*आर्यमार्गप्रायोगिकाणां च कुशलमूलाना*मिति । ऊष्मगतादीनाम् । *अपायादिनियतानी*ति । नरक-तिर्यक्-प्रेतनियतानि । *आदि*शब्देनासंज्ञिसमापत्तिमहाब्रह्मसंवर्तनीयं च नियतं कर्म गृह्यते । पण्ढपण्डकोभयव्यञ्जनसंवर्तनीयं च वक्तव्यम् । *तथा अण्डज-संस्वेदज-स्त्रीत्वाष्टमभवनियतानि कर्माणि वक्तव्यानि* । आर्या हि नरकादिषु नोपपद्यन्ते । अण्डजां संस्वेदजां च योनिं न प्रतिपद्यन्ते । स्त्रीत्वमष्टमं च भवं न निवर्तयिष्यन्ति; सप्तकृत्वो भवपरमत्वात् । *सुदर्शकानी*ति । सुखेन दृश्यन्ते परेभ्य इति सुदर्शानि, सुदर्शान्येव सुदर्शकानि । एवं सुखेन प्रज्ञाप्यन्ते आत्मनेति सुप्रज्ञेयानि, सुप्रज्ञेयान्येव *सुप्रज्ञपकानि* । स्वार्थे कः । पर्याये द्वयं चेतत्—सुदर्शकानि सुप्रज्ञपकानीति । *अधिष्ठानत* इति । कर्मपथोऽधिष्ठानम् । त्रयाणामानन्तर्याणां प्राणातिपातः कर्मपथोऽधिष्ठानम् । एकस्य मृषावादः कर्मपथोऽधिष्ठानम् । पञ्चमस्य प्राणातिपातप्रयोगोऽधिष्ठानम् । एवमधिष्ठानतः सुदर्शकानि सुप्रज्ञपकानि । *फलतः* । सर्वेषामनिष्टफलत्वात् । *गतितः* । नरकगतिप्रापकत्वात् । *उपपत्तितः* । उपपद्य वेदनीयत्वात् । *पुद्गलतः* । गरिष्ठक्लेशसमुदाचारात् सुप्रज्ञातः पुद्गलः । अयं पितृघातको यावदयं तथागतशरीरे दुष्टचित्तरुधिरोत्पादक इति ।

अपरे पुनर्व्याचक्षते—*अधिष्ठानतः* । पूर्ववत् । *फलतः* । नरकफलत्वात् । *गतितः* । मनुष्यगतिकरणात् । 'त्रिषु द्वीपेष्वानन्तर्यम्' (अभि० को० ४.९७) इति वचनात् । *उपपत्तितः* । तथैवोपपद्यवेदनीयत्वात् । *पुद्गलतः* । स्त्रीपुंसौ, न पण्ढः पण्डको वा । इत्येवं पञ्चभिः कारणैः सुदर्शकानि सुप्रज्ञपकानि । न तु पुनस्तान्यपायादिनियतानि कर्माणि पञ्चभिः कारणैः सुदर्शकानीति । *न तान्युक्तानि* ।

*उत्तरोत्तरवाहनादि*ति । यस्मात् क्लेशावरणं सर्वपापिष्ठम् । ततः कर्मावरणं लघु । ततो विपाकावरणम् । विपाकावरणस्य हि दृष्ट एव धर्मे व्यापारः, न द्वितीय इति ।

आनन्तर्याणीति कोऽर्थः ? नान्तरायितुं शक्यानि विपाकं प्रति जमान्तरफलेन कर्मान्तरेणेत्यानन्तर्याणि । न तिरस्कर्तुमित्यर्थः । न वा तत्कारिणः पुद्गलस्येतश्च्युतस्यानन्तरमस्ति नरकोपपत्तिगमनं प्रतीत्यनन्तरः । तद्भाव आनन्तर्यम् । यस्य धर्मस्य योगात् सोऽनन्तरो भवति, श्रामण्यवत् ॥ ९६ ॥

अथैषामावरणानां कतमत् कस्यां गतौ वेदितव्यम् ? एकान्तेन तावत्

त्रिषु द्वीपेष्वानन्तर्यम्,

नोत्तरकुरौ, नान्यासु गतिषु। कुत एवान्यत्र घातो ? तेष्वपि स्त्रीपुरुषाणामेव।

षण्ढादीनां तु नेष्यते ।

किं कारणम् ? यदेवासंवराभावे[1] कारणमुद्दिष्टम् । अपि च—

अल्पोपकारालज्जित्वात्,

यथाक्रमं मातापित्रोः, तेषां च । अल्पोपकारौ किलैषां मातापितरौ; विकलात्मभावाधिपतित्वाद्, अल्पस्नेहत्वाच्च । तेषामपि न तीव्रं ह्यपत्राप्यं मातापित्रोरन्तिके प्रत्युपस्थितम्, यद्विपादनादानन्तर्येण स्पृश्येरन् ।

अत एव तिर्यक्प्रेतानामपि नेष्यते ।

यस्य धर्मस्य योगात् पितृवधादेः *सोऽनन्तरो भवति* । तस्याभिधाने भावप्रत्ययः—आनन्तर्यमिति । *श्रामण्यवत्* । यथा येनानास्रवेण योगाच्छ्रमणो भवति तदभिधाने भावप्रत्ययः—'श्रामण्यममलो मार्गः' (अभि० को० ६.५१) इति, तद्वत् ॥ ९६ ॥

नोत्तरकुराविति। नियतायुष्कत्वात्, प्रकृतिशीलत्वात्, तत्र शासनाभावाच्च ।

यदेवासंवराभावे करणमिति । पापेऽप्यस्थिराशयत्वात् । यत्रैव च संवरस्तत्रासंवरोऽपि । प्रतिद्वन्द्वभावादित्यसंवरः । षण्ढादीनां न भवतीति ।

यद्विपादनादिति । यस्य ह्रीव्यपत्राप्यस्य विपादनाद् विकोपनादानन्तर्येण स्पृश्येरन् षण्ढादयः। *तेषां मातापित्रोरन्तिके न तीव्रं* भवतीति । अतस्तेषामानन्तर्यं नेष्यते। यदि *विकलात्मभावहेतुत्वादल्पोपकारत्वमिति* । अतस्तेषामानन्तर्यं नेष्यते। जात्यन्धादीनामपि स्त्रीपुंसानां मात्रादिवधादानन्तर्यं न स्यात् ? न; अधिगम धर्मविरुद्धस्यात्मभाववैकल्यस्य विवक्षितत्वात् । यद्वैकल्यमधिगमधर्मविरोधि, तदधिकृतम् । तेनैव मात्राल्पस्नेहत्वम्, न जात्यन्धादिवैकल्येन ।

अतएव तिर्यक्प्रेतानामपि नेष्यते । अल्पोपकारालज्जित्वादेव ।

---

१. तदेवा०—का० ।

पटुबुद्धीनां स्यादश्वाजानेयवदिति भदन्तः। मनुष्यस्याप्यमानुषं[1] मातापितरं[1] मारयतो न स्यादानन्तर्यम् ॥

उक्तं कर्मावरणम् ॥

शेषे गतिषु पञ्चसु ॥ ९७ ॥

के पुनः शेषे ? क्लेशविपाकावरणे। मनुष्येषु विपाकावरणम्। कौरवा देवेष्वसंज्ञिसत्त्वाः।

किंस्वभावान्यानन्तर्याणि ? चत्वारि कायकर्म, एकं वाक्कर्म, त्रीणि प्राणातिपातः, एकं मृषावादः, एकं प्राणातिपातप्रयोगः। अनुपक्रमधर्माणो हि तथागताः ॥ ९७ ॥

हेतौ फलोपचारात् सङ्घभेद आनन्तर्यमुक्तम्, भिद्यते वा अनेनेति कृत्वा।

सङ्घभेदस्त्वसामग्री स्वभावो विप्रयुक्तकः।

अश्वाजानेयवदिति। *पटुबुद्धीनां स्यादानन्तर्यम्*। तिर्यक्प्रेतानामपीत्यधिकृतम्। *अश्वाजानेयवदिति*। श्रूयते यथा—कश्चिदेव विशिष्टाश्व आजानेयो मातरं न गच्छतीति वाससा मुखं प्रच्छाद्य मातरं गमितस्तेन पश्चात् ज्ञात्वा स्वमङ्गजातमुत्पाटितमिति। एवमाजानेयोऽश्वः पटुबुद्धिः। अस्यानन्तर्यं स्यादित्यभिप्रायः। *मनुष्यस्याप्यमानुषं मातापितरं मारयतो न स्यादानन्तर्यम्*। नैव भवेदानन्तर्यमित्यर्थः। कथम् ? अल्पोपकारालज्जित्वादेव। न हि मनुष्यानुरूपमुपकारममनुष्ययोर्मातापित्रोरन्तिके तीव्रं ह्रीव्यपत्राप्यं सन्तिष्ठते; गतिवैलक्षण्येनाल्पस्नेहत्वात्।

चत्वारि कायकर्मेति। मातृवधादीनि। *एकं वाक्कर्मेति*। सङ्घभेदः। *त्रीणि प्राणातिपात इति*। मातृवधादीनि। *एकं मृषावादः*। सङ्घभेदः। *एकं प्राणातिपातप्रयोगः*। तथागतशरीरे दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनं कस्मान्न प्राणातिपातः ? इत्याह—*अनुपक्रमधर्माणो हि तथागता इति*। अपरोपक्रम-मरणधर्माण इत्यर्थः ॥ ९७ ॥

हेतौ फलोपचारादिति। मृषावादो हेतुः सङ्घभेदस्य चित्तविप्रयुक्तलक्षणस्य, तस्मिन् *हेतौ फलोपचारः*। चित्तविप्रयुक्तो धर्मः फलमुपचर्यते। सङ्घभेद इति। *भिद्यते वानेनेति*। करणसाधनपरिग्रहाद्वा मृषावादः सङ्घभेद इत्युच्यते। मृषावादेन हि सङ्घो भिद्यते, न तु सङ्घभेद इति भावसाधनपरिग्रहः।

"सङ्घभेदस्त्वसामग्री" इति। मुख्यवृत्त्या *वैभाषिकाणां* द्रव्यसत्ता। तेनाह—

---

१. अमानुषौ मातापितरौ—का०।

अक्लिष्टाव्याकृतो धर्मः,

असामग्री नानाचित्तविप्रयुक्तः[1] संस्कारोऽनिवृताव्याकृतः **सङ्घभेदः ।** स किमानन्तर्यं भविष्यति ! नैव च तेन भेत्ता समन्वागतः । किं तर्हि ?

सङ्घस्तेन समन्वितः ॥ ९८ ॥

यो हि भिन्नस्तस्य भेदः, न भेत्तुः ॥ ९८ ॥

अथ भेत्ता केन समन्वागतः

तदवद्यमृषावादस्तेन[2] भेत्ता समन्वितः ।

सङ्घभेदावद्येन भेत्ता समन्वागतः । तत् पुनर्मृषावादः । स पुनः सङ्घभेदसहजे वाग्विज्ञप्त्यविज्ञप्ती । स च तेनावद्येन समन्वागतो भेत्ता ।

अवीचौ पच्यते कल्पम्,

अन्तरकल्पमवीचौ महानरके विपच्यते । अन्यैस्तु नावश्यमवीचौ ।

अथ येन बहून्यानन्तर्याणि कृतानि भवन्ति, अनन्तरमेव तानि विपच्यन्ते । किन्तु तैस्तस्य भवन्ति[3]

अधिकैरधिका रुजः ॥ ९९ ॥

स हि भूयोभिरानन्तर्यैस्तस्मिन्नवीचौ घनतरं सुकुमारतरं चाश्रयं लभते, कारणाश्च बहुतरास्तीव्रतराश्च, येन द्वित्रिचतुष्पञ्चगुणां वेदनां वेदयते ॥ ९९ ॥

कः पुनरेष सङ्घं भिनत्ति ?

भिक्षुर्दृक्चरितो वृत्ती भिनत्ति,

भिक्षुर्भिनत्ति, न गृही न भिक्षुण्यादयः । स च दृष्टिचरित एव, न

"*स्वभावोऽपि विप्रयुक्तकः । अक्लिष्टाव्याकृतो धर्मः*" इति । *स किमानन्तर्यं भविष्यतीति* । नैवासावेवंलक्षणमानन्तर्यं भवतीत्यर्थः । *नैव च तेन* विप्रयुक्तेन धर्मेण *भेत्ता समन्वागतः* । तेन नासावानन्तर्यमित्यभिप्रायः ॥ ९८ ॥

स पुनर्मृषावादः सङ्घभेदसहजो विप्रयुक्तधर्म*सहजो वाग्विज्ञप्त्यविज्ञप्तिस्वभाव* इत्यर्थः ॥ ९९ ॥

भिक्षुर्भिनत्तीति । बुद्धस्य भिक्षुत्वात् । तत्प्रतिस्पर्धिवृत्तित्वाच्च भेत्तुः । *न गृही न*[4] *भिक्षुण्यादय* इति । तेषामनादेयाश्रयत्वात् । *स च दृष्टिचरित एव* । दृढगूढाशयत्वात् । सत्कायदृष्ट्यादिषु पञ्चसु चरितः प्रवृत्तो *दृष्टिचरितः* ।

---

१. नान०—का० । २. तदवद्यं—पाठा० ।
३. भवति—का० । ४. मुद्रितपुस्तके नास्ति ।

तृष्णाचरितः । वृत्तस्थो न भिन्नवृत्तः, तस्यानादेयवाक्यत्वात् ।

क भिनत्ति? यत्र भगवान् सन्निहितस्ततः

अन्यत्र,

नहि शास्तुरेव सन्निधौ शक्यो भेत्तुम्; तथागतानां दुष्प्रसहत्वाद्, आदेयवाक्यत्वाच्च ।

कान् भिनत्ति ?

बालिशान् ।

पृथग्जनानेव, नार्यान्; प्रत्यक्षधर्मत्वात् ।

तानपि न क्षान्तिलाभिन इत्यपरे ।

कियता भिन्नः सङ्घो भवति ?

शास्तृमार्गान्तरक्षान्तौ[1] भिन्नः,

यदा तेभ्यस्तथागतादन्यः शास्ता क्षमते, तदुपदिष्टाच्च मार्गादन्यो मार्ग इयता भिन्नः सङ्घो वक्तव्यः ।

कियन्तं कालं भिन्न आस्ते ? तामेव रात्रिं

न विवसत्यसौ ॥ १०० ॥

अपर्युषित एव हि सङ्घभेदे सङ्घोऽवश्यं प्रतिसन्धीयते ॥ १०० ॥

योऽयं सङ्घभेद उक्तः

चक्रभेदः स च मतः,

दृष्टिर्वा चरितमस्येति दृष्टिचरितः । स ह्यूहापोहसामर्थ्यादन्यं शास्तारं मार्गान्तरञ्च ग्राहयितुं समर्थः । न *तृष्णाचरित* इति । संक्लेशव्यवदानपक्षयोरस्थिराशयत्वात् ।

*दुष्प्रसहत्वा*दिति । दुरभिभवत्वात् ।

*प्रत्यक्षधर्मत्वा*दिति । आगमाधिगमधर्मयोः साक्षात्कारित्वादित्यर्थः ।

न क्षान्तिलाभिन इति । न निर्वेधभागीयक्षान्तिलाभिन इत्यर्थः । दृष्टिसत्यकल्पत्वात् ।

"न विवसत्यसौ" । न तां रात्रिं परिवसतीत्यर्थः ॥ १०० ॥

---

१. ०न्तरक्-शान्तो—स्फु० मु० पाठः ।

धर्मचक्रं हि तदा भगवतो भिन्नं भवति; मार्गप्रवृत्तिविष्ठापनात् । अत एव चक्रभेदश्चोच्यते, सङ्घभेदश्च ।

क्व पुनश्चक्रभेदो भवति ?

जम्बूद्वीपे,

नान्येषु द्वीपेषु ।

कतिभिर्भिक्षुभिः ?

नवादिभिः ।

नवादिं कृत्वा । परेणानियमः । अष्टौ भिक्षवः संघो भवति । नवमो भेत्ता । अवश्यं हि संघेन द्वयोः पक्षयोः स्थातव्यम् । एवं भिन्नो भवति ।

अन्यस्तु संघभेदः कर्मभेदाद् भवति । यद्येकसीमायां व्यग्राः कर्माणि[1] कुर्वन्ति । स चैष —

कर्मभेदस्त्रिषु द्वीपेषु,

येष्वेव शासनम् ।

कतिभिर्भिक्षुभिः ?

अष्टाभिरधिकैश्च सः ॥ १०१ ॥

चक्रभेदस्तु षट्सु कालेषु न भवति ॥ १०१ ॥

भिन्नं भवतीति । कथं भिन्नम् ? इत्याह—*मार्गप्रवृत्तिविष्ठापनादिति* । मार्गप्रवृत्तिविबन्धनादित्यर्थः । यावद्धि सङ्घो न प्रतिसन्धीयते, तावन्मार्गप्रवृत्तिर्विष्ठिता भवति । न कस्यचित् सन्ताने मार्गः सम्मुखीभवतीत्यर्थः ।

चक्रभेदनिमित्तत्वात् *सङ्घभेदश्चक्रभेद* इत्युच्यते ।

अवश्यं हि सङ्घेन द्वयोः पक्षयोः स्थातव्यमिति । बुद्धपक्षे भेत्तृपक्षे च स्थातव्यमित्यर्थः । संघो हि चत्वारो भिक्षवः । संघद्वयेन च भवितव्यमित्यष्टाभिर्भिक्षुभिर्भेद्यैर्भवितव्यम्, नवमेन च भेत्रा ।

अन्यस्तु सङ्घभेद इति । चक्रभेदादन्यः । नात्रानन्तर्यमित्यभिप्रायः । यस्मादसौ *कर्मभेदाद् भवति* । *व्यग्रा* इति । नानामतयः । *कर्माणि* । पोषधादीनि सङ्घकर्माणि ।

"अष्टाभिरधिकैश्च सः" इति । सङ्घद्वयेनात्रापि भवितव्यम् । न भेत्ता शास्तृमानी भवतीत्यष्टाभिरेव भिक्षुभिर्भवितव्यम्, न नवादिभिरिति ॥१०१॥

---

१. कर्म—का०।

कतमेषु ?

आदावन्तेऽर्बुदात् पूर्वं युगाच्चोपरते मुनौ ।
सीमायां चाप्यबद्धायां चक्रभेदो न जायते ।। १०२ ।।

आदावचिरप्रवर्तिते धर्मचक्रे ।

अन्ते परिनिर्वाणकाले भगवतः । एतयोर्हि द्वयोरवस्थयोः संघ एकरसो भवति ।

मध्येऽप्यर्बुदात् पूर्वं न भिद्यते, यावच्छासने शीलार्बुदं दृष्टयर्बुदं च नोत्पन्नं भवति ।

युगाच्च पूर्वं न भिद्यते यावच्छ्रावकाग्रयुगं नोत्पन्नं भवति । भिन्नन्यायपरिवासात् तेन च प्रतिसन्धानीयत्वात् ।

उपरते मुनौ, शास्तरि परिनिर्वृते प्रतिद्वन्द्वाभावात् ।

सीमायामबद्धायाम्, यावत् सीमा न बद्धा भवति । एकसीमायां हि

एकरसो भवतीति । अव्यग्र एकमतिर्भवतीत्यर्थः । पूर्वस्यामवस्थायां प्रीतिप्रामोद्यजातः, पश्चिमायामतीव मनसि उद्विग्नसञ्जातसंवेगः ।

अर्बुदात् पूर्वमिति । दोषः = *अर्बुदम्, दृष्टयर्बुदं शीलार्बुदं वा* । अत्र दृष्टयर्बुदं यथोक्तम्—"यथाहं भगवतो भाषितस्यार्थमाजानामि । य इमे भगवताऽन्तरायिका धर्मा आख्याताः ते प्रतिषेव्यमाणा नालमन्तराय" इति । तथा "तदैव चित्तं सन्धावति संसरति" (　　　) इत्यादि । *शीलार्बुदम्* । दौःशील्यम् ।

तेन च प्रतिसन्धानीयत्वादिति । तेन च श्रावकयुगेन यस्मात् प्रतिसन्धानीय इत्यर्थः । अवश्यं च सर्वेषां बुद्धानां श्रावकयुगं भवति । एकः प्रज्ञावतामग्रः, द्वितीय ऋद्धिमताम् । इह शाक्यमुनेरार्य*शारद्वतीपुत्रः* प्रज्ञावतामग्रः । आर्यो *महामौद्गल्यायन* ऋद्धिमताम् ।

प्रतिद्वन्द्वाभावादिति । यस्मात् परिनिर्वृते भगवति तस्य भेत्तुः प्रतिद्वन्द्वभूतो नास्ति ।

सीमायामबद्धायामिति । मण्डलसीमायाम् । एकस्यां हि सीमायां पृथक्कर्मकरणात् सङ्घद्वैधं भवति । ननु च प्रकृतिसीमास्ति ग्रामनगरादि ? सत्यमस्ति; ज्ञप्तिसीमायां सत्यां सा प्रकृतिसीमा व्यवस्थाप्यत इति । तस्या अपि बन्धो

पक्षद्वयावस्थानात् संघभेद इति । एषु कालेषु चक्रभेदो न भवति । न च पुनः सर्वेषां बुद्धानां चक्रभेदः; कर्माधीनत्वात् ॥ १०२ ॥

कस्मात् मातृवधादिष्वानन्तर्यम्, नान्यत्र ?

उपकारिगुणक्षेत्रनिराकृतिविपादनात् ।

मातापितृवधे तावदुपकारिणो निराकरणात् । कथं तावुपकारिणौ ? आत्मभावस्य तत्प्रभवत्वात् । किं तयोर्निराकरणम् ? परित्यागः । गुणक्षेत्रत्वादर्हद्वधाद् आनन्तर्यम् ।

यदि पुनर्मातुर्व्यञ्जनं परिवृत्तं स्यात्, पितुर्वा, तत्रैकस्मिन्नाम्नायो

व्यञ्जनान्तरितोऽपि स्यात्,

अत एवोच्यते—"स्यात् पुरुषं जीविताद् व्यपरोपयेन्न पितरम्, नार्हन्तम् । आनन्तर्यावद्येन च स्पृश्येत । स्यान्मातुर्व्यञ्जनं परिवृत्तं स्यादिति । स्यात् स्त्रीं जीविताद् व्यपरोपयेन्न मातरम्, नार्हन्तीम्, आनन्तर्यावद्येन च स्पृश्येत । स्यात् पितुर्व्यञ्जनं परिवृत्तं स्यात्" ( ) इति ।

अन्यस्याः स्त्रियाः कललं प्रस्नुतमन्यया योन्या पीतम् । कतरा तस्य माता

व्यवस्थाप्यत एवेति वेदितव्यम् । *कर्माधीनत्वादिति* । येन शिष्यसङ्घभेद-संवर्तनीयं कर्म कृतं भवति, तस्यैव तद्भेदो भवति, नान्यस्य । *शाक्यमुनिना* च किल बोधिसत्त्वावस्थायां पञ्चाभिज्ञस्य ऋषेः पर्षद्भेदः कृत आसीत् । येनास्य देवदत्तेन सङ्घो भिन्न इति ॥ १०२ ॥

गुणक्षेत्रत्वादिति। गुणानामाश्रयत्वादित्यर्थः। अथवा–गुणैः क्षेत्रं गुणक्षेत्रम् । गुणयोगाद्धि तत् पुण्यस्य क्षेत्रं भवति । यथा क्षेत्रे बीजमुप्तं महाफलं भवति, एवं पुण्यबीजमत्रोप्तं महाफलं भवति । *नान्यत्रेति* । न सामान्यस्त्रीवधादिषु ।

उपकारि-गुणक्षेत्रनिराकृति-विपादनाद्" इति । उपकारिक्षेत्रस्य, गुणक्षेत्रस्य वा निराकृतेः परित्यागान् मातृपितृवधादिष्वानन्तर्यम् । तस्य विपादनाच्च विकोपादानन्तर्यम् । तथागतशरीरे दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनम् । संघस्यापि यद् भेदनं तदपि तद्विपादनम् । तदेतदुक्तं भवति—उपकारिक्षेत्रत्वात् गुणक्षेत्रत्वाच्च । तन्निराकरणविपादानान् मातृवधादिष्वेवानन्तर्यम्, नान्यत्रेति ।

यदि पुनर्मातुर्व्यञ्जनपरिवृत्तं स्यात, पितुर्वेति । व्यंञ्जनपरावृत्त्या तन्मातृत्वं तत्पितृत्वं वा विनष्टमिति ।

यां घ्नतः स्यादानन्तर्यम् ?

माता यच्छोणितोद्भवः ॥ १०३ ॥

यस्याः शोणितादसावुद्भूतः सत्त्वः, सास्य माता। द्वितीया तु सर्वकृत्येष्ववलोक्या। सा ह्याप्यायिका[1], पोषिका, संवर्धिका च।

यदि मातरि प्रयोगं कृत्वाऽन्यां मारयेत्, न स्यादानन्तर्यम्। अमातृप्रयोगेण मारयेत्, तथापि न स्यात्। मञ्चतलावलीनमातृमारणं चात्रोदाहार्यम्, धावकस्य च पुत्रेण मशकप्रयोगेण पितुर्मारणं च।

एकेन प्रहारेण मातरमन्यां च मारयतो द्वे अविज्ञप्ती भवतः। विज्ञप्तिस्त्वानन्तर्यमेव; तस्य कर्मणो बलीयस्त्वात्।

परमाणुसञ्चितत्वाद् विज्ञप्तिरपि द्विधेति भदन्तघोषकः। अनर्हत्संज्ञयाऽपि अर्हद्घाते भवत्यानन्तर्यम्, 'अहम् हन्मि' इत्याश्रयावधारणात्। यः पितरमर्हन्तं हिंस्यात्, तस्याप्येकमेव स्यादानन्तर्यम्; आश्रयैकत्वात्।

इदमवदानं कथं नीयते—"गच्छ शिखण्डिनं ब्रूहि, द्वे आनन्तर्ये भवता कृते—यच्च पिता जीविताद् व्यपरोपितः, यच्चार्हन्" (　　) इति।

मातुर्मारणाभावात् पितुर्मारणाभावाद्वा न स्यादानन्तर्यमिति, तदभावाशङ्कया पृच्छति। *"यच्छोणितोद्भवः"* इति। यस्याः शोणितादुद्भवोऽस्येति यच्छोणितोद्भवः। *सर्वकृत्येष्ववलोक्येति*। सर्वमातृयोग्येषु कार्येषु द्रष्टव्येत्यभिप्रायः; मातृकल्पत्वात्। *आपायिका* कटाहारिका। *पोषिका* स्तन्यदायिका। *संवर्द्धिका* औदारिकाहारादिकल्पिका। अपरे व्याचक्षते—*आप्यायिका* स्तन्यधातृकेति योऽर्थः। *पोषिका* औदारिकाहाराभ्यासतः। *संवर्द्धिका* स्नानोद्वर्तविषमपरिहारत इति।

मञ्चतलावलीनेति। मञ्चोपरि प्रावरणकल्पनेन पुरुषोऽत्र सुप्त इति मन्यमानेन पुत्रेण तत्र शस्त्रप्रहारेण *मञ्चतलावलीना माता मारितेत्युदाहार्यम्*। *धावकस्य* च राजकस्य पुत्रेण 'मशकं मारयामि' इति *मशकप्रयोगेण पितुर्मारणमिति*। *द्वे अविज्ञप्ती*। आनन्तर्याविज्ञप्तिः, केवलप्राणातिपाताविज्ञप्तिश्च। *विज्ञप्तिस्त्वानन्तर्यमेव*। तत्संगृहीतैव, सा नान्येत्यर्थः। *तस्याप्येकमेवेति*। अर्हद्वधाख्यम्।

गच्छ शिखण्डिनं ब्रूहीति। रौरुके नगरे उद्रायणो नाम राजा शिखण्डिनं नाम पुत्रमभिषिच्य प्रव्रजितः। प्रव्रज्य अर्हत्त्वमधिगतवान्। स रौरुकाभ्यासमा-

---

१. ह्यापायिका—का०।

द्वाभ्यां कारणाभ्यामिति वक्तव्यम्। द्वाभ्यां वा मुखाभ्यां परिभाषितः॥ १०३॥

किमवश्यं तथागतस्यास्ति कुदुष्टचित्तरुधिरोत्पादनादानन्तर्यम्? वधाभिप्रायस्य स्यात्।

बुद्धे न ताडनेच्छस्य,

यदि ताडनाभिप्राय उत्पादयेत्, न स्यात्।

यद्यनर्हति प्रहरेत्, स च प्रहारादूर्ध्वमर्हन् स्यात्

प्रहारान्नोर्ध्वमर्हति।

'स्यादानन्तर्यम्' इति वर्तते। न हि तेन तत्र प्रयोगः कृतः।

किमानन्तर्ये प्रयोगं कृत्वा तस्मिन्नव्यावर्तिते वैराग्यम्, फलं वा न प्राप्नुयात्?

नानन्तर्यप्रयुक्तस्य वैराग्यफलसम्भवः॥ १०४॥

-अन्यकर्मफलपथप्रयोगं तु कृत्वार्यमार्गोत्पत्तौ न पुनः कर्मपथोत्पत्तिः, आश्रयस्यात्यन्तं तद्विरुद्धत्वात्॥ १०४॥

एषामानन्तर्याणां कतमत् महासावद्यम्?

सङ्घभेदे मृषावादो महावद्यतमो मतः।

यः सङ्घभेदनिमित्तं मृषावादो धर्माधर्मज्ञस्य विपर्ययद्योतनात्, स सर्वेषां

गतवान्। पुना राज्यमाकांक्षतीति अमात्यप्रक्रामितेन तेन शिखण्डिना राज्ञा स्वपिता मारितः। तेन तु मार्यमाणावस्थायां स मारको मनुष्य उक्तः—गच्छ शिखण्डिनं ब्रूहीत्येवमादि। *द्वाभ्यां कारणाभ्यामिति वक्तव्यमि*ति। 'गच्छ शिखण्डिनं ब्रूहि—द्वाभ्यामानन्तर्यकारणाभ्यां भवता कृतमानन्तर्यम्' इति तेन वक्तव्यम्। *द्वाभ्यां वा मुखाभ्यां परिभाषित* इति। मुखद्वित्वादानन्तर्यद्वित्वोपचार इत्यभिप्रायः। कारणद्वित्वाद्धि गुरुतरं तदानन्तर्यम्॥ १०३॥

*आश्रयस्यात्यन्तं तद्विरुद्धत्वादि*ति। उत्पन्नार्यमार्गस्य आश्रयस्य तैः कर्मपथैर्विरुद्धत्वात्। एकावदानं चात्रोदाहरणम्—छेकः किल शाक्यमनुष्यो विरूढकभयाद् विषमं वनप्रदेशमाश्रित्य लुब्धकवृत्तिमशिश्रियत्। भगवता च त्रायस्त्रिंशेषु त्रैमास्यं कुर्वता ततोऽवतीर्य छेकाय सपरिजनाय धर्मो देशितः। तेन स्रोतआपत्तिफलमधिगतम्। तत्पुत्रैश्च फलप्राप्तेः पूर्वं प्रतानितानि कूटजालादीनि मृगेभ्यः। तत्प्रयोगेण च मार्यमाणेष्वपि मृगेषु फलप्राप्तया न ते पुनरकुशलैः कर्मपथैः स्पृष्टा इति॥ १०४॥

दुश्चरितानां **महावद्यतमः**। किं कारणम्? तथागतधर्मशरीरप्रहारितत्वात्, लोकानां च स्वर्गापवर्गमार्गान्तरायकत्वात्। संघे हि भिन्ने लोकस्य नियामावक्रान्तिफलप्राप्तिवैराग्यास्रवक्षयाः प्रतिबध्यन्ते, ध्यानाध्ययनस्वाध्यायचिन्ताकर्माण्यपि न प्रवर्तन्ते, सदेवनागमनुष्यं जगच्चाकुलं विमनस्कं वर्तते, यावत् पुनर्न प्रतिसन्धितो भवति, यस्माच्चावीचौ कल्पं विपाकः।

शेषाणामानन्तर्याणां यथाक्रमं पञ्चमतृतीयप्रथमानि गुरुतराणि, सर्वलघुः पितृवधः।

यत्तर्हि **भगवता** त्रयाणां दण्डानां मनोदण्डो महासावद्य उक्तः, पुनर्मिथ्यादृष्टिः परमवद्यानामित्युक्तम्, आनन्तर्याणि नियमस्य सङ्घभेदो महासावद्य उक्तः? त्रीणि कर्माणि नियमय्य मनोदण्डः, दृष्टीर्नियमय्य मिथ्यादृष्टिः। अथ वा विपाकविस्तरम्, महाजनव्यापादनम्, कुशलमूलसमुच्छेदं चाधिकृत्य यथाक्रमम्।

सुचरितानां पुनः कतमत् महाफलतमम्?

भवाग्रचेतना लोके महाफलतमा शुभे ॥ १०५ ॥

कुशले पुनः कर्मणि **भवाग्रचेतना** सर्वेषां **महाफलतमा**। तस्या अशीतिकल्पसहस्राण्यतिप्रशान्तो विपाकः। विपाकफलं चाधिकृत्यैतदुक्तम्।

विसंयोगफलं त्वधिकृत्य वज्रोपमसमाधिचेतना सर्वेषां महाफला; सर्वसंयोजनपर्यादानफलत्वात्। अत एव **लोक** इत्युक्तम्।

---

*पञ्चमतृतीयप्रथमानि गुरुतराणी*ति। इयमानन्तर्यकर्मपथानुपूर्वी—मातृवधः, पितृवधः, अर्हद्वधः, संघभेदः, तथागते दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनमिति। पञ्चमं दुष्टचित्तरुधिरोत्पादनम्, तत् सङ्घभेदवर्जेभ्योऽवशिष्टेभ्यश्चतुर्भ्यो गुरुतरम्। तृतीयमर्हद्वधः, तन्मातृपितृवधाभ्यां गुरुतरम्। प्रथमं मातृवधः, तत् पितृवधाद् गुरुतरम्। तेनाह—*सर्वलघुः पितृवध* इति।

*नियमस्ये*ति। तदेवावधार्येत्यर्थः। *विपाकविस्तरमधिकृत्य* संघभेदो महासावद्य उक्तः; अन्तरकल्पविपाकदानात्। *महाजनव्यापादनमधिकृत्य* मनोदण्डः; दण्डकारण्यादिशून्यकरणात्। न ह्यन्येन कायकर्मणा वाक्कर्मणा वा तावतो महाजनस्य व्यापादः सम्भवतीति। *कुशलमूलसमुच्छेदमधिकृत्य* मिथ्यादृष्टिर्महासावद्या। न ह्यन्यदकुशलमूलं कुशलमूलानि समुच्छिनत्ति; समुदाचारमात्रविरोधित्वादिति।

किमानन्तर्यैरेवावश्यं नरकेषूपपद्यते ? आनन्तर्यसभागैरप्यवश्यमुपपद्यते । न त्वनन्तरमेवेत्यपरे ॥ १०५ ॥

कतमानि तानि ? इत्याह—

दूषणं मातुरर्हन्त्या नियतिस्थस्य मारणम् ।
बोधिसत्त्वस्य शैक्षस्य सङ्घायद्वारहारिका ॥ १०६ ॥
आनन्तर्यसभागानि पञ्चमं स्तूपभेदनम् ।

एतानि पञ्च पञ्चानामानन्तर्याणां यथाक्रमं सभागानि—१. यदि मातरमर्हन्तीं दूषयत्यब्रह्मचर्यकरणात्, २. नियतिपतितं बोधिसत्त्वं मारयति, ३. शैक्षं मारयति, ४. संघस्य सुखायद्वारिकं हरति, ५. स्तूपभेदं करोति ।

अन्यदपि तु कर्म सविपाकं त्रिषु कालेष्वत्यर्थं विघ्नयति ॥

कतमेषु त्रिषु ?

क्षान्त्यनागामितार्हत्त्वप्राप्तौ कर्मातिविघ्नकृत् ॥ १०७ ॥

मूर्धभ्यः क्षान्तिमाकिरत आपायिकानि कर्माणि विघ्नायोपतिष्ठन्ते; तद्विपाकभूम्यतिक्रमात् । यथा पुरुषस्य देशत्यागं कुर्वतो धनिका उत्तिष्ठन्ते[1] ।

न त्वनन्तरमेवेति । नरकेऽवश्यमुत्पत्त्या तानि तत्सादृश्यात् सभागान्युच्यन्ते, न तु तत्रानन्तरोत्पत्त्या । अन्यथा ह्यानन्तर्याण्येव स्युरित्यपरेषामभिप्राय: । अनन्तरभावित्वेऽपि न तान्यानन्तर्याण्येव सम्भवन्ति; अतुल्यकालविपाकत्वादिति प्रथमपाक्षिकाणां परिहार: ॥ १०५ ॥

"दूषणं मातुरर्हन्त्या:" । मातृवधानन्तर्यसभागम् ॥ १०६ ॥

नियतिपतितबोधिसत्त्वमारणं पितृवधानन्तर्यसभागम् । *शैक्षमारणम*र्हद्वधानन्तर्यसभागम् । *सङ्घायद्वारहारिका* सङ्घभेदानन्तर्यसभागम् । *स्तूपभेदनं* तथागतदुष्टचित्तरुधिरोत्पादनानन्तर्यसभागम् ।

सङ्घायद्वारहारिका पुनरक्षयनीव्यपहार इत्याचार्य*वसुमित्र:* । एवं तु व्याचक्षते—सुखायद्वारहारिकेति । यत् सुखोपयोगिकं येन सङ्घो जीविका कल्पयति तस्यापहार इति ।

*तद्विपाकभूम्यतिक्रमा*दिति । क्षान्तिलाभ्यनपायग इत्यपायभूम्यतिक्रमात् ।

---

१. उपतिष्ठन्ते—का० ।

अनागामिफलं प्राप्नुवतः कामावचराणि विपाकायोपतिष्ठन्ते, तथैव स्थापयित्वा दृष्टधर्मवेदनीयं कर्म ।

अर्हत्त्वं प्राप्नुवतो रूपारूप्यावचराणि तथैव ॥ १०६–१०७ ॥

यदुक्तम्—"बोधिसत्त्वस्य मारणम्" इति,

बोधिसत्त्वः कुतो यावत्,

कुत उपादाय बोधिसत्त्वो वक्तव्यः ?

यतो लक्षणकर्मकृत् ।

यतः प्रभृति लक्षणविपाकानि कर्माण्यारभते कर्तुम्, स हि तदानीं नियतिपतितो भवति । कथं कृत्वा ? स हि तस्मात् कालात् प्रभृति नित्यं भवति ।

सुगतिः कुलजोऽव्यक्षः पुमान् जातिस्मरोऽनिवृत् ॥ १०८ ॥

प्रशस्ता गतिरस्येति सुगतिः; देवमनुष्योपपत्तेः ।

तस्यां च सुगतौ क्षत्रिय-ब्राह्मण-गृहपतिमहाशालकुलजो भवति, नान्यः कुलीनः ।

विकलान्यक्षाण्यस्येति व्यक्षः, न व्यक्षोऽव्यक्षः । अविकलेन्द्रियः इत्यर्थः । पुरुष एव न स्त्री, कुत एव षण्ढादिः । जातिस्मरश्च भवति ।

सर्वस्यां जातौ निवर्तत इति निवृत्, न निवृदनिवृत् । अनिवर्तक इत्यर्थः । सत्त्वहितार्थं सर्वदुःखप्रकारैः सर्वसत्त्वविप्रतिपत्तिभिश्चाखेदितत्वात् । यत्तल्लोक उच्यते—'आपणक्रीतो दासः' इति । बोधिसत्त्वास्ते ते हि महात्मनः सर्वसम्पत्प्रकर्षविशेषप्राप्ता अपि सन्तो निष्कारणकरुणापारतन्त्र्यात् सर्वसत्त्वेषु चण्डालकुमारकसदृशमात्मानं निर्मानतया व्यवस्थाप्य सत्त्वेभ्यः सर्वकदर्थनानां[1] सोढारो भवन्ति, सर्वश्रमयन्त्रणानां चोद्वोढारः । यच्चैतल्लक्षणविपाकं कर्मेत्युक्तम् ॥ १०८ ॥

तथैवेति । तद्विपाकभूम्यतिक्रमात् । यथा पुरुषस्य देशत्यागं कुर्वतो धनिका उत्तिष्ठन्ते, तथैवेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

महाशालकुलज इति । महाप्राकारकुलज इत्यर्थः । क्षत्रियमहाशालकुलजो यावद् गृहपतिमहाशालकुलज इति । महागृहपतिकुलज इत्यर्थः । कदर्थना । महापरिभवपूर्विका विहेठना । ययोः कायवाचोः प्रवृत्त्या परस्य दुःखदौर्मनस्ये

---

१. सर्वकदर्थनां—का० ।

जम्बूद्वीपे पुमानेव सम्मुखं बुद्धचेतनः ।
चिन्तामयं कल्पशते शेष आक्षिपते हि तत् ॥ १०९ ॥

जम्बूद्वीप एव बोधिसत्त्वो लक्षणविपाकं कर्माक्षिपति, नान्यत्र; जाम्बूद्वीपकानां तीक्ष्णबुद्धित्वात् ।

पुरुष एव, न स्त्री ।

सम्मुखीभूत एव शास्तरि, बुद्धालम्बनयैव चेतनया ।

चिन्तामयं तत्कर्म; न श्रुतमयम्, न भावनामयम् ।

कल्पशते च शेष आक्षिपति न बहुभवेषु । भगवता तु शाक्यमुनिनोचप्तवीर्यतया नव कल्पा अपावर्तिता एकनवत्या कल्पैराक्षिप्तम् ।

अत एव चोक्तम्—"इतोऽहं ग्रामणि[1] एकनवतं[1] कल्पमुपादाय न समनुस्मरामि नाभिजानामि यदेककुलमपि पक्षभिक्षाप्रदानहेतोः क्षतं वा स्यादुपहतं वा" (   ) इति ।

ततः प्रभृति प्रकृतिजातिस्मरत्वात् प्रथमकल्पासंख्येयनिर्यात एव बोधिसत्त्व एतांश्चतुरो दोषान् व्यावर्तयति, द्वौ च गुणौ प्रतिलभत इति पूर्वाचार्याः ॥१०९॥

तेषां च लक्षणानाम्

एकैकं पुण्यशतजम्,

किं पुण्यस्य परिमाणम् ?

भवतः, तदपेक्षया तन्निग्रहो *यन्त्रणेत्युच्यते* ॥ १०८ ॥

एकनवतं कल्पमुपादायेति । एकनवतेः पूरणः कल्प एकनवतः, तदुपादाय । असिबद्धकेन ग्रामण्या निर्ग्रन्थश्रावकेण भगवानुक्तः—"किमनर्थायासि भो गौतम कुलानां प्रतिपन्नो यस्त्वमीदृशे दुर्भिक्ष इयता भिक्षुसंघेन सार्द्धमशनिवदुत्सादयन् भिक्षामटसि" इति । स भगवताभिहितः—"इतोऽहं ग्रामणि *एकनवतं कल्पमुपादाय"* (   ) इति विस्तरः ।

एतांश्चतुरो दोषान् व्यावर्तयतीति । दुर्गतिदोषम्, अकुलीनतादोषम्, विकलेन्द्रियतादोषम्, स्त्रीभावदोषं चेति । *द्वौ च गुणौ प्रतिलभते* । जातिस्मरतागुणम्, अनिवर्तकतागुणं चेति ॥ १०९ ॥

१–१. ग्रामणीरेक०—का० ।

सन्निकृष्टं बोधिसत्त्वं स्थापयित्वा यावत् सर्वसत्त्वानां भोगफलमित्येके ।

यावत् सर्वसत्त्वानां कर्माधिपत्येन त्रिसाहस्रमहासाहस्रको लोको निवर्तत[1] इत्यपरे ।

बुद्धा एव च तत्परिमाणज्ञा इत्यपरे ।

अन्य बोधिसत्त्वभूतो भगवान् कियतो बुद्धान् पर्युपासयामास ? प्रथमे कल्पासंख्येये पञ्चसप्ततिसहस्राणि, द्वितीये षट्सप्ततिम्, तृतीये सप्तसप्ततिम् ।

अथ कस्य कल्पासंख्येयस्यान्ते कतमो बुद्ध आसीत् ? प्रतिलोमानुक्रमेण यथाक्रमम्—

सन्निकृष्टं बोधिसत्त्वं स्थापयित्वेति । यो लक्षणविपाककर्मकारी । *त्रिसाहस्रमहासाहस्रको निवर्तत* इति । येन सर्वसत्त्वकर्माधिपत्येन त्रिसाहस्रमहासाहस्रप्रादुर्भावः, तस्य तत् परिमाणमिति । उक्तं पुण्यस्य परिमाणम् ।

तेषामेवं कृतपरिमाणानां शतेनैकं महापुरुषलक्षणं निर्वर्तते । एवं यावद् द्वात्रिंशत्तममपीति । केचित् तं व्याचक्षते—बुद्धालम्बनमनस्कारसम्मुखीभावात् पञ्चाशच्चेतना भवन्ति । 'अहमपीत्थं स्याम्' इत्यपराः पञ्चाशदित्येवं पुण्यशतं भवतीति ।

अपरे वर्णयन्ति—कामधातुर्विंशतिस्थानानि, रूपधातुः षोडश, आरूप्याश्चत्वारः, अष्टौ च शीतनरका इत्यष्टचत्वारिंशद्विकल्पं त्रैधातुकं भवति । तदालम्बनमस्य बोधिसत्त्वस्य करुणाचित्तमुत्पद्यते । ततस्तत्सम्प्रयुक्ताश्चेतना अष्टचत्वारिंशद् भवन्ति । अतोऽनन्तरं बुद्धालम्बनचेतनोत्पद्यते । यथानेनास्मात् त्रैधातुकात् सत्त्वा मोचिता इत्येका चेतना । अतोऽनन्तरं द्वितीया चेतनोत्पद्यते । 'अहमप्येवं मोचयेयम्' इत्यात्मालम्बनेति पञ्चाशच्चेतना भवन्ति । तासां पुनर्द्विःसम्मुखीभावाच्चेतनाशतं भवतीति ।

अन्य आहुः—प्राणातिपातविरतिर्बुद्धस्य भगवतः पञ्चभिः कारणैरुपेता भवति । पञ्च कारणानि—मौलकर्मपथपरिशुद्धिः, सामन्तकपरिशुद्धिः, वितर्कानुपघातः, स्मृत्यनुपरिगृहीतत्वम्, निर्वाणपरिणामितत्वं चेति । तदालम्बना अपि चेतनाः पञ्च भवन्ति । एवं दश कर्मपथालम्बना दश पञ्चकाश्चेतनानां पञ्चाशच्चेतना भवन्ति । तासां द्विःसम्मुखीभावाच्चेतनाशतं भवतीत्येतत् पुण्यशतम् । 'यथा अयमसाधारणदशकुशलकर्मपथनिर्जातो भगवान्, एवमहमपि स्याम्' इति कृत्वा । तदेवं सत्येकैकं पुण्यशतजमित्येतत् सिध्यति ।

पर्युपासयामासेति । लिट्याम्-प्रत्ययान्तस्यासेरेतद्रूपम् । पर्युपासितवा-

---

१. ०ऽभिनिवर्तत—का० ।

असंख्येयत्रयान्त्यजाः[1] ।

विपश्यी दीपकृद् रत्नशिखी,

रत्नशिखिनि सम्यक्सम्बुद्धे प्रथमोऽसङ्ख्येयः समाप्तः । दीपङ्करे भगवति द्वितीयः । विपश्यिनि तथागते तृतीयः ।

सर्वेषां तु तेषां—

शाक्यमुनिः पुरा ॥ ११० ॥

शाक्यमुनिर्नाम सम्यक्सम्बुद्धः पूर्वं बभूव । यत्र भगवता बोधिसत्त्वभूतेन आद्यं प्रणिधानं कृतम्—'एवम्प्रकार एवाहं बुद्धो भवेयम्' इति, नोऽप्येवं कलियुग एवोत्पन्नवानार्यवत्, तस्याप्येवं वर्षसहस्रान्तं शासनं बभूव ॥ ११० ॥

अथ कस्यामवस्थायां बोधिसत्त्वः कां पारमितां परिपूरयते ?

सर्वत्र सर्वं ददतः कारुण्याद् दानपूरणम् ।

यदा सर्वस्मै सर्वं ददाति आ अक्ष्णः, आ मज्जायाः, **कारुण्यात्** नाभ्युदयविशेषं लिप्समानः—इयता दानपारमिता परिपूर्णा भवति ।

अङ्गच्छेदेऽप्यकोपात्तु रागिणः क्षान्तिशीलयोः ॥ १११ ॥

यदायमवीतरागोऽपि च्छिद्यमानेष्वङ्गेषु नाल्पमपि कुप्यति, तदा अस्य **क्षान्तिशीलपारमिते** परिपूर्णे भवतः ॥ १११ ॥

तिष्यस्तोत्रेण वीर्यस्य,

तिष्यं तथागतरत्नगुहायां तेजोधातुसमापन्नदृष्ट्वा भगवान् बोधिसत्त्वभूत एकेन पादेन स्थित्वा सप्त दिवसान् स्तुतवानेकगाथया—

"न दिवि भुवि वा नास्मिन् लोके न वैश्रवणालये ।

नित्यर्थः । *यत्र भगवतेति* विस्तरः । प्रभासनाम्ना कुम्भकारकुमारभूतेनासुखोदरकाभ्यङ्गपरिचर्याभिरुपस्थानं कृत्वाद्यं प्राणिधानं कृतम् ॥ ११० ॥

तदास्य क्षान्तिशीलपारमिते परिपूर्णे इति । चेतसा तावदकोपतः क्षान्तिपारमितापरिपूरिः, कायवाग्भ्यां दुश्चरिताकरणाच्छीलपारमितापरिपूरिरिति ॥

न दिवि भुवि वेति विस्तरः । दिवि भुवि वेति उद्देशपदन्यायेनोक्तम् ।

---

१. ०न्तजाः—स्फु० मुद्रितः पाठः ।

न मरुभवने दिव्यस्थाने[1] न दिक्षु विदिक्षु च[2] ॥
चरतु वसुधां स्फीतां कृत्स्नां सपर्वतकाननाम् ।
पुरुषवृषभस्त्वत्तुल्योऽन्यो महाश्रमणः कुतः" ॥ ( ) इति ।

तदा किल **वीर्यपारमिता** परिपूर्णा, नव च कल्पाः प्रत्युदावर्तिताः ।

धीसमाध्योरनन्तरम् ।

बोधेः पूर्वसमनन्तरं **ध्यानप्रज्ञापारमितयोः** परिपूरिः । वज्रोपमसमाधौ स्वस्याः सम्पदः पारगमनात् पारमिताः ।

सूत्र उक्तम्—"त्रीणि पुण्यक्रियावस्तूनि । दानमयं पुण्यक्रियावस्तु, शीलमयम्, भावनामयम्" ( ) इति । कथमेतत् त्रयं पुण्यक्रियावस्तु ?

पुण्यं क्रियाऽथ तद्वस्तु त्रयं कर्मपथा यथा ॥ ११२ ॥

पुण्यमप्येतत् त्रयं **क्रिया**पि, **वस्त्व**पि, यथायोगमिति पुण्यक्रियावस्तु । तद्यथा—कर्म च ते पन्थानश्च पन्थान एव च कर्मण इति **कर्मपथा** उक्ताः ।

नास्मिंल्लोके न वैश्रवणालये न मरुभवने दिव्यस्थान इति । तद्वचक्त्यर्थनिर्देशपदानि । *अस्मिन् लोक* इति । मनुष्यलोके । *वैश्रवणालय* इति । चातुर्महाराजिकस्थाने । *मरुभवन* इति । मरुद्भुवे । त्रायस्त्रिंशभवन इत्यर्थः । *दिव्यस्थाने* । यामादिस्थाने । लोकधात्वन्तरेष्वपि तत्सदृशस्याभावज्ञापनार्थमाह—*न दिक्षु विदिक्षु* चेति ।

अथ न श्रद्धीयते, *चरतु* नरः कश्चिद् *वसुधा*मिमां *कृत्स्नां स्फीतां* बहुसत्त्वाध्यासितां सह पर्वतैः काननैश्च । सपर्वतकाननां स्वयं प्रत्यवेक्ष्यताम् इत्यभिप्रायः ।

नव च कल्पाः प्रत्युदावर्तिता इति । तेन वीर्यारम्भेणैकनवत्या कल्पैः *परिपूर्णा वीर्यपारमिते*ति कृत्वा । अत एवोक्तम्—एकनवत्यां कल्पेष्वाक्षिप्तमिति ।

*बोधेः पूर्वसमनन्तरमि*ति । क्षयानुत्पादज्ञानलक्षणाया बोधेः पूर्वसमनन्तरम् । किं कारणम् ? परिपूर्णपारमितो हि बोधिमधिगच्छति, नापरिपूर्णपारमित इति ।

*यथायोगमि*ति । किञ्चित् पुण्यञ्च क्रिया च वस्तु च, किञ्चित् पुण्यं च क्रिया च, किञ्चित् पुण्यमेव क्रिया च, किञ्चित् पुण्यं च वस्तु च, किञ्चिद्वस्त्वेवेति । कथम् ? इत्याह—*तद्यथे*ति विस्तरः । *कर्म च ते पन्थानश्च* । प्राणातिपातादयः

---

१. दिव्ये स्थाने—का० । २. वा—का० ।

तत्र दानमये तावत् पुण्यक्रियावस्तुनि कायवाक्कर्म त्रिधा भवति—तत्-समुत्थापिका चेतना, पुण्यं च, क्रिया च। तत्सहभुवो धर्माः पुण्यमेव।

शीलमयं तु—कायवाक्कर्मैवेति त्रिधा भवति।

भावनामयम्—मैत्री, पुण्यं च, पुण्यक्रियायाश्च वस्तु। तत्सम्प्रयुक्तायाश्चेतनाया मैत्रीमुखेनाभिसंस्करणात् तत्सहभूश्चेतना, शीलं च, पुण्यं च, क्रिया च। अन्ये तत्सहभुवः पुण्यमेव, पुण्यस्य वा कारणं पुण्यक्रिया पुण्यप्रयोगस्तस्या एतानि त्रीणि वस्तूनि। एषां सम्पादनार्थं पुण्यप्रयोगारम्भादिति।

कुशलचेतनापरमार्थेन पुण्यक्रिया। तस्या एतानि वस्तूनीत्यपरे ॥११२॥

किमिदं दानं नाम? यदपि दीयते तद् दानम्। इह तु

दीयते येन तद्दानम्,

सप्त कर्मपथाः, कर्मस्वाभाव्यात् चेतनापथत्वाच्च। त्रयस्त्वभिध्यादयः *पन्थान एव* कर्मणश्चेतनाख्यस्येति कर्मपथाः।

कायवाक्कर्म त्रिविधेति। पुण्यं तावदिष्टविपाकत्वात्। क्रिया कर्मस्वभावत्वात्। वस्तु तत्समुत्थानचेतनायास्तदधिष्ठाय प्रवृत्तेः। *तत्समुत्थापिका चेतना* कायवाक्कर्मसमुत्थापिका। *पुण्य*मिष्टविपाकत्वात्। *क्रिया* मनस्कर्मत्वात् न वस्तु, क्रियानधिष्ठानत्वात्। *तत्सहभुवो* वेदनादयः। इष्टविपाकत्वात् *पुण्यमेव*, न तु क्रियाधिष्ठानं वा; तल्लक्षणाभावात्।

शीलमयमिति। पूर्ववत् त्रैधं योज्यम्।

*मैत्री पुण्यमि*ति पूर्ववद् योज्यम्। *पुण्यक्रियायाश्च वस्तु*। *तत्सम्प्रयुक्ताया* मैत्रीसम्प्रयुक्तायाश्चे*तनाया मैत्रीमुखेन* मैत्रीवशेना*भिसंस्करणाद्* अभिसञ्चेतनात् *तत्सहभूः* मैत्रीसहभूश्चे*तना शीलञ्च* ध्यानसंवरसंगृहीतम्, *पुण्यं च क्रिया च* पूर्ववत्। 'न हि ध्यानसंवरं प्रवर्तयेयम्' इत्यधिष्ठाय चेतना प्रवर्तते। तेन न क्रियाधिष्ठानम्। *अन्ये तत्सहभुवो* वेदनादयः *पुण्यमेव* पूर्ववत्। तदेवम् दानमये—पुण्यं च क्रिया च वस्तु च, पुण्यं क्रिया च, पुण्यं च, पुण्यक्रियावस्तु। शीलमये—पुण्यं च क्रिया च क्रियावस्तु च पुण्यक्रियावस्तु। भावनामये—पुण्यक्रियावस्तु च, पुण्यं क्रिया च, पुण्यं चेति पुण्यक्रियावस्तु। अवयवसरूपाणामप्येकशेप इष्यते; "गुणो यङ्लुकोः" (पा० सू० ७.४.८२) इति यथा ॥ ११२ ॥

यदपि दीयते तद्दानमिति। देयं वस्तु, कर्मणि ल्युडिति कृत्वा। "*दीयते येन तद्दानम्*" इति। *इह तु कुशलमिष्टं दान*मिति। देयस्य हि वस्त्रादेरव्याकृतत्वम्।

भवति स्म । रागादिभिरपि दीयते, न चात्र तदिष्टम्, अतो विशेषणार्थमाह—

पूजानुग्रहकामया[1] ।

परेषां पूजानुग्रहकामताभ्यां येन दीयते । किं पुनस्तत्स्याद्येन दीयते ?

कायवाक्कर्म सोत्थानम्,

किं पुनस्तदुत्थानम् ? येन कलापेन तदुत्थाप्यते । आह चात्र—

"शुभेन मनसा द्रव्यं स्वं ददाति यदा पुमान् ।
तत् क्षणं कुशलाः स्कन्धाः दानमित्यभिधीयते ॥" ( ) इति ।

महाभोग्यफलं च तत् ॥ ११३ ॥

तच्चैतद् दानमयं पुण्यक्रियावस्तु **महाभोग्यफलम्** । स्वभावे चैष मयड् वेदितव्यः । तद्यथा—तृणमयं गृहम्, पर्णमयं भाजनमिति ॥ ११३ ॥

तत् खल्वेतद् दानम्—

स्वपरार्थोभयार्थाय नोभयार्थाय दीयते ।

तत्र यदवीतरागः आर्यः पृथग्जनो वा वीतरागश्चैत्ये दानं ददाति, तदस्यात्मन एवार्थाय; परेषां तेनानुग्रहाभावात् ।

यदार्यो वीतरागः परसत्त्वेभ्यो दानं ददाति स्थापयित्वा दृष्टधर्मवेदनीयं तत्र दानं परेषामर्थाय; तेन तेषामनुग्रहात् । नात्मनोऽर्थाय; तद्विपाकभूमेरत्यन्तसमतिक्रान्तत्वात् ।

रागादिभिरपीति । आदिशब्देन क्रोधेर्ष्यादीनां ग्रहणम् । *पूजानुग्रहकामतयेति* । चैत्यापरिनिर्वृतेभ्यः पूजा । इन्द्रियमहाभूतानुग्रहकामा तया ।

येन कलापेनेति । चित्तचैत्तकलापेन । *कुशलाः स्कन्धा इति* । पञ्च स्कन्धाः । कायवाग्विज्ञप्तिस्तदविज्ञप्तिरपि वा रूपस्कन्धो द्रष्टव्यः ।

स्वभावे चैष मयडिति । न विकारादिषु । *तद् यथा तृणमयं गृहमिति* । न तृणानां विकारोऽस्ति । तैस्तु निर्विकारैरेव तत्कृतमित्यतस्तृणमयं तृणस्वभावं तदिति गम्यते । तत्स्वाभाव्येऽपि सति तद्विकारतां परिकल्प्य मयट् क्रियत इत्यभिप्रायः । "तत्प्रकृतिवचने मयट्" (पा० सू० ५.४.२०) इत्यनेन वा लक्षणेन मयड् विधीयते । *एवं पर्णमयं भाजनमित्येतदपि* वक्तव्यम् ॥ ११३ ॥

---

१. ०काम्यया—का० ।

यद्वीतरागः पृथग्जनो वा वीतरागः परसत्त्वेभ्यो ददाति तद्दानमुभयेषामर्थाय। यदार्यो वीतरागश्चैत्ये ददाति स्थापयित्वा दृष्टधर्मवेदनीयम्, तद्दानमुभयेषां नार्थाय। तद्धि केवलं गौरवं कृतज्ञाभ्यां दीयते।

सामान्येन दानं महाभोग्यफलमुक्तम्।

तद्विशेषः पुनर्दातृवस्तुक्षेत्रविशेषतः ॥ ११४ ॥

तत्र तावत्—

दाता विशिष्टः श्रद्धाद्यैः,

श्रद्धाशीलश्रुतादिगुणयुक्तो **दाता विशिष्टो** भवति। तद् दानदातृविशेषेण फलदानं प्रति विशिष्यते।

स च तादृशो दाता

सत्कृत्यादि ददाति,

सत्कृत्य स्वहस्तं काले परानुपहत्य **ददाति**।

अतः।

सत्कारोदाररुचिता कालानाच्छेद्यलाभिता ॥ ११५ ॥

अतोऽस्य दातुस्तत् तादृशं दानं दत्त्वा यथाक्रमं चत्वारो विशेषा भवन्ति—१. सत्कारलाभी भवति। २. उदारेभ्यो[1] भोगेभ्यो[1] रुचिं लभते। ३. काले[2] भोगान् लभते नातिक्रान्तिकालात्[3]। ४. अनाच्छेद्यांश्च भोगान् लभते। नास्य भोगाः परैराच्छाद्यन्ते, नाप्यग्न्यादिभिर्विनाश्यन्ते। उक्तं यथा—दाता विशिष्यते, तद्विशेषाच्च दानविशेषः ॥ ११५ ॥

स्थापयित्वा दृष्टधर्मवेदनीयमिति। तदुभयार्थमिति कृत्वा स्थाप्यते। *तद्विपाकभूमेरत्यन्तसमतिक्रान्तत्वात्*। कामधातोरत्यन्तसमतिक्रान्तत्वादित्यर्थः। कामधातुर्हि दानस्य विपाकभूमिरिति ॥ ११४ ॥

श्रुतादिगुणयुक्त इति। आदि-शब्देन त्यागप्रज्ञाल्पेच्छतादिगुणयुक्तः। "*सत्कृत्यादि ददाति*" इति। सत्कृत्येत्यादिरस्येति सत्कृत्यादि। क्रियाविशेषणमेतत्।

यथाक्रमं चत्वारो विशेषा इति। सत्कृत्य दाता *सत्कारलाभी भवति*। स्वहस्तदाता *उदारेभ्यो भोगेभ्यो रुचिं लभते*। कालदाता *काले भोगान् लभते; नातिक्रान्तकालात्*। यद् भोक्तुमेवासमर्थः। परानुपहत्य दाता अनाच्छेद्यान्

१–१. उदारेषु च भोगेषु—का०। २. कालेन च—का०। ३. ०कालेन—का०।

अथ वस्तु कथं विशिष्यते ?

वर्णादिसम्पदा वस्तु

'विशिष्टम्' इति वर्तते। यदि यद्दीयते तद् वर्णगन्धरसस्पर्शानामन्यतमेनापि सम्पन्नं भवति। एवं वस्तु विशिष्यते।

तादृशं वस्तु दत्त्वा किं भवति? यथाक्रमम्

सुरूपत्वं यशस्वि वा।
प्रियता सुकुमारर्तुसुखस्पर्शाङ्गता ततः ॥ ११६ ॥

वर्णसम्पन्नं दत्त्वा सुरूपो भवति।

गन्धसम्पन्नं दत्त्वा यशस्वी भवति; गन्धवद् यशसो दिक्षु विधारणात्।

रससम्पन्नं दत्त्वा प्रियो भवति। रस इव स्वादुः।

स्पर्शसम्पन्नं दत्त्वा सुकुमाराङ्गश्च भवति, ऋतुसुखस्पर्शानि चास्याङ्गानि भवन्ति, यथा स्त्रीरत्नस्य ॥ ११६ ॥

अथ क्षेत्रं कथं विशिष्यते ?

गतिदुःखोपकारित्वगुणैः क्षेत्रं विशिष्यते।

गतिविशेषात् तावद् विशिष्यते। तथा ह्युक्तं भगवता—"तिर्यग्योनिगताय दानं दत्त्वा शतगुणो विपाकः प्रतिकाङ्क्षितव्यः। दुःशीलाय मनुष्यभूताय दानं दत्त्वा सहस्रगुणः" (　　　　　) इति।

दुःखविशेषाद् विशिष्यते। तथा ह्यौपधिकेषु पुण्यक्रियावस्तुषु, ग्लाने दानम्, ग्लानोपस्थापके दानम्, शीतलिकादिषु च दानमुक्त्वोक्तम्—"एभिः सप्तभिः औपधिकैः पुण्यक्रियावस्तुभिः समन्वागतस्य श्राद्धस्य कुलपुत्रस्य वा कुलदुहितुर्वा न लभ्यं पुण्यानां प्रमाणमुद्ग्रहीतुम्" (　　　) इति।

भोगान् लभते ॥ ११५ ॥

ऋतु-सुख-स्पर्शानि चास्याङ्गानीति। शीते उष्णानि, उष्णे शीतानि, साधारणे साधारणानि ॥ ११६ ॥

शीतलिकादिषु चेति। आदि-शब्देन वर्दनिका-वर्षलिकादिषु यथासूत्रमुक्तमेतत्।

उपकारित्वविशेषाद् यथा—मातापित्रोरन्येषां चोपकारिणाम्; ऋक्षमृगजातकाद्युदाहरणात् ।

गुणविशेषाद् यथा—"शीलवते दत्त्वा शतसहस्रगुणो विपाकः" ( ) इत्येवमादि ।

सर्वेषां तु दानानाम्

अग्रं मुक्तस्य मुक्ताय,

"यद्वीतरागो वीतरागाय दत्त्वाऽतिदानम्, इदं श्रेष्ठमामिषदानेषु दानम्" ( ) इत्युक्तं भगवता ।

बोधिसत्त्वस्य च,

यद्वा दानं बोधिसत्त्वे ददाति सर्वसत्त्वहितहेतोः, तदमुक्तस्याप्यमुक्तेऽभ्यादानमग्रम् । तत् स्थापयित्वा यानि भगवतोऽन्यान्यष्टौ दानान्युक्तानि, तेषाम्—

अष्टमम् ॥ ११७ ॥

'अग्रम्' इति वर्तते । कतमान्यष्टौ ? १. आसाद्य दानम्, २. भयदानम्, ३. 'अदान्मे दानम्, ४. दास्यति मे दानम्, ५. दत्तपूर्वं मे दानं पितृभिश्च पितामहैश्च' इति दानं ददाति, ६. स्वर्गार्थं दानम्, ७. कीर्त्यर्थं दानम्, ८. चित्तालङ्कारार्थं दानम्, चित्तपरिष्कारार्थम्, योगसम्भारार्थमुत्तमार्थस्य प्राप्तये दानं ददाति ।

तत्रासाद्य दानं यत् आसन्नेभ्य उपगतेभ्यो दानं ददातीति **पौराणाः** ।

भयदानं यद् विनाशाभिमुखं दृष्ट्वा वरं ददामीति ददाति ।

यथा मातापित्रोरिति । उपकारित्वविशेषात् कारापकारौ महाफलौ तयोर्भवतः—इत्यर्थोऽवगन्तव्यः । *ऋक्षमृगजातकाद्युदाहरणाद्* विपाक इति । एवम् ऋक्षमृगयोर्गुहां प्रविश्य गात्रोष्मशीतोपनयेनोह्यमाननद्युत्तारणेन चोपकारिणोरपकारकरणेन सद्योऽङ्गपातात् । *आदिशब्देन* कपिजातकाद्युदाहार्यम् ।

शीलवते दत्त्वा शतसहस्रगुणो विपाक इत्येवमादीति । आदिशब्देन स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकाय दत्त्वा अप्रमेयो भवति विपाकः, ततोऽप्रमेयतरः स्रोतआपन्नायेत्यादि ।

तत् स्थापयित्वेति । अनन्तरोक्तं बोधिसत्त्वदानम् । तद्धि सम्यक्सम्बोध्यर्थं

शेषं सुगमत्वान्न विभक्तम् ॥ ११७ ॥

स्रोतआपत्तिफलप्रतिपन्नकाय दानं दत्त्वा अप्रमेयविपाकः, ततोऽप्रमेयतरः स्रोतआपन्नायेति विस्तरेणोक्तं सूत्रे ।

अपि तु—

मातृपितृग्लानधार्मकथिकेभ्योऽन्त्यजन्मने ।
बोधिसत्त्वाय चामेया अनार्येभ्योऽपि दक्षिणा ॥ ११८ ॥

एभ्यः पञ्चभ्यः पृथग्जनभूतेभ्योऽप्यप्रमेया फलतो दक्षिणा भवति । तत्रान्त्यजन्मा बोधिसत्त्वश्चरमभविकः ।

धार्मकथिकश्चतुर्विधे क्षेत्रविशेषे कतमस्मिन् पक्षे निक्षेप्तव्यः ? उपकारिपक्षे । स हि महाकल्याणमित्रम् अविद्यान्धायां प्रजायां प्रज्ञाचक्षुषो दाता, समविषमस्य प्रकाशयिता, अनास्रवस्य धर्मकायस्याभिनिर्वर्तयिता, समासतो बुद्धकृत्यस्य कर्ता ॥ ११८ ॥

कर्मणां तु गुरुलघुत्वं ज्ञातुकामेन समासतः षट् कारणानि ज्ञेयानि । तद्यथा—

पृष्ठं क्षेत्रमधिष्ठानं प्रयोगश्चेतनाशयः ।
एषां मृद्वधिमात्रत्वात् कर्ममृद्वधिमात्रता ॥ ११९ ॥

सर्वसत्त्वार्थञ्च । *शेषं सुगमत्वान्न विभक्तमिति* । यदेतददान्मे दानमित्येवमादिकम् । *अदान्मे दानमिति* । दत्तमनेन पूर्वमिति दानं तृतीयम् । *दास्यति मे दानमिति* चतुर्थम् । *दत्तपूर्वं मे पितृभिश्च पितामहैश्चेति दानमिति* पञ्चमम् । *स्वर्गार्थं दानं* षष्ठम् । *कीर्त्यर्थं* सप्तमम् । *चित्तालङ्कारार्थं यावदुत्तमार्थस्य प्राप्तये दानमित्यष्टमम्* । *चित्तालङ्कारार्थमृद्धयर्थम्* । *चित्तपरिष्कारार्थम्* । अष्टौ चित्तपरिष्कारा मार्गाङ्गानि, तदर्थम् । *योगसम्भारार्थम्* । योगनिदानार्थम् । *उत्तमार्थस्य प्राप्तिः* । अर्हत्त्वं निर्वाणस्य वा प्राप्तिः, तस्यै प्राप्तये दानम् । चतुर्भेदमप्येकमष्टमं भवति । निर्वाणप्रापकमेवैतदिति कृत्वा सुगममुक्तमाचार्येण ॥ ११७ ॥

चतुर्विधे क्षेत्रविशेष इति । गतिदुःखोपकारिगुणक्षेत्रे *कतमस्मिन् पक्ष* इति । यस्मादस्य गतिक्षेत्रता च न सम्भवति । तस्मात् पृच्छति । *समविषमस्य प्रकाशयितेति* । धर्माधर्मस्य ॥ ११८ ॥

पृष्ठं नाम यत् कृतस्य पुनरनुक्रिया। क्षेत्रं नाम यत्र कारापकाराः क्रियन्ते। अधिष्ठानं कर्मपथः। प्रयोगस्तदर्थं कायवाक्कर्म। चेतना यया कर्मपथं निष्ठापयति। आशयस्तदभिप्रायः—'एवं चैवं च कुर्याम्', 'एवं चैवं च न करिष्यामि' इति।

कस्यचित् पृष्ठपरिग्रहेणैव तत्कर्म गुरु सम्पद्यते; विपाकनैयम्यावस्थानात्[1]। कस्यचित् क्षेत्रवशेनैव। तत्रैव क्षेत्रे पुनरधिष्ठानवशात् गुरु सम्पद्यते, नान्यथा। यथा—मातापित्रोः प्राणातिपातात्, न त्वेवमदत्तादानादिकात्।

एवमन्यदपि योज्यम।

यस्य तु सर्वाण्यधिमात्राणि भवन्ति, तस्यात्यर्थमधिमात्रं गुरु कर्म वेदितव्यम्। यस्य मृदूनि, तस्यात्यर्थं मृदु वेदितव्यम् ॥ ११९. ॥

कृतं च, उपचितं च कर्मोच्यते। कथं कर्मोपचितं भवति? पञ्चभिः करणैः।

सञ्चेतनसमाप्तिभ्यां निष्कौकृत्यविपक्षतः।
परिवाराद् विपाकाच्च कर्मोपचितमुच्यते ॥ १२० ॥

कथं सञ्चेतनतः? सञ्चिन्त्य कृतं भवति नाबुद्धिपूर्वम्, न सहसा कृतम्।

कथं समाप्तितः[2]? कश्चिदेकेन दुश्चरितेनापायान्याति, कश्चिद् यावत् त्रिभिः। कश्चिदेकेन कर्मपथेन, कश्चिद् यावद् दशभिः। तत्र यो यावता गच्छति तस्मिन्नसमाप्ते कृतं तत् कर्म नोपचितम्, समाप्ते तूपचितम्।

विपाकनैयम्यावस्थानादिति। नियतविपाकदानावस्थानादित्यर्थः। *कस्यचित् क्षेत्रवशेनैवे*ति। तद् यथा सामान्यपुरुषवधात् पितृवधः। *तत्रैव क्षेत्रे पुनरधिष्ठानवशादि*ति। कर्मपथवशात्। कथम्? इत्याह—*मातापित्रोः प्राणातिपातनात्* गुरु कर्म, *न त्वेवमदत्तादानादिकात्* गुरु। न हि मातापित्रोर्द्रव्यापहरणकर्म तद्वधवद् गुरु भवति; तद्वधस्यानन्तर्यस्वभावत्वात्। *आदि*शब्देन मृषावादपैशुन्यादिग्रहणम्।

*एवमन्यदपि योज्य*मिति। कस्यचित् प्रयोगविशेषेण गुरु सम्पद्यते; विपाकनैयम्यावस्थानात्। कस्यचिच्चेतनाविशेषेण। कस्यचिदाशयविशेषेण ॥ ११९ ॥

*नाबुद्धिपूर्वं न सहसा कृत*मिति। अथ वा—*नाबुद्धिपूर्वं कृतम्* इदं कुर्यामित्यसञ्चिन्त्य कृतम्। तन्नोपचितम्। अव्याकृतं हि तत् कर्म। *न सहसा कृत*मिति। बुद्धिपूर्वमपि न सहसा कृतम्। यदभ्यासेन भाष्याक्षेपान्मृषावादाद्यनुष्ठानं कृतं तदकुशलम्, न पुनरुपचितम्। *यावत् त्रिभिरि*ति। कायवाङ्मनोदुश्चरितैः।

---

१. ०नैयम्येनाव०—का०। २. समापत्तितः—का०।

कथं **निष्कौकृत्यविपक्षतः** ? निर्विप्रतिसारं च तत् कर्म भवति, निष्प्रतिपक्षं च ।

कथं **परिवारतः** ? अकुशलं चाकुशलपरिवारं च भवति ।

कथं **विपाकतः** ? विपाकदाने नियतं भवति ।

एवं कुशलमपि योज्यम् । अतोऽन्यथा कर्म कृतं भवति, नोपचितम् ॥ १२० ॥

चैत्ये सरागस्यात्मार्थं दानमित्युक्तम् । तत्रासत्युपभोक्तरि कथं पुण्यं भवति ? द्विविधं हि पुण्यम्—१. त्यागान्वयम्, त्यागादेव यदुपपद्यते; २. परिभोगान्वयं च, देयधर्मपरिभोगाद् यदुत्पद्यते ।

चैत्ये त्यागान्वयं पुण्यम्,

परिभोगान्वयं पुण्यं नास्ति । कथं तत्राप्रतिगृह्णति कस्मिंश्चित् पुण्यम् ? किं पुनः कारणं सति प्रतिग्रहीतरि भवितव्यम्, नासतीति ? कस्यचिदप्यनुग्रहाभावात् ?

इदमकारणम् । यदि हि पुण्यं परानुग्रहादेव स्यात्, मैत्र्याद्यप्रमाणसम्यग्दृष्टिभावनायां न स्यात् । तस्मादेष्टव्यं चैत्येऽपि पुण्यम् ।

निष्प्रतिपक्षं चेति । प्रतिदेशनादिप्रतिपक्षाभावतः ।

अकुशलं चाकुशलपरिवारं चेति । यः कृत्वाप्यनुमोदत इति ।

*विपाकदाने नियतमि*ति । पुष्टाकुशललक्षणसमुत्पादात् ।

*एवं कुशलमपि योज्यमि*ति । कथम् ? सञ्चेतनतः सञ्चिन्त्य कृतं भवति, नाबुद्धिपूर्वं कृतं भवति । तद्यथा—अव्याकृतेन चित्तेन पाषाणं ददामीति सुवर्णपिण्डं दद्यात् । कृतं तत्, न पुनरुपचितम् । अव्याकृतं हि तत् कर्म, न सहसा कृतम् । यथा भाष्याक्षेपात् सत्यवचनं कृतं तत् कुशलम्, न पुनरुपचितम् । कश्चिदेकेन सुचरितेन सुगतिं याति, कश्चिद् यावत् त्रिभिः; कश्चिदेकेन कर्मपथेन, कश्चिद् यावद्दशभिः । तत्र यो यावता गच्छति, तस्मिन्नसमाप्ते कृतं कर्म, नोपचितम् । समाप्ते तूपचितम् । एवं यावद् विपाकदाने नियतमिति सम्भवतो योज्यम् ॥ १२० ॥

*चैत्ये सरागस्ये*ति विस्तरः । "स्वपरार्थोभयार्थाय" (अभि० को० ४.११४) इत्यत्र । पुण्यमेव त्यागान्वयमपश्यन्नाह—*कस्यचिदप्यनुग्रहाभावादि*ति । सति हि प्रतिग्रहीतरि युक्तं त्यागान्वयं पुण्यम् । तत्र हि प्रीत्यनुग्रहेण ग्रहीता युज्यत

मैत्र्यादिवदगृह्णति ।

यथा मैत्र्यादिष्वन्तरेणापि प्रतिग्राहकं परानुग्रहं वा पुण्यं भवति स्वचित्त-प्रभवम्, तथा ह्यतीतेऽपि[1] गुणवति तद्भक्तिकृतं स्वचित्तात् पुण्यं भवति ।

दानमानक्रिया तर्हि व्यर्था प्राप्नोति ? न; तत्कर्मसमुत्थापिकाया भक्तेः प्रकृष्टतरत्वात् । यथा हि शत्रुवधाभिप्रायस्य तत्समुत्थितं[2] कायवाक्कर्म शत्रु-संज्ञया तस्मिन् मृतेऽपि कुर्वतो बहुतरमपुण्यं जायते, नाभिप्रायमात्रेण; तथा ह्यतीतेऽपि[1] शास्तरि तद्भक्तिसमुत्थां दानमानक्रियां कुर्वतो बहुतरं पुण्यं जायते, न भक्तिमात्रेण ।

यदि स्वक्षेत्रे दानक्रियाबीजमिष्टफलं भवति, कुक्षेत्रे[3] तर्ह्यनिष्टफलं भविष्यति ?

कुक्षेत्रेऽपीष्टफलता फलबीजाविपर्ययात् ।। १२१ ।।

इति । "*मैत्र्यादिवदगृह्णति*" इति । मैत्र्यादिष्वेव मैत्र्यादिवत् । अगृह्णति *असति प्रतिग्राहके पुण्यं भवति* । असत्यपि परानुग्रहे; कुशलमूलादिबलाधानात् । *तथा ह्यतीतेऽपि गुणवति* तथागतादौ *तद्भक्तिकृतं* चैत्यदानं *पुण्यं भवति* ।

दानमानक्रिया तर्हि व्यर्था प्राप्नोतीति । यदि स्वचित्तादेव पुण्यं भवेत् चित्तेनैव दानमानावनुष्ठेयौ; तत एव पुण्यप्राप्तेः । *न; तत्कर्मसमुत्थापिकाया भक्तेः प्रकृष्टतरत्वात्* । नैतदेवम् । कस्मात् ? यस्माद् दानमानौ भगवतश्चित्त-मात्रेण चिन्तयतो या भक्तिः, तत इयं दानमानौ कुर्वतो भक्तिः प्रकृष्टतरा; कायवाक्कर्मणोरपि प्रवर्तनात् । चित्तमात्रेण हि चिन्तयतो भक्तिः कायवाक्कर्मणी न प्रवर्तयतः । *यथा हीति* विस्तरः । यथा हि 'शत्रून् हन्मि' इति कृताभिप्रायस्य कस्यचित् *तत्समुत्थितं* तदभिप्रायसमुत्थितं *कायवाक्कर्म शत्रुसंज्ञया* 'शत्रुरयं न तावन्म्रियते' इत्यनया *संज्ञया तस्मिन् मृतेऽपि कुर्वतो बहुतरमपुण्यं जायते*; चेतना-नुबन्धात् । *नाभिप्रायमात्रेण* क्रियाशून्येन । *तथा ह्यतीतेऽपि* परिनिर्वृतेऽपि *भगवति तद्भक्तिसमुत्थां* शास्तृभक्तिसमुत्थां *दानमानक्रियां* पृष्ठभूतामिव *कुर्वतो बहुतरं पुण्यं जायते । न भक्तिमात्रेण* । क्रियाशून्येनेति ।

कुक्षेत्रे तर्ह्यनिष्टफलं भविष्यतीति । तस्करादिभ्यो दानमनिष्टफलमिति *निर्ग्रन्थाः* । सुक्षेत्रे हीष्टफलम्, कुक्षेत्रे तु विपरीतमिति ? अतो ब्रवीति—"*कुक्षेत्रे-ऽपीष्टफलता फलबीजाविपर्ययात्*" इति । न क्षेत्रविशेषादिष्टं फलमिति ब्रूमः । किं तर्हि ? विशिष्टमिति । न हि सुक्षेत्रे प्राणातिपातादिबीजस्येष्टं फलं भवतीति ।

१-१. ॰म्यतीते॰—का॰ । २. तत्समुत्थापि॰—का॰ । ३. तत्क्षेत्रे—का॰ ।

कुक्षेत्रेऽपि हि फलस्य बीजादविपर्ययो दृष्टः—मृद्वीकाबीजान्मृद्वीकाफलमेवोत्पद्यते मधुरम्, निम्बबीजान्निम्बमेव तिक्तम्। एवं कुक्षेत्रेऽपि परहिताध्याशयप्रवृत्तस्य दानबीजस्येष्टमेव फलं निर्वर्तते, नानिष्टम्। क्षेत्रदोषात् तु तद्बीजमल्पफलं वा भवति, अफलं वा ॥ १२१ ॥

गतं दानमयपुण्यक्रियावस्तु सप्रसङ्गम् ॥

शीलमयं वक्तव्यम्? तदुच्यते—

दौःशील्यमशुभं रूपं शीलं तद्विरतिः,

अकुशलं हि **रूपं दौःशील्य**मुच्यते। तस्माद् **विरतिः शीलम्**।

सा पुनर्विरतिः—

द्विधा।

यया च विरम्यते विज्ञप्त्या, यच्च तद्विरमणम् अविज्ञप्तिः।

न च केवलं दौःशील्याद् विरतिः शीलम्, किं तर्हि?

प्रतिक्षिप्ताच्च बुद्धेन,

यदपि न प्रकृत्या दौःशील्यम्, भगवता च **बुद्धेन** प्रतिक्षिप्तमकालभोजनादिकम्, तस्मादपि द्विधा विरतिः शीलम्।

समात्तशिक्षस्य तु तदध्याचाराद् दौःशील्यं जायते ॥

उक्तं समासेन शीलम् ॥

विशुद्धं तु चतुर्गुणम् ॥ १२२ ॥

तच्चु शीलं **चतुर्गुणं** भवति। विपर्ययादविशुद्धम् ॥ १२२ ॥

कुक्षेत्रेऽपि हि फलस्य मृद्वीकाफलस्य *बीजात्* मृद्वीकाबीजात् *अविपर्ययो दृष्टः*। मृद्वीकाफलमेव मधुरं दृष्टमित्यर्थः। न तु निम्बफलमेवम्। *निम्बबीजान्निम्बफलमेवेति*। *तिक्तमिति*। मृद्वीकाबीजं कुशलस्योदाहरणम्, निम्बबीजमकुशलस्य ॥ १२१ ॥

"दौःशील्यमशुभं रूपम्" इति। प्राणातिपातादिलक्षणं प्रकृतिसावद्यं रूपं दौःशील्यम् ॥

"प्रतिक्षिप्ताच्च बुद्धेन" इति। प्रज्ञप्तिसावद्यत्वात्। *समात्तशिक्षस्य तु तदध्याचाराद् दौःशील्यमिति*। गृहीततद्विरमणस्य भगवद्वचनानादराद् दौःशील्यं जायते। अर्थादुक्तं भवति—असमात्तशिक्षस्य न दौःशील्यमिति।

अथ कथं चतुर्गुणम् ? इत्याह—

दौःशील्यतद्धेत्वहतं तद्विपक्षसमाश्रितम्[1] ।

दौःशील्येन तावदनुपहतं भवति यथोक्तेन दौःशील्येन। हेतुनाप्यनुपहतं भवति। लोभादिभिः क्लेशोपक्लेशैः दौःशील्यविपक्षाश्रितं च भवति। स्मृत्युपस्थानसन्निश्रितत्वात् समाश्रितं च भवति। नोपपत्तिविशेषाश्रितम्; निर्वाणपरिणामितत्वात्।

पञ्चभिः कारणैः इत्यपरे। १. मौलैः कर्मपथैर्विशुद्धं भवति, २. सामन्तकैर्विशुद्धम्, ३. वितर्कैरनुपहतम्, ४. स्मृत्यानुपरिगृहीतम्, ५. निर्वाणपरिणामितं चेति।

चतुर्विधं शीलमित्यपरे। १. भयशीलम्—यदाजीविकाश्लोकदण्डदुर्गतिभयात् पाल्यते। २. आशास्तिशीलम्—यद्भवभोगसत्कारतृष्णाक्तम्। ३. बोध्यङ्गानुलोमं शीलम्—यन्मोक्षार्थं सम्यग्दृष्टिकानाम्। ४. परिशुद्धं शीलम्—अनास्रवशीलम्; निर्मलत्वादिति॥

गतं शीलम्॥

समाहितं तु कुशलं भावना,

"*विशुद्धं तु चतुर्गुणम्*" इति। चत्वारो गुणा अस्येति चतुर्गुणम्॥ १२२॥

दौःशील्येन यथोक्तेनेति। "दौःशील्यमशुभं रूपम्" इत्यनेन। *लोभादिभिरिति*। न तैर्दौःशील्यहेतुभिः समुदाचरद्भिरुपहतं *भवति*। *दौःशील्यविपक्षाश्रित*मित्यर्थः।

मौलैः कर्मपथैर्विशुद्धमिति। प्राणातिपातादिभिर्मौलैरखण्डितमित्यर्थः। *सामन्तकैर्विशुद्धमिति*। प्राणातिपादिप्रयोगैरदूषितमित्यर्थः। *वितर्कैरिति*। कामवितर्कादिभिः। *स्मृत्यानुपगृहीतमिति*। कायादिस्मृत्युपस्थानैर्दृढीकृतम्। शीलस्मृत्या वानुपरिगृहीतम्।

आशास्तिशीलमिति। *आशास्तिः*=प्रार्थना। *यद्भवभोगसत्कारतृष्णाक्तमिति*। भवे भोगे च सत्कारे च या तृष्णा, तया यत् समात्तमित्यर्थः। *सम्यग्दृष्टिकानामिति*। बुद्धशासनप्रतिपन्नानाम्। अन्यतीर्थिकानां हि न बोध्यङ्गानुकूलम्; असद्दृष्टिकत्वात्।

"*समाहितं तु कुशलम्*" इति। समाहित-ग्रहणमसमाहितनिवृत्त्यर्थम्।

---

१. ०पक्षमाश्रितम्—का०।

किमिदं **समाहितं** नाम ? समाधिस्वभावं सहभू यत्। किमर्थमेतत् **भावने**त्युच्यते ?

चित्तवासनात् ॥ १२३ ॥

तद्धि समाहितं कुशलमत्यर्थं चित्तं वासयति; गुणैस्तन्मयीकरणात् सन्ततेः। पुष्पैस्तिलवासनावत्। दानं तावन्महाभोगतायैः संवर्तत इत्युक्तम् ॥ १२३ ॥

अथ शीलं भावना च ?

स्वर्गाय शीलं प्राधान्याद् विसंयोगाय भावना।

दानमपि **स्वर्गाय शीलं प्राधान्यात्**। शीलमपि **विसंयोगाय**। **भावना तु प्राधान्यात्**।

सूत्र उक्तम्—"चत्वारः पुद्गला ब्राह्मं पुण्यं प्रसवन्ति" (　　　)

कुशल-ग्रहणं समाहितास्वादनासम्प्रयुक्तक्लिष्टध्याननिवृत्त्यर्थम्। तत् समाहितं कुशलसदृशमुत्पद्यते।

समाधिस्वभाव-सहभू यदिति। *समाधिस्वभावं* तेन च सह भवति *यदित्यर्थः*।

तद्धि समाहितमिति विस्तरः। *तत् समाहितं कुशलमत्यर्थं चित्तं संवासयति*। भावयति। असमाहितमपि वासयति। न त्वेवमत्यर्थमिति दर्शयति। कथम् ? इत्याह—*गुणैस्तन्मयीकरणात् सन्ततेः*। यस्मात् समाधि*गुणैस्तन्मयीक्रियते चित्तसन्ततिः*। अत्र दृष्टान्तमाह—*पुष्पैस्तिलवासनावदिति*। यथा *पुष्पैस्तिला* भाव्यन्ते पुष्पगन्धमयीकरणात्, तद्वत्। तदिदमुक्तं भवति—भावना=वासना, तत्स्वभावं पुण्यं भावनामयमिति ॥ १२३ ॥

अथ शीलं भावना च। 'कस्मै संवर्तते' इति वाक्यशेषतोऽर्थं पृच्छति। *स्वर्गाय शीलं प्राधान्यादिति*। *शीलं प्राधान्येन स्वर्गाय* भवति। अन्यत्तु न प्राधान्येन स्वर्गाय भवति। किमन्यत् ? दानम्। *दानमपि हि स्वर्गाय* सम्भवति। *शीलमपि विसंयोगाय* सम्भवति; शमथविपश्यनयोः शीलप्रतिष्ठानत्वात्। *भावना प्राधान्येन विसंयोगाय*। साक्षाद् विसंयोगप्रापकत्वात्, प्रहाणमार्गसंगृहीतत्वाद् वा।

पुण्यक्रियावस्तुप्रसङ्गेनेदमुपन्यस्यते—

सूत्र उक्तम्—चत्वारः पुद्गलाः ब्राह्मं पुण्यं प्रसवन्ति। अप्रतिष्ठिते पृथिवीप्रदेशे तथागतस्य शारीरं स्तूपं प्रतिष्ठापयति—अयं प्रथमः पुद्गलः ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति। चातुर्दशे भिक्षुसंघे आरामं निर्यातयति, तत्रैव चारामे विहारं प्रतिष्ठापयति—अयं द्वितीयः पुद्गलो ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति। भिन्नं तथागत-

इति। कतमत् तद् ब्राह्मपुण्यम्? यत्तल्लक्षणविपाकस्य कर्मणः परिमाणज्ञापनायोक्तमिति वैभाषिकाः।

पूर्वाचार्यास्तु व्याचक्षते—

चतुर्णां ब्राह्मपुण्यत्वं कल्पं स्वर्गेषु मोदनात् ॥ १२४ ॥

यावता पुण्येन कल्पं स्वर्गेषु मोदते, इदं ब्राह्मं पुण्यम्; ब्रह्मपुरोहितानां कल्पायुष्कत्वात्। निकायान्तरे गाथां पठन्ति—

"ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति कल्पं स्वर्गेषु मोदते" (   ) इति ॥१२४॥

आमिषदानमुक्तम् ॥

धर्मदानं वक्तव्यम्। तदिदमुच्यते—

धर्मदानं यथाभूतं सूत्राद्यक्लिष्टदेशना।

सूत्रादीनां यथाभूतमक्लिष्टदेशना धर्मदानम्। अतो महतीं त आत्मनः

श्रावकसंघं प्रतिसन्दधाति—अयं तृतीयः पुद्गलः ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति। मैत्रीसहगतेन चित्तेनावैरेणासपत्नेनाव्याबाधेन विपुलेन महद्गतेनाप्रमाणेन सुभावितेनैकां दिशमधिमुच्य स्फरित्वोपसम्पद्य विहरति, तथा द्वितीयाम्, तथा तृतीयाम्, तथा चतुर्थीम्, इत्यूर्ध्वमधस्तिर्यक् सर्वतः सर्वमिमं लोकं स्फरित्वोपसम्पद्य विहरति—अयं चतुर्थः पुद्गलो ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति" (   ) इति। *यत्तल्लक्षणविपाकस्य कर्मणः परिमाणज्ञापनायोक्तमिति*। यदुक्तम्—सन्निकृष्टं बोधिसत्त्वं स्थापयित्वा यावत् सर्वसत्त्वानां भोगफलमित्येवमादि।

इदं *ब्राह्मं पुण्यमिति*। ब्रह्मणामिदं ब्राह्मम्। ब्रह्मपुरोहिताश्चात्र ब्रह्मशब्देनोच्यन्ते। कस्मात्? *ब्रह्मपुरोहितानां कल्पायुष्कत्वात्*। ब्रह्मपुरोहितानां हि कल्पमायुरुक्तम्। अनेन च कर्मणा कल्पं स्वर्गेषु मोदते। *ब्राह्मं पुण्यं प्रसवति कल्पं स्वर्गेषु मोदत इति निकायान्तर*पाठवचनात्। तत्साधर्म्यादेतद् ब्राह्मं पुण्यमुच्यते। ननु च कामधातौ नास्ति कुशलस्य कर्मणः कल्पं विपाक इति? सत्यमेकस्य नास्ति; एकाधिष्ठानास्तु बह्व्यश्चेतना भवन्ति। यासां क्रमेण कल्पप्रमाणं स्वार्गिकं फलमभिनिर्वर्तते; च्युतस्य पुनस्तत्रैव जन्मसन्धानात्। बृहत् पुण्यं ब्राह्ममित्यपरे ॥ १२४ ॥

सूत्रादीनामिति। आदिशब्देन द्वादशानामङ्गानां ग्रहणम्। सूत्र-गेय-व्याकरण-गाथा-उदान-निदानावदान-इतिवृत्तक-जातक-वैपुल्याद्भुतधर्मोपदेशा

पुण्यज्यानिं कुर्वन्ति, ये विपरीतधर्मं देशयन्ति। क्लिष्टचित्ता वा लाभसत्कारयशांसि वाञ्छन्तः।

उक्तं पुण्यक्रियावस्तुभेदेन त्रिविधं कुशलम्॥

पुनः—

पुण्यनिर्वाणनिर्वेधभागीयं कुशलं त्रिधा॥ १२५॥

पुण्यभागीयं यदिष्टविपाकं मोक्षभागीयम्, यस्मिन्नुत्पन्ने नियतं परिनिर्वाणधर्मा भवति। यस्य संसारादीनवनैरात्म्यनिर्वाणगुणद्योतिकां कथां श्रुत्वा रोमहर्षाश्रुपातौ भवतः, तस्यास्ति मोक्षभागीयं कुशलमूलमित्यवसेयम्। प्रावृषीवाङ्कुरप्ररोहात् खलविलेषु बीजास्तित्वम्।

निर्वेधभागीयमूष्मादि चतुर्विधं पश्चाद् व्याख्यास्यामः॥ १२५॥

यदिदं लोक उच्यते लिपिमुद्रागणना काव्यं संख्येति, क एषां स्वभावः?

योगप्रवर्तितं कर्म ससमुत्थापकं त्रिधा।
लिपिमुद्रे सगणनं काव्यं संख्या यथाक्रमम्॥ १२६॥

योगप्रवर्तितमिति उपायविशेषप्रवर्तितम्। **त्रिधा कर्मे**ति कायवाङ्मनस्कर्म। तत्र लिपिमुद्रे तावद् योगप्रवर्तितं कायकर्म ससमुत्थानम्[1]। **गणना काव्यं च**

इति द्वादशानामङ्गानाम्। *अक्लिष्टदेशने*ति। अक्लिष्टचित्तसमुत्थापितेत्यर्थः।

*पुण्यभागीय*मिति। पुण्यस्य भागः प्राप्तिरिति पुण्यभागः। इष्टफलप्राप्तिरित्यर्थः। तस्मै हितं पुण्यभागीयम्। अतएवोक्तम्—*यदिष्टविपाक*मिति। तत्प्राप्त्यनुकूलमिति। अथवा त्रयो भागाः—पुण्यो भागः, अपुण्यो भागः, अनिञ्ज्यो भागः; तस्मै हितं पुण्यभागीयम्। अथवा—पुण्यं भजत इति पुण्यभाक्, पुण्यभागेव पुण्यभागीयम्। स्वार्थे क-प्रत्ययः। एवं *मोक्षभागीयम्*। अथ वा संसारभागः, मोक्षभागश्चेति द्वौ भागौ। तत्र यन्मोक्षभागाय हितं *तन्मोक्षभागीयम्*। मोक्षप्राप्तिर्वा मोक्षभागः, तस्मै हितम् तत्प्राप्त्यनुकूलमिति मोक्षभागीयम्। तस्य लक्षणं पश्चाद् वक्ष्यते। एवं *निर्वेधभागीयमपि* योज्यम्। *पश्चाद् व्याख्यास्याम* इति। "तत ऊष्मगतोत्पत्तिः" (अभि० को० ६.१७) इत्यत्र। कर्माधिकारेणैषां कर्मस्वभावानां लक्षणमुच्यते॥ १२५॥

यदिदं लोक इत्यादि। *ससमुत्थान*मिति। सचित्तचैतसिककलापम्। येन तत् कायकर्मोत्थाप्यते। तत् *कायकर्मससमुत्थानं योगप्रवर्तितम्*। *लिपिर्मुद्रा*

---

१. समुत्थापनम्—का०।

वाक्कर्म । इत्येतानि पञ्चस्कन्धस्वभावानि । **संख्या** मनस्कर्म, **यन्मनसा सङ्कलनं धर्माणाम्** ॥ १२६ ॥

धर्माणामिदानीं केचित् पर्याया उच्यन्ते—

सावद्या निवृता हीनाः क्लिष्टा धर्माः,

क्लिष्टानां धर्माणां **सावद्या निवृता हीना** इति पर्यायाः ।

शुभामलाः ।

प्रणीताः,

कुशलानास्रवाणां **प्रणीता** इति पर्यायः ।

हीनप्रणीतेभ्योऽन्ये मध्या इति सिद्धं भवति ।

संस्कृतशुभाः सेव्याः,

च। कारणे कार्योपचारात् । येन हि कायकर्मणा लिपिर्लिख्यते, मुद्रा वा खन्यते, सा *लिपिर्मुद्रा* च शास्त्रेऽभिप्रेते; न यथा लोके ह्यक्षरचिह्नं पुस्तकादौ लिपिरिष्यते । अक्षरानक्षरचिह्नं च मुद्रेति । *गणना काव्यञ्च वाक्कर्म* । योगप्रवर्तितं ससमुत्थानमिति वर्तते । *पञ्चस्कन्धस्वभावानीति* । लिपिमुद्रयोः कायकर्म रूपस्कन्धः । गणनाकाव्ययोर्वाक्कर्म रूपस्कन्धः । वेदनादयस्तूभयत्रापि समुत्थानभूताश्चत्वारः स्कन्धा इति । पञ्चस्कन्धस्वभावान्येतानि भवन्ति । *यन्मनसा संकलनं धर्माणामिति* । एकं द्वे त्रीणीत्येवमादि सा संख्या । यत्तु वाचा न मनसा सा गणनेत्या*भिधार्मिकाः* । इयं च संख्या सपरिवारग्रहणाच्चतुःस्कन्धस्वभावा ॥ १२६ ॥

लिप्यादिलक्षणनिर्देशानुषङ्गेण सावद्यादीनामपि *धर्माणां* लक्षणनिर्देशोपन्यासः । धर्मस्कन्धक*विभाषाया*मेते पर्याया निर्दिष्टाः । तत्प्रत्यासन्नेयमिति । इमे *पर्याया* उपन्यस्यन्त इत्यपरः सम्बन्धः । सहावद्येन क्लेशलक्षणेन वर्तन्त इति *सावद्याः* । क्लेशच्छादितत्वान्*निवृताः* । क्लेशा अपि हि सम्प्रयोगिणा क्लेशान्तरेण निवृताः । निष्कृष्टत्वादार्यैस्त्यक्तत्वाद् वा *हीनाः* । *क्लिष्टास्तु* क्लेशयोगतोऽवगन्तव्याः ।

शुभामलाः । कुशलानास्रवाः । ते *प्रणीताः* । शुद्धिप्रकर्षगतत्वात् । *हीनप्रणीतेभ्योऽन्ये मध्या इति सिद्धमिति* । क्लिष्टा एव हीनाः । शुभामला एव च प्रणीता इत्यवधारणादतोऽन्ये न हीनाः । न प्रणीता इति मध्याः सिद्धाः ।

संस्कृतशुभाः सेव्या इति । अविशेषेण सास्रवा अनास्रवा वा सेवितव्याः ।

कुशलसंस्कृतानां सेवितव्या इति पर्यायः। शेषा असेवितव्या इति सिद्धं भवति।

कस्मादसंस्कृतं न सेव्यम्? अनभ्यसनीयत्वाद्, अफलत्वाच्च। फलार्थं हि सेवा भवति॥

सोत्तरा अन्ये सर्वधर्माः।

मोक्षस्त्वनुत्तरः ॥ १२७ ॥

नहि निर्वाणाद् विशिष्टतरमस्ति। तच्च सर्वेभ्यो विशिष्टम्; कुशलनित्यत्वात् ॥ १२७ ॥

अभिधर्मकोशभाष्ये कर्मनिर्देशो नाम
चतुर्थं कोशस्थानमिति ॥

पर्युपासितव्याः। सन्तानाध्यारोपणतः। *शेषा असेवितव्या* इति। के शेषाः? असंस्कृताश्च, ये च न कुशलाः। क्लिष्टा निवृताव्याकृता इत्यर्थः।

*अनभ्यसनीयत्वादि*ति। पौनःपुन्येन कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः। अनुत्पाद्यत्वादित्यपरे। *अफलत्वाच्चे*ति। संस्कृतस्य हि हेतुफले। नासंस्कृतस्य ते इति। *सोत्तरा* इति सातिशयाः। अकुशला निवृताव्याकृतानामनिष्टविपाकाभावात्। निवृताव्याकृता अनिवृताव्याकृतैः संस्कृताः सोत्तरा; तेषामक्लिष्टत्वात्। तेऽपि कुशलसास्रवैः सोत्तराः; कुशलसास्रवाणामिष्टफलत्वात्। तेऽप्यनास्रवैः सोत्तराः; निष्क्लेशत्वात्। अनास्रवा अपि संस्कृता असंस्कृतैः सोत्तरा; असंस्कृतानां नित्यत्वात्। संस्कृतावप्याकाशाप्रतिसंख्यानिरोधौ प्रतिसंख्यानिरोधेन सोत्तरौ; प्रतिसंख्यानिरोधस्य कुशलनित्यत्वात्।

मोक्षस्त्वनुत्तरः। न हि *निर्वाणाद् विशिष्टतममस्ति*। तथा ह्युक्तम्—"ये केचिद् भिक्षवो धर्माः संस्कृता वा असंस्कृता वा विरागस्तेषामग्र आख्यायते" (   ) इति। प्रतिसंख्यानिरोधो हि नित्यत्वात् सर्वसंस्कृतेभ्य उत्कृष्टः। कुशलत्वाच्चासंस्कृताभ्यामाकाशाप्रतिसंख्यानिरोधाभ्यामुत्कृष्टतर इति ॥१२७॥

आचार्ययशोमित्रकृतायां स्फुटार्थायामभिधर्मकोशव्याख्यायां
चतुर्थकोशस्थानं समाप्तम् ॥

ये धर्मा हेतुप्रभवा हेतुं तेषां तथागतो ह्यवदत् ।
तेषां च यो निरोध एवंवादी महाश्रमणः ।।